Євген Луняк

Козацька Україна XVI-XVIII ст.

у французьких історичних дослідженнях

Євген Луняк

Козацька Україна XVI-XVIII ст.

у французьких історичних дослідженнях

Київ-Ніжин
2012

УДК 930.1(44):94(477)«15/17»
ББК 63.3(4Укр)46+63.1(4Фр)
Л 82

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 9 від 21 червня 2012 р.)

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Казьмирчук Григорій Дмитрович

доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв
Ластовський Валерій Васильович

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
Пінчук Юрій Анатолійович

Луняк Євген.
Л 82 Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – К.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. – 808 с.
ISBN 978-617-640-054-7

Книга Євгена Луняка являє собою комплексне дослідження французької історіографії історії України XVI-XVIII ст. Автор даної наукової роботи докладно відобразив процес еволюції вивчення України козацької доби істориками Франції від появи перших свідчень про козаків у цій країні до сучасності. Процес розвитку історичних студій з даної тематики розглядається на фоні соціально-політичних і культурних процесів, які відбувалися у Франції в XVI – на початку XXI ст. Висвітлюються питання впливу французької політики та культури на розвиток козакознавчих і українознавчих досліджень у цій країні, а також розглядається проблема рецепції тем і образів козацької України у французькому мистецтві.

Книга, безумовно, матиме цікавість не лише для науковців-істориків, але й для викладачів, студентів і всіх тих, кого цікавить минуле України й Франції та історичні взаємини між цими країнами.

В оформленні обкладинки використано карту німецького географа Йоганна-Баптиста Гоманна (1664-1724) «Україна – земля козаків».

ISBN 978-617-640-054-7

УДК 930.1(44):94(477)«15/17»
ББК 63.3(4Укр)46+63.1(4Фр)

© Євген Луняк, 2012
© Видавець ПП Лисенко М.М., 2012

Світлій пам'яті свого батька
Луняка Миколи Дмитровича
автор присвячує цей твір

Провінція Україна може бути названа великим королівством, як через її величезний простір і багаточисельне населення, так і через значну кількість її великих і добре укріплених міст і багатства її території, які полягають в її землі жирній, родючій, багатій. Це справжня земля обітована… Тож поляки мали зі своїх багатств найголовніше – володіння цією провінцією. Вона мала свого окремого генерала та свої війська, що діяли на свій розсуд, як союзники та конфедерати, а не як піддані цієї корони. У них можна було побачити двісті чи триста тисяч чоловік. Історія Польщі доводить, що Річ Посполита була непереможною тоді, коли володіла цим щасливим краєм. Його люди, що називаються козаками, відзначаються цікавою особливістю, бо, мабуть, є єдиними, хто носять ім'я інакше, ніж називається їхня країна.

З «Мемуарів» шевальє де Божо[1], 1700.

Вступ

В сучасній Україні народилося й виросло ціле покоління молодих громадян, все життя яких відбувалося за умов незалежності нашої країни і для яких поняття «Україна» міцно асоціюється з великою європейською суверенною державою. За два десятиліття, що минули після розпаду СРСР і проголошення державної самостійності України, остання була включена до всіх важливих політичних, економічних і культурних міжнародних систем. Незважаючи на доволі молодий вік, наша держава постійно намагається підкріплювати свій політичний статус історичною традицією й привертати до себе увагу завдяки своїй історичній спадщині.

Україна не належить до країн, що мали впродовж століть безперервний розвиток у якості самостійних або, принаймні, автономних держав, тих яких подекуди називають «історичними». Її назва стала загалом продуктом історії нового часу, а поняття «українці» почало використовуватися лише з XVIII ст. для означення частин населення на південному заході Російської імперії та південному сході – Речі Посполитої, тих територій, що традиційно

[1] *Beaujeu*. Memoires du chevalier de Beaujeu, contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particulieres des Affaires de ces Pays-là, depuis l'année MDMDLXXIX. – Amsterdam: Chez les Héritiers d'Antoine Schelte, 1700. – 496 p. – P. 89-90.

вважалися центральними областями так званої «країни козаків». Саме завдяки козакам і саме в козацький період вітчизняної історії назва України стала відомою в світі й отримала своєрідне усталення в міжнародній суспільній думці XVII-XVIII ст. в якості означення для своєрідного державного (або квазідержавного) утворення на північ від Чорного моря. Хоча назва «Україна» відома ще 1187 р., її нечасте використання до XVI ст. та віднесення до різних географічних регіонів Євразії до сих пір породжує дискусії з приводу тлумачення етимології цього поняття.

Починаючи з XVI ст., під «Україною» в Європі все частіше розуміють землі козаків, що жили на теренах нашої держави, а в XVII-XVIII ст., особливо після Хмельниччини, така асоціація стає практично нерозривною: Україна – країна козаків, козаки – населення України. Така атрибуція породжувала у західноєвропейських авторів, зокрема, французів, переконаних у тому, що козаки – це окрема нація, здивовані репліки про унікальність козацької країни, де назва останньої відрізняється від назви її мешканців. Взаємопов'язаність між поняттями «Україна» та «козаки» відбивається майже в усіх дослідженнях, присвячених історії наших земель в XVI-XVIII ст. Поступово в якості неологізму виникає поняття «українці», його широко використовував, наприклад, Вольтер, і, за нашими спостереженнями, на заході воно прижилося раніше, ніж власне на українських теренах. Про незвичність і нетрадиційність етноніму «українці» може свідчити, зокрема, той факт, що, оспівуючи свою Батьківщину й переживаючи за Україну, Великий Кобзар у середині XIX ст. жодного разу не називає її населенням словом «українці». Вочевидь, це було наслідком того, що дане поняття не було ще закріплене в народній традиції, з якої виросла геніальна поезія Шевченка.

Звичайно, уявлення про межі тодішньої України весь час змінювалося у зв'язку з геополітичними пертурбаціями на сході Європи в середині XVII-XVIII ст., але, як правило, йшлося про терени козацької адміністрації, тобто Гетьманщину та Запоріжжя. Таким чином, в той період ідея України, як, насамперед, козацької країни, отримала в міжнародній політичній думці певну легітимацію. Саме тому ліквідація осередків козацької автономії Катериною II на фоні інших загарбницьких та експансіоністських заходів російського уряду, часто сприймалася в Західній Європі як акт протиправний, що порушував традиційні суверенні права козаків. Тому визрівання ідей відновлення української державності з кінця XVIII та протягом XIX ст. і намагання утвердження автономної, а згодом і самостійної України на початку XX ст. мали в своєму активі опертя, у першу чергу, саме на козацьку традицію. Практично всі державні утворення, які декларувалися на землях нашої країни у новітній час, мали у своїй назві поняття «Україна».

Великою підмогою в становленні українського державотворення стало те, що на Заході завжди існувало бачення України спочатку в XVII-XVIII ст. як «козацької країни», а в XIX – на початку XX ст. як «колишньої козацької країни». Це створювало політичне й історичне підґрунтя для ідей її відродження, що в завершеному вигляді відбулося лише в 1991 р. Таким

чином, історичні уявлення про Україну до кінця XIX – початку XX ст. на заході майже нерозривно пов'язувалися з діяльністю козаків.

Впродовж багатьох століть Франція була і залишається однією з найпотужніших держав світу. Загальновідомим є вплив французької культури в світі, а французька мова в XVIII-XIX ст. була мовою міжнародної дипломатії. Важливе місце в світовій науці завжди посідав і посідає доробок інтелектуалів Франції. Саме тому вивчення наукової спадщини французьких істориків, які в різні часи досліджували минуле України має важливе значення для розвитку вітчизняної історіографії, як через збагачення фактичним матеріалом, що використовувався й був опрацьований зарубіжними колегами, так і завдяки насиченню новими ідеями та підходами, апробованими французькими науковцями. Важливе значення має також вивчення доробку французьких істориків в плані дослідження тенденцій розвитку світової історичної науки та кращого усвідомлення перспектив інтеграції творчості українських науковців у світовий інтелектуальний простір.

Хоча минуле України в наукових студіях французьких істориків лежить на периферії їхніх дослідницьких зацікавлень, значно поступаючись вивченню таких великих східноєвропейських країн як Росія, Польща, Туреччина чи Швеція, можна стверджувати про постійний, втім, незначний інтерес французів до історії нашої країни. Яскравою ілюстрацією такої млявої цікавості до України та її минулого є доволі низький відсоток сучасних місцевих наукових публікацій, присвячених нашій державі. Влітку 2011 р. автор цих рядків, відвідавши величезний паризький книжковий супермаркет «*FNAC*», серед тисяч книжок секції «Історія» зміг натрапити лише на дві, що безпосередньо стосувалися України: одна з них належала перу Ярослава Лебединського і була присвячена історії козацтва, а друга торкалася аналізу політичної ситуації в сьогоднішній Україні.

Звичайно, минуле таких африканських країн як Марокко, Алжир, Туніс для французів є набагато актуальнішим від історії України. З Україною, як з окремою державою, французьке суспільство мало небагато контактів. Дуже часто місцевий загал не знає, що багато важливих для його батьківщини подій, пов'язані саме з теренами цієї найбільшої у Європі (окрім євроазіатської Росії) держави, про розміри якої французи також мають вельми туманне уявлення. Навіть такий загальновідомий факт як французька присутність в Північному Причорномор'ї в період Кримської війни разом з назвами, що перебувають у зв'язку з цим на слуху в пересічних французів, знайомих з історією, – Крим, Альма, Севастополь, Одеса тощо – сприймається як лише сумна та героїчна сторінка франко-російських взаємин, а багато хто з французів щиро дивується, дізнавшись, що ця війна велася, загалом, на теренах України.

Для уникнення плутанини у Франції наприкінці XX ст. також прийшлось перейменувати свою королеву Анну, дочку Ярослава Мудрого та дружину Генріха I, з Анни Руської (*Anne de Russie*) на Анну Київську (*Anne de Kiev*), оскільки виведення цієї жінки з Русі для абсолютної більшості французів було тотожним її російському походженню.

В історичному плані з Україною на заході пов'язано кілька відомих і не завжди радісних понять: «голодомор» або «сталінський терор голодом», «Чорнобиль» тощо, проте одним з найдавніших є саме «козаки». Останні стали невід'ємною частиною та доволі впливовим фактором історії таких потужних східноєвропейських держав як Росія, Польща та Туреччина. Коли у французькій літературі йдеться про історію України XVI-XVIII ст., майже завжди йдеться саме про козаків.

Зауважимо, що термін «козак» у Франції є доволі відомим не лише в історичному відношенні. Це слово стало аналогом понять «нахаба», «хам», «нечема», щоправда, з деяким присмаком іронії. Вислів «а ля козак» (*à la cosaque*), тобто по-козацьки, означає брутальне безцеремонне поводження, некультурну поведінку. Втім, таке уявлення у французів сформувалося головним чином внаслідок відомого перебування козацьких загонів на Єлисейських полях в 1814 р., основу яких складали підрозділи з Дону, хоча й було кілька українських полків. До сих пір парижани, ознайомлені з історією рідного міста, показують ділянку на Сені, де російські козаки купали тоді своїх коней.

Не дивлячись на те, що французькі інтелектуали проявляли не досить значний інтерес до минулого нашої країни вказаного періоду, подекуди їхні твори мали важливий і навіть визначальний вплив у розвитку світової історіографії історії України. Мабуть, найбільш показовим буде випадок з «Історією Карла XII» геніального Вольтера, коли висвітлення останнім минулого «країни козаків» й особливо життєпису Мазепи не лише справило величезний вплив на сприйняття цих тем в європейській історіографії, але й створило підґрунтя для виникнення відповідного сюжету в літературних, живописних і кінематографічних творах світового мистецтва.

Возвеличений просвітницькою історіографію і пов'язаний у першу чергу з Україною образ гордих і непокірних степових воїнів, болючого бича Високої Порти та трунарів Речі Посполитої, був настільки вражаюче-ефектним, що часто саме козацтво сприймалося за головну збройну силу Російської імперії, а в період франко-російських військових конфліктів кінця XVIII – початку XIX та середини XIX ст. французьких обивателів лякали саме козацькою загрозою, наочно реалізованою в 1814 р. Відголоски цих страхів яскраво бачимо в науковій творчості видатних французьких істориків Жуля Мішле та Проспера Меріме.

Варто наголосити, що вже до початку XIX ст. у Франції був сформований великий оригінальний і змістовний комплекс історичних досліджень про «козацьку Україну», який в повній мірі залишається не вивченим і донині. Починаючи з середини XIX ст. французькі наукові студії про Україну XVI-XVIII ст. все більше зазнають потужної інтервенції української історичної думки, і цей вплив в наступні десятиліття ще більше посилюється, а в XX ст. стає багато в чому визначальним. Так, можна згадати, що, пишучи свого «Богдана Хмельницького», Меріме майже цілковито спирався на аналогічну працю Миколи Костомарова. З кінця XIX ст., досліджуючи козацьку Україну, французькі історики активно запозичують напрацювання своїх

українських колег, не приділяючи належної уваги своєму власному історіографічному надбанню.

Втім, було б помилкою вважати, що український слід у французькій історіографії проявився лише в XIX ст. За століття до того, наприклад, Ніколя-Габріель Леклерк, працюючи над своєю «Історією козаків двох боків Бористену», користувався твором Григорія Грабянки в інтерпретації свого товариша й покровителя Кирила Розумовського, а Жан-Бенуа Шерер, автор відомих «Анналів Малоросії» послугувався кількома українськими та російськими джерелами.

Хоча французькі дослідження з зазначеної теми у XX ст. представлені здебільшого доробком представників української діаспори, не можна сказати, що історики-французи цілковито ігнорують минуле України козацької доби у своїх студіях. Уважний аналіз питань історії нашої країни початку XVIII ст. бачимо, наприклад, в розвідках Клода Норманна та добре відомого у нас завдяки перекладам Даніеля Бовуа.

Загалом, за період від виникнення у Франції перших звісток про українське козацтво до сьогодення виник великий масив історичних праць, який потребує свого неупередженого ретельного й уважного вивчення. Він до сих пір залишається майже незадіяним сучасними тамтешніми дослідниками й доволі слабо відомий через важкодоступність і брак знання мови для їхніх українських колег. Отже, перед українською історичною наукою постала проблема дослідження всього цього об'ємного кількасотлітнього комплексу праць про минуле своєї Батьківщини.

Цей нарис про розвиток французьких історичних досліджень України козацького періоду *a priori* не може стати всеохоплюючим, зважаючи на величезну кількість праць, які тією чи іншою мірою торкаються цього питання, створених впродовж п'яти століть французькими авторами. Однак нашим завданням було якомога детальніше висвітлити цей процес становлення та розвитку історіографії історії козацької України у Франції, щоб дати вітчизняним дослідникам змогу ознайомитися з цим доробком закордонних колег.

Наостанок хотілося б висловити щиру подяку всім тим людям, які посприяли у здійсненні даного дослідження. Особливу подяку висловлюємо професору Віктору Федоровичу Колеснику за слушні поради, які дозволили покращити висвітлення певних питань роботи. Серед інших дякуємо також працівницям Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі Ярославі Йосипишин і Дарині Мельникович за допомогу у пошуку літератури з теми дослідження, так само як і директору Музею рідкісної книги бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя Олександру Сергійовичу Морозову. Слова вдячності також адресуємо зарубіжним колегам Жану-Станісласу Гроді та Стефану Пеану за підтримку проведення пошукових студій у Франції і багатьом іншим людям, без допомоги яких ця праця не побачила б світ.

Розділ 1.
СТАН ВИВЧЕННЯ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Стан вивчення французької історіографії історії України XVI-XVIII ст.

Говорячи про вивчення наукової спадщини французьких дослідників України XVI-XVIII ст., було б доречно хоча б побіжно змалювати становлення самих французьких історичних студій про козацьку Україну.

Відлік французької історіографії історії України козацької доби можна починати вже з XVI ст., тобто від появи у Франції перших нарисів, присвячених минулому нашої країни, які належали таким авторам, як Франсуа де Бельфоре[1], Андре Теве[2], Гійом Постель[3], Блез де Віженер[4] та ін. Здебільшого це були роботи космографічного характеру, де поміж різних країн світу подавався й історичний, географічний та етнографічний опис земель Русі, під якою, як правило, розумілася саме Південно-Західна Русь, володіння польських королів, тобто сучасна Україна. Ці роботи привертали увагу дослідників, проте матеріали про терени Русі були короткими, уривчастими, рясніли неточностями, мали небагато оригінальності й переважно являли собою запозичення з латиномовних робіт польських і німецьких авторів. Тому вже в наступному столітті вони практично втратили своє пізнавальне значення щодо України.

Початок власне перших безпосередніх французьких досліджень минулого козацької України припадає на XVII ст. і пов'язаний у переважній більшості випадків з особистим перебуванням авторів на теренах нашої країни та контактах з її населенням. Їхні враження та спогади про Україну, про події, що там відбувалися, та про особисту участь авторів у них складали основу цих нарисів. З кінця XVI ст. головним об'єктом уваги західних європейців на наших землях стало козацтво. Про військові походи українських козаків в контексті війн Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії, Молдавського князівства та Кримського ханства на початку XVII ст. пишуть Жак Маржере[5], Жан [Жак - ?] Баре[1], Мішель Бодьє[2] та ін.

---

[1] *Belleforest F. de*. La cosmographie universelle de tout le monde. – P.: Chez Michel Sonnius, 1575. – T. 1. – 1860 p.; T. 2. – 2250 p.

[2] *Thevet A*. Cosmographie Moscovite, recueillie et publiée par le prince Augustin Galitzin. – P.: J. Techener, Libraire, 1858. – XVI+179 p.

[3] *Postel G*. De la Republique des Turcs. – Poitiers.: Par Enguibert de Marnef, 1560. – 136 p.

[4] *Vigenère B. de*. Les Chroniques et annales de Poloigne. – P.: J. Richer, 1573. – 487 p.; *Vigenère B. de*. La Description du royaume de Poloigne et pays adjacens, avec les statuts, constitutions, moeurs et façons de faire d'iceux. – P.: J. Richer, 1573. – 188 p.

[5] *Margeret J*. Estat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie avec ce qui s'y est passé de plus mémorable et tragique, pendant le regne de quatre Empereurs: à sçauoir depuis l'an 1590 jusques en 1606, en septembre. Nouvelle édition, précédée de deux lettres inédites de

Однак першим узагальнюючим нарисом історії України козацької доби й самого українського козацтва слід визнати змістовні глави з праці Жана Ле Лабурера «Повідомлення про подорож королеви Польщі»[3]. Цей твір, опублікований в 1647 р., одразу став актуальним через вибух Хмельниччини. Він часто використовувався дослідниками другої половини XVII-XVIII ст., проте не мав тієї деталізованості й змістовності, якою характеризувалися наступні розвідки про Україну та козаків Гійома Левассера де Боплана[4], П'єра Шевальє[5], П'єра Лінажа де Восьєнна[6]. Відзначимо, що Шевальє, наприклад, був ознайомлений з творами Ле Лабурера та Боплана, запозичення з яких можна побачити в його тексті.

---

l'auteur et d'une notice biographique et bibliographique par Henri Chevreul. – P.: L. Potier Librairie, 1855. – XXVIII+113 p.

[1] *Baret J*. Histoire sommaire des choses plus memorables advenues aux derniers troubles de Moldavie. Où sont decrites plusieurs batailles gagnées tant par les Princes Polonois, que par les Turcs, et Tartares : Ensemble l'evasion admirable du Prince Correcki des Tours noires du Grand Turc, par l'invention et assistance d'un Parisien. Composee par M. J. B[aret] A[vocat] en P[arlement] sur les memoires de Charles de Joppecourt Gentilhomme Lorrain, qui portoit les armes Durant ces troubles à la suite des Princes Polonois. – P.: Chez Toussainct du Bray, 1620. - /22/+374+/18/ p.

[2] *Baudier M*. Inventaire de l'Histoire generalle des Turcz. Ou sont descriptes les guerres des Turcs, leurs conquestes, seditions, et choses remarquables, tant aux affaires quilz ont eu contre les Chrestiens, comme Grecs,Hongres, Polonois, Bulgares, Moldaves, Transsylvains, Valaques, Slavons, Venitiens, Espagnols, Chevaliers de Rhodes, et de Malte que contre les Infidelles, comme Tartares, Perses, Egyptiens, Arabes, et autres, depuis l'an 1300 iusques en l'annee 1631. Avec la mort et belles actions de plusieurs chevaliers de Malte, et autres Gentilhommes et Seigneurs Francois. – 3e éd. – P.: Henri le Gras et Iean Guignard, 1631. – 998 p.

[3] *Le Laboureur S. de Bleranval J*. Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschalle de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, & sur-intendante de sa conduite. Traité du royaume de Pologne, de ses provinces, de leur gouvernement ancien & moderne, de leurs princes particuliers, & de leur union sous une mesme couronne. – P.: Chez la Vesue Jean Camusat et Pierre Le Petit, imprimeur ordinaire du roy, rue Saint Jacques, à la Toison d'Or, 1647. – Partie 2. – 280 p.

[4] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie, qui sont plusieurs Provices du Royaume de Pologne, contenués depuis les confins de la Moscouie, iusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façon de vivres, & de faire la guerre. Par le Sieur de Beauplan. – Rouen, 1660. – 120 p.; [*Beauplan Guillaume Le Vasseur de*]. Additions à la Relation precedente de la Tartarie et principalement des Tartares du Crim // Relations de divers voyages curieux qui n'ont point este publiées: et qu'on a traduit ou tiré des originaux des voyageurs françois, espagnols, allemands, portugais, anglois, hollandois, persans, arabes & autres orientaux, données au public, le tout enrichi de figures, de plantes non décrites, d'animaux inconnus à l'Europe, & de cartes géographiques, qui n'ont point encore été publiées. Par les soins de feu M. Melchisedec Thevenot. – P.: Chez Thomas Moette Libraire, 1696. – 810 p. – T. 1. – P. 24-30.

[5] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine, Païs, Moeurs, Gouvernement & Religion. Et un autre des Tartares Précopites. Part I. Discours des Pays, Moeurs, Gouvernement, Origine & Religion des Cosaques. Part II. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. – P.: Chez Thomas Jolly, 1668. – 300 p.; [*Chevalier P.*] Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski // Relations de divers voyages curieux qui n'ont point este publiées: et qu'on a traduit ou tiré des originaux des voyageurs françois, espagnols, allemands, portugais, anglois, hollandois, persans, arabes & autres orientaux, données au public, le tout enrichi de figures, de plantes non décrites, d'animaux inconnus à l'Europe, & de cartes géographiques, qui n'ont point encore été publiées. Par les soins de feu M. Melchisedec Thevenot. – P.: Chez Thomas Moette Libraire, 1696. – 810 p. – T. 1. – P. 1-13.

[6] *Linage de Vauciennes P*. L'origine veritable du soulevement des Cosaques contre la Pologne. – P.: Chez François Clousier et Pierre Aubouin, 1674. – 210 p.

Праці згаданих авторів середини XVII ст. були присвячені в основному розгляду Хмельниччини і, за винятком хіба що Ле Лабурера, стали хрестоматійними джерелами з вивчення історії України, а кількість різноманітних бопланознавчих розвідок в світовій історіографії нині нараховує сотні позицій.

На жаль, значно менше уваги дослідниками історіографії приділялося французьким авторам кінця XVII ст., таким як Клод де ла Магделен[1], де ла Круа[2], Божо[3] - Франсуа-Полен Далерак[4], Гаспар де Танд (де Отвілль)[5], Філіпп Авріль[6], Фуа де ла Невілль,[7] які особисто відвідали Україну та спілкувалися з її видатними діячами, про що залишили свої спогади, однак залишаються практично невідомими для вітчизняних науковців. Втім, до них зверталися французькі дослідники XVIII ст., зокрема, Габріель-

[1] Magdeleine, comte de la. Le miroir ottoman avec un succint reçit de tout ce qui c'est passé de considerable pendant la guerre des Turqs en pologne jusqu'en 1676. – Basle: Jean Rodolphe Genath, 1677. – 310 p.; [La Magdeleine C. de]. Le Miroir de l'empire Ottoman, ou l'estat present de la Cour & de la Milice du Grand Seignneur, avec une description toute particuliere de la maniere de vivre des Turcs et un recit de tout ce qui s'est passé de considerable pendant la guerre des Turcs en Pologne & en Ukraine, jusqu'en 1677. – Lyon: Chez Mathieu Liberal, 1680. – Partie 1. – 210 p.; [La Magdeleine C. de]. Le Miroir de l'empire Ottoman, ou l'estat present de la Cour & de la Milice du Grand Seignneur, avec une description toute particuliere de la maniere de vivre des Turcs et un recit de tout ce qui s'est passé de considerable pendant la guerre des Turcs en Pologne & en Ukraine, jusqu'en 1677. – Lyon: Chez Mathieu Liberal, 1680. – Partie 2. – 220 p.

[2] *De la Croix*. Mémoires contenans diverses relations trés-curieuses de l'Empire othoman, du sieur de la Croix, cy-devant secrétaire de l'ambassade de Constantinople. – P.: Chez la veuve A.Cellier, 1684. – Partie I. – 470 p.; Partie II. – 420 p.; *De la Croix*. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte. – P.: Gueroult,1689. – 314 p.; Reéd. – La Haye: Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p.

[3] *Beaujeu*. Memoires...

[4] *Dalerac F.-P*. Les Anecdotes De Pologne, ou Memoires Secrets Du Regne De Jean Sobieski III. Du Nom. – Amsterdam: Chez Henry Desbordes, 1699. – T. 1. – 340 p.; T. 2. - 410 p.; *Dalerac F.-P.* Les Anecdotes De Pologne, ou Memoires Secrets Du Regne De Jean Sobieski III. Du Nom. – T. 1-2.– P.: Chez Pierre Aubouyn, Libraire de Nosseigneurs les Enfans de France, Et Charles Clouzier, Quay des Augustins, à la Croix d'Or, du côté du Pont saint Michel, 1700. – 454 p.

[5] *Hauteville de* [*Tende G. de*]. Relation historique de la Pologne contenant Le pouvoir de ses Rois, leur élection, & leur Couronnement, les privileges de la Noblesse; la Religion, la Justice, les moeurs & les inclinations des Polonois; avec plusieurs actions remarquables. – P.: Chez Jacques Villery, 1697. – /X/+336 p.

[6] *Avril Ph*. Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie, entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine. Contenant plusieurs remarques curieuses de physique, de geographie, d'hydrographie & d'histoire. – P.: Chez Claude Barbin, Jean Boudot, George & Louis Josse, 1692. – 430 p.

[7] *Neuville Foy de la*. Relation curieuse, et nouvelle de Moscovie. Contenant, l'état présent de cet Empire. Les expéditions des Moscovites en Crimée, en 1689. Les causes des dernières Révolutions. Leurs Mœurs, & leur Religion. Le Récit d'un Voyage de Spatarus, par terre à la Chine. – P.: Chez Pierre Aubouyn & Charles Clouzier, 1698. – 230 p.; Reéd.: Neuville Foy de la. Relation curieuse, et nouvelle de Moscovie. Contenant, l'état présent de cet Empire. Les expéditions des Moscovites en Crimée, en 1689. Les causes des dernières Révolutions. Leurs Mœurs, & leur Religion. Le Récit d'un Voyage de Spatarus, par terre à la Chine. – La Haye: Chez Meyndert Uytwerf, 1699. – 232 p.

Франсуа Куає[1]. Головна увага згаданих авторів була прикута до війн в Україні після Хмельницького та діяльності його наступників.

Справжній науковий інтерес до минулого козацької України спостерігається в XVIII ст. Він зумовлювався суттєвим послабленням таких ключових гравців великої європейської політики як Польща, Швеція, Туреччина на фоні зростаючої могутності Російської імперії. Символом міці Росії в першій половині XVIII ст. стала Полтава. Саме тому про перебіг Північної війни в Україні в цей час пишуть такі французькі дослідники та діячі Просвітництва як Анрі-Філіпп де Лімьє[2], Жан Руссе де Міссі («боярин Іван Іванович Нестезюрануа»)[3], Обрі де ла Мотре[4], Антуан-Огюстен Брюзен де ла Мартін'єр[5], Жан-Батіст-Блез де Рош де Партене[6], Елеазар де Мовійон[7], П'єр-Франсуа Гюйо-Дефонтен[8], П'єр Массюе[9], Антуан Обер[1] та ін.

---

[1] *Coyer G.-F., abbé*. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Varsovie-P.: Chez Duchesne, Libraire, 1761. – T. 1. – XII+440 p.; T. 2. – 386 p.; T. 3. – 408 p.

[2] *Limiers H.-Ph. de*. Histoire de Suede sous le regne de Charles XII. Où l'on voit aussi les Réarrivées en differens tems dans ce Royaume; toute la guerre du Nord, et l'Avénement de la Reine & du Roi Régnant à la Couronne, jusqu'à present. – Par M. De Limiers docteur en droit. – Amsterdam: Chez les Jansons à Waesberge, 1721. – T. 5. Contenant la Bataille de Pultowa, & ses suites, avec séjour du Roi à Bender, jusqu'à son retour à Stralsund. – 540 p.

[3] *Nestesuranoi Iwan*. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. Nouvelle Edition augmentée. – Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. – T. 2. – 496 p.; T. 3. – 452 p.

[4] *De la Motraye A.* Voyage de Sr. A. De la Motraye en Europe, Asie & Afrique. – La Haye: Chez T. Johnson & J. Van Duren, 1727. – T. 1. – X+472+23 p.; T. 2. – IV+496+39 p.

[5] *Pufendorff S. de, Bruzen de la Martiniere A.-A*. Introduction à l'histoire moderne, generale et politique de l'univers; ou l'on voit l'origine, la révolution & la situation présente des différents Etats de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique & de l'Amerique: Commencé par le Baron de Pufendorff, augmentée par M.Bruzen de la Martiniere. Nouvelle édition, revue, considérablement augmentée, corrigée sur les meilleurs auteurs, & continuée jusqu'en mil sept cent cinquante. – P.: Chez Merigot, Grange, Hochereau, Robustel, 1756. – T. 4. – 640 p.

[6] *Parthenay J.-B. Blaise Des Roches de*. Histoire de Pologne sous le regne d'Auguste II par Mr. L'Abbé de Parthenay. – La Haye: Chez Jean Van Duren, 1733. – T. 1. – XXIV+256 p.; T. 2. – 256 p.; *Parthenay J.-B. Blaise Des Roches de*. Histoire de Pologne sous le regne d'Auguste II par Mr. L'Abbé de Parthenay. – La Haye: Chez Jean Van Duren, 1734. – T. 3. – 304 p.; T. 4. – 248 p.

[7] *Mauvillon E. de*. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereure de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. etc. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. 1. – 464 p.; T. 2. – 404 p.; T. 3. – 504 p.

[8] *Guyot Desfontaines P.-F., abbé*. Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu'à la mort d'Auguste II. Par M. l'abbé Desfontaines. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1735. – T. 1. – XXIV+243 p.; T. 2. – 206+38 p.; *Guyot Desfontaines P.-F., abbé*. Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu'à la dernière Élection de Stanislas Leszynski. Par M. l'abbé Desfontaines. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1754. – T. 1. – XXIV+348 p.; T. 2. – 367 p.

[9] *Massuet P*. Histoire des rois de Pologne et du gouvernement de ce Royaume; où l'on trouve ce qui s'est passsé de plus remarquable sous le règne de Frédéric Auguste, et pendant les deux interrègnes. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1733. – T. 1. – XII+455+9 p.; T. 2. – 432 p.; T. 3. – 627+17 p.; *Massuet P*. Histoire Des Rois De Pologne, Et des Revolutions arrivées dans ce Royaume Depuis le commencement de la Monarchie jusqu'à present. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1734. – T. 1. – 432 p.; T. 2. – 531 p.; T. 3. – 627+17 p.; T. 4. – 392 p.; T. 5. – 386+10 p.; [*Massuet P.*] Histoire des rois du royaume de Pologne et du grand duché de Lithuanie. Où l'on trouve un détail très-circonstancié de ce qui s'est passé de plus remarquable sous les regnes des Rois Frederic Auguste et Stanilas Leszczynski et pendant les deux derniers interregnes. – La Haye: chez Gosse, Prevôt & Compagnie, 1734. – T. 1. – XXIV+455 p.; T. 2. –

Однак найбільшим авторитетом в даній царині необхідно визнати Вольтера[2], бачення яким ходу Північної війни та романтичні візії постаті Мазепи на довгий час стали визначальними не лише для французької історіографії, але й загалом для європейської, будучи підхоплені діячами культури та мистецтва.

Названі дослідники активно використовували у своїх студіях стосовно України праці попередників, головним чином Маржере, Ле Лабурера, Боплана, Шевальє, Лінажа де Восьєнна, Божо, де ла Невілля. В той же час подекуди вони намагалися відстежувати фактичні помилки в їхніх творах і працях своїх сучасників. Отже, саме в XVIII ст. починається критичний аналіз праць попередників щодо козацької України.

В другій половині XVIII ст. дослідницька діяльність французьких науковців була в основному звернена на вивчення актуальних подій в Україні, які були визначальними для Європи. Це російсько-турецькі війни, поділи Речі Посполитої, освоєння Росією нових земель на півдні та заході. В цьому контексті увага приділялася й військовій активності українського козацтва та його намаганням відстояти свій автономний лад, скасуванню гетьманства та ліквідації Запорозької Січі, зрештою, фактичному знищенню козацького стану в Україні наприкінці XVIII ст. Так, розгляду конфліктів між Росією, Туреччиною та Польщею, а також торгівельно-економічним взаєминам між ними і ролі в них України присвячені дослідження Луї-Фелікса Гінемана де Кераліо[3], Клода-Карломана де Рюльєра[4], П'єра Жубера[5], Шарля-Емануеля де Варнері[6], Клода-Шарля де Пейссонеля[1], Франсуа де Тотта[2], Жанни-Елеонори де Серенвіль[3] та ін.

---

432 p.; [*Massuet P.*] Histoire des rois de Pologne, et du gouvernement de ce Royaume; où l'on trouve ce qui s'est passsé de plus remarquable sous le règne de Frédéric Auguste, et pendant les deux interrègnes. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1748. – 2e édition. – T. 1. – XII+455+24 p.; T. 2. – 531 p.

[1] [*Aubert A.*] La vie de Stanislas Leszczinski, surmommé le Bienfaisant, roi de Pologne, duc de Lorraine et de Bar. Divisée en deux parties. – P.: Chez Moutard, 1769. – VIII+503 p.

[2] *Voltaire*. Histoire de Charles XII, roi de Suede. – P.: De l'imprimerie et de la fonderie stereotypes de Pierre DIDOT l'aîné, et de Firmin DIDOT, 1802. – 342 p.; *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. – Kehl.: L'imprimerie de la société littéraire-typographique, 1784. – 435 p.

[3] *Kéralio L.-F. Guynement de*. Histoire de la guerre des Russes et des impériaux, contre les Turcs, en 1736, 1737, 1738, & 1739, & de la paix de Belgrade qui la termina. – P.: Chez Debure, l'ainé, 1780. – T. 1. – VII+304 p.; T. 2. – 326 p.; *Kéralio L.-F. Guynement de*. Histoire de la derniere guerre entre les Russes et les Turcs. – P.: Chez la veuve Desaint, 1777. – T. 1. – 128+387 p.; T. 2. – 372 p.

[4] *Rulhière C.-C. de*. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République – P.: Chez H. Nicole et Desenne, 1807. – T. 1. – LXXVI+346 p.; T. 3. – 517 p.; T. 4. – 431 p.

[5] [*Joubert P., abbé*] Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775. – Varsovie, 1775. – T. 1. – 526 p.; T. 2. – 616 p.

[6] *Warnery Ch.-E. de, major-general*. Remarques sur le militaire des Turcs et des Russes: sur la façon la plus convenablé de combattre les premiers; sur la marine des deux empires belligerants; sur les peuples qui ont joint leurs armes à celles de Russie, tells que sont les georgiens, colchidois, mainottes, Montenegrins, albanois, chretiens grecs etc. etc. Avec diverses observations sur les grandes actions qui se sont passées dans la dernière guerre d'Hongrie & dans la presente en Moldavie; Comme aussi sur l'expedition de la flotte russe en Grece; & sur celle du Comte de Tottleben. Avec des plans. – Breslau: Chez Guill. Theophile Korn, 1771. – 264 p.

Втім, хоча звернення французьких інтелектуалів до української історії було явищем нерідким, фактично єдиною працею повністю присвяченою минулому України козацького періоду стала робота Жана-Бенуа Шерера «Аннали Малоросії»[4].

Доволі ґрунтовні екскурси до минулого козацької України бачимо також в узагальнюючих нарисах з історії Росії П'єра-Шарля Левека[5], Ніколя-Габріеля Леклерка[6], Шарля-Франсуа-Філібера Массона[7].

Природно, накопичення великого масиву праць з історії України зумовлювало їх критичний аналіз. Уважний розгляд Боплановго «Опису України» в контексті одного з перших французьких історіографічних досліджень полоніки було здійснено Жаном-Батістом Дюбуа де Жансін'ї[8]. Сьому частину свого розгорнутого «Есе про історію польської літератури» Дюбуа де Жансін'ї присвятив аналізу «Опису України» Боплана, відзначивши велику заслугу цього дослідника у вивченні «козацької країни». Подаючи розлогі цитати з цього твору, автор майже повністю наводить його текст, супроводжуючи його своїми коментарями. На той час праця Боплана вже стала бібліографічною рідкістю. Дюбуа де Жансін'ї, по суті, здійснив один з

---

[1] *Peyssonel C.-Ch. de*. Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin par M. de Peyssonel, ci-devant Consul pour Sa Majesté auprès du Khan des Tartares... – P.: Chez N. M. Tilliard, Libraire, 1765. – XLIV+364 p.; *Peyssonel C.-Ch. de*. Traité sur le commerce de la Mer Noire par M. de Peyssonel – P.: Chez Cuchet, Libraire, 1787. – T. 1. – IV+340 p.; T. 2. – 380 p.; *Peyssonel C.-Ch. de*. Observations sur le commerce de la Mer Noire. – Amsterdam, Leide, Rotterdam & Utrecht: Chez les Libraires Associés, 1787. – 432 p.; *Peyssonel C.-Ch. de*. Situation politique de la France et ses rapports actuels avec toutes les puissances de l'Europe; Ouvrage dont l'objet est de démontrer, par les faits historiques et les principes de la saine politique, tous les maux qu'a causés à la France l'Alliance Autrichienne, et toutes les fautes que le ministère François a commises depuis l'époque des Traités de Versailles, de 1756, 57 et 58 jusqu'à nos jours. – P., 1789. – 386 p.

[2] *Tott F. de, baron*. Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. – Amsterdam, 1784. – T. 1. – XL+203 p.; T. 2. – 220 p.; T. 3. – 180 p.; T. 4. – 152 p.; *Tott F. de, baron.* Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. – P., 1785. – T. 1. – XXXII+273 p.; T. 2. – 264 p.

[3] *Cérenville J.-É. de*. Vie du prince Potemkin: feld-maréchal au service de Russie sous le règne de Catherine II, rédigée d'après les meilleurs ouvrages allemands et français qui ont paru sur la Russie à cette époque. – P.: Chez H. Nicolle, 1808. – VIII+303 p.

[4] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie; ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Depuis leur origine jusqu'à nos jours; suivie d'un Abrégé de l'Histoire des Hettmans des Cosaques, & des pièce justificatives: Traduite d'après les Manuscrits conserves à Kiow, enrichie de Notes. – P.: Chez Cuchet, 1788. – T. 1. – XVI+328 p.;T. 2. – 384 p.

[5] *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, & des meilleurs historiens de la Nation. Par M. Levesque. – Yverdon, 1783. – T. 4. – 348 p.

[6] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G*. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – T. 2. – XXIV+562 p.

[7] *Masson Ch.-F.-Ph*. Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et celui de Paul I. Contenant nombre d'anecdotes et de faits historiques sur la guerre de Perse, la marche des armées russes contre la France, la disgrace et la mort de Souworow, les opérations de finances de Paul I, sa vie domestique, et sa fin tragique. Suivi de pièces justificatives, parmi lesquelles se trouve la constitution pour la famille impériale. – Amsterdam-P.: Chez Bertrandet, 1802. – T. 3. – XVI+444 p.; *Masson Ch.-F.-Ph*. Mémoires secrets sur la Russie pendant les règnes de Catherine II et de Paul I. Avec avant-propos et notes par M. Fs. Barrière. – P.: Librairie de Firmin Didot frères, fils et C-ie, 1863. – T. 3. – 464 p.

[8] [*Dubois de Jancigny J.-B*.] *M. D*. Essai sur l'histoire littéraire de Pologne – Berlin: Chez G. J. Decker, 1778. – 568 p. – P.232-311.

перших наукових аналізів «Опису України», зауваживши всю його важливість для вивчення цієї країни, незважаючи на те, що твір має неповороткість стилю, малослівність, нормандські діалектизми, брак літературного дару. Однак Дюбуа де Жансін'ї з розумінням поставився до цих недоліків, згадуючи слова самого Боплана, що той був військовим інженером, а не літератором.

В другій половині XVIII – на початку XIX ст. з'являються також критичні розгляди праць Вольтера[1], Левека[2], Леклерка[3], створені російськими авторами. Між іншим, робота останнього викликала особливе невдоволення російського двору, й до аналізу його твору долучилася сама імператриця Катерина II[4]. Одним з основних спонукальних мотивів, що змусив офіційних російських осіб виступити проти Леклерка, стала симпатія останнього до автономних прав України і теза про несправедливість їх ліквідації.

Доробок французького козакознавства на початку XIX ст. був систематизований і узагальнений Шарлем-Луї Лезюром у своїй «Історії козаків»[5], котрим були використані праці таких його земляків як Ле Лабурер, Боплан, Шевальє, де ла Мотре, Вольтер, Пейссонель, Левек, Леклерк, Рюльєр, Шерер, Массон, Серенвіль та ін.

Значною мірою надбання французького українознавства було використано в той же час Габріелем де Кастельно в його великому есе з історії Новоросії[6]. Трохи згодом, вивчаючи козацький період, до доробку авторів

---

[1] *Ломоносов М. В*. Замечания на первый том «Истории Российской империи при Петре Великом» Вольтера // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. – Т. 6. – С. 359-364; *К[аченовский М. Т.*]. История Российской империи в царствование Петра Великого, сочиненная Вольтером. Часть первая, книжка 1-я и 2-я в типографии у А. Решетникова // Вестник Европы. – 1809. – Ч. 48. - № 21. – С. 61-68.

[2] *Елагин И. П*. Опыт повествования о России. – М.: Университетская типография, 1803. – 471 с.; *Мнение Левеково о Русской словесности* // Вестник Европы. – Москва, 1807. – 31 мая. – Ч. 33. - № 10. – С. 114-118.

[3] *Болтин И. Н*. Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным. – СПб.: Типография Горного училища, 1788. – Т. 1. – LXIII+615 с.; Т. 2. – 558 с.; *Болтин И. Н*. Ответ генерал-майора Болтина на письмо князя Щербатова, сочинителя Российской истории. – Издание второе. – СПб.: Императорская типография, 1793. – 160 с.; *Щербатов М. М*. Письмо князя Щербатова, сочинителя Российской истории, к одному его приятелю, в оправдание на некоторыя сокрытыя и явныя охуления, учиненныя его Истории от господина генерал-майора Болтина, творца Примечаний на «Историю древния и нынешния России» г. Леклерка. – М.: Университетская типография, 1789. – 149 с.

[4] *Екатерина II*. Записки касательно российской истории. – СПб.: Императорская типография, 1801. – Ч. 1. – 416 с.; Ч. 2. – 375 с.

[5] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques, précédée d'une introduction ou coup-d'oeil sur les peuples qui ont habité le pays des Kosaques, avant l'invasion des Tartares. – P.: A. Belin, 1814. – T. 1. – VIII+405 p.; T. 2. – 420 p.

[6] *Castelnau G. de*. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. Statistique des provinces qui la composent. Fondation d'Odessa, ses progrès, son état actuel, détails sur son commerce. Voyage en Crimée, dans l'intérêt de l'agriculture et du commerce. Avec cartes, vues, plans, etc. Dédié à S. M. L'Empereur Alexandre I-er. – P.: Chez Rey et Gravier, 1827. – T. 1. – VI+351 p.; *Castelnau G. de*. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. Statistique des provinces qui la composent. Fondation d'Odessa, ses progrès, son état actuel, détails sur son commerce. Voyage en Crimée, dans l'intérêt de l'agriculture et du

XVII-XVIII ст. звертався Нарцис-Ахілл де Сальванді, пишучи свою «Історію Польщі до та під час правління Яна Собеського»[1].

Праці французьких авторів XVII-XVIII ст. про минуле України уважно вивчалися й аналізувалися українськими істориками, починаючи з кінця XVIII ст. Можна згадати, що на доробок французів у першій половині XIX ст. спиралися Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський[2], Микола Андрійович Маркевич[3] та ін. В той же час, співставляючи свідчення західних чужинців з місцевими джерелами, вони висували критичні зауваження щодо неточностей у творах зарубіжних авторів. Деякі традиційні тези французької історіографії (наприклад, щодо польського походження Хмельницького та Мазепи, романтичної історії потрапляння останнього до України) в другій половині XIX ст. були поставлені під сумнів або спростовані, зокрема, і французькими істориками, такими як Проспер Меріме[4] та Марі-Ежен-Мельхіор де Вогюе[5]. Останніми уважно було вивчено й проаналізовано історичні праці своїх земляків-попередників. В XX ст. до аналізу українознавчих досліджень у Франції в контексті славістики зверталися такі науковці як Андре Мазон[6], Мішель Нікьо[7] і Франсін-Домінік Лєхтенан[8].

Однак з кінця XIX ст. в галузі вивчення української історії у Франції посилюється вплив української історичної думки, а в XX ст. головними фахівцями з козацької доби в України, по суті, стають французькі українці. Після цього французька історіографія історії України XVI-XVIII ст. значною мірою сприймає ті наукові концепції, які поширюються у франкомовних працях українських, насамперед діаспорних, істориків. Нерідкими стають випадки, коли місцеві науковці пишуть разом з українськими колегами або ж під

---

commerce. Avec cartes, vues, plans, etc. Dédié à S. M. L'Empereur Alexandre I-er. – P.: Chez Rey et Gravier, 1827. – T. 2. – 387 p.; *Castelnau G. de*. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. Statistique des provinces qui la composent. Fondation d'Odessa, ses progrès, son état actuel, détails sur son commerce. Voyage en Crimée, dans l'intérêt de l'agriculture et du commerce. Avec cartes, vues, plans, etc. Dédié à S. M. L'Empereur Alexandre I-er. – P.: Chez Rey et Gravier, 1820. – T. 3. – 347 p.

[1] *Salvandy N.-A. de*. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. – Bruxelles: N.-J. Gregoir, V. Wouters et C-e, 1841. – T. 1. – 332 p.; T. 2. – 314 p.; *Salvandy N.-A. de*. Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne. – P.: Didier et C-e, 1876. – T. 1. – XXXVI+496 p.; *Salvandy N.-A. de*. Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne. – P.: Didier et C-e, 1855. – T. 2. – 468 p.

[2] *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – IX+604 с.

[3] *Маркевич Н. А*. История Малороссии. – М.: Типография Августа Семена при Императорской медико-хирургической академии, 1843. – Т. 5. – 345+IV с.

[4] *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans // Mélanges historiques et littéraires. – P.: Michel Lévy Frères, 1855. – 382 p. – P. 61-89; *Mérimée P.* Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865). – P.: L'Harmattan, 2007. – XIV+294 p.

[5] *Vogüé M.-E.-M. de*. Mazeppa – la légende et l'histoire // Revue des Deux Mondes. – 1881. – T. 48. – P. 320-351.

[6] *Mazon A*. Les etudes slaves. La science française. – P.: Librairie Larousse, 1933. – 24 p.

[7] *Никё М.* Французская русистика: традиция и новаторство // Вопросы литературы. – 2009. - № 5. – С. 454-472.

[8] *Liechtenhan F.-D.* De l'abus de l'historiographie. Approches de l'histoire russe de Herberstein à Custine // Cahiers du monde russe. – 2000. – T. 41. - № 1. – Janvier-mars. – P. 135-150.

їхнім безпосереднім впливом. Прикладами такої співпраці в перші десятиліття XX ст. можуть стати спільні роботи Жана Пелісьє та Ярослава Федорчука[1], Антуана Меє та Михайла Грушевського[2], Рене Мартеля й Ілька Борщака[3] тощо. Саме українська діаспора у Франції дуже посприяла ознайомленню місцевого наукового загалу із значним комплексом історичних джерел про Україну, зокрема, й козацького періоду.

Український інтелектуальний вплив у французькій історіографії історії козацької доби в Україні, що виразно позначився наприкінці XIX ст., а в XX ст. став фактично визначальним, призвів значною мірою до нехтування у Франції власного історіографічного спадку щодо позначеної теми, сформованого в XVII-XIX ст. Хоча французькі дослідники у XX ст. не виключають з поля зору минулого нашої країни, здебільшого вони торкаються окремих питань української історії в контексті вивчення Росії, Польщі, Туреччини або Швеції. Мабуть, єдиним сучасним французьким науковцем, який серйозно займається вивченням нашої минувшини, в тому числі й козацької доби, є Даніель Бовуа. В цьому відношенні можна згадати його недавню розвідку про журнал Пилипа Орлика[4].

Незважаючи на доволі великий масив французьких історичних праць різного ґатунку про Україну козацької доби, серйозний їх науковий аналіз до XX ст. майже не здійснювався. Виняток складали хіба що такі загальновідомі особистості, які прославилися в інших галузях науки та культури, як Вольтер[5] або Меріме[6]. Окрім «Опису України» Боплана, доступного для вітчизняних науковців ще в XIX ст. у російському перекладі[7], за рідкими

---

[1] *Annales des nationalités*. Bulletin de l'Union des nationalités. – P., 1913. - № 3-4. – Mars-avril. – 200 p.

[2] *Anthologie de la littérature ukrainienne (jusqu'au milieu du XIX siècle)*. – Paris-Genève-Prague: M. Giard, 1921. – XIV+143 p.

[3] *Borschak E., Martel R*. Vie de Mazeppa. – P.: Calmann-Lévy, 1931. – II+191 p.

[4] *Beauvois D*. Le journal de Philippe Orlyk: du mirage de l'exile au mythe identitaire ukrainien // Ivan Mazepa and his followers. State ideology, history, religion, culture. – Gargnano de Garda, 2002. – P.148-177; *Бовуа Д*. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу // Український археографічний збірник. Нова серія. – К., 2004. – Вип. 8/9. – Т. 11-12. – С. 322-345.

[5] *Мезин С. А*. Взгляд из Европы: французские авторы XVIII века о Петре I. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2003. – 231 с.; *Борщак І*. Вольтер і Україна // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 118-127; *Небелюк М*. Мазепа в оцінці Вольтера // Український історик, 1987 р. - № 1-4. – С. 72-82; *Небелюк М*. Мазепа в оцінці Вольтера // Іван Мазепа і Москва – К.: Рада, 1994. – С. 108-123.

[6] *Cadot M*. Mérimée s'est-il intéressé à l'Ukraine? // Mérimée. Littératures. T. 51. / Redacteur en chef Yves Reboul. – Toulouse: Presses Université du Mirail, 2005. – 241 p. – P. 117-128; *Darcos X*. Mérimée, slavophile // Cahiers Ivan Tourguéniev-Pauline Viardot-Maria Malibran. – 2003. – № 27. – P. 9-32; *Joukovsky A*. Prosper Mérimée et la question ukrainienne // L'Ukraine et la France au XIXe siècle: actes du colloque organisé à la Sorbonne les 21 et 22 mars 1986. – P.-Munich: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1987. – 157 p. – P. 21-32; *Купчинський О*. Проспер Меріме і його твір « Богдан Хмельницький» // Жовтень. – 1987. - № 8. – С. 16-22; *Савченко Ф*. Козачина у французькому письменстві та козакофільство Меріме // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – С. 128-146; *Янковський Ю. З*. Проспер Меріме. Життя і творчість. – К.: «Дніпро», 1976. – 125 с.

[7] *Боплан Г. Л. де*. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассер-де Боплан. – СПб.: Типография Карла Края, 1832. – 196 с.

винятками (наприклад, спогади де Тотта[1]) в дореволюційний і радянський періоди було перекладено обмаль французької літератури про Україну.

В другій половині XX ст. вітчизняними науковцями було підготовлено до друку й опубліковано фрагментарно чи в повному вигляді окремі твори французьких авторів XVII-XVIII ст. про нашу країну в українському перекладі. Їхній масовий вихід припав на добу становлення незалежної України[2].

Важливе місце серед доробку українських дослідників посідає робота Володимира Юхимовича Січинського «Чужинці про Україну», яка витримала кілька перевидань[3], ставши своєрідною хрестоматією чужоземних повідомлень про наші терени. Також варто відзначити праці ще одного українця на чужині – Ілька Львовича Борщака, котрий проаналізував і узагальнив свідчення іноземців стосовно українських земель[4]. Найкращим сучасним узагальнюючим дослідженням свідчень західних авторів про Україну до початку XIX ст. треба визнати роботи Дмитра Сергійовича Наливайка «Україна очима Заходу»[5] та «Хроніка рецепції України у Франції XIX ст.»[6]. Огляду доробку французьких дослідників історії козацької України відведено вагоме місце в нарисі, присвяченому еволюції українознавчих студій у Франції, вміщеному в науково-популярному виданні «Україна і Франція: нариси багатовікової історії» (2001)[7].

---

[1] [*Тотт Ф. де*.] Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию (С предисловием и послесловием С. Е.) // Киевская старина. - 1883. – Том VII. – № 9-10 (сентябрь-октябрь). – С. 135-198.

[2] *Боплан Г. Л. де*. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Меріме Проспер. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Проспер Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.; *Боплан Г. Ле Вассер де*. Опис України / Володимир Косик (пер. з фр.). – Львів: Мета, 1998. – 179 с.; *Боплан Г. Л. де*. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн: Пер. з фр. / АН УРСР; Археографічна комісія; Інститут історії; Інститут суспільних наук; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. – К.: Наукова думка, 1990. – 254 с.; *Далерак Ф.-П*. Спогади про Україну (вибір, передмова і коментарі Ю. Мицика) // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 95-103; *Уривки з нотаток Блеза де Віженера (1573)* / Переклад В. Назаренка // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 58-74; *Шевальє П*. Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з фр. Ю. Назаренко. — К.: Томіріс, 1993. — 224 с.; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В. В. Коптілов. – К.: Український письменник, 1994. – 311 с.

[3] *Січинський В*. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.

[4] *Borschak E*. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. – P.: Imprimerie Darantière, 1935. – 202 p.; *Борщак І*. Ідея Соборної України в Європі в минулому. По невиданих документах і стародавніх працях. – Париж: Український друкар, 1923. – 26 р.; *Борщак І*. Україна в літературі Західної Європи. Переклад з французької / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Вступна стаття П. Соханя; Упорядкування та загальна редакція З. Борисюк. – К., 2000. – 366 с.

[5] *Наливайко Д*. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с.; *Наливайко Д*. Україна очима Заходу / Видання друге, доповнене. – К.: Грамота, 2008. – 784 с.

[6] *Наливайко Д*. Хроніка рецепції України у Франції XIX ст. // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 147-177.

[7] *Зленко А., Жуковський А., Коптілов В., Манжола В., Назарук Л., Федорук О*. Україна і Франція: нариси багатовікової історії. – Львів: Світло й тінь, 2001. – 224 с. – С. 13-24, 99-115.

Серед новітніх узагальнюючих праць українських діаспорних істориків відзначимо також роботи Олекси Вінтоняка «Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст.»[1] та Теодора Мацьківа «Хмельниччина в тогочасних західноєвропейських джерелах»[2] і «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709». Остання розвідка була видана спочатку в Німеччині (Мюнхен, 1988), а згодом в цьому ж варіанті з додатками передрукована в Україні (Київ-Полтава, 1995)[3].

Відмітимо також нещодавній довідник-хрестоматію Ігоря Івановича Панчука, де наведено великий масив свідчень іноземців про Україну[4]. Однак відсутність в данньому виданні бібліографії та посилань дуже знецінюють цю публікацію в науковому відношенні.

Варто зауважити, що в цих великих і ґрунтовних нарисах зверталася увага на весь комплекс західних джерел стосовно України і, звичайно, не ставилося за мету дослідження доробку саме французів, а тим більше розвитку їхньої історичної думки. За межами цих досліджень в силу об'єктивних причин залишилася й сучасна французька історіографія історії козацького періоду в Україні. Єдине виключення серед цих узагальнюючих праць складає хіба що бібліографічна розвідка Жака Шевченка «Україна: бібліографія французьких праць XVII-XX ст.»[5].

Першою узагальнюючою вітчизняною розвідкою з французького українознавства може бути визнана робота Василя Петровича Горленка «Украина в изображениях французов» (1898), де дослідником було дано стислу характеристику французьких творів XVII-XIX ст., присвячених нашій країні[6]. Доволі змістовний розгляд французької історіографії козацької України бачимо у Федора Яковича Савченка[7].

Якщо говорити про сьогоднішній вітчизняний стан вивчення французької історіографії історії України XVI-XVIII ст., треба зауважити, що, як правило, об'єктами наукових розвідок українських дослідників стають праці насамперед тих авторів, які вже були перекладені українською мовою, таких як Боплан[8], Шерер[1], а з сучасників – Бовуа[2]. Доробку окремих францу-

---

[1] *Вінтоняк О.* Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. – Львів-Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1995. – 141 с.

[2] *Мацьків Т.* Хмельниччина в тогочасних західноєвропейських джерелах / Редактор Алла Атаманенко, упорядник Наталія Конопка. – Острог-Нью Йорк, 2007. – 184 с. Серія: Історичні монографії. – Т. 6. – Редактор Любомир Винар.

[3] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – Мюнхен, 1988. – 286 с.; *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – К.-Полтава: НАН України; Інститут української археографії, 1995. – 312 с.

[4] *Панчук І. І.* Історія України очима іноземців: Довідник-хрестоматія. – Тернопіль: Мандрівець, 2011. – 304 с.

[5] *Chevtchenko J.* Ukraine: bibliographie des ouvrages en français XVIIe-XXe siècles. – P.: Publications de l'Est européen, 2000. – 219 p.

[6] *Горленко В. П.* Украина в изображениях французов // Горленко В. П. Южнорусские очерки и портреты. – К., 1898. – 230 с. – С. 131-152.

[7] *Савченко Ф.* Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме… – С. 128-146.

[8] *Боплан і Україна.* Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – 318 с.

зьких дослідників України козацької доби присвячені праці таких українських істориків як Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко[3], Олександр Петрович Оглоблин[4], Ілько Львович Борщак[5], Микола Павлович Ковальський[6], Юрій Андрійович Мицик[7], Ярослав Романович Дашкевич[8], Петро Павлович Брицький[9], Олег Антонович Купчинський[10], Богдан Олександрович Моця[11], Петро Олегович Бочан[12], Оксана Анатоліївна Іваненко[13] та ін. Зауважимо, що дисертаційні дослідження істориків Бочана[14] та Іваненко[15] були присвя-

---

[1] *Потульницький Г.* Українське козацтво в творчості Жана Бенуа Шерера та Августа Вільгельма Гупеля (на основі аналізу «Літопису Малоросії…» та нарису «Про козаків») // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2011. – Т. 22. – С. 121-129.

[2] *Дашкевич Я.* Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських взаємин // Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 684-705; *Дашкевич Я.* Даніель Бовуа та історія польсько-українських відносин // Всесвіт. – 1997. - № 3/4. – С. 132-142.

[3] *Полонська-Василенко Н. Д.* До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 28-44.

[4] *Оглоблин О.* «Annales de la Petite-Russie» Шерера й «История Русов» // Науковий збірник УВУ в Мюнхені (ювілейне видання). – Мюнхен, 1948. – Т. 5. – С. 87-94.

[5] *Борщак І.* Слов'янські студії у Франції (1840-1950) // Україна. – 1951. – Ч. 5. – С. 312-322.

[6] *Ковальский Н. П.* Сведения об Украине XVI века в «Космографии» Андре Теве // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории УССР. — Днепропетровск, 1973. – С.171-180; *Ковальський М.* Французький подорожник і географ Андре Теве про Україну (з найдавніших часів до середини XVI ст.) // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 82-87.

[7] *Мицик Ю.* Французький мемуарист Ф.-П. Далерак – про Україну XVII ст. // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 92-94; *Далерак Ф.-П.* Спогади про Україну (вибір, передмова і коментарі Ю. Мицика)… – С. 95-103.

[8] *Дашкевич Я.* Гійом Левассер де Боплан // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 139-179; *Дашкевич Я. Р.* Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських взаємин… – С. 684-705; *Дашкевич Я.* Даніель Бовуа та історія польсько-українських відносин… – С. 132-142.

[9] *Брицький П. П.* Французи про Україну в минулому і теперішньому часі // Історія України. – 2000. – № 5, лютий (165). – С. 6-8; *Брицький П. П.* Французи про Україну в минулому і теперішньому часі // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 4. – С. 229-235.

[10] *Купчинський О.* Проспер Меріме і його твір « Богдан Хмельницький»… – С. 16-22.

[11] *Моця Б.* Французькі автори про Україну XVII-XVIII ст. // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 64-69.

[12] *Бочан П. О.* Історія України у працях французьких авторів XVII-XIX ст. // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т. 8. – С. 257-264; *Бочан П. О.* Відображення історії України у творі Вольтера «Історія Карла XII» // Буковинський журнал. – 2007. – №4. – С. 139-145.

[13] *Іваненко О. А.* Українське козацтво в працях французьких авторів на межі XVIII-XIX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 254-262; *Іваненко О. А.* Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 320 с.

[14] *Бочан П. О.* Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII-XIX століть: Дис... канд. наук: 07.00.01 / П. О. Бочан; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича – Чернівці, 2008. – 199 с.

[15] *Іваненко О. А.* Культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII - у першій половині XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / О. А. Іваненко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К.:, 2004. - 198 с.

чені саме українсько-французькій тематиці. Питань впливу української науки та культури на істориків Франції торкалися також у своїх дисертаційних дослідженнях Олексій Олексійович Кураєв[1] та Вікторія Богданівна Череватюк[2]. Цим питанням присвячена й розвідка Володимира Григоровича Матвіїшина про літературні зв'язки між Україною та Францією в XIX – на початку XX ст.[3] Сучасному співробітництву двох держав, зокрема, і в культурній сфері, присвячена дисертація Євгенії Володимирівни Донченко[4].

Необхідно відзначити також доробок сучасних російських істориків таких як Михайло Володимирович Дмитрієв[5], Володимир Олександрович Сомов[6], Сергій Олексійович Мєзін[7], Елеонора Валеріївна Ільченко[8] та ін., котрі в своїх роботах висвітлювали французькі дослідження XVII-XVIII ст. про Росію, торкаючись, зокрема, й української тематики. Невеликою за обсягом, але змістовною є стаття російської дослідниці Людмили Іванівни Івоніної стосовно висвітлення діяльності Мазепи в працях французьких істориків Вогюе і Норманна[9].

Окремо відзначимо групу вітчизняних істориків, які аналізували доробок французьких авторів XVIII ст. щодо Південної України. Це Саул Яко-

---

[1] *Кураєв О. О*. Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX – на початку XX ст. (1851-1917). Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 / О. О. Кураєв; АН України Інститут історії України. - К.:, 1992. - 162 с.

[2] *Череватюк В. Б*. Громадська, культурно-освітня та наукова діяльність українських емігрантів у Франції в 20-30-і рр. XX ст. Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / В. Б. Череватюк; НАН України Інститут української археографії і джерелознавства імені Михайла Грушевського. – К., 1996. – 197 с.

[3] *Матвіїшин В. Г*. Українсько-французькі літературні зв'язки XIX – початку XX ст. – Львів: Вища школа, Вид-во при Львівському університеті, 1989.– 168 с.

[4] *Донченко Є. В*. Українсько-французькі міждержавні відносини : основні етапи, напрями та проблеми (1991-2010 рр.). Автореферат дис. … канд. іст. наук: 07.00.02 / Є. В. Донченко; Дипломатична академія України при Міністерстві закордонних справ України. – К., 2011. – 20 с.

[5] *Дмитриев М*. «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.»: Источник книги Линажа де Восьенна о восстании под руководством Богдана Хмельницкого / М. Дмитриев // Історичний збірник: Історія, історіософія, джерелознавство. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – С. 332-353.

[6] *Сомов В. А*. Книга П.-Ш. Левека «Российская история» (1782 г.) и ее русский читатель // Книга и библиотеки в России в XIV – первой половине XIX века. – Л., 1982. – С. 82-99; *Сомов В. А*. Николя-Габриель Леклерк – учасник и пропагандист педагогических реформ Екатерины II // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв. / Под ред. А. В. Чудинова и В. С. Ржеуцкого. – М., 2011. – С. 200-217; *Сомов В. А.* О книге Ж.-Ш. Лаво «История Петра III ...» // Книга в России XVI-сер. XIX в.: Книгораспространение, библиотеки. читатель. – Л., 1987. – С. 102-116; *Сомов В. А*. П.-Ш. Левек – протеже Дидро и историк России // Отношения между Россией и Францией (в XVIII-XX вв.): История науки и международные связи. – М., 2002. – С. 71-81.

[7] *Мезин С. А*. Взгляд из Европы: французские авторы XVIII века о Петре I…

[8] *Ильченко Э. В*. Общественно-политические взгляды П.-Ш. Левека // Известия Саратовского университета. – 2010. – Т. 10. – Серия: История. Международные отношения. – Вып. 2. – С. 53-58; *Ильченко Э. В*. Французский историк П.-Ш. Левек о Екатерине II // Новый век: история глазами молодых. – Саратов, 2008. – С. 111-119.

[9] *Ивонина Л. И*. Французская историография конца XIX-XX в. о Мазепе // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва. Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького. Збірник статей. – Запоріжжя, 1993. – С. 27-33.

вич Боровой[1], Анатолій Васильович Бойко[2], Ігор Вікторович Сапожников[3], Світлана Серафимівна Андреєва[4], Олена Вікторівна Полевщикова[5] та ін.

Козакознавча розвідка Лезюра була ґрунтовно проаналізована Вадимом Валентиновичем Ададуровим[6]. Останнім було детально вивчено проблему сприйняття України в наполеонівській Франції[7].

Однак здебільшого за межами розгляду сучасних українських науковців залишаються французькі історичні праці XIX-XX ст. про Україну козацької доби. Недостатня увага приділяється й працям більш раннього періоду. При обширному накопиченні французьких наукових розвідок відчувається брак узагальнюючого вивчення доробку науковців Франції із зазначеної теми. Саме цим продиктована актуальність даного дослідження. Серйозною перешкодою для ознайомлення з творчою спадщиною французьких дослідників України нині став і мовний бар'єр, оскільки вивчення французької мови у вітчизняних школах знаходиться на периферії державних освітніх зацікавлень. Тож, якщо для українських істориків XIX і значною мірою XX ст. франкомовні праці були цілком доступними через добре знання ними даної мови, нині ситуація в цій царині залишає бажати кращого. Багато важливих творів, написаних французами, що мають, безумовно, джерельну та історіографічну цінність для України, досі не перекладено.

Певна відчуженість від власної творчої спадщини щодо України спостерігається й у Франції, де місцевий науковий загал, проявляючи постійний, але незначний інтерес до минулого нашої держави, доволі пасивно звертається до доробку своїх співвітчизників у XVI-XIX ст., майже цілком задовольняючись перекладними (зрідка й оригінальними) працями україн-

---

[1] *Боровой С. Я.* Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX в. // Французский ежегодник за 1961 год. – М., 1962. – С. 496-506.

[2] *Бойко А. В.* Французька історіографія XVIII століття у дослідженнях з історії запорізького козацтва // Проблемы историографии и источниковедения Запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С.19-23.

[3] *Сапожников І. В.* Південна Україна середини XVIII ст. у працях Шарля де Пейсонеля // Електронний ресурс: http://www.cossackdom.com/articles/s/sapozhnikov_pesonel.htm 28/04/2012.

[4] *Андреєва С. С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії // Південна Україна XVIII-XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. - Вип. 7. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2003. – С. 7-34; *Андреєва С. С.* Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. 18. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – С. 17-24.

[5] *Полевщикова Е. В.* Неизвестное и известное о маркизе де Кастельно // Дерибасовская - Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2005. – Кн. 23. – С. 15-26; *Полевщикова Е. В.* Французские волонтеры в Измаиле: неопубликованная записка графа Ланжерона // Дерибасовская – Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2007. - № 29. – С. 6-11; *Полевщикова Е. В.* Французы в учебных заведениях Одессы. 1803-1822 гг. // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв. / Под ред. А. В. Чудинова и В. С. Ржеуцкого. – М., 2011. – С. 110-126.

[6] *Ададуров В.* Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр і його «Історія козаків» // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 15. – С. 400-414.

[7] *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2007. – 560 с.

ських і почасти російських та польських істориків. Як правило, до вивчення історії України французькі науковці як і раніше звертаються у контексті вивчення минулого Росії, Польщі, Туреччини, Швеції та Румунії.

Відзначимо також, що великою підмогою для кращого усвідомлення розвитку французької та української історіографій в рамках цього дослідження стали узагальнюючі праці таких істориків як Євген Олексійович Косминський[1], Осип Львович Вайнштейн[2], Віктор Мойсейович Далін[3], Леонід Опанасович Зашкільняк[4], Жан-Бернар Дюпон-Мельниченко та Вадим Валентинович Ададуров[5], Ярослав Степанович Калакура[6], Ірина Іванівна Колесник[7], Віктор Петрович і Анатолій Петрович Коцури[8], Лідія Валентинівна Таран[9], Олександр Андрійович Удод[10], Лорина Петрівна Рєпіна, Віра Володимирівна Звєрєва, Марина Юріївна Парамонова (спільна робота трьох авторів)[11], Олександр Леонідович Осіпян[12] та ін.

Зважаючи на нинішню доступність основного масиву творчого доробку французьких авторів XVI-XXI ст., українська історична наука має можливість проведення комплексного аналізу цієї спадщини та виявлення додаткових джерельних свідчень, а також кращого розуміння розвитку не лише французької історіографії історії України, але й у значній мірі і світової.

1. 2. Характеристика джерельної бази дослідження

Характер джерельної бази обумовлено метою і завданнями, а також специфікою дослідження. Зважаючи на історіографічну сутність роботи, головними сховищами джерел для її здійснення стали бібліотеки, що містять доробок французьких науковців. Під час проведення наукових студій були використані книжні зібрання бібліотек України, Росії та Франції. Серед

---

[1] *Косминский Е. А*. Историография средних веков. V в. – середина XIX в. Лекции. – М.: Издательство Московского университета, 1963. – 430 с.

[2] *Вайнштейн О. Л*. Западноевропейская средневековая историография. – М.-Ленинград: Издательство «Наука», 1964. – 484 с.

[3] *Далин В. М*. Историки Франции XIX-XX вв. – М.: Наука, 1981. – 328 с.

[4] *Зашкільняк Л. О*. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.

[5] *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В*. Французька історіографія XX ст. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів: Класика, 2001. – 170 с.

[6] *Калакура Я*. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

[7] *Колесник І. І*. Українська історіографія (XVIII-початок XX століття). - К.: Ґенеза, 2000.-256 с.

[8] *Коцур В. П., Коцур А. П*. Історіографія історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.

[9] *Таран Л. В*. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX – 40-е годы XX вв. – К.: Наукова думка, 1994. – 200 с.; *Таран Л. В*. Французька, російська і українська історіографія (70-і рр. XIX – поч. XXI ст.): Монографія. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 247 с.

[10] *Удод О. А*. Україна: філософія історії. – К.: Генеза, 2003. – 120 с.

[11] *История исторического знания*: Пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М: Дрофа, 2004. – 288 с.

[12] *Осіпян О. Л*. Експериментальна історія: дослідницькі підходи та методи французької історичної школи «Анналів». – Краматорськ: Тираж-51, 2007. – 176 с.

найважливіших книгосховищ України треба виділити у першу чергу Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського, Національну історичну бібліотеку України, Наукову бібліотеку імені Михайла Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Бібіліотеку Інститут історії України НАН України, Національну парламентську бібліотеку України, Львівську національну бібліотеку імені Василя Стефаника, бібліотеку Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серед зарубіжних бібліотек було насамперед використано фонди Російської державної бібліотеки у Москві, а також Національної бібліотеки Франції та Української бібліотеки імені Симона Петлюри у Парижі. Великою підмогою у здійсненні дослідницької роботи стали також електронні ресурси, на яких вміщено відскановані варіанти як опублікованих книг, так і рукописів: *http://gallica.bnf.fr*; *http://books.google.com.ua*; *http://www.rare.univ. kiev.ua* тощо.

Характеризуючи джерельну базу в цілому треба поділити доробок французьких науковців щодо вивчення України XVI-XVIII ст. на кілька категорій. До першої з них, на нашу думку, варто віднести праці, присвячені конкретним питанням історії нашої країни вказаного періоду. Ця група творів є найменш чисельною і найбільш вартісною в історіографічному відношенні. До такого типу наукових праць можна віднести, наприклад, змістовні розвідки вже згаданих істориків XIX ст. Меріме та Вогюе, а в XX ст. Норманна[1], Лемерс'є-Келькеже[2], Бовуа[3] та ін.

До другої категорії праць, на нашу думку, слід включити узагальнюючі французькі нариси з історії України, у яких значна увага приділяється козацькому періоду. Ця група є значно ширшою, хоча й менш змістовною в науковому плані та менш оригінальною. Однак роботи даної групи також заслуговують на ретельне вивчення, оскільки містять багато цікавих думок і спостережень, а також демонструють загальне уявлення французьких авторів про історичний розвиток України. Так, серед авторів XVIII ст., на наш погляд, до цієї категорії дослідників варто віднести Шерера, в XIX ст. Кастельно, в XX ст. цілу плеяду таких істориків як Роже Тіссеран[4], Роже Порталь[5], Ален Балала[1] та ін.

---

[1] *Nordmann C.-J.* Charles XII et l'Ukraine de Mazepa. – P.: Librairie générale de droit et de jurisprudence R. Pichon et R. Durand-Auzias, 1958. – VIII+87 p.

[2] *Lemercier-Quelquejay Ch.* Un condottiere lithuanien du XVIe siècle: Le prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives ottomanes // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1969. – T. 10. - № 10-2. – P. 258-279; *Lemercier-Quelquejay Ch.* Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques Zaporogues au milieu du XVIIe siècle // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1970. – T. 11. - № 3. – P. 454-461; *Лемерсье-Келькеже Ш.* Литовский кондотьер XVI в. – князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // Франко-русские экономические связи. – М.-Париж: Наука, 1970. – С. 38-64.

[3] *Beauvois D.* Le journal de Philippe Orlyk: du mirage de l'exile au mythe identitaire ukrainien… – P. 148-177; *Бовуа Д.* «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу… – С. 322-345.

[4] *Tisserand R.* La vie d'un peuple. L'Ukraine. Préface de René Pinon. – P.: Librairie orientale et americaine G.-P. Maisonneuve, 1933. – IV+299 p.

[5] *Portal R.* Russes et ukrainiens. – P.: Flammarion, 1970. – 140 p.

І нарешті до третьої категорії досліджень ми відносимо ті наукові студії, де питання історії України включені або «злиті» з вивченням історії інших країн. Ця третя категорія є найоб'ємнішою і набагато переважає перші дві. По суті, абсолютна більшість французьких розвідок про Україну може бути віднесена саме до щойно вказаної групи. Як зазначалося, українська проблематика лежить на периферії історичних досліджень у Франції й у більшості випадків підіймається в контексті вивчення історії інших країн і народів.

В якості додаткових історіографічних джерел, що репрезентують стан розвитку французьких наукових досліджень про Україну козацької доби, нами були використані також довідкові, публіцистичні, навчальні, художні та інші видання.

Здебільшого аналізувалися опубліковані матеріали. Однак в ході досліджень нам вдалося також познайомитися з деякими неопублікованими рукописами та машинописами, що зберігаються в Національній бібліотеці Франції та Українській бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі. Всі ці випадки будуть зазначені в подальшому викладі.

Вивчаючи французьку історіографію, автору довелося також ретельно обміркувати питання: а що власне треба до неї включати? При всій удаваній легкості, це питання є доволі складним, оскільки французька історіографія не є синонімом франкомовної, а, отже, лише критерій мови не може бути визначальним показником. Цією мовою, наприклад, друкується багато наукових праць і в Канаді, в тому числі й про Україну, однак включати канадську історіографію до французької нелогічно.

Французька мова зараз є однією з найпоширеніших у світі, а у XVIII-XX ст. вона активно використовувалася нефранцузами для кращого розповсюдження своїх ідей. На даний момент французька мова є однією з шести офіційних і робочих мов ООН, використовується в якості офіційної для великої кількості різноманітних міжнародних організацій. Загалом нині, за даними Французької академії, розмовляти нею можуть близько 270 млн чоловік у світі[2]. Сьогоднішня франкофонія охоплює не лише Францію та її колишні колонії, але й значну частину населення Бельгії, Швейцарії та Нідерландів, не згадуючи вже про такі мікродержави як Люксембург, Монако й Андорра. Великі масиви земель Бельгії, Швейцарії і меншою мірою Нідерландів традиційно включені в орбіту французької культури. Наприклад, франкомовний письменник Моріс Метерлінк був бельгійцем, а філософ Жан-Жак Руссо і революціонер Жан-Поль Марат, невід'ємно пов'язані із Францією, - швейцарці. В той же час можна наводити цілий реєстр французів, які в силу різних обставин (політичних, релігійних, економічних) у XVII-XIX ст. тимчасово чи назавжди змушені були залишити терени батьківщини й шукати свою долю на чужині, головним чином у країнах франкофонії. На

[1] *Balalas A*. De l'Ukraine. Petit précis géopolitique, historique, et religieux. – P.: Godefroy de Bouillon, 2006. – 107 p.

[2] *La francophonie* // Електронний ресурс: http://www.academie-francaise.fr/langue/francophonie.html 04/06/2012.

нашу думку, наукова творчість представників цієї французької діаспори щодо минулого України цілком може бути включена до розгляду французької історіографії визначеної теми.

В цей же період у Франції натуралізувалися багато вихідців з інших країн. Так, згаданий вище де Тотт був угорцем, а Сальванді мав ірландське походження. Автор найкращої розвідки XVIII ст. про Україну Шерер був ельзасцем, тобто походив з території, яка лише недавно була приєднана до Французького королівства й остаточно закріплена за Францією лише в роки Великої Французької революції, а рідною йому мовою була німецька, точніше її ельзаський діалект.

До одного з найвідоміших прикладів французької натуралізації може бути віднесений корсиканець Наполеон Бонапарт, котрий народився одразу після приєднання свого острова до Франції й до кінця життя так не зміг позбутися корсиканського акценту у своїй вимові.

Цікаві випадки натуралізації у Франції українців. Як знаємо, з цією країною пов'язав своє життя гетьманич Григір Орлик. В XX ст. народжений в родині українських емігрантів П'єр Береговуа (Петро Береговий) став прем'єр-міністром при президенті Франсуа Міттерані.

Можна згадати також, що французький письменник і літературознавець Анрі Труая, як і славнозвісний шансоньє Шарль Азнавур, мав вірменське походження. А французький поет-авангардист Гійом Аполлінер був поляком. Ці приклади можна наводити до безкінечності.

Ще більше людей, народжених у Франції, мали змішане походження. Наприклад, відома французька жінка-історик і політолог Елен Каррер д'Анкосс, яка в своїх наукових студіях торкалася і питань минулого козацької України, народилася в сім'ї російських емігрантів, де перемішалася кров росіян, грузинів і німців. А мати одного з чільних представників сучасної школи «Анналів» Марка Ферро була родом з Новограда-Волинського. Нащадком українських вихідців з Російської імперії є один з найкращих сучасних українознаців і козакознавців у Франції Ярослав Лебединський.

На нашу думку, одним з головних критеріїв віднесення автора до французької історичної науки є у першу чергу його самоідентифікація, тобто включення себе до французької культурної спільноти та французького наукового загалу у поєднанні з проживанням у країнах європейської франкофонії. В абсолютній більшості випадків йдеться про осіб, народжених на теренах Франції і які мали там постійне проживання. За замовчуванням французами ми умовно рахуємо всіх тих, хто офіційно не оголосив про свою іншу національну приналежність і не відзначився творами в річищі іншої культури.

Це, звичайно, не вирішує проблему подвійної, а подекуди й поліідентичності, коли людина в силу змішаного походження одночасно відносить себе до кількох різних національних спільнот: французької у поєднанні з російською, польською, українською, вірменською і т. д. Це ті випадки, які відо-

мий історик Павло Магочий називав зразками ієрархії численних лояльностей[1].

На наш погляд, істориків, що мають подвійну національну ідентичність, тобто відносять себе одночасно в більшій чи меншій мірі до двох спільнот, було б правильно розглядати в контексті одразу двох історіографій французької і діаспорної тієї нації, яку вони представляють.

1. 3. Теоретико-методологічні засади дослідження

При проведенні даного дослідження автор спирався на принципи наукової об'єктивності, історизму та комплексності. Відповідно до цього, всі історичні явища (наукова діяльність істориків і їхній доробок), що були об'єктом вивчення, розглядалися з урахуванням конкретно-історичного контексту, тобто на тлі своєї епохи і у взаємозв'язку з визначальними історичними обставинами, особами та групами осіб, а загальний результат наукових студій мав дати повне та всебічне бачення досліджуваного питання.

Пошук, обробка та структурування історичного матеріалу вимагають використання найбільш дієвих методів історичного дослідження, які якнайкраще мають відповідати конкретній специфіці кожної роботи. На наш погляд, еволюцію французької історіографії історії України козацької доби від моменту становлення до сучасності найкраще було висвітлити у відповідності до історико-хронологічного та історико-генетичного методів. Зважаючи на те, що досліджуваний історіографічний процес мав приблизно рівноплинний характер розвитку впродовж кількох століть, тобто, будучи на периферії наукових зацікавлень, він здебільшого являв собою побічний здобуток досліджень минулого великих держав Східної Європи, ми вважаємо, що не буде великою вадою, якщо весь цей науковий доробок періодизувати за столітнім принципом з урахуванням особливостей кожної епохи.

Однак вивчення історичної думки у Франції стосовно козацької України є неможливим без використання порівняльного методу, який дає можливість співставляти між собою праці різних авторів і визначати взаємозв'язок і взаємовплив між ними, а також ступінь об'єктивності, відповідності історичним фактам тощо. За допомогою даного методу було також встановлено залежність одних творів від інших в тих випадках, коли в пізніших за часом роботах були відсутні прямі посилання на більш ранні.

За допомогою використання біографічної та просопографічної методики вдалося краще вивчити конкретні історичні умови, у яких діяв кожен історик, мотиви його діяльності, а також встановити ті міжособистісні взаємини, що були визначальними для характеру його наукової роботи.

Під час вивчення доробку французьких авторів, особливо XVI-XVIII ст., велику увагу було приділено правильному розумінню як загальної

[1] *Магочий П.* Українське Національне Відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97-107.

наукової термінології, так і насамперед використання ними конкретних понять. Значну складність являло ототожнення імен і топонімів, згадуваних французами, з відповідними українськими діячами та місцевими назвами. Ось для зразка кілька прикладів географічних орієнтирів в Україні, надрукованих в творах французьких авторів XVI-XVIII ст., де подано українську назву поряд з французькою: Луцьк – *Laski*, Ставища – *Bravische*, Паволоч – *Powalaks*, Снятин – *Schignatin*, *Schigniatyn*, Галич – *Alichz*, Будища – *Bodoassin*, Опішня - *Oprochno*, Кальник - *Kosniek*, Лисянка – *Sciana*, Ямпіль – *Jampul*, Гайсин – *Kuzsyn*, Погребки – *Dokrebieks*, Кам'яний Затон – *Kamiston*. В деяких випадках французький варіант назв майже нічим не нагадував український відповідник: Чигирин – *Lzerin*, Яворів – *Bauuorouu*, Самара – *Zuammer*, Свіча – *Chevitz*. Доволі часто французами використовувалися також татарські чи турецькі, а також анахронічні назви щодо певних топографічних об'єктів в Україні. Кожний такий проблемний випадок вимагав уважного вивчення тогочасної і теперішньої картографії, топографії, джерел і літератури з відповідної проблеми, а також зумовлював пошуки можливого джерела інформації, яке могло б дати підказку щодо правильної ідентифікації.

Великою підмогою у проведенні таких ототожнень стало використання методів порівняльного мовознавства та лінгвістичного аналізу. Дуже часто доводилося звертатися до словників різних мов.

Нерідко французькі автори вказаного періоду наводили приклади місцевих слів і понять, однак через перекрученість їх подання, а також помилки письма та друку вони виглядають настільки спотвореними, що упізнати їх є великою проблемою. Для прикладу наведемо кілька таких слів з «Всесвітньої космографії» Андре Теве (1575): *schevuriga*[1], *less*[2], *puzech*[3]. Всі вони означають добре відомих нам тварин. В першому випадку йдеться про севрюгу й зрозуміти це дозволяє те, що, перераховуючи риб, які водяться в цих краях, автор поміщає її поміж стерляді (*sterlet*) та осетра (*osseter*). Другою твариною є лось, і про це можна здогадатися як з її опису, так і з наведення Теве латинської (*alces*) та німецької (*ellend*, в сучасній німецькій мові – *Elch* або *Elen*) назв даного звіра. Останнім незнайомцем з даної трійці став песець, якого, як додатково, на наше щастя, повідомляє автор «деякі німці називають *Fuchl*, в іллірійській мові це *Liska*, а у англійців – *Foxe*»[4].

Зазвичай, чим віддаленішим від нас у часі є автор, тим складнішою для сприйняття та розуміння зараз є його мова. Варто зауважити, що французька мова XVI-XVIII ст. досить сильно відрізнялася від теперішньої, була сповнена латинізмів, мала інший характер написання не лише багатьох слів, але й букв, а на письмі відзначалася розлогими текстами з доволі нечіткою пунктуацією. Сучасна французька дослідниця, українка за походженням, авторка найкращого біографічної розвідки про Григора Орлика

[1] *Thevet A.* Cosmographie Moscovite... – P. 31.
[2] Ibid. – P. 84.
[3] Ibid. – P. 33.
[4] Ibid.

Ірина Дмитришин зауважує стосовно текстів XVIII ст., що вони «дуже важкі для прочитання носіями сучасної французької мови» і досить часто в них «бракує розділових знаків, а деякі речення розтягуються на сторінку»[1].

Важливе значення при вивченні текстів мав метод контент-аналізу, що дозволяв глибше розкрити зміст творів. Подекуди він призводив до несподіваних результатів. Так, використання кількісних вимірів при вивченні знаменитого «Опису України» Боплана показало, що власне поняття «Україна (*Ucranie*)» не згадується в тексті жодного разу, окрім назви та передмови, адресованої польському королю Яну II Казимиру. Чотири рази в тексті згадано поняття «Окраїна (*Ocranie*)». Натомість більше двадцяти разів щодо козацьких земель використовується термін «Русь» в різних модифікаціях. Це підтверджує більшу поширеність і традиційність стосовно тих територій саме останнього поняття. Хоча в той же час саме назву «Україна» бачимо на Бопланових картах.

Треба зазначити також, що, добре усвідомлюючи відмінність між сучасним поняттям «Україна» і Україною-«країною козаків» в розумінні XVII-XVIII ст., автор даного дослідження в цілому розглядав терени, які сьогодні складають нашу державу. Тим більше, що вони майже повністю збігаються з більш чи менш яскраво вираженим ареалом діяльності козаків. Єдиний виняток в регіональному вимірі, де козацький чинник в історії майже не простежується, становить хіба що Закарпаття.

Крім спеціально-історичних методів в дослідженні використовувалися також і загальнонаукові. Методи формальної логіки (порівняння, дедукції, індукції, аналогії) дозволили краще усвідомити процес еволюції французьких історичних досліджень про Україну вказаного періоду, а також виділити певні особливості для різних етапів розвитку французької історіографії.

[1] *Марусик Т*. Григір Орлик, «син вождя козацької нації» // Україна молода. – 2006. – 27 квітня. - № 077; Електронний ресурс: http://www.umoloda.kiev.ua/number/663/186/24061 04/06/2012.

Розділ 2.
ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО УКРАЇНУ ДО СЕРЕДИНИ XVII СТ. ТА СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ТЕМАТИКИ У ФРАНЦУЗЬКОМУ ІСТОРІОПИСАННІ

2. 1. Загальний стан історичної науки у Франції в XVI – першій половині XVII ст. і бачення України тогочасними французькими інтелектуалами

В XVI ст. у Франції під впливом загальноєвропейських тенденцій Відродження та Реформації в суспільно-політичній і культурній сфері відбуваються великі зрушення. Гуманістичний світогляд займає домінуючі позиції в свідомості інтелектуалів пізнього Середньовіччя. Антропоцентричні уявлення поступово приходять на зміну традиційному теоцентризму. Церква втрачає свою монополію у галузі освіти та науки, які все більше набувають світського характеру. Великі відкриття у науково-технічній сфері підривають авторитет церковників, який до цього здавався непорушним. Докорінним чином змінюється уявлення про світ. Відкриваються нові народи, країни та навіть цілі континенти, про які нічого не розповідала Біблія та автори античних часів. Винайдення друкарського верстату та поширення книговидавництва в Європі призводить до поширення освіти серед широких верств населення та різкого здешевлення книг, які тепер починають друкуватися національними мовами на противагу мертвій церковній латині. Швидкими темпами європейські держави вкриваються мережею університетів та інших потужних навчальних закладів. Покращується санітарно-епідеміологічна ситуація, що веде до зростання чисельності населення. Військово-політична та економічна ситуація сприяє більшій мобільності великих груп людей.

Революційні процеси у суспільно-культурній сфері спричинили великий вплив і на зміни уявлень про минуле, чи не єдиним знавцем і фіксатором якого протягом століть залишалося духовенство. Догматичний провіденціалізм, притаманний хронікам попередніх часів, з його універсальним трактуванням подій крізь призму Божої волі – Провидіння, тепер поступається спробам створення описової аналітичної деталізованої історії, в якій можна чітко простежувати причинно-наслідковий зв'язок подій. Переказ епізодів минулого поступово звільняється від ваги надприродних сил (демонів, ангелів, Бога та Сатани), які були майже неодмінним атрибутом історичних уявлень середньовіччя. Тепер світобачення людей стає більш реалістичним. Також чіткішим стає визначення часу подій.

Розташована на іншому краю Європи сучасна територія України була для середньовічних французів в цілому *terra incognita*, останнім оплотом

християнської цивілізації, щоправда, в зіпсованій схизматичній формі, перед дикунськими ордами степових кочових пустельників, що уявлялися передовими загонами біблійних народів Гог і Магог, вторгнення яких мало передвіщати кінець світу.

Прямі безпосередні контакти між територією південноруських земель і Францією до XVI ст. були явищем надзвичайно рідким. Крім руського посольства до франкського короля в 839 р. й унікального шлюбу середини XI ст. між дочкою Ярослава Мудрого Анною та французьким королем Генріхом I, зафіксованого в середньовічних французьких документах, можна згадати хіба що участь руського архієпископа Петра Акеровича у Ліонському соборі 1245 р. з метою організації об'єднаного протистояння християнських правителів навалі монголо-татар[1]. Відзначимо, що кочові завойовники зі східних степів вважалися в Європі породженням пекла, тому їхню назву на заході найчастіше позначали як «тартари» (від грецького Тартар). У французькій мові поняття «*les Tartares*» для означення цього народу зберігалося до XX ст., коли поступилося менш інфернальному поняттю «*les Tatares*».

Візитери з Франції на землях сучасної України в добу середньовіччя також були виключною рідкістю. Крім посольства короля франків, що добивалося руки Анни Ярославни в середині XI ст., можна відмітити лише дипломатичні місії середини XIII ст. папського легата Джованні Плано Карпіні, що вирушив з Ліона до монгольської столиці Каракорума та посланця французького короля Людовіка IX Святого Вільгельма Рубрука (Рубруквиса), що відвідав ставку Батия – Сарай. Обидва мандрівники залишили детальні свідчення про свої подорожі через територію нашої держави, які й понині залишаються невичерпним історичним джерелом тієї епохи. На початку XV ст. через українські землі здійснював свою подорож ще один французький емісар – Жильбер де Лануа, який також залишив опис своїх вражень про побачені землі. Таким чином, особисті контакти між українськими землями та Францією до XVI ст. були явищем поодиноким, тож навіть у найосвіченіших представників французької інтелектуальної еліти не було докладних і правдивих знань про території на схід від Польщі, яка вважалася останнім форпостом католицької релігії перед схизматиками та диким варварством кочовиків східних степів.

Щоправда, цілком ймовірним є потрапляння в цей час вихідців з Південної Русі до Франції з освітньою чи торгівельною метою. Принаймні, маємо свідчення про навчання наших земляків в місцевих університетах. У списках студентів Сорбонни в XIV-XVI ст. згадуються учні «з Рутенії». Так, в документах цього високоповажного навчального закладу під 1353-м роком згадуються «маґістр Петро Кордован і його товариш з Рутенії», за кілька років потому «Іван з Рутенії», ще незабаром «Герман Вілевич, ліценціат мов і бакалавр рутенської нації з Києва», а під 1419-м роком

[1] *Зоценко В.* Україна-Русь – Франція: першоджерела зближення // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 42-57.

«Самійло Лінкевич рутенської нації»[1]. Є відомості, що в першій половині XVII ст. в Паризькому університеті навчалися відомий український філолог Іван Ужевич-Слов'янин, автор латиномовної «Граматики словенської» та видатний військовий і політичний діяч доби Хмельниччини Юрій Немирич.

Також безперечним є факт прибуття до Франції в XV-XVI ст. значних груп невільників, набраних у якості ясиру в результаті татарських походів на Україну. Відомий історик Іван Васильович Лучицький у своєму дослідженні «Русские рабы и рабство в Руссильоне в XIV и XV вв.» (1886) на підставі великого архівного матеріалу, зібраного у Франції та Іспанії, виявив значний приплив невільників з Русі у пізньому Середньовіччі до цієї французької провінції, що розташована між Піринеями та Середземним морем. Можна не сумніватися, що до найкрупніших французьких портів Середземномор'я – Перпін'яна (столиці Русильйона) та Марселя (столиці Прованса) у зазначений період доставлялися работоргівцями сотні невільників, забраних у полон на українських землях. Як зазначав автор у цій розвідці: «Головним чином, рабів купували в Русильйоні для задоволення землеробських потреб… Рабиню руську, завжди молоду, купували безумовно, і згодом по закінченню певного часу її дитина чи діти продавалися чи відправлялися до притулку, а вона сама передавалася у тимчасове користування іншій особі в якості більшою мірою годувальниці… Це було справою вкрай вигідною для рабовласника. Купуючи за досить високу ціну руську рабиню, рабовласник легко повертав свої гроші шляхом здавання її у найми на час. Особливо покращилися в цьому відношенні його шанси, коли в Перпін'яні увійшло з другої половини XV ст. у загальну моду тримати руських годувальниць»[2].

Проте окремі епізодичні контакти між Францією та Руссю не дозволяли мати чітке уявлення про останню на заході Європи. Згадки про руських воїнів і купців, про товари з Русі є нерідкими у старофранцузькому епосі, але не дають практично ніякої інформації про саму країну їх походження[3]. Навіть найближчий за часом і змістом для французьких хроністів епізод одруження їхнього короля Генріха I з Анною Ярославною, відмічений в багатьох творах XI-XII ст., майже не проливає світла на рідну землю нової королеви Франції.

Батьківщина Анни іменується в хроніках Русією[4], Рабастією[1], Русцією[2], Рутією[3]. А ось «Вандомські аннали» початку XII ст. та трохи пізні-

---

[1] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі… – С. 62-63.

[2] *Лучицкий И. В.* Русские рабы и рабство в Руссильоне в XIV и XV вв. // Университетские известия. – К., 1886. - № 11. – Ч. 2. – С. 191-219.

[3] *Назаренко А. В.* Генрих I и Анна Ярославна // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / М. В. Бибиков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др. Под ред. Е. А. Мельниковой. – М.: Издательство корпорация «Логос», 1999. – С. 353.

[4] *Chronicon Sancti Petri Vivi Senonensis* // Bibliotheque historique de L'YONNE ou Collection de legends, chroniques et documents divers pour server a l'histoire des differentes contrees qui forment aujourd'hui ce department. – Auxerre: Perriquet et Rouille, imprimeurs de la societe; Paris: Didron, 1863. – T. 2. – P. 506; *Ex Historiae Francicae* // Monumenta Germaniae historica. Inde ab anno Christi quincentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. – Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1925. – T. 26. – P. 161; *Hugonis liber qui modernuorum regum francorum continent actus*

ша від них «Сен-Мексанська хроніка» щодо походження дружини Генріха I вказують: «Генрікус король франків жінку привів скіфку та руду (*Heinricus rex Francorum uxorem duxit Scythicam et rufam*)»[4]. Цілком вірогідно, що під словом «*rufa*»=«*rusa* (*rufa*)» хроніст розумів руське походження жінки, відповідно, ототожнюючи сучасну йому Русь з античною Скіфією. З хроніки монастиря святого Петра Живого в місті Сан, написаної ченцем Кларієм на початку XII ст., виходить, що Анна була дочкою грецького правителя[5]. Це, очевидно, випливає з західноєвропейського середньовічного уявлення про православні країни сходу, як про володіння візантійського імператора.

Якщо назва рідної країни королеви Анни зустрічається в джерелах у найрізноманітніших варіаціях, то варіанти слов'янського імені її батька й, відповідно, діда їхнього короля Філіппа I, зафіксовані французькими хроністами середньовіччя, ще менше нагадують оригінал. Його називають тут Геріскло (*Gerisclo*)[6], Юрислохт (*Jurisloht*)[7] або взагалі Булесклот (*Bullesclot*)[8]. Мабуть, найближчим латинським відповідником слов'янського імені батька Анни є Оресклав (*Oresclavus*)[9]. Авторами хронік без утруднень сприймалося лише християнське ім'я Ярослава Мудрого – Юрій-Георгій (*Georgius*), яке також кількоразово зустрічається в старовинних текстах[10].

В наступні століття визначних контактів між Францією та Руссю не зафіксовано. Хоча французькі хроністи час від часу відмічають окремі події, пов'язані з життям Русі, уривчаста й перекручена інформація про які доходила до їхнього королівства. Приміром, це стосується походу галицько-волинського князя Романа Мстиславича до Центральної Європи в 1205 р., свідчення про який занотовує у своїй хроніці чернець з абатства Трьох Джерел у Шампані Альберік де Труафонтен[11].

Головним джерелом інформації про землі сучасної України у Франції в XIII-XV ст. були свідчення нечисленних подорожніх, що виконували різні

// Monumenta Germaniae historica. Inde ab anno Christi quincentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. – Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1925. – T. 9. – P. 388-389; *Historia regum francorum monasterii Sancti Dionysii* // Monumenta Germaniae historica. Inde ab anno Christi quincentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. – Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1925. – T. 9. – P. 404.

[1] *Glossa Remensis ad Psalterium Odalrici* // Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements. – P.: Plon-Nourrit, 1904. – T. 38. Reims. – P. 23-24.

[2] *Vita Lietberti episcopi Cameracensis. XVIIII-XX* // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum. – Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1934. – T. 30 - Part 2, Supplementa tomorum I-XXV. – P. 850.

[3] *Hugonis liber qui modernuorum regum francorum continent actus* ... – P. 388-389.

[4] *Ex chronico S. Maxentii //* Recueil des historiens des Gaules et de la France. Tome onzième, édité par des religieux bénédictins de la Congrégation de Saint-Maur. Nouvelle édition publiée sous la direction de M. Léopold Delisle [mêmes texte & pagination]. – P.: Victor Palmé, 1876. – T. XI. – P. 219.

[5] *Chronicon Sancti Petri Vivi Senonensis*... – P. 506.

[6] Ibid.

[7] *Ex Historiae Francicae*... – P. 161.

[8] *Historia regum francorum monasterii Sancti Dionysii*… – P. 404.

[9] *Glossa Remensis ad Psalterium Odalrici*.

[10] Ibid.; *Hugonis liber qui modernuorum regum francorum continent actus* ... – P. 388-389.

[11] *Назаренко А. В.* Генрих I и Анна Ярославна… – С. 353.

дипломатичні чи військові місії, на кшталт Джованні Плано Карпіні, Вільгельма Рубрука чи Жильбера де Лануа.

Туманне уявлення про українські землі в період середньовіччя цілковито знаходить своє відображення на тогочасних європейських картах. Вони зображували на сході маловідомі французам території з екзотичними для них назвами: Русія, Волинія, Подолія, Сарматія, Скіфія, Тартарія, Дикоє Поле тощо. І серед цих назв поступово розповзалася на картах пляма, яку називали Окраіна (*Ocraina*), Ограіна (*Ograina*), Укранія (*Ucrania*), Україна (*Ucraina*)[1]. Мабуть, найточніші та найдетальніші тогочасні зображення на картах наших земель можна віднести до Кримського півострова, відомого ще з античності й добре знаного генуезцями, що тримали тут свої факторії.

Середньовічні карти були своєрідною енциклопедією тогочасних знань про світ. На них не лише наносилися зображення різноманітних географічних об'єктів, але й все це супроводжувалося малюнками та лаконічними підписами, що доповнювали уявлення людей про певні землі.

Карколомні зміни на сході, що відбулися після Батиєвої навали, внаслідок якої припинила своє існування могутня Давньоруська держава, призводили до непорозумінь при оцінюванні минулого з боку західноєвропейських середньовічних авторів. Один з перших французьких історіографів XVI ст. Жан дю Тілле (150?-1570), згадуючи про одруження короля Генріха I з руською принцесою Анною, дочкою короля Георгія, визначає країну її походження наступними словами «Русь, яка зараз є Московією» («*Russie, qui est Moscovie*»)[2]. Через півстоліття подібну тезу повторить відомий французький історик Франсуа-Ед де Мезере (1610-1683) у своїй «Історії Франції»[3], яка надовго стала найавторитетнішим нарисом історії цієї держави.

Незважаючи на те, що Київ, з якого вирушала до Парижа в середині XI ст. Анна, не належав Московії до 1654 р., та й самої Москви в часи Ярослава Мудрого ще не існувало, авторам XVI – першої половини XVII ст. було дуже легко припуститися помилки, адже на тогочасних картах «Русія» часто позначалась в кількох місцях або як просто «Русія» (найчастіше в межах Руського воєводства Польщі), або як «Русія Червона», або як «Русія Біла» та «Русія Чорна» (*Russia*, *Russia Rubra*, *Russia Alba*, *Russia Nigra*). До слова, саме землі Південно-Західної Русі, тобто територію сучасної Західної України, будуть називати «Чорною Руссю» (*la Russie Noire*) французькі автори до кінця XVIII ст. Але найбільша з цих країн називалася «Русія або Московія» (*Russia sive Moscovia*)[4], «Князівство Московське або Велика

---

[1] *Вавричин М. Г., Дашкевич Я. Р., Кришталович У. Р*. Україна на стародавніх картах: Кінець XV- перша половина XVII ст. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.

[2] *Tillet J. du*. Recueil des Roys de France, leurs couronne et maison. – P.: Chez Jaques du Puys, avec previlege du Roy, 1580. – P. 72.

[3] *Mezeray F.-E. de*. Histoire de France depuis Faramond jusqu'a maintenant. – Paris: Chez Mathieu Guillemot, avec previlege du Roy, 1643. – T. 1. – 1042 p. – P. 399.

[4] *Вавричин М. Г., Дашкевич Я. Р., Кришталович У. Р*. Україна на стародавніх картах… – С. 127.

Русія» (*Ducis Moscoviae sive Magna Russia*)[1], «Русія, дехто каже Московія» (*Russia, alias dicta Moscovia*)[2] чи «Русія, загальноприйнято Московія» (*Russia vulgo Moscovia*)[3].

Між іншим, в рідкісних випадках стосовно західноукраїнських земель французами використовувався термін «Росія» (*la Rossie*), а головним містом останньої був Львів, точніше Леополіс[4].

Проте всі західні «Русії» були з XIV ст. територіями бездержавними, тоді як Московське царство намагалося повністю притягнути до себе історичну спадщину Давньої Русі, і головне, отримати визнане право називатися центром руських земель, а не північно-східною їх околицею. В умовах відсутності достовірної інформації про минуле Русі французькі історики XVI – початку XVII ст. цілком могли умоглядно виводити свою королеву Анну з володінь московського царя.

Втім, під назвою «Русь» аж до XVIII ст. в творах західних авторів у більшості випадків все-таки йшлося про землі теперішньої України. Ця Русь відмежовувалася від Московії. Таке уявлення можемо побачити, наприклад, в літературному шедеврі одного з найславетніших сатириків і гуманістів ренесансної доби Франсуа Рабле (1494-1553) «Гаргантюа та Пантагрюель», де йдеться про землі Русі. Перераховуючи в главі XXIII першої книги країни Східної Європи, автор називає Пруссію, Польщу, Литву, Русь, Валахію, Трансільванію, Угорщину, Болгарію, Туреччину[5]. Ми повністю визнаємо рацію відомого дослідника-літературознавця Наливайка, що тут не йдеться про Росію, яка в класичному творі Рабле фігурує під назвою Московії, тому є неправильним переклад слова «*la Russie*» як «Росія». «Насправді ж тогочасна Росія для Рабле, - зазначає Наливайко, - це Московська держава, Московія, яку він і згадує окремо в своєму романі. Для Рабле та інших гуманістів Відродження «Русь» і «Московія» аж ніяк не були етносинонімами, як це виходить у згаданих російських перекладах»[6].

Однією з найяскравіших постатей середини XVI ст. на світовій політичній арені, безумовно, слід визнати Роксолану. Ця неперсічна жінка одразу привернула до себе увагу політиків, а згодом і митців. Хоча, звичайно, її біографія здебільшого стосується історії Туреччини, було б справедливо хоча б оглядово згадати про висвітлення образу цієї дружини Сулей-

---

[1] Там само. – С. 129, 148-149.
[2] Там само. – С. 153.
[3] Там само. – С. 183.
[4] *La deffaicte des Tartares et Tvrcs faicte par le Seigneur Iean Zamoïsky* chancelier et capitaine général de la covronne de Pologne avec le nombre des capitaines et soldats morts ivsqves av nombre de septante cinq mil hommes, assemblez povr ravager le royavme de Pologne sovbs la condvite de Begliarbé Bassa: Nouvelle édition avec notes et à laquelle on a ajouté Le discovrs de Iean Zamoïsky tenv à la diète de Varsovie en 1590 et la réponse de Sigismond III tradvits pour la première fois en francois. (Avec un avant-propos par Charles Sienkiewicz). – P.: J. Techener, 1859. – XVIII+74 p. – P. 3.
[5] *Rabelais F.* Les quatre livres de maistre François Rabelais suivis du Manuscrit du cinquième Livre. Publiés par les soins de MM. A. de Montaiglon et Louis Lacour. – P.: Académie des bibliophiles, 1868. – T. 1. – 312 p. – P. 99.
[6] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 127.

мана І французькими літераторами й драматургами, яка несла в імені згадку про свою батьківщину Русь – античну Роксоланію. Західні автори були вкрай здивовані карколомним злетом вродливої полонянки від безправної рабині до всевладної султанші Оттоманської Порти. Ще за свого життя Роксолана стала дійовою особою французьких історико-політичних трактатів, а згодом і мистецьких творів. Так, видатний французький історіограф і дипломат середини XVI ст. Гійом Постель (1510-1581), учасник першого офіційного посольства, відправленого до Константинополя, у своїх «Орієнтальних історіях» згадував, що Сулейман І «не слухав нікого й довірявся тільки своїй рабині, а не своєму сину. Він після його смерті навіть з великою нехіттю взяв участь у жалобі»[1]. В останніх словах можна побачити натяк на насильницьку загибель султанового сина Мустафи, смерть якого була вигідна Роксолані, бо відкривала шлях до престолу її дітям. Дана подія сприймалася сучасниками як виключно наслідок інтриг володарки.

Грунтуючись на свідченнях Постеля, вже в 1560 р. письменник Габріель Бунен (1520-1604) написав трагедію «Султанша», опубліковану в наступному році у королівській друкарні, де Роксолана вперше виступила в ролі літературного персонажу. Сюжет твору був пов'язаний із загибеллю Мустафи внаслідок підступності дружини Сулеймана І[2].

Епізод про згубні для Мустафи інтриги Роксолани на початку XVII ст. вставили до своїх «Всесвітніх історій» двоє з найбільших інтелектуалів тогочасної Франції й найближчих придворних Генріха IV: історик, філософ і політик Жак-Огюст де Ту (1553-1617), католик, що став захисником протестантів, а також військовий, політичний і культурний діяч Теодор-Агріппа д'Обіньє (1552-1630). Тут Роксолана причаровує закоханого в неї султана не лише красою, але й чудодійним зіллям і використовує свій вплив лише для того, щоб погубити Мустафу та посадити на престол свого сина[3]. Відмітимо, що глава з XII книги де Ту, яка має назву «Турецькі справи. Історія Мустафи», по суті, присвячена висвітленню діяльності Роксолани.

Трохи пізніше докладно розповівів про інтриги Роксолани в своєму нарисі з історії Туреччини Мішель Бодьє[4] (бл. 1589-1645).

В 1630 р. цей сюжет доопрацював і втілив у нову постановку на театральній сцені один з найвидатніших драматургів тієї епохи Жан Мере (1604-1686). В його трагедії «Сулейман, або смерть Мустафи» Роксолана, або Султанша, вже не просто зла й підступна згубниця, а холодна, розумна, але водночас нещасна жінка, що у своїх інтересах виношує детальний

---

[1] *Postel G*. La tierce partie des orientales histoires. – Poitiers: Par Enguibert de Marnef. Avec privilege du Roy, 1560. – 96 p. – P. 60.

[2] *Bounin G*. La Soltane. – Marburg: N. G. Elwert, 1888. – 64 p.

[3] *Thou J.-A. de*. Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – T. 2. – XIV+687 p. – P. 390-401; *Aubigné Th.-A. d'*. Histoire vniverselle dv sievr d'Avbigné comprise en trois tomes. Tome Premier. Qvi s'estend de la paix entre tous les Princes Chrestiens, iusques à celle des troisiesmes guerres en l'an 1570. Et l'oeuvre entiere rendconte de la fin du siècle, & de l'entrée au suivant, finissant avec la vie de Henri le Grand. Seconde edition. Dediée à la posterité. – Amsterdam, 1626. – 1190 (T. 1-2)+744 (T. 3.)+/39/ p. – T. 1. – P. 29-31.

[4] *Baudier M*. Inventaire de l'Histoire generalle des Turcz... – P. 320-330.

план знищення Мустафи[1]. Трагедія Мере мала такий успіх, що відразу породила цілу низку подібних мистецьких творів. В 1637 р. з'являється трагікомедія Шарля де Віона д'Алібре (?- між 1653 і 1665) «Сулейман»[2]. Можна згадати також менш відомі трагедії Жана Демара «Роксолана» (1643) та Жаклена «Сулейман, або Великодушна рабиня» (1653)[3].

Прямий натяк на долю Роксолани бачимо також в трагікомедії поета та драматурга, одного з перших членів Французької академії Клода де Л'Етуаля (1602-1652) «Прекрасна рабиня» (1643). Тут в уста головної героїні автор вкладає промову, де згадується як «володар турків одружився з християнкою, й у Константинополі всупереч всім його законам засяяли разом півмісяць і хрест»[4]. Між іншим, на початку твору вміщено лист П'єра Лінажа де Восьєнна з подякою автору за гарну й правдиву п'єсу. Останній відзначиться незабаром як автор кількох розвідок з історії Хмельниччини.

Історія Роксолани згодом стала основою для сюжету трагедії великого Расіна (1639-1699) «Баязет» (1672), де виведено хитру й підступну наложницю султана Амурата під іменем Роксана, яка завдяки своїм хитрощам добивається страти братів правителя, але згодом гине й сама.

Кілька драматичних французьких творів, присвячених Роксолані, з'явилося й у XVIII ст.[5]

Таким чином, роксоланівську тематику в тогочасній французькій літературі та драматургії можна віднести до перших проявів звернення французькими митцями до відображення реалій України-Русі XVI ст. Однак найбільшим уособленням України у французькій культурі XVII-XVIII ст. стане постать волелюбного степового воїна-козака, що саме тоді з'явилася на авансцені військового та політичного життя Європи.

2. 2. Елемент казковості та надзвичайності в уявленнях французьких авторів XVI-XVII ст. про українські землі

Уявлення про оточуючий світ в Середньовіччі були наскрізно пронизані віруваннями в надприродні сили та потойбічних істот. На сторінках багатьох середньовічних творів поряд з реальними людьми діють такі персонажі як Бог і Сатана, ангели та демони, святі проповідники, а також цілий сонм нечисті різноманітного ґатунку: відьми, чаклуни, перевертні тощо. Надприродні, чарівні істоти та предмети відображалися як речі дійсні, очевидні, хоча й незвичайні. Ступінь казковості у відображенні подій

[1] *Mairet J*. Le Grand et dernier Solyman ov la mort Mvstapha. Tragedie par monsievr Mairet. – P.: Chez Avgvstin Covrbé, 1639. - /XIV/+141.
[2] *Vion Dalibray Ch., sieur de*. Le Soliman. Tragicomedie. Imitée du comte Prosper Bonarelli. – P.: Chez Toussaint-Quinet, 1637. – 114 p.
[3] *Jacquelin*. Soliman, ou l'Esclave généreuse. Tragedie par Jacquelin. – P.: Chez Charles de Sercy, 1653. – 114 p.
[4] *L'Estoille C. de*. La belle esclave. Tragicomedie de monsieur de L'Estoille. – P.: Imprimerie des nouveaux Caractheres de Pierre Moreau, 1643. – /XIII/+100 p. – P. 17.
[5] *Наливайко Д*. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 205-208.

збільшувався у відповідності до віддаленості їх у часі чи просторі. Зрозуміло, що чим давнішими були описувані в творі події, тим більшою була вірогідність зустрічі на його сторінках з надприродним, надзвичайним. Те ж стосувалося й віддалених країн. Невідомі нові світи та їхні мешканці, що самі собою складали разючий контраст з народами добре знаних земель, цілком, природно, здавалися середовищем, сповненим незвичного, дивовижного, казкового.

Хоча територія України з давніх часів була відомою європейцям, вона здавалася певною околицею тогочасної середньовічної ойкумени. Землі на схід від неї були відомі мало. Як вже зазначалося вище, згідно з середньовічними уявленнями, Русь була останнім форпостом християнської цивілізації на шляху дикунських орд Азії, звідки мала розпочатися нищівна хода народів Гог і Магог, що передувало б початку Страшного суду. І хоча період XVI-XVII ст. вже можна віднести до доби раціоналізму, віра в надприродне залишалася й у цей час ще притаманною більшості авторів. Однак утвердження раціоналістичного світогляду в цю епоху проявлялося в тому, що факти надприродності стають поодинокими й супроводжуються відомою долею сумніву. Аналіз подібних уявлень щодо України представляє собою великий науковий інтерес, як в плані ознайомлення з розвитком географічних та історичних знань про нашу країну, так і загалом для кращого розуміння свідомості тогочасного європейського суспільства.

Для порівняння відмінностей між містичними уявленнями Середньовіччя та Нового часу можна згадати приклади подібних оповідань, наведених у творах відповідних епох. Яскравим зразком середньовічного відображення казковості та дивовижності щодо нашої країни є глоса на полях так званого «Псалтиря Одальрика», що належала до часу першого яскравого епізоду взаємин між Францією та Руссю у середині XI ст., пов'язаного з одруженням короля Генріха I та Анни Ярославни. Оприлюднення цього цікавого документу є заслугою відомого російського дослідника Олександра Назаренка[1]. Тут йдеться про те, що, коли шалонський єпископ Роже вирушав на Русь по дочку Ярослава Мудрого, настоятель Одальрик попросив його дізнатися «чи в тих краях знаходиться Херсонес, у якому, як пишуть, покоїться святий Климент, і чи до сих пір відступає море в день його народження та [до мощей] можна пройти пішки»[2]. Від правителя Русі Ярослава, який у тексті згадується під іменами Оресклав (*Oresclavus*) і Георгій Слов'янин (*Georgius Sclavus*), Роже дізнався, що «папа Юлій [правив в 337-352 рр. – Є. Л.] прибув [колись] до цієї області, де покоївся святий Климент, для боротьби з єресію, яка процвітала в тих краях. Коли, зробивши це, папа з тих країв відправився було назад, явився йому ангел Господень і сказав: «Не уходь, бо від Господа повелено тобі повернутися та перенести тіло святого Климента, яке до сих пір лежить у морі». Юлій

[1] *Glossa Remensis ad Psalterium Odalrici…*; *Назаренко А. В.* Генрих I и Анна Ярославна… – С. 353-354; *Луняк Є.* Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел. – К.-Ніжин: Видавництво «Міланік», 2010. – 96 с. – С. 78-79.
[2] Ibid.

[відповідав] йому: «Як я зроблю це, якщо море відступає лише в день його народження»? Ангел сказав йому: «Знаком того, що Господь наказав тобі повернутися, й буде море, що відступить перед тобою»[1]. Папа вирушив туди й переніс тіло святого Климента, поклав його на берег і побудував там церкву; потім, взявши від тіла [частину] мощей, увіз з собою до Рима. І трапилося так, що в той же день, у який римський народ зустрічав з найвеличнішими почестями принесені ним мощі, могила, залишена у морі, піднялася разом з дном над водами й зробився острів, на якому мешканці тієї землі побудували церкву і монастир. З тих пір до тієї церкви плавають на кораблях»[2]. Як зазначено в даному джерелі, на підтвердження правдивості своїх слів «король Русі» показував єпископу з Франції голови святих Климента та його учня Фіва, які він привіз звідти до Києва[3].

Звичайно, уявлення Нового часу стали більш реалістичними у порівнянні з середньовічними. В той же час Україна, маловідома французам, залишалася краєм, сповненим дивовижних речей. Деякі з них є цілком очевидними й пояснюються відмінністю традицій, звичаїв, культури та побуту народів, що мешкали на цьому терені, особливостями рельєфу місцевості чи тваринного та рослинного світу. Наприклад, серед природних особливостей «країни козаків» французьких сучасників дивували дніпрові пороги, родючість українського чорнозему, багатство річок рибою, а лісів і степів дичиною. «Справжньою землею обітованою» називає Україну в своїх «Мемуарах» французький автор другої половини XVII ст., відомий під іменем шевальє де Божо[4].

Всі автори, що писали про козацтво Наддніпрянщини, захоплювалися його великою майстерністю вести бойові дії, як на морі, так і на суходолі, а також його багаточисельністю. Чужоземців вражали жорстокість і постійність руйнівних грабіжницьких нападів татар на Україну та завзята й успішна боротьба козаків з просуванням турецько-татарської агресії. Щирий подив деяких іноземних сучасників викликав досить високий рівень освіти та культури населення цього напівдикого краю, що перебував у стані перманентної війни з азіатськими загарбниками. Зокрема, Боплан, що уславився своїм «Описом України», був вражений наявністю в Києві вищого навчального закладу, названого ним «університетом або академією», а також блискучим знанням місцевою шляхтою латини, якою складені всі закони цієї держави й без знання якої неможлива будь-яка кар'єра[5]. Така ремарка в устах француза невипадкова, бо на середину XVII ст. на його батьківщині французька мова в літературі вже взяла гору над мертвою ла-

---

[1] Ibid.
[2] Ibid.
[3] Ibid.
[4] *Beaujeu*. Memoires... – P. 89.
[5] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie / Introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky. – P.: Harmattan, 2002. – 158 p. – P. 35; *Боплан Г. Л. де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Г. Левассер де Боплан; П. Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І.Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с. – С. 23.

тиною, яка, втім, продовжувала відігравати ще довгий час головну роль в церкві, науці та дипломатії.

Часто дивовижні повідомлення французів про Україну мають в основі речі цілком дійсні, щоправда, видозмінені за рахунок перебільшень або не зовсім правильного розуміння місцевих реалій і застарілих свідчень. Так, відомий мандрівник і науковець Андре Теве (1516-1590), описуючи Київ, позначає, що стародавня столиця Русі «лежить в руїнах. Тут можна побачити посеред кущів, чагарників і тернів руїни й уламки будівель і палаців, що належали колись королям і князям, святих храмів і монастирів, похмурі рештки яких проглядаються ще по навколишніх пагорбах… Турок володіє зараз Києвом і цією підкореною країною та намагається збільшити свої володіння»[1]. Таке повідомлення про руйнацію та занепад Києва було вже явним анахронізмом у XVI ст., тобто в час, коли Теве писав свій твір. І вже цілковито фантастичним виглядає повідомлення про турецьке панування в столиці Русі. Той же Теве, покладаючись на свідчення сучасників, повідомляє про чудернацький звичай раннього позбавлення цноти місцевих дівчат: «Як казали мені люди, освічені в справах релігії (які говорили про це, знаючи з власного досвіду), в тій частині Русі, що відпала від нашої віри, дівчата зроблять велику справу, зберігши свою цноту недоторканою хоча б до п'ятнадцяти років, тому батьки дуже сильно доглядають за цим, дозволяючи чужинцям порушити її, тільки якщо ті не забирають їх з собою, бо, якби хтось наважився увезти хоч одну дівчину, то втратив би не лише своє майно, але й життя, хіба що князь змилостивився б над ним. Я охоче вірю, що в минулі часи цей звичай був в ужитку, але зараз – ні. Тому що вони вам продадуть назавжди своїх дітей – хлопчиків або дівчаток – так само як я бачив це роблять у Мінгрелії»[2]. Досить складно зрозуміти, які саме реалії покладені в основу цього свідчення, проте чітко можна побачити зв'язок між ним і повідомленнями відомого дипломата та мандрівника Сигізмунда Герберштейна, відомими під назвою «Записки про справи Московські» («*Rerum Moscoviticarum Commentarii*»), які були опубліковані латиною в 1549 р. й одразу здобули популярність в Європі. Щоправда, в останнього ця інформація виглядала більш страхітливо й огидно, бо, згідно з ним, дівчата на Русі «рідко залишалися незайманими після сьомого року»[3]. Очевидно, не довіряючи твердженню Герберштейна щодо віку дівчат, Теве підправив його, збільшивши вдвічі, бо розтління 7-річних навіть за середньовічними мірками моралі виглядало блюзнірськи, але щодо іншого, слова німецького автора не викликали в нього сумніву. До речі, за століття потому Боплан відзначить поважне ставлення до збереження дівочої цноти в українців аж до заміжжя[4].

---

[1] *Thevet A.* Cosmographie Moscovite... – P. 68-69.
[2] Ibid. – P. 69-70.
[3] *Герберштейн С.* Записки о Московии. – СПб.: Типография В. Безобразова и Комп., 1866. – 240 с. – С. 158.
[4] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 101-102; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 78.

До такого типу перекручених звісток можна віднести також інформативні відомості на кшталт виряження майже півмільйонної турецької армії під Хотин Османом II (1621), про що свідчить відомий французький дипломат Луї де Е, барон де Курменен[1] (перед 1600-1632). Очевидно, що в реальності військо турецького султана було значно меншим. Інший французький дипломат П'єр де Нуає (1606-1693) свідчив, що після Контопської битви (1659) втрати Московії склали 400 000 осіб вбитими та полоненими[2]. Загалом, перебільшення військових сил і втрат воюючих сторін є характерною ознакою творів того часу.

В роботі іншого французького автора Жана Ле Лабурера сіра де Блеранваля (1623-1675) «Повідомлення про подорож королеви Польщі» містяться дивовижні факти про природу України. Зокрема, описуючи природні багатства цієї країни, він повідомляє, посилаючись на твердження польських історіографів, і, насамперед на Мацея Меховіту, що земля тут надзвичайно родюча й, зорана лише одного разу, буде родитиме три наступних роки поспіль за рахунок тільки тих зерен, які падатимуть при збиранні врожаю. Як зазначає далі Ле Лабурер, «за три дні в цій місцевості трава досягає висоти жердин з паркану, що, якщо плуг залишиться на цей час у полі, відшукати його буде непросто»[3]. А медоносних бджіл тут настільки багато, що їм не вистачає стовбурів дерев для відкладання меду, й вони кладуть його прямо на землю. Ще один надзвичайний феномен французький автор відмічає на Холмщині, де «сухі дерева та соснові гілки, які падають на землю, за рік-два перетворюються на камінь»[4]. Щоправда, Ле Лабурер зазначає, що особисто не спостерігав це дивовижне перетворення й лише чув про нього.

Цікавий епізод, пов'язаний з чаклунством і впливом потойбічних сил на перебіг політичних і військових подій, зафіксовано у французькій історіографії початку XVII ст. Вже згаданий де Ту у своїй «Всесвітній історії», описуючи захоплення в 1604 р. Путивля військами Лжедмитрія у відповідності до свідчень сучасників, зазначав, що дане укріплене місто було здобуте завдяки сприянню козацького воєначальника та чорнокнижника Корели, котрий зміг переконати населення та царську залогу підкоритися новоявленому царевичу[5].

Подекуди незвичайні повідомлення французів про Україну є наслідком яскраво вираженої логічної помилки при аналізі баченого. До такого штибу можна віднести припущення Боплана про те, що раніше територія країни була залита морем, бо має рівнинний характер, а її старовинні

---

[1] *C[ourmenin], baron des H[ayes Louis*]. Voyage du Levant, fait par le commandement du roi en l'année 1621. – P.: Chez Adrian Taupenar, 1624. – 420 p. – P. 199.

[2] *Noyers P. des*. Lettres de Pierre des Noyers, secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague, princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir à l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 à 1659. – Berlin: Librairie de B. Behr, 1859. – 600 p. – P. 557.

[3] *Le Laboureur S. de Bleranval J*. Relation du voyage de la royne de Pologne... – Partie 2. – P. 224-225.

[4] Ibid.

[5] *Thou J.-A. de*. Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – T. 14. – XIX+716 p. – P. 454.

міста розташовані на пагорбах, тому місто Переяслав «є містом не дуже давнім, бо лежить у низині»[1].

Також сумнівним є твердження Боплана про те, що в Україні, на відміну від інших країн, дівчата першими сватаються до обраних ними хлопців, опису чого він присвятив цілий розділ[2]. Вірогідно, автор був свідком подібних обрядно-побутових сцен, які відмічені й в українській етнографії, проте навряд чи можна вважати справедливим його узагальнюючий висновок. Хоча в цілому побутові картини життя українців, висвітлені ним, дуже реалістичні.

Реалізм і раціоналізм Боплана проявляється навіть у речах, які традиційна середньовічна уява звикла відносити до проявів містичних надприродних сил. Йдеться про нашестя сарани на Україну в 1645-1646 рр. Звичайно, описуючи спустошливий наліт міріад комах, автор не утримався від спокуси порівняти його з відомою восьмою карою єгипетською[3]. Також він занотував місцеве популярне страхітливе твердження про те, що на крилах сарани можна побачити халдейський напис «божий гнів» (*Boze gnion*)[4]. Проте відніс правдивість цієї звістки на совість своїх інформаторів, чесно зізнавшись в тому, що не може ні підтвердити, ні спростувати ці слова через незнання відповідної мови.

Велику цікавість у плані вивчення фантастичного уявлення європейців XVI-XVII ст. про світ являє собою образ зоофіта (рослини-тварини) під назвою «баранець-трави» чи рідше «татарського овна», свідчення про якого можна бачити в кількох творах тогочасних зарубіжних авторів. Правда, існування цього чудернацького феномену відноситься скоріше не до України, а до земель на схід від неї – степів Приволжя. Зокрема, свідчення про «баранець-траву» можна побачити в творах Герберштейна[5], французького авантюриста-найманця Жака Маржере[6] (1560-і – після 1619), голландського купця Жана Стрюйса[7] (1630-1694).

---

[1] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 46; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 32.

[2] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 96-98; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 73-74.

[3] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 111; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 84-85.

[4] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 114; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 87.

[5] *Герберштейн С.* Записки о Московии... – С. 151.

[6] *Margeret J.* Estat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie… – P. 2.

[7] *Struys J.* Les voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes, & en plusieurs autres païs étrangers. Accompagnez de remarques particulieres sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coûtumes & le négoce des lieux qu'il a vûs; avec quantité de figures en taille-douce; dessinées par lui-même, & deux lettres qui traitent à fond des malheurs d'Astracan. Par Mr Glanius. – Amsterdam: Au depens de la Companie, 1720. – T. 2. – 300 p. – P. 19-21.

Згаданий зоофіт начебто виростає з землі і є розміром з ягнятко. Він з'їдає траву навколо себе, а згодом вмирає. Його шкура використовується тубільцями для шиття одягу. Цікаво, якщо Герберштейн лише чув про «баранець-траву», а Маржере тільки бачив начебто її шкуру, то Стрюйс, який побував в означеному регіоні, стверджував, що бачив зоофіта на власні очі.

Східніше від того регіону, де, за твердженням кількох авторитетних авторів, можна було побачити «баранець-траву», відомий французький космограф Франсуа де Бельфоре (1530-1583) поміщав начебто існуючі племена «птирофагів» (*Pthirophages*), тобто «пожирателів бліх». Ці степові дикуни, за його словами, харчувалися лише блохами та червами, що виходили з їхніх тіл[1].

Серед багатьох повідомлень французьких авторів про різноманітні надзвичайні й дивовижні речі в Україні на особливу увагу заслуговує свідчення згаданого вище дипломата та придворного де Нуає про упирів (*Upior*). Важливість цього повідомлення для вивчення елементів казковості та надприродності в свідомості тогочасного суспільства полягає в тому, що постать упиря, трансформована незабаром у популярного серед мистецьких персонажів вампіра, була майже невідомою західноєвропейській демонології, залишаючись переважно предметом вірувань мешканців Східної Європи й насамперед слов'ян. Проте постать упиря, виведена Нуає, докорінним чином відрізняється від традиційних уявлень слов'янської демонології.

Оскільки це свідчення ще не використовувалося у вітчизняній історіографії, буде доречно уважно розглянути його. 13 грудня 1659 р. Нуає, що виконував роль особистого секретаря польської королеви Марії-Луїзи де Гонзаги, у листі до відомого французького науковця та дипломата Ісмаеля Буйо (1605-1691) писав про «одну хворобу на Україні (*une maladie en Ukraine*)», існування якої було підтверджене людьми честі і суть якої полягала в забиранні життєвої сили, а згодом і самого життя небіжчиком у своїх родичів. Упирями, як правило, ставали особи, що мали зуби при народженні. Найдієвішим засобом протидії їхньому згубному впливу було відтинання голови винуватцю хвороб і смертей[2].

Мабуть, доречно буди згадати, що за українськими повір'ями з зубами народився відомий козак-характерник, Іван Сірко, постать якого була оповита серпанком таємничості.

Принагідно відзначимо, що землі України згадуються в кількох пророцтвах знаменитого Нострадамуса (1503-1566). Однак, як знаємо, ці передвіщення здебільшого сформульовані завуальовано й туманно, тому досить важко їх логічно витлумачити, що власне й породжує численні спекуляції з їх приводу. Найбільш чітку приналежність до теренів нашої держави має 95-й катрен з III центурії. Наводимо його текст і переклад.

---

[1] *Belleforest F. de*. La cosmographie universelle de tout le monde... – T. 2. – P. 849-852.
[2] *Noyers P. des*. Lettres de Pierre des Noyers... – P. 561.

La loy Moricque on verra defaillir:
Apres une autre beaucoup plus seductive,
Boristhenes premier viendra faillir:
Pardons [par dons – Є. Л.] & langue une plus attractive[1].

Закон Мора знесилиться:
Потім інший набагато більш привабливий,
Бористен перший підведе:
Прощення [через дари – Є. Л.] та мова приємніша.

Також, вочевидь, з теренами України пов'язаний 54-й катрен з V центурії.

Du pont Exine, & la grand Tartarie,
Vn Roy sera qui viendra voir la Gaule,
Transpercera Alane & l'Armenie,
Et dedans Bisance lairra sanglante gaule[2].

З Понту Евксінського та Великої Татарії,
Прийде король, щоб побачити Галію,
Проштрикне Алана й Вірменію,
І всередині Візантії опустить кривавий батіг.

З Чорним морем (*Negrepont*) пов'язані також 3-й і 21-й катрени з II центурії, у першому з яких йдеться про те, що через сильну спеку від сонця звариться наполовину риба у морі[3], а в другому говориться про приготовлені на Чорному морі мотузки та ланцюги[4].

Звичайно, Україна завжди була частиною відомої європейцям ойкумени, тому ступінь дивовижності та казковості тут значно поступається відповідному рівню незвичайності щодо невідомих раніше країн Нового Світу чи маловідомого Далекого Сходу. Проте наведені свідчення дають змогу побачити речі, що вражали на терені нашої країни європейців, краще зрозуміти хибні думки про Україну та її населення, минуле та сучасність країни, які поширювалися в зарубіжній літературі, а також виявити ступінь віри в надприродне та потойбічне в свідомості інтелектуалів Нового часу. Можна спостерігати за тим, як розвиток науки призводить в розумовій сфері до поступового витіснення містичних уявлень, що базувалися лише на архаїчних віруваннях і не підтверджувалися конкретними фактами. Серед згаданих повідомлень про казкові, надприродні явища немає жодного, де автор стверджував би інформацію на підставі власного досвіду. Всі подібні епізоди підкріплені лише свідченнями людей, які чужоземним прибульцям

[1] *Nostradamus M.* Les Propheties de M. Michel Nostradamvs, dont il y en a trois cens qui n'ont iamais esté imprimées. – Lyon: Pour Iean Hvgvetan, [1644?]. – /X/+177 p. – P. 44.
[2] Ibid. – P. 68.
[3] Ibid. – P. 16.
[4] Ibid. – P. 19.

здавалися авторитетними, а, отже, заслуговували в їх уяві на довіру. Єдине виключення складає хіба що інформація Стрюйса про особисте спостереження ним зоофіта в Приволжі. Втім, навіть такі поодинокі випадки відображення казковості будуть витіснені з інтелектуальної галузі під тиском нових досягнень науки, що з повною силою заявила про себе в добу Просвітництва. Наукове вивчення світу вже впевнено торувало собі шлях повз середньовічний обскурантизм і невігластво.

2. 3. Минуле Русі-України в космографічних описах другої половини XVI ст. Становлення козацької тематики у французькій науковій літературі

Нечіткі уявлення французьких інтелектуалів XVI ст. про землі України можна побачити й у тогочасних космографіях. Так, в праці відомого космографа Антуана дю Піне де Норуа (1510/1515-1584) «Плани, замальовки та описи багатох міст і фортець Європи, Азії та Африки», що вийшла в Ліоні в 1564 р., Русь названо поміж найважливіших країн Європи, таких як Іспанія, Франція, Московія, Прусія, Полонія, Англія тощо. На карті, яку супроводжував даний підпис, Русь локалізована в регіоні, оточеному з півдня та сходу Сарматією (з Валахією та Молдавією) та Трансільванією, з заходу Полонією та Мазовією, з півночі Поділлям та Волинню[1].

Малозмістовним в плані інформації є невеличкий розділ, присвячений Русі, в «Універсальній космографії всього світу» Франсуа де Бельфоре. Автор згадав, що народ цієї країни сповідує «грецьку релігію» та має свою митрополію[2]. Дана праця Бельфоре представляє собою розширену та доповнену переробку «Космографії» німецького дослідника Себастьяна Мюнстера (1488-1552), про що сам автор зауважив на початку твору. Однак розділ, що стосувався Русі, французький космограф залишив майже без змін через брак інформації про ці землі.

Популярна в Європі «Космографія» Мюнстера вже в 1556 р. була опублікована в Базелі у французькому перекладі[3] й здобула велике поширення у Франції. Між тим, сам Мюнстер основні відомості про Русь черпав у Меховіти чи Меховського[4] (1457-1523). Покладаючись на свідчення польського історика, німецький космограф зауважував тотожність Русі-Рутенії з Роксоланією античних часів, а територію Русі вважав поділеною на три частини – Білу, Чорну та Червону, що відображено на карті, поданій ним у

[1] *Pinet A. du*. Plants, pourtraits et descriptions de plusieurs villes et forteresses tant de l'Europe, Asie & Afrique. – Lyon: Par Ian d'Ogerolles, 1564. – 350 p. – P. 6-7.
[2] *Belleforest F. de*. La cosmographie universelle de tout le monde… – T. 1. – P. 1822.
[3] *Munster S*. La Cosmographie universelle, contenant la situation de toutes les parties du monde, auec leurs proprietez & appartenances. — Basle: Aux despens de Henry Pierre, 1556. – /LXI/+1429 p.
[4] *Замысловский Е*. Описание Литвы, Самогитии, Руссии и Московии Себастиана Мюнстера // Журнал министерства народного просвещениюю – СПб., 1880. - № 9 (сентябрь). – С. 66-123.

своїй космографії. Мюнстер чітко відокремлював одну від одної Русь і Московію, позначаючи при цьому, що московити настільки далекі від слов'янської культури, що московит не може зрозуміти слов'янина, хоча добре розуміє угорця[1].

Треба підкреслити той факт, що на карті Сходу Європи Мюнстером показано народ, назва якого ідентифікується без будь-яких труднощів – «*Kosaki orda*»[2]. Щоправда, відзначимо, що даний народ розміщено аж у витоків Обі. Проте дана карта така неточна, що Київ тут знаходиться на одній широті з південним берегом Криму і набагато південніше від Азова, а Дніпро тече набагато західніше від Криму, хоча витоки Десни майже доходять до цього півострова.

Цікаво відзначити, що у культурному житті Франції XVI ст. Бельфоре відіграв помітну роль, будучи відомим поетом, письменником, перекладачем і історіографом. До речі, один з епізодів про данського принца Амлета, вміщенний у його «Трагічних історіях» («*Histoires tragiques*»), пізніше став основою сюжету шекспірівського «Гамлета»[3].

Французькі космографії доби пізнього Середньовіччя сповнені нісенітниць, вигадок і домислів про ті землі, які були невідомі чи маловідомі західним європейцям.

Серед французьких землеописів XVI ст. з їхньою малообізнаністю про землі України певний виняток складає «Всесвітня космографія» вже згаданого мандрівника та науковця Теве, що вийшла в світ одночасно з аналогічним твором Бельфоре в 1575 р. Цей видатний дослідник особисто брав участь у далеких подорожах, тож багато країн він знав особисто, а не з чуток. Зокрема, він був учасником заснування французької колонії «Антарктична Франція» в Бразилії в районі сучасного Ріо-де-Жанейро. Пізніше Теве детально описав природу і тваринний світ Південної Америки та звичаї тубільних племен. До сумнівних заслуг Теве можна віднести той факт, що він став одним з перших популяризаторів тютюну у Франції, хоча, звичайно, більшу відомість на цій ниві здобув його молодший сучасник Жан Ніко. Завдяки своїй обізнаності Теве довгий час виконував обов'язки придворного космографа, поєднуючи їх з роллю особистого духівника Катерини Медічі. Незважаючи на те, що Теве не бував на теренах України, він в 1550-1552 рр. проживав у Константинополі, де виконував різні дипломатичні та шпигунські місії при дворі Сулеймана I Пишного. Згідно з його свідченнями, він побував також у Мінгрелії, на чорноморському узбережжі сучасної Грузії[4]. Уважний аналіз українознавчих свідчень Теве був свого часу здійснений Ковальським[5].

---

[1] *Munster S.* La Cosmographie universelle. – P. 1129, 1132.
[2]. Ibid. – P. 1128.
[3] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 123.
[4] *Thevet A.* Cosmographie Moscovite... – P. 70.
[5] *Ковальский Н. П.* Сведения об Украине XVI века в «Космографии» Андре Теве... – С. 171-180; *Ковальський М.* Французький подорожник і географ Андре Теве про Україну… – С. 82-87.

Про землі на північ від Чорного моря він мав безпосередню інформацію від купців і військових. Не міг він не бути і свідком масового притоку невільників з України, що у великій кількості продавалися тоді на ринках Стамбула. Згадаймо, що одній з таких колишніх рабинь – Роксолані – саме в той час пощастило стати султаншею.

Проте основні відомості Теве про Русь у його космографії базуються на свідченнях Герберштейна**.** Більшість звісток французького космографа, що торкаються Русі, навіть текстуально збігаються з працею німецького дипломата, хоча в багатьох випадках Теве дозволяє собі підправляти інформацію, запозичену в Герберштейна.

Долі українських земель Теве торкається в кількох главах своєї «Всесвітньої космографії». Так, в главі «Про Сарматію Європейську та частину її названу Московією» автор описово подає основні географічні уявлення про регіон на північ від Чорного моря, який він іменує Сарматією. На його думку, цей величезний регіон поділяється на сім частин: Московію, Польщу, Русь, Прусію, Литву, Ливонію та Поділля, проте у визначенні меж цих територій француз буде постійно плутатися. Також космограф подає схематичний історичний огляд цієї території від античних часів до сучасності[1]. Важливо те, що великого князя московського Теве подекуди іменує «князем руським»[2] (*duc Russien*), а «русинів» ототожнює з «московитами»[3], хоча в цілому розмежовує поняття «Русь» і «Московія».

Загалом, історичну картину минулого Теве подає правильно. Хоча припускається й окремих помилок. Плутанину в історії Русі можна побачити в наступному його пасажі, де йдеться про місто Владимир, який був «колись найголовнішим центром і місцем осідку митрополита всієї Русі, починаючи з часів Володимира князя (*Woldemir duc*), який був першим християнином й одружився з Анною, сестрою імператорів константинопольських Костянтина та Василя, року Божого дев'ятсот дев'яностого»[4].

Цікаво, що, зауважуючи синхронність правління Володимира Великого на Русі із сходженням на престол у Франції Гуго Капета, Теве не відзначає одруження онуків цих двох володарів – Анни та Генріха I, хоча сам цей факт був йому відомий[5]. Також очевидна помилка проглядається в свідченні Теве про шлюб князя Ярослава з дочкою короля Англії в 1068 р.[6] Плутається Теве і в географії. Позначаючи найбільші міста Сіверщини (*Sevuera*) Стародуб, Путивль і Чернігів, він вказує, що всі вони розташовані по Оці (*toutes sur le fleuve Occa*), а найголовнішим містом сіверської землі автор визнає Новгород (*Novuogrodech*)[7]. Помилкове уточнення про Оку в даному випадку належить саме Теве. У відповідному фрагменті тексту

[1] *Thevet A.* Cosmographie Moscovite... – P. 1-42.
[2] Ibid. – P. 20.
[3] Ibid.
[4] Ibid. – P. 21.
[5] Ibid. – P. 93.
[6] Ibid. – P. 92.
[7] Ibid. – P. 32-33.

Герберштейна згадки про цю річку відсутні[1]. Вочевидь, цю неточну географічну інформацію Теве запозичив з однієї з тогочасних карт.

Найбільше України стосується глава «Про Литву, звичаї народу та інші її яскраві особливості». Географічно цей регіон Теве, слідуючи за Герберштейном, визначає від міста Черкаси на Дніпрі до меж Ливонії (*depuis la ville Circasses, assise sur le Dnieper ou Borysthene, jusques en Livonie*)[2]. «Говорячи тут про черкасів, - продовжує далі Теве, - я не кажу про тих, що живуть між Чорним морем і Каспієм, які є християнами й слідують грузинській релігії. Йдеться про тих, які живуть між Литвою та Молдавією поблизу того місця, де Бористен впадає у море. Хоча вони живуть у Європі, всім іншим вони є азіатами. Поміж цих бористенських черкасів немає жодного притулку для християн (*Parmi ces Circasses Borystheniens il n'y a aucun lieu pour la retraicte des chrestiens*)»[3].

Незрозумілим в даному випадку є виправлення Теве свідчень Герберштейна про «бористенських черкасів». Той чітко говорить, що останні є русинами, живуть на краю християнського світу й за часів його приїзду ними керував Євстафій Дашкович, який уславився своїми походами проти татар і московитів[4]. Французький космограф чомусь проігнорував цю інформацію, очевидно, дотримуючись концепції, що південні землі до кордонів Литви належать магометанам, тому християнам тут не місце. В будь-якому разі ця нечітка звістка Теве про «черкасів» може бути віднесена до перших свідчень про дніпровських козаків у французькій літературі.

Опис цієї підвладної мусульманам території Північного Причорномор'я Теве подає так: «Відтоді як король Херсонеської Тавриди (*la Taurique Chersonèse*) відібрав цю країну у володаря Польщі й до сьогодні, тут існує Перекопське королівство (*le royaume de Precop*), якому належить Таврида, що підвладна туркам з того часу, як Мухамед II підкорив Константинопольську імперію та Трапезундську державу. Від Очаківського ж замку до Монкусто, що знаходиться на річці Тур (*Moncusto qui est sur le fleuve Thur*)[5], маємо шість або сім льє, стільки ж до міста Перекоп, головного в королівстві, яке колись довго оборонялося від московитів, поки отримало допомогу від поляків і татар. Піднявшись вгору по річці Дніпро, маємо місто Канів (*Caijnovu*), в дев'яти льє від якого був колись Київ (*Chiovuie*), головне руське місто, що тепер лежить в руїнах»[6]. Власне кажучи, далі й наводиться опис Києва, що начебто й до сих пір перебуває в стані повної руйнації й належить туркам. Щоправда, як зазначає той же автор, на це місто претендують також і московити[7].

---

[1] *Герберштейн С.* Записки о Московии... – С. 105.
[2] *Thevet A.* Cosmographie Moscovite... – P. 68.
[3] Ibid.
[4] *Герберштейн С.* Записки о Московии... – С. 157.
[5] Очевидно, перекручене Мокастро – «замок на горі» - генуезька назва сучасного Білгорода-Дністровського, Тур – це Дністер, який турки називали Турла.
[6] *Thevet A.* Cosmographie Moscovite... – P. 68-69.
[7] Ibid. – P. 69-71.

На північ від Києва, як вважає Теве, починалися володіння Польщі та Литви. Останню країну автор майже повністю ототожнює з Руссю. «…Інша частина Литви, пише він, - належить до грецької віри та звичаїв. Бо Литва, яка є прикладом і частиною Русі, простягається на північ до Смоленського князівства, вздовж Бористену, й наближається впритул до земель Московії. На півдні вона має Херсонес, на сході – Черкаси європейські та на заході – Молдавію та Прусію, яка розташована північніше. Найбільшими багатствами цієї країни є мед, віск, поташ, якими торгують з німцями, англійцями та голландцями… Це регіон бідний на сіль, але англійці та інші її сюди завозять… Литовці отримували сіль від русинів, своїх сусідів, з котрими вони мали якусь війну, що дала їм спільних князів»[1].

Історичні екскурси в минуле Русі Теве робить в главах, присвячених описам Московії та Литви. Зокрема, в главі «Релігія та перші християнські князі московитів» він пише, що русини довго залишалися варварами, поки в правління Михайла Пафлагона, візантійського імператора в 1034-1041 рр., сюди не були направлені освічені люди для поширення просвіти й слова Божого на Русі. Цікаво, що Теве дуже часто ототожнює русинів з московитами й використовує термін «московити», навіть коли йдеться про походження Русі: «Отже, русини, або краще московити, говорять, що походять від Яфета та склавонів (*se disent estre descendus de Iziaphet et des Esclavons*), а їхні князі вихваляються, що ведуть свій рід від римлян»[2]. Таким чином, давньоруську історію Теве локалізує в межах неіснуючої ще Московії, не звертаючи увагу на те, що географічно її варто було б віднести до визначених ним меж Русі чи Литви.

В цілому довіряючи цим словам, Теве відзначає спорідненість русинів з вандалами й, особливо, з варягами. Він досить детально занотовує літописний переказ про запрошення правити до Новгорода трьох братів Рюрика, Синеуса та Трувора на пропозицію Гостомисла та про об'єднання всіх руських земель під владою Рюрикового сина Ігоря. Відзначає автор і важливу роль Олега в посиленні Русі, який, згідно Теве, був близьким родичем Рюрика, правив тридцять років, ходив до Константинополя й «розширив володіння московитів (*amplifié les bornes des Mocovites*)». Смерть Олега французький космограф пов'язує з конем, але, на відміну від традиційної легенди, в нього князь помирає через те, що впав з коня та розбив голову (*il mourut de la cheute d'un cheval, s'estant blecé à la teste*)[3]. Далі Теве наводить традиційну літописну канву подій: загибель Ігоря від древлян, сватання древлянського князя Мала до Ольги, проте оминає одну з найефектніших літописних легенд про помсту княгині древлянам, яка так детально висвітлена у Герберштейна[4]. Француз лише згадує, що Ольга наказала їм сплачувати з кожного дому данину: по три голуби та два горобці, однак про мету такої епатажної податі він далі нічого не сповіщає,

[1] Ibid. – P. 75-76.
[2] Ibid. – P. 93.
[3] Ibid. – P. 94-96.
[4] *Герберштейн С.* Записки о Московии... – С. 11.

можливо через недовіру до можливості згаданого далі диверсійного використання птахів. Хоча водночас Теве відзначає велику роль цієї видатної жінки в історії Русі, яка стала першою місцевою святою. Він пише, що Ольга відвідала Константинополь, де прийняла християнство під іменем Гелени, ставши першою християнкою в своїй державі. Цей візит Теве помилково відносить до правління імператора Іоанна Цимісхія, тоді як насправді це відбулося за його попередника Костянтина Багрянородного[1].

Досить докладно зупиняється Теве і на описі життя Святослава, якого визнає видатним воїном, звертаючи увагу на його війни з дунайськими булгарами та греками. Відмічаючи, що князь був убитий печенізьким ханом Курею (*occis par Curez, roy des Pietzniges*), Теве занотовує яскраву деталь про те, як за наказом хана з черепа Святослава було зроблено чашу, на якій викарбувано напис: «Прагнучи добра чужого, він втратив своє життя та своє добро (*Comme il ravist d'autre le bien, il perd sa vie avec le sien*)»[2]. Зауважимо, що у французькому варіанті цей напис має віршовану форму, вочевидь, надану йому самим Теве. Але головну увагу при розгляді давньоруської історії Теве, звичайно, зосереджує на правлінні князя Володимира, змальовуючи його карколомний злет від Святославового позашлюбного сина (*bastard*) до «володаря всієї Московії (*seigneur de toute la Moscovie*)». Найважливішою справою цього князя, на думку Теве, стало, зрозуміло, охрещення Русі, за яке він був визнаний святим. Автор коротко подає мотиви, що спонукали князя до такого рішення, наголошуючи на шлюбних прагненнях Володимира до поєднання з візантійською принцесою Анною, сестрою імператорів Василя та Костянтина. Ця епохальна подія, згідно Теве, відбулася в 991 р. Також Володимир заснував однойменне місто, яке було довгий час столицею всієї держави (при цьому ігнорується роль Києва)[3]. В той же час у іншому місці, торкаючись руської релігії, Теве говорить про те, що початки християнства тут були закладені ще святим апостолом Андрієм Первозванним: «Русини хваляться, що перед Ольгою, яка взяла ім'я Гелени, та Володимиром, названого Василем, двома їхніми святими, вони отримали віру та благословення від святого апостола Андрія, який ішов від Греції вздовж Бористену й, досягнувши гір, де зараз місто Київ, він зійшов на них, хрестив і пророчив, що в майбутньому тут буде багато церков християнських»[4].

Подальші два століття давньоруської історії подані дуже стисло. Повідомивши про міжусобицю Володимировичів – «багатьох дітей від різних ліжок» (*plusieurs enfans de divers litz*), автор згадує лише про вбивство Святополком братів Бориса та Гліба, пізніше канонізованих церквою, ігноруючи навіть відомого йому Ярослава. Трохи докладніше він зупиняється на правлінні Володимира Мономаха, якого чомусь вважає онуком Святополка. Зі смертю Мономаха Теве пов'язує занепад Русі й змішуючи епохи відзначає,

[1] *Thevet A.* Cosmographie Moscovite... – P. 97-98.
[2] Ibid. – P. 98-99.
[3] Ibid. – P. 99-102.
[4] Ibid. – P. 122-123.

що «після його смерті аж до Великого Василія [мається на увазі великий московський князь Василій III Іванович – Є. Л.] московити були данниками татар»[1]. Від доби Мономаха Теве одним махом переноситься в часи Дмитрія Донського, проминаючи два століття, й продовжує викладати події, що вже безпосередньо торкаються Московського царства.

Події, пов'язані з українськими землями XIV-XVI ст., містяться у Теве в главі про Литву. Це, зокрема, одруження в 1386 р. великого князя литовського Ягайла з польською королевою Ядвігою та початки династії Ягеллонів, правління Вітовта в Литві, якого названо Вітольдом (*Witolde*), його суперечки з Ягайлом і навернення Литви до латинської церкви, боротьба з язичниками та прихильниками грецького обряду[2]. Наслідуючи Герберштейна, Теве відзначає велику волелюбність і войовничість волинян (*les Voliniens*), що живуть поряд з Польщею та вирізняються своєю доблестю та звитягою[3].

Велику увагу Теве приділяє повстанню Михайла Глинського та приєднанню Смоленська до Московії: «Я вам казав, що Литва простягається аж до Смоленська, який розташований поблизу Русі, але я не казав вам, як Московит встановив тут своє панування. Отже, щоб вам було зрозуміло, близько року Божого 1509, після того, як Сигізмунд, великий король Польщі, наслідував трон після свого брата Олександра, він мав двох знатних вельмож. Один, якого звали князь Михайло Глинський (*Knez Michel Linski*), був людиною вправною у справах військових і відомою по всій півночі. Інший був графом і палатином троцьким (*palatin de Trokce*), звали його Ян Савуеринський (*Jean Savuerinski*) [мається на увазі Ян Заберезинський, воєвода троцький – Є. Л.]. Між ними ще за життя Олександра виникали суперечки, але королю вдавалося залагоджувати миром ці сварки. Він не хотів, щоб хтось з них мстився своєму кривднику, а графа той навіть покарав, відібравши в нього право палатина. Та, коли король Олександр помер, і корону отримав Сигізмунд, цей граф разом зі своїми поплічниками звинуватив князя Михайла, начебто той замислив заколот проти його величності й докладає своїх сил і старань, щоб заволодіти королівством. Король, який любив і поважав Михайла, не звернув уваги на той змальований жахливий образ. Нетерплячий і не привчений до шляхетності граф, на колінах заклинав короля змінити свою думку та повірити в зраду, чого, врешті-решт, і домігся. Король нічого не хотів слухати, після того, як повірив у те, що кажуть наклепники. Князь Михайло, зневірившись у королі, сказав йому, що раз той не хоче проявити справедливість по відношенню до тих, хто допомагає йому в управлінні державою, вони самі повинні захищати свої інтереси на власний розсуд. І, повернувшись до себе додому, він одразу написав великому князю руському, що, якщо той захоче, він передасть під

[1] Ibid. – P. 102-103.
[2] Ibid. – P. 84-85, 88-90.
[3] Ibid. – P. 81; *Герберштейн С.* Записки о Московии... – С. 165.

його руку фортеці, якими володіє, та великий шмат Литви…»[1]. Далі йдеться про перехід Глинського до Москви, підкорення Смоленська, облогу Гродно, арешт Глинського у Москві за католицтво, лист імператора Максиміліана з клопотанням про Глинського, смерть Василія Івановича[2].

Як людина духовного сану, Теве дуже багато уваги приділяє питанням релігії, обрядовості, особливостям устрою церкви. Зокрема, він наводить повний текст молитви «Отче наш» слов'янською мовою у досить точній французький транскрипції[3]. Кожен факт навернення історичної постаті до християнства (Ольга, Володимир, Вітовт), акцентується автором як прояв тріумфу істинної релігії. Разом з тим космограф не приховує свого негативізму до відпадіння особи від церкви чи невизнання її доброчинної ролі. Наприклад, язичник-Святослав явно дисонує зі своєю матір'ю-християнкою Ольгою та сином Володимиром Хрестителем. Тож, якщо їхня діяльність видається успішною та видатною, доля Святослава трагічна: його вбивають вороги й знущаються над останками[4]. Подібне негативне ставлення спостерігається у Теве й до Вітовта, який, полишивши поганство, охрестився, але в той же час сприяв поширенню у Литві єретичних ідей Джона Вікліфа та Яна Гуса через Ієроніма Празького, якого особисто запросив до свого князівства[5]. З жалем повідомляє Теве про поширення у сучасній Литві сект «тринітаріїв, лютеран та інших, що не визнають святість Євангелія», очевидно, проводячи при цьому подумки паралелі з власною батьківщиною, де вирували тоді релігійні війни[6].

Отже, в «Космографії» Теве бачимо своєрідний виклад нашої вітчизняної історії до початку XVI ст., вставленої у світовий контекст. Дана робота французького науковця, незважаючи на численні фактологічні хиби, може бути визнана однією з найкращих тогочасних розвідок про Україну.

Згадки про українські землі містяться в політико-релігійному трактаті «Про республіку турків» видатного французького історіографа, філософа-містика та гуманіста Гійома Постеля (1510-1581), прозваного «Космополітом». Повна назва твору, яка міститься в передмові до видання 1560 р. звучить так: «Про республіку турків, їхні звичаї та закон усіх інших магометан. Історія та роздуми про походження татар, персів, арабів, турків та інших ісмаелітів. Із східних історій, де представлено умови, могутність і становлення імперії турків». Цей твір був надрукований в 1540 р. й через два десятиріччя передрукований в розширеному та доповненому вигляді (Пуатьє, 1560). В ході написання твору, автор спирався на свідчення, отримані, зокрема, внаслідок дипломатичної діяльності в Константинополі при дворі султана Сулеймана I в 1535-1537 рр. До речі, Постель належав до першого офіційного посольства, відправленого французьким королем

[1] *Thevet A.* Cosmographie Moscovite... – P. 75-78; *Герберштейн С.* Записки о Московии... – С. 161-165.
[2] Ibid.
[3] *Thevet A.* Cosmographie Moscovite... – P. 168.
[4] Ibid. – P. 98-99.
[5] Ibid. – P. 88-89.
[6] Ibid. – P. 90.

до Османської імперії, яка стала найбільшою загрозою тогочасного християнського світу. Французький емісар з повагою відзивався про могутність і велич Туреччини. Відмічаючи схожість християнства й ісламу, до постулатів і норм магометанства він поставився з розумінням, виношуючи утопічні ідеї охрещення мусульман та створення світової християнської імперії під егідою французької монархії. За свої релігійно-містичні погляди, що проявлялися, зокрема, в захопленні каббалістичним вченням, Постель кілька років провів у застінках найсвятішої інквізиції, запідозрений у єресі, але був відпущений з висновком *non malus sed amens* («не шкідливий, бо божевільний»). Помер у зубожінні.

Розширене видання твору Постеля «Про республіку турків» було видане в короткотривале правління у Франції Франциска II (1559-1560), хоча, безумовно, було підготовлене до друку ще за його батька Генріха II (той, як знаємо, загинув на турнірі, що начебто передбачав Нострадамус). Саме цей час передував початку кровопролитних і руйнівних релігійних війн, що роздирали надалі Францію понад три десятиріччя. І саме тому питання віри, актуалізовані Постелем, були тоді на часі. Трактат Постеля, виданий в 1560 р., складається з трьох частин, що описують історію, географію та сучасний стан мусульманського світу на чолі з Османською імперією і його взаємини з християнськими країнами[1].

Значному посиленню цікавості французької публіки до українських земель у XVI ст. сприяло обрання на королівський престол Речі Посполитої в 1573 р. Генріха Валуа, який був коронований незабаром під іменем Генріха I (і, до речі, останнього, бо більше в Польщі Генріхів не було). Землі сучасної України складали близько третини тодішньої Речі Посполитої, включаючи Київ, де колись правив далекий пращур новообраного короля Ярослав Мудрий. Важливе місце вони посідали і в королівському титулі. Зокрема, у відомих «Генрікових артикулах» він називається так «Генрікус, Божою милістю король Польський, великий князь Литовський, Руський, Пруський, Мазовецький, Самогітський (Жемайтійський), Київський, Волинський, Підляський, Ливонський і прочая».

Хоча його правління в Кракові виявилося короткотривалим й вже наступного року він зійшов на французький престол під іменем Генріха III, загальне захоплення своїм принцем, що мав посісти найбільший трон на сході, у Франції в 1573 р. вилилося не лише в численні оди, гімни та панегірики на честь Генріха[2], а також і в кілька описових праць про історію та географію володінь польського монарха. Ці роботи досить швидко були підготовлені до друку та видані у Франції за активної підтримки та сприяння королівської влади. Найважливішими з цих книг в 1573 р. були латиномовна праця польського історика Яна Гербурта де Фульстина (бл. 1524-1578)

[1] *Postel G.* De la Republique des Turcs…

[2] *Esjouissance des Français et bons citoyens de Paris sur l'election de roi de Pologne*. – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 14 p.; *Masconnois P. B.* Panegyrique sur l'avant couronnement du roi de Pologne. – P.: Par Denis du Pré Imprimeur, 1573. – 16 p.; *Hymne triomphal sur l'entrée du prince Henri*. – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 16 p.

«Історія королів і князів Польщі», оперативно перекладена та видана французькою мовою[1], компіляція з німецьких авторів Бенуа Ріго «Роздуми про історію поляків, завдяки якій можна дізнатися про походження, становище, родючість, звичаї, закони та традиції мешканців цього королівства. Виписки з історіографів німецьких»[2], а також дві книги французького історика Блеза де Віженера (1523-1596) «Хроніки й аннали Польщі»[3] та «Опис Польського королівства та приєднаних до нього країн»[4].

Ян Гербурт де Фульстин, відомий польський культурний, релігійний і політичний діяч, брав особисту участь у сходженні на престол своєї держави Генріха Валуа. Як і багато представників польської знаті, Гербурт отримав блискучу освіту в університетах Західної Європи, зокрема, у Левені в Бельгії, тому бездогано володів французькою мовою, що мало сприяти йому в налагодженні близьких і довірчих взаємин з майбутнім королем його держави. Зазначимо, що саме Гербурт був одним з ініціаторів та авторів «Генрікових артикулів». «Історія королів і князів Польщі», видана французькою мовою в Парижі, була частиною його великого латинського трактату «*Chronica sive historiae Polonicae compendiosa*», що вийшов у Базелі в 1571 р. і мав поширення у Франції.

Між іншим, з книгою Гербурта був добре ознайомлений видатний французький гуманіст і педагог Мішель де Монтень (1533-1592)[5]. На її примірнику, що зберігається в Національній бібліотеці Франції, стоїть його власноручна помітка[6]. Саме з цього твору він запозичив яскравий факт з нашої вітчизняної історії, пов'язаний з турецько-татарським походом на Західну Україну в 1498 р., коли раптові сильні морози знищили значну частину мусульманського війська, направленого сюди султаном Баязидом II, й, шукаючи хоч тимчасового порятунку від смерті, приречені невдахи-завойовники розпорювали животи своїм коням і залазили туди, гріючись теплом вмираючих тварин[7]. Однак Монтень не побачив у цій несподіваній і щасливій для християн загибелі турків від лютих холодів реалізації волі божественного Провидіння, як це подано у Гербурта[8]. Цей епізод був вміщений Монтенем в якості доповнення до 48-ї глави першої книги своїх знаменитих «Есе», які в остаточному вигляді побачили світ у 1595 р. вже після його смерті. Відзначимо також, що Монтень чітко розділяє між собою Русь (тобто землі України) та Московію, які в нього фігурують окремо[9].

---

[1] *Herburt de Fulstin J*. Histoire des roys et princes de Pologne, Composée en Latin et Divisée en XX livres par noble & magnifique sieur Jean Herburt de Fulstin, Traduite de Latin en François, & dediée au Roy de Pologne [par Fr. Bauduin]. – P.: A l'Oliuier de Pierre l'Huilier, 1573. – 226 p.
[2] *Rigaud B*. Discours sur l'histoire des polognais. – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 80 p.
[3] *Vigenère B. de*. Les Chroniques et annales de Pologne...
[4] *Vigenère B. de*. La Description du royaume de Pologne...
[5] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 132-133.
[6] *Herburt de Fulstin J*. Histoire des roys et princes de Pologne... – P. 226v.
[7] *Montaigne M.* de. Les Essais de Michel seigneur de Montaigne. – P.: Chez Abel l'Angelier, 1595. – Livre 1. – /XVIII/+523+232 p. – P. 188.
[8] *Herburt de Fulstin J*. Histoire des roys et princes de Pologne... – P. 212-212v.
[9] *Montaigne M*. de. Les Essais… – P. 188.

Зупинимося докладніше на творах французьких авторів Бенуа Ріго та Блеза де Віженера, щоб проаналізувати їх історичні уявлення про українські землі того періоду. Зайвим буде зауважувати, що минуле нашої країни подавалося в цих працях крізь призму бачення здебільшого польських історіографів, які вважали території Південної та Західної Русі споконвічною власністю свого королівства.

Бенуа Ріго був відомим літератором і книговидавцем другої половини XVI ст. З його друкарні у Ліоні вийшло в світ багато наукових і літературних творів. Принагідно відмітимо, що Ліон був одним з найдавніших центрів книгодрукування в Європі. В 1470 р. тут була надрукована перша французька книга. Велику відомість Ріго як видавцю приніс той факт, що саме в його друкарні вперше побачила світ повна книга пророцтв славнозвісного Нострадамуса, з яким той був особисто знайомий. Також Ріго користувався великою підтримкою королівського двору, за що не забував висловлювати подяки та присвяти французьким монархам на сторінках публікованих ним книг.

Видані ним «Роздуми про історію поляків» з нагоди сходження на престол Речі Посполитої Генріха Валуа дають нам змогу зрозуміти уявлення французького ерудита про географічне положення та минуле українських земель. Русь (*Russie*), інакше названа Роксоланією (*Roxolanie*), на думку автора, є природною частиною Польщі. Населення цієї території належить до грецького обряду, а головним її містом є Львів (*Leopolis*), де знаходиться архієпископська кафедра, але під впливом поляків місцеві люди поступово навертаються до католицтва. Перераховуються також всі найбільші міста Русі, такі як Кам'янець на Поділлі, Холм, Луцьк, Київ[1]. За баченням француза, Русь колись мала окреме правління зі своїми князями (*princes*) чи герцогами (*ducs*), але під зверхністю королів Польщі, проти яких часто повставала. Наприклад, згадуючи про правління короля Мечислава, тобто Мешка II, автор позначає, що той «мав тяжку війну з русинами, які після смерті його батька [Болеслава – Є. Л.] збунтувалися»[2]. А в 1205 р. пішов війною на короля Леха (Лешка Білого) Роман, «герцог володимирський і галицький (*Duc d'Wladimire & Haliciense*)», але був ним розбитий і загинув[3]. Та загалом події в Русі не є в центрі уваги дослідника, він звертається до них вряди-годи. Необхідно відзначити, що автором подані важливі додаткові свідчення, що стосуються минулого України, зокрема, генеалогія роду Гедиміновичів[4] та список польських королів[5].

Цілком логічно, що текст твору, датований 12 липня 1573 р., завершується величним панегіриком на честь Генріха, герцога Анжуйського, брата короля, який був обраний і визнаний «королем і правителем країн Польщі, Литви, Русі, Прусії та інших земель»[6].

---

[1] *Rigaud B*. Discours sur l'histoire des polognais… - P. 6.
[2] Ibid. – P. 14.
[3] Ibid. – P. 24.
[4] Ibid. – P. 32.
[5] Ibid. – P. 39.
[6] Ibid. – P. 37.

Характерною рисою твору є те, що термін «Русь» у ньому стосується лише володінь польського короля. Держава московського царя тут іменується тільки Московією (*la Moschovite*), а її населення, відповідно, московитами (*les Moschovites*)[1]. Хоча, як було вищезазначено, на той час вже існувала тенденція до ототожнення Московії та Русі на географічних картах та в наукових і політичних трактатах.

Загалом слов'янська термінологія з незвичними для французів словами, іменами та назвами викликала великі утруднення для автора та видавця. Якщо згадати, що терміни наводилися за латинськими хроніками, написаними переважно німецькими чи польськими авторами, можна зрозуміти, яку важкість можуть являти ці перекручені та змінені слова для індентифікації власних назв і імен у відповідності до норм сучасності. Так, Кам'янець тут називається то *Camenet*, то *Camenic*, Перемишль – *Premislie*, Київ – *Kiovie*, а Луцьк – *Luceorie*[2]. Ще складніше буває інколи зрозуміти давньоруські імена. Наприклад, *Grismile* означає Гремиславу, дружину Лешка Білого, руську княжну з Луцька, а в імені *Iacoslane* достатньо непросто побачити Ярослава[3]. Хоча деякі слова, наведені у тексті, досить легко можуть бути зрозумілими українським читачам. При описі розорення Русі татарами автор подає свідчення, що люди, рятуючись, кричали «*bigaice*!» (тобто «убігайте», «біжіть», «тікайте»)[4].

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що головною метою написання твору було підняття престижа французької монархії та династії Валуа зокрема, представники якої брати Карл і Генріх одночасно ставали правителями найбільших католицьких держав, розташованих по різні боки Європи. У тріумфі французьких королів автор бачив визнання провідної ролі своєї країни в Європі, яка мала стати на захисті християнської католицької цивілізації, протиставляючи себе натиску магометан ззовні та впливу протестантів всередині.

Автор інших двох праць, присвячених історії Польщі, Блез де Віженер може бути віднесений до плеяди найяскравіших постатей серед придворних Франції другої половини XVI ст. Він був відомий не лише як блискучий ерудит, талановитий історіограф і письменник, але й як знаний дипломат і кріптограф, автор так званого «шифру Віженера», який залишався незламним до середини XIX ст. й використовувався для засекречування важливих повідомлень таємними службами всіх європейських країн. На жаль, його історичний доробок мало досліджувався в Україні, тому слід розглянути його детально.

Як можна побачити з передмови до «Хронік і анналів Польщі», датованої 20 серпня 1573 р. й адресованої «найвеличнішому, наймогутнішому, найпрекраснішому та непереможному принцу Генріху, сину та брату короля» (далі йде перерахування всіх його численних титулів і регалій), Віженер

[1] Ibid. – P. 36-37.
[2] Ibid. – P. 6.
[3] Ibid. – P. 24.
[4] Ibid. – P. 26.

мав на меті ознайомити новообраного короля Речі Посполитої з історією його майбутніх підданих. Свій твір, як підкреслював сам автор, він написав «рідною мовою» короля, бо Генріх погано володів латиною[1]. Праця Віженера являє собою компіляцію з латиномовних хронік, писаних переважно польськими авторами. За основу ним була взята праця Мартіна Кромера «*De origine et rebus gestis Polonorum*», про що сам він свідчив у передмові. Цей твір був виданий у Базелі в 1555 р. й, безумовно, мав поширення у Франції. Також Віженер використовував матеріали з «Історії королів і князів Польщі» Яна Гербурта де Фульстина, публікація якої у Парижі відбувалася за його безпосередньої участі. В роботі французького історіографа неодноразово зустрічаються посилання й на хроніку Яна Длугоша.

На початку твору Віженер подав повний список всіх правителів Польщі від легендарного Леха до Сигізмунда II Августа включно, вказавши для більшості з них вік їхнього сходження на престол і тривалість життя. Власне кажучи, сама праця французького історіографа представляє собою розповідь про життя та діяльність кожного з зазначених ним володарів. У першому розділі «Про походження поляків» Віженер подає традиційну для середньовічної історіографії картину походження європейських народів. Він зазначає, що «Сарматія або Скіфія в усі часи була великою колискою та осередком походження народів і націй, які заполонили більшу частину Азії, Європи та Африки»[2]. Найвідомішими серед них, на його думку, були кімври, готи, вандали та «славони» (тобто слов'яни). Походження назви останніх він виводить від слова «слава» (*gloria*). Цю назву вони отримали через могутність і войовничість, захопивши в свій час половину Європи. Розселившись по світу, слов'яни поділилися на окремі народи, які Віженер перераховує в наступному порядку: рутени (*Rutheniens*), болгари, поляки, московити (*Moscovites*), серби, боснійці, карнійці (тобто мешканці Карнії, сучасні словенці), хорвати, богемці, морави, померанці, масогіти (очевидно, мазовшани, мешканці Мазовії) та сілезці. Більшість з цих народів згодом втратили самостійність і були підкорені іншими могутніми державами, і тільки поляки, освітлені словом «істиної релігії», ніколи не втрачали державності й завжди посилювали свій вплив в Європі. Назву поляків Віженер виводить від слов'янського слова «поле»[3].

Слід зазначити, що у творі Віженера для мешканців Русі рівнозначно вживаються два терміни «рутени» (*Rutheniens*) та «русини» (*Russiens*), а сама Русь називається то «Рутенією» (*Ruthenie*), то власне «Руссю» (*Russie*). Автор майже скрізь відокремлює «русинів» від «московитів», крім єдиного випадку, коли наводить данні про хрещення Русі. Вказуючи роки охрещення окремих країн і народів, а також називаючи їхніх перших правителів-християн, Віженер змішує «московитів» і «рутенів». Розповідаючи про перших і називаючи великого князя Московського наймогутнішим християнським володарем, серед тих, хто не має титулу короля, він говорить,

[1] *Vigenère B. de*. Les Chroniques et annales de Pologne... – Epistre.
[2] Ibid. – P. 1.
[3] Ibid. – P. 4.

що охрещення в цій країні здійснив Володимир (*Volodimerus*), і далі вже мова йде про «рутенів», а сама їхня релігія називається «грецькою або рутенською» (*la religion Greque ou Ruthenique*). Таким чином, князь Володимир сприймається у якості саме правителя Московії. Проте це єдине місце у творі, де «рутени» і «московити» подаються синонімічно, в решті випадків автор відділяє одних від інших[1].

В цілому автор правильно подає основну канву української історії від часів Володимира Хрестителя до утворення Речі Посполитої. Але, зрозуміло, основна увага історіографа була зосереджена на правліннях польських королів і долі їхньої держави, тому минулого Русі він торкається лише тоді, коли це стосується історії Польщі. Це передусім стосується міждинастійних взаємин двох держав і військових зіткнень між ними. Так, Віженер фіксує одруження Казимира I з Марією-Добронігою (щоправда, називаючи її Доброгнівою), сестрою Ярослава Мудрого, не забуваючи відмітити, що жінка прийняла католицтво[2]. Історіограф відмічає також шлюби Болеслава II з руською принцесою Вишеславою[3], Болеслава III Кривоустого із Збиславою, дочкою Святополка II Ізяславича[4], та Лешка Білого з Гремиславою. Щодо останньої в книзі Віженера допущена плутанина, вона названа в одному місці Премиславою (*Primislave*), в іншому Гремиславою (*Grimislave*)[5].

Француз ретельно занотовує всі відомі йому польсько-руські збройні конфлікти, зокрема, захоплення Русі Болеславом Хоробрим, який допомагав повернути київський престол Святополку[6], похід Болеслава II Сміливого на Русь, щоб відновити на київському престолі свого двоюрідного брата Ізяслава[7] та ін. Історію цих війн Віженер бачить очима польських хроністів. Тому не дивно, що польські правителі в творі французького історіографа виступають мудрими, сміливими та шляхетними людьми, які завжди отримують блискучі перемоги. Руські воїни або тікають при наближені доблесного польського війська, або зазнають нищівної поразки, безславно гинучи чи здаючись у полон. Змальовуючи зворотні походи з Русі на Польщу, автор відзначає їх варварський, нищівний, грабіжницький характер. Загони руських воїнів уявляються йому збіговиськом відвертих головорізів, очолюваних хитрими й підступними, але боягузливими ватажками. Кожного разу, вторгаючись у Польщу, русини зазнавали карколомних поразок. Так, Володар Ростиславич (*Volodor*), князь перемиський, «що мав славу більше грабіжника ніж князя», розоряв вогнем і мечем польські землі, але потрапив у полон до Болеслава III і був відпущений за великий викуп[8]. Роман, князь Волині та Галичини (*duc de Wladimirie & Halicie*) розпочав вторгнення у Польщу в 1205 р., але був розбитий Лешком Білим під Завихостом і заги-

[1] Ibid. – P. 36.
[2] Ibid. – P. 57.
[3] Ibid. – P. 64.
[4] Ibid. – P. 82.
[5] Ibid. – P. 151, 164.
[6] Ibid. – P. 42.
[7] Ibid. – P. 61.
[8] Ibid. – P. 99, 101.

нув. Польський король шляхетно повернув тіло руського князя його підданим[1]. В 1265 р. русини на чолі з князем Шварном дійшли до Сандомира, але були розбиті[2]. Лев, син Данила, «наймогутніший з усіх правителів на Русі», пішов до Любліна, пограбувавши польські землі. У свою чергу незабаром Лешко Чорний помстився йому та здійснив похід на Львів, взявши з міста велику данину[3].

Цікавим є той факт, що, розповідаючи про війни Болеслава Хороброго з Ярославом Мудрим, ім'я якого автор подає абсолютно точно (*Iaroslaus*) – рідкий випадок правильного написання цього імені французами, Віженер не бачить нічого достойного в діяльності руського князя. У його викладі, це недолугий і боягузливий правитель. Автор з іронією повідомляє, що, коли русини, які билися на річці Буг з поляками, побачили свою поразку, вони почали стрімголов тікати, а їхній князь Ярослав попереду від усіх[4]. Очевидно, Віженер не знав або випустив з уваги, що осміяний ним Ярослав був далеким предком всіляко возвеличуваного автором Генріха Валуа. Інакше тон його був би більш шанобливим. Польські ж хроністи не подавали інформації про шлюб Анни Ярославни та Генріха I.

Загалом складається враження, що Русь завжди була країною, підпорядкованою Польщі, так би мовити, її бунтівною та неспокійною провінцією. З твору французького історіографа випливає, що польські королі постійно віддавали накази руським князям, наводили лад в їх країні, а згодом на цих землях правитимуть палатини – намісники польських королів.

Дуже детально Віженер зупиняється на татарській проблемі, яка стала спільною бідою Польщі та Русі. На його думку, татари прийшли з безлюдних степів Скіфії, прогнавши «половців, яких зараз називають готами, інші – гунами чи куманами» (*Polomiciens, que les modernes apellent Gots, les autres Chunes ou Cumans*)[5]. Автор ретельно занотовує всі численні випадки грабіжницьких походів степових завойовників, яскраво змальовуючи жахливі картини спустошення та збезлюднення земель. Руські князі виявилися абсолютно неспроможними протистояти жорстокій навалі дикунських східних орд. Дуже скоро майже вся Русь підкорилася татарам, а руські князі навіть почали брати спільну з ними участь у походах на Польщу. Наприклад, Данило, король Русі (*Daniel roi de Russie*), пропустив через свою країну татар, які йшли грабувати Польщу, а згодом його діти Лев і Роман, разом з Даниловим братом Васильком, своїм дядьком, брали участь у новому поході ординців на захід[6]. Також згадується як татари разом з русинами ходили на Люблін і пограбували його околиці[7].

Остаточне приєднання земель Русі до Польської корони видається французу актом цілковито логічним і закономірним. Для польських волода-

[1] Ibid. – P. 147.
[2] Ibid. – P. 181-183.
[3] Ibid. – P. 188-189.
[4] Ibid. – P. 47.
[5] Ibid. – P. 149-159.
[6] Ibid. – P. 177-178.
[7] Ibid. – P. 196.

рів це був крок, як самозахисту, для убезпечення своєї території від нападів зі сходу, так і шляхетний обов'язок християнських правителів взяти під свою опіку одновірців (щоправда, грецького обряду), які потерпали від нападів татар. Віженер відмічає, що після смерті останнього короля з роду Данила (якого помилково тут названо Давидом) Казимир III Великий в 1340 р. приєднав до себе Львів та інші міста Галичини: Перемишль, Сянок, Галич, Теребовлю, Любашів, Кам'янець. А в 1349 р. він здійснив новий похід на Русь і приєднав до своїх володінь Луцьк, Володимир, Брест, Холм і Білосток, поставивши в цих містах польські гарнізони. Дбаючи про інтереси своїх нових підданих, Казимир III навіть просив у папи Урбана V створити митрополії на Русі з центром у Львові[1]. Таким чином, підкорення Західної Русі Польщею в творі Віженера виглядає подією благородною та позитивною для її населення. Щоправда, конкурентом на руську спадщину для поляків виступили литовці, проте незабаром сама Литва та всі її володіння були поєднані унією з Польщею.

Практично весь подальший виклад подій в творі Віженера, пов'язаних з долею України, стосується намагань польських королів і литовських князів протидіяти турецько-татарський агресії. Історіограф детально описує заходи Вітовта, спрямовані на укріплення південного кордону, зокрема, похід 1399-го року, будівництво фортець на Поділлі. Відзначає автор і розширення кордонів Великого князівства Литовського на сході, коли Вітовт «захопив Брянськ і Стародуб і всю країну Сіверську» та мав війну з московитами в 1406 р.[2] Грабіжницькі напади татар і турків на землі польської корони Віженер визнає найбільшою політичною проблемою того часу. Протягом лише одного XV ст. він називає більше десятка великих завойовницьких походів на руські землі: Поділля, Галичину, Волинь, Київщину, Сіверщину, ретельно відзначаючи найбільш постраждалі території й описуючи страшні кривди, завдані підданим короля нападниками[3]. З великою симпатією та захопленням відгукується автор про мешканців і нечисленну залогу маленького містечка Вишневець на Галичині, яке чинило героїчний опір татарській агресії впродовж довго часу[4]. Відзначається й участь інших християнських держав у боротьбі з «магометанами»: Волощини, Угорщини, Молдавії, Московії. Зокрема, згадується військова діяльність овіяного легендами господаря Влада Дракули[5].

Зрозуміло, що увага історіографа приділена лише життю знаті – королів, князів, вищих духовних ієрархів. Народ, у відповідності до тогочасних уявлень, постає лише як безлика сіра маса, нездатна ні до чого гарного, божественне покликання якої тільки виконувати всю чорнову роботу та смиренно зносити весь тягар долі. Саме тому, згадуючи про селянське повстання 1490-1492 рр. під проводом Мухи, Віженер не обтяжує себе

[1] Ibid. – P. 226-227, 232, 235.
[2] Ibid. – P. 270-271, 277, 316.
[3] Ibid. – P. 344, 378, 385, 416, 432-434, 441, 445-446, 452-453, 460.
[4] Ibid. – P. 445-446.
[5] Ibid. – P. 365.

міркуваннями про причини, що підштовхнули великі маси людей до нього. Француз цілком і повністю солідаризується з думками польських хроністів, подаючи спрощене бачення цього соціального вибуху: «В ті дні один селянин на ім'я Муха, зібравши близько десяти тисяч волохів і русинів з Покуття, пішов грабувати всю Русь…Але Миколай Ходецький, названий Земелькою, чоловік достойний і вправний у військових справах, зібравши певну кількість польських солдатів, дуже швидко утихомирив цих повсталих людей. Грабіжник Муха був захоплений руською знаттю, відправлений до Кракова, де закінчив свої дні у в'язниці»[1].

Велику повагу в історіографа викликає постать князя Костянтина Острозького, який почав збирати військові загони для відсічі татарам і туркам. За словами Віжера, цей видатний воєначальник здобув вічну славу тим, що з маленьким загоном «виступив проти 26 000 татар поблизу Канева у Литві, де винищив їх до останнього»[2]. Взагалі протистоянню з татарами у Віженера приділено доволі багато місця.

Фактично можна стверджувати, що автор у викладі подій української історії безпосередньо наблизився до витоків формування козацтва. І хоча саме слово «козак» в його творі не зустрічається, одними з останніх героїв його розповіді є такі полководці як Остафій Дашкевич, Бернард Претвич і Предслав Лянцкоронський, які вважаються першими козацькими воєначальниками[3]. Доволі вірогідно, що поняття «козак» все ж таки було відоме Віженеру. Принаймні, як було встановлено Борщаком та Жуковським, перша французька згадка про козаків датується 1531-м роком[4]. Як одна з найосвіченіших осіб цього часу Віженер міг бути ознайомлений з «Космографією» Мюнстера та його картою, де позначено землі козаків[5]. Варто згадати, що назву «Козаки» (*Cosaques*) можна було побачити і на карті Східної Європи, створеної в 1572 р. для майбутнього короля Речі Посполитої Генріха Валуа[6]. Неподалік від цього напису було позначено «Україна» (*Ukraine*), що, мабуть, треба віднести до однієї з перших згадок назви нашої держави на теренах Франції. Та, власне кажучи, в другій половині XVI ст. у зв'язку з активізацією діяльності українського козацтва, сама назва «козаків» була на слуху в освічених колах суспільства.

Маючи тісні політичні взаємини з Річчю Посполитою й Османською імперією Франція була в курсі козацьких походів. В Парижі регулярно вихо-

---

[1] Ibid. – P. 444.
[2] Ibid. – P. 473.
[3] Ibid.
[4] *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи... – С. 38-39; *Joukovsky A.* Les publications-sources françaises au sujet des Cosaques ukrainiens, de Beauplan à Merimée // Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique: représentations littéraires et artistiques. Actes du 5e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présentés par Michel Cadot et Émile Kruba. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – 295 p. – P. 26.
[5] *Замысловский Е.* Описание Литвы, Самогитии, Руссии и Московии Себастиана Мюнстера... – С. 102.
[6] *Шелухін С.* Назва України. З Картами. – Відень: Накладом Вид. Тов. «Франко Син і Спілка», 1921. – 30 с. – С. 19; *Шелухін С.* Назва України у стародавніх географів // Хроніка-2000. Наш край. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 50-63.

дили «летючі листки» та брошури, які сповіщали про справи козаків. Поміж них згадаємо невеличку анонімну книжку 1590-го року «Розгром татар і турків, вчинений сеньйором Яном Замойським», видану в Ліоні й одразу перевидану в Парижі, де говориться про напади козаків на Очаків, Тягиню, Монкастро, Козлов, їхню активну участь у протистоянні набігу татар на Русь в 1589 р., зробленому у відповідь, та повторний руйнівний похід козаків до Криму[1]. В цьому виданні, яке саме по собі є цікавим історичним джерелом, вміщено важливий документ з історії українського козацтва – лист бейлербея Румелії Гедер-паші великому канцлеру Яну Замойському, де османський високопосадовець скаржиться на дії козаків, загрожуючи війною. Як зазначено в книзі, дане послання було перекладено спочатку з турецької мови на італійську, а потім з італійської на французьку[2]. Зауважимо також, що Русь тут постійно названо «Росією», а Львів відповідно – «головне місто Росії» (*Leopoli, ville principale de Rossie*)[3].

А ось в 1595 р. в Ліоні було видано знов-таки анонімну брошуру «Слово про те, що діялося в Трансільванії», яка, між іншим, повідомляла про звірства тут козаків, котрі начебто змушували татарських жінок зажарювати своїх дітей і їсти їх, щоб залякати цим жахіттям татар[4].

Епізод про переможні походи польських військ під проводом Замойського до Молдавії приблизно в той же час включає до своєї «Всесвітньої історії» д'Обіньє, який перед тим доволі детально розповів історію молдавського походу козаків під проводом Івана Свірговського (*Suiercene, Sugercene, Sujercene*) на підтримку господаря Івоні – Іоанна III Води Лютого, що відбувся за мовчазної згоди тодішнього польського короля Генріха Валуа[5]. Ще докладніше про військові походи козаків в останні десятиліття XVI ст. писав автор іншої багатотомної «Всесвітньої історії» – де Ту, в працях якого знайшла своє висвітлення діяльність таких славетних козацьких ватажків як Свірговський (*Swierczowski*), Богдан Ружинський (*Bogdan Rosinki*), Іван Підкова (*Jean Podikove*) та ін.[6]

Повертаючись до Віженера, зазначимо, що його уявлення про історію Східної Європи майже повністю залежало від творів тих польських авторів, які були йому відомі на момент написання книги. Брак свідчень і залежність від польських хронік кінця XV – середини XVI ст. у французького історіографа проявилися ще й у надзвичайно поганій його поінформо-

---

[1] *La deffaicte des Tartares et Tvrcs faicte par le Seigneur Iean Zamoïsky*... – P. 1-18.
[2] Ibid. – P. 18-20.
[3] Ibid. – P. 3.
[4] *Discovrs de ce qvi s'est passé en Transyluanie*, de l'vnion des Princes de Moldauye & Duc de Valachie auec le Vvaiuode pour la deffence de la Chrestienté contre le Turc. – Lyon: Par Thibavd Ancelin, 1595. – 15 p.
[5] *Aubigné Th.-A. d'*. Histoire vniverselle ... – T. 2. – P. 788-793; T. 3. – P. 577-583.
[6] *Thou J.-A. de*. Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – T. 7. – XII+758 p. – P. 120-130, 282-284; *Thou J.-A. de*. Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – T. 8. – XIV+730 p. – P. 161-167; *Thou J.-A. de*. Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – T. 10. – XVI+751 p. – P. 708-710; *Thou J.-A. de*. Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – T. 11. – XVI+814 p. – P. 259-261.

ваності про правління останнього Ягеллона. В його великій історичній розповіді Сигізмунду II Августу, що правив 24 роки, відведено лише дві сторінки, які майже не містять фактичних даних, тоді як правління цього короля було надзвичайно насичене подіями. Такий же обсяг матеріалу автор відвів і Генріху Валуа, який на той час тільки став щойно обраним королем Речі Посполитої і навіть не залишив ще території Франції.

Не беручи до уваги апологетичного характеру даного твору, покликаного возвеличити особу французького монарха на польському престолі, слід зауважити, що праця Віженера стала першою значною франкомовною роботою, яка ознайомлювала місцевий читацький загал з історичним минулим українських земель. В цілому його дані про Україну є правдивими і відповідають загалом історичним реаліям. Хоча, безумовно, в тексті твору можна зустріти багато плутанини та помилок стосовно географічних назв, імен і подій. Дуже часто при читанні твору Віженера виникає трудність з ідентифікацією певних назв і імен у відповідності з вітчизняною традицією: Луцьк (*Luschie*), Перемишль (*Primislie*), Всеволод (*Wissevoldus*), Ярополк (*Iaropelc*), Збислава (*Sbilave*), Святополк (*Stopelc*) тощо. Не все гаразд у історіографа і з датами. Наприклад, хрещення Русі у тексті двічі віднесено до 908 року від Різдва Христового, тоді як дві дати від створення світу цієї події, наведені ним, практично збігаються з загальноприйнятим нині датуванням. За католицьким літочисленням, прийнятим у XVI ст., він подає охрещення Русі під 4996 р. За руським календарем, що, як зазначає автор, «різниться від нашого на п'ятнадцять століть», Володимир хрестив своїх підданих у 6497 р. Враховуючи, що створення світу за православною традицією припало на 5509 або 5508 рік до народження Христа, отримуємо загальновідому дату 988 чи 989 р.[1] Втім, можливо, в оригінальному тексті Віженера в якості охрещення Русі стояв 980-й рік, який через друкарську помилку перетворився на 908-й. Саме 980-й рік в якості часу хрещення русинів позначено в іншому творі цього автора[2]. Але дуже часто автор взагалі опускає дати, переказуючи події без років або вказуючи невизначені часові інтервали: потім, згодом, незабаром, через певний час і т. д.

Аналізуючи історичне бачення Віженером минулого України не можна оминути й іншу його працю 1573 р. «Опис Польського королівства та приєднаних до нього країн, з їх становищем, законами, порядками та способом життя»[3]. На відміну від попередньої ця робота французького автора має здебільшого географічний описовий характер й представляє собою спробу у стислій формі ознайомити читача, насамперед свого патрона Генріха Валуа, з територією, природою та населенням Речі Посполитої, що простяглася «від Одера на кордонах Бранденбурга до славної ріки Борис-

[1] *Vigenère B. de*. Les Chroniques et annales de Poloigne... – P. 36.
[2] *Vigenère B. de*. La Description du royaume de Poloigne...
[3] *Описание Польского королевства*. Извлечения из записок Блеза де Виженер (1573) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI ст.). / Перевод К. Мельник. Под ред. В. Антоновича. – К.: Типография Корчак-Новицкого, 1890. – С. 59-88; *Уривки з нотаток Блеза де Віженера (1573)*… – С. 58-74.

тена, від берегів Понту Евксінського, до якого доходять крайні частини Поділля, до Північного океану». Короткий екскурс в минуле цієї держави є майже точним переказом змісту попереднього твору. Описуючи минуле й сьогодення східних околиць королівства Русі, Волині та Поділля, автор підкреслює, що їх населяє один народ. Докладно описано життя та побут татар, а також зроблено огляд еволюції їхньої експансії у Східній Європі. Фактично можна визнати, що «Опис Польського королівства» є короткою енциклопедією Речі Посполитої, створеною для французів.

Праці Віженера стали важливою віхою на шляху розвитку історичних уявлень у Франції про українські землі. Вони стали першими грунтовними нарисами, що у доступній формі, а головне доступною мовою (замість малозрозумілої латини) ознайомлювали освічених французів з географією та історією країн на схід від Польщі.

2. 4. Віддзеркалення діяльності українського козацтва в творах французьких авторів першої половини XVII ст.

Гучна роль, яку відіграло українське козацтво в протистоянні турецько-татарській експансії в Європі протягом XVI ст., відгукнулася в працях французьких істориків початку XVII ст. Вже згадувалося, що про активну участь козаків в бойових діях на терені Молдавії проти мусульманських військ і їхніх союзників писав у своїй «Всесвітній історії» д'Обіньє. Цей автор щиро захоплювався звитягами степових лицарів і явно не приховував симпатії до їхніх подвигів. В той же час він зазначав, що козаки на сході Речі Посполитої успішно використовуються для протидії московитам. На думку д'Обіньє, переважну більшість дніпрового козацтва складали поляки[1].

Пишучи про діяльність козаків, д'Обіньє широко використовував латиномовну «Всесвітню історію з 1543 по 1607 рр.» Жака-Огюста де Ту. На цій праці й на особистості її автора варто зупинитися докладніше, оскільки той відіграв надзвичайно важливу роль у французькій політиці та культурі кінця XVI – початку XVII ст. Син першого президента Паризького парламенту Крістофа де Ту (1508-1582), Жак-Огюст народився в Парижі. Здобувши гарну освіту, він через немічність статури не зміг стати військовим і присвятив себе службовій кар'єрі. Проте, залишаючись все життя католиком, став одним з найбільших оборонців прав протестантів і поборників релігійної віротерпимості, що призводило до його конфліктів з церквою. За наполяганням єзуїтів деякі праці де Ту були включені до індексу заборонених книг. Де Ту став одним з розробників відомого Нантського едикту (1598). Він підтримав сходження на престол гугенота Генріха Наварського і став його найближчим придворним. В 1593 р. Генріх IV призначив де Ту хранителем королівської бібліотеки, що сприяло у наукових пошуках того. Відзначимо

[1] *Aubigné Th.-A. d'*. Histoire vniverselle ... – T. 2. – P. 788.

також, що до кола його друзів входили такі люди як Монтень і геніальний математик Франсуа Вієт (1540-1603).

Над своєю фундаментальною «Всесвітньою історією з 1543 по 1607 рр.» де Ту працював до самої смерті майже чотири десятиліття. Розпочавши її написання в 1581 р., він планував згодом створити 143 книги, довівши події до смерті Генріха IV (1610). Йому вдалося майже повністю реалізувати свій задум: він помер, працюючи над 138-ю книгою, що торкалася подій 1607 р.

Свій грандіозний твір, який вирізняється рідкою для того часу неупередженістю, де Ту писав латиною, вважаючи, що цим надасть йому більшої ваги та поширення. Намагаючись охопити історію всього світу, автор практично в кожному томі свого фундаментального нарису торкався подій, що відбувалися на теренах теперішньої України. Його свідчення – це не лише погляд французького історика на факти недавнього минулого, але повідомлення сучасника, які містять важливу інформацію про терени нашої країни в другій половині XVI – на початку XVII ст. Нами було опрацьоване не оригінальне латиномовне видання даної праці де Ту, а її французький переклад, надрукований в 16 томах у Лондоні в 1734 р. Це дуже об'ємна й змістовна публікація, кожен том у якій має понад 700 сторінок тексту. На жаль, «Всесвітній історії» де Ту не приділялася належна увага у вітчизняній історіографії. У прекрасному дослідженні західного українознавства X-XVIII ст. Наливайка цій роботі присвячено лише кілька рядків[1]. Також згадаємо, що ще в першій половині XIX ст. російським істориком Миколою Герасимовичем Устряловим (1805-1870) була перекладена російською 137-ма книга з «Всесвітньої історії» де Ту, присвячена Смуті, або, за термінологією французького автора, «великій революції» (*une grande revolution*) в Московії. Тут йдеться, зокрема, й про участь у цих подіях українського козацтва, а також про діяльність Лжедмитрія на теренах України[2].

Як правило, землі нашої країни згадуються у де Ту в контексті ведення бойових дій: нападів кримських татар, козацьких походів, війн між Річчю Посполитою, Московським царством, Османською імперією, Кримським ханством, Молдавським князівством тощо. Хоча подекуди автор торкається й господарської діяльності тогочасних українців, а саму їхню країну вважає вельми багатою. Наприклад, в «Описі Польщі», вміщеному до 56-ї книги своєї грандіозної праці, він згадує про поширеність соляного промислу в Галичині, котрий приносив гарний прибуток власникам копалень. Де Ту зазначає, що таке видобування здійснюється «в Галичі, Коломиї, Скалі [очевидно, Скала-Подільська – Є. Л.] та багатьох інших містах Русі (*à Halice, à Colomeje, à Sale & en beaucoup d'endroits de la Russie*)»[3]. «Крім того, – продовжує він, – є одне озеру поблизу Дніпра у степах Поділля, де

[1] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 136-137, 176-177.
[2] *Устрялов Н. Г.* Сказания современников о Дмитрии Самозванце. – СПб: Типография Императорской Академии наук, 1859. – Ч. 1. – 464 с. – С. 327-353.
[3] *Thou J.-A. de.* Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – Т. 6. – XX+730 p. – P. 676.

вода замерзає під променями сонця й перетворюється уламки солі, такі тверді, що їх вивозять звідти на візках і конях, як це роблять з кригою, потім можна це все розбити на шматки й вивезти возами куди завгодно»[1].

Важливо відзначити, що де Ту одним з перших у французькій історіографії почав використовувати на рубежі XVI-XVII ст. термін «Мала Русь» стосовно наших земель. Під ним він розумів терени Польської Русі (*la petite Russie, ou Russie Polonaise*)[2]. Це поняття він протиставляє Великій Русі – Московії. Однак слід визнати використання терміну «Мала Русь» в тогочасній французькій історіографії явищем унікальним. Дане поняття ще у XVIII ст. буде незвичним для французьких інтелектуалів і його доводиметься пояснювати.

Між іншим, у своїй праці де Ту торкається інколи й історії сучасного Закарпаття. Так, згадуючи про бойові дії в 1566-1567 рр. загонів Священної Римської імперії під проводом генерала Лазаря фон Швенді (1522-1583), він пише про успіхи останнього, коли тим було захоплене Мукачево та проведена облога Хуста[3].

Безумовно, цікавість для історії України, являє й опис де Ту Малої Татарії, що можна розглядати як один з перших екскурсів до минулого Криму у французькій історіографії[4]. Описуючи великі міста півострова та побут і звичаї його населення, науковець, покладаючись на свідчення очевидців, повідомляє про великий відсоток тут християн. Доволі цікавою є його згадка про місто Сююрташ (*Sortasse*), більша частина мешканців якого є «християнами й генуезцями за походженням. Вони мають тут церкву, де відправляють богослужіння»[5]. Дуже докладно де Ту описує адміністративний поділ і систему управління Кримського ханства, на чолі якого стоїть «хан або цар» (*Kan ou Sar*)[6].

Але, звичайно, головну увагу де Ту на наших землях, як і багатьох тогочасних європейських політиків, привертали козаки. Історик доволі детально описує їхні походи до турецьких і татарських володінь, Молдавії, Московії. В цілому ставлення до козаків в нього було скептичним. Він вважав, що ця «войовнича нація» є конгломератом розбійників і волоцюг з усіх народів, що мешкають по сусідству зі степовим прикордонням Польщі, Московії та Криму. «Ця нація, – писав він, – не утворює окремої держави. Навпаки, вона мешкає на окраїнах багатьох різних націй у гирлі Дніпра. Посеред неї можна побачити всі навколишні народи: поляків, литовців та інших – відщепенців, злочинців, людей, яким теперішня доля не дозволяє залишатися на батьківщині або яких надія на кращу участь змушує її покинути. Це збіговисько робить спустошення по всіх навколишніх землях, які саме через це залишаються необробленими й порожніми. Тож, раз це ско-

[1] Ibid.
[2] *Thou J.-A. de*. Histoire universelle… – T. 7. – P. 283.
[3] *Thou J.-A. de*. Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – T. 5. – XIV+738 p. – P. 175-176, 323-324.
[4] *Thou J.-A. de*. Histoire universelle… – T. 8. – P. 46-66.
[5] Ibid. – P. 47.
[6] Ibid. – P. 49.

пище багатьох людей з різних націй, немає ніколи згоди поміж ними, і, які б зусилля не робили сусідні володарі протягом століть, з ними неможливо укласти впевненої угоди»[1].

Однак, визнаючи українське козацтво загалом деструктивною силою, де Ту віддає належне його військовій доблесті, неодноразово наводячи її приклади. Часто опиняючись в безнадійному становищі, козаки не втрачають сили духу і є жахом для турків і татар. Де Ту чітко показує, як наприкінці XVI ст. наддніпрянські козаки перетворилися на потужний військово-політичний чинник, котрий значною мірою визначав політику навколишніх держав.

Серед видатних козацьких ватажків другої половини XVI ст. найбільш рельєфно в праці де Ту висвітлено постаті Свірговського (або Свірчовського – за орфографією автора) та Підкови, котрі відіграли важливу роль в молдавській історії й зумовили посилення напруженості між Річчю Посполитою й Оттоманською Портою. Розповідаючи про військову підтримку козаками Свірговського, за мовчазної згоди Польщі, молдавського господаря Івоні, французький історик яскраво показує, що саме ці степові воїни складали еліту його армії й були його найбільшою опорою[2].

Велика праця де Ту мала важливе значення для розвитку французької історіографії. По суті, він першим почав створювати детальні наукові узагальнюючі нариси всесвітньої історії, закладаючи традиції, розвинені пізніше в добу Просвітництва.

Короткочасне правління Генріха у Польщі, хоча й не призвело до закріплення династії Валуа на престолі Речі Посполитої, але об'єктивно сприяло зближенню двох держав. Французька мова та звичаї стали буденним явищем при дворі польських королів, а серед військових і державних діячів країни з'явилося багато вихідців з Франції. Свідчення цих урядовців-французів стали важливим джерелом при вивченні історії України. Тоді ж вихідці з Франції потрапляють і до Московського царства. Саме до цього кола належить відомий авантюрист Жак Маржере, прізвище якого у нас найчастіше подають як Маржерет. Його перу належить цікавий твір, що частково стосується історії України, «Стан Російської імперії та Великого князівства Московського» (1607). Повідомлення Маржере були використані де Ту при написанні своєї «Всесвітньої історії».

Ця розповідь французького найманця про свої пригоди в далекій країні, створена очевидцем і активним учасником описуваних подій, була присвячена французькому королю Генріху IV, родоначальнику династії Бурбонів, і надрукована з його згоди. Цікава паралель: час Смути в Росії практично співпав з останнім періодом релігійних війн у Франції, тому праця Маржере дозволяла читачам провести певні аналогії щодо громадянського протистояння в двох країнах по різні сторони Європи. Підкреслення автором релігійної толерантності в Росії могло бути натяком на потребу у віротерпимості на його батьківщині.

---

[1] Ibid. – P. 166.
[2] *Thou J.-A. de*. Histoire universelle... – T. 7. – P. 120-130.

Хоча ця книга не є історичним дослідженням, а її автора важко назвати професійним істориком, його твір містить важливі спостереження та судження, що торкаються минулого нашої держави й дозволяють краще зрозуміти розвиток історичних уявлень про Україну у Франції. Праця Маржере кілька разів перевидавалася на його батьківщині, що, безумовно, свідчить про цікавість французів до тематики, якої він торкнувся. Вперше вона була передрукована в 1669 р., коли французька публіка з тривогою спостерігала за посиленням Росії на фоні послаблення Речі Посполитої, які вели між собою запеклу війну за Україну. В XIX ст. вийшло ще кілька перевидань. Публікації твору Маржере у середині XIX ст., вочевидь, були пов'язані з війною між Францією та Росією, що зумовлювало посилення попиту на книжкову продукцію про ворожу державу серед французів[1].

З XIX ст. з'являються російські переклади цієї книги або окремих частин, які одразу привернули увагу вітчизняних дослідників минулого[2].

Незважаючи на те, що твір Маржере є в першу чергу важливим джерелом з історії Росії Смутного часу, його екскурси вглиб історії Русі дозволяють побачити уявлення автора про минуле України. Наприклад, походження династії Рюриковичів він пояснював наступним чином: «Вважають, що походження великим князям поклали троє братів, які прийшли з Данії, згідно з руськими анналами. Вони підкорили собі Русь, Литву та Поділля близько восьмиста років тому, а Рюрик, старший з братів, став називатися великим князем володимирським, і від нього пішли всі інші великі князі…»[3]. Цей короткий уривок дає можливість зрозуміти загальну поінформованість француза про витоки давньоруської історії, хоча знання його виявляються неточними та поверхневими. Навіть такий яскравий епізод минулого, як хрещення Русі, в нього виглядає абсолютно розпливчасто: «Ця країна прийняла християнство близько 700 років тому»[4].

Праця Маржере стала, по суті, першим нарисом, що подавав бачення минулого Русі з позиції Москви. Сама назва твору підкреслює тотожність понять «Русь» та «Московія» в уявленні автора. Він постійно вживає термін «росіяни» (*les Russes*) для означення підданих московського царя, уникаючи традиційного визначення «московити» (*les Moscovites*), яке в нього трапляється нечасто. Така концепція разюче контрастує з баченням Віженера, котрий писав за тридцять років до Маржере, в творах якого під Руссю розумілися саме володіння польських королів. Те, що Віженер називав Руссю, у Маржере виступає під сукупною назвою Поділля (*Podolie*). Цей географічний регіон розширений у нього до такої межі, що доходить аж до

---

[1] *Margeret J.* Estat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie… – 1855; Reéditions 1860 etc.

[2] *Маржерет Ж.* Состояние Российской империи: Ж. Маржерет в документах и исследованиях: (тексты, комментарии, статьи) / под ред. Ан. Береловича, В. Д. Назарова, П. Ю. Уварова; [авт. и сост.: Ан. Берелович (Париж), Т. А. Лаптева и др.] // Состояние Российской империи. – М.: Яз. славянских культур, 2007. – 553 с.; *Россия XVII века. Воспоминания иностранцев*. – М.: Русич, 2003. – 496 с. та ін.

[3] *Margeret J.* Estat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie… – P. 8.

[4] Ibid. – P. 15.

кордонів Московського царства. Згідно з його твердженням, замок Путивль (*Poutimel*) розташований саме на кордонах Поділля[1]. Власне на теренах Поділля, за словами Маржере, найчастіше й перебувало дніпрове козацтво[2]. Говорячи про тотожність Русі та Московії в уявленнях Маржере, варто згадати, що подібну думку висловлював трохи раніше і дю Тілле.

Таким чином, можна спостерігати тенденцію, як у французькій історіографії з кінця XVI ст. поступово розвивається ідея ототожнення Русі (=Росії) лише з Московією. Існування кількох територій з назвою «Русь» на середньовічних картах призводило до плутанини в уявленнях західних європейців. Посилення Московського царства призводило надалі до закріплення назви Русі саме за ним, оскільки за цією країною стояла династійна спадковість і міць потужної держави, а за рештою земель тільки історична традиція. Втім, остаточна перемога ідентифікації Московія=Русь=Росія належить вже до XVIII ст. і політичної діяльності Петра I та Катерини II.

Велику важливість мають звістки Маржере про козаків (*les Cosaks*). Автор, як професійний солдат, захоплювався військовими здібностями козаків, визнаючи їх найкращою збройною силою Русі. Маржере подав опис їхнього одягу та озброєння, способу життя та звичаїв. Француз відзначав, що «справжні козаки мешкають уздовж рік Волга, Дон і Дніпро на полях Татарії та завдають більшої шкоди татарам, ніж все російське військо»[3].

Не оминув увагою Маржере і важливої ролі, яку козаки відіграли у воцарінні Лжедмитрія I, котрого він вважав дійсним сином Івана Грозного (*Iohannes le Tiran*). Автор відзначив, що «козаки з верхів'їв Дону та Дніпра» складали основу війська Лжедмитрія й були найнадійнішою його опорою[4].

Незважаючи на значну віддаленість Московського царства від Франції, між цими державами наприкінці XVI ст. вже були налагоджені контакти. Про це свідчить той факт, що Маржере зустрічав у Москві земляків, один з яких, французький купець Бертран де Кассан, був його інформатором[5]. Не варто забувати також, що Маржере командував гвардією найманців, основу якої складали саме французи.

Про посилення дипломатичних взаємин між Францією та Росією може свідчити й те, що, за словами Маржере, Лжедмитрій I збирався на англійських кораблях у серпні 1606 р. відвідати Францію, але цей намір не був здійснений у зв'язку з державним переворотом і загибеллю останнього[6].

Таким чином, підводячи підсумок, можна сказати, що праця Маржере презентує зміну в уявленні пізнього середньовіччя про Русь, а також виводить на передній план козацтво, постаті якого стануть головним атрибутом всіх історичних досліджень, що торкатимуться історії України XVI-XVIII ст.

---

[1] Ibid. – P. 24.
[2] Ibid. – P. 53-54.
[3] Ibid. – P. 53.
[4] Ibid. – P. 75.
[5] Ibid. – P. 87.
[6] Ibid. – P. 86.

Якщо Маржере вважав своїм обов'язком пояснити сутність козацтва французьким читачам, то на початку XVII ст. його військова слава стала загальновідомою в Європі й мала гучний резонанс у зв'язку з постійними війнами між Польщею, Кримським ханством, Османською імперією та Московським царством. В той час як Європа з тривогою та занепокоєнням слідкувала за посиленням турецької експансії, козацтво постійно відзначалося зухвалими походами проти турків і татар.

Військові успіхи козаків на початку XVII ст. у протистоянні турецько-татарській агресії постійно відзначав у своїх реляціях до Парижа французький посол у Константинополі Філіпп де Арле, граф де Сезі (бл. 1582-1652), який понад два десятиріччя представляв інтереси свого королівства у столиці Османської імперії[1].

В якості потужної військової сили у Європі виводиться козацтво на сторінках праці Жана [Жака – ?] Баре, що має в традиціях того часу таку простору назву «Узагальнена історія найпам'ятніших речей, що відбулися під час останніх заворушень в Молдавії, у якій описано багато битв, виграних як польськими князями, так і турками та татарами, а також дивовижну втечу князя Корецького з в'язниці самого великого турка «Чорні вежі», завдяки замислу й підтримці одного парижанина. Складена М[сьє]. Ж. Б[аре]. А[двокатом]. з П[арламенту]. за мемуарами Шарля де Жоппекура, лотаринзького дворянина, котрий ніс військову службу в добу цих заворушень на боці польських князів»[2].

Книгу було видано в Парижі в 1620 р. Про автора цього твору знаємо дуже мало. Його ім'я подають то як Жан[3], то як Жак[4]. З його слів знаємо, що на момент виходу своєї книги він був адвокатом паризького парламенту. Ще менше відомо про інформатора Баре, ім'я якого винесено в підзаголовок. Вочевидь, Шарль де Жоппекур, подібно до Маржере, належав до тих «рицарів фортуни», яких багато перебувало на службі європейських правителів того часу. В той же час, говорячи про своє перебування у Речі Посполитій і Молдавії, де Жоппекур відзначає, що він був одним з кількадесят французів на польській службі. Так, він згадує про загін з 60 французьких кавалеристів, які брали участь у поході на Молдавію в 1616 р. на чолі з капітаном Монтеспеном[5].

---

[1] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 186-187; *Ternaux-Compans H.* Archives des voyages, ou Collection d'anciennes relations inédites ou très-rares de lettres mémoires itinéraires et autres documents relatifs à la géographie et aux voyages et d'anecdotes relatives aux voyageurs, tirées des mémoires du temps. – P.: Imprimerie de Bouchard-Huzard, librairie d'Arthus-Bertrand, 1841. – T. 2. – P. 352-353.

[2] *Baret J.* Histoire sommaire des choses plus memorables advenues aux derniers troubles de Moldavie…

[3] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 190.

[4] *Antoche E.* Le gentilhomme lorrain Charles de Joppecourt et l'histoire de la principauté de Moldavie dans la deuxième decennia du XVII-e siècle // Analele universitatii "Dunarea de Jos" din Galati. – Seria Istorie. – Galaţi. – 2003. - № 2. – P. 67-78.

[5] *Baret J.* Histoire sommaire des choses plus memorables advenues aux derniers troubles de Moldavie... – P. 65-66.

Варто нагадати, що тогочасне Молдавське князівство включало частину земель сучасної України, зокрема, Буковину, на теренах якої розгорталося багато подій, відображених у вищезгаданій праці.

Аналізуючи твір Баре, зауважимо, що це не є суто опис фактів минулого, який правдиво відбиває загальні риси всіх відображених в ньому історичних реалій. Подаючи зі слів де Жоппекура свідчення про події в Молдавії у 1608-1619 рр., автор намагався створити яскраву захоплюючу розповідь, спрямовану викликати цікавість у західного читача. Саме тому він наситив свою книгу не лише докладними описами битв і походів, але й деталями міжособистісних взаємин, конфліктів та інтриг, вінцем яких стали дві романтичні історії, котрі були з великою ретельністю висвітлені наприкінці твору.

Одна з них пов'язана з постаттю Самійла Корецького (бл. 1586-1622), відомого польсько-українського військового та державного діяча й одного з найголовніших персонажів твору Баре, з яким, поза сумнівом, був тісно пов'язаний де Жоппекур. Наприклад, розповідаючи про військову доблесть Корецького, автор робить значний акцент на взаєминах і почуттях між ним і його дружиною-дочкою князя Ієремії Могили (автор її завжди іменує принцесою Олександриною). Переказуючи подробиці сповненого пригод життя цього подружжя, Баре не лише згадує про потрапляння дружини Корецького з немовлям до татарської неволі в Білгороді, в той час, як її чоловік опинився у турецькому полоні в Константинополі, але й розвиває ідею кохання між цими чоловіком і жінкою, котрі навіть у таких скрутних умовах намагалися таємно обмінюватися листами, сповненими найчуттєвіших слів. Не обмежуючись лише констатацією згаданих романтичних взаємин, Баре навіть наводить самі тексти «цих листів», які з повним правом можна віднести до зразків вишуканої французької белетристики початку XVII ст.[1]

Безумовно, зміст згаданих романтичних послань був вигаданий самим автором, разом з тим не можна спростувати того, що в основі розповіді Баре лежали реальні свіжі факти, котрі знаходили своє відображення й у інших джерелах того часу. Одним з найяскравіших моментів твору стала, звичайно, «дивовижна втеча князя Корецького з в'язниці самого великого турка «Чорні вежі» завдяки замислу й підтримці одного парижанина», про що автор анонсував ще в назві книги. Організувати цю втечу князю-француз, за викладом Баре, допоміг молодий секретар французького посольства у Константинополі Мартен-парижанин. Причина, що спонукала цього француза, ризикуючи життям, допомагати польському вельможі, також, згідно Баре, мала амурний характер. Як сповіщає автор, Мартен до нестями закохався у чарівну шляхетну подолянку Юлію, котра разом з матір'ю та служницею була захоплена в неволю на Поділлі татарами й продана у Кафі одному турку, котрий і привіз цей живий товар до Константинополя. Дівчина відповіла французу взаємністю, і тоді він заплатив величезні гроші, щоб викупити кохану з неволі, отримавши обіцянку одружитися з Юлією. Але, коли та повернулася додому, її батько виступив категорично проти

[1] Ibid. – P. 229-234, 325-333.

цього шлюбу з доброчинцем, мотивуючи це тим, що той не був дворянином. До речі, листування молодого француза та коханої ним дівчини також знайшло своє відображення на сторінках твору Баре. Як повідомляє далі автор, Корецький дав Мартену слово честі, що, якщо він зможе дістатися до Польщі, він обов'язково влаштує омріяне молодиком одруження.

Певне підтвердження участі вищезгаданого секретаря французького посольства в організації втечі Корецького можна знайти в праці відомого французького історіографа того часу Мішеля Бодьє «Опис загальної історії турків», де він свідчить, що Мартен-парижанин перебував під підозрою в сприянні цій втечі й турецькі власті у Константинополі навіть проводили з цього приводу спеціальне розслідування[1]. Втім, не можна спростувати того, що Бодьє міг просто тут використати інформацію, запозичену в Баре.

Як повідомляє останній, завдяки допомозі Мартена князь зміг, зрештою, втекти з найважливішої турецької в'язниці в 1617 р. й окружним шляхом через Середземне море, Сіцилію та Рим дістатися до батьківщини. Ця неймовірна пригодницька епопея дозволяє Баре порівняти Корецького з Одіссеєм і назвати його «другим Уліссом»[2]. Виклад подій Баре завершує тріумфальним поверненням Корецького додому, яке збіглося в часі з трагічною передчасною смертю його дружини, «цієї прекрасної та доброчесної принцеси»[3].

У створених Баре ідеалізованих і белетризованих образах реальних історичних осіб відсутні напівтони. Його персонажі або виключно позитивні, як, наприклад, Корецький, його дружина, князь Михайло Вишневецький, молдавський господар Олександр Могила та й той же Мартен-парижанин, і всі справи, зроблені ними, мають безумовне схвалення автора. Або ж суто негативні, тоді кожний їх вчинок трактується як ганебний, підступний, огидний. Такими є, зокрема, молдавський господар Стефан, ставленик турків, якого автор завжди іменує «тираном» і виставляє боягузом, і польський гетьман Станіслав Жолкевський, котрий, на думку автора, через власні амбіції спричинив поразку польсько-молдавських військ у протистоянні тих з турками, татарами та волохами, відколовши від поляків і молдаван завдяки своїм інтригам козаків. Не має Баре й жодного співчуття до православного священника, який отруїв князя Вишневецького під час причастя. Автор вважає, що жахлива страта (зажарювання на повільному вогнищі) є для нього цілком справедливою карою. Баре не забуває підкреслити головну сутність монархічної ідеології тієї доби: жоден простолюдин не може підняти руку «на особу, що освячена князівським достоїнством»[4]. Разом з тим, як представник Третього стану, Баре вважає несправедливими соціальні обмеження, які руйнують взаємини між людьми, як, наприклад, між Мартеном і Юлією.

---

[1] *Baudier M.* Inventaire de l'Histoire generalle des Turcz... – P. 809.
[2] *Baret J.* Histoire sommaire des choses plus memorables advenues aux derniers troubles de Moldavie... – P. 370.
[3] Ibid. – P. 371.
[4] Ibid.

Як можна побачити, хоча сам Баре називає себе істориком, з точки зору сучасності його скоріше можна назвати письменником, що у белетризованій формі відтворює історичні реалії, ніж сумлінним фіксатором відомих йому подій минулого. Не можна цілковито довіряти його словам і сприймати їх за беззаперечний факт. Не зовсім точною є і хронологія у Баре, яку він наводить доволі часто дуже приблизно. Французький дослідник даного твору Еманюель-Константен Антош відзначав, що найменш точним в історичному викладі Баре є період 1608-1611 рр., який містить багато хронологічних помилок[1]. Більшість подій автор датує роком пізніше, ніж вони мали місце насправді.

В українознавчому плані в даному творі найбільш цікавим виглядає висвітлення Баре, як перед тим і де Ту та д'Обіньє, діяльності українського козацтва у якості повноправного союзника польсько-молдавської коаліції. Саме козаки, за словами автора, найчастіше робили найбільший внесок у перемоги християнського війська, і саме залишення козаками Молдавії в 1617 р. в умовах підготовки походу королевича Владислава на Московію, зрештою, стало вирішальним фактором поразки тут молдаван і поляків. Як вже зазначалося, відхід козаків з Молдавського князівства Баре, зі слів де Жоппекура, повністю відносив на рахунок інтриг амбіційного Жолкевського[2].

Твір Баре, який досить точно передає подробиці битв і походів, є також важливим історичним джерелом, котре дозволяє краще усвідомити участь українського козацтва у молдавських війнах 1610-х рр. Французький автор рельєфно відтворює картини битв під Сасовим Рогом (1612), Татаренем (1615), Хотином (1616), де козаки проявили себе з найкращого боку, кожного разу нейтралізовуючи наступ татар і переходячи в контрнаступ. На жаль, даний твір залишається маловідомим вітчизняним історикам. Його всебічне дослідження могло б посприяти подальшому вивченню українсько-молдавських взаємин.Треба відзначити, що праця Баре з'явилася в Парижі в рік битви під Цецорою й за рік до Хотина, які стали наслідком вищезгаданого польсько-турецького протистояння в Молдавії, важливу участь у якому брали українські козаки. Книга про ці події тоді була дуже актуальною. Кровопролитна війна на Сході Європи привертала значну увагу французького політикуму. Як відомо, французький уряд під впливом Рішельє намагався якомога більше посилити свій вплив у Речі Посполитій та Османській імперії.

Вже згаданий історіограф Бодьє у своєму «Описі загальної історії турків», що вийшов у Парижі в 1631 р., приділив значну увагу козацтву, зокрема, присвятивши окрему главу розгляду битви під Хотином, де відзначив важливу роль у ній козаків[3]. Описуючи саму битву, автор зауважує, що головною ціллю Османа II були саме козаки. Проте, раз у раз відправляючи свої величезні полки на козацькі укріплення, мусульманські завойовники весь час зазнавали невдачі. На думку історіографа, завдяки вмілій

[1] *Antoche E*. Le gentilhomme lorrain Charles de Joppecourt... – P. 75.
[2] *Baret J*. Histoire sommaire des choses plus memorables advenues aux derniers troubles de Moldavie... – P. 167-168.
[3] *Baudier M*. Inventaire de l'Histoire generalle des Turcz... – P. 870-872.

організації бою козаками полякам вдалося домогтися доволі вигідних для себе мирних умов, загальний зміст яких також наведено у тексті твору. Дуже багато уваги Бодьє приділяє чорноморським походам козаків, доводячи, що «саме ім'я козаків було жахом і страхіттям Константинополя»[1].

Певну цікавість в українознавчому плані містить розгляд автором придворних інтриг Роксолани, повідомлення про які були запозичені з праць де Ту й д'Обіньє. Цілковито в традиціях історіописання того часу, тісно пов'язаного з художньою літературою, Бодьє подає їх у белетризованій формі, приписуючи дружині Сулеймана та йому самому неіснуючі діалоги, які, на думку історіографа, краще відтіняють риси характеру та вносять жвавість у виклад історичних реалій. Втім, і сам автор визнає, що вигадав ці промови, проте вважає їх неодмінним атрибутом розгортання картин минулого. Так, він вкладає в уста Роксолани цілу промову, звернену до султана й покликану знищити єдиного сина загубленого внаслідок її інтриг Мустафи, старшого сина та спадкоємця Сулеймана І. Бодьє зазначає, що Роксолана сказала чоловікові «такі, або подібні до таких, слова». Далі йде текст вигаданої лиховісної промови[2]. З іншого боку, працю Бодьє можна вважати одним з джерел, які відбивають реальну діяльність Роксолани на підставі свідчень, зібраних автором, котрий жив через півстоліття після неї.

Цікаво, що говорячи про збирання Сигізмундом III ополчення у Львові, Бодьє не просто традиційно відносить згадане місто до Русі, а зазначає, що воно належить саме до «Білої Русі» (*Leopolde ville de la Russie Blanche*)[3]. Здається, це один з унікальних випадків у французькій літературі, коли Львів відноситься саме до «Білої» Русі, а не до «Чорної». Вочевидь, йдеться про географічну помилку автора або ж він користувався досить неточною картою регіону.

Про козаків неодноразово згадує у своїй «Левантійській подорожі» (1624) дипломат Луї де Е, барон де Курменен. Приводячи детальний опис земель турецького султана, якого у відповідності до норм того часу він постійно називає «великим правителем», автор занотовує детальні свідчення про Кримське ханство та турецькі володіння на північному узбережжі Чорного моря, подаючи коротку характеристику Криму (в тексті – Херсонесу Таврійського), Кафи та всієї Малої Татарії (тобто Кримського ханства). Дипломат відзначає головну роль кримців у постачанні Порти невільниками, захоплених «на теренах Польщі та Московії» й пояснює тактику грабіжницьких набігів татар. Дуже багато пише він про тяжку долю рабів, вказуючи, де й за яку ціну їх купують і до якої роботи змушують. Головною силою, що стала на перешкоді турецько-татарської експансії у Північному Причорномор'ї, Курменен небезпідставно вважає козаків. Він дуже докладно описує специфіку ведення козаками війни, особливо на морі, називаючи козацькі човни українським словом «чайка» (*Caïc*). Відмічає він активну участь і важливу роль козаків у Хотинській війні, яка

[1] Ibid. – P. 928.
[2] Ibid. – P. 320-330.
[3] Ibid. – P. 870.

була спровокована, зокрема, й їхніми морськими походами. Дипломат наводить цікавий факт. Козацькі рейди на причорноморські міста Порти, в тому числі й на околиці самого Константинополя, настільки налякали турків, що «кілька найповажніших з них прийшли просити королівського посла [графа де Сезі, очільника французької дипломатичної місії у Константинополі – Є. Л.], щоб він погодився захистити їх у випадку, якщо місто буде захоплене»[1]. Курменен фіксує великий страх і занепокоєння від можливих нових походів козаків, які панували повсюдно серед турків.

В 1630-х рр. французька преса постійно сповіщала про військові походи та повстання козаків. Особливу увагу французького суспільства привернуло повстання Павлюка. Так, найдавніше у Франції періодичне видання «*Gazette de France*» («Газетт де Франс» – «Французька газета»), яке з'явилося в 1631 р. й проіснувало до 1915-го, 14 березня 1638 р. повідомляло, що повсталі козаки вимагали від уряду забезпечення свободи своєї віри та повернення традиційних козацьких прав, виведення польських військ з їхніх земель і збільшення реєстру[2].

Загалом, говорячи про звернення тогочасних французьких авторів до подій в Україні, треба відмітити, що з кінця XVI ст. в їхніх творах, безумовно, панувала козацька тематика. Про козаків тоді писали часто та багато. Разом з тим ці свідчення стосувалися тільки великих держав – Польщі, Туреччини чи Московії – й були невід'ємною складовою нарисів про події в них. В той же час не існувало жодної узагальнюючої розвідки, яка б безпосередньо торкалася земель України, або за термінологією того часу Русі, Чорної Русі, Південної Русі, Малої Русі, й була присвячена саме козакам. Це пояснювалося її бездержавним статусом. Однак політична ситуація в регіоні докорінним чином змінилася з вибухом потужної національної війни у середині XVII ст., яка змусила приділити Україні набагато більшу увагу. Саме тоді на заході викристалізувалося стійке уявлення про Україну, як окрему козацьку країну. Як зазначає дослідник Олександр Петрович Моця: «Саме регіон Середньої Наддніпрянщини у першій половині XVII ст. стає територіальним ядром формування національної держави, основу якої становили інституції, перенесені із Запорозької Січі. Розвиваються козацьке самоуправління, судочинство, військова організація тощо, внаслідок чого влада Речі Посполитої в краї починає набувати все більше номінального характеру. Одночасно йшло неухильне розширення козацької України»[3].

Зацікавлена в збереженні та посиленні свого традиційного політичного впливу в Речі Посполитій та Османській імперії, Франція з великою пильністю спостерігала за діяльністю дніпрового козацтва, що виступало в якості дестабілізаційного чинника, котрий розхитував дві великі монархії на сході й загрожував спалахом великого збройного конфлікту в Північному Причорномор'ї, до якого б одразу були включені всі сусідні держави.

---

[1] *C[ourmenin], baron des H[ayes Louis*]. Voyage du Levant. – P. 199-200.
[2] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 229.
[3] *Моця О.* «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. – К.: Наукова думка, 2009. – 320 с. – С. 70.

Розділ 3.
«КРАЇНА КОЗАКІВ» У ФРАНЦУЗЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

3. 1. Загальний стан французької історичної науки в другій половині XVII ст. та віддзеркалення подій «української війни» у французькій політиці та культурі

XVII ст. в Європі ознаменувалося подальшим піднесенням ролі науки в інтелектуальному житті суспільства. Раціоналістичний світогляд науковців у цей час все більше вивільняється від церковною опіки, набуваючи світського характеру. Великий вплив на розвиток інтелектуальної сфери мали ідеї скептицизму та раціоналізму, закладені у Франції Монтенем і розвинуті пізніше Рене Декартом (1596-1650). Принцип сумніву, сформульований останнім, вимагав чіткої логічності, послідовності, правдивості та аргументованості викладеного матеріалу, що відбилося й у написанні історичних праць. Мова наукових творів все більше відходить від латини та наближається до розмовної. У відповідності до принципів і методів історичної хронології, винайдених наприкінці XVI ст. Жозефом Скалігером (1540-1609), уточнюється датування багатьох подій. Безумовне наслідування й тиражування свідчень авторитетних стародавніх авторів про інші землі змінюється на їх наукове вивчення. Географічна топоніміка прив'язується вже до реально існуючих назв, а не античної традиції.

Все більшої популярності серед освіченого поспільства набувають історичні трактати, присвячені різним персоналіям, подіям і країнам світу. Історіописання цього часу перетворюється на своєрідний жанр літератури, який був тісно пов'язаний з мистецтвом, виплеканим традиціями доби Відродження. Звідси потяг до ефектного змалювання картин минулої дійсності, драматизація подій, вставлення у текст вигаданих промов і діалогів тощо. Дуже часто речі літературного характеру сприймалися за цілком достовірні й тиражувалися далі як точні факти. Разом з тим для надання правдивості своїм свідченням тогочасні історіографи, як правило, подають джерела інформації, що є ознакою науковості. Історіографія поступово очищується від казкових нісенітниць і вигадок, що були характерною ознакою середньовічних хронік, де містичні сили брали участь у подіях нарівні з реальними людьми, а оточуючий світ був сповнений надприродних речей.

В цю епоху історія була тісно пов'язана з природничими науками й вважалася їх певним різновидом. Зокрема, у Франції тогочасна наукова історія включала в себе два поняття. Перше з них – «*l'histoire générale*», тобто «загальна історія», розумілося, як і зараз, як дослідження минулого. Інше – «*l'histoire naturelle*», «натуральна чи природнича історія», включало в себе географію, космографію та інші природничі науки. Причому остання, у відповідності до картезіанського принципу, вважалася більш правдивою, тому що об'єкт дослідження тут залишався сталим, незмінним, а «загальна

історія», вивчаючи минуле, тобто неіснуючу реальність, не могла дати абсолютно достовірного знання.

Проте саме в XVII ст. історія поступово перетворюється на фахову наукову галузь і відбувається становлення такого типу науковців, як професійні дослідники минулого, що приходять на зміну придворним історіографам ренесансної доби, основним завданням яких було складання панегіриків для своїх монархів і про них. Для фахівців-істориків нової генерації головною метою стало з'ясування історичної правди у відповідності до історичних джерел. Важливе значення для розвитку історичної науки того періоду мало винайдення принципів і методів джерельної критики, сформульованих у працях Жана Мабільйона (1632-1707), якого часто називають «батьком» таких допоміжних історичних дисциплін, як палеографія й дипломатика.

Українські справи, хоча й не були в центрі уваги французького суспільства, мали постійне відображення в пресі, а також в науковій і художній літературі, від якої все більше віддаляється історіографія. Дослідники минулого тепер використовують у своїй діяльності великий і різноманітний арсенал знань та вмінь. Проте мистецькі тенденції завжди справлятимуть значний вплив на сутність і специфіку історіописання, зважаючи на те, що історія є передусім наукою словесною. Барокове мислення доби раннього Просвітництва дозволяло інтелектуалам тієї епохи, за словами Наливайка, вбачати в історії «грандіозний театр, вражаючий і повчальний», на сцені якого грають діячі минулого[1]. Відповідно, завданням історика-професіонала вважалося реанімування картин минулого та участі в них конкретних осіб. Уподібнюючи роботу історика певною мірою до праці драматурга, тогочасні автори надавали великого значення чіткому опису антуражу подій, яскравому висвітленню індивідуальних особистісних рис діючих персонажів, загостренню драматичності моментів, «оживлення» дій історичних постатей за рахунок переживань, промов, діалогів і т. п. Запозичуючи при написанні творів прийоми з художньої літератури, тогочасні знавці минувшини надавали великого значення метафорам, алегоріям, контрастності, пишномовності та вигадливості стилю письма. Проявляючи енциклопедичність своїх знань про світ, історики часто робили порівняння різних країн, епох, культур, здійснювали глибокі екскурси в минуле.

З 1665 р. у Франції постійно виходить у світ найстаріший науково-публіцистичний часопис «*Journal des savants*» («Журналь де саван» – «Щоденник науковців»), який швидко здобув загальноєвропейське визнання й популярність і мав менш відомі відповідники у багатьох інших країнах. Власне це видання, де велика увага приділялася саме історичним дослідженням, започаткувало наукову періодику.

Французький ерудит Луї Морері (1643-1680) став автором багатотомного «Великого історичного словника, або цікавої суміші історії священної та світської», який був не лише першим твором подібного роду, але й являв собою прообраз майбутніх енциклопедій. Опублікований уперше в 1674 р. у Ліоні, «Великий історичний словник» був згодом доповнений і перевиданий

[1] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 16-17.

більше двох десятків разів і перекладався різними європейськими мовами. Саме грандіозна робота Морері підштовхнула іншого видатного інтелектуала П'єра Бейля (1647-1706), одного з зачинателів французького Просвітництва, розпочати роботу над своїм «Словником історичним і критичним», що побачив світ у 1696 р. і виправляв деякі хиби «Великого історичного словника». Зауважимо, що на сторінках праці Морері та похідних від нього видань можна побачити, наприклад, інформацію про повстанського ватажка Івана Підкову («*PODIKOVE ou PODOKOVE (Jean) natif de Valachie*»)[1], «начальника козаків» Богдана Хмельницького («*BOGDAN KIMIELNISKI*», «*KIMIELNISKI (Bogdan), Chef des Cosaques*»)[2], його сина Юрія, «генерала

[1] *Le Grand Dictionnaire Historique* ou le Mélange curieux de l'histoire sacré et profane, qui contient en abrégé l'histoire fabuleuse des Dieux & des Héros de l'Antiquité Payenne: les vies et les actions remarquables des Patriarches; des Juges; des Rois des Juif; des Papes; des Saints Martyrs & Confesseurs; des Pères de l'Eglise & des Docteurs Orthodoxes; des Evêques; des Cardinaux & autres Prélats célèbres; des Hérésiarques & des Schismatiques; avec leurs Principaux Dogmes; des Empereurs; des Rois; des Princes; & des grands Capitaines; des Auteurs anciens & modernes; des Philosophes; des Inventeurs des Arts, & de ceux qui se sont rendus recommandables en toute sorte de Professions, par leur Science, par leurs Ouvrage, & par quelque action éclatante; l'établissement et le progès des Ordres Religieux & Militaires; & la Vie de leurs Fondateurs; les Généalogies de plusieurs Familles illustres de France, & d'autres Pays; la Description des Empires, Royaumes, Républiques, Provinces, Villes, Isles, Montagnes, Fleuves, & autres lieux considérables de l'ancienne & nouvelle Géographie: où l'on Remarque la situation, l'étenduë & la qualité du Pays, la Religion, le Gouvernement, les Moeurs & les Coûtumes des Peuples: Où l'on voit les Dignites, les Magistratures ou Titres d'honneur: les Religions & Sectes des Chrétiens, des Juifs & des Payens: Les principaux noms des Arts & des Sciences: Les Actions publiques & solemnelles: Les Jeux, les Fêtes, etc. Les Edits & les Loix, dont l'Histoire est curieuse; & autres choses, & Actions remarquables. Avec l'Histoire des Conciles généraux et particuliers sous le nom des lieux où ont été tenus. Le tout enrichi de Remarques, de dissertations & de Recherches curieuses, pour l'éclaircissement des difficultez de l'Histoire, de la Chronologie & de la Géographie. Par Mre LOUÏS MORERI, Prêtre, Docteur en Théologie. XVIIIe et derniere edition. Revue, corrigée & augmentée très considérablement. – Amsterdam: Chez P. Brunel, R. Wetstein, la Veuve de P. de Coup & G. Kuyper, F. l'Honoré & Fils, P. Humbert, Z. Chatelain, H. Uytwerf, F. Changuion, J. Wetstein & G. Smith, P. Mortier, & J. Catuffe; Leyden: Chez Luchtmans & C. Haak; La Haye: Chez P. Gosse, J. van Duren, J. Neaulme, A. Moetjens, G. Block, & A. van Dole; Utrecht: Chez E. Neaulme, 1740. – T. 7. – Lettres P-Seg. – 408+27+240+214 p. – P. 268.

[2] *Le Grand Dictionnaire Historique* ou le Mélange curieux de l'histoire sacré et profane, qui contient en abrégé l'histoire fabuleuse des Dieux & des Héros de l'Antiquité Payenne: les vies et les actions remarquables des Patriarches; des Juges; des Rois des Juif; des Papes; des Saints Martyrs & Confesseurs; des Pères de l'Eglise & des Docteurs Orthodoxes; des Evêques; des Cardinaux & autres Prélats célèbres; des Hérésiarques & des Schismatiques; avec leurs Principaux Dogmes; des Empereurs; des Rois; des Princes; & des grands Capitaines; des Auteurs anciens & modernes; des Philosophes; des Inventeurs des Arts, & de ceux qui se sont rendus recommandables en toute sorte de Professions, par leur Science, par leurs Ouvrage, & par quelque action éclatante; l'établissement et le progès des Ordres Religieux & Militaires; & la Vie de leurs Fondateurs; les Généalogies de plusieurs Familles illustres de France, & d'autres Pays; la Description des Empires, Royaumes, Républiques, Provinces, Villes, Isles, Montagnes, Fleuves, & autres lieux considérables de l'ancienne & nouvelle Géographie: où l'on Remarque la situation, l'étenduë & la qualité du Pays, la Religion, le Gouvernement, les Moeurs & les Coûtumes des Peuples: Où l'on voit les Dignites, les Magistratures ou Titres d'honneur: les Religions & Sectes des Chrétiens, des Juifs & des Payens: Les principaux noms des Arts & des Sciences: Les Actions publiques & solemnelles: Les Jeux, les Fêtes, etc. Les Edits & les Loix, dont l'Histoire est curieuse, etc. L'histoire des Conciles généraux et particuliers sous le nom des lieux où ont été tenus. Le tout enrichi de Remarques, de dissertations & de Recherches curieuses, pour

козаків» («*KIMIELNISKI (George), Général des Cosaques*»)[1], гетьманів Петра Дорошенка («*DOROSENSKO*»)[2] та Івана Мазепу («*MAZEPPA*»)[3]. Тут є також велика стаття про самих козаків («*COSAQUES ou COSAKES*»)[4] і окремо про запорожців («*ZAPOROGES*»)[5].

Крім того, «Великий історичний словник» подавав відомості про визначні міста України. Так, про Київ, приміром, читаємо наступне: «*KIOW*, польське місто в Нижній Волині, якої воно є столицею під назвою воєводства. Воно розташоване на Бористені й має добру фортецю. Польські автори кажуть, що воно було побудоване в 861 р. Києм, руським князем, який дав йому своє ім'я. Воно було великим, багатим і добре побудованим; але татари, які захопили його в 1615 р., зруйнували його настільки, що воно ніколи вже не відновило колишньої краси. З тип пір воно часто ставало притулком козаків, які передали його московитам. Головні міста цього воєводства: Білгородка (*Bialogrodko*), Радомишль (*Radomisl*), Чорнобиль (*Czernobel*), Черкаси (*Kzirkassi*), Канів (*Kaniow*), Біла Церква (*Bialacerkow*) і т. д.»[6]. Серед інших міст, відомості про які можна побачити у «Великому

---

l'éclaircissement des difficultez de l'Histoire, de la Chronologie & de la Géographie, tirées de différens Auteurs, & sur tout du Dictionnaire Critique de Mr. Bayle. Commencé en 1674 par Mre LOUIS MORERI, Prêtre, Docteur en Théologie et continue par le meme & par plusieurs Auteurs de différens partis. Prémière Edition de Basle en François, Corrigée & considérablement augmentée. – Basle: Chez Jean Brandmuller, 1731. - T. 2. – 482 p. – P. 286; *Le Grand Dictionnaire Historique*… – 1740. – T. 5. – Lettres I-L. – 225+51+320 p. – P. 29-30.

[1] *Le Grand Dictionnaire Historique...* – 1740. – T. 5. – Lettres I-L. – P. 30.

[2] Ibid. – T. 3. – Lettres Chei-E. – P. 359-760 (401)+179+216 p. – P. 133.

[3] Ibid. – T. 6. – Lettres M-O. – 514+131+102 p. – P. 231.

[4] Ibid. – T. 3. – Lettres Chei-E. – P. 651-652; *Nouveau Dictionnaire historique*, ou Histoire abregégée des hommes qui se sont fait un nom par le genie, les talens, les vertus, les erreurs, etc. Depuis le commencement du Monde jusqu'à nos jours. Et dans laquelle on expose avec impartialité ce que les Écrivains les plus judicieux ont pensé sur le caractère, les moeurs & les Ouvrages des Hommes célèbre dans tous les genres: avec des Tables Chronologiques pour réduire en Corps d'Histoire les Articles répandus dans ce Dictionnaire. Par une Société de Gens-de-Lettres. VIIe edition, revue, corrigée, & considérablement augmentée. – Caen: Chez G. Le Roy; Lyon: Chez Bruyset, Freres, 1789. – T. 9. – 534 p. – P. 377.

[5] *Le Grand Dictionnaire Historique...* – 1740. – T. 8. – Lettres She-Z. – P. 215-430 (215)+271+205+130 p. – P. 96.

[6] *Le Grand Dictionnaire Historique* ou le Mélange curieux de l'histoire sacré et profane, qui contient en abrégé l'histoire fabuleuse des Dieux & des Héros de l'Antiquité Payenne: les vies et les actions remarquables des Patriarches; des Juges; des Rois des Juif; des Papes; des Saints Martyrs & Confesseurs; des Pères de l'Eglise & des Docteurs Orthodoxes; des Evêques; des Cardinaux & autres Prélats célèbres; des Hérésiarques & des Schismatiques; avec leurs Principaux Dogmes; des Empereurs; des Rois; des Princes; & des grands Capitaines; des Auteurs anciens & modernes; des Philosophes; des Inventeurs des Arts, & de ceux qui se sont rendus recommandables en toute sorte de Professions, par leur Science, par leurs Ouvrage, & par quelque action éclatante; l'établissement et le progès des Ordres Religieux & Militaires; & la Vie de leurs Fondateurs; les Généalogies de plusieurs Familles illustres de France, & d'autres Pays; la Description des Empires, Royaumes, Républiques, Provinces, Villes, Isles, Montagnes, Fleuves, & autres lieux considérables de l'ancienne & nouvelle Géographie: où l'on Remarque la situation, l'étenduë & la qualité du Pays, la Religion, le Gouvernement, les Moeurs & les Coûtumes des Peuples: Où l'on voit les Dignites, les Magistratures ou Titres d'honneur: les Religions & Sectes des Chrétiens, des Juifs & des Payens: Les principaux noms des Arts & des Sciences: Les Actions publiques & solemnelles: Les Jeux, les Fêtes, etc. Les Edits & les Loix, dont l'Histoire est curieuse; & autres choses, & Actions remarquables. Avec l'Histoire des

історичному словнику», згадаємо також Батурин («*BATURIN*»)[1], Хмільник («*CHMIELNICK*»)[2], Хотин («*CHOTCZIM*»)[3], Чигирин («*CZERIM ou CZCHRYN*»)[4], Чернігів («*CZERNIKOW ou CZERNISHAW*»)[5], Чорнобиль («*CZERNOBEL*»)[6], Черкаси («*CZYRKASSY*»)[7], Дубно («*DUBNO*»)[8], Галич («*HALITZ*»)[9], Умань («*HUMAN*»)[10], Жовкву («*JOULKIEF*»)[11], Кодак («*KUDAK ou HUDAK*»)[12], Лемберг-Львів («*LEMBOURG, LEMBERG, LUOW, LUWOW*»)[13], Ніжин («*NIZYN*»)[14], Новгород-Сіверський («*NOVOGRODEK-SEWIERSKI*»)[15], Полтаву («*PULTAVA ou PULTOWA*»)[16], Збараж («*ZBARAS*»)[17], Зборів («*ZBOROW*»)[18] та ін.

Яскравим зразком барокової пишномовності може слугувати розгорнута назва роботи Морері – «Великий історичний словник, або цікава суміш історії священної та світської, що містить короткий виклад казкової історії богів і героїв язичницької античності, життя та діяльність визначних єврейських патріархів, суддів, царів; пап, святих мучеників і проповідників; батьків церкви та вчителів ортодоксії; єпископів; кардиналів та інших відомих прелатів; єресіархів і схизматиків разом з їхніми головними догмами; імператорів; королів; князів і великих полководців; давніх і сучасних авторів, філософів, діячів мистецтв та тих людей, котрі прославилися в усіх галузях завдяки своїм знанням, творчості та іншим славетним діям; утворення та просування релігійних і військових орденів, а також життя їхніх фундаторів; генеалогію багатьох знаменитих родів Франції та інших країн; опис імперій, королівств, республік, провінцій, міст, островів, гір, річок та інших значних місць з давньої та нової географії, де позначено розташування, простір і особливість країни, релігію, правління, характер і звичаї народів, де висвітлено також посади, магістратське керівництво або ж почесні титули; релі-

---

Conciles généraux et particuliers sous le nom des lieux où ont été tenus. Le tout enrichi de Remarques, de dissertations & de Recherches curieuses, pour l'éclaircissement des difficultez de l'Histoire, de la Chronologie & de la Géographie. Par Mre LOUÏS MORERI, Prêtre, Docteur en Théologie. XIe edition. – Amsterdam: Chez P. Brunel, R. & G. Wetstein, Janssons-Waesberge, P. de Coup; La Haye: Chez la Veuve d'A. Moetjens, la Veuve de H. van Dole; Utrecht: Chez G. van de Water, 1724. - T. 3. – 582 p. – P. 294.

[1] *Le Grand Dictionnaire Historique...* – 1740. – T. 2. – Lettres B-Cheg. – 536+358 p. – P. 116.
[2] Ibid. – T. 3. – Lettres Chei-E. – P. 395.
[3] Ibid. – P. 400.
[4] Ibid. – P. 760.
[5] Ibid.
[6] Ibid.
[7] Ibid.
[8] Ibid. – P. 157.
[9] Ibid. – T. 4. – Lettres F-H. – 223+271+242 p. – P. 15.
[10] Ibid. – P. 226.
[11] Ibid. – T. 5. – Lettres I-L. – P. 161.
[12] Ibid. – P. 48.
[13] Ibid. – P. 107, 299.
[14] Ibid. – T. 6. – Lettres M-O. – 514+131+102 p. – P. 99.
[15] Ibid. – P. 123.
[16] Ibid. – T. 7. – Lettres P-Seg. – 408+27+240+214 p. – P. 396.
[17] Ibid. – T. 8. – Lettres She-Z. – P. 215-430 (215)+271+205+130 p. – P. 98.
[18] Ibid.

гії та християнські, єврейські й поганські секти; головні імена діячів мистецтв і наук; справи публічні й урочисті; ігри, свята тощо; едикти та закони, цікаві для історії, та інші визначні речі й справи. До цього додається історія загальних і окремих соборів з назвами міст, де вони проводилися. Все це доповнено ремарками, дисертаціями й цікавими розвідками, щоб прояснити складнощі історії, хронології та географії, мсьє Луї Морері, священика, доктора теології».

Хоча в цей час у Франції вже почали з'являтися наукові розвідки, що торкалися історії України, та власне й саме поняття «Україна» вже міцно асоціювалося в Європі з країною наддніпрянських козаків, здебільшого про наші землі писали люди досить далекі від науки – дипломати, військові, мандрівники, місіонери і т. д.

Карколомні зміни на сході Європи знайшли своє відображення у французькій культурі. Українська тематика все більше привертає літераторів і драматургів. Вже зазначалося, що натхнений долею Роксолани великий Жан-Батіст Расін у цей час створює трагедію «Баязет», головною героїнею якої є Роксана, наложниця султана, родом з Русі. Хоча дана історія, показана талановитим драматургом, є вигадкою, варто згадати, що саме в цей час султаншею-валіде в Порті була Турхан-хатіс, або Турхан-Хадіджа (бл. 1628-1683), русинка, забрана в неволю татарами й продана до султанського гарему, де стала матір'ю Мехмеда IV. Відоме її українське ім'я – Надія.

Однак, звичайно, терени нашої країни пов'язувалися насамперед з перебігом «української війни», про події якої регулярно повідомляла французька преса. Так, «Газетт де Франс», як зазначав Борщак, «дає змогу крок за кроком простежити перебіг подій в Україні, принаймні тих, про які Париж вважав за потрібне повідомити»[1]. За словами цього українського дослідника, ця газета дозволяє «день за днем простежити за подіями, що відбувалися в Україні у другій половині XVII ст. Що ж до періоду Хмельницького, то немає жодного номера без новин з України, що надходили через Гданськ, Гамбург, Варшаву, Константинополь, Венецію, а іноді безпосередньо з України»[2].

Відомий французький поет і вільнодумець Марк-Антуан Жирар де Сент-Аман (1591-1661), який у 1650-1651 рр. проживав у Варшаві, користуючись прихильністю до себе польської королеви Марії-Луїзи, у кількох своїх віршах оспівує мужність своєї покровительки під час страшних заворушень («ребелії»), спричинених козаками[3]. На думку поета, війна поляків з козаками була подібною до протистояння греків і персів, тобто змагання цивілізованого заходу з варварським сходом[4]. Не припиняючи цікавитися польськими справами й після залишення ним Варшави, Сент-Аман в 1658 р. створює героїчну ідилію «Велична», у якій знов-таки прославляє

[1] *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи... – С. 57.
[2] Там само.
[3] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 319-320.
[4] Там само.

героїзм, виявлений польською королевою, «Німфою Вісли», під час порятунку своєї держави. У цьому поетичному творі в якості найнебезпечніших ворогів Польщі митець виставляє козаків і татар, військовою доблестю яких він захоплюється[1]. Сент-Аман згадує про загрозу, яка насувається на Віслу з «Бористену та дикого Танаїсу»[2] і яку несуть, поєднавшись з татарами, «привиди Марса» зі своїми поголеними головами[3]. Цікаво відзначити, що Сент-Аман і добре відомий в Україні Боплан були не тільки сучасниками, але й земляками – обидва мешкали в Руані в один і той самий час. Тож цілком вірогідним видається їхнє особисте знайомство[4].

Злободенність Хмельниччини для тогочасної європейської політики відзначав і французький бурлескний літератор Жан Лоре (бл. 1600-1665). У своїй самобутній віршованій газеті «*Muse historique*» («Мюз історік» – «Історична муза»), що видавалася в 1650-1665 рр., він писав про всі важливі події, які відбувалися у Франції та світі, коротше кажучи про все, що цікавило тодішніх французів. Читачами та слухачами його бурлескних поезій був тоді чи не весь більш-менш освічений місцевий загал. «Історична муза» Лоре знайшла велике зацікавлення при дворі і її шанувальником був юний «король-сонце» Людовік XIV[5]. Як і більшість тогочасних інтелектуалів, Лоре був щирим монархістом, а саме тому негативно ставився до «бунту козаків» проти свого законного володаря. Не варто також забувати, що Річ Посполита була традиційною союзницею Франції, а тодішня польська королева за походженням була француженкою.

Наведемо кілька зразків творчості цього поета з українським перекладом Борщака[6].

Ось, що писав Лоре в своїй «Історичній музі» від 26 листопада 1651 р., після отримання повідомлень про укладення Білоцерківської угоди:

Les Cozaques, fiers ennemis,	Козаки, горді вороги,
Se sont totalement soumis	Повністю підкорилися
A leur maître et roy légitime	Своєму володарю і королю законному,
Qui leur a pardonné leur crime	Який вибачив їм їхній злочин,
Mais à cette condition,	Але лишень за умови,
Qu'à la première émotion	Що при першому ж заворушенні,
Sans espoire de mizéricorde	Не сподіваючись на милосердя,
Ils cesseront tous par la corde.	Вони всі закінчать на шибениці.

[1] *Saint-Amant M.-A. G*. de. Oeuvres completes de Saint-Amant. Nouvelle edition, publiée sur les manuscrits inédits et les éditions anciennes. Précédée d'une Notice et accompagnée de notes par M. Ch.-L. Livet. – P.: Chez P. Jannet, 1835. – T. 2. – 512 p. – P. 357-388.
[2] Ibid. – P. 363.
[3] Ibid. – P. 368.
[4] *Олексіїв М. П.* Українські козаки, як їх змальовує французький поет XVII в. // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К.: Друкарня Української Академії наук, 1927. – С. 624.
[5] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 323.
[6] *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи... – С. 59.

А ось після Переяславської ради у Лоре читаємо наступне (19 грудня 1654 р.):

Kmielnisky, fameux rebelle,	Хмельницький, знаний бунтівник,
On dit qu'il est tout éperdu	Кажуть, що він цілком розгублений,
Et qu'il craint fort d'être pendu.	І дуже боїться, щоб його не повісили.
Malheur à ce traître Cozaque,	Ганьба цьому зрадникові-козакові,
Dont le parti démoniaque	Диявольське рішення якого
A causé tout ce dezaroy	Повстати проти свого короля
En s'élevant contre son Roy!	Призвело до такої руїни.
Telles maudites fellonies	Таке прокляте віроломство
Restent rarement impunies	Рідко залишається непокараним.
Et si ce n'est pas grand Hazard	А якщо на те буде воля,
On le voit périr tôt ou tard.	Він загине рано чи пізно.

Між іншим, Хмельницького Лоре уподібнював до лідера англійської революції Кромвеля, а бунтівних козаків до повсталих англійців, котрі скинули й убили свого короля[1]. Таке порівняння тоді було досить популярним.

З кінця XVI ст. все більше французів потрапляють на територію сучасної України, де мають змогу безпосередньо ознайомитися з її минулим. Французька присутність в Речі Посполитії особливо пожвавлюється після короткотривалого правління в цій країні Генріха Валуа (1573-1574). Об'єктивно цьому сприяло внутрішньополітичне становище у самій Франції. Розбурхане релігійними війнами Французьке королівство пережило жахливі соціальні потрясіння, що призвело не лише до політичних змін у державі (згасання династії Валуа, сходження на престол Бурбонів, Нантський едикт про віротерпимість, зміцнення абсолютизму), але й до великих суспільних трансформацій, які проявилися, зокрема, в значних еміграційних процесах. Річ Посполита, що була найбільшою державою у тогочасній Європі, на фоні спустошеної війнами та виснаженою від міжконфесійних кровопролить Франції до середини XVII ст. здавалася зразком спокою та стабільності. Саме тому сюди линув потужний потік службовців, професійних військових, а то й відвертих авантюристів з заходу. Ще більше посилився він в роки Тридцятирічної війни (1618-1648), коли найманці різного гатунку охоче наймалися на службу до польських королів або вельможних магнатів. Вже у першій половині XVII ст. бачимо багатьох французів на важливих цивільних або, частіше, військових посадах в Речі Посполитій. Саме до цього середовища належить славнозвісний Боплан. Крім нього можна згадати також полковника Жана Маріона, першого коменданта Кодака, вбитого запорожцями Івана Сулими в 1635 р. До речі, син французького офіцера, також Жан (або Ян, у польській традиції), отримав право на шляхетство від короля Яна II Казимира[2]. Французькі офіцери – підполковник Ніколе та капітан Ла Крустад – брали участь у битвах з та-

[1] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 324.

[2] *Кто был автором проекта первой Кодакской крепости?* // Електронний ресурс: http://dneprcity.info/?p=939#more-939 17/06/2011

тарами й навіть потрапили до них у полон, звідки були пізніше звільнені[1], а підполковник де Морей і лейтенант Ла Кротад наклали головою в 1637 р. у битві під Кумейками, воюючи проти повсталих козаків і селян[2]. Тут треба зауважити, що Ла Крустад (*La Croustade*), згаданий П'єром Шевальє, та Ла Кротад (*La Crotade*), названий Бопланом, могли бути однією й тією ж особою, прізвище якої в працях обох французьких авторів було подане відмінно.

Потужний спалах українсько-польської війни в 1648 р. сильно стурбував уряд Мазаріні, оскільки повністю паралізував, а згодом і ледь не призвів до цілковитого краху традиційного союзника Франції – Річ Посполиту. 20 червня 1648 р. «Газетт де Франс» повідомляла наступне: «В Париж прибуло посольство від поляків. Вони просять воєнної або фінансової допомоги у Франції, згадуючи про шлюбні зв'язки між французькою та польською династією»[3].

Розуміючи важливість підтримання поляків, Париж, незважаючи на зародження серйозного соціально-політичного конфлікту, що отримав згодом ім'я Фронди, на терені власної держави, відправляє значну допомогу польському королю. Вже в 1648 р. 800 французьких найманців вирушили на Україну, щоб битися з повстанцями Хмельницького, під проводом польського полковника Кшиштофа Пшиємського, який довгий час командував полком з підданих Речі Посполитої, що воював у Фландрії[4]. А при розгромі козацького війська під Берестечком відзначилася кіннота французького полковника дю Плессі[5].

Активнішому втручанню Франції в перебіг українсько-польського протистояння завадила як внутрішня смута в країні, так і власна виснажлива війна, яку королівство вело проти Іспанії, завершена лише в 1659 р. підписанням Піринейського миру. Про складне внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Французького королівства у середині 1650-х рр. свідчить намагання уряду Мазаріні залучити на службу 4-тисячний козацький загін, який планувалося використати у конфлікті з іспанцями, зважаючи на гучну славу вправних вояків, здобуту козаками в попередніх війнах, в тому числі й на терені самої Франції. З цією метою французький посол при дворі шведського короля Карла X Густава Гуго де Терлон в 1656 р. звернувся по допомогу до відомого військового та політичного діяча тієї доби Юрія Немирича, якого називав своїм другом. Той міг легко порозумітися з французом, оскільки певний час проживав у Парижі, де слухав лекції професорів

---

[1] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 81; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 72-73.

[2] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 52; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 37.

[3] *«Gazette de France» про події в Україні* / Упорядкування і передмова А. Івоніної // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 78.

[4] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 2. – P. 29; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 91-92.

[5] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 2. – P. 138; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 149.

Сорбонни й навіть отримав ступінь магістра права. Тож французькою мовою цей шляхетний українець володів досконало.Слід зауважити, що студенти з України на той час у Франції не були надзвичайною рідкістю, про що йшлося вище. Французька мова була відома багатьом представникам шляхти та освіченої козацької еліти, а серед козаків знаходилися такі, що могли досить пристойно говорити цією мовою. Так, за свідченнями члена шведського посольства до Хмельницького у 1656-1657 рр. Конрада-Якоба Гільдебрандта (1629-1679), їм для супроводу територією України було надано «одного козака, що вмів говорити по-французьки»[1].

На той час Немирич виконував важливі дипломатичні місії між гетьманським урядом, двором шведського короля та ставкою трансільванського князя Юрія II Ракоці. Як зазначав згодом Терлон, Немирич охоче взявся до цієї справи й навіть намовив до служби у Франції кількох козацьких старшин. Безумовно, набір такої потужної військової сили з козаків не міг відбутися без відома Хмельницького. Мабуть, з цією ж метою один з емісарів Версаля був відправлений безпосередньо до Чигирина, де мав зустріч з Виговським[2]. Проте ці зусилля виявилися даремними. Навесні 1657 р. французький уряд уклав союзницьку угоду з Кромвелем. Гостра потреба у козацьких полках відпала. Проект відправки 4 тисяч козаків до Франції було скасовано. Згодом Терлон з жалем отримав звістку про загибель свого приятеля Немирича, якого високо цінував і називав «канцлером козаків» (*Chancelier des Cosaques*). За словами французького дипломата, цей талановитий діяч «міг би добре прислужитися Франції»[3].

Цікавими, хоча й не зовсім певними, є свідчення про французького шевальє Анрі де Боа, який на початку Хмельниччини служив польському королю, воюючи з повсталими українськими козаками та селянами, а згодом, очевидно, потрапивши до них у полон, покозачився, прийняв православ'я й отримав ім'я Андрія Антоновського. За деякими свідченнями, саме він одружився з овдовілою після смерті Тимоша Хмельницького Розандою Лупул[4].

Це був далеко не єдиний випадок потрапляння французів до козацького товариства. Ще наприкінці XVI ст. Ян Оришовський зазначав, що вихідці з цієї нації знаходяться поміж запорожців[5]. Прихід французів на Січ міг стати можливим під час різноманітних військових кампаній, у яких брали участь найманці з цієї західної країни. Серед подібних контактів можна згадати знайомство Маржере та його людей у Москві з українськими козаками,

---

[1] *Січинський В.* Чужинці про Україну… – С. 65-66.

[2] *Зленко А., Жуковський А., Коптілов В., Манжола В., Назарук Л., Федорук О.* Україна і Франція: нариси багатовікової історії… – С. 15.

[3] *Terlon H. de*. Memoires du chevalier de Terlon. Pour rendre compte au Roi, de ses Negociations, depuis l'année 1656 jusqu'en 1661. – P.: Chez Claude Barbin, 1681. – T. 1. – 620 p. – P. 69-71.

[4] *Горобець В., Чухліб Т.* Незнайома кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / Науковий редактор В. Смолій. – К.: Наукова думка, 2004. – 312 с. – С. 76; *Реєнт О. П., Коляда І. А.* Усі гетьмани України. – Харків: Фоліо, 2008 – 415 с. – Серія «Історичне досьє». – С. 77.

[5] *Брехуненко В.* Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К.: «ВІПОЛ», 2011. – 504 с. – С. 127.

що прийшли з Лжедмитрієм І. Можна також згадати, що в 1616 р., як повідомляв Баре, загін з 60 французьких кавалеристів, очолюваний капітаном Монтеспеном, разом з козаками брав участь у поході на Молдавію. Французька присутність на Запоріжжі відмічалася й у XVIII ст.

В 1664 р. під час облоги військами Яна II Казимира Глухова з польського боку відзначилися французькі брати Арман де Грамон граф де Гіш (1637-1673) і Антуан-Шарль де Грамон граф де Лувін'ї (1641-1720)[1]. До речі, першого з них було виведено в якості персонажу геніальним Александром Дюма в романах «Двадцять років потому» та «Віконт де Бражелон». В 1675 р. героєм оборони Збаража від турецько-татарської навали став французький дворянин Отей, пікардієць за походженням, призначений комендантом фортеці. Він до останку мужньо керував обороною міста перед лицем в багато разів сильнішого противника[2]. А в 1677-1678 рр. загони українського козацтва спільно з французькими найманцями брали участь у повстанні куруців на Закарпатті, воюючи проти австрійських військ[3].

Зважаючи на те, що з кінця XVI ст. спостерігається доволі сильний наплив французів до Речі Посполитої, й насамперед військових найманців, де тих охоче приймали, їхнє потрапляння до козаків виглядає цілком логічним. Про прихильне ставлення поляків до французів згадував Боплан. Він писав, що поляки «називають французів своїми братами, з якими мають споріднені звичаї та до яких відчувають симпатію»[4]. Між іншим, той же Боплан з гордістю зазначав, що, оскільки він подолав на човні дніпрові пороги, то, за старовинним звичаєм, може «вважатися справжнім козаком»[5].

Слід також відмітити, що у другій половині XVII ст. королевами Речі Посполитої були здебільшого саме француженки – Марія-Луїза де Гонзага в 1645-1667 рр. та Марія-Казимира-Луїза де Лагранж д'Аркієн, більш відома як Марисенька, в 1674-1696 рр. Природно, що обидві жінки мали в своєму почеті багатьох земляків. У перерві між цими двома жінками польський престол посідала Елеонора-Марія Австрійська (1670-1673), яка по материнській лінії також належала до французької гілки роду Гонзаг (її матір Елеонора де Гонзага була племінницею польської королеви Марії де Гонзаги, тобто дочкою рідного брата останньої). Про тісні політичні взаємини

---

[1] *Rousseau de la Valette M.* Casimir roy de Pologne. – Lyon: Chez Thomas Amaulry, 1679. – T. 2. – 331 p. – P. 180.

[2] *Chassepol F. de.* Continuation de l'histoire du grand vizir Acmet Coprogli Pacha, et du Grand Seigneur Mahomet IV à present Regnant, de ses principales Sultanes Favorites, & des intrigues du Serail & de la Porte. Avec l'Histoire du Grand Sobiesky, Roy de Pologne. Et celle des Guerres des Turcs, des Tartares, des Persans, des Moscovites, & des Pollonois. Et plusieurs autre particularitez. – P.: En la Boutique de G.Quinet, 1679. – T. 3. – 312+/XX/ p. – P. 190, 193; *Coyer G.-F., abbé*. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne… – T. 2. – P. 75-76.

[3] *Баран О.* Козаки під французьким прапором у куруцькім повстанні // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 88-91.

[4] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de.* Description d'Ukranie. – 2002. – P. 133; *Боплан Гійом Левассер де.* Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 105.

[5] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de.* Description d'Ukranie. – 2002. – P. 52-53; *Боплан Гійом Левассер де.* Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 38.

між Річчю Посполитою та Францією Людовіка XIV свідчить, зокрема, й той факт, що після свого зречення в 1668 р. Ян II Казимир вирушив саме до Франції, де й помер, а на польський трон вже тоді пропонувалася кандидатура відомого французького полководця принца Луї де Конде, або Конде Великого (1621-1686), яка вдруге була висунута на елекційному сеймі в 1674 рр. Однак жодного разу ця кандидатура не здобула підтримки шляхти.

Ще одним чинником, що сприяв цікавості французів до земель України, були геополітичні міркування Парижа про активізацію зовнішньої політики у східному регіоні з метою пошуку та використання союзників, які б могли посприяти посиленню позицій Франції у Європі. Саме тоді французькі представники з'являються й створюють постійні місії в Московському царстві, Кримському ханстві, тобто тих державах, до складу яких входили обширні території сучасної України. В цьому контексті можна згадати «розвідувальну» місію до Криму 1607-го року[1]. Ще раніше були утворені посольства в Османській імперії та Речі Посполитій. Козацьке військо, слава якого гриміла по всій Європі, здавалося французам вигідною збройною силою, котру можливо було використати в інтересах власного королівства.

Мала досвід безпосереднього знайомства з козаками й сама Франція. Є свідчення, що в лютому 1636 року 2-тисячний кавалерійський загін козаків у складі корпусу хорватського генерала на австрійській службі Ізолані здійснив напад на Шампань, переправившись через річку Маас поблизу Вердена[2]. 31 травня 1636 р. сталася велика сутичка між козаками та французькою армією графа де Суассона на землях Люксембургу. Про цю подію повідомляла «Газетт де Франс»[3]. Українські козаки відзначилися тоді не лише в Люксембурзі, але й також на теренах Фландрії та Пікардії[4]. Умови контракту австрійський уряд повною мірою не виконував, тому восени 1636 року більшість козаків залишає театр бойових дій.

В 1645-1646 рр., у період завершення Тридцятилітньої війни, великий козацький загін брав участь у бойових діях вже на боці юного французького короля Людовіка XIV. Особливо відмітилися козаки при облозі Дюнкерка, добре укріпленої морської фортеці, воюючи пліч-о-пліч з мушкетерами, уславленими за два століття потому Александром Дюма[5].

До слова, у французькому розділі Вікіпедії в статті, присвяченій Тридцятилітній війні, серед сторін, що брали в ній участь згадано Запо-

---

[1] *Галенко О.* Французи на кримських канікулах… чотириста років тому Україна // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 134-137.

[2] *Махун С.* Казаки наемники в Тридцатилетней войне 1618-1648 // Зеркало недели. – 2004. - № 16 (491). – Субота. – 24 апреля // Електронний ресурс: http://www.zn.ua/newspaper/articles/39603 28/02/2010.

[3] *Січинський В.* Чужинці про Україну… – С. 65-66; *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 224.

[4] *Чухліб Т.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с. – С. 65.

[5] *Verhun J.* Les Cosaques d'Ukraine ont-ils pris part au siège de Dunkerque en 1646. Tiré à part du No 11-12 «Les amis du vieux Dunkerque». – Dunkerque, 1980. – P. 93-117; *Вергун І.* Чи козаки Хмельницького брали участь в облозі Дюнкерку в 1646 році? – Дюнкерк, 1998. – 54 с.

ріжжя (*Zaporogues*)[1], а в статті про облогу та штурм Дюнкерка (1646) йдеться про 2-тисячний загін на чолі з Хмельницьким, що брав у ньому участь[2].

На користь факту присутності майбутнього лідера українського національно-визвольного руху на теренах Франції свідчать і слова Шевальє, який в 1645 р. брав участь у вербуванні козаків на службу до юного короля Людовіка XIV за дорученням уряду кардинала Мазаріні, а згодом з гордістю називав себе «козацьким історіографом». У передньому слові, зверненому до відомого дипломата та військового графа де Брежі, який власне й очолював цю відповідальну місію з набору козаків, Шевальє відзначає, що «Хмельницький приходив з глибин Русі до Франції»[3]. Ймовірно, саме на час перебування майбутнього гетьмана у цій країні й припадає його особиста трагедія, пов'язана з розоренням маєтку в Суботові Данилом Чаплинським.

У французькій мові з того часу міцно закріпилися поняття «*Cosaques*». Хоча згодом це слово стало для французів також синонімом понять «нахаба», «зухвалець», «грубіян», а вислів «*à la cosaque*» («по-козацьки») означає брутально, грубо, безцеремонно. Але це, очевидно, пов'язано з російською окупацією Парижа в 1814 р. та поведінкою тогочасних козацьких загонів, що належали передусім до донського козацтва. Проте, звичайно, всі козаки для французів початку XIX ст. уявлялися єдиною потужною дикунською силою зі сходу.

Середина XVII ст. призвела до карколомної зміни позицій Польщі та Франції в світі. Якщо доти Річ Посполита здавалася оазисом процвітання та стабільності, на фоні виснаженої від внутрішніх війн Франції, то після Хмельниччини від колишньої величі Польщі залишилася тільке тінь. В той же час зміцніле Французьке королівство намагається перебрати на себе роль гегемона в Європі. В другій половині XVII – на початку XVIII ст. французький абсолютизм доби «короля-сонце» Людовіка XIV, правління якого тривало 72 роки, досяг свого апогею. Його королівство, незважаючи на ознаки гострої соціально-економічної кризи, що наближалася, перебувало у зеніті своєї величі. Париж перетворився на «законодавця мод» у галузі науки, культури та мистецтва. Французька мова поступово витісняла мертву латину з сфери дипломатії й була досить поширеною при дворах європейських монархів, які намагалися наслідувати звичаї, блиск і розкіш Версаля.

Франція уважно стежила за політичними процесами у Європі, активно намагаючись впливати на них через розмаїту мережу своїх представництв в іноземних країнах, щоб посилити свою міжнародну вагу. Події в Україні, де, майже не згасаючи з середини XVII ст., вирувала велика війна, що втягнула у своє полум'я всі сусідні та певною мірою й віддалені держави, дозволяли Парижу бачити в ній свій інтерес, щоб посилити свій

---

[1] Електронний ресурс: http://fr.wikipedia.org/wiki/Guerre_de_Trente_Ans 19/01/2011; http://en.wikipedia.org/wiki/Thirty_Years%27_War 19/01/2011.

[2] Елетронний ресурс: http://fr.wikipedia.org/wiki/Si%C3%A8ge_de_Dunkerque_%281646%29 19/01/2011

[3] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – S. P. /P. 1-2/; *Шевальє П*. Історія війни козаків проти Польщі… – С. 19-20.

вплив у Європі. Французький уряд був дуже стурбований перерозподілом земель і сфер впливу на сході й особливо тим, що на фоні посилення Московії, перейменованої незабаром у Російську імперію, відбулося значне послаблення традиційних союзників Франції – Речі Посполитої та Оттоманської Порти. Всі ці чинники зумовили виникнення багатьох творів, присвячених розгляду діяльності козаків і минулому України.

3. 2. Минуле України в нарисах Жана Ле Лабурера про Русь і козаків

В 1647 р. у французькій столиці побачила світ праця культурного та релігійного діяча Жана Ле Лабурера сіра де Блеранваля «Повідомлення про подорож королеви Польщі та про повернення мадам де Гебріан, дружини маршала, жінки, що виконувала повноваження надзвичайного посла та супроводжувала королеву». Цей твір являє собою надзвичайну цікавість в контексті розвитку історичних досліджень козацької України у Франції. Між іншим, його автор підкреслював, що писав свою роботу саме як історик. Серед вітчизняних науковців, що побіжно торкалися розгляду даної праці можна назвати Наливайка[1] та Дашкевича[2]. Але, на жаль, цей твір залишається ще недостатньо вивченим у вітчизняній історіографії, тож варто зупинитися на роботі цього автора більш уважно.

Хоча сам твір, що складається з трьох частин, є, по суті, докладною реляцією про відправлення французького посольства до Польщі для супроводу Марії де Гонзаги, яка стала нареченою Владислава IV, його друга частина представляє собою детальний опис історії та географії Речі Посполитої. Ле Лабурер, якого у вітчизняній історіографії частіше називають просто Лабурер, відзначає, що те, що його співвітчизники звикли називати Польщею, насправді є об'єданнням різних держав під егідою польського короля. «Я залишаю космографам, – пише він, – труд підрахувати межі кожної з цих провінцій, але з погляду історика я обмежуся лише вказівкою, що вся вона [Річ Посполита – Є. Л.] має більше п'ятисот льє вздовж і майже стільки ж вшир»[3]. Далі Ле Лабурер занотовує основну мету свого дослідження: «Перші королі володіли колись лише стародавньою Польщею, сьогодні вона втричі більше й складається не тільки з королівської частини, але й з інших земель, які були приєднані завдяки зброї чи шлюбам. Це Велике князівство Литовське, також Великі князівства Руське, Пруське, Мазовецьке, Жемайтійське, Ливонське та Чернігівське, що в свою чергу поділяються на інші князівства. Я збираюся показати окремо кожну з

[1] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 229-232.
[2] *Дашкевич Я.* Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна... – С. 11-12.
[3] *Le Laboureur S. de Bleranval J.* Relation du voyage de la royne de Pologne... – Partie 1. – P. 2.

цих держав, які, власне кажучи, складають країну сарматів європейських разом з частиною Московії»[1].

Заслуговує на щирий подив та обставина, що ця книга, створена молодим автором (Ле Лабуреру було лише 24 роки, коли вона вийшла), містить таку докладну й деталізовану інформацію про володіння польських королів, яка дозволяє визнати її своєрідною енциклопедією тогочасної Речі Посполитої. Наливайко називає працю Ле Лабурера одним з «кращих зразків західної політичної літератури XVII ст. про Річ Посполиту»[2].

Велику увагу французький автор приділяє у своєму описі землям і населенню України, яку у відповідності до усталеної традиції він називає Руссю, визнаючи її однією з найважливіших провінцій польської корони. Географічна локалізація Русі для Ле Лабурера викликала певні труднощі, зважаючи на розмитість уявлення про цю територію в тогочасній літературі та картографії. Намагаючись пояснити, які саме землі він розуміє під цим поняттям, автор зазначає на початку глави «Про Русь»: «Я розумію тут під словом «Русь» країну, яка власне зветься Роксоланією і є лише маленькою часткою тієї великої країни Русь, що складає головну частину держави великого князя московського, який визначає себе, зазвичай, великим володарем русинів, а інколи імператором та володарем всієї Русі (*J'entens sous le mot de Russie, le pays proprement appellé alors Roxolanie, qui ne fait qu'une petite partie de ce Grand pays de Russie qui est le principal Estat du Grand Duc de Moscovie, qui se qualifie ordinairement Grand Seigneur des Russies, & quelquefois Empereur & dominateur de toute Russie*)»[3].

Отже, Русь-Роксоланію Ле Лабурера можна географічно визначити приблизно територією сучасної України, виключаючи причорноморські землі, що належали туркам і татарам. Хоча французький дослідник і розумів, що це лише частина від великого масиву руських земель, левову частку яких він відносив до володінь великого князя московського. Всі руські володіння польської корони Ле Лабурер об'єднує під сукупною назвою Чорної Русі: «Та Русь, що належить королю Польщі, зветься Чорною, або Південною (*Russie Noire, autrement meridionale*). Головним серед її міст є Львів (*Leopoly*)»[4].

Звернімо увагу на те, що Чорну (Південну) Русь Ле Лабурер розташовує практично на тих самих теренах, на яких за кілька років потому Боплан розмістить Україну. Це буде останнім відзначено навіть у повній назві свого твору «Опис Украні, яка складається з кількох провінцій королівства Польського, розташованих від кордонів Московії до меж Трансільванії»[5].

---

[1] Ibid.
[2] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 229.
[3] *Le Laboureur S. de Bleranval J.* Relation du voyage de la royne de Pologne... – Partie 2. – P. 221-222.
[4] Ibid. – P. 222.
[5] *Beauplan*. Description d'Ukranie, qui sont plusieurs Provices du Royaume de Pologne, contenués depuis les confins de la Moscouie, iusques aux limites de la Transilvanie… – 1660.

Відмічаючи провідну роль Львова серед руських міст того часу, Ле Лабурер вказує, що стародавньою столицею Русі є Київ[1]. У відповідності до адміністративно-територіального поділу Речі Посполитої Ле Лабурер відносить до Русі-Роксоланії територію п'яти воєводств. «Ця країна ділиться, – пише він, – на чотири воєводства: Брестське, Київське, Брацлавське (в тексті – *Inowladislavie*), Руське, до них можна додати також і Подільське. Русь – це, можливо, найкраща та найбагатша країна світу (*La Russie est peut etre le pais du monde le meilleur, & le plus fertil*)»[2]. Відзначимо, що в цьому переліку автор чомусь пропустив Волинське воєводство, включення якого було б логічним, зважаючи на те, що воно оточене землями Берестейщини, Київщини, Поділля та Галичини.

Звичайно, сам Ле Лабурер знав про цю територію лише з інших слів, що невигідно відрізняє його від Боплана, який довгий час прожив в Україні особисто й знав про неї не з чуток. Проте Ле Лабурер сумлінно ознайомився з найновішими свідченнями про описувані ним землі й старанно занотував інформацію, отриману ним під час безпосереднього перебування в Польщі. Серед авторів, праці яких найбільше прислужилися французькому історику в описі української минувшини та сучасності, можна назвати в першу чергу його сучасника Павла Пясецького, єпископа кам'янецького, холмського та перемиського, свідченнями з хроніки якого він постійно користувався, а також більш ранніх польських хроністів, таких як Ян Длугош, Мацей Меховіта й Алессандро Гваньїні[3].

Минуле Русі французький дослідник розглядає в контексті історії Польщі. Історія Польської держави тут подається крізь призму її очільників – князів і королів. Цікаво, що вихідною точкою для початку історичного екскурсу Ле Лабурера стало правління гунського вождя Аттіли, ім'я якого було добре відоме у Франції з античних часів.

Патріотизм автора до своєї батьківщини проявився при розгляді діяльності королів Польщі, де Генріху Валуа, що правив тут близько року й майже нічим не відзначився, відведено місця більше, ніж, наприклад, його попереднику Сигізмунду II Августу чи багатьом іншим видатним польським правителям. Щоправда, значна частина нарису про Генріха містить детальний виклад обставин, які привели його на престол Речі Посполитої, а згодом повернули на трон Франції, й не присвячена аналізу його короткочасного правління[4].

Сприймаючи на віру погляди польських і західноєвропейських хроністів, Ле Лабурер розглядає Русь як бунтівну та норовливу провінцію Польщі, яка завжди була васальною державою останньої, хоча час від часу відпадала від впливу своєї метрополії. Польські королі, в його викладі, завжди наводять лад на Русі, обкладають її князів даниною. Так Болеслав Хороб-

[1] *Le Laboureur S. de Bleranval J.* Relation du voyage de la royne de Pologne... – Partie 2. – P. 224.
[2] Ibid. – P. 223.
[3] Ibid. – P. 216-218, 225, 229.
[4] Ibid. – P. 176-178.

рий «поновив на престолі князя русинів Святополка, якого Ярослав, його брат, позбавив влади (*Il restablit le Duc des Russiens Stopolcus, que Iaroslaus son frere avoit despouillé*)», а Болеслав Сміливий повернув трон своєму кузену Ізяславу, князю київському (*Izaslaus prince de Kiovie*), з роду руських князів, якого кияни вигнали з міста під час повстання[1]. «Королі Польщі, – пише він, – часто проводили свої переможні війська через усю Русь, яка їм сплачувала данину, зокрема, й князівство Київське, що часто переходило на бік ворога й за це несло покарання. Місто Київ, яке багато разів витримувало облогу, було, врешті-решт, підкорене, а Ярослав, його князь, був змушений визнати свою залежність. Період міжкоролів'я після Казимира I дав їм [русинам – Є. Л.] можливість отримати свободу, проте Болеслав II підкорив нарешті майже всю Русь в 1074 р. і захопив Київ, Перемишль і Луцьк»[2].

Траплялося, що й Русь йшла війною на Польщу, як це було в 1205 р., коли Роман, «князь Володимирії та Галичини» (*Romain Duc de Wlodimirie & de Halicie*), вторгся до володінь Лешка Білого з величезним військом. Але польський король безстрашно зустрів нападника під Завихвостом. Романове військо зазнало нищівної поразки й змушене було рятуватися втечею, а сам князь наклав головою[3]. В подальшому русини стали частими компаньйонами татар при грабунках Польщі. Ле Лабурер відзначає кілька таких великих набігів в другій половині XIII – на початку XIV ст.: в 1258 р. «татари разом з русинами повернулися, щоб грабувати Польщу», за кілька років – «нове нашестя русинів і татар» і захоплення ними Любліна, походи Лева, сина Данилового, у супроводі татар на Польщу в 1277 і 1285 рр., набіг на Сандомирщину в 1302 р.[4]

Виходячи з логіки викладу, саме захист своєї держави та християн в цілому від руйнівних нападів татар, підтриманих русинами, держава яких майже розвалилась, став одним з головних спонукальних мотивів, що підштовхнули Казимира III Великого перетворити Русь на провінцію свого королівства[5]. Важливо відмітити, що тональність цих нарисів однак не є вже такою зневажливо-недбалою щодо Русі, як це можна було бачити в працях багатьох французьких авторів за півстоліття до цього. Ле Лабурер намагається дотримуватися об'єктивних нейтральних позицій стосовно взаємин двох держав, уникаючи возвеличення однієї сторони за рахунок приниження іншої. Хоча, ознайомлений здебільшого з матеріалами польських хроністів, він залежав від їхніх історичних концепцій. До цього треба додати, що, будучи католиком, він, як правило, поділяв позиції єдиновірців.

Ле Лабурер ретельно фіксує всі династичні зв'язки польської корони, зокрема, й укладання шлюбів з Руссю, яка завжди відігравала важливе місце в політиці королівства: одруження Казимира I з Доброгнівою, «дочкою Володимира, князя Русі, та Анни, сестри Василя, імператора Константино-

[1] Ibid. – P. 140, 143.
[2] Ibid. – P. 222.
[3] Ibid. – P. 152-153.
[4] Ibid. – P. 155-157, 223,
[5] Ibid. – P. 158.

польського, яка була сестрою князя Ярослава», шлюби Болеслава Сміливого, сина Доброгніви, з «руською князівною Вишеславою», Болеслава III Кривоустого із Збиславою, «дочкою Михайла князя чи герцога Київського», Лешка Білого з Гремиславою, «дочкою князя Ярослава»[1]. Зважаючи на важливість генеалогії для знатних родин у тогочасній Європі, Ле Лабурер наприкінці книги наводить детальні родоводи монархів Польщі та Великого князівства Литовського, а також великих магнатських сімей королівства[2].

Події на Русі XIV-XVI ст., викладені в творі Ле Лабурера, стають ще більш фрагментарними. Він згадує лише про постійні напади татар на ці землі та підкорення їх польськими королями й великими князями литовськими, зупиняючись на правліннях Ольгерда, Ягайла та Вітовта, якого іменує Вітольдом[3]. Також автор детально розглядає повстання Михайла Глинського, яке було однією з найрезонансніших подій XVI ст.[4]

Багато уваги Ле Лабурер відводить питанням релігії. Не слід забувати, що сам він не лише був щирим католиком, але й належав до священицького сану й згодом посів місце особистого духівника Людовіка XIV. Автор відзначає, що русини «дотримуються грецької віри»[5], тож, хоч вони і є християнами, їхню релігію Ле Лабурер визнає неістинною, хибною: «Християнська релігія сюди була принесена греками, разом з тією оманою, яку продовжують ще сповідувати більшість міст та приватних осель»[6]. Його тішить, що католицтво поширюється в цій країні й усе більше людей, особливо знатних, навертаються до віри, яку він вважає справжньою: «…Просвітлення мало помалу надходить. Більша частина їхніх єпископів вже повернулися до лона римської церкви в 1595 р., багато знатних родин зробили те ж саме, тож скоро вся провінція стане римо-католицькою»[7].

Впродовж всього викладу подій Ле Лабурер неодноразово наголошує на важливій цивілізаторській ролі Ватикану на землях Русі. Це, зокрема, стосується відзначення важливості серед православних культу святого папи Григорія I Діолога (Двоєслова), щодо якого історик наводить слов'янське найменування «Беседник» (*Byessednic*), коронації Данила Галицького папою римським, навернення населення Русі до католицтва польськими королями, визнання православними ієрархами верховенства апостольського престолу на Флорентійському соборі в 1439 р.[8] Останній тріумф католицької віри Ле Лабурер вбачає у Берестейській унії, хоча й відзначає, що перемога «істинної» релігії є неповною через несприйняття її більшістю населення Русі: «Року 1595-го число прихожан збільшилося через повернення в лоно римської церкви єпископів грецької секти, що підпорядковувались митрополитам Київським, зокрема, Полоцького, Воло-

[1] Ibid. – P. 143, 145, 148, 152-153.
[2] Ibid. – P. 271-280.
[3] Ibid. – P. 210, 212, 223.
[4] Ibid. – P. 172.
[5] Ibid. – P. 15.
[6] Ibid. – P. 224.
[7] Ibid. – P. 118.
[8] Ibid. – P. 222-225, 229.

димирського, Луцького, Холмського та Пинського, але ні населення, ні знать не схвалили цієї унії, що була зроблена без їхньої згоди»[1]. Головною силою, що чинить найбільший опір покатоличенню Русі, автор небезпідставно вважає козацтво, походження якого виводить від магометанських народів, очевидно, татар.

Ідея походження козаків від татар була досить популярною в тогочасній історіографії. Зокрема, відомий французький історик і географ П'єр Бержерон (бл. 1580-1657) у своєму творі «Трактат про татар, їхнє походження, країну, населення, звичаї, релігію, війни, завоювання та простір їхнів володінь. У відповідності до їхніх ханів і володарів. Різноманітні держави та орди до сьогодення. Зібрані з різних авторів спогади та повідомлення давні та сучасні», виданому в Парижі у 1654 р., щодо козаків зазначає: «Що стосується козаків (*Cozaques*), народу, який проживає вздовж Бористену чи Дніпра і є підвладним королю Польщі, буде досить правильно вважати їх за одну з орд татар перекопських (*une de ces hordes Tartaresques des Precopites*) або інших, що осіла тут під час їхніх набігів на Русь чи Польщу, оскільки вони ведуть життя кочовиків, волоцюг і розбійників і це довершує їх подібність»[2].

Ле Лабурер з сумом констатує, що козаки є найзапеклішими ворогами католицизму: «Залишаються тільки козаки, які належать до секти магометанської (*il n'y a que les Cosaques qui sont de la Secte de Mahomet*) та не бажають нічого змінювати через свою дику вдачу, що не дозволяє їм зрозуміти нічого іншого, ніж завзято дотримуватись релігії свого народження»[3]. Водночас Ле Лабурер не без гордості відзначає успіхи козаків у боротьбі з турками і татарами та важливість їхнього війська у християнській протидії наступу магометанства, що суперечить щойно проголошеному ним мусульманському віросповіданню козацтва. Він погоджується зі словами Пясецького, що «жодна з військових сил християнських не мала такого славетного та величного імені»[4]. Козаки у Ле Лабурера є головними героями подій на Русі, починаючи з XVI ст. Значення їх у Європі відкривається вже з перших рядків присвяченої їм окремої глави «Про козаків запорозьких»: «Весь світ знає їхнє ім'я, проте мало хто відає про їх походження»[5]. Історик спростовує поширену на заході думку, «що це якийсь народ». Йдучи за словами Пясецького, Ле Лабурер визначає їхню сутність наступним чином: «Це розбійники без закону та військової організації, які скупчилися на кордонах Русі, щоб робити набіги на турецькі краї через Чорне море»[6].

---

[1] Ibid. – P. 17.
[2] *Bergeron P.* Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV, et XV siecles. Traite des Tartares, de leur origine, païs, peuples, moeurs, religion, guerres, conquetes, empire, & son estendue. De la suite de leurs chams et empereurs. Etats & Hordes diverses jusqu'aujourd'hui. Le tout recueilli de divers auteurs, memoires, et relations antiques & modernes. – La Haye: Chez Jean Neaulme, 1735. – 140 p. – P. 93.
[3] *Le Laboureur S. de Bleranval J.* Relation du voyage de la royne de Pologne... – Partie 2. – P. 118.
[4] Ibid. – P. 229.
[5] Ibid. – P. 225.
[6] Ibid.

Походження назви козаків Ле Лабурер пояснює традиційним для польських хроністів чином: «вони виявляють велику прудкість при своїх набігах на турецькі володіння, а «*kosa*» польською мовою означає «коза». Ось чому легкі вершники, що несуть охоронну королівську службу, отримали назву козаків»[1]. У французькій історіографії XVII-XVIII ст. виведення назви козаків від «кози» стало дуже поширеним. Таке пояснення цієї назви можна побачити, наприклад, в творах Шевальє[2] та Стрюйса[3].

Головну роль в організації козацького війська, яке відігравало роль щита від турецько-татарської експансії, зважаючи на доступні йому джерела інформації, Ле Лабурер, зрозуміло, відводить польським королям, і насамперед Стефану Баторію. В своєму творі французький історик кілька разів наголошує на провідній ролі цього короля у формуванні козацтва. Історик зазначає, що саме Баторій «зібрав до купи тих грабіжників і волоцюг, що походили з усіх куточків держави», й «дав їм устрій і закони, якими вони мають керуватися у випадку війни та захищаючи від нападів Русь в часи миру», а також надав їм у володіння замок Трахтемирів. Крім того, частину козаків вищезгаданий король розмістив «на островах Бористену, звідси їх і прозвали козаками запорозькими або запорожцями (*les kosaques Zaporowski, autrement Zaporowiens*). Ця ріка, що починається в двохстах німецьких льє шляху в провінціях Московії, тече через Сіверщину (*Severie*) та Литву, протікає в п'ятидесяти льє нижче Києва через протоку, усіяну підводними скелями, які польською та слов'янською мовою називаються «порогами» (*porohi*). Прохід тут дуже тісний, тому річка поділяється на кілька маленьких рукавів на цій ділянці, які далі зливаються докупи. В цьому місці є сімдесят островів, які звуться Запоріжжям (*Zaporohi*), тобто місце після цих сходинок, тому що вода тут тече наче по сходах»[4].

Однак, незважаючи на їх низьке походження та «схизматичну» релігію, французький автор не приховує свого щирого захоплення їхньою відвагою та військовою майстерністю. Особливо його вражають зухвалі походи козаків на володіння турецького султана, а також безстрашна рішучість у боротьбі з набігами татар. Ле Лабурер відзначає, що козаки стали

---

[1] Ibid. – P. 226.

[2] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 1, 6; *Шевальє П*. Історія війни козаків проти Польщі… – С. 23, 26.

[3] *Путешествия по России голландца Стрюйса* / Подгот. изд., авт. предисл. П. Юрченко // Русский архив. – 1880. – Кн. 1. – С. 88; *Struys J*. Les voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes, & en plusiers autres païs étrangers. Accompagnez de remarques particulieres sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coûtumes & le négoce des lieux qu'il a vûs; avec quantité de figures en taille-douce; dessinées par lui-même, & deux lettres qui traitent à fond des malheurs d'Astracan. Par Mr Glanius. – Amsterdam: Chez la Veuve de Jacob van Meurs, 1681. – 360 p. – P. 170; *Struys J*. Les voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes, & en plusiers autres païs étrangers. Accompagnez de remarques particulieres sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coûtumes & le négoce des lieux qu'il a vûs; avec quantité de figures en taille-douce; dessinées par lui-même, & deux lettres qui traitent à fond des malheurs d'Astracan. Par Mr Glanius. – Amsterdam: Au depens de la Companie, 1720. – T. 2. – 300 p. – P. 26.

[4] *Le Laboureur S. de Bleranval J*. Relation du voyage de la royne de Pologne... – Partie 2. – P. 225-226, 229.

головним ворогом турків і татар. Саме вони стали постійним головним болем Високої Порти, яка, загрожуючи всьому християнству, не могла в той же час захистити свої власні землі. Історик згадує про переможні рейди запорозького козацтва в Крим, морські походи на Синоп і Трапезунд, розголос про які прокотився усією Європою. Та найбільше він був вражений «їхньою відвагою та зухвалістю, коли вони пограбували передмістя Константинополя на виду в усього міста, самого великого повелителя та його двору. Ніколи раніше турки не мали випадку, щоб їх атакували на морі Евксінському та так їх розгромили»[1]. Ле Лабурер детально описує суднобудування та озброєння козаків, тактику ведення ними морського бою, визнаючи її оригінальною та добре продуманою.

Французький автор по праву визнає козаків однією з найголовніших збройних сил Речі Посполитої, відмічаючи активну участь цих степових воїнів у всіх війнах Речі Посполитої з кінця XVI ст. Він зазначає, що козаки успішно воювали на боці польського короля під час походів на Москву на початку XVII ст., відзначилися у битвах з турками та татарами під Цецорою (1620) та Хотином (1621), а також у Смоленській війні (1632-1634) з військами московського царя[2].

Щире співчуття проявляє Ле Лабурер до козаків, описуючи дискримінаційне ставлення до них з боку шляхти: «Року 1632-го вони просили у З'єднаних держав [мається на увазі Річ Посполита Корони Польської та Великого князівства Литовського – Є. Л.] дати їм право голосу при виборах короля, в чому їм брутально відмовили, оскільки вони не належать до шляхетного стану (*dont ils furent rebutez comme ignobles*), хоча ці солдати явно потребують такої речі. Все тут створено для блага шляхти (*en faveur des Nobles*), яка полишаючи військову службу отримує чини та посади в своєму воєводстві. Козаки ж просять лише захисту прав грецької релігії, яку дехто з них сповідує (*la Religion Grecque que quelques-uns d'entr'eux suivoient*), а їм тільки відповідають, що врахують це за умов вірної служби»[3].

Закономірним наслідком цієї недалекоглядної політики шляхти, спрямованої на посилення релігійного та соціального гніту козаків і селян, стали великі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст., які всі були жорстоко придушені, а їхні лідери страчені. Серед найбільших козацьких ватажків Ле Лабурер називає Підкову (*Podkowa*), «генерала» Наливайка (*General Nalewayko*) та Павлюка (*Paulucus*). Як зазначає історик, особливо нищівною та кровопролитною для козаків виявилася остання каральна акція польського війська на чолі з Миколою Потоцьким (*Nicolas Potoki*) в 1637-1638 рр. Про її руйнівний характер для козацтва свідчать наступні слова Ле Лабурера: «Багатьох було вбито солдатами з армії [Потоцького – Є. Л.], частина втекла до Московії, інші – до татар, де вони були досить прихильно зустрінуті»[4].

---

[1] Ibid. – P. 187-188, 228-229.
[2] Ibid. – P. 186-188, 190-194, 200-201.
[3] Ibid. – P. 229.
[4] Ibid.

Висновок, зроблений Ле Лабурером у виданні 1647 р., здавався тоді досить логічним, зважаючи на катастрофічні наслідки польських репресій стосовно козацтва, хоча подальший хід подій повністю довів його неправомірність і передчасність: «Отже, ця сила, яка створила таку велику славу королівству, яка нічого йому не коштувала та яка його захищала від нападів татар, тепер майже знищена»[1].

Загалом, характеризуючи історичні свідчення Ле Лабурера про терени України, треба визнати їх досить велику точність, хоча водночас уривчастість, стисліcть і непослідовність, особливо стосовно давньоруського періоду. Звичайно, автор не зміг уникнути окремих похибок і помилок у викладі подій минулого. Наприклад, він повідомляє про вбивство москвичами митрополита Ісидора після повернення того з Флорентійського собору, що не відповідає дійсності. Сучасного йому турецького султана він називає Сулейманом, тоді як насправді в цей період на чолі Османської імперії був Ібрагім I (1640-1648). Рік страти Івана Підкови позначено як «1587», тоді коли ця подія відбулася в 1578 р.[2] Втім, щодо останнього випадку, можливо, йдеться про банальну помилку друку коли цифри «7» і «8» в даті переплутали місцями. Але, по-перше, зазначені хиби є нечисленними, по-друге – несуттєвими. Важливе значення має те, що Ле Лабурер одним з перших розпочав у Франції історичне дослідження українського козацтва й зробив доступними для широкого загалу більш-менш правдиві свідчення про нього.

3. 3. Відображення історичного аспекту в «Описі України» Боплана

Честь своєрідного «першовідкривача» козацької України для французів належить Гійому Левассеру де Боплану, «Опис України» якого став найголовнішою працею про наш край не лише у Франції, але й у Європі. Книга, яка набула такої популярності, була видана у Руані в 1660 р. й з того часу багаторазово перевидавалася. Цій публікації передувала менш відома робота Боплана з тієї ж теми «Опис країв Польського королівства», надрукована також в Руані в 1651 р. Однак видана накладом лише сто примірників, вона швидко розійшлася, до того ж читачі потребували більшої інформації про країну на сході Європи, де розгорталися грандіозні події[3].

Своє першочергове значення для дослідників України на Заході праця Боплана зберігала понад століття, витримавши згодом багато перевидань та перекладів європейськими мовами (французькою, англійською, німецькою, голландською, латинською, польською, російською та українсь-

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 224-226, 229-230.
[3] *Перналь А., Ессар Д.* Гійом Ле Вассер де Боплан військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна... – С. 34-35.

кою, загалом близько півсотні перевидань)[1]. Жоден серйозний історик не починав писати про Україну, не ознайомившись з цим твором. Можна стверджувати, що Боплан відіграв щодо козацької України ту ж саму роль, що й Колумб для Америки. Про Україну писали й раніше, але вперше з'явився цікавий детальний яскравий опис цієї землі, людиною яка прожила тут 17 років, добре вивчила її історію, звичаї та культуру й залишила цю країну саме напередодні найбільшого з козацьких повстань.

Боплана у Франції вважали головним фахівцем та авторитетом з української проблематики. Зважаючи на те, що українська війна та справи козаків були тоді на слуху, про них регулярно повідомляли європейські газети, твір французького військового інженера здобув неабияку популярність. Своє значення в якості важливого джерела з історії України праця Боплана зберігає й понині.

Важливе місце займає «Опис України» Боплана й у вітчизняній історіографії. Відомо, що перший скорочений виклад змісту «Опису» був надрукований у петербурзькому часописі «Северный архив» у 1825 р.[2] А перший російський переклад повного тексту твору був опублікований у 1832 р.[3]

Хоча з французьким оригінальним виданням в Російській імперії окремі фахівці були вже знайомі до того, саме цей устряловський переклад дозволив ознайомитися з твором всім бажаючим. Необхідно відмітити, що саме це видання було настільною книгою для Гоголя при написанні ним «Тараса Бульби»[4]. Не забув класик помістити й постать французького військового інженера до своєї повісті. Там він керує польською артилерією у битві проти козаків і захоплюється мужністю та відвагою запорозьких лицарів. Щоправда, Гоголь залишив у повісті француза безіменним[5].

В 1896 р. був опублікований уточнений російський переклад Катерини Миколаївни Мельник-Антонович під загальною редакцією Володимира Боніфатійовича Антоновича[6].

В подальшому твір Боплана неодноразово перевидавався в Україні та Росії[7].

---

[1] Там само. – С. 35.

[2] *Дашкевич Я. Р.* Гійом Левассер де Боплан // Дашкевич Я. Постаті... – С. 148.

[3] *Боплан Гильом Левассер де*. Описание Украины… – 1832.

[4] *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 5.

[5] *Дашкевич Я. Р.* Гійом Левассер де Боплан // Дашкевич Я. Постаті... – С. 148-149.

[6] *Описание Украины Боплана* // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. Вып. II (первая половина XVII ст.). Перевод К. Мельник. Под ред. В. Антоновича. – К.: Типография Корчак-Новицкого, 1896. – С. 289-388.

[7] *Ляскоронський В. Г.* Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. – К.: Типография И. И. Чоколова, 1901. – VIII+40 с.; *Боплан Г. Л. де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990; *Боплан Г. Л. де*. Описание Украины / РАН; Институт славяноведения; Федеральное архивное агентство; Российский гос. архив древних актов; НАН Украины; Институт украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского / А. Л. Хорошкевич (отв. ред.), З. П. Борисюк (пер.с фр.), Я. Р. Дашкевич (вступ.ст.). – М.: Древлехранилище, 2004. – 575 с.; *Боплан Гійом Ле Вассер де*. Опис України / Володимир Косик (пер. з фр.). – 1998; *Боплан Г. Л. де*. Опис України, кількох провінцій Королівства

Ім'я Боплана відоме в Україні значно краще, ніж на його батьківщині. За останні два століття у вітчизняній історіографії накопичився великий масив досліджень, присвячених аналізу діяльності Боплана в Україні та насамперед його «Опису». Сучасна «бопланіана» нараховує сотні назв. Найкращий аналіз цього питання, на наш погляд, був здійснений Дашкевичем[1]. Ми звернемо увагу в першу чергу на історичні екскурси в творі Боплана. Звичайно, автора важко назвати істориком. Він насамперед професійний військовий інженер і картограф. Трохи курйозно виглядає те, що прізвище картографа *Beauplan* перекладається з французької, як «гарний план». Інша складова його прізвища *Le Vasseur* у перекладі зі старофранцузької означає «васал» (*le vassal*).

Сам Боплан у своєму зверненні до читача наприкінці твору відзначав брак літературного досвіду: «Сподіваюся, що ви милосердно пробачите мене, якщо наведені мною свідчення не прийдуться вам до смаку, та шляхетно вибачите мої скромні здібності писати краще, бо я вважав це негідним шевальє, присвятивши своє життя перекопуванню землі, відливанню гармат і вибухам пороху»[2].

Наслідуючи традиції сучасних йому космографічних описів, Боплан описує все що привертало його увагу в Україні. Тут бачимо свідчення про місцевість, кліматичні умови, побут і звичаї народу, економіку, суспільний поділ, тваринний і рослинний світ, оточуючі Україну землі та їх населення. Багато уваги приділено козакам, їхній організації, військовій майстерності, ремісництву, промислам. Не оминає автор і своїх роздумів і здогадок про минуле краю, яке він теж в силу своїх здібностей і можливостей намагався дослідити: «Я зацікавився дослідженням історії Русі, аби дізнатися щонебудь про давні часи цього краю, тому розпитав кількох їхніх найрозумніших мужів», хоча й занотовує далі, що результат його пошуків виявився доволі скромним[3].

Одним з перших вітчизняних бопланознавців, який звернув увагу не тільки на джерелознавчий, а саме на історико-дослідницький аспект «Опису України», можна вважати Василя Григоровича Ляскоронського (1860-1928) з його розвідкою «Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России» (1901). В цій роботі Ляскоронський зазначав: «Как видно из сочинения, Боплан не ограничивался только собиранием сведений о современном состоянии Украины, но старался, по возможности, познакомиться и с ее историей, хотя это знакомство в силу невысокого уровня исторической науки в то время, и не отличалось ни

Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – 1990 та ін.

[1] *Дашкевич Я.* Бібліографічна Бопланіана // Боплан і Україна.. – С. 294-318; *Дашкевич Я.* Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна... – С. 7-14.

[2] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 144; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 114.

[3] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 41; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 29.

глубиной, ни обстоятельностью… Вообще, по богатству географических, этнографических и исторических данных, по меткой характеристике населения в разных областях Польского государства в половине XVII в. и прекрасному описанию находящихся на юге соседних племен, сочинение Боплана занимает одно из видных мест в исторической науке»[1].

Очевидно, Боплан не був знайомий з працями своїх попередників, де подавалися свідчення про українські землі. До такого висновку підштовхує повна оригінальність його свідчень про цю територію. Це стосується як термінології, яку він наводить в польському чи українському звучанні, так і абсолютної відсутності чіткої інформації про минуле цього краю, що неодноразово тиражувалася в різноманітних історичних, публіцистичних чи космографічних нарисах західноєвропейських авторів. У Боплана немає жодного посилання на праці інших авторів, хіба що крім Біблії, слова якої він згадує, описуючи наліт сарани на Україну в 1645-1646 рр. та порівнюючи її з відомою восьмою карою єгипетською[2].

В той же час він проводить досить цікаві паралелі з тим, що бачив в інших країнах або достеменно знав про них, що краще нам дозволяє зрозуміти загальну ерудицію автора. В першу чергу порівняння баченого ним в Україні стосується, звичайно, його батьківщини. Наприклад, місцеву хворобу гостець (*goschest*), яка в українців відома також як ковтун, Боплан порівнює з відповідним захворюванням у Франції й згадує, що з успіхом лікував тутешнє населення від цієї недуги тими засобами, якими на його батьківщині лікують сифілітиків[3]. Говорячи про те, з якою легкістю татари перепливають разом з конями води Дніпра, він зауважує, що навряд чи вони змогли б з такою спритністю перетнути води Сени, які є легшими від дніпрових і складнішими для плавання[4]. Щоправда, як знаємо з історії, козаки в 1814 р. таки купатимуть своїх коней в Сені. Польську шляхту Боплан співставляє зі знаттю Франції, Німеччини, Італії та Іспанії, відмічаючи шанобливе ставлення в Речі Посполитій до будь-якого шляхтича, незважаючи на його майновий стан. Характерною рисою шляхти є добре володіння латиною, яку вони студіюють з дитинства та якою складені всі їхні закони. Боплан пише, що без знання цієї мови кар'єра в державі неможлива[5]. Така

---

[1] *Ляскоронський В. Г*. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России... – С. VI.

[2] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 111; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 84-85.

[3] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 107-108; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 82.

[4] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 88; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 65.

[5] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 128; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 100.

ремарка в устах француза невипадкова, бо на середину XVII ст. на його батьківщині французька мова в літературі вже взяла гору над латиною.

Проте з усіх порівнянь Боплана найбільш цікаві саме ті, що стосуються країн Азії, Африки та Америки, у яких він, вірогідно, побував. Наприклад, він двічі повторює в творі, що мощі святих у Києво-Печерській Лаврі йому дуже нагадують єгипетські мумії, за винятком того, що шкіра перших не є такою темною та твердою[1]. Щоправда, саме тут автор припускається очевидної історичної помилки, вказуючи, що тіла київських святих зберігаються в цьому місці вже понад півтора тисячоліття. Нескладний арифметичний підрахунок показує, що, таким чином, християнство мало б ствердитися на цих землях в I – на початку II ст., тобто в часи перших апостолів та їх учнів. Навіть якщо взяти до уваги, традиційну легенду про подорож Андрія Первозванного по Дніпру, то все одно важко уявити собі утворення постійної потужної християнської общини в районі Києва тоді, коли в усій Європі адепти цієї релігії являли ще нечисленні громади. До того ж інформація про хрещення Русі князем Володимиром наприкінці X ст. була добре відомою на заході й наводилась в багатьох творах.

А ось руйнацію та занепад квітучого колись Києва, причини чого Боплан не пояснює, він відсуває на дев'ять століть від свого часу, тобто на середину VIII ст.[2] Отже, як можна побачити, Боплан досить слабко орієнтувався в часовому вимірі та історичних подіях. Як позначив сучасний французький історик Ярослав Лебединський у примітках до французького перевидання твору Боплана в 2002 р.: «Все це свідчить про скупість історичних пізнань Боплана… або ж його місцевих інформаторів»[3].

Також цікавим є порівняння Бопланом швидкості течій повільних українських річок з швидкоплинною течією вод Босфору[4].

Але, якщо відомості про країни Старого Світу, подані мимохідь Бопланом сприймаються достатньо легко, то наведення ним фактів з країв більш віддалених може викликати певне настороження, недовіру та сумнів у ймовірності їх відвідування автором. Насамперед, це стосується свідчень про Мадагаскар. Розповідаючи, як вариться татарська шурпа, Боплан порівнює її з кулінарією тубільців цього африканського острову[5].

Одразу слід зауважити, що автор жодного разу не обмовився про особисте відвідування ним Константинополя, Єгипту чи Мадагаскару, тому

---

[1] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 43-44; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 31.

[2] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 42; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 29.

[3] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 42.

[4] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 42; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 29.

[5] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 76; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 56.

не можна стверджувати абсолютно точно про його перебування там. Разом з тим у творі він щоразу відзначає окремо ті події чи явища, які не бачив особисто, а лише чув про них, про згадані географічні місця таких ремарок немає. Яскраві й оригінальні порівняння Боплана наштовхують на думку, що він бачив на власні очі те, про що писав. Принаймні, вся його книга вирізняється цим. Що ж стосується Нового Світу, то про своє відвідування Вест-Індії Боплан говорить прямо. Паралелі з Америкою в нього наведені двічі. В першому випадку він порівнює зовнішній вигляд кримських татар з індіанцями Мараньяни[1]. В другому – говорить, що бачив у Вест-Індії (дослівно в «Індіях» – *Indes*) річкових птахів подібних до українських[2].

Немає підстав не довіряти словам Боплана про перебування в Південній Америці. Цю подію можна пов'язати з експедицією Даніеля де ла Туша в 1612-1615 рр., в ході якої на узбережжі Бразилії була закладена французька колонія Сен-Луї, названа так на честь короля Людовіка XIII, що незабаром була захоплена португальцями. Нинішній Сан-Луїс – столиця бразильського штату Мараньян – виросла саме на цьому місці. Також непрямим підтвердженням перебування Боплана в Америці є накреслений ним в 1649-1650 рр. ескіз плану Картахени[3].

Здається, жоден з вітчизняних дослідників не звертав уваги на той факт, що Боплан належав до відомого й розгалуженого нормандського роду Левассерів (пізніша приставка «де Боплан», походить від назви маєтку, яким володів його батько), багато з представників якого були гугенотами в XVI-XVII ст. Форт Сен-Луї, заснований в Мараньяні де ла Тушем, одним з лідерів протестантів, задумувався як зародок «Екваторіальної Франції», основу якого мали б скласти саме гугеноти. Також саме до цього часу належать згадки про морського офіцера, капера Франсуа Левассера (?-1652), також гугенота, який, будучи гарним військовим інженером, зміцнив французькі укріплення на острові Тортуга та побудував там фортецю. Останній цілком може виявитися родичем Боплана. В цьому контексті можна згадати й відомого дещо пізніше французького пірата Олів'є Левассера (?-1730), що уславився своїми зухвалими діями в Антлантиці та Індійському океані й заснував свою базу саме на Мадагаскарі. Нормандці – відомі мореходи, тому теоретично уявляється можливим, що до потрапляння на Україну в 1630 р. молодий Боплан зміг побувати в Новому Світі та в інших країнах. Відвідати Константинополь він міг і в період перебування в Україні, наприклад, в складі якоїсь польської делегації. Можливо, саме любов'ю до моря пояснюється потяг Боплана до описів річок, берегів, переправ, стрімкості течії, способів подолання водних перепон, річкової флори та фауни тощо.

---

[1] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 72; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 51-52.

[2] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 117; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 91.

[3] *Перналь А., Ессар Д.* Гійом Ле Вассер де Боплан військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна... – С. 34.

Цікаво відмітити, що згадуючи про старовинну українську традицію вважати справжнім козаком лише того, хто подолав на човні всі дніпрові пороги, автор з іронією, але й не без домішку самохвальства, зауважує, що, оскільки він виконав цю місію та дійшов аж до Хортиці, то, «у відповідності до цього звичаю, може вважатися справжнім козаком»[1].

Отже, якщо припустити, що Боплан насправді відвідав всі ті країни, про які пише, тоді слід визнати, що своїми мандрівками він майже здійснив навколосвітню подорож. Відомий український дослідник діяльності Боплана Дашкевич сприймав на віру його перебування в Америці, а щодо Мадагаскару зауважив: «Питання про те, чи Боплан, у якого, без сумніву, були мандрівничо-авантюристичні риси характеру, особисто побував на цьому острові, залишається відкритим»[2]. Принаймні, реальність подібних мандрів є цілком прийнятною. Можна згадати, що трохи молодший його сучасник голландець Ян (Жан) Янсен Стрюйс, або Стрейс, який також залишив цікаві та цінні свідчення про Московію, донських козаків, запорожців і татар, багаторазово перевидані французькою мовою, протягом 35 років відвідав різні місця Африки й Азії (зокрема, Мадагаскар, Індію, Сіам, Батавію, Японію та Персію), встиг повоювати з турками на боці венеціанців у Середземномор'ї, послужити московському царю Олексію Михайловичу, стати очевидцем повстання Степана Разіна та побувати в кавказькому полоні[3].

Одним з головних нововведень Боплана стосовно вивчення України, було запровадження у французькій літературі самого терміну «Україна». Він одним з перших використовує це абсолютно нове для більшості французів поняття, яке до того з'являлося лише на окремих європейських картах. Щоправда, у Боплана цей термін подано як «Украніа» (*Ucranie*)[4] чи «Окранія» (*Ocranie*)[5], але загалом в його праці небагато понять, які б абсолютно відповідали українській фонетиці. Хоча транскрибовані ним французькою слова в більшості випадків вгадуються досить легко. Цікаво

---

[1] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 55; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 38.

[2] *Дашкевич Я.* Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна... – С. 8.

[3] *Путешествия по России голландца Стрюйса*... – С. 5-108; *Стрейс Я.* Три путешествия / Пер. Э. Бородиной. Ред. А. Морозова («Иностранные путешественники о России»). – М. ОГИЗ-Соцэкгиз, 1935. – 415 с.; *Стрейс Я.* Три путешествия. М.: Александрия, 2006. – 495 с.; *Struys J.* Les voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes, & en plusiers autres païs étrangers. Accompagnez de remarques particulieres sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coûtumes & le négoce des lieux qu'il a vûs; avec quantité de figures en taille-douce; dessinées par lui-même, & deux lettres qui traitent à fond des malheurs d'Astracan. Par Mr Glanius. – Amsterdam: Chez la Veuve de Jacob van Meurs, 1681. – 360 p.; *Struys J.* Les voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes, & en plusiers autres païs étrangers. Accompagnez de remarques particulieres sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coûtumes & le négoce des lieux qu'il a vûs; avec quantité de figures en taille-douce; dessinées par lui-même, & deux lettres qui traitent à fond des malheurs d'Astracan. Par Mr Glanius. – Amsterdam: Au depens de la Companie, 1720. – T. 1. – 340 p.; T. 2. – 300 p.; T. 3. – 300 p. etc.

[4] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 20, 21.

[5] Ibid. – P. 63, 85, 99, 118.

відзначити, що поняття «*Ucranie*», винесене в заголовок, в самому творі Боплана більше жодного разу не зустрічається, крім авторського звернення до короля Яна II Казимира, натомість в тексті твору чотири рази згадується слово «*Ocranie*». В той же час на більшості карт, підготовлених ним, чітко можна побачити латинський напис «*Ukraina*»[1].

«Україна», за баченням Боплана, це південно-східна територія Речі Посполитої, оточена Трансільванією, Московським царством та Кримським ханством і населена козаками. Загалом можна умовно локалізувати цей регіон межами Середньої Наддніпрянщини, що простягнувся з півночі на південь від земель Київщини до Запоріжжя. Так, наприклад, про острів Томаківка французький картограф свідчить, що той розташований ближче до козацьких володінь, ніж до меж Татарії[2].

Однак, описуючи «країну козаків», французький автор постійно вживає традиційні на той час для європейської історіографії дефініції «Русь», «руси», «русини» (*Russie*, *Rus*, *Russiens*). Поняття «Русь» для означення козацького краю в тексті твору використовується більше двох десятків разів, тобто в шість разів частіше, ніж позначене у заголовку поняття «Україна»[3]. Боплан постійно підкреслює, що козаки та русини – це одне й те саме: «оскільки ми говоримо про русинів або козаків (*puis que nous sommes sur le discours de nos Rus ou Cosaques*)»[4], «вони [козаки – Є. Л.] є грецької віри, яка, на їхній мові, зветься руською (*ils sont Grecs de Religion appeliez en leurs langues Rus*)»[5], татари грабують і уводять в рабство «цих бідних русів (*ces malheureux Rus*)»[6]. За Бопланом, козаки говорять «руською мовою», мають «руську шляхту»[7]. Це свідчить як про традиційність терміну «Русь» в тогочасній західній літературі, так і про загальну вживаність цієї ідентифікації на українських землях, що повністю відповідає джерельним свідченням вітчизняної історії.

У французькому перевиданні «Опису України» (2002) слова «*Russe*» та «*Russie*» часто доповнені примітками «український» та «Україна», також

---

[1] *Перналь А., Ессар Д.* Гійом Ле Вассер де Боплан військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна... – С. 19-25.

[2] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 56; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 40-41.

[3] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 33, 33, 34, 38, 39, 41, 45 (bis), 46 (bis), 47 (bis), 48, 49, 53, 56, 57, 58 (bis), 81, 100, 107, 116.

[4] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 107; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 81.

[5] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 38; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 26.

[6] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 81; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 60.

[7] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 39-40, 53, 116; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 27, 38, 90.

на початку твору зауважено, щоб не збивати з пантелику французьких читачів, що терміни «*Russie*», «*Russiens*», «*Russe*», стосуються виключно України та українців, Росія та росіяни ж означені у Боплана поняттями «*Moscovie*» та «*Moscovites*»[1].

У своєму творі Боплан не виокремлює історію козацької країни з іншої інформації, проте свідчення, подані ним про Україну, дають можливість зрозуміти його уявлення про минуле цих земель.

Оскільки більшість його повідомлень грунтуються на тому, що сам він бачив і чув (власне це й визначає найбільшу цінність твору як історичного джерела), не знаючи практично нічого про долю цього краю до приїзду сюди, французький картограф припускається інколи помилкових суджень при аналізі минулого. Так, як зазначалося вище, виходячи з хибного уявлення, що територія України в давні часи була залита морем, бо має рівнинний характер, а її старовинні міста розташовані на пагорбах, він висловлює припущення, що місто Переяслав «є містом не дуже давнім, бо лежить у низині»[2]. Не відповідає дійсності й наступна теза Боплана: «коли давній Київ був у блиску слави, протока, що веде повз Константинополь, не була ще відкрита»[3]. Оглядаючи графіті Святої Софії, він датує їх вік у більш ніж 14 століть (*des iscriptions grecques de plus de 1400 ans*), тобто періодом І-початку ІІІ ст., роблячи тисячолітню похибку[4].

Боплан майже не орієнтується в подіях історії України, що відбулися у часі віддаленому від нього більш ніж на століття, тому й намагається уникати хронологічних дефініцій, які майже скрізь помилкові, замінюючи їх словами «колись», «давно», «раніше» і т. п.

Разом з тим він зібрав досить багато фактичного матеріалу про минуле України, розпитуючи, по можливості, місцевих мешканців й оглядаючи пам'ятки старовини, такі як фрески та мозаїки Софії Київської, мощі святих Києво-Печерської лаври, церкви й укріплення Канева, руїни Кременчуцької фортеці тощо. Очевидно, мовою спілкування в такому випадку могла бути латина, яку вивчали всі освічені люди того часу. Наприклад, та ж Києво-Могилянська колегія, названа Бопланом «університетом чи академією», готувала кадри з грунтовним знанням латинської мови та культури, а добре знання латини шляхтою відмічав він сам.

Загальні та фрагментарні уявлення Боплана про минуле України, викладені ним у творі, можна скласти в наступну картину. Спочатку більшість цієї території була залита морською водою, яка зійшла близько 2 тис.

---

[1] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 33.

[2] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 46; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 32-33.

[3] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 41; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 29.

[4] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 33; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 22.

років тому. Проте вже в цей час виник Київ та інші найдавніші міста України, яку він частіше називає Руссю. Тут правили князі, які вже від самих початків християнства сприйняли цю віру «за грецьким обрядом». Між іншим, Боплан говорить, що найдавнішою назвою Києва була «Кізовія» (*Kisovie*)[1]. Очевидно, тут треба відмітити помилку друку чи письма, а в оргиналі мало стояти «Кийовія» (*Kijovie*). Однак це твердження буде згодом сприйняте деякими західними дослідниками. Так, за століття після Боплана його повторить Вольтер[2].

Появу християн у Києві та будівництво тут найголовніших святинь Боплан відносить до часу перших апостолів. Він справедливо наголошує вже на початку твору, що Київ – одне з найдавніших міст Європи[3] й, коротко зауваживши про його колишню славу, повідомляє, що «близько дев'яти століть тому він був майже повністю зруйнований» внаслідок війн і пожеж, які тягнуться майже безперервно до його часу[4] (хронологічна помилка тут очевидна). З контексту можна здогадатися, що головними винуватцями занепаду колись блискучої столиці Русі стали татари, з якими козаки воюють і досі. Боплан нічого не говорить про походження козаків, вважаючи їх «русинами», тобто українцями, лише пов'язаними з військовою службою. Цікаво відзначити, що автор жодного разу не говорить про спорідненість «русинів» і «московитів», на чому наголошували майже всі його попередники, очевидно, через недостатню обізнаність з історією Русі. Після занепаду та спустошення України татарами, які згодом стали васалами турецького султана, її територію поступово підкорила Польща, а майже вся українська знать ополячилася та покатоличилася, крім невеликого числа дрібної шляхти, яка продовжує триматися канонів «грецької віри».

Значно краще Боплан обізнаний з подіями, що належать до його сучасності. Він знає про турецько-татарські напади на Україну, про майже щорічні морські походи козаків, які грабували Крим, руйнували Анатолію, здобували Трапезунд і спалили околиці самого Константинополя[5], про велику війну на Поділлі в 1620-1621 рр., про яку повідомляє, що для переправи 600-тисячної армії султан Осман II побудував міст неподалік Ізмаїла[6].

---

[1] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 33; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 22.

[2] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 42.

[3] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 33; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 22.

[4] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 41-42; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 29.

[5] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 33; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 22.

[6] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 64; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 47.

Згадує він про захоплення донськими козаками Азова й утримування ними цієї фортеці до 1642 р.[1] Але найкраще йому відомі події, звичайно, в яких він сам брав безпосередню участь: козацькі повстання, війни з московитами, турками та татарами в 1632-1633 рр.[2], будівництво фортеці Усть-Савроні, або Нового Конецполя в 1634-1635 рр., неподалік Очакова[3], створення Кодацької фортеці та зруйнування її козаками Івана Сулими (*Soliman*) в 1635 р. та подальшу її відбудову[4], побудова фортеці в Кременчуці в 1635 р.[5], розгром повстанців Павлюка під Кумейками військами Миколи Потоцького[6] та спалення Черкас в 1637 р.[7]

Найголовніша історична подія, наведена в праці Боплана, відбулася вже після його від'їзду з України, але саме вона, маючи гучний резонанс у Європі, очевидно, стала каталізатором до написання всього твору. Мається на увазі початок Хмельниччини та розгром польського війська під Корсунем 26 травня 1648 р.[8] Поза сумнівом, Хмельницького Боплан міг знати особисто.

Отже, праця Боплана відкриває собою цілу низку французьких видань, присвячених Хмельниччині, створених у середині XVII ст. Саме цей твір став одним з джерел до написання «Історії війни козаків проти Польщі» Шевальє й, вірогідно, саме Боплан був одним з інформаторів автора ще однієї козакознавчої розвідки того часу Лінажа де Восьєнна[9].

---

[1] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 60; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 44.

[2] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 133-134; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 105.

[3] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 61; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 44-45.

[4] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 51; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 36-37.

[5] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 47; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 33.

[6] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 51; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 37.

[7] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 47; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 33.

[8] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 56; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 41.

[9] *Дашкевич Я.* Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна... – С. 12-13.

3. 4. Віддзеркалення подій Хмельниччини в творах П'єра Лінажа де Восьєнна

Торкаючись Хмельниччини, слід зауважити, що цей потужний соціальний вибух на сході Європи належав до цілої низки подібних феноменів в інших європейських країнах, що мали місце під час і по завершенні Тридцятилітньої війни. По суті, це перше загальноєвропейське протистояння розсипалося на кілька окремих локальних конфліктів меншої чи більшої сили й тривалості. Національно-визвольну війну українського народу під проводом Хмельницького подекуди відносять до періоду шести «одночасних революцій»[1]. Можна згадати, що саме на цей період, крім загальновідомої Англійської революції (1640-1660), припадають війни за незалежність в Португалії (1637—1668) та Каталонії (1640—1652), повстання Мазаньєлло в Неаполі та Джузепе д'Алесі на Сицилії (1647), безкровна революція в Голландії (1650), конституційна криза у Швеції, пов'язана з правлінням королеви Христини (1632-1654), та посилення боротьби за незалежність Бранденбурга-Прусії від Польщі в часи правління Фрідріха-Вільгельма (1640-1688).

Франція в цей період також була охоплена спалахами соціальних протиріч, які увійшли в історію під іменем Фронди. Незважаючи на це, уряд Мазаріні намагався за будь-яку ціну посилити гегемонію своєї держави в Європі. Саме тому Франція брала активну (дипломатичну, економічну чи військову) участь майже в усіх локальних війнах, що спалахували в різних закутках Європи. Українсько-польське протистояння в середині XVII ст. потенційно могло призвести до переустрою східноєвропейських країн і послаблення традиційного союзника Французького королівства Речі Посполитої на фоні зростання могутності Московського царства та подальшої експансії в Європу османів. Тому важливість таких змін зумовлювала підвищену цікавість французів до перебігу військових дій на терені України, про які постійно повідомляла тогочасна преса.

Одним з найвідоміших нарисів про початковий період Хмельниччини у французькій історіографії є твір П'єра Лінажа де Восьєнна «Дійсна причина повстання козаків проти Польщі», що побачив світ у Парижі в 1674 р., і який, на жаль, ще не перекладено ні українською, ні російською мовою. Хоча момент виходу цієї книги був віддалений від початків національно-визвольної війни більш ніж на чверть століття, в основу твору була покладена детальна записка автора, написана наприкінці 1649 р. (тобто хронологічно навіть раніше за вихід праці Боплана), що зберігається у рукописних фондах Національної бібліотеки Франції в Парижі й має назву «Пояснення щодо повстання козаків і вторгнення татар у Польщу в 1647 р. (*Eclaircissement sur la revolte des Cosaques et l'irruption des Tartares en Pologne en l'annee 1647*)». Проте можна погодитися з припущенням Дашкевича, що Боплан міг бути причетним до написання цієї грунтовної записки

[1] *Чухліб Т.* Козаки та яничари... – С. 110.

Лінажа де Восьєнна[1]. Її оригінальний текст з російським перекладом і поясненнями разом з перекладом уривку про козаків з книги 1674 р. був опублікований російським дослідником Дмитрієвим, що дозволило краще ознайомитися з цими документами вітчизняним історикам[2].

Відзначаючи загалом якісний переклад французького тексту Дмитрієва й підкреслюючи важливість його роботи, слід зауважити, що він не зміг уникнути певних хиб і помилок, які ускладнюють правильне розуміння творів Лінажа де Восьєнна. Насамперед, це стосується топонімічних термінів, які російський історик подає, здебільшого наслідуючи оригінальну французьку орфоепію і не перекладаючи географічні назви у відповідності до сучасності. Це викликає утруднення при ідентифікації згаданих у тексті топографічних об'єктів. Серед таких вад перекладу можна навести наступні: Тищов (*Tiszow*) – тобто сучасне польське місто Тишовце, Шчурвице (*Szczurwice*) – тобто сучасне українське село Щуровичі на Львівщині. Ці назви чітко можна бачити, наприклад, на голландській мапі Великого князівства Литовського 1649 р.[3] Щодо магната Лещинського, який у французькому оригіналі названий «*evesque de Culm*», Дмитрієв невпевнено зазначає «епископ Кульма [Хелмна?]», хоча, як відомо, Кульм – це німецька назва польського Хелмно. А Андрій Лещинський дійсно був хелмінським єпископом з 1645 р.[4] Ототожнення позначеного в книзі Лінажа де Восьєнна чорноморського міста Козлова (*Coslow*) з Азовом, яке припускає Дмитрієв, є відверто помилковим, оскільки Козлов-Гезлев – це середньовічна назва Євпаторії[5]. Французьке слово *tymbales* (*timbales*), яке означає «литаври», російський дослідник перекладає у відповідності до співзвуччя як «цимбали». Але це позбавлено сенсу, бо, оскільки в тексті ясно йдеться про похідні музичні інструменти, такі як барабани та сурми, то логічно припустити, що козаки брали в похід саме литаври, а не цимбали, які використовувались переважно на святах. До того ж Лінаж де Восьєнн дає опис цього інструменту, який наводить і сам Дмитрієв, «шкіряний, круглий знизу», що відповідає литаврам, а не зробленим з дерева струнним цимбалам[6]. І вже зовсім кумедно виглядає наступний переклад згаданого автора фрагменту про козаків, які «отступают на морское побережье в районе

---

[1] *Дашкевич Я.* Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна... – С. 12-13.

[2] *Дмитриев М.* «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.»... – С. 332-353.

[3] *Вавричин М. Г., Дашкевич Я. Р., Криталович У. Р.* Україна на стародавніх картах… – С. 198.

[4] *Дмитриев М.* «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.»... – С. 345, 347; Електронний ресурс: http://pl.wikipedia.org/wiki/Andrzej_Leszczy%C5%84skį 08/02/2011.

[5] *Дмитриев М.* «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.»... – С. 350.

[6] *Linage de Vauciennes P.* L'origine veritable du soulevement des Cosaques contre la Pologne... – P. 82; *Дмитриев М.* «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.»... – С. 351.

Запорожья [*Zabarche*]»[1]. Віддаленість морського узбережжя від «району Запоріжжя» очевидна. Проте в тексті Лінажа де Восьєнна йшлося зовсім не про Запоріжжя, а про «*la mer de Zabarché*», тобто сучасне Азовське море[2]. Цю італійську назву, дану генуезцями, можна побачити на багатьох середньовічних картах[3]. Також попутно слід виправити ім'я козацького отамана Семена Забузького, прізвище якого Дмитрієвим подано як «Забусей» (у французькому тексті – *Zabusej*)[4]. Однак, незважаючи на окремі неточності перекладу Дмитрієва, слід віддати йому належну шану за публікацію, опрацювання та переклад записки Лінажа де Восьєнна, яка є важливим джерелом для вивчення історії України й презентує рівень знань про цю країну у Франції середини XVII ст.

Торкаючись питань розуміння тексту Лінажа де Восьєнна, необхідно відмітити складність правильної ідентифікації деяких зазначених ним географічних назв, з чим зіштовхнувся Дмитрієв. Зрозуміло, що для французького автора українська, як і загалом слов'янська, термінологія викликала значні труднощі. Тому більшість топонімів, наведених ним, мають спотворений вигляд й ототожнити їх з конкретним місцем не завжди легко. Мабуть, найскладнішим в цьому плані є фрагмент, де автор повідомляє, що «козаки приходять з острова на Дніпрі, який має назву *Cirehes* й знаходиться у чотирьох днях шляху вище [у Дмитрієва чомусь останнє слово перекладено «нижче» – Є. Л.] *Vosia*»[5]. Логічно припустити, що вказані Лінажем де Восьєнном об'єкти розташовані по Дніпру. Якщо назву *Vosia* ще можна якось ідентифікувати, то про поняття *Cirehes* можна лише гадати.

Під нетиповою для тогочасної західноєвропейської картографії назвою *Vosia* слід розуміти Очаків, турецьке найменування якого *Özü*. Румуни ж називали його саме *Vozia*[6]. Залишається незрозумілим, чому Лінаж де Восьєнн не скористався однією з більш звичних назв цього міста *Oczakow*, *Orczakow*, *Orzakow*, *Ozahow*, які можна бачити на майже на всіх географічних мапах цього регіону XVI-XVII ст.[7]

Набагато складніше зрозуміти, що приховується під назвою *Cirehes*. Враховуючи інформацію, подану автором, про те, що це острів на Дніпрі в чотирьох днях шляху від Очакова, можна припустити, що він міг би знахо-

---

[1] *Дмитриев М.* «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.»... – С. 353.

[2] *Linage de Vauciennes P.* L'origine veritable du soulevement des Cosaques contre la Pologne... – P. 86.

[3] *Вавричин М. Г., Дашкевич Я. Р., Кришталович У. Р.* Україна на стародавніх картах… – С. 87, 141, 142, 145, 163, 164-165, 166-167, 169, 174-175, 182-183.

[4] *Дмитриев М.* «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.»... – С. 340, 348.

[5] *Linage de Vauciennes P.* L'origine veritable du soulevement des Cosaques contre la Pologne... – P. 77; *Дмитриев М.* «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.»... – С. 350.

[6] Електронний ресурс: http://ro.wikipedia.org/wiki/Oceakov 10/02/2011.

[7] *Вавричин М. Г., Дашкевич Я. Р., Кришталович У. Р.* Україна на стародавніх картах… – С. 63, 86-87, 93, 95, 98-99, 112, 125, 127, 129-133, 140-142, 145, 149, 153, 162-163, 166, 169, 174, 176, 189.

дитися в районі Запоріжжя. Найбільш відомими козацькими островами тут були безперечно Хортиця, Томаківка та Чортомлик. Якщо Томаківка за звучанням назви відпадає відразу, то Хортиця (*Chortica*) і Чортомлик (*Czertomelik*), назви яких подані за Бопланом[1], мають досить віддалену співзвучність, яка однак не дозволяє щось стверджувати з певністю. Слово *Cirehes* ближче за звучанням до назви Черкас, згадаймо також, що «черкасами» часто називали й самих козаків. Місто Черкаси географами, істориками та космографами XVI-XVII ст. часто позначалося схожим чином. Наприклад, у Андре Теве *Circasses*[2], а у Жака-Огюста де Ту – *Circassie*[3]. Проте місто Черкаси, хоча й розташоване на Дніпрі, по-перше, не є островом, по-друге, перебуває на великому віддаленні від Очакова, по-третє, сумнівно, щоб така загальновідома тоді назва, як «Черкаси», була перекручена в книзі до *Cirehes*. Можна припустити, що слово *Cirehes*, подане Лінажем де Восьєнном, є одним з перших варіантів написання незрозумілого французам поняття «Січ» і в першопочатковому оригіналі могло писатися як *Citches*, а остаточного вигляду набуло при помилці письма або друку. Втім, це лише припущення.

В цьому контексті буде доречно згадати, що саме в цей час інший козацький історіограф Шевальє дорікав багатьом своїм землякам за те, що вони часто перекручують і переінакшують складну для вимови слов'янську орфографію так, що впізнати власні назви в них стає просто неможливо[4].

Аналізуючи текст цього цікавого документу, необхідно відмітити, що про його автора майже нічого невідомо. Очевидно, Лінаж де Восьєнн був деякий час чиновником дипломатичного відомства в адміністрації одного зі стовпів французького абсолютизму П'єра Сег'є (1588-1672), який обіймав посаду канцлера Франції з 1635 р. і був членом Французької академії. Такий висновок можна зробити із переднього слова записки, адресованого Сег'є. Документ було складено на замовлення останнього для ефективнішого проведення дипломатичної діяльності власного королівства з урахуванням внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Речі Посполитої. Зокрема, дана записка мала прислужитися французькому послу в Швеції П'єру Шаню. Однак Лінаж де Восьєнн через незалежні від нього обставини не зміг завершити свою роботу вчасно, тому закінчив цей текст уже після того, як Шаню вирушив до Швеції.

Про добру інформованість Парижа щодо справ польського короля свідчать наведені латиною тексти листа Владислава IV до султана Ібрагима I (березень 1647 р.) та польсько-татарського мирного договору, укладеного 19 серпня 1649 р. під Зборовом[5].

---

[1] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 144.
[2] *Thevet A*. Cosmographie Moscovite... – P. 68.
[3] *Thou J.-A. de*. Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – T. 6. – P. 673.
[4] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – S. P. /P. VIII+IX/; *Шевальє П*. Історія війни козаків проти Польщі… – С. 21-22.
[5] *Дмитриев М*. «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.»... – С. 349.

Як зазначав сам Лінаж де Восьєнн у передмові до свого «Пояснення», головним джерелом для нього стали свідчення інформатора, писані польською мовою, якої французький автор не розумів. Імені цього інформатора, який перебував на військовій службі у короля Речі Посполитої, бо називає себе «солдатом»[1], Лінаж де Восьєнн не називає. Як не називає він і імені француза, який допоміг йому з перекладом цих відомостей, позначаючи лише, що це «один з моїх друзів, який, правду кажучи, не дуже вправний у володінні мовами, хоча й прожив 14 чи 15 років у Польщі»[2].

Можна погодитися з думкою Дашкевича, що на роль такого посереднього перекладача цілком може підійти Боплан, який сам відзначав власний брак літературного хисту та свою більшу призвичаєність до військового мистецтва, ніж до вишуканої словесності, й прожив у Польщі більше 16 років, а на той момент саме повернувся до Франції[3].

Цілковито покладаючись на свідчення свого польського візаві, Лінаж де Восьєнн вбачає головною причиною козацького збурення інтриги великого коронного канцлера Юрія Оссолінського, який підмовляв короля Владислава IV використати козаків, щоб спровокувати війну з турками та татарами. Вже з перших рядків своєї нотатки польський автор відкрито звинувачує Оссолінського у початку війни з козаками: «Треба бути хіба що чужинцем у Польщі, щоб не зрозуміти, що теперішня війна, яка призводить до таких спустошень в державі, є наслідком згубних порад канцлера Оссолінського»[4]. Саме канцлер «закликав до двору найповажніших козаків, привабив їх гарними обіцянками, й поміж них Хмельницького (*Chmielniski*), якому пообіцяв підтримку Речі Посполитої в їхніх заходах, і навіть видав йому 60 тисяч ліврів на будівництво кораблів, а для сприяння їхньому задуму надав їм великі привілеї, затверджені канцлерською печаткою»[5].

Неприхована ворожість польського інформатора до великого коронного канцлера свідчить про те, що він належав до опозиційних Оссолінському кіл шляхти. Саме така упередженість дозволяє йому звинувачувати високого урядовця в усіх бідах свого королівства. На противагу Оссолінському автор підносить архієпископа Андрія Лещинського, на той час призначеного підканцлером коронним, князя Ярему Вишневецького та краківського воєводу Юрія Любомирського. Усім трьом даються улесливі характеристики. Мудрість Лещинського в тексті вихваляється кілька разів. Він визнається набільшим захисником інтересів держави. До речі, саме Лещинський перебере пост Оссолінського після смерті останнього 9 серпня 1650 р. Очевидно, автор належав до прибічників архієпископа. Відповідно,

---

[1] Там само. – С. 335, 343.
[2] Там само. – С. 334.
[3] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 144; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 114; *Дашкевич Я.* Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна... – С. 12-13.
[4] *Дмитриев М.* «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.»... – С. 335, 343.
[5] Там само. – С. 336, 343-344.

вибух козацького невдоволення на Україні подається як результат політичних прорахунків канцлера, коли козаки, невдоволені тим, що їм заборонили похід на турків і татар, почали воювати з поляками. Інші причини Хмельниччини не згадані.

Українське козацтво в цьому творі подається як слабокероване знаряддя політичних махінацій Оссолінського, недолуге врядування котрого призвело до потужного повстання, яким не оминули можливості скористатися татари, щоб разом з козаками пограбувати країну.

Можна припускати, що автор польської записки під час вибуху повстання в Україні перебував у Варшаві. На таку думку наштовхують його докладні описи засідань сейму та обставин, що сприяли сходженню на престол Яна II Казимира. Серед баталій 1648 р. він лише мимохідь згадує поразки від козаків під Корсунем і Пилявцями. Проте, вочевидь, він був безпосереднім учасником походу польського війська на Зборів, деталі якого подає досить яскраво. Загальна концепція твору підводить до логічного висновку, що головною причиною невдачі королівської армії під Зборовом стало бездарне керівництво Оссолінського[1].

Цікавою особливістю твору є відсутність відвертої критики повсталих козаків, які згадуються побіжно. Найстрашнішим ворогом поляків у записці постають саме татари, по допомогу до яких постійно звертається Хмельницький. Відзначається повага до козацького гетьмана і проводиться думка, що, якби недолугий Оссолінський не віддав гетьманську булаву Семену Забузькому та не оголосив Хмельницького ворогом держави, той міг порозумітися з королем і припинити повстання[2].

Даний твір Лінажа де Восьєнна завершується укладанням Зборівського миру та поверненням польської армії додому. Негативна оцінка діяльності Оссолінського в документі, який був адресований французькому канцлеру Сег'є, дозволяла зробити висновок у хиткості позицій його польського колеги й можливу відставку. Однак, як відомо, цього не сталося через скору смерть того.

Значно детальніше перебіг українсько-польського протистояння розглядається в пізнішій книзі Лінажа де Восьєнна «Дійсна причина повстання козаків проти Польщі». Безпосереднім поштовхом до написання грунтовнішої книги про «козацьке повстання» для Лінажа де Восьєнна стало перебування в Парижі у 1653-1654 рр. польського політичного емігранта Ієроніма Радзейовського (1612-1667), колишнього коронного підканцлера. Саме він дав найбільше відомостей Лінажу де Восьєнну про хід війни на Україні та своє трактування цих подій.

Сама постать Радзейовського є доволі цікавою. Належачи до старовинного шляхетського роду гербу Юноша, а також завдяки здібностям дипломата та політика, він входив до найближчого оточення короля Владислава IV, а згодом і Яна II Казимира, був двоюрідним братом Яна Собесь-

[1] Там само. – С. 341, 349.
[2] Там само. – С. 340, 348.

кого, майбутнього короля. Підтримував ідеї Оссолінського та Владислава IV про війну з Османською імперією спільно з козаками. Брав участь в битві під Пилявцями й був звинувачений у втечі. Згодом взяв участь у битві під Берестечком. На цей час приходиться його особистий конфлікт з королем. Проти Радзейовського виступили новий канцлер Андрій Лещинський і великий коронний маршалок Юрій Любомирський. Серед звинувачень, які йому були висунуті, фігурувало листування з Хмельницьким і Виговським. Радзейовський був звинувачений у державній зраді, засуджений до інфамії та баніції й змушений був рятувати своє життя втечею на початку 1652 р. Деякий час перебував у Швеції, потім у Німеччині та Данії, а згодом дістався Франції, де намагався отримати прихильність і заступництво кардинала Мазаріні через посередництво свого знайомого, герцога Луї д'Арпажона (бл. 1600-1679), якого добре знав з того часу, коли останній був французьким послом у Варшаві. Саме в паризькому будинку д'Арпажона в той час проживав і Лінаж де Восьєнн, який виконував обов'язки його особистого секретаря та помічника й розмови котрого з Радзейовським стали одним з основних джерел книги, побудованої головним чином у формі діалогу між ними, що більше нагадують довгі монологи польського шляхтича, які зрідка перериваються репліками його французького співрозмовника.

Слід зазначити, що цей твір Лінаж де Восьєнн закінчив наприкінці 1650-х – на початку 1660-х рр. До такого висновку підштовхують слова королівського привілею, датованого 12 жовтня 1673 р., який допускав книгу до друку, наведені на останній її сторінці, де зазначено, що рукопис було подано автором за десять років до того. Останні події, зазначені в творі, вторгнення військ шведського короля Карла X Густава у Польщу та втеча Яна II Казимира з дружиною до Сілезії, відносяться до 1655-1656 рр. Очевидно, твір було завершено десь в той час, тому що про подальші події нічого не сказано. Автор лише доповнив його пізніше передмовою безпосередньо перед публікацією книги.

Створюючи книгу, автор переслідував претензійний задум розкрити, як він вважав, справжні причини козацько-польської війни, зазначаючи в передмові, зверненої до прем'єр-президента паризького парламенту, очевидно, Гійома де Ламуаньйона (1617-1677): «Впродовж вже двадцяти років говорять про війну Польщі з козаками. В багатьох історіях розглядають хід цих видатних подій, що відбуваються в даному королівстві, руйнуючи його. Проте жоден не знає їх справжніх причин, які, однак, є суттєвою частиною історії. Тацит повчав нас у своїх «Анналах»: *causas eventusq rerum* [лат. «причинами породжуються діла» – Є. Л.]. Потрібно не просто описати речі, що відбулися, але й зрозуміти їх причини»[1].

Величний задум Лінажа де Восьєнна розкрити історичну правду майже цілковито базувався на свідченнях двох його польських інформа-

[1] *Linage de Vauciennes P.* L'origine veritable du soulevement des Cosaques contre la Pologne... – S. P. – Epistre.

торів – Радзейовського та анонiма 1649 р. Наслідуючи традиції тогочасної космографії, автор значне місце у своїй книзі відводить опису історії, природи та географії тих країн, що оточують «землі козаків» – Польщі, Трансільванії, Молдавії, володінь турецького султана та Московії. Французький історіограф досить добре орієнтується в минулому цього географічного простору. Наприклад, описуючи землі кримського хана, він згадує, що «цей правитель володарює в країні, яку раніше називали Малою Скіфією, а тепер Перекопською Татарією» і тут були колись грецькі колонії, а з 1475 р. Крим підкорився султану[1].

Проте головними героями книги є, звичайно, козаки, волелюбність, мужність, міць і великий авторитет яких постійно відзначаються автором, котрий захоплюється їхньою майстерністю ведення бою, як на морі, так і на землі. Великий уривок твору, присвячений козакам, був перекладений російською мовою Дмитрієвим[2]. Лінаж де Восьєнн вустами Радзейовського зауважує: «Багато хто про них каже, але, без сумніву, мало хто їх знає, і варто було б мати з ними справи та провести певний час у їхній країні, щоб говорити про них належним чином»[3]. Стосовно козаків автор використовує цілу низку різнорідних дефініцій: «народ», «нація», «грабіжники», «воїни», «волоцюги» тощо, не намагаючись пояснити належним чином ці етнічні чи соціальні визначення. Він лише зауважує: «Ті, хто називають їх «козаками» (*Cosaques*), говорять, що це слово русинське (*un mot Ruthenien*), а ті, хто звуть їх «казаками» (*Casaques*), кажуть, що це слово татарське (*un mot Tartare*). Але всі погоджуються, що ці поняття означають людину підлеглу, найману, яка сама дбає про свій харч і тиняється з місця на місце»[4].

Важливе значення має в тексті локалізація «козацької країни» у відповідності до географічних орієнтирів. Щодо західної межі козацьких володінь автор занотовує: «Частина цього народу проживає неподалік Карпатських гір (*des Monts de Crapak*), які простяглися між Угорщиною та Польщею в бік Поділля та Молдавії. Інша проживає на островах, які утворює Дністер (*Niester*), звідки нападає на сусідні країни». Втім, вочевидь, в оригіналі мався на увазі не Дністер, а Дніпро (*Niesper*), написання назви якого дуже схоже[5]. Відповідно, східною межею козаків слід вважати Середнє Подніпров'я. До слова, саме цей регіон від Карпат до Дніпра, як правило, узагальнювався французькими історіографами XVI-XVII ст. під назвою Русі, або Південної чи Чорної Русі, як це можна бачити в працях Ле Лабурера[6], Шевальє[7], а також на деяких тогочасних географічних картах, зокрема, на

[1] Ibid. – P. 54, 56.
[2] *Дмитриев М.* «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.»... – С. 350-353.
[3] *Linage de Vauciennes P.* L'origine veritable du soulevement des Cosaques contre la Pologne... – P. 76.
[4] Ibid. – P. 78.
[5] Ibid. – P. 79, 85.
[6] *Le Laboureur S. de Bleranval J.* Relation du voyage de la royne de Pologne... – Partie 2. – P. 222.
[7] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 47.

одній з карт України Боплана 1665 р.[1] Не оминає Лінаж де Восьєнн і нового для французів поняття «Україна» (*Ukraine*), яке почало ширитися на Заході в цей час, означаючи «козацьку країну»[2].

Визнаючи козаків «однією з основних сил Польщі», автор детально зупиняється на їхньому побуті, озброєнні та манері ведення бойових дій. Він наголошує на великому значенні козаків у Речі Посполитій, підпорядкованість котрих державі є досить умовною й полягає хіба що в присязі, яку складає королю їхній ватажок, названий історіографом «шефом їхньої нації» чи «генералом». Лінаж де Восьєнн пише, що, коли Генріх Валуа виїхав з Польщі, вони ледь не домоглися обрання королем свого ставленика[3].

Багато уваги автор відводить походам козаків на турків і татар, згадуючи про їх участь у битвах під Цецорою та Хотином, про спустошення ними міст чорноморського узбережжя, в тому числі й околиць Константинополя, та розорення володінь кримського хана. При цьому козацькі кораблі він називає українським словом «чайки» (*caicz*)[4].

Але, звичайно, головною ідеєю книги, яка наскрізно проходить через весь твір, є намагання подати «справжню» причину вибуху козацької війни з поляками. Покладаючись на свідчення Радзейовського та у відповідності до концепції польської записки 1649 р., Лінаж де Восьєнн вважає, що приводом до козацького повстання стало прагнення Владислава IV, підбурюваного Оссолінським, спровокувати війну з Туреччиною. За цим планом, козаки мали, імітуючи непокору королівській владі, спричинити створення потужної польської армії та посилення позицій короля перед сеймом, щоб у кінцевому підсумку об'єднаними українсько-польськими силами розпочати наступ на землі турків і татар, який неодмінно мав би привести до перемоги. Автор кілька разів підкреслює, що заколот козаків, спочатку був несправжнім, удаваним, а самі вони лише виконували таємний наказ короля, але оточення Владислава IV «не відрізнило удаване повстання козаків від справжнього, трактуючи його як дійсний заколот»[5]. Шляхта вирішила раз і назавжди приборкати непокірних козаків, тому вони «були змушені обернути свою зброю проти власної батьківщини, щоб захистити себе»[6]. Розуміючи неминучість жорстокої розправи з ними, козакам нічого не залишалося як звернутися по допомогу до свого вічного супротивника – Високої Порти, яка «вирішила скористатися цим і помститися за втрати, заподіяні їй під час останніх війн, зустріла з радістю депутатів від козаків, завірила їх у протекції Його Високості [султана – Є. Л.] й віддала наказ татарському хану вступити на Україну, щоб приєднатися до них»[7].

---

[1] *Перналь А., Ессар Д.* Гійом Ле Вассер де Боплан військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна... – С. 34-35.
[2] *Linage de Vauciennes P.* L'origine veritable du soulevement des Cosaques contre la Pologne... – P. 79.
[3] Ibid. – P. 84.
[4] Ibid. – P. 86.
[5] Ibid. – P. 104.
[6] Ibid. – P. 35.
[7] Ibid. – P. 92.

Отже, автор книги повністю відкидає звинувачення козаків, до яких відчуває велику долю симпатії, у віроломстві й знімає з них відповідальність за початок повстання проти законної влади. Згідно зі свідченнями Радзейовського, який особисто вів переговори від імені короля з козаками, кілька разів зустрічався особисто з Хмельницьким і мав з ним дружні взаємини, представники козацької верхівки взагалі довгий час не хотіли дослухатися таємного королівського наказу, тому що «добре пам'ятали останній заколот своїх батьків і кари, які його супроводжували. Вони побоювалися, що це може бути пастка, щоб дізнатися чи здатні вони тримати в руках зброю»[1].

Між тим, тезу про те, що початок Хмельниччини цілковито лежить на совісті королівського уряду Речі Посполитої, виголошував і інший співвітчизник і сучасник Лінажа де Восьєнна історик і публіцист Жедеон Таллеман де Рео (1619-1692). У своїх «Історіеттах» («Історійках» або «Маленьких історіях») останній зазначав, що війна з козаками спалахнула через бажання «покійного короля [Владислава IV – Є. Л.], котрий хотів мати абсолютну владу й тому власноруч розпалював це козацьке повстання, щоб отримати привід для набору війська»[2].

Слід зазначити, що представлена у книзі Лінажа де Восьєнна позиція Радзейовського, спрямована в першу чергу на власне виправдання, оскільки на батьківщині він був державній зраді через прихильне ставлення до повсталих козаків і дружні стосунки з їх ватажками. Тому необхідно розглядати його свідчення крізь призму упередженості, тенденційності. В той же час треба визнати рацію Лінажа де Восьєнна, який на розповідь знатного поляка зауважив: «Ви мене так добре переконали своїм оповіданням про причину повстання ваших козаків, що я не маю підстав думати інакше. Ви повідомили мені обставини настільки особисті, що неможливо в них сумніватися й бути в них невпевненим. Це правда, тому що мсьє герцог д'Арпажон мені розповідав подібні речі також, коли говорив про польські справи та своє посольство»[3]. Тож немає підстав вважати наведений у цій книзі матеріал неправдивим. Хоча, звичайно, глибинних причин, які підняли весь український народ на боротьбу з пригноблювачами, автор так і не розкрив.

В той же час Лінаж де Восьєнн відзначає великий позитивний вплив французів на розвиток Речі Посполитої, зокрема, королеви Марії де Гонзаги та посла д'Арпажона. Останньому, як своєму патрону та благодійнику, автор відводить багато місця на сторінках книги. Він докладно висвітлює, як той після прибуття до Варшави в момент смерті Владислава IV підтримав його дружину, сприяв сходженню на престол його брата й був одним з ініціаторів й організаторів одруження Марії де Гонзаги з Яном II Казимиром. Історіограф не без гордості повідомляє, що шальки терезів польської

[1] Ibid. – P. 18.
[2] *Tallemant des Réaux G*. Les Historiettes de Tallemant des Réaux. Mémoires pour servir à l'histoire du XVIIe siècles, publiés sur le manuscript inédit et autographe; avec des éclaircissements et des notes, par messieurs Monmerque, member de l'Institut, de Chateaugiron et Taschereau. – P.: Alphonse Levavasseur, 1834. – T. 2. – 443 p. – P. 435.
[3] *Linage de Vauciennes P*. L'origine veritable du soulevement des Cosaques contre la Pologne... – P. 108.

шляхти на бік брата покійного короля схилилися саме після того, як герцог виступив на сеймі з блискучою латинською промовою на його користь. А, коли козацьке повстання розгорілося по всій країні, посол був одним з небагатьох, хто зберігав спокій на фоні загального сум'яття та хаосу, і з метою наведення ладу в державі закликав до Польщі значний контингент французьких найманців, щоб допомогти королю[1].

Лінаж де Восьєнн є палким прихильником абсолютизму й вважає, що обмеженість влади короля Речі Посполитої шкодить інтересам його держави. На думку історіографа, тільки централізація влади в руках освіченого монарха може убезпечити країну від зовнішніх і внутрішніх бід, яких перед тим зазнала і його батьківщина внаслідок соціальних катаклізмів викликаних релігійними війнами, а в сучасний йому період через Фронду.

Хоча праця Лінажа де Восьєнна спиралася на обмежене коло джерел і до того ж тенденційних, а відомий дослідник Наливайко вважав, що вона скоріше належить «до белетристики, ніж до серйозної історіографії»[2], треба визнати заслугу французького автора, який подав важливі свідчення про історію Хмельниччини та доповнив розуміння її передумов фактами з життя варшавського двору.

Події великої «козацької війни» під проводом Хмельницького розглянуті також ще в одній праці, видання якої підготовив саме Лінаж де Восьєнн. Маються на увазі «Мемуари про те, що відбулося у Швеції та сусідніх провінціях», видані в 1676-1677 рр. На жаль, цей твір поки що не знайшов достатнього висвітлення в українській і російській історіографіях, хоча представляє для них безумовний інтерес. Побіжний його аналіз був здійснений Наливайком[3]. Основу матеріалів для цієї праці склали листи, звіти та реляції очільника французької дипломатичної місії при дворі шведської королеви Христини П'єра Шаню (1601-1662). Останній відомий, зокрема, тим, що був одним з ініціаторів та організаторів переїзду до Стокгольма Рене Декарта, де той невдовзі помер. У детальній дипломатичній документації Шаню, ретельно опрацьованій Лінажем де Восьєнном, значне місце відводиться повсталим козакам і Хмельницькому, оскільки ця тема була однією з найголовніших у європейській політиці того часу.

Докладно занотовуючи всі важливі події, які впливали на формування державної політики Шведського королівства, а також чутки, що ходили при королівському дворі, Шаню неодноразово повідомляє про той резонанс, який спричиняв хід «козацької війни» у Стокгольмі. Він відзначає, що початок козацько-селянського повстання в Україні був з тривогою зустрінутий у Швеції, оскільки уряд королеви Христини на чолі з Акселем Оксеншерною трактував його як можливу хитрість з боку польського короля, який, узгодивши попередньо свої дії з «козацьким генералом» Хмельницьким, хотів за допомогою цієї містифікації раптово вторгнутися у південні області шведської держави, щоб повернути собі землі, втрачені поляками під час

[1] Ibid. – P. 96-101, 145-149.
[2] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 316.
[3] Там само. – С. 281-282.

попередніх війн, і взяти під повний контроль Гданськ, польська влада над яким була майже номінальною. Занепокоєння у Стокгольмі посилилося, коли незабаром було викрито пропольську змову в Ризі, яка до 1621 р. належала Польщі. Передбачалося також, що цей уявний військовий план міг бути спрямований і проти Московського царства[1]. Принагідно слід зауважити, що ці положення тексту дуже сильно нагадують концепцію причин «козацької війни», викладених у попередніх творах Лінажа де Восьєнна. Щоправда, там було чітко вказано, що секретний задум Владислава IV був спрямований саме проти Османської імперії.

В очікуванні можливого спільного козацько-польського наступу, підтримку якому могли надати татари, на території південного узбережжя Балтики, перетвореної тоді на «Шведське озеро», уряд Христини поспішно зміцнював прикордонні міста та фортеці. Проте саме в цей час надійшли чутки про вторгнення татар у землі московського царя, тому шведське керівництво почало розробляти план можливих дій у випадку нової війни між Польщею та Московією: «Швеція була немало стурбована тим, що їй доведеться робити, якщо Московія зазнає нападу. Чи варто допомогти тій у боротьбі з нападниками, щоб не допустити посилення Польщі, чи стати їй на бік завойовників, щоб захопити всю область цієї країни [Московії – Є. Л.], що простяглася від Фінляндії до Крижаного [Білого – Є. Л.] моря, включаючи Архангельськ, єдиний торгівельний порт московитів»[2]. Тільки усвідомлення того, що «війна козаків», підтриманих татарами, вибухнула насправді й носить чітко виражений антипольський характер, дозволило шведському уряду зітхнути з полегшенням. Хоча причини цього конфлікту в Стокгольмі тоді уявлялись досить туманно[3].

Поразки, завдані полякам повсталими козаками та селянами, змусили Варшаву шукати порозуміння із Стокгольмом. Автор неодноразово відмічає велике значення, яке мав перебіг українсько-польського конфлікту на ведення польсько-шведських мирних переговорів (між цими державами на той період діяло так зване Штумсдорфське перемир'я, укладене в 1635 р. на 26-річний термін). В той же час уряд королеви Христини ясно розумів, що затягування «козацької війни» з поляками шведській стороні лише на руку, тому що знекровлює та послаблює Річ Посполиту. Як позначено в повідомленнях Шаню, Швеція «вважала козаків настільки могутніми, що Польща навряд чи зможе їх приборкати. І, якщо їх підтримувати, вони будуть її дуже відчутно знесилювати, тоді Швеція матиме перевагу при вступі у війну на боці Прусії»[4].

Дуже цікавою в реляціях Шаню є досить критична оцінка значення битви під Берестечком, детальний аналіз військово-політичної ситуації,

---

[1] *Linage de Vauciennes P.* Mémoires. De ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1649 jusqu'à l'année 1652. Tirés des dépêches de Monsieur Chanut, ambassadeur pour le roy en Suede, par Linage de Vauciennes. – Cologne: Chez Pierre Marteau, 1677. – T. 2. – 490 p. – P. 178, 408.

[2] Ibid. – P. 178-179.

[3] Ibid. – P. 182-183.

[4] Ibid. – P. 185.

незважаючи на окремі неточності, навколо України, названої автором саме так, і глузування з ейфорії, яку перемога армії Яна II Казимира спричинила в польських колах[1]. Щоправда, автор помилково вважає особисто Хмельницького організатором відступу українських сил з-під Берестечка.

Аналізуючи наслідки даної битви, французький дипломат відзначає оманливість і перебільшеність польського тріумфу. Велика триденна битва показала міць і добру організованість повстанського війська та крихкість, погану контрольованість і нестійкість польської армії, а також взаємні чвари та недовіру між шляхтою та королем[2]. Одним з провідників шляхетської опозиції до короля та прибічником порозуміння з козаками, як уже зазначалося, виступив Радзейовський, який незабаром змушений був залишити Польщу й тікати до Швеції, де був ласкаво прийнятий королевою, що також знайшло докладне відображення в реляціях Шаню[3]. Як відомо, хиткість і невизначеність становища Речі Посполитої після Берестечка змусили Яна II Казимира укласти з переможеними козаками мир, який, однак, як зазначає французький автор, «погано виконувався, йшла чутка про великі невдоволення у Польщі»[4]. Розуміючи, що війна триває, обидві сторони конфлікту посилюють дипломатичну діяльність, шукаючи собі союзників.

На даний момент у вітчизняній історіографії ще недостатньо вивчена участь Швеції у цій війні. Проте звіти Шаню, оприлюднені Лінажем де Восьєнном, дозволяють зрозуміти значну роль Стокгольма у перебігу українсько-польського протистояння середини XVII ст. Як зазначалося, Швеція була зацікавлена у посиленні та продовженні «козацької війни», яка послаблювала її головного давнього супротивника – Річ Посполиту. Шведський уряд навіть розглядав можливість підтримати козаків. Відомо, що в 1657 р. українсько-шведські переговори дійсно мали місце, й велися вже новим шведським урядом Карла X Густава, проте свідчення Шаню доходять лише до 1655 р. Однак розгортання «козацької війни», яка поставила Польщу на межу політичної катастрофи, стимулювало безпосередню участь Швеції у цьому конфлікті. Особливо ситуація загострилася після того як козацька держава Хмельницького отримала підтримку Москви. Ось як свідчить про це Шаню, покладаючись на позицію Стокгольма: «Великий князь [московський – Є. Л.] прийняв рішення взяти під свій захист козаків, оскільки мав з ними спільну релігію, й оголосив війну Польщі. Він просив Швецію не втручатися в цю війну, але посприяти Московії й дозволити великому князю закупити в Швеції двадцять тисяч мушкетів. Йому не було дано жодної відповіді, особливо на ці прохання, тому що саме тоді польський король відправив до цього двору посла, щоб просити допомоги проти московитів, і тут хотіли вислухати пропозиції, які він мав би зробити»[5].

---

[1] Ibid. – P. 247.
[2] Ibid. – P. 294.
[3] Ibid. – P. 458-461.
[4] Ibid. – P. 408.
[5] *Linage de Vauciennes P.* Mémoires. De ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1649 jusqu'à l'année 1652. Tirés des dépêches de Monsieur Chanut,

Як відомо, подальше втручання Швеції у війну проти Польщі отримало в історіографії назву «Потопу» (1655-1660), яскраво змальованого в однойменному творі Генрика Сенкевича. Однак ці події не знайшли свого висвітлення на сторінках «Мемуарів» Шаню у зв'язку з завершенням його посольської місії. Попри все, свідчення французького дипломата й оцінка ним ходу українсько-польської війни, хоча вона і не є головним об'єктом його уваги, сприяли не лише кращому ознайомленню європейської публіки (зауважимо, що цей твір видано у Кельні) з перебігом епохальних подій в Україні, але також і з історією закулісної боротьби зовнішньополітичних відомств найвпливовіших держав, пов'язаної з намаганнями відстояти свої інтереси чи отримати зиск від цієї війни.

Про великий інтерес освічених французів до перебігу бойових дій в Україні свідчать повідомлення особистого секретаря польської королеви Марії-Луїзи де Гонзаги П'єра де Нуає. В 1859 р. були опубліковані його листи до відомого науковця та дипломата Ісмаеля Буйо. Останній відомий насамперед в галузі астрономії, де відзначився не лише як один з палких прибічників коперніканства, але й першим сформулював закон всесвітнього тяжіння, доведений та обгрунтований пізніше Ісааком Ньютоном. В 1657 р. Буйо виконував обов'язки секретаря французького посольства в Голландії. Опубліковані 237 листів Нуає до Буйо охоплюють період від жовтня 1655 до грудня 1659 р. Враховуючи очевидність того, що Буйо був не єдиним кореспондентом Нуає, та зважаючи на інтенсивність відправки повідомлень (один лист щотридня), слід визнати, що війна між українцями та поляками, яка була однією з головних тем всіх цих повідомлень, надзвичайно цікавила французьке суспільство. Нуає детально інформує свого візаві про військову та політичну ситуацію в Польщі, яка складалася тоді для неї катастрофічним чином, а також наводить копії повідомлень дипломатичної переписки королівського двору з іншими державами, в першу чергу з Кримським ханством. В листуванні відображені найголовніші битви цього періоду, зокрема, наведені досить детальні свідчення про битву під Конотопом (1659), переговори уряду з Хмельницьким, його смерть, обрання гетьманом Виговського та втрата ним булави тощо.

Деякі факти, наведені Нуає, мають цілком оригінальний характер, наприклад, передача через посередництво свого посланця Любовицького польською королевою у подарунок дружині Хмельницького персня з діамантом[1], намагання шведського короля стрімким маршем захопити Львів навесні 1656 р., щоб місто не дісталося Хмельницькому[2], чутки про смерть Хмельницького в серпні 1656 р.[3], існування в шведській армії великого козацького загону, який «добре проявив себе» на полі бою[4], сварка між

ambassadeur pour le roy en Suede, par Linage de Vauciennes. – Cologne: Chez Pierre Marteau, 1677. – T. 3. – 496 p. – P. 280.

[1] *Noyers Pierre des*. Lettres de Pierre des Noyers... – P. 69.

[2] Ibid. – P. 113-119.

[3] Ibid. – P. 242.

[4] Ibid. – P. 334.

Москвою та Україною через вимогу першої, щоб митрополит київський Діонісій Балабан отримав висвячення саме від патріарха московського, а не константинопольського[1] тощо. У листах Нуає відображається діяльність багатьох активних учасників Хмельниччини Павла Тетері (*Tettera*), Юрія Немирича (*Niemiericz*), Івана Нечая (*Nieczay*)[2].

Цікаво, що повідомляючи про смерть Хмельницького в 1657 р., Нуає називає його «протектором козаків» (*protecteur des Kosaks*), що викликає асоціації з іншим лідером революції того часу, з яким часто порівнювали українського гетьмана, лордом-протектором Кромвелем[3]. Наступника Хмельницького Івана Виговського Нуає характеризує як «людину освічену», яка була «канцлером покійного» та отримала булаву через малолітство сина гетьмана[4].

В той же час Нуає писав Буйо про все, що могло зацікавити його знайомого: про рідкісне атмосферене явище 4 січня 1657 р., коли на небі йому довелося бачити три сонця[5], про упирів[6], в існуванні яких був твердо переконаний тощо.

Але, якщо листи Нуає були опубліковані в часі віддаленому на два століття від моменту написання, дипломатичні повідомлення його іншого земляка, сучасника та колеги Гуго де Терлона (бл. 1620 – бл. 1690) вийшли друком невдовзі після їх написання. Терлон був французьким послом при дворі шведського короля Карла X Густава і був особисто знайомий з Нуає, про що є неодноразові свідчення в листах останнього[7]. Книга Терлона представляє собою спогади про діяльність його дипломатичної місії. Виконуючи доручення свого уряду, він збирав інформацію, яка могла зацікавити Париж. Події в Україні знайшли істотне відображення в цій праці. Одним з інформаторів Терлона був його друг Немирич. Значну цікавість представляє вже згадане повідомлення французького емісара про переговори з козаками через посередництво Немирича щодо залучення на службу до Людовіка XIV 4-тисячного козацького загону, який планувалося використати у конфлікті з іспанцями[8].

Безумовно, повідомлення французьких дипломатів таких як Нуає чи Терлон не є історичними дослідженнями, присвяченими Україні. Проте ці твори відіграють роль важливих історичних джерел і дозволяють нам краще усвідомити рівень інформації стосовно України часів Хмельниччини, якої володіли представники тодішнього французького політикуму.

---

[1] Ibid. – P. 363.
[2] Ibid. – P. 460, 462, 504.
[3] Ibid. – P. 345.
[4] Ibid. – P. 349, 363.
[5] Ibid. – P. 292.
[6] Ibid. – P. 561.
[7] Ibid. – P. 465, 487, 560.
[8] *Terlon H. de*. Memoires du chevalier de Terlon... – T. 1. – P. 69-71.

3. 5. «Історія війни козаків проти Польщі» П'єра Шевальє, як перший узагальнюючий нарис про Хмельниччину в контексті французьких українознавчих розвідок середини XVII ст.

Серед французьких авторів середини XVII ст. найбільш докладно картини війни українського народу під проводом Хмельницького висвітлено в праці Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі», яка була в цілому написана до 1655 р. і вийшла друком у Парижі в 1663 р. Останні правки були внесені в дану розвідку в 1655 р. Зробити таке датування нам допомагають слова самого автора про події, позначені 1654 р.: «В минулому році війна поновилася з найбільшим завзяттям як ніколи. Розумові здібності Хмельницького були підтримані довгими руками московитів»[1].

Скорочений варіант цього твору було надруковано як частину двотомного збірника «Повідомлення про різні цікаві мандрівки, що не були опубліковані і передаються повністю або частково з оригінальних писань мандрівників французьких, іспанських, німецьких, португальських, голландських, перських, арабських та інших», підготовленого видатним французьким науковцем, дипломатом, картографом, перекладачем і письменником Мелькіседеком Тевено (бл. 1620-1692), відомим, зокрема, як винахідник ватерпаса та один з перших популяризаторів філософії Конфуція у Європі. Згаданий двотомник набув великої популярності й витримав кілька перевидань.

Про великий інтерес французів до перебігу військових дій в Україні та особи козацького лідера промовисто свідчить те, що Тевено розмістив нарис Шевальє під гучною назвою «Повідомлення про козаків та життя Хмельницького», щоправда, без позначення імені автора, на самому початку свого об'ємного двотомника (перший том має понад 800 сторінок, а другий – більше 700)[2]. Без сумніву, ім'я українського гетьмана, постать якого мала привернути увагу читача, у Франції тоді було настільки відомим в освічених колах, що не потребувало додаткових пояснень. Збірник Тевено з нарисом Шевальє був відомий Вольтеру, який, зацікавившись історією козаків, відвів їм значне місце на сторінках своїх праць.

Треба зауважити, що «Повідомлення про козаків» було не єдиним твором у цьому двотомнику, де розглядалися події, пов'язані з Україною. Одразу за даною працею Шевальє слідували два об'ємних нариси, присвячені опису історії, географії, побуту та звичаїв кримських татар. Автором першого з них «Повідомлення про татар перекопських і ногайських, а також про черкесів, мегрелів і грузинів», був чернець-домініканець Жан де Люка, який близько 1625 р. відвідав землі Північного Причорномор'я під час дипломатичної місії до Кримського ханства та Кавказу. Ймовірно, його подорожні нотатки були писані італійською мовою чи латиною. Проте

[1] [*Chevalier P.*] Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski... – P. 9.
[2] Ibid. – P. 1-13.

зберігся лише їх французький переклад, наведений у збірнику Тевено[1]. В цьому творі найбільшу увагу автор звернув саме на Кримське ханство та життя татар. Він докладно описав природу цієї країни, господарство, найбільші міста. Відзначивши важливу роль в економіці кримців работоргівлі, автор зауважив, що великий притік невільників регулярно надходить до володінь хана, піддані якого ведуть безперервні «війни з поляками, русинами, московитами, черкесами [черкасами? – Є. Л.], молдаванами й угорцями та приводять багатьох рабів з цих націй»[2]. Цікаво, що Жан де Люка не відзначив у своєму творі козаків, ім'я яких тоді гучно гриміло Європою і які були найвідомішими антагоністами татар. Втім, можливо, у наведеному переліку суперників кримців козаків згадано під традиційним тоді означенням «черкасів» – *les Circassias*. Саме ця назва дуже часто призводила до змішування їх з кавказькими черкесами, про яких далі писав автор, й плутанини в західноєвропейській літературі. До висновку, що в даному випадку в творі мова йде саме про українців, підштовхують такі міркування: по-перше, до початку XVII ст. європейські автори козаків дуже часто іменували «черкасами», по друге, тут «черкаси» згадані у переліку європейських народів – поміж росіянами та молдаванами, що географічно відповідає локалізації українців, по-третє, досить часто західні космографи та історіографи відокремлювали козаків-«черкасів» від русинів, асоціюючи останніх з населенням Русі, яку здебільшого визначали у межах від Карпат до Дніпра. Оскільки козаки найбільше зосереджувалися у степових південних районах Наддніпрянщини, в Європі часто їх вважали окремим народом, спорідненим чи то з русинами, чи то з поляками, чи то з татарами.

Більш пов'язаний з Україною є наступний нарис з двотомника Тевено, який має назву «Додаток до попереднього повідомлення про Татарію і головним чином про кримських татар»[3]. Але це й не дивно, враховуючи, що основу для нього склали свідчення Боплана. Щоправда, прізвище останнього, яке позначене тут у примітці, наведено як «де Бопле (*de Beauplet*)». Але текст твору не залишає жодних сумнівів в авторстві людини, прізвище якої прийнято традиційно подавати як Боплан. Відповідно, саме козаків України (*Ucranie*) автор вважає головними противниками татар і багато говорить про їхню постійну ворожнечу. Зокрема, тут наведено ефектний епізод зі спогадів Боплана, коли він разом з 50 чи 60 козаками взяв участь в успішній відсічі раптового нападу 500 татар на свій укріплений табір[4].

Повертаючись до праці Шевальє, зауважимо, що читацький попит на неї виявився таким великим, що вже в тому ж 1663 р. автор видає свою

---

[1] *Luca J. de*. Relation des Tartares Percopites et Nogaies, des Circassiens, Mangreliens et Geogriens // Relations de divers voyages curieux… – 1696. – T. 1. – P. 14-23; *Січинський В.* Чужинці про Україну… – С. 64-65.

[2] *Luca J. de*. Relation des Tartares Percopites et Nogaies, des Circassiens, Mangreliens et Geogriens… – P. 16.

[3] [*Beauplan Guillaume Le Vasseur de*]. Additions à la Relation precedente de la Tartarie et principalement des Tartares du Crim // Relations de divers voyages curieux… – 1696. – T. 1. – P. 24-30.

[4] Ibid.

більш повну «Історію війни козаків проти Польщі» власним коштом, як окреме видання, а в 1668 р. слідує нове перевидання цієї роботи[1]. В 1672 р. його книгу було перекладено й опубліковано англійською мовою. В Парижі цей твір Шевальє перевидавався згодом ще кілька разів, зокрема, в 1858 р., коли інтерес французької публіки до нашої країни та козаків був підігрітий щойно закінченою війною у Криму та в 2001 р. на фоні зацікавлення французів Україною, як нещодавно утвореною новою самостійною державою у Європі[2].

Власне кажучи, книга, видана Шевальє, складається з трьох окремих трактатів, присвячених розкриттю визначеної теми. Два з них – «Слово про країну, звичаї, уряд, походження та релігію козаків» і «Слово про татар перекопських» – складають першу частину книги й мають здебільшого компілятивний характер з праць французьких і польських авторів, а власне «Історія війни козаків проти Польщі» подається в другій, і є оригінальним та найбільш об'ємним твором.

Не втрачаючи популярність впродовж століть, праця Шевальє в контексті українознавства певною мірою конкурує з бопланових «Описом України». До його «Історії війни козаків проти Польщі» неодноразово зверталися у своїх дослідженнях польські, російські та українські науковці, починаючи з XVIII ст. Наприклад, саме цей твір був одним з головних джерел для створення історичних нарисів Симоновського («Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй. иностранных, немецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года»), Рігельмана («Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как-то: черкасские или малороссийские и запорожские, а от них уже донские, а от сих яицкие, что ныне уральские, гребенские, сибирские, волгские, терские, некрасовские и проч. козаки, как равно и слободские полки. Собрано и составлено через труды инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана, 1785-1786 года») та Бантиша-Каменського («История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытнаго состояния сего края», 1822) тощо.

Разом з тим необхідно відмітити, що, незважаючи на скромніший обсяг, менш популярне за «Історію війни козаків проти Польщі» «Повідомлення про козаків» є більш змістовним у хронологічному плані, оскільки доводить події визвольної війни до 1655 р., тоді як «Історія війни козаків проти Польщі» Шевальє закінчується лише 1652 р. Однак згадана відмінність не є суттєвою, оскільки події 1653-1655 рр. в «Повідомленні» подані

[1] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne…

[2] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. – P.: Adamant Media Corporation, 2001. – 201 p. Втім, у даній роботі ми завжди посилаємося на видання саме 1668-го року.

стисло й уривчасто. До того ж «Історія війни козаків проти Польщі» має чітку композицію викладу та більш насичена інформаційно.

Про самого Шевальє, який першим з французьких дослідників найбільш детально висвітлив події Хмельниччини і який з гордістю називав себе «козацьким історіографом»[1] відомо небагато. Прізвище Шевальє (*Chevalier* – «кавалер», «вершник») є дуже поширеним у Франції. Серед носіїв цього прізвища згадується, якийсь П'єр, народжений в 1600 р., батьками якого були Жан Шевальє (1575-1635) та його дружина Перотін, у дівоцтві Траші (1580-1612)[2]. Важко сказати, чи був саме це майбутній «козацький історіограф», чи просто людина, що мала подібне ім'я, проте припущення про тотожність цих двох осіб є досить вірогідне. Про дослідника козацтва відомо, що він у 1645 р. брав участь у вербуванні козаків на службу до юного короля Людовіка XIV за дорученням уряду кардинала Мазаріні й був одним з членів військової та дипломатичної місії Ніколя-Леонора де Флесселя, графа де Брежі (бл. 1615-1689), який відповідав за виконання цього доручення. Саме до цього високопосадовця адресував свій твір про козаків Шевальє. В 1648-1654 рр., тобто у часи розпалу українсько-польської війни, Шевальє був секретарем французького посольства в Польщі, тобто був у курсі всіх перипетій, пов'язаних з ходом війни на Україні.

Серед головних джерел твору Шевальє, крім свідчень зібраних ним особисто, насамперед слід виділити «Опис України» Боплана, на слова якого в тексті кілька разів посилається сам автор і запозичення матеріалів з праці якого досить помітні (згадки про хворобу «гостець», опис чорноморських походів козаків, повідомлення про нальоти на Україну мошки та сарани, свідчення про існування в Києві університету). Ймовірно, він був знайомий і з працею Ле Лабурера, бо можна побачити інформативні збіги між їхніми творами при описах повстань Підкови, Наливайка та Павлюка. Зокрема, страту Підкови він датує помилково 1587-м роком, як і Ле Лабурер, а назву козаків аналогічно тому виводить від слова «коза»[3].

Визначаючи себе як «козацького історіографа», а свою книгу історичним дослідженням, Шевальє в той же час, слідуючи традиціям тогочасної літератури, намагався писати так, щоб не допустити перетворення свого твору на «неприємне читання (*la lecture desagreable*)» і максимально зацікавити потенційних читачів своїм оригінальним матеріалом[4].

Важливістю праці Шевальє є те, що він подає детальну інформацію не лише про перебіг військових дій, але й наводить тексти оригінальних документів тієї епохи, зокрема, умови Зборівського та Білоцерківського

---

[1] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – S. P. /P. 1-2/; *Шевальє П*. Історія війни козаків проти Польщі… – С. 19-20.

2 *Descendants of Antoine Chevalier* // Електронний ресурс: http://www.guernsey-society.org.uk/donkipedia/index.php5?title=Descendants_of_Antoine_Chevalier_%281490,_Trinity%29 15/02/2011.

[3] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 1, 6; *Шевальє П*. Історія війни козаків проти Польщі… – С. 23, 26.

[4] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – S. P. /P. 2-4/; *Шевальє П*. Історія війни козаків проти Польщі… – С. 21.

мирних договорів, польсько-татарські угоди під Зборовом і Жванцем (остання згадана в «Повідомленні про козаків»). Згадує автор і про активну дипломатію Хмельницького, спрямовану в першу чергу на встановлення дружніх взаємин з Кримським ханством, Московським царством, Високою Портою та Молдавським князівством.

Шевальє постійно вживає у своїх творах про козаків поняття «Україна». Це слово тоді вже міцно асоціювалося в Європі з козаками й по суті означало «козацьку країну». Шевальє конкретизує географічні межі цієї території у «Повідомленні про козаків» наступним чином: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїну, кордон (*la Frontière*). Це вся територія, що простяглася поза Волинню, Руссю та Поділлям і яка є населеною протягом шестидесяти років. Під час останньої війни вони також стали господарями Чорної Русі»[1]. В «Історії війни козаків проти Польщі» ця інформація наводиться дещо інакше: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїну, кордон. Це вся територія, що простяглася поза Волинню та Поділлям і складає частину Київського та Брацлавського воєводств. Останніми роками вони стали господарями цих областей, а також частини Чорної Русі, яку згодом змушені були залишити»[2].

Шевальє розмежовує поняття «Русь» і «Україна». Наприклад, «Україна є дуже родючою країною, так само як Русь та Поділля»[3]. Хоча чіткої відмінності між цими термінами автор не бачить, змішуючи їх між собою. Оскільки Україною він вважає територію козацької держави, історіограф розуміє, що значний масив цих земель історично носив назву Русь, тому, наприклад, Хмельницький походив «з глибин Русі», джерелом поповнення козацтва були «добровольці з окраїн Русі, Волині, Поділля та інших провінцій Польщі», мовою козаків була «рутенська», а сама Хмельниччина уявлялась йому «повстанням козаків і селян Русі»[4]. Відповідно, етнічну приналежність повсталих козаків і селян Шевальє визначає традиційним поняттям «русини» (*les Russes*). Інколи українські землі він об'єднує під узагальнюючою назвою Чорної чи Південної Русі, як це бачимо і в творі Ле Лабурера[5]. В той же час, описуючи козацькі володіння, Шевальє включає в них досить широкий географічний ареал. Серед головних рік країни він називає Дніпро, Буг, Дністер, Десну, Рось, Горинь, Случ і Стир, а її найголовніші міста перелічує в «Повідомленні про козаків» наступним чином: «Київ – давня столиця Русі, де перебуває осідок воєводи та митрополита грецької церкви, а також є університет, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Чер-

[1] [*Chevalier P.*] Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski... – P. 11.
[2] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 25-26; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 38-39.
[3] [*Chevalier P.*] Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski... – P. 11; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 26; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 38-39.
[4] [*Chevalier P.*] Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski... – P. 1; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 2; Part 2. – P. 76.
[5] *Le Laboureur S. de Bleranval J.* Relation du voyage de la royne de Pologne... – Partie 2. – P. 222; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 47;

каси, Чигирин (який є останнім місцем на боці Малої Татарії), Ямпіль над Дністром, Брацлав на півдні воєводства, Чернігів – інший центр воєводства на кордонах Московії»[1]. В «Історії війни козаків проти Польщі» до цього переліку козацьких міст він додає також Кодак, Вінницю, Умань, Переяслав, Лубни, Паволоч і Фастів[2]. Таким чином, своїм описом автор охоплює основний масив земель, що входять до сучасної України.

Використовуючи українську термінологію, Шевальє ставив собі за мету відображення місцевої лексики у її справжньому звучанні. Він наголошував, що, на відміну від багатьох своїх земляків, намагався подавати складні для французів імена людей та назви міст і річок, так як вони звучать насправді, уникаючи перекручень[3]. Шевальє, зокрема, дорікає видавцям двотомного збірника за редакцією Тевено за те, що вони припустилися численних друкарських помилок при наведені слов'янських власних назв, але, як зазначає сам історіограф, «провину друкаря можна пробачити, бо він, найімовірніше, не розуміє ні польської, ні рутенської мови»[4]. Саме тому, видаючи незабаром свою «Історію війни козаків проти Польщі», Шевальє намагався виправити ці термінологічні хиби. В якості зразку відмінного написання одних і тих самих власних імен в цих двох творах, можна навести такі приклади: ім'я козацького отамана Сави Кононовича, вбитого повсталими козаками в 1637 р., в «Повідомленні про козаків» подано як *Sawaltonowick*, а в назві *Lzerin*, вміщеній тут, досить непросто побачити гетьманську столицю Чигирин. Відповідно, ці поняття в «Історії війни козаків проти Польщі» мають наступний вигляд – *Sawakonowicz* та *Czehrin*[5].

Загалом можна визнати, що з цим завданням автор упорався добре, і більшість наведених ним у своїй книзі слов'янських імен та топонімів вгадується досить легко.

Важливою особливістю творів Шевальє є чітке розуміння, що «козаки – це тільки військо, а не нація, як багато хто вважав»[6]. Автор добре розуміє, що козаки – це лише одна з соціальних верств українського населення. Щоб зробити розуміння їхньої сутності доступнішим для французів, він порівнює їх з вільними стрільцями часів Карла VII та Жанни д'Арк[7].

До речі, саме Шевальє першим серед французьких історіографів справедливо відмічає важливу роль у «козацькій війні» українського селянства, як основної та найбільш чисельної верстви тогочасного населення. Він постійно підкреслює розмах селянських повстань, спровокованих шля-

---

[1] [*Chevalier P.*] Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski... – P. 11.
[2] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 29; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 42-43.
[3] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – S. P. /P. VIII+IX/; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 21-22.
[4] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – S. P. /P. V+VI/; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 20.
[5] [*Chevalier P.*] Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski... – P. 2, 8; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 9, 29.
[6] [*Chevalier P.*] Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski... – P. 9; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 14.
[7] Ibid.

хетськими кривдами, й активну участь ополчення, набраного з селян, в усіх битвах цієї війни. Шевальє наголошує на тому, що Хмельницький повинен був рахуватися з інтересами селян, які складали левову частку його чисельного війська та були головною базою його забезпечення. По суті, подану ним картину «козацької війни» правильніше назвати козацько-селянською війною.

До безперечних заслуг Шевальє слід віднести те, що він фактично першим у французькій історіографії подав життєпис «козацького генерала» Богдана Хмельницького (*Bogdan Kmielniski*), якого називав «Кромвелем, відтвореним на Русі (*un Cromwel reproduit en Russie*)». Шевальє зазначав, що гетьман і фактичний володар України є «не менш честолюбним, хоробрим і вправним у політиці», ніж англійський лорд-протектор[1]. Безумовно, біографічні свідчення про Хмельницького, наведені Шевальє, є короткими, фрагментарними та схематичними. Водночас вони дозволяли на заході краще зрозуміти особистість козацького лідера.

В узагальненому вигляді біографія Хмельницького подається в працях Шевальє наступним чином. «Козацький генерал», ім'я якого означає Теодор, тобто «божий дар» (ця примітка зроблена в книзі самим автором[2]), належав до найвищої козацької еліти, яку дуже високо цінував уряд Речі Посполитої й особисто король. Через конфлікт із польським шляхтичем Чаплинським, який сплюндрував його маєток, забрав собі його дружину та наказав побити кийками сина, Хмельницький, не маючи змоги відплатити кривднику, вирушив на Січ, де почав збирати навколо себе обурених козаків і селян, щоб здійснити свою помсту. На допомогу собі він запросив татар на чолі з Тугай-беєм[3].

Цікаво відзначити, що початковий етап повстання Шевальє не розглядає, як виступ козаків проти Речі Посполитої, припускаючи, що Хмельницький підтримував секретний зв'язок з Владиславом IV, і підбурення ним козаків мало на меті здійснення таємного королівського плану, спрямованого на розв'язання війни з Туреччиною. У визначений час козацьке військо мало з'єднатися з армією короля та вирушити проти турків і татар[4]. Згадаємо, що саме таку концепцію початку «козацької війни» обстоював і Лінаж де Восьєнн. Однак польська шляхта вирішила остаточно розібратися з козаками, це й призвело до нищівної війни на Україні, а, врешті-решт, і до катастрофічних наслідків для самої Речі Посполитої.

Хмельницький в творах Шевальє виглядає мудрим політиком, талановитим стратегом і вмілим дипломатом. Козацько-селянське військо, очолюване ним, завжди завдає поразки полякам. Єдина програна козаками

[1] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – S. P. /P. VIII/; *Шевальє П*. Історія війни козаків проти Польщі… – С. 21.
[2] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 13; *Шевальє П*. Історія війни козаків проти Польщі… – С. 30.
[3] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 2. – P. 6-9; *Шевальє П*. Історія війни козаків проти Польщі… – С. 76-78.
[4] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 2. – P. 7-8; *Шевальє П*. Історія війни козаків проти Польщі… – С. 76-77.

битва під Берестечком припала на час відсутності гетьмана у війську. Завдяки дипломатичному хисту Хмельницькому вдавалося підтримувати активні зв'язки з Польщею, Кримом, Московією, Туреччиною, Молдавією, Валахією та Трансільванією і, вміло граючи на протиріччях великих держав, відстоювати інтереси своєї країни. По суті, українському гетьману вдалося утворити на сході Європи нову потужну державу, рахуватися з якою змушені були всі сусідні правителі. Шевальє достатньо докладно висвітлює полівекторні намагання обачливого Хмельницького добитися від султана визнання «Руського князівства» під протекторатом Порти, водночас отримати підтримку від московського царя-єдиновірця, укласти й зміцнити союз з кримським ханом і молдавським господарем, і все це не розриваючи взаємин з двором польського короля.

Не обходить увагою Шевальє і найближчих сподвижників Хмельницького. Так, історіограф відзначає велику роль на початковому етапі війни Максима Кривоноса (*Crzivonos*), «іншого козацького ватажка, людини невідомого походження, але сміливої та страшенно жорстокої (*autre chef des Cosaques, homme de neant, mais hardy & horriblement cruel*)»[1]. Серед низки інших відомих козацьких полководців і сподвижників Хмельницького, згаданих Шевальє, можна назвати «одного з найголовніших козацьких начальників» Матвія Гладкого (*Hladki*), Іллю Голоту (*Helie Holota*), Степана Подобайла (*Estienne Podobaylo*), Михайла-Станіслава Кричевського, «польського шляхтича» (*Crziczevski, gentilhomme polonnois*), «генерал-майора» Данила Нечая (*Nieczay*), «офіцера, якого всі боялися за лють» Філона Джеджалія (*Dziadziali*), гетьманського «секретаря» та «головного радника» Івана Виговського (*Wihovski*), «генерала» Мартина Небабу (*Niebaba*), «козацького полковника» Гаркушу (*Orkussa*) тощо[2]. Найбільше уваги автор приділяє «генералу» Богуну (*Bohun*), який викликав його симпатії своїми полководницькими здібностями й особливо вмілою організацією козацької оборони під Берестечком після зради та відступу татар і зникнення Хмельницького. Лише прикре непорозуміння, яке призвело до паніки та сум'яття в козацькому таборі, а, зрештою, й до хаотичної втечі, на думку «козацького історіографа», не дозволили цьому вправному воєначальнику вберегти повністю своє військо від поразки[3].

До речі, саме в «Історії війни козаків проти Польщі» наводиться героїчний епізод цієї оборони під Берестечком, який став легендарним, про трьохсот козаків, що скупчилися на острові посеред болота, відбиваючи всі атаки поляків, доки всі не полягли. Останній з цих відчайдухів, прострелений чотирнадцятьма кулями, боронився впродовж трьох годин, захи-

[1] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 2. – P. 22; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 86-87.
[2] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 2. – P. 78, 80, 82, 113, 149-150, 158, 179, 186, 199; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 116-119, 137-138, 152, 156, 167, 169, 176.
[3] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 2. – P. 161-167; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 158-162.

щаючись лише косою, викликавши захоплення всіх присутніх і навіть самого короля, котрий пропонував йому життя, якщо той припинить свій безглуздий опір, на що козак відповів, що воліє померти у бою, як справжній воїн, і був простромлений списом якогось німецького найманця[1].

«Історія війни козаків проти Польщі» обривається досить раптово – подіями, пов'язаними з укладанням Білоцерківського договору, та смертю великого коронного гетьмана Миколи Потоцького (20 листопада 1651 р.). Хоча «козацька війна» цим, зрозуміло, не завершилася. Цілком очевидно, що автор мав намір написати згодом більш розширений твір, який би охоплював події пізнішого часу. Про цей задум повідомляв сам Шевальє у передньому слові до читача, зауважуючи, що володіє необхідними джерельними свідченнями[2]. Про те, які події мав би охопити новий твір Шевальє, можемо судити з відомостей, поданих ним у «Повідомленні про козаків». Тут йдеться про зміцнення українсько-молдавського союзу й одруження Тимоша Хмельницького з дочкою господаря Василя Лупула (1652), а також про загибель старшого гетьманича при обороні Сучави у вересні 1653 р. та облогу польської армії Яна II Казимира під Жванцем українсько-татарськими військами, яка не мала успіху через нове зближення між Кримом і Польщею. Французький історіограф занотував, що зраджені вкотре своїми ненадійними союзниками «козаки відправилися на свої квартири в Україні»[3]. Останні події, представлені в «Повідомленні про козаків», охоплюють 1654 р. і присвячені розгляду спільних бойових дій українсько-московських військ[4].

Отже, Шевальє довів тут виклад подій до 1655 р. і міг вважати тему «козацької війни» вичерпаною. Власне кажучи, з 1654 р. війна остаточно втратила лише «козацький» характер, тому що відбулося кардинальне перегруповування воюючих сторін: Річ Посполита уклала союз з Кримом, Московське царство виступило на підтримку Хмельницького, Швеція оголосила війну Польщі, в той же час Московія незабаром розпочала війну проти Швеції, уклавши з Польщею Віленське перемир'я (1656). Це в свою чергу змусило Хмельницького шукати порозуміння з шведським урядом. Вочевидь, для Шевальє ці події вже не були суто «козацькою війною».

Визнаючи головним чинником, що докорінно змінив хід війни, вступ до неї Московського царства, історіограф постійно наголошує на прагненнях цієї держави максимально використати «козацьку війну» у власних інтересах. В той же час Шевальє зазначає, що Хмельниччина, несучи величезні політичні вигоди Московії через ослаблення Речі Посполитої, мала приховану загрозу й для самих володінь царя. Автор відмічає великий страх того через занепокоєння, що повстання «козаків і селян Русі подає поганий приклад і

[1] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 2. – P. 167-170; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 161-163.
[2] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – S. P. /P. VIII+IX/; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 22.
[3] [*Chevalier P.*] Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski... – P. 8.
[4] Ibid. – P. 9.

може перекинутися на його підданих»[1]. Тільки в умовах майже повного виснаження Речі Посполитої від затяжної війни з повсталими козаками та селянами та під тиском побоювань, що Хмельницький може визнати свій васалітет від турецького султана, московський цар нарешті наважився прийняти Україну під свій протекторат й оголосити війну Польщі.

Фактично поклавши початок історичним дослідженням Хмельниччини у Франції, роботи Шевальє зберігають свою важливість і донині. Загалом слід визнати, що автор досить правдиво й об'єктивно висвітлив картини національно-визвольної війни в Україні, ввівши до наукового обігу низку історичних джерел з історії Хмельниччини та збагативши її бачення новими фактами. Він одним з перших у французькій історіографії акцентував увагу на поширених у Європі помилкових уявленнях. Наприклад, щодо сутності козаків, яких вважали певною етнічною спільнотою чи нацією, виводячи її походження від русинів, поляків, татар і навіть скіфів та сарматів. Шевальє постійно підкреслював, що козаки – це лише військо, соціальний стан, що утворився з різних верств населення Русі. Також він першим серед французьких науковців наголосив на визначальній ролі селян у «козацькій війні», навівши безліч фактів їхньої участі у бойових діях і впливу на хід переговорів з поляками. Така актуалізація важливої ролі в повстанні українських селян, доведених до відчаю зловживаннями польської шляхти, можливо, мала на меті і певний виховний момент для власних земляків автора, адже ситуація у Франції на середину XVII ст. була подібною, народ, доведений до крайньої межі зубожіння податками та поборами чиновників і знаті, відповідав на нові утиски заколотами та повстаннями. На півдні королівства вирувало впродовж століття, час від часу спалахуючи з новою силою, повстання «кроканів», а в 1648-1652 рр. вся держава поринула в гостре соціально-політичне протистояння, що отримало назву «Фронди»[2]. Описуючи руйнівні картини «козацької війни», автор повною мірою міг уявляти виникнення подібної ситуації на своїй батьківщині.

Також до заслуг Шевальє можна віднести те, що він поряд з Бопланом і Лінажем де Восьєнном став одним з найбільших популяризаторів у Франції нового поняття «Україна», яке з того часу вкорінилося в свідомості європейців, як означення «країни козаків». Таке уявлення можна побачити й у широко відомому в Європі вислові польського короля Яна III Собеського: «*Ukraina Cossacis sedat*! (Україна козакам належить!)»[3].

Саме цей «козацький історіограф» першим з французьких науковців подав короткий життєпис Хмельницького, до постаті якого будуть згодом звертатися й інші французькі дослідники.

Відзначаючи важливе значення творів Шевальє для розвитку українознавчих і козакознавчих студій у французькій історіографії, слід зауважити, що його в цілому справедливі та реалістичні праці не позбавлені

---

[1] Ibid. – P. 6.
[2] *История Франции*: В 3 т. / Отв. ред. А. З. Манфред. – М.: Наука, 1972. – Т. 1. – 360 с. – С. 256-260.
[3] *Чухліб Т*. Козаки та яничари... – С. 395.

окремих недоліків. Не торкаючись питань складної для французів слов'янської термінології, яку, незважаючи на всі намагання автора, він наводить не завжди точно, головною вадою його творів є некритичне запозичення інформації з джерел, що часто мають суб'єктивний, тенденційний або відверто помилковий характер. До таких вад можна віднести, наприклад, вивід назви козаків від «кози», відведення головної ролі у формуванні козацького війська Стефану Баторію та визнання «мови козаків, одним з польських діалектів»[1]. Маються у Шевальє і фактичні помилки. Так, крім згаданої неправильної дати смерті Підкови (1587 замість 1578), очевидно, запозиченої у Ле Лабурера, він припускається помилок і в датуванні інших подій. Зокрема, охрещення Русі Володимиром він позначає 942-м роком[2].

Про залежність історіографа від переважно польських джерел інформації свідчить те, що Шевальє дуже часто наводить приклади звірячих розправ повстанців над польською шляхтою, в той же час замовчуючи аналогічні приклади жорстокості з іншого боку. Одним з головних мотивів українсько-польського протистояння Шевальє визнає намагання Хмельницького помститися за особисту образу, що повністю суперечить картинам поданої ним всенародної боротьби проти пригноблювачів.

Також не відповідають концепції Шевальє, який загалом визнає Хмельницького видатним і мудрим політиком, епізоди з гетьманом, де той чинить дії не зовсім адекватні. Для зразка можна навести фрагмент з його твору, у якому Хмельницький, «хильнувши багато вина та оковитої (*le vin & l'eau de vie*) наказав втопити депутатів від польської шляхти, які приїхали до нього скаржитися на своїх селян, але, проспавшись, негайно скасував свій наказ». Тут маємо цікаву авторську примітку стосовно горілки, названу в тексті «водою життя» (латинська назва «*aqua vitae*» в Україні перетворилася на «оковиту»). Шевальє позначає, що це «звичайний напій, як серед цих народів так і у московитів»[3]. Вочевидь, йдеться про спрощене сприйняття реалій політичного життя гетьманської ставки, коли Шевальє просто переказав один з популярних анекдотів про Хмельницького, що мали тоді ходіння у Варшаві. Відомий діаспорний історик Мацьків, зауваживши високий ступінь об'єктивності свідчень цього французького автора, підкреслює, що «симпатії Шевальє були на стороні Польщі»[4].

Подекуди в історіографії можна зустріти свідчення про рукописний трактат Клода де Месма графа д'Аво (1595-1650), відомого дипломата, французького посла в Польщі в 1634-1636 рр., присвячений козакам. Так, наприклад, відомий український дослідник Дашкевич називає його «Словом про козаків» («*Discours des Cosaques*») і датує кінцем 1630-х – 1640-ми рр.,

---

[1] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 1, 3, 38; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 23-24, 46.
[2] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 1. – P. 38; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 46.
[3] *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 2. – P. 97; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі… – С. 129-130.
[4] *Мацьків Т.* Хмельниччина в тогочасних західноєвропейських джерелах… – С. 47.

зауважуючи, що одним з інформаторів його автора міг бути Боплан[1]. Однак рукописний твір, автором якого дійсно позначений граф д'Аво і який зберігається у сховищах Національної бібліотеки Франції, в оригіналі має дещо іншу назву «Слово про становище козаків, укладене за писаннями мсьє графа д'Аво» («*Discours de l'estat des Cosaques, mis par escrit par Mr. le comte d'Avaux*»). Цей документ входить до рукописного збірника трактатів, пов'язаних з політикою Франції у середині XVII ст. Ускладненість доступу до цього твору не дозволяла здійснити його комплексний аналіз. Він не надто цікавив французьких істориків, а українські до недавнього часу майже не мали змоги з ним ознайомитися. Нині він є загальнодоступним у відсканованому вигляді на сайті Національної бібліотеки Франції[2].

Вже навіть побіжний розгляд даного трактату доводить, що його автором не міг бути Клод де Месм граф д'Аво, який помер у 1650 р., тоді як твір висвітлює події до 1654 р. З цієї ж причини він не міг і бути написаним у час, вказаний Дашкевичем. Втім, при уважному аналізі тексту даного документу стає зрозуміло, що він являє собою ні що інше, як список з «Повідомлення про козаків» Шевальє, завершеного, як вже зазначалося, в 1655 р. Цілком ймовірно, що цей документ дійсно належав графу д'Аво, як позначено на його початку, однак не Клоду де Месму, а його племіннику Жану-Жаку де Месму (1640-1688), відомому дипломату, одному з найосвіченіших людей тієї доби, власнику величезної бібліотеки, який удостоївся честі бути прийнятим до Французької академії. Можливо також на його замовлення була написана книга Мішеля Руссо де ла Валетта «Казимир, король Польщі», опублікована в 1679 р. Принаймні, згаданий автор адресував свій твір, присвячений головним чином військовій діяльності Яна II Казимира, а, отже, тісно пов'язаний з Україною, саме командору де Месму[3].

Припущення Дашкевича про вплив Боплана частково правильні, оскільки, як вже зазначалося, Шевальє багато свідчень запозичив з його «Опису України».

Таким чином, підводячи підсумок, можна відзначити, що праці Ле Лабурера, Боплана, Лінажа де Восьєнна та Шевальє поклали початок зародженню французької історіографії, присвяченої козацькій Україні. Саме ця тема стала досить популярною впродовж наступного століття, знайшовши широке відображення в європейській науці, культурі та суспільній думці.

---

[1] *Дашкевич Я.* Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна... – С. 11-12.

[2] *Discours de l'estat des Cosaques, mis par escrit par Mr. le comte d'Avaux* // Електронний ресурс: http://gallica.bnf.fr/Search?idArk=&n=15&p=1&lang=EN&adva=1&adv=1&reset=&urlReferer=%2Fadvancedsearch%3Flang%3DEN&enreg=&tri=&submit1=Start+search&catsel1=f_title&cat1=&ope2=MUST&catsel2=f_creator&cat2=comte+d%27Avaux&ope3=MUST&catsel3=f_tdm&cat3=&date=daTo&daFr=&daTo=&sel_provenance_Part=toutPartenaires&sel_provenance_Edist=toutSNE&sel_source=toutSources&dateMiseEnLigne=indexDateFrom&firstIndexationDateDebut=&firstIndexationDateFin=&tri= 21/11/2011.

[3] *Rousseau de la Valette M.* Casimir roy de Pologne. – Lyon: Chez Thomas Amaulry, 1679. – T. 1. - /VI/+256 p.; T. 2. – 331 p.

Зокрема, в 1684 р. відбувся захист історичної дисертації про козаків німецьким науковцем Йоганом-Йоахімом Мюллером[1].

3. 6. Відображення перебігу «української війни» в тюркознавчих розвідках французьких авторів останьої третини XVII ст.

Великим потрясінням для Європи на фоні довготривалої війни в Україні стало просування турецької експансії на північ в 1672-1678 рр. Після захоплення Кам'янця-Подільського та зруйнування Чигирина турки контролювали більшу частину Правобережної України. Створений ними на завойованих територіях український еялет став найпівнічнішим володінням Османської імперії[2]. Нове посилення Високої Порти на тлі багатовікової ворожнечі між християнами та мусульманами могло призвести до кардинальних змін у геополітичному переустрої Європи. У зв'язку з цим активізується робота французької дипломатії в Туреччині, Польщі та Росії. Емісари з Парижа складають детальні звіти, про бачене та чуте ними, що могло бути цікавим для французького уряду й суспільства. Ця інформація відображалася в науково-публіцистичних розвідках того часу. В цьому плані великий інтерес становить праця Франсуа де Шасполя «Історія великих візирів» (1676), а також твори французьких представників в Османській імперії де ла Магделена та де ла Круа, які залишили докладний опис подій в Україні в 1670-х рр., свідками яких вони були.

В 1677 р. у швейцарському Базелі вийшла в світ двотомна праця Клода де ла Магделена «Дзеркало Оттоманської імперії», яка відразу стала ходовою у французьких книгарнях, зважаючи на актуальність описуваних в ній подій, і зазнала кілька перевидань. Вже в 1678 р. вона була передрукована в Парижі, а в 1680 р. в Ліоні. Повна назва цього твору, як і характерно для того часу, була досить розлогою, наприклад, ліонське видання називалося так «Дзеркало Оттоманської імперії або сучасний стан двору та війська великого правителя з описом усіх особливостей способу життя турків і розповіддю про все найважливіше, що відбувалося під час війни турків у Польщі та в Україні до 1677 р.».

На жаль, про самого автора книги відомо мало. Його ім'я практично ніде не згадується. Позначене вище ім'я Клод вказане на сайті аукціону Сотбі, де в травні 2002 р. було виставлене на продаж перше, базельське видання цього твору з орієнтовною вартістю 800-1200 фунтів стерлінгів, яке в ході торгів було продане за 3107 фунтів стерлінгів[3]. Прізвище де ла Ма-

[1] *Мюллер Й.* Історична дисертація про козаків (Публ. Ю. Мицика, М. Кулинського) // Всесвіт. - 1988. - № 6. - С. 131-137.
[2] *Чухліб Т.* Козаки та яничари... – С. 199-200.
[3] Електронний ресурс: http://www.sothebys.com/app/live/lot/LotDetail.jsp?sale_number= L02309&live_lot_id=653 07/04/2011.

гделен, у Наливайка – Мадлен[1], дозволяє припустити, що автор, очевидно, міг належати до відомого бургундського роду, з якого походив й один з придворних Генріха IV, Франсуа де ла Магделен. І навряд чи це був псевдонім, як припускав Наливайко[2], тому що спроба видати себе за представника загальновідомого роду, не будучи ним, могла б супроводжуватися тоді негативними наслідками для автора. До того ж, в назві книги стосовно автора позначено «*Mr. Le C[omte]. De la Magdeleine*», що свідчить про його графський титул, а сам він зазначає, що його «народження завжди давало йому відповідний ранг»[3].

Як слідує з твору, де ла Магделен багато років провів у Туреччині, де певний час перебував у турецькій неволі[4]. З його слів, звернених до читача, можна зрозуміти, що він був взятий у полон під час однієї з битв із турками. Очевидно, це слід віднести до подій австро-турецької війни 1663-1664 рр., у якій взяв участь і французький експедиційний корпус, надісланий Людовіком XIV. У неволі де ла Магделену довелося пережити знущання, тортури, примус перейти в іслам і навіть загрозу смертної кари, про яку він повідомляє, що за одну ніч його чорне як смола волосся, окраса тридцятирічного чоловіка, перетворилося на сіре[5]. Ці слова дозволяють нам віднести час його народження до середини 1630-х рр. В 1672-1674 рр., в умовах нової війни, де ла Магделен брав участь у поході війська Мехмеда IV на Україну. В 1676 р. йому пощастило вивільнитися від неволі, й він поступив на службу до баварського курфюрста Фердинанда-Марії (1636-1679). Свою працю де ла Магделен присвятив саме йому, назвавши себе в передмові у відповідності до тогочасного етикету його «найнижчим і найвідданішим слугою». Як відомо, цей володар Баварії проводив досить активну зовнішню політику своєї невеликої держави, спираючись на союз із Францією і навіть був одружений з онукою французького короля Генріха IV. Відзначимо, що знаменне й саме місто виходу в світ цього твору, оскільки швейцарський Базель знаходиться майже у самого франко-баварського кордону.

З тексту книги можна зрозуміти, що, будучи офіцером, автор чудово розбирався у військовій справі. Принаймні, дуже багато місця він відводить питанням фортифікації, управління армією, тактики бою, артилерійському мистецтву, озброєнню, особливостям ведення військових кампаній тощо, присвятивши цьому всю другу частину твору.

Досить часто автор звертається до української проблематики. Насамперед це стосується питань притоку рабів до Османської імперії, жахливе становище яких він знає не з чуток. Він зазначає, що головним поста-

---

[1] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 343.
[2] Там само.
[3] *Magdeleine, comte de la*. Le miroir ottoman… – 1677. – Preface au lecteur. – S. P.
[4] *Encyclopédie*, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Tome septieme. cha-cht. Par une société de gens de lettres. Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, & quant à la partie Mathématique , par M. D'ALEMBERT. – À Berne et à Lausanne: Chèz les Sociétés typographiques, 1782. – T. 7. – 890 p. – P. 276.
[5] *Magdeleine, comte de la*. Le miroir ottoman… – 1677. – Preface au lecteur. – S. P.

чальником невільників є кримські татари[1]. Відзначає він і численні випадки ренегатства серед невільників з України, котрі завдяки цьому отримували змогу посісти важливе становище в турецькому суспільстві, як, наприклад, султанша-валіде Турхан-Хатіс, матір тогочасного правителя Високої Порти Мехмеда IV, що була «руською селянкою, поневоленою татарами (*une paysanne Russiene faite esclave par les Tartares*)»[2]. Про цю жінку автор відгукується досить схвально, хоча й відзначає, що її карколомний злет супроводжувався загубленням душі внаслідок відвернення від Христа та прийняття ісламу. Втім, це не заважало їй допомагати при нагоді своїм землякам у турецькій неволі, про що свідчить сам автор[3].

Але головним чином Україна розглядається в творі де ла Магделена у зв'язку з походами турецької армії в 1670-х рр., яким присвячено окремий додаток наприкінці книги. Автор досить детально занотовує подробиці переходу великої армії Мехмеда IV через Дунай, де до нього приєдналися загони волоського та молдавського князів, а також козаки «бунтівного Дорошенка (*rebele Dorosinko*)», зосередження військ султана навколо Кам'янця-Подільського та подальшу облогу і штурм міста, наступні походи турків і татар на Львів та інші міста України в 1672-1675 рр. і масове поневолення місцевого люду, який уганявся в Крим і Туреччину. Особливу увагу де ла Магделен звертає на облогу та захоплення Умані (1674), що супроводжувалося жахливою різнею місцевого населення, звірячими розправами над жінками та дітьми, які дуже вразили автора[4]. Завершується виклад подій у творі 1676 р., коли Дорошенко здався військам московського царя та козакам Самойловича.

Петро Дорошенко є постійним героєм цього оповідання, хоча й не викликає симпатій у автора. де ла Магделен називає його «гетьманом» (*Hatteman*) або «генералом» (*Général*). Турки й татари виступають у ролі його більш могутніх союзників, які бачать свій інтерес у війні в Україні проти поляків, росіян та опозиційних до протурецького гетьмана козаків. Наслідком завоювань армії Мехмеда IV стало те, що «Україна була залишена Дорошенку під турецькою зверхністю (*l'Ukraine fût laissée à Dorosinko, sous la protéction du Turq*)». А, коли «могутня армія московитів атакувала Чигирин, головну фортецю бунтівного Дорошенка (*Cherin, principale forteresse du rebelle Dorosinko*)», турецько-татарське військо відразу вирушило йому на допомогу[5].

Набільшу прихильність автора викликає польський полководець Ян Собеський, обрання якого королем де ла Магделен вважає цілком заслуженим. Кілька разів у своєму творі автор називає цього воєначальника

---

[1] *Magdeleine, comte de la*. Le miroir ottoman… – 1677. – P. 72; [*La Magdeleine C. de*]. Le Miroir de l'empire Ottoman... – 1680. – Partie 1. – P. 98.
[2] *Magdeleine, comte de la*. Le miroir ottoman… – 1677. – P. 117; [*La Magdeleine C. de*]. Le Miroir de l'empire Ottoman... – 1680. – Partie 1. – P. 159.
[3] *Magdeleine, comte de la*. Le miroir ottoman… – 1677. – P. 119-120; [*La Magdeleine C. de*]. Le Miroir de l'empire Ottoman... – 1680. – Partie 1. – P. 162.
[4] *Magdeleine, comte de la*. Le miroir ottoman… – 1677. – Recit. – P. 29-35; [*La Magdeleine C. de*]. Le Miroir de l'empire Ottoman... – 1680. – Partie 2. – P. 194-202.
[5] *Magdeleine, comte de la*. Le miroir ottoman… – 1677. – Recit. – P. 15, 21, 28.

«непереможним»[1]. Слід зауважити, що книга була написана за кілька років до славнозвісної Віденської битви, що принесла Яну III Собеському світову славу та популярність.

Саме в праці де ла Магделена наводиться унікальний факт про те, як Мехмед IV зазнав несподіваного нападу козаків під час полювання (своєї улюбленої розваги, за що й отримав прізвисько «Мисливець») 12 серпня 1674 р. в околицях Кам'янця-Подільського. Як зазначає автор, козаки неодмінно вбили б султана, якби знали, хто це. І тільки завдяки доброму коню Мехмеду IV пощастило врятуватися[2].

При широкому використанні терміну «Україна», автор часто вживає щодо території нашої країни й традиційне поняття «Русь». Останню він не ототожнює з «Московією». Наприклад, татари у нього «є сусідами Московії, Русі, Черкасії, Мінгрелії та Грузії (*voisins de Moscovie, Russie, Circacie, Mingrelie & Georgie*)»[3]. Хоча він і зауважує, що «великі московські князі стали імператорами Білої Русі (*les grands Ducs de Moscovie Empereurs de la Russie Blanche*)»[4].

Вживає де ла Магделен і популярну серед французів дефініцію «Чорна Русь». Так, Львів він називає «столицею Чорної Русі (*Leopol capitale de la Russie Noire*)»[5].

«Дзеркало Оттоманської імперії» де ла Магделена багато в чому перегукується з виданою тоді ж 3-томною «Історією великих візирів» де Шасполя. На жаль, про цього автора не маємо ніяких свідчень. Судячи з його праці, він писав про справи Туреччини та Польщі, споглядаючи їх з Парижа й грунтуючи свої свідчення на повідомленнях місцевої преси. Саме тому його інформація не настільки яскрава, як у де ла Магделена. Але «Історія великих візирів» дозволяє доволі добре усвідомити бачення подій в Україні в 1660-1670-х рр. очима французьких інтелектуалів.

На думку де Шасполя, причиною, що зумовила перехід Дорошенка, якого автор називає «одним з наймогутніших і найамбіційніших людей королівства», на бік турків, стали власні амбіції козацького гетьмана[6]. Цей перехід автор розглядає доволі спрощено: Дорошенко спочатку підтримував промосковську партію, вважаючи можливим отримання польського трону царевичем, а коли надії на це зруйнувалися, дискредитований, він змушений був шукати надійну опору для своїх політичних прагнень, яку

---

[1] *Magdeleine, comte de la*. Le miroir ottoman… – 1677. – Recit. – P. 17; [*La Magdeleine C. de*]. Le Miroir de l'empire Ottoman... – 1680. – Partie 1. – P. 102.

[2] *Magdeleine, comte de la*. Le miroir ottoman… – 1677. – Recit. – P. 27-28; [*La Magdeleine C. de*]. Le Miroir de l'empire Ottoman... – 1680. – Partie 2. – P. 192-193.

[3] *Magdeleine, comte de la*. Le miroir ottoman… – 1677. – P. 252; [*La Magdeleine C. de*]. Le Miroir de l'empire Ottoman... – 1680. – Partie 2. – P. 140-141.

[4] *Magdeleine, comte de la*. Le miroir ottoman… – 1677. – Recit. – P. 21.

[5] Ibid. – 1677. – Recit. – P. 13.

[6] *Chassepol F. de*. Histoire des grands vizirs Mahomet Coprogli Pacha, et Ahcmet Coprogli Pacha. Celle des trois derniers Grands Seigneur; de leurs Sultanes, & principales Favorites, avec les plus secrettes intrigues du Serrail. Et plusieurs autres Particularitez des Guerres de Dalmatie, Transilvanie, Hongrie, Candie, & Pologne. Avec le Plan de la Bataille de Cotzchin. – P.: Chez Estienne Michalley, 1676. – /IX/+303+/XI/ p. – P. 288-292.

знайшов в особі султана[1]. Саме останній і мав допомогти Дорошенку зміцнити свою владу в Україні, перетворивши того на свого васала. Щодо України де Шасполь зауважує, що її назва походить від місцевого слова «окраїна» й поширюється нині на козацький край і ще дві сусідні з ним провінції[2]. Головним противником реалізації зухвалого наміру очільника «бунтівних козаків» Дорошенка французький автор вважає Собеського[3]. Тут слід зауважити, що дана книга де Шасполя була написана вже після обрання Собеського королем, тоді коли слава про його військові здобутки лунала по всій Європі.

Велику увагу автор «Історії великих візирів» приділяє перебігу бойових дій в Україні у 1674-1675 рр. Він досить докладно висвітлює захоплення армією Собеського Бара, Могильова (де перед ним капітулював козацький полковник Гоголь), Брацлава, Немирова, Погребків, Цибулева, Паволочі (оборону, якої очолював Андрій Дорошенко, брат гетьмана), Кальника тощо. До речі, останнє місто де Шасполь називає «столицею України»[4], вочевидь, маючи на увазі той факт, що тут певний час була резиденція Дорошенка. Відзначимо, що де Шасполь був не єдиним французьким автором, який надав Кальнику столичного статусу. Його інший сучасник і земляк шевальє де Божо у своїх «Мемуарах» називав дане місто «колишньою столицею України»[5].

Як веде далі де Шасполь, резонанс від перемог Собеського був такий великий, що татари поспішно залишали Україну, московити пропонували укласти мир і союз, а переляканий Дорошенко сльозно молив про помилування й можливість повернення під владу Польщі[6]. Проте історик тут же додає, що каяття гетьмана «бунтівних козаків» було нещирим і той зовсім не збирався повертатися під владу польської корони[7].

Одним з найбільших помічників Собеського у його завоюваннях де Шасполь вважає «генерала» запорожців Сірка (*Czierko*). Зокрема, він повідомляє, як той дуже прислужився королю в 1675 р., розгромивши вщент велике татарське військо на берегах Дністра. Історик досить докладно описує успіх запорожців, котрі змогли таємно підкрастися до відпочиваючих татар, увести їхніх коней і, раптово напавши, перебити їх до ноги. Ця поразка змусила кримського хана звернутися до Собеського з мирними пропозиціями[8]. Де Шасполь не приховує свого захоплення вмінням і майстерністю козаків.

Між іншим, Сірко став головним героєм ще одного цікавого епізоду, описаного французьким автором. Де Шасполь доволі яскраво описує капітуляцію перед лідером запорожців Дорошенка в 1675 р., коли останній,

---

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 290.
[3] Ibid. – P. 288-289.
[4] *Chassepol F. de*. Continuation de l'histoire du grand vizir… – T. 3. – P. 97.
[5] *Beaujeu*. Memoires... – P. 93.
[6] *Chassepol F. de*. Continuation de l'histoire du grand vizir… – T. 3. – P. 104-110.
[7] Ibid. – P. 110-111.
[8] Ibid. – P. 178-181.

відчинивши перед Сірком браму Чигирина й передавши тому ключі та булаву (в оригіналі – «генеральський жезл»), погоджувався зайти до міста лише після нього, а потім привселюдно розтоптав ногами договір, укладений ним з Портою і «тестамент грецького митрополита», померлого перед тим, де той закликав гетьмана не полишати турецької сторони[1]. Звичайно, під цим «грецьким митрополитом» розуміється Йосип Тукальський. При цьому Дорошенко просив дозволити йому перейти до московитів[2].

В цьому сповненому драматизму епізоді де Шасполь не забуває підкреслити вірність Сірка Польщі. Ватажок запорожців, заволодівши Чигирином і розмістивши тут свою залогу, за словами автора, одразу надіслав до короля гінця, сповіщаючи про все, що відбулося, та вимагаючи наказів від нього[3]. Щоправда, як відомо, польським тоді Чигирин так і не став.

Де Шасполь досить часто підкреслює важливу роль козацьких загонів у походах Собеського. Так, саме тисячу козаків відправив останній до Теребовлі з наказом пробиватися до обложеного турками міста, щоб врятувати його від захоплення[4]. Автор повідомляє також про особисту козацьку гвардію польського короля-полководця, одягнену в блакитне з вигаптованим золотом і сріблом мереживом[5]. Зауважимо, золотий і синій – це кольори нашого державного прапору.

Не оминає увагою французький історик і подвигу свого земляка-коменданта Збаража Отея, котрий в 1675 р. до останку керував обороною міста від турецько-татарських завойовників, що його мужністю захоплювалися навіть воїни ісламу[6].

Непрямо, але України торкається глава з книги де Шасполя, що має назву «Історія султанші Гюлістан». В цій главі важко відділити правду від літературної вигадки. Загалом можна говорити про продовження та розвиток тут популярної на заході роксоланівської тематики. Слід згадати, що саме тоді стала популярною трагедія Расіна «Баязет», з якої де Шасполь частково запозичив сюжетну лінію, подаючи творчу вигадку драматурга про діяльність наложниці Мурада IV русинки Роксани, як достовірний факт. Про султаншу Гюлістан французький автор, віддаючи данину літературності, занотовує наступне: «Ім'я, яке було дане цій султанші, означає «трояндове поле» і чудово підходило їй, оскільки її риси були довершеними. Вона походила з Русі, саме тому її називали також «Русса», «Роксана» чи «Роксолана», так само як і обох фавориток султанів Сулеймана Великого та Мурада IV, котрі стали такими відомими завдяки своїй пихатості й ревнощам. Ця султанша була не менш вродливою, ніж дві інші з таким же іменем. Запевняють навіть, що вони походили з одного роду, і відзначали багато подібності

[1] Ibid. – P. 258-260.
[2] Ibid. – P. 260.
[3] Ibid.
[4] Ibid. – P. 217-218.
[5] Ibid. – P. 233.
[6] Ibid. – P. 190, 193.

між їхніми портретами, які дозволяють з легкістю судити про близькість походження цих трьох султанш з однієї нації»[1].

Незважаючи на те, що тут правду перемішано з вимислом, треба зауважити, що українська присутність на вищих щаблях турецької влади була тоді відчутною. Варто згадати, що султаншею-валіде в ті роки була саме українка. До речі, за твердженнями де Шасполя, жінки були не єдиними представниками Русі у вищий ієрархії Оттоманської Порти. Трохи далі французький автор повідомляє про урядовця Мустафу-Чулогли, котрий був сином яничара-русина і зробив стрімку кар'єру при дворі Мехмеда IV[2].

На відміну від де ла Магделена, який був військовим, та де Шасполя, який писав про східні справи, вочевидь, не залишаючи своєї батьківщини, інший француз – де ла Круа (сер. 1630-х – 1704) – відзначився в Туреччині на дипломатичній службі. Він був багаторічним секретарем французького посольства у Константинополі (1670-1685) і залишив цілу низку опублікованих і рукописних праць про справи Сходу. Розгляду подій в Україні присвячені головним чином його двотомні «Мемуари, складені з найцікавіших реляцій з Оттоманської імперії»[3] та велика праця «Турецькі війни з Польщею, Московією й Угорщиною»[4].

Про самого автора відомо небагато. В усіх документах він фігурує лише під іменем «сеньйора де ла Круа». Важко сказати, чи це справжнє ім'я цієї людини, чи псевдонім, адже французьке «*de la Croix*», можна перекласти, як «належний Хресту», що цілком годиться в якості умовного імені для представника католицької Франції. Втім, саме в той час подібне ім'я мав його трохи молодший сучасник – відомий орієнталіст, популяризатор казок «Тисячі й однієї ночі» в Європі Франсуа Петі де ла Круа (1653-1713), з яким часто змішують вищезгаданого автора через подібність імен і часу життя. Порівняльному аналізу діяльності та творчості обох сходознавців присвятив свою розвідку французький історик Поль Себаг[5].

Аналізуючи відображення минулого України в працях де ла Круа, слід відзначити, що французький дипломат не обмежився лише констатацією подій своєї сучасності, а подав виклад свого бачення козацької історії від початків століття до його завершення, охопивши, таким чином, майже все XVII ст. Це дозволяє, з певними зауваженнями, віднести твір до історичних досліджень.

---

[1] Ibid. – P. 133-134.
[2] Ibid. – P. 159.
[3] *De la Croix*. Mémoires contenans diverses relations trés-curieuses de l'Empire othoman, du sieur de la Croix, cy-devant secrétaire de l'ambassade de Constantinople. – P.: Chez la veuve A.Cellier, 1684. – Partie 1. – 470 p.; Partie 2. – 420 p.
[4] *De la Croix*. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte. – P.: Gueroult, 1689. – 314 p.; Reéd.: *De la Croix*. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte. – La Haye: Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p.
[5] *Sebag P.* Sur deux orientalistes français du XVIIe siècle : F. Petis de la Croix et le sieur de la Croix // Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée. – 1978. – T. 25. – P. 89-117.

Звернімо увагу, що на відміну від праць де ла Магделена і де Шасполя, твори де ла Круа присвячені турецьким війнам у Європі з'явилися в той момент, коли Османська імперія з ролі агресора після поразки під Віднем перетворилася на оборонця своїх володінь, насилу стримуючи натиск держав «Священної ліги». Це свідчило про зростання могутності та впливу в Європі Австрії та Росії.

«Мемуари» де ла Круа являють собою збірку дипломатичних реляцій про поточні справи Османської імперії, хоча вони містять і цікаві повідомлення про Україну. Досить детально дипломат пояснює причини вторгнення турецької армії в Україну в 1672 р. й описує подальший хід бойових дій, що супроводжувалися захопленням Кам'янця-Подільського та просуванням вглиб країни турецько-татарських військ, до яких приєдналися козаки Дорошенка. На думку де ла Круа, козаки, які «завжди були бунтівними підданими Польщі», очолювані Дорошенком, котрого автор іменує «князем» (*prince Dorosensko*) або, вже традиційно, козацьким генералом (*general des Cosaques*), значно рідше «гетьманом» (*Hatman*), повстали проти своїх законних володарів і піддалися Порті. Султан, бачачи в цьому велику вигоду для своєї держави, милостиво прийняв козаків у підданство й наділив їхнього ватажка дорогими подарунками, надіславши йому «прапор, указ про надання привілеїв, соболину шубу, бунчук, шаблю, булаву з коштовностями»[1]. Безумовно, поляки не хотіли втратити Україну, тому намагалися приборкати Дорошенка. Саме тому Мехмед IV змушений був вирушити на північ на чолі величезної армії для захисту свого нового підданого.

Де ла Круа дуже докладно описує військові сили, зібрані турецьким султаном для походу на Україну, та їхній шлях до Кам'янця на Поділлі. Цікавим є опис аудієнції Дорошенка у правителя Високої Порти, коли той мусив «цілувати землю» біля ніг султана, за що був щедро винагороджений[2]. Крім того, дипломат наводить у французькому перекладі текст листа великого візиря до коменданта та гарнізону Кам'янецької фортеці з вимогою здачі міста, яка була тими проігнорована. Однак згодом, бачачи безперспективність опору, місто було здане туркам і відбувся урочистий в'їзд до нього Мехмеда IV. На честь цієї перемоги султан навіть видав спеціальний указ про влаштування торжеств у державі, текст якого був переказаний у реляції де ла Круа[3]. Далі коротко переповідається про похід турецько-татарського війська на Львів, який закінчився стягненням з міста величезного викупу. Де ла Круа зазначає, що в цьому поході Дорошенко мав козацьке військо у 50 тисяч чоловік[4].

Якщо «Мемуари» де ла Круа – це збірка поточних повідомлень про турецькі справи, то його «Турецькі війни з Польщею, Московією й Угорщиною» представляють собою серйозний аналітичний твір, у якому

[1] *De la Croix*. Mémoires contenans diverses relations trés-curieuses de l'Empire othoman... – Partie 1. – P. 262-263
[2] Ibid. – P. 314-315.
[3] Ibid. – P. 319-321, 325-337.
[4] Ibid. – P. 322.

розглядається довготривале протистояння країн Європи з Османською імперією. Українське козацтво розглядається автором як ініціатор і головна рушійна сила цих затяжних війн.

«Козакам України (*les Cosaques de l'Ukraine*), які населяють береги Бористену від Києва до Чорного моря, дуже набридло панування Владислава, короля Польщі», – так розпочинає виклад подій у своїх «Турецьких війнах» де ла Круа, підкреслюючи важливу роль у досліджуваному процесі козацтва Наддніпрянщини[1]. Причину цього повстання дипломат спрощено бачить у забороні козакам нападати на турецькі володіння після Хотинської війни. Автор наводить відповідну статтю з турецько-польської мирної угоди, де прямо йдеться про козаків. Саме заборона «піратських» походів на Туреччину, які змушували тремтіти навіть Константинополь, на думку де ла Круа, призвела до великої війни між козаками та поляками. На чолі перших став «генерал Богдан Хмельницький» (*general Bogdan Kemielniski*). Він скористався внутрішніми проблемами Речі Посполитої, завдав полякам низку нищівних поразок і втягнув до війни Крим, Швецію, Трансільванію та Московію, уклавши з останньою союзну угоду (*l'alliance du grand Duc de Moscovie qui luy accorda sa protection*)[2].

Історія Хмельниччини подається де ла Круа неточно, схематично й загально. Автор уникає конкретизації, не наводячи дат, місць, імен, а лише зазначаючи, що намагання зробити козацьку країну вільною успіху не мало й польське панування на Україні продовжувалося. Після смерті Хмельницького його справу продовжив Дорошенко, «якого підтримували татари і який мав секретні зносини з Портою»[3].

Оскільки турецьке вторгнення в Україну припало саме на період гетьманування Дорошенка, головну увагу де ла Круа звертає саме на нього. Наслідуючи визвольну місію Хмельницького, Дорошенко «вимагав від польського короля, щоб той перетворив провінцію Україну на члена королівства, надавши їй право голосу на сеймі»[4]. Після брутальної відмови поляків Дорошенко відверто перейшов під протекцію Високої Порти. Це зумовило нову турецько-польську війну за володіння Україною. Її хід в цілому подається у відповідності з інформацією, яка наведена й у «Мемуарах» де ла Круа: склад армії Мехмеда IV, похід на Кам'янець-Подільський, текст вимоги про капітуляцію підписаний великим візирем, падіння фортеці та наступні торжества тощо. Хоча в той же час у «Турецьких війнах», написаних значно пізніше за відповідні дипломатичні реляції, що склали основу «Мемуарів», де ла Круа наводить більше деталей і подробиць.

Після вдалих походів 1672 р. султан «призначив Дорошенка управителем Поділля й України»[5]. Проте це призначення не могло принести геть-

[1] *De la Croix*. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie... – La Haye, 1689. – P. 1.
[2] Ibid. – P. 2.
[3] Ibid. – P. 4.
[4] Ibid.
[5] Ibid. – P. 36.

ману великої втіхи, оскільки території підвладні йому перебували в жахливому розоренні й постійно спустошувалися під час нових походів. Протекторат Османської імперії не приніс його народу жаданого миру. Де ла Круа не приховує свого співчутливого ставлення до нещасного правителя України, який щиро вболівав за свій народ і свою країну. Автор з розумінням ставиться до дій Дорошенка, який, тяжко переживаючи руйнацію батьківщини поляками, турками і татарами, вирішив повернутися до політики Хмельницького, уклавши союз із Москвою[1]. Переслідував Дорошенко й особистий намір, як зазначає де ла Круа, «стати князем козаків (*prince des Cosaques*), на що не мав жодного права»[2].

Незважаючи на те, що перехід Дорошенка під владу Москви давав царю великі переваги, той з підозрою ставився до дій гетьмана. Де ла Круа навіть наводить французький переклад тексту листа Олексія Михайловича до Дорошенка від 15 січня 1677 р., де той дорікає гетьману за ворожу політику щодо себе[3].

Перехід Дорошенка під владу Москви зчинив великий переполох у Константинополі. Як пише де ла Круа, на щастя, турки згадали, що мають «ченця, сина князя Хмельницького, ватажка козаків (*un Caloyer, fils du Prince Kemielniski, Chef des Cosaques*), що сидить в ув'язненні впродовж багатьох років, який вже очолював свій народ після смерті свого батька й здавався придатним повернути його до покори»[4].

В «Турецьких війнах» де ла Круа міститься унікальна інформація про перебування Юрія Хмельницького в татарському полоні, а згодом в ув'язненні в Константинополі впродовж кількох років. На жаль, варто погодитись з тезою, виголошеною колись Борщаком і яка не втратила своєї актуальності, що розповідь про стамбульський полон «ніколи належно не використовувалась українськими істориками»[5]. Французький автор повідомляє, наприклад, про приховування юним Хмельницьким свого справжнього імені, про його зустріч у татар з козаком-ренегатом Миколою, перейменованим на мусульманський манер в Алі, своїм колишнім прислужником, про відправлення шляхетного бранця до турецької столиці, про поводження з ним турків і про його спробу втечі з полону в 1670 р. Повідомлення про цей факт автор конкретизує найдетальнішими подробицями (опис місця ув'язнення, спосіб втечі, час, наслідки), що дозволяє довіряти цим свідченням, які могли бути відомі французькому історику в силу його дипломатичної служби. Після того, як невдаха-втікач Хмельницький був впійманий турками, він зазнав жорстоких покарань, отримавши «багато ударів кийками», «був закутий у залізні ланцюги з шиї до ніг» і перебував під постійним наглядом варти. Лише зрада султану Дорошенка дозволила

[1] Ibid. – P. 96.
[2] Ibid. – P. 98.
[3] Ibid. – P. 99-100.
[4] Ibid. – P. 102
[5] *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи... – С. 81.

Хмельницькому в 1677 р. позбутися тортур і принижень й отримати знову гетьманську булаву[1].

Дуже детально де ла Круа розглядає події російсько-турецької війни 1676-1681 рр. Він наводить опис військових сил Османської імперії, перелік їх командувачів, відправлених на відвоювання Чигирина, та їхнього шляху, подає яскраві картини битв. Прикметним є те, що історик цитує у французькому перекладі важливий документ того часу, текст листа Олексія Михайловича Мехмеду IV, у якому московський цар вимагав у свого адресата визнати факт приналежності «провінції України» (*la province d'Ukraine*) саме його державі, апелюючи при цьому до угод, укладених ним з Богданом Хмельницьким, його сином Юрієм і Петром Дорошенком. З приводу цього листа султан навіть скликав особливу нараду, що висловилася за війну з Московією[2]. Про важливе місце Чигиринських походів в «Турецьких війнах» де ла Круа говорить той факт, що їх опису відведено близько сьомої частини всієї книги (приблизно ж такий обсяг у книзі присвячено викладу подій знаменитої Віденської битви 1683 р.). Аналізуючи захоплення Чигирина, історик відзначає, що перемога військ Мехмеда IV на Україні не була повною, тому що армія Григорія Ромодановського (*Ramadanoski*) з союзними козацькими загонами не була розгромлена й залишалася повністю боєздатною, а сумнівним здобутком кровопролитної війни для турків стали хіба що руїни Чигирина.

Як і де Шасполь, одним з перших у французькій історіографії де ла Круа звертає погляд на особу кошового отамана Івана Сірка (*Cirko*, *Chirko*), якого іменує ватажком запорозьких козаків (*chef des Cosaques Zaporoches*)[3]. Історик, зокрема, подає свідчення про один з маловідомих походів Сірка на чорноморське узбережжя в 1679 р., коли запорожці завдали сильних поразок туркам і татарам[4]. За інформацією де ла Круа, саме тоді від рук козаків Сірка, очевидно, й загинув Юрій Хмельницький[5].

Як і природно для дипломата, багато уваги де ла Круа звертає на міждержавні взаємини, династичні питання, міжконфесійні та міжетнічні конфлікти. Неприховану симпатію автора викликає видатний польський полководець Ян Собеський, що завдяки своїм блискучим перемогам над турками й татарами під час війн на Україні в 1674 р. посів престол Речі Посполитої. Автор докладно відзначає обставини сходження на трон Яна III, зауважуючи, що його перемога під Хотином, що зумовила обрання «хотинського лева» королем, по суті, врятувала Польщу від турецько-татарської навали, а на-

[1] *De la Croix*. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie... – La Haye, 1689. – P. 102-113.
[2] Ibid. – P. 121-122.
[3] Ibid. – P. 147-148.
[4] *Мицик Ю. о.* Іван Сірко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 160 с. – С. 115-116.
[5] *De la Croix*. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie... – La Haye, 1689. – P. 147-148.

ступна Журавненська битва (1676) дозволила Польщі укласти більш вигідний мир з Туреччиною, ніж той, що був укладений у Бучачі[1].

Останнім великим епізодом «турецьких війн» стала битва під Віднем, у якій брали участь й українці, відзначена апогеєм військової слави короля Яна III. На противагу йому, як одному з лідерів християнського воїнства, у якості вождя мусульман протиставляється великий візир Кара-Мустафа. Де ла Круа відзначає великий розум, шляхетність, але водночас і жорстокий характер останнього, що проявилися ще під час турецько-татарських походів 1670-х рр. на Україну. По суті, поразка турків під Віднем, що призвела до таємної страти Кара-Мустафи (опис якої подано досить реалістично), а незабаром і скинення з престолу самого Мехмеда IV, ознаменувала початок занепаду могутності Османської імперії, яка віднині змушена була перейти від завойовницької політики до оборонної. На завершення книги автор побіжно згадує двох наступників Кара-Мустафи – Кара-Ібрагім-пашу (1683-1685) та Сарі-Сулейман-пашу (1685-1687). Страта останнього після розгрому турецької армії військами європейської коаліції в битві під Могачем (1687) є останньою подією цього твору. Як відомо, того ж року був позбавлений влади і Мехмед IV.

Підводячи підсумок, можна зауважити, що де ла Круа створив досить цілісну картину участі Османської імперії у військово-політичному житті України періоду Руїни. В його праці наведена низка унікальних фактів, що перетворює її на важливе історичне джерело. Разом з цим його можна вважати й історичним дослідженням. Як історик, де ла Круа використовував значне коло доступних йому джерел: розповіді очевидців, власні спостереження, шпигунські донесення, копії дипломатичного листування Високої Порти тощо. Зображені ним події виглядають дуже правдиво. Однак в його баченні минулого України можна побачити й окремі неточності. Крім згаданого ним повідомлення про загибель Юрія Хмельницького у зв'язку з нападом запорожців Сірка, що суперечить іншим відомостям, можна згадати також його твердження про загибель Богдана Хмельницького у битві з поляками. Цей псевдофакт в «Турецьких війнах» повторений двічі[2]. Дорошенко визнається «наступником» Богдана Хмельницького[3]. Загалом крім батька та сина Хмельницьких, Дорошенка та ще Сірка, інших козацьких лідерів де ла Круа не згадує.

Важливою особливістю творів де ла Круа є постійне використання терміну «Україна» для означення території козацьких володінь. Оскільки автор не супроводжував його жодними поясненнями, це свідчить про загальну зрозумілість такого поняття в тодішньому освіченому французькому суспільстві. В той же час він уникає загальновживаного раніше французами терміну «Русь», яке раніше асоціювали з землями теперішньої України, рідше – володіннями московського царя. Цікаво, що де ла Круа використовує

[1] Ibid. – P. 36, 42, 49, 51-52.
[2] Ibid. – P. 3, 103.
[3] Ibid. – P. 4.

й дефініцію «Мала Русь» (*la Petite Russie*) щодо України, котра вживалася на початку століття ще де Ту, але не мала популярності серед французів. В одному з епізодів де ла Круа зазначає, що поляки втратили частину «Малої Русі», зокрема, воєводства Київське, Смоленське, Чернігівське[1]. Щоправда, в його термінології це радше випадок, ніж правило. В цілому твори де ла Круа, й насамперед його «Турецькі війни», сприяли кращому ознайомленню французького загалу з історією козацької України.

Загалом треба визнати, що звернення французькими дослідниками до проблем української, насамперед козацької, історії в контексті тюркознавчих студій, яке позначилося ще в XVI ст. отримало свій розвиток в наступні часи й залишається однією з прикметних особливостей і нинішньої французької історіографії історії України XVI-XVIII ст.

3. 7. Висвітлення минулого України в контексті французької полоністики та русистики останньої третини XVII ст.

Історія «козацької війни» стала неодмінною складовою будь-яких досліджень Польщі XVII ст. В цьому плані значну цікавість являє праця французького історика Мішеля Руссо де ла Валетта «Казимир, король Польщі», що побачила світ у Ліоні в 1679 р. Цей твір було написано незабаром після смерті у французькому Невері Яна II Казимира. Очевидно, замовником цього біографічного нарису виступив відомий політик, ерудит і меценат граф де Месм, якому цей твір і було адресовано автором. Про останнього, на жаль, нічого невідомо.

У своїй розвідці про померлого польського короля Руссо де ла Валетт, природно, весь час звертає увагу на події в Україні. Він подає історію «козацької війни» від 1648 і до 1668 рр., тобто часу зречення Яна II Казимира. В основі даного твору, очевидно, лежало якесь польське джерело. Таке припущення можна зробити на підставі того, що імена й географічні назви, про які йде мова, тут часто подано в родовому відмінку: Скидан (*Skidana*), Вороньків (*Wroncowa*), Глухів (*Glukowa*) тощо.

Перебіг Хмельниччини французький історик подає дуже схематично й неточно. Так, за його словами, великі чвари у Польщі, виникли «з приватної суперечки одного польського шляхтича з Хмельницьким (*Chilmilenski*), генералом козаків»[2]. Не кажучи вже про утрированість такого судження, зауважимо, що далі історія цього конфлікту розкривається ще більш неточно. Виявляється, «генерал козаків» (тобто Хмельницький) «був сином одного мірошника, однак перемоги, отримані ним над турками та татарами, зробили його таким відомим, що він увійшов до низки найвеличніших полководців століття»[3]. Звернімо увагу на ту обставину, що уявне низько-

[1] Ibid. – P. 60.
[2] *Rousseau de la Valette M*. Casimir roy de Pologne… – T. 1. – P. 3.
[3] Ibid. – P. 5.

родне походження не заважає автору (безсумнівно дворянину) давати якомога кращу рекомендацію Хмельницькому й захоплюватися його хоробрістю, здібностями та талантом, сприймаючи його в цілому за одного з найвидатніших людей своєї епохи. Однак він акцентує увагу на тому, що неблагородність «козацького генерала» не раз спричиняла проблеми у проведенні тим своєї політики. Так, пропозиція одруження свого сина з дочкою князя Валахії (так помилково названо Василя Лупула, котрий правив у Молдавії) була зустрінута останнім вороже саме з цієї причини, і згаданий володар погодився на такий шлюб лише під тиском загрози війни з козаками та обумовивши, що наступним вождем козаків неодмінно стане його зять, що було погоджено на козацькій раді[1].

Суперечка «козацького генерала» з Чаплинським, прізвище якого наводиться неправильно – *Jarinski*, і цей варіант буде використовуватися в подальшому деякими французькими істориками, за Руссо де Валеттом, спалахнула саме через млин, вода з якого спричиняла незручності цьому польському шляхтичу[2]. Коли Хмельницький проігнорував пересторогу, бо мав підтримку від короля, поляк «наказав спалити його млин і будинки та позбиткувався над його дружиною і сином, котрі хотіли цьому завадити»[3]. Саме це й спричинило в душі козацького ватажка задум страшної помсти, метою якої було «щонайменше знищення усієї шляхти»[4]. Своє занадто спрощене уявлення про причини «козацької війни» в Україні Руссо де ла Валетт не забуває підкреслювати й надалі. Наприклад, говорячи про жахливе розорення шляхетських маєтків і міст, він, вдаючись до контрастності, резюмує: «Так за один спалений млин було зруйновано більше 60 міст»[5]. В той же час історик наголошує, що повстанці старанно обходили королівські володіння, не чинячи їм жодної шкоди[6].

Ймовірно, тут можна побачити натяк на події недавньої Фронди у Франції, яку зміг побороти абсолютизм. Автор постійно підкреслює, що козаки (в його уявленні – простий народ України) любили свого короля й були йому віддані, проте ненавиділи шляхту, котра їх гнобила. Між іншим, і конфлікт Хмельницького з Чаплинським, у його трактуванні, має ті ж самі риси. Плебей Хмельницький, відзначений своїми заслугами й прихильністю короля, вступає в суперечку з дворянином Чаплинським, котрий хвалиться лише своєю знатністю й при цьому ігнорує волю свого монарха.

Ось як описує Руссо де ла Валетт Україну та козаків: «Цей народ складається з багатьох чужинців, головним чином з польських селян, котрі, щоб вивільнитися з-під шляхетського кріпацтва, полишають свої краї й рушають до України, провінції сусідньої з татарами й турками та сповненої у достатку всім тим, що необхідне для життя… Козаки, маючи обов'язок захи-

[1] Ibid. – P. 9-10.
[2] Ibid. – P. 5-6.
[3] Ibid.
[4] Ibid. – P. 6.
[5] Ibid. – P. 7.
[6] Ibid. – P. 8.

щати вхід до королівства від невірних, змушені були працювати, не випускаючи ніколи з рук зброї, щоб не бути заскоченими зненацька. Вони не отримували жодної платні ні від короля, ні від Речі Посполитої, і, великодушно жертвуючи своїми життями, задовольнялися тільки здобиччю, котру могли захопити у ворогів корони. Вони були дуже прив'язані до короля, проте їхня ненависть до шляхти була такою сильною, що найменші суперечки змушували їх братися за зброю й відплачувати жорстокою помстою за отримані ними від тієї образи. Вони ніколи не мали над собою іншого вождя, крім того, якого самі обрали поміж себе, і нехай він був навіть простим пастухом, головне, щоб він був сміливим і удачливим у боях. Вони тоді підкорялися йому з надзвичайно відданістю та надавали йому велику пошану»[1].

Кидається у вічі авторське захоплення демократичними традиціями козацтва, у середовищі якого навіть простий пастух може стати начальником, завдяки своїм умінням. Водночас Руссо де ла Валетт у позначеному соціальному протиріччі підтримує позицію козаків, до яких відчуває неприховану симпатію. Він показує, що Ян II Казимир всіляко намагався уладнати згубний для держави конфлікт миром, пішовши на поступки козакам і звинувачуючи в розпалюванні протистояння саму шляхту. Король тут завжди виступає у ролі миротворця, котрий намагається заспокоїти обидві воюючі сторони, а ініціатором продовження війни кожного разу виставляється недолуга знать[2].

Відображення подій Хмельниччини в даному життєписі Яна II Казимира рясніє неточностями. Так, захоплення Києва в 1651 р. поляками, за словами автора, відбулося саме тоді, коли Хмельницький з козаками святкував там весілля свого сина з дочкою князя Валахії й цей напад для них виявився несподіваним[3]. Тут нічого не сказано ні про Берестечко, ні про Білоцерківський мир, як і про багато інших важливих подій. З іншого боку, багато місця відведено висвітленню особистого конфлікту між королем і Радзейовським, про який писав свого часу Лінаж де Восьєнн[4].

Значно точніше відображено події останніх років правління Яна II Казимира, інформацію про які він міг отримати від людей, котрі оточували того у Польщі та Франції. Особливу увагу тут слід звернути на висвітлення автором обставин походу короля в 1663-1664 рр. на Україну. В даному випадку «Казимир, король Польщі» може розглядатися не тільки з історіографічного боку, але й як цікаве історичне джерело, що містить низку фактичних даних про цю військову кампанію. Руссо де ла Валетт розповідає тут про поєднання польських військ з загонами Павла Тетері під Білою Церквою, про захоплення ними Воронькова, Борисполя, Остра, Козельця, Мени, Сосниці, Нових Млинів тощо. Історик доволі яскраво показує трагічну долю мешканців Салтикової Дівиці (*la Ville de Dewicze*) на Чернігівщині, які вчинили спротив військам короля й за це всі були перебиті, а їхнє містечко

[1] Ibid. – P. 3-5.
[2] Ibid. – P. 7-12.
[3] Ibid. – P. 10-11.
[4] Ibid. – P. 14-38, 92-101, 102-117.

спалене[1]. Найбільш детально він описує облогу Глухова на початку 1664 р., де відзначилися його співвітчизники – двоє синів герцога де Грамона[2]. Автор відзначає, що після підведення міни під стіни Глухова та кількох запеклих штурмів городяни вже були готові до капітуляції. Однак цьому не дав здійснитися керівник оборони міста – «бунтівний козак» Дворецький (*Dworiski*), котрий «наказав підробити листи великого князя [московського – Є. Л.], де той начебто обіцяв скору підмогу, а також повелів відтяти голови більш ніж сорока міщанам, які наполягали на здачі»[3].

Як повідомляє далі біограф Яна II Казимира, не здобувши успіху під Глуховом, поляки зазнали також невдачі при спробах заволодіти Батурином і Новгородом-Сіверським. Між іншим, Руссо де ла Валетт згадує, що в останньому місті король мав свого чоловіка, котрий мав відчинити перед ним міську браму. Проте з наближенням до цього міста Ян II Казимир дізнався, що його людину викрито й повішено, і весь план зруйнувався[4]. Мимохідь автор згадує про арешт під Новгородом-Сіверським козацького начальника Богуна, однак не висвітлює його подальшу долю[5]. Наближення московитів і військ Брюховецького змусило короля відступати з Лівобережжя Дніпра, хоча саме в цей час до полону потрапив козацький начальник Скидан, котрий присягнув королю й обіцяв тому «захопити всі міста України, у яких перебували московські залоги»[6].

Водночас Руссо де ла Валетт не забуває відзначити успіх польських загонів на Правобережжі, де Чарнецьким було захоплено Ставища, а «поважний поміж бунтівників полковник Гоголь, побачивши такі дуже великі перемоги, повернувся у підпорядкування до короля, передавши на підтвердження своєї відданості міста Брацлав, Немирів і Ладижин з усією країною, навколо них»[7].

Остання велика подія в Україні, згадана у цьому творі, це Підгаєцька битва, де яскраво спалахнула полководницька зірка Собеського. Руссо де ла Валетт не тільки висвітлює хід цієї битви, але й наводить умови миру, укладеного після неї[8].

Активними дійовими особами з козацького боку, згаданими у творі, є гетьмани Хмельницький, його син Юрій, Тетеря, Брюховецький, козацькі начальники Богун, Гоголь, Скидан, Дворецький та ін. Згадується тут також і лідер аріан Юрій Немирич (*Georges Niemeritz*)[9]. Відмітимо, що досить часто власні імена й назви, наведені французьким автором, являють собою справжню головоломку. Наприклад, прізвище Гоголя ним подано як *Kapol*, важко побачити також в імені *Bizukowelki* – Брюховецького. В той же час

[1] Ibid. – T. 2. – P. 176.
[2] Ibid. – P. 178-180.
[3] Ibid.
[4] Ibid. – P. 182-183.
[5] Ibid. – P. 183.
[6] Ibid. – P. 186.
[7] Ibid. – P. 194-195.
[8] Ibid. – P. 248-258.
[9] Ibid. – P. 163.

Руссо де ла Валетт постійно використовує вже звичну для його сучасників дефініцію «Україна» щодо земель наддніпрянського козацтва. Важливо відзначити, що, широко вживаючи поняття «Московія» і «московити», історик подекуди називає останніх росіянами (*les Russiens*). Так, генерал Шереметєв (*Skemeret*) очолював полки, складені саме з росіян[1]. Це цікаво ще й тому, що традиційно поняття «Русь» історик асоціює не з землями Московського царства, а з Руським воєводством Речі Посполитої[2].

Але, якщо Руссо де ла Валетт мав про українські справи доволі приблизне уявлення, інший його сучасник з власного досвіду знав про перебіг подій в Україні в середині XVII ст. Йдеться про французького дипломата та письменника Гаспара де Танда (1618-1697), який був інтендантом при дворі польської королеви Марії-Луїзи де Гонзаги, а також контролером у короля Яна II Казимира, разом з яким він виїхав до Франції після зречення того. Згодом де Танд ще кілька разів приїжджав до Польщі, зокрема, на обрання королем Яна III Собеського[3].

В 1688 р. де Танд опублікував «Історичне повідомлення про Польщу» під псевдонімом де Отвілль (яким ми і будемо надалі користуватися), що було перевидане в 1697 р. одразу після його смерті. Як видно з контексту, твір в цілому було завершено наприкінці 1670-х – на початку 1680-х рр. У передмові говориться, що автор прожив на теренах Речі Посполитої більше чверті століття й був очевидцем більшості речей, описаних ним у своїй книзі. Природно, багато уваги у своєму творі де Отвілль приділяє козацькій Україні. Саме та обставина, що «Історичне повідомлення про Польщу» було створене свідком описаних подій і наведені ним повідомлення мають оригінальний характер, значно підвищує його цінність в якості історичного джерела. По суті, можна уподібнювати дану працю до відомих творів Боплана і Шевальє. Звичайно, як освічена людина свого часу, яка до того ж цікавилася історією Польщі, де Отвілль був ознайомлений з багатьма працями про цю країну й серед них, імовірно, з творами Боплана та Шевальє. Однак запозичення інформації з робіт інших авторів в нього рідкість. Серед подібних випадків можна згадати наведення яскравого факту про замерзаючих турків, котрі гріються наостанок теплом своїх вмираючих коней, залізши до їхніх нутрощів, як повідомляв колись Гербурт[4]. Однак в цілому де Отвілль писав самостійно, покладаючись на свої знання, переконання та достовірні свідчення очевидців.

Де Отвілль широко використовує поняття «Русь» і «Україна», які для нього є позначеннями двох сусідніх провінцій на південному сході Речі Посполитої. Подібно до Боплана, де Отвілль жодного разу не ототожнює Московію з Руссю. Натомість він доволі часто вживає дефініцію «Чорна Русь» для Польської Русі, і столицею останнього регіону, звичайно, є

[1] Ibid. – P. 154-156.
[2] Ibid. – P. 235.
[3] *Biographie universelle ou dictionnaire historique* / M. de Weiss. – P.: Furne et C-ie, 1841. – T. 6. – 640 p. – P. 37.
[4] *Herburt de Fulstin J*. Histoire des roys et princes de Poloigne... – P. 212-212v.

Львів[1], а столицею України – Київ[2]. Щодо населення цих провінцій, то для де Отвілля, умовно кажучи, Русь населяють русини, а Україну – козаки, хоча чіткої відмінності між цими спільнотами автор не бачить, бо «козаки походять від руських селян», котрі оселилися на Бористені[3].

Віддаючи данину космографічним описам, дослідник наводить детальний географічний та історичний опис кожної провінції. Він чітко зазначає межі кожного з позначених регіонів. Наприклад, Русь «обмежується Литвою на півночі, горами Угорщини та Трансільванії на півдні. Вона має Верхню Волинь та Верхнє Поділля на сході й Малопольщу на заході»[4]. Подібний же опис де Отвілль подає й стосовно Волині, Поділля, Підляшшя та інших руських провінцій, в тому числі й України[5]. Де Отвілль конкретизує, який саме в географічному відношенні регіон слід вважати Україною. «Нижню Волинь і Нижнє Поділля, пише він, – називають Україною, що на слов'янській мові означає «окраїну», бо ці провінції є прикордонними перед землями турків і татар, які є найстрашнішими ворогами поляків. Ця країна є дуже просторою, бо вона має більше ста французьких льє зі сходу на захід та більше шестидесяти – з півночі на південь. Столицею її є Київ, розташований на Бористені, який був колись одним з найбільших міст Європи. Однак впродовж довгого часу він зазнавав великих збитків від татар, тож зараз тут можна побачити хіба що хатинки та халупи разом з фортецею, де московити тримають залогу»[6].

Важливо відзначити, що велику увагу де Отвілль приділяє описам і народів, що населяють терени Речі Посполитої чи мешкають по сусідству з нею. Доленосними для цієї держави він вважає дії козаків і татар. Саме тому розгляду і тих, і інших він приділяє окремі глави в своїй книзі. Зауважимо, що в главі «Про татар» де Отвілль детально зупиняється на висвітленні історії Криму та його ханів з XIII ст., здійснюючи один з перших екскурсів у французькій історіографії до кримської минувшини[7].

Теми нашого дослідження найбільше стосується наступна V глава, що має назву «Про Україну та козаків». Як вже зазначалося, на думку де Отвілля, козацтво сформували руські селяни-втякачі, які осіли на островах Бористену. Перший їхній осідок був утворений на острові Томаківка (*Tomahovka*), а згодом, займаючись мисливством і рибальством, вони розселилися по всій Наддніпрянщині[8]. Не забуває дослідник відмітити й провідну роль Баторія у становленні козацтва, котрий почав використовувати його загони в якості міліції для захисту кордонів[9].

---

[1] *Hauteville de* [*Tende G. de*]. Relation historique de la Pologne... – P. 149.
[2] Ibid. – P. 61, 157.
[3] Ibid. – P. 62.
[4] Ibid. – P. 9-10.
[5] Ibid. – P. 22-23.
[6] Ibid. – P. 61.
[7] Ibid. – P. 46-61.
[8] Ibid. – P. – 62.
[9] Ibid.

Говорячи про звитяги козаків, де Отвілль найбільше підкреслює їхній героїзм у Хотинській битві, щоправда, помилково датуючи її 1620-м роком. На думку історика, саме козаки являли найбільшу загрозу для турецького війська, тому саме їх у першу чергу й намагався розгромити султан Осман: «Отже, ці люди є такими хоробрими, що під час війни між Сигізмундом III і Османом, імператором турків, в 1620 р. 400 з них, котрі прийшли на службу в армію Польщі, через недогляд опинилися окремо від своїх людей і були атаковані всім військом Османа, проти якого боронилися впродовж трьох днів. І турки змогли їх подолати тільки з великими зусиллями, втративши багатьох своїх воїнів. Перемігши їх, армія Османа, яка була величезною, намагалася завадити іншим козакам приєднатися до поляків, напавши на них на підході. Битва тривала вісім днів, протягом яких турки намагалися зашкодити їх прибуттю до польської армії. Загалом в цій кампанії козаки творили дива. Однак, коли християни вигравали битву, вони загрожували покинути військо, через те що їм бракувало хліба»[1].

В уявленні французького автора козаки дійсно постають мужніми невтомними загартованими солдатами, влучними стрільцями, котрі «мають на озброєнні аркебузи, з яких стріляють так вправно, що майже завжди влучають у те, що бачать»[2].

Відмічаючи козацьку доблесть, де Отвілль водночас не забуває вказати, що причиною турецько-польських конфліктів якраз і була діяльність козаків, котрі постійно грабували султанські володіння. Коли поляки намагалися цьому перешкоджати, спалахували повстання, як, наприклад, повстання Наливайка (*Nalevaik*). Про останнього історик зазначає, що це був чоловік з черні, обраний козаками за свого начальника, але їх було розбито, а ватажка забрано до Варшави, де йому відтяли голову[3]. Згадує де Отвілль і про повстання 1630-го року, коли козаки взяли до рук зброю проти Польщі, «під'южувані якимось київським ченцем», та розбили кілька польських загонів, але згодом були розгромлені Конецьпольським[4]. Саме наглядом за козаками й було продиктоване рішення польського уряду про будівництво на Бористені фортеці Кодак (*Kudack, Kudac*)[5].

Останню подію де Отвілль уподібнює до спорудження «греблі, яка перетинаючи велику ріку, щоб зупинити течію її вод, призводить лише до їх розлиття по сусідніх теренах, так і фортеця Кодак жодним чином не зупинила схильність козаків робити набіги на невірних і призвела тільки до того, що вони стрімко розлилися по польських землях»[6]. З цим своєрідним потопом історик порівнює повстання 1637-1638 рр. під проводом Павлюка (*Pauluc*) та Гуні, або, як називає його автор, Дмитра Тимошевича (*Demetrius Timoszevits*), що його з великими зусиллями вдалося придушити[7].

---

[1] Ibid. – P. 63-64.
[2] Ibid. – P. 68.
[3] Ibid. – P. 65.
[4] Ibid. – P. 66.
[5] Ibid.
[6] Ibid. – P. 66-67.
[7] Ibid.

Власне кажучи, весь цей детальний екскурс в минуле козацтва слугував своєрідним підведенням до головної теми козацької історії – Хмельниччини, яка була загалом досить відомою на заході. Розповідаючи читачу в подробицях про походження і значення козаків у Польщі, де Отвілль отримував змогу докладніше охарактеризувати причини, що зумовили спалах тієї війни на сході Речі Посполитої, яка ледь не занапастила цю державу. Серед головних причин «козацької війни» історик називає бездумне насадження шляхтою на руських землях унії, приниження православної церкви, урядову заборону козакам здійснювати походи на землі турків і татар, посилення кріпацького тягаря для руських селян, здирства євреїв-орендарів і лихварів[1]. Загалом треба визнати не тільки гарну поінформованість автора про причини Хмельниччини, але також і його незаангажованість та об'єктивність. Належачи до верхівки феодального суспільства та будучи католиком, історик співчував православним українським селянам і козакам, польське ярмо для яких стало нестерпним. Головну відповідальність за руйнацію своєї держави де Отвілль покладав на свавільну польську шляхту. Згодом, підсумовуючи нищівний для Речі Посполитої характер «української війни», він зазначав: «Ось яким був ефект занадто великого насильства польських шляхтичів над своїми кріпаками»[2].

Зауважимо, що час, коли писав де Отвілль, був добою Просвітництва, одним з піонерів якого можна визнати даного автора. Він відверто критикував зашкарублі феодальні порядки та станову несправедливість. Власне тому історик з розумінням ставився до мотивів, що зумовили вибух великої «козацької війни». Звичайно, як і інші автори, де Отвілль згадує про маєток Хмельницького й особисту причину, що підштовхнула того до боротьби. Однак цей епізод є скоріше побіжним, ніж визначальним. Натомість автор підкреслює гарну освіту та виховання майбутнього повстанського лідера, котрий «добре розумівся на війні та був військовим секретарем. Був людиною освіченою й навчався у Львові у єзуїтів. Добре знав слабкі місця польського двору, бо його присилали сюди багато разів»[3]. Проявом далекоглядності та мудрості Хмельницького де Отвілль вважає те, що той зміг поєднати разом козаків і татар, які раніше були непримиренними ворогами[4]. Хмельницького історик характеризує наступними словами: «Він багато разів укладав угоди з Річчю Посполитою. Проте ніколи їх не виконував. Це був чоловік неспокійний за своєю натурою, що тримав завжди своїх людей напоготові до війни з Польщею та розглядав на всі боки ті могутні держави, з якими він міг би укласти союз для своєї підтримки та свого посилення. Він змінював союзників у відповідності до стану справ»[5].

Серед подій Хмельниччини найбільшу увагу автор приділяє бойовим діям під Пилявцями, Львовом, Замостям, Збаражем, Зборовом, Берестеч-

[1] Ibid. – P. 68-73.
[2] Ibid. – P. 86.
[3] Ibid. – P. 73.
[4] Ibid.
[5] Ibid. – P. 74-75.

ком. Зокрема, розповідаючи про перебіг битви під Пилявцями, він згадує, що козаки вдалися тут до військової хитрощі. Знаючи, що польські загони складаються з новобранців і поляки повідомлені про скоре прибуття до козаків сильного татарського підкріплення, повстанці «зчинили великий галас увечері в своєму таборі, гуркотом барабанів і звуком сурм, стріляючи з багатьох гармат. Новонабрані польські загони подумали, що ті радіють прибуттю татар, на яких вони очікували. Це ще більше налякало цих новобранців, котрі не думали більше ні про що інше, крім втечі. Заледве офіцери могли їх втримати. Розгром був таким великим і нищівним, що козаки навіть цілий день вважали це пасткою, зробленою для того, щоб виманити їх з укріпленого місця... Ось яким згубним може бути ефект від панічного переляку, який вражає новонабрані загони»[1].

Доволі докладно де Отвілль розкриває також хід переговорів між Хмельницьким і королівськими посланцями у Переяславі в 1649 р., де гетьман ультимативно «повідомив тим артикули, які скоріше були цілковитими наказами, ніж мирними умовами», вимагаючи покарати Вишневецького й видати йому Чаплинського[2]. Історик зазначає, що Хмельницький почувався в Україні фактично самостійним володарем. Гетьман «підтримав татарського хана у поході на черкесів, не маючи на це дозволу короля», загрожував напасти на Молдавію, вів переговори про союз із Портою і «таким чином, скинув ярмо Польської Речі Посполитої, а козаки захопили всю Україну»[3]. Саме в якості незалежного правителя Хмельницький уклав «альянс з московитами»[4].

Після смерті Хмельницького, яка в творі помилково датована 1658-м роком, автор зосереджує увагу на діяльності Виговського (*Vihowski*). Він коротко позначає умови укладеної з козаками Гадяцької угоди, згідно якої «всіх їхніх воєначальників було визнано польськими шляхтичами, а Виговського, їхнього генерала, київським воєводою; шляхтичі, які належали до віросповідання грецької релігії, допускалися до найголовніших посад, а київський митрополит отримував ранг сенатора. Більше того, було надано Виговському староство Любомльське, а Нечаю Бобруйське (*la Starostie de Lubomliana à Vihowski, & celle de Bobrois à Nieczaio*), з обов'язком тримати свій феод за умов служби Речі Посполитої... Таким чином, козацькі воєначальники з нікчемних селян Русі, котрими вони були від народження, перетворилися одним махом на польських шляхтичів»[5].

В подальшому про події в Україні де Отвілль говорить переважно в контексті згадок про перебіг польсько-турецької війни 1672-1676 рр. Серед подій, на які він звертає увагу, захоплення Кам'янця турками, звіряче знищення ними Умані, військові успіхи Собеського в 1673-1676 рр. Втім, здобутки останнього автор оцінює реалістично й стриманно, не перебіль-

[1] Ibid. – P. 76.
[2] Ibid. – P. 79.
[3] Ibid. – P. 81.
[4] Ibid. – P. 83.
[5] Ibid. – P. 83-84.

шуючи, подібно до інших авторів. Так, він вважає, що полякам найближчим часом, незважаючи на всі старання, не вдасться повернути собі Кам'янець[1]. Говорячи про «запеклу» битву під Львовом, яка відбулася в 1675 р., де Отвілль зазначає, що значний татарський корпус, відправлений до цього міста, так і не наважився напасти. «Тож вся та велика маса татар, яка, як було опубліковано, була перебита 24 серпня 1675 р. в атаці на львівський табір, зводилася тільки до одного пораненого стрілою коня, оскільки татари відступили, не втративши жодного чоловіка й не поранивши жодного поляка»[2], – констатує автор. Тут доречно згадати, що, наприклад, у де Шасполя, де йдеться про цю ж битву, яку названо битвою під Лисиничами (*Lisianik*), повідомляється про «значні втрати» серед татар[3].

Загалом де Отвілля варто зарахувати до найкращих знавців українських справ у Франції. Йому вдалося уникнути тих хибних уявлень про Україну, її минуле та її видатних діячів, які стали популярними серед французьких авторів. Подані ним факти, хоча й доволі скупі, вирізняються високою точністю. Те ж саме можна сказати і про наведені ним українські імена та назви, які ідентифікуються досить легко, що є саме по собі явищем унікальним в тогочасній французькій літературі. Глави з його «Історичного повідомлення про Польщу», де йдеться про Україну та козаків, можна визнати одними з кращих подібних нарисів у французькій історіографії кінця XVII ст.

Розгляду Хмельниччини в контексті полоністичних студій торкався й ще один французький історик – Мішель-Давід де ла Бізардьєр. В 1697 р. в Парижі побачила світ його праця «Історія польських сеймів щодо обрання королів». Вихід даної розвідки був доволі актуальним, зважаючи на те, що після смерті Собеського польський престол знову виявився вакантним і ціла низка претендентів задекларувала своє прагнення його посісти. Таким чином, книга де ла Бізардьєра стала своєрідною реакцією на літературний попит про елекцію польських монархів. Оскільки обрання Яна II Казимира було зумовлене подіями «козацької війни», природно, багато місця автор відводить саме її розгляду. На жаль, про самого де ла Бізардьєра нам не вдалося розшукати жодних свідчень. Автор «Історичного словника, або Всесвітньої біографії знаменитих людей» Франсуа-Ксав'є Феллер (1735-1802) не зміг знайти про цього чоловіка жодної певної звістки, окрім опублікованих ним праць[4]. Можна лише припустити, що належав той до збіднілого французького дворянства, заробляючи на життя в тому числі й літературним трудом.

Де ла Бізардьєр доволі наглядно показує картини великої народної війни в Україні. Він вважає, що основними її причинами стало нелюдське ставлення шляхти і євреїв до козаків і селян. Отже, боротьбу останніх за

[1] Ibid. – P. 87-88.
[2] Ibid. – P. 249.
[3] *Chassepol F. de*. Continuation de l'histoire du grand vizir… – T. 3. – P. 194-195.
[4] *Feller F.-X. de*. Dictionnaire historique: ou, Biographie universelle des hommes qui se sont fait un nom par leur génie, leurs talents, leurs vertus, leurs erreurs ou leurs crimes, depuis le commencement du monde jusqu'à nos jours. – P.: E. Houdaille, 1836. – T. 3. – 500 p. – P. 318.

свої права дослідник визнає цілком справедливою. Більше того він відкрито визнає кріпацтво «за одне з найбільших зол»[1].

Богдан Хмельницький, ім'я якого наведено абсолютно точно, щоправда, в польському звучанні – *Bogdan Chmielnicki* (факт майже унікальний), наділений у де ла Бізардьєра всіма необхідними якостями народного вождя. Французький історик зазначає, що це був «бравий, безстрашний, вмілий, хитрий і дуже мстивий чоловік. Він говорив турецькою і татарською мовами, що було річчю незвичною для таких неотесаних людей, як ті, що мешкають в Україні. Він знав також латину. Його заслуги не були, втім, значними, він командував ротою та був полковим писарем. Козаки відрядили його в 1638 р. депутатом до сейму, де він зміг побачити як сильні, так і слабкі сторони двору та польського уряду. Його батько мав походження з Литви (*son père étoit originaire de Lithuanie*). Їх обох було захоплено в полон турками. Матері вдалося викупити свого сина у татар, і після свого повернення він взяв у своє володіння шматочок землі, залишений його батьком неподалік від міста Чигирин в Україні»[2].

Як легко здогадатися, далі йдеться про конфлікт між Хмельницьким і Чаплинським, «королівським намісником у Чигирині». До речі, ім'я останнього теж наведено правильно – *Czaplinski*. Суть суперечки де ла Бізардьєр висвітлює наступним чином: «Тож кожен з них почав обґрунтовувати своє право на майно, яке їм не належало. Вони звернулися по розсуд до Владислава: один обстоював своє право через отриманий раніше маєток, а інший – через свою шляхетність. Король присудив на користь Чаплинського і наказав йому віддати 50 флоринів у якості відшкодування. Такий дар його [Хмельницького – Є. Л.] зовсім не задовольнив, і його злість вилилася в нові скарги. Його син проявив ще менше стриманості, ніж його батько, з Чаплинським, за що той наказав його відшмагати на загальній площі. Хмельницький не міг винести такого відчутного приниження, він вирушив на острови, які утворює Бористен у своєму гирлі. Запорозькі козаки його тут прийняли, й, зважаючи на його обурення та недостойне поводження, виявлене стосовно нього, а також його вміння, яким він не мав змоги раніше скористатися, вони обрали його своїм командиром»[3].

Безумовно, в цьому конфлікті симпатії автора не на боці свавільного шляхтича, а на стороні його незнатного, але талановитого опонента. Однак, визнаючи справедливість мотивів боротьби Хмельницького та українських козаків і селян, де ла Бізардьєр водночас не поділяє їхньої жорстокості. Він зауважує, що повстанці пройшли вогнем і мечем «крізь Поділля, Волинь і Русь», несучи жах і розорення, а депутати елекційного сейму, який зібрався в той час у Варшаві, побоюючись наступу Хмельницького, навіть пропонували перенести його до Данцига[4]. Говорячи про

[1] *Bizardière M.-D. de la*. Histoire des dietes de Pologne pour les elections des rois. – P.: Chez Jean Jombert, 1697. – 255 p. – P. 136.
[2] Ibid. – P. 137-138.
[3] Ibid. – P. 137-138.
[4] Ibid. – P. 139-141.

розправи повстанців на поляками та євреями, французький історик повідомляє, як ті «змушували католицьких священиків одружуватися зі своїми прихожанками та жити за законом греків-схизматиків», а євреїв присилювали до охрещення, вбиваючи тих, хто відмовлявся[1].

Втім, картина народної війни в 1648 р., наведена де ла Бізардьєром є все-таки фрагментарною й схематичною. Багато речей він уявляв занадто спрощено. Так, на його думку, наступ повстанців після перемоги під Пилявцями призупинився виключно через те, що тими було захоплено великий обоз. Через розподіл здобичі спалахнула суперечка між козаками й прибулими щойно татарами, котрі не брали участі в битві. Коли останнім було відмовлено у частці награбованого, ті пішли, ослабивши сили Хмельницького. Як зауважує з цього приводу автор, «ганили тих, хто мав охороняти цей табір, не розпалюючи вогнищ поблизу возів; однак припинили дорікати їм, коли побачили, що ця перерва дала Речі Посполитій час відновитися і більш впевнено провести елекційну процедуру»[2].

Найбільшим героєм з польського боку в 1648 р. де ла Бізардьєр вважає князя Вишневецького, котрий, втративши величезні маєтки в Україні, не пошкодував 1 500 000 ліврів, які було використано для організації протидії повстанцям[3]. Також, на думку автора, саме завдяки військовому керівництву Вишневецького «столицю Русі» Львів не було спустошено[4]. Подальші події Хмельниччини де ла Бізардьєр не розглядає, оскільки його цікавила передусім проблема виборів короля в Польщі.

При висвітленні французьких досліджень історії України в контексті полонознавчих студій, на нашу думку, доречно згадати також «Історію Польщі» Жоллі. На жаль, про цього автора не знаємо навіть його повне ім'я. Втім, незважаючи на доволі розлогі екскурси до минулого нашої країни, необхідно загалом визнати українознавчий доробок Жоллі компіляцією з робіт де Отвілля і де ла Бізардьєра, про запозичення матеріалів з творів яких зазначав і сам автор у передмові до своєї книги[5].

Велику цікавість у вивченні французької історіографії, присвяченої козацькій Україні XVII ст., представляють «Мемуари» шевальє де Божо, написані в середині 1690-х рр., які, на жаль, майже обходяться увагою у вітчизняних історичних дослідженнях. Один з небагатьох винятків тут скла-

---

[1] Ibid. – P. 141.
[2] Ibid. – P. 142-143.
[3] Ibid. – P. 144.
[4] Ibid.
[5] [*Jolli J. G.*] Histoire de Pologne, et du Grand duché de Lituanie. Depuis la foundation de la Monarchie jusques à present. Où l'on voir une relation fidele de ce qui s'est passé à la derniere election. – Amsterdam: Chez Daniel Pain, 1698. - /XIV/+457+/XIV/ p.; [*Jolli J. G.*] Histoire des rois et du Royaume de Pologne, et du Grand duché de Lituanie. Depuis la foundation de la Monarchie jusques à present. Où l'on voir u/ne relation fidele de ce qui s'est passé à la derniere election. – Amsterdam: Chez Daniel Pain, 1699. – T. 1. – /XIII/+284 p.; [*Jolli J. G.*] Histoire des rois et du Royaume de Pologne, et du Grand duché de Lituanie. Depuis la foundation de la Monarchie jusques à present. Où l'on voir une relation fidele de ce qui s'est passé à la derniere election. – Amsterdam: Chez Daniel Pain, 1699. – T. 2. – /2/+256 p.

дає хіба що праця Наливайка[1]. Про самого автора «Мемуарів» відомо мало. Головним свідченням про нього є його власні слова. Очевидно, під псевдонімом «де Божо» приховався військовий офіцер і дипломат, наближений до польської королеви Марисеньки, Франсуа-Полен Далерак, який перебував у Польщі в 1680-х рр. Про тотожність Божо і Далерака зазначав, зокрема, французький історик першої половини XIX ст. Нарцис-Ахілл де Сальванді[2]. Таке ж твердження висловлює і український історик Мицик[3]. Згадка про Божо міститься і в «Турецьких війнах» вищезгаданого де ла Круа, де той повідомляє, що шевальє де Божо знаходився в ув'язненні в Константинополі разом з Юрієм Хмельницьким, але, на відміну від останнього, йому пощастило втекти із в'язниці[4]. Цю звістку доповнює інший дипломат, маркіз Жан-Луї д'Юссон де Боннак. Він свідчить, що «мальтійський рицар, який звався де Божо, був невільником у Семи Вежах більше двадцяти років», але, на щастя, зміг втекти звідти, дістатися одного з французьких кораблів і таким чином повернутися на батьківщину[5].

«Мемуари» Божо переважно охоплюють період 1679-1683 рр., коли він був представником Франції при дворі Яна III. В ході своїх дипломатичних (і розвідувальних) візитів Божо неодноразово відвідував Західну Україну, про що детально розповідає у своїх спогадах. Незважаючи на те, що головною метою його місії був збір точної інформації про поточний військово-політичний та економічний стан Речі Посполитої, а також про настрої при дворі польського короля (наприклад, автор постійно фіксує відомості про відстань між містами, описує рельєф місцевості та вигляд оборонних укріплень фортець, зокрема, Львова, Жовкви, Яворова, свідчить про взаємини Яна III і королеви Марисеньки з іншими дворами тощо), Божо робить постійні екскурси в минуле України (наприклад, його повідомлення про Кревську та Берестейську унії), виявляючи непогане знання місцевих історичних подій і загальну ерудицію. Так, у своїх «Мемуарах» він цитує таких класиків античної історіографії, як Тацит і Саллюстій, порівнює одяг, побут і звичаї різних народів, згадує події різних історичних періодів, починаючи розгляд минулого цього регіону від стародавньої Сарматії та давньоримської епохи.

Французьку дипломатичну місію в Речі Посполитій тоді очолював маркіз Франсуа-Гастон де Бетюн-Сюлі (1638-1692), вплив якого на польську політику постійно відзначає Божо й під особистим покровительством якого він перебував. Крім того, вагомість французької присутності у Польщі, що стала вже традиційною, була підсилена тим, що популярна серед поляків королева Марисенька, дружина переможного Яна III Собеського,

---

[1] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі... – С. 352-353.
[2] *Salvandy N.-A. de*. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. – Bruxelles: N.-J. Gregoir, V. Wouters et C-e, 1841. – T. 1. – P. 121.
[3] *Мицик Ю*. Французький мемуарист Ф.-П. Далерак – про Україну XVII ст. … – С. 92.
[4] *De la Croix*. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie... – La Haye, 1689. – P. 107.
[5] *Bonnac J.-L. d'Usson, marquis de*. Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le Marquis de Bonnac. – P.: Ernest Leroux, 1894. – 370 p. – P. 26.

була француженкою й мала у своєму оточенні багатьох земляків. Про свою близькість до королеви свідчив і сам Божо, зокрема, він був одним з каналів її листування з далекою батьківщиною, а також привозив їй коштовні подарунки з Франції[1].

Маючи досить велику свободу дій на терені Речі Посполитої, Божо практично вільно проводив свої спостереження, намагаючись зібрати для Версаля точну та корисну інформацію. Питання володіння Україною, за яку вже майже півстоліття точилася боротьба, було тоді одним з найнагальніших у європейській політиці. Необхідно відзначити, що термін «Україна» (*l'Ukraine, la Province d'Ukraine*) Божо використовував лише для земель Середньої Наддніпрянщини, яка належала до вже звичних козацьких володінь. Щодо решти земель сучасної України він використовував традиційні для того часу регіональні назви, у відповідності до назв воєводств королівства: Русь (*la Russie*), Поділля (*la Podolie*), Волинь (*la Volynie*), Чернігівщина (*le Palatinat de Chernikovie*), Сіверщина (*le Duche de Severie*), Київщина (*la ville & le Palatinat de Kiovie*). Однак, треба зауважити, що територію тогочасної «України» Божо поширював досить далеко на захід від Дніпра. Наприклад, міста Кальник (*Kalnic*), Брацлав (*Bratzlaf, Braclaw*), Бар (*Bar*) і «кілька інших менш значних» він відносить до земель України, що межують з «Польщею»[2]. Звернімо увагу, що під «Польщею» автор розумів землі Руського, Волинського і частково Подільського воєводств, частина яких, як відомо, тоді була зайнята турками.

У своєму творі Божо подає наступне визначення «України»: «Провінція Україна може бути названа великим королівством, як через її величезний простір і багаточисельне населення, так і через значну кількість її великих і добре укріплених міст і багатства її території, які полягають в її землі жирній, родючій, багатій. Це справжня земля обітована»[3]. В баченні французького дипломата Україна постає практично як окрема держава під керівництвом козаків, що має свої кордони, владу, військо, релігію і т. п. Разом з тим він відзначає одну цікаву особливість, що козаки «мабуть, є єдиними, хто носять ім'я інакше, ніж називається їхня країна»[4]. Як відомо, етнонім «українці» поширився лише у XVIII ст. й був похідним від назви «Україна», яка на той час вже стала звичною[5].

Першим серед французів Божо звернув увагу на той факт, що термін «Чорна Русь», популярний серед його земляків-космографів і географів для означення південно-східної околиці Речі Посполитої, є невідомим і незрозумілим полякам, які вживають традиційне поняття «Русь» без епітету «Чорна». Описуючи Руське воєводство, Божо пояснює походження такого словосполучення у французькій літературі наступним чином: «Русь складає єдине воєводство, яке вважається додатком Малопольщі. Тут є чотири каш-

[1] *Веаujеu*. Memoires... – P. 262-269, 340-341.
[2] Ibid. – P. 92-93.
[3] Ibid. – P. 89.
[4] Ibid. – P. 90.
[5] *Луняк Є. М.* Еволюція терміну «українці» // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 35. – С. 74-85.

теляни, що називаються за назвами чотирьох найголовніших міст: Львова (*Leopol*), Галича (*Alichz*), Перемишля (*Primislie*) та Сянока (*Sanok*). Французькі географи називають його Чорною Руссю, ймовірно тому, щоб відрізнити її від Русі Білої, якою є Московія (*pour la distinguer de la Russie Blanche, qui est la Moscovie*). Однак такого прозвання не знають у Польщі»[1].

Зауважимо, що Мицик, який досліджував творчість Божо-Далерака, не зовсім справедливо зазначає, що той «плутається в термінології, називаючи, наприклад, Червону Русь Чорною»[2]. Як доводить щойно наведений фрагмент, цей французький автор добре усвідомлював недоречність такої назви, однак використовував її, оскільки вона була традиційною для французької літератури. Згаданий уривок бачимо й у перекладі, підготовленому до друку Мициком[3]. Слід відмітити, що інший сучасник і співвітчизник Божо Філіпп Авріль, котрий також залишив свої свідчення про наші землі, які особисто відвідував, називав «Чорною Руссю» зовсім інший регіон. Так, за його словами, «Мінськ є одним з найбільших міст Чорної Русі» (*Minsko, qui est une ville des plus considérable de la Russie Noire*)[4].

Кілька разів Божо повторює, що «столицею Русі є Львів» (*Leopol, capitale de Russie*), причому наводячи щодо цього міста одразу польський, німецький, латинський і французький варіанти назви, щоб уникнути можливої плутанини серед західних читачів, яка неодноразово виникала стосовно Львова[5]. Знаменно те, що, наводячи різні польські й українські поняття, Божо завжди намагається наслідувати у французькому викладі складну й незручну для французів місцеву орфоепію, що зберігає природне звучання слів.

Описуючи Львів, де він певний час проживав і де неодноразово перебував король зі своїм двором, Божо подає інформацію про заснування міста, що «було побудоване й назване на честь якогось Лева, князя Русі (*certain Leon Duc de Russie*)»[6]. Цікаво, що як фахівець з військової справи, автор велику увагу звертає на недоліки місцевої фортифікації. Подає він і історію Жовкви, родинного гнізда тодішнього короля. Постать цього монарха викликає неприховане захоплення Божо, котрий постійно звертається до його державної діяльності та військових походів проти турків і татар, антипатія до яких, очевидно, була підсилена особистими причинами, пов'язаними з неволею.

Аналіз протистояння Польщі з Туреччиною, Кримом і Московією постійно ставить в центрі уваги Божо українські справи. Щоб зробити зрозумілим західній аудиторії сутність цього конфлікту, автор робить короткий екскурс в історію України, створюючи, по суті, невеличкий нарис минулого козацтва, хоча й без подробиць і деталізації, й дещо сумбурний і хаотичний. В синтезованому вигляді він виглядає так: після приходу татар, які постійно нападали на ці землі й забирали в полон людей, для оборони

---

[1] *Beaujeu*. Memoires... – P. 224.
[2] *Мицик Ю*. Французький мемуарист Ф.-П. Далерак – про Україну XVII ст. … – С. 93.
[3] *Далерак Ф.-П*. Спогади про Україну (вибір, передмова і коментарі Ю. Мицика)… – С. 99.
[4] *Avril Ph*. Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie... – P. 283.
[5] *Beaujeu*. Memoires... – P. 4, 165, 228, 243.
[6] Ibid. – P. 228.

України виникло козацтво. Під його захистом край почав активно розвиватися, приваблюючи польську шляхту, яка намагалася закріпачити вільних селян і приборкати козаків. Це спровокувало Хмельниччину, що призвела до кровопролитної та багаторічної «української війни» (*la guerre d'Ukraine*), в ході якої цей багатий край був майже вщент зруйнований, а Річ Посполита втратила контроль над більшою частиною своїх східних володінь, частково захоплених Московією, а частково – Туреччиною.

Походження козаків Божо пояснює досить реалістично: «козаки – це колишні селяни й васали польських панів»[1]. В іншому випадку він конкретизує цей соціальний статус наступним чином: «козаки, як я вже казав, були лише селянами-трударями, такими підданими, котрих давні римляни називали *Adjectos Gleba* [тобто «прикріпленими до землі» (лат.) – Є. Л.]»[2]. Тікаючи від шляхетської сваволі на пониззя Дніпра, ці люди осіли на Запоріжжі (*Zaporoges*), де обрали поміж собою ватажка. Автор традиційно його іменує «генералом». Божо зазначає, що козаки завжди «діяли на свій розсуд, як союзники та конфедерати, а не як піддані цієї корони»[3].

Захоплюючись військовою славою козаків, він пише: «Колись вони славилися надзвичайною хоробрістю. Вони самі виробляли свою зброю, свій порох, свої кулі. Своїми походами та нападами вони спричиняли незручності багато-кому. Гарні партизани, чудові піхотинці, безстрашні солдати, навіть трохи жорстокі»[4]. Таке визначення дуже контрастує з досить популярними тоді на заході уявленнями про козаків, як дикунську, варварську, грубу силу. Опис, поданий Божо, відповідає критеріям професійної армії, яка постійно дбає про своє оснащення. Як згадує він, подібно багатьом європейським авторам, козаки прославилися своїми походами на татар і турків, доходячи подекуди «аж до передмість Константинополя», й були надійним щитом Речі Посполитої на півдні та сході.

Причиною, що зумовила повстання козаків, на думку цього автора, став нестерпний гніт з боку польської шляхти та єврейських наглядачів. Особливо Божо відзначає жорстоке поводження з населенням України магната Яреми Вишневецького (*Wiestnieviski*), який жахливо «тиранив своїх підданих», а скарги на жорстокість панів польським королем «відкидалися, як це робиться, зазвичай, зі скаргами селюків і простого люду. Але чаша терпіння врешті переповнилася, і козаки скинули тоді ненависне ярмо поляків»[5]. Цікаво, що в той же самий час, як зазначалося вище, Вишневецького возвеличував де ла Бізардьєр.

Козацьке повстання, у викладі Божо, спричинила наступна подія: «Один млин, забраний у селянина шляхтичем, став останнім сигналом до бунту»[6]. Тут неточно передано історію конфлікту між Хмельницьким і Чап-

[1] Ibid. – P. 94.
[2] Ibid. – P. 100.
[3] Ibid. – P. 89-90.
[4] Ibid. – P. 90.
[5] Ibid. – P. 94-95.
[6] Ibid. – P. 95-96.

линським, хоча саме прізвище козацького лідера в цьому випадку він не згадує. Проте особа Хмельницького (*Chmielnicki*) була добре відомою тоді на заході, й сам Божо називає гетьмана «тим козаком, який колись підняв повстання під час правління Владислава»[1]. Принагідно відзначимо, що Божо, здається, вперше у французькій історіографії навів легендарну фразу, нібито виголошену Владиславом IV обуреній савіллям шляхти козацькій депутації: «Хіба ви не маєте шабель? (*Est-ce que vous n'avez point de sabre?*)»[2]. За свідченням Божо, король вигукнув ці слова через особисту «таємну образу» на зарозумілість і пихатість шляхти, яка фактично керувала державою, постійно обмежувала його повноваження й змусила розпустити королівське військо, побоюючись за свої вольності. Отже, Владислав IV певним чином сам підштовхнув козаків до повстання, щоб посилити свою владу в країні[3]. Звернімо увагу, що подібну тезу про провокування королем Хмельниччини наводили перед тим у своїх працях Лінаж де Восьєнн і Шевальє. Користуючись переважно польськими джерелами, Божо відзначає жорстокість повстанців стосовно поляків: «Козаки вирізали всіх поляків, згодом виграли кілька битв, у яких перебили за раз більше двадцяти тисяч чоловік. Кожен начальник наказував стинати голови взятим полоненим поблизу свого намету»[4]. Божо відзначає, що вперше в історії на допомогу козакам прийшли татари та турки, «що було нечуваним раніше в Польщі до цього часу». Однак незалежності України, на яку сподівався Хмельницький, отримано не було, її землі були спустошені, «за виключенням кількох областей перед і за Бористеном, врятованих московитами, які їх приєднали до себе»[5].

Складні перипетії доби Руїни Божо розглядає побіжно, наголошуючи переважно на жахливому спустошенні краю, насамперед татарами і турками, які перетворили «найбільш квітучу область Європи на пустельні поля, де трава вкриває зруйновані міста»[6]. Автор зазначає, що мусульманські завойовники залишили в ній «керувати управителя під іменем князя України (*sous le nom de Prince d'Ukraine*), що перебував у залежності від них подібній тій, яку мають господарі Валахії, Молдавії та Трансільванії»[7]. Щоправда, він вважав, що першим з гетьманів, який прийняв турецький протекторат, був Юрій Хмельницький, можливо, знайомий йому по стамбульському полону, ігноруючи при цьому Петра Дорошенка. Хоча постать останнього йому була добре відома. Цікаво, що, наводячи, зазвичай, власні назви та імена у декількох варіантах, Божо прізвище Дорошенка подає як *Dorosensko*, а ось у примітці позначає його вимову як *Dorochenko*. Це повністю співпадає з його українським звучанням. Нечастий випадок у

[1] Ibid. – P. 91.
[2] Ibid. – P. 95.
[3] Ibid. – P. 98-99.
[4] Ibid. – P. 96.
[5] Ibid.
[6] Ibid. – P. 90.
[7] Ibid. – P. 91.

французьких текстах. Наприклад, прізвище Хмельницького в нього зустрічається у варіантах *Chmielnicki*, *Chuminsko* і навіть *Schmielnieski*[1].

Ставлення Божо до Дорошенка зневажливо-скептичне, оскільки він вважає цього гетьмана людиною підлою та підступною, що, користуючись довірою Польщі, й, зокрема, особисто Собеського, принесла згубу у вигляді турецько-татарської навали як на Річ Посполиту, так і на свою батьківщину – Україну. В «Мемуарах» Божо наведено цікавий факт. Коли Дорошенко, будучи полковником козаків, збунтувався проти «їхнього генерала Тетері (*leur General Tetera*), людини великого достоїнства і надзвичайної поваги», той наказав розстріляти заколотника, прив'язавши його до гармати. Проте на захист приреченого до страти став Ян Собеський, який умовив гетьмана пожаліти Дорошенка. Неохоче погодившись, Тетеря начебто сказав майбутньому королю пророчі слова, що колись той розкається у порятунку «цього злочинця, котрий може стати причиною згубного спустошення його батьківщини». Ставши «генералом козаків», Дорошенко згодом повстав проти законного монарха й піддався султану, а потім – і московському царю, занапастивши країну й справдивши пророцтво Тетері[2].

Як і належить зрадникові, доля Дорошенка, у викладенні Божо, була сумною: «Дорошенко, ставши генералом козаків, підняв їх на заколот, закликав турків на Україну й, погубивши цю провінцію, приніс цю згубу на Поділля та до Кам'янця, його столиці. Він врятувався згодом у московитів в Чигирині, куди польський король його відігнав під час своєї відомої кампанії, що слідувала за його обранням. Там він нарешті помер»[3]. Бачимо явну фактичну помилку. На момент написання цієї книги Дорошенко ще був живий, очевидно, переживши самого автора «Мемуарів».

Цікавим також є повідомлення Божо про отруєння турками Юрія Хмельницького, доля якого залишається дискусійною дотепер[4].

Але головну увагу автора, звичайно, привертає «українська війна» (*la guerre d'Ukraine*), де в повній мірі розкрився військовий талант Яна III. Перемога військ Собеського у битві під Хотином 11 листопада 1673 р., хід якої та наслідки детально описує Божо, дозволили Польщі трохи підняти занепалий військовий престиж, підірваний поразками 1672 р. і ганебним Бучацьким миром[5]. Божо з захопленням відзначає, як король-полководець «відвоював взимку майже всю Україну (*presque toute l'Ukraine*), пройшовши за десять днів аж до Чорного моря». Заключним акордом цієї переможної ходи стала перемога над османами під Журавном[6].

В той же час Божо відзначає, що турецька експансія розповсюджувалася й у іншому напрямку. Він яскраво змальовує жахливі картини спусто-

[1] Ibid. – P. 91, 220.
[2] Ibid. – P. 220-221.
[3] Ibid. – P. 221.
[4] Ibid. – P. 91.
[5] Ibid. – P. 234-242.
[6] Ibid. – P. 16.

шення й руйнування в 1674 р. Умані (*Oumaing*), «котра славилася своїми багатствами та торгівлею. В цьому місті було вбито більше трьохсот тисяч душ і знищено краму на вісім мільйонів. Подібне вони вчинили і в наші дні [1678 р. – Є.Л.] у Чигиринській фортеці (*à la Forteresse de Cherim*), яку вони відвоювали у московитів під час останніх війн і мури якої були підірвані»[1]. На противагу військовому таланту Собеського Божо протиставляє бездарну організацію оборони Чигирина московським воєводою Ромодановським, який не зміг відстояти місто під натиском армії Кара-Мустафи.

Хоча після падіння Чигирина в «українській війні» запанував відносний спокій, всі протиборствуючі сторони переключилися на активну дипломатичну діяльність, готуючись до нового сплеску військових дій. Як професійний дипломат, Божо дуже ретельно відстежує хід міждержавних переговорів Польщі, Туреччини, Московії, Австрії, Криму та Швеції, підкреслюючи також важливе місце і роль Франції у цій дипломатії. Головним чином він зосереджує увагу на міжнародній активності Яна III, яка дозволила йому зміцнити армію та державу, що в свою чергу сприяло славнозвісній перемозі під Віднем (1683), утворенню Священної ліги (1684) та початку повномасштабного наступу християнських військ на мусульман з метою витіснення їх з Європи.

Як зазначає Божо, ведучи тяжку війну з османами, Ян III змушений був піти на підписання Вічного миру з Московією, щоб припинити протистояння з нею в Україні. Однак проти його умов, загальний сенс яких французький дипломат наводить, виступила потужна магнатська опозиція. Лише надзвичайно щедрі подарунки від імені московських царів (Івана V та Петра I) та особистий авторитет короля дозволили схилити шальки терезів шляхти у бік підписання угоди[2].

Подальший хід військових дій Польщі та Росії проти Османської імперії Божо майже повністю залишає поза розглядом, лише побіжно згадуючи про напади татар на Галичину та Волинь в 1685 і 1688 р. та відзначаючи несамовиту звірячу жорстокість кримців, які «відрубали голови навіть старим, жінкам і дітям, якщо бачили, що не можуть їх увести»[3].

Таким чином, довівши виклад подій до сучасного йому періоду, Божо наступним чином змальовує жахливий стан зруйнованої війнами і поділеної між державами України: «…Сьогодні залишилася лише назва тих козаків і тієї України. Ці люди зараз розпорошені чи то в околицях Бористену, чи по його берегах на стороні московитів, у підвладних їм землях. Інші вибиті турками чи уведені в полон татарами… Тож, на Україні залишилося, як я вже говорив, лише кілька міст поблизу кордонів Польщі, поміж якими Кальник, колишня столиця, Брацлав, Бар і кілька інших менш значних… Нині залишається тільки тінь суверенітету над козаками»[4]. В той же час Божо

[1] Ibid. – P. 91-92.
[2] Ibid. – P. 87-88.
[3] Ibid. – P. 212-213.
[4] Ibid. – P. 91-94.

відзначає, що Ян III прихильно ставиться до козаків і намагається їх підтримувати, незважаючи на опір шляхетської опозиції.

Божо наводиться цікавий, але малознаний факт, відомий йому, очевидно, з урядових джерел, де йдеться про переговори між Польщею та Голландією про можливість колонізації останньою земель України[1].

Що ж стосується Східної України, то, як зазначає Божо, її «єдиними господарями залишилися московити», які утворили з козаків військо, як це робили раніше поляки, призначивши на його чолі гетьмана. «Того, хто зараз служить царям, звуть Мазепа (*Mazépa*), й він був шляхтичем при дворі польського короля Казимира»[2]. Здається, Божо першим у французькій історіографії звернувся до постаті цього гетьмана, подавши про нього коротку звістку. Тут необхідно згадати, що про Мазепу деякі відомості подавала тодішня преса. Зокрема, вже 6 грудня 1687 р. «Газетт де Франс» повідомляла про обрання начальником запорозьких козаків «сеньйора Муссапи (*sieur Mussapa*)» після того, як було заарештовано його попередника «генерала Самойловича (*General Samuelowitz*)»[3].

Коли французький автор писав «Мемуари», гетьманування Мазепи лише почалося, але вже незабаром ця особа приверне до себе значну увагу дослідників, які будуть звертатися до вивчення її життя та діяльності.

Великий інтерес у контексті нашого дослідження представляє також ще одна праця Божо-Далерака «Анекдоти про Польщу, або секретні мемуари про володарювання Яна Собеського, третього цього імені»[4]. Тут очима свідка розкривається перебіг польсько-турецької війни 1672-1676 рр., обставини віденського походу 1683 р., військові кампанії подальших років. Автором також змальовуються картини засідань ратифікаційного сейму у Львові з приводу Вічного миру з Московією, а також висвітлюється резонанс, який мав у Польщі невдалий Кримський похід 1687 р.

Загалом у працях Божо-Далерака міститься багато фактичних даних з історії України, ретельно зібраних автором, який часто виклад подій супроводжує своїми роздумами. Його свідчення вирізняються досить високою точністю та правдивістю. І хоча Україна була не єдиною країною, події в якій він розглядав, вона постійно залишалася в полі його зору, зважаючи на важливість політичних змін у Європі, що були з нею пов'язані. Праці Божо не стали бестселером, як, наприклад, твори Боплана чи Шевальє, але водночас вони інформативно збагатили уявлення зацікавлених читачів про «козацьку Україну» та її минуле.

Спустошення України в другій половині XVII ст. відзначалося всіма сучасниками. Але, якщо у Божо правдиво відзначається спустошення в

---

[1] Ibid. – P. 100-101.
[2] Ibid. – P. 100.
[3] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709… – С. 101, 109.
[4] *Dalerac F.-P.* Les Anecdotes De Pologne, ou Memoires Secrets Du Regne De Jean Sobieski III. Du Nom. – Amsterdam: Chez Henry Desbordes, 1699. – T. 1. – 340 p.; T. 2. - 410 p.; *Dalerac F.-P.* Les Anecdotes De Pologne, ou Memoires Secrets Du Regne De Jean Sobieski III. Du Nom. – T. 1-2.– P.: Chez Pierre Aubouyn, Libraire de Nosseigneurs les Enfans de France, Et Charles Clouzier, Quay des Augustins, à la Croix d'Or, du côté du Pont saint Michel, 1700. – 454 p.

основному лише Правобережжя, в той час як Гетьманщина та Запоріжжя навіть мали економічне та військове піднесення[1], інший його сучасник, який побував в Україні, але був далекий від дослідження минулого цього краю, подавав інакші картини Руїни. Йдеться про вже згаданого Філіппа Авріля (1654-1698), французького єзуїта, відправленого з проповідницькою та розвідувальною місією в Китай (1686-1689). Проте в Москві йому було відмовлено у проходженні до цієї великої східної імперії. В Західній Україні Авріль провів кілька місяців. Спочатку, за сприяння французького посла в Речі Посполитій маркіза де Бетюна, він був прихильно прийнятий Яном III у Яворові. Король навіть дозволив єзуїту поцілувати свою руку й обіцяв своє сприяння у здійсненні цієї місії[2]. Згодом у Львові він користувався протекцією Станіслава-Яна Яблоновського (1634-1702), руського воєводи, і з його ласки побував у Яблунові, родинному замку Яблоновських. Через Кам'янець на Поділлі та Покуття Авріль вирушив до Молдавії[3], щоб звідти дістатися Константинополя, звідки згодом повернувся до Франції.

Свої мандри він докладно описав у книзі «Подорож до різних країн Європи та Азії, здійснена з метою відкриття нового шляху до Китаю, з описом багатьох цікавих відомостей про фізику, географію, гідрографію та історію» (1692), яка швидко стала популярною в Європі й була перекладена кількома мовами. Авріль повідомляв про все, що бачив у країнах, які проїжджав. Зокрема, він залишив цікавий опис Московії, де спостерігав за протистоянням царівни Софії та її фаворита Голіцина з одного боку і юного царя Петра I з іншого. Єзуїт навіть став свідком весілля останнього з Євдокією Лопухіною в січні 1689 р.[4] Авріль був добре знайомий з працями своїх попередників, що писали про країни Східної Європи. Зокрема, в його книзі містяться посилання на твори Тевено, Стрюйса та ін.

Свідчення, подані Аврілем про Україну, є стислими і побіжними. Мабуть, найцікавішим з них є повідомлення про те, як запорозькі козаки (l*es Cosaques Zaporoges*), «переможені московитами» (*vaincus par les Moscovites*), вирушили на схід і колонізували Сибір, де заснували Тобольськ[5]. Попри очевидну помилковість подібного твердження, можна побачити в цій тезі певні історичні реалії, які тоді були загальновідомі пересічним європейцям: козаки, як волелюбні люди, завжди переходили на вільні землі, де облаштовувалися у відповідності до своїх порядків; козацька колонізація мала потужний східний вектор (донські, яїцькі, терські, сибірські козаки тощо); значна частина козацьких земель, в тому числі й Запоріжжя, були тоді підпорядковані в адміністративному плані Москві. Що ж стосується розгрому, вчиненому «запорозьким козакам московитами», тут йдеться про неправильне витлумачення Аврілем недавніх подій придушення повстання Степана Разіна, у якому брали участь і українські козаки. При чому вони

[1] *Beaujeu*. Memoires... – P. 96-97, 100.
[2] *Avril Ph*. Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie... – P. 239-240.
[3] Ibid. – P. 327-337.
[4] Ibid. – P. 314-320.
[5] Ibid. – P. 166-167.

відзначилися з двох боків, оскільки проти разінців був відправлений гетьманом Многогрішним тисячний загін осавула Матвія Гвинтовки[1].

Авріль також згадує про зустріч з козацькими чайками у Чорному морі та морські походи козацтва, що на той час були фактами загальновідомими. Автор називає козаків «небезпечними піратами» (*ces dangereux pirates*) і повідомляє про великий страх перед ними місцевих мореходів. Цей фрагмент доповнено красномовною ілюстрацією, що зображує напад чайок на турецьку галеру. Щоправда, козацькі судна на ній більше нагадують одномісні човни для комфортних прогулянок[2].

В контексті французьких зацікавлень Україною наприкінці XVII ст. згадаємо ще один твір – «Реляцію про подорож до Польщі, зроблену в 1688-му і 1689-му роках»[3]. На жаль, про постать автора, який приховався за ініціалами «*F. de S.*», можна тільки здогадуватися. Повідомляючи про своє перебування при дворі Яна III Собеського, цей емісар згадує, зокрема, про відвідини ним Жовкви (*Zoulkiuf*) та Яворова (*Jouarouf*) й подає досить докладний опис цих міст[4]. Описуючи реалії Речі Посполитої, західний дипломат окремо зупиняється на конфесійній ситуації в державі, в тому числі на становищі «руської релігії» (*la Religion des Russiens*). Щоправда, головну увагу він зосереджує на відмінностях між православною та католицькою обрядністю[5]. Свідчення цієї «Реляції» доповнюють наше уявлення не лише про життя тогочасного королівського двору на Галичині, але й загалом про побут західноукраїнських міст.

Торкаючись питань активності французької дипломатії в Україні, слід зазначити, що емісари Версаля в той період досить часто відвідували територію нашої держави, курсуючи між Варшавою, Москвою та Константинополем. Деякі з них відвідували Мазепу, як очільника України й особи, що користувалася великим впливом на молодого Петра I. Досить добре відомий візит до гетьмана французького посланця Фуа де ла Невілля (1689).

Його загадкова постать викликає дискусії до сьогодні. Певний час його ототожнювали з письменником Адріаном Бає (1649-1706), який походив з містечка Ла Невілль і також використовував псевдонім «де ла Невілль». Втім, сучасні дослідження, зокрема, Мацьківа[6], Ізабель де Мадаріяги[7] та Лаврова[8], доводять, що Фуа де ла Невілль – конкретна історична особа,

---

[1] *История СССР с древнейших времен* до наших дней. Превращение России в великую европейскую державу. Народные движения XVII-XVIII вв. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. – 748 с. – С. 95-97; *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России... – С. 285.

[2] *Avril Ph*. Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie... – P. 356.

[3] *F. D. S. (l'abbé)*. Relation d'un voyage de Pologne fait dans les années 1688 et 1689. – P.: Librairie A. Franck, 1858. – X+146 p.

[4] Ibid. – P. 28-30.

[5] Ibid. – P. 93-95.

[6] *Мацьків Т*. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709… – С. 23.

[7] *Madariaga I. de*. Who was Foy de la Neuville? // Cahiers du Monde Russe et sovietique. – Vol. 28. – No. 1 (Jan. - Mar. 1987). – P. 21-30.

[8] *Лавров А. С*. «Записки о Московии» де ла Невилля (преобразовательный план В.В. Голицына и его источниіки) // Вестник Ленинградского государственного университета. – Серия 2. – 1986. – Вып. 4. – С. 88-91; *Лавров А. С*. «Записки» де ла Невилля как источник

яка виконувала в Росії дипломатичні функції одночасно від імені королів Франції та Речі Посполитої. Про його діяльність містяться згадки, зокрема, й у вищезгаданого Далерака-Божо[1].

Свій вояж до Москви де ла Невілль здійснив приблизно за рік після того, як цим шляхом пройшов Авріль, і провів у Росії другу половину 1689-го року. Не випадково, що, готуючи до друку свою розповідь про подорож до Московії в 1698 р., де ла Невілль використав у якості джерела працю Авріля, яка вийшла за кілька років до того. Цікаво, що часто в їхніх творах є згадки про тих самих людей, з якими їм доводилося зустрічатися: Яна III, маркіза де Бетюна, Василя Голіцина, Івана Мусіна-Пушкіна та ін.

Незважаючи на те, що повідомлення де ла Невілля є цінним джерелом з історії Росії, чим пояснюється значна кількість їх російських перевидань[2], вони містять важливу інформацію й про Україну. Французький посланець часто наводить отримані ним детальні і досить правдиві свідчення про поточні справи Гетьманщини (Вічний мир 1686 р., кримські походи 1687 і 1689 рр., позбавлення гетьманства Самойловича, його арешт і заслання до Сибіру, прихід до влади Мазепи), хоча згадує й події більш раннього часу, зокрема, Хмельниччину. В Москві він особисто познайомився з Мазепою, відзначивши його прекрасне володіння латиною та зауваживши, що колись той був придворним Яна II Казимира. За словами де ла Невілля, він запевняв гетьмана у прихильності до нього та його козаків короля Яна III й намагався схилити очільника України на бік Польщі.

Згадуючи про прихід Мазепи до влади, де ла Невілль зосереджує значну увагу на подіях 1687 р. і позбавленні гетьманства Самойловича (в опублікованій французьким дипломатом праці ім'я гетьмана подано як *Jwan Samuelerrich*, вочевидь, у рукописному оригіналі було – *Samuelewich*). Де ла Невілль повідомляє, як завдяки інтригам князя Голіцина, підтриманим вищою козацькою старшиною, того було звинувачено у зносинах з ханом і підпалі степу, що начебто й стало головною причиною провалу походу на Крим. Ди-

---

по истории России в последней четверти XVII в. // Материалы XXIV научной студенческой конференции «Студент и научно-технический прогресс». История. – Новосибирск, 1987. – С. 26-29; *Лавров А. С*. «Записки о Московии» де ла Невилля: автор, рукописи, печатное издание // Книга в России XVI — середины XIX в. Материалы и исследования. – Л., 1990. – С. 62-72; *Невилль де ла*. Записки о Московии / Предисл., подгот. текста, пер. и комм. А. С. Лаврова. Отв. ред. В. Д. Назаров, Ю. П. Малинин. Центр гуманитарного образования Петр Великий МФТИ; ИРИ РАН. Науч.-издат. серия: Россия и российское общество глазами иностранцев. XV-XIX вв. Вып. первый. – М.-Долгопрудный: Изд-во Аллегро-пресс, 1996. – 304 с. – С. 7-53.

[1] *Dalerac F.-P*. Les Anecdotes De Pologne, ou Memoires Secrets Du Regne De Jean Sobieski III... – 1699. – T. 2. – P. 81-99.

[2] *Любопытные и новые известия о Московии* 1689 года. Соч. де ла Невилля // Русский вестник. – 1841. – Т. 3. – № 9. – С. 596-614; Т. 4. – № 10. – С. 95-157; *Невилль де ла*. Записки о Московии 1689 г. Перевел с французского и сообщил А. И. Браудо // Русская старина. – 1891. – Т. 71. – № 9. – С. 419-450; Т. 72. – № 11. – С. 241- 281; *Невилль де ла*. Любопытные и новые известия о Московии // Русское государство XV-XVII вв. глазами иностранцев. Подготовка текстов, вступительная статья и комментарии Ю. А. Лимонова. – Л.: Лениздат, 1988. – С. 471-529, 540-542 [Переиздание перевода А. И. Браудо]; *Невилль де ла*. Записки о Московии… – 1996.

пломат яскраво змальовує картини урядового перевороту в Гетьманщині, коли за наказом Голіцина було заарештовано Самойловича, котрого полковник Димитрашко (*Dimitrouki*) [мається на увазі Дмитрашко (Думитрашко) Райча (?-бл. 1705) – Є. Л.] навіть хотів зарубати шаблею, й зробив би це, якби Голіцин його не зупинив. Де ла Невілль співчутливо зазначає, що старий гетьман, якого ще вчора величали епітетом «вельможний» (*Vielmozny*), сьогодні чув лише брутальне звернення «скурвій син, тобто син путани» (*Scourwecin c'est-à-dire, fils de putain*)[1]. Як можна побачити, згадане лайливе висловлювання автор передає саме в українському звучанні.

Дипломат переповідає також звістку про арешт гетьманича Григорія окольничим Леонтієм Романовичем Неплюєвим (*Akalnik Levanti Romanorrick Nepleuvan*). Він зауважує, що той заповзято намагався виконати цей наказ, щоб реабілітуватися після своєї поразки від військ нураддін-султана поблизу Кам'яного Затону (*Kamiston*). Однак, як засвідчує де ла Невілль, виконати це доручення Неплюєву виявилося непросто, бо син гетьмана мав популярність серед рядового козацтва й був попереджений про небезпеку. За словами дипломата, коли компанійці (*les Compachiks*), що були поряд з гетьманичем, погодилися на його видачу, сердюки (*les Sardouchiks*) були сповнені рішучості захищати командира, й тільки завдяки улесливим переконанням вони, зрештою, також погодилися на його видачу Неплюєву[2]. Як відомо з історичних фактів, подальша доля Григорія Самойловича була дуже сумною. Його було звинувачено в державній зраді, піддано тортурам і 11 листопада того ж року страчено в Севську.

Завдяки російським перекладам, найкращим з яких є переклад Лаврова, інформація, наведена де ла Невіллем, стала тепер загальнодоступною для вітчизняних науковців. Відзначаючи важливий внесок щойно згаданого російського дослідника, зауважимо, що не завжди він правильно розумів термінологію, наведену французьким автором. Наприклад, вже вищенаведений український брутальний вислів «скурвій син» (*Scourwecin*) Лавров перекладає російською, як «скуренный сын», що звучить доволі кумедно й незрозуміло, а назву урочища Кам'яний Затон (*Kamiston*), він не зовсім точно подає, як Кам'янка[3]. Втім, ці дрібниці перекладу не заважають визнати велику заслугу російського історика-перекладача в ознайомленні російськомовного наукового співтовариства з таким важливим історичним джерелом, як праця де ла Невілля.

Безумовно, цей твір дипломата не є історичним дослідженням. Проте він дозволяє краще зрозуміти тогочасний рівень знань про минуле України. У відповідності до усталеної вже на той час традиції, Україну де ла Невілль постійно називає «країною козаків», хоча її межі він поширює далеко за кордони Гетьманщини. Так, до України він відносить Курськ (*Kourska*

[1] *Neuville Foy de la*. Relation curieuse, et nouvelle de Moscovie… – P. 78; *Невилль де ла*. Записки о Московии… – 1996. – С. 142.
[2] *Neuville Foy de la*. Relation curieuse, et nouvelle de Moscovie… – P. 78; *Невилль де ла*. Записки о Московии… – 1996. – С. 142.
[3] *Невилль де ла*. Записки о Московии… – 1996. – С. 142.

en l'Ukraine[1]). Дуже часто автор висловлює власні судження й дає оцінки подіям. В цілому інформація, подана де ла Невіллем, є досить достовірною, проте в його творі можна побачити низку помилок і неточностей, що цілком є природними для чужинця того часу. Це стосується завищення числа воїнів, що вирушили на Крим (до 400 тис.), повідомлення, що московський патріарх раніше жив у Києві, визнання, що Мазепа першим з гетьманів відвідав Москву (ігноруючи Брюховецького) і т. п.

Праця де ла Невілля була видана в 1698 р. під назвою «Цікаві повідомлення та новини про Московію, що містять звістки про сучасний стан цієї імперії, експедиції московитів у Крим в 1689 р., причини останніх революцій, їхні звичаї та релігію, а також оповідання про сухопутну подорож Спатаруса до Китаю». Цей твір одразу здобув популярність у Західній Європі, будучи кілька разів перевиданим і маючи переклади іншими мовами. Почасти цей успіх пояснюється цікавістю висвітленої тематики на фоні всезростаючої могутності Російської імперії та жвавістю викладу матеріалу, почасти увага читацької аудиторії до книги була прикута поточністю моменту, коли Петро І, один з головних її фігурантів, у складі «Великого посольства» особисто відвідував західні країни.

Крім літератури, писаної французькою мовою, у друкарнях Франції та сусідніх з нею державах, завжди видавалося досить багато перекладних творів. Серед цього величезного масиву перекладів були присутні й праці, де розглядалося минуле України. Наприклад, «Цікаве повідомлення про сучасний стан Русі. Переклад твору одного англійського автора, що дев'ять років пробув при дворі великого царя» (1679)[2]. Хоча в цій книзі йдеться про Московське царство, яке тут постійно називається «Руссю», що на той час було ще не досить типовим для французької літератури, автор постійно згадує про діяльність козаків, котрі брали активну участь у війнах з московитами та османами й завдяки підтримці яких на московський престол зійшов Лжедмитрій І.

Отже, підводячи підсумок, слід зазначити, що, незважаючи на велику увагу, приділену подіям в Україні наприкінці XVII ст., у французькій літературі того періоду бракує серйозних історичних досліджень, присвячених нашій країні. Здебільшого твори, що лише торкаються окремих епізодів з історії України, представлені повідомленнями військових, спогадами мандрівників, реляціями дипломатів, котрі самі по собі представляють важливий комплекс історичних джерел, і, переважно, не являються дослідженнями минулого. Втім, цей масив пізнавальної літератури відіграв значну роль у подальшому накопиченні історичної інформації про Україну у Франції, що передувало створенню фахових досліджень про минуле нашої країни.

---

[1] *Neuville Foy de la*. Relation curieuse, et nouvelle de Moscovie… – P. 56; *Невилль де ла*. Записки о Московии… – 1996. – С. 136, 138.

[2] *Relation curieuse de l'estat present de la Russie*. Traduite d'un auteur anglois qui a esté neuf ans à la Cour du Grand Czar. – P.: Chez Claude Barbin, 1679. – 440 p.

Розділ 4.
КОЗАЦЬКА УКРАЇНА У ФРАНЦУЗЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

4. 1. Загальні тенденції розвитку французької просвітницької історіографії у XVIII ст. та рецепція козацької України в політиці та культурі Франції

XVIII ст. ознаменувалося певним послабленням позиції Франції на міжнародній арені, що зумовлювалося уповільненням соціально-економічного розвитку країни внаслідок загострення кризи феодалізму. Це століття стало переломною добою у французькій історії. На одному з його крайніх полюсів можна побачити французьку монархію в період найвищого розвитку абсолютизму доби «короля-сонце», на іншому Французьку республіку й становлення диктатури Наполеона Бонапарта. Агресивна, але непродумана та самовпевнена політика уряду Людовіка XV часто приводила державу до військових поразок і територіальних втрат, що в свою чергу призводило до занепаду господарства та посилення міжстанових протиріч у королівстві, які, зрештою, зумовили революцію. Незважаючи на це, Франція продовжувала відігравати роль провідної європейської держави, активно втручаючись у всі політичні процеси, що відбувалися на континенті. Особливе занепокоєння Версаля викликало посилення військово-політичної могутності та стрімке розгортання територіальної експансії новонародженої Російської імперії на фоні ослаблення впливу інших держав східноєвропейського регіону. Протягом століття на протилежному Франції боці Європи відбулися карколомні геополітичні зміни, внаслідок яких з мапи зникли такі впливові країни як Річ Посполита та Кримське ханство, а більша частина їхніх володінь дісталася Росії. Такі вагомі та потужні гравці європейської політики як Швеція та Османська імперія з великими зусиллями опиралися невпинному просуванню російської експансії, перейшовши від наступальної стратегії до оборони своїх земель. Україна з її волелюбним козацтвом, що протягом кількох століть розглядалося як важлива військова сила, остаточно перетворилася на звичайну провінцію імперії Романових, повністю втративши на кінець століття свої автономні права, а саме козацтво фактично зникло з європейської військово-політичної арени.

На початку XVIII ст. Франція встановила прямі постійні дипломатичні взаємини з новонародженою Російською імперією. Це дозволяло Версалю регулярно отримувати оперативну інформацію про справи в цій неосяжній державі, що почала відігравати активну роль в європейській політиці. З цього часу російська тематика стала однією з найвагоміших у французькій публіцистиці та науковій літературі.

В культурній сфері XVIII-те століття відзначилося визначальним впливом французького Просвітництва. Франція була одним з найпотужніших осередків формування нових суспільно-політичних ідей, які сприймалися інтелектуалами всієї Європи. Саме ця країна, ставши «законодавицею мод» в духовному житті Старого та Нового Світів, немов би перетворилася на центр об'єднаної віртуальної «*République des lettres*» («Республіки листів»). Французька мова майже повністю витісняє латину з міжнародної дипломатії і стає найголовнішим засобом спілкування культурних і політичних еліт європейських держав. Багато нефранцузів в цей час одразу пишуть і друкують свої твори цією мовою, зважаючи на її поширеність.

Наука остаточно звільняється від опіки церкви, набуваючи світського характеру. Освіта отримує значне поширення. Відкриваються все нові навчальні заклади, зокрема, університети, де викладається великий спектр наукових дисциплін. Розвиваються наукові товариства, періодика.

Велике значення поміж інших галузей знань отримує історія, що стає базовим предметом в системі освіти. У відповідності до раціоналістичного світогляду минуле розглядається просвітниками як поєднання повчальних уроків для наступних поколінь, як це чітко бачимо, наприклад, у Вольтера та Маблі. Вони намагаються здійснити неупереджний аналіз колишніх подій з життя людей, що зливаються в єдину й універсальну історію, переосмислити відому інформацію про минуле, отримати, систематизувати й зробити загальнодоступними нові свідчення про попередні часи. Звідси прагнення до творення енциклопедичних довідників, історичних словників, узагальнюючих нарисів і т. п. Просвітники, виходячи з концепцій природного права, намагаються переосмислити весь безперервний процес розвитку людства, що характеризується, на їхню думку, боротьбою світла та темряви, свободи та тиранії, знання та забобонів і неодмінно має завершитися перемогою нового ладу на засадах загального щастя, подолавши багатовіковий догматизм станової нерівності. Історики доби Просвітництва прагнули реконструювати процеси минулого (життя та діяльність монархів, розвиток держав, хід війн), використовуючи різноманітний арсенал джерельних свідчень і власних спостережень, вибудовуючи з цих «цеглинок», за образним висловом Вольтера, «будівлю» свого бачення попередніх подій або створюючи «вивершене мистецьке полотно з різнофарбної палітри».

Протягом XVIII ст. землі України продовжували залишатися в епіцентрі геополітичних трансформацій, що в кінцевому підсумку призвели до повного зникнення Польщі, суттєвого послаблення Туреччини й Швеції – традиційних союзників Франції на сході – та наростання військової й політичної міці «імперії царів». Невипадково саме тому події в «країні козаків», яка поступово перетворювалась на звичайну провінцію в неосяжній державі Романових, викликали посилену увагу французького суспільства.

Період кінця XVII – початку XVIII ст. співпав у Гетьманщині з 22-річним правлінням Івана Мазепи, белетризована постать якого стала згодом надзвичайно популярною в європейському мистецтві, й особливо у Франції. Поразка прагнень гетьмана на відокремлення України від Росії та жорсто-

кий розгром його прибічників були добре відомі на заході, де, як знаємо, згодом знайшли свій притулок деякі колишні мазепинці. Загальновідомою є доля Григора Орлика, хрещеника Мазепи, котрий назавжди оселився у Франції й став однією з важливих фігур у політиці своєї нової батьківщини, яку намагався схилити до підтримки ідей відокремлення України від Росії.

Намагаючись використати сили козаків у великій міжнародній грі, уряди Людовіка XIV і згодом Людовіка XV, які в цілому проводили антиросійську політику, час від часу намагалися налагодити безпосередній зв'язок з українською політичною елітою. В цьому відношенні показовим є приїзд у 1704 р. до Батурина для зустрічі з Мазепою французького посла Жана-Казимира де Балюза (1648-1718). Повідомлення останнього були введені до історіографічного обігу Борщаком[1]. На жаль, до цього часу з оригінальними свідченнями де Балюза про цю подію не зміг ознайомитися більше жоден дослідник, що породжує певний сумнів у достовірності інформації, наведеної Борщаком. Хоча в цілому вона виглядає доволі правдоподібно. У відповідності до неї, очільник України та французький емісар були знайомі й раніше, оскільки де Балюз народився у Варшаві, куди прибув його батько у почеті королеви Марії де Гонзаги, з яким тоді Мазепа особисто познайомився й підтримував дружні взаємини. Ведучи розмову з французом латиною, якої за визначенням Балюза гетьман був великим знавцем, Мазепа з прикрістю відзначав, що погано володіє рідною мовою посла. Хоча в той же час останній згадував, що бачив у гетьмана номери свіжих паризьких газет. За повідомленнями Балюза, Мазепа певний час проживав у Франції й навіть став свідком пишних торжеств у Парижі з приводу підписання Піренейського миру з Іспанією в 1659 р. У заслугу французькому дипломату можна поставити те, що він подав опис зовнішності, характеру та побуту гетьмана.

Балюзу, який в 1702-1703 рр. очолював дипломатичне відомство в Речі Посполитій, випала честь стати першим офіційним послом Франції в Росії. Це свідчило з одного боку про визнання величі цієї держави, а з іншого – дозволяло вести постійний контроль за політичним та соціальними процесами в ній, що було особливо важливо для Версаля на фоні ініційованої Петром I Північної війни. Слід відзначити, що емісар Людовіка XIV відзначив риси у поводженні гетьмана України, які в подальшому знайшли своє повне історичне підтвердження. Балюз свідчив, що Мазепа не відчуває великих симпатій до московського царя, натомість підкреслює своє шанобливе ставлення до Карла XII.

Загалом саме події початку XVIII ст. в Україні довгий час викликали найбільшу цікавість на заході, зважаючи на те доленосне значення, котре вони мали для Росії, Швеції, Польщі і, звичайно ж, «країни козаків». У тогочасній французькій пресі висвітлювалися такі акти як зрада Мазепи та пе-

[1] *Борщак І.* Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки НТШ. – 1933. – Т. 152. – Вип. 1. – С. 28-29; *Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана: Пер. з франц. / Упоряд. Л. Ю. Копань. – К.: Радянський письменник; Журнал «Київ», 1991. – 316 с. – С. 61-63.

рехід його на бік шведів, жахливий розгром Батурина та вбивство його мешканців, руйнація Січі, нищівна поразка армії Карла XII і тріумфальна та для багатьох неочікувана перемога росіян під Полтавою, втеча шведського короля разом з Мазепою під захист турків, похід козаків Орлика разом з татарами та поляками на Україну, Прутський похід Петра I і його поразка. Україна знову опинилася в епіцентрі європейської уваги, ставши ареною жорстоких і кровопролитних бойових дій. Французька преса регулярно повідомляла новини з України. Зокрема, про батуринську трагедію вмістили передовиці популярні французькі видання «*Gazette de France*», «*Paris Gazette*», «*Mercure Historique et Politique*», «*Lettres Historiques*» та ін. Аналіз тогочасних західних повідомлень про Україну був здійснений Теодором Мацьківом[1]. Стурбовані реляції у зв'язку з розгромом шведів і наступом росіян на Україні відправляв до Парижа французький амбасадор у Константинополі в 1692-1711 рр. Шарль де Феріоль, маркіз д'Арженталь (1652-1722), виказуючи співчутливе ставлення до козаків[2].

Як зазначав французький посол при дворі Станіслава Лещинського в 1707-1710 рр. маркіз Жан-Луї д'Юссон де Боннак (1672-1738), поразка шведів під Полтавою стала великою несподіванкою й спричинила стурбованість і занепокоєння в європейських дворах[3]. До слова, очевидно, саме Боннак, який відзначився й на ниві історіописання, був першим французом, котрий переказав відому байку Яна Пасека про ганебне покарання молодого Мазепи польським вельможею за залицяння до своєї дружини[4]. Ця амурна пригода, розпопуляризована Вольтером, стала згодом сюжетом багатьох мистецьких творів.

Неодноразово згадував у своїх дипломатичних звітах про діяльність Мазепи барон Жан-Віктор де Безенваль де Брюнстат (1671-1736), який в 1707-1710 рр. був французьким послом при дворі Карла XII. Стурбований новинами з України Людовік XIV, який пильно стежив за перебігом бойових дій між шведами та росіянами, писав Безенвалю, що погана підготовка до оборони Батурина стала фатальною помилкою Мазепи, а оскільки за гетьманом пішло мало козаків, то союз між мазепинцями та шведами не принесе користі жодній зі сторін[5]. Згодом французький уряд підтримував досить тісний зв'язок, не афішуючи його, з екзильним гетьманом Орликом, чому немало сприяла діяльність сина того – Григора – у Франції[6].

В подальшому дипломатична активність Франції на теренах України знижується, хоча можна згадати візити до українських козаків таких емісарів Версаля, як той же самий Григір Орлик на початку 1730-х рр., граф

---

[1] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709…
[2] *Січинський В.* Чужинці про Україну… – С. 142.
[3] *Boппас J.-L. d'Usson, marquis de*. Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople... – P. 122.
[4] *Єнсен А.* Мазепа / Переклад зі шведської Н. Іваничук; наукова редакція, передмова та примітки Б. Якимовича. – К.: Український письменник, 1992. – 205 с. – С. 97.
[5] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709… – С. 107-108.
[6] *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 104-115.

Шарль-Франсуа де Брольї в середині 1750-х рр. Приблизно тоді ж справами українського козацтва за завданнями свого уряду цікавляться французькі консули в Криму Клод-Шарль де Пейссонель і Франсуа де Тотт.

Однак з послабленням ролі українського козацтва у військово-політичному житті Європи відбувається й зниження цікавості до життя козацької України. Все частіше західні мандрівники та дипломати у XVIII ст. відмічають втрату «козацькою країною» своїх прав і самобутності та перетворення її на рядову провінцію Росії. Французьке суспільство доволі пасивно спостерігало за знищенням української автономії Катериною II. Та зі спалахом Великої Французької революції ситуація докорінним чином змінилася. Російська імперія, ставши непримиренним ворогом щойно проголошеної Французької республіки, викликала неприхований негативізм в середовищі місцевих республіканців. Деякими французькими політиками, які багато в чому спиралися на свідчення польської еміграції, відкрито висловлювалися симпатії до знищеного російським самодержавством козацького демократичного ладу, а самі козаки розглядалися в якості чергових жертв агресивної та жорстокої царської тиранії.

Водночас саме в XVIII ст. відбувається дебют українських козаків в якості персонажів художньої літератури. Так, можна згадати, що козаки є активними дійовими особами твору «Цар Димитрій, московська історія», опублікованого в 1715 р.[1] Але, якщо тут козаки не персоніфіковані, а головним героєм є Лжедмитрій I, то одним з основних персонажів іншого твору є саме козак, до того ж із світовою відомістю – Мазепа. Мова йде про роман французького письменника маркіза Андре-Гійома-Контана д'Орвілля (1730-1800) «Спогади Аземи, що містять різноманітні анекдоти про царювання Петра Великого, імператора Росії, та імператриці Катерини, його дружини», опублікований в Амстердамі у 1764 р.[2] На титульній обкладинці даної книги позначено як «переклад з російської», однак це зроблено фіктивно з метою підвищення читацького попиту. Твір цілковито належить до літературного доробку д'Орвілля.

Натхнений долею Мазепи, висвітленою насамперед Вольтером, французький літератор склав гостросюжетний роман, в основу якого поклав біографію цього українського гетьмана. Найбільшу цікавість являє перша частина книги д'Орвілля, яка власне головним чином і присвячена Мазепі.

Сюжетна канва «Спогадів Аземи» виглядає наступним чином. Молодий і привабливий Мазепа, «польський шляхтич, бувший вихідцем з одного з найславетніших родів Речі Посполитої»[3], який виріс при варшавському дворі, закохується в чарівну графиню Бра***, котра відповідає тому взаємністю. Дізнавшись про це, чоловік цієї красуні наказує прив'язати зухвальця до дикого коня й випустити в поле. Ледве живий молодик потрапляє

[1] *N. D. L. R*. Le Czar Demetrius, histoire moskovite: Dans 2 tomes, 4 livres. – La Haye: Chez les Freres van Dole, 1715. – 428 p.
[2] *d'Orville A.-G.-C*. Mémoire d'Azema, diverses Anecdotes des Regnes de Pierre le Grand, Empereur de Russie, & de l'Impératrice Catherine son Epouse: Traduit du russe par M. C[ontant]. D'[Orville]. — Amsterdam, 1764. – Partie 1. – XII+245 p.; Partie 2. – 216 p.
[3] *d'Orville A.-G.-C*. Mémoire d'Azema… – Partie 1. – P. 1.

до України аж до Батурина, де скоро завдяки своєму таланту стає очільником козаків. Намагаючись помститися своєму кривднику, Мазепа на чолі козацького загону захоплює замок графа Бра***, вбиває його пострілом з рушниці й намагається визволити свою кохану. Однак та виявляється вже отруєною й помирає на руках нещасного Мазепи. Останній продовжує керувати Україною, завойовуючи серця козаків, які його дуже шанують. В цей час сповнений амбіцій молодий Петро І вирішує упокорити козаків і вважає, що Мазепа, котрий якраз прибув тоді до Москви, йому в цьому допоможе.

Д'Орвілль наводить досить промовистий діалог, який відбувається між царем і гетьманом, з якого видно, що симпатії автора цілком на боці останнього. Так, згідно фантазії французького романіста, Петро І звертається до Мазепи з промовою, де, зокрема, зазначає: «Цей народ волоцюг потребує господаря. Ти один можеш привести його до моїх кайданів. Поляк за народженням, але вигнанець, ти маєш бути непримиренним ворогом своєї вітчизни. Будучи чужинцем серед своїх, ти потребуєш покровителя для своєї підтримки. Козаки тебе люблять, вони тебе обожнюють. Твоя доблесть і моя могутність поставлять тебе на чолі їх. Віддай їх мені!»[1].

Але, всупереч очікуванням російського царя, Мазепа відмовляється допомагати тому в поневоленні козаків. Він зауважує, що козаки, походячи від татар, є народом самостійним і волелюбним, до якого з пошаною ставилася й Річ Посполита, вважаючи своїм союзником. «Козак задовольняється малим, – відказує Петру І гетьман, – він воїн, йому нічого втрачати. Тому він сильний. Він скоріше полишить свої вогнища, ніж піде у рабство»[2]. При цьому Мазепа додає, що ярмо, до якого звикли московити, волелюбні козаки добровільно ніколи не надягнуть, а війна з ними може стати фатальною для володінь царя[3]. Почувши це, Петро І спалахує і хоче зарубати Мазепу своєю шаблею, проте придворні стримують свого царя, не допускаючи кровопролиття. Цар не тямить себе від люті. «Зрадник, – закричав він [Петро – Є. Л.]! – Ти насмілюєшся мене залякувати! Нікчема, вигнаний з Поділля, ким би ти був без моєї підтримки? Я зможу краще й без тебе впоратися з розбійниками, якими ти керуєш. Вони затремтять, почувши наближення моїх полків. Я сам піду, щоб підкорити їх»[4].

Тим часом у Москві зав'язується наступна любовна історія, головним героєм якої знов-таки є Мазепа. Він знайомиться з дочкою московського урядовця Озакуа (*Osakoi*) на ім'я Азема (*Azema*), і між гетьманом та цією дівчиною спалахує іскра палкого романтичного почуття.

Ми полишаємо на совісті автора надання цих імен для своїх героїв, звучання яких, можливо, здавалося д'Орвіллю цілком російським.

Знаючи про небезпеку, яка загрожує її обранцю, Азема пропонує Мазепі тікати. Вони подаються до Батурина. Тут Мазепа намагається встановити зв'язок з Карлом XII, війська якого наближаються до України. Голо-

[1] Ibid. – P. 88.
[2] Ibid. – P. 91.
[3] Ibid. – P. 91-92.
[4] Ibid. – P. 93.

вна мета гетьмана перетворення «країни козаків» на самостійну державу. Однак слідом за переходом очільника козаків на бік шведського короля слідує зруйнування України царськими військами та поразка союзників під Полтавою. Мазепа й Азема разом зі шведами тікають до володінь турецького султана, де гетьман незабаром помирає.

Подальший виклад сюжетної лінії повністю пов'язаний з пригодами Аземи, яку можна вважати своєрідним прообразом Анжеліки з романів Анн і Сержа Голонів, і він вже не стосується України.

Саме «Спогади Аземи» дали початок використанню образу Мазепи в художній літературі, який здобув у подальшому значної популярності. Відомий вітчизняний знавець французької літератури Наливайко так характеризував твір д'Орвілля: «Дотримуючись в загальній формі канви історичних подій, Дорвіль дуже вільно їх висвітлює і перетлумачує в дусі й стилі тогочасних популярних романів. Зрозуміла річ, цей твір жодною мірою не може претендувати на значення історичного документа, джерело історичної інформації. Але він становить інтерес в іншому плані — як відбиття масштабного історичного конфлікту й образу Мазепи на рівні «масової свідомості» тогочасного Заходу. Про те, що цей роман був досить популярним у другій половині XVIII ст., свідчить його німецький переклад, що з'явився 1766 р. під назвою «Чарівна росіянка, або дивовижна історія Аземи» і був перевиданий у 1773 р.»[1].

Протягом XVIII ст. до історії козацької України у Франції зверталися науковці, філософи, політики, літератори, публіцисти. Однак головним чином про неї найбільше писали ті люди, котрі мали безпосереднє знайомство з українськими землями, тобто дипломати, мандрівники, комерсанти, військові, місіонери тощо.

Загалом XVIII-те століття стало останньою епохою, коли дослідники мали змогу вивчати козацьку Україну з натури, безпосередньо спостерігаючи за її життям. Вже на кінець цього століття козацький лад на цих землях буде повністю скасовано, а за Україною твердо закріпиться асоціація «колишня країна козаків».

4. 2. Висвітлення перебігу Північної війни на землях України та ролі в ній Мазепи в «Історії Швеції» Анрі-Філіппа де Лімьє в контексті зародження західного мазепознавства

Символом появи на європейській авансцені нової могутньої імперії на початку XVIII ст. стала Полтава (у французьких творах ця назва подавалася найчастіше як «*Pultawa*» чи «*Pultava*»). Якщо раніше про це місто в Україні західноєвропейські автори майже не згадували, то після 1709 р. це поняття перетворилося на загальне визначення занепаду Швеції та посилення Росії. Історичні нариси, в яких розглядалися життєписи головних фігурантів Полтавської баталії – Петра I та Карла XII, а також події Північної

[1] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі… – С. 599.

війни, посипалися, як з рогу достатку. Зважаючи на виключність цієї битви, що завершилася нищівним розгромом шведів і гучним тріумфом росіян, європейські автори приділяли велику увагу ще одному призвідцю цієї події – гетьману України Мазепі.

Одним з перших французьких істориків, що почав аналізувати складні перипетії Північної війни одразу по її завершенню став Анрі-Філіпп де Лімьє (?-1725). В 1721 р. в Амстердамі побачила світ його багатотомна праця «Історія Швеції в правління Карла XII». Вирішальним подіям 1708-1709 рр. в Україні тут присвячено 5-й том. Це була одна з найперших грунтовних біографій цього шведського монарха, і не лише у французькій історіографії, але й у світовій. Саме цей твір де Лімьє спровокував певною мірою появу низки пізніших біографічних розвідок і спогадів про шведського короля, що з'явилися незабаром.

При написанні своєї праці де Лімьє максимально використав весь доступний йому арсенал джерельних свідчень про події в Україні в 1708-1709 рр.: газетні повідомлення, свідчення очевидців, чутки, дипломатичні реляції, приватне листування між європейськими дворами тощо. Це дозволило автору досить повно висвітлити політичну та військову діяльність гетьмана Мазепи та роль українського козацтва в ході Північної війни, по суті, заклавши початки історичної мазепіани у Франції.

Зауважимо, що французькі або франкомовні праці, які торкалися подій цієї великої війни, виходили безпосередньо під час її ведення. В цьому контексті можна згадати спогади одного з царських воєначальників, активного учасника Прутського походу, французького офіцера графа Жана-Ніколя де Моро де Бразе (1663-1723), який надзвичайно реалістично передав картини цієї військової акції. В 1716 р. були видані його «Політичні, цікаві та сатиричні мемуари»[1], де він докладно описав події 1711 р., критично відзначивши недоліки російської армії: низькопоклонство перед начальством і зневагу до підлеглих, тотальне пияцтво, яке «в інших арміях є злочином, а тут визначається як чеснота», погане оснащення та озброєння війська, безграмотність воєнного керівництва. Козацькі володіння автор традиційно називає «Україною», хоча й використовує щодо них західний новотвір «Козакія» (*la Cozaquie*). Проїжджаючи українськими містами, такими як Полонне, Острог, Меджибіж, Львів, Замостя, Тернопіль, Сатанів, Шаргород, Моро де Бразе всюди відзначав руйнування цих земель внаслідок недавньої війни з турками. Проте історичні повідомлення, які мають переважно військовий характер, що є цілковито закономірним, зважаючи на фах автора, (Азовські походи, Полтавська битва та ін.) носять фрагментарний характер. Важливою заслугою автора було наведення ним у «Мемуарах» змісту російсько-турецького дипломатичного листування й умов укладення між ними миру, які зачіпали й інтереси козаків. Цей твір став досить популяр-

[1] [*Moreau de Brasey J.-N. de*.] Mémoires politiques, amusans et satiriques de Messire J. N. D. B. C. de L. Colonel du regiment de Dragons de Casanski & brigadier des Armées de Sa M. Czarienne. – Véritopolis.: Chez Jean Disant Vrai, 1716. – T. 1. – 402 p.; T. 2. – 407 p.; T. 3. – 374 p.

ним у Європі, а згодом і в Росії. В 1837 р. він був опублікований в журналі «Современник» у перекладі та з передмовою і коментарями Пушкіна, привернувши загальну увагу вітчизняних дослідників[1].

В 1717 р. у Парижі був виданий переклад твору англійця – морського інженера Джона Перрі, який на запрошення Петра І працював на судноверфях Росії з 1698 по 1715 р. Випуск книги під назвою «Теперішній стан сучасної Великої Росії чи Московії» було приурочено саме до візиту російського царя до Франції. В наступному році її було перевидано[2]. Праця Перрі стала найповнішим на той час у Франції викладом російської історії. Природно, що значний обсяг матеріалу в цьому творі пов'язаний з Україною. Для прикладу, короткий нарис про російських царів, що починається від Рюрика, містить інформацію й про «короля росіян» Данила Романовича, нащадки якого не змогли втримати контроль над «Чорною Руссю, Україною та Поділлям», котрі дісталися полякам[3]. Звичайно, відзначено тут і український чинник в добу Смути та в правління Олексія Михайловича. Однак найбільшу увагу автор, зрозуміло, звертає на період царювання Петра І, сучасником і очевидцем якого він був. Втім, він досить стисло, якщо не сказати скупо, подає інформацію про важливі для Росії бойові дії 1708-1709 рр. в Україні. Не проявляючи в цілому свого ставлення до вчинку Мазепи, Перрі просто повідомляє про союз «генерала козаків» с Карлом XII і їхню втечу разом до Бендер, під час якої шведи врятувалися саме завдяки чудовому знанню козаками місцевості[4]. Однак далі автор зазначає, що більшість козаків залишилися вірними Петру І. Перрі зауважує, що «чисельні полки козаків, очолювані офіцерами з їхньої нації», росіяни використовують на кшталт легкої кавалерії[5].

Праця Перрі стала одним з перших історичних нарисів, де розглядалася політична діяльність Мазепи. В подальшому цей твір використовувався іншими дослідниками доби Петра І.

Заслуговує на увагу також франкомовна праця польського автора Петра-Генрика Пжебендовського, що вийшла анонімно в 1710 р. під назвою

---

[1] *Записки бригадира Моро-де-Бразе* (касающиеся до Турецкого похода 1711 года). [Пер., предисл. и примеч. А. С. Пушкина] // Пушкин А. С. Полн. собр. соч. – М.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. 8. – С. 396-470.

[2] *Perry J.* Etat présent de la Grande Russie, ou Moscovie ; contenant l'histoire abrégée de la Moscovie. Un abrégé chronologique des Czars ou Empereurs qui y ont régné, jusqu'à présent. Et la relation de ce que Pierre Alexeowitz, à présent régnant, a fait de plus remarquable dans ses Etats. Traduit de l'Anglois de Jean Perry. – P.: Chez Joseph Monge, 1718. – /VI/+76 p. (Histoire abrégée de la Moscovie, recuellie des meilleurs historiens) + 83 p. (Un abrégé chronologique des Czars ou Empereurs qui y ont régné, jusqu'à present)+ /X/+339 p. (Etat présent de la Grande Russie, ou Moscovie, contenant la relation de ce que S. M. Czarienne a fait de plus remarquable dans ses etats, et une description de la religion, des moeurs, & tant des Russiens, que des Tartares & autres peuples voisins).

[3] Ibid. – (Un abrégé chronologique des Czars ou Empereurs qui y ont régné, jusqu'à present). – P. 8-9.

[4] Ibid. –P. 68-71.

[5] Ibid. – (Etat présent de la Grande Russie, ou Moscovie, contenant la relation de ce que S.M. Czarienne a fait de plus remarquable dans ses etats, et une description de la religion, des moeurs, & tant des Russiens, que des Tartares & autres peuples voisins). – P. 334-335.

«Мемуари про останні революції в Польщі, які виправдовують повернення короля Августа, одного польського шляхтича»[1]. Цей твір висвітлює складні політичні перипетії кінця XVII-початку XVIII ст. в Речі Посполитій, в тому числі й на Україні, на підставі значного актового матеріалу.

Повертаючись до де Лімьє, зауважимо, що той наголошує на важливості участі козацьких військових формувань на початковому етапі російсько-шведського протистояння. Так, він зазначає, що велике значення для політики Петра І мало спорядження корпусу «з 20 000 козаків під командуванням генерала Мазепи», який вирушив до Речі Посполитої на допомогу Адаму-Миколаю Сенявському, лідеру антишведської конфедерації; висвітлює важливу роль, яку козацькі загони відіграли у збройних зіткненнях з військами Карла XII та його ставленика в Польщі короля Станіслава[2]. Де Лімьє кілька разів зауважує про той великий клопіт, який завдавали шведам і їхньому королю постійні напади козаків. Разом з тим з його праці стає очевидним, що кровопролитна Північна війна, розпочата російським царем, події якої розгорталися на теренах Польщі, Прибалтики та Білорусі, не відповідала інтересам України й викликала невдоволення козацтва, змушеного даремно проливати свою кров на чужині. Згадує французький автор також про жорстокий варварський наказ Петра І знищувати все на шляху шведів і про вимушену участь у цих нелюдських акціях козаків і калмиків. Тому цілком логічним тут виглядає проведення секретних переговорів між шведським королем та очільником України, з яких кожен з них прагнув отримати користь для своєї країни.

Де Лімьє наголошує, що саме вплив Мазепи став вирішальним у зміні Карлом XII напрямку руху своєї армії, полишенні московського шляху та повороті її до України[3]. При цьому французький історик ясно наводить атмосферу чуток, які панували у Західній Європі з приводу шведського походу в Україну, зауважуючи тверду переконаність своїх співвітчизників у скорій перемозі шведів в союзі з Мазепою[4]. Поразка шведів у битві поблизу Лісної розглядалася в той час як виняткове непорозуміння й тимчасовий тактичний успіх росіян, який, зрештою, не допоможе їм уникнути повного розгрому. Кількаразово де Лімьє буде підкреслювати, що зі сходу часто приходили новини про сутички між шведами та росіянами, які спочатку визначали перемогу перших, тоді як пізніша детальніша інформація свідчила про успіх останніх.

Особливо відзначає історик переговори між урядом Людовіка XIV з одного боку та Карлом XII і Станіславом Лещинським з іншого. Де Лімьє зауважує, що позиція Франції, в цілому прихильна до шведів і їхнього ставленика в Польщі, могла б вилитися у цілковиту їх підтримку Версалем у разі поразки росіян в Україні та відкритий перехід Франції до антиросійської коа-

---

[1] *Przebendowski P.-H*. Memoires sur les dernieres revolutions de la Pologne, où on justifie le retour du roy Auguste, par un gentilhomme polonnois. – Rotterdam: Chez Fritsch & Böhm, 1710. - /VIII/+301 p.

[2] *Limiers H.-Ph. de*. Histoire de Suede sous le regne de Charles XII... – P. 10-11, 27.

[3] Ibid. – P. 39-40, 59.

[4] *Limiers H.-Ph. de*. Histoire de Suede sous le regne de Charles XII... – P. 84.

ліції[1]. Також згодом дослідник відзначає активну участь у перипетіях українського походу Карла XII французького посла при дворі Станіслава Лещинського де Боннака, який перед тим представляв інтереси свого монарха при шведському королі. Саме де Боннак намагався відіграти роль посередника між прошведським королем Польщі та повсталим проти нього магнатом Адамом-Миколаєм Сенявським, щоб замирити їх і таким чином відкрити шлях армії Лещинського в Україну на допомогу шведам[2]. Проте, як відомо, ця місія зазнала фіаско, й підтримки з Польщі Карл XII не отримав.

Де Лімьє виявляє гарну ознайомленість з картинами бойових дій 1708-1709 рр. в Україні, детально висвітлюючи маршрут руху шведської армії й позначаючи місця військових сутичок і зупинок на її шляху. Дуже колоритно показано постать Мазепи, який завдяки своїм знанням і таланту швидко здобув прихильність і довіру шведського короля. Не забуває історик додати до біографічного етюду про керманича України й такий штрих, як служба при дворі польського короля, втім, без позначення причин, що спонукали Мазепу до повернення в Україну[3].

Автор зазначає, що до відкритого переходу на бік шведів гетьмана спонукав провал місії Войнаровського (*Woynarowski*) до Петра I. Дізнавшись про арешт свого племінника, якому ледве пощастило втекти з-під варти й тим уникнути неминучої загибелі, Мазепа остаточно наважився йти на з'єднання з Карлом XII і надалі надавати тому всіляку підтримку[4]. Однак де Лімьє яскраво показує, як енергійні дії царя та особливо його фаворита Меншикова завадили намірам гетьмана: той давно вже був під підозрою, за наказом Петра I за ним ретельно стежили, корпус Меншикова був розташований таким чином, щоб не допустити перехід козаків до Карла XII. Але, звичайно, найголовнішим успіхом росіян в цей час в Україні історик вважає захоплення Батурина – «звичної резиденції цього генерала [Мазепи – Є. Л.] та однієї з найукріпленіших фортець в Україні»[5]. При цьому атакуючі сили Меншикова він визначає у 15-20 тисяч чоловік, а щодо оборонців зазначає, що їхнє число складалося з невеликого гарнізону фортеці, підсиленого однак 6 000 козаків Мазепи.

Як відомо, падіння Батурина та нещадні розправи над його мешканцями були добре висвітлені в західній пресі, на свідчення якої здебільшого й покладався де Лімьє[6]. Французький історик вважає, що швидкоплинність батуринської трагедії не дозволила Карлу XII вчасно надати допомогу оборонцям. Коли той зібрався рушати на порятунок, було вже запізно. Незважаючи на жорстокий терор, влаштований росіянами проти прибічників Мазепи, де Лімьє свідчить, що до того «юрбою приходили козаки, приєднуючись до свого генерала та зміцнюючи становище короля»[7].

---

[1] Ibid. – P. 85.
[2] Ibid. – P. 108.
[3] Ibid. – P. 91.
[4] Ibid. – P. 92.
[5] Ibid. – P. 92-93.
[6] Ibid. – P. 93.
[7] Ibid. – P. 95.

Зважаючи на те, що головним героєм історії де Лімьє був все ж таки шведський король, слід зазначити, що автор дуже яскраво змальовує картини бідування шведів в Україні під час суворої зими 1708-1709 рр. Серед визначних місць, пов'язаних зі шведським походом в Україну, французький дослідник згадує Гадяч (*Hadziacz*), Ромни (*Rumno*), Прилуки (*Prilaki*), Зіньків (*Sinowa*, *Sinzowa*), Котельву (*Kotelva*), Олешню (*Olsna*), Краснокутськ (*Krasnohow*), Опішню (*Opochno*, *Oprochno*), Великі Будища (*Bodoassin*, *Budiscke*). Згадується також про перебування Петра I в Сумах (*Sumy*), Лебедині (*Lobedin*).

Значну увагу де Лімьє приділяє обороні Веприка (*Véprick*) козацькою залогою, підкріпленою кількома сотнями російських солдатів. У його викладі, за наказом Карла XII, у лютому 1709 р. «генерал Реншильд з великим корпусом провів три послідовних приступи на це місто, але кожного разу вони були відбиті, а втрати склали 1 200 вбитими та 2 000 пораненими. Губернатор, не маючи більше змоги оборонятися, здався шведам, після того як було узгоджено почесну капітуляцію як для нього, так і для його гарнізону»[1]. Отже, захоплення цього містечка автор помилково відносить до лютого 1709 р., тоді як інші джерела позначають цю подію місяцем раніше.

Разом з тим не завжди легко ідентифікувати назви багатьох місць в деталізованій історії українського походу Карла XII, зважаючи на їх перекрученість у творі де Лімьє. Так, зокрема, щодо «маленького містечка, яке називається *Carnin*», захопленого та спаленого шведами, можна припустити його ототожнення з Сарами, зважаючи на повідомлення автора, що воно знаходилося недалеко від Веприка[2]. Проте не виключено, що під назвою *Carnin* розуміються Терни на Сумщині чи Чорнухи на Полтавщині. Можна тільки здогадуватися, що під назвою сіл *Holka* і *Lachowitz*, розташованих французьким істориком неподалік Котельви, де відбулися зіткнення між шведами та росіянами, приховуються, відповідно, Микілка (Ніколка) та Лихачівка (сучасні села Котелевського району). В тій же місцевості, за повідомленням де Лімьє, протікають річки *Rayce* та *Bolicawa*, переправи через які були захоплені Шереметєвим, що утруднило просування шведів, і які умоглядно можна ототожнити з маленькими річками на північному сході Полтавщини Орешнею та Вільховою Говтвою[3]. Справжньою загадкою виглядає свідчення де Лімьє про те, що армія Карла XII навесні 1709 р. розташувалася «*entre Biot & Worskouw depuis Lutencka jusqu'à Ultaviskandouw*»[4]. Особливо незрозумілою є остання географічна назва. Однак, зважаючи на те, що йдеться про Полтавщину можна зрозуміти цю звістку так, що шведське військо розмістилося «між Пслом і Ворсклою (*entre Biot & Worskouw*), від Лютівки (*Lutencka*) до Говтвинського містечка (*Ultaviskandouw*) на просторі в 11 льє [ця відстань приблизно дорівнює 50 км – Є. Л.]». Оригінальність подання топонімів тут слід відзначити й для головного географічно-

[1] Ibid. – P. 101.
[2] Ibid.
[3] Ibid. – P. 101-102.
[4] Ibid. – P. 111.

го орієнтиру – Ворскли, яка вже в наступному реченні фігурує під своєю правильною назвою – *Worskla*. Зупиняючись на географічних уявленнях де Лімьє про тогочасну Україну, буде доречно навести його твердження про Полтаву: «Це місто розташоване на річці Ворскла на краю України або Нижньої Волині на кордонах Московії (*Cette place est située sur la riviere de Worskla à l'extremité de l'Ukraine ou Basse Volhinie, sur la frontier de Moscovie*)»[1]. Як можна побачити, автор змішує цілком в традиціях французьких землеописів «Нижню Волинь» з «Україною», які доходять в його уявленні лише до Ворскли, а за нею він вже бачить «землі Московії». Загалом слід відзначити, що для означення одних і тих самих місць історик, як це нерідко тоді траплялося, використовує відмінні назви, так як вони подавалися в пресі та відомих йому джерелах: Опішня (*Opochno*, *Oprochno*), Великі Будища (*Bodoassin*, *Budiscke*), Ворскла (*Worskouw*, *Worskla*) тощо. Це, у свою чергу, провокувало у його західних читачів розуміння, що йдеться про різні географічні об'єкти, й призводило до плутанини.

Звичайно, головна увага автора прикута до найважливішої події всієї Північної війни – Полтавської баталії. Аналізу та опису її ходу, сил протилежних сторін, ролі в ній окремих учасників, наслідків і втрат де Лімьє присвятив близько десятої частини всього цього тому, що охоплює період з 1707 по 1714 рр.[2] Розглядаючи причини нищівної поразки шведів під Полтавою, головними з них історик вважає відсутність пороху та артилерії; виснаженість армії Карла XII тяжкою зимою, голодом, довгими переходами та хворобами; відсутність підкріплень; тяжке поранення короля напередодні битви, що ще більше принизило бойовий дух його військ; чисельну перевагу супротивника; погане знання місцевості; вмілі, рішучі та енергійні дії Петра I й особливо Меншикова; непродуманий початок генеральної битви, коли значні сили були залишені для продовження облоги Полтави й, нарешті, загальну паніку, що охопила шведів після потрапляння гарматного ядра в королівські ноші та загибелі його супровідників. По суті, захоплюючись особистою мужністю та здібностями шведського короля, де Лімьє переконаний, що битва під Полтавою була програна Карлом XII ще до її початку. Завершення полтавської епопеї французький дослідник закінчує капітуляцією залишків шведської армії поблизу Переволочної після переправи Карла XII та Мазепи через Дніпро. Де Лімьє наводить текст капітуляції, укладеної між Левенгауптом і Меншиковим, один з пунктів якої, як відомо, передбачав, що «всі запорожці та інші бунтівники, які знаходяться тепер у шведському війську, мають бути негайно видані його царській величності»[3]. Підводячи підсумки шведського розгрому, історик співставляє кількість втрат в армії Карла XII, наведену в різних джерелах, і вважає, що вона була завищена росіянами, щоб підкреслити вагомість своєї перемоги, схиляючись до думки шведської сторони, що «те, що московити опублікували про 10 000 убитих під час битви не може бути правдою. Ми нараховуємо близько 6 000

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 111-152.
[3] Ibid. – P. 145.

вбитих у цій акції, 2 000 взятих у полон тоді ж, 7 000 у таборі під Полтавою, близько 2 000 переправилися вплав разом з королем, 3 000 швендяли різними путями й розвіялись по цій країні, 16 000 здалися разом з генералом Левенгауптом (все це складає те число в 36 000, визначене на початку)»[1].

Хоча постать Мазепи не згадується у де Лімьє протягом всього опису Полтавської битви, зважаючи на контекст, можна не сумніватися, що гетьман завжди перебував у найближчому оточенні шведського короля, а після поразки став найголовнішим організатором їхньої спільної втечі. Історик чітко відзначає важливу роль Мазепи у порятунку короля в «землях Татарії»: «Цей володар [Карл XII – Є. Л.] і весь його почет провели два дні, нічого не ївши. Він загинув би на цих дорогах без генерала Мазепи та кількох козаків, які слугували товмачами та провідниками»[2]. Де Лімьє свідчить, що саме завдяки гетьману України та його козакам Карлу XII пощастило дістатися Очакова, а звідти Бендер. Про близькість Мазепи до короля свідчить і лист Карла XII до сестри Ульріки-Елеонори від 22 липня 1709 р., наведений у книзі де Лімьє, де той сповіщає, що «генерал Мазепа разом з тими, хто послідував за ним, залишається поряд»[3].

Перебування Мазепи під турецькою протекцією неабияк дратувало Петра I, який гарячковито добивався видачі собі гетьмана, не гребуючи жодними засобами. Не викликає сумніву, що саме покровительство та заступництво шведського короля відіграло головну роль у збереженні Мазепи від неминучої та жорстокої розправи, яка послідувала б, якщо він був би виданий росіянам. У де Лімьє про це говориться коротко: «Саме тоді цар нетерпляче добивався, щоб йому видали генерала Мазепу. Однак султан відмовив тому з виключним благородством, а незабаром [примітка: «3 листопада 1709 р.»] цей генерал помер у віці 77 років»[4]. Це свідчення цікаве тим, що в ньому наведено дату смерті гетьмана, очевидно, помилкову, а також сказано про його вік, що дозволяє віднести народження Мазепи до 1632 р. Як відомо, питання про дату його смерті та народження до сих пір залишаються дискусійними в історіографії.

Особливу заслугу праці де Лімьє для становленні мазепіани слід відзначити й у розміщені портрету Мазепи роботи видатного німецького гравера Мартіна Бернігерота (Бернігрота) від 1706 р. Це, очевидно, перший портрет гетьмана, що здобув широке поширення в Європі. Зважаючи на той факт, що він містить прижиттєве зображення цієї особи, слід визнати, що він не позбавлений рис достовірності.

Незважаючи на значну насиченість подробицями своєї праці, де Лімьє не згадує імені наступника Мазепи у вигнанні – Пилипа Орлика, на відміну від більшості пізніших авторів. Навіть переповідаючи про похід козаків,

[1] Ibid. – P. 134.
[2] Ibid. – P. 155.
[3] Ibid. – P. 216.
[4] Ibid. – P. 271.

татар і поляків до Білої Церкви (*Bialacerkiow*) навесні 1711 р., історик позначає на чолі цих військ лише «київського воєводу» та «татарського принца»[1].

Загалом після 1709 р. події в Україні згадуються епізодично, зважаючи на те, що головна увага автора була прикута до особи шведського короля. Обширна територія «країни козаків» була тепер каменем спотикання між великими державами регіону – Росією, Туреччиною та Річчю Посполитою. Головний герой праці де Лімьє, що фактично перебував у почесному бендерському полоні, майже повністю втратив важелі впливу на військову та політичну ситуацію й був усунутий з ключових позицій у цій грі, а його амбітні мрії про отримання під своє керівництво міцного війська османів, щоб взяти реванш за Полтаву, виявилися даремними. Про землі України автор лише час від часу згадує у зв'язку зі збройними сутичками ворогуючих сторін, через переміщення її територією значних військових контингентів або ж про вирішення окремих спірних питань стосовно розмежування між великими країнами. Особливо в цьому відношенні слід відзначити розгляд істориком військового конфлікту 1711 р. між Російською та Османською імперіями, за яким у вітчизняній історіографії закріпилася назва Прутського походу Петра І. Де Лімьє не лише детально описує всі найважливіші військові зіткнення, сили сторін, політичну обстановку, але й подає тексти важливих документів тієї епохи: реляції про хід битв і військові втрати, приватне листування монархів, мирні угоди і т. д. Безумовно, що українське питання у політиці причорноморських держав мало неабияку вагу[2]. Аналізуючи державну діяльність Петра І, який на час написання його твору ще залишався діючим політиком, французький дослідник серед найзаповітніших мрій цього монарха визначав «володіння Київщиною та всією Україною»[3].

Не оминає увагою де Лімьє і позиції Франції у цьому великому конфлікті. Дотримуючись в цілому антиросійської лінії, але відкрито не втручаючись у протистояння, уряд Людовіка XIV намагався всіляко допомагати нещасному королю Швеції й навіть відрядив до Бендер спеціального емісара. Карлу XII заощадливий французький король, незважаючи навіть на економічну кризу своєї держави, обіцяв для підтримки в 1713 р. неймовірний кредит в 1 млн ліврів. Між Францією та Швецією у Бендерах було укладено секретну угоду, суть якої розкривається в праці де Лімьє: Людовік XIV мав схилити Порту до нового розриву з Росією, загрожуючи війною, Карл XII повинен був змусити Лещинського навічно передати туркам Кам'янець і Поділля, за що султан мав підтримати вимогу поляків про повернення Києва царем; останнього також планувалося зобов'язати не втручатися «як в польські справи, так і в справи козаків України, які мають залишатися у своїй старовинній і цілковитій свободі»[4].

Як можна побачити, Версаль був добре ознайомлений з політичною ситуацією навколо України та проблемою козаків і щосили намагався ско-

[1] Ibid. – P. 286-287.
[2] Ibid. – P. 288-464.
[3] Ibid. – P. 315.
[4] Ibid. – P. 358-359.

ристатися своїм впливом для послаблення Росії, використовуючи її постійних опонентів – Швецію та Туреччину. Лише смерть «короля-сонця», що відбулася незабаром, змогла зупинити реалізацію цих дорогих і виснажливих для Франції політичних проектів.

Розглядаючи працю де Лімьє, слід відзначити одну її характерну особливість. Наслідуючи традиції середньовічної термінології, автор майже всюди використовує поняття «Московія» та «московити», що вже через півстоліття перетворяться на анахронізм. Хоча подекуди він і вживає поняття «Велика Росія» (*la Grande Russie*) для означення держави Петра I, а самого його іменує «імператором Великої Росії»[1].

Враховуючи те, що для західних європейців було традиційним ототожнення понять «Русь» і «Росія» (*la Russie*), де Лімьє міг певним чином дезорієнтувати читачів, постійно вживаючи цей термін для одного з володінь польського короля – Руського воєводства, що на заході мало таку ж назву. Зокрема, «руський воєвода» французькою мовою звучав як «*le Palatin de Russie*». Інколи історик наголошував у своєму творі, що мова йде саме про Польську Русь (*la Russie Polonoise*)[2]. Проте таке уточнення було не завжди, і деякі авторські пасажі могли призвести до непорозумінь. Так, наприклад, повідомляючи про прибуття до польського короля Августа підданих з різних підвладних йому провінцій, де Лімьє зазначає, що прибули «депутати з Брацлавщини, Русі (=Росії), Волині та Смоленщини»[3]. Тобто знов плутанина.

Великою заслугою французького історика стало те, що, досліджуючи біографію шведського короля, він не тільки розпочав історичне вивчення складного перебігу подій щойно завершеної Північної війни, але й заклав основи наукової мазепіани.

Аналізуючи науковий доробок де Лімьє в українознавчому аспекті, слід згадати й про його участь в підготовці «Історичного атласу чи нового вступу до історії, хронології та географії, давньої та сучасної». Ця праця мала кілька перевидань, кожне з яких доповнювалося й уточнювалося. Останнє з них вийшло в світ в Амстердамі у 1735 р. Активну участь у підготовці цього великого дослідження брали також історик, перекладач і письменник, колишній бенедиктинець Ніколя Гедевіль (1652-1721), якого прозвали «невідомим солдатом Просвітництва», а також Анрі-Абрахам Шатлен (1684-1743), гугенотський пастор, історик і видавець. Особливістю видання стало не тільки вміщення в ньому докладних карт всіх країн, про які йшлося, але й змістовних довідок про всіх монархів, котрі в цих країнах правили. Головну цікавість для вітчизняної історіографії являють розділи «Історичного атласу», присвячені тим правителям, доля яких тим чи іншим чином пов'язана з Україною. Наприклад, у розділі про Карла XII стисло, але детально розповідається про його похід 1708-1709 рр. і роль в цих подіях Мазепи. Фактичною основою для життєпису цього шведського короля, ста-

[1] Ibid. – P. 258, 471.
[2] Ibid. – P. 222, 325.
[3] Ibid. – P. 248.

ла вищезгадана праця де Лімьє. Найбільшу увагу, зрозуміло, Україні приділено в біографічних викладках про польських королів від Сигізмунда I до Августа II Сильного. Значний інтерес представляють і розділи про правителів Московії, де в поле зору авторів постійно потрапляє територія сучасної України. Примітно, що першими московськими володарями визнаються Рюрик і його нащадки. Певну цікавість являють собою й біографії султанів Османської імперії, діяльність яких була також пов'язана з Україною[1]. «Історичний атлас» був не лише своєрідною тогочасною енциклопедією про всіх європейських монархів, але й став настільним посібником для всіх дослідників, котрі звірялися з ним і черпали з нього фактичні свідчення для своїх історичних розвідок.

В українознавчому відношенні серед праць де Лімьє головне значення, звичайно, має його «Історія Швеції», яка стала першим науковим дослідженням, де серйозно висвітлювалася роль Мазепи у Північній війні. Цей твір послужив базою для написання подальших розвідок з даної теми.

4. 3. Екскурси до української історії в «Мемуарах про Петра Великого» Івана Нестезюрануа

Значний успіх праці де Лімьє, присвячений здебільшого подіям Північної війни, сприяв виникненню творів, присвячених тій самій тематиці. Але, якщо його книга мала головним персонажем славетного шведського короля, й авторську симпатію до нього було важко приховати, в той час як «московити» та їхній цар виглядали тут досить неприваблово, то наступне видання мало основним героєм саме антагоніста Карла XII – Петра I і розглядало події з протилежного ракурсу. Йдеться про «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни, і прочая, і прочая, і прочая» (1725), що стали, по суті, першим історичним життєписом щойно померлого видатного російського монарха. Ім'я автора, позначене на титульному аркуші даної книги виглядало досить екстравагантно, оскільки звучало як «боярин Іван Іванович Нестезюрануа» (*Iwan Iwanowitz Nestesuranoi*). Таке поєднання цілком російського імені з таким несподіваним прізвищем залишалося загадкою недовго. Незабаром стало відомо, що автором цього твору є французький історик і літератор, який мешкав у Голландії, Жан Руссе де Міссі (1686-1762), а несподіване прізвище «*Nestesuranoi*» є анаграмою його справжнього імені «*Jean(n) Rousset*»

[1] *Atlas historique*, ou nouvelle introduction à l'histoire, à la chronologie & à la géographie ancienne & moderne; representée dans de nouvelles cartes, où l'on remarque l'etablissement des Etats & Empires du monde, leur durée, leur chute, & leurs differens gouvernemens; chronologie des consuls romains, des papes, des empereurs, des rois, des princes, & etc. Qui ont été depuis le commencement du monde, jusqu'à présent: et la généalogie des maisons souveraines de l'Europe. Par Mr. C***. Avec des dissertations sur l'histoire de chaque Etat, par Mr. Guedeville. – Tome IV. – Qui comprend le Dannemarck, la Suede, la Pologne, la Moscovie, la Turquie etc. – Nouvelle edition revue, corrigée, & considerablement augmentée. – Amsterdam: Chez Zacharie Chatelain, 1735. – 210 p.

(складання подібних анаграм було модою того часу, згадаймо приклад Вольтера). Що ж стосується імені «Іван Іванович», то, по-перше, автора звали Жан, що є аналогом російського імені Іван, а, по-друге, яке ще ім'я могло б виглядати так по-російськи? Тож, претендуючи на гарну ознайомленість з цією величезною східною країною, француз назвався саме так. Досить непросто визначити мотиви стосовно написання цього об'ємного твору, який у кінцевому результаті склав п'ять томів і фактично є апологією Петра І. Звичайно, цікавість і актуальність теми дозволяли не сумніватися в комерційному успіху цієї книги, написаної на противагу де Лімьє. І це дійсно було так, оскільки «Мемуари про Петра Великого» витримали протягом короткого часу кілька перевидань. Крім того, не виключено, створення цієї праці могло бути зумовлене й її замовленням і підтримкою з боку царського уряду. Непрямим підтвердженням вдячності російських властей є обрання автора цього твору почесним членом Петербурзької академії наук в 1737 р.

Робота Нестезюрануа (тут і далі використовуватимемо це ім'я) має здебільшого компілятивний характер і складається переважно з поєднання свідчень попередніх авторів та повідомлень преси. Саме за це дорікав цьому історику Вольтер, пишучи згодом свою «Історію Російської імперії за Петра Великого». Видатний мислитель не поскупився в лайливих епітетах та образливих висловах на адресу свого попередника: «Публіка має кілька начебто історій Петра Великого, більша частина яких є скомпонованою з газет. Одна з них, видана в Амстердамі у чотирьох томах під іменем боярина Нестезюрануа (*boïard Nestesuranoy*), є одним з прикладів такого друкарського шахрайства… Чотири томи цих мемуарів є поєднанням неправдивих вигадок, нікчемних нісенітниць та газетних компіляцій»[1]. Проте сувору оцінку «короля філософів» не в повній мірі можна вважати виправданою. Насправді великий твір Нестезюрануа містить багато цікавих і цінних матеріалів, а їхній автор здійснив ретельну редакторську роботу, збираючи й опрацьовуючи розрізнені свідчення про Росію та її правителів з різнорідних джерел, ставши, по суті, першопрохідцем у науковому вивченні минулого цієї держави серед французьких істориків. Свідченнями, зібраними ним, постійно користувався й сам Вольтер, при цьому нещадно критикуючи Нестезюрануа. Очевидно, таке упереджене ставлення славетного мислителя пояснюється певними особистими мотивами. Йому потрібно було відтінити своє новаторство у праці про Петра І, показати її значущість, не гребуючи при цьому очорненням свого попередника, а, отже, й певною мірою конкурента, до того ж вже обласканого російським урядом (членство в Петербурзькій академії наук).

Втім, праця Вольтера, присвячена Петру І, з'явилася більш, ніж за три десятиліття після виходу твору Нестезюрануа, тому весь цей час саме він залишався головним сучасним західним джерелом з історії допетрівської та петрівської Росії.

[1] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 5, 192.

У передмові до свого великого твору Нестезюрануа пояснює причини, що спонукали його взятися за перо, наголошуючи на виключно важливій ролі Росії в сучасному світі. Зазначаючи, що раніше ця держава була «майже ізольованою та непотрібною, оскільки невідомою народам інших частин Європи», автор наголошує, що протягом останніх десятиліть вона змусила говорити про себе весь світ. Загалом головна мета багатотомної праці Нестезюрануа – це апофеоз Петра І, як державного діяча.

На відміну від своїх попередників, які значну увагу приділяли космографічним описам, історик зауважує, що його твір «не належить до низки тих, в яких пропонується дізнатися про клімат, плоди, тварин, лікарські рослини, якісь краї, відстані між містами, пояснення релігії, звичаїв і вдачі... Тут мова піде про націю, яка пов'язана з іншими спільними інтересами; націю, торгівля, зброя та слава якої почали ширитися так само, як і її ім'я. Одним словом про націю могутню та відому в Азії та Європі»[1]. Однак головною проблемою при втіленні в життя свого задуму Нестезюрануа бачить невивченість російської історії, яка залишається малознаною й для самих росіян[2]. Через відсутність грунтовних історичних досліджень про цю країну, зауважує він, європейцям доводилося черпати свідчення про неї головним чином у сусідів Росії, котрі, зрозуміло, були налаштовані до неї вороже, й це призводило до формування хибних уявлень. Але потреби часу вимагають правдивої історичної інформації[3].

Композиційно 5-томна історія Нестезюрануа побудована наступним чином: у першому томі розглядається діяльність російських правителів від найдавніших часів до Петра І, другий, третій і четвертий томи містять аналіз військової та політичної діяльності цього монарха, а п'ятий, додатковий том, присвячено наступниці Петра І – Катерині І. Починаючи в традиціях тогочасної історіографії виклад подій від біблійного творення світу, автор побіжно, але досить змістовно оглядає основні віхи російської історії з давніх-давен до сьогодення: скіфи, сармати, утворення Русі, закликання варягів, правління перших князів. Слідуючи за історичною схемою московських книжників, Нестезюрануа після монголо-татарського нашестя зосереджує увагу виключно на Московському князівстві, розглядаючи його посилення та поступове перетворення в централізовану імперію.

Природно, що минуле України складає істотний компонент цього твору. Зокрема, він згадує про діяльність Данила Галицького (*Daniel Romanowitz*), що прославився своєю боротьбою з ливонськими рицарями; перехід до Москви Михайла Глинського (*Michel Lyncsky*) з братами, котрі «походили від руських князів»; великий вплив у Речі Посполитій князів Костянтина Острозького та Михайла Вишневецького (*Const. Ostrog & Michel Wiesnovieski*), котрі разом з татарами здійснили успішний похід до Нов-

[1] *Nestesuranoi Iwan*. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. – La Haye: Chez R.C.Alberts, Amsterdam: Chez Her.Uytwerf, 1725. – T. 1. – 510 p. **–** Préface. – S. P.
[2] Ibid. – P. 5.
[3] Ibid. – T. 2. – Avertissement. – S. P.

город-Сіверського князівства, дійшовши до Почепа, Радогоща та Стародуба (*Petzop, Radhost & Starodub*)[1].

Характерною ознакою термінології Нестезюрануа є те, що він використовує середньовічний термін «Чорна Русь» для означення Правобережної України. Географічно він локалізовує цей регіон «між Прип'яттю та Дністром», таким чином Галич «знаходиться в Чорній Русі на Дністрі у Покутті» (*Halicz – cette ville est dans la Russie-Noire, sur le Niester, dans la Pokutie*)[2]. Дефініція «Чорна Русь» ставала вже анахронічною і вживалася епізодично[3], але повністю вийшла з ужитку лише на початку XIX ст. Проте вона активно використовувалася авторами в XVII ст., як це бачимо, наприклад, в працях Ле Лабурера, Шевальє, де ла Магделена, Божо та ін.

Головними героями української історії для Нестезюрануа є, звичайно, козаки (*les Kosaks*). Екскурс в минуле козацтва він здійснює при перегляді Смутного часу в Московії, справедливо вважаючи українських козаків однією з головних опор Лжедмитрія. На кількох сторінках свого твору автор розглядає питання про їх походження, значення їхньої назви, основні віхи минулого козацтва. Однак особистий доробок Нестезюрануа, як науковця, в цьому історичному пасажі є надзвичайно мізерним, оскільки основну інформацію він запозичив з відомого твору Божо, про використання якого зізнавався сам[4]. Слідуючи за цим автором, Нестезюрануа свідчить, що козаки «є, мабуть, єдиним народом, що носить ім'я відмінне від назви їхньої країни», називає їх «гарними партизанами, відважними піхотинцями», а їхню країну «землею молока та меду»[5]. Це прямі запозичення з праці Божо. Між їхніми творами можна побачити й інші текстуальні та логічні збіги.

Деякі відомості Нестезюрануа взяв з праці Ле Лабурера. Це стосується повідомлень про сеймове рішення 1562 р., за яким утворювалося «кварцяне» військо за часів Сигізмунда Августа, про прийняття дніпрового козацтва королем Стефаном Баторієм на державну службу й надання йому містечка Трахтемирова (*Trethimiroff*) та про страту «генерала Наливайка» (*General Nelevasko*)[6].

Важливо відмітити той факт, що Нестезюрануа не повідомляє про першоджерела наведених ним свідчень. Таке ставлення до доробку попередників він виправдовує тим, що по-перше, це б обтяжило текст і ускладнило роботу друкарів, по-друге, всі друковані видання є «*publici juris* [латинське «публічним по праву» – Є. Л.]», а по-третє, практика використання відомостей раніших авторів йде з часів античності[7]. Саме тому про більшість вико-

---

[1] Ibid. – T. 1. – P. 18-19, 29, 38-39, 139.
[2] Ibid. – P. 16-17.
[3] *F. P.* Memoires de Maximilien-Emanuel duc de Wirtemberg, colonel d'un regiment de dragons au service de Suede. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstee & Merkus, 1740. – VIII+333 p. – P. 89, 131, 160, 163; *Mauvillon E. de*. Histoire de Pierre I… – T. 1. – P. 367, 428.
[4] *Nestesuranoi Iwan*. Memoires du regne de Pierre le Grand... – T. 3. – P. 94-95.
[5] Ibid. – T. 1. – P. 216-218; *Beaujeu*. Memoires... – P. 89-90.
[6] *Nestesuranoi Iwan*. Memoires du regne de Pierre le Grand... – T. 1. – P. 216-218; *Le Laboureur S. de Bleranval J*. Relation du voyage de la royne de Pologne... – Partie 2. – P. 226-230.
[7] *Nestesuranoi Iwan*. Memoires du regne de Pierre le Grand... – T. 2. – Avertissement. – S. P.

ристаних ним джерел можна лише здогадуватися й робити висновки на підставі текстових збігів.

Нестезюрануа постійно відзначає відомі йому випадки втручання українських козаків у російські справи, такі як підтримка Лжедмитрія, чи Гришки Отреп'єва (*Griska Utropoja*), участь у повстанні Івана Болотникова (*Polutnich*), перебування самозванних претендентів на московський престол у ставці Богдана Хмельницького (*Chmielnisky*) – Тимофія Анкудінова, що видавав себе за сина царя Шуйського (*fils du Czar Zuski*), та іншого, котрий називав себе «сином царя Дмитрія» (*fils du Czar Demetrius*)[1].

Досить багато уваги Нестезюрануа, природно, приділяє Хмельниччині, як справі, що збільшила володіння та могутність російського царя. Головною причиною цього вибуху невдоволення історик закономірно вважає утиски «козацької нації» з боку польської шляхти[2]. А на заклик польської знаті до нового короля Яна II Казимира збирати військо й рушати для придушення бунтівників, Нестезюрануа не забуває навести саркастичну відповідь останнього, яку вже не раз цитували французькі автори, що «не варто було їм самим палити млини Хмельницького та чинити наругу над його жінкою та дітьми»[3].

Як французу, йому особливо приємно відзначити важливе значення у підтримці Речі Посполитої його батьківщини. Нестезюрануа зауважує, що саме Франція відіграла надзвичайну роль у сходженні на престол Яна II Казимира в 1648 р. та збереженні статусу королеви Марії-Луїзи де Гонзаги, котра була французькою принцесою[4].

Необхідно відмітити, що в ході розгляду українсько-польського протистояння середини XVII ст., Нестезюрануа був одним з небагатьох, хто засвідчив вороже ставлення Олексія Михайловича до повстання Хмельницького на перших порах. Дослідник навіть наводить той факт, що російський цар пропонував полякам військову допомогу у придушенні козацького спалаху в тому разі, якщо ті віддадуть йому за це королівську корону, та, ображений відмовою, почав навпаки допомагати Хмельницькому, а згодом наважився й на відкриту війну з Річчю Посполитою[5].

Аналізуючи ставлення козаків до російської протекції, Нестезюрануа зауважує, що в цьому питанні в них не було єдності: «одна частина їх воліла бути під протекцією турків, в той час як інша шукала її в царя»[6].

Перехід значної частини України під владу Москви, а особливо Києва, стародавньої столиці, історик вважає закономірним і історично виправданим. Він говорить, що ці землі «знову повернулися під владу свого стародавнього суверена»[7]. При цьому Нестезюрануа робить прикметну історичну помилку, оскільки Київ ніколи до цього раніше не був під Москвою, а тим більше під скіпетром Романових, хоча московські царі й прого-

[1] Ibid. – T. 1. – P. 223-224, 271-280, 333, 364-364.
[2] Ibid. – P. 356-357.
[3] Ibid. – P. 358.
[4] Ibid. – P. 357-358.
[5] Ibid. – P. 357-361.
[6] Ibid. – P. 358.
[7] Ibid. – P. 361.

лошували себе самодержцями всієї Русі і завжди претендували на Київ, як першу її столицю та головну православну святиню.

Розповідаючи про повстання Степана Разіна (*Stenko Razin*) й провідну роль у ньому козаків, Нестезюрануа робить пояснювальну ремарку для західного читача про те, що «існують два види козаків – запорозькі (*Zaporoski*) та донські (*Donski*)»[1].

Дуже велику увагу історик приділяє воєнним діям в Україні в 1660-1670-х рр., розгляду яких відводить набагато більше місця, ніж Хмельниччині, особливо зупиняючись на постаті Дорошенка (*Dorosensko*). Приблизно восьма частина цього об'ємного тому присвячена згаданим подіям. Нестезюрануа ретельно відстежує дипломатичні ігри, проваджені великими державами навколо України, що передували початку тривалої, кровопролитної та виснажливої «української війни» (*la guerre d'Ukraine*). Не забуває він відзначити у цьому протиборстві й роль Франції, яка націьковувала Османську імперію то на Польщу, то на Росію, щоб відволікти обидві держави від європейських справ, а заодно – створити головний біль своєму головному опоненту – Священній Римській імперії, що неодмінно б мусила втрутитися в цей конфлікт[2].

Нестезюрануа досить чітко показує, як завдяки підтримці татар, а згодом і турків, Дорошенко фактично перетворився на господаря значної частини України. Султан охоче визнав самостійність цієї новоутвореної держави, прагнучи використати ситуацію в Україні в своїх інтересах. Росія обіцяла в підтримку Польщі 20-тисячний корпус під проводом князя Івана Хованського (*Gowaski*), спонукавши одночасно запорожців і донців до нападу на Крим. Проте такі дії не зупинили османів. Польське військо було розгромлено, «Кам'янець і Поділля залишилися туркам, Україна – козакам»[3]. Крім того, Нестезюрануа наводить принизливі для поляків умови Бучацького миру та суму ганебної данини, яку вони мали сплачувати туркам[4].

Діяльність Дорошенка Нестезюрануа оцінює негативно, називаючи того зрадником, котрий проявляв невірність щодо всіх своїх суверенів, яким присягав, – короля, султана, царя[5].

Досить детально розкриває Нестезюрануа передумови російсько-турецького збройного конфлікту 1677-1681 рр., наводячи, зокрема, вимоги протилежних сторін і навіть тексти документів, якими супроводжувалося оголошення війни. Важливу роль у протистоянні турецько-татарській експансії історик відводить «козацькому ватажку Сірку» (*Siesko Chef des Kosaks*)[6]. На думку Нестезюрануа, саме зухвалий похід запорожців на Крим об'єктивно сприяв блискучій перемозі Яна Собеського під Хотином, а, відтак, і сходженню його на трон Речі Посполитої.

---

[1] Ibid. – P. 370.
[2] Ibid. – P. 415.
[3] Ibid. – P. 416.
[4] Ibid. – P. 416-417.
[5] Ibid. – P. 455-456.
[6] Ibid. – P. 430.

Дуже докладно змальовано похід російсько-козацького війська на Чигирин в 1674 р. під орудою «генерала Ромодановського» (*sous les ordre du Général Romadanowski*). За свідченнями Нестезюрануа, ця велика армія була поділена на три частини, з яких перша наступала на Чигирин, друга – на Канів, а третя, під командою Ханенка (*Hanenko*), – на Черкаси. Саме останньому довелося зіштовхнутися з козаками Дорошенка поблизу Мотовилівки (*Motowidlo*) й отримати над ними перемогу[1]. Ставленику Порти нічого не залишалося, як зачинитися у Чигиринській фортеці й чекати на допомогу турків.

Французький історик згадує про цікавий дипломатичний хід, який застосувала російська сторона, щоб нейтралізувати поляків, стурбованих московською експансією на Правобережжі. За його словами, росіяни поширили чутки, що султан готується укласти мир з Польщею, щоб спільно воювати проти Росії, а цар удав занепокоєння через них. Поляки начебто так їм повірили, що перестали звертати увагу на захопленнями царськими військами Правобережної України, очікуючи на замирення з турками[2].

Звичайно, все це оповідання виглядає як історичний анекдот. Проте Нестезюрануа ставився до нього цілком серйозно. Загалом його уявлення про ці події, м'яко кажучи, не завжди були точними й часто поверховими. Заради ефектного повідомлення він подекуди грішив проти логіки та фактів. Жага до ефектності проявляється й у наступному пасажі французького історика. Згідно з ним, роздратований російським наступом Дорошенко, не лише закликав турків і татар на допомогу, але й порадив їм вщент розорити Україну, щоб позбавити московські війська продовольства. Зруйнувавши «Кальник (*Kosniek*), Лисянку (*Sciana*), Ямпіль (*Jampul*), Гайсин (*Kuzsyn*) та багато інших містечок», мусульманські загарбники незабаром цілковито послідували «цій страшній пораді», перетворивши «прекрасну провінцію на жахливу пустелю»[3].

Нестезюрануа повідомляє, що найзапекліший опір туркам вчинили Ладижин (*Ladiszin*) і Умань (*Human*). Особливо він зупиняється на обороні останнього міста. За його свідченнями, Ян III Собеський рушив зі своєю армією на схід і, минувши Яворів і Львів, зупинився, не доходячи до Кам'янця-Подільського, щоб відволікти увагу османів. Проте такий тактичний маневр не приніс порятунку обложеним уманцям. Через неузгодженість дій російські воєводи Хованський і Ромодановський не надали допомоги місту. Умань впала. Під час страшної різанини, за свідченнями автора, загинуло близько 100 000 чоловік[4].

Як відзначає історик, поразки росіян посилили дипломатичний натиск поляків у 1675-1676 рр., які знову підняли питання про повернення Києва, на що цар ніяк не хотів пристати. В цей же час перейшла у наступ і коронна армія Собеського в Україні, що посилило російсько-польські супе-

[1] Ibid. – P. 436-437.
[2] Ibid. – P. 437-438.
[3] Ibid. – P. 442.
[4] Ibid. – P. 442.

речки[1]. Французький історик з розумінням поставився до тієї ваги, яку мав Київ у польсько-російських переговорах.

Нестезюрануа зазначає, що надзвичайну активність в цей період знову проявив отаман Сірко, здійснивши вдалий похід на Крим, чим змусив татар залишити турків і сприяв новому військовому успіху Яна III Собеського. Лише замирення поляків з турками у 1676 р. врятувало кримців від нового нападу запорожців, донців і калмиків під керівництвом цього ватажка[2]. Згадує історик у своїй роботі й основні положення Журавненської угоди, зокрема, повернення турками полякам «великої частини України до Дніпра на сході, включаючи Білу Церкву, Паволоч, Немирів»[3].

Розглядаючи похід турецької армії на Чигирин в 1677 р., Нестезюрануа зауважує, що «ця військова експедиція стягла проти Росії всі сили османів», однак це не принесло султану успіху, і «втративши перед цим містом частину своєї армії, обоз, артилерію, турки повернулися досить засмученими»[4]. Зважаючи на очевидність повторення цієї кампанії султаном, але вже в більших масштабах уряд царя Федора Олексійовича вдався до ретельних оборонних приготувань, уважно розглянутих Нестезюрануа. Головним чином він зупинився на дипломатичній діяльності Москви, яка намагалася укласти військовий союз з Річчю Посполитою проти турків. Проте Польща, намагаючись скористатися ускладненнями, що постали перед східним сусідом, відрядила до Москви своїх емісарів Северинського (*Sevorinski*) та Сапегу (*Sapieha*) з вимогами: видати бунтівника Дорошенка, повернути Київ і Смоленськ, виплатити солідну грошову компенсацію за збитки, завдані полякам, через невиконання угоди про допомогу, укладеної між королем Михайлом та царем Олексієм. Важливо те, що Нестезюрануа подає уривки з цього історичного документу, наводячи латиною два пункти цієї міждержавної угоди. Врешті-решт, в гарячих польсько-російських переговорах було досягнуто певного компромісу, який полягав в тому, що було подовжено попереднє перемир'я, за Київ і Смоленськ сплачено викуп у 200 000 рублів, росіяни евакуювали міста в Литві та проводився обмін полоненими. Питання про оборонний союз мав вирішити сейм[5].

Нестезюрануа схиляється до думки, що залишена без допомоги поляків Росія не мала змоги втримати Чигирин. Оборонні дії Ромодановського він вважає виправданими, як і відвід ним війська до Бужина (*Bukzin*), а згодом за Дніпро. Продумана тактика цього полководця не дозволила османам продовжити кампанію після взяття вищезгаданої фортеці й, по суті, звела війну нанівець. Тож цілком логічно виглядає початок мирних переговорів у Бахчисараї, що мав місце незабаром. Згадуючи про падіння Чиги-

[1] Ibid. – P. 447-448.
[2] Ibid. – P. 453-455.
[3] Ibid. – P. 454.
[4] Ibid. – P. 456.
[5] Ibid. – P. 458-460.

рина в 1678 р., історик, як і у випадку з Уманю, наводить дещо гіпертрофовані дані про втрати з російського боку – 30 000 чоловік[1].

Зважаючи на пильну увагу до міждержавних відносин, турецько-російські переговори Нестезюрануа розглядає досить уважно, наводячи основні положення мирного договору 1681 р.[2]

В той же час важливо відзначити, що Нестезюрануа практично ігнорує козацьку складову російсько-турецького конфлікту. Так, наприклад, він не згадує про долю Юрія Хмельницького, якого турки поставили замість Дорошенка, замовчує роль козаків Самойловича у протистоянні турецькій агресії. Єдиний виняток у нього складає хіба що Сірко, котрий прославився своїми походами на Крим.

Проте це не означає, що постать Самойловича була невідомою французькому історику. Він досить рельєфно її відображає у висвітленні першого Кримського походу 1687 р. Дослідник аналізує всі ті труднощі, з якими довелося зіштовхнутися козацько-російському війську навесні-влітку того року. Згадку про Полтаву, яка була місцем зосередження військових сил Голіцина та Самойловича і назва якої в часи Нестезюрануа була вже на слуху у всієї Європи, у поєднанні з військовими негараздами та загальним неуспіхом кампанії можна вважати алюзією до подій, котрі мали місце за два десятиліття потому. Сумне фіаско цього походу, історик, у відповідності до офіційної позиції царського уряду, покладає на совість Самойловича, який начебто підказав татарам випалити степ. Говорячи про наступне обрання Мазепи, автор зазначає, що той був родом «з козацької нації, виховувався при польському дворі і мав репутацію чоловіка хороброго та знаючого. Він згодом відіграв важливу роль і залишив своє ім'я прославленим в історії»[3].

Нестезюрануа повідомляє про ретельнішу підготовку Голіцина та Мазепи до другого Кримського походу, особливо відмічаючи значення новоутвореної Новобогородицької фортеці (*Novobogrodilla*) на Самарі, побудованої за планом «одного голландського інженера»[4]. Найближчою головною задачею походу 1689 р. був штурм Перекопу. Нестезюрануа дуже докладно описує оборонні споруди перекопського укріплення, пояснюючи цим всю складність військової операції[5].

Досить загадково звучить інформація французького історика про зустріч військ Голіцина та Мазепи з «кількома російськими татарами, підданими хана» (*quelques Tartares Russiens Sujets du Kam*), котрі повідомили, що їхній господар не готувався до війни й перебував у Буджаку[6]. Можливо, в цьому випадку йдеться не про росіян, а про українців, які проживали в степових районах Причорномор'я й залежали від кримського хана. З цим

[1] Ibid. – P. 461.
[2] Ibid. – P. 464-468.
[3] *Nestesuranoi Iwan*. Memoires du regne de Pierre le Grand... – T. 2. – P. 26-27.
[4] Вільяма фон Залена, в російських документах тієї епохи прийнято іменувати «німцем».
[5] *Nestesuranoi Iwan*. Memoires du regne de Pierre le Grand... – T. 2. – P. 28-36.
[6] Ibid. – P. 36.

добре узгоджується пізніше повідомлення історика про те, що козаки мали приязні стосунки з ногайськими татарами й постійно підтримували з ними торгівельні зносини[1]. Без сумніву, велику роль у такій торгівлі могли відігравати вищезгадані «російські татари».

Значну увагу Нестезюрануа приділяє масштабним бойовим діям, що відбулися навколо Перекопу (*Precop ou Perecop*) та в урочищі Чорна Долина (*Tharn-Dolina*). Історик детально описує хід бойових дій, сили сторін і наслідки цього походу[2].

Після відводу військ від Перекопу, так і не досягнувши заповітної мети, Голіцин «залишив боярину Волинському (*Valenski*)[3], новобогородицькому воєводі, 5-6 тисяч чоловік з найкращих загонів і взяв з рештою війська шлях на Полтаву»[4]. На думку Нестезюрануа, саме невдачі Кримських походів призвели до опали Голіцина та падіння уряду царівни Софії.

Втім, дослідник правильно накреслив кримський напрям, як один з пріоритетних шляхів потужної російської експансії на півдні. Він з розумінням ставиться до тривог хана, який «відправляв гінця за гінцем султану, щоб повідомити тому про небезпеку, яка загрожує Криму й особливо османській навігації по Чорному морю, господарями якого можуть стати росіяни та козаки»[5]. І, хоча цей автор і не дожив до того часу, коли російське панування було затверджене в Криму, його логічне передбачення вже вимальовувалося на початку XVIII ст. з цілковитою очевидністю.

Французький історик постійно підкреслює важливий вплив на політику Петра І Мазепи, зокрема, його активну участь в організації Азовських походів та в бойових діях у Білорусі та Правобережній Україні на початковому етапі Північної війни[6]. Але, звичайно, одним з найголовніших героїв Мазепа стає тоді, коли мова заходить про історію шведського походу 1708-1709 рр. в Україну. Саме огляду цих подій присвячено майже весь третій том «Мемуарів про Петра Великого» Нестезюрануа.

До 1708 р. про Україну в контексті Північної війни згадували врядигоди, або у зв'язку з козацькими походами та участю козаків у битвах проти шведів чи поляків Лещинського, або через перебування головних опонентів на її терені – захоплення Карлом XII Львова у 1704 р. чи візит до цього ж міста Петра І в 1707 р. Зокрема, Нестезюрануа докладно розповідає про перебування російського царя у Львові й у Жовкві[7].

З осені 1708 р. Європа, затамувавши подих, слідкувала за карколомними подіями, що відбувалися в «країні козаків» і неодмінно мали призвести до перерозподілу впливів у Старому Світі. Нестезюрануа свідчить, що становище, у якому опинився в 1708 р. російський цар, на заході здавалося безнадійним. Історик згадує про відчайдушні та жорстокі накази цього мо-

[1] Ibid. – P. 75.
[2] Ibid. – P. 37-41.
[3] Мається на увазі Іван Федорович Волинський, комендант Новобогородицької фортеці в 1689 р.
[4] *Nestesuranoi Iwan*. Memoires du regne de Pierre le Grand... – T. 2. – P. 42.
[5] Ibid. – P. 94.
[6] Ibid. – P. 94, 470, 475.
[7] Ibid. – T. 3. – P. 12, 24.

нарха, виконавцями яких стали «загони козаків, калмиків і валахів», спустошувати власну країну на шляху шведів. Рішення Петра І відправити «генерала Гольца на Волинь з 15 тисячами чоловік, де до нього мали приєднатися 12 тисяч валахів і козаків, щоб вдарити з флангу по шведах», також здавалося тоді самовпевненим і непродуманим[1]. На думку західних оглядачів, головну надію в цій ситуації цар міг покладати на Мазепу, котрий міг виставити проти неприятеля 25-30-тисячне козацьке військо. Козаки вже не раз відзначилися у боях із шведами, зокрема, й у нещодавній битві поблизу Лісної. Коли ж поширилася звістка про перехід Мазепи до шведського табору, передбачати перемогу Петра І міг лише б найзатятіший оптиміст.

Однак, розібравшись з історичними документами та свідченнями очевидців, Нестезюрануа дійшов висновку, що у відчайдушному становищі восени 1708 р. опинився не російський володар, а саме шведський король. Поворот Карла XII до України був багато в чому кроком вимушеним, завдяки якому цей стратег намагався знайти вихід із складного військового становища. Згадує автор і про перебування у ставці шведського короля представника Мазепи Бистрицького (*Bistnizki*), який сприяв координації зусиль шведської й української сторони і запевняв Карла XII у тому, що «народ України розглядає його, як свого визволителя і що вони просять його руки. Що ще було потрібно, щоб привабити цього володаря до такого рішення? Скоро ми побачимо, що з цього вийшло»[2].

Риторичне запитання наприкінці цього повідомлення, доповнене анонсуванням драматичної розв'язки в кращих традиціях театральних постановок тієї доби, лише підсилювали вражаючий ефект запаморочливих подій, що відбулися незабаром. Якщо сучасникам здавалося, що непереможного Карла XII до України вів військовий геній, то з висоти своїх знань Нестезюрануа чітко розумів, що головною рушійною силою цього розпачливого кроку стала, по суті, безвихідь. Французький історик знову акцентує увагу на тому, що «королю Швеції не залишалося іншого вибору, як приєднатися скоріше до Мазепи й увійти до України, сподіваючись отримати тут війська та провізію, яких бракувало його армії»[3].

Власне кажучи, тепер історик і виводить на авансцену гетьмана, про якого раніше згадував лише мимохідь. Характеристика, дана Нестезюрануа Мазепі, вражає тим, що при, по суті, апологетичному ставлені автора до Петра І, він з розумінням ставиться до прагнень українського керманича й не вдається до бездумному осуду його рішучого кроку. Можна вважати, що саме Нестезюрануа був одним з перших дослідників, хто намагався вивчити й осмислити суперечливу діяльність Мазепи. Зважаючи на те, що цей твір залишається маловідомим у вітчизняній історіографії, було б доцільно навести оцінку постаті гетьмана французьким істориком: «Іван Мазепа походив з шляхетної фамілії зі своєї нації, не маючи жодного козацького варварства. Навпроти, від поєднував з хоробрістю, притаманному цій нації, довер-

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 74.
[3] Ibid. – P. 87-88.

шений розум і делікатність, а також велику розсудливість. Великі справи шведського короля привели його в захват, він сподівався бачити нового Олександра [мається на увазі Македонський – Є. Л.], завдяки чому міг би отримати частину його переможної слави. Він волів краще допомогти тріумфу безсумнівного властителя, підштовхуваний до цього прагненням звільнити свою націю від усіх видів рабства й бути визнаним, як її перший суверен. Щоб пояснити свої задуми всій нації, тобто війську, що було під його керівництвом і складалося з 30 000 чоловік, він почав підкреслювати всі ті страждання, яких вони зазнали з боку російських міністрів, котрі ставилися до них, як до невільників. З іншого боку, возвеличуючи їхню хоробрість і славетні справи, він підносив їм вигоди правління вільного та незалежного. Нарешті він дав їм зрозуміти, чого вони б могли очикувати від короля Швеції, котрий збирається визволити їх від нестерпного ярма, якого вони вже не витримували»[1].

Відзначимо в цьому фрагменті ту обставину, що Нестезюрануа знову чітко визначає українське походження Мазепи. В той час, як незабаром, під авторитетним впливом Вольтера його будуть відносити до польської нації[2]. Відголоски історичної дискусії серед французьких науковців про коріння Мазепи зафіксує на початку XIX ст. Бантиш-Каменський, однозначно визнаючи, що гетьман «был уроженец малороссийский»[3].

Розважливість та обережність Мазепи, Нестезюрануа вбачає й у розвідувальній місії Войнаровського (*Woynarowski*), якого гетьман відрядив до Петра I і який ледь не наклав головою, виконуючи дане доручення[4]. Віддаючи належну шану мудрості та обачності українського гетьмана, французький історик засвідчує прекрасне розуміння ним того, що весь успіх українсько-шведського союзу багато в чому залежав від передачі Карлу XII Батурина. Тому Мазепа наважився перейти через Десну та прискорити прихід шведів, щоб віддати в їх розпорядження зброю, харчі та гроші, зосереджені в гетьманській столиці. Наступні події в творі Нестезюрануа подані дуже реалістично та у повній відповідності до історичних джерел: перехід на бік шведів, сумнів у багатьох козаків про доцільність такого рішення і втечу багатьох з мазепинського табору до росіян, похід Меншикова на Батурин і жорстоке знищення міста та всіх його мешканців[5].

Треба відзначити, що Нестезюрануа надавав розоренню Батурина більшого значення у кінцевому розгромі шведів, ніж навіть поразці Левенгаупта, оскільки саме ця страхітлива акція не лише позбавила військо Карла XII обіцяної матеріальної підтримки, але й відштовхнула козаків від Мазепи та завадила перекиненню повстання на Дон. Відзначає дослідник і той факт, що гетьман не користувався вже великою довірою у населення, а частина козаків відкрито виступила проти нього, дізнавшись про його намір піддатися шведам.

---

[1] Ibid. – P. 88-89.
[2] *Voltaire*. Histoire de Charles XII... – P. 162.
[3] *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России... – С. 340.
[4] *Nestesuranoi Iwan*. Memoires du regne de Pierre le Grand... – T. 3. – P. 89-90.
[5] Ibid. – P. 90-91.

Аналізуючи тодішнє військове становище Росії, Нестезюрануа вважає неминучою її поразку у разі, якщо б мали успіх місія Левенгаупта та перехід на бік шведів українського козацтва на чолі з Мазепою, тому він возвеличує політичну пильність і далекоглядність Петра I, який за короткий час розладнав обидва ці задуми. Неквапність і нерішучість Карла XII у здійсненні стрімкого маршу на порятунок Батурина дослідник пояснює недовірою короля до Мазепи та його побоюваннями потрапити до пастки, влаштованої росіянами та козаками. Лише дізнавшися про жорстокі розправи, які росіяни вчиняли з прибічниками гетьмана, шведський володар пересвідчився у щирості намірів «знаменитого зрадника»[1].

Значну увагу Нестезюрануа приділяє судовому процесу над Мазепою та поспішному урочистому обранню нового гетьмана – Івана Ілліча Скоропадського (*Hittman Iwan Iliewitz Skoropaazki*), докладно описуючи страту опудала, що супроводжувалася зірванням з нього андріївської стрічки, знищенням всіх патентів Мазепи та фамільного герба, ламанням шаблі[2]. Попри все, жорстокість росіян в Україні подекуди мала й зворотній ефект, багато простих козаків ставало на бік гетьмана-зрадника. За свідченнями Нестезюрануа, люди, що раніше не мали симпатій до Мазепи, почали схилятися до нього. При цьому автор чітко демонструє класовий підхід, протиставляючи верхівку суспільства «нерозумній черні» й порівнюючи справу Мазепи зі стратою злочинця, якого натовп спочатку проклинає й вимагає найтяжчого покарання, а потім починає жаліти та висловлювати співчуття. Це, в свою чергу, змушувало російського царя вдаватися до нових актів терору проти місцевого населення й він «поставився до цієї нації, як до ворога, щоб повернути її до свого підданства»[3].

На фоні дрібних і малозначних успіхів шведів в Україні, що «не були варті ні тих страждань, ні крові, яких вони коштували», історик показує суттєві успіхи царя у Польщі, Прибалтиці та на Правобережжі Дніпра. Зокрема, він зазначає, що «війська росіян і польських конфедератів також отримали кілька перемог на загонами короля Станіслава, особливо поблизу Конецполя, де Рибинський і Потій (*Ribinski & Pociey*), атаковані київським воєводою [Потоцьким – Є. Л.] та князем Вишневецьким, розгромили тих, перебили більше 3 000 чоловік і взяли у полон кілька цілих полків»[4]. Саме таке успішне ведення бойових дій дозволило Петру I не тільки посприяти повторному сходженню на польський престол короля Августа, але й повністю відрізало шведам шлях до відступу через Правобережну Україну.

Уважний до міждержавних взаємин Нестезюрануа, докладно висвітлює переговори царя з Августом про продовження спільних дій проти шведів і Станіслава[5]. Ще однією акцією Петра I, спрямованою проти шведів і Мазепи, був царський маніфест до народу України, на противагу прокла-

[1] Ibid. – P. 92-93.
[2] Ibid. – P. 93-94.
[3] Ibid. – P. 94.
[4] Ibid. – P. 94-97.
[5] Ibid. – P. 97-98.

маціям, які поширювали прихильники опального гетьмана[1]. Нестезюрануа розміщує на 15 сторінках французький переклад цього важливого історичного документу, вводячи його до західної історіографії[2]. Згідно з маніфестом Петра І, головною метою мазепиної зради було повернення «народу України під Польщу», що, звичайно, викликало велике обурення серед козаків і селян[3]. Втім, як можна було побачити з попереднього контексту, сам Нестезюрануа, навіть при його пієтеті до Петра Великого, не йняв жодної віри цій вигадці, розуміючи, що основним спонукальним мотивом для Мазепи було отримання Україною державної незалежності під протекторатом шведського короля.

У порівнянні з де Лімьє, Нестезюрануа розглядає з меншою деталізацією бідування шведської армії в Україні та її сутички з росіянами. «Я не вдаватимуся, писав він, – жодним чином ні в деталі маршів і контрмаршів обох армій у цій обширній провінції, ні всіх тих зіткнень, які мали місце між багатьма маленькими загонами то там, то сям, й майже завжди приносили виграш росіянам. Тож можна сказати, що цар перемагав шведського короля по частях, вбиваючи тут 500, там 1 000 , а деінде і 2 000 чоловік. Саме таке поводження зробило для нього перемогу набагато легшою»[4]. Не повторюючи свідчень, наведених його попередником, він згадує лише про дві військові акції взимку-навесні 1709 р., одна з яких мала місце поблизу села *Holka* (???, за нашим припущенням – Микілка-Ніколка), а інша навколо Опішнянського замку (*le Château d'Opochnouw*). Зважаючи на перебіг бойових дій, Нестезюрануа зазначав, що шанси Карла XII проникнути вглиб Росії, ставали дедалі примарнішими[5].

В той же час, на відміну від апологета Карла XII, Нестезюрануа уважніше розглядає діяльність козаків у цій війні. Ослаблення шведів і «переміна фортуни спричинили раптовий відхід від них козаків, котрі почали благати царського милосердя»[6]. Потрапивши фактично в оточення, шведський король тепер міг сподіватися лише на мудрі поради Мазепи, надаючи перевагу його досвіду перед пропозиціями навіть своїх найближчих радників. Перебуваючи на генеральній квартирі в Будищах (*Buditzin*), Карл XII зібрав військову нараду, на якій повністю підтримав думку українського гетьмана про необхідність захоплення Полтави[7].

Всупереч усталеній у Західній Європі після 1709 р. думці про Полтаву, як велику та добре укріплену фортецю, що можна бачити, наприклад, і в творі де Лімьє, Нестезюрануа доводить погану підготовленість її фортифікаційних споруд і зазначає, що «ніде, крім України, вона не була б містом більш-менш важливим»[8]. Хоча історик і відзначає значну оборонну роботу,

[1] Ibid. – P. 98.
[2] Ibid. – P. 98-113.
[3] Ibid. – P. 114.
[4] Ibid.
[5] Ibid. – P. 114-116.
[6] Ibid. – P. 115.
[7] Ibid. – P. 116.
[8] Ibid. – P. 116.

проведену тут напередодні облоги під керівництвом генерала Аларда, що полягала у зведенні 9 редутів навколо міста, яке захищалось 5-тисячним гарно озброєнним гарнізоном[1]. За свідченням Нестезюрануа, «генерал-майор Алард, шотландець і інженер-аншеф його царської величності» свого часу зазнав лихоліття у шведському полоні, тож мав особисті підстави недолюблювати загарбників, котрі вторглися до України[2].

Згадуючи про мирні пропозиції російського царя до короля шведів напередодні Полтавської баталії та зухвалу відповідь на них Карла XII, французький історик вважає поведінку останнього зарозумілою, нерозумною та самонадіяною. Сам опис битви у Нестезюрануа майже тотожний картині, наведеній де Лімьє, хоча й має більш стислий характер. Основну канву подій складають невдалі штурми міста шведами; блискуче проведена Меншиковим операція, спрямована на посилення полтавської залоги; поранення короля; власне кажучи, сама генеральна битва; втеча Карла XII та Мазепи і, нарешті капітуляція решток шведської армії поблизу Переволочної, текст якої також було вміщено тут.

Визнаючи, що тяжке поранення короля мало важливий вплив на весь подальший перебіг подій, Нестезюрануа висловлює цікаву й оригінальну думку про те, що ця рана врятувала Карлу XII життя, оскільки Полтавська баталія була програна шведами ще до її початку, а цей полководець «обов'язково був би убитий у цій битві, щоб не пережити занепаду своєї слави»[3]. Разом з тим Нестезюрануа дає діаметрально протилежну оцінку епізоду з пораненням короля, на відміну від де Лімьє. Тоді як останній захоплювався мужністю та витримкою короля, який провів кілька годин у сідлі після отримання ним рани, не виказуючи найменшого занепокоєння, автор життєпису Петра вважає поведінку Карла XII безглуздою[4].

Віддаючи належну шану Нестезюрануа, як історику, слід вказати на дивну хронологічну помилку, зроблену ним при датуванні Полтавської битви. Добре розуміючи, що різниця між старим стилем, прийнятим у Росії, та новим – у Європі, складала у XVIII ст. 11 днів, він позначає цю подію 16 червня старого стилю, віднявши таким чином 11 днів від загальновідомої тоді дати 27 червня. Тож у його викладі битва відбулася на 11 днів раніше, ніж мала місце насправді. Подібної помилки, наприклад, уник його попередник де Лімьє, справедливо додавши до зазначеної дати 11 днів та отримавши, відповідно, 8 липня нового стилю[5]. Втім, можливо, ця помилка стала результатом авторського недогляду, оскільки згодом він сам зазначає, що битва відбулася 27 червня старого стилю і навіть наводить документ, датований цим днем – лист Петра I генералу Гольцу[6].

---

[1] Ibid. – P. 116-117.
[2] Ibid. – P. 117.
[3] Ibid. – P. 123.
[4] Ibid. – P. 122.
[5] Ibid. – P. 123; *Limiers H.-Ph. de*. Histoire de Suede sous le regne de Charles XII... – P. 123.
[6] *Nestesuranoi Iwan*. Memoires du regne de Pierre le Grand... – T. 3. – P. 134-135.

Важливим свідченням, наведеним у праці Нестезюрануа, є повідомлення про спробу Карла XII під час втечі зав'язати мирні переговори з царем. Усвідомлюючи нищівність поразки своє армії, шведський король дорогою до Дніпра відправив до Петра I генерала Меєрфельда, сподіваючись, що російський правитель дозволить йому відступ до Польщі разом з рештками війська. Проте фортуна повністю повернулася, й цар, який до цього багато разів пропонував мир, тепер вимагав лише капітуляції[1].

Сповіщаючи про переправу короля разом з гетьманом України через Дніпро, Нестезюрануа подає драматичну картину горя Карла XII, котрий всю провину за поразку волів звернути на Мазепу: «В той час, як розміщали все, що можна було перевезти на протилежний берег ріки, перебуваючи в глибокій задумі, він обернувся до Мазепи, який його не залишив і який в цьому випадку надав йому велику допомогу, й промовив: «Ах! Чому ж ми не дослухалися до порад вірного Реншильда та графа Піпера? Мазепо! Мазепо! Ти мене обдурив, але я сподіваюся, що Бог не дозволить, щоб я опинився в руках своїх ворогів»!»[2]. Важко сказати, чого тут більше, історичної правди чи ліричної вигадки, проте таке звернення Карла XII до гетьмана виглядає цілком правдоподібним. Втім, найбільш ймовірно, що даний епізод був запозичений Нестезюрануа, як і питома частина його матеріалів, з західноєвропейської преси тих років. Принаймні, подібні слова докору шведського короля Мазепі були розміщені у франкфуртському часописі «*Theatrum Europaeum*»[3].

Після ганебної втечі з-під Полтави згадки про Мазепу у Нестезюрануа майже зникають, якщо не враховувати звістки про те, що цар «обіцяв 10 000 рублів тому, хто видасть йому старого Мазепу, мертвого чи живого», або тези у посланні Петра I до турецького султана, де цар підкреслював, що козаки, підбурені Мазепою – зрадники, а кримський хан їх покриває[4]. Текст останнього документу, який де факто був ультиматумом Оттоманській Порті, французький історик також не забуває розмістити у своєму творі, як і наступний турецький маніфест про оголошення війни Росії, відповідну царську декларацію про початок війни з Туреччиною та подальші тексти російсько-турецьких мирних угод 1711-1714 рр.[5]

Після Полтави Україна вже менше цікавить Нестезюрануа. Оскільки головним завданням історика було створення життєпису Петра I, про «країну козаків» він згадує лише тоді, коли йдеться про особу царя чи про російські інтереси. До таких випадків, зокрема, належать згадки про хворобу Петра в Києві восени 1709 р.[6], огляд Прутського походу 1711 р. Цікаво, що, розповідаючи про цю військову кампанію, Нестезюрануа проводить порівняння молдавського господаря Димитрія Кантемира, який був порадником

[1] Ibid. – P. 128-130.
[2] Ibid. – P. 130.
[3] *Чухліб Т.В.* Західна преса про повстання 1708-1709 рр. // Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Сто великих постатей і подій козацької України. – К.: Арій, 2008. – 464 с. – С. 308.
[4] *Nestesuranoi Iwan*. Memoires du regne de Pierre le Grand... – T. 3. – P. 138, 236-241.
[5] Ibid. – P. 236-241, 243-249, 252-255, 268-271, 281-290, 307-317.
[6] Ibid. – P. 140, 179.

Петра І, з роллю Мазепи при Карлі XII[1]. Ця аналогія буде згодом запозичена завзятим критиком Нестезюрануа Вольтером[2].

Єдиний виняток у цьому плані складає хіба що увага історика до України у зв'язку з несподіваним вторгненням на Правобережжя козацько-польсько-татарського війська навесні 1711 р., розглянутим більш-менш докладно. Нестезюрануа доповнює тут де Лімьє, який проігнорував діяльність наступника Мазепи – Орлика, навіть не згадавши його участі в цьому поході. На чолі об'єднаної армії, що підступила до Білої Церкви (*Bialocerkiew*), Нестезюрануа позначає Потоцького (*Potokki*), Орлика (*Orlik*) та султана-калгу, однак їхній наступ був відбитий росіянами[3]. Для уникнення подібних вторгнень і захисту України з півдня розсудливий російський монарх наказав здійснити низку оборонних заходів у 1715-1716 рр., зокрема, укріпивши Київ, Чернігів і Полтаву[4]. Проте в цей час бойові дії Північної війни точилися вже за межами України, й вона перестала потрапляти в поле зору дослідника.

Особливо слід зупинитися на аналізі географічних уявлень Нестезюрануа про тодішню Україну. Звертає на себе увагу той факт, що французький автор для означення «країни козаків» використовує лише хоронім «Україна», який значного поширення у Західній Європі здобув лише в середині попереднього століття. Цікаво, що крім вже традиційного для французів поняття «*Ukraine*», Нестезюрануа, говорячи про Сіверську Україну використовує й суто фонетичну форму цієї назви «*Hukragina Sewerska*»[5], передаючи французькою українське звучання її назви. У відповідності до його бачення, «Україна» включала в себе територію Гетьманщини, польської Правобережної Наддніпрянщини (Волинь і Поділля сюди не входили) та землі запорожців. Зокрема, історик підкреслював, що запорозькі козаки (*les Kosaks Zaporoski*) є населенням України[6]. Кілька разів Нестезюрануа згадує про південні рубежі України. Так, щодо Чигирина він зазначає, що «це місто розташоване на південній окраїні України на Тясмині (*Teszuim*), який впадає у Дніпро поблизу Крилова»[7]. В іншому місці історик називає Самару «останньою річкою України» на півдні, що відділяє її від земель ногайців[8]. Безумовно, уявлення автора про південні кордони України було досить помилковим, зважаючи хоча б на ту обставину, що територія запорожців, яких він сам вважав населенням України, була розташована південніше від вказаних ним у якості природних рубежів об'єктів. Що ж стосується північних околиць «України», то вони дещо виходили за межі нашої сучасної держави. Не згадуючи про Стародубщину, зазначимо, що поміж переліку визначних українських міст Нестезюрануа вказує Рильськ[9]. Таким чином,

[1] Ibid. – P. 264.
[2] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 211, 224.
[3] *Nestesuranoi Iwan*. Memoires du regne de Pierre le Grand... – T. 3. – P. 257.
[4] Ibid. – P. 365, 374.
[5] Ibid. – T. 1. – P. 337.
[6] Ibid. – P. 414-415.
[7] Ibid. – P. 436.
[8] Ibid. – T. 2. – P. 25.
[9] Ibid.

для французького історика «Україна» являла собою велику країну, поділену на дві нерівні частини по Дніпру між Росією та Річчю Посполитою, адміністративне управління над землями якої здійснювалося козаками.

В цьому відношенні значну цікавість представляє собою пояснення ним нового в західній літературі терміну «Мала Росія» (*la Petite Russie*), який активно використовувався царською дипломатією. Наводячи французький переклад тексту одного з маніфестів Петра I, Нестезюрануа стосовно поняття «Мала Росія» зазначає: «Так російський двір називає Україну, яка, насправді, разом з Поділлям у Чорній Русі складала колись частину імперії росіян і є спадковим володінням князів з царського дому (*C'est ainsi qu'à la Cour Russienne on nomme l'Ukraine; qui effectivememnt avec la Podolie de la Russie Noire a autrefois fait partie de l'Empire des Russes, & étoit l'apanage des Princes de la Maison Czarienne*)»[1]. Звернімо увагу на той факт, що термін «Мала Росія» на заході ще маловідомий, на відміну від поняття «Україна», хоча й воно отримало загальне визнання лише за півстоліття до того, витіснивши з уявлення західних європейців традиційне для цього регіону більш раннє поняття «Русь». Однак слід відмітити й зрозумілість освіченим французам поняття «Чорна Русь» стосовно території, яка географічно складає велику частину сучасної України. Подібне пояснення для західного читача поняття «Мала Росія» бачимо і в творі іншого сучасника, французького історика Елеазара де Мовійона (1712-1779)[2].

Підводячи підсумок щодо історії Нестезюрануа, можна зазначити, що, будучи, по суті, відповіддю на твір де Лімьє, ця праця стала не тільки першою докладною західною біографією Петра I, але й сприяла кращому ознайомленню з минулим України своїми ґрунтовними екскурсами та стала ще одним кроком у зародженні мазепознавства. Нехтуючи подекуди критичним аналізом історичних текстів і документів, автору вдалося акумулювати значний фактичний матеріал з історії нашої країни, який дозволив докладніше ознайомитися з нею західному суспільству та стимулювати вивчення України професійними дослідниками минулого. Загалом, саме праці де Лімьє та Нестезюрануа стали історіографічним підгрунтям для новітніх історичних студій Вольтера та інших діячів французького Просвітництва.

4. 4. Висвітлення подій Північної війни в Україні в історичних нарисах французьких і франкомовних авторів першої половини XVIII ст.

В 1722 р. у Лейдені була опублікована праця голландського дипломата Віллема Тейлса «Мемуари для написання історії Карла XII, короля Швеції, що містять події, які відбулися під час перебування цього володаря в Оттоманській імперії, а також правдиве оповідання про заворушення,

[1] Ibid. – T. 3. – P. 98-99.
[2] *Mauvillon E. de*. Histoire de Pierre I... – T. 3. – P. 127.

котрі виникали час від часу між Його Царською Величністю та Портою»[1]. На жаль, про автора даного твору відомо дуже мало. Як позначено на титулці його книги, він був перекладачем та управителем голландського посла в Константинополі графа Якоба Кольє (1657-1725) і, судячи з передмови, адресованої своєму патрону, закінчив свою працю в січні 1720 р.

Цей твір цікавий тим, що дозволяє побачити участь Туреччини та європейської дипломатії у перебігу Північної війни, зокрема, й у вирішенні долі України після Полтави. Щоправда, самі доленосні події 1708-1709 рр. автором розглядаються занадто побіжно й не дуже зрозуміло: «Все було сприятливим на початку здійснення цього задуму. Шведська армія вигнала московитів з Польщі та змусила їх відступити до себе через Україну, де шведський король нарешті їх наздогнав поблизу Полтави та дав їм битву. Бойовище було таким запеклим, як не можна повірити. Московит стояв стійко, з доблестю котра здивувала його ворога. Той, побачивши, що його оточують, був змушений тікати, залишаючи неприятелю поле битви разом з усіма ознаками цілковитої перемоги. Король мав змогу перейти через ріку Бористен тільки з невеличкою свитою й відступити до кордонів Оттоманської імперії»[2].

В той же час Тейлс дає змогу побачити складні перипетії міжнародної діяльності урядів Туреччини, Росії, Швеції, Франції, Польщі, Австрії, Голландії та інших, які намагалися отримати для себе зиск з цього грандіозного конфлікту на Сході Європи. Автор також наводить зміст багатьох автентичних документів, які часто торкаються й українських справ.

Майже одночасно з вищезгаданими творами вийшли в світ «Подорожі Європою, Азією та Африкою» французького мандрівника та місіонера Обрі де ла Мотре (1674-1743). Слід зауважити, що ця книга в 1723 р. була видана спочатку англійською мовою в Лондоні коштом автора, і тільки в 1727 р. в Гаазі було надруковано її французький варіант[3].

«Подорожі» де ла Мотре представляють значний науковий інтерес в історичному та історіографічному плані для дослідження подій Північної війни в Україні, оскільки їх автор не лише детально занотовував все бачене ним впродовж своєї 26-річної мандрівки, але й намагався зрозуміти події, що відбувалися навколо нього, отримуючи про них різнорідні свідчення, та аналізував всю інформацію, що до нього доходила, супроводжуючи описувані ним факти грунтовними коментарями. На відміну від де Лімьє і Нестезюрануа, які постійно перебували на заході, періодично отримуючи звістки зі сходу та сумлінно збираючи скупі та суперечливі повідомлення про перебіг великої війни, унікальність звісток де ла Мотре полягає в тому, що він сам був не лише очевидцем багатьох описаних ним подій, але й мав безпосереднє знайомство з багатьма її ключовими дійовими особами, такими

[1] *Theyls W.* Memoires pour servir à l'histoire de Charles XII, roi de Suède: contenant ce qui s'est passé pendant le sejour de ce Prince dans l'empire Ottoman & un recit fidele des troubles survenue de tems en tems entre Sa Maj. Cz. & la Porte etc., etc. – Leyde: Chez Jean du Vivier, 1722. – 388 p.

[2] Ibid. – P. 2.

[3] *De la Motraye A.* Voyage de Sr. A. De la Motraye en Europe, Asie & Afrique. – La Haye: Chez T. Johnson & J. Van Duren, 1727. – T. 1. – X+472+23 p.; T. 2. – IV+496+39 p.

як Карл XII, Андрій Войнаровський, Станіслав Понятовський, Ян-Казимир Сапега та ін. В 1712 р. цей автор здійснив подорож південними районами України. Під час своїх пізнавальних і розвідувальних місій, він мав змогу зібрати докладні свідчення про обставини, що супроводжували український похід шведів. Хоча місіонер не ставив собі за мету створити історичну розвідку про нещодавню війну в Україні, його твір свідчить про те, що він провів ретельну та копітку роботу зі збирання повідомлень про події в «країні козаків». «Подорожі» де ла Мотре містять подробиці, які відсутні в інших працях. Зокрема, це стосується опису бендерської втечі Карла XII степами України, про яку автор пише з повним розумінням справи, оскільки сам двічі пройшов подібним шляхом під час своєї подорожі від Бендер до Каспію, попутно відвідавши Акерман, Очаків, Перекоп, Гезлев-Євпаторію, Бахчисарай, Кафу-Феодосію та залишивши докладні описи цих міст. В 1711 р. він став безпосереднім очевидцем військових зіткнень між турками і росіянами поблизу Прута. Деякі повідомлення де ла Мотре щодо українських справ стосуються дрібниць або ж дублюються іншими авторами. Наприклад, згадка про те, що Мазепа подарував Карлу XII зброю, прикрашену коштовностями, про страту зображення гетьмана, про дипломатичні торги між російським і турецьким урядами стосовно його видачі, про козацько-татарський похід на Київщину в 1711 р. (у цьому побіжному фрагменті навіть не згадано ім'я Орлика) тощо[1]. Досить багато уваги автор приділяє постаті Войнаровського, з яким довгий час був у дружніх взаєминах і вдовою якого опікувався в 1716 р. у Стокгольмі. Зокрема, це стосується детального опису їхньої спільної подорожі віж Адріанополя до Бендер, а також розповіді про арешт Войнаровського російськими агентами в Гамбурзі та бідування його родини на чужині, долею якої місіонер цікавився і в подальшому[2].

Велику важливість для тогочасної історіографії мало те, що де ла Мотре помістив у своїх «Подорожах» багато цінних документів тієї епохи: тексти міждержавних угод, дипломатичних реляцій, маніфестів про оголошення війни, листування між монархами, а саме видання мало багато цікавих карт, планів і малюнків, що унаочнювали розповідь автора. Щоправда, автентичність деяких, наведених в цьому творі джерел, була згодом поставлена під сумнів, зокрема, Вольтером[3].

«Подорожі» де ла Мотре не є повноцінним історичним дослідженням, хоча автор і виокремив історичний аспект у назві своєї книги[4]. Водно-

[1] Ibid. – T. 1. – P. 413, 419; T. 2. – P. 4, 119.
[2] Ibid. – T. 2. – P. 7-10, 303-304.
[3] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 195.
[4] Її повна назва виглядає так – «Подорожі сеньйора А. де ла Мотре Європою, Азією та Африкою, де можна знайти велику кількість географічних, історичних і політичних досліджень про Італію, Грецію, Туреччину, Татарію Кримську та Ногайську, Черкесію, Швецію, Лапландію тощо з пізнавальними помітками про вдачу, звичаї, переконання і т. д. цих народів і країн, у яких автор мандрував, а також з визначними зауваженнями різноманітних осіб та авторів з Англії, Франції, Італії, Швеції та ін. разом з правдивими повідомленнями про значні події, що відбулися протягом 26 років, які автор витратив на свої подорожі, такі як революція у Туреччині та скинення з престолу останнього султана; війна між турками та росіянами та мир, укладений на Пруті, де автор був присутній; справи та поводження покійного шведського короля в Бендерах впродовж чотирьох років, коли він був у

час цей твір доводить, що, розуміючись на подіях минулого й постійно апелюючи до них (де ла Мотре згадує захоплення Кам'янця турками (1672), штурм Перекопу (1689) та ін.), мандрівник намагався подати якомога повніші картини тих процесів, які вирували в тогочасній Європі й для цього проводив постійну та старанну роботу з вивчення фактичної складової цих геополітичних змін, маючи змогу спостерігати їх зсередини.

До слова, Україна та речі з нею пов'язані, яким відведено значне місце в його «Подорожах», певною мірою привертали увагу де ла Мотре й надалі. Так, наприклад, подорожуючи Польщею та Росією, в 1726 р. він відвідав Петербург, де мав зустрічі з російськими високопосадовцями (Катериною І, Олександром Даниловичем Меншиковим, Андрієм Івановичем Остерманом, Іваном Даниловичем Шумахером (останнього можна вважати земляком де ла Мотре, оскільки він походив з Ельзасу, що був анексований Францією), Петром Яновичем Сапегою та ін.). Поміж цікавинок нової імперської столиці, він згадував про блазня Петра І, котрий носив маленьку шибеницю з зображенням повішеного Мазепи, та про рештки зоофіта, які зберігаються серед експонатів Петербурзької Академії наук. Зауважуючи останній природний феномен, де ла Мотре цілком раціонально характеризує цей об'єкт, як екзотичну рослину, що «висушує траву навколо себе» й цілковито в дусі ідеології Просвітництва глузує з тих людей, які «уявляли собі, що вона поїдала траву»[1].

Де ла Мотре продовжував цікавити проблемою Північної війни й надалі. Зокрема, він був одним з перших, хто відгукнувся критичною рецензією на «Історію Карла XII» Вольтера, відзначивши її хиби та неточності[2].

В 1733 р. помер ще один з ключових учасників Північної війни – король Речі Посполитої Август Сильний. Смерть монарха одразу стала спонукальним мотивом для створення його життєпису. Вже в тому ж році була написана велика та детальна біографія цього володаря, яка належала перу французького історика на ім'я Жан-Батіст-Блез де Рош де Партене (1690-1766). Народившись у Ла Рошелі в гугенотській родині, він був змушений залишити батьківщину через релігійні переслідування й оселився спочатку в Голландії, а згодом перебрався до Данії. Важливим доробком де Партене став переклад, редагування, виправлення та доповнення нарисів із всесвітньої історії Пуфендорфа. Цю роботу він здійснював у співпраці з істориком

Туреччині; його повернення до Швеції; походи в Норвегію та його смерть і зміни, що відбулися потім. Це видання збагачено великим числом карт, планів, малюнків і гравюр, що представляють собою речі рідкісні та цікаві з точки зору старожитностей, як-то медалі, написи, пам'ятники, світильники та інші рештки старовинних міст, колоній і народів, чи ж витвори мистецтва та природи».

[1] *De la Motraye A*. Voyages en anglois et en françois d'A. de La Motraye, en diverses provinces et places de la Prusse ducale et royale, de la Russie, de la Pologne etc. – La Haye: A. Moetjens; Londres: Round et Meighan; Dublin: Grierson et Bradley, 1732. – 480 p.; *Де ла Мотрэ О.* Из «Путешествия…» // Беспятых Ю. Н. Петербург Петра I в иностранных описаниях. – Л.: Наука, 1991. – 280 с. – С. 211-245.

[2] *De la Motraye A*. Remarques historiques & critiques sur l'Histoire de Charles XII Roi de Suède, par M. de Voltaire, pour servir de supplement à cet ouvrage. Par M. de La Motraye. - Londres: L'imprimerie de Henry Woodfall. Chez Pierre Dunoyer, à la tête D'Erasme dans le Strand, 1732. – 83 p.

і перекладачем Антуаном-Огюстеном Брюзеном де ла Мартін'єром. Власне кажучи, працюючи над продовженням історичного нарису Пуфендорфа, присвяченого Швеції, де Партене вже торкався подій 1708-1709 рр. в Україні. Проте повідомленням французького історика тут явно бракує оригінальності. Багато фактів, наведених ним, є відвертим запозиченням з «Історії Швеції в правління Карла XII» де Лімьє[1]. Згадана праця де Лімьє послужила й своєрідним дороговказом і зразком для великого біографічного нарису де Партене «Історія Польщі в правління Августа II». Можна побачити, що навіть назва цього твору де Партене співзвучна з назвою праці де Лімьє. Втім, новий твір де Партене слід все-таки визнати серйозним науковим дослідженням, для написання якого історик провів ретельний збір, опрацювання та систематизацію історичних джерел. Багато важливих документів епохи він навів безпосередньо у тексті твору, що загалом склав чотири томи, які охоплюють події 1696-1721 рр. Відповідно, у першому томі висвітлено події 1696-1698 рр., пов'язані із сходженням Августа II на польський престол. Другий том охоплює період 1698-1703 рр., тобто передумови і початковий етап Північної війни. Третій том, де описуються події 1704-1710 рр., природно, є найбільш пов'язаний з Україною. І нарешті в четвертому томі подано справи 1710-1733 рр.[2]

Хоча долі українських земель автор торкається час від часу в кожному томі, найбільшу цікавість для вивчення відображення вітчизняного минулого у французькій історіографії, як вже зазначалося, представляє третій том цього чотиритомника. Зокрема, тут відбито такі події, як похід козацького війська на чолі з Мазепою на Правобережжя у 1704 р., захоплення Львова Карлом XII і приєднання до нього Лещинського, бойові дії Мазепи на теренах теперішньої Західної України та підкорення ним Замостя у 1705 р., зіткнення козацько-російських загонів зі шведами та поляками з табору Лещинського, перебування російської верхівки у Жовкві та Львові у 1707 р. та проведення тут військових нарад і т. д. Автор наголошує, що Мазепа, якого у відповідності до тогочасної традиції він називає «козацьким генералом», та його козаки були постійним головним болем для шведського короля та його польського ставленика. Торкаючись обставин шведського походу 1708-1709 рр. в Україну, який відіграв вирішальну роль у відновленні на престолі його головного героя, де Партене побіжно вказує мотиви переходу Мазепи на бік Карла XII. Втім, історик подає їх у спрощеному, утрированому вигляді. Говорячи про прагнення козаків до відновлення занедбаних російською владою їхніх старовинних прав і привілеїв, він неостанню роль у цій зраді відводить гарячій вдачі цих воїнів і їхній непостійності. «Козаки – народ татарського походження, що мешкає в Україні. – пише де Партене. – Вони утворили собі своєрідну республіку під керівницт-

[1] *Introduction à l'histoire generale et politique de l'univers*: Où l'on voit l'Origine, les Révolutions, l'Etat présent, & les Interêts des Souverains. Plus ample & plus correcte que les précedentes. On y a continué tous les Chapitres jusqu'à présent, & ajouté un Eloge Historique De L'Auteur. – Amsterdam: Chez Zacharie Chatelain, 1732. – T. 7. – XXIV+444 p. – P. 173-186.

[2] *Parthenay J.-B. Blaise Des Roches de*. Histoire de Pologne sous le regne d'Auguste II... – T. 1-4.

вом генерала, посада якого є виборною й залежить від того правителя, який на той час є найбільш грізним. Підкоряючись послідовно Польщі, Туреччині та Росії, вони взяли за звичай змінювати свого господаря»[1]. Автор зазначає, що навколо гетьмана згуртувалося тісне коло його прихильників, які вірили, що «необхідно зробити революцію, розглядали шведського короля, як володаря найбільш придатного, щоб їх підтримати та затвердити їхні попередні привілеї»[2]. Серед найближчого оточення Мазепи де Партене вказує лише Войнаровського (*Woynarouski*), не забуваючи згадати про його небезпечну місію до Петра I в жовтні 1708 р., яка завершилася арештом і втечею. Також історик подає стислий опис трагічної долі Батурина, відзначаючи жорстокі розправи росіян над козаками та мирними мешканцями. Так само коротко він переказує й події під Полтавою навесні-влітку 1709 р.[3].

Де Партене не робить детального розгляду перебігу військових дій 1708-1709 рр. в Україні, оскільки головним його героєм був Август Сильний, а, отже, основним завданням даного невеличкого екскурсу було висвітлення передумов повернення цього монарха на польський трон. Поряд з біографічними нарисами про Карла XII де Лімьє та Вольтера і життєписом Петра I Нестезюрануа праця де Партене про Августа II може розглядатися як суттєве доповнення до цих розвідок, які торкалися подій Північної війни в Україні.

Зважаючи на те, що напередодні виходу в світ його роботи була опублікована праця Вольтера про Карла XII, яка здобула широкого розголосу, де Партене не оминає критичних зауважень стосовно творчого доробку свого колеги, даючи йому нищівну характеристику. Він зазначає, що популярний вольтерівський нарис, який «зараз в руках у всіх», є скоріше поемою, ніж справжньою історичною розвідкою. За визначенням де Партене, Вольтер, цей «історик-поет», «жодним чином не потурбувався про глибше вивчення свого предмету. Він його взяв скопом, уквітчав різними барвами, приправляючи все це швидкістю стиля та óбразами, які приваблюють читача. Він не дуже поклопотався про те, наскільки описи міст, облог і баталій є правдивими. Він обмежився правдоподібністю, про всяк випадок, якщо буде викритий багатьма свідками, котрі ще живі, або чиї спогади є загальнодоступними… Весь твір мсьє де Вольтера сповнений недбалостей, які ганьблять історію, однак які можна вибачити для поеми. Особливо, коли повідомляють, що метою поета була не давати знання, а викликати задоволення від картин жвавих і яскравих. Тож, якщо істина є обов'язковою для історика, вона не є такою ж важливою для поета, який часто вправі надавати перевагу перед нудною та неприємною правдою правдоподібності, яка надає жвавості та життя оповіданню»[4].

Звичайно, в цій критиці вольтерівського твору було багато раціонального. Разом з тим самому де Партене було далеко до популярності критикованого ним метра. Хоча біографічний нарис цього історика про Ав-

[1] Ibid. – T. 3. – P. 231-232.
[2] Ibid. – P. 232.
[3] Ibid. – P. 231-234, 241-243.
[4] Ibid. – T. 1. – P. XV-XVI, XX-XXI.

густа Сильного було згодом превидано, він не мав такого впливу на розвиток просвітницького історіописання, як Вольтер. Попри все, «Історія Польщі в правління Августа II» залишається цікавою в контексті вивчення становлення та розвитку французької історіографії історії України у XVIII ст.

Ще одним французьким автором, що долучився до створення життєписів головних дійових осіб Північної війни, став вже згаданий французький історик Елеазар де Мовійон. В 1742 р. побачила світ його 3-томна «Історія Петра I, прозваного Великим, імператора Всеросійського, царя Сибірського, Казанського, Астраханського, великого князя Московського і проч., і проч., і проч.». Ця книга була видана анонімно. Про автора цього твору знаємо, що він належав до гугенотської общини, тому як і багато інших своїх єдиновірців змушений був проживати за межами батьківщини, головним чином у Німеччині. Мовійон поступив на службу до польського короля Августа III, який одночасно був і саксонським курфюрстом, виконуючи при його дворі в Дрездені роль секретаря й перебуваючи під началом голови уряду Речі Посполитої графа Генріха фон Оцешино-Брюля (1700-1763). Саме цьому урядовцю Мовійон і присвятив свою «Історію Петра I». Маючи доступ до польських і саксонських державних архівів, історик використав документи, пов'язані з діяльністю Петра I і Північною війною. III том його праці повністю відведений під тексти цих історичних джерел. Наприклад, він подає французькі переклади таких документів, як маніфест Петра I до мешканців України, спрямований проти шведського короля, лист царя генералу Гольцу після Полтавської битви і т. д.[1] В той же час Мовійон старанно вивчив вже існуючі публікації, пов'язані з даною темою, зокрема, твори де ла Невілля, де ла Мотре, Лімьє, Нестезюрануа, Вольтера, Адлерфельда та ін.

Описуючи біографію цього російського царя в двох томах своєї книги, він поділяє її на два хронологічно нерівних періоди: до Полтави і після. Відповідно, у I томі розкривається життєпис Петра I з 1672 по 1708 р., а у II томі – з 1709 по 1725 р. В українознавчому плані найбільшу цікавість являє висвітлення французьким дослідником постаті Мазепи. Багато в чому образ гетьмана є запозиченим у Вольтера. Мовійон, наприклад, називає Мазепу польським шляхтичем, який служив пажем при дворі Яна II Казимира, і згадує про його амурну інтрижку з шляхетною панянкою, внаслідок чого її розгніваний чоловік наказав прив'язати того до дикого коня й пустити в степ. Начебто саме таким чином Мазепа потрапив до козаків[2]. В той же час не можна говорити, що історичне бачення Мовійоном постаті українського гетьмана цілком і повністю подано у вольтерівському трактуванні. Він доповнює його образ кількома іншими суттєвими деталями. Зокрема, досить цікавим в історичному плані є поданий в «Історії Петра I» опис зовнішності Мазепи, можливо, наведений за одним з його портретів, поширених тоді в Європі: «Мазепа був зросту трохи вищого за середній. Він мав худорляве обличчя, довгу та густу бороду, горделивий, але страшний погляд, що виказував мрійливий характер, худе та струнке тіло. Він не був ні щед-

[1] *Mauvillon E. de*. Histoire de Pierre I… – T. 3. – P. 127-144.
[2] Ibid. – T. 1. – P. 63-64.

рим, ні скупим, але завдяки мудрій економії, нагромадив великі скарби, які згодом втратив без жодного прояву великого жалю»[1].

Прихід Мазепи до влади в Україні Мовійон подає у висвітленні де ла Невілля, майже дослівно переказуючи наведені тим обставини, пов'язані з арештом Самойловича та його сина[2]. Однак історик відзначає факти з життя гетьмана, отримані й з інших джерел. Так, він згадує про участь Мазепи у Другому Кримському й Азовському походах, наголошуючи на важливій ролі козацьких загонів, підпорядкованих йому, зокрема, при боях за Перекоп (1689), захопленні Кизикермена (1695) й Азова (1696). Детально висвітлюючи штурм останнього міста, Мовійон зауважує, що велике значення для підкорення цієї фортеці мало захоплення козаками «Мазепи та віцегетьмана Якова Лизогуба[3]» двох редутів поблизу Азова. Саме падіння цих важливих опорних пунктів турецької оборони стало одним з головних чинників, що зумовили капітуляцію місцевого гарнізону[4].

Не забуває французький історик повідомити й про таку цікаву деталь, як коштовні подарунки (золотий ланцюг, щит і шпага, прикрашені діамантами), вручені Мазепою Петру I в Рибному [нинішньому Острогозьку – Є. Л.] на честь перемоги під Азовом. За свідченням Мовійона, саме показом цих речей відкривалося тріумфальне повернення царя до Москви[5]. Подібне свідчення можемо побачити також і у де ла Мотре[6].

Автор «Історії Петра I» відзначає також важливу участь козаків Мазепи в російських походах на початковому етапі Північної війни. Проте причину переходу очільника України на бік ворога Мовійон пояснює дуже спрощено: особистою образою з боку царя. Начебто, коли під час застілля володар зауважив Мазепі про потребу реформування козацького війська за німецьким зразком, а той запевнив про неможливість цього задуму, роздратований Петро I пригрозив гетьману, що посадить його на палю. В цьому міжособистісному конфлікті Мовійон і бачить головний мотив переходу Мазепи до Карла XII[7]. Однак це свідчення французького історика не є оригінальним, оскільки він просто переказує слова Вольтера з його «Історії Карла XII»[8]. Подальший виклад подій 1708-1709 рр. містить у своїй основі інформацію з творів Лімьє, Нестезюрануа та Вольтера. Мовійон наводить вже досить відомий на той час набір фактів, пов'язаних з російсько-шведською війною в Україні, що завершилася тріумфальною перемогою царських військ під Полтавою[9]. Про кінець життєвого шляху Мазепи історик коротко

---

[1] Ibid. – P. 65.
[2] Ibid. – P. 58-64; *Neuville Foy de la*. Relation curieuse, et nouvelle de Moscovie… – P. 76-82; *Невилль де ла*. Записки о Московии… – 1996. – С. 140-143.
[3] Йдеться про чернігівського полковника Якова Кіндратовича Лизогуба (?-1698), наказного гетьмана в 1696 р.
[4] *Mauvillon E. de*. Histoire de Pierre I… – T. 1. – P. 147-148.
[5] Ibid. – P. 150.
[6] *De la Motraye A*. Voyage de Sr. A. De la Motraye en Europe, Asie & Afrique... – T. 2. – P. 119.
[7] *Mauvillon E. de*. Histoire de Pierre I… – T. 1. – P. 428-430.
[8] *Voltaire*. Histoire de Charles XII... – P. 163.
[9] *Mauvillon E. de*. Histoire de Pierre I… – T. 2. – P. 15-29.

зазначає, що той «мирно помер у Бендерах», хоча російський посол Толстой наполегливо добивався його видачі Росії від великого візиря[1].

Серед інших питань українського минулого, які знайшли своє побіжне висвітлення на сторінках «Історії Петра I», варто згадати також бачення автором витоків козацтва. Мовійон дотримується татарської версії про походження козаків, вважаючи, що час їх виникнення треба віднести до XII ст. Відокремившись від татар і ведучи з ними постійні війни, вони заселили землі України, назву якої історик виводить від понять «окраїна», «прикордоння», «порубіжжя»[2]. Певний історичний інтерес являє також географічна локалізація України в уявленні Мовійона. Він зазначає: «Україна є частиною Червоної Русі і включає в себе Нижню Волинь, Київське та Брацлавське воєводства, а також Поділля. Мазепа мав зазвичай свою резиденцію в Батурині, й це місто розглядалося, як столиця України. Воно розташоване в Чернігівському князівстві на кордонах Сіверщини, що на північний схід від України»[3]. Як можна побачити, Сіверщину історик не включає до складу тогочасної України, хоча вона й перебувала під владою українського гетьмана. В той же час Мовійон часто використовує традиційну для французької літератури дефініцію «Чорна Русь», під якою розуміє територію Галичини[4].

В цілому дана праця Мовійона не стільки збагатила французьку історіографію новими українознавчими матеріалами, скільки слугувала творчим узагальненням вже відомих фактичних свідчень. Вона сприяла популяризації вольтерівського образу Мазепи на заході. В той же час автор критично ставився до свідчень Вольтера, уникаючи повторення наведених ним нісенітниць і неоковирностей стосовно козаків. Великим позитивом твору Мовійона став комплекс джерел, поданий у III томі його книги. Біографічний нарис, створений ним, став визначною віхою в розвитку історичних досліджень, пов'язаних з добою Петра I.

Вихід у світ творів де Лімьє, Нестезюрануа, де ла Мотре, де Партене, Мовійона й особливо Вольтера, присвячених головним діячам Північної війни, та ажіотаж, викликаний ними, стали спонукальними мотивами для публікації важливих історичних джерел, створених учасниками тих подій. Більшість з цих документальних свідчень одразу перекладалася французькою мовою, щоб мати найбільший попит.

В цьому відношенні великий інтерес представляє «Військова історія Карла XII, короля Швеції, з 1700 р. до Полтавської битви в 1709 р.» Густава Адлерфельда (1671-1709) видана в Амстердамі в 1740 р.[5], а через рік перевидана в Парижі. Ця книга здобула значну популярність і була перекладена іншими мовами. Її автор, придворний історик і камергер Карла XII,

---

[1] Ibid. – P. 68.
[2] Ibid. – T. 1. – P. 447.
[3] Ibid. – P. 449-450.
[4] Ibid. – P. 367, 428.
[5] *Adlerfeld G.* Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède : depuis l'an 1700, jusqu'à la bataille de Pultowa en 1709. – Amsterdam: Chez J. Wetstein et G. Smith, 1740. – T. 1. – XXIX+434 p.; T. 2. – 627 p.; T. 3. – 547 p.

почав писати цю історію за дорученням свого монарха, роблячи щоденникові записи. Події у творі доведено до дня Полтавської битви, у якій сам автор загинув, вбитий гарматним ядром поблизу нош короля. Папери Адлерфельда були збережені герцогом Максиміліаном-Емануелем Вюртемберзьким (1689-1709), котрий потрапив у полон до росіян.

Подекуди можна зустріти свідчення про те, що цей юний принц був двоюрідним братом Карла XII[1]. Проте факти свідчать, що ступінь спорідненості між ними був більш віддаленим, хоча шведський король, вочевидь, у традиціях того часу й називав юного герцога братом і найближчим другом.

Спорідненість Максиміліана-Емануеля Вюртемберзького та Карла XII

Йоган-Георг Бранденбурзький (1525-1598)			
Діти	Йоахім-Ернст Бранденбурзький-Асбахський (1583-1625)	Йоахім III Фрідріх Бранденбурзький (1546-1608)	
Онуки	Альбрехт II Бранденбурзький-Асбахський (1620-1667)	Барбара-Софія Бранденбурзька (1584-1636)	Анна-Катерина Бранденбурзька (1575-1612)
Правнуки	Елеонора-Юліана Бранденбурзька-Асбахська (1663-1724)	Еберхард III Вюртемберзький (1614-1674)	Фредерік III Данський (1609-1670)
Праправнуки	**Максиміліан-Емануель Вюртемберзький (1689-1709)**	Фрідріх-Карл Вюртемберзький (1652-1697)	Ульріка-Елеонора Данська (1656-1693)
Прапраправнуки		**Максиміліан-Емануель Вюртемберзький (1689-1709)**	**Карл XII Шведський (1682-1718)**

Однаковим колоьором позначено подружжя

Будучи звільнений з російського полону невдовзі після Полтави, Максиміліан-Емануель помер дорогою додому, а ці записи потрапили до матері герцога, яка передала їх вдові Адлерфелдьда. Довгий час вони залишалися невідомими, доки підріслий син загиблого Карл-Максиміліан-Емануель-Йохан Адлерфельд (1706-1747) не відредагував їх, не переклав французькою і не опублікував, доповнивши свідчення батька важливими документами тієї епохи. Деталізована «Військова історія Карла XII» Адлерфельда стала важливим джерелом з вивчення Північної війни, в тому числі й місця в ній України та діяльності Мазепи і козаків. Вона привернула величезну увагу європейських істориків, бо містила свідчення очевидця цих по-

[1] *Воспоминания Константена де Турвиля о походе Карла XII в Россию* / Публ., пер. с франц., вст. ст. и примеч. П. А. Кротова // Вопросы истории. – 1989. – № 3. – С. 125-133.

дій, що наклав головою в далекій для європейців Україні під маловідомою до того Полтавою. В якості історичного джерела про події Північної війни на терені нашої держави докладний твір Адлерфельда має виключне значення. Він містить подробиці про взяття Львова шведами в 1704, про зустріч Карла XII з Мазепою в 1708 р. та про вплив останнього на короля, про хід військової кампанії в Україні у 1708-1709 рр. Серед важливих документів, вміщених у згаданому виданні, крім щоденника Адлерфельда можна назвати також реляцію про Полтавську баталію, звіт про подорож Карла XII до Бендер, листування цього короля тощо. Особливу цінність має III том, який майже повністю присвячено подіям в Україні.

1740-й рік збагатив франкомовну історіографію не лише працею Адлерфельда, але й виходом у світ ще одного цікавого джерела з історії Північної війни, власне «Мемуарів про Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького, полковника драгунського полку на шведській службі», яке збагатило уявлення дослідників новими яскравими картинами цього грандіозного протистояння[1]. Автор, що здійснив переклад цих спогадів з німецької, приховався за літерами «*F. P.*». За твердженням Борщака, ним був філософ, просвітник-енциклопедист, перекладач і літератор Йоганн-Генріх-Самюель Формей (1711-1797)[2]. Про останнього відомо, що він походив з родини французьких вигнанців-гугенотів, котра осіла в Німеччині. Отримавши гарну освіту та ставши пастором, Формей згодом посів місце професора французької словесності в Берлінському університеті. Якщо твердження Борщака, яке нам видається правдивим, справедливе, то ініціали Ф. П. можна розтлумачити, як «Формей-пастор» або ж «Формей-професор».

Проте Ф. П. виступив не лише у ролі перекладача та редактора, але й провів певну дослідницьку роботу, порівнявши відомі йому свідчення з іншими повідомленнями очевидців. У вступі до своєї книги він згадує, що в якості головного джерела до своєї праці він використовував журнал німецького історика Йогана-Венделя Барділі (1676-1740), секретаря та духівника принца Вюртемберзького, який весь час супроводжував свого володаря та постійно фіксував його слова й дії. Певні свідчення були запозичені автором, за його словами, з реляцій пруського посла при ставці Карла XII барона Давида-Натаніеля фон Зіттмана (у тексті твору наводиться сфранцужений варіант його імені – де Сіттман). Саме Барділі виконав сумну місію після смерті свого 20-річного господаря в Дубні (25 вересня 1709 р.) під час повернення того додому з російського полону, зберігши та доставивши його архів до Німеччини.

Певною мірою «Мемуари про Максиміліана-Емануеля», як і «Військова історія Карла XII», були відгуком на попередні історичні праці, присвячені подіям Північної війни, де Лімьє, Нестезюрануа й насамперед Вольтера. Анонімний автор «Мемуарів» закидав Вольтеру, з яким, можливо, мав особисте знайомство, що, пишучи «досить неупереджену та достовірну» історію, той знехтував деякими свідченнями, що могли б доповнити його

[1] *F. P.* Memoires de Maximilien-Emanuel duc de Wirtemberg...
[2] *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи... – С. 95.

твір[1]. Хоча головну мету свого твору Ф. П. подавав цілковито у вольтерівському дусі, зазначивши, що, створюючи свою книгу, він «був схильний просвіщати, а не розважати, що й повинно бути основним завданням історії»[2]. Відповідно, до цієї мети, історик подає інформацію досить стисло, супроводжуючи її своїми поясненнями та доповненнями. Він обходить увагою корпус документів тієї доби, не наводячи їхніх текстів, як це характерно для розлогих писань де Лімьє та Нестезюрануа. Ф. П. тільки подає основний зміст цих джерел, використовуючи їх лише як фон для розгортання життєпису свого головного героя.

Зважаючи на те, що головним джерелом інформації для автора «Мемуарів» були свідчення Барділі, якому, у свою чергу, був відомий щоденник Адлерфельда, можна відзначити низку перетинів у цих двох книгах. Зокрема, це стосується наведення однакових документів, подібного опису штурму Львова у 1704 р., загибелі у 1706 р. значного козацького підрозділу під Клецьком разом зі своїм очільником, російської присутності у Львові в 1707 р., ходу бойових дій 1708-1709 рр.

Розповідаючи про коротке життя Максиміліана-Емануеля у кращих традиціях придворної історіографії, Ф. П. намагається створити апологію вюртемберзького принца, яскраво висвітливши його участь у подіях Північної війни та простеживши його життєвий шлях від народження до смерті в Дубні. Природно, історик приділяє значну увагу і її українській складовій, зокрема, постійно підкреслюючи важливість козацьких загонів у військових з'єднаннях короля Августа та Петра I та їхню активну роль у бойових діях[3]. Значний обсяг твору присвячено ходу кампанії 1708-1709 рр. в Україні, й особливо Полтавській епопеї. Автор коротко розповідає про вагання Карла XII перед початком походу до «країни козаків», про зустріч короля з Мазепою неподалік від Гірок (*Horky*), про знищення Батурина (*Baturin*) росіянами, котрих майже поспіль іменує «московитами» (*les Moscovites*), про захоплення ними Білої Церкви (*Bialazerkieu*), на яку мали великі сподівання гетьман і король, про локальні бої поблизу Недригайлова (*Drihalow*), Зінькова (*Czinkova*), Веприка (*Viepric*), Опішні (*Opuzna*), Краснокутська (*Krasnakut*), Рашевки (*Reschova*) тощо. Аналізуючи причини поразки шведів під Полтавою, історик до загальновідомого висновку про брак боєприпасів, малочисельність, небоєздатність і виснаженість армії, серйозне поранення короля додає суттєве доповнення, яке, вочевидь, було невідоме його попередникам. Ф. П. свідчить: «Значну допомогу на початку облоги могли надати козаки, беручи участь в наступах і підтримуючи короля. Практично ніхто не сумнівався у щирості їхніх дій, однак Карл не погодився на це, оскільки не хотів надати їм такої честі, й очікував сприятливої можливості віддалити їх від цього міста та його багатств, яких так потребували його війська»[4]. Тож, на його думку, однією з головних передумов грандіозного фіаско під

[1] *F. P.* Memoires de Maximilien-Emanuel duc de Wirtemberg… – P. IV-V.
[2] Ibid. – P. VIII.
[3] Ibid. – P. 34, 46, 122, 137, 170, 180, 266, 280.
[4] Ibid. – P. 314.

Полтавою, яка не мала значних укріплень, для шведської армії стала самовпенена позиція Карла XII, котрий прагнув здобути місто самостійно, щоб не ділити слави, а тим більше військові трофеї з мазепинцями.

Досить колоритно представлено у творі постать українського гетьмана. Історик не лише згадує про його роль у Північній війні, але й стисло розповідає біографію Мазепи та наводить його словесний портрет і риси характеру, зазначаючи стосовно віку очільника України, що йому в 1708 р. було «набагато більше 60 років»[1].

Важливою особливістю «Мемуарів» є досить висока точність викладу подій, зважаючи на походження свідченнь від їх очевидців. В той же час автор подекуди припускається окремих фактичних помилок. Так, слідом за Адлерфельдом, він стверджує про загибель у 1706 р. козацького воєначальника під Клецьком, відправленого сюди Мазепою (Адлерфельд називає його не досить точно Андрієм Апостолом[2]). Вочевидь, мається на увазі випадок, пов'язаний з пораненням Данила Апостола, під яким в цій битві було вбито коня, що й могло спричинити помилкову звістку про його загибель[3]. Плутається автор і з походженням Мазепи, називаючи того поляком: «Він був поляком від народження й узяв своє ім'я від містечка Мазепинці, де народився (*Il était Polonois de naissance, & avoit pris son nom de la ville de Mazeppe, où il étoit né*)»[4]. Однак досить багато авторів приписували гетьману польське походження, зокрема, Божо та Вольтер іменували його «польським шляхтичем»[5]. Явно помиляється Ф. П. і говорячи про службу юного Мазепи «королю Собеському в якості камерпажа»[6], очевидно, плутаючи цього короля з Яном II Казимиром. Нелогічність і суперечливість останнього повідомлення випливає навіть зі слів самого автора про вік Мазепи, бо юність гетьмана аж ніяк не співпадає з правлінням Собеського (1674-1696). Про службу Мазепи Яну II Казимиру свідчив, зокрема, й шведський історик Нордберг[7]. Не зовсім точні свідчення у Ф. П. і щодо обставин повернення до Росії мазепиного небожа Войнаровського (*Wienerousky*) та його подальшої долі. На думку історика, тому «вдалося відновити царську милість до себе та повернутися до московського двору»[8]. Як відомо, повернення Войнаровського не було добровільним, а доля його після повернення виявилася сумною. На момент написання «Мемуарів» він ще доживав свого віку у якутському засланні.

---

[1] Ibid.
[2] *Adlerfeld G*. Histoire militaire de Charles XII... – T. 2. – P. 364-370; *Adlerfeld G*. The military history of Charles XII. – London, 1740. – T. 2. – 338 p. – P. 226-228.
[3] *F. P*. Memoires de Maximilien-Emanuel duc de Wirtemberg… – P. 180.
[4] Ibid. – P. 294.
[5] *Beaujeu*. Memoires... – P. 100; *Voltaire*. Histoire de Charles XII... – P. 162.
[6] *F. P*. Memoires de Maximilien-Emanuel duc de Wirtemberg… – P. 294.
[7] *Nordberg J. A*. Histoire de Charles XII, roi de Suede, traduit du suédois de monsieur J. A. Nordberg, docteur en théologie, premier Pasteur des eglises de S-te. Claire et de St. Olaŭs à Stockholm, ci-devant chapellain et confesseur de sa majesté. – La Haye: Chez Jean-Martin Husson, 1744. – T. 2. – 680 p. – P. 249.
[8] *F. P*. Memoires de Maximilien-Emanuel duc de Wirtemberg… – P. 295.

Значний інтерес представляє собою бачення автором «Мемуарів» минулого та сьогодення України. Безумовно, слід зауважити, що під «Україною, чи країною козаків» (*l'Ukraine ou le pays des Cosaques*) він розуміє здебільшого територію Гетьманщини та Запоріжжя, не відносячи до її меж Волинь, Поділля, Русь (тобто Руське воєводство), щодо яких використовує сукупний хоронім «Чорна Русь»[1]. Окремою від «України» територією для нього була і Чернігово-Сіверщина[2], на розрізненні цих регіонів історик постійно наголошує. Дуже важливо, що Ф. П. подає досить чітку локалізацію «України»: «Україна оточена на сході Малою Татарією, на півдні – Чорним морем, на півночі – Московією, а на заході – Польщею. Вона має близько 70 миль вздовж і 25 – впоперек. Її перерізає Бористен, який тече з півночі на південь, впадаючи у Чорне море. Козаки, які населяють цю країну, є людьми бродячими та незалежними. Щоб захистити свою свободу від Турка, небезпечного сусіда, вони спочатку піддалися під протекцію Польщі, яка їх пригнічувала. Тоді вони скинули це ярмо й зробилися данниками імператора Московії»[3]. Цікаво, що автор доводить кордони «України» аж до Чорного моря, розширюючи ареал козацького впливу та ігноруючи при цьому Малу Татарію на півдні. Загалом «Мемуари про Максиміліана-Емануеля» складають не лише історіографічний, але й джерелознавчий інтерес і містять багато цінної інформації з історії України мазепинської доби.

Одночасно з франкомовними «Мемуарами про Максиміліана-Емануеля» та «Військовою історією Карла XII» у Стокгольмі була опублікована шведською мовою «Історія Карла XII» Йорана-Андерсона Нордберга (1677-1744), особистого духівника шведського короля. Вже незабаром з'явився французький переклад цієї 4-томної книги, другий том якої безпосередньо стосується подій в Україні. Саме цей переклад з об'єктивних причин здобув найбільше поширення в Європі, витримавши кілька перевидань. Не вдаючись до докладного розгляду праці Нордберга, оскільки вона належить переважно до шведської історіографії, слід коротко зупинитися на кількох важливих моментах, пов'язаних з нею.

Одним з чинників, що змусили літнього капелана взятися за перо, стала популярність доволі короткої, але дошкульно-саркастичної «Історії Карла XII» Вольтера, де той критично оцінював політичну та військову діяльність шведського короля. Така зневажлива оцінка свого покійного монарха змусила Нордберга, пишучи свою солідну працю, в першу чергу виступити проти «короля філософів» з намаганням захистити честь правителя Швеції від наруги. Саме тому шведський історик намагався акцентувати увагу на незначних фактичних хибах французького візаві, щоб підірвати довіру до його твору та подати своє бачення подій, де Карл XII зображувався у більш вигідному світлі. Критика Нордбергом вольтерівської «Історії Карла XII» дріб'язкова й не має суттєвого характеру. Він дорікає французькому історику за те, що той часто подає перекручені факти: як-то наказ

[1] Ibid. – P. 89, 131, 160, 163.
[2] Ibid. – P. 297.
[3] Ibid.

шведського короля нести себе в ношах попереду наступаючих військ у день Полтавської баталії, підняття Карла XII на списах після розбиття його нош гарматним ядром (Нордберг зауважує, що короля підняли на руках на рештках ложа вірні драбанти), втечу монарха в кареті графа Піпера (насправді, частину шляху поранений Карл XII їхав верхи, а згодом пересів у карету пруського посла фон Зіттмана) тощо[1].

Користуючись своїм авторитетом у якості свідка описуваних подій, Нордберг, хоч і не дуже вдало, але, по суті, оголосив свого опонента брехуном, чим змусив того до запеклого захисту своєї честі. Зберігся гнівно-їдкий лист Вольтера до свого шведського візаві, у якому французький мислитель звинувачує того у нецікавості його твору, переобтяженості зайвими та малозначними дрібницями «перед лицем вічності» та саркастично висміює окремі хиби Нордберга, називаючи весь його твір «компіляцією», а самого автора невігласом в історичній науці. Ця досить в'їдлива епістола завершується своєрідним кредо Вольтера як історика, одночасно представляючи яскравий зразок його стилю: «Історик має добре виконувати свої завдання. Дозвольте мені тут нагадати вам два з них, які заслуговують на увагу. Одне з них – не зводити наклеп, а інше – не набридати. Я можу вам пробачити перше, оскільки ваш твір читають мало, але я не можу вам пробачити другого, оскільки змушений читати вас»[2].

Можна розуміти чому вражене самолюбство Вольтера, спонукало його до такого дошкульного випаду. Однак справедливості заради, слід зауважити, що праця Нордберга не була обійдена увагою й по сьогодні залишається як важливим джерелом з історії Північної війни, так і яскравим зразком історіописання першої половини XVIII ст. Звичайно, їй далеко до популярності творів Вольтера, однак і сам завзятий «захисник правди», як іменував себе французький філософ, далекий від неупередженості та об'єктивності, підбираючи факти у відповідності до своєї історичної концепції й трактуючи їх на свій розсуд. З точки зору історичної достовірності до реальних подій ближчим був все ж таки Нордберг, по-перше, як їх очевидець, по-друге, як просто розповідач фактів без очевидного намагання їх переінакшити чи витлумачити у вигідному для себе світлі.

Слід зазначити, що Вольтер був далеко не єдиним дослідником, недоліки якого відзначив Нордберг. Вказує шведський історик і на фактичну помилку де Лімьє, який відносить смерть Мазепи до 3 листопада 1709 р. Нордберг зауважує, що український гетьман помер 22 вересня того року, а щодо його віку зазначає, що йому «не було ще 80 років»[3].

У своїй праці Нордберг спирається не лише на власні спогади, але й наводить цілий ряд історичних документів, вводячи їх до історіографічного обігу. Саме це робить його твір не лише важливим історичним джерелом, але й досить серйозним науковим дослідженням. В цілому праці Нордберга, Адлерфельда та «Мемуари про Максиміліана-Емануеля» не тільки

[1] *Nordberg J. A*. Histoire de Charles XII... – P. 311-313.
[2] *Voltaire*. Histoire de Charles XII... – P. 20.
[3] *Nordberg J. A*. Histoire de Charles XII... – P. 339.

фактично збагатили уявлення про перебіг Північної війни, але й сприяли створенню наукового підгрунтя для подальшого розвитку українознавчих праць у Франції.

Поміж франкомовних мемуарів та французьких перекладів творів учасників походу Карла XII в Україну дещо осібно стоїть праця німецького офіцера на шведській службі Філіппа-Йоганна фон Штраленберга (1676-1747), який після 13-річного перебування в російському полоні у Сибіру зміг згодом повернутися до Стокгольма, де й опублікував німецькою мовою у 1730 р. свої нариси про Росію. В 1757 р. був надрукований французький переклад цього твору під назвою «Історичний опис Російської імперії». Тут автор проявляє себе не тільки як мемуарист, але й історик, намагаючись дослідити минуле країни, де волею долі йому судилося провести багато років, від початків державності до сьогодення. Він одним з перших західних дослідників намагався використовувати не тільки праці європейських авторів, але й російські джерела. На фоні дефіциту історичних досліджень про Росію цей твір може розглядатися як повноцінна наукова розвідка. Звичайно, працю Штраленберга буде правильніше віднести до німецької (чи, принаймні, німецькомовної) історіографії, однак при цьому слід вказати на ті важливі моменти, які сприяли збагаченню французької історичної науки, а також визначити доробок перекладача й упорядника цього твору Жана-Луї Барбо де ла Брюєра (1710-1781). Останній був відомий насамперед як географ і історик. Подаючи переклад тексту німецького автора, він вміщував багато приміток, які значною мірою доповнювали роботу Штраленберга.

Залишивши поза розглядом аналіз автором давньоруського періоду, який майже суцільно пов'язаний з територією сучасної України, зосередимо головну увагу на добі більш наближеній до Штраленберга, де він торкається минулого українських земель. Козаки, за цілком традиційним для того часу визначенням автора, якому, безумовно, доводилося з ними стикатися за родом своєї діяльності, є «народом, котрий несе військову службу, отримуючи платню від правителя»[1]. Цікаво відмітити в цьому випадку примітку Барбо де ла Брюєра, який не лише погоджується з вищенаведеною тезою Штраленберга, але й доповнює її оригінальним, хоча й малонауковим припущенням про походження назви «козак» (*casak, gasak*) від поняття, що, на його думку, у перській, монгольській і російській мовах означає «скарб», «данину» і за своїм звучанням подібне до німецького слова «каса» (*Kassa*)[2]. Очевидно, в даному разі малося на увазі російське слово «казна».

Штраленберг не забуває навести і деталізовану структуру адміністративно-територіального підпорядкування українського козацтва. Він зауважує, що воно «поділене на чотири частини, серед яких відомі козаки малоросійські або Малої Росії (*les Cosacs Malorossiski ou de la petite Russie*), запорозькі (*ceux de Saporowa*), польські (*les Polonois*), які не вхо-

[1] *Strahlenberg, baron de*. Description historique de l'empire russien. Traduit de l'ouvrage allemande de M. le Baron de Strahlenberg. – Amsterdam: Chez Desaint & Saillant, 1757. – T. 1. – 390 p. – P. 98.
[2] Ibid.

дять до Росії, та Білгородської Черти (*le Belogorodskaja Czerta*), що підпорядковані керівництву у Воронежі. Перша з них, яку інколи називають частиною гетьманською (*la Partie Hetmanskaja*), є найбільшою. Вона складається з 10 полків, кожен з яких носить ім'я своєї столиці, як Стародуб (*Starodub*), Чернігів (*Czernigow*), Київ (*Kiow*), Переяслав (*Pereoslawle*), Полтава (*Poltawa*), Миргород (*Myrgorod*), Лубни (*Lubenka*), Прилуки (*Prilucki*) та Гадяч (*Hadiatsch*). Ці 9 полків розташовані на лівому березі Дніпра, а десятий, що належить до Богуслава (*Bottuslaw*), – на правому березі тієї ж ріки, сторони, яка належить Польщі. Крім цих полків є тут також 3 інших під керівництвом гетьмана, з яких два є пішими, а один кінний. Їх називають сердюцькими (*les Serdinski*). Всі ці козаки, пораховані разом, за старими свідченями, повинні скласти сто тисяч чоловік. Батурин був колись їньою столицею та резиденцією гетьмана (*Baturin etoit autrefois la capitale & la residence de l'Hetman*). До цього уряду належали колись і козаки запорозькі, що проживали з давніх-давен по берегах ріки Дніпро, але їх було розорено, так само, як і місто Січ (*la ville de Setcha*), їхню столицю, що розташовувалася на правому березі цієї ріки з польського боку»[1].

Зазначимо, що те, що було правдою для 1730 р., коли друкувалася праця Штраленберга, не відповідало дійсності для 1757 р., коли з'явився переклад Барбо де ла Брюєра. Як відомо, на той час Розумовський намагався відновити за Батурином статус козацької столиці, а запорожці знову повернулися в підданство Росії й побудували так звану Нову Січ. Однак перекладач не відзначає ці зміни й, вочевидь, або не знає про них, або не приділяє їм значної уваги. Натомість він робить примітку до поняття «Україна», даючи цілком наукове пояснення його етимології: «Слово «Україна» означає слов'янською мовою країну, розташовану на околиці чи в прикордонні. Це ім'я було колись загальним для багатьох провінцій і країн, розташованих на кордонах Росії, але, оскільки між цими провінціями існувала значна відстань, сьогодні їм вже не дають цього імені»[2].

Про «Україну» у значенні «окраїна», «прикордоння» пише у своєму творі й сам Штраленберг: «Мала Росія включає в себе князівства Київське та Чернігівське разом з країною козаків або Україною, що значить «прикордоння» (*La Petite Russie comprend les Principautés de Kiow, & de Czernikow, avec le pays des Cosaques ou l'Ukraine, ce qui signifie la Frontiere*)»[3]. При цьому автор постійно наголошує на складності поняття «Росія» (*la Russie*) для західних сучасників, яке часто призводить до географічної плутанини. Він зауважує, що «Червону Росію» та «Чорну Росію», котрі належать Польщі, «географи часто плутають з володіннями, які перебувають у Великій чи Малій Росії»[4]. Вживання терміну «Московія» щодо «імперії царів» німецький історик вважає неправомірним, оскільки власне Московія складає лише

[1] Ibid. – P. 271-272.
[2] Ibid.
[3] Ibid. – P. 6.
[4] Ibid. – P. 8.

частину Росії. В той же час він вказує на відмінності між розумінням понять «Русь (=Росія)», «Рутенія», «Роксоланія» в середньовіччі та нині[1].

Цінність роботи Штраленберга, як історичного джерела, полягає у фіксуванні ним подій, сучасником та очевидцем яких він був. В цьому контексті можна згадати про невеличкий підрозділ його книги «Заколот та інтриги Мазепи». Хоча в цілому розповідь про передумови зради гетьманом Петра I скидається більше на історичний анекдот (Мазепа, начебто поїхав до Москви, купив подарунками дружбу Меншикова, беручи участь у царських застіллях сам пропонував запровадити серед козаків нові порядки, за що й отримав від царя орден Андрія Первозванного), вона містить низку повідомлень про події, що супроводжували перехід очільника України та його прибічників на сторону шведів: відкриття гетьманом своїх антиросійських планів найближчому оточенню, донос на Мазепу, страта двох доносників і заслання третього до Сибіру. Якщо двох страчених доносників ідентифікувати нескладно – це Іскра та Кочубей, то щодо постаті третього можуть бути варіанти. Можливо, під ним розуміється Палій, який в реальності не мав стосунку до доносу Іскри та Кочубея, але був засланий до Сибіру, про що був широкий розголос. «Його справжнім наміром було перетворити свою країну на незалежне князівство» – занотовує стосовно прагнень Мазепи Штраленберг[2].

Загалом, 2-томний «Історичний опис Російської імперії» Штраленберга, що здобув значну популярність на заході, як одне з перших наукових досліджень минулого Росії, містив великий обсяг інформації, присвяченої історії України, яка була введена в обіг французької історіографії.

Північна війна, що ознаменувала народження потужної супердержави, не припиняла цікавити дослідників і надалі. Саме тому продовжували виходити в світ документальні свідчення, присвячені цим подіям. Переважна більшість публікацій була франкомовною, бо ця мова дозволяла випускати найбільші наклади книг, що могли читатися по всій Європі. До низки таких публікацій можна віднести збірку листів за 1710-1714 рр. голштейн-готорпського посла Фрідріха-Ернста фон Фабриція (1687-1750), який перебував у ставці Карла XII в Бендерах й залишив багато важливих свідчень, що торкалися як міжнародної дипломатії того часу, так і конкретних історичних подій. Хоча українські справи тут розглядаються побіжно на фоні інтересів великих держав, деякі повідомлення представляють цікавість в плані вивчення минулого нашої країни. Зокрема, він згадує про залишення Мазепою перед смертю 80 тисяч золотих дукатів Карлу XII, похід Орлика (*Orlik*) на Україну в 1711 р., активну зацікавленість в долі України не лише її сусідів – Польщі, Росії та Туреччини, але й більш віддалених держав – Франції, німецьких князівств, Англії та Голландії[3].

---

[1] Ibid. – P. 22-23, 260-266.
[2] Ibid. – P. 186-188.
[3] *Fabrice F.-E. von*. Sejour du roi de Suede a Bender; ou Lettres de Mr. Le Baron de Fabrice, pour servir d'eclaircissement a l'histoire de Chatles XII. – Hambourg: Chez Chretien Herold, 1760. – VI+343 p. – P. 10, 15-16, 18, 22, 48, 53-54, 57, 69, 72-73, 91-98, 108, 120-126, 288.

Але, якщо вищезгадані праці були створені нефранцузами, треба відзначити твір і француза, який був сучасником і свідком згаданих подій. Йдеться про Константена де Турвіля, найманця на службі Карла XII та автора спогадів про свою участь у Північній війні, що були видані в Амстердамі під гучною назвою «Безприкладне зізнання»[1]. Важливу роль у введені цього цікавого документу до вітчизняної історіографії відіграв відомий російський дослідник Павло Олександрович Кротов, який здійснив російський переклад великого уривку з нього, де йшлося про участь автора в поході на Полтаву та подальшу бендерську втечу[2]. Щоправда, переклад Кротова не завжди коректний. Наприклад, в його тексті говориться про визволення Карлом XII кількох турків, «пленников императора Леопольда»[3]. Тоді як у французькому оригіналі ні Леопольд, ні його титул не згадуються взагалі, а мова йде про бранців, що утримувалися у Львові (*quelques Turcs qui étoient prisonniers à Leopole*)[4]. А прив'язування імені цього монарха виглядає, принаймні, дивно, оскільки незрозуміло, чому імператор тримав своїх полонених у місті, що належало сусідній державі. Зрозуміло, що Кротов в даному випадку просто помилився, сплутавши французьку назву Львова (*Leopole*) із схожим іменем (*Leopold*). Заради об'єктивності відзначимо, що саме львівський полон фігурує у примітках до цього фрагменту перекладу. Однак можна лише подякувати російському науковцю за пошуки та переклад цього історичного джерела.

На жаль, про французького автора цих спогадів відомо досить мало. Є всі підстави ототожнити його з графом Жаном-Батистом-Сезаром де Турвіль де Костантеном (1687-1751). Константен-Костантен-Котантен – назва місцевості в Нормандії на півночі Франції, що отримала назву від римського імператора Констанція Хлора. Як свідчив сам автор, він був сином графині Жанни-Марії де Турвіль де Костантен (1648-1703), народженим нею не від законного чоловіка, який був братом відомого французького адмірала та вельможі Анни-Іларіона де Костантена де Турвіля. Щоб приховати свій гріх, жінка народила дитину таємно, віддала сина до селянської родини й мало дбала про неї. Як і для багатьох бастардів від знатних батьків, найприйнятнішою для юнака стала військова кар'єра. В 19-річному віці він поступив на службу до гвардії Карла XII і супроводжував короля протягом двох років аж до втечі того до Очакова. Зазнав легкого поранення у Полтавській битві. Свої спогади, за власними словами, він почав писати через три десятиліття після позначених у них подій, тобто на рубежі 1730-х – 1740-х рр. Очевидно, до написання мемуарів його спонукав успіх творів з цієї тематики та цікавість суспільства до неї.

На відміну від свідчень попередників повідомлення Константена де Турвіля мають суто суб'єктивний характер, скупі на деталі та подробиці й

---

[1] *Constantin de Tourville*. L'aveu sans exemple ou Memoires de Constantin de Tourville. – Amsterdam, 1747. – 308 p. – P. 171.
[2] *Воспоминания Константена де Турвиля о походе Карла XII в Россию*... – С. 125-133.
[3] Там само. – С. 127.
[4] *Constantin de Tourville*. L'aveu sans exemple... – P. 171.

стосуються лише його особистої участі у подіях, яку автор завжди намагається підкреслити. Він не стільки фактично описує минуле, скільки передає свої враження, судження, переживання: як, наприклад, потрясіння від загибелі друга під Полтавою чи роздуми про марність всього походу в Україну. Константен де Турвіль наголошує на своїй важливості під час втечі до Очакова, коли серед всього супроводу Карла XII він виявився єдиним, хто міг говорити турецькою, й за це отримав довіру монарха. Хоча дане свідчення виглядає дещо сумнівно, адже в почеті Мазепи навряд чи бракувало козаків, які могли б порозумітися з турками, не говорячи вже про самого гетьмана, який вів дипломатичні переговори з мусульманськими сусідами. Втім, у Константена де Турвіля ім'я Мазепи навіть не згадується. А козаки з'являються на сторінках твору в поодиноких випадках. Певну цікавість для вивчення історії України представляє розповідь автора мемуарів про своє перебування в Кафі у якості невільника та про подальшу втечу. Цей фрагмент унаочнює тяжку долю бранців у Криму, захоплених татарами під час набирання ясиру. Однак при всій цікавості цього документу він не є історичним дослідженням, і був написаний Константеном де Турвілем лише з метою зберегти епізоди свого життя для нащадків, та має цінність лише як історичне джерело тієї епохи.

Серед праць, де конкретно розглядалася історія України, треба також згадати твори видатного німецького історика Самуеля фон Пуфендорфа (1632-1694), які мали широке ходження у Франції, як латиною та німецькою мовою, так і особливо в перекладах французькою. Як знаємо, Пуфендорф звертав увагу й на події Хмельниччини. Відомо, що популярними в Європі працями цього науковця, як джерелами до своїх історичних творів користувалися Григорій Грабянка та Самійло Величко.

Одна з таких добре знаних великих праць Пуфендорфа – це «Вступ до історії найвідоміших держав і країн, що існують в даний час у Європі» (1682-1685), що кількаразово перевидавалася як в німецькому оригіналі, так і в перекладах у різних країнах, стала основою для грунтовного багатотомного енциклопедичного твору Антуана-Огюстена Брюзена де ла Мартін'єра (1683-1746) «Вступ до сучасної загальної та політичної історії світу», написаного в 1730-х рр.[1] Ця робота, як і більшість наукових праць того часу, має здебільшого компілятивний характер. Заслугою автора є те, що він намагався максимально наситити інформацією історичний матеріал про різні країни світу, серед яких він виділяє й Україну. Їй він присвятив окремий розділ під назвою «Про Україну та козаків».

Знаменно те, що у своєму творі Брюзен де ла Мартін'єр остаточно переносить дефініцію *«la Russie»*, яка використовувалася його попередниками для означення південно-східних володінь Речі Посполитої, тобто України, на територію іншої держави, що раніше переважно поначалася як «Московія». Це відповідає загальним тенденціям закріплення в суспільній свідомості європейців на початку XVIII ст. ототожнення понять «Русь» з

[1] *Pufendorff S. de, Bruzen de la Martiniere A.-A.* Introduction à l'histoire moderne, generale et politique de l'univers...

володіннями московського царя на фоні створення та посилення Російської імперії в добу Петра І та його наступників.

Щодо України історик дає наступне визначення на початку відповідного розділу: «Історія козаків є настільки змішаною з історіями Русі (=Росії), Польщі та Туреччини, що здається їхнім природним додатком. Країна, зайнята козаками, називається Україною, що значить «кордон, окраїна», й розташована між Росією, Польщею та Малою Татарією»[1].

У відповідності до поширеного на заході уявлення Брюзен де ла Мартін'єр відзначає, що «козаки мають татарське походження», й ділить їх на три гілки в залежності від місця проживання. До першої з них він зараховує козаків України, називаючи їх дніпровськими (бористенськими) чи запорозькими (*Sa-Porovi*). Відповідно, другу та третю групу козаків в його викладі складають донські та яїцькі. Проте вже наступні тези його твору, де розглядається походження козаків, суперечать ідеї їхнього походження від татар. Сам автор вказує, що козаки мають місцеве походження. Виникнення козацтва він пояснює наступним чином: «Козаки запорозькі живуть вздовж Бористену й з'явилися близько 1500 р. в обширних степах навколо цієї ріки. Вони нарешті об'єдналися після того, як багато постраждали впродовж двох чи трьох століть від татар, котрі у середині XIII ст. наводнили Кипчак (*le Kapschak*) [тобто кипчацький або половецький степ – Є. Л.]»[2].

По суті, Брюзен де ла Мартін'єр, доповнюючи Пуфендорфа, створив невеличкий нарис історії козацтва від його зародження до часів Петра І. Висвітлення подій, що передували добі Мазепи, в ньому майже не містить оригінальних рис, спираючись на загальновідомі свідчення про волелюбність козаків, їхнє добровільне прийняття протекторату Речі Посполитої, зухвалі походи на турків і татар, постійне посилення тиску польської шляхти, який, врешті-решт, призвів до всенародного вибуху. Традиційно відзначається важлива роль у створенні козацтва короля Стефана Баторія, який наділив козаків Трахтемировим.

Як відзначали і його попередники, Брюзен де ла Мартін'єр вважає попередньою «репетицією» Хмельниччини повстання під проводом Павлюка (*Pauluko*), розгром якого спровокував посилення репресій з боку шляхти. Відзначаючи затишшя, яке наступило потому, історик зауважує, що козаки «не шукали більше нічого іншого, як скинути польське ярмо». Приводом до найграндіознішого за масштабами козацького повстання стала територіальна суперечка між Чаплинським (*Czaplinski*), підстаростою чигиринським (*Vice-Gouverneur du territoire de Czehrin*), і Хмельницьким (*Chmielniski*). Щодо останнього автор зазначає, що той «був людиною шляхетною з знатного литовського роду, але, не маючи змоги більше залишатися на батьківщині, де був позбавлений шляхетства, він вирушив на Україну. Козаки визнали його своїм ватажком і підняли прапор заколоту»[3].

[1] Ibid. – P. 292.
[2] Ibid.
[3] Ibid. – P. 296.

«Доведення козаків до відчаю» Брюзен де ла Мартін'єр вважає найголовнішою помилкою уряду Речі Посполитої, яка мала фатальні наслідки для держави. Після кількох гучних перемог над поляками Хмельницький став володарем України, проте, намагаючись зміцнити свою владу в країні, він заручився підтримкою російського царя Олексія Федоровича (*Alexis Foederowitz*), мається на увазі Михайлович. Історик чітко розуміє логіку московського самодержця, який бачив перед собою головну мету: збільшення території своєї держави. Тому, наштовхнувшись на опір поляків, він з легкістю пішов на укладення з ними перемир'я, відхопивши собі лівобережну частину України і, таким чином, зрадивши козаків. Спроби Дорошенка (*Dorosensko*) звільнити Україну від гніту московитів і поляків виявилися марними, оскільки, як вважає Брюзен де ла Мартін'єр, гетьман не зміг об'єднати навколо себе все козацтво. Тож, хоча султан Мехмед IV і проголосив, що «козацька нація (*la Nation des Cosaques*) буде вільним народом під протекцією Порти», за Дорошенком пішла меншість козаків[1].

Відставку й арешт Самойловича у зв'язку з провалом Кримського походу 1687 р. історик вважав несправедливими. Стосовно нового гетьмана він зазначав: «Мазепа (*Mazeppa*) також належав до козацької нації. Це був надзвичайно обдарований чоловік, який здобув освіту в Польщі й мав неабиякі здібності в знанні словесності»[2]. Прикметно те, що історик не вважає гетьмана поляком, як, наприклад, писав тоді Вольтер. Аналізуючи політичну діяльність Мазепи, Брюзен де ла Мартін'єр зауважував, що «по-первах цей козацький генерал (*Général des Cosaque*) зробив великі послуги Петру Великому», але «швидкість завоювань Карла XII дуже сильно вразила козацького генерала, й він почав плекати надію, що з допомогою цього видатного володаря він зможе повернути своїй батьківщині її колишню свободу, яку та колись мала»[3].

Звіряче знищення Батурина разом з усіма мешканцями та жахливі розправи над мазепинцями, які були добре відомі на заході, на думку Брюзена де ла Мартін'єра, стали тим засобом, що допоміг Петру I зберегти контроль над козаками й не допустити їх переходу до Мазепи та Карла XII. Врешті-решт, шведи не отримали тієї допомоги, на яку розраховували, й були розбиті. Розповідаючи про обставини втечі українського гетьмана та шведського короля до Бендер, історик подає кілька оригінальних фактів, які не згадувалися в попередніх нарисах. Так, він свідчить, що під час настійливих вимог Петра I до турків про видачу Мазепи Карла XII був ладен за будь-яку ціну не допустити цього. Шведський монарх заради збереження Мазепи рішуче пішов на конфлікт з Портою, яка розмірковувала про видачу гетьмана, і лише смерть врятувала останнього від можливої наруги та страти. Розглядаючи імперську діяльність російського царя, французький історик зазначає, що той хотів позбавити Україну її автономних прав і «привести козаків до того

[1] Ibid. – P. 297-298.
[2] Ibid. – P. 299.
[3] Ibid.

ж стану, що й решта його підданих». І лише смерть цього володаря не дозволила йому остаточно втілити в життя свій задум[1].

Згаданий історичний нарис «Про Україну та козаків» є, по суті, першим у французькій історіографії доби Просвітництва узагальненим цілісним викладом минулого українського козацтва, хоча й має стислий характер. Він містить у собі синтез всіх основних відомостей, що стосувалися історії козаків України. Щоправда, автору не вдалося уникнути певних фактичних вад. Наприклад, страту Степана Разіна та його брата Фрола він позначає 1679 р., тоді як першого було після тортур четвертовано в 1671 р., а інший був страчений в 1676 р. Брюзен де ла Мартін'єр вважає, що Дорошенко помер одразу після того, як був захоплений росіянами в 1676 р., тоді як в реальності його смерть наступила в 1698 р., набагато пізніше, ніж це уявляв собі автор. Перший Кримський похід він помилково датує 1685 р., хоча він мав місце на два роки пізніше. Історик говорить, що Мазепа був поставлений Петром І на чолі України після завоювання Азова. Тут очевидна фактична помилка, бо завоювання Азова відбулося в 1696 р., тоді як Мазепа гетьманував з 1687 р.

Однак, незважаючи на ці окремі похибки та стислість викладу матеріалу, значення цього нарису для розвитку історичних досліджень про Україну у Франції є досить великим. Саме в добу Просвітництва пробуджується справжній науковий інтерес до минулого нашої країни, яке починає вивчатися у відповідності до всього наявного комплексу джерел.

4. 5. «Країна козаків» у висвітленні Вольтера і його вплив на розвиток історичних досліджень про Україну

Серед доволі обширного переліку французьких книг, що зачіпали історію Північної війни в «козацькій країні» та діяльність Мазепи, жодна не мала такої популярності й не викликала такого ажіотажу, як досить невелика за обсягом «Історія Карла XII» Вольтера, що побачила світ у 1731 р. Цей твір був одним з перших досліджень Вольтера, або Франсуа-Марі Аруе (1694-1778), на історичному поприщі. Зауважимо, що ця книга була не так давно перекладена й опублікована російською мовою[2].

Виходячи зі своєї концепції, що історія неодмінно повинна вчити, просвітник обрав постать цього шведського короля, щоб на його прикладі дати урок всім іншим монархам щодо мінливості їхньої долі, яка може супроводжуватися різким переходом від цілковитого обожнювання та плазування до загального осуду й кепкування. Водночас своїм твором мислитель протиставляв мудрість і розум черствому егоїзму шведського володаря, його сліпій ненависті, пихатості, упертості та самовпевненості. Задум написати «Історію Карла XII» з'явився у Вольтера ще під час його по-

[1] Ibid.

[2] *Вольтер*. История Карла XII, короля Швеции и Петра Великого, императора России. – СПб: Лимбус Пресс, 1999. – 304 с.

дорожі до Англії (1726-1729)[1]. Філософ був щиро захоплений суспільним ладом цієї держави й важав, що запорукою її процвітання є обмеженість королівської влади та набагато більша демократичність правління, на відміну від абсолютизму у Франції та більшості інших країн Європи.

Безпосереднім поштовхом до написання книги стало його ознайомлення з працями де Лімьє та Нестезюрануа, які містили возвеличення двох монархів, відповідно, у першого – Карла XII, а у другого – Петра I. Віддаючи належне раціоналізму російського царя, Вольтер був далекий від його ідеалізації, адже в основу свого бачення подій покладав тверде переконання, що коронованні особи суть прості люди з коронами на голові, які в силу обставин опинилися при владі, а не Богом визначені правителі. «Історія Карла XII» мала стати своєрідним нагадуванням про ті лиха й страждання, до яких може призвести безмежна влада монарха. Пізніше він зауважить з певною долею симпатії про демократичні традиції й волелюбність українського козацтва. Разом з тим, будучи переконаним ворогом будь-якого насильства, він категорично заперечував війни, вважаючи їх безглуздям. А саме війна була головним ремеслом козаків.

Вольтер наголошував на своїх ідеях, адресуючи їх до вінценосних персон: «Немає жодного з правителів, який, читаючи про життя Карла XII, не отримав відрази до безумства завоювань, бо чи є на світі володар, який міг би сказати: «Я маю більше хоробрості та мужності, міцнішу силу духа та загартованіше тіло, я краще розуміюся на війні та маю краще військо від Карла XII»? Хіба всі ті пригоди, коли після стількох перемог цей король став таким нещасним, не стали б уроком для всіх інших правителів, які б мали таке ж марнославство, але менше таланту та засобів?»[2]. Поділяючи королів на тиранів і добродіїв, Вольтер виокремлює категорію завойовників, які є ближчими до перших, ніж до других. Тому очевидним звучить його висновок, що «Повелителями, які мають найбільше право на безсмертя, є ті, хто зробив якесь добро людям»[3].

Французький просвітник провів сумлінну роботу зі збору документальних свідчень про події, що оточували життя шведського монарха, вивчаючи їх фактичну складову. Великого значення він надавав точності та правдивості наведених ним повідомлень. Проте слід пам'ятати, що кожен з фактів, поданих Вольтером, був ним ретельно підібраний у відповідності до загального задуму свого твору й має важливе значення для його концепції.

У передмові до своєї книги Вольтер вказує основні джерела, зокрема, й неопубліковані, якими він користувався при здійсненні свого дослідження: свідчення дипломатів Фрідріха-Ернста фон Фабриція та Шарля-Генріха де Герісі де Фіервіля, французького найманця на шведській службі полковника де Вільлонга та польського магната Станіслава Понятовського.

---

[1] *Акимова А. А*. Вольтер. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 448 с. – С. 84; *Соловьев Д*. Послесловие переводчика // Вольтер. История Карла XII… – С. 261-265.
[2] *Voltaire*. Histoire de Charles XII... – P. 8.
[3] Ibid. – P. 5.

Слід зазначити, що роботу з доопрацювання й доповнення своєї «Історії Карла XII» Вольтер не припиняв протягом всього життя, вважаючи цей твір одним зі своїх кращих історичних досліджень.

Він корегував свою працю у відповідності до джерельних свідчень Адлерфельда, де ла Мотре та Нордберга, з двома останніми навіть мав особисте листування; звертався за консультацією до Йогана Матіаса фон дер Шуленбурга (1661-1747), німецького полководця, що в роки Північної війни командував саксонсько-польською армією; мав дружні взаємини зі Станіславом Лещинським, при дворі якого у Люневілі часто гостював. Колишній польський король навіть надав підтримку Вольтеру, як автору «Історії Карла XII», наказавши в 1759 р. опублікувати спеціальну постанову, у якій повністю підтверджував правдивість наведених істориком свідчень[1]. Саме при дворі Лещинського, за повідомленнями Борщака, Вольтер мав цікаве знайомство з Григором Орликом, що мешкав неподалік у замку Дентевіль. Таке знайомство уявляється цілком вірогідним.

Борщак доводить тезу, що гетьманич не лише надавав консультації «королю філософів» з українських питань для удосконалення «Історії Карла XII», але й намагався впливати вже на процес її написання. Як зазначає цей дослідник, вже наприкінці 1729 р. Григір не лише знав про роботу Вольтера на своїм твором, але й звертався до свого батька з проханням надіслати йому матеріали про Мазепу, щоб висвітлити діяльність того у вигідному для себе ракурсі. За твердженням Борщака, матеріали, отримані від екзильного гетьмана, його син через знайомих передав Вольтеру, а згодом, як вже зазначалося, мало місце і їхнє особисте знайомство[2].

Проте важко сказати наскільки філософ і гетьманич «мали велику симпатію один до одного», про що пише той же Борщак[3]. А, якщо згадати значні промахи просвітника в українознавчому аспекті та в цілому насмішкувате та скептичне його ставлення до України та козаків, досить сумнівно, щоб їхнє поверхове знайомство могло носити ознаки плідної співпраці. До того ж в «Історії Карла XII» зовсім не згадується ім'я Пилипа Орлика, одного з головних соратників Мазепи і батька Григора.

Відома сучасна французька дослідниця Ірина Дмитришин, авторка цікавого й ґрунтовного життєпису Григора Орлика, зауважує, що «дружба Орлика з Вольтером і його патронат над сторінками, присвяченими козакам і Україні в «Історії Карла XII» Вольтера», залишаються непідтвердженими, а головними інформаторами з українських справ для «короля філософів» були Станіслав Понятовський і Шуленбург[4].

---

[1] Ibid. – P. 20-21.

[2] *Борщак І.* Вольтер і Україна… – С. 119-122; *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик // Різніченко В. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик: Історичні оповіді / Передмови та примітки В. О. Шевчука. – К.: Український письменник, 1996. – 302 с. – С. 148.

[3] *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик… – С. 251.

[4] *Dmytrychyn I.* Grégoire Orlyk. Un cosaque ukrainien au service de Louis XV. – P.: L'Harmattan, 2006. – 373 p. – P. 350.

Свідчення з цікавої для себе тематики Вольтер продовжував збирати й надалі, працюючи над біографією Петра І та ведучи жваве листування з російським двором.

Звичайно, як і в інших розвідках, значну увагу в «Історії Карла XII» приділено бойовим діям 1708-1709 рр. Події в Україні для мислителя мають тим більше значення, що саме на них будується його прагнення дати яскравий урок монархам Європи, щоб у віддзеркаленні долі Карла XII вони побачили свої потворні вади: егоїзм, жагу слави, безмірні амбіції. Не деталізуючи загальний характер опису походу шведського короля до «козацької країни», який в цілому є схожий з творами інших авторів, потрібно акцентувати ті особливості, що вирізняють саме працю Вольтера. Наприклад, бідуванням шведів в Україні, до яких привела їх королівська зарозумілість, історик приділяє значно більше уваги, ніж їхнім бойовим зіткненням з росіянами, оскільки саме це дозволяє унаочнити, наскільки піддані можуть потерпати від безглуздих рішень свого повелителя.

Французький мислитель постійно підкреслює діаметральну протилежність козаків, що зберігають розбишацькі традиції напіванархічного ладу, цивілізованим народам Європи. Він наголошує, що українці (саме такий термін вживав сам Вольтер, ставши одним з піонерів у його використанні), звиклі до вільного життя, живуть у рівності, свою владу обирають самі, а за найменшої незгоди з легкістю вбивають обраних ними правителів[1]. Таке ставлення до влади, яка за християнським віровченням мала божественне походження й була недоторканою, за Вольтером, яскраво доводить, що серед мешканців України найкраще збереглися пережитки первісної демократії, ніж в будь-якій іншій країні. Одночасно просвітник дає цим фактом попередження й іншим монархам про те, що їхня влада минуча, а повсталий народ, доведений до крайності, є великою та безпощадною силою. Згадуючи, з якою легкістю козаки України змінювали своїх покровителів (поляків, росіян, шведів), філософ показує, що влада не визначається небесним передвизначенням, а має суто людську природу й походить від волі народу. У випадках з козацтвом Вольтеру імпонує те, що в Україні не народ залежить від влади, а влада покірна народу з остраху перед розправою. В той же час не варто думати, що Вольтер ідеалізує волелюбне населення «країни козаків» і прагне перенести подібний лад до Європи. Навпроти, ставлення французького мислителя до подібного варварства чітко негативне, а наведені ним факти є лише застереженням про те, що подібне може мати місце і в цивілізованих державах заходу.

Українські козаки у Вольтера мають всі риси екзотичних східних дикунів. Враховуючи негативне ставлення останнього до війни та насильства, він не міг позитивно оцінювати цих природжених головорізів, «бандитів», які аж ніяк не були носіями добра та світла. Називаючи запорожців «найбільш чудернацьким народом, який коли-небудь існував на землі», він порівнює їх з флібустьєрами і вважає, що головним сенсом їхнього життя є грабежі та

[1] *Voltaire*. Histoire de Charles XII... – P. 171.

розбій. «Вони нічого не бояться, і живуть вільними, – пише історик. – Вони б'ються до смерті навіть за найдрібнішу здобич з такою ж відвагою, що й Карл XII, розпоряджаючись коронами»[1]. Вольтер одним з перших поставив під сумнів бойову міць козацтва, якою так захоплювалися його попередники. Порівнюючи козацьке військо, яке уявлялося йому збіговиськом розбійників і волоцюг, з регулярною шведською армією, він зазначає, що «15 тисяч шведів, значили більше, ніж 100 тисяч козаків»[2].

Залишаючись переконаним прибічником освіченої монархії, Вольтер підводить читача до думки, що на троні обов'язково має перебувати філософ, який, тримаючи в руках кермо влади, піклується насамперед про інтереси своїх підданих. Карл XII явно не підходив для такої ролі, куди ближчим до неї для Вольтера була постать російського царя, який більше дбав про свою державу та народ, ніж про себе. Хоча й Петра I він не вважає бездоганним володарем, підкреслюючи його жорстокість і свавілля. Зокрема, відмічаючи шанобливе ставлення царя до високоповажних полонених шведів, Вольтер пише: «Але той самий правитель, який так добре ставився до шведських генералів, наказав колесувати всіх козаків, що потрапили йому в руки»[3]. Цікаво, що в своєму іншому творі, присвяченому цим подіям, «Історії Російської імперії за Петра Великого» історик віддіняє повагу до шведських високопосадовців з боку Петра I уже за допомогою іншого протиставлення: заслання простих солдатів з армії Карла XII до Сибіру[4]. Вочевидь, він розумів, що це краще узгоджується з логікою подій, оскільки масові страти козаків відбувалися й до Полтави.

Велику цікавість в історіографічному плані представляє собою екскурс в минуле козацтва, зроблений автором. Це, по суті, стислий історичний нарис, який дозволяє зрозуміти погляди Вольтера на походження та діяльність козаків. Саме ці уявлення відіграли визначну роль в європейському баченні України. Однак, незважаючи на досить сумлінне вивчення різноманітних матеріалів, Вольтер в цьому відношенні проявив себе здебільшого не як науковець, а скоріше, як збирач історичних анекдотів і їх саркастичний переповідач. Витоки козацтва він подавав наступним чином: «Це збіговисько давніх русинів (=росіян), поляків і татар (*c'est un ramas d'anciens Russes, Polonais et Tartares*), що сповідувало в якості релігії, щось подібне до християнства та займалося розбоєм»[5]. Розповідаючи про Січ і відзначаючи закритий доступ на неї жінкам, він свідчить, що вербування нових бійців до своїх лав козаки здійснюють, забираючи «всіх хлопчиків в 20-30 льє навколо, яких вирощують у своїх звичаях»[6]. Щоліта козаки вирушають у грабіжницький похід, щоб отримати щедру здобич, «воювати з іншою метою, як грабувати, вони вважають смішним»[7]. У викладі Вольтера

[1] Ibid. – P. 171-172.
[2] Ibid. – P. 165.
[3] Ibid. – P. 186.
[4] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 195.
[5] *Voltaire*. Histoire de Charles XII... – P. 171.
[6] Ibid.
[7] Ibid. – P. 171-172.

запорозькі козаки, що перейшли на бік Карла XII, постають жадібним до грошей, вічно п'яним, недисциплінованим і непокірним озброєним диким натовпом. Він повідомляє, що, начебто, взявши 60 тисяч флоринів від Петра I, запорожці з легкістю зрадили свого володаря й перейшли до Карла XII, а, коли останній просив продемонструвати їх своє вміння стріляти з довгих карабінів, ті почали стріляти з відстані в 600 кроків по своїх же тиловиках, вбиваючи недавніх товаришів[1]. Останній епізод є неймовірним, виглядає суцільно анекдотичним і дозволяє зрозуміти наскільки далекими від європейської цивілізованості вважав мислитель українських козаків. Проте саме цей пасаж дозволяє автору показати весь нерозум шведського короля, який прийняв до своєї армії «цих бандитів, додавши до них кілька тисяч валахів, яких йому продав хан Малої Татарії»[2]. Отже, ці ненадійні союзники склали майже половину війська Карла XII, що збільшило його чисельно, але погіршило якісно, й це зіграло свою роль у поразці під Полтавою.

Дуже рельєфно представлено в творі Вольтера постать Мазепи, головного призвідця трагедії шведів, якого він називає «князем України» (*prince de l'Ukraine*). Багаторічне керування неспокійною та бунтівливою «країною козаків», що «завжди мала натхнення бути вільною», на думку автора, безумовно, свідчить про розум і здібності гетьмана. Проте образ Мазепи у загальній композиції твору дозволяє Вольтеру показати, як, довірившись сумнівній людині, самовпевнений Карл XII одним махом зруйнував всі свої попередні великі досягнення. За словами автора, виступ проти Петра I був спричинений особистими амбіціями гетьмана. Стисла розповідь про передумови цієї зради також має анекдотичний характер: під час одного з бенкетів у Москві захмелілий цар висунув перед Мазепою вимогу «привчати козаків до дисципліни», а, коли той відповів, що це неможливо, загрожував посадити його на палю. Саме це й підштовхнуло гетьмана до рішучих кроків. «Мазепа, повернувшись до України, – пише Вольтер, – почав задумувати заколот. Шведське військо, що знаходилося неподалік кордонів, полегшило йому пошук засобів. Він прийняв рішення стати незалежним і створити могутнє королівство з України та уламків Російської імперії. Це був хоробрий і винахідливий чоловік, що відзначався надзвичайною невтомністю в роботі, незважаючи на дуже похилий вік»[3].

Мабуть, найбільш сумнівним внеском в розвиток наукової мазепіани Вольтера є популяризація ним тези про польське походження гетьмана та амурної легенди про його прибуття до України. Але, якщо до польської нації керманича «країни козаків» відносили й інші попередники та сучасники Вольтера[4], то загальноєвропейське поширення пікантної подробиці з життя молодого Мазепи, яка знайшла своє відображення у мистецтві, цілковита заслуга французького просвітника. Достатньо непросто прояснити шлях

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 172.
[3] Ibid. – P. 163.
[4] *Beaujeu*. Memoires... – P. 100; *F. P.* Memoires de Maximilien-Emanuel duc de Wirtemberg… – P. 294; *Nordberg J. A*. Histoire de Charles XII... – P. 249.

потрапляння до Вольтера історії про оголеного молодика на коні, майбутнього володаря України, покараного ревнивим чоловіком своєї коханки. Відомо, що досить детально цю плітку переповідав особистий недоброзичливець гетьмана Ян-Хризостом Пасек (1636-1701)[1], менш докладно та в інших варіаціях вона зустрічається в мемуарах польського шляхтича Едуарда Отвіновського, словацького пастора Даніеля Крмана та французького дипломата Жана-Луї д'Юсона де Боннака[2]. При вивченні біографії Карла XII до французького історика могли дійти свідчення маркіза де Боннака, який був представником Версаля при цьому монархові. Також не варто забувати, що серед своїх інформаторів Вольтер мав і поляків, одного з яких, Понятовського, вказав серед найголовніших постачальників відомостей. В будь-якому разі сумнівна історія про любовні походеньки Мазепи дозволяла філософу зайвий раз висміяти носія влади, а також яскраво показати моральне лице союзника Карла XII, який привів того до катастрофи. Знаменно, що в життєписі Петра I, написаного за три десятиліття потому, просвітник, торкаючись долі Мазепи, обходиться без цієї ефектної сцени.

Кепкування з представників влади, як і духовенства, є однією з найвизначніших рис світогляду Вольтера. Досить комічно виглядає в нього ситуація, пов'язана з торгами навколо помираючого Мазепи між московським царем і турецьким візирем: останній спочатку запевняє Карла XII, що ні за яку ціну не віддасть росіянам цього старця, але, спокушений щедрими виплатами російської сторони, змінює свою думку, схиляючись до видачі втікача. «Не знаємо, – резюмує автор, – як би візир повернув цю справу, якби Мазепа у віці 70 років не помер під час цієї оборудки»[3].

Оригінальний та вражаючий твір Вольтера, написаний доволі лаконічною, але витонченою мовою, зробив справжній фурор в інтелектуальних колах Європи, породивши цілу хвилю компліментарних відгуків і одночасно жорсткої критики. Не згадуючи вже про випади проти нього де ла Мотре, де Партене, Нордберга та анонімного автора «Мемуарів про Максиміліана-Емануеля», можна згадати, що зневажливі оцінки «Історії Карла XII» подав також письменник, журналіст і історик П'єр-Франсуа Гюйо-Дефонтен (1685-1745), назвавши цей твір «історичним романом»[4]. Аналогічну характеристику праці Вольтера бачимо у німецького історика Християна-Фрідріха Швана (1733-1815)[5]. Втім, незважаючи на певні фактичні промахи Вольте-

---

[1] *Pasek J.-Ch*. Les Mémoires de Jean-Chrysostome Pasek, gentilhomme polonais (1656-1688). Traduits et commentés par Paul Cazin. – P.: Société d'édition «Les Belle-Lettres», 1922. – 350 p. – P. 188-190; *Пассек Я. Х*. Мазепа. (Из Записок Яна Хризостома Пассека) // Русский архив, издаваемый Петром Бартеневым. – М., 1878. – Год 16-й. – Кн. 3. – С. 343-347.

[2] *Єнсен А*. Мазепа… – С. 93-99; *Павленко С. О*. Міф про Мазепу. – Чернігів: «Сіверянська думка», 1998. – 248 с. – С. 32-34.

[3] *Voltaire*. Histoire de Charles XII... – P. 196.

[4] *Guyot Desfontaines P.-F.* La Voltairomanie. – P., 1738. – V+88 p. – P. 48.

5 *De la Marche C. F. S*. [*Christian Friedrich Schwan*]. Nouveaux memoires ou anecdotes du regne et du dethronement de Pierre III, empereur de Russie, ecrites de Petersbourg en 1762, tems de cette grande revolution, recueilles et publiees par Mr. D. L. M. – Berlin-Dresde: Aux depens de la companie, 1765. – 240 p. – P. 108; *De la Marche* [*Christian Friedrich Schwan*]. Histoire et anecdotes de la vie, du Regne, du Detronement & de la mort de Pierre III, dernier

ра, головною причиною завзятої критики з боку Гюйо-Дефонтена, якого найчастіше називають просто Дефонтеном, стала особиста неприязнь. Хоча, заради цікавості, можна відзначити, що спочатку взаємини між цими двома культурними діячами мали дружній характер, і Вольтер навіть сприяв визволенню свого майбутнього опонента з в'язниці, куди той потрапив за звинуваченням у содомії.

Було б несправедливо не зупинитися на постаті останнього вольтерівського критика більш детально, зважаючи на те, що й сам абат Дефонтен долучився до вивчення обставин українського походу Карла XII та діяльності в цьому контексті гетьмана Мазепи. Будучи не лише людиною освіченою, але й займаючись професійною журналістикою, Дефонтен постійно збирав багато матеріалів політичного, історичного, культурного та релігійного характеру. Варто згадати, що в різні роки він був редактором або співробітником таких відомих не тільки у Франції, але й в усій Європі періодичних видань, як, зокрема, «*Journal des savants*» («Журнал науковців»), «*Le Nouvelliste de Parnasse*» («Нувеліст Парнасу»), «*Observations sur les écrits modernes*» («Огляди сучасних творів») та «*Jugements sur les ouvrages nouveaux*» («Судження про новітні твори»). До великих заслуг Дефонтена необхідно також віднести участь у здійсненні перекладу з латини «Всесвітньої історії» де Ту, опублікованої тоді французькою.

В 1735 р. Дефонтен опублікував свою двотомну «Історію революцій у Польщі від початку цієї монархії до смерті Августа II». Звичайно, при розгляді польської історії він не міг обійти увагою подій, що були пов'язані з долею українських земель. Не вдаючись до детального аналізу викладу у творі середньовічної минувшини, зауважимо, що багато своїх свідчень Дефонтен запозичив у де Ту. Відповідно, й землі України-Русі постають у французького дослідника як територія, що, хоча й мала колись самостійне управління, все ж таки була підкорена Польщею. Руські князі та воїни мають риси грабіжників, які часто нападають на Польщу, коли та переживає скруту, однак кожного разу зазнають нищівної поразки від поляків і викликають їхні відплатні походи на свої землі. Автор підкреслює, що такі найвидатніші руські князі, як Ярослав, той, якого у вітчизняній історіографії звикли називати Мудрим, та Роман Мстиславич (*Romain Mseistawic*) зазнавали розгрому від польського воїнства, котре неодноразово здобувало руську столицю – Київ, не кажучи вже про решту західніших міст. Саме тому, в очах Дефонтена, симпатії якого до поляків значною мірою викликані його джерелом, захоплення більшої частини Південної Русі Казимиром III Великим після 1340 р. виглядає не стільки як завоювання, скільки певною мірою відновлення історичних прав Польщі на руські землі.

Використовуючи термін «Русь» у його середньовічному значенні, Дефонтен не міг залишити поза увагою його двозначність для XVIII ст., коли це поняття на заході вже почало міцно асоціюватися з «імперією царів», колишньою Московією. Це зумовлювало внесення коректив у термінологію,

---

Empereur de toutes les Russies &.&.&. Ecrites en forme de lettres. – Londre: Aux depens de la Compagnie, 1766. – 226 p. – P. 108.

тому замість слова «Русь», французький історик намагався завжди вживати словосполучення «Чорна Русь», популярне серед його земляків. Наприклад, перераховуючи частини Речі Посполитої, він вказує: «Королівство Польське складається, власне кажучи, з Польщі, яка поділяється на Верхню та Нижню Польщу, Королівської Прусії, Великого князівства Литовського та провінцій: Мазовії, Підляшшя (*Polachie*), Чорної Русі (*Russie Noire*), Волині (*Volhinie*), Поділля (*Podolie*), України (*Ukraine*) та деяких інших»[1]. В іншому місці він конкретизує кордони досить аморфного у французів топоніму «Чорна Русь», зауважуючи: «Чорна Русь поділяється на три воєводства, з яких можна назвати Львівське (*de Leopold*), Холмське (*de Chelm*) та Белзьке (*de Belez*). Місто Львів до нашого часу залишається тут столичним і найголовнішим… Русь, яка належить царю Московії, називається Білою Руссю (*la Russie Blanche*), щоб відрізнити її від тієї, що до сьогоднішнього дня складає частину королівства Польського»[2]. Наділення Московської Русі білим кольором було непоодиноким явищем у тогочасній французькій літературі, наприклад, подібну дефініцію можемо побачити й у Вольтера[3]. Хоча рецидиви застарілого поняття «Русь», зважаючи на коло використаних ним застарілих джерел, у Дефонтена теж трапляються дуже часто. Наприклад, Хмельницький у нього в 1648 р. «пройшов все Поділля та Русь (=Росію)»[4]. Використання останнього топоніму могло б спричинити певну плутанину для необізнаного читача.

Особливу увагу звертає Дефонтен на українське козацтво, роблячи розгорнуті екскурси в його історію. За поглядами історика, саме на союзі з цією дикою волелюбною мілітарною силою грунтувалася міць і могутність Речі Посполитої, і саме після кривавого конфлікту з нею, спровокованого утисками шляхти, розпочався занепад цієї держави. Автор не приховує своєї симпатії до цих «степових варварів», цієї «нації розбійників», останнього форпосту християнського світу перед дикунськими ордами Азії. Він захоплюється військовою звитягою козаків, згадуючи про доблесний захист ними своєї батьківщини, зухвалі походи, в тому числі й морські, які змушували тремтіти Константинополь. Хоча більшість фактів, наведених Дефонтеном з історії козацтва, є загалом відомими (наприклад, реформи Стефана Баторія, участь козаків у російській Смуті та в польсько-турецькій війні 1620-1621 рр., зокрема, у славнозвісній битві під Хотином), окремі моменти досить цікаві не тільки в історіографічному, але й в історичному плані. Так, можна згадати, що він повідомляє про факт доволі значного козацько-татарського зіткнення у 1589 р., після того як козаки здійснили зухвалий напад на Крим і спустошили Гезлев-Євпаторію (*Coslovie*). Це збройне протистояння історик локалізує на дуже широкому просторі між Львовом Руським (*Leopold de Russie*) та Амадоцьким озером (*le Lac d'Amadoka*). З при-

[1] *Guyot Desfontaines P.-F., abbé*. Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu'à la mort d'Auguste II... – T. 1. – P. XI.
[2] Ibid. – P. 151.
[3] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 30.
[4] *Guyot Desfontaines P.-F., abbé*. Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu'à la mort d'Auguste II... – T. 2. – P. 55.

воду останнього географічного орієнтиру до сьогодення точаться наукові дискусії, оскільки вже у XVIII ст., тобто вже на момент життя та діяльності Дефонтена, було доведено, що такого озера не існує, хоча його згадували географи XVI-XVII ст. Наприклад, це озеро можна побачити на карті Мюнстера[1]. Слідом за Дефонтеном, про битву неподалік Амадоцького озера написали й деякі інші тогочасні автори, наприклад, Жак Лякомб[2]. Втім, це не може ставити під сумнів саму битву козаків, на допомогу яким прийшли польські загони на чолі з Яном Замойським, з татарами. Вочевидь, головні події розгорнулися на теренах сучасного Тернопілля. Як згадує французький історик, сповнене драматизму бойовище, у якому перемога кілька разів переходила з рук у руки, врешті-решт, завершилося повним тріумфом козаків і нищівним розгром татар, які «були перебиті, як скажені тварини», а сам їхній хан отримав важкі поранення й ледве зміг втекти. Ця поразка татарського війська зупинила просування на північ турецької армії, зосередженої у Валахії, й турецький паша вирішив за доцільне не розпочинати війни без підтримки кримців[3]. Це повідомлення Дефонтен підкріплює наступним фактом про те, як в 1590 р. козаки здійснили ще більш зухвалий рейд на чорноморське узбережжя, що спричинило новий похід татар на Україну. Проте й цього разу кримцям було завдано поразки вже на зворотньому шляху. Напади козаків настільки розлютили султана Мурада III, що він загрожував Польщі війною, й лише завдяки посередництву англійського посла конфлікт вдалося залагодити миром[4].

Вважаючи українських козаків надійною опорою Речі Посполитої на південному сході, Дефонтен підкреслює всю безглуздість і недалекість дій польської шляхти щодо цих хоробрих воїнів. «Поляки хотіли їх уярмити, – пише він, – однак ця дика нація вміла зберегти свою свободу всупереч всім зусиллям цього могутнього королівства, інтереси якого взагалі-то вимагали її підтримувати»[5].

Детально висвітлюючи перипетії війни українців і поляків у середині XVII ст., історик насамперед зупиняється на передумовах цього тривалого та кривавого протистояння. Він чітко показує, як шляхта, всупереч інтересам своєї ж держави, «замислила скоротити привілеї цієї нації та навернути її до такого ж кріпацтва, що й серед селян Польщі», як було побудовано Кодак (*Kudac*), як страчено всупереч обіцянкам про помилування козаць-

[1] *Munster S*. La Cosmographie universelle. – P. 1098.
[2] *Lacombe J*. Abrégé chronologique de l'histoire du nord, ou des États de Dannemarc, de Russie, de Suède, de Pologne, de Prusse, de Courlande, &, &. Avec des Remarques particulières sur le génie, les moeurs, les usages de ces Nations; sur la nature & les productions de leurs climats. Ensemble un précis historique concernant la Laponie, les Tartares, les Cosaques, les Ordres Militaires des Chevaliers Teutoniques & Livoniens; la notice des Sçavans & illustres; des métropolites, des patriarches de Russie; des archevechés & evechés de Pologne; des prince contemporains, &, &. Par M. Lacombe, avocat. – P.: Chez Jean-Thomas Herissant, Libraire, 1762. – T. 2. – 730 p. – P. 588-589.
[3] *Guyot Desfontaines P.-F., abbé*. Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu'à la mort d'Auguste II... – T. 2. – P. 11-13.
[4] Ibid. – P. 13-14.
[5] Ibid. – T. 1. – P. 241.

кого лідера Павлюка (*Pauluk*), як віднімалися «грецькі церкви» тощо. «Своїми безчинствами, – зазначає Дефонтен, – вони [шляхтичі – Є. Л.] нарешті довели до краю цю войовничу націю, яку повинні були б підтримувати, якби насправді дбали про інтереси Речі Посполитої»[1]. Іншими словами, польська знать сама рубала сук, на якому ж сиділа. До слова, ця ідіома має таку ж фактуру й у французькій мові («*Scier la branche sur laquelle on est assis*»).

І хоча Дефонтен не забуває вказати особисті причини, пов'язані з діями Чаплинського, які спонукали Богдана Хмельницького (*Bogdan Kmielniski*), котрого автор називає литовцем, до виступу проти влади, головними мотивами повстання він все-таки визнає утиски українських козаків і селян з боку панів, а їхню боротьбу за захист своїх прав вважає справедливою. Лідера повстанців, історик вважає талановитим і хоробрим полководцем, щоправда, відзначаючи, що більшість своїх перемог він здобув не стільки вмінням, скільки числом. У творі Дефонтена знайшли своє відображення битви під Корсунем (*Korsun*), Пилявцями (*Pilawc*), Збаражем (*Zbarras*), Зборовом (*Zborow*), Берестечком (*Bereteskow*). Не забуває автор навести також основні умови Зборівського та Білоцерківського мирних договорів. Як зазначає історик, кінцевою метою в планах «козацького генерала» вимальовувалося «незалежне князівство в Україні по берегах Бористену» під протекторатом турків або московитів[2].

Особливу симпатію автора викликає діяльність Яна II Казимира, який, розуміючи справедливість козацьких вимог стосовно захисту своїх прав, часто намагався шукати мирних засобів для врегулювання конфлікту, всупереч волі шляхти. Дефонтен подає короткий життєпис цього монарха, особливо наголошуючи на тому, що той був єзуїтом, але порвав з цим орденом для того, щоб повернутися до політичної діяльності. В цьому контексті можна згадати, що й сам Дефонтен мав подібний факт у своїй біографії: будучи єзуїтом, він згодом залишив лави цього духовного товариства, не бажаючи бути лише знаряддям в руках орденського керівництва.

Ще одним польським монархом, котрий викликав щире захоплення у автора, був Ян Собеський. Діяльність цього короля була безпосередньо пов'язана з українською територією. Дефонтен згадує про захоплення турками Кам'янця, про славетні перемоги короля-полководця під Хотином і Журавном та його успіхи в походах на Україну, про участь козаків у лавах військ Собеського, зокрема, й під час загальновідомого походу на порятунок Відня у 1683 р. тощо.

Подіям 1708-1709 рр. в Україні в праці Дефонтена відведено не дуже багато місця. Проте обставини цього походу Карла XII та особливо результат Полтавської баталії для автора важливі тим, що вони фатальним чином вплинули на долю іншого головного героя його історичної оповіді – Станіслава Лещинського. Мазепа, «принц козаків» (*Mazeppa Prince des Cosaques*), постає у творі Дефонтена мудрим старцем, який тужить за колишніми козацькими вольностями, котрі поступово та невпинно руйнуються

[1] Ibid. – P. 51-53.
[2] Ibid. – T. 2. – P. 60.

урядом Петра І. Головним мотивом, що зумовив перехід гетьмана України до шведів, стало намагання вивільнити свою країну від московського ярма та повернути козацькі свободи та привілеї, порушені росіянами. По суті, політична програма Мазепи виглядає таким собі продовженням політики Хмельницького, тільки «московити» з рангу союзників перетворилися на ворогів, а в якості союзників тепер виступали шведи. У Мазепи були й особисті причини щодо зради російського царя. Володар України мав всі підстави побоюватися за свою долю. Дефонтен, подібно до Вольтера, повідомляє, як одного разу, захищаючи права свого народу перед Петром, він викликав такий несамовитий гнів молодого монарха, що той почав «загрожувати йому посадити живцем на палю»[1]. Цікаво, що кілька разів Дефонтен називає у творі російського царя просто «Олексійовичем» (*Alexiowits*), очевидно, вважаючи це ім'я рівнозначним загальновідомому «Петро» й не дуже розуміючи відмінності між власне ім'ям та ім'ям по-батькові[2].

Однак замірам Мазепи, як зазначає Дефонтен, не судилося здійснитися. Історик пише: «Задуми козаків були викриті московитами, які це передбачили, порубали на шматки його [Мазепи – Є. Л.] загони. Він зміг знайти порятунок поблизу шведського короля лише з 6 000 чоловік, слабкими рештками своїх військ. Його міста були захоплені, майно розграбоване, ворог панував в усіх його володіннях, спустошуючи все залізом і вогнем. Той залишився без жодної підтримки, якщо не рахувати прив'язаності своїх козаків»[3]. Далі слідує стислий переказ подій, що призвели до вимушеної облоги Полтави (*Pultowa*), а, зрештою, й до повного розгрому шведів і мазепинців в Україні. Історик вважає, що український похід шведського короля, зважаючи на обставини, у яких він відбувався, був з самого початку приречений на невдачу. Разом з тим Дефонтен відзначає, що тогочасна «Європа з подивом дізналася про поразку Карла»[4].

Хоча виклад подій у творі доведено до 1734 р., після 1709 р. згадки про Україну мають поодинокий фрагментарний характер і вплетені в канву головних подій з життя Польщі.

Незважаючи на певну оглядовість, а подекуди й побіжність нарису Дефонтена, слід відзначити, що його «Історія революцій у Польщі» здобула досить значну популярність у Європі й витримала кілька перевидань. Цей твір використовувався багатьма дослідниками, що торкалися вивчення подій, пов'язаних з Україною. Також можна згадати, що саме цей нарис Дефонтена був покладений в основу польського розділу багатотомної французької «Всесвітньої історії від початку світу до сьогодення», що побачила світ наприкінці 1770-х – 1780-хх рр. Хоча, звичайно, дефонтенівській «Історії революцій» було далеко до популярності вольтерівських творів.

В контексті добре нашумілої чвари Дефонтена з Вольтером можна згадати, що одна з перших пушкінських епіграм, спрямованих проти відомо-

[1] Ibid. – P. 187-188.
[2] Ibid. – P. 191, 193.
[3] Ibid. – P. 188.
[4] Ibid. – P. 193.

го історика першої половини XIX ст. Михайла Трохимовича Каченовського (1775-1842), який також відзначився критикою на адресу «короля філософів», використовує зневажливий образ Дефонтена:

На Каченовского (1818)
Бессмертною рукой раздавленный зоил,
Позорного клейма ты вновь не заслужил!
Бесчестью твоему нужна ли перемена?
Наш Тацит на тебя захочет ли взглянуть?
Уймись — и прежним ты стихом доволен будь,
Плюгавый выползок из гузна Дефонтена!

Слід зауважити, що вихід дефонтенівської «Історії революцій у Польщі» був безпосередньо пов'язаний з тими подіями, які мали місце тоді в цій країні. Мова йде про війну за польську спадщину (1733-1735). Як відомо, цей військовий і політичний конфлікт відзначився тим, що Франція та Росія не тільки опинилися у протилежних таборах, але й мали прецеденти відвертого збройного протистояння між собою. Зважаючи на це, Версаль надавав великого значення «країні козаків», як найвразливішому місцю Росії, у своїй зовнішній політиці. Адже саме Україна мала перетворитися на арену бойових дій у випадку виступу проти «імперії царів» Туреччини та Криму. В цьому зв'язку можна згадати про таємні місії Григора Орлика, в якості французького емісара, у Крим і на Запоріжжя. Між іншим, у своїй реляції від 14 червня 1736 р. останній наголошував, що Франції було б вигідно підтримати «революцію у Московській Україні», котру мав очолити його протурецьки налаштований батько[1].

Відмітимо, що доля польської корони миттєво викликала інтелектуальний попит на наукові та публіцистичні твори, присвячені Речі Посполитій. Серед подібного роду публікацій на найбільшу увагу заслуговують праці історика П'єра Массюе (1690-1776). Цей колишній чернець-бенедиктинець, що переїхав з Франції до Голландії, де навернувся у протестантизм, оселився в Амстердамі й тут поринув у наукову та викладацьку діяльність. В 1733-1734 рр. спочатку в Амстердамі, а згодом у Гаазі під дещо відозміненими назвами вийшла його «Історія королів Польщі», яка згодом витримала кілька перевидань, значну частину матеріалів якої він запозичив з творів свого попередника Жоллі[2]. Не вдаючись до детального аналізу

[1] *Dmytrychyn I*. Grégoire Orlyk… – P. 217.
[2] *Massuet P*. Histoire des rois de Pologne et du gouvernement de ce Royaume; où l'on trouve ce qui s'est passsé de plus remarquable sous le règne de Frédéric Auguste, et pendant les deux interrègnes. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1733. – T. 1. – XII+455+9 p.; T. 2. – 432 p.; T. 3. – 627+17 p.; *Massuet P*. Histoire Des Rois De Pologne, Et des Revolutions arrivées dans ce Royaume Depuis le commencement de la Monarchie jusqu'à present. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1734. – T. 1. – 432 p.; T. 2. – 531 p.; T. 3. – 627+17 p.; T. 4. – 392 p.; T. 5. – 386+10 p.; [*Massuet P*.] Histoire des rois du royaume de Pologne et du grand duché de Lithuanie. Où l'on trouve un détail très-circonstancié de ce qui s'est passé de plus remarquable sous les regnes des Rois Frederic Auguste et Stanilas Leszczynski et

побіжних згадок про Україну в цьому творі, зауважимо, що автор відзначав всі важливі моменти в житті українських земель, які торкалися польських інтересів. Важливим компонентом цього нарису, безумовно, стала діяльність козацтва, до якого Массюе неодноразово висловлює певні симпатії. Так, він співчуває приниженій долі козаків у Речі Посполитій напередодні Хмельниччини, з розумінням ставиться до мотивів зради Мазепою свого монарха тощо. Особливу увагу історик звертає на висвітлення діяльності Хмельницького (*Chmielinski*), зважаючи на те, що саме від його виступу почався відлік руйнації польської держави. Цікаво, що, говорячи про біографію останнього, він вказує, як і деякі інші французькі автори, на литовське коріння майбутнього вождя повстанців[1].

Згадуючи про численні кривди, завдані шляхтою козакам, серед яких він називає обмеження прав і свобод, закриття церков, будівництво Кодака (*Kudak*) при впадінні Самари (*Zuammer*) в Бористен, страту Павлюка (*Pauluk*) і т. д., Массюе не забуває вказати й на особисті причини, що спонукали козацького лідера до повстання: спалення Чаплинським (*Czaplinsky*) млинів Хмельницького, згвалтування його дружини та вбивство сина[2]. Наводить Массюе і факт примусу Хмельницьким католицьких священиків до одруження, а євреїв до охрещення[3]. Французький автор згадує також нісенітницю про шлюб у Києві Тимоша Хмельницького з Розандою Лупул («дочки волоського воєводи») і захоплення в цей час міста поляками[4]. Між іншим, зважаючи на розтиражованість праці Массюе, ці повідомлення використовувалися згодом і іншими авторами.

Подаючи докладний опис Речі Посполитої, слідом за Жоллі, Массюе зауважує, що південно-східна околиця польської держави складається з низки обширних провінцій: Русі (або Чорної Русі), Покуття, Волині, Полісся, Поділля, України, Київщини, Чернігівщини та Сіверщини. Історик згадує, що останні дві провінції захопила Московія, а Поділлям і Україною (в тогочасному розумінні) певний час володіли турки, що завдало непоправної шкоди Речі

---

pendant les deux derniers interregnes. – La Haye: chez Gosse, Prevôt & Compagnie, 1734. – T. 1. – XXIV+455 p.; T. 2. – 432 p.; [*Massuet P.*] Histoire des rois de Pologne, et du gouvernement de ce Royaume; où l'on trouve ce qui s'est passsé de plus remarquable sous le règne de Frédéric Auguste, et pendant les deux interrègnes. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1748. – 2e édition. – T. 1. – XII+455+24 p.; T. 2. – 531 p.

[1] *Massuet P.* Histoire des rois de Pologne… – 1733. – T. 1. – P. 390-391; [*Massuet P.*] Histoire des rois du royaume de Pologne... – 1734. – T. 1. – P. 390-391; [*Massuet P.*] Histoire des rois de Pologne... –1748. – T. 1. – P. 390-391.

[2] *Massuet P.* Histoire des rois de Pologne… – 1733. – T. 1. – P. 388, 391; [*Massuet P.*] Histoire des rois du royaume de Pologne... – 1734. – T. 1. – P. 388, 391; [*Massuet P.*] Histoire des rois de Pologne... –1748. – T. 1. – P. 388, 391.

[3] *Massuet P.* Histoire des rois de Pologne… – 1733. – T. 1. – P. 392-393; [*Massuet P.*] Histoire des rois du royaume de Pologne... – 1734. – T. 1. – P. 392-393; [*Massuet P.*] Histoire des rois de Pologne... –1748. – T. 1. – P. 392-393.

[4] *Massuet P.* Histoire des rois de Pologne… – 1733. – T. 1. – P. 399; [*Massuet P.*] Histoire des rois du royaume de Pologne... – 1734. – T. 1. – P. 399; [*Massuet P.*] Histoire des rois de Pologne... –1748. – T. 1. – P. 399.

Посполитій. Автор зазначає, що населення цих південно-східних володінь Польщі колись прийнято було іменувати «роксоланами чи русинами»[1].

Найцивілізованішою серед цих провінцій автор визнає Русь, як найближчу до центра держави та найбільш захищену від ворогів. Про цю територію він зазначає: «Чорна Русь межує з Литвою на півночі, відділена горами від Угорщини та Трансільванії на півдні. Вона досягає Волині та Поділля на сході, а Малопольщі на заході… Русь включає три воєводства, які мають свої назви від трьох найголовніших міст – Львова (*Leopol*), Холма (*Chelm*) та Белза (*Belcz*)»[2]. Розуміючи, що поняття «Русь» може призвести до географічної плутанини між регіоном Польщі та назвою великої країни на сході, автор подекуди конкретизує, що йдеться саме про Чорну Русь, яку варто відрізняти від Білої – володінь московського царя. Проте в більшості випадків таке уточнення він пропускає. Тому для французького читача середини XVIII ст. засновник Львова князь Лев, наприклад, міг сприйматися правителем Росії (*Leon Duc de Russie*), а козаки Хмельницького «захопили Поділля, Волинь і Росію (*la Russie*)».

Українська провінція у висвітленні Массюе традиційно постає як справжня перлина польських володінь, благодатний край з картинами райської ідилії. Він сягає «на сході Чорного моря, на заході – Волині, ні півночі – Московії, Малої Татарії й Молдавії – на півдні»[3].

Як можна побачити, розтиражована праця Массюе мала небагато оригінальності у висвітленні минулого України. Загалом події у Массюе доведено до 1734 р., тобто до актуального йому сьогодення.

Повертаючись до аналізу критичних рецензій історичного доробку Вольтера, необхідно відзначити, що найоб'єктивніші зауваження, мабуть, містять «Ремарки одного польського сеньйора на «Історію Карла XII, короля Швеції» мсьє де Вольтера» (1741). Хоча автор цього твору залишився неназваним, обмовки, зроблені ним, та характер зауважень дозволяють з певністю ідентифікувати його як Станіслава Понятовського (1676-1762), відомого магната, активного учасника Північної війни на боці шведів і Лещинського, батька майбутнього короля. Головним чинником для ідентифікації особи анонімного автора можуть бути його власні слова, сказані у передмові, що ці «Ремарки» належать «можливо, навіть одному з тих визначних поручителів, яких мсьє де Вольтер мав честь згадати»[4]. У колі основних інформаторів просвітника стосовно «Історії Карла XII» поляк був лише один – Понятовський.

---

[1] *Massuet P.* Histoire des rois de Pologne… – 1733. – T. 1. – P. 5; [*Massuet P.*] Histoire des rois du royaume de Pologne... – 1734. – T. 1. – P. 5; [*Massuet P.*] Histoire des rois de Pologne... –1748. – T. 1. – P. 5.

[2] *Massuet P.* Histoire des rois de Pologne… – 1733. – T. 1. – P. 18-19; [*Massuet P.*] Histoire des rois du royaume de Pologne... – 1734. – T. 1. – P. 18-19; [*Massuet P.*] Histoire des rois de Pologne... –1748. – T. 1. – P. 18-19.

[3] *Massuet P.* Histoire des rois de Pologne… – 1733. – T. 1. – P. 24-25; [*Massuet P.*] Histoire des rois du royaume de Pologne... – 1734. – T. 1. – P. 24-25; [*Massuet P.*] Histoire des rois de Pologne... –1748. – T. 1. – P. 24-25.

[4] *Remarques d'un seigneur polonois sur l'Histoire de Charles XII*, roi de Suede, par Monsieur de Voltaire. – La Haie: Chez Adrien Moetjens, 1741. – VI+186 p. – S. P.

Відомо, що Понятовський бездоганно володів французькою мовою й залишив кілька франкомовних праць, зокрема, рукописний «Журнал військового побратима Карла XII» («*Le journal d'un frère d'armes de Charles XII*»). У «Ремарках» здебільшого йдеться про справи у Польщі та Україні, що виказує найбільшу ознайомленість автора саме з цим регіоном, а головною дійовою особою в більшості випадків є саме Понятовський.

Хоча назва твору свідчить про його фрагментарний вигляд, пов'язаний з доповненням та уточненням розвідки Вольтера, виправленням в ній недоречностей, по суті, авторські критичні зауваження складаються в повноцінний цільний історичний нарис, що охоплює події Північної війни, в основу якого покладено особисті спогади автора. Це уподібнює цей твір до праці Нордберга. Композиційно «Ремарки» побудовано наступним чином: автор наводить тезу Вольтера, цитуючи його рядки та вказуючи відповідні сторінки книги, а далі протиставляє їй свою антитезу, що, як правило, має більш грунтовний і детальний характер. В творі відсутня зневага до свого опонента, здебільшого автор не спростовує його слова, а уточнює та доповнює їх окремими відомими йому фактами та деталями. Наприклад, це стосується бойових дій між шведами та росіянами в районі Почепа, на Десні, під Полтавою, обставин бендерської втечі та інтриг Карла XII проти Росії. Значна увага приділяється Мазепі, зокрема, автор зауважує, що втеча до Очакова, а звідти до Бендер була спланована саме ним, бо король спочатку мав намір відступати зі своєю армією до Криму, але гетьману вдалося його переконати в доцільності саме такого кроку.

Загалом «Ремарки одного польського сеньйора» містять важливі свідчення з історії Північної війни в Україні. Вони стали надбанням франкомовної історіографії, доповнивши її конкретними фактами, та сприяли подальшому дослідженню згаданої теми.

Вольтер, уважно стежив за критичними зауваженнями стосовно своїх праць, постійно вносячи правки до перевидань і доопрацьовуючи їх. Він ретельно слідкував за правдивістю та точністю поданих ним свідчень. Україна та її минуле продовжували приваблювати його й надалі. Так, у своєму відомому «Досвіді про звичаї та дух націй» (1756), подаючи нарис всесвітньої історії від біблійних часів до сьогодення, мислитель робив побіжні згадки про Україну, яку ототожнював лише з козаками.

Погано орієнтуючись у давньоруському періоді та виявляючи залежність від російських історичних концепцій, популяризованих деякими західними авторами, він, наприклад, роблячи екскурс в середньовіччя, Володимира Хрестителя називав «великим князем московським» (*un grand-duc ou grand knès de Moscovie, nommé Volodimer*), який почав запроваджувати християнство серед «московитів»[1]. При цьому дослідник жодним чином не ставив під сумнів коректність використання таких термінів щодо кінця X ст. Своє

[1] *Voltaire*. Essai sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII. Avec des note par M.Beuchot. – P.: Chez Werdet et Lequien fils, 1829. – T. 2. – 548 p. – P. 47-48.

традиційне глузування з правителів він проявляє стосовно згаданого князя, говорячи, що той змінив віру під тиском своєї дружини, візантійської принцеси. Це відповідало тезі Вольтера, що жінкам, більше здатним до переконування, ніж чоловікам, притаманно «змінювати релігію королівств»[1]. Остання теза майже в такому ж вигляді буде повторена й в «Історії Російської імперії за Петра Великого», щоправда, там мова йтиме про Ольгу[2]. Не оминув мислитель і саркастичної оцінки першого епізоду франко-руських взаємин – одруження Генріха I з Анною Ярославною, зауваживши, що «Анна, дочка якогось Ярослава, невідомого князя з незнанної тоді Русі (=Росії), стала королевої Франції»[3]. Вольтер ігнорував при цьому історичні реалії, коли вплив згаданого київського князя в Європі був значно потужнішим і далекосяжнішим, ніж ефемерна влада французького короля.

Глава 189-та «Досвіду про звичаї та дух націй», присвячена аналізу історії Польщі XVII ст., по суті, головним чином торкається подій в Україні. Згадуючи Хотинську битву (1621), Вольтер наголошує на вирішальній ролі у ній козаків, завдяки яким вдалося зупинити турецьку навалу. Стосовно Хмельниччини він зазначає, що вона була спровокована польською шляхтою, яка «прагнула трактувати козаків, як своїх васалів, точніше, як рабів». Виникнення серед козаків протурецької та промосковської орієнтацій спричинило розкол між ними, і, як наслідок, розподіл їхньої країни між Московією та Портою. Віддаючи належне волелюбності козаків, яка нічим не відрізняється від анархії, Вольтер зауважує, що нині вони «майже повністю втратили свою свободу під владою Російської імперії, яка, прилучившись до культури в наші дні, жадає прилучити до неї й їх»[4].

Звичайно, Україна не була головною в колі інтересів просвітника. Але, будучи людиною ерудованою й енциклопедично освіченою, Вольтер уважно збирав і вивчав матеріали про «країну козаків». Так, 16 грудня 1767 р. в листі до герцога Етьєна-Франсуа де Шуазеля (1719-1785) він писав: «Я був перший, хто писав про це. Наприклад. про Україну. У нас знали тільки книжку Боплана, але ж цю книжку написано людиною, прихильною до поляків. У цей час Україна була за гетьмана Хмельницького майже незалежною державою… Я в свій час багато збирав матеріалів про Мазепу»[5].

В часи Вольтера праця Боплана, хоча й застаріла, залишалася головним збірником українознавчих матеріалів. Так, наприклад, саме в той час мандрівник, географ і картограф Жан-Батіст Бургіньйон д'Анвіль (1697-1782) зауважував про особливості вимірювання Бопланом відстаней в Україні[6]. Між іншим, Бургіньйон д'Анвіль став автором цікавого історичного

[1] Ibid.
[2] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 42.
[3] *Voltaire*. Essai sur les moeurs et l'esprit des nations... – T. 2. – P. 21.
[4] Ibid. – T. 4. – P. 398-404.
[5] Цит. за *Січинський В.* Чужинці про Україну… – С. 152-153.
[6] *Bourguignon d'Anville J.-B.* Traité des measures itineraries anciennes et modernes. – P.: De l'imprimerie royale, 1769. – VI+195 p. – P. 122-124.

нарису «Російська імперія, її походження та зростання», де коротко торкався історії України та діяльності українського козацтва[1].

Про ознайомлення Вольтера з твором Боплана свідчать прикметні запозичення ним у того свідчень про Україну. Наприклад, при описі Києва Вольтер наводить його іншу назву «Кізовія» (*Kisovie*), яку бачимо у Боплана і яка є, очевидно, помилкою письма чи друку, згадує про старовинні грецькі написи на руїнах храмів тощо[2]. Але, звичайно, передусім просвітника цікавила сучасна інформація про «козацьку країну» в роки Північної війни, яку він старанно збирав з різних джерел.

Доленосне російсько-шведське протистояння, переламним моментом якого стала Полтава, та посилення могутності Росії на початку XVIII ст., були одними з ключових тем спілкування Вольтера з пруським королем Фрідріхом II[3].

В історичному ракурсі постаті Карла XII і Петра I, великих монархів епохи, що зійшлись у смертельному двобої, продовжували постійно привертати увагу мислителя. В 1748 р. він публікує невеличку розвідку «Анекдоти про царя Петра Великого», що послугувала немов би прологом до більш грунтовної праці «Історії Російської імперії за Петра Великого». Якщо перший нарис являв собою лише коротку збірку кумедних епізодів з життя російського імператора[4], то інший твір був досить серйозним науковим дослідженням, якому Вольтер присвятив багато часу (1757-1759). Як відомо, ініціатива доручення метру Просвітництва написання життєпису Петра I походила від уряду імператриці Єлизавети Петрівни. Співпраця російського двору з «королем філософів» у даному питанні добре висвітлена та досліджена в російській історіографії[5].

Пропозиція замовити написання біографії Петра I Вольтеру походила від фаворита цариці Івана Івановича Шувалова (1727-1797), який і докладав значних зусиль для реалізації цього задуму. Вибір саме цього авто-

---

[1] *Bourguignon d'Anville J.-B*. L'empire de Russie, son origine et ses accroissemens. – P.: De l'imprimerie royale, 1772. – V+110 p. – P. 76-80.

[2] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 42; *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 33; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 22.

[3] *Fréderic II*. Considération sur l'état de la Russie sous Pierre le Grand, envoyée en 1737, à Voltaire par le prince royal de Prusse, depuis le roi Fréderic II, et auxquelles on a joint quelques autres pièces intéressantes, tant sur la Russie que pour server de supplement aux différentes editions des Oeuvres posthumes du monarque prussien. – Berlin, 1791. – CCV+287 p.

[4] *Voltaire*. Anecdotes sur le czar Pierre le Grand // Oeuvres de Voltaire. Avec préfaces, avertissements, notes, etc. Par M. Beuchot. – Mélanges. Tome III. – P.: Chez Lefévre, Libraire, 1830. – T. 39. – P. 77-96.

[5] *Искюль С. Н*. Вольтер. История Российской империи при Петре Великом // Вопросы истории. – 2001. - №8. – С. 164-166; *Костышин Д. Н*. Из истории издания книги Вольтера о Петре Великом. Письма графа А. Г. Головкина И. И. Шувалову и Вольтеру // Исторический архив. – 1993. - №4. – С. 187-191; *Мезин С. А*. Анекдоты о Петре Великом как явление русской историографии XVIII в. // Историографический сборник. – Саратов, 2002. – Вып. 20. – С. 18-53; *Мезин С. А*. Взгляд из Европы: французские авторы XVIII века о Петре I. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2003. – 231 с.; *Мезин С. А*. Петр I и Северная война в вольтеровской «Истории Карла XII» // Военно-исторические исследования в Поволжье. – Саратов, 1999. – Вып. 3. – Ч. 2.– С. 147-159.

ра для популяризації образу батька імператриці в Європі пояснювався загальною відомістю Вольтера, його певним русофільством і симпатіями до Петра, проявленими в попередніх працях. Французький просвітник охоче прийняв це доручення, зазначивши, що воно співпадає з його прагненнями, і взявся за роботу. Петербург, розуміючи важливість цієї співпраці та прагнучи отримати вигідний для себе продукт, не лише постачав Вольтеру ретельно відібрані для написання біографії царя матеріали, але й намагався уважно контролювати весь хід написання цього твору, надсилаючи зауваження та рекомендації й надаючи автору щедрі субсидії та подарунки (приміром, надіслана філософу від цариці тепла хутряна шуба спровокувала низку іронічних випадів проти нього). Така опіка обтяжувала й дратувала письменника, але йому доводилося терпіти.

До нагляду за його працею було підключено одного з найбільших геніїв Росії – Михайла Васильовича Ломоносова (1711-1765), який залишив низку критичних реплік щодо недоречностей Вольтера. Зокрема, російський науковець картав мислителя за те, що той називав українців католиками, а засновниками Києва вважав грецьких царів[1].

Один з сучасників,який добре був поінформований про опікування двору російської імператриці Вольтером, Християн-Фрідріх Шван, зауважував, що тому «обіцяли надати всі необхідні свідчення. Він їх отримав, але спотвореними й неповними. Найважливіші документи залишилися досі невідомими, бо їх приховують, розуміючи, що так краще… Ніхто однак не має переконаності в тому, що це буде історія достовірна та повна»[2]. Як можна переконатися, сама атмосфера, в якій працював метр, породжувала скептицизм по відношенню до результатів його праці.

Попри все, не можна визнати, що Вольтер підкорився своїм замовникам, намагаючись в усьому догодити їм. Чемно вибачаючись за недоречності й поступаючись у дрібницях, він продовжував писати так, як вважав за потрібне. «Історія Російської імперії за Петра Великого» доводить, що він повністю зберіг самостійність мислення й оригінальність притаманного лише йому стилю. Мислитель намагався написати цей твір так, як він його бачив, змінивши концепцію роботи з життєпису царя на історію його держави. І хоча улесливі оцінки діяльності Петра густо рясніють у Вольтеровому творі, загалом автор намагався подавати аналіз фактів відповідно до своїх поглядів. Звичним для себе методом він відбраковував частину матеріалів, які не вкладалися в його задум і навпроти використовував ті речі, які здавалися йому доречними, навіть без згоди Петербурга. Саме це спричинило хвилю обурення в Росії. За свідченнями історика Якова Яковича Штеліна (1709-1785), члена Петербурзької Академії наук, який входив до кола постачальників Вольтера необхідними для роботи документами (сюди також

[1] *Ломоносов М. В.* Замечания на первый том «Истории Российской империи при Петре Великом» Вольтера... – С. 359-364.

[2] *De la Marche C. F. S.* [*Christian Friedrich Schwan*]. Nouveaux memoires ou anecdotes du regne et du dethronement de Pierre III... – P. 107-108; *De la Marche* [*Christian Friedrich Schwan*]. Histoire et anecdotes de la vie, du Regne, du Detronement & de la mort de Pierre III... – P. 107-108.

можна віднести Івана Андрійовича Тауберта (1710-1771) та Федора Івановича Міллера (1705-1783)), замір з Вольтером при дворі було кваліфіковано, як повний провал, що призвело до часткової дискредитації Шувалова. Оточення імператриці було незадоволене тим, що «замість історії, де вони очікували побачити людину сповнену різних талантів, вони отримали лише потворний кістяк, що мав підзаголовок «Історія Петра Великого, імператора Росії, написана Вольтером»! Було загальне розчарування, й це зрозуміло»[1]. Штелін відверто звинувачував Вольтера в тому, що «любов до грошей» засліпила цього письменника й він навмисно приховав частину надісланих йому матеріалів, щоб пізніше видати їх в інших виданнях й отримати від цього немалий зиск. Проте, звичайно, головною причиною загального обурення була занадто велика самостійність автора, яку тут вважали надмірною. Саме це спонукало Петербург попіклуватися про нові життєписи Петра І в потрібному ракурсі, одним з виконавців яких і став сам Штелін. Його «Оригінальні анекдоти про Петра Великого», перекладені з німецької на французьку, згодом побачили світ у Парижі (1787).

Відголоски цього скандалу, пов'язаного з Вольтером, зафіксував перебуваючи згодом у Петербурзі історик і дипломат Жан-Бенуа Шерер (1741-1824). «В Росії припускали, – писав він, – що Вольтер, яким рухали низькі інтереси, навмисно скоротив цю історію, щоб забезпечити собі гарний прибуток при публікації другого видання, виправленого та доповненого. Тут було загальне невдоволення роботою цього письменника»[2].

Через несприйняття праці Вольтера російський уряд навіть виношував план скупити весь її наклад, проте вона почала поширюватися в Європі й без офіційного дозволу імператриці, тож залишалося лише махнути на все рукою. Попри це, Єлизавета Петрівна вирішила не роздмухувати скандал і щедро винагородити авторитетного автора навіть за роботу, яка їй і не прийшлася до вподоби. Примхою долі нейтралізація одного скандалу призвела до іншого, детально описаного тим-таки Шерером. Він згадував, що на знак подяки цариця відправила Вольтеру «коштовні подарунки, і, між іншим, великий згорток дорого хутра з соболів, чорних і білих лисиць тощо, а також колекцію всіх російських медалей, викарбуваних з золота. Ці хутра були оцінені в Росії багатьма тисячами рублів, медалі ж були безцінними. На жаль, перевізник цього дорогоцінного скарбу (це був російський дворянин на ім'я Пушкін [Сергій Олексійович, далекий родич російського генія – Є. Л.]), не знаючи міри для своїх задоволень, використав на свою користь ці медалі, призначені для Вольтера, що змусило імператрицю

[1] *Staelin J. de*. Anecdotes originals de Pierre le Grand. Recuellies de la conversation de diverses personnes de distinction de S. Péterbourg & de Moscou par M. de Staelin, member de l'academie imperial de S. Péterbourg. Ouvrage traduit de l'allemand. – Strasbourg-P.: Chez Jean George Treuttel, Libraire & Chez Durand, Neveu, Librairie, rue Gallande, 1787. – 347 p. – P. 312.
[2] [*Schérer J.-B.*]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 6. – 281 p. – P. 25.

піти на нові витрати. При російському дворі говорили, що Пушкін зазнав невдачі з медалями, так само як і Вольтер з російськими мемуарами»[1].

Звичайно, праця Вольтера мала багато історичних, географічних і термінологічних вад, на які справедливо вказували сучасники. Не говорячи вже про транскрибування місцевих власних назв та імен (це завжди було проблемою для французів), за що йому дорікав, зокрема, Шувалов і які, за словами останнього, автор «скалічив так, як йому подобалось, що їх майже неможливо навіть упізнати»[2], наприклад, у Вольтера Сула – *Sol*, Сож – *Sossa*, Пропойськ – *Prospok*, Будища – *Budis* тощо[3]), можна згадати і серйозніші хиби, відзначені тогочасними та пізнішими критиками.

Критично оцінюючи доробок Вольтера в славістиці, вищезгаданий Михайло Трохимович Каченовський давав нищівну характеристику «Історії Російської імперії за Петра Великого»: «Вольтерово предисловие, которое назвал он историческим и критическим, приличнее было бы назвать шутовским… Вольтер на каждом шаге спотыкается, погрешая то в хронологии, то в географии, то в описании не только подробностей, но и главных происшествий; а что всего хуже, он писал не как беспристрастный философ, но как француз, погрязший в предрассудках о невежестве и недостоинстве русских, которых по его описаниям можно почесть настоящими дикарями»[4].

Не вдаючись до детального аналізу всіх недоладностей у творі Вольтера, підтримаємо думку сучасного російського історика Сергія Олексійовича Мезіна, що географічна складова його уявлень про Російську імперію була найслабшим місцем у роботі[5]. Для зразку наведемо кілька подібних неоковирностей. За словами Вольтера, форт Святої Єлизавети (сучасний Кіровоград) розташовано на Дніпрі[6], трохи північніше Полтави височить «череда гір»[7], а територію «від Смоленська до Москви» він недоречно, але в традиціях свого часу, називає Білою Руссю[8]. Втім, просвітник і сам усвідомлював своє погане ознайомлення з географією країни, про яку писав, і відзначав відсутність її докладних карт[9].

Незважаючи на суттєві недоліки, твір Вольтера слід визнати досить серйозним для того часу науковим дослідженням, яке значною мірою розкриває його талант, як історика. Метр Просвітництва не лише віддає належне опису фактів минулого, але й формулює основні принципи історіописання у дусі нових віянь своєї епохи, які вважав базовими для кожного дослід-

[1] Ibid. – P. 27.
[2] *Staelin J. de*. Anecdotes originals de Pierre le Grand… – P. 313.
[3] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 180, 181, 185, 191.
[4] *К[аченовский М. Т.*]. История Российской империи в царствование Петра Великого... – С. 61-68.
[5] *Мезин С. А*. Взгляд из Европы… – С. 101.
[6] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 43.
[7] Ibid. – P. 187.
[8] Ibid. – P. 30.
[9] Ibid. – P. 184.

ника: «Жодна правда не може бути прихована!», «Кажіть вічності лише те, що достойно вічності!», «Історія потребує освітлення філософією!»[1].

Прагнучи покращити суспільство та розглядаючи кожен свій твір, як дидактичний посібник для освіченої публіки, й насамперед для монархів, Вольтер з ретельністю підбирав і компонував факти, щоб вони складалися у логічний ланцюжок і мали для читача повчальний характер, підштовхуючи до усвідомлення важливості таких цінностей, як мир, добро, справедливість, розум. Саме тому він відкидав описову історію, як просто детальний переказ фактів або банальних істин, а саме такий підхід до висвітлення минулого, на його думку, домінував тоді в історіографії. В цьому плані можна згадати, як Вольтер шукав раціональне та корисне пояснення суду та фактичного вбивства Петром І свого сина Олексія, яке сприймалося актом безсердечним і аморальним. З одного боку, історик не хотів нашкодити світлій пам'яті свого героя, з іншого – не міг іти проти власного сумління, тому йому доводилося радитися з цього приводу з д'Аламбером і Шуваловим. Врешті-решт, він виправдав цей нелюдський прояв насильства сумнівним благом держави[2].

Просвітник обстоював ідею, що багато фактів взагалі підлягають забуттю, якщо вони не несуть цінності для майбутніх поколінь і нічому не вчать. Разом з тим, демонструючи неабиякий літературний дар, він намагався зацікавити читача, використовуючи великий арсенал словесних прийомів, оригінальних думок і несподіваних висновків. Особливістю стилю Вольтера є повсякчасні метафори, іронія та сарказм. Для прикладу наведемо кілька фрагментів з його «Історії Російської імперії за Петра Великого». Згадуючи про несприйняття в Україні шведів і боротьбу місцевого населення проти загарбників, просвітник з сумною іронією констатує, чітко показуючи своє негативне ставлення до завойовницьких походів: «Селян, яких вдавалося схопити, часто забивали до смерті. Це були, як ми називаємо, закони війни»[3]. При цьому Вольтер полемізує з Нордбергом, який будучи капеланом Карла XII, а, значить, особою духовною, не лише не заперечував подобного насильства проти мирного населення, але й виправдовував його. Філософ зазначає: «Але, якщо селян України могли вільно вішати селяни Остроготії, яких забрали до війська і які вірили, що мають право зайти так далеко, грабувати цю землю, відбираючи їжу у жінок і дітей, то чи повинні були благословляти таку справедливість сповідники та капелани цих українців (*les cofesseurs & les chapelains de ces Ukrainiens*)?»[4]. Знову підкреслимо, що Вольтер був одним з перших, хто почав використовувати в літературі термін «українці», адже до цього населення України переважно означалося лише поняттям «козаки», й часто підкреслювалося, що країна має одну назву, а народ, який тут мешкає, – іншу. Поодиноке вживання штучного терміну «Козакія» не закріпилося. Розуміючи, що не всі жителі

[1] Ibid. – 19-22.
[2] *Мезин С. А*. Взгляд из Европы… – С. 105-106.
[3] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 185.
[4] Ibid.

України були козаками, Вольтер і використовує логічний етнонім «українці», ставши його популяризатором.

Але найбільше задоволення отримував автор, глумлячись з коронованих осіб. В «Історії Російської імперії за Петра Великого», зрозуміло, головним об'єктом для глузувань став шведський король. Наприклад, Вольтер саркастично підмічає щодо пораненого Карла XII, як після розгрому під Полтавою «було посаджено на коня того героя, який не міг цього зробити протягом усієї битви. Потреба додала йому трохи сили»[1]. А комічний епізод, пов'язаний з переходом запорожців на бік цього монарха, який може розглядатися, як суцільний анекдот, був використаний автором, щоб підкреслити легковажність і навіть дурість правителя шведів. Вольтер з іронією пише, як гетьман і отаман запорожців, «ці два варвари», поважно зустрілися й «вирушили разом, наказавши нести перед кожним з них кінський хвіст». Зрозуміло, що тут мається на увазі бунчук – один з символів влади, який здавався французькому філософу кумедним. Проте, висміюючи варварство козаків через такий дивний звичай, він уникає подібного ставлення до турків і поляків, які також мали традицію носіння бунчука перед воєначальниками. Далі, у висвітленні Вольтера, для закріплення укладеної угоди запорожці заприсяглися на Євангелії служити Карлу XII, а потім Мазепа влаштував для них бенкет, наказавши подавати страви на срібному посуді. Понапивавшись горілки та добре погулявши, запорожці вирушили до себе, прихопивши весь посуд і меблі. Коли розпорядник бенкету зауважив тим, що вони чинять не по-людськи, ображені запорожці добилися від гетьмана видачі їм цього «нахаби», й знущалися над ним, аж доки не прикінчили ударом ножа в серце. «Такими були нові союзники, яких мав отримати Карл XII», – глумливо резюмує автор[2].

Якщо згадати безглуздий епізод зі стріляниною по своїх товаришах і споживацьке ставлення до жіноцтва з «Історії Карла XII», можна побачити, що ставлення Вольтера до запорожців було насмішкувато-зневажливе. Не свідчить про симпатію до останніх і інший псевдофакт, наведений в «Історії Російської імперії за Петра Великого». У відповідності до нього, запорозькі козаки ведуть щодо жінок, котрі мешкають окремо, такий невпорядкований спосіб життя, що «часто брат має дітей від своєї сестри, а батько від своєї дочки»[3]. Залишимо цей фрагмент без коментарів.

Трохи більшу повагу автор виявляв до Мазепи, зважаючи на його розум і здібності, проте не оминав можливості позбиткуватися й над ним. Не приводячи вже пасажу з оголеним молодиком на коні, можна зазначити кепкування автора над літнім гетьманом, котрий, стоячи на краю могили, замість того, щоб подумати про вічне, пускається на таку авантюру, як перехід на бік шведів і початок повстання проти царя[4].

---

[1] Ibid. – P. 191.
[2] Ibid. – P. 186-187.
[3] Ibid. – P. 43.
[4] Ibid. – P. 178.

Подекуди іронічні зауваження у Вольтера стосуються й головного героя його твору. Так, згадавши про подяку полоненим шведам з боку царя, яких той назвав своїми вчителями, письменник повідомляє: «більша частина його учителів, принаймні всі нижчі офіцери та солдати, були незабаром відправлені до Сибіру»[1].

Повертаючись до наукового аспекту цього твору, необхідно зауважити, що при всій схильності до ефектності й анекдотичності Вольтер намагався не виходити за межі дійсності та вірогідності, щоб не перетворити історичне дослідження на фарс. Можна припустити, що свідомо утрируючи події та деформуючи окремі явища, він намагався випинати ті суспільні вади, проти яких боровся. Особисто він постійно наголошує на достовірності своїх фактів. Мислитель виділяє три види неправдивості або брехні історика: 1) неправдивість у фактах, 2) неправдивість у портретах і 3) дивовижність, казковість. Саме останній вид він вважає найбільшою вадою історіописання, яка в той же час є найпривабливішою. Також Вольтер виокремлює два рівні фальсифікації історії: несвідому та свідому. «Бувають історичні помилки і буває історична неправда!.. – зауважує він. – Те, що я називаю історичною неправдою, зустрічається найчастіше. Підлабузництво, сатира чи безмежна любов до дивовижного змушують її вигадувати. Історик, який, щоб сподобатись могутній родині, починає хвалити тирана та негідника; або інший, що таврує пам'ять доброго правителя як монстра; чи романіст, який дає верх своїм уявленням перед правдою, – всі вони не варті уваги»[2]. Отже, за визначенням Вольтера, сам він міг припускатися історичних помилок, але ніколи історичної неправди, оскільки не мав схильності до підлабузництва та прогинання перед владою.

Історичне бачення України та її населення, мабуть, найбільше розкривається саме в останньому творі французького просвітника й дозволяє зрозуміти його логіку, як дослідника минулого цього краю. Не акцентуючи увагу на історичних недоречностях, розглянемо насамперед його наукові погляди стосовно нашої країни. В його уявленні ці землі, що належали колись стародавній Скіфії, почали колонізуватись греками. Саме останніми, на його думку, було засновано Київ. Ознакою того, що це місто було колись візантійською колонією, є начебто архаїчні грецькі написи на руїнах київських храмів. Ця інформація є явним запозиченням від Боплана, який, цілком природно, кириличні графіті міг сприйняти за грецькі. Згодом, за Вольтером, Київ став столицею Русі (=Росії) й «великі князі руські (*grands-ducs de Russie*) мали тут свою резиденцію в одинадцятому столітті, перед тим як татари вторглися на Русь»[3]. Згадаємо, що Володимира Хрестителя Вольтер вважав правителем Московії.

Автор зауважує всю складність поняття «Русь» (*la Russie*), відзначаючи його поділення на окремі регіональні утворення, що мають у назві ознаку величини чи кольору: Велика, Мала, Біла, Чорна, Червона. За його словами,

[1] Ibid. – P. 195.
[2] Ibid. – P. 19-26.
[3] Ibid. – P. 42.

розібратися у відмінностях цих понять іноземцю майже неможливо. Зауважимо, що Україну або Київську землю автор ототожнює саме з «Малою чи Червоною Руссю», що розташувалася по обох боках Дніпра[1]. Цікаво, що подібну плутанину в той же час можна побачити й у «Великому історичному словнику» (1740), де відмічається, наприклад, що Галич – «місто з гарною цитаделлю та замком у Червоній або Чорній Русі (*HALITZ, ville, avec une bonne citadelle & une Châtellenie, dans la Russie Rouge ou Noire*)»[2].

Водночас узагальнююче поняття «Русь», за Вольтером, цілком логічно пов'язується з Московією. Історик відзначає тенденцію до витіснення в світогляді західних обивателів однією назвою іншої. «Ми називали колись Росію Московією, – пише він, – оскільки місто Москва, столиця цієї імперії, було резиденцією великих князів руських. Сьогодні старовинне ім'я Росії вживається частіше»[3]. По суті, після доби Вольтера поняття «Московія» остаточно вийшло з побутового вжитку, залишаючись лише терміном, яким оперували історики, або ж означаючи безпосередньо регіон Підмосков'я.

Говорячи про походження мешканців «козацької країни», Вольтер зазначає: «Українці, яких називають козаками, є поєднаним збіговиськом давніх роксоланів, сарматів і татар (*Les Ukrainiens qu'on nomme Cosaques sont un ramas d'anciens Roxelans, de Sarmates, de Tartares réunis*)»[4]. Тут він явно суперечить Боплану, який постійно підкреслює приналежність козаків до руської нації й використовує стосовно них дефініції «*Rus*», «*Russiens*»[5]. Підданих царя останній називає лише «московитами». Проте в часи Вольтера термінологічна ситуація кардинальним чином змінилася. Тепер уже злилися поняття «Московія» та «Росія», і, відповідно, «московити» та «росіяни». Було очевидно, що «козаки» докорінно відрізняються від останніх і є окремою нацією. Однак парадокс полягав у тому, що до XVIII ст. її називали тією ж самою назвою. Використання етноніму «українці» для означення мешканців України було логічним й обґрунтованим, тож Вольтер використовує саме цей термін. Прикметно, що в «Історії Карла XII», створеній за тридцять років до того, запорозьких козаків просвітник називав «збіговиськом давніх русинів (=росіян), поляків і татар (*c'est un ramas d'anciens Russes, Polonais et Tartares*)»[6]. В новому творі замість русинів постали «роксолани», а замість поляків – «сармати». Мотив такої заміни можна пояснити. Поляків часто називали «сарматами», наприклад, в цьому контексті можна згадати популярну тоді на заході франкомовну працю Юзефа-Олександра Яблоновського (1711-1777) «Імперія сарматів, сьогоднішнє королівство Польське» (1742)[7]. Вихідців з Південної Русі іменували «роксо-

[1] Ibid. – P. 30-31, 41.
[2] *Le Grand Dictionnaire Historique...* – 1740. – T. 4. – Lettres F-H. – P. 15.
[3] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 30.
[4] Ibid. – P. 42.
[5] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 38-40, 53, 81, 107, 116.
[6] *Voltaire*. Histoire de Charles XII... – P. 171.
[7] *Jablonowski J.-A., comte prusse*. L'Empire des Sarmates, aujourd'hui Royaume de Pologne. – Halle: Jean-Chretien Hendel, 1742. – 164 p.

ланами» (згадаймо Роксолану, Станіслава Оріховського-Роксолана, Роксоланію на середньовічних картах тощо).

Але, якщо у випадку з цими замінами все більш-менш зрозуміло, залишається загадкою, чому Вольтер раптом визнав українців католиками. Саме за це йому справедливо дорікав і Ломоносов. Адже всі західні автори, які писали про козаків, підкреслювали їх приналежність до «грецької віри». Про еволюцію релігійної ситуації в Україні просвітник пише наступне: «Спочатку в цій країні були лише язичники та магометани. Вони були охрещені в римську віру, коли служили Польщі. Але зараз вони вже є християнами грецької церкви з того часу, як зробилися підданими Росії»[1]. Цей пасаж тим дивніший, що в «Досвіді про звичаї та дух націй» він сам наголошував щодо передумов Хмельниччини на тому, що «козаки сповідували грецьку релігію, і це також було значною причиною, щоб зробити їх непримиреними щодо поляків»[2]. Ці факти свідчать, що Вольтер не досить добре розбирався в минулому України. Також, можливо, відзначивши нестійкість козаків у вірі та пожертвувавши правдивістю заради ефектності, він намагався відтінити, якими ненадійними були нові союзники шведів. Слід відзначити, що Вольтеру була добре відомою й історія охрещення Русі, головну роль у якому Ольги та Володимира він сам не раз підкреслював[3].

Звичайно, історія «козацької країни» не була в центрі уваги Вольтера. Проте, пишучи про Росію, він не міг оминути таких моментів, як приєднання України під царський скіпетр у 1654 р., подальший розбрат між козацькими угрупованнями, Кримські походи. Оскільки останні приходяться вже на добу Петра I, їх він розглядає більш детально. Хоча щось нове побачити в даному випадку складно, бо, по суті, просвітник лише переказує інформацію запозичену у де ла Невілля. Містяться у Вольтера побіжні згадки про участь козацьких загонів в Азовських походах і битвах на початковому етапі Північної війни та про участь в будівництві Петербурга робітників з України[4]. Найпильніше, безумовно, автор розглядає події 1708-1709 рр. Немає сенсу переповідати тут опис шведського походу в Україну, який в цілому подібний до картини, поданій в «Історії Карла XII», хіба що з більшим акцентуванням тепер ролі російського царя. Серед головних моментів української історії, позначених у Вольтера, згадаємо лише перехід Мазепи на бік шведів, руйнування Батурина, обрання гетьманом Скоропадського, локальні бойові дії в Україні, приєднання до Карла XII запорожців, Полтавську баталію, бендерську втечу. Головним спонукальним мотивом, який змусив старого Мазепу на порозі смерті зрадити свого володаря й перекинутися до ворога, на думку просвітника, були особисті амбіції гетьмана, що навіювали йому бажання унезалежнитися. Вказуючи на відсутність у того підтримки серед широких верств козацтва, автор не забуває зробити не зовсім спра-

[1] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 43.
[2] *Voltaire*. Essai sur les moeurs et l'esprit des nations... – T. 4. – P. 399-400.
[3] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 68-69; *Voltaire*. Essai sur les moeurs et l'esprit des nations... – T. 2. – P. 47-48.
[4] *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 42, 93-96, 112, 156, 167.

ведливий комплімент царській владі про те, що козаки не послухалися свого поводиря, оскільки «не хотіли жодним чином зраджувати того монарха, на якого не мали ніяких причин нарікати»[1]. Це суперечить словам самого ж Вольтера про форсований наступ Росії на права та вольності козаків, які майже повнісю втратили свою автономію під царською владою.

Навряд чи можна сприйняти інакше як лестощі на адресу Петербурга з боку «короля філософів» абсолютизування дня Полтави, який подарував «щастя найбільшій імперії світу»[2]. Хоча в той же час не можна не погодитись з продуманим політологічним аналізом у нього ситуації, що склалася на той момент у Швеції та Росії: «Ризик, який існував між цими супротивниками, не був однаковим. Якби Карл втратив своє життя, яке піддавав небезпеці стільки разів, він лише б став трохи меншим героєм. Провінції України, кордони Литви та Росії припинили б спустошуватись, Польща б нарешті повернулась до спокійного життя з законним королем, який на той час вже відновив зв'язок із царем, своїм добродієм… Але, якщо загинув би цар, величезні заходи виявилися б даремними для всього людського роду і були б поховані разом з ним, а найбільша б імперія світу поринула б у хаос, з якого навряд чи б вилізла»[3].

Таке вихваляння Вольтером Петра І, як згодом його доньки, а пізніше й Катерини ІІ пояснюється тим, що саме в цих правителях він бачив найбільше рис освіченого монарха, чи філософа на троні. Це був саме той ідеал володаря, який найбільше імпонував метру Просвітництва. З іншого боку, ідеалізація російських правителів певною мірою пояснюється віддаленістю Вольтера від цієї країни та не досить повною обізнаністю з її життям.

Після 1709 р. згадки про Україну в «Історії Російської імперії за Петра Великого» стають рідкими. Вольтер згадує про перебування козаків-вигнанців під протекторатом Туреччини, про козацько-татарсько-польський похід, до якого приєдналися й кілька шведських загонів, на Київщину в 1711 р., що спричинило відповідний Прутський похід росіян, а також про українське питання в ході російсько-турецьких мирних переговорів. Однак в перебігу Північної війни Україна вже не була такою цікавою для мислителя, як напередодні та в часи Полтави. Серед інших визначних моментів, пов'язаних з Україною в творі Вольтера, можна згадати хіба що про величезний вплив у питаннях реформування церкви на Петра І Феофана Прокоповича (*Theophane Procop, ou Procopovitz*) та його участь у цих змінах[4].

Хоча смерть Петра І припала на 1725 р., а твір Вольтера присвячувався його правлінню, окремі авторські ремарки торкаються сучасності, тобто періоду написання цієї праці в 1757-1759 рр. Деякі з них стосуються України. Так, згадуючи про полковий устрій у Гетьманщини, він зазначав: «На чолі цих десяти полків стоїть ватажок, обраний більшістю голосів, якого називають гетьман або ітман (*nommé hetman ou itman*). Цей керівник

[1] Ibid. – P. 182.
[2] Ibid. – P. 194.
[3] Ibid. – P. 189-190.
[4] Ibid. – P. 335.

нації не має повної влади. Сьогодні це один з придворних вельмож [мається на увазі Кирило Григорович Розумовський – Є. Л.], якого правителі Росії дають козакам у якості гетьмана. Правильніше сказати, це губернатор провінції, подібно до тих наших губернаторів у країнах, що наділені ще певними привілеями»[1]. В останніх словах мислителя можна побачити передчуття поступового згортання автономії «козацької країни», що вже явно заважала розвитку централізованої імперії. Як відомо, вже незабаром Катерина II, мудрість якої Вольтер возвеличував, ліквідує самоуправління України, перетворивши її на рядову провінцію своєї неосяжної держави. Сам філософ стане свідком цього незворотнього процесу.

Об'єктивно, саме праці Вольтера, що постійно перевидавалися значними накладами в різних країнах, незважаючи на їхні численні недоречності, сприяли популяризації історії козацької України та постаті Мазепи, якому цей автор додав рис романтичного персонажа. Завдяки «королю філософів» в Європі заговорили про українців, як окрему націю. Більшість наведених ним фактів є достовірними чи вірогідними. Наприклад, визначення Вольтером віку Мазепи на момент смерті в 70 років на фоні неузгодженості цього питання в тогочасних творах і дискусійності в сучасній історіографії здається близьким до історичної реальності[2]. Зважаючи на процеси згортання державницьких засад автономної України російським царизмом і поступової ліквідації козацького ладу, які припадають саме на добу Вольтера, на заході посилювалася цікавість до козаків, як релікта відмираючої епохи, що зумовлювало виникнення нових історичних досліджень з цієї проблематики. Праці французького просвітника, в яких він торкався української історії, на довгий час стали обов'язковою складовою будь-якого наукового вивчення козацької України.

Розгляд українознавчого доробку видатного французького просвітника був би неповним, якщо не згадати ще один твір, безпосереднім автором якого він не був, але котрий безперечно несе в собі відбиток його творчого генія. Маються на увазі «Історичні, політичні та військові мемуари про Росію» Христофа-Германа фон Манштейна (1711-1757). Цей відомий для свого часу полководець належав до славетного німецького роду, більшість представників якого відзначилися саме на військовому терені. Народившись у Петербурзі, він більшу частину свого життя провів на службі Російській імперії, відзначився у боях з турками (1735-1739) та шведами (1741-1743), організовував арешт Бірона (1740). Згодом переїхав до Прусії та поступив на службу до Фрідріха II. Написавши свої «Мемуари» німецькою мовою, Манштейн потім змушений був перекласти їх французькою, за наполяганням пруського короля, відомого прихильника французької культури. Чудово володіючи цією мовою, однак не маючи відмінних літературних талантів генерал звернувся до Вольтера, який приїхав до Прусії на запрошення Фрідріха II, свого палкого шанувальника, з проханням відредагувати

[1] Ibid. – P. 42-43.
[2] Ibid. – P. 178; *Voltaire*. Histoire de Charles XII... – P. 196.

його рукопис[1]. Широку відомість здобув епізод, пов'язаний з цим зверненням Манштейна до «короля філософів», який став доволі популярним придворним анекдотом і є одним з прикладів вольтерівського гострослів'я. Коли генерал прийшов до просвітника просити привести до ладу його «Мемуари», той, займаючись тоді редагуванням літературних творів самого Фрідріха II, відповів: «Я повинен спочатку випрати королівську брудну білизну, а потім вже братися за вашу»[2]. Як би там не було, але Вольтер відкорегував стиль цих спогадів, ознайомившись попутно з текстом твору. Вже після смерті Манштейна його «Мемуари» було видано, в тому числі й у перекладах іншими мовами, зокрема, й російською[3].

Не аналізуючи загалом цей франкомовний твір німецького генерала, відзначимо, що він залишається важливим джерелом з історії України і написаний людиною, яка довгий час провела тут і мала можливість добре вивчити цей край. Хоча основу твору складають особисті спогади автора, Манштейн робить екскурси в минуле України та козацтва, згадуючи правління Хмельницького, Дорошенка, Мазепи. Паралелі між «Історією Російської імперії за Петра Великого» та цими «Мемуарами» доводять знайомство Вольтера з даним твором Манштейна. Так, можна побачити певні аналогії між ними стосовно оцінок минулого та сьогодення Гетьманщини, опису укладу Січі та ставлення запорожців до жіноцтва, оцінювання цих козаків, як грабіжників і волоцюг, відзначення поступового занепаду козацької організації в Україні тощо[4]. Починаючи з кінця 1720-х рр. Манштейн у своїх спогадах пише як сучасник та очевидець. Зокрема, він подає багато інформації про бойові дії в Україні проти турків і татар під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр., учасником якої він був. Серед основних подій наведених тут можна згадати невдалий російсько-козацький похід генерала Михайла Івановича Леонтьєва (1682-1753) на Крим, будівництво захисних Українських ліній, керівництво військовими операціями Бурхарда-Христофа фон Мініха (1683-1767) та Петра Петровича Лассі (1678-1751), взяття Перекопа, Бахчисарая, Кінбурна, Очакова та Хотина і т. д.[5]. Власне кажучи розповідь про

---

[1] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі… – С. 421.

[2] *Акимова А. А.* Вольтер... – С. 226.

[3] *Manstein*. Memoires historiques, politiques et militaries sur la Russie, depuis l'année MDCCXXVII, jusqu'à MDCCXLIV. Avec un supplement, contenant une idée succinct du militaire, de la marine, du commerce etc. de ce vaste empire. Ouvrage écrit en français par le general de Manstein. Avec la vie de l'auteur par M.Huber & une carte géographique. – Amsterdam: Chez Marc Michel Rey, 1771. – 598 p.; *Манштейн Х. Г. фон*. Современные записки о России в историческом, политическом и военнодейственном отношениях. Перевод с французского подлинника Г. А. Глинки. – Дерпт: В Университетской типографии М. Гренциуса. 1810. – Ч. 1. – 425 с.; Ч. 2. – 378 с.; *Манштейн Х. Г. фон*. Записки о России генерала Манштейна. – М.: Терра – Книжный клуб, 1998. – 320 с. Серия: Тайны истории в романах.

[4] *Manstein*. Memoires historiques, politiques et militaries sur la Russie… – P. 20-26; *Манштейн Х. Г. фон*. Современные записки о России в историческом, политическом и военнодейственном отношениях… – 1810. – Ч. 1. – С. 64-73.

[5] *Manstein*. Memoires historiques, politiques et militaries sur la Russie… – P. 112-328; *Манштейн Х. Г. фон*. Современные записки о России в историческом, политическом и военнодейственном отношениях… – 1810. – Ч. 1. – С. 193-425; Ч. 2. – С. 1-56.

перебіг цієї війни на терені України й складає основну частину «Мемуарів». Визнаючи достовірність свідчень Манштейна, треба зауважити, що не всі його спостереження можуть бути визнані правдивими. Так, Бантиш-Каменський спростовував слова мемуариста про використання українських козаків під час російсько-турецької війни тільки в якості візників, погонщиків і допоміжної обслуги[1]. Заради цікавості можна згадати, що приблизно за два століття після Манштейна його далекий нащадок також відзначився в Україні, в тому числі й у Криму, але воюючи вже не за Росію, а проти неї.

Цей твір Манштейна здобув широку відомість у Франції, оскільки містив не лише подробиці військових зіткнень, але й розкривав багато таємниць петербурзького двору. В українознавчому аспекті важливість «Мемуарів» полягала в тому, що автор мав особисте гарне знайомство з «країною козаків» та її населенням і залишив докладні замальовки про Україну, які значною мірою послужили підгрунтям для подальших історичних досліджень. Зокрема, «Мемуари» Манштейна були покладені в основу історичного дослідження про російсько-турецьку війну 1735-1739 рр. історика Луї-Фелікса Гінемана де Кераліо[2].

4. 6. Україна XVII ст. в «Історії Яна Собеського» Габріеля-Франсуа Куає

Вольтер був далеко не єдиним діячем французького Просвітництва, хто торкався минулого України в своїх творах. В цьому плані варто згадати велике біографічне дослідження, присвячене Яну III Собеському, автором якого був історик Габріель-Франсуа Куає (1707-1782). Як відомо, діяльність вищезгаданого польського короля головним чином була пов'язана саме з українськими землями, власне тому дослідник постійно зосереджує свою увагу на подіях, що мали місце на теренах нашої сучасної країни.

Треба зазначити, що Куає був досить відомим науковцем для свого часу, відзначившись низкою праць з історії європейських країн і минулого релігії. Його було обрано членом Англійської королівської академії та академії в Нансі. Дружні взаємини пов'язували дослідника з Вольтером. Це, втім, не завадило останньому зауважити з притаманним йому сарказмом стосовно ввічливих слів свого колеги, коли той відвідав його у Ферне й висловив побажання гостювати тут щотримісяці на рік, що Дон Кіхот сприйняв заїжджий двір за замок, а Куає сприймає замок за заїжджий двір.

Тритомна «Історія Яна Собеського, короля Польщі» Куає вийшла в 1761 р. Цей твір було присвячено й адресовано Годфриду-Шарлю-Генріху де ла Тур д'Оверню, принцу Туренському та герцогу Бульйонському (1728-

[1] *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России... – С. 447.

[2] *Kéralio L.-F. Guynement de*. Histoire de la guerre des Russes et des impériaux, contre les Turcs, en 1736, 1737, 1738, & 1739, & de la paix de Belgrade qui la termina. – P.: Chez Debure, l'ainé, 1780. – T. 1. – VII+304 p.; T. 2. – 326 p.

1792), вихователем і наставником якого на початку 1740-х рр. перебував історик. Постать для цього великого та детального життєпису була обрана не випадково, оскільки молодий вельможа доводився правнуком польському королю, будучи сином його онуки Марії-Шарлоти Собеської (1697-1740). Тож, цілком у дусі Просвітництва, Куає намагався не лише подати докладну біографію його уславленого прадіда, але й створити своєрідний зразок для наслідування, підручник, який надихав би найкращими людським чеснотами знатного молодика, а заодно й інших монархів Європи.

Головними джерелами для цього твору Куає стали записи французького офіцера-артилериста на польській службі Дюпона та відомого польського релігійного та державного діяча Анджея-Хризостома Залуського (бл.1650-1711), також в творі містяться посилання на латинські та французькі праці істориків Йоахіма Пасторія (1611-1681), Поля Ріко (1628-1700), Веспасіана Ієроніма Коховського (1633-1700), Димитрія Кантемира (1673-1723) та інших авторів. Щодо останнього історика зауважимо, що він відзначився як автор цілої низки наукових і філософських досліджень. В 1743 р. у Парижі було видано французький переклад його праці «Історія Османської імперії, у якій показуються причини її возвеличення та занепаду»[1]. Цей твір містив значні екскурси до українського минулого XVI-початку XVIII ст. і сприяв вивченню історії українського козацтва.

Було б безглуздо переказувати всі ті часті та розлогі фрагменти життєпису Собеського, створеного пером Куає, які безпосередньо торкаються історії України, зважаючи на пов'язаність долі цього монарха з українськими землями. Зупинимося на основних моментах, які, на нашу думку, краще за все характеризують цей твір.

Звичайно, в «Історії Яна Собеського» знайшли яскраве відображення ті події та особи, які були безпосередньо пов'язані з життям цієї особистості. Багато уваги Куає приділяє розгляду діяльності королів Яна II Казимира та Михайла Вишневецького, а також українського гетьмана Богдана Хмельницького (*Chmilienski*). Ще більше, ніж на вчинках Хмельницького, дослідник зосереджується на політиці Петра Дорошенка (*Doroszensko*), головного опонента Собеського в Україні. Однак, передусім, автора цікавить військова та політична діяльність самого польського воєначальника, а згодом короля.

[1] *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en François par M. de Joncquieres: En 2 tomes. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 1. – XLVIII+300 p.; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en François par M. de Joncquieres: En 2 tomes. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 2. – 389 p.; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en François par M. de Joncquieres: En 4 tomes. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 2. – 502 p.; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en François par M. de Joncquieres: En 4 tomes. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 3. – 576 p.; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en François par M. de Joncquieres: En 4 tomes. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 4. – 568 p.

Незважаючи на те, що головним героєм твору є вінценосна особа, історик, цілком в дусі Просвітництва, весь час висловлює прихильність до простого люду, визнаючи, що саме його тяжкою, а подекуди й непосильною працею здійснюються всі ті заслуги, які приписуються згодом правлячим монархам. Куає постійно підкреслює настрої, прагнення та сподівання звичайних селян, міщан, солдатів, яких він часто називає словом «співгромадяни» (*les concitoyens*). Саме тому він з розумінням ставиться до причин великого козацько-селянського повстання під проводом Хмельницького, своєрідним «першим дзвоником» до якого, знехтуваним шляхтою, став виступ Павлюка (*Pauluk*). Фактично з того часу, на думку автора, можна починати відлік тієї грандіозної війни в Україні, що не затихала далі впродовж чотирьох десятиліть. Куає не приховує своєї симпатії до скривдженої поляками «козацької нації»: «Відмова у правосудді та всьому іншому, різнорідне пригнічення могли тільки викликати сльози у нації сумирної та поневоленої вже довгий час. Але нація горда, яка відділяла обов'язок від рабства могла загасити свою лють лише кров'ю»[1]. Відповідальність за Хмельниччину, яка ледь не призвела до загибелі Речі Посполитої, історик повністю покладає на польську шляхту: «Козаки скаржилися, але їх не чули, і вони повстали. Можна було їх заспокоїти справедливістю та добротою. Суворість їхніх панів кинула тих у вир 38-річної війни»[2].

Втім, розповіді Куає про Хмельниччину бракує оригінальності. По суті, він просто переказує відповідний фрагмент з «Історії королів Польщі» П'єра Массюе з окремими вкрапленнями власних зауважень і доповнень. Значно цікавішим є розгляд подій більш пізнього часу, коли в повну силу розкрився військовий і політичний талант Собеського. Ставлення автора до постаті цього володаря, котрий набуває у творі рис ідеального короля-філософа, відображається у відповідності до концепції освіченого абсолютизму, палким прихильником якої, безумовно, виступав Куає. Правитель тут постійно дбає про народ, весь час жертвує собою заради вітчизни, намагається повернути під свою владу повсталих козаків, всіляко демонструючи їм свою ласку та прихильність. Історик весь час підкреслює, що Собеський прагнув «зберегти козаків, змусивши їх повернутися до їхнього обов'язку завдяки милосердю, та привернути їх до себе благодіяннями» й у цьому прагненні він не раз вступав у відкриту суперечку навіть зі своїм тодішнім королем Михайлом Вишневецьким, прихильником жорсткої позиції стосовно заколотників[3]. В цьому контексті показовим є епізод з облогою поляками Паволочі (*Pavoloc*), де закріпилася сильна козацька залога, віддана Дорошенку. Куає повідомляє, як після невдалої вилазки з фортеці до Собеського потрапило кілька полонених козаків. Проте замість стратити бунтівників «Ян їх одягнув у дороге сукно, дав їм грошей і вільно відпустив назад до міста з листами, у яких закликав обложених не змушувати його до крайніх заходів, даючи їм «слово короля та Собеського», що не затримує

[1] *Coyer G.-F., abbé*. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne... – T. 1. – P. 174.
[2] Ibid. – T. 2. – P. 149.
[3] Ibid. – T. 1. – P. 315, 326-328.

жодного з тих, хто захоче пройти до війська Дорошенка. Вони здалися, а доброта господаря привела їх усіх під його прапори. Ян, завдяки такому людяному поводженню, зміг порозумітися з бунтівниками, зберігши багато козацької та польської крові»[1].

Насамперед, головний герой твору цілком справедливо постає як талановитий полководець, що й принесло йому, як зазначає автор, заслужену корону. Куає постійно подає детальні описи походів і битв Собеського, більша частина яких відбувалася на теренах сучасної України. Тут можна згадати деякі з них, які знайшли своє висвітлення в «Історії Яна Собеського»: битви під Берестечком (*Berestesk*), де Собеський отримав тяжке поранення, Чудново (*Cudnow*), Слободищем (*Slobodyszée*), Підгайцями (*Podahieç*), Городком (*Grudeck*), Комарном (*Komarne*), Калушем (*Kalusse*), Хотином (*Choczin*), Львовом (*Léopol*), Теребовлею (*Trembovla*), Журавном (*Zurawno*), Язлівцем (*Jaslowiecz*) тощо. Особливо докладно описано битви під Підгайцями (1667), Хотином (1673) і Журавном (1676), не згадуючи вже про славнозвісний порятунок Відня (1683).

Не забуває автор відзначити і політичну мудрість Собеського, яка проявлялася у важливих державних рішеннях. Зокрема, у протиставленні Дорошенку нового гетьмана Ханенка (*Hanenko*), щоб розколоти єдність козаків[2], компромісах з Москвою щодо України в 1676 й особливо в 1686 рр.[3], дипломатичної активності, спрямованої на створення антитурецької коаліції тощо. Так, Куає згадує, що, опинившись у скрутном становищі під Журнавном, Собеський крім військового генію продемонстрував і неординарні політичні здібності, що полягали у посиленні взаємних підозр і недовіри між турками та татарами, приверненні на свій бік армії московського царя й організації дипломатичного тиску на султана з боку великих європейських держав щодо замирення турків з Польщею[4].

Не оминає Куає увагою і того факту, що козацька Україна мала в своїй минувшині прецеденти державної окремішності, що й створило підгрунтя для відвертого втручання султанського уряду в українсько-польське протистояння. Автор наводить текст турецької депеші, надісланої полякам напередодні оголошення війни, зміст якої полягав у визнанні державної самостійності «козацької країни». Щоправда, термінологія цього послання здебільшого нагадує маніфест французького Просвітництва з його викриванням тиранії й боротьбою за природні права та свободу, ніж реальний документ, створений під наглядом великого візиря. «Ви кажете, – цитує цей ультиматум Куає, – що Україна належить вам і що козаки є вашими підданими. Наче ми не знаємо, що ця нація була колись вільною і залежала тільки від самої себе. Це правда, що вона піддалася вам за власним бажанням і за певними умовами. Однак вона не хотіла підпорядкуватися тиранам, які зробили їй тисячі кривд. Вона взяла зброю, у відповідності до природно-

[1] Ibid. – T. 2. – P. 55-56.
[2] Ibid. – T. 1. – P. 313-314.
[3] Ibid. – T. 2. – P. 142; T. 3. – P. 92-99.
[4] Ibid. – T. 2. – P. 140-144.

го звичаю, щоб повернути собі свободу та свій первісний стан. Вона звернулася до Великої Порти, щоб отримати від неї протекцію та все те, що та надає всім нужденим»[1].

Без сумніву, віяннями просвітницької ідеології пронизане й досить скептичне ставлення автора до монархів і духовенства. Так, на противагу Собеському, більшість інших монархів виставляється у непривабливому світлі. Історик, наприклад, глузує з Яна II Казимира, який, не зробивши нічого величного, заповів своє тіло Польщі після смерті у Франції. Такий жест колишнього короля Куає визнає даремним і недоречним[2]. Цілу зливу критики виливає він на бездарне, на його думку, правління Михайла Вишневецького, яке, як зазначає автор, завдало багато лиха Речі Посполитій. У непривабливому вигляді подається й церква. Куає постійно наголошує на скривдженні католиками населення України, що належало до «грецького обряду». Протиставляючи простим трударям дармоїдів-священиків, він, приміром, зауважує стосовно ясиру, набраного кримцями у польських володіннях: «Серед того, що татари забрали найменш цінного, були монахи»[3]. Історик висміює з позицій раціоналізму віру в божественне втручання у людські справи. Зокрема, коли під Львовом на наступаючі турецькі війська линула рясна злива з сильним градом, котра майже не зачепила армію Собеського, «всі ті священики, єпископи та недолугі книжники, – пише автор, – які перебували у армії християн, заголосили про Боже диво»[4]. Не поділяючи такого містицизму, Куає, втім, схвально оцінив мудру поведінку короля, який, користуючись цією нагодою, оголосив про підтримку провидінням його дій і цим підняв бойовий дух свого воїнства.

Принагідно відзначимо, що при постійному глузуванні з релігії, церкви та забобонів, сам абат Куає був особою духовного стану. Свого часу навіть належав до ордену єзуїтів, з якого, щоправда, згодом вийшов, не бажаючи підкорятися жорсткій дисципліні цієї організації.

Іншою важливою особливістю даного твору Куає стало наведення цікавих і маловідомих фактів, пов'язаних з Україною. Зокрема, це стосується подвигів оборонців Кам'янця та Теребовлі, коли в першому місті неназваний артилерійський офіцер, не бажаючи здаватися, підірвав себе разом з пороховою вежею, знищивши себе і багатьох турків, а в іншому відзначився комендант Храновський зі своєю дружиною[5]. Не забуває автор вшанувати подвиг свого земляка-француза Отея, якому було доручено оборону від турків і татар Збаража і який до останку виконував свій обов'язок[6]. Ще більше він пишається витримкою, завзяттям й активною дієвою підтримкою свого чоловіка королеви Марисеньки, котра також була француженкою.

---

[1] Ibid. – T. 1. – P. 322-323.
[2] Ibid. – P. 363-364.
[3] Ibid. – P. 358.
[4] Ibid. – T. 2. – P. 80-81.
[5] Ibid. – T. 1. – P. 361-362; T. 2. – P. 84-93.
[6] Ibid. – T. 2. – P. 75-76.

Значну цікавість мають повідомлення Куає про московсько-польські переговори стосовно одруження короля Михайла Вишевецького з котроюсь із царівен, посагом для якої мало б стати повернення полякам Сіверського князівства. Автор зазначає, що така пропозиція Олексія Михайловича викликала інтерес і хвилювання серед шляхти, проте король зневажив ці матрімоніальні плани, що могли б принести великий зиск державі, одружившись з австрійською принцесою[1]. Ще одним цікавим моментом «Історії Яна Собеського» стало відображення політичної діяльності султанші-валіде, матері Мехмеда IV, яка не лише мала великий вплив на свого сина, але й багато в чому визначала вектор і характер діяльності турецького уряду. Куає зауважує, що саме під впливом цієї жінки, «пам'ять про яку повинна бути дорогою для родини Османів», було скасовано «жахливий закон Баязета, який наказував султану вбивати своїх братів і дядьків, щоб утвердитися на троні»; саме вона сприяла призначенню великим візирем Кара-Мустафи, який приєднав до Порти значну частину України. Як відомо Турхан-Хатіс, була українкою за походженням, первісне ім'я якої подекуди подають як Надія. Вона була другою після Роксолани відомою українкою на троні Османської імперії, хоча й не здобула такої відомості, як та. Щодо походження матері Мехмеда IV Куає зазначає: «Вона була черкаскою [черкасами досить часто називали тоді українців – Є. Л.], дочкою грецького [тобто православного – Є. Л.] священника» (*elle était Circassienne, fille d'un Prêtre Grec*)[2].

Досить важливо відзначити географічні уявлення Куає щодо меж тодішньої «України». Звичайно, він постійно оперує тогочасною історико-топографічною термінологією, використовуючи означення таких традиційних регіонів як Волинь, Поділля, Покуття, Буковина, Сіверщина, Чернігівщина, Київщина. Особливо зауважимо, що автор досить обережно підходить до використання поняття «Русь» (*la Russie*), щоб не спровокувати досить типову плутанину того часу. Хоча «держава царів» у нього традиційно визначається як «Московія», він, втім, не забуває додавати до терміну «Русь» кольорового епітету, щоб читачі розуміли, що йдеться саме про Руське воєводство (*le Palatinat de Russie*) Речі Посполитої, й не були введені в оману. Цікаво те, що Куає майже не користується традиційною для французів дефініцією «Чорна Русь» (*la Russie Noire*) щодо земель сучасної Західної України. Як правило, у нього йдеться про «Русь Червону» (*la Russie Rouge*). Наприклад, «Львів, столиця Червоної Русі» (*Léopol, Capitale de la Russie Rouge*)[3], «Яворів, у Червоній Русі» (*Javorow dans la Russie Rouge*)[4], татари після Меджибожа (*Mienzibow*) в 1684 р. пішли на Червону Русь[5]. В той же час автор не вказує на відмінність понять «Чорна Русь» і «Червона Русь».

[1] Ibid. – T. 1. – P. 338.
[2] Ibid. – T. 2. – P. 66-67, 116-117.
[3] Ibid. – T. 1. – P. 174.
[4] Ibid. – T. 3. – P. 33.
[5] Ibid. – T. 3. – P. 15.

Але найбільшою та найбагатшою провінцією Речі Посполитої історик все-таки справедливо визнає Україну. Ця територія важлива ще й тому, що саме через неї почалася та довга війна, яка ледь не привела польську державність до загибелі. Автор зазначає, що та «країна, яку сьогодні називають Україною, займає простір у сотню льє вздовж і майже так само вшир, розділений Бористеном на дві майже рівні частини»[1]. Зауважимо, що тогочасний льє дорівнював близько 4 км, а найбільша відстань між крайніми точками України зараз складає 1315 км з заходу на схід та 893 км з півночі на південь[2]. Тобто у визначений Куає квадратний простір потрапляє основна частина нашої сучасної держави. Серед найважливіших міст «козацької країни» автор вказує Умань (*Human*), «найбільше та найзаселеніше місто України», Бар (*Bar*), Немирів (*Nimirow*), Брацлав (*Braclaw*), Кальник (*Kalnik*), Паволоч (*Pavoloc*)[3]. Зазначимо, що він практично не згадує про Лівобережжя, яке майже не входило в сферу діяльності Собеського, але, безумовно, до України він відносив сучасні йому Гетьманщину та Запоріжжя.

Не забуває Куає відзначити і традиційну історичну, культурну та релігійну спільність південно-східних провінцій Речі Посполитої, згадуючи, зокрема, про поширення «на Чорній Русі, Покутті, Поділлі, Волині та Україні грецької схизми», тобто православ'я[4].

В цілому слід визнати дану працю Куає серйозним науковим дослідженням, яке суттєво збагатило тогочасну французьку українознавчу історіографію і сприяло вивченню подій в Україні другої половини XVII ст. Разом з тим окремі свідчення «Історії Яна Собеського» не втрачають характеру історичного джерела. Без сумніву, цей твір потребує ретельного та уважного вивчення вітчизняними дослідниками.

4. 7. Відображення питань історії «козацької країни» в працях просвітників та енциклопедистів

Розгляд історії України бачимо і в працях інших просвітників. Значну увагу в своїх наукових студіях «козацькій країні» приділяв історик, філософ і дипломат Габріель Бонно де Маблі (1709-1785). Як і його молодший брат Етьєн Бонно де Кондільяк (1715-1780), він з дитинства був занурений в атмосферу інтелектуальних пошуків і обертався в середовищі найпередовіших людей свого часу. Серед близького оточення Маблі бачимо Руссо, д'Аламбера, Монтеск'є, Гельвеція та ін. Сприйнявши передові віяння епохи, він незабаром почав сам генерувати рецепти, покликані покращити суспільство, поступово еволюціонуючи у своєму світогляді від ідей конституційної монархії до парламентаризму, республіканізму та навіть комунізму.

---

[1] Ibid. – T. 1. – P. 171.
[2] *Маценко Г. О.* Книга рекордів України. Природа навколо нас. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 80 с. – С. 4.
[3] *Coyer G.-F., abbé*. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne... – T. 2. – P. 55, 57.
[4] Ibid. – T. 3. – P. 97.

Парадигмою сучасної історичної науки філософ цілком в дусі просвітників вважав виховування людства за допомогою прикладів минулого. Для того, щоб відрізнити добро від зла, за Маблі, історик повинен грунтувати свої погляди на законах природного права. В синтезованому вигляді своє бачення ролі і місця історії у суспільстві, її методології та завдань історика мислитель виклав у своїх працях «Про вивчення історії» (1775)[1] та «Про манеру історіописання» (1783)[2].

Загальноєвропейську відомість Маблі приніс великий нарис «Суспільне право Європи, основане на договорах», в цілому завершений у 1748 р., який, по суті, є розглядом історії столітнього періоду європейської дипломатії від 1648 р. до своєї сучасності[3]. Просвітник почав над ним працювати після того, як став секретарем у зовнішньополітичному відомстві кардинала П'єра-Поля Герена де Тансена (1680-1758), що дало йому змогу уважно ознайомитися з текстами міжнародних угод, реляціями послів, листуванням монархів і впливових осіб. Хоча кар'єра дипломата для Маблі виявилася нетривалою, він добре зарекомендував себе на цій ниві, відзначившись при заключенні Вроцлавського миру (1742) та в ході Бредського конгресу (1746). Будучи противником агресивних загарбницьких війн, він вважав свою працю з історії міжнародного права внеском у розвиток порозуміння та співпраці між країнами: «Умови, що зближають держави, складають, мабуть, найважливішу частину історії. Наші сучасні історики, здається, так не думають, оскільки, побіжно оглянувши договори, поспішають перейти до опису військових деталей та інтриг»[4]. Природно, що посеред розгляду міждержавних взаємин увагу Маблі привертають і договори, безпосередньо пов'язані з «козацькою країною».

Аналізуючи останні сто років європейської міжнародної політики, автор намагається розібратися з причинами, суттю та значенням тих змін, що відбулися в Старому Світі. Його історичний огляд може бути по праву визнаний підручником для діючих дипломатів і політиків того часу. Одним з питань, яке намагався розкрити у своєму творі Маблі, був стрімкий розвиток Московії, котра з маловпливової держави на північно-східній околиці Європи протягом століття перетворилася на найважливішого гравця у великій політиці на континенті, поставивши під свій контроль весь східноєвропейський регіон і продовжуючи нарощувати свою міць. Саме в фарватері зростання російської могутності переважно й розглядаються події в Україні. Крім того, дослідник робить спробу розібратися з причинами, що зумовили ослаблення Речі Посполитої, Швеції та Османської імперії. Просвітник намагається не пропустити жодної з важливих політичних угод між Росією,

---

[1] *Mably G.-B. de, abbé*. De l'étude de l'histoire // Mably G.-B. de, abbé. Oeuvres complètes de l'abbé de Mably. – Lyon: Chez J. B. Delamolliere, 1792. – T. 12. – 500 p. – P. 1-318.

[2] *Mably G.-B. de, abbé*. De la manière d'écrire l'histoire // Mably G.-B. de, abbé. Oeuvres complètes de l'abbé de Mably. – Lyon: Chez J. B. Delamolliere, 1792. – T. 12. – 500 p. – P. 321-500.

[3] *Mably G.-B. de, abbé*. Le droit public de l'Europe, fondé sur les traités, par Mr. l'Abbé de Mably. Avec des remarques historiques, politiques & critiques par Mr. Rousset. – Amsterdam & Leipzig: Chez Arkstee & Merkus, 1761. – T. 1. – XIX+190+238 p.; T. 2. – 414 p.; T. 3. – 308 p.

[4] Ibid. – T. 1. – P. XI-XII.

Польщею, Туреччиною та Кримом. Зокрема, він уважно розглядає умови та наслідки домовленостей в Андрусові (1667), Бучачі (1672), Журавні (1676), Бахчисараї (1681), Москві (1686), Карловицях (1699), Стамбулі (1700). Одними з найсуттєвиших питань, які розглядалися в ході укладання цих договорів, були питання України та козаків.

Історик досить добре орієнтується в подіях, що відбулися протягом останніх ста років на землях козаків. Він зазначає, що занепад Речі Посполитої був спричинений повстанням козаків за правління Яна II Казимира (імені Хмельницького автор не називає, очевидно, воно було йому відомим, хоча й не мало для нього якоїсь цінності). Більше уваги автор приділяє «шефу запорозьких козаків» Дорошенку (*Dorosesko, Chef des Cosaques Saporovi*), котрий не лише підняв повстання проти Польщі, але й прийняв протекцію турецького султана. Як пише Маблі, прагнучи захистити своїх нових підданих, той «увійшов до Поділля в 1672 р., обложив і взяв Кам'янець (*Caminiec*) за дуже короткий час, атакував Лемберг в Чорній Русі (*Lemberg dans la Russie Noire*) і привів поляків до такого смутку, дійшовши аж до Бучача (*Bouczacz*), що мир тут і був підписаний 18 жовтня 1672 р. Михайло-Корибут, польський король, відступив значну частину Поділля Порті й зобов'язався сплачувати щорічну данину в 22 тисячі дукатів і ставитися до козаків, як до друзів»[1].

Подібним чином розглядає Маблі й Журавненський мир, наводячи основні домовленості між сторонами, в ході яких Польща та Туреччина поділили Україну між собою. Щоправда, саме Журавно автор чомусь «розмістив» на Дністрі, очевидно, сплутавши Дністер і Дніпро, назви яких досить схожі[2]. Не забуває історик відзначити й те, що Дорошенко в той час перейшов на бік московського царя, а це в свою чергу спровокувало війну між турками та росіянами, яка хоча й відзначилась певним успіхом для султана, в цілому більше принесла користі Росії.

Досить часто Маблі звертається до подій 1709 р. в Україні. Він зазначає, що, посилившись на південному напрямку, Московська держава отримала змогу воювати зі своїм іншим споконвічним противником – Швецією. Історик постійно підкреслює, що саме розгром армії Карла XII під Полтавою дав повне право Росії називатися великою державою.Слід відмітити, що про роль Мазепи та козаків у цих подіях Маблі зовсім не згадує. Взагалі його ставлення до козацтва негативне. Перебуваючи в полоні полонофільських симпатій і покладаючись на свідчення західних істориків, він дає козакам наступну характеристику: «Татари за походженням і незвичні до дисципліни, вони найчастіше приносили лихо своїм друзям, ніж своїм ворогам. Вони спричинили в Польщі тисячі жахливих війн і ця Республіка не мала добрих взаємин з Портою аж доти, доки їх не позбулася. Цар Петро I наважився вчинити щось подібне стосовно козаків лівого берегу Бористену. Тільки знищивши їх, можна зупинити хід їхніх повстань і заколотів»[3].

[1] Ibid. – T. 2. – P. 48.
[2] Ibid. – P. 48-49.
[3] Ibid. – P. 49-50.

Автор добре розуміє, що збереження своїх вольностей і привілеїв козаками стоїть на заваді централізаторській імперській політиці, тому з певністю передбачає ліквідацію козацької України самодержавством. До слова, він стане очевидцем завершення цього процесу за півстоліття потому, дожив-ши до часу найбільшого розквіту імперії Катерини II.

Але й до Росії відношення автора цього твору насторожене й часто навіть вороже. На відміну від русофільства Вольтера, Маблі поділяє діаметрально протилежні погляди. Спостерігаючи за посиленням агресивної й експансіоністської політики цієї імперії, мислитель прогнозує, що наступними її жертвами стануть Польща, Крим і, можливо, Туреччина. Він відзначає, що від початку XVIII ст. практично всі польські королі були царськими ставлениками, окрім хіба що Лещинського, якого підтримувала Франція, але його правління було нетривалим і двічі швидко закінчувалося під натиском російських полків. Звідси випливає логічний висновок, якщо так піде й далі, Річ Посполита взагалі може втратити державний суверенітет. Щодо південного напрямку своїх завоювань, то Росія їх дуже чітко задекларувала під час походів на Крим та Азов, будівництвом Таганрога, Кам'яного Затону та Новобогородицької фортеці на Самарі. І хоча ці укріплення були зруйновані за умовами Прутського миру (1711), царський уряд повернеться до їх реалізації, коли посилиться[1].

Ідею франко-російського альянсу автор відкидає, говорячи про її безперспективність. Так, згадуючи, що пробні кроки на шляху до цього вже були зроблені під час перебування Петра I в Парижі, філософ зауважує, що ці угоди не принесли користі жодній із сторін, крім торгівельної сфери. «За своїми політичними, військовими та економічними інтересами, – пише Маблі, – Росія ближче до Австрії, ніж до Франції. Тому, якщо Росія отримає союзників у Відні та Лондоні, Франція мусить шукати підтримки у Порти та Швеції»[2]. По суті, дослідник дає конкретні поради уряду Людовіка XV, яким чином можна завадити поширенню російської експансії в Європі. Як відомо, протягом XVIII ст. французька зовнішня політика переважно матиме антиросійську спрямованість. Цілком у дусі Маблі.

Хоча подій в «козацькій країні» Маблі торкається час від часу, знаменно те, що він постійно оперує лише терміном «Україна», щодо ареалу козацьких володінь, який вживає весь час. Втім, населенням «України» для нього є тільки козаки, яких в дусі тогочасної історіографії він розглядає, як певну націю, як вже зазначалося, споріднену з татарами.

Великий трактат з історії міжнародної дипломатії став не єдиним твором Маблі, де автор звертався до української проблематики. В цьому контексті можна згадати про його трактат «Про управління та закони Польщі» (1771)[3]. Ця розвідка була написана після здійснення просвітником

[1] Ibid. – P. 66-69.
[2] Ibid. – T. 1. – P. 79-80.
[3] *Mably G.-B. de, abbé*. Du gouvernement et des loix de la Pologne à M. le comte Wielhorski // Mably G.-B. de, abbé. Oeuvres complètes de l'abbé de Mably. – Lyon: Chez J. B. Delamolliere,

подорожі до Речі Посполитої на запрошення барських конфедератів. Як відомо, Франція тоді надавала значну підтримку конфедератам, відправляючи гроші, зброю й офіцерів. Одним з керівників шляхетських військ був відомий французький полководець Шарль-Франсуа Дюмур'є (1739-1823), що зазнав поразки від армії Суворова. Французьке суспільство було добре поінформоване про ситуацію в Польщі, повстання гайдамаків, перебіг російсько-турецької війни.

Знаючи про полонофільські погляди видатного мислителя та про його прозорливість при аналізі політичних проблем, антиросійське угруповання польської шляхти звернулося до Маблі з проханням скласти поради для проведення реформ у Польщі, покликаних покращити її становище. У відповідь мислитель написав досить великий аналітичний трактат, адресований на ім'я графа Михайла Вієльгорського (бл. 1730 – бл. 1814), який виконував функцію емісара Барської конфедерації до Франції. Українській інтелігенції, мабуть, краще відомий онук останнього, композитор Михайло Юрійович Вієльгорський (1788-1856), що відзначився активною участю у викупі Великого Кобзаря з кріпацтва, а також тим, що до його доньки Анни безуспішно сватався Гоголь.

Не аналізуючи суспільно-політичних поглядів просвітника, представлених у цьому творі, зазначимо, що, пропагуючи свої рецепти стосовно покращення становища Речі Посполитої, Маблі показує гарну ознайомленість з історією Польщі, частиною якої протягом століть була й Україна. Щоб підсилити патріотичний дух поляків, він апелює до їхнього історичного минулого, згадуючи, зокрема, славетних сарматів та блискучі перемоги Собеського. Філософ зазначає, що маючи спадкову монархію, яка існувала в часи Ягеллонів, королівство мало стабільність, порядок і поступовий розвиток. Ослаблення королівської влади призвело до посилення чвар між різними угрупованнями шляхти, кожне з яких намагалося відстоювати свою кандидатуру короля, пост якого став виборним. Це призвело до хаосу та анархії в державі. Цим, звичайно, користуються сусідні держави, й у першу чергу Росія. «Ваші добрі громадяни повинні усвідомити, – пророче пише Маблі, – що Польща з титулом республіки, стане, насправді, лише провінцією Росії, якщо ви не виженете її війська зі своїх володінь. Бійтеся її гарантій, бійтеся її благодіянь, особливо бійтеся її протекції. Рано чи пізно ви перетворитеся на рабів, якщо ваші сусіди зберігатимуть найменший вплив на ваші справи… Не вами була дана корона Августу III. Вона була подарована йому Росією»[1]. Передбачаючи, що в скорому часі Польща може втратити державну незалежність, Маблі радить конфедератам за будь-яку ціну не допустити виходу Османської імперії з війни проти Росії. На його думку, поляки мають переконати султана, що той має продовжувати війну, оскільки імперія Катерини II швидко виснажиться, її фінансова система прийде в безлад і це, зрештою, призведе до її поразки. Для підкріплення своєї думки

1792. – T. 8. – 416 p. – P. 1-281; *Mably G.-B. de*. Du gouvernement et des loix de la Pologne / Introduction et notes par Marc Belissa. – P.: Kimé, 2008. – 383 p.

[1] *Mably G.-B. de, abbé*. Du gouvernement et des loix de la Pologne à M. le comte Wielhorski... – P. 4, 52.

філософ наводить історичний приклад, пов'язаний з Полтавою, коли Петро I протиставив супротивнику «величне терпіння» і після численних поразок вщент його розгромив[1]. Зважаючи на велике повстання гайдамаків, яке владі Речі Посполитій вдалося щойно придушити, та на міжнародний розголос про порушення прав дисидентів, під якими розумілися практично всі некатолики і на захисті яких активно наполягала Росія, Маблі зауважує, що поляки нізащо не повинні дозволяти втручатися іншим державам у свої внутрішні справи, вирішуючи їх самостійно[2]. Проте, як знаємо, поради французького просвітника не врятували Барську конфедерацію від розгрому, Річ Посполиту від розподілів, а Туреччину від поразок у війнах з Росією.

Слід згадати, що подібні рекомендації про реформування суспільно-політичних відносин у Польщі, за пропозицією того ж Вієльгорського, одночасно з Маблі склав і Жан-Жак Руссо (1712-1778). Як і його колега, Руссо співчував барським конфедератам і висловлював надію на те, що «Росія не зможе уярмити Польщу»[3].

Зауважимо, що, перебуваючи в Парижі, Вієльгорський опублікував у 1770 р. французькою мовою «Маніфест Польської конфедеративної республіки». Це об'ємна книга, де не лише подано програмні вимоги барських конфедератів, але й надруковано у французькому перекладі цілий комплекс державних документів та інших актів, пов'язаних з питаннями дисидентів та актуального збройного конфлікту в Речі Посполитій. Серед цих документів, більшість з яких, безумовно, має справжнє походження, можна побачити один, з приводу виникнення котрого в історіографії досі точаться суперечки. У цій книзі він називається «Маніфест імператриці Росії про знищення священиків, шляхтичів і євреїв, датований 20 червня 1768 р. у Петербурзі»[4]. Цей фальсифікат, який був відбиттям реальних гасел гайдамацького руху, відомий в історіографії як «золота грамота». Його походження свого часу досліджував український діаспорний історик Петро Мірчук[5]. У подальшому французькі історики не раз будуть звертатися до цього псевдодокументу, обстоюючи жорстокість царизму.

Серед творів діячів доби Просвітництва особливо треба відзначити внесок у розвиток і поширення знань про Україну французьких енциклопедистів. Насамперед йдеться про «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел». Добре відомо, що створення цієї колосальної праці тривало з 1751 по 1772 під загальним керівництвом Дідро і д'Аламбера й у кінцевому підсумку склало 17 томів тексту, 11 томів ілюстрацій, де містилося 71 818 статей. Це не враховуючи 4 томів додатків (1776-1777) і тóму ілюстрацій до них, а також 2 томи таблиць і доповнень (1780). Хоча до

---

[1] Ibid. – P. 257.
[2] Ibid. – P. 262.
[3] *Rousseau J.-J.* Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projettés par J. J. Rousseau. – Londres, 1782. – 174 p. – P. 16.
[4] *Wielhorski M.* Manifeste de la République confédérée de Pologne. – P., 1770. – 141+295 p. – P. 261-262.
[5] *Мірчук П.* Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью Йорк: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1973. – 320 с.

реалізації такого грандіозного задуму було залучено десятки найвідоміших інтелектуалів того часу, головний персональний внесок у створення «Енциклопедії» слід віднести на рахунок Луї де Жокура (1704-1779), або, як його ще називали, «раба Енциклопедії» (*esclave de l'Encyclopédie*). У доробку цього автора близько 18 тисяч статей, поміж яких «Україна» (*UKRAINE*), «Русь (=Росія)» (*RUSSIE*), «Поділля» (*PODOLIE*), «Волинь» (*VOLHINIE*), «Київ» (*KIOW, ou KIOVIE*), «Луцьк» (*LUCKO*), «Кам'янець» (*KAMINIECK*), «Татари» (*TARTARES*), «Запорожці» (*ZAPORAVIENS, ou ZAPOROGES*) та ін. Зазначимо, що саме в замітках стосовно запорожців подано свідчення про Мазепу[1].

На жаль, не всі матеріали «Енциклопедії» були авторизовані, тому зараз важко визначити, кому належать деякі статті, зокрема, «Козаки» (*COSAQUES*), «Гетьман» (*HETMANN*), «Батурин» (*BATURIN*), «Львів» (*LEOPOL, LEMBERG*), «Хмільник» (*CHMIELNIC*), «Чигирин» (*CZEBRIN*), «Черкаси» (*CZIRCATSI*), «Чернігів» (*CZERNIKOW*), «Чорнобиль» (*CZARNOPEL, CZERNOBEL* – в уявленні редакторів енциклопедії це два окремих міста, розташованих на Волині), «Чортків» (*CZARTIKOW*) тощо.

Визначаючи заслуги де Жокура, необхідно відзначити, що основними джерелами для його українознавчих статей були твори Вольтера. Саме тому інформація, подана ним, по суті, дублює повідомлення, що містяться в працях «короля філософів». Наприклад, згадки про заснування константинопольськими імператорами «Кізовії», тобто Києва; про старовинні грецькі написи на його будівлях; про походження козаків від «збіговиська давніх роксоланів, сарматів і татар»; про невпорядковане використання запорожцями жінок для поповнення своїх лав, коли брат має дітей від сестри, а батько від дочки; про католицтво українців (цей етнонім де Жокур також використовує слідом за Вольтером) до переходу їх під владу Росії і т. п.[2] Хоча, звичайно, більшість свідчень, наведених в «Енциклопедії» мали достовірний характер.

Відзначимо, що багато нових матеріалів було вміщено незабаром у доповненнях до «Енциклопедії» (1776-1780), наприклад, статті «Київщина» (*KIOVIE*), «Ніжин» (*NESCHIN ou NIESCHIN*) та ін.[3] Було також вміщено несподівано досить велику за обсягом статтю «Хмельницький» (*CMIELNISKI*), де вказано основні віхи життя гетьмана. Небагатьом постатям в енциклопедії відведено стільки місця. Цей матеріал займає шість стовпчиків на трьох сторінках. Його автором є Клод-Луї-Мішель де Сасі, королівський цензор та історик, член кількох наукових товариств. Де Сасі було доручено створення статті про Хмельницького, оскільки він свого часу написав «Загальну історію Угорщини», тож вважався фахівцем зі східноєвропейської

[1] *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, par une Société de gens de lettres. Mis en ordre & publié par M. Diderot... & quant à la partie mathématique, par M. d'Alembert... – T. 17. – P.: Chez Briasson. David l'aîné. Le Breton. Durand, 1754. – P. 693.
[2] Ibid. – P. 371, 693.
[3] *Supplement à l'Encyclopedie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, par une Société de gens de lettres. – Amsterdam: Chez M. M. Rey, Libraire, 1777. – T. 3. – P. 686; T. 4. – P. 32.

минувщини. В цілому виклад біографії гетьмана достовірний, хоча він позбавлений майже будь-якого датування. Автор просто переповідає основні події життя «цього славетного мужа, який відзначився тим, що поставив Польщу за волосину від загибелі», в логічній послідовності. Не забуває відзначити де Сасі важливу роль у розгортанні Хмельниччини Максима Кривоноса (*Czivonos*). Втім, це єдиний з козацьких полковників, згаданих у статті. Значно краще висвітлено протилежний табір. Серед польських воєначальників та урядовців названо Миколу Потоцького, Адама Кисіля, Ярему Вишневецького, Януша Тишкевича, Самуїла Осинського, Андрія Фірлея. Левову частку статті відведено під переказ подій під Зборовом і Збаражем. Хоча автор міг вважатися у Франції знавцем східноєвропейської історії, слід зауважити, що висвітлення ним подій виказує недостатню обізнаність з перебігом Хмельниччини. Так, причинами повстання де Сасі вважає особисті амбіції козацького ватажка, після битв під Зборовом і Збаражем автор не позначає більше жодного збройного зіткнення між ворогуючими сторонами і т. д. А його тезу про те, що «Хмельницький знайшов смерть достойну себе в битві, яку він дав полякам і в якій він сперечався за перемогу до останнього подиху», можна взагалі не коментувати. Також треба відмітити, що, користуючись працями авторів минулого століття, він міг дещо заплутати сучасних йому читачів, вживаючи поняття «*la Russie*». Якщо для людей XVII ст. під цим терміном здебільшого розумілась східна окраїна Речі Посполитої, то через сто років це слово вже досить твердо асоціювалося з «імперією царів». Тому деякі фрази цієї енциклопедичної статті могли дезорієнтувати читача кінця XVIII ст. Для зразку наведемо кілька з них: «Хмельницький уклав альянс з русинами (=росіянами), польськими підданими»; «загони під проводом Кривоноса поширилися по Поділлю та по Русі (=Росії)»; «руська (=російська) знать, вигнана зі своїх замків селянами, що поєдналися з козаками, кинулась до цього міста [мається на увазі Замостя – Є. Л.]»; перебуваючи під Замостям, «Хмельницький, щоб закрити шляхті дорогу на Русь (=в Росію), збирався розташувати тут свої війська». Ще однією анахронічною ознакою даної статті є та обставина, що країна, де діяли Хмельницький і козаки, жодного разу не названа Україною, а лише Руссю[1].

А ось інша стаття з доповнень до «Енциклопедії» представляє саме новий підхід до висвітлення минулого України. Йдеться про статтю «Козаки», яка містилася й в основному тексті даного енциклопедичного видання, однак тепер її було повністю переписано і вона докорінно відрізнялася від попереднього варіанту. Якщо початково її обсяг складав лише 13 рядків, то в новому вигляді вона займала вже 6 стовпчиків щільного дрібного тексту, розташованого на 4 сторінках. Тобто обсяг статті зріс приблизно в 35 разів. Годі вже й казати, наскільки цей матеріал став більш насиченим інформативно. Включення такого розгорнутого нарису до енциклопедії свідчить не лише про ознайомленість автора з історією козацтва, але й про зацікавленість редакторів видання та очевидний попит читачів на деталізовану ін-

[1] *Supplement à l'Encyclopedie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, par une Société de gens de lettres. – Amsterdam: Chez M. M. Rey, Libraire, 1776. – T. 2. – P. 473-475.

формацію про козаків. В «Доповненні» до енциклопедії читаємо: «Хоча ця стаття здається вже досить розгорнутою, ми не хотіли б однак пропустити щось, що стосується історії козаків Малої Росії»[1].

На жаль, ім'я автора даної статті про козаків залишилося прихованим під ініціалами *T. D. G.* Його особа є невідомою[2]. В той же час свідчення, наведені ним, дозволяють визнати цього дослідника одним з найкращих знавців минулого козацтва, поміж своїх французьких колег, таких як Вольтер, де Жокур та ін. Саме його грунтовна обізнаність в даному питанні дозволила йому уникнути тієї купи неоковирностей, яка була притаманна багатьом його попередникам, і насамперед двом останнім. Наприклад, про першопочаткове охрещення українців у католицтво. *T. D. G.* зазначає, що козацький народ з давніх-давен дотримувався «грецького обряду» й мав ту ж саму релігію, що й «московити», а його охрещення уходить своїм корінням в глиб минувшини й відоме з князівських часів на Русі; саме це змушувало козаків протестувати проти рішень «собору у Бресті-Литовському в 1595 р.» (*à Breste, en Lithuanie, en 1595*), коли православну церкву почали змушувати до підпорядкування Риму й переслідувати її священників і паству, що, врешті-решт, вилилося у грандіозне повстання під проводом Хмельницького (*Bogdan Chmelnizki*), «чоловіка дієвого та дуже розумного», котрий перетворив Україну на фактично самостійну державу з центром у Чигирині (*Tschigirin*)[3]. Зауважимо, що інші козацько-селянські повстання при цьому не згадуються.

Автор також заперечує татарське походження козаків, кількаразово наголошуючи, що «вони є русинами за своїми витоками» (*ils sont Russes d'origine*), а їхня мова, хоча й близька «до мов поляків і московитів, є ближчою до останніх»[4]. Навпроти, він всіляко підкреслює, що козацтво викристалізувалося саме в війнах з татарами. «Є всі підстави гадати, – пише він далі, – що вони [козаки – Є. Л.] є русинами за походженням; їхня мова та релігія є цьому доведенням. Щоправда, однак, вони мають татарську подобу, чого не можна відкидати, але це саме по собі нічого не доводить: така схожість між двома народами може бути наслідком змішення обох націй внаслідок шлюбів»[5].

Аналізуючи дискусійну етимологію поняття «козак», автор згадує про виведення цього терміну від слов'янських слів «коза», «коса» чи кипчацького «грабіжник, крадій», а також від літописних «касогів», з якими воював ще «князь Мстислав Тьмутараканський, син Володимира Великого» (*le prince Mstislaw de Tmutracan, fils du grand Wladimir*). Якщо перші версії, історику здаються малоймовірними та необгрунтованими, то саме остання, згідно з

[1] Ibid. – P. 623.
[2] *Hardesty K*. The Supplément to the Encyclopédie. – Hague: Martinus Nijhoff, 1977. – 177 p. – P. 152. (Archives internationales d'histoire des idées / International archives of the history of ideas. - № 89).
[3] *Supplement à l'Encyclopedie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*… – T. 2. – P. 620.
[4] Ibid. – P. 620-623.
[5] Ibid. – P. 622.

його поглядами, має право на існування, хоча й не може бути прийнята, як єдино правильна. Історик наголошує: «Схожість назв не є вичерпним доказом. Ім'я може переходити з одного народу на інший». Він підкреслює, що не позбавлене логіки твердження про татарське коріння слова «козак», яке в мові цих степових кочовиків означало «легкоозброєного воїна; солдата, схильного виснажувати та турбувати ворога запеклими боями; найманця, що служить за плату, і нарешті чоловіка з виголеною головою»[1]. Згадує він і те, що раніше козаків досить часто називали «черкасами» (*les Tschirkasses*), за назвою їхнього міста. Зазначимо, що кипчацька та татарська версії, розглянуті автором окремо, по суті, виглядають однаково.

Козаків *T. D. G*. вважає не стільки народом, скільки військовим співтовариством (*la milice*). Зазначаючи, що основу козацтва склали уродженці «Малої Росії», він свідчить про приєднання до його лав поляків, росіян, татар і вихідців з інших націй. «Можна зробити висновок, – пише історик, – що це не є ні назвою нації, ні назвою країни, а лише професії, характеру діяльності, що відображає особливу схильність до ведення війн»[2].

Історик наголошує на підтримці на перших порах козацтва з боку польських королів. Зокрема, він згадує про надання Баторієм козакам клейнодів: корогви, бунчука (дослівно – «кінського хвоста»), булави (дослівно – «командирського жезлу») та печаті, а також містечка Трахтемирів (*Terechtemorow*). Відзначає автор і великий внесок у розвиток козацької організації Предслава Лянцкоронського (*Preslaw, ou bien Predislaw Lanskoronsky*) та «князя Богдана Ружинського, першого гетьмана» (*prince Bogbàdan Roschinsky, premier hetmann*), котрі сприяли поширенню козацького впливу в Україні[3].

Знаменно те, що у своїй статті автор виходить за межі розгляду суто козацтва й подає найголовніші віхи української історії: правління давньоруських князів, початок занепаду Києва в часи Андрія Боголюбського (*André Jurgewitsch Bogolubskoy*), зруйнування краю татарськими ордами хана Батия (*Bati*) в 1240 р., підкорення більшої частини руських земель поляками та литовцями. Згадує історик і про такий дискусійний факт у вітчизняній історіографії, як розгром у 1320 р. військами Гедиміна київського князя Станіслава (*Stanislau, prince de Kiovie*), нащадка роду давньоруських правителів, і посадження великим князем литовським у Києві свого намісника[4]. Але, звичайно, починаючи з XVI ст. головну увагу звернуто саме на козаків.

Побіжно торкаючись подій визвольної війни під проводом Хмельницького, якому в цьому ж томі додатків присвячено окрему статтю, автор не зупиняється докладно на перебігу військових дій, а лише характеризує умови договору в Переяславі (*Peréaslawl*), який він датує 6 січня 1654 р. В той же час він свідчить про освоєння козаками саме в цей час Слобожанщини й виникнення п'яти слобідських полків: Охтирського (*Achtirka*),

[1] Ibid.
[2] Ibid.
[3] Ibid. – P. 621.
[4] Ibid.

Сумського (*Sumi*), Харківського (*Charkow*), Ізюмського (*Isum*) та Рибінського чи Острогозького (*Rybna ou Ostrogoschk*)[1]. Оминаючи насичену подіями добу Руїни, наступним після Хмельницького гетьманом в статті згадується вже Мазепа, в контексті загальновідомої на заході полтавської епопеї. Слідом за ним слідують згадки про двох останніх гетьманів Данила Апостола (*Daniel Apostel*) та Кирила Розумовського (*Kirila Grigorgewitsch Rasomowsky*), перед обранням яких, як зауважує автор, пост гетьмана кілька років був вакантним. Стосовно останнього очільника України, історик зазначає, що на характер вибору його козаками вплинула особиста позиція імператриці Єлизавети[2].

Слід відмітити, що дану енциклопедичну статтю присвячено козакам взагалі, але, звичайно, головне місце в ній відведено саме українському козацтву, як найвідомішому тоді в Європі. Щодо останнього в статті повідомляється: «Сьогодні розрізняють два види козаків – малоросійських (*les Malorossis*) і запорозьких (*les Saporogiens*)». Розглядаючи запорожців, автор не тільки зауважує, що вони живуть на Січі (*la Setscha*) за дніпровими порогами, звідки й отримали свою назву, але й подає картини їхньої побутової та військової діяльності. При цьому жодним словом не згадується вольтерівська нісенітниця про практикування запорозькими козаками інцесту, лише зазначено, що на Січі живуть одні чоловіки. Трохи далі автор повідомляє про криваву розправу, влаштовану Петром I у 1709 р. над запорожцями та їх родинами за перехід мазепинців на бік шведів, що змусило багатьох козаків забирати своїх жінок і дітей і тікати з насидженого місця[3].

Зауважимо, що на той момент, коли ця стаття побачила світ (1776), Запорозька Січ була вже зруйнована Катериною II, а козацький стан в Україні фактично було ліквідовано. Втім, автор вищезгаданої статті відчував подібний розвиток подій, зазначаючи наприкінці свого невеличкого твору: «Завершуємо наш огляд згадкою про те, що козаки в цілому зараз здаються більш залежними від російського двору, як ніколи раніше; оскільки тоді вони формували своєрідну республіку вояків, що була за багатьма ознаками незалежною»[4].

В цілому слід визнати, що невідомий автор цієї невеличкої розвідки про козаків не лише подав точні відомості про Україну та її населення, але й значною мірою спростував окремі хиби вольтерівських творів і похідних від нього досліджень щодо козацтва. На жаль, важко визначити все коло джерел, якими користувався *T. D. G*. при написанні даної статті, сам він покликається лише на праці відомого історика Антона-Фрідріха Бюшинга (1724-1793), втім, не можна не пересвідчитись у його доброму знанні предмету та правильній в історичному плані подачі матеріалів. Ще однією не досить типовою для тогочасної французької історіографії рисою цього твору є досить правильна транскрипція українських власних назв, що дозволяє

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 623.
[3] Ibid. – P. 620, 621, 623.
[4] Ibid. – P. 623.

їх ідентифікувати без утруднень. Разом з тим у статті щодо країни козаків переважно вживається не популярне до того поняття «Україна», а визнаний офіційним російською імперською владою термін «Мала Росія» (*la Petite Russie, Molaia Rossia*), що сприяло поширенню визначення пропагованого царизмом. Хоча автор і підкреслює, що поняття «Мала Росія» та «Україна» за змістом ідентичні. Він також наголошує, що необхідно відрізняти «Малу Росію» від «Росії» взагалі, під якою зараз розуміють те, що раніше іменували «Московією»[1].

Згадана стаття про козаків була без змін надрукована і в наступному фундаментальному довідковому виданні – 58-томній так званій «Івердонській енциклопедії», названій так за місцем виходу[2]. Характеризуючи дане енциклопедичне видання, слід зазначити, що воно було суттєво збагачене новими матеріалами про Україну, здебільшого географічного плану. В цьому контексті можна згадати статті, присвячені українським містам: Батурину, Білій Церкві, Глухову, Дубно, Жидачеву, Кам'янцю-Подільському, Києву, Ніжину, Острогу, Прилукам, Полтаві, Чернігову, Чорнобилю, Чорткову тощо. Більшість цих українознавчих матеріалів було написано Жаном-Анрі Андріє (1729-1788).

При всій лаконічності й подекуди неточності французькі енциклопедії другої половини XVIII ст. несли той багаж знань, який дозволяв дослідникам черпати в них інформацію про ті країни, які їх цікавили. Однією з них була і «країна козаків» – Україна.

Ще одним фундаментальним виданням, співставним за своєю масштабністю та значимістю з грандіозною працею енциклопедистів, може бути по праву визнана багатотомна «Всесвітня історія від початку світу до сьогодення», автори якої намагалися висвітлити минуле всіх існуючих держав. Хоча в основу цього унікального видання було покладено англійський відповідник «*A Universal history, from the earliest account of time. Compiled from original authors; and illustrated with maps, cuts, notes, &c*», що виходив у Лондоні в 1747-1768 рр., слід визнати, що творці французького аналогу виступили не тільки у ролі перекладачів. Було проведено значну роботу з редагування, виправлення та доповнення текстів історичних нарисів. Ця праця поєднала зусилля цілої плеяди талановитих істориків-просвітників, серед яких в першу чергу слід назвати Жака-Жоржа Шоффп'є (1702-1786), Луї Дюсьйо (1744-1805), П'єра-Піма-Фелісьєна Ле Турнера (1736/1737-1788), Франсуа-Жозефа Гоффо (1755-1836) та ін. Як і у випадку з «Енциклопедією», дану «Всесвітню історію» можна визнати не тільки науково-просвітницьким, але й політико-ідеологічним маніфестом, який ніс в собі віяння нових ідей.

Зважаючи на відсутність окремого державного статусу та належність українських земель до складу сусідніх монархій, історії нашої країни найбільше торкаються розділи, присвячені Росії та Польщі. Події домонгольсь-

[1] Ibid. – P. 620.
[2] *COSAQUES* // Encyclopédie, ou Dictionnaire universel raisonné des connoissances numaines. Mis en ordre par M. De Felice. – Yverdon, 1772. – T. 11. – P. 673-679.

кої Русі, природно, більшою мірою пов'язані з теренами теперішньої України. В контексті як російської, так і польської історій розглядається загарбання українських земель після смерті останнього галицько-волинського князя у 1340 р. та занепаду тут державності. Причому трактуються вони порізному, в залежності від того, якій державі присвячено даний розділ. В розділі про Росію, наприклад, читаємо, що поляки «підкорили Чорну Русь, Поділля, Україну та місто Київ» і «забрали у росіян їхні найкращі провінції»[1]. Отже, поляки виступають тут у ролі агресорів, що забирають законну власність росіян. У польському ж розділі цей факт подається під іншим кутом зору: «1340 р. Чоловічій рід князів Русі щойно припинився зі смертю Болеслава, якого було отруєно власними підданими, що втомилися від його тиранії. Польські князі колись панували над даною частиною цієї обширної імперії. Казимир вирішив відновити збройною рукою ці забуті права, але без кровопролиття. Він обложив Львів. Його мешканці не вимагали нічого, крім збереження грецького звичаю, і здалися. З такою ж легкістю від підкорив і Волинь»[2]. Звичайно, відмінність у трактуванні подій узалежнювалася від тих джерел, якими користувалися автори того чи іншого розділу. Це зумовлювало більшу прихильність до поляків або росіян в залежності від того, кому дана частина твору була присвячена. І ті, і інші визнавалися законними володарями Південної Русі.

Розділ з історії Польщі у «Всесвітній історії» значною мірою слід віднести до доробку відомого історика того часу П'єра-Жозефа де ла Пімпі де Соліньяка (1687-1773). Як визнаний дослідник, він був вшанований обранням до членства в кількох поважних наукових товариствах. Серед них насамперед варто відзначити Академію Станіслава Лещинського у Нансі, у створенні якої в 1750 р. він брав безпосередню участь, будучи особистим секретарем цього монарха. Як особа, наближена до Лещинського, історик користувався підтримкою того й мав доступ до власного архіву короля та його великої бібліотеки. За дорученням цього монарха-мецената Соліньяк розпочав в 1740-х рр. роботу над створенням фундаментальної «Загальної історії Польщі», яка в кінцевому підсумку вилилася у 5-томне видання, що доводило події до 1575 р.[3] Цікаво відзначити, що даний великий твір було

[1] *Histoire universelle* depuis le commencement du monde jusqu'à présent. D'après l'anglois par une Société de Gens de Lettres. – Amsterdam-Leipzig: Arkstée & Merkus, 1780. – T. 42. – XVI+622 p. – P. 216.

[2] Ibid. – P. 8.

[3] *Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de*. Histoire générale de Pologne, par Mr. le Chevalier de Solignac, Secrétaire du Cabinet & des Commandemens du Roi de Pologne, Duc de Lorraine & de Bar. – Paris: Chez Jean-Thomas Herissant, 1750. – T. 1. – LVI+388 p.; *Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de*. Histoire générale de Pologne, par Mr. le Chevalier de Solignac, Secrétaire du Cabinet & des Commandemens du Roi de Pologne, Duc de Lorraine & de Bar. – Paris: Chez Jean-Baptiste Coignard, 1747. – T. 2. – XII+403 p.; *Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de*. Histoire générale de Pologne, par Mr. le Chevalier de Solignac, Secrétaire du Cabinet & des Commandemens du Roi de Pologne, Duc de Lorraine & de Bar. – Amsterdam: Chez Henri du Sauzet, 1751. – T. 3. – XII+284 p.; *Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de*. Histoire générale de Pologne, par Mr. le Chevalier de Solignac, Secrétaire du Cabinet & des Commandemens du Roi de Pologne, Duc de Lorraine & de Bar. – Paris: Chez Jean-Thomas Herissant, 1750. – T. 4. – XXIV+430 p.; *Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de*. Histoire générale de Pologne, par Mr. le

адресовано та присвячено тодішньому дофіну Франції Людовіку-Фердинанду (1729-1765), онуку Лещинського.

За більш ніж два дестиліття потому авторами «Всесвітньої історії» було підготовлено продовження цієї праці, яке охопило ще два століття й довело виклад подій до 1774 р., тобто до часу, коли історик вже помер. Однак з поваги до його заслуг цей нарис було опубліковано, як 6-й том роботи Соліньяка[1]. Це «Продовження загальної історії Польщі Соліньяка» було майже повністю включене до «Всесвітньої історії».

Польський розділ цієї праці досить детально торкається подій, пов'язаних з українськими землями. Дуже часто територія на захід від Дніпра іменується у відповідності до традицій французької історіографії «Чорною Руссю». У нарисі відбито зміни та діяльність місцевої влади, релігійні процеси, війни, повстання тощо. Особливу цікавість має невеличкий огляд історії українського козацтва, основою для якого послужили, зокрема, праці Ле Лабурера та Шевальє. Цілковито в дусі європейських авторів наддніпрянським козакам дається наступна характеристика: «Це було збіговисько розбійників, які мешкали на прикордонні Русі, Поділля та Волині». Також вже традиційно наголошується на виключній ролі Стефана Баторія, який намагався «цивілізувати» козаків України та надав їм у розпорядження містечко Трахтемирів. Саме завдяки реформам вищезгаданого короля ці «степові дикуни» перетворилися на «надійний захист Польщі з боку Туреччини та Татарії»[2]. Серед інших визначних подій козацької історії, вказаних тут, можна назвати розгром козаками татарського війська у 1589 р. під Львовом та скарги кримського хана на них, участь козаків у російській Смуті на початку XVII ст. та Хотинській битві 1621 р., будівництво Кодака (*Hudac*) в 1635 р. та пов'язане з цим повстання запорожців[3]. Принагідно відзначимо, що в російському розділі «Всесвітньої історії», де події Смутного часу розкриваються більш детально, не тільки наголошується на важливості підтримки козацтвом Гришки Отреп'єва (*Griska Utropeja*) для його сходження на престол, але й використовується етнонім «українці», який лише нещодавно з'явився у французькій літературі. Так, зокрема, зазначається, що «Істома Пашков та Іван Ісайович Болотников стали на чолі козаків і українців (*Isthoma Basiow & Iwan Isaiwitz Polutnich étoient à la tête des Cosaques & des Ukrainiens*). Це військо просунулося на 50 верст до Москви. Шуйський (*Zuiski*) надіслав полки, щоб його зупинити, але вони були розбиті й залишили українцям вільну дорогу аж до столиці»[4].

Chevalier de Solignac, Secrétaire du Cabinet & des Commandemens du Roi de Pologne, Duc de Lorraine & de Bar. – Amsterdam: Chez Henri du Sauzet, 1751. – T. 5. – XVI+320 p.

[1] *Continuation de l'histoire générale de Pologne, de Mr. le Chevalier de Solignac*, par les Auteurs de la grande Edition de Hollande de l'Histoire Universelle. Ou Tome VI. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée & Merkus, 1780. – XXIV+260 p.

[2] Ibid. – P. 10; *Histoire universelle*... – T. 42. – P. 51.

[3] *Continuation de l'histoire générale de Pologne, de Mr. le Chevalier de Solignac*... – P. 13, 23, 29-30; *Histoire universelle*... – T. 42. – P. 52, 54-56, 58, 248-252.

[4] *Histoire universelle*... – T. 42. – P. 252.

Особливу увагу слід звернути на висвітлення у «Всесвітній історії» перебігу Хмельниччини, якій відведено досить багато місця. Тут найбільшу цікавість має не так фактична складова, вона є достатньою мірою вже традиційною для тогочасної історіографії, скільки саме трактування подій. Характерною особливістю цього нарису про визвольну війну українців проти польського гніту є досить нетипове раніше для французів абсолютно позитивне ставлення до повсталих козаків і селян. Автори не тільки не засуджують повстанців за виступ проти свого монарха та законних властей, але навпаки відверто симпатизують їм і визнають їхню боротьбу справедливою. Тут не відкидається персональний мотив Богдана Хмельницького (*Bogdan Kzmielniski*) виступити проти польського свавілля. Зокрема, зазначено, що Чаплинський (*Czaplinski*) «пограбував і зруйнував маєток цього козака, наказав висікти батогами його сина на загальному майдані, забрав його жінку та віддав її на поталу жорстокості своїх солдатів, наказав убити його матір і сина»[1]. При цьому козацькому лідеру дається цілком прихильна характеристика. Він визнається талановитим полководцем, відомим «генералом, що пройшов через всі ступіні військової служби. Його подвиги, здійснені у країні, де він народився, були на виду у козаків»[2]. Тільки тоді, коли його відштовхнули у Варшаві й знехтували його правом на справедливість, він став на шлях боротьби, щоб «помститися за себе та за свій народ»[3].

Однак особисті причини виступу Хмельницького тут ні в якій мірі не затіняють загальні глибинні передумови цієї великої козацько-селянської війни, котрі коріняться в становищі народних мас. У «Всесвітній історії» підкреслюється, що селяни «виснажені податками та панщиною, втомлені нестерпним ярмом, кидали своїх тиранів і тікали на Україну». Визнається, що шляхетське панування перетворило цих людей на «власність, основану на насильстві, яку відкидає розум». Сам факт масових втеч трактується тут, як «невід'ємне право, яке природа подарувала всім людям, – тікати подалі від тиранії». Щодо повної підтримки дій повстанців місцевим населенням зазначено: «Таким є наслідок рабства. Кріпак, який бачить в своїх земляках тільки тиранів, завжди готовий їх зрадити». На фоні тотального зубожіння та злиденості українського селянства та приниження козацтва, доведених до відчаю, показується розпуста та розкошування знаті. Як можна побачити вже з цих невеличких цитат, даний твір наскрізно просякнутий просвітницькою, ба, більше, революційною риторикою. До цього можна додати акцентування уваги в тексті твору на мудрості «короля-філософа» Баторія. А ось стосовно Кодацької фортеці, побудованої перед дніпровими порогами, зазначено, що це «майстерня, де кували кайдани для козаків»[4].

---

[1] *Continuation de l'histoire générale de Pologne, de Mr. le Chevalier de Solignac*... – P. 31-32; *Histoire universelle*... – T. 42. – P. 59.

[2] *Continuation de l'histoire générale de Pologne, de Mr. le Chevalier de Solignac*... – P. 31; *Histoire universelle*... – T. 42. – P. 58.

[3] *Continuation de l'histoire générale de Pologne, de Mr. le Chevalier de Solignac*... – P. 32; *Histoire universelle*... – T. 42. – P. 59.

[4] *Continuation de l'histoire générale de Pologne, de Mr. le Chevalier de Solignac*... – P. 30; *Histoire universelle*... – T. 42. – P. 58.

Всю відповідальність за початок козацько-селянського повстання в Україні автори «Всесвітньої історії» покладають на польську шляхту, одного з представників якої, а саме Чаплинського, вважають головним призвідцем цієї страшної війни. Ще одними винуватцями кровопролиття визнаються інший шляхтич Ієронім Радзейовський вкупі з королем. Мається на увазі те, що, дізнавшись про перелюб своєї дружини з Яном II Казимиром, Радзейовський почав підбурювати козаків до нової війни проти своєї батьківщини[1].

Треба зауважити, що на момент виходу даного тому «Всесвітньої історії» в Америці вже відбулася революція, яка сколихнула весь світ, а до взяття Бастилії залишалося лише 9 років і дух Марсельєзи носився в повітрі. По суті, приклад Хмельниччини дозволяв авторам «Всесвітньої історії» створити яскравий революційний маніфест, спрямований проти віджилого феодального ладу, абсолютизму, привілеїв знаті та соціальної нерівності й адресований насамперед своїм співгромадянам. Підкреслення боротьби підданих проти тиранії свого правителя та знаті стосується не тільки подій народної війни в Україні. Воно поспіль зустрічається у творі. Зокрема, до вітчизняного минулого належать фрагмент, пов'язаний, як вже вище зазначалося, з отруєнням галицько-волинського «князя-тирана Болеслава» своїми підданими, що для тогочасної традиційної моралі при її обожествленні монархічного ладу виглядало страшним гріхом і блюзнірством. Зауважимо, що у першоджерелі, тобто в «Історії революцій у Польщі» Дефонтена, з якої, безумовно, було запозичено цей фрагмент, були відсутні згадки про тиранію Болеслава, і будь-який негативізм у його зображені відсутній, а отруєння князя розглядалося, як акт помсти галицької знаті за намагання прищепити ним їй католицтво[2]. Як бачимо, у «Всесвітній історії» акценти докорінно змінено. Серед інших подібних прикладів можна згадати про події Смути, коли Лжедмитрій здобув підтримку козаків і простого люду та йшов на Москву, а Борис Годунов, цей «тиран, тремтів у своєму палаці»[3].

Не забувають автори «Всесвітньої історії» штрикнути й духовенство, а зокрема, й Ватикан. Так, досить комічно виглядає епізод, коли, стурбований поширенням Хмельниччини, Ян II Казимир «просив грошей у папи, щоб підкорити цей непокірний народ. Святий отець надіслав йому свої благословення, прощення та обіцяв надати допомогу найпотужнішими зі своїх молитов»[4]. В цьому уривку досить чітко можна побачити антиклерикальний сарказм, цілковито у вольтерівському дусі.

Аналізуючи інформативний бік згаданого історичного нарису про події козацько-селянської війни під проводом Хмельницького, треба відмітити в цілому його правдивість, послідовність, але разом з тим фрагментарність і стисліст. Фактично розгляд Хмельниччини зведено до 1648-1649 рр., са-

---

[1] *Continuation de l'histoire générale de Pologne, de Mr. le Chevalier de Solignac*... – P. 43-44; *Histoire universelle*... – T. 42. – P. 63.

[2] *Guyot Desfontaines P.-F., abbé*. Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu'à la mort d'Auguste II... – T. 1. – P. 152.

[3] *Histoire universelle*... – T. 42. – P. 248.

[4] *Continuation de l'histoire générale de Pologne, de Mr. le Chevalier de Solignac*... – P. 43; *Histoire universelle*... – T. 42. – P. 62-63.

ме тому тут можна зустріти детальні згадки лише про три битви: під Корсунем (*Corsum*), Збаражем (*Sbarras*) і Зборовом (*Sborow*). Наведено також основні умови Зборівської угоди. Авторами згадано союз з Тугай-беєм (*Tohaibeg*), якого недоречно названо «татарським ханом», проте цілковито проігноровано полковників Хмельницького. Однак не слід забувати, що даний нарис містився в історичному розділі, присвяченому Польщі, тож не передбачав на меті висвітлення суто української історії.

Подальший виклад містить лише побіжні згадки про Україну, яка здебільшого виступає як об'єкт прагнень навколишніх великих держав: приєднання до Росії (1654), захоплення Кам'янця турками (1672), перемоги Собеського під Хотином (1673) і Журавном (1676), Вічним мир (1686), Кримські походи (1687, 1689) тощо. Єдиним виключенням поміж цих коротких звісток може бути яскравий епізод, пов'язаний з українським походом Карла XII. Події 1708-1709 рр. знайшли своє відображення, як в розділах, присвячених Росії та Польщі, так і в розділах про Швецію і Туреччину. Найдокладніший опис цих подій міститься якраз в історичному нарисі, присвяченому Швеції. Однак оригінальність цього матеріалу є невисокою, оскільки він, по суті, є стислим переказом відповідного уривку з «Історії Карла XII» Вольтера, на працю якого є й посилання у тексті. Відзначимо лише, що «Всесвітня історія» була одним з тих творів, який сприяв поширенню вольтерівської тези про Мазепу, як поляка, котрого «за амурну інтрижку» було вигнано з батьківщини й таким чином він потрапив до козаків[1].

Наступні згадки про Україну мають уривчастий характер і здебільшого стосуються військових дій: Прутський похід Петра I (1711), російсько-турецькі війни (1735-1739, 1768-1774) тощо. Оскільки «Всесвітня історія» доводила події до сучасного для її авторів періоду, вони не оминули таких важливих моментів, як Коліївщина (1768) і розподіл Польщі (1772). Знаменно те, що, говорячи про гайдамацьке повстання, винуватцями цього вибуху народного гніву, як і у випадку з Хмельниччиною, визнаються привілейовані класи: «Повстання в Україні призвело до найсумнішого видовища, якого ще ніколи не було. Люди грецького обряду були його зачинателями. Жертвами стали євреї та католики. Все було залите кров'ю, вкрите попелом і руїнами. Тоді розкаялись у тому, що віддали в оренду цю провінцію жадібним євреям (*d'avides Hébreux*) [останнє словосполучення можна перекласти трохи інакше – «єврейським Давидам» (*Davides Hébreux*) – у вимові ці варіанти звучать однаково, тобто, вочевидь, автор тексту передбачав словесний каламбур – Є. Л.], здирство яких послужило приводом до цього повстання. У Польщі були інші біди: загони розбійників обступили великі дороги, селяни не хотіли обробляти свої землі. Вони повернулися до своїх халуп, але дуже швидко зубожіння та гультяйство змусили їх звідти вийти, щоб грабувати майно подорожніх. Голод огорнув країну, що була однією з найродючиших у світі. Навколо Бара та Брацлава, Київського воєводства, Волині,

[1] *Histoire universelle* depuis le commencement du monde jusqu'à présent. D'après l'anglois par une Société de Gens de Lettres. – Amsterdam-Leipzig: Arkstée & Merkus, 1782. – T. 43. – 556 p. – P. 37-40; *Histoire universelle*... – T. 42. – P. 87, 298-301.

Покуття, Червоної та Малої Русі, Калиського округу… можна було побачити тільки спустошення»[1].

Розподіл земель Речі Посполитої творці «Всесвітньої історії» вважають закономірним явищем. До цієї трагедії державу підштовхнули власні негаразди, свавілля шляхти та майнова і соціальна нерівність. Говорячи вустами Яна II Казимира автори цього твору вважають, що початок руйнуванню Польщі було покладено самими поляками тоді, коли вони відштовхнули від себе козаків і змусили їх поєднатися з росіянами[2]. Річ Посполита, розбурхана внутрішніми чварами, яскравим зразком яких стали діяльність Барської конфедерації та гайдамацьке повстання в Україні, почала просто розвалюватися. На думку просвітників, наочний урок для всіх властителів.

Досить близьким за своїм духом, задумом і композицією до «Всесвітньої історії» є виданий у 1762 р. в Парижі «Короткий хронологічний нарис історії Півночі або держав Данії, Росії, Швеції, Польщі, Курляндії та ін. та ін. З особливою увагою до духу, вдачі та звичаїв їхніх націй; до природи та продукції їхнього клімату. Разом з історичним нарисом, що включає дані про країну лопарів, татар, козаків, військових рицарських орденів Тевтонського та Ливонського; нотатки про науковців та інших видатних людей, митрополитів, російських патріархів, архієпископів і єпископів Польщі, сучасних володарів і т. д., і т. п.»[3]. Багато уваги тут приділено Україні, а козаків навіть згадано у розлогій назві. Зрозуміло, що цей великий за обсягом твір, автором- упорядником якого був адвокат Жак Лякомб (1724-1811), має суто компілятивний характер, де непросто розгледіти риси оригінальності. Так, у ньому відчуваються запозичення з праць Вольтера, Дефонтена, Массюе, «Вступу до історії найвідоміших держав і країн» Пуфендорфа та Брюзена де ла Мартін'єра тощо. Наприклад, Лякомб повторює вольтерівські тези про потрапляння польського шляхтича Мазепи до козаків внаслідок «своїх амурних інтрижек» і першопочаткове католицтво українців[4], майже цілковитим запозиченням з Вольтера є опис шведського походу в Україну[5]. Хмельниччина подається здебільшого в трактуванні Массюе. Слідом за цим автором Лякомб подає й більшість власних назв та імен. Наприклад, назву річки *Zuammer*, у якій непросто побачити Самару. Цікаво, що, згадуючи, як і у Массюе, про литовське коріння Хмельницького, Лякомб іде далі у перек-

---

[1] *Continuation de l'histoire générale de Pologne, de Mr. le Chevalier de Solignac*... – P. 185-186; *Histoire universelle*... – T. 42. – P. 110.

[2] *Continuation de l'histoire générale de Pologne, de Mr. le Chevalier de Solignac*... – P. 220; *Histoire universelle*... – T. 42. – P. 122.

[3] *Lacombe J*. Abrégé chronologique de l'histoire du nord, ou des États de Dannemarc, de Russie, de Suède, de Pologne, de Prusse, de Courlande, &, &. Avec des Remarques particulières sur le génie, les moeurs, les usages de ces Nations; sur la nature & les productions de leurs climats. Ensemble un précis historique concernant la Laponie, les Tartares, les Cosaques, les Ordres Militaires des Chevaliers Teutoniques & Livoniens; la notice des Sçavans & illustres; des métropolites, des patriarches de Russie; des archevechés & evechés de Pologne; des prince contemporains, &, &. Par M. Lacombe, avocat. – P.: Chez Jean-Thomas Herissant, Libraire, 1763. – T. 1. – 662 p.; 1762. – T. 2. – 730 p.

[4] Ibid. – T. 1. – P. 482, 608.

[5] Ibid. – P. 513-526.

ручуванні фактів, називаючи майбутнього володаря України «сином одного литовського селянина» (*Kmielniski… étoit fils d'un paysan de Lithuanie*)[1].

Однак, хоча твір Лякомба і мав похідний характер, він сприяв подальшому поширенню історичних знань про Україну, яка розглядалася, як одна з найважливіших країн європейського сходу, розділена навпіл між росіянами та поляками. Зокрема, в творі Лякомба відзначено й важливий культурний вплив України в регіоні. Він зазначає, що ще до того, як Петро I заснував університет у Петербурзі, а його дочка в Москві, вже існував інший – у Києві[2]. Звичайно, тут йдеться про Києво-Могилянську академію.

Також варто згадати, що до доробку Лякомба належить «Історія революцій в Російській імперії» (1760)[3]. Проте викладені в ній україознавчі матеріали майже повністю дублюють зміст розділу про Росію вищезгаданого твору.

Польська історія, а значить і минуле України, як складової частини Речі Посполитої, були завжди в полі зору французьких дослідників, зважаючи на тісні політичні, культурні, релігійні та династичні зв'язки. Проте ніколи увага французького суспільства до польських справ не була такою напруженою, як у XVIII ст., коли Версалю жодного разу не довелося затвердити на троні цієї держави вигідного собі володаря, а слабнуча Польща все тісніше входила до орбіти впливу царського уряду, стосунки з яким традиційно у Франції були напруженими. В той же час французьке керівництво мало навіть кровну зацікавленість у долі Польщі, зважаючи на те, що королевою Франції довгий час була полька Марія Лещинська, її батько став останнім герцогом Лотарингії, дід і два прадіди останнього французького монарха передреволюційної доби Людовіка XVI були королями Речі Посполитої, а його матір польською принцесою.

В історіографічному плані довге панування саксонської династії у Варшаві, підтримуваної Росією, відмічено доволі цікавою розвідкою, написаною на замовлення прем'єр-міністра Речі Посполитої графа Генріха фон Оцешино-Брюля і виданій у 1763 р. Цей «Короткий хронологічний нарис історії Польщі» належить до франкомовних творів, створених нефранцузами. Його автором був німецький історик Фрідріх-Август Шмід. Для розвитку західного україознавства ця робота цінна тим, що в своїх хронологічних таблицях містить багато свідчень про події в Україні. Цей датник, що охоплював період 964-1733 рр., дозволяв у стислому вигляді ознайомитися з головними фактами з історії земель Речі Посполитої[4]. Досить докладно в ньому висвітлена діяльність українського козацтва. Зразком для цього твору стала праця Шарля-Жана-Франсуа Ено д'Аморезана (1685-1770) «Короткий хронологічний нарис історії Франції до смерті Людовіка XIV».

---

[1] Ibid. – T. 2. – P. 608.
[2] Ibid. – T. 1. – P. 575.
[3] *Lacombe J.* Histoire des revolutions de l'empire de Russie. – Amsterdam: Aux depens de la Compagnie, 1760. – 388 p.
[4] *Schmid F.-A.* Abrégé chronologique de l'histoire de Pologne. – Varsovie-Dresde: Chez Michel Gröll, 1763. – XVIII+352 p.

Історія козацтва вже досить довгий час залишалася цікавою та актуальною темою досліджень. Тому не дивно, що багато серйозних французьких науковців приділяли їй досить велику увагу. Серед них можна згадати видатного історика-орієнталіста Жозефа де Гіня (1721-1800). У своїй фундаментальній праці «Загальна історія гунів, турків, монголів та інших татар», виданій у Парижі в 1757 р. він вмістив окремий розділ, присвячений козакам.

Наукові погляди де Гіня стосовно витоків козацтва та походження їхньої назви мають цікавий та оригінальний характер, хоча не завжди достатньо аргументовані. Так, саме слово «козак» історик вважав похідним від перекрученого «кипчак» (*Kaptchak*), не вдаючись у деталі, наскільки правомірним виглядає таке припущення. Ця версія йому здавалася тим вірогіднішою, що повністю узгоджувалася з його тезою про зародження козацтва в степах Заволжжя з «рештків безмежності турецьких і татарських орд, які кочували тут в різний час»[1]. Згодом, на думку де Гіня, ареал їхнього розселення сягнув на заході Дністра.

Власне кажучи, татарська теорія походження козаків не була новою. Її сприймало багато дослідників. Зокрема, як зазначалося раніше, вона висвітлена в «Трактаті про татар» Бержерона[2] та «Вступі до історії найвідоміших держав і країн» Пуфендорфа у викладенні Брюзена де ла Мартін'єра[3]. Саме на ці праці спирався у своїх міркуваннях про витоки козацтва де Гінь. Загалом слід зауважити, що його розділ про козаків є значною мірою запозиченням доробку Брюзена де ла Мартін'єра. Виклад подій, персоналії та термінологія у цих творах майже ідентичні, окрім оригінальної тези де Гіня про походження назви козаків від зіпсованого слова «кипчак». Найсуттєвішою відмінністю праці де Гіня є хіба що суттєве розширення останнього епізоду в нарисі Брюзена де ла Мартін'єра, пов'язаного з переходом Мазепи на бік шведів. Де Гінь, зокрема, згадує про місію Войнаровського (*Voinarowski*) до Петра, про руйнування Меншиковим Батурина (*Bathurin*) та обрання за наказом царя новим гетьманом Скоропадського (*Ivan Ilievitz Skorspaaski*). Втім, дані факти були досить відомими. Певну оригінальність містить припущення історика про перехід Мазепи в лютеранство під впливом Карла XII. Однак ця хибна теза грунтується лише на тому факті, що «Петро Великий не називає того у своїх маніфестах інакше, як жодного разу не додавши йому епітету відступника»[4].

Зважаючи на актуальність козакознавчих розвідок в Західній Європі, однак в той же час і недостатню обізнаність європейців з історією, традиці-

---

[1] *Guignes J. de*. Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux, etc. avant et depuis Jesus-Christ jusquà present, précédée d'une introduction contenant des tables chronol. & historiques des princes qui ont regné dans l'Asie: ouvrage tiré des livres chinois & des manuscrits orientaux de la Bibliotheque du Roi. – P.: Chez Desaint et Saillant, 1757. – T. 3. – 542 p. – P. 520.

[2] *Bergeron P*. Voyages faits principalement en Asie... – P. 93.

[3] *Pufendorff S. de, Bruzen de la Martiniere A.-A*. Introduction à l'histoire moderne, generale et politique de l'univers... – P. 292

[4] *Guignes J. de*. Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux... – P. 538.

ями та культурою України, варто згадати про задум досить цікавого твору, котрий, на жаль, очевидно, так і не був втілений у життя, автором якого мала стати людина, що безпосередньо належала до українського козацтва за своїм походженням. Йдеться про нереалізований намір Григора Орлика написати франкомовну працю «*Notes sur l'Ukraine et les Cosaques qui sont peu connus en Europe*» («Замітки про Україну та козаків, яких мало знають в Європі»), свідчення про що були наведені українським дослідником у Франції Борщаком[1]. Можна тільки припускати, що, якби передчасна смерть не обірвала життя цієї непересічної особистості, це став би перший прецедент української емігрантської історіографії козацтва у Франції.

В 1766 р. у Люневілі помер внаслідок нещасного випадку Станіслав Лещинський (на ньому загорівся одяг, коли він заснув у кріслі поряд з комином). Хоча минуло вже понад три десятиліття, як він втратив своє королівство, статус герцога Лотаринзького та батька французької королеви дозволяв йому залишатися вагомою постаттю в європейській політиці до кінця життя. Тому не дивно, що одразу після смерті з'явилися твори, присвячені цьому правителю. Насамперед слід згадати працю Антуана Обера (1728-1784) «Життя Станіслава Лещинського, прозваного «Доброчинцем», короля Польщі та герцога Лотарингії й Бару», видану в Парижі в 1769 р.

Хоча польський король помер більш ніж за півстоліття після Полтавської битви, його доля була значною мірою з нею пов'язана. Він був справжнім реліктом віджилої епохи. Зрозуміло, чому Вольтер звертався до цього монарха за консультаціями та схваленням своєї «Історії Карла XII». Саме тому, природно, біограф Лещинського, який належав до його королівського двору в Люневілі й збирав свідчення про колишню політичну та військову діяльність свого патрона, значну увагу у своєму нарисі приділив і обставинам українського походу Карла XII.

Звичайно, правителя Речі Посполитої з українськими землями пов'язувало багато речей, про що згадує й автор його життєпису. Зокрема, біограф відзначає факт народження Лещинського у Львові, столиці Руського воєводства (*la ville de Léopold, Capital du Palatinat de Russie*), повідомляє про володіння родиною майбутнього короля маєтками на південному сході держави, наголошує на важливій участі діда Лещинського – Станіслава-Яна Яблоновського – у битвах з козаками, турками та татарами, що відбувалися під Хотином, Львовом, Кам'янцем тощо[2].

Як відомо, союз Карла XII з Мазепою став фатальним не тільки для обох сторін, що уклали між собою угоду, але й для Лещинського, як володаря Польщі. Саме тому постать українського гетьмана була важливою фігурою в долі польського короля. Обер робить стислий огляд подій 1708-1709 рр. в Україні, відзначаючи участь в них козацького очільника, якого чомусь недоречно називає «князем з Литви» (*le Prince Mazeppa de*

[1] *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик… – С. 248; *Козицький М.* Генерал двох королів // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 70-72.

[2] [*Aubert A.*] La vie de Stanislas Leszczinski, surmommé le Bienfaisant, roi de Pologne, duc de Lorraine et de Bar. Divisée en deux parties. – P.: Chez Moutard, 1769. – VIII+503 p. – P. 16-20.

Lithuanie)[1]. Однак, на жаль, картини цих подій, наведені біографом Лещинського, позбавлені рис оригінальності й здебільшого базуються на вольтерівській «Історії Карла XII», що в принципі логічно, оскільки сам Лещинський визнавав правдивість свідчень, поданих просвітником. Між творами Вольтера та Обера можна навести цілу низку прикметних паралелей: опис України, прагнення Мазепи «створити могутнє королівство з України та уламків Російської імперії», характеристика гетьмана, як хороброго, винахідливого та невтомного діяча, епізод з киданням ним грошей у воду при переправі через Дніпро, смерть Мазепи у віці 70 років під час російсько-турецьких торгів через нього тощо[2]. По суті, розгляд Обером подій 1708-1709 рр. в Україні є тільки переказом відповідного фрагменту з «Історії Карла XII» Вольтера.

Хоча в цілому Обер досить часто у своєму життєписі Лещинського торкається української тематики, здебільшого ці згадки мають побіжний, неконкретний характер. Головна увага автора, зазвичай, звернена на діяльність короля в Польщі, а згодом у Франції. Тому й сама книга поділена на дві частини, одна, так би мовити, «польська», інша – «французька».

Загалом, характеризуючи французьку просвітницьку історіографію середини XVIII ст. стосовно історії козацької України, слід відзначити, що минуле «країни козаків» розглядалося тут лише крізь призму історії сусідніх великих держав, а саме тому основна увага зверталася головним чином на події, що виявилися доленосними для Польщі, Росії та Швеції й були насамперед пов'язані з діяльністю Хмельницького та Мазепи. Важливу роль у баченні французькими інтелектуалами України відіграли праці Вольтера, Дефонтена, Куає, Маблі, Брюзена де ла Мартін'єра та інших відомих діячів Просвітництва. Ставлення до українського козацтва у просвітників часто було діаметрально протилежним: від цілковитого негативізму у Маблі до абсолютної симпатії у авторів «Всесвітньої історії». Можна спостерігати зростання позитивної оцінки українського козацтва та його демократичних традицій французької інтелігенцією на фоні посилення революційних тенденцій у Франції. В цілому можна говорити, що минуле козацької України у XVIII ст. стало обов'язковою складовою розгляду всесвітньої історії, щоправда, знов-таки лише в контексті історій великих країн Східної Європи.

4. 8. Геополітичні зміни на південному сході Європи та занепад козацького ладу в Україні у висвітленні французьких авторів другої половини XVIII ст.

Розглядаючи суспільно-політичні реалії середини XVIII ст., зауважимо, що, при всій очевидній привабливості для дослідників проблеми «Полтави» в історичному ракурсі, на той час протистояння між Карлом XII і Пет-

[1] Ibid. – P. 93.
[2] Ibid. – P. 92-115; *Voltaire*. Histoire de Charles XII... – P. 161-196.

ром І було затінене іншими важливими подіями. Російська імперія відбулася як велика і могутня європейська держава, що постійно поширювала свою експансію в світі. Ліквідація автономії України та козацького ладу тут були цілком очікуваним явищем, зважаючи на посилення російської присутності на півдні. Існування Гетьманщини стояло на заваді зміцненню централізованої імперії. Саме тому ігнорування царським урядом вакантності посади гетьмана після смерті Апостола в 1734 р. розглядалося сучасниками, як де факто ліквідація гетьманства взагалі. І власне тому піднесення братів Розумовських при дворі, а особливо призначення новим гетьманом України молодшого з них Кирила спричинило справжній фурор і хвилю зацікавленості особою нового очільника «країни козаків» у Європі.

Діяльність Розумовських та інших українців в Росії знайшла своє відображення в творах багатьох сучасників. Так, відомий французький авантюрист П'єр-Анж Гудар (1708-1791), котрий певний час проживав при петербурзькому дворі, згадував про подорож Єлизавети Петрівни до Києва в Україні (*à Kiow en Ukraine*) в 1744 р., а згодом відзначав важливу роль Кирила Розумовського, якого він називав «маршалом, козацьким гетьманом, віцекоролем України» (*le Marechal de Rosomowsky, le Cosaque Hettman Viceroi de l'Ukraine*), у змові проти Петра III[1]. Історик і журналіст Жан-Шарль Лаво (1749-1827)[2], посилаючись на свідчення секретного агента в Петербурзі, також засвідчував визначне місце при дворі Єлизавети її улюбленця Олексія Розумовського (*Razumofski, Razoumofski*) та активну участь українського гетьмана, його молодшого брата, у палацовому перевороті 1762 р.[3] Дуже докладно описано в творі Лаво змову Мировича та судовий процес над заколотниками (1764). Автор не забуває зауважити, що останній був онуком учасника мазепинського антиросійського повстання й народився в Україні (насправді, як відомо, Василь Якович Мирович (1740-1764) з'явився на світ у Тобольську, де перебував на засланні його батько)[4]. У спогадах вищезгаданого Християна-Фрідріха Швана відмічається вплив на Петра III його фаворита Андрія Васильовича Гудовича (1731-1808), якому свого часу навіть пророчили наступництво гетьманства за Розумовським[5]. Значну увагу братам Розумовським і Гудовичу приділено в «Історії, чи анекдотах про російську революцію 1762 р.» французького літератора, історика та дипло-

[1] [*Goudar P.-A.*] Memoires pour servir à l'histoire de Pierre III, empereur de Russie, publié par Mr. D. G***. – Francfort et Leipzig: Aux depens de la Compagnie, 1763. – 150 p. – P. 19, 56-57.

[2] *Сомов В. А.* О книге Ж.-Ш. Лаво «История Петра III ...» // Книга в России XVI-сер. XIX в.: Книгораспространение, библиотеки. читатель: Сб. науч. тр. – Л., 1987. – С. 102-116.

[3] [*Laveaux J.-Ch.*] Histoire de Pierre III, empereur de Russie, suivie de l'Histoire secrète des amours et des principaux amans de Catherine II. – P: Maison la Brisse. – An VII (1799). – T. 1. – 360 p. – P. 66, 257-258.

[4] [*Laveaux J.-Ch.*] Histoire de Pierre III, empereur de Russie, suivie de l'Histoire secrète des amours et des principaux amans de Catherine II. – P: Maison la Brisse. – An VII (1799). – T. 2. – 360 p. – P. 105-154.

[5] *De la Marche C. F. S.* [*Christian Friedrich Schwan*]. Nouveaux memoires ou anecdotes du regne et du dethronement de Pierre III... – P. 104; *De la Marche* [*Christian Friedrich Schwan*]. Histoire et anecdotes de la vie, du Regne, du Detronement & de la mort de Pierre III, dernier Empereur de toutes les Russies… – P. 104.

мата, члена Французької академії, Клода Карломана де Рюльєра (1735-1791). Подібно до інших авторів, він відзначає особисту відданість Гудовича Петру III та активну участь українського гетьмана у змові на користь Катерини II. Кирила Розумовського де Рюльєр характеризував наступним чином: «Цей граф Розумовський був простим козаком, який з найменших низів, в яких він вів своє життя, раптово піднявся, завдяки шлюбу свого брата з покійною імператрицею, до такої найвищої милості, що заради нього навіть було відновлено посаду гетьмана, тобто суверенного начальника козаків. Цей чоловік, наділений колосальною вродою, тримався подалі від інтриг і всілякого подібного роду справ. Його присутність була бажана при дворі, а імператор трактував його як фаворита та улюбленця народу, бо посеред цих почестей і пишноти, простота його поведінки дозволяла думати, що він жодним чином не забув про своє походження»[1]. Де Рюльєр перебував на дипломатичній службі у Петербурзі під час палацового перевороту 1762 р., тож його свідчення мають характер й історичного джерела.

Втім, ці та інші праці, присвячені життю російських монархів та їхнього оточення, до України мають досить віддалене відношення, хоча й проливають світло на деякі аспекти української історії. Значно рельєфніше «країна козаків» постає у творах, безпосередньо пов'язаних з перетвореннями Катерини II на українських землях. Серед таких у першу чергу слід згадати роботи військового історика та теоретика Луї-Фелікса Гінемана де Кераліо (1731-1793), у яких він аналізує події російсько-турецьких війн 1735-1739 та 1768-1774 рр. Будучи гарним знавцем військової практики, Кераліо зосереджує основну увагу на перебігу збройних протистоянь, картинах боїв, озброєнні, диспозиціях, переміщеннях армій і т. п. Дещо менше його цікавлять міжнародні взаємини та дипломатична боротьба за території, завойовані зброєю. Хоча й цей аспект досить детально відображено в його творах.

Зважаючи на актуальність теми російсько-турецького протистояння в контексті нещодавньої війни 1768-1774 рр., яка закінчилася повним тріумфом Катерини II і мала широкий розголос в Європі, а особливо у Франції, де симпатії були на боці османів, Кераліо пише кілька творів, де розглядає останні дві війни, що відбулися між Російською імперією та Оттоманською Портою. Ареною битв у цих військових конфліктах переважно були землі сучасної України. Саме тому праці цього військового аналітика представляють собою значний інтерес в плані вивчення розвитку українознавчої та козакознавчої історіографії у Франції.

Головними джерелами для «Історії війни росіян і імперських військ проти турків у 1736, 1737, 1738 і 1739 рр. та Белградського миру, який її завершив» Кераліо були мемуари Манштейна та французького посла в Константинополі Луї-Совера де Вільньова (бл. 1680-1745). Останній, як відомо, очолював французьку дипломатичну місію в Османській імперії в

[1] *Rulhière C.-C. de*. Histoire, ou Anecdotes sur la révolution de Russie en l'année 1762. – P.: Chez Desenne, an V (1797). – XXIV+186 p. – P. 62-63; *Rulhière C.-C. de*. Histoire, ou Anecdotes sur la révolution de Russie en l'année 1762 // Rulhière C.-C. de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République… – T. 4. – P. 325-326.

1728-1741 рр. і саме за його безпосередньою участю було укладено мирний договір у Белграді, більш вигідний для турецької сторони, ніж для російської. В 1730-х рр. Вільньов опікувався гетьманом-вигнанцем Орликом і навіть надавав йому матеріальну підтримку, а також мав тісний контакт з його сином Григором[1].

Основну масу своїх повідомлень про хід військових кампаній в Україні Кераліо, зрозуміло, запозичив зі спогадів Манштейна. Однак він не тільки адаптував і відредагував дещо незграбний стиль німецького військовика, але й надав йому більш логічної форми, розташувавши всі події у суворому хронологічному порядку та додавши чи усунувши окремі деталі. Зокрема, екскурс в історію Запоріжжя та опис звичаїв запорожців, вміщений у творі Манштейна, французький історик пропустив. Паралельно з бойовими діями в Україні він показував й одночасний перебіг війни на австрійсько-турецькому фронті. У творі Кераліо історія війни 1735-1739 рр. набула цілісного, послідовного та завершеного вигляду. Природно, багато уваги автор приділяє діяльності українського козацтва.

Подаючи в історичній ретроспективі передумови збройного конфлікту між Росією та Туреччиною, історик підкреслює постійну південну загрозу Україні, яку визнає однією з найбагатших провінцій імперії Романових. Розповідаючи про напади кримців на українські землі, він згадує, між іншим, розорення татарами околиць Ізюма та Харкова (*les provinces d'Isom & de Charkov*) в 1715 р.[2] Саме для захисту своїх південних рубежів уряд Анни Іоаннівни був змушений розпочати будівництво захисної Української лінії, стратегічне значення якої Кераліо завжди відзначає. В той же час автор наголошує на великій зацікавленості Росії у виході до Чорного моря, яка проявлялася ще з XVII ст. й особливо позначилася в добу Петра I.

Французький історик детально розглядає події війни 1735-1739 рр. в Україні: невдалий похід Леонтєва на Крим у 1735 р. і відступ його до Кам'яного Затону (*Kamménoïsaton*), а далі в глиб України; зосередження російсько-козацьких військ у Царичанці (*Zaritsinska*) навесні наступного року під проводом Мініха; бої в Чорній долині (*Tchernaïa Dolina*), взяття Перекопа (*Pérécop*), Козлова (*Koslov*), тобто Гезлева-Євпаторії, Бахчисарая (*Bachtchi Sarai*), Акмечеті (*Ackmezet*) та Кінбурна (*Kimbourn*); спустошливий набіг кримців у відповідь на Україну взимку того ж року та протидія їм військ донського отамана Івана Матвійовича Краснощокова (*Krasnatchoka*); будівництво Мініхом ретраншементів в Кизикермені (*Kisikermen*), Самарі (*Samara*) та Білозерці (*Béloserka*); підкорення Очакова (*Otchakov*) в 1737 р. та зухвалий кримський рейд армії Лассі, що завершився взяттям Карасубазара (*Carasbasar*) і новим руйнуванням Перекопу; Немирівський конгрес; набіг татар на Україну взимку 1738 р.; перебування армійської генеральної

[1] *Veinstein G.* Les Tatars de Crimée et la seconde élection de Stanislas Leszczynski // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1970. – T. 11. - № 1. – P. 24-92.

[2] *Kéralio L.-F. Guynement de.* Histoire de la guerre des Russes et des impériaux, contre les Turcs, en 1736, 1737, 1738, & 1739… – T. 1. – P. 7.

квартири в Полтаві (*Pultava*); бойові дії в Бесарабії та Криму; захоплення Хотина (*Kotchim*) в 1739 р.

Зважаючи на правдивість і точність використаних джерел, праця Кераліо передає цілком достовірну та досить повну інформацію про описані ним події. Недоречності, доволі характерні для іноземців, трапляються в нього дуже рідко, хоча подекуди мають місце. Як-от згадка про російську царицю Анну Іоаннівну, яку автор кілька разів називає дочкою Петра I (*Anne Ivanovna, fille de Pierre I*)[1]. Не розуміючи принципу формування імені по-батькові, Кераліо пише таку неоковирність. Але загалом він правильно свідчить про прагнення цариці продовжити справу Петра й поширити російський вплив до Чорного моря.

Певною мірою поділяючи тезу Манштейна про гіршу боєздатність українських козаків у порівнянні з регулярною російською армією через їхню недисциплінованість, Кераліо в той же час вважає їх досить професійним та ефективним військом, постійно відзначаючи їхній істотний внесок у перемоги росіян. Особливо виділяє історик запорожців, які були неперевершеними розвідниками, вирізнялися найбільшою мобільністю, здатністю до подолання перешкод і пристосованістю до ведення прихованих, по суті, партизанських бойових дій. Він наголошує, що це єдині воїни, які успішно могли вести бойові дії як кінно, так і в пішому порядку, а також відзначалися гарним вмінням вести військові операції на воді. Французький автор згадує про вдалі дії невеличкого флоту запорожців під Очаковом і на Дністрі, коли вони вчиняли раптові, несподівані напади на розгубленого неприятеля[2]. Саме козаки прославилися частим взяттям полонених і захопленням ворожих коней та худоби. Як фахівець з військової справи, дослідник позитивно оцінює вміння козаків швидко споруджувати військовий табір з возів і тримати там оборону. Він повідомляє, як одного разу татари кілька разів йшли на штурм цього імпровізованого укріплення й щоразу були відбиті[3]. Попри все, в російській армії Кераліо вважає козаків найслабшою ланкою, якщо справа доходила до організованих зіткнень, тому саме на них в першу чергу спрямовували свій головний удар турки та татари[4].

Результат цього кривавого протистояння, закріплений Белградським договором, історик вважає невиправданим для Росії. В той же час внаслідок війни посилилася могутність імперії. Спустошення Криму та суттєве ослаблення Порти створили сприятливі умови для продовження російської експансії у південному напрямку, яка ознаменувалася блискучим успіхом в ході наступної російсько-турецької війни. Кераліо з великим інтересом слідкував за її перебігом і присвятив цьому конфлікту велику розвідку, що була опублікована ще до його завершення[5]. Докладну та вичерпну інформацію

[1] Ibid. – P. 8, 14.
[2] Ibid. – P. 119, 125.
[3] Ibid. – T. 2. – P. 9.
[4] Ibid. – P. 6, 113.
[5] *Kéralio L.-F. Guynement de*. Histoire de la guerre entre la Russie et la Turquie et particulièrement de la campagne de 1769. – St.-Petersbourg, 1773. – 236 p.

він регулярно отримував від свого друга князя Дмитра Олексійовича Голіцина (1734-1803). Цей урядовець відомий тим, що, перебуваючи на посаді російського посла в Парижі, а згодом у Гаазі, підтримував дружні взаємини з Вольтером, Дідро, д'Аламбером та іншими відомими діячами французького Просвітництва. Саме Голіцин вів переговори з енциклопедистами про перенесення їхнього видання в Росію. Завдяки його зусиллям була придбана бібліотека Дідро, а той призначений її довічним хранителем, та залучений скульптор Фальконе для роботи над відомим «Мідний вершником». По суті, «Історія війни між Росією та Туреччиною та особливо кампанії 1769 р.», видана в 1773 р., є спільною працею Кераліо та Голіцина. Тому не зовсім дивно, що місцем її виходу в світ значиться Петербург. «Історія останньої війни між росіянами та турками», надрукована в 1777 р. в Парижі, представляє собою лише дещо оновлений варіант попереднього твору.

Розглядаючи події нової російсько-турецької війни, автор подає історичний і топографічний опис театру бойових дій, детально висвітлює передумови конфлікту та військові приготування протилежних сторін, їхні плани, дипломатичну діяльність Росії та Туреччини напередодні та під час збройного протистояння. Розгляд самої війни фактично зведено тільки до подій 1769 р. і здебільшого стосується дій 1-шої російської армії під керівництвом Олександра Михайловича Голіцина (1718-1783), спрямованої на Хотин.

На відміну від багатьох своїх земляків-сучасників, переважно налаштованих вороже до Росії та більш прихильних до Османської імперії й Барської конфедерації (наприклад, Руссо, Маблі та ін.), Кераліо виявляє навпаки симпатію саме до політики Катерини II, не упускаючи нагоди поглузувати з сліпого патріотизму конфедератів, який призвів їхню власну країну до спустошення, та бездарності турецького військового керівництва. Це пояснюється як його повагою до вмілого керівництва ходом воєнної кампанії з боку переможних царських полководців на фоні недоліків і прорахунків турків та конфедератів, що не могло не імпонувати історику, як фаховому військовому, так і, з іншого боку, особистою приязню автора до Росії, значною мірою пов'язаною з дружніми почуттями до князя Голіцина, який був і його головним інформатором.

Хоча бойові дії точилися, зокрема, у Бесарабії, Валахії та на Кавказі, головним центром війни були терени сучасної України. Кераліо чітко доводить, що основним спонукальним мотивом, який підштовхнув султанський двір до оголошення війни Росії, було посилення російської присутності в Речі Посполитій, насамперед на Правобережжі, фактичний контроль польської політики з Петербурга, зміцнення російських позицій у колишній Гетьманщині. Використовуючи проблему дисидентів і внутрішні негаразди Речі Посполитої, уряд Катерини II чинив все активніший вплив на державну діяльність Станіслава II Понятовського, цілком і повністю залежного від Петербурга, фактично перетворивши його державу на російського сателіта. Кераліо яскраво показує, хоча й у дещо утрированому вигляді, що приводом до турецького виступу проти Росії стала діяльність барських конфедератів і гайдамацьке повстання на Правобережній Україні: «Генеральна

конфедерація, що зібралася в Барі, щоб уникнути пильнування росіян та варшавського двору, накликала війну на цю країну. Гайдамаки та запорозькі козаки (*les haidamaques et les cosaques Zaporoski*), піддані імператриці, люд варварський, котрий жив лише з розбою, розпочав війну не тільки з конфедератами. Під гаслом захисту грецької релігії, вони розорили польські провінції між Дніпром і Дністром. Вони вдерлися навіть до земель Оттоманської Порти та вчинили там численні безчинства. Один російський загін, переслідуючи кількох втікачів, увійшов на турецьку територію в Балті, маленькому татарському місті, поблизу кордонів Новоросії (*la Nouvelle Russie*). Російська імператриця наказала суворо покарати зачинщиків цих безпорядків і доручила своєму послу в Константинополі засвідчити Великому Правителю свої співчуття з приводу цієї прикрої події. Однак мусульманська кров скипіла: цей акт ворожості підштовхнув Порту до війни»[1].

В цьому фрагменті чітко можна побачити залежність Кераліо від російських джерел. Діяльність конфедератів він оцінює, як безглузду та непродуману, гайдамаки та запорожці подаються ним, як суто розбійники та волоцюги. Натомість схвальної оцінки заслуговує виважена політика цариці. Також слід зауважити, що, будучи переконаним монархістом, автор ставився негативно до будь-яких проявів непокори владі, котру він вважав законною та Богом визначеною.

У вибуху гайдамацького повстання історик бачив тільки обурення черні, жодним чином не пов'язане з царською політикою. Спираючись на російські джерела, він спростовував популярне в Європі твердження про причетність урядовців Катерини II до збурення православного населення на сході Речі Посполитої. Так, згадуючи про впевненість гайдамаків, що вони виконують волю імператриці, Кераліо відкидає будь-яке відношення російських властей до їхнього повстання: «Деякі з їхніх ватажків навіть стверджували, що мають писані грамоти, які, як вони переконували, були видані їм росіянами й дозволяли їм грабувати католиків. Однак росіяни відновили тут справедливість…»[2].

В подальшому історик буде неодноразово торкатися питань гайдамацького спалаху, відзначаючи повстанців, як одну із суттєвих збройних сил на початковому етапі війни. Воюючи партизанськими методами, вони змушували поляків і росіян відволікати значні збройні сили для придушення їхніх виступів. Кераліо навіть висловлює своєрідну похвалу тактиці гайдамаків, порівнюючи її з діяльністю османів: «Зрештою, це військо, складене з селян і слуг, вело війну набагато краще продуману, ніж та, яку вели турецькі генерали»[3]. Така позитивна оцінка з боку професійного військового свідчить про його певну повагу до гайдамацтва, як збройної сили, з якою треба рахуватися, хоча й не перекреслює його в цілому зневажливого ставлення до повстанців, як до бунтівників і грабіжників.

---

[1] *Kéralio L.-F. Guynement de*. Histoire de la derniere guerre entre les Russes et les Turcs... – T. 1. – P. 34-35.
[2] Ibid. – P. 72.
[3] Ibid. – P. 86-87.

Кераліо дуже детально розглядає перебіг бойових дій в Україні у 1769 р. Він описує загальну диспозицію та воєнні задачі російських армій Голіцина та «генерал-губернатора України» Петра Олександровича Румянцева (*Romanzow, gouverneur général de l'Ukraine*), повідомляє про стратегічні цілі турків і барських конфедератів[1]. Кераліо докладно висвітлює розташування військових з'єднань, складів і шпиталів в українських містах, при цьому подаючи доволі правильну транскрипцію їхніх назв, незвичних для француза. Втім, в даному випадку цю заслугу слід віднести здебільшого на рахунок Дмитра Голіцина, який здійснював переклад російської документації для історика.

Свідчення Кераліо дозволяють побачити, якою мірою Україна перетворилася на арену військових дій. Автор повідомляє про утворення російських військових складів в Костянтинові (*Constantinow*), Бродах (*Brodi*), Калуші (*Kalus*), Кременці (*Krémenez*), Білій Церкві (*Bélozerskiew*), Слободищі (*Slobodische*), Дубні (*Doubno*), Острові (*Ostrow*), Фастові (*Fastow*), Полонному (*Polonne*), Меджибожі (*Mendzibos*), Бердичеві (*Berdichew*), Києві (*Kiow*). Автор згадує, що «генеральний шпиталь було засновано в Заславі (*Saslaw*) [сучасний Ізяслав – Є. Л.], а другий, по-менше, в Меджибожі, де була розташована також велика аптека. Хворі, догляд за якими тривав би довго, мали транспортуватися до Києва»[2]. В «Історії останньої війни між росіянами та турками» можна також знайти повідомлення про перебування генеральної ставки Голіцина в Станіславі (*Stanislavow*), Язлівці (*Jaslovits*), Ярмолинцях (*Jarmolints*) та Княгинині (*Kniaghina*), про розквартирування російських військ у Барі (*Bar*), Деражні (*Dérachnia*), Хмільнику (*Schmélinsk*) та Літині (*Litin*), про бойові дії конфедератів під Жовквою (*Joulkva*), Кристонополем (*Christianopol*), Яновом (*Janov*), Мостиською (*Mostiki*), Золочевом (*Slotchev*), Сокалем (*Sokol*), Надвірною (*Nadvorni*), Оликою (*Olika*), Коднею (*Kodna*), Окопами (*Okopi*), Самбором (*Sambor*).

Відзначаючи в цілому велику правильність поданих французьким істориком місцевих власних назв, треба також відмітити й прикметну ситуацію зі Львовом, різні найменування якого часто призводили до плутанини. У праці Кераліо це місто має наступні назви: *Léopol*, *Lemberg*, *Livov*, *Lwow*, *Lwov*. Звичайно, три останні варіанти є, по суті, тотожніми й можуть мати відмінності у написанні з вини друкаря, проте, вочевидь, сам автор часто сприймав різні форми назви Львова за окремі міста. Так, наприклад, він занотовує, що Голіцин намагався «захистити Леополь, Лемберг та інші польські міста, які залишилися вірними Росії» (*protéger Léopol, Lemberg, & d'autres villes polonoises restées fideles à la Russie*)[3].

Але, звичайно, основним об'єктом дослідження Кераліо було турецько-російське протистояння. Він вказує, що головною стратегічною метою наступу султанських військ був похід через Кам'янець-Подільський у напрямку Києва, сприяти чому мав кримський хан, розорюючи своїми ордами

[1] Ibid. – P. 43-50.
[2] Ibid. – P. 64-66.
[3] Ibid. – P. 94.

землі України та відволікаючи на себе російські сили. В подальшому турецький план зазнав певних коректив і, «спаливши польські містечка Чечельник (*Tchéchelnik*), Вербку (*Verbka*) та Луги (*Louga*), перерізавши частину мешканців, а решту забравши з собою, турки отаборилися навколо, маючи намір, дочекавшись тут підкріплень, перейти Буг і проникнути через Уманщину (*Oumanchina*) в Новоросію»[1]. Проте й цей претензійний план було зірвано вміло організованим російським наступом на Хотин (*Kotchim*). Саме навколо цього міста розгорнулися найважливіші події тогорічної кампанії. Кераліо згадує про локальні бої під Долинянами (*Dolinani*), Бочківцями (*Bachkivzi*), Жванцем (*Schvaniets, Jvanets*), Чорнокозинцями (*Tchernokosnitsa*), Могильовом (*Mohilov*), Томашполем (*Tamaspol*), Дмитрашківкою (*Dmitrachkovski*), Кісницею (*Kisnitse*), Китайгородом (*Kitaigorod*), Бершаддю (*Berchade*), які завершилися успіхом російських військ і сприяли оволодінню ними Хотином та подальшому розгортанню російського наступу на південь.

При розгляді всіх цих військових дій кидається у вічі доволі незначне відображення участі українського козацтва в порівнянні з попередньою війною, де козаки, хоча й були підлеглими царських воєначальників, все ж таки могли розглядатися певною мірою, як партнери росіян. Згадки про козаків містяться вряди-годи, а самі вони відіграють тепер скоріше роль малочисельних, другорядних, допоміжних загонів. Без будь-якої конкретизації автор просто повідомляє про участь українських козаків у боях під Хотином. Серед найбільш визначних акцій, у яких вони взяли участь, згідно опису Кераліо, можна згадати розгром великого загону конфедератів у битві під Ломазами (15 вересня 1769 р.) та успішний похід у Валахію в листопаді 1769 р. під проводом підполковника Назара Олександровича Каразіна, батька відомого громадського та культурного діяча, коли зухвалим наскоком було захоплено Бухарест і взято в полон валаського господаря Григорія III Гіку (*Grégoire Hiko*)[2]. Власне кажучи й перша з названих акцій мала неабияке значення для перебігу бойових дій, оскільки саме в ній загинув Францішек-Ксаверій Пулавський (1743-1769), один з лідерів Барської конфедерації. Історик пише про це так: «Полковник Ренне [Карл Іванович Ренне (1720-і – 1786) – Є. Л.], зустрівши дві з половиною тисячі поляків під проводом маршала Пулавського, наказав атакувати їх трьома ескадронами карабінерів і півсотнею козаків. Вони їх вбили п'ятсот чоловік, в числі яких був і маршал, забрали триста полонених і захопили весь обоз, зокрема, три бронзових гармати для трьохфунтових ядер, і втратили тільки двадцять коней, чотирьох карабінерів та одного козака»[3].

Але участь козаків у цих звитягах нівелюється іншими повідомленнями Кераліо, де вони постають у менш привабливому світлі. Вище вже зазначалося про участь козаків, переважно запорожців, у гайдамацькому русі. Маючи негативне ставлення до гайдамаків і вважаючи їх лише грабіжниками та головорізами, подібну оцінку автор давав і запорозьким козакам,

[1] Ibid. – P. 105.
[2] Ibid. – P. 194-196.
[3] Ibid. – P. 194-195.

які, як відомо, були розігнані урядом Катерини II одразу по завершенню війни, а Січ ліквідовано. Навіть ті, так звані «російські козаки», які зберігали лояльність до самодержавної влади й перебували у складі царських військ, часто при зустрічі з гайдамаками надавали останнім підтримку, а то й переходили на їх бік. Кераліо відмічав: «Гайдамаки, число яких щодня збільшувалося, грабували, крали, різали, забороняли жителям продавати фураж і збіжжя росіянам. Вони без перестанку турбували їхні загони, забирали з собою російських козаків, якщо знаходили їх поодинці чи в малому числі, знущалися над ними, забирали в них порох, свинець, зброю. Вони навіть убили деяких і забрали багато возів, навантажених їжею та фуражем»[1].

Падіння ролі козаків у збройних протистояннях російсько-турецької війни було напряму пов'язане і з істотним скороченням їхньої чисельності. Так, за даними Кераліо, в армії Голіцина перебувало лише 3 000 українських козаків, а в армії Румянцева – 6 000. В той же час, подаючи списки регулярних військ у цих двох арміях, історик вказує полки, які, безумовно, ще нещодавно мали козацький характер. Маються на увазі Охтирський, Харківський, Острогозький, Ізюмський, Сумський, Бахмутський, Дніпровський, Донецький гусарські полки[2]. Якщо під час війни 1735-1739 рр. українські козаки складали подекуди від третини до половини всіх царських військ, тепер їхня кількість була вже не такою значною у порівнянні з регулярною армією й складала близько десятої частини. Фактично відбулося поглинання українського козацтва збройними силами імперії. Можна також згадати і про інкорпорацію козацької еліти до верхівки царської армії. Наприклад, Кераліо дає високу оцінку тактичній майстерності полковника Івана Васильовича Гудовича (1741-1820) (*Goudovitch*), котрий був сином генерального підскарбія і відзначився у боях з поляками та турками[3]. Цікаво відмітити, що поміж російських полководців, що прославившлися в роки цієї війни, французький історик кілька разів згадує і генерал-майора Потьомкіна, зірка якого яскраво замайоріла на політичному небосхилі Російської імперії саме в той час і незабаром привертатиме значну увагу європейських дворів[4].

Великим позитивом праці Кераліо, як фахового історичного дослідження, є наведення ним тих джерел, які були ним використані при написанні свого твору. Фактично весь другий том його роботи та значна частина першого містять тексти тих документів, на основі яких дослідник і здійснив свою працю. Це російський генеральний план військової кампанії, узгоджений план дій турків і барських конфедератів, топографічний огляд театру бойових дій, диспозиція російських військ на початковому етапі війни, їх кількісний склад і список командування, тексти міждержавних угод між Річчю Посполитою та Росією, різноманітна документація, пов'язана з захистом прав дисидентів, приватне листування тощо. Кераліо також опублікував турецький і російський маніфести про оголошення війни, декларацію Катерини II, звернену до всіх європейських дворів, про покладання всієї відпові-

[1] Ibid. – P. 86.
[2] Ibid. – T. 2. – P. 162, 169.
[3] Ibid. – T. 1. – P. 153.
[4] Ibid. – P. 146, 150, 166.

дальності за розв'язання війни на Оттоманську Порту, а також повідомлення анонімного французького агента з Константинополя про перебіг збройного протистояння. Багато документів, наведених істориком, мали безпосереднє походження зі ставки Голіцина (не варто забувати, що головним постачальником інформації Кераліо був родич цього російського полководця), зокрема, його маніфест до народу Речі Посполитої від 14 березня 1769 р., журнал бойових дій за березень-вересень того року і т. п.

Робота Кераліо прикметна тим, що вона презентує поступове витіснення з тогочасної воєнної авансцени українського козацтва, яке практично повністю втратить своє значення потужної військової сили вже до кінця поточного століття. Оскільки саме внаслідок переможних війн з Туреччиною Росія захопила все Північне Причорномор'я та Крим, дослідження цього французького історика мали значну популярність в Європі, бо грунтувалися на російських і турецьких джерелах інформації та значною мірою розкривали механізми розвитку російського просування на південь.

Суттєвим недоліком праці Кераліо, присвяченої аналізу останньої російсько-турецької війни, стала її незавершеність у фактичному плані, тому що автор обмежив свій розгляд лише подіями 1769 і частково 1770 рр. В той же час наслідки цього збройного протистояння неабияк турбували європейське суспільство, оскільки в результаті перемоги росіян докорінним чином змінився баланс сил у Старому Світі. Виявилася надзвичайно підірваною могутність Османської імперії, що втратила значну частину своїх причорноморських володінь. Кримське ханство де юре отримало незалежний статус, а де факто потрапило під протекторат Росії. Був здійснений перший розподіл Речі Посполитої, який суттєво посилив її сусідів Австрію та Прусію, але, звичайно, насамперед імперію Катерини II. Було ліквідовано Запорозьку Січ, яка впродовж століть була найвідомішим оплотом козацької вольниці, й, по суті, знищено українське козацтво, як важливий суспільний стан і військовий феномен. Саме тому робота Кераліо через свою, так би мовити, «незавершеність» не дозволяла оцінити події війни 1768-1774 рр. та їх наслідки в повному обсязі. У Франції було опубліковано кілька праць, які торкалися даного питання й проливали світло на російсько-турецьку війну, як закінчений процес. В першу чергу тут слід назвати дослідження вищезгаданого Клода-Карломана де Рюльєра «Історія анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки», де події доведено до 1774 р. На відміну від Кераліо, де Рюльєр, як і більшість своїх співвітчизників, не плекав значних симпатій до Росії, співчуваючи барським конфедератам. Саме тому, зважаючи на його значний політичний і дипломатичний досвід, він у 1768 р. був відправлений урядом Людовіка XV з секретною місією до Речі Посполитої, щоб обговорити можливість французької підтримки для Барської конфедерації. Саме в цей час Правобережжя України було охоплене Коліївщиною, що викликало паніку в Польщі та сильну стривоженість в Європі. Як відомо, одним з результатів вибуху цього народного невдоволення стало оголошення війни Оттоманською Портою Росії з усіма витікаючими звідси наслідками, що були особливо трагічними для Польщі. Це пояснює той факт, чому повстанню гайдамаків де Рюльєр присвячує стільки уваги.

Робота де Рюльєра цікава ще й тим, що дозволяє побачити події, викладені проросійськи налаштованим Кераліо, тепер уже з пропольських і навіть протурецьких позицій, притаманних більшості французів тієї доби. Відзначимо, що особистим другом де Рюльєра був Жан-Жак Руссо, відомий симпатіями до барських конфедератів. А сам де Рюльєр відзначав своє добре знайомство з творами Руссо та Маблі з приводу польського питання[1].

Як було характерно для тогочасної історіографії, свою розвідку де Рюльєр починає здалеку, від часів формування Речі Посполитої. Це дозволяло автору показати історичне підгрунтя подій, що призвели до занепаду Польщі. Природно, значну увагу в цьому екскурсі до минулого дослідник приділяє й Україні. При цьому його свідчення про українську старовину великою мірою базуються на твердженнях Вольтера. Так, подібно до «короля філософів», він зазначає, що Київ, «першу столицю Росії», було засновано константинопольськими імператорами, від яких отримано релігію та письмо, а запорожців порівнює з античними амазонками навпаки (ті не любили чоловіків, ці – жінок)[2]. Згадує автор і про окрему державність, що існувала за княжої доби на українських землях. Він зауважує стосовно галицько-волинського князя Романа, що той «утворив ціле королівство»[3]. Після занепаду держави внаслідок татарської навали значна частина її земель відійшла до Литви та Польщі. Де Рюльєр об'єднує цю територію під спільною назвою «Червоної Русі», що прийшов на зміну популярному раніше серед французів поняттю «Чорна Русь»[4].

Українському козацтву історик дає стриману характеристику, що скоріше свідчить тут про його певну симпатію до нього, ніж негатив: «Українські козаки, це ім'я означає піратів порубіжжя, селян, що втекли від кріпацтва з сусідніх країн і отаборилися спочатку на скелях посеред порогів Бористену, сформували згодом по обох берегах цієї ріки нову націю… Збільшуючись постійно чисельно, вони знаходили певну підтримку в Польщі, якій спочатку служили захистом від набігів татар. Вони виявилися достойними завдяки своїй хоробрості перетворитися на регулярне військо, й цим піратам дозволено сповідувати грецьку релігію. Ці нові піддані приєднали до чудової кавалерії, складеної з польської знаті, не менш доблесну піхоту. Такого поєднання не існувало тоді в жодній іншій європейській нації»[5]. Подібно до більшості своїх французьких колег, де Рюльєр бачив у козаках певну синтетичну націю, що виникла в результаті поєднання різномастого наброду, скупченого для розбійницьких промислів, який поступово набув рис професійного війська.

Ставлення дослідника до козацтва має риси подвійності. З одного боку, він відзначає його варварство, дикунство, позбавленість будь-якої

[1] *Rulhière C.-C. de*. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République… – T. 4. – P. 259.
[2] Ibid. – T. 1. – P. 2, 72-73; T. 3. – P. 85-86; *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 42-43.
[3] *Rulhière C.-C. de*. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République… – T. 1. – P. 74-75.
[4] Ibid. – P. 21, 34.
[5] Ibid. – P. 36.

цивілізованості, називає його «найогиднішим з народів, якщо можна дати ім'я народу наброду розбійників з усіх націй, що тікали переважно від кари»[1]. З іншого боку, історик розуміє, що виникнення цього військово-політичного та суспільного феномену було зумовлене історичними реаліями. Автору імпонує волелюбність козаків, їх військовий професіоналізм, відданість своїй релігії. Будучи переконаним прибічником монархії, він, попри все, називає козацький устрій «дивовижною республікою», яка найбільше підходить для народу України й зауважує, що на сході розглядають «це розбійницьке товариство, як своєрідний різновид мальтійських рицарів»[2].

Бачення історичного минулого українського козацтва де Рюльєром базується на традиційних тогочасних уявленнях, у відповідності до яких юрба різноманітних грабіжників і волоцюг поступово склалася в єдину націю, що мала певні організаційні утворення. Головну роль у становленні козацтва, як певної суспільної верстви, дослідник відводить королю Стефану Баторію[3]. Не вирізняється оригінальністю й твердження історика, що головною причиною, яка зумовила грандіозне повстання в середині XVII ст. та відпадіння України від Польщі, були утиски з боку шляхти, в тому числі й приниження грецької релігії та насадження унії. Саме це призвело до того, що «козаки, переможені після найжахливішого повстання, піддалися московитам, прагнучи знайти підтримку в нації, котра сповідувала ту ж саму релігію, що й вони»[4]. Залишаючи без коментарів тезу де Рюльєра про прилучення козаків до Москви на фоні «поразки», зазначимо, що саме з цього моменту автор розпочинає відлік бід і страждань Польщі, до яких її привели пихатість і зарозумілість шляхти. Вся подальша історія держави – це суцільні намагання втримати її від повної руйнації. Особливе схвалення серед польських королів у дослідника викликає діяльність Собеського.

Перехід козаків під владу «московитів», як витікає з праці де Рюльєра, став тим козирем, який дозволив Росії здобути такий вплив і могутність у світі, що з повною силою проявилися в епоху Петра I. Однак вже тоді почали робитися активні спроби приборкати цю потужну військову силу та обмежити свободу козацтва. Найбільше цей процес активізувався з приходом до влади Катерини II. Скасувавши гетьманство, вона розпочала поступову ліквідацію Запорозької Січі, «цього військового братства (*cette confrairie militaire*)», за визначенням де Рюльєра[5].

В рядках де Рюльєра можна побачити певне співчуття до козацької нації, що виявилася роздертою між двома державами, кожна з яких намагалася її придушити та уярмити. Поляки «силували козаків до домашнього кріпацтва», а росіяни поступово «позбавляли їх всієї громадянської свободи»[6]. Запоріжжя ще залишалося своєрідним острівцем козацької вольності між двома монархіями, проте воно було вже приречене. Хоча події 1775 р.

[1] Ibid. – T. 3. – P. 84.
[2] Ibid. – P. 85, 90.
[3] Ibid. – P. 87.
[4] Ibid. – T. 1. – P. 38, 97.
[5] Ibid. – T. 3. – P. 90.
[6] Ibid. – P. 89.

залишилися за межами цього дослідження, бо дана праця була написана раніше, в цілому контекст твору дозволяє побачити авторське розуміння того, що доля Січі була вже давно вирішена у Петербурзі і її знищення залишалося тільки питанням часу.

Не забуває автор відмітити і в цілому ворожу до Росії позицію його батьківщини, яка традиційно надавала підтримку головним її противникам – Речі Посполитій, Швеції та Оттоманській Порті. В цьому контексті він наводить цікаве повідомлення про таємну місію незадовго до початку Семирічної війни, у якій Росія та Франція виявилися в ролі союзників, графа Шарля-Франсуа де Бролья (1719-1781), французького посла в Польщі, до тих козаків, що належали до табору мазепинців, з метою вивідати настрої козацтва стосовно Росії, налагодити з ними контакт і вивчити можливість використання козацького невдоволення російською присутністю в Україні для ослаблення цієї імперії. Про це секретне завдання уряду Людовіка XV де Рюльєр пише наступне: «Граф де Бролья знайшов у далеких закутках на узбережжі Чорного моря давніх компаньйонів Мазепи, цього старовинного та нещасного повстанського ватажка в Україні, і завдяки їм налагодив секретну кореспонденцію з незадоволеними людьми з козацької нації»[1].

Зауважимо, що граф де Бролья був не лише дипломатом, але й співробітником таємної розвідувальної служби Людовіка XV «*Secret du roi*» («Секрет короля»), яку згодом й очолив, а одним з базових завдань тогочасної французької політики було обмеження російського впливу в Європі. Одним з натхненників цієї секретної місії до старих соратників Мазепи, безумовно, слід визнати Григора Орлика. 6 травня 1754 р. останній писав де Бролья: «Якщо ми втратимо наш вплив у Польщі, вся політична система щодо убезпечення, котру Франція підтримувала на півночі зазнає цілковитого розгрому»[2]. Французький король намагався всіляко протидіяти посиленню російського впливу в Україні. Так, 8 червня 1761 р. він зазначав: «Я маю місце думати, що, визнаючи захоплення України росіянами, я міг би лише посилити охолодження турків щодо себе. З іншого боку, зробити це значило б взяти участь у справжній несправедливості»[3].

Цілком вірогідно, що одним зі згаданих старих мазепинців був Федір Іванович Мирович (?-1758). Принаймні, до такого припущення підштовхує той факт, що саме в цей час близьке знайомство з цим прибічником Мазепи мав французький консул у Криму Клод-Шарль де Пейссонель (1727-1790), який давав йому таку характеристику: «Мсьє Мирович, козацький полковник (*Mierovitz, Colonel Cosaque*), що перебував колись на польській службі, а тепер вже довгий час проживав у Бахчисараї»[4]. Ще одним з цих старих мазепинців, вірогідно, був Федір Іванович Нахимовський (?-1758), з

[1] Ibid. – T. 1. – P. 232.
[2] *Dmytrychyn I*. Grégoire Orlyk. Un cosaque ukrainien au service de Louis XV... – P. 286.
[3] Ibid. – P. 214.
[4] *Peyssonel C.-Ch. de*. Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin... – P. 143.

яким Пейссонель мав налагоджений контакт і якому він, як і Мировичу, надавав певну матеріальну підтримку від імені французького уряду[1].

Про важливість співпраці французького уряду з Мировичем і Нахимовським, між іншим, зазначав все той же Григір Орлик у листах від 23 і 29 вересня 1754 р., адресованих новопризначеному міністру закордонних справ Франції графу Антуану-Луї Рує де Жуї (1689-1761)[2]. Орлик зазначав, що за допомогою цих авторитетних козацьких начальників цілком можливо здійняти велике повстання козаків України, спрямоване проти тиранії росіян. В листі від 29 вересня читаємо: «Україна, населена нацією, яка найбільш ревно та старанно ставиться до своєї свободи і яка не оминає жодної сприятливої нагоди, щоб не спробувати скинути тиранічне ярмо Росії під яким вона страждає; така революція могла б неодмінно вибухнути зараз»[3].

Однією з причин, що сприяла поширенню антиросійських настроїв серед козаків, було відведення їхніх традиційних земель для переселенців з Балкан і утворення тут Нової Сербії, що також зазначено в праці де Рюльєра. З цим повністю узгоджується дещо пізніше свідчення французького консула в Кримському ханстві барона Франсуа де Тотта (1733-1793) про те, що взимку 1768-1769 рр. під час походу Кирим-Гірея на Нову Сербію запорожці не тільки не відгукнулися на заклик про допомогу від місцевого генерал-губернатора в Єлизаветграді, але й оголосили татарам про свій нейтралітет[4]. Подібне твердження подає також і французький дипломат і підприємець Антуан-Ігнас Антуан, котрий отримав згодом титул барона де Сен-Жозефа (1749-1826), який відвідав Україну в 1781-1782 рр., тобто за 12 років після татарського походу. Він повідомляє, що запорожці «попросили нейтралітету і зберігали його під час татарського нападу на Нову Сербію в 1769 р.», й цю непокору пригадала їм Катерина II в 1775 р.[5]

Виконуючи доручення Версаля та проводячи інтриги проти Росії, де Брольї, як повідомляє де Рюльєр, також зустрічався з Кирим-Гіреєм, котрий був тоді татарським принцем[6]. Останній, як відомо, посівши згодом престол, проводив відверто антиросійську політику, роблячи походи в Україну, підтримуючи барських конфедератів і підштовхуючи султанський двір до війни з росіянами, а емісари з Франції, завжди були його бажаними гостями. Про дружні взаємини з Кирим-Гіреєм залишили згадки відомі французькі дипломати, вже вищезгадані Пейссонель[7] і барон де Тотт[1].

---

[1] *Dmytrychyn I*. Grégoire Orlyk. Un cosaque ukrainien au service de Louis XV... – P. 306-308.
[2] Ibid. – P. 299, 304.
[3] Ibid. – P. 214.
[4] *Tott F. de, baron*. Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. – 1785. – T. 1. – P. 263.
[5] [*Anthoine de Saint-Joseph A.-I.*] Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire ou voyage et enterprises pour établir des rapports commerciaux et maritimes entre les ports de la Mer-Noire et ceux de la Méditerranée. – P.: Chez H. Agasse, 1805. – XVI+300 p. – P. 20.
[6] *Rulhière C.-C. de*. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République… – T. 1. – P. 321-328.
[7] *Peyssonel C.-Ch. de*. Traité sur le commerce de la Mer Noire… – T. 2. – P. 346-374; *Пейссонель Ш. де*. Записка о Малой Татарии: Пер. с фр. В. Лотошниковой / Вступ. ст., прим. и коммент. В. Грибовского. – Днепропетровск: Герда, 2009. – 80 с. – С.57-66.

Антиросійськість Кирим-Гірея відзначає і сам де Рюльєр, наголошуючи, що «цей хан був непримиренним ворогом росіян»[2]. Постать цього правителя сама по собі цікава й варта окремої уваги, зазначимо лише, що він відзначався своєю досить гарною освітою, володів французькою мовою та захоплювався культурою цієї країни. З Кирим-Гіреєм також пов'язане спорудження славнозвісного «Фонтану сліз» у бахчисарайському палаці, оспіваного Пушкіним, Міцкевичем і Лесею Українкою.

Говорячи про події 1768-1774 рр., де Рюльєр свідчить не лише як сучасник, але й великою мірою як очевидець, оскільки в 1768 р. сам здійснив таємну місію до Речі Посполитої. Повідомлення цього автора стосовно гайдамацького руху, діяльності Барської конфедерації, російської окупації Правобережжя, бойових зіткнень на Україні між росіянами, козаками, гайдамаками, конфедератами, турками та татарами, першого розподілу Польщі мають характер цінного історичного джерела з історії України того періоду. Звичайно, в зв'язку з його політичною позицією більшість відомостей він отримував від польського угруповання, прихильного до барських конфедератів, саме тому висвітлення подій він здійснює у вигідному для останніх ракурсі. Однак не можна визнати, що де Рюльєр цілком і повністю залежав лише від цих інформаційних джерел. Багато звісток він отримував від французьких емісарів та агентів, котрі перебували в Петербурзі, Відні, Стамбулі та Бахчисараї. Але головними героями твору були все-таки саме барські конфедерати, авторська симпатія до яких проявляється досить очевидно.

Провину за розв'язання великої війни на сході Європи, що призвела до загарбання значної частини земель Речі Посполитої сусідніми державами, обмеження впливу Османської імперії та фактичного підпорядкування Кримського ханства Росії, історик цілковито покладає на уряд Катерини II. Він зазначає, що саме ця імператриця, посадивши на польський престол свого ставленика, повністю залежного від Петербурга, та акцентувавши проблему дисидентів у Польщі й цим спровокувавши політичну кризу в королівстві, отримала легальні підстави для втручання в справи свого західного сусіда. Де Рюльєр напряму звинувачує російський уряд в організації та підтримці гайдамацького повстання, яке було ним використане, як відплатна акція за дії Барської конфедерації. Історик зазначає, що, коли більшість молодих шляхтичів з Польської України подалися до конфедератів, цей край перейшов під частковий контроль росіян, котрі роззброїли та розігнали нечисленні польські залоги, залишені для захисту міст, та озброєні шляхетські загони і цим відкрили шлях до звірств гайдамаків, яких, по суті, самі й підштовхнули до активних дій. Автор говорить, що «дорога перед ними [тобто, гайдамаками – Є. Л.] була проторена російськими місіонерами, які йшли, повсюди проповідуючи подібного роду євангеліє польським селянам.

---

[1] *Tott F. de, baron*. Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. – 1785. – T. 1. – P. 237-273; T. 2. – P. 1-17.

[2] *Rulhière C.-C. de*. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République… – T. 3. – P. 106, 135.

Вони закликали тих повставати»[1]. Отже, як вказує де Рюльєр, українське селянство Правобережжя, отримавши таку«добру вість» про дозвіл грабувати своїх панів, охоче вливалося до гайдамацьких загонів. Крім того, на думку французького дослідника, уряд Катерини II не тільки дав мовчазну згоду на прилучення запорожців до гайдамаків, але навіть підштовхнув їх до цього: «Запорожці, яких боязнь перед росіянами утримувала на їхніх островах, дізналися про ці безпорядки з указів самої імператриці. Вона жалілася в цих указах, що повстання було викликане ненавистю до грецької релігії з метою поєднання євреїв і поляків, щоб вони могли відчути, що й до них ставляться з такою ж ненавистю. Тож запорожці вийшли зі своїх сховиськ під проводом Залізняка (*Zelesniak*), свого ватажка»[2]. Де Рюльєр також підкреслює, що на початковому етапі повстання росіяни дивилися крізь пальці на безчинства гайдамаків і навіть відводили свої загони з тих місць, які опинялися в епіцентрі дій повстанців. Таким чином, історик повністю спростовує тезу Кераліо про непричетність російського уряду до Коліївщини. В той же час де Рюльєр не забуває відмітити й місцевий чинник, що призвів до цього народного вибуху: зневага поляків до некатоликів, тяжка панщина, здирства євреїв-орендарів. Саме це привернуло симпатії місцевого населення до гайдамаків, котрі розглядалися, як народні месники та визволителі від нестерпного ярма. Закликання гайдамаків селянами стало справжнім жахом для правлячої верхівки Речі Посполитої[3].

Одними з найбільш вражаючих сцен в історії гайдамаччини, наведених де Рюльєром, були звірства повстанців над католиками, євреями, уніатами та протестантами, коротше кажучи, над усіма тими, хто не належав до «грецької релігії». Описуючи ці страшні факти, автор зітхає з тяжкістю: «О, чи зможу я це писати, і чи не випаде перо в мене з рук?»[4]. Картини, подані де Рюльєром, дійсно вжахають своєю кривавістю та жорстокістю і, вочевидь, є правдивими. Це й шибениці, на яких висять поляк, єврей і собака, і вбивство дітей і вагітних жінок, і спалення живцем, і колодязі, повні мертвих тіл, і нелюдські уроки для гайдамацької молоді щодо різних способів вбивств, і кривава косовиця людей, закопаних в землю до голів, які стинаються при допомозі кіс, «як трава на полі»[5]. Речі, наведені французьким істориком, є страшними, огидними й не можуть викликати у читача жодного іншого почуття, крім обурення й відрази. Однак де Рюльєр ігнорує чи, можливо, й не знає про жорстокість і звірства з боку барських конфедератів над православним населенням. Хоча він і згадує про жахливі розправи над захопленими в полон гайдамаками, відзначаючи мужність цих людей. «Їх саджають на палю одразу, як захоплюють, – свідчить автор, – і вони завжди приймають цю жахливу смерть з неймовірною доблестю»[6].

---

[1] Ibid. – P. 93.
[2] Ibid. – P. 92.
[3] Ibid. – P. 91.
[4] Ibid. – P. 93-94.
[5] Ibid.
[6] Ibid. – P. 91.

Не оминає увагою історик і криваві події «Уманської різні». Він згадує, що Умань було захоплено внаслідок таємної домовленості «між Залізняком, ватажком запорожців, та іншим, начальником польських козаків»[1]. Ім'я Івана Гонти автор не вказує. Власне зрада останнього й відкрила гайдамакам шлях до міста, де відбулися страшні розправи, які автор побіжно висвітлює. Кількість убитих він обраховує в 16 000 осіб. Принагідно де Рюльєр зазначає, що російський воєначальник, котрий перебував неподалік, знав про сумну долю Умані, але нічим не допоміг місту[2]. Слід звернути увагу на цікаву словесну алюзію, яку міг мати на увазі автор розповідаючи про жахливу уманську різню. Французька назва Умані в цьому творі – *Humane*, що походить від польської – *Human*, виглядає спільнокореневою для таких слів, як *humanisme* (гуманізм), *humaniste* (гуманіст), *humanité* (людяність). Ці поняття цілком суперечать тому, що мало місце в цьому місті. Зараз назву Умані у французькій літературі прийнято подавати, користуючись українською та російською орфоепікою – *Ouman*.

Стосовно загальної кількості загиблих в період Коліївщини, автор не наважується визначити їхню кількість, наводячи лише їх максимальне і мінімальне відоме йому число. Він вважає цифру в 200 000 вбитих перебільшеною, а в 50 000 – применшеною. Тож істинна кількість жертв повстання, на його думку, мала б лежати десь між цими числами[3].

Після того, як польська знать, перелякана Коліївщиною, почала сама просити царських чиновників про посилення російської військової присутності на сході Речі Посполитої для захисту своїх маєтків, як вважає де Рюльєр, так би мовити, «чорнова робота» гайдамаків була виконана й треба було придушувати їхнє повстання. Тим більше, що, набувши загрозливих масштабів, воно могло б перекинутися вже й на землі самої Російської імперії, адже його активними учасниками були запорожці.

Історик згадує, що значні російсько-козацькі військові контингенти були введені до Бара, Вінниці, Костянтинова, Хмільника та інших правобережних міст[4]. Гайдамаччина, поза сумнівом, була вигідна Катерині II. Опір і підтримку Барської конфедерації було в цілому подолано, а Правобережжя України опинилося під повним контролем росіян. Однак де Рюльєра вражає цинічність, з якою російська імператриця вчинила розправу над своїми недавніми союзниками, котрі фактично привели під її владу значний шмат Речі Посполитої. Історик зазначає, що царські генерали спільно з графом Францішеком-Ксаверієм Браницьким (1731-1819) в середині літа 1768 р. розпочали форсований наступ в Україні на розрізнені загони гайдамаків[5]. Уряд Катерини II не тільки покарав лідерів Коліївщини та її активних учасників, але й завдав потужного удару по Запоріжжю – найголовнішому осередку бунтівного руху в Україні. З роботи де Рюльєра випливає, що це та-

[1] Ibid. – P. 95.
[2] Ibid. – P. 94-96.
[3] Ibid. – P. 96.
[4] Ibid. – P. 45.
[5] Ibid. – P. 97-105.

кож могло бути одним із завдань російської політики, пов'язаної з роздмухуванням гайдамаччини, щоб потім суттєво обмежити вплив Січі на українські справи. За інформацією історика, росіяни «бажали весь час приборкати це ненависне розбійницьке товариство», тому вони відібрали в запорожців все награбоване майно, вартість якого дослідник обчислює в 100 000 дукатів, дуже сильно обмежили кількість січовиків, наказавши решті або оселятися на «Польській Україні», або «вступати на військову службу, подібно до російських козаків»[1].

В цілому ставлячись негативно до гайдамаків, котрих він сприймає відчайдушними та зухвалими головорізами, де Рюльєр, втім, з презирством ставиться до беззаконної розправи, вчиненої над ними польськими властями, яким полонені повстанці були видані росіянами. Це варварство жодним чином не красило європейську націю, що претендувала на звання освіченої. Історик зазначає, що, коли бранці були видані Браницькому, «той наказав повісити більшість військових, з яких зберіг лише 800, щоб використовувати для публічних робіт. Половина з цього числа була доставлена у Львів, де коронний трибунал розпочав свій процес, однак з Варшави було отримано наказ припинити допити, спалити всі справи та віддати всіх для страти, не провівши навіть більш-менш повного розгляду. Їх всіх було віддано катам гуртом, без розбору, як худобу»[2].

Особливої уваги заслуговує в праці де Рюльєра Балтський інцидент у липні 1768 р., відповідальність за який він більшою мірою покладає на місцеве турецьке керівництво. В трактуванні історика, події в Балті були спровоковані управителем міста Якуб-агою, який, будучи прихильником Кирим-Гірея та Барської конфедерації, прагнув інспірувати нову війну між турками та росіянами. Саме цей чиновник вступив у змову з польськими конфедератами, які, напавши на з'єднання козаків і росіян, привели його до Балти, де ті вчинили погром. Втім, як свідчить де Рюльєр, місцевий турецький градоначальник ще більше посилив збитки від цього нападу: «Кажуть, що Якуб-ага сам власноруч перебив тут багатьох й особисто наказав підпалити місто»[3]. А згодом саме цей чиновник відправив до Константинополя роздутий звіт про злочини росіян у його місті проти мусульманського населення. Вочевидь, тут йдеться про відплатні розправи турків, татар і поляків щодо місцевого православного населення. Як відомо, власне інцидент у Балті призвів до розпалювання російсько-турецької війни.

Не забуває автор відмітити і роль своєї держави у підбурюванні султанського уряду до виступу проти Росії. Так, він згадує, що саме посол Людовіка XV добився повернення Якуб-аги до Балти напередодні даного конфлікту, після того як той потрапив за грати через якусь провину перед султаном. Цей факт наводиться також і спогадах відомого дипломата барона де Тотта[4]. До слова, кілька разів де Рюльєр наголошує на важливій участі останнього в російсько-турецькому протистоянні. Саме де Тотт, по суті,

[1] Ibid. – P. 108.
[2] Ibid. – P. 108-109.
[3] Ibid. – P. 107-109.
[4] *Tott F. de, baron*. Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. – 1785. – T. 1. – P. 213.

перетворився на радника Мустафи III з міжнародних і військових питань, а, будучи призначеним французьким консулом у Кримському ханстві в 1767 р., сприяв поверненню на престол Кирим-Гірея та входив до його найближчого оточення[1]. Пізніше де Тотт досить докладно описав свою діяльність в Туреччині та Криму в своїх мемуарах.

Розглядаючи запорожців, як сліпе знаряддя в руках царедворців Катерини II, де Рюльєр зазначає, що цілком логічно саме їм у Балтському інциденті було відведено роль своєрідного «цапа-відбувайла»: «Катерина наказала схопити живцем двісті запорожців і видати їх туркам для помсти. Вона наказала також відправити до Константинополя копію, фальшиву чи справжню, звіту, зробленого командиром її військ, у якому той вибачався за спалення Балти через незнання кордонів. Всі російські війська, що перебували у Польщі, отримали заборону під страхом смертної кари наближатися до османських кордонів»[2].

Незважаючи на явні кроки російського двору до примирення, величезна Османська імперія прийшла в рух, готуючись до війни. В епіцентрі збройного протистояння двох наддержав, докладно описаного істориком, опинилася переважно саме територія сучасної України. В роботі де Рюльєра знайшли своє відображення такі події цього конфлікту, як походи Кирим-Гірея до України, бойові операції росіян проти турків і татар під Жванцем, Хотином, у Криму та Бесарабії. Відзначено успішне керівництво армією російськими полководцями, зокрема, Суворовим. Описано бойові операції конфедератів під Окопами, Підгайцями, Галичем, Самбором тощо. Багато уваги приділено розподілу польських володінь між Австрією, Прусією та Росією. Зокрема, де Рюльєр згадує про вступ австрійських військ у 1772 р. до «Червоної Русі, Белзького воєводства та частини Волині»[3].

Несподівану смерть Кирим-Гірея в розпал підготовки нового турецько-татарського наступу на Україну, за офіційною версією від раптової хвороби, де Рюльєр розглядає в контексті російської зацікавленості у загибелі цього правителя. Посилаючись на свідчення де Тотта, котрий перебував тоді у ставці кримського хана, історик погоджується з його припущенням, що смерть Кирим-Гірея була викликана дією отрути[4].

Цікаво відзначити, що серед лідерів Барської конфедерації де Рюльєр особливо виокремлює Юзефа Саву-Цалинського (*Sava*) (бл. 1736-1771), сина легендарного козацького ватажка Сави Чалого (?-1741). Французький автор вказує, що Сава-Цалинський мав козацьке коріння, міг ображатися на Річ Посполиту за своє безправ'я, проте вважав її своєю батьківщиною, тому рішуче став на її захист, воюючи з гайдамаками та росіянами[5].

---

[1] *Rulhière C.-C. de*. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République… – T. 3. – P. 107, 135, 511-517.
[2] Ibid. – P. 113.
[3] Ibid. – T. 4. – P. 252-255.
[4] Ibid. – T. 3. – P. 135.
[5] Ibid. – P. 199-200.

Як і в праці Кераліо, кидається в очі досить слабке відображення участі українського козацтва у перебігу подій російсько-турецької війни. Здебільшого де Рюльєр просто згадує, що в певних військових операціях брали участь і козаки, або підкреслює виконання ними розвідницьких функцій[1]. В будь-якому разі, така слабка вираженість ролі українського козацтва у війні свідчить про його витіснення з військової сфери.

Де Рюльєр був далеко не єдиним серед французьких авторів, хто став безпосереднім очевидцем та певною мірою учасником кардинальних геополітичних змін на сході Європи, які безпосередньо були пов'язані з долею України. На заході було опубліковано досить багато різноманітних творів, що напряму торкалися зміни політичної ситуації на українських землях. Переважно це були спогади дипломатів, військових, чиновників, мандрівників, авантюристів, які відбивають значний масив документальних свідчень про події тієї доби. Серед подібного роду праць можна згадати «Мемуари» барона де Тотта, про якого вже вище зазначалося.

Ця неординарна особистість заслуговує на окрему увагу. Зазначимо лише кілька основних рис. Угорець за походженням, він народився у Франції і більшу частину життя перебував на дипломатичній службі цієї держави. Добре володіючи турецькою мовою, він в 1757-1763 рр. працював у французькому посольстві в Константинополі. Згодом був призначений консулом у Кримському ханстві, де опанував татарську мову та мав досить дружні взаємини з Кирим-Гіреєм. Під час російсько-турецької війни де Тотт виявив не тільки дипломатичні вміння, але й гарні військові здібності. Зокрема, під його керівництвом було посилено укріплення обабіч Дарданел, щоб не дозволити флоту Орлова дістатися турецької столиці. Військові поради де Тотта було враховано при посиленні фортифікації Очакова. Свою діяльність барон пізніше досить докладно висвітлив у мемуарах.

Спогади де Тотта є цінним джерелом з вітчизняної історії часів війни 1768-1774 рр. Автор залишив багато цікавих повідомлень про перебування ним у Хотині, Очакові, Балті, Перекопі, Бахчисараї, Гезлеві-Євпаторії тощо. Значний інтерес представляють його свідчення про участь у поході Кирим-Гірея на Україну взимку 1768-1769 рр., спрямованому передусім на землі так званої Нової Сербії. Як вже зазначалося, на цей час приходиться цікавий епізод, пов'язаний з проголошенням нейтралітету запорожцями у зв'язку з татарським наступом на землі Нової Сербії[2]. Це свідчить про небажання січовиків проливати свою кров за територію, що була у них забрана для переселенців з Балкан. Втім, як відомо, жертвами останнього великого набігу кримців все ж таки стали саме українці. Зокрема, де Тотт згадує, як татарами й турками було знищено містечко Аджамку (*Adgemka*), вщент випалено околиці навколо містечок Буки (*Bouky*) та Цибулів (*Sibiloff*), а тамтешніх мешканців забрано в неволю. При цьому француза, який хоч і був союзником татар і турків, вжахнуло їхнє звіряче поводження з полоненими (жорстокі убивства, побиття, знущання, наруги над релігією і т. д.), розподіл

[1] Ibid. – T. 3. – P. 184, 288-289; T. 4. – P. 36.
[2] *Tott F. de, baron.* Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. – 1785. – T. 1. – P. 263.

яких і решти військової здобичі відбувся у Саврані (*Savran*), на південній околиці Польської України. Дипломат згадує, що кочовиків не стільки цікавила війна, скільки можливість грабувати та брати невільників. Він зауважує, що деякі зазначені населені пункти перебували на теренах Речі Посполитої, а, отже, належали державі, яка формально дотримувалася у цій війні нейтралітету. Однак це не зупиняло кримців від розорення і Польської України, доводячи той факт, що їм байдуже було, які землі спустошувати, аби лише не наразитися на сильний опір, як, наприклад, було з тим же Цибулевим, котрий татари штурмувати не наважилися, зважаючи на його укріплення та артилерію[1]. За спогадами де Тотта, Кирим-Гірей сам передбачав, що, йдучи на Нову Сербію, він може попутно пограбувати й Польську Україну, а тому намагався провести певні дипломатичні заходи щодо цього[2]. Кілька разів де Тотт згадує, що союзниками татар виступали «Ігнат-козаки» (*Inat-Cosaques*), яких у вітчизняній історіографії найчастіше іменують некрасівцями (їхній перехід від російського підданства до татар, автором фрівольно пояснюється тим, що їхній отаман Ігнат не захотів голити бороду за наказом Петра)[3]. Зважаючи на важливість даних спогадів французького дипломата в якості історичного джерела, частина їх, яка безпосередньо торкалася обставин походу Кирим-Гірея в Україну, була перекладена російською мовою й опублікована в часописі «Киевская старина»[4].

Але, якщо у випадку де Тотта в його мемуарах бачимо лише дипломата та військового, а окремі екскурси в минуле, як-то історія Криму, некрасівців чи згадки про події російсько-турецької війни 1735-1739 рр., мають поодинокий, фрагментарний характер, то інший колега цього автора відзначився на інтелектуальній ниві здебільшого саме дослідницькою діяльністю. Мова йде про Клода-Шарля де Пейссонеля, котрий також був французьким консулом у Бахчисараї, а, відповідно, й попередником де Тотта. Творчість Пейссонеля добре висвітлена у вітчизняній історіографії. Науковий доробок цього дослідника досить активно розглядався в українській і російській історіографіях. Зокрема, можна згадати дослідження праць Пейссонеля такими відомими дореволюційними істориками як Аполлон Олександрович Скальковський[5], Василь Дмитрович Смірнов[6], Євген Дмитрович Феліцин[7] та ін. Ослобливо слід відзначити у вивченні доробку французького дослідника внесок останнього. Саме Феліциним було опубліковано ро-

[1] Ibid. – P. 269-273; T. 2. – P. 3-4, 8.
[2] Ibid. – T. 1. – P. 241.
[3] Ibid. – P. 260, 265; T. 2. – P. 2.
[4] [*Тотт Ф. де.*] Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию... – С. 135-198.
[5] *Скальковский А. А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. I. – Географич, этнография и народоисчисление. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1850. – 366 с.
[6] *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С. 152-403.
[7] *Фелицын Е. Д.* Западно-Кавказские горцы и ногайцы в XVIII столетии по Пейсонелю. Материалы для истории западно-кавказских горцев // Кубанский сборник: Труды Кубанского областного статистического комитета. – Екатеринодар: Типография А. П. Сташевского, 1891. – Т. 2. – С. 1-35.

сійський переклад частини праці Пейссонеля, присвячений аналізу чорноморської торгівлі[1]. Багато уваги приділено творам Пессонеля в працях українських науковців, які займалися питаннями вивчення історії Південної України. В цьому контексті можна згадати імена Борового[2], Бойка[3], Сапожникова[4], Андреєвої[5], Грибовського[6] та ін.

Вочевидь, потяг до історичних студій і взагалі до наукової діяльності Пейссонель успадкував від свого батька Шарля де Пейссонеля (1700-1757), який, хоча й був професійним французьким дипломатом на Близькому Сході, проте мав потяг до вивчення старовини, проводив археологічні дослідження. Зазначимо також, що велику відомість здобув батьків брат Жан-Андре Пейссонель (1694-1759), тобто дядько Клода-Шарля, який став відомим французьким медиком і натуралістом. Наслідуючи батьківський приклад, Клод-Шарль де Пейссонель в 20-річному віці розпочав кар'єру дипломата. Його батька тоді було призначено французьким консулом у Смірні (нинішній Ізмір у Туреччині). Син взяв участь у цій місії, допомагаючи тому в дипломатичній роботі та наукових розшуках. В 1753 р. 26-річного Пейссонеля-молодшого було призначено консулом у Бахчисараї при дворі кримського хана Арслан-Гірея (1698-1768).

Кілька років, проведених Пейссонелем у Криму, дозволили йому уважно ознайомитися з історією та географією Північного Причорномор'я, вивчити побут і культуру кримських татар, життя еліти та ханського двору і т. д. Він встиг дуже добре вивчити життя кримськотатарського народу, а особливо його верхівки. Тому праці цього француза є важливим історичним джерелом, що стосується переважно історії Кримського ханства. Доволі широку відомість здобули його твори «Записка про цивільний, політичний і військовий стан Малої Татарії» (1755) та «Реляція про заколот єдисанських ногайців, що спричинив усунення від влади Алім-Гірей-хана та сходження на престол Кирим-Гірея у 1758 р.» (1759), що були включені автором до

---

[1] *Пейсонель М.* Исследование торговли на Черкесско-Абхазском берегу Черного моря в 1750-1762 годах. В изложении Е. Д. Фелицына. Материалы для истории черкесского народа. – Краснодар: Общество изучения Адыгейской автономной области, 1927. – 35 с; *Пейсонель К.* Трактат о торговле на Черном море / Под ред. В. К. Гарданова // Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. – Нальчик: Эльбрус, 1974. – С. 179-202.

[2] *Боровой С. Я.* Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX в. – С. 496-506.

[3] *Бойко А. В.* Французька історіографія XVIII століття у дослідженнях з історії запорізького козацтва... – С. 19-23.

[4] *Сапожников І. В.* Південна Україна середини XVIII ст. у працях Шарля де Пейсонеля…

[5] *Андреєва С. С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії… – С. 7-34; *Андреєва С. С.* Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі… – С. 17-24.

[6] *Грибовський В. В.* Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування // Південна Україна XVIII-XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Вип. 6. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2001. – С. 151-171; *Грибовський В. В.* До питання про походження і час зосередження ногайців у Північному Причорномор'ї // Матеріали перших Новицьких читань. – Запоріжжя, 2002. – С. 133-136.

другого тому його популярного «Трактату про чорноморську торгівлю»[1]. В 2009 р. завдяки старанням вже згадуваного сучасного українського історика Грибовського було опубліковано російський переклад цих двох творів[2]. В 1765 р. Пейссонелем у Парижі було видано серйозну наукову розвідку «Історичні та географічні спостереження за варварськими народами, що мешкають по берегах Дунаю та Понту Евкінського», що стала результатом багаторічної наукової роботи.

Збираючи матеріали для своїх розвідок, Пейссонель постійно використовував повідомлення обізнаних інформаторів. Так, вже зазначалося про знайомство французького консула у Криму зі старим мазепинцем Федором Мировичем, від якого Пейссонель отримував свідчення про українське козацтво взагалі та запорожців зокрема, про міста та населення України, про дніпрові пороги, назви яких він наводить тощо[3]. Твори Пейссонеля доводять широку ерудицію автора та його гарну ознайомленість з багатьма історичними дослідженнями, присвяченими причорноморському регіону. Наприклад, він дорікає Пуфендорфу та іншим сучасним науковцям за недостатню увагу до історії становлення та розвитку Кримського ханства та вказує на їхні окремі хиби у висвітленні історії кримських татар[4]. Історик-дипломат ставить під сумнів твердження такого авторитетного дослідника-сходознавця як Жозеф де Гінь про походження слова «козак» від перекрученого «кипчак». Неправдоподібною йому здається і популярна на заході теза про виведення поняття «козак» від слова «коза». На думку Пейссонеля, початки козаків можна виводити від літописних касогів. Зокрема, аналізуючи походження цього степового воїнства, він пише: «…гадаю, саме в Касогії (*Chazakée*) варто шукати витоки сьогоднішнього козацтва, яке було, ймовірно, скупченням різних народів, які під назвою узів, мад'ярів, кабарди та інших прийшли та осіли на землях, розташованих між Доном і Бористеном, після того як вигнали звідси печенігів… Я не наважуюсь заперечувати думки знаючого автора «Історії гунів», який вважає, що слово «козак» походить від зіпсованої назви країни Кипчак, розташованої на схід від Волги, звідки він і виводить походження козаків. Але мені здається, що необхідно звернутися до цієї етимології, оскільки в часи Костянтина Багрянородного ці народи вже мали ім'я касогів (*Chazaks*), яке турки та інші східні люди дають їм і сьогодні, і цю назву вони відділяють від назви Кипчак (*Kaptchak*)»[5].

---

[1] *Peyssonel C.-Ch. de*. Mémoire sur l'état civil, politique et militaire de la Petite-Tartarie // Peyssonel Claude Charles de. Traité sur le commerce de la Mer Noire par M. de Peyssonel – P.: Chez Cuchet, Libraire, 1787. – T. 2. – P. 222-338; *Peyssonel C.-Ch. de*. Relation de la révolte des Nogaïs de Jedzan, qui a causé la déposition d'Alim-Gueraï-Khan en 1758, & placé Krim-Gueraï sur le trône // Peyssonel Claude Charles de. Traité sur le commerce de la Mer Noire par M. de Peyssonel – P.: Chez Cuchet, Libraire, 1787. – T. 2. – P. 339-374.

[2] *Пейссонель Ш. де*. Записка о Малой Татарии…

[3] *Peyssonel C.-Ch. de*. Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin... – P. 143.

[4] *Peyssonel C.-Ch. de*. Traité sur le commerce de la Mer Noire... – T. 2. – P. 228; *Пейссонель Ш. де*. Записка о Малой Татарии… – С. 11.

[5] *Peyssonel C.-Ch. de*. Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin... – P. 125.

Також досить цікавою й оригінальною, хоча й малоймовірною, є думка Пейссонеля про найдавнішу фіксацію терміну «Україна», яке він, спираючись на твердження поляків і росіян, виводить від слова «окраїна». Автор скаржиться, що не зміг знайти жодного переконливого дослідження з приводу етимології цього поняття. Він припускає, що цю назву можна ототожнити з невідомою «Ахеронією», розташованою античними авторами за Бористеном, згадки про яку містилися в гробниці римського консула, управителя Мезії Тиберія Плавція Сільвана Еліана (I ст. н. е.). Наводячи текст даної епітафії, Пейссонель резюмує: «Ця провінція Ахерон, що була за Бористеном, дуже нагадує своєю назвою «Україну». Дуже ймовірно, що Ахеронія могло бути перекрученим словом «Окраїна», назва, яку росіяни та поляки дають їй нині»[1].

Хоча Пейссонель зосереджував увагу переважно на вивченні Причорномор'я, з його творів можна переконатися, що він досить добре розумівся на античній і середньовічній історії Наддніпрянщині. Так, він постійно згадує про грецькі поселення на північному узбережжі Чорного моря, про панування кочових племен, таких як роксолани, сармати, тавроскіфи в причорноморських степах, про проходження цією землею стародавніх угрів, про оселення тут печенігів. Саме витіснивши останніх з теренів України, на його думку, це місце зайняли козаки та татари[2]. Не забуває Пейссонель зробити екскурс і в давньоруську історію, згадавши про південний вектор у політиці таких правителів, як Ігор, Ольга, Святослав та Володимир[3].

«Історичні та географічні спостереження за варварськими народами, що мешкають по берегах Дунаю та Понту Евкінського» є грунтовним науковим дослідженням і дозволяють з повним правом віднести їхнього автора до ряду французьких дослідників минулого України. На жаль, після цієї праці Пейссонель деякий час не публікував творів про регіон Північного Причорномор'я, хоча написав ще кілька розвідок про нього. Так, відомо, що він написав, зокрема, «Історичну записку про імперії росіян і татар, про Черкесію, Дагестан, ногайців і козаків, адресовану його величності хану Халім-Гірею» («*Mémoire historique sur l'empire des Russes et celui des Tartares, sur la Circassie, le Daghestan, les Nogais et les Cosaques, adressé à S. M. Halim Guerai Khan (Alym-Gheraï)*»)[4]. Факт присвячення Пейссонелем свого твору Халім-Гірею, дозволяє локалізувати його створення у часі, коли правив цей хан, тобто 1756-1758 рр.

Політичні та економічні зрушення, які відбулися в 1770-1780-х рр. у Північному Причорномор'ї, змусили Пейссонеля знову взятися за перо, адже він залишив дану територію незадовго перед тим, як вона була завойована військами Катерини II, і міг дати цінні свідчення про цей край. Відо-

[1] Ibid. – P. 126.
[2] Ibid. – P. 130, 153-159.
[3] Ibid. – P. 154-159.
[4] *Michaud J.-F.*, *Michaud L.-G*. Biographie universelle, ancienne et moderne, ou, Histoire par ordre alphabétique de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes. – P.: Chez Madame C. Desplaces, 1843. – T. 32. – 668 p. – P. 660.

мо, що він написав ще кілька історичних, політичних та економічних оглядів цього регіону. Зокрема, ненадруковані «Політичні роздуми про незалежність татар і про російську навігацію на Чорному морі» («*Réflexions politiques sur l'indépendance des Tartares et sur la navigation des Russes dans la mer Noire*», 1772), «Про засоби повернення незалежності татар міцності та тривалості й недопущення того, щоб росіяни могли їх підкорити» («*Sur les moyens de rendre l'indépendance des Tartares solide et durable et d'empécher que les Russes ne parviennent à les assujettir*», 1772), «Міркування про мирну угоду, укладену в Кайнарджі між Росією та Портою» («*Observations sur le traité de paix conclu à Kainardjik entre la Russie et la Porte*», 1777)[1].

В 1787 р., як вже зазначалося, побачив світ у Парижі його двотомний «Трактат про чорноморську торгівлю». Передреволюційна Франція, що перебувала на фоні соціально-економічної кризи, була надзвичайно зацікавлена у пожвавленні торгівельних і політичних відносин з Росією, котра фактично заволоділа всім північним узбережжям Чорного моря, поглинувши Кримське ханство. Очевидно, ця остання праця Пейссонеля була, як-то кажуть, на часі. Французькі промисловики та підприємці були зацікавлені в детальній до дрібниць інформації про товарообіг на Чорному морі, можливості експорту та імпорту, ввізні та вивізні обмеження, митниці, фінанси, ціни, міри довжини та ваги і т. п. Тому саме така інформація знайшла своє відображення в даному творі Пейссонеля, який міг вважатися одним з кращих знавців цього предмету.

«Трактат про чорноморську торгівлю» відбиває торгівельно-економічні взаємини причорноморського регіону кінця XVIII ст. Серед крупних торгівельних центрів на півночі Чорного моря автором позначено крім міст Криму Очаків, Акерман, Кілію, Ізмаїл тощо. Значну цікавість мають кількаразові згадки про активну участь козацтва і, зокрема, запорожців в торгівельних операціях у містах Північного Причорномор'я. Пейссонель повідомляє, що козаки спускаються на своїх човнах Бористеном до Очакова та Криму, везучи різноманітний крам. Вони продають шкіри, тютюн (*kasak-tutun*), мотузки, коноплі, полотно, вугілля, рибу, а купують сіль, вина, сушені фрукти, олію, мило, ладан, кінське спорядження, овечі тулупи, котрі називаються «повстяками» (*postaki*)[2]. В даному творі замість вправних степових воїнів, українські козаки постають, як не менш вмілі торгівці, що здійснюють комерційну діяльність в цьому регіоні. Втім, безумовно, під узагальнюючою назвою «козаків» автор міг мати на увазі всіх українців Наддніпрянщини.

Згадана праця отримала значну популярність в Західній Європі. Вже того ж року вона була перевидана в Амстердамі у дещо відозміненому вигляді під назвою «Спостереження за чорноморською торгівлею»[3].

---

[1] Ibid.

[2] *Peyssonel C.-Ch. de*. Traité sur le commerce de la Mer Noire... – T. 1. – P. 93, 100-102, 294-299.

[3] *Peyssonel C.-Ch. de*. Observations sur le commerce de la Mer Noire. – Amsterdam, Leide, Rotterdam & Utrecht: Chez les Libraires Associés, 1787. – 432 p.

Вихід останньої праці Пейссонеля збігся у часі з початком нової російсько-турецької війни. Дослідникові не судилося дожити до її завершення, він помер у 1790 р., проте він передбачав, що ця війна найімовірніше закінчиться новою поразкою Порти та подальшим посиленням Російської імперії.

Спалах нового збройного конфлікту між турками та росіянами зумовив посилену увагу у Франції. Держава Людовіка XVI, охоплена глибокою політичною, економічною та соціальною кризою, котра незабаром призвела до революції, не могла як і раніше надавати активну підтримку Османській імперії, проте тривога за свого традиційного союзника на сході змушувала французьке суспільство слідкувати за перебігом цього протистояння. В 1788 р. була опублікована невеличка розвідка «Роздуми про теперішню війну з турками»[1]. Це була одна з перших праць відомого французького філософа-просвітника й історика-орієнталіста Вольнея (1757-1820), одного з зачинателів наукової соціології та етнології. Взагалі-то, справжнє ім'я цієї людини було Константен-Франсуа Шасбьоф де ла Жироде, проте захоплюючись творчістю «короля філософів» і віддаючи шану його геніальності, цей чоловік злив докупи поняття «Вольтер» і «Ферней» (місце, де жив Вольтер) й отримав свій псевдонім Вольней, під яким він і здобув відомість. Праця Вольнея здобула популярність у Франції, що зумовило появу критичних рецензій стосовно неї. Одна з них належала перу Пейссонеля і з'явилася майже слідом за виходом вольнеївського твору під назвою «Розгляд книги, яка має підзаголовок «Роздуми про теперішню війну з турками», мсьє де Вольнея»[2]. Цей досить великий твір був написаний, як позначено в ньому самому, за півтора місяці (з 15 квітня по 30 травня), що свідчить про надзвичайну працьовитість його автора.

Слід зауважити, що Пейссонель не лише уважно аналізує кожну тезу свого візаві, наводячи ледь не повністю його текст, уточнює, виправляє чи доповнює Вольнея, але й постійно вдається до власних міркувань, пов'язаних з предметом обговорення. Твір Пейссонеля в два з половиною рази більший за працю його опонента. По суті, Пейссонель здійснює власне дослідження заданої теми. Він, між іншим, зазначає, що Росія впродовж XVIII ст. перетворилася на головного політичного гравця на сході Європи. Захопивши Крим та Кубань і витіснивши звідти турків, заснувавши нові міста на півдні своїх нових володінь, вона перейняла пальму першості від Османської імперії в чорноморському регіоні. Однак Пейссонель наголошує, що не варто недооцінювати турецькі сили й переоцінювати російські. Так, наводячи згадку Вольнея про минулорічне відвідування Катериною II Херсона, де була збудована арка з написом «Це шлях, що веде до Візантії» (у Вольнея також йдеться про те, що російські великі князі того часу отримали претензійні імена видатних грецьких правителів – Олександр, Костянтин), що означало декларування російських прагнень підкорення всього чорноморського регіону,

[1] *Volney*. Considerations sur la Guerre actuelle des Turcs. – Londres, 1788. – 140 p.
[2] *Peyssonel C.-Ch. de*. Examen du livre intitulé «Considerations sur la guerre actuelle des Turcs», par M. de Volney. – Amsterdam, 1788. – 331 p.

Пейссонель називає це «передчасною похвальбою»[1]. Зауважимо, що зухвалий напис на херсонській арці було згадано в творах багатьох французьких сучасників, які писали про тодішню Росію[2].

В той же час Пейссонель вкотре зауважує, що посилення Росії призводить до дисбалансу сил у Європі та послаблює позиції Франції на сході.

Ще більш детально торкається Пейссонель розгляду перебігу подій поточної російсько-турецької війни у грунтовному нарисі «Політичне становище Франції та її теперішні взаємини з усіма великими державами Європи», створеному за рік до смерті. Цей твір можна вважати своєрідним політичним заповітом автора. Прикметно те, що він адресований не лише королю, але й Національним зборам, зібраним тоді вперше за довгі роки у Франції, яка вже стояла на порозі великої революції. Роблячи історичну ретроспективу європейських подій останніх десятиліть, Пейссонель значну увагу відводить і землям теперішньої України, які слугували яблуком незгоди між Польщею, Росією, Туреччиною та Австрією. Окрема доволі змістовна глава цієї грунтовної розвідки присвячена аналізу подій російсько-турецької війни 1768-1774 рр. та її наслідків. Так, торкаючись так званої «польської проблеми», автор згадує про ту велику підтримку, яку Франція надавала Барській конфедерації, а згодом і Османській імперії, втягненню якої у війну багато в чому посприяла французька дипломатія. В творі Пейссонеля знайшли відображення такі події, як Балтський інцидент, бойові дії на турецько-російському фронті. Не забуває він згадати й про участь козаків на боці росіян в цій війні[3]. Втім, така згадка є єдиною й більше про козацький чинник далі не йдеться.

Наслідком цього протистояння на сході Європи став суттєвий перерозподіл територій тамтешніх держав. Пейссонель згадує, що до Австрії відійшли в 1772 р. «Белзьке воєводство, Червона Русь і більша частина Волині», а в 1774 р. ще й Буковина. Надбанням же Росії стало все північне узбережжя Чорного моря[4]. З тривогою спостерігаючи за зростанням політичної, економічної та військової могутності Російської імперії, Пейссонель наголошує на необхідності Франції продовжувати підтримувати енергійну діяльність своєї дипломатії на сході, а також відзначає велику зацікавленість своєї держави у підтримці чорноморської торгівлі з Росією, відводячи важливе місце в ній Херсону[5].

Слід зауважити, що праці Пейссонеля стосовно геополітичних змін у Східній Європі, а особливо на землях Північного Причорномор'я, активно використовувалися сучасними йому дослідниками цього регіону, серед яких, наприклад, можна згадати франко-швейцарського журналіста Жака

---

[1] *Volney*. Considerations sur la Guerre actuelle des Turcs. – P. 45; *Peyssonel C.-Ch. de*. Examen du livre intitulé «Considerations sur la guerre actuelle des Turcs»... – P. 86.

[2] *Castéra J.-H.* Vie de Catherine II, impératrice de Russie. – P.: Chez F. Buisson, an V (1797). – T. 2. – 467 p. – P. 327; Cérenville J.-É. de. Vie du prince Potemkin... – P. 156.

[3] *Peyssonel C.-Ch. de*. Situation politique de la France et ses rapports actuels avec toutes les puissances de l'Europe... – P. 98.

[4] Ibid. – P. 99, 110, 299.

[5] Ibid. – P. 302-305.

Мале дю Пана (1749-1800)[1], шведського історика Йоганна-Еріха Тунманна (1746-1778)[2] та ін. Характеризуючи в цілому весь цикл праць Пейссонеля, присвячений чорноморському регіону й створений впродовж майже чотирьох десятиліть, варто зазначити, що цей доробок, зберігаючи велику джерельну важливість, презентує в той же час науковий підхід до вивчення даної території, в тому числі й в історичному ракурсі. Творчість цього науковця й дипломата сприяла розвитку історичних досліджень, пов'язаних з теренами сучасної Південної України.

Великий інтерес серед наукових праць цього періоду, що торкаються минулого України, має твір П'єра Жубера «Історія революцій у Польщі від смерті Августа III до 1775 р.», виданий одразу після свого написання в 1775 р. На жаль, про його автора майже нічого невідомо. Знаємо лише, що він належав до духовного стану, був абатом, в 1770-1780-х рр. відзначився також низкою релігійно-філософських праць. Вочевидь, він походив з відомої у Франції фамілії Жубер, серед представників якої можна згадати Жубера-Сірійського (бл. 1110-1177), великого магістра ордену госпітальєрів, Лорана Жубера (1529-1583), талановитого лікаря, Ніколя Жубера, придворного блазня Генріха IV, Жана-Франсуа Жубера (?-1727), полководця та ін.

Його «Історія революцій у Польщі» цікава насамперед тим, що на підставі документів і свідчень очевидців висвітлює діяльність козаків і гайдамаків на українських теренах Речі Посполитої, розглядає бойові дії в цій країні, у яких брали участь українці, росіяни, поляки, татари, турки, литовці, білоруси, австрійці і навіть французи (на боці Барських конфедератів). Значною мірою театром військових дій стали землі сучасної України. Як фаховий дослідник Жубер зосереджується на аналізі передумов тієї великої війни (1768-1774), до якої були більше чи менше втягнуті всі держави Європи. Він детально вивчає проблему польських дисидентів, яка стала приводом для розпалювання цього конфлікту. Перший том його двотомної праці присвячено аналізу саме подій 1763-1767 рр. І хоча він був католицьким священиком, автор із співчуттям поставився до пригнічення прав некатоликів у Речі Посполитій, насамперед православних («грецьких схизматиків»), що й зумовило потужний вибух народного невдоволення у вигляді гайдамацького повстання. Його симпатії цілком на боці народу, який змушений тримати на собі всю тяжкість соціальної несправедливості та є заручником політичних маніпуляцій правлячої верхівки. Історик простежує на конкретних фактах і документах, як від моменту сходження за російської протекції на трон Станіслава Понятовського уряд Катерини II, заручившись підтримкою Прусії, постійно педалював проблему дисидентів у Польщі.

Ще більшу цікавість представляє другий том «Історії революцій у Польщі», де автор подає події 1768-1774 рр., тобто Коліївщини, війни росі-

[1] *Pan J.-M. du*. Du péril de la balance politique de l'Europe ou Exposé des causes qui l'ont altérée dans le Nord depuis l'avènement de Catherine II. – Londres, 1789. – 150 p.

[2] *Thounmann J.-E*. Description de la Crimée. Par M. Thounmann, professeur à Halle. Traduite de l'allemand. – Strasbourg: Chez J. G. Treuttel, libraire, 1786. – 112 p.; *Тунманн*. Крымское ханство. – Симферополь: Таврия, 1990. – 96 с.

ян проти турків і конфедератів та розчленування Речі Посполитої. Не виправдовуючи жорстокість гайдамаків щодо католиків, уніатів та юдеїв і наводячи приклади їхніх кривавих розправ, Жубер з розумінням ставиться до мотивів дій повстанців: «Використання насильства, як засобу для приборкання безладів, лише посилювало їх замість того, щоб припинити. Православні України (*les Grecs non unis de l'Ukraine*) та Київщини, які втомилися терпіти польське ярмо, повстали проти католицького духовенства та євреїв через надмірні побори, які перші й другі від них вимагали. Особливо євреї, які взяли в аренду майже всю країну й тиранили всіх її мешканців, стягуючи податки. Ці заколотники, число яких перевищило 20 000, вже розорили багато староств з їхніми містами та селами. Це повстання в Україні ставало щодня все загрозливішим, як, зазвичай, і відбувається у всіх тих державах, де певні релігії спочатку пригнічуються, а потім визнаються й бажають зрівнятися з домінуючою, чи ж навіть знищити її. Селяни цієї провінції спустошували, палили, грабували, вбивали всіх, кого зустрічали. Вони зганяли свою лють на римському духовенстві та євреях, яких розглядали, як своїх смертельних ворогів»[1]. Дослідник зауважує, що намагання потопити повстання в крові, не тільки призводило до його поширення, викликаючи все більше народні симпатії до гайдамаків, але й показувало розгубленість і нерозважливість уряду, його нездатність до контролю над ситуацією та наростання тотальної кризи польської державності, що, звичайно, було на руку росіянам. Жубер зазначає, що замість того, щоб намагатися заспокоїти населення України, поляки ще більше своїми діями підштовхували його до боротьби та прагнень перейти під російську протекцію. Важливу підтримку повстанцям надали «польські козаки», які перебували на службі магнатів, а згодом майже повністю влилися до складу російських військ. Серед яскравих фактів цієї війни дослідник згадує спалення гайдамаками Лисянки, напад на Балту, страти учасників повстання у Варшаві, Львові та Кам'янці. Історик вказує, що в окремих випадках до дій заколотників приєднувалися навіть і представники дрібної шляхти[2].

На відміну від більшості французів Жубер не співчуває барським конфедератам, вважаючи їх головними винуватцями нестабільності у державі, що призвела, зрештою, до її ще більшого занепаду та розчленування. Їхнє звернення по допомогу до турків і татар він розцінює, як згубне для Польщі. В той же час він уважно розглядає дії конфедерації на Волині, Галичині та Поділлі.

Досить багато місця відведено походу військ хана Кирим-Гірея (*Kerim-Guerag*) на Україну взимку 1768-1769 рр. Жубер відзначає зіткнення кримців з російськими регулярними та козацькими частинами у Калинівці (*Kalinowka*) поблизу фортеці Святої Єлизавети (сучасного Кіровограда), Цибулеві (*Zibulef*), Бахмуті (*Bachmut*), а також неподалік «містечка Гола Кам'янка (*le Bourg Golayakamenka*) на Бористені» (нині у складі лівобереж-

[1] [*Joubert P., abbé*] Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775. – T. 2. – P. 29.
[2] Ibid. – P. 42.

ної частини Дніпропетровська). Автор схвально оцінює продуману організацію оборони краю генералом Олександром Степановичем Ісаковим (? – бл. 1770), комендантом фортеці Святої Єлизавети. Відзначає він також і вмілі дії стосовно відбиття татарської агресії генерала Аврама Івановича Романіуса (? – бл. 1798), який здійснював захист Лівобережжя[1]. Цікаво відзначити, що згадка Жубера про оминання татарами земель запорожців (*Saporogi*) підтверджує тезу де Тотта про першопочатковий нейтралітет Січі у цьому конфлікті[2].

Сумним наслідком цього кривавого протистояння в Україні стало цілковите спустошення краю. Жубер пише: «Козаки Січі (*les Cosaques de Siot*) та гайдамаки, їхні компаньйони, знову почали спустошувати Україну й робити свої набіги до Брацлавської округи. Польська Русь, Волинь, Україна, Поділля та багато інших областей були так розорені конфедератами, уведенням людей і худоби через близькість до турецьких кордонів, що землі не родили більше нічого крім будяків і терену»[3].

Історик постійно відзначає важливу участь українських козаків і в боях з конфедератами, зокрема, у складі військ російського воєначальника Івана Григоровича Древіца (?-1783)[4].

Однією з сутєвих складових твору Жубера стала дипломатична підготовка та здійснення розподілу земель Речі Посполитої між трьома великими сусдніми державами. Так, історик описує вступ на територію Галичини, Покуття та Західної Волині австрійських військ на чолі з генералом графом Андрашем Гадіком (1710-1790), а також перші кроки нової адміністрації у щойно приєднаних володіннях. Відзначає автор і опір львів'ян новим властям, через що останні змушені були вдаватися до методів батога та пряника, щоб встановити свій вплив. Як повідомляє Жубер, у Львові під час урочистої присяги дому Габсбургів, організованої новопризначеним губернатором цієї провінції графом Йоганном-Батістом-Антоном фон Пергеном (1725-1814), людям роздавали золоті та срібні гроші з профілями Марії-Терези та Йосифа II, їжу, вино тощо[5]. Варто відзначити, що Жубер одним з перших у французькій історіографії починає використовувати новий термін австрійської влади «Королівство Галіції та Лодомерії» (*les Royaumes de Gallicie & de Lodomerie*), який витіснив застарілі поняття «Чорна Русь», «Червона Русь», «Польська Русь». Як відомо, використання назви «Русі» в титулатурі польських монархів, що зберігалося до останніх днів Речі Посполитої, було не до вподоби царям.

Взагалі стосовно даної праці слід відзначити суттєве термінологічне оновлення. Тут немає більше «московитів» і «Московії», натомість «росіяни» та «Росія», правителька цієї держави постійно називається імператри-

---

[1] Ibid. – P. 78-79.
[2] *Tott F. de, baron.* Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. – 1785. – T. 1. – P. 263.
[3] [*Joubert P., abbé*] Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775. – T. 2. – P. 88.
[4] Ibid. – P. 80, 82-84, 194.
[5] Ibid. – P. 207, 213, 227, 238-239, 281-282, 300.

цею. А Львів, який ще зовсім недавно належав полякам, більше не *Leopol* чи *Lwow*, а тільки *Lemberg*.

Цікаво відзначити, що, довівши виклад подій до початку 1775 р., тобто актуального йому моменту, автор зупиняється на проблемі подальшого існування Січі, яка після приєднання до Росії Північного Причорномор'я та фактичного встановлення російського контролю над Кримським ханством, втратила своє стратегічне значення. Він розуміє невигідність існування для царського уряду в Україні цього осідку свободи та бунтарства й відзначає факти непокори російському командуванню з боку запорожців, що мали місце в роки останньої війни. Саме тому в інтересах царизму було б знищити Запоріжжя одразу по завершенню бойових дій з турками, як окрему автономну одиницю. Проте Жубер вважає, що прагматична Катерина II поки що не наважиться на такий радикальний крок, зважаючи на те, що це могло б призвести до виникнення тяжкої козацько-російської війни, а це б заважало Росії, оскільки «козаки дуже сміливі, хоча й погано дисципліновані. Найменша війна з ними викликає велике виснаження, вимагає великого зосередження військ і часто робить даремними найрозважливіші та найпродуманіші маневри»[1]. Щоб зробити для французького читача більш зрозумілою складну ситуацію з Запоріжжям, Жубер порівнює запорозьких козаків з корсиканцями, які нещодавно були підкорені французьким урядом і постійно повставали проти загарбників, борючись за свободу свого острова.

Подальший розвиток подій довів, що, правильно оцінюючи царську політику щодо Січі, історик все ж таки помилився у своєму передбаченні щодо долі Запоріжжя. Коли він завершував свою книгу Січ була ще реальністю, коли його твір побачив світ, вона вже стала історією. Ліквідація Запоріжжя стала останнім нищівним ударом самодержавства по залишках української автономії. За кілька років потому, мандруючи колишньою «країною козаків», Катерина II з повним правом могла заявляти своєму оточенню, що від минулого – гетьманів, козаків, гайдамаків, та й від самої назви «Україна» не залишилося й сліду. «*Seulement Petite Russie* (Тільки Мала Росія)» – підводила підсумок своєї тріумфальної політики цариця[2].

Як фаховий дослідник минулого, Жубер не лише спирається у своїх свідченнях на документи та свідчення очевидців, але й відводить майже половину обсягу своїх творів під наведення цих джерел. Це листування між монархами та впливовими високопосадовцями, дипломатична кореспонденція, постанови, накази, маніфести та декларації всіх зацікавлених сторін тощо. Серед найбільш цікавих документів, наведених ним, що безпосередньо стосуються долі України, можна згадати текст промови Георгія Конисього (1717-1795), «грецького єпископа Білорусії» (*Georges Konisky, Éveque Grec de la Russie Blanche*), виголошеної перед королем 26 серпня 1765 р. Як відомо, ця блискуча промова, спрямована на захист прав православного населення Речі Посполитої, викликала резонанс і була одразу пере-

[1] Ibid. – P. 295.
[2] *Кудрявцев Л. А.* История губернаторства в Киеве и Украине. – К.: «Видавничий центр ДрУк», 2003. – 352 с. – С. 81.

друкована багатьма європейськими газетами[1]. Доволі цікавим документом є «Маніфест польських козаків», створений у Вінниці, в якому козаки Брацлавщини та Київщини заявляють про свою підтримку дій царських військ й оголошують про свою боротьбу з конфедератами та татарами[2]. Багато матеріалів стосуються приєднання Галичини до Австрії в 1772 р. Це декларації австрійського генерала Гадіка та імператора Йосифа II щодо вступу імперських військ до Польщі, наказ Йосифа II про поводження його військ у Галичині, австрійські декларації стосовно обгрунтування правомірності приєднання польських володінь до імперії, опис церемонії присяги галичан дому Габсбургів тощо[3]. Загалом серед десятків документів, опублікованих в «Історії революцій у Польщі», переважна більшість тією чи іншою мірою торкається саме України. В цілому слід визнати, що праця Жубера має не тільки яскраво виражений аналітичний компонент, але й містить цінні джерельні зібрання, які стали базою для подальших історичних досліджень подій в Україні в останній третині XVIII ст.

Одним з важливих чинників, який зумовив необхідність негайного знищення царизмом Запорозької Січі, стало повстання під проводом Омеляна Пугачова, що не на жарт налякало двір Катерини II. Вже в 1775 р. на заході здобула відомість книга «Фальшивий Петро III або пригоди бунтівника Омеляна Пугачова, за російським оригіналом». Хоча на титульній сторінці ім'я її автора було позначене як *F. S. G. W. D. B.*, сам твір оголошувався перекладом з англійської, а в якості місця видання фігурував Лондон, такий дослідник як Володимир Юхимович Січинський вважав, що насправді його було видано в Парижі і автором є Франсуа-Мішель Дюран де Дістроф (1714-1778), французький посол у Петербурзі в 1772-1775 рр.[4]

Книга була відверто спрямована проти російського царизму, а її автор не приховував симпатій до народного ватажка. Зауважимо, що саме тоді, на іншому краю світу розгорталася славетна Американська революція, якій французьке суспільство висловлювало велику підтримку. Повстання 1773-1774 рр. в Росії також мало яскраві риси народної боротьби проти деспотії царизму. Багато французів співчутливо ставилися до пугачовців, з тривогою спостерігаючи за тим як царські війська громлять барських конфедератів, татар і турків. Опубліковане видання мало промовистий епіграф: «Злочин має своїх героїв, так само як і доброчинство».

В українознавчому аспекті «Фальшивий Петро III» цікавий тим, що його автор намагається розмежувати поняття «Україна» та «Окраїна», які до того розглядалися, як практично синоніми. «Треба розуміти, – зазначено тут, – відмінність між Україною (*l'Ukraine*), яку географи також називають «країною козаків», та Україною чи Окраїною (*l'Okraina*), про яку йде мова

---

[1] *De Varsovie, le 24 août* // Gazette d'Altona. – 1765. – 13 septembre. – Vendredi. - №147; [*Joubert P., abbé*] Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775. – T. 1. – P.333-338.

[2] [*Joubert P., abbé*] Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775. – T. 2. – P. 363-365.

[3] Ibid. – P. 458-548.

[4] *Січинський В*. Чужинці про Україну… – С. 169-170.

тут. Перша, розташована між Росією та Польщею, є країною дуже родючою, яку перетинає багато річок. Окраїна навпроти – це країна, що вся вкрита лісами, майже необроблена й заселена татарами, котрі сплачують данину, не мають ні міст, ні містечок, ні сіл. Вона розташована між південною Московією та Малою Татарією»[1].

Отже, за логікою автора, «Окраїна» – це певний регіон на півдні Росії, заселений татарами, який не слід плутати з «країною козаків» – Україною. І єдина схожість між ним полягає у майже подібних назвах. Втім, інші тогочасні західні історики наполягали на фактичній тотожності цих двох понять, розуміючи під ними прикордоння чи порубіжжя[2]. У відомому «Великому історичному словнику» Морері, наприклад, читаємо: «Україна, провінція, одна частина якої належить Польщі, а інша Московії. Латиною – *Ucraina, Ukraina, Ocrania, ou Ocraina & Cosacorum regio*. Ця назва в слов'янській мові означає окраїну, бо ця земля межує з володіннями турків і татар»[3]. Таким чином, поняття «Україна» й «Окраїна» тут використовуються синонімічно в якості означення козацького регіону.

Як і в попередні роки, франкомовна історіографія створювалася не лише французами. Розвідки, присвячені буремним подіям 1768-1774 рр., що чітко окреслили успіхи російської експансії на захід і південь, виходили в багатьох інших європейських країнах. В цьому відношенні можна згадати працю Чарльза-Александра Караччіолі «Роздуми про витоки, розвиток, населення, земельне господарство, торгівлю… та завоювання Російської імперії, з докладним описом кожного королівства та провінції, які її складають», що була видана у Лондоні в 1771 р.[4]

Тогоріч у Бреслау опубліковано працю відомого пруського військового теоретика й історика, франкомовного швейцарця за походженням Шарля-Емануеля де Варнері (1720-1786) «Замітки про військову справу турків і росіян», де, аналізуючи збройні сили та перебіг поточної російсько-турецької війни, автор поміж іншого згадував і про тактику бою українських козаків[5]. До речі, в 1738-1742 рр. де Варнері перебував на російській службі.

В 1777 р. в Яссах, що були столицею тодішньої Молдавії, вийшла французькою мовою праця під назвою «Історія Молдавії та Валахії з дисертацією про сучасний стан цих двох провінцій». За рік потому цей твір було перевидано в Парижі. Автором даної розвідки став Жан-Луї Карра (1742-1793). Особистість цієї людини заслуговує на окрему увагу. Відзначимо

---

[1] *F. S. G. W. D. B.* Le faux Pierre III: ou la vie et les aventures du rebelle Jemeljan Pugatschew. D'apres original russe. – Londre: Chez C. H. Seyffert, 1775. – 296 p. – P. 30.

[2] *Lacombe J*. Abrégé chronologique de l'histoire du nord... – T. 1. – P. 467; *Peyssonel C.-Ch. de*. Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin... – P. 126; *Strahlenberg, baron de*. Description historique de l'empire russien... – T. 1. – P. 6. etc.

[3] *Le Grand Dictionnaire Historique...* – 1740. – T. 8. – P. 152.

[4] *Caraccioli Ch.-A*. Considerations sur l'origine, les progres, la population, l'agriculture, le commerce, ... et les conquetes, de l'empire de Russie, avec une description particuliere de chaque royaume et province qui le compose. – Londre: Archibald Hamilton le fils, 1771. – /2/+IV+/2/+144 p.

[5] *Warnery Ch.-E. de, major-general*. Remarques sur le militaire des Turcs et des Russes…

лише, що згодом Карра прославився як журналіст, публіцист, політик, ставши одним з визначних діячів Великої Французької революції, яка його, зрештою, і знищила. Його «Патріотичний літопис» з 1789 р. був рупором революційних ідей, поширюючись по всій Франції. Активний учасник клубу якобінців, пропагандист республіки, організатор атаки на Тюільрі, внаслідок якої було повалено монархію, Карра згодом розійшовся в ідейних поглядах з Робесп'єром. Незабаром він був засуджений до смертної кари та гільйотинований разом з двадцятьма жирондістами.

Однак на момент написання своєї «Історії Молдавії та Валахії» (1775-1776) автор був маловідомим амбіційним молодиком, який, багато помандрувавши Європою, врешті-решт, поступив на службу до молдавського господаря Григора III Гіки (1724-1777). Обов'язком молодого, але досить ерудованого француза стало виховання синів правителя Молдавії та здійснення від його імені франкомовного листування з іноземними особами[1]. Як відомо, Григор III Гіка, посівши престол після завершення російсько-турецької війни 1768-1774 рр., здійснював великомасштабні заходи, намагаючись європеїзувати свою країну. Запрошення ним західних іноземців, переважно французів, було наслідком реформ в економічній, соціальній і гуманітарній сферах. Карра став одним з виконавців його просвітницьких планів, серед яких було й ознайомлення Європи з історією, географією, культурою, економікою, звичаями та побутом Молдавського князівства, а також створення першого фахового дослідження його держави. Сам автор «Історії Молдавії та Валахії», пояснюючи мотиви написання цього твору, зазначав, що всі країни Європи вже мають ґрунтовні розвідки, присвячені розгляду свого минулого, окрім цих двох князівств, які перебувають під турецьким протекторатом і залишаються майже невідомими західному оглядачу. Відзначимо, що в колі добре відомих європейських країн Карра називає й Україну[2]. За сприяння господаря, молодий французький інтелігент отримав змогу ознайомитися із змістом молдавських документів, завдяки допомозі місцевих освічених людей, які консультували його з приводу незрозумілих питань. Втім, найголовнішим джерелом для Карра все ж таки стало франкомовне. Мається на увазі ґрунтовна праця Димитрія Кантеміра «Історія Османської імперії, у якій показуються причини її возвеличення та занепаду», видана французькою мовою в 1743 р.[3] Фактично основна частина «Історії Молдавії та Валахії» Карра є скороченим варіантом твору цього колишнього молдавського господаря, з якого виокремлено фрагмен-

[1] *Carra J.-L.* Histoire de la Moldavie et de la Valachie avec une dissertation sur l'état actuel de ces deux Provinces par M. C… qui a séjourné dans ces Provinces. – Jassy: Aux dépens de la Société Typographique des Deux-Ponts, 1777. – XXX+223 p. – P. XXIX-XXX.

[2] Ibid. – P. XIII.

[3] *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en François par M. de Joncquieres: En 2 tomes. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 1. – XLVIII+300 p.; T. 2. – 389 p.; *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en François par M. de Joncquieres: En 4 tomes. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 2. – 502 p.; T. 3. – 576 p.; T. 4. – 568 p.

ти, що стосувалися історії двох князівств, доповнені окремими авторськими нотатками та поясненнями.

Незважаючи на те, що в центрі уваги французького дослідника перебувають князівства, позначені у назві твору, україноznавчий аспект тут теж є доволі вагомим. Одразу слід зазначити, що в ході своїх багаторічних подорожей Карра відвідав і землі України. Про це він сам свідчить у своїй «Історії Молдавії та Валахії», коли порівнює молдавський грунт з українським і відзначає, що перший не такий жирний[1]. Варто також зауважити, що територія тодішньої Молдавії включала в себе Буковину. Щоправда, саме в 1775 р. внаслідок австрійсько-турецької угоди цю частину Молдавського князівства було передано імперії Габсбургів, що викликало рішучий протест з боку Григора III Гіки, а, зрештою, й його вороже ставлення до Османської імперії. В 1777 р. в результаті інспірованого турками замаху цього правителя було вбито. Це відбулося одразу після виходу в світ книги Карра, одним з мотивів створення якої було саме інформування європейського суспільства про суверенні права Молдавії та її законну територію.

Автор присвятив «Історію Молдавії та Валахії» Луї-Рене-Едуарду, принцу де Рогану (1734-1803), коад'ютеру єпископа Страсбурзького, майбутньому головному фігуранту «справи з намистом», що напередодні революції сколихнула всю Францію, посиливши в народі невдоволення режимом. Як знаємо, в 1772 р. саме Роган, будучи французьким послом у Відні, повідомив Версаль про подробиці запланованого поділу Речі Посполитої, викриваючи дволикість Марії-Терезії, котра була одним з головних ініціаторів цього акту, й пропонуючи здійснення контрзаходів для недопущення цього розчленування. Публічна образа австрійської імператриці надалі стала головною причиною конфлікту між Роганом і Марією-Антуанетою, яка не могла пробачити тому збиткування над своєю матір'ю. Адресуючи твір саме Рогану, Карра, наслідуючи його приклад, немов би продовжував викривати експансіоністську політику великих імперій Європи щодо слабких і беззахисних держав. Окупація австрійцями, традиційними ворогами Франції, Буковини стала можливою за погодженням з османами та при мовчазній згоді росіян[2]. Як і у випадку з Річчю Посполитою в 1772 р., Західна Європа покірливо сприйняла такий перерозподіл земель на сході як факт.

В умовах загарбання Буковини Габсбургами Карра проводить пряму паралель з долею Речі Посполитої. Він б'є на сполох проти такого відвертого та зухвалого порушення міжнародних угод і природних прав націй. Він вважає, що передова громадськість повинна в повний голос говорити про таке зневаження національних і державних прав слабких країн, яке здійснюється великими імперіями за мовчазного потурання інших монархічних європейських урядів. «Поділ Польщі є яскравим зразком байдужості політиків, – пише Карра. – Версальський двір, занурений у найретельніший спокій з цього приводу, жодним чином не наважився повірити, незважаючи на

[1] *Carra J.-L.* Histoire de la Moldavie et de la Valachie… – P. 168.
[2] Ibid. – P. 36.

швидке та чітке повідомлення, отримане від свого посла у Відні [йдеться про Рогана – Є. Л.], в ці раптові наміри трьох дворів здійснити такий розподіл. Дане попередження, надіслане задовго до того, як цей поділ здійснився, і в той час, коли решта Європи дрімала, вірячи договорам, могло б змінити події та хід теперішньої політики»[1].

Залишаючись палким патріотом Франції (промовистим епіграфом його праці є, наприклад, слова «Чим більше я бачу чужих земель, тим більше я люблю свою батьківщину»), автор нещадно критикує Версаль за його байдужість до прав східноєвропейських народів і держав, а разом з тим і до загальної безпеки на континенті. На думку Карра, всі освічені люди (*les gens de lettres*) повинні впливати на міжнародну політику, заважаючи скоєнню несправедливості. Свою місію він бачить у донесенні молдавської позиції до європейської спільноти. Приклад долі Молдавії ним використовується для підтвердження ідей «суспільного договору» про те, що громадськість, захищаючи свої ж інтереси, повинна завжди здійснювати пильний нагляд за особами, яким вона делегувала управлінські функції.

Наголошуючи на правовій приналежності Буковини до Молдавського князівства, Карра не забуває далі відмітити, що в історичному обширі до орбіти його впливу належали й інші регіони, зокрема, Покуття та Поділля, підкорені у XV ст. Стефаном III Великим[2].

Взагалі, висвітлюючи історію Молдавії, Карра весь час відзначає важливість українського чинника в її минулому. Найвиразніше це проявилося в часи козацької війни з поляками. Автор досить детально переказує історію взаємин між Хмельницьким і Василем Лупулом, особливо зупиняючись на молдавському поході Тимоша. Між іншим, самого лідера козаків Карра помилково вважає спадкоємцем молдавських господарів Богданів, що правили тут у XIV-XVI ст., ігноруючи при цьому поширену у французькій літературі версію про литовське походження Хмельницького. Він занотовує, що з кінця XVI ст. «родина Богданів вже не правила більше ні у Валахії, ні в Молдавії. Вона переселилася до України, де відіграла дуже велику роль»[3]. Втім, образ цього козацького гетьмана, поданий Карра, є скоріше уособленням традиційних стереотипів про козаків, ніж відображенням рис реальної історичної постаті.

«В правління князя Василя, – читаємо в «Історії Молдавії та Валахії», – з'явився відомий Богдан Хмельницький (*Bogda Kiemielniski*), гетьман або начальник козаків, який змусив тремтіти не тільки поляків, але також і турків та татар. Турки називають його Хміль (*Chmil*) і ще не забули ті спустошення, які він зробив по берегах Чорного моря»[4]. Як бачимо, всі славнозвісні чорноморські походи козаків французький автор приписує суто здобутку Хмельницького. Проте в даному випадку Карра є зовсім не оригіна-

[1] Ibid. – P. XXI-XXIV.
[2] Ibid. – P. 36.
[3] Ibid. – P. 48.
[4] Ibid. – P. 48-49.

льним. Вищенаведену тезу, як і практично всі наступні, він повністю запозичив з французького видання вищезгаданої праці Кантемира[1].

У висвітленні Карра очільник України позбавлений будь-яких якостей державного діяча, а головною його характеристикою є тільки безпробудна пиятика. Французький автор наводить анекдотичну історію, дослівно запозичену знов-таки у Кантемира, про те, як Василь Лупул приїхав на зустріч з козацьким ватажком і тиждень не міг застати його тверезим настільки, щоб мати змогу з ним поговорити. А коли він все-таки уловив мить, щоб переговорити з прохмелілим Хмельницьким і пожалітися тому на свої біди в Молдавії, гетьман налив йому повний ківш вина й сказав пити це, як «справжні ліки, що полегшать серце від всіх страждань і дозволять забути про своє нещастя»[2]. Виклад даного епізоду Карра завершує обуреними словами, начебто виголошеними спересердя молдавським господарем: «Я вірив раніше, що козаки – це люди, народжені людьми. Тепер я бачу, що недарма в нас говорять, що козаки – це або ведмеді, перетворені на людей, або люди, які стали ведмедями»[3].

Не далеко від батька, згідно праці Карра, пішов і Тиміш, якого автор «Історії Молдавії та Валахії» вважає молодшим сином Хмельницького, бо Юрія називає старшим. Ця помилка також бере своє походження з французького видання Кантемирової «Історії Османської імперії», де саме Юрія позначено, як старшого Богданового сина[4]. Звідти ж у Карра й інформація про безглузду смерть Тимоша. Загибель гетьманича під Сучавою він подає так: «Тиміш (*Timusch*), сповнений зневаги до ворога, самовпевнено хотів виказати свою вдачу, встановивши свій намет під самими мурами міста. І, як начебто він вже був його господарем, він почав пити без міри вино та пшеничне пиво. Німецький канонір цього гарнізону, побачивши таке його поводження, націлив на нього гармату, пострілом з якої тому відірвало ногу. Тиміш помер від цього пострілу за кілька годин потому»[5]. Як повідомляє далі автор, копіюючи свідчення з «Історії Османської імперії», налякані смертю свого командира козаки кинулися навтьоки, проте вислані навздогін молдавські загони «переслідували їх по п'ятах і перебили багатьох, а решту зіштовхнули в річку Тирас»[6].

---

[1] *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman…: En 2 tomes. – T. 2. – P. 145; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman…: En 4 tomes. – T. 3. – P. 431.

[2] *Carra J.-L*. Histoire de la Moldavie et de la Valachie… – P. 50-51.

[3] Ibid. – P. 51; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman…: En 2 tomes. – T. 2. – P. 146; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman…: En 4 tomes. – T. 3. – P. 432-433.

[4] *Carra J.-L*. Histoire de la Moldavie et de la Valachie… – P. 51; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman…: En 2 tomes. – T. 2. – P. 146; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman…: En 4 tomes. – T. 3. – P. 433.

[5] *Carra J.-L*. Histoire de la Moldavie et de la Valachie… – P. 50; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman…: En 2 tomes. – T. 2. – P. 146; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman…: En 4 tomes. – T. 3. – P. 431-432.

[6] *Carra J.-L*. Histoire de la Moldavie et de la Valachie… – P. 50; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman…: En 2 tomes. – T. 2. – P. 146; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman…: En 4 tomes. – T. 3. – P. 432.

Ще більшу увагу ніж Тимошу Карра приділяє Юрію Хмельницькому, розповідаючи у подробицях історію його дворазового гетьманування, яке було розділене намаганнями стати ченцем, татарським і турецьким полоном, спробою втечі зі стамбульської в'язниці, нещадними катуваннями та образами, й у кінцевому підсумку закінчилося смертю від козаків Сірка. Як вже раніше зазначалося, ця деталізована розповідь є переказом свідчень французького дипломата де ла Круа, як і згадка про загибель Богдана Хмельницького в битві з поляками[1]. Однак і в цьому випадку інформацію, опубліковану своїм земляком, Карра сприйняв у трактуванні Кантемира, який використовував мемуари де ла Круа при написання своєї «Історії Османської імперії»[2].

Торкаючись молдавського фактора в роки турецько-польської війни 1672-1676 рр., ареною якої стали терени України, Карра висвітлює участь місцевих господарів у даному збройному протистоянні. Зокрема, поразку турків під Хотином від військ Собеського він багато в чому пояснює переходом на польський бік Штефана Петричейку[3]. Карра також зауважує, що одним з результатів цієї гучної перемоги поляків стала переорієнтація на союз з Річчю Посполитою мунтянського князя Григора I Гіки, родоначальника династії молдавських господарів[4].

Певну цікавість в історіографічному плані становить висвітлення в праці Карра постаті Георга III Дуки. Цей господар Молдавії, вихований в родині Василя Лупула, як відомо, відзначився тим, що був визнаний турками гетьманом України. Розглядаючи участь Георга III Дуки в організації походу Мехмеда IV на Поділля в 1672 р., французький автор відмічає, що молдавський князь був не зацікавлений у розгортанні турецької експансії в Україні й, підтримуючи секретний зв'язок з поляками, всіляко намагався уповільнити просування військ султана. Так, коли за наказом Мехмеда IV передові загони яничар, зосереджені під Хотином, переправилися на човнах через Дністер, захопили Жванець і створили плацдарм на іншому березі річки, той наказав молдавському господарю негайно привезти сюди будівельний матеріал для спорудження мосту. Проте Георг III Дука, формально підкорившись султанському наказу, всіляко зволікав з його виконанням, що й стало причиною його зміщення 10 серпня того ж року[5]. Знову посідаючи молдавський престол в 1678-1683 рр., цей правитель змушений був як васал Оттоманської Порти взяти участь у невдалому поході на Відень, після повернення з якого потрапив у полон до прибічників свого ворога Петричейку. Як повідомляє Карра, Георга III Дуку «було забрано у полон до поляків у Варшаву, де посаджено під пильну охорону до в'язниці, у якій він

[1] *De la Croix*. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie... – La Haye, 1689. – P. 49, 51, 102-115, 147-148.
[2] *Carra J.-L*. Histoire de la Moldavie et de la Valachie… – P. 49-56; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman…: En 2 tomes. – T. 2. – P. 145-147; *Cantimir D*. Histoire de l'empire Othoman…: En 4 tomes. – T. 3. – P. 431-436.
[3] *Carra J.-L*. Histoire de la Moldavie et de la Valachie… – P. 93.
[4] Ibid. – P. 88.
[5] Ibid. – P. 59-60.

незабаром і помер»[1]. Це також майже дослівний переказ свідчень із все тієї ж «Історії Османської імперії» Кантемира[2].

Сумна доля вищезгаданого молдавського правителя напряму пов'язана з діяльністю українських козаків на теренах Молдавії. Саме вони стали головними союзниками Петричейку, допомагаючи тому повернути молдавський трон. Карра, знову-таки спираючись на свідчення Кантемира, висвітлює похід «козацького генерала» Стефана Куницького (*Konicki, Konick*) восени-взимку 1683 р. на підтримку Петричейку. Описуючи дії українсько-молдавського війська, особливо детально автор зупиняється на звірствах цих завойовників, які ті чинили проти мирного й беззахисного татарського населення. Щоправда, головну відповідальність за цю жорстокість тут покладено на Петричейку. Помсту татар, які поверталися додому після поразки під Віднем, цим безсердечним зайдам виглядає досить закономірною, виправданою та справедливою, оскільки татарські воїни в даному випадку виступали оборонцями своєї землі та народу. У Карра зазначено, що, розпорошивши молдаван Петричейку, найзапекліший опір татарські війська зустріли саме від нечисленних загонів Куницького. Як повідомляє автор, оточені ворогами, козаки «обгородилися ланцюгом з возів і повільно рушили до Пруту, сподіваючись знайти собі надійний захист в цьому пересувному укріпленні»[3]. Проте, як зауважує він далі, голод і холод спричинили їм більше втрат, ніж ворожа зброя: «Їхня чисельність зменшувалася з кожним днем. Вони намагалися врятуватися втечею. Одних було вбито, більшу частину взято в полон. Дуже багато їх загинуло в снігах. Тож з усього цього війська залишилося зовсім мало козаків, які з Петричейку та Куницьким мали щастя дістатися Польщі»[4].

Останнім виразним моментом української присутності в Молдавії, відзначеним Карра, стали події, пов'язані з наслідками українського походу Карла XII. Автор, посилаючись на твердження молдавських джерел, засвідчує діяльну участь Мазепи у місцевій політиці влітку 1709 р. Намагаючись здобути довіру й підтримку турецького уряду й убезпечити себе від можливої видачі росіянам, гетьман-вигнанець повідомив Стамбул про секретні переговори між Петром I і волоським господарем Костянтином II Бранкованом (Бринковяну)[5]. Подібний епізод бачимо й у Кантемира[6]. Як знаємо з фактів, Мазепа невдовзі помер, проте доля виказаного ним Костянтина II Бранкована була трагічною: втративши довіру султана й перебуваючи під

---

[1] Ibid. – P. 97-98.

[2] *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman…: En 2 tomes. – T. 2. – P. 51, 97; *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman…: En 4 tomes. – T. 3. – P. 136, 278.

[3] *Carra J.-L.* Histoire de la Moldavie et de la Valachie… – P. 96; *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman…: En 2 tomes. – T. 2. – P. 97; *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman…: En 4 tomes. – T. 3. – P. 277.

[4] *Carra J.-L.* Histoire de la Moldavie et de la Valachie… – P. 96-97; *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman…: En 2 tomes. – T. 2. – P. 97; *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman…: En 4 tomes. – T. 3. – P. 277-278.

[5] *Carra J.-L.* Histoire de la Moldavie et de la Valachie… – P. 149-150.

[6] *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman…: En 2 tomes. – T. 2. – P. 302; *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman…: En 4 tomes. – T. 4. – P. 419.

посиленим контролем з боку турецького уряду, він зміг ще проправити кілька років, але в 1714 р. його було зміщено з престолу, викликано до Стамбула, де закатовано до смерті, а його синів обезголовлено.

Ще однією важливою подією, описаною Карра й безпосередньо пов'язаною з Україною, стало масове переселення сюди молдаван після невдалого російського походу 1711 р. Автор повідомляє, що близько тисячі представників молдавської знаті залишили тоді батьківщину разом з князем Дмитром Кантеміром й отримали маєтки в Україні, переважно на Харківщині[1]. До слова, Карра наводить детальний зміст секретних молдавсько-російських домовленостей у Луцьку, укладених 13 квітня 1711 р., згідно з якими Молдавія мала перейти під російський протекторат[2].

Доводячи виклад подій до своєї сучасності, Карра відзначає важливе місце України в економіці Молдавії. Так, саме сюди у великих обсягах спрямовується вино, яке складає одну з головних статей молдавського експорту[3]. Це одне з небагатьох місць українознавчого доробку Карра, де він подає оригінальні свідчення.

Характеризуючи в цілому українознавчий аспект праці Карра, зауважимо, що вона має безумовну цікавість в плані дослідження французької історіографії історії України козацького періоду, оскільки певною мірою висвітлює стан вивчення вітчизняного регіонального минулого, а також українсько-молдавських історичних зв'язків. Звичайно, автор «Історії Молдавії та Валахії» не ставив собі за мету окреме висвітлення даних питань. В цьому творі не знайшли свого відображення багато важливих в цьому відношенні аспектів, як, наприклад, діяльність Івана Підкови. Історичний нарис Карра переважно є переказом, а то й прямим цитуванням фрагментів, присвячених минулому Молдавії, з французького перекладу «Історії Османської імперії» Кантеміра. Автор майже не проявляє себе як історик-науковець. В той же час визначною рисою розвідки Карра стало його опертя переважно на молдавські джерела в трактуванні Кантеміра, що дозволило побачити діяльність українського козацтва з трохи іншого ракурсу.

Залишаючи поза розглядом окремі неточності та помилки в «Історії Молдавії та Валахії», такі як походження Богдана Хмельницького з молдавського роду Богданів, його загибель у битві з поляками, визнання Юрія старшим сином гетьмана, звернемо головну увагу на віддзеркалення автором історії українського козацтва. Загалом ставлення Карра до діяльності козаків негативне. Вони виступають у Молдавському князівстві як деструктивна сила. Відображаючи поширене про них уявлення як гультяїв і п'яниць, автор бачить в них тільки велику юрбу професійних розбійників і волоцюг. Один з найвідоміших козацьких гетьманів Хмельницький постає на сторінках «Історії Молдавії та Валахії» ледь не хронічним алкоголіком. Втім, таке бачення подій і постатей минулого походить від першоджерела, яким для Карра став твір Кантеміра. Разом з тим французький автор не може не

[1] *Carra J.-L.* Histoire de la Moldavie et de la Valachie… – P. 76.
[2] Ibid. – P. 72-73.
[3] Ibid. – P. 181.

визнати, що козацтво було потужною військовою силою, котра постійно впливала на хід молдавської політики. Він сам відзначає важливу роль і значення, яке посідає Україна в історії та сьогоденні Молдавського князівства.

В добу Катерини II західними дослідниками продовжується вивчення діяльності її видатного попередника – Петра I, спадкоємицею і продовжувачкою справ якого вона себе вважала. У фарватері цих досліджень значна увага приділялася посиленню російської експансії на півдні, місцю України в державній політиці царя та особливо ролі Мазепи. Крім вже згаданого французького перекладу німецькомовних «Оригінальних анекдотів про Петра Великого» Штеліна, відзначимо також праці французів, присвячених розгляду даної теми. Насамперед варто згадати «Історичну похвалу царю Петру Великому, імператору всеросійському» Гійома-Рене Лефебюра, барона де Сент-Ільдефона (1744-1809), історика, літератора, медика та військового. Його історичні погляди стосовно України та козаків є доволі поверховими й були визначені нарисами популярних тогочасних французьких авторів, головним чином Вольтера. У Лефебюра козаки – це різновид татарської орди. Мазепа – «поляк за походженням, з Подільського воєводства» – став їхнім гетьманом після того, як, прив'язаний до дикого коня через викриту любовну пригоду, потрапив до України. Слідом за Вольтером, Лефебюр коротко переказує свідчення про участь Мазепи у змові проти Самойловича, його прихід до влади, походи на Крим і Азов і, зрештою, про його союз з Карлом XII, поразку останнього під Полтавою та втечу до турецьких володінь. Згодом, знов-таки подібно до Вольтера, Лефебюр порівнює молдавського господаря Кантемира з Мазепою. Цікаво, що вперше ім'я гетьмана-зрадника автор згадує у зв'язку з одним з атрибутів «Всешутійшого, всеп'янішого та сумасброднійшого собору»: мініатюрної шибениці з зображенням Мазепи, що замість хреста теліпалася на грудях у «патріарха» Микити Мойсейовича Зотова[1]. Загалом у творі Лефебюра бачимо доволі стандартний для тогочасної французької історіографії набір фактів, базований на авторитеті Вольтера.

Одночасно з «Історичною похвалою царю Петру Великому, імператору всеросійському» в 1772 р. побачила світ праця, присвячена життєпису його найближчого фаворита. Книга носила назву «Капризи фортуни, або історія князя Меншикова, фаворита царя Петра I. З додатком історичного нарису про революції, що відбувалися в Росії до наших днів»[2]. Однак, незважаючи на значну пов'язаність життя Меншикова з долею України, вітчизняне минуле майже не знайшло тут свого відображення. Наприклад, у цьому творі лише мимохідь згадано про участь князя у Полтавський битві[3]. Найбільш цікавим українознавчим моментом, проте не пов'язаним з Мен-

[1] *Lefébure G.-R., baron de Saint-Ildephont*. Eloge historique de Pierre le Grand czar, empereur de toutes les Russies. – Autrecht: Chez Barthelemy Wild, 1772. – 83 p. – P. 23-24, 44, 57-66.
[2] *Les caprices de la Fortune*, ou histoire du prince Mentzikoff, favori du czar Pierre Premier. Avec un Précis historique des Révolutions arrives en Russie, jusqu'à nos jours. Le tout pour server de suite aux Anecdotes du Nord. On y a joint Tragédie Russe, traduite en François. – Londre-P.: Chez La Veuve Duchesne; Quillau, L'Esclapart, 1772. – VIII+120+56 p.
[3] Ibid. – P. 6.

шиковим, тут є хіба що побіжне висвітлення удачі Олексія Розумовського, «нового прикладу вигадливості долі». Фаворита Єлизавети Петрівни, який зробив блискучу кар'єру завдяки «красоті свого голосу», тут помилково названо «сином якогось селянина з міста Ізюм в Україні»[1].

Іншим дослідженням, безпосередньо пов'язаним з петровською епохою, автор якого зачіпав і минуле України, стала праця журналіста й історика Ніколя-Жана Югу де Басвіля (1743-1793) «Історичний нарис про життя та подвиги Франсуа Лефорта, громадянина Женеви, генерала та великого адмірала Росії, віце-короля Новгорода та головного міністра Петра Великого, імператора Московії»[2]. Твір було вперше видано в 1784 р. в Женеві і згодом перевидано. В історіописанні цього біографа також відчувається значний вольтерівський вплив. Серед інших досліджень про Росію автор також використав, зокрема, праці де ла Мотре, Левека та Леклерка. Заслуговує на увагу сама особистість автора. Будучи палким прибічником революції, він увійшов до дипломатичного корпусу щойно проголошеної Французької республіки й був відправлений Національним конвентом до Рима. 13 січня 1793 р. його було там убито контрреволюційно налаштованим натовпом. Смерть Югу де Басвіля стала одним з чинників антикатолицьких ексцесів у Франції. Виховання сина загиблого було взято на кошт республіки. За мирним договором в Толентіно від 19 лютого 1797 р. між Французькою республікою та Папською державою, підписаним він імені Франції генералом Наполеоном Бонапартом, Ватикан не лише погоджувався визнати Авіньйон французькою територією та виплатити солідну контрибуцію, але й зобов'язувався надати компенсацію родині вбитого у Римі кілька років тому французького посланця.

Дуже цінним надбанням франкомовної історіографії цього періоду став вихід у світ перекладу з російської «Журналу Петра Великого з 1698 року до укладення Ніштадтського миру», надрукованого князем Щербатовим[3]. Це важливе історичне джерело, де по днях, а подекуди й по годинах, викладалося життя царя, тепер завжди використовувалося західними дослідниками при вивченні історії Росії петрівської доби. Воно значною мірою проливало світло на події, що мали місце в той період на Україні.

4. 9. Висвітлення минулого українського козацтва в контексті «Історії Росії» П'єра-Шарля Левека

1782-й рік ознаменувався виходом у Парижі фундаментальної 5-томної «Історії Росії» французького науковця П'єра-Шарля Левека (1736-

[1] Ibid. – P. 100.
[2] *Hugou de Bassville N.-J.* Précis historique sur la vie et les exploits de François Le Fort, citoyen de Génève, general et grand admiral de Russie, vice-roi du Nowogorod et principal minister de Pierre-le-Grand empereur de Moskovie. – Génève-P.: Chez Paul Barde, 1784. - /4/+ XVI+208 p.
[3] *Journal de Pierre le Grand* depuis l'année 1698 jusqu'à la conclusion de la paix de Neustadt. Traduit de l'original russe. – Berlin: Chez George Jaques Decker, 1773. – VIII+501 p.

1812). Хоча життя та творчість цього дослідника досить добре висвітлені у французькій і російській історіографії[1], варто було б навести хоча б кілька загальних штрихів з його біографії. Син гравера, він з дитинства був призначений до продовження батькового ремесла, проте, виявивши блискучі здібності до навчання в колегії Мазаріні, юний Левек швидко посів перші місця з усіх предметів у цьому престижному навчальному закладі. Здібного юнака примітив Дідро, до якого, як відомо, з прихильністю ставилася Катерина II. В 1773 р. за рекомендацією цього видатного енциклопедиста Левек був запрошений до Петербурга, де викладав французьку мову в Імператорському сухопутному шляхетському корпусі. Загалом у Росії він провів 7 років. Опанувавши російську мову, він попутно збирав історичні матеріали про цю країну, складаючи узагальнюючий нарис про її минуле. Його наукові студії з російської історії вилилися в низку досліджень про цю імперію, над якими автор продовжував працювати до кінця свого життя. Згодом він доповнив свою доопрацьовану та виправлену «Історію Росії» ще одним томом, присвяченим правлінню Катерини II та Павла I[2]. Також слідом за «Іс-

[1] *Mazon A*. Pierre-Charles Levesque, humaniste, historien et moraliste // Revue des études slaves. – 1963. – T. 42. – Fascicule 1-4. – P. 7-66; *Petigny de Saint Romain X. de*. Notice biographique sur Pierre Charles Lévesque. 1736-1812. – P.: Grande Imprimerie, 1964. – 76 p.; *Somov V. A*. Pierre-Charles Levesque. Protégé de Diderot et historien de la Russie // Cahiers du Monde russe. – 2002. - №43/2-3. – Avril-septembre. – P. 275-294; *Ильченко Э. В*. Французский историк П.-Ш. Левек о Екатерине II… – С. 111-119; *Ильченко Э. В*. Общественно-политические взгляды П.-Ш. Левека… – С. 53-58; *Сомов В. А*. Книга П.-Ш. Левека «Российская история» (1782 г.) и ее русский читатель // Книга и библиотеки в Росии в XIV – первой половине XIX века. – Л., 1982. – С. 82-99; *Сомов В. А*. П.-Ш. Левек – протеже Дидро и историк России // Отношения между Россией и Францией (в XVIII-XX вв.): История науки и международные связи. – М., 2002. – С. 71-81.

[2] *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, & des meilleurs historiens de la Nation. Par M. Levesque. – P.: Chez Debure l'ainé, 1782. – T. 1. – XLVIII+442 p.; *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de la Légion d'Honneur, Chevalier de l'Empire, Membre de l'Institut, Professeur d'Histoire au Collège impérial de France et de l'Université impériale. – Quatrième édition, revue et augmentée d'une Vie inédite de Catherine II, par l'Auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul I-er, et publiée avec des Notes par MM. Malte-Brun et Depping. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 1. – XXXII+371 p.; *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, & des meilleurs historiens de la Nation. Par M. Levesque. – Yverdon, 1783. – T. 2. – 312 p.; *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de la Légion d'Honneur, Chevalier de l'Empire, Membre de l'Institut, Professeur d'Histoire au Collège impérial de France et de l'Université impériale. – Quatrième édition, revue et augmentée d'ne Vie inédite de Catherine II, par l'Auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul I-er, et publiée avec des Notes par MM. Malte-Brun et Depping. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 3. – 395 p.; *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, & des meilleurs historiens de la Nation. Par M. Levesque. – Yverdon, 1783. – T. 4. – 348 p.; *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, & des meilleurs historiens de la Nation. Par M. Levesque. – Yverdon, 1783. – T. 5. – 280 p.; *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de la Légion d'Honneur, Chevalier de l'Empire, Membre de l'Institut, Professeur d'Histoire au Collège impérial de France et de l'Université impériale. – Quatrième édition, revue et augmentée d'ne Vie inédite de Catherine II, par l'Auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul I-er, et publiée avec des Notes par MM. Malte-Brun et Depping. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 5. – 466 p.; *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de la

торією Росії» він опублікував 2-томну «Історію різних народів, підпорядкованих російському пануванню»[1].

Відзначимо, що вже перша публікація грунтовної праці Левека, видана незабаром після його повернення до Франції, супроводжувалася певним скандалом. Вихід «Історії Росії» був приурочений до візиту в Париж високоповажних гостей з Петербурга – графа та графині дю Нор (Північних). Як знаємо, під такими вигаданими іменами здійснювали свою подорож Європою великий князь і спадкоємець російського престолу Павло Петрович і його дружина велика княжна Марія Федорівна. Царевич з дружиною підписалися кожен на 25 примірників цієї книги. Серед решти субскрибентів, позначених на перших сторінках видання, бачимо імена тогочасної російської сановної знаті, зокрема, «мсьє Безбородька, кабінет-секретаря її імператорської величності» та «мсьє графа П'єра Розумовського, генерал-майора», тобто гетьманича Петра Кириловича Розумовського (1751-1823)[2]. В травні-червні 1782 р. вінценосне подружжя відвідало Францію, де на його честь Людовіком XVI і Марією-Антуанетою, а також рештою вельможної знаті було влаштовано пишний прийом. Саме під час цих торжеств в Парижі почала продаватися щойно надрукована праця Левека, на яку майже одразу з'явилися рецензії у кількох відомих виданнях. Критики зауважували, що автор давав не досить улесливу характеристику дому Романових, зокрема, й покійному батькові та нині правлячий матері цесаревича, якого зустрічали в той момент з такою помпезністю. Деталі цього вояжу великих князя та княжни докладно описано в нарисі Александра-Жака-Луї дю Кудре (1740 (інколи неточно вказують 1744) -1790), опублікованому того ж року, де також позначено вихід історичної праці Левека, як важливу подію[3]. Втім, цей випад

Légion d'Honneur, Chevalier de l'Empire, Membre de l'Institut, Professeur d'Histoire au Collège impérial de France et de l'Université impériale. – Quatrième édition, revue et augmentée d'ne Vie inédite de Catherine II, par l'Auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul I-er, et publiée avec des Notes par MM. Malte-Brun et Depping. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 6. – 476 p.; *Levesque P.-Ch.* Atlas de l'Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de l'Institut. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – 60 p.

[1] *Levesque P.-Ch*. Histoire des différents peuples soumis à la domanation des Russes ou suite de l'histoire de Russie. Par M. Levesque. – P.: Chez Debure l'ainé, 1783. – T. 1. – LX+537 p.; *Levesque P.-Ch*. Histoire des différents peuples soumis à la domanation des Russes ou suite de l'histoire de Russie. Par M. Levesque. – P.: Chez Debure l'ainé, 1783. – T. 2. – VII+500 p.; *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de la Légion d'Honneur, Chevalier de l'Empire, Membre de l'Institut, Professeur d'Histoire au Collège impérial de France et de l'Université impériale. – Quatrième édition, revue et augmentée d'ne Vie inédite de Catherine II, par l'Auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul I-er, et publiée avec des Notes par MM. Malte-Brun et Depping. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 7. – 420 p.; *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de la Légion d'Honneur, Chevalier de l'Empire, Membre de l'Institut, Professeur d'Histoire au Collège impérial de France et de l'Université impériale. – Quatrième édition, revue et augmentée d'ne Vie inédite de Catherine II, par l'Auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul I-er, et publiée avec des Notes par MM. Malte-Brun et Depping. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 8. – 468 p.

[2] *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie... – 1782. – T. 1. – P. II, VII.

[3] *Coudray A.-J.-L., chevalier du*. Le comte et la comtesse du Nord; anecdote russe, mise au jour par M. Le Chevalier du Coudray. – P.: Chez Belin, 1782. – 144 p.

критикантів книги спрямовувався скоріше не проти її автора, а проти королівського цензора де Сансі, якого переважно й торкнулися нагінки з боку влади[1].

«Історія Росії» Левека швидко здобула популярність, як найкраще в той час історичне дослідження про цю державу. Вже в 1783 р. вона була перевидана в швейцарському Івердоні (в даній розвідці було в основному використано саме ці івердонські видання), а згодом з'явилося ще кілька французьких перевидань ще за життя її автора. В 1812 р., у рік смерті Левека, його «Історія Росії» знову була перевидана у Парижі. Зрозуміло, що тогорічний вихід у світ цього твору обумовлювався на лише вшануванням безумовних наукових заслуг Левека, але й багато в чому політичними чинниками. По суті, можна визнати це останнє 8-томне видання творчого доробку французького історика своєрідною енциклопедією давньої та сучасної Росії.

Цю працю широко використовували для вивчення російської минувшини в Європі, в тому числі й у самій Росії. За наказом Катерини II в 1787 р. був опублікований переклад першого тому цієї ґрунтовної розвідки[2]. Однак переклад решти томів не був здійснений, знов-таки за повелінням цариці. Нещодавно видавничою творчою майстернею у Москві «Ламартіс» був надрукований переклад «Історії Росії» Левека в чотирьох томах, проте обмежений наклад цього видання (100 примірників) і висока ціна відразу зробили його раритетом і надбанням колекціонерів[3].

Зазначимо, що слідом за грандіозним успіхом в інтелектуальних колах Європи згаданої «Історії Росії» в Парижі була виданана ще одна книга, зміст якої значною мірою спирався на матеріали, опубліковані Левеком. Йдеться про «Фізичну, моральну, цивільну та політичну історію давньої та сучасної Росії», що побачила світ у 1783 р. й належала перу медика та історика-аматора Ніколя-Габріеля Клерка (1726-1798), якого частіше іменують Ле Клерком або Леклерком. Часті фактичні запозичення цим автором матеріалів зі своєї «Історії Росії» дозволили Левеку висунути стосовно Леклерка звинувачення у, по суті, значному плагіаті[4]. Велику залежність праці Леклерка від твору свого попередника, що кидається в очі при детальному ознайомленні з книгами обох авторів, відзначали й інші тогочасні історики, зокрема, Іван Микитович Болтін (1735-1792), який здійснив уважний порівняльний аналіз обох історичних нарисів. Вихід згаданих історичних праць у Франції послужив досить сильним стимулом до активізації історичних студій у самій Росії. Так, з приводу праць цих двох французьких авторів розго-

---

[1] *Цесаревич Павел Петрович во Франции в 1782 г. Записки Башомона Л. (de Bachaumont)* // Русская старина, 1882. – Т. 36. - № 11. – С. 321-334.

[2] *Левек П.-Ш.* Российская история, сочиненная из подлинных летописей, из достоверных сочинений и из лучших российских историков господином Левеком. Перевод с французского языка. – Москва: В типографии Компании типографической с указного дозволения, 1787. – 370 с.

[3] *Левек П.-Ш.* История России: В 4-х томах. – М.: Творческая мастерская «Ламартис», б. г. – Т. 1. – 544 с.; Т. 2. – 560 с.; Т. 3. – 616 с.; Т. 4. – 552 с. Тираж 100. Інформацію наведено за електронним ресурсом: http://biblioshop.ru/product/per-sharl-levek-istorija-rossii-v-4-h-tt 19/12/2011.

[4] *Levesque P.-Ch*. Histoire des différents peuples... – T. 1. – P. XX-LII.

рнулася жвава наукова полеміка між відомими російськими істориками: князем Михайлом Михайловичем Щербатовим (1733-1790) та вже згаданим Болтіним, сторону якого активно підтримувала цариця[1].

Катерина ІІ сама завзято поринула в наукові пошуки, плодом яких стали «Записки касательно российской истории», опубліковані в 1783 р. і згодом багаторазово перевидані. У передмові вона відверто свідчила про причину, що змусила її вдатися до розвідок про славетне минуле своєї держави: «Сии записки касательно российской истории сочинены для юношества в такое время, когда выходят на чужестранных языках книги под именем «Истории российской», кои скорее именовать можно сотворениями пристрастными; ибо каждый лист свидетельством служит, с какою ненавистью писан, каждое обстоятельство в превратном виде не токмо представлено, но к оным не стыдилися прибавить злобные толки. Писатели те хотя высказываются, что имели российских летописцев и историков пред глазами, но или оных не читали, или язык русский худо знали, или же перо их слепою страстию водимо было»[2]. 3 жовтня 1782 р. вона скаржилася в листі відомому німецькому просвітнику Фрідріху-Мельхіору Грімму, що «французи не знають Росії, бо більша частина їх неосвічені, а решта обманюється стосовно Росії або через упередженість, або ж через те, що не може її зрозуміти»[3]. А 19 квітня 1783 р. імператриця писала Грімму, не приховуючи свого обурення та не добираючи слів, що її «Записки» мають стати «протиотрутою для тих негідників, котрі паплюжать російську історію». Далі володарка конкретно вказувала цих «негідників» – Леклерк і Левек, безцеремонно називаючи обох «нудними та дурними скотами»[4].

Російську імператрицю дратував концептуальний підхід Левека до викладу історії її держави, певною мірою близький до історіописання Вольтера, з його почасти безпардонним ставленням до коронованих осіб. Також Катерині ІІ було не до вподоби те, що у своєму нарисі, торкаючись подій сучасності, Левек говорив про справи, які російський уряд волів би приховати (наприклад, обставини загибелі Петра ІІІ). Французький сучасник, який перебував тоді при царському дворі й залишив свої спогади про цей час, Шарль-Франсуа-Філібер Массон (1762-1807) стверджував, що Катерина ІІ ненавиділа твір Левека й витратила багато часу, щоб перегорнути давні

---

[1] *Болтин И. Н.* Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным. – СПб.: Типография Горного училища, 1788. – Т. 1. – LXIII+615 с.; Т. 2. – 558 с.; *Болтин И. Н.* Ответ генерал-майора Болтина на письмо князя Щербатова, сочинителя Российской истории. – Издание второе. – СПб.: Императорская типография, 1793. – 160 с.; *Щербатов М. М.* Письмо князя Щербатова, сочинителя Российской истории, к одному его приятелю, в оправдание на некоторыя сокрытыя и явныя охуления, учиненныя его Истории от господина генерал-майора Болтина, творца Примечаний на «Историю древния и нынешния России» г. Леклерка. – М.: Университетская типография, 1789. – 149 с.

[2] *Екатерина II.* Записки касательно российской истории. – СПб.: Императорская типография, 1801. – Ч. 1. – 416 с; Ч. 2. – 375 с.

[3] *Письма Екатерины Второй к барону Гримму* // Русский архив, издаваемый Петром Бартеневым. – М., 1878. – Год 16-й. – Кн. 3. – С. 5-240. – С. 80.

[4] Там само. – С. 88.

хроніки та новітні історичні дослідження для доведення певних неточностей в роботі цього поважного дослідника[1].

Згодом у Росії було опубліковано ще кілька критичних розглядів історичного нарису Левека, де відзначено його окремі хиби та неточності. Крім вищезгаданих полемічних праць Болтіна та Щербатова ретельний аналіз праць Левека та Леклерка був здійснений й іншими авторами[2].

Віддаючи належну шану Левеку, як видатному дослідникові російської історії свого часу, зупинимося на українознавчому аспекті його наукового доробку. Загалом виклад матеріалу в своїй 5-томній праці автор поділив у відповідності до хронологічних періодів: I том охоплює час від початків Русі до 1212 р.; II – 1212-1533 рр.; III – 1533-1613; IV – 1613-1713; V – 1713-1762 (у виданні 1812 р. хронологічна розбивка томів і їх вміст трохи інакші: I том – до 1174 р.; II – 1174-1533; III – 1533-1613; IV – 1613-1718; V – 1718-1797; VI – 1797-1801. До цього останнього тому також додано додаткові матеріали. VII і VIII томи видання 1812 р. відповідають I і II томам «Історії різних народів, підпорядкованих російському пануванню»).

Не кажучи вже про те, що, торкаючись періоду Київської Русі, автор, у відповідності до літописної традиції, акцентував головну увагу на південноруській історії, а також багато місця відводив розгляду обрядовості, вірувань та фольклору, звернемося до висвітленням ним подій в Україні козацької доби. Найбільшу цікавість у цьому відношенні являє собою IV том «Історії Росії», де містяться солідні екскурси в минувшину українського козацтва. Не обмежуючись лише згадками про участь козаків у російській Смуті, обставини входження України до Московського царства, Чигиринські, Кримські та Азовські походи кінця XVII ст. чи зрадницьку щодо Петра I діяльність Мазепи, Левек наводить детальні описи багатьох важливих подій української історії, звичайно, у взаємозв'язку їх з Росією. Крім розпопуляризованого завдяки Вольтеру Мазепи, на сприйняття образу якого Левеком історичне бачення «короля філософів» мало вирішальне значення, французький дослідник торкався діяльності таких українських гетьманів як Хмельницький, Дорошенко, Самойлович, Скоропадський, Розумовський.

Серед багатьох окремих більш чи менш побіжних згадок про історичні події в Україні у Левека найбільший інтерес викликають три значних цілісних фрагменти, пов'язані з діяльністю козацтва. Два з них ніяк не виокремлені в тексті й вплетені в суцільну канву розповіді, проте їх можна чітко

---

[1] *Masson Ch.-F.-Ph.* Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et le commencement de celui de Paul I. Formant un tableau des moeurs de St. Pétersbourg à la fin du XVIIIe siècle. Et contenant nombre d'anecdotes recueillies pendant un séjour de dix années, sur les projets de Catherine à l'égard de son fils, les bizarreries de ce dernier, le marriage manqué de la grande-duchesse Alexandra avec le roi de Suède, et le caractère des principaux personages de cette cour, et nommément de Souvorow. Suivies de remarques sur l'éducation des grands seigneurs, les moeurs des femmes, et la religion du peuple. – P.: Chez Charles Pougens, an VIII. – 1800. – T. 1. – 360 p. – P. 100.

[2] *Елагин И. П.* Опыт повествования о России. – М.: Университетская типография, 1803. – 471 с.; *Мнение Левеково о Русской словесности* // Вестник Европы. – Москва, 1807. – 31 мая. – Ч. 33. - № 10. – С. 114-118.

ідентифікувати, як конкретні екскурси в українську історію. Один з них стосується аналізу політики Мазепи напередодні Полтави та розгляду життєпису цієї постаті. В іншому, вмонтованому в епізод, пов'язаний з Хмельниччиною і приєднанням України до Росії, висвітлюється питання про витоки та зародження українського козацтва[1]. Що ж стосується третього із зазначених фрагментів, то він має назву «Про козаків запорозьких» і присвячений опису життя та побуту запорожців аж до ліквідації Січі в 1775 р.[2] Про обставини знищення Запоріжжя Левек міг знати не лише як сучасник, але й певною мірою як свідок, оскільки саме в той час він жив у Петербурзі й з цікавістю спостерігав за скасуванням останніх решток козацької автономії.

Аналізуючи походження дніпрового козацтва, історик заперечує погляди багатьох своїх колег-попередників на козаків, як на окрему націю чи як на певне відгалуження поляків або татар. «Не варто розглядати козаків України, рівно як і Запоріжжя, – пише Левек, – як якийсь окремий народ. Вони є росіянами за походженням, сповідують ту ж саму релігію, що й росіяни, говорять тією ж мовою, хоча їхня вимова наближена до польської»[3]. Зародження українського козацтва дослідник відносить до XIV ст., коли південні землі Русі були спустошені татарською навалою. Саме тоді, на його думку, тут з'являються уходники, які, перебуваючи в безпосередньому контакті з татарами, частково переймали їх звичаї, отримали татарську назву козаків і дали початки утворенню козацької організації. «Ці емігранти з Малої Росії розселялись мало-помалу вздовж Бугу та Дністра, а також у край, що розташовується між цими річками та Дніпром» – продовжує далі Левек[4]. Він наголошує, що козаки завжди були найпалкішими оборонцями православної віри і саме порушення їхніх релігійних прав з боку поляків стало однією з головних причин повстання під проводом Хмельницького та приєднання України до Росії.

У підрозділі «Про козаків запорозьких» Левек детально розкриває життя та побут Січі, описує демократичні звичаї та порядки запорожців, особливості адміністративно-територіального та військового управління, посадові обов'язки старшини. Автор вважає козаків волелюбними, хоробрими й невтомними воїнами, які свято захищали свої права та традиції. Водночас історик наголошує на суттєвих вадах козацької організації: недисциплінованості, гультяйстві, пияцтві. Левек визнає, що подібна бунтівна республіка на південних околицях імперії являла для неї постійну реальну загрозу й тому була приречена. Про знищення Запоріжжя історик резюмує так: «Таким було це войовниче товариство, опис якого достойний бути збереженим. Ці розбійники зробили його небезпечним навіть для тієї імперії, якій воно було підпорядковане, оскільки воно не вміло шанувати ні друзів,

[1] *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, tirée des chroniques originales... – T. 4. – P. 43-50, 285-306.
[2] Ibid. – P. 152-164.
[3] Ibid. – P. 43.
[4] Ibid. – P. 45.

ні союзників. Його більше не існує. Січ була зруйнована, а козаки розсіяні за указом від 3 серпня 1775 р.»[1].

В цілому суть опису життя та побуту Запоріжжя у Левека збігається з працею «История о казаках запорожских» князя Семена Івановича Мишецького (1716-1773), який в 1736-1740 рр. проживав на Січі[2]. Цей твір здобув значну популярність і поширювався в рукописах, одним з яких, вочевидь, і скористався сам Левек або його інформатор.

Потрібно сказати, що до обширної джерельної бази Левека при написанні ним своєї «Історії Росії» входили твори, які безпосередньо були пов'язані з Україною. Так, багато інформації про козаків він взяв з «Синопсису», мемуарів Манштейна та історичних розвідок про Україну та запорожців Міллера[3]. Всі ці твори сам Левек називає серед основних джерел своєї праці[4]. Критично підходячи до вивчення історичних документів і творів, Левек намагався спростовувати недоречності та вигадки, які часто містилися в історіописанні попередніх часів. Так, зокрема, він дає нищівну характеристику «Синопсису», який вже більше століття використовувався в імперії Романових в якості основного підручника з російської історії. Дослідник занотовує, що це «твір одного легковажного монаха, сухий нарис частини російської історії, у якому деякі важливі факти тільки побіжно позначені і де автор охоче зупиняється на абсурдних казках, вигаданих у монастирях. Ця невеличка книжка була перевидана сім разів через відсутність можливості опублікувати щось краще»[5].

Загалом треба відмітити, що своїм оглядом історичних праць Левек одним з перших заклав основи вивчення історіографії історії Росії та України.

Своєрідну революцію Левек здійснив у термінології та французькій транскрипції місцевих імен і назв. Володіючи російською мовою, він виправляв ті неточності та перекручення у написанні понять, які постійно робили далекі від слов'янських мов французи. Всі місцеві власні назви історик намагався подавати у відповідності до російської орфоепіки, тоді як раніше українські поняття його земляками здебільшого подавалися в польському написанні, що при французькому варіанті прочитання могло спотворити їх до невпізнання. Наприклад, у Левека Київ – *Kief* (замість традиційного *Kiow*, *Kiovie*), Полтава – *Poltava* (замість *Pultawa*), Батурин – *Batourin* (замість *Bathurin*), Глухів – *Gloukhof* (замість *Gluchow*), Чигирин – *Tchiguirin* (замість

[1] Ibid. – P. 163-164.
[2] [*Мышецкий С. И.*] История о казаках запорожских. Как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженера команды. – Одесса: В городской типографии, 1851. – V+92 с. – С. 1-78.
[3] *Миллер Г.-Ф.* О начале и происхождении козаков // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760. – Апрель. – С. 291-344; *Миллер Г.-Ф.* Известия о запорожских козаках // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760. – Май. – С. 387-444; *Миллер Г.-Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и Малороссиянах Г. Ф. Миллера, писанные на русском языке / С предисловием и комментариями О. М. Бодянского. – М.: В университетской типографии, 1846. – VI+92 с.
[4] *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie... – 1782. – T. 1. – P. XIX, XXIII, XXXI.
[5] Ibid. – P. XIX.

Czehrin, *Tschigirin*), Чернігів – *Tchernigof* (замість варіацій *Chernihow*, *Czernigov*, *Czernikowie*, *Czerniew*, *Czernikow*). Правильно транскрибовані у нього й складні до жахливості та невимовні для французів українські прізвища, для зразка: Дорошенко – *Dorochenko* (раніше *Dorosensko*, *Doroszensko*, *Dorosesko*), Скоропадський – *Skoropadski* (в інших *Skoropaazki*, *Skoropatzki*). Це не кажучи вже про дуже несприйнятливе для французької вимови – Хмельницький, яке у Левека подається як *Kmelnitski* чи *Khmelnitskiї*, тоді як у інших авторів варіантам написання цього прізвища, здається, не має меж: *Kmielniski*, *Cmielniski*, *Chmelnizki*, *Chmielnisky*, *Chmilienski*, *Chmielinski*, *Chmilienski* і т. д.). Зауважимо, що автор єдиного у французькій історіографії окремого біографічного дослідження, присвяченого Хмельницькому, історик і письменник Проспер Меріме (1803-1870), який писав у середині XIX ст., також наголошував на «складності вимови цього прізвища»[1]. Дніпро в даній «Історії Росії» називається тільки Дніпром, а не Бористеном. Та й сама Україна, до назви якої вже так звикли на заході, у Левека все частіше йменується Малою Руссю, як і в офіційних документах царської влади.

Розповідаючи про козацтво, Левек використовує багато місцевих понять, правильно передаючи їх звучання (знову таки російське) у французькому написанні: гетьманат (*l'Hetmenat*), Січ (*la Setche*), кошовий отаман (*le Kochévoi-Ataman*), курінь (*la Kourène*), зимівники (*les Zimovniki*), осавул (*l'Iessaoul*), писар (*le Pissar*), старшини (*les Starchines*). Навіть у його колеги та сучасника Леклерка передача цих термінів виглядає менш точною.

Зауважимо, що проблема спотворення місцевих назв та імен французькими дослідниками, слідом за Левеком, піднята в праці англійського історика Вільяма Тука (1744-1820), де відзначено неточності в їх транскрипції, зокрема, й у самого Левека. Наприклад, відмічено, що французький колега деякі поняття, такі як «кошовий», «козак» та інші подає не зовсім точно, внаслідок чого їхнє звучання дуже відрізняється від російського оригіналу, хоча в цілому він дійсно відіграв важливу роль у наближенні французької транскрипції до оригінального звучання[2]. Дане критичне зауваження згодом передруковувалося й у інших творах[3].

Повертаючись до праці Левека, відмітимо, що серед українських діячів у нього найбільш рельєфно показано постать Мазепи, яку він висвітлює загалом у вольтерівському дусі. Так, про молоді роки гетьмана й обставини його повернення до України історик пише: «Він народився в цій країні, але

---

[1] *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 142; *Mérimée P*. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865)… – P. 2.

[2] *Tooke W*. Histoire de l'empire de Russie: sous le règne de Catherine II, et à la fin du dix-huitième siècle. – P.: De l'imprimerie de Crapelet; Chez Maradan, Libraire, 1801. – T. 1. – XX+400 p. – P. XVII-XX.

[3] *Storch H.-F. von*. Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie à la fin du dix-huitième siècle. – Bâle: J. Decker – P.: Ch.Pougens et Levrault-frères, 1801. – T. 1. – XXII+407+80. – P. XVII-XX.

замолоду був пажем при польському дворі, й, хоча був звідти згодом безславно вигнаний, на все своє життя зберіг польське серце. Але, вміючи приховати свої таємні почуття, він здобув повагу та довіру Петра I»[1]. Головним мотивом переходу Мазепи на бік Карла XII Левек вважає спробу гетьмана досягти цілковитої державної незалежності України й звільнити свою країну від російського гніту. Хоча в той же час історик зауважує, що гетьман мав на момент зради всі підстави побоюватися за своє власне життя. Левек також переказує, не сприймаючи однак її на віру, звістку про те, що Мазепа був ладен віддати Україну полякам в обмін на князівство Сіверське та титул князя[2]. Говорячи про перебіг військових дій 1708-1709 рр. в Україні, дослідник повідомляє про подробиці, які раніше не зустрічалися у французькій історіографії. Зокрема, він згадує імена керівників оборони Батурина Фрідріха Кенігсека (*Kénixek*) та Дмитра Чечеля (*Tchetchel*) та про їхню страшну долю[3]. Також, завершуючи розповідь про життєвий шлях Мазепи, Левек передає чутку про те, що гетьман «отруївся, не в змозі перенести ті страждання, яких він сам був призвідцем»[4]. Однак автор, будучи професійним істориком, не висловлює ні підтримки, ні незгоди з цією тезою, оскільки не має вичерпних доказів того, що Мазепа дійсно сам звів рахунки з життям.

Постійно доопрацьовуючи свою «Історію Росії» й доповнюючи її новими фактами та деталями, Левек загалом довів виклад подій до початку XIX ст., показавши повний тріумф російського царизму на теренах колишньої «країни козаків». Він чітко показав, що козацька Україна пішла в небуття, залишившись тільки в пам'яті людей і цілковито перетворившись на об'єкт суто історичних досліджень, українцям (це поняття часто вживає сам Левек) тепер треба було звикати до нової назви своєї країни – Мала Росія.

В VI томі «Історії Росії», виданій у 1812 р., наочно показано, який вигляд отримала колишня «країна козаків» наприкінці XVIII ст. Подаючи характеристику губерній на рубежі XVIII-XIX ст., автор позначає головні міста цих адміністративно-територіальних утворень і дає короткі довідки про них. Так, зокрема, у складі Малоросійської губернії, стосовно якої він зазначає, що переважно цю територію раніше розуміли під назвою України, підпорядкованої козакам, він називає Київ, Вишгород, Ніжин, Батурин, Глухів, Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Переяслав, Прилуки, Лубни, Глинськ, Гадяч, Сорочинці, Миргород, Полтаву. В складі Білгородської губернії автор згадує серед інших міст Путивль; на Слобідській Україні – Харків, Суми, Охтирку, Ізюм; в Новоросійській губернії, переважна частина якої раніше називалася Новою Сербією, – Єлизаветград, Кременчук, Білевськ (на той час це місто вже мало назву Костянтиноград, нині Красноград). Між іншим,

[1] *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, tirée des chroniques originales... – T. 4. – P. 285.
[2] Ibid. – P. 288.
[3] Ibid. – P. 296.
[4] Ibid. – P. 306.

автор зазначає, що саме на теренах теперішньої Новоросії розташовувалася козацька Запорозька Січ.

Дуже часто, говорячи про якесь місто, Левек подає коротку історичну інформацію про нього. Наприклад, про руйнування Батурина після зради Мазепи та нове відновлення міста, про перебування Карла XII у Гадячі та ще більш пов'язану з цим монархом Полтаву, про давню велич Києва, Чернігова, Переяслава тощо. Згадує Левек і Азовську губернію, яка з 1783 р. була вже злита з Новоросією, а серед її міст Бахмут, Керч і Єнікале, Кінбурн і Херсон. Серед нових територій, нещодавно приєднаних на Правобережжі Дніпра, автор називає Подільську губернію. Характеризуючи реформи адміністративно-територіального управління в імперії Олександра I, він повідомляє про утворення Полтавської, Чернігівської, Київської, Катеринославської та Таврійської губерній і дає стислі, але змістовні довідки про кожну з них[1].

Творчий доробок Левека став найгрунтовнішим і найсерйознішим науковим дослідженням українського минулого в контексті історії Росії у французькій історіографії того часу. Науковець намагався подавати вивірені та правдиві свідчення, співставляючи між собою різні джерела й перевіряючи достовірність наведених ним фактів. Це зумовило часте використання «Історії Росії» даного автора в розвідках про минуле України наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Природно, український компонент був неодмінною частиною будь-яких узагальнюючих праць з історії Росії. Серед подібних творів кінця XVIII ст. відзначимо також унікальний нарис, автором якого став історик, драматург і поет Адрієн-Мішель-Гіацинт Блєн де Сенмор (1733-1807). Його «Історія Росії, представлена у малюнках» (1799) прикметна тим, що містила багатий ілюстративний матеріал, котрий однак був дуже віддалений від історичних реалій тієї країни, про яку йшла мова. Вочевидь, гравірувальник мав не найкраще уявлення про зовнішній вигляд і побут росіян, раз зображував їх під пальмами, завжди легко одягненими, у чалмах з пір'ям, з виголеним підборіддям і підковоподібними вусами, надаючи своїм персонажам екзотичного колориту більш характерного для казок з «Тисячі й однієї ночі»[2].

4. 10. Українознавчий доробок Ніколя-Габріеля Леклерка та початки впливу української історичної думки на французьку історіографію

Що стосується Леклерка, котрий відзначився суттєвими запозиченнями з праці Левека, то його «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії» вигідно вирізняється саме завдяки своїй

[1] *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe... – 1812. – T. 6. – P. 210-223, 278-289.

[2] *Blin de Sainmore A.-M.-H*. Histoire de Russie, représentée par figures. – Léipsik: De l'imprimerie de Boiste, 1799. – T. 2. – 104 p.

українознавчій складовій. На відміну від Левека, Леклерк не тільки створив значно змістовніший та об'ємніший нарис з історії козацтва, але й мав безпосереднє знайомство з Україною, де проживав певний час і мав змогу на власні очі спостерігати за життям «козацької країни». Втім, визнаючи певну залежність твору Леклерка від роботи його попередника, треба визнати, що в цілому цей твір має оригінальний характер, хоча «Історія Росії» Левека й мала дуже помітний вплив на його автора, змушуючи його звірятися з нею та значною мірою використовувати наведені в ній матеріали. Проте той же Леклерк виправдовувався, що розпочав роботу над своїм нарисом набагато раніше за Левека й загалом закінчив його ще до виходу в світ праці свого візаві[1]. Сучасний російський історик Сомов називає Леклерка «одним з найвпливовіших і, в будь-якому разі, найпомітніших французів серед тих, що відвідували Росію у XVIII ст.»[2]. Можливо також, що Леклерк доводився родичем вже вищезгаданому просвітнику абату Куає, котрий міг складати йому певну протекцію[3].

Будучи вже досить відомим у Франції медиком, Леклерк на запрошення уряду Єлизавети Петрівни приїхав до Росії в 1759 р.[4] Тут його запросив до себе на службу Кирило Розумовський. Між ним і французом швидко встановилися теплі та приязні взаємини. На початку 1760 р. Леклерк разом з гетьманом і його родиною вирушив на Україну. На Гетьманщині чужинець проявив себе і як діяльний лікар, і як науковець, і як здібний і знаючий організатор. Зокрема, він розробив конкретні заходи, спрямовані на боротьбу в цій країні з епідеміологічними хворобами та їх профілактику, він стояв біля початків ветеринарної медицини в Україні. Свої думки, поради та спостереження про покращення стану здоров'я людей і свійських тварин, в тому числі за рахунок боротьби з комахами-розповсюджувачами інфекцій, він виклав у медичному трактаті «Засоби попередження заразних хвороб і зцілення від них», в якості додатку до якого був створений короткий нарис «Історія епідемічних хвороб, що панували в Україні». Цей твір було видано в 1760 р. у Москві[5]. Пізніше ця праця Леклерка в цілому була перевидана в Парижі та Брюселі під назвою «Есе про заразні хвороби худоби, а також засоби уникнення цього та ефективного їх лікування»[6]. Син Леклерка зі слів батька згадував, що в 1760 р. той зміг зупинити поширення

---

[1] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G*. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – T. 2. – XXIV+562 p. – P. VIII.

2 *Сомов В. А*. Николя-Габриель Леклерк – учасник и пропагандист педагогических реформ Екатерины II // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв. / Под ред. А. В. Чудинова и В. С. Ржеуцкого. – М., 2011. – С. 200.

[3] Там само. – С. 217.

[4] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G*. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – T. 1. – XX+512 p. – P. VIII.

[5] *Quérard J.-M*. La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens de lettres de la France, ainsi que des littérateurs étrangers qui ont écrit en français, plus pariculièrement pendant les XVIII-e et XIX-e siècles. – P.: Chez Firmin Didot frères, Libraires, 1833. – T. 5. – 668 p. – P. 50-51.

[6] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G*. Essai sur les maladies contagieuses du bétail, avec les moyens de les prévenir & d'y remédier efficacement. – Bruxelles: De l'Imprimerie Royale, s. a. – 46 p.

серйозної епідемії в Україні й навіть присвятив цьому окремий твір «*Medicus veri amator, ad artis alumnus, anno 1764*» (у перекладі з латини «Лікар, що любить істину, про мистецтво виховання»), опублікований в 1764 р.[1] Однією з причин поширення інфекцій в Україні Леклерк вважав вживання населенням неякісної води[2].

Як лікар, Леклерк був дуже вражений майже повною відсутністю в Україні елементарної медичної допомоги, невіглаством народу щодо лікувальних заходів і засиллям забобонів. Так, він згадував, що козаки, які захворіли на жовтяницю, «роблять воскову чарку й кладуть на донце золотий медальйон часів першого Сигізмунда… Завдяки цій приготовленій чарці, до якої наливають все своє питво, вони стверджують, що жовтяниця зменшується пропорційно до того, як медальйон набуває жовтого кольору»[3]. При сильних захворюваннях вони обмазують тіло хворого коров'ячим навозом, а на його голову ставлять мідний таз із запаленими свічками, до якого наливають воду[4]. Венеричні хвороби, які за спостереженнями Леклерка мали в Україні велике поширення, весь час продовжували розноситися далі, оскільки ніяк або майже ніяк не лікувалися. «За місцевим звичаєм, – свідчить французький автор про лікування таких хвороб, – треба занурити золотник в три фунти оковитої та приймати щоранку по пів-унції цього лікеру»[5]. Для підтвердження відсутності медичних знань і невігластва українців Леклерк наводить також наступний факт. Коли один з козаків при падінні з коня зламав собі ногу, він ковтав впродовж кількох тижнів смолу та шматочки міді й олова, вірячи, що це сприятиме швидшому зрощенню кістки, а потім дуже страждав від болів у шлунку[6]. З іншого боку, на фоні цієї темноти та варварства, Леклерк з подивом відзначає звичне прищеплювання українськими матерями віспи своїм дітям – медичну процедуру, яка лише недавно почала поширюватися в Європі[7].

Звичайно, як лікар, Леклерк вказував українському гетьману на жахливий стан медичної допомоги в його країні й наголошував на необхідності покращення тут лікувальної справи, особисто беручи участь у лікуванні місцевих людей. Втім, не варто перебільшувати медичні знання й самого Леклерка, який багато страшних хвороб пояснював «шкідливими природно-кліматичними умовами» України: «Повітря в Україні в цілому нездорове. Грунт може тут спричиняти серйозні захворювання… Різнорідні овочі виростають тут у повному достатку. Зазвичай, тут вирощують горох, квасолю, гречку, кукурудзу, просо, часник, цибулю: перші п'ять з них досить важкі для травлення й закупорюють внутрішні органи, спричиняють коросту, лишаї, а

[1] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G., Leclerc A.-F.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Maradan, Libraire, II an de la République (1794). – T. 3. – VIII+424 p. – P. 84.
[2] Ibid. – P. 84-85.
[3] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – T. 1. – 536+XIII p. – P. 316-317.
[4] Ibid. – P. 317.
[5] Ibid. – P. 354-355.
[6] Ibid. – P. 317-318.
[7] Ibid. – P. 355-356.

інколи й навіть проказу, два випадки якої я бачив особисто під час свого перебування в Глухові»[1]. Однак, вочевидь, такі уявлення про походження хвороб були доволі типовими для тогочасного рівня медицини.

Ймовірно, авторитетні погляди французького лікаря мали значний вплив на його вельможного пацієнта. Саме в той час в одному зі своїх листів від 27 травня 1761 р. Розумовський, маючи погане самопочуття, повторює, по суті, слова Леклерка: «О себе доношу, что я не очень здоров, а мучит меня лихорадка, которая в Малой России, особливо в Глухове, не в диковинку»[2]. Є відомості, що зачарований Леклерком Розумовський навіть погоджувався віддати тому в управління Батурин, за умови, що той назавжди залишиться в Україні[3]. Такий намір гетьмана може здаватися цілком правдоподібним, зважаючи на те, що за кілька років потому, подорожуючи Францією, він виявив бажання подарувати Жан-Жаку Руссо свою величезну бібліотеку, призначити пенсію й надати в користування будь-який зі своїх українських маєтків, якщо тільки філософ погодиться переїхати до України[4]. До того ж варто згадати, що саме в цей момент Розумовський прагнув здійснити ідею утворення в Батурині університету, й організаційна діяльність тут Леклерка могла бути одним з чинників реалізації даного плану. Як відомо, визнаний медик був не єдиним з французів та й взагалі з іноземців, хто супроводжував у 1760 р. гетьмана до України. Прихильність Розумовського до Леклерка підтверджується власними словами очільника України. У своєму листі до графа та графині Михайла Іларіоновича та Анни Карлівни Воронцових, писаному в Глухові, до речі, французькою мовою, від 8 січня 1761 р., він з болем повідомляв про від'їзд Леклерка до Москви на вимогу імператриці: «Вперше у своєму житті я дав рекомендацію достойній людині всупереч своєму серцю. Самè прагнення завжди тримати її поряд із собою могло б мене спокусити навіть скористатися шахрайством, якби я не розумів, що така річ повинна була б також завдати шкоди моїй делікатності помислів і завадити долі особи, яку я люблю. Мсьє Клерк, будучи до цього моїм лікарем, проявив стільки своїх гарних здібностей у мене в Україні, що я маю тепер весь час жалітися через розставання з ним»[5].

Мабуть, саме захоплення знаннями та вміннями свого доктора спонукало Розумовського одразу після його від'їзду запросити до себе на службу двох інших французьких лікарів – Діфана та Ено – з Варшави[6]. Свої заслуги в Україні дещо хвалькувато відзначає й сам Леклерк, говорячи, що його ім'я «записане в літописах козаків» завдяки тим послугам, які він зробив для цього народу[7].

---

[1] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G., Leclerc A.-F.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne... – T. 3. – P. 84-85.

[2] *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – С.-Пб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1880. – Т. 1. – 560 с. – С. 277.

[3] Електронний ресурс: http://fr.wikipedia.org/wiki/Nicolas-Gabriel_Clerc,_dit_Le_Clerc 19/12/2011.

[4] *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – Т. 1. – С. 332.

[5] Там само. – С. 262, 275-276.

[6] Там само. – С. 277.

[7] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 375.

Оскільки Розумовський зі своїм почетом прибув до України в березні 1760 р., можна чітко визначити час перебування у Гетьманщині Леклерка: з березня 1760 по січень 1761 р., коли його було викликано до Москви. Незважаючи на своє не досить тривале перебування в «країні козаків», менше року, французький лікар займався не лише медичними справами. Про свою діяльність тут він пише так: «Я вирушив з Москви до України разом з козацьким гетьманом і його родиною. У цій прекрасній провінції, одній з найродючіших у світі, та посеред цих самих козаків, я зібрав багато цікавих фактів, головним чином тих, які згадані в «Історії козаків»»[1]. Леклерк уточнює, що багато часу він проводив у бесідах з Розумовським, якого француз визнає одним з найосвіченіших зі своїх знайомих, а також працюючи в багатій бібліотеці гетьмана. Також зі слів французького автора випливає, що він постійно супроводжував гетьмана у його поїздках Україною. Як відомо, під час своїх відвідин України в 1760 р. Розумовський здійснив об'їзд полків Гетьманщини. Поза сумнівом, Леклерк, як особистий лікар гетьмана і близька йому людина, супроводжував того в цих подорожах. Важко визначити в яких місцях України крім Чернігівщини та Сумщини побував Леклерк, достеменно можна говорити про його перебування тільки в Глухові та Батурині. На жаль, він сам обмежився лише тим, що просто засвідчив свої часті подорожі Гетьманщиною, під час яких він робив свої спостереження за цією країною, оминаючи детальні свідчення та описи відвіданих ним місць. Зважаючи на те, що Леклерк згадував про своє близьке спілкування з запорожцями, цілком можна припустити, що він міг відвідати й Запоріжжя.

В 1762 р., після смерті Єлизавети Петрівни та сходження на престол Петра III, Леклерк повернувся до Франції, однак незабаром знову приїхав до Росії, вочевидь, на запрошення гетьмана. Приязні взаємини між Леклерком і Розумовським продовжувалися й надалі. Навіть втративши гетьманство, той, залишаючись президентом Академії наук, підтримав обрання французького медика в члени цієї високоповажної наукової установи в квітні 1765 р. Тут щойно обраний академік відзначився палкою промовою на честь наукових заслуг Ломоносова, який тільки-но помер. До речі, він був єдиним серед академічного товариства, хто сказав похвальне слово в пам'ять про померлого генія. Майже одразу після того Леклерк виїхав з Росії, супроводжуючи Розумовського та його синів у закордонному вояжі.

В 1769 р. на запрошення російського уряду Леклерк знову повернувся до Росії, де займав різні високі посади: був лейб-медиком великого князя Павла Петровича, директором наук в сухопутному шляхетському корпусі, де згодом працював і Левек, професором і радником в Академії мистецтв, інспектором Павлівської лікарні у Москві. Доречно зауважити, що в 1764-1773 рр. головним інспектором в морському шляхетському корпусі в Петербурзі був один з провідників українського автономістичного руху в другій половині XVIII ст. Григорій Андрійович Полетика (1725-1784), знайомство якого з Леклерком є цілком припустимим, і, можливо, певна прихиль-

[1] Ibid. – P. IV.

ність цього автора до України та українців могла бути якоюсь мірою наслідком цих взаємин, окрім згаданої дружби з Розумовським.

На жаль, за час перебування в Російській імперії, який з перервами тривав до 1775 р.[1], Леклерк так і не зміг досконало опанувати російську мову. Про погане володіння ним російською свідчив, між іншим, його колега та земляк Левек[2]. Один з найбільших критиків «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії давньої та сучасної Росії» Болтін прямо говорив про те, що її автор не знав мови тієї країни, про яку створив такий розлогий нарис[3]. «Он из Малороссии, – писав про свого опонента російський критик, – видел в Сибири, в Астрахани, словом обозрел всю Россию; слышал, что говорят везде, не знав по-русски ни слова; написал обо всем, не понимая, что пишет: редкая способность»[4].

Це не зовсім так, сам Леклерк з обуренням зазначає, що мав доволі добре знайомство з цією мовою[5]. А французькі переклади ним творів Ломоносова («Петр Великий»), Хераскова («Чесменский бой»), самої Катерини II («О время»), Бецкого («Учреждения и Уставы, касающиеся до воспитания в России обоего пола юношества») свідчать про безумовне володіння французьким автором російською мовою в обсязі, достатньому для здійснення такої перекладацької роботи. По суті, Леклерк став одним з перших літературних перекладачів з російської мови на французьку.

Загалом Леклерк створив кілька десятків наукових, літературних, педагогічних і публіцистичних творів, проте жоден з них не отримав такої відомості, як вищезгадана «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії». Характеризуючи дану працю, треба відзначити, що, на відміну від «Історії Росії» Левека, у Леклерка менше фактів, джерельних посилань і тактовності, натомість більше здогадок, припущень, необґрунтованих узагальнень, критичних зауважень. Аналізуючи доробок французьких істориків Росії, російські критики з табору Катерини II вогонь своїх спростувань спрямовували насамперед проти Леклерка. Згадаймо, що двотомник Болтіна так і називається «Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка».

Повністю спростовуючи майже будь-яке твердження Леклерка, Болтін дає нищівну характеристику його праці, називаючи її автора неуком і невігласом в галузі історичних знань про Росію. Можна згадати кілька епітетів, якими російський автор наділяє свого опонента. Для нього Леклерк «дерзкий клеветник и сущий враль»[6], «бахарь-сказочник»[7]. Працю французького автора Болтін характеризує в наступних висловах: «Сие произведе-

[1] Ibid. – P. VI.
[2] *Somov V. A.* Pierre-Charles Levesque. Protégé de Diderot et historien de la Russie... – P. 289.
[3] *Болтин И. Н.* Ответ генерал-майора Болтина на письмо князя Щербатова, сочинителя Российской истории... – С. 58.
[4] *Болтин И. Н.* Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка... – Т. 2. – С. 181.
[5] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – Т. 2. – P. VIII.
[6] *Болтин И. Н.* Ответ генерал-майора Болтина на письмо князя Щербатова, сочинителя Российской истории... – С. 56.
[7] *Болтин И. Н.* Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка... – Т. 2. – С. 242.

ние уродливое, есть плод достойный странноизобретательного его мозга», «Леклерк бредит», «везде, где не достает у г. Леклерка сведения о чем, дополняет он догадками, кои часто заставляют его говорить вздор», «про таковых самомненых пустословов, коих речи с разумом союза не имеют, в России преточным образом говорят: язык врет, а ум не ведает»[1].

Втім, така злостива рецензія Болтіна багато в чому пояснюється його політичною позицією, спрямованою на охорону принципів самодержавства та величі Російської імперії. Відзначимо, що «Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка» Болтіна мають французький епіграф взятий з Монтеня, який можна перекласти так: «Я хотів би, щоб кожен писав би те, що знає і наскільки він це знає, але не більше». Це недвозначна алюзія на епіграф праці самого Леклерка: ««Будьте правдивими, щоб бути могутніми, будьте правдивими, щоб бути вільними, будьте правдивими, щоб бути щасливими!». Російський критик знов-таки натякає на невігластво та схильність до фантазування французького опонента щодо історії держави, про яку він написав свій об'ємний твір.

Хоча Леклерк не був професійним дослідником минулого, а його праця містить окремі неточності та утрирувані судження, все ж таки поряд з роботою Левека вона стала важливою віхою в розвитку не тільки історичних знань про Росію, але й про Україну. Основою для історичної праці Леклерка значною мірою стали матеріали, передані йому літератором Михайлом Григоровичем Собакіним (1720-1773) та князем Щербатовим, а також опубліковані на той момент твори з російської історії, на які він часто посилається у своєму творі. Головним інформатором з українських справ слід визнати Розумовського, про якого історик-аматор завжди говорить з повагою та пієтетом і велика бібліотека якого була люб'язно надана цьому досліднику минувшини її господарем. Не можна також виключити і знайомство Леклерка з Полетикою.

Найбільшу цікавість в українознавчому плані у Леклерка становить трактат «Історія козаків двох боків Бористену, Дону та Сибіру», вміщений у Сьомій книзі II тому його «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії давньої Росії». І хоча тут йдеться про козаків в цілому, основу цієї розвідки складає нарис історії саме українського козацтва.

Від Левека Леклерка докорінним чином відрізняє не лише те, що він більше уваги приділяє Україні та українцям, але й концептуальна відмінність у погляді на сутність української нації між двома істориками. Якщо для Левека українці чи малороси – це південне відгалуження росіян, яке зазнало на собі сильний татарський вплив, то для Леклерка козацька нація є окремою й відмінною від великоросів. Леклерк не приховує своєї симпатії до українського народу, співчуваючи його тяжкій долі, що змушувала його зносити спочатку ярмо поляків, а згодом росіян.

Обгрунтовуючи витоки походження українців, Леклерк вперше у французькій історіографії вдається до концепції українського хозаризму, вважаючи, що саме хозари дали початок державності на землях Північного

[1] Там само. – С. 183, 356, 374, 379.

Причорномор'я, а їхні нащадки згодом стали основою для виникнення козацької нації. Саме такому баченню історичного коріння українців дослідник надає переваги перед російською теорією Міллера, якої дотримувався і Левек, чи кипчацькою – такого авторитета як де Гінь[1]. Відкидає він і досить популярну тоді на заході татарську теорію походження козаків. Це з очевидністю доводить той факт, що Леклерк у своїх поглядах на українську минувшину спирався насамперед на історичний твір Григорія Грабянки, некритично запозичивши звідти не лише саму концепіцю українського хозаризму, але й значну частину змісту свого трактату. Відомий дослідник французького українознавства Наливайко вважав, що головним джерелом таких поглядів для французького історика послужив «Короткий опис Малоросії», переданий йому Розумовським для ознайомлення[2]. Втім, зважаючи на те, що цей популярний тоді серед українських культурних еліт твір, який сам значною мірою спирався на працю Грабянки, охоплює період 1340-1734 рр. і не містить розгляду більш раннього періоду, без сумніву можна стверджувати, що у своїх дослідницьких студіях Леклерк безпосередньо використовував саме історичний нарис Грабянки. Про це ж свідчать і численні збіги між обома творами. Якщо не можна сказати, що французький історик здійснив переклад праці цього відомого козацького літописця, то, принаймні, можна чітко наголошувати на тому, що нарис Леклерка про українське козацтво є значною мірою переказом відповідних фрагментів Грабянки, вперше зроблений у французькій історіографії. Такі промовисті співпадіння легко відзначаються при розгляді викладеного в обох творах матеріалу до початку Хмельниччини. Щоб унаочнити подібні збіги, гадаємо буде доречно подати відповідні уривки в порівняльній таблиці

Історія козаків двох боків Бористену, Дону та Сибіру	**Літопис Грабянки**
Козаки ведуть своє ім'я та своє походження від стародавнього народу, названого хозарами, який проживав в околицях Азовського моря, неподалік Боспору Кіммерійського. Хозари розглядались як нащадки Гомера, сьомого сина Яфетового. Внаслідок цієї ідеї, вони охоче взяли дане ім'я. Греки їх називали кіммерами, а римляни кімврами. Найімовірнішим здогадом може бути такий, що хозари брали свої витоки зі слов'янської нації, оскільки їхня природна мова така ж, як і старослов'янська… На початку VI ст. хозари утворили	Народ малоросійський, прозваний козаками, має що-найдавніше походження від скіфського роду, — котрий, як кажуть, жив аж біля гір Алянські Аляни, біля річки, що протікає через Бухарську землю в Хвалинське море, — від хозар, що своєю спорідненістю сягають племені першого Яфетового сина Гомера. Після того як ці найдавніші Гомери чи Кимери чи Цимброви рушили від Азовського (Кимерійського) моря на північ і на захід, після того як вони перетворилися на Литву, на Жмудь, на Гофів, Швенів та інші народи, вони осіли в тих краях, оці Аляно-

[1] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 379.
[2] *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі… – С. 456.

поселення на європейській стороні, які розташовувалися спочатку в Паноніï. Ці перші колонії змішувалися надалі зі старовинними сарматами, споконвічними мешканцями цієї країни. Численні рої, які вони утворювали, призводили, у свою чергу, до еміграцій на північ, і ці рої змінювали своє ім'я у відповідності до місць, де вони закріплялися. Одних було названо литовцями, інших жмуддю (козаки дають це ім'я також полякам); ще інші взяли собі назву готів. Часті еміграції хозарів, чисельні колонії, утворені в Азії та на півночі, доводять велику плодовитість цього народу; його стовбур, закріплений поряд з Палюс Меотидес, дав життя гілкам, з яких одні вкрили два береги Дону, від його впадіння до Азовського моря до Дніпра, тоді як інші займали береги Чорного моря від тих місць, де нині розташовані Білгород та Очаків, до Паноніï.	хозари — це можна зрозуміти з того, що й народ слов'янський від прабатька Яфета походить. Через деякий, немалий, час розмножилися і розселилися пе обох берегах Дону, річки, що відділяє Європу від Азії, а потім і в Європі не одну землю під руку свою забрали — поселилися в Таврії (нині Кримом прозивається), звідти попрямували до Дніпра, вийшли за Дніпром до земель, що лежать понад Чорним морем, де стоять нині Очаків та Бєлгород, дійшли навіть до Паноніï і там дали початок іншим народам, які тоді прозивалися аварами, гунами тощо…
Хозарські звичаї були грубими та дикими, як і в татар. Їхнє страшне обличчя нагадувало подобу калмиків. Намети слугували їм за будинки, й подібно до цих кочових народів, вони харчувалися сирим м'ясом. Хозари, які були такими грізними для азіатських і північних націй, особливо для греків Боспору, не займалися нічим іншим, крім постійних війн під проводом ватажка, який був зобов'язаний цим становищем своїй руйнівній доблесті та вибору нації. Цього начальника називали «ка-ан» або «каган».	Мав той народ звичаї грубі та жорстокі, як татари нині, образ лиховісний, як у калмиків, і жив у незлічених неметах, мандруючи з місця на місце заради пасовиськ стадам своїм; харчувалися грубим м'ясом невареним, хліба ж не те що не знали, а навіть й уяви про нього не мали. Отак живучи-проживаючи та зваби світу цього – золота, серебра, коштовних каменів та інших подібних речей, котрі у людей в шанобі та в почестях — цураючись, вони єдино чим займалися, так це невтомно лицарської звитяги навчалися, і саме тому були настільки хоробрі і настільки страху не знали, що каган хазарський — цар їхній — був пострахом для народів навколишніх. Про хоробрість народу того немало в літописах грецьких та римських писалося.
Спустошення, які хозари робили в Азії, змусили Лева Ісавра, константинопольського імператора, шукати	Після тієї страшної перемоги над хазарами під Костянтинополем, хоч сили їхні почасти вже були зметені,

дружби з ними через укладення союзу. Щоб скріпити цю річ, він одружив свого сина Лева Копроніма з дочкою хозарського вождя. Ця принцеса отримала ім'я Єлени, охрестившись; вона захищала культ ікон всупереч своєму свекру та чоловіку: її чесноти змушували поважати та шанувати її. Її син Лев одержав прізвисько Хозар, назву яку греки в ту добу давали хозарам, яким вони тоді стали союзниками. Хозари звиклися мало-помалу з порядками, звичаями та релігією греків: близькість не забарилася змінитися ненавистю, яка запанувала між ними, і хозари склали віднині той самий народ, що й мешканці Херсонесу Таврійського.	навколишні народи все ж побоювалися незліченності хазарської. І тому їхній повелитель, цар грецький Лев Ісавранин, року 630, шукаючи замирення з ними, повелів своєму синові Левку Копроніму взяти за жінку Ірину, дочку каганову; з часом у неї знайшовся син Лев, прозваний хазарином, і цей син після батька свого успадкував скіптер держави грецької… Невдовзі ж хазари, з греками помирившись по-християнськи, почали від херсонян переймати віру і, споріднившись з ними, поклали в себе православно-католицький догмат проповідувати… Отак народ славенський або хазари спершу бувши пострахoвиськом для народів заходу і сходу, півночі і півдня, нінащо перевівся після війни з французами. Полишивши нам, нащадкам, тільки пам'ять про те, що хазари проживали в Панонії.
Київ і багато інших провінцій Русі сплачували данину хозарам. Кожен дім давав їм у якості річної данини вовче хутро, а кожен плуг дрібну монету. Рюрик звільнив їх від цих виплат. Олег, ставши київським князем, відвоював у хозар радимичів і сіверян, а тих самих прогнав до Волги. Можна було побачити в I томі, що в 965 р. Святослав звільнив в'ятичів від данини, яку вони сплачували хозарам, і що він рушив на чолі своїх військ до Оки та Волги, щоб їх розгромити. Ті, надихаючись лише війною, охоче стали проти нього, проте Святослав переміг. Він захопив Білу Вежу, їхню столицю, названу русичами Саркел, віддалену на 25-30 верст від того місця, де згодом було зведено Батурин. Він змусив вже їх, у свою чергу, сплачувати йому данину. Ця велика поразка не привела до покори всіх хозар, тільки ті, що мешкали по цей бік Дону змушені були підкоритися. Розпочате Святославом було за-	Вони продовжували владарювати над Києвом та над іншими руськими землями, щедру данину в них збираючи: по шкірці білки від кожної хати та по шелягу від плуга. І тільки коли Аскольд та Дір, Рюрикові воєводи (князя великого новгородського) прийшли до Києва і сіли на стіл князівський у ньому, тільки тоді припинили платити данину хазарам. Після них у Києві князював Олег, він забрав у хазарів Радомич та Північ [маються на увазі радимичі та сіверяни, неточність перекладача – Є. Л.]. Після Олега київським князем став Ігор Рюрикович, і тому що на древлян таку нестерпну данину наклав, що навіть перевершив хазарів, так він року 908 був забитий древлянами та похоронений у граді Коростишеві (?). Після нього скіптер землі Київської успадкував його син Святослав Ігоревич, котрий ходив походом на Оку-ріку та на Волгу і, забачивши вятичів, котрі саме хазарам данину платили, відвоював їх, чим і

вершене половцями та печенігами, які заприсяглися їх знищити. Впродовж двох століть вони вели з ними війни, такі часті й такі смертоносні, що, зрештою, вони винищили їх майже до ноги й захопили їхні володіння. Дивовижна річ, від завоювань Бату-Шагіна половці та печеніги мало знані в історії, тоді як хозари вберегліся від забуття століть завдяки подвигам своїх нащадків.	примусив хазарського когана йти супроти нього війною. Та Святослав, виявивши в битві міць і мужність, переміг, стольний град Білу Вежу здобув і вже на самих хазарів данину наклав: правда, Святослав переміг тільки тих хазарів, що по цей бік Дону проживали, а останні так і лишилися вільними. І ось тепер половці та печеніги, будучи вигнаними французами із земель полунощних, повернулися у ці відкриті степові простори і, впродовж довгих літ воюючи з хазарами, заледве до ноги їх не винищили, а самі на їхніх землях поселилися.
Гедимін, великий князь литовський, захопив Київське князівство в 1320 р., потім розгромив руських князів на річці Ірпінь. Цей володар, задоволений своїми успіхами, повернувся до свого князівства, призначивши Міндовга, князя Ольшанського (Гольшанського), управителем цього краю. Князі Литви були київськими правителями до 1340 р., коли Семеон Олелькович захопив цю країну для Казимира I, короля Польщі. Він наказав відновити Печерську церкву, зруйновану у попередньому столітті Бату-Шагіном. Саме до цієї епохи литовського панування належать витоки назви Мала Русь або Росія Мінор. В 1471 р. Казимир III, король Польщі, утворив замість Київського князівства платинат, воєводство. Він поділив Малу Русь на чисельні округи, на чолі яких поставив воєвод, каштелянів, старост, судів та інших чиновників. Він дотримувався політики обирати їх поміж русинів, і затвердив щодо них, як і щодо козаків, ту ж саму свободу, ті ж самі права та привілеї, якими користувалися й його власні піддані. Він заприсягнувся в той же час, що ні він, ні його наступники ніколи не будуть зазіхати на них. Королі Яге-	Але й цього було не досить за гріхи роду руського, тому що повстав Гедим великий, князь литовський, і прийшов на Київ і року 1320 поблизу Ірпінь-річки розбив князів руських, а Київ приєднав до своїх земель, посадив в ньому свого намісника Миндовга, князя Ольшанського, і володіла Литва столом російським аж до смерті благовірного князя Симеона Олельковича, котрий після Батиєвого спустошення, після того як вона (земля) двісті і тридцять літ пусткою простояла, небесноподібну святу Печерську церкву своїм коштом і своїм старанням відбудував. А після його смерті, року 1340, король польський Казимир Київське князівство перетворив на воєводство і всю Малоросію поділив на повіти, а з русинів воєвод, каштелянів, старост, судіїв та інших урядників понастановлював і шляхетністю та правами до польських сановників прирівняв, а всіх останніх на Русі з польською шляхтою у правах та вольностях об'єднав і все це під присягою нащадкам своїм заповідав оберігати; тому король Ягелло і Владислав Ягеллович та Олександр Казимирович аж до року 1410 оті права Казимирові, що Русі були надані, в час коронацій під присягою підтверджували, а Жигмонт перший, після нього й інші, на підтвер-

лон, Владислав, Олександр, дотримувалися цієї ж клятви.	дження прав цих ще й привілеї дарували. Однак все ж скіптер російський так занепав, що з царства перетворився на князівство, а з князівства — на воєводство.
Якщо рідко доводиться бачити поєднання з владною волею у творенні добра, немає нічого звичнішого за те, щоб знаходити їй опозицію. Воєводи, каштеляни, старости, які управляли різноманітними частинами Малої Русі, задумали намір уярмити козаків. Ті, незвиклі до ярма, вдалися до переселення; вони віддалилися до спорожнілої й необробленої країни поблизу бористенських порогів. Вони жили тут з рибальства та полювання; вони мали тут часті війни з людьми, яких звали бусурманами чи невірними. Це ім'я вони давали переважно татарам. Запорозькі наймудріші козаки обрали собі в 1506 р. на вільних виборах ватажка, якому дали назву гетьмана. Їхній вибір впав на Предслава Лянцкоронського [у Леклерка – Преслав Лянсі-Бронський (*Preslaf-Lanci-Bronski*) – Є. Л.], вихідця з однієї польської сенаторської родини, відомій тим, що з неї походили деякі консулар-сенатори в Римі. Цей гетьман на чолі козаків був смертельним ворогом для татар; він часто з ними воював і часто здобував перемоги. На визнання його заслуг Сигізмунд I затвердив нові привілеї козакам і надав їм землі, завойовані Казимиром I. Ці землі були розташовані по обох берегах Бористену, з одної та іншої сторони від тих річкових скель, які на Русі називаються порогами, що й дало назву запорожців козакам, які жили навколо. Це слово створено з префіксу «за» і слова «порог», тобто річкова скеля. Чужинці утворили з цього слова поняття «запорожці». Цей подарунок, або скоріше це повернення власності, зроблене коза-	Приєднавши до своїх країв Київ та малоросійські землі, поляки через деякий час поклали використати мешканців цих земель як робочу силу, та оскільки ці люди ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ з мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були з власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман. Але року 1516, коли Жигмонт перший, король польський, організував рушеніє на великого царя московського, хан татарський Мелін-Гирей, виждавши слушну годину, порушив мир з поляками і повів свої загони на Російську землю; вогнем і мечем він пройшовся по містах та весях і, взявши силу бранців, повернувся за Перекоп. Тоді король, не стерпівши плюндрування, зібрав охочих воїнів з козаків та поляків і спорядив їх на Бєлгород, де вони, здобувши величезну здобич, повернули назад але якраз тут їх нагнали турки і татари; в битві що зав'язалася, воїни-християни здолали турків. Ось саме після цієї битви і почали вони козаками зватися. Навіть якщо були і ляхами, але з своєї волі на татарів ходили і примикали до вільного, не найманого воїнства… Справами військовими вони настільки славні, що не гнушалися гетьманувати у них навіть люди з славетних сенаторських родин, так року 1506, першим козацьким гетьманом був Предослав Лянцкоронський, а року 1514, будучи гетьманом запорізьким, якийсь козак Венжик (Вужик)

кам, мало на меті оселити їх у цьому землеволодінні й скористатися ними, як рубежем проти татар.

В 1516 р. Сигізмунд, повертаючись зі свого походу на Русь, зосередив значне число охочих козаків і поляків, з якими він заволодів Білгородом. Це завоювання дало йому багату здобич, яку татари прагнули відбити. Однак незабаром вони в цьому розкаялися, армія Сигізмунда їх розгромила.

Після смерті Лянцкоронського нація поставила собі за начальника Дмитра Вишневецького [у Леклерка – Димитрій Вишенецький (*Dimitri-Vichenesski*) – Є. Л.]. Третім гетьманом став князь Євстратій Ружинський (*Efstrati Rouginski*).

Від часу походу Сигізмунда не тільки козаків-українців, але й поляків, які зробили свій внесок у перемогу, також почали називати козаками. Поляки розуміли під цією назвою вільних людей, котрі несли військову службу добровільно, не отримуючи платні, й завжди були готові пожертвувати своїм життям заради загального блага.

Козак Венжик Хмельницький [у Леклерка – Венжик Кмельністкі (*Vengik Kmelnistki*) – Є. Л.] був четвертим гетьманом запорожців. Він розгромив в 1534 р. значну татарську орду під Заславом на Волині. Цьому гетьману наслідував Свірговський [у Леклерка – Тверковський (*Tverkosski*) – Є. Л.] в 1574 р., під час правління Генріха Валуа, польського короля. Цей ватажок, поєднавшися з Іваном, господарем Валахії, чотирнадцять разів вступав в успішні битви з татарами, однак якось, зрештою, був захоплений ними раптово з 2 000 козаків і загинув у Валахії.

За два роки потому козаки взяли реванш: київський воєвода порадив їм спуститися в човнах Бористеном і Хмельницький розбив величезну орду в Польщі під Заславом, потім Євстафій князь Ружинський. За славну службу козацьку король польський Жигмонт перший віддав козакам навічно землю біля Дніпра, уверх і вниз за порогами, і наказав, аби, стіною ставши, не пускали наїздів турок і татар на Русь і Польщу. Року 1574, за панування Генриха, короля польського, званого французом, на прохання Івони, господаря Волоського, понад тисячу чотириста козаків на чолі з гетьманом Свирговським прийшли в Молдавію, і там, у господаря Волоського, чотирнадцять раз у битві з турками сходилися, силу-силенну їх перебили і врешті-решт, з усіх сторін турками оступлені, до одного голови зложили. Та невдовзі козаки відплатили туркам і татарам за наругу, бо року 1575, будучи послані з Черкас київським воєводою, човнами спустилися по Дніпру і на орду напали, багато татар порубали, багатьох в полон забрали і з здобиччю великою домів вертали; однак татари, об'єднавшися з трьома султанами та сімома синами хана перекопського численною ордою увірвалися на Поділля і багатьох людей у полон забрали, а міста і села вогню віддали. Та незабаром козаки й за це відплатили, коли, очолювані своїм проводирем Богданком, пішли за Перекоп і пройшли його з мечем і вогнем. А літа 1576, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили. Цей король, забачивши як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм гетьмана, прислав корогву, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів з самопалами і з ковпаками, набакир надітими, прислав гармат та всяких припасів військових (та й самі козаки, повоювавши турецькі фортеці, здобули немало), ввів у них порядок стройовий, запровадив, крім гетьмана, обоз-

завдати нападу по багатьох татарських ордах. Вони прислухалися до цієї поради, розсіяли орди та захопили багату здобич; повертаючись тим самим шляхом, вони тікали від великої небезпеки. Багаточисленне об'єднане татарське військо, на чолі якого рушило троє ханів і семеро перекопських князів, вдерлося на Поділля, піддаючи все вогню й заливаючи кров'ю.

Козаки під проводом Богданка Ружинського [у Леклерка – Богданка Рощинського (*Bogdanko-Roschinski*) – Є. Л.], шостого гетьмана, захопили Крим і вчинили там теж саме, що й татари на Поділлі. Після цього завоювання в 1577 р., в правління Стефана Баторія, козаки були приведені до кращої дисципліни. Цей володар, бажаючи виказати їм знаки пошани, обрав для цього їхнього гетьмана. Він надав цьому начальнику атрибути влади такі як, кінський хвіст, різновид прапору, який називається бунчук (*Bonchouk*); палицю, звану булавою (*Boulava*), печатку, що представляла собою озброєного козака, одягненого в шапку, один край якої загнуто. Що стосується зброї та боєприпасів, то козаки користувалися тим, що захопили в турків.

Баторій утворив в 1576 р. шість козацьких полків по тисячі чоловік у кожному й поділив їх на сотні чи корогви. Кожен полковий козак був записаний до реєстрів своєї корогви. Далі король встановив чини найголовнішого офіцерства: він призначив артилерійського генерала, якого називали обозний; суддів, писарів, полковників, сотників, котрі командували сотнею солдатів; старшин, які керували маленькими селами. Він надав їм також місто Терехтемирів (*Terektimirof*) з монастирем, яке мало слугувати за резиденцію для гетьмана та в той же час за зимову квартиру; вони них, суддів, осавулів, полковників, сотників, отаманів і наказав нести сторожу супроти татарів за порогами. Та побоюючись звитяги козацької, Стефан Баторій пророче казав: «Чи звільниться ж хоч коли-небудь Річ Посполита від цих героїв?» І збулися його слова. Згаданий король Баторій, опріч давнього старовинного міста складового Чигирина, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем, аби вони в ньому зимували, а за службу поклав їм по червінцеві та по кожуху; козаки були раді і цій платі й не раз билися з татарами на землі, а з турками в морі і майже завжди побивали їх. Саме на ці часи припадають походи козаків в Азію; вони, пройшли з мечем тисячу миль, взяли і знищили Трапезонд, Синоп зовсім зруйнували, а під Константинополем взяли багату здобич.

вже володіли на той час Чигирином (*Tchiguérin*); він призначив також кожному козакові платню хутро та золотий дукат на рік. Баторій утворив згодом 40-тисячне козацьке військо на Нижньому Поділлі та Нижній Волині та відправив до них переселенців, щоб допомогти їм обробляти Україну. Він зміцнив завдяки цьому заходу кордони Польщі, подвоїв військові сили, покращив обробку раніше занедбаного краю, який перетворився незабаром на найродючіший у світі, створив тут новий королівський порядок. Козаки, задоволені подарунками цього правителя, здійснювали часті напади на землі татар і турків; вони ходили у походи більше ніж за 600 земляних льє, брали Трапезунд і Синоп, які були ними зруйновані, і доходили аж до брам Константинополя.	
Баторій, лякаючись успіху козаків, побоювався, щоб їхня могутність не стала згубною для Польщі. Він задумав, зрештою, знищити тих, хто мешкав поблизу бористенських порогів. Ті, зрозумівши його намір, відступили до донських козаків. Ця еміграція подвоїла занепокоєння поляків. Однак Баторій мав розсудливість відпустити козаків, не чинячи їм жодного насильства. Вони повернулися незабаром за власним бажанням до своїх давніх володінь і продовжили воювати з турками. Такою є сила м'якості.	Відтепер, козаки все більше набирають сили і чисельно зростають, що дуже непокоїло короля Стефана; він боїться, що зміцнівши, козаки стануть дуже небезпечними ляхам і тому вирішив знищити їх у пониззі Дніпра; та козаки, зрозумівши задум королівський, знялися з кочовиськ своїх і перебрались до донських козаків і звідти ще більшого страху на ляхів нагнали, тому король полишив їх у спокої, а вони з Дону знову на луги Дніпровські повернулися і мечем та силою з татарами змагалися.
Козаки, доведені до краю здирствами польських панів, збунтувалися в 1587 р. Їх було розбито, а їхньому гетьману Івану Підкові (*Ivan Pidkof*) відтято голову.	За панування того ж таки Стефана Баторія року 1577 проживав поміж козаками запорізькими славний лицар по імені Підкова; спокушені відвагою цього чоловіка, волохи покликали його до себе господарем. Ось з цим Підковою гетьман запорізький Шах та з козаками прийшов у землю волоську, прогнав з господарства молдавського воєводу Петра і посадив господарем Підкову. А Петро-воєвода, покликавши на поміч силу турецьку, ополь-

	чився на Підкову; та козаки здолали турецьку силу. Вже після того, коли Петро, воєвода молдавський, з незліченою турецькою силою на Підкову рушив, а Підкова вийшов йому на зустріч і вступив у січу велику, хоч козаки й перемогли турок, що й сам Петро-воєвода з своїми вірними заледве встиг врятуватися, проте відчув Підкова, що не сила йому утриматися на господарстві молдавському. Тому він полишає Молдавію і вертає на Поділля; там ляхи, до підступу вдавшися, ловлять його і відсилають до короля, а той наказав обезглавити козака у Львові.
До цієї головної помилки Сигізмунд додав ще одну: він зазіхнув на привілеї, якими користувалися козаки, він призначив поляків на головні посади й навіть підпорядкував гетьмана великому генералу коронному. Римські священики були введені до Малої Росії. На соборі, що відбувся в Брест-Литовському в 1595 р., було постановлено змусити малоросійську церкву відмовитися від патріаршого послуху та визнати супрематію папи. Саме внаслідок цього рішення почали нищитися церкви та утвердився римський єпископ в Україні. Козаки, не маючи змоги воювати з турками та татарами, подалися на Русь і Литву, які почали грабувати. Сигізмунд відразу направив Жолкевського на чолі армії, щоб їх приборкати. Цей генерал був розбитий під Білою Церквою. Але згодом, оточивши козаків, він їх розгромив і змусив їх видати свого гетьмана Наливайка (*Nalévaĭko*), якому він наказав відрубати голову.	Сталося це, коли деякі архиєреї в литовських землях, страху перед богом не маючи і нічого не потребуючи, відреклися віри православно-католицької і зібрали собор в Бресті литовському; і з'їхалися на той собор митрополит Михайло Рогоза, Іпатій Прототроній (єпископ Володимирський та Брестський), Кирило Терлецький (екзарх, єпископ Луцький та Острозький), Ермоген (єпископ Полоцький та Вітебський), Іоанн Гоголь (єпископ Пінський та Туровський), Діонісій (єпископ Хелмський та Белзький). Відкинувши на тому соборі благослощння свого першого архипастиря патріарха Константинопольського, вони послали гінця в Рим до папи Климентія восьмого і віддали себе під руку західному костьолу. А благочестиві сини, забачивши цю новоявлену химеру, жахнулися, відреклися від тих запроданців, а не пастирів і, розгорівшися благочестивою ревністю, Косинський із запорожцями на ляхів рушив, багато фортець узяв, силу ляхів перебив, але року 1594 під П'яткою і сам ляхами здоланий був. Того ж року гетьман війська запорізького Наливайко, розбивши мадьярів, повернув на Україну і не застав уже в живих Косинського; як син пра-

	вослав'я, зневажаючи новоявлену унію, він зібрав серед низових козаків побільше війська і рушив на Литву, і там, перемігши у багатьох битвах, спалив Слуцьк та Могильов і силу ляхів побив. Проти нього з військом вийшов коронний гетьман Жолкевський, прийшов на Україну і року 1597 під Лубнами, в урочищі Солониці, розбив силу козацьку, а самого гетьмана з полковниками Лободою та Мазепою живими взяв і до Варшави відвіз; там, у Варшаві, на міднім волу його ляхи зажарили.
Козаки були такими гордовитими, що, коли один з їхніх начальників потрапив на аудієнцію до Великого Правителя, імператор його запитав: «якою є кількість козаків». – «Їх стільки, як трави, відповів йому цей начальник. – Кожне дерево вони оточують незліченним числом, завжди готові виступити проти тебе». Ця відповідь має енергію скіфської відповіді Олександру.	І стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який і стільки воїнства збереться, що як трава стане, і з цього приводу добре було сказано турецькому цареві, коли той запитався, скільки козацького війська маємо. «У нас, — сказано було, — царю турецький, що лоза то й козак, а де байрак, то по сто й двісті козаків там».
Різні війни, які козаки вели з татарами, турками та поляками, перемоги, здобуті над ними, вимагали від них також куражу та сили. Призвичаєні до втоми, вартової служби, впливу різної погоди та негод різних пір року; витримуючи прискорені переходи, несучи тяжкі вантажі, лягаючи спати під відкритим небом, страждаючи від голоду та спраги: такий спосіб життя козаків споріднював їх з життям дикунів. Тож правителі повинні були тримати свої війська у напрузі й поводитися з ними в часи миру так, як начебто була війна. Війна потребує доблесних людей; ті звичні справи, які дають їм силу та кмітливість, є її замінником. Коли козаки вирішували зробити набіг на турків, вони збиралися на островах, які Бористен утворює у своєму	Відтоді, прославившись у численних битвах, козаки ввійшли в силу і набрали в мужності, привикли до недоїдання, спраги, спеки та до інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нарідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше, і всі ото тільки згаданою щойно їжею харчуються. Живе курінь під проводом старшого, чоловіка, як правило, у військовій справі найвправнішого, і його шанують і коряться йому, як найстаршому після кошового отамана; але і старші їхні живуть разом із зви-

гирлі, сідали в човни, які мали шістдесят п'ядей вздовж і дванадцять – впоперек. Їхня провізія складалася з сухарів, вареного пшона: це тісто, розведене водою, служило їм за питво. Зброєю козаків є самопали (*le Samopali*), тобто старовинні рушниці; шабля, лук і стріли; спис та бойовий залізний молот, загострений з одного боку, на довгому держаку. Вони вправляються з цією зброєю з найбільшим умінням; їхній звичайний харч – це житнє борошно, яке заварюють на воді; вони додають сюди рибу, коли хочуть зробити собі задоволення. Їхнє помешкання складається з одного чи двох дуже простих жител, зроблених майже так само, як і в поляків. Проте багата здобич, забрана ними у ворога, привносить розкіш до їхніх помешкань; однак зніженість і хиби, які вона супроводжує, не приходять до них слідом за цією розкішшю, як вони прийшли перед тим майже до всіх націй.	чайними, і якщо хоч чим скривдять простого, перевершивши своє право, то, так як звичайну сірому, карають на смерть. Злодійство і підступність поміж ними не водиться, а якщо ж трапиться, що хтось візьме путо або канчук, то за це винного вішають на гілці дерева. Кожен має одну або дві одежини. Та коли ідуть походом в турецьку або татарську землю, то беруть дуже велику здобич і везуть назад силу силенну добра всякого. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нарідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше, і всі ото тільки згаданою щойно їжею харчуються… На озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть. Є кінні та піші, І всі вони в січі незмірно хоробрі. Це про них сказано: Вони Русь за своє багатство велике мають. Хитрість військову та мужність у війні знають.
Histoire des Kosaques des deux rives du Boristhène, de ceux du Don & de la Sibérie // Le Clerc [dit], Clerc N.-G. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne... – T. 2. – P. 377-397.	*Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки* / Переклад із старої української Р. Г. Іванченка. – К.: Товариство «Знання» України, 1992. – 192 с.

Ймовірно, твір Грабянки, з яким Леклерк, міг працювати в бібліотеці гетьмана, справив сильний вплив на французького дослідника й став одним з чинників досить вираженої його прихильності до козаків і до українського автономізму. Не варто також забувати й про дружні взаємини між ним і Розумовським, який, доволі вірогідно, надавав безпосередню допомогу західному автору в ознайомленні з історією України й міг навіть перекладати та пояснювати йому певні моменти з праці Грабянки. Принаймні до такої

думки підштовхують як тісна дружба між ними, так і довгий час проведений разом, а також постійні вдячні згадки на адресу Розумовського в творі Леклерка. Можна згадати також про можливі контакти Леклерка з Полетикою.

Леклерк не тільки наслідує термінологію козацького літописця, хід його думки, а й навіть повторює за ним деякі фактичні помилки. Наприклад, Костянтина V Копроніма, візантійського імператора в 741-775 рр., сином якого став Лев IV Хозар, французький історик слідом за Грабянкою називає Левом[1]. А наступний пасаж, запозичений з твору козацького літописця і повністю повторений Леклерком, являє собою суцільне змішення різних подій, імен і навіть епох: «Князі Литви були київськими правителями до 1340 р., коли Семеон Олелькович захопив цю країну для Казимира I, короля Польщі»[2]. Як відомо, Семеон Олелькович, останній київський удільний князь, правив у 1455-1470 рр. Казимир I володів польським престолом з 1034 по 1058 рр. Проте тут йдеться, вочевидь, про Казимира III Великого, польського короля в 1331-1370 рр., який дійсно розпочав захоплення українських земель в 1340 р., але який не володів Києвом і ніяк не міг бути сучасником Семеона Олельковича, бо жив на століття раніше.

Говорячи про походження слов'ян від хозарів, Леклерк слідом за Грабянкою свідчить про схожість останніх за своєю подобою до калмиків[3], що зовсім не в'яжеться з уявленнями про слов'янську зовнішність.

Нерідкі фактичні помилки стали однією з причин гострої критики твору Леклерка з боку опонентів.

Де факто з Леклерка можемо відраховувати початок проникнення власне українських історіографічних концепцій до французької наукової літератури. Разом з тим Леклерк не робить суцільного переказу грабянківського тексту, а часто пропускає з нього якість деталі чи навпаки робить свої вставки. Наприклад, у французького автора повністю відсутні явно помилкові свідчення про Францію та французів, які неодноразово зустрічаються у Грабянки. Так, у козацького літописця згадується про посольство від французького короля до хозарського кагана в 640 р. з проханням по допомогу, яке було тим зневажене, про похід Карла Великого в 888 р. на Хозарію, про війни французів з печенігами та половцями[4]. Розуміючи недостовірність цих повідомлень, Леклерк їх ігнорує. Водночас історик вважає за доречне подати місцеві легенди про походження назви Дніпра чи Бористена, суть яких зазначає в примітках: «Козаки надають цьому слову наступної етимології. Воно складається зі слів *Dno*, тобто «дно», та *Péret*, тобто «тиснути», «штовхати вперед» (дно-перти). Цю назву дано Бористену, бо його води несуть з собою пісок, який устилає русло. Кажуть, що зміна назви Дніпро на Бористен, походить від якогось князя Бориса, який волів дати цій

[1] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 377; *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки…* – С. 19.
[2] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 380; *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки…* – С. 23-24.
[3] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 377; *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки…* – С. 16.
[4] *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки…* – С. 19-21.

ріці своє ім'я. *Boris*, тобто «сильний», *Sténa*, значить «стіна». Звідси Бористен, або сильна стіна чи стіна Бориса (Борис-стіна, Борися-стіна)»[1].

Леклерк згадує про розгром козаками на чолі з Замойським неподалік Львова в 1589 р. татарських військ[2]. Інакше подано в Леклерка й страту Наливайка. Якщо, за Грабянкою, «на міднім волу його ляхи зажарили»[3], то у Леклерка повстанському ватажкові відтяли голову[4], як писали про це й інші французькі автори. Втім, вже незабаром цю вигадку про жахливу смерть Наливайка, вміщену в козацьких літописах[5], буде охоче повторено іншим французом – Шерером[6].

Визнаючи слідом за Грабянкою родоначальниками козаків хозарів, котрі згодом змішалися з русичами, поляками й татарами, Леклерк саме поняття «козак», про яке вже не одне століття точилися наукові дискусії, вважає похідним з тюркських мов: «Етимологія, яка нам здається найприроднішою, це виведення його зі старої татарської чи турецької мови. «Казак» у цій мові означає розбійника, легкоозброєного воїна, який намагається виснажувати неприятеля й перебуває на службі в інших, а також має виголену голову»[7].

Історію Хмельниччини, досить відому у Франції, автор викладає за вітчизняними йому працями. Зокрема, чітко можна побачити запозичення ним фактажу з «Історії Яна Собеського» Куає. Так, ім'я Чаплинського у Леклерка подано так само неточно – *Jatinski*[8]. Слідом за Куає, Леклерк розповідає трагічну історію Хмельницького, що спонукала того до повстання проти Польщі, наголошує на визначній ролі Яна Собеського у порятунку Польщі та згадує про загибель його старшого брата Марка[9]. Зауважує Леклерк і про литовське походження Хмельницького.

А ось історію Мазепи у Леклерка подано переважно в дусі Вольтера, найбільшого інтелектуального корифея тієї епохи. Зокрема, наведено романтичний сюжет, пов'язаний з потраплянням майбутнього гетьмана до «країни козаків». Відчуваються тут і певні запозичення з «Історії Росії» Левека, зокрема, згадка поголоски про можливе добровільне отруєння Мазепи з розпачу через руйнацію своїх сподівань та остраху перед видачею

---

[1] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 376.
[2] Ibid. – P. 384-385.
[3] *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки…* – С. 28.
[4] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 386.
[5] *Горобець В., Чухліб Т.* Незнайома кліо... – С. 22.
[6] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 12; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 190.
[7] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 379.
[8] Ibid. – P. 387; *Coyer G.-F., abbé*. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne... – T. 1. – P. 173.
[9] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 387-388; *Coyer G.-F., abbé*. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne... – T. 1. – P. 173-180.

його турками росіянам[1]. В той же час вперше у французькій історіографії в творі Леклерка згадується про особисту сварку між Мазепою та Кочубеєм через доньку останнього[2]. Втім, здається, це єдиний унікальний факт стосовно Мазепи, який наведено у Леклерка.

Можна тільки дивуватися тому, що, відвідавши Батурин за півстоліття після страшної трагедії 1708 р., про яку добре знали в Європі, французький дослідник української минувшини не залишив жодного свідчення про стан відродженого міста, котре було резиденцією прославленого Вольтером Мазепи. Та й про перебування у новій столиці Гетьманщини Глухові в нього згадується лише в зв'язку з його безпосереднім фахом, коли він повідомляє, що зіткнувся тут з двома випадками прокази[3].

Треба відзначити, що, цілком природно, доля Мазепи, крім «Історії козаків двох боків Бористену, Дону та Сибіру», досить добре висвітлена в III томі «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії давньої Росії», де йдеться про перебіг подій Північної війни в 1708-1709 рр. Однак, по суті, тут вміщено лише переказ вже опублікованих іншими дослідниками фактів. Певну цікавість містять згадки Леклерком про дипломатичну активність Мазепи напередодні переходу його на бік шведів. Так, історик зазначає, що гетьман, готуючись зрадити Петра I й заручившися підтримкою козацької старшини, вів переговори про союз з Валахією, Кримом і Портою. «Коли Мазепа намагався підняти козаків проти царя, – пише Леклерк, – він напевно розраховував на необхідну йому допомогу з боку інших. Великий візир Корлюлі-Алі [Корлюлю Алі-паша (1670-1711) великий візир Османської імперії в 1706-1710 рр. – Є. Л.], ворог росіян, пообіцяв йому через татарського хана Каплан-Гірея підтримку всіма силами Османської імперії»[4]. Серед інших фактів 1708-1709 рр., що стосуються України, у Леклерка йдеться про перехід Мазепи з 1,5-тисячним козацьким загоном до Карла XII, знищення Батурина Меншиковим, страту Кенігсека й Чечеля, заочний суд над Мазепою в Глухові, обрання новим гетьманом Скоропадського, перехід на бік Мазепи запорожців, зруйнування Січі військами Петра Яковлєва, облогу Полтави шведами, повний розгром армії Карла XII, капітуляція її решток біля Переволочної та видача запорожців росіянам[5].

Відзначаючи тріумф Петра I та прохід полонених шведів через Київ, Леклерк згадує про урочисту промову на честь царя-тріумфатора з вуст Феофана Прокоповича, яка потім була надрукована. Історик зазначає, що він особисто передав цей панегірик з іншими книгами Прокоповича до біб-

---

[1] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 422; *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, tirée des chroniques originales... – T. 4. – P. 306.

[2] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 421.

[3] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G., Leclerc A.-F.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne... – T. 3. – P. 84-85.

[4] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1784. – T. 3. – VI+748 p. – P. 268-269.

[5] Ibid. – P. 268-288.

ліотеки короля Франції[1]. Однак Леклерк далекий від захопленого обожнювання першого російського імператора. Не виправдовуючи зраду Мазепи, він з розумінням ставиться до політичних мотивів, які підштовхнули цього мудрого старця до такого відчайдушного кроку. Характеризуючи державну діяльність Петра І, спрямовану на посилення Росії та централізацію влади, французький дослідник занотовує: «Цей правитель користався будь-якою слушною нагодою, щоб обмежити, чи скоріше знищити, ті привілеї, які належали козакам»[2].

Про долю козаків-мазепинців і перебування запорожців під протекторатом Порти Леклерк говорить дуже стисло, обмежуючись простими згадками: «Запорозькі козаки відступили в 1709 р. до кримських татар і залишалися тут до 1739 р. [як відомо, Нова Січ була утворена в російських володіннях у 1734 р. – Є. Л.], коли вони домовилися з імператрицею Анною та повернулися до проживання по берегах Дону й Бористену»[3].

Не згадуючи про Орлика, Полуботка й Апостола, Леклерк перестрибує від петровських часів до єлизаветинських, де зосереджує увагу на постаті свого патрона Розумовського. Прикметно те, що, розуміючи справжню причину сходження того на гетьманство завдяки примхливості долі, Леклерк усвідомлює суперечливість існування гетьманського уряду з посиленням централізаторських тенденцій у Росії. «Призначивши його гетьманом, імператриця обмежила його владу» – резюмує автор[4].

Щоправда, про Данила Апостола коротко згадано в ІІ томі «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії», де його названо «креатурою Меншикова», а саме відродження гетьманства в 1727 р. пояснювалося поточною кон'юнктурою російської політики[5].

Доволі розлогий опис Січі та життя й побуту запорожців у Леклерка наводиться майже цілковито за Манштейном і Левеком[6]. Оригінальність має хіба що розповідь про територіальний конфлікт між Запоріжжям і російським урядом. Тут чітко видно, що симпатії автора перебувають саме на боці українського козацтва, а не царських чиновників: «Територія Січі, спочатку обмежена, розширилася завдяки освоєнню земель. Росіяни, котрі мали прикордонні володіння, стверджують, що запорожці завчасно захопили їхні землеволодіння, намагаючись утвердити тут своє право. Ті ж, освоюючи цілинні поля, наполягали в свою чергу на тому, що є істинними господарями, й виявляли рішучість захищати освоєні землі. Правителька

[1] Ibid. – P. 288-290.
[2] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 422.
[3] Ibid; *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne... – T. 3. – P. 314.
[4] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 423.
[5] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G., Leclerc A.-F.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1785. – T. 2. – 619 p. – P. 18, 39.
[6] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 426-433.

отримала скарги з російського табору на протидію козаків, було призначено комісарів у справі вирішення питання про спірні території та визначення відповідних меж. Мсьє Мельгунов, Волков та інші урядовці відправилися до цих місць. Вони вирішили справу на користь росіян. Козаки звернулися по справедливість до цариці. Вони відрядили до неї депутацію, на чолі якої був 70-річний старець, котрий мав добрий глузд і міцне здоров'я. Прибувши до Петербурга, він вирушив до гетьмана, щоб пояснити тому мотиви свого вояжу та просити того представити його при дворі. Імператриця прийняла цю депутацію в дусі величі та люб'язності, яка була їй властива. Вона запитала у начальника про привід до цієї депутації. Той, поцілувавши їй руку, промовив: «Матушка (*Matoucheka*)! Ми прийшли просити в тебе справедливості проти тих твоїх підданих, які віднімають у нас ті землі, що ми освоїли. Тож, якщо ти нам в ній відмовиш, май на увазі, що в нас не залишиться іншого виходу, як приєднатися до наших братів-татар». Імператриця відповіла: «Я ваша мати, покладіться на мою справедливість».

Імператриця, врешті-решт, віддала певні накази, проте коли добрі наміри правителів вірно виконувалися?»[1].

В цьому оповіданні одразу кидаються у вічі кілька промовистих моментів: по-перше, історик визнає справедливими вимоги запорожців; по-друге, гетьман, безумовно, займає сторону козаків, а не російських урядовців; по-третє, представник Запоріжжя не лише вимагає справедливості, але й погрожує поверненням під татарську протекцію; по-четверте, у звичному для себе дусі Катерина II заспокоює козаків, нічого не роблячи для них надалі, хоча Леклерк пояснює це безвідповідальністю чиновників; по-п'яте, плин подій красномовно свідчить про постійне посилення самодержавного тиску на Запоріжжя та українське козацтво взагалі. І хоча далі, торкаючись долі Розумовського, Леклерк скупо говорить, що «цей вождь добровільно подав у відставку», яку помилково позначено під 1763 р.[2]; він, як сучасник і товариш гетьмана, прекрасно розуміє, що відмова Розумовського від булави стала кроком вимушеним, а скасування гетьманства, як потім і ліквідація Січі – останніх залишків української автономії – було нагальною державною потребою Російської імперії. Згадаймо, що саме на час перебування Леклерка в цій країні – 1759-1775 рр. з перервами – припадає остаточне знищення державних засад України. Тож він став не лише дослідником українського козацтва, але й очевидцем його усунення з історичної арени.

Французький автор яскраво показує, що ця потужна збройна сила, яка здебільшого представляла інтереси нижчих верств суспільства, була постійною загрозою для російського самодержавства й опором на шляху насадження феодально-кріпацьких відносин. До пори до часу царизм, потребуючи військової підтримки з боку українського козацтва, терпів його існування на теренах імперії, однак після перемоги у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. уряд Катерини II, надзвичайно наляканий Пугачовщиною, наважився на остаточне знищення останнього осередку козацької вольниці

[1] Ibid. – P. 431-432.
[2] Ibid. – P. 423.

в Україні – Запоріжжя. Леклерк наводить французький переклад царського маніфесту від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Січі[1].

Взагалі історик досить часто подає текст важливих історичних документів, таких як міждержавні угоди, нормативно-правові акти, дипломатичні реляції, листи тощо.

Французький автор, як сучасник, свідчить про активізацію переселення людей з України в області війська Донського в другій половині XVII ст. і про позитивний вплив українців на тамтешнє населення. Леклерк повідомляє, що на Дону «козаки, навіть найповажніші, не знали ні наук, ні мистецтв, ні основ торгівлі. Всі ці справи стали обов'язком українських трударів, котрі жили поміж них і які займалися цим частково через непоганий прибуток, а частково через повинності, що були на них покладені. Донські козаки купували в них оковиту, виробництво якої їм було заборонене»[2].

Змальовуючи козацтво в дещо ідеалізованому вигляді, Леклерк не лише створює привабливий образ цього важливого історичного феномену європейської історії, але й в дусі просвітницьких ідей чітко стає на позиції інтересів Третього стану, наголошуючи на захисній функції козаків, хоча й у дикунській, варварській формі, щодо прав простих громадян. Він з жалем спостерігає за насадженням царатом в Україні феодального ладу, який став вже просто нестерпним на його батьківщині, за руйнуванням демократичних основ, які століттями зберігалися в козацькому співтоваристві.

Історик досить чітко усвідомлює, що права «країни козаків», які зобов'язувався гарантувати російський уряд при переході України під свою владу, були ним знехтувані та скасовані. Леклерк занотовує: «Україна чи Мала Росія, повертаючись під протекцію давніх своїх володарів в 1654 р., отримала згоду на збереження всіх тих привілеїв, якими вона користувалася під польським пануванням. Ця домовленість містила 20 статей. Їх дотримання могло б перетворити козаків на найвільніших і найщасливіших людей імперії. Однак спадкоємці царя Олексія розсудили за необхідне знищити майже всі ці привілеї через заколоти, здійняті двома гетьманами – Іваном Самойловичем і Мазепою. Тож помилки цих двох начальників стали для козаків наслідками гріха Адамового. Добровільна демісія останнього гетьмана Кирила Григоровича Розумовського позбавила козаків найкращого з їхніх привілеїв, тобто обрання вождя поміж рівних собі… З того часу козацький народ був навернений до кріпацтва»[3].

Уважний критик Леклерка й пильний оборонець інтересів самодержавства Болтін вибухає на ці слова гнівною та розлогою тирадою. Він вкотре звинувачує свого опонента у невігластві, наголошує, що Хмельницький з козаками приєднали Україну до Росії тільки на трьох умовах: збереження власного судочинства, самостійного управління власними містами та вільного обрання гетьмана поміж себе, якого згодом мав затвердити цар. За

[1] Ibid. – P. 443-448.
[2] Ibid. – P. 452.
[3] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G*. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne... – T. 1. – P. 212-213.

твердженням Болтіна, судочинство в Україні залишилося таким як і раніше, до керівництва в Малоросії допускаються тепер великоросіяни, але ж так само малоросіяни керують у Великоросії, а скасування гетьманства було кроком виправданим і принесло тільки користь Україні. «Мудрое учреждение нынешнего управления Малороссии учинило жителей тамошних несравненно счастливейшими, нежели когда ни есть они были; власти помещичьей и своеволию подданных положены пределы, составляющие для тех и для других выгоды, пользу и спокойствие» – підсумовує позитивне значення перетворень в Україні критик Леклерка, змальовуючи таку собі ідилію та благоденство «країни козаків» під скіпетром Романових[1]. Залишимо без розгляду правдивість та об'єктивність слів Болтіна, зазначивши лише, що вони відбивали офіційну позицію двору Катерини II щодо праці Леклерка й ідей, які в ній містилися. Царицю дуже обурювало те, що француз, який отримав люб'язний прийом в Росії й навіть став російським академіком, написав настільки шкідливий пасквіль про її імперію.

Зауважимо, що твори Леклерка виходили за кілька років до Великої французької революції. Будучи представником саме Третього стану (дворянство він отримав від французького короля завдяки своїй плідній науковій і громадській діяльності незадовго до революції), Леклерк досить добре усвідомлював потреби широких верств суспільства. Саме тому він досить багато уваги приділяє життю та побуту простого люду в Україні.

Будучи носієм нової ідеології, він вважав, що народ має право вимагати від властей захисту своїх соціальних інтересів. Так, наприклад, Леклерк повністю виправдовував виступ Хмельницького проти свого короля, наголошуючи на тому, що «його загони стояли за правду»[2]. А спостерігаючи за сучасним йому станом справ в Україні, співчував її населенню, яке страждало від надмірних утисків і свавілля з боку російських урядовців[3].

Як вже вище зазначалося, дослідник, будучи фаховим медиком, багато спостерігав за лікувальними процедурами українців. Втім, він не гребував і спілкуванням з простими людьми. Один з таких фактів має безумовну цікавість. Спілкуючись з запорожцями, він з подивом відзначив у їхньому середовищі двох своїх співвітчизників: «Я гадаю, що можна визнати навіть двох французів поміж ними: я задав їм багато питань, на які вони розсудили за недоречне відповідати, хоча добре розуміли те, що я їм говорив»[4].

Можна тільки пофантазувати про шляхи потрапляння цих чоловіків на Запоріжжя, якщо, звичайно, Леклерк не помилився й не зустрівся просто з козаками, які володіли французькою мовою. Втім, факт перебування в тогочасному запорозькому середовищі французів підтверджував за півстоліття потому французький дипломат Огюст-Луї-Шарль де Лагард-Шамбона

[1] *Болтин И. Н.* Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка... – Т. 2. – С. 194-199.
[2] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 388.
[3] Ibid. – P. 432.
[4] Ibid. – P. 427.

(1783-1853?), котрий в 1811 р. перебував в Україні. Занотовуючи перекази ще живих свідків про запорожців, він зазначав: «Вигнанці з усіх країн приходили до запорожців шукати безкарності для своїх злочинів. Це були різного роду авантюристи: поляки, росіяни, угорці, татари, греки, французи, англійці та німці, котрих надія вмить збагатитися приводила під їхні прапори та яких через такий спосіб життя назавжди відторгало суспільство. Коли якийсь з цих іноземців приймався сюди, він зобов'язаний був змінити ім'я, звички, одяг і часто навіть релігію, щоб цілковито пристосуватися до запорозьких звичаїв. Його вводили до свого кола тільки після довгого випробування та перевірок, що доводили його хоробрість і стійкість»[1]. Тож цілком вірогідно, що Леклерк не помилився, визначивши серед запорожців двох своїх колишніх земляків.

Слова Леклерка знаходять підтвердження й в устах іншого француза – Франсуа-Огюста Тесбі де Белькура, котрий служив волонтером в рядах Барської конфедерації й, перебуваючи на Поділлі, зіткнувся з запорожцями, поміж яких зустрів свого земляка, що служив у козаків за писаря[2].

Доречно згадати тут також, що факти присутності французів у середовищі запорожців фіксуються з кінця XVI ст.[3]

Підводячи підсумок наукового доробку Леклерка треба визнати, що його «Історія козаків двох боків Бористену, Дону та Сибіру», разом з українознавчими екскурсами вмонтованими в російську історію, відбивала українську автономістичну позицію козацької старшини й об'єктивно сприяла поширенню у Франції уявлень про справедливість державницьких вимог українців. Важливо те, що Леклерк був одним з небагатьох французьких дослідників, які особисто відвідали «козацьку країну» напередодні її зникнення й мали змогу безпосередньо її вивчати перед тим, як вона остаточно зійшла з історичної арени. Хоча його «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії» рясніє запозиченнями з інших авторів, він часто викладає свої власні роздуми, спостереження, здогади та припущення, які мають інтерес як в плані вивчення свідомості тогочасних інтелектуалів, так і містять цікаві повідомлення про Україну другої половини XVIII ст. Його свідчення про життя, побут, уявлення та лікувальну справу українців мають характер важливих історичних джерел тієї епохи.

Слідом за І томом «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії» було видано ще два, у яких позначено авторство вже двох осіб – самого Леклерка та його сина Антуана-Франсуа Леклерка (1757-1816). Однак фактично вони належать вже до доробку останнього, який тільки використовував спогади, коментарі та повідомлення свого батька. Про Леклерка-сина відомо, що він був помічником свого батька при виданні тим попередніх праць. В підзаголовку ІІ тому «Фізичної, моральної, цивіль-

[1] *La Garde-Chambonas A.-L.-Ch., comte de*. Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt; ou Lettres adressées à Jules Griffith: par le comte de Lagarde. – P.: Chez Treuttel et Würtz, 1824. – VIII+440 p. – P. 131-132.
[2] *Борщак І*. Україна в літературі Західної Європи... – С. 105.
[3] *Брехуненко В*. Козаки на степовому кордоні Європи... – С. 127.

ної та політичної історії сучасної Росії» його названо офіцером дюрфортського драгунського полку. Цей полк був розквартированій в Русильйоні, що на південному заході Франції. Вочевидь, згодом Леклерк-син полишив кар'єру військового. Російський історик XIX ст. князь Олександр Олексійович Васильчиков (1832-1890) називає його співробітником Леклерка-батька, перекладачем і «відомим легітимістом»[1]. До творчого доробку Антуана-Франсуа Леклерка належить, зокрема, підготовка до друку французького перекладу 6-томної «Історії Російської імперії в правління Катерини II та наприкінці XVIII ст.» вже згаданого англійця Вільяма Тука[2].

II том «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії», виданий в 1785 р., охоплює період 1725-1762 рр., тобто від смерті Петра I до сходження на престол Катерини II. Здебільшого, це компілятивний твір, складений з окремих уривків з праць різних авторів у суцільну канву розповіді про події в Російській імперії в даний період. Леклерк-син ще намагався наслідувати попередні праці батька, тому структурно цей том майже нічим не відрізняється від попередніх. Проте тут набагато менше авторського тексту й дуже багато розлогих цитат, запозичених описів і переказів чужих повідомлень. Крім свідчень, поданих йому батьком, автор цього твору використав факти, наведені Манштейном, Міллером, де Тоттом, а також інформацію з французької «Всесвітньої історії». На ці праці він безпосередньо посилається в тексті. Так, наприклад, події російсько-турецької війни 1735-1739 рр., ареною яких в цілому стали землі України, майже повністю є переказом свідчень Манштейна[3].

Певну історичну цікавість містить, наведений Леклерком-сином, географічний опис українських земель у відповідності до адміністративно-територіального устрою імперії на 1780 р. Автор подає тут основні відомості про кожну губернію імперії: її населення, природно-кліматичні умови, міста, визначні особливості тощо. Кожній губернії присвячено окремий розділ. Доволі часто він згадує про важливі історичні події, які мали місце в якомусь місті чи регіоні. Так, говорячи про Малоросійську губернію, він дає більш або менш детальну характеристику кожному з десяти її полків: 1) Київському (згадуючи тут також про Вишгород); 2) Ніжинському (з містами Глуховом і Батурином); 3) Чернігівському; 4) Стародубському (з Новгородом-Сіверським); 5) Переяславському; 6) Прилуцькому; 7) Лубенському (згадуючи Глинськ); 8) Гадяцькому; 9) Миргородському (тут згадано про Сорочинці); 10) Полтавському (з Переволочною). Найдокладнішу довідку автор, природно, дає Києву, повідомляючи про основні віхи його минулого, починаючи від часів Кия. Серед інших міст, історію яких він побіжно розглядає, можна згадати Вишгород, Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський і

[1] *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – Т. 1. – С. 275.
[2] *Tooke W.* Histoire de l'empire de Russie: sous le règne de Catherine II, et à la fin du dix-huitième siècle. – P.: De l'imprimerie de Crapelet; Chez Maradan, Libraire, 1801. – T. 1. – XX+400 p.; T. 2. – 451 p.; T. 3. – 464 p.; T. 4. – 432 p.; T. 5. – 384 p.; T. 6. – 419 p.
[3] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G., Leclerc A.-F.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne... – T. 2. – P. 76-95.

Переяслав, що прославилися ще за князівської доби. Стосовно останнього міста також згадано, що саме в ньому в 1654 р. відбулася козацька рада, на якій вирішено приєднати Україну до Росії. Батурин і Глухів позначено як колишні гетьманські столиці, і в цьому контексті згадується про знищення Батурина в 1708 р. Гадяч, Полтава та Переволочна також позначаються в зв'язку з подіями 1708-1709 рр.

Малоросійську губернію автор вважає ядром України, назву якої виводить від поняття «окраїна», тому саме в цьому розділі вміщено її детальний географічний опис. Всупереч твердженню Леклерка-батька, який доводив шкідливість природно-кліматичних умов цієї країни, його син, спираючись на ідеалізовані свідчення інших авторів, розглядає Україну «як земний рай імперії»[1]. Доводячи цю тезу, Леклерк-син повідомляє, що родючий український чорнозем є придатним для культивування різного роду рослин. «Мій батько, – писав він, – бачив плантацію, яку мсьє радник Теплов створив у цій країні в 1759 р. Шовковиці тут були численні та багатообіцяючі. Я роблю з цього висновок, що з більшим розумом, пильним доглядом і більш чітким захистом з боку уряду, козаки України змогли б утвердити у себе дану галузь вигідної торгівлі.

Грунт України здається придатним також для вирощення таких культур, як виноград та оливки. Пасовиська тут чудові. Козаки утримують на них багато табунів, коні в яких жваві та кремезні. Скот тут великий та дужий і перевищує величиною європейський. Україна щорічно продає близько десяти тисяч биків, яких відправляють до Сілезії та Саксонії. Річки тут постачають багато прекрасної риби та водної птиці. Ліси сповнені дичиною»[2]. Єдине природне лихо, яке псує, за словами автора, цю ідилічну картину «земного раю», є сарана, що налітає з півдня.

Також, на думку автора, недоліком України (в тогочасному розумінні) є те, що вона позбавлена виходу до моря[3]. Характеристику місцевого населення Леклерк-син подає у визначеннях свого батька: «Козаки мають високу статуру, кремезні, горді й дуже ревниві до своєї свободи; однак вони також непостійні та п'яниці»[4]. Тезу про пияцтво козаків автор підкріплює фактом їхньої великої призвичаєності до горілки та інших спиртних напоїв.

Значно стисліше Леклерк-син описує Слобідсько-Українську губернію з її п'ятьма провінціями: 1) Харківською, 2) Острогозькою, 3) Сумською, 4) Охтирською та 5) Ізюмською, подаючи більш-менш розгорнуті довідки лише про Харків і Острогозьк[5].

Ще більш лаконічно автор описує Новоросійську губернію, де позначає дві провінції: Єлизаветградську, серед головних міст якої називає Кременчук і Єлизаветград, та Катеринінську – Українська лінія та Білевськ. Він зазначає, що землі славнозвісної Запорозької Січі, ліквідованої в 1775 р.,

[1] Ibid. – P. 434.
[2] Ibid. – P. 434-435.
[3] Ibid. – P. 435.
[4] Ibid. – P. 435-436.
[5] Ibid. – P. 440-442.

були включені саме до складу цієї губернії[1]. Наступною в цьому переліку йде Азовська губернія. Серед її міст автор, зокрема, виділяє Бахмут, де розквартировано козацький полк і регулярні частини для захисту провінції, а також Херсон. На останньому Леклерк-син зупиняється окремо, оскільки це було щойно утворене місто, яке дуже швидко розвивалося. Він повідомляє, що в 1783 р. страшна епідемія чуми забрала життя багатьох його мешканців, проте воно продовжує розвиватися: Катерина II влаштувала тут адміралтейство та верфі, і Херсон, «можливо, стане найголовнішим портом Чорного моря»[2]. Леклерк-син зазначає, що на стародавніх картах це місце позначене, як Іка-Полік.

Політичні обставини змусили автора включити до цього реєстру також Крим, зовсім нещодавно приєднаний до Росії. Нагадаємо, що II том «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії» був надрукований в 1785 р. Не маючи змоги зібрати оновлений матеріал про даний регіон, Леклерк-син подає його досить змістовний опис за вже застарілими даними, які стосувалися ханських часів. Серед найбільших кримських міст він згадує Бахчисарай, Старий Крим, Акмечеть, Перекоп, Євпаторію, Інкерман, Балаклаву, Судак, Кафу-Феодосію, Керч, Єнікале, Арабат[3].

III і останній том «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії» було видано Леклерком-сином лише за 9 років потому. Це відбулося вже в новій державі й за нових політичних реалій. Рік виходу в світ цього твору позначено II роком республіки, тобто 1794 р. Однак його текст, вочевидь, був написаний ще перед революцією. Про це свідчить згадка про подорож Катерини II на південь своєї імперії, яка, як відомо, відбулася в 1787 р. та відсутність згадок про російсько-турецьку війну 1787-1791 рр. А ось про господарську діяльність Потьомкіна, котрий помер у 1791 р., йдеться у теперішньому часі. Також Леклерк-син згадує в тексті, що щойно вийшла в світ праця Жана-Бенуа Шерера (1741-1824) «Аннали Малоросії», яка дуже йому стала в нагоді. Цю книгу було опубліковано в 1788 р.

III том відрізняється від всіх інших своєю композицією. Він має майже виключно компілятивний характер. Втім, варто визнати, що компіляторська робота Леклерка-сина була здійснена доволі якісно. Він ретельно підібрав матеріали для цього твору, які складаються в гармонійну сукупність, поєднану внутрішньою логікою змісту. Перехід від одного фрагменту до іншого містить авторські вставки. Сам автор майже скрізь робить посилання на джерело використаної ним інформації. Серед основних авторів, з яких він брав свідчення про Україну для цього тому, крім свого батька, Леклерк-син вказує, зокрема, Шерера, де Тотта, Пейссонеля, Тунманна, а також Антона-Фрідріха Бюшинга (1724-1793), німецького географа, теолога та педагога, який в 1761-1766 рр. був директором Петришуллє, німецької школи, заснованої Петром I у Петербурзі, й залишив кілька праць про минуле та сучасніть Російської імперії.

[1] Ibid. – P. 443-444.
[2] Ibid. – P. 445-452.
[3] Ibid. – P. 453-465.

Описуючи нові адміністративно-територіальні утворення на землях колишньої «країни козаків» – Новгород-Сіверське, Чернігівське, Київське, Харківське та Катеринославське намісництва, Леклерк-син відтворює зовсім інші картини, ніж ті, що бачив за чверть століття до того його батько. Тепер козаки залишилися в минулому, а їхні землі перетворилися на рядові провінції Росії.

Як і в попередньому томі Леклерк-син наводить свідчення про регіони, повіти та їх найголовніші міста. Кількість міст, згаданих ним, тепер набагато більша. Однак й інформативність про них звузилася. Як правило, називаючи кожен повітовий центр, автор намагається дати йому хоч якусь характеристику, користуючись довідниками чи в гіршому випадку просто мапою Російської імперії. Це призводить до таких повідомлень: «Любеч, маленьке містечко, розташоване на Дніпрі», «Лохвиця, маленьке містечко на Сеймі», «Остер, місто, розташоване на Острі при його впадінні в Десну», «Козелець – на Острі в 72 верстах від Києва», «Новомиргород, місто розташоване на річці Велика Вись, яка впадає в Синюху, за 150 верст від Єлизаветграда», «Олександрія, нове місто, розташоване на Інгульці», «Краснокутськ, місто, розташовано на Мерлі, яка впадає у Ворсклу. Воно знаходиться у 40 верстах від Охтирки», «Новомосковськ – на Дніпрі», «Маріуполь або Маріемполь, розташований у гирлі Кальміуса на Азовському морі», «Вовчанськ або Овчанськ, розташований на Вовчанці [сучасна річка Вовча – Є. Л.], яка впадає в річку, що називається Тукуя (*Toukoua*), а та в Сосну, а ця остання в Дон [вочевидь, автор використовував не зовсім точну мапу регіону, оскільки річка Вовча, на якій стоїть Вовчанськ, є притокою Сіверського Донця, а під назвою річок Тукуя та Сосна прихована єдина річка Тиха Сосна (Тихая Сосна), що протікає неподалік, яка дійсно впадає у Дон і яку він напевно сприйняв за дві окремі річки – Є. Л.]. Він перебуває в 10 верстах від Острогозька. Раніше підпорядковувався Воронезькій губернії та провінції»[1] тощо. Зрозуміло, що такі повідомлення були малоінформативними й нічого не говорили західноєвропейському читачу. Проте часто пояснення автора є ще більш лаконічними: «Короп – маленьке містечко», «Городище – місто», «Хорол – місто», «Богодухів – місто», «Лебедин – місто», «Недригайлів – місто. Воно підпорядковувалося раніше Білгородській губернії, Севській провінції», «Павлоград – нове місто» і т. п.[2]

Однак деяких позначених ним населених пунктів Леклерк-син не міг знайти навіть на мапі: «Городня. Я не маю жодних свідчень про це місто», «Березин [тобто Березна, селище міського типу Менського району на Чернігівщині – Є. Л.]. Те ж саме й про це місто», «Фастів. Я не маю жодних свідчень про це місто», «Пирятин. «Російський словник» і Бюшинг не говорять про нього нічого»[3].

---

[1] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G., Leclerc A.-F.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne... – T. 3. – P. 60-76.
[2] Ibid.
[3] Ibid.

Якщо ж автор і має якусь інформацію про певне місто, як правило, її також обмаль: «Сосниця. Це село, що перетворилося на місто, розташоване у місці впадіння Убіді в Десну, навпроти гирла Сейму. Воно належало раніше до Чернігівського полку й має десять церков. Тут відбуваються два відомих ярмарки. Сосниця перебуває за 72 версти від Новгорода»; «Конотоп. Це місто підпорядковувалося раніше Ніжинському полку. Воно розташоване на середній течії Сейму в 30 верстах від Путивля. Тут відбулася кривава битва 16 липня 1659 р.»; «Кролевець, маленьке містечко. Щорічно тут відбувається великий ярмарок»; «Ніжин. Греки є майже єдиними, хто займається комерцією в цьому місті, через яке вони чи-то переїжджають, чи-то проживають тут постійно. Вони судяться за своїми власними законами. Однак зараз тут є й багато купців з Росії»; «Борзна була випалена пожежею в 1762 р.»; «Чугуїв, місто, розташоване на Донці за 80 верст від Білгорода. Тут живуть 280 купців. Воно підпорядковувалося раніше Білгородській губернії та провінції. Більша частина мешканців – росіяни, решта – козаки та калмики-християни. Тут виробляють гарне вино»[1].

Кидається у вічі, що серед населення України якось незвично майже не фігурують козаки. В той же час автор фіксує тут значне господарське та комерційне пожвавлення, зазначаючи проведення великих ярмарків і головні регіональні товари. Інформація економічного ґатунку превалює як щодо старих міст, так і нових. Наприклад, в Києві Леклерк-син відзначає жваву торгівлю зерном, як на внутрішньому ринку, так і з іншими державами, насамперед Польщею, яка все більше активізується завдяки утворенню Херсонського порту. Згадує він і про проект перенесення Кременчука в 1784 р. «на сто верст нижче по Дніпру через постійні повені». А довідки про такі новобудови як Херсон і Катеринослав в нього взагалі є найбільш обширними. Так, говорячи про місто, назване на честь імператриці, автор вказує на ті пригоди, якими супроводжувалося обрання для нього місця: «Це столичне місто завдячує своїм іменем Катерині II, його засновниці. Спочатку його побудували на лівому березі Дніпра поблизу маленької річечки під назвою Кільча (*Kiltcha*), яка впадає неподалік від того місця до Самари. В 1784 р. його перенесли ближче до Кайдака (*Kaïdak*), який здавна був на сусідньому березі Дніпра. Це відбулося тому, що нове місце було набагато вигідніше. Греки, вихідці з Криму, осіли тут в 1779 р. Імператриця затвердила щодо них багато привілеїв, які були підтверджені окремим указом»[2]. Як відомо, різні плани й укази про заснування Катеринослава породили згодом наукову дискусію про початок відліку історії сучасного Дніпропетровська, яка не вщухає дотепер.

Детальний опис Херсона, наведений у праці Леклерка, має характер достовірного історичного джерела. Тут також йдеться про початок будівництва нового міста в 1778 р. під керівництвом генерала Івана Абрамовича Ганнібала (1735-1801), виникнення іноземних торгівельних представництв, зокрема, французького, вказано основні статті експорту й імпорту через

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 74.

Херсонський порт. В той же час позначено значні труднощі, з якими стикаються іноземні комерсанти, котрі бажають вести торгівлю через Херсон. Оскільки великі кораблі не можуть дійти до самого міста, їх розвантажують і навантажують в Глибокій Пристані (це місце знаходиться неподалік сучасного села Софіївка Білозерського району на Херсонщині), що перебуває в 30 верстах від Херсона. Цікаво, що тут подається грецька назва цього місця – Коскоу (*Koskoú*), яку можна перекласти як «що і де» (*κώς κού*)[1]. Вочевидь, таке ім'я новій і не дуже зручній пристані дали грецькі моряки, які здійснювали торгівлю між Херсоном і Константинополем. Серед місцевих найбагатших негоціантів згадано російського купця Михайла Леонтійовича Фалєєва (1730-1792)[2].

Вже сама поява нових міст на півдні Російської імперії свідчила не лише про зростання економічної могутності цієї держави, але й про посилення російської присутності на колишніх землях «козацької країни» та Кримського ханства.

Слідом за характеристикою адміністративно-територіального устрою та найголовніших міст краю в III томі «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії» подано опис Малоросії в цілому. Проте, як зауважив сам автор: «Ми розсудили за доречне запозичити цю статтю з «Анналів Малоросії», том I, глава I, прекрасного щойно опублікованого твору мсьє Шерера, а також з «Спостережень історичних і географічних за варварськими народами, які мешкають по берегах Дунаю та Понту Евксінського» мсьє Пейссонеля та інших авторів»[3]. Отже, фактично Леклерк-син просто здійснив передрук відповідного фрагменту вищезгаданої праці Шерера, доповнивши його подекуди свідченнями інших дослідників, в тому числі й свого батька.

Якщо в основу опису Малоросії Леклерк-син поклав твір Шерера, то для наступного опису Криму він використав праці кількох авторів, головним чином Тунманна, а також Карла Івановича (Карла-Людвіга) Габліца (1752-1821), російського природознавця, дослідника Криму, німця за походженням, та Георга-Августа фон Брейтенбауха (1731-1817), ще одного німецького науковця. Відзначимо, що у Габліца Леклерк-син запозичив опис кримської флори та фауни, а ось у Тунманна та Брейтенбауха – історичну частину. Органічно поєднавши свідчення двох останніх науковців, він скомпонував доволі цільний і змістовний виклад історії Криму від античних часів до знищення держави Гіреїв.

В якості додаткових джерел інформації Леклерком-сином були використані твори австрійського історика й дипломата Ніколауса-Ернста (Міклоша-Ерно) Клеемана (1736-1801), англійського природознавця Йоганна-

---

[1] *Греческо-русский словарь* изданный Киевским отделением классической филологии и педагогики. Издание третье, исправленное и дополненное. Обработал А. О. Поспишиль, преподаватель Киевской 1-й гимназии и приват-доцент университета Св. Владимира. – К.: Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и К., 1901. – 1102 с. – С. 822, 877-878.

[2] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G., Leclerc A.-F.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne... – T. 3. – P. 74-76.

[3] Ibid. – P. 77.

Рейнгольда Форстера (1729-1798) та свого земляка-біолога П'єра-Марі-Огюста Бруссоне (1761-1807), на яких він посилається в описі Криму.

Повідомляючи про масову еміграцію татарського населення з Криму, Леклерк-син завершує даний опис статистичними даними про кількість татар у регіоні та їхнє сучасне соціально-економічне та політичне становище. Автор не приховує свого співчутливого ставлення до кримців, життя яких значно погіршилося через утиски та свавілля з боку нової адміністрації. Для підтвердження цих слів він наводить повідомлення анонімного автора, ім'я якого він не знає чи не хоче розкривати, про сильне збезлюднення кримських земель і примусове заселення їх росіянами[1].

Характеризуючи творчий доробок Леклерка-сина на ниві українознавства, варто зазначити, що, майже не проявивши здібностей дослідника, він зарекомендував себе як талановитий перекладач і вмілий компілятор, створивши узагальнюючі нариси з окремих праць і повідомлень сучасників. Це, безумовно, сприяло поширенню знань про Україну в Європі. Останній том «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії», по суті, підводить риску під існуванням «козацької країни», яка практично безслідно розчинилася в межах самодержавної імперії Катерини II. В той же час обережні натяки й окремі обмовки автора свідчать про його ставлення до цього акту, як до несправедливості по відношенню до тих домовленостей, які Росія мала з Гетьманщиною, Запоріжжям і, зрештою, Кримом. Будучи представником нової буржуазії, він негативно ставився до насадження феодально-кріпосницько ладу на півдні Російської імперії. Загалом праці батька та сина Леклерків сприяли зміцненню підґрунтя для історичних зацікавлень Україною та козацтвом на заході.

4. 11. Минуле українського козацтва у творчості Жана-Бенуа Шерера і вплив на неї козацького історіописання XVIII ст.

В останній рік перед Великою Французькою революцією у Парижі вийшов твір під назвою «Аннали Малоросії або історія козаків-запорожців і козаків України чи Малоросії від їхніх початків до наших днів за коротким нарисом історії козацьких гетьманів і правдивими джерелами, перекладена з рукописів, що зберігаються в Києві, й збагачена нотатками». Ця публікація одразу викликала інтерес не тільки в науковому співтоваристві, але й в широких колах громадськості. Саме тоді землі півдня Російської імперії вкотре опинилися в епіцентрі європейської уваги у зв'язку з новою російсько-турецькою війною. Ходили чутки про можливість відродження українського козацтва, яке вже майже пішло в небуття, а Потьомкіна навіть було проголошено козацьким гетьманом. Отже, дана розвідка була, як-то кажуть, на часі.

[1] Ibid. – P. 227-229.

Цей твір можна визнати першою французькою, а, можливо, й західноєвропейською науковою монографією з історії українського козацтва.

Її автором був Жан-Бенуа, або правильніше Йоганн-Бенедикт, Шерер. Було б доречно навести про нього короткі біографічні дані. Він походив з Ельзасу, народився й виріс у Страсбурзі, де згодом і навчався в університеті, здобувши там ступінь доктора філософії. До речі, саме в цьому закладі студіював свого часу гетьман Розумовський, а згодом його сини. Після Страсбурга Шерер продовжив вивчення юриспруденції в університетах Йени, Лейпціга та Фрайберга, а згодом поступив на французьку дипломатичну службу й був направлений до Петербурга. За словами самого Шерера, він провів у Росії 13 років[1]. Тут в 1772 р. у нього народився син Александр-Ніколаус (1772-1824).

В деяких джерелах народження останнього датоване 1771 р. Це пояснюється різницею стилів. Александр-Ніколаус фон Шерер, а згодом в Росії Олександр Іванович Шерер, народився в Петербурзі 30 грудня 1771 р. (11 січня 1772 р. нового стилю). В майбутньому він прославився як науковець, здобувши освіту в Європі, повернувся до Росії, де став автором першого російського підручника з хімії й у 1815 р. був обраний членом Петербурзької академії наук.

Повертаючись до Шерера-батька, слід зауважити, що за час, проведений в імперії Катерини II, він мав добру нагоду ознайомитися з життям країни, її минулим і сьогоденням, звичаями та побутом її населення. Крім своєї дипломатичної служби у французькому посольстві, Шерер виконував певні доручення й російського уряду. Так на титулці своїх «Анналів Малоросії» він позначений, як «колишній юрисконсульт імперської колегії з юстиції в Петербурзі у справах Ливонії, Естонії та Фінляндії».

З 1775 р. Шерер перебував на службі у французькому міністерстві іноземних справ. Відомо, що з різними дипломатичними місіями він відвідував Берлін, Стокгольм і Копенгаген. Шерер вважався у Версалі одним з кращих фахівців з Росії. Є свідчення, що в 1776 р. опубліковані ним мемуари викликали у Франції сум'яття через повідомлення про намір англійського флоту на чолі з легендарним Куком спільно з російськими ескадрами здійснити окупацію Японських островів, що спричинило швидке спорядження експедиції під проводом Луї-Антуана де Бугенвіля. Втім, побоювання французів виявилися даремними. Й скандал призвів до відставки Шерера. В 1780 р. той оселився в рідному Страсбурзі. На титулці «Анналів Малоросії» про їх автора також повідомляється, що він є «королівським пенсіонером, службовцем бюро іноземних справ, членом багатьох академій, радником Великого сенату Страсбурга». Після початку революції Шерер переїхав до Баден-Бадена. Згодом деякий час працював в австрійському військовому міністерстві, а з 1808 р. був призначений професором французької мови в Тюбінгенському університеті, де й працював до смерті.

[1] [*Schérer J.-B.*]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie... – T. 1. – P. VIII.

Отже, якщо Шерер дійсно провів у Росії 13 років, як він сам про це зазначав, то йдеться про час – з кінця 1761 до середини 1775 р., оскільки того ж року він вже повернувся до Франції. Час його приїзду до Росії можна визначити на підставі його слів про зустріч з імператрицею Єлизаветою морозним вечором[1]. Як відомо, ця жінка померла 25 грудня 1761 р. (5 січня 1762 р. – за новим стилем).

Зауважимо, що час перебування Шерера в Росії – це приблизно той самий період, коли тут був і Леклерк, з яким, цілком ймовірно, вони могли бути особисто знайомі. Сам Шерер повідомляв про свої часті подорожі просторами Російської імперії. Його окремі свідчення дозволяють припускати, що він побував і в Україні. Так, наприклад, він згадує про своє спілкування з українськими поміщиками; порівнює українок з жінками Великоросії; повідомляє про цікаві властивості гірчака чи споришу (*polyganum minus*), який росте в Україні й коріння якого використовують для приготування природних барвників, а також про стовбури дерева таволги, що не тримаються на воді, є дуже міцними й використовуються в господарстві місцевими мешканцями[2]. А опис визначних пам'яток Києва, Володимира-Волинського, Кодака й Бахмута, який є в творах Шерера й сповнений суттєвих дрібниць, міг належати тільки очевидцю.

«Росія зазнала непоправної втрати, – пише Шерер, – коли в пожежі згоріла відома київська бібліотека. Петро I, дізнавшись про це горе, не міг утриматись від сліз. Бібліотеки, розміщені у кількох монастирях, володіють величезними книгосховищами. Я гортав в одному з них на честь святого Якова на Валдаї сторінки багатьох манускриптів, що дають багато свідчень про Лжедмитріїв та негаразди, які вони спричинили. Старовинна церква в місті Володимирі на Волині приховує в собі найкоштовніші пам'ятки. Тут можна побачити угоди, укладені поміж найдавнішими руськими володарями, договори про розподіл майна та історичні записи, писані руською мовою чи скоріше есклавонською. Але, на жаль, дуже мало освічених людей зараз є здатними прочитати й що головне зрозуміти це»[3]. В іншому місці він занотовує: «Підземелля Києва приховують величезну кількість ікон і статуеток всіх найсвятіших і найповажніших поміж іншими людей. Богомольці, які приходять сюди, ставлять їм свічки. Перед кожною фігурою є свічка, вага якої відповідає важливості та достоїнствам святого. Бідняки, які не можуть обійти всю цю анфіладу, роблять підношення проскурками замість воску. Одна частина їх з'їдається попами, а решта продається ними, як реліквії, що набули великої цінності, оскільки одного разу вже пройшли через їхні руки. Зображення святих завжди прикрашені гірляндами з цих хлібців»[4]. Стосовно Кодака Шерер зазначає, що там «можна побачити сьогодні хіба що укріплення у вигляді досить правильного квадрата», а в околицях Бахмута милується горою з «білого та чорного мармуру, подібного до най-

[1] Ibid. – T. 6. – P. 92.
[2] Ibid. – T. 1. – P. 134; T. 3. – P. 133; T. 5. – P. 125.
[3] Ibid. – T. 3. – P. 126.
[4] Ibid. – T. 6. – P. 256-257.

кращого італійського мармуру» та повітрям «таким чистим і блискучим, немов би тут попрацював різець митця»[1].

«Аннали Малоросії» не стали першою працею Шерера на ниві українознавства. Можна згадати, що в 1774 р. він дебютував в історичній сфері з німецькомовною розвідкою «Найстаріший руський літопис святого Нестора та його продовжувачів» («*Das heiligen Nestors..: älteste Jahrbücher der russischen Geschichte vom Jahre 858 bis zum Jahre 1203*»). Згодом він опублікував франкомовну «Історію російської торгівлі з поясненнями», де містився окремий розділ «Торгівля Малоросії чи України», в якому знаходилися короткі екскурси до минулого «козацької країни»[2]. Як можна зрозуміти вже з назви цього розділу, автор розуміє тотожність понять «Малоросія» та «Україна». Втім, він згадує й про інши назви цієї території – «Червона Русь» і «Київщина»[3]. Однак найчастіше він користується вже звичними на той час на заході дефініціями «Україна» та «українці».

Ця ж подвійна назва країни (Україна-Малоросія) фігурує й на титульній сторінці «Анналів Малоросії». Щодо такої двоїстості Шерер зазначає: «Мешканці України, які всі звалися козаками й пишалися цим ім'ям, воліють з тих пір, коли їх поділили на полки, а особливо від часу знищення запорозьких козаків, іменуватися малоросіянами, або мешканцями Малої Росії»[4].

З тексту «Історії російської торгівлі» випливає, що твір писався на самому початку 1780-х рр. Про це свідчить, наприклад, така обмовка автора: «П'ятнадцять років тому, Економічне товариство, утворене в Санкт-Петербурзі, надрукувало книгу, завданням якої було навчити селян Малоросії кращому способу посадки, вирощування тютюну та очищення його листя. Було також висловлене побажання, щоб це товариство також зробило побіжний огляд цієї країни та її населення і щоб воно зайнялося заходами сполучення річок»[5]. Оскільки поза всяким сумнівом йдеться про «Вільне економічне товариство», утворене в тодішній російській столиці у 1765 р., час написання цих рядків визначається досить легко.

Історичний розгляд «країни козаків» в «Історії російської торгівлі» торкається переважно давньоруської доби. «Україна мала колись своїх князів, які мали осідок у Києві й поширювали свою владу на Великоросію. В ті далекі часи вона проводила досить обширну торгівлю з греками», – так починає Шерер розділ минулому української торгівлі[6]. Втім, дослідник не зупиняється детально на історичному аспекті й, коротко згадавши про занепад Київської Русі після Батиєвої навали, перестрибує вже до XVIII ст., якщо не зважати на єдину згадку в нього про добровільне приєднання Малоросії до Великоросії, після того як козаки вивільнилися від польського

[1] Ibid. – T. 4. – P. 141-142, 262-263.
[2] *Schérer J.-B.* Histoire raisonnée du commerce de la Russie. – P.: Chez Cuchet, 1788. – T. 1. – XII+293 p. – P. 173-185.
[3] Ibid. – P. 173.
[4] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 13; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 23.
[5] *Schérer J.-B.* Histoire raisonnée du commerce de la Russie... – T. 1. – P. 183.
[6] Ibid. – P. 173.

гніту, на умовах збереження своїх прав і свобод, підтверджених царем «від свого імені та імені всіх своїх нащадків»[1].

Історію України Шерер знає не досить добре. Про це свідчить, наприклад, уявлення автора про те, що за князівської доби «Бористен… не перегороджувався порогами, котрі роблять його таким небезпечним»[2]. В «Анналах Малоросії» історик конкретизує цю тезу, висуваючи припущення, що за давньоруських часів рівень води в Дніпрі був набагато вищим, і це дозволяло з легкістю проминати той відрізок шляху, який став майже непрохідним у XVIII ст.[3]

Проте сучасні йому події автором розглядаються доволі ретельно та є дуже правдивими. Як представник нової буржуазної ідеології, Шерер уважно спостерігає за розвитком торгівлі, асортиментом і якістю товарів, станом шляхів сполучень, комерційною вигодою тощо. Зокрема, він наголошує на недбалому ставленні уряду до покращення транспортної системи в Україні, де за рахунок сполучувальних каналів між річками можна було б зробити швидшим і зручнішим перевезення вантажів. Серед основних вивізних товарів з України дослідник називає: худобу, тютюн, мед, віск, шкіру, селітру. Особливо детально зупиняється він на висвітленні експорту з України биків, селітри та тютюну. Серед видів останнього він виділяє за якістю Гудимський (*de Godinski*) [село Гудими на Роменщині – Є. Л.] і Роменський (*de Rominski*)[4]. Високу якість українського тютюну (*tabac d'Ukraine*), вирощеного в Ромнах, відзначав тоді ж інший сучасник Шерера французький дипломат і підприємець Антуан де Сен-Жозеф[5].

В той же час Шерер дає негативну оцінку насадженню феодально-кріпосницьких відносин в Україні, які гальмують розвиток тут виробництва та промисловості. Він вважає невиправданим і непродуманим надання торгівельних пільг певним особам царським урядом. Так, він згадує про отримання графом Петром Івановичем Шуваловим (1710-1762) і його спадкоємцям монопольного права на вивіз тютюну за кордон строком на 20 років за умов сплати заниженого мита, що, безумовно, уповільнювало розвиток торгівлі та виробництва даного виду товарів. Саме тому автор схвалює рішення Катерини II скасувати цей невигідний для держави привілей[6].

Критикує Шерер і неквапливе освоєння російським урядом цілинних земель на півдні, що могло б дати суттєвий приріст сільськогосподарської продукції. В той же час початок оброблення цих пустинь, на його думку, неодмінно призведе до відтоку населення з північних областей України. До-

[1] Ibid. – P. 175.
[2] Ibid. – P. 173.
[3] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 94; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 62.
[4] *Schérer J.-B.* Histoire raisonnée du commerce de la Russie... – T. 1. – P. 183.
[5] [*Anthoine de Saint-Joseph A.-I.*] Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire… – P. 36-37.
[6] *Schérer J.-B.* Histoire raisonnée du commerce de la Russie... – T. 1. – P. 182-183.

слідник яскраво показує, з якою наполегливістю російські дворяни намагаються заволодіти цими пустками в новоприєднаних володіннях[1].

При висвітленні російського панування в Україні симпатії історика чітко проявляються на боці українців. Шерер зауважує, що між двома Росіями – Великоросією та Малоросією – існують споконвічні «ревнощі» та «антипатія», які призводять до нехтування великоросіянами інтересами та правами України[2]. Так, після добровільного приєднання України у якості автономії до Великоросії права «країни козаків» з кожним наступним російським правителем все більше урізалися, доки, врешті-решт, не були цілковито зведені нанівець. Цікаво, що тут Шерер майже дослівно повторює слова Леклерка про скасування гетьманства, які викликали свого часу різке обурення Болтіна[3]. В обох французьких авторів цю відставку датовано 1763 р., а далі слідує розповідь про Малоросійську колегію. Вочевидь, тут можна говорити про пряме запозичення свідчень Шерером у Леклерка.

Щоправда, в «Анналах Малоросії» Шерер вже виправляє цю помилку й правильно датує скасування гетьманства 1764-м роком. Він також доповнює цю звістку придворним анекдотом про розмову Розумовського з Катериною II, коли імператриця в жартівливо-наказовій формі попросила гетьмана відступити їй свою посаду, зберігши при цьому всі свої доходи[4].

На жаль, сам Шерер здебільшого уникав посилань на свої джерела. В його «Історії російської торгівлі» досить чітко можна побачити знайомство з Бопланови м «Описом», з якого він запозичив свідчення про головні природні біди України: мух і сарану[5]. Про запозичення інформації з цього джерела ще більше свідчать його «Аннали Малоросії», про що йтиметься далі.

Закріпачення російським царатом українського селянства та запровадження щодо нього подушних податків, подібно до Великоросії, Шерер розглядає як одну з найголовніших причин гальмування економічного розвитку України. «Нещасні українці, – пише він, – потрапили тепер під найтяжче ярмо й присилувані до кріпацтва… Українські селяни змушені працювати три чи чотири дні на тиждень на своїх панів з власними кіньми та власними знаряддями праці. Вони обтяжені, крім того, багатьма різними зборами зерном і птицею з земельних ділянок, які вони мають, сплачують десятину з овець, свиней та різних плодів, зрештою, виконують різні тяжкі роботи, як підвезення дерева та ін.»[6].

---

[1] Ibid. – P. 179, 181.
[2] Ibid. – P. 174-175.
[3] Ibid. – P. 75-176; *Le Clerc [dit], Clerc N.-G*. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne... – T. 1. – P. 212-213; *Болтин И. Н*. Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка... – Т. 2. – С. 196-199.
[4] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 255-256, 258-260; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 142, 144-145.
[5] *Schérer J.-B*. Histoire raisonnée du commerce de la Russie... – T. 1. – P. 177; *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 111-112; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 83-87.
[6] *Schérer J.-B*. Histoire raisonnée du commerce de la Russie... – T. 1. – P. 176, 178.

В «Анналах Малоросії» Шерер ще більш детально зупиняється на руйнівних наслідках закріпачення для українського господарства. Він зауважує, що, втративши свободу, селяни Малоросії потрапили в повну залежність від своїх панів, котрі мають право карати тих, як їм заманеться, а кріпаки є повністю беззахисними від свавілля господарів. Одним з негативних наслідків закріпачення, відзначених Шерером, стали масові втечі українських селян до польських володінь[1].

Значну економічну шкоду, на думку Шерера, українській торгівлі завдало й утворення Нової Сербії з частини колишніх козацьких володінь і надання тутешнім поселенцям митних пільг[2]. Говорячи про регламентацію української торгівлі в Санкт-Петербурзі, дослідник вважає, що уряд дбає тільки про інтереси Великоросії, не думаючи про Україну. Так, згадуючи про величезне виробництво тютюну, Шерер позначає, що можливість його збуту для українських купців обмежена. «Я жодним чином не сумніваюся, – пише він про обсяг виробництва цього товару, – що він міг би стати й більшим, якби місцевих мешканців підганяла спокуса отримати якийсь інший ринок збуту»[3].

Також Шерер зауважує падіння впливу вихідців з України в духовному житті Російської імперії. Він зазначає, що раніше «окрасу найповажніших церковних посад, і більшу частину професорів, головним чином тих, що викладали мови в Московському університеті від його заснування» складали вихованці «дуже славетної Київської школи», тепер же вищі церковні ієрархи призначаються урядом з числа великоросів[4].

Відбиваючи віяння передреволюційної епохи, Шерер вважає феодально-кріпосницький лад віджилим і захищає нові буржуазні цінності: свободу особистості, ліквідацію станових привілеїв, приватну ініціативу тощо. В той же час він не заперечує монархічного ладу, дотримуючись ідеї освіченого абсолютизму.

«Історія російської торгівлі» прикметна тим, що розглядає Україну в якості окремої країни, наділеної власними державними правами й інтересами. Критикуючи посилення російського гніту щодо населення колишньої «країни козаків», Шерер об'єктивно сприяв поширенню співчутливого ставлення до українців у Європі. Проте в українознавчому доробку цього автора «Історія російської торгівлі» стоїть набагато нижче його «Анналів Малоросії», твору, повністю присвяченого питаннями минулого та сьогодення України.

Втім, автором останньої праці в повному розумінні цього слова Шерера назвати важко, сам він називав себе лише «редактором літописів, написаних місцевими людьми російською мовою» і зазначав, що «нічого в них не змінював», хіба що доповнив їх окремими нотатками[5]. Здійснення

---

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 108-109; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 70.
[2] *Schérer J.-B.* Histoire raisonnée du commerce de la Russie... – T. 1. – P. 184-185.
[3] Ibid. – P. 181.
[4] Ibid. – P. 173-174.
[5] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. XI; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 12.

такої громіздкої та трудомісткої перекладацької роботи доводить непогане володіння її виконавцем російською мовою. Однак він не зміг її опанувати досконало, що вилилося в подальшому у значну кількість неоковирностей в його тексті через неправильне розуміння оригінальних свідчень.

Ця робота Шерера нині є доступною для україномовного читача завдяки перекладацькій праці Віктора Вікторовича Коптілова (1930-2009), відомого перекладача, літературознавця та письменника. При здійсненні перекладу даного твору Коптілову доводилося ретельно вивіряти власні імена та назви, подані автором «Анналів Малоросії», з українськими відповідниками. Як вже не раз підкреслювалося, непризвичаєним до слов'янських мов французам дуже важко давалися місцеві слова.

Сам Шерер позначав стосовно транскрипції власних імен і назв наступне: «Щодо правопису російських слів, то їх тут прийнято передавати так, як вони вимовляються у французькій мові»[1].

В багатьох випадках назви українських міст і річок, імена людей, окремі поняття французькими авторами, а згодом ще й книгодрукарями, викривлялися так, що впізнати їх було справжньою проблемою. Подібних випадків можна багато побачити й в «Анналах Малоросії». Тож трудність перекладача при роботі з цим твором полягала ще й в уточненні багатьох викривлених українських назв та імен і наведення їх у зрозумілому читачу вигляді. Втім, чудово впоравшись з цим завданням, Коптілов не завжди міг знайти правильний український відповідник для певних термінів з праці Шерера. В таких випадках перекладач наводив поняття так, як воно звучало у французькому варіанті. Але тоді інколи досить важко було впізнати певний топонім або історичну особу. Дозволимо собі зупинитися на деяких неточностях і недоліках цього в цілому гарного та дуже корисного для вітчизняної науки перекладу.

Наприклад, річка Янчекрак, що на Запоріжжі, в перекладі Коптілова подається як Джанчекрак, Псел – як Псло, а неоковирна назва річки Ільспоф (у Шерера – *Ispof*), наведена ним, представляє взагалі суцільну загадку[2]. Розв'язати її може допомогти звернення до першоджерела, яке використовував французький історик. В даному випадку йдеться про матеріали з твору відомого історика, літератора та перекладача Василя Григоровича Рубана (1742-1795), виданого ним у 1773 р. під назвою «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая». Тут у Рубана читаємо: «Протчия реки впадающия, а имянно: Сейм, Судость, Иснов [останнє слово надруковано погано, тому літери «н» і «в» розібрати в ньому дуже важко. Вочевидь, в рукописному оригіналі було напи-

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. XII; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 13.

[2] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 21, 44; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 27, 38.

сано «и Снов» – Є. Л.] в Десну, Псела, Сула и Ворскло в Днепр…»[1]. Отже, річкою, що приховалася під назвою Ільспоф, є Снов. Відповідний фрагмент, де позначено саме «и Снов», можна також знайти серед українознавчих матеріалів Міллера, який користувався багато в чому тими ж повідомленнями, що й Рубан[2].

Не зовсім правильно перекладено у Коптілова епізод, пов'язаний з розгромом козацьких загонів Мартина Небаби в 1651 р. військами князя Радзивілла. В українському перекладі говориться, що ця подія мала місце «під Ложвогродом, у гирлі річки Случ»[3]. Як відомо, Небаба і його козаки зазнали поразки неподалік білоруського Лоєва, розташованого на річці Сож. Відповідно, у Шерера ці географічні об'єкти подано як *Lojovogrod* (Лойовогород, від польського *Lojowgrod*) і *Solz* (польське *Soż*)[4].

Малозрозумілим з точки зору географії виглядає й такий фрагмент з перекладу Коптілова: «Розгніваний Хмельницький подарував братові Калиновського, який мав свій табір у Нешемі (*Neschem*), коня з відрізаними гривою та хвостом, з яких було зроблено налигач, і вирушив зі своїм військом до Батори (*Batora*)»[5]. Під такими перекрученими назвами згадано місто Ніжин і гора Батіг, де в 1652 р. військами Хмельницького було завдано поразки полякам[6]. В «Анналах Малоросії» цей епізод згадано двічі. При його повторному розгляді перший об'єкт перекладачем правильно ідентифіковано як Ніжин, проте другий помилково подано як Батурин, хоча тут знову йдеться про Батіг[7].

А ось Шерерове «*la bataille de Lezno*» було перекладено Коптіловим дослівно як «бій при Лезно», тоді як йшлося про першу гучну російську перемогу над шведами в 1708 р. біля Лісної[8].

Згадуючи про один з найвідоміших осідків запорозького козацтва, перекладач, слідом за Шерером, наводить його назву як Токоманівка (*Tokomanovka*)[9]. Звісно, що тут йдеться про Томаківку.

---

[1] *Рубан В. Г.* Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая из разных мест собраны и изданы в свет Васильем Рубаном. – СПб., 1773. – 91 с. – С. 2.

[2] *Миллер Г.-Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и Малороссиянах Г. Ф. Миллера... – С. 25.

[3] *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 109.

[4] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 186.

[5] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 195; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 113.

[6] *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания Исторического». Издана Киевскою временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: В типографии К. Н. Милевскаго, 1878. – XVIII+471 с. – С. 234-235.

[7] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 50-51; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 208.

[8] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 208; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 121.

[9] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 280; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 155.

Не зрозумів перекладач і яка місцина мається на увазі у Шерера під назвою *Stescha*, котру він, слідуючи за оригіналом, так і називає – Стеча[1]. Цим словом у даному випадку французьким автором було позначено Січ, що підтверджується й контекстом, де йдеться про каральну місію Яковлєва стосовно запорожців.

Назви куренів на Січі у Коптілова також подаються у відповідності до французького оригіналу, наприклад, Левичківський (Леушківський), Дятківський (Дядьківський), Гласкунівський (Пластунівський), Блатніровський (Платнирівський), Коневський (Канівський), Незамчеський (Незамайківський), Гуманський (Уманський), Дев'янзовський (Дерев'янівський), Шераліївський (Джерелівський), Мінський (Менський)[2]. В дужках позначено назви подані Адріяном Феофановичем Кащенком[3]. Сам Шерер запозичив список куренів у Мишецького[4].

Для читача можуть бути також незрозумілими у географічному плані такі орієнтири як Венецький монастир, Сулиманськ і Буків (у Шерера – *le couvent Wenezkoi*, *Sulimansk* та *Bukof*), під якими приховалися Вінницька обитель, село Сулимівка на Яготинщині та білоруський Биховъ[5]. А «землі Салтикова» (у Шерера – *les terres de Soltikoff*)[6], зруйновані поляками й татарами взимку 1663-1664 рр., є нічим іншим як Салтиковою Дівицею на Чернігівщині[7]. Доречно згадати, що цей факт наводився свого часу Руссо де ла Валеттом, котрий розповідав про трагічну долю міста Дівиці (*la Ville de Dewicze*)[8].

У викривленому вигляді відтворено Коптіловим деякі імена. Так, полковники Криса та Гладкий (у Шерера – *Kresa* та *Staldki*) в українському перекладі фігурують як Креса та Стальський[9]. Прізвище російського полководця Лассі (де Лассі), ірландця за походженням (у Шерера – *de Lasczy*, *de Laszi*), перекладачем одного разу подається як Ласький, а іншого як де Лазі[10]. Кримського хана Менглі-Гірея в перекладі Коптілова названо Мелінderчі (*Melinderci*), козацького гетьмана Венжика Хмельницького – Венчиком

---

[1] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 215; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 124.

[2] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 288-290; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 160-161.

[3] *Кащенко А*. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. Коротка історія Війська Запорозького з малюнками, картами й планами / А. Кащенко; передмова В. Шевчука. – К.: Національний книжковий проект, 2011. – 512 с. – (Бібліотека шкільної класики) – С. 71-72.

[4] [*Мышецкий С. И*.] История о казаках запорожских... – С. 33-36.

[5] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 43, 174-175, 199; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 204, 270, 280.

[6] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 106; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 236.

[7] *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 262.

[8] *Rousseau de la Valette M*. Casimir roy de Pologne… – T. 2. – P. 176.

[9] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 177; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 104.

[10] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 254; T. 2. – P. 224; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 141, 292.

(*Wenschik*) Хмельницьким, іншого очільника козаків Семена Перев'язку – Симоном Перевйоскою (*Simon Perevioeska*), лідера козацько-селянського повстанського руху в Україні в 1665-1666 рр. Децика – Дезиком (*Dezik*), російського воєводу Косагова (Касагова, Косогова, Касогова) – Козочевим (*Kosotschef*), урядовця Єлагіна – Желягіним (*Gelagin*), Ломиковського – Ломиновським (*Lominovski*) тощо[1].

Зовсім неправильно сприйняв український перекладач поняття, наведене Шерером у його розповіді про певну хворобу *goschest*, поширену серед козаків. Він припустив, що француз неточно передав українське слово «пошесть», і саме цей термін використав у своєму перекладі[2]. Проте у французького автора йшлося про гостець, і цю інформацію він запозичив у іншого свого земляка – Боплана[3].

Здійснюючи переклад другого тому «Анналів Малоросії», Коптілов цілком правильно зрозумів, що основну його частину в свою чергу складає переклад з «запозиченого українського джерела»[4]. Однак, на жаль, саме це джерело перекладач ідентифікувати не зміг, хоча використання того могло б значно полегшити йому роботу. Згаданим джерелом, яким скористався Шерер, був так званий «Короткий опис Малоросії»[5].

Співставлення між собою цих двох творів дозволяє краще зрозуміти термінологію та фактаж, наведений у Шерера. Нині вони обидва є у вільному доступі, зокрема, й у мережі Інтернет[6].

Власне кажучи, похідний характер II тому «Анналів Малоросії» від «Короткого опису Малоросії» був підмічений ще в середині XIX ст. Миколою Андрійовичем Маркевичем (1804-1860). Цей відомий дослідник дорікав своєму колезі Дмитру Миколайовичу Бантишу-Каменському за те, що той не зміг виявити справжні джерела праці Шерера, серед яких головними фактично були тільки два твори: «Короткий опис Малоросії» (у Маркевича – літопис Розумовського) та «Опис України» Боплана[7].

Порівняння тексту Шерера з відповідними фрагментами «Короткого опису Малоросії» вносить ясність у багато незрозумілих пасажів, якими рясніє текст французького історика. І в даному випадку така незрозумілість аж ніяк не може бути недоліком роботи перекладача, а була закладена ще у французькому оригіналі. Наведемо для зразка такий уривок: «У цей же

---

[1] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 109-110; T. 2. – P. 4, 6, 19, 112, 117, 192; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 71, 187, 193, 239, 241-242, 276.

[2] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 15-16; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 24.

[3] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002. – P. 39; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 27.

[4] *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 185.

[5] *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 211-319; *Мицик Ю*. Невідома редакція «Короткого опису Малоросії» // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 133-154.

[6] http://litopys.org.ua/samovyd/sam10.htm; http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm.

[7] *Бантыш-Каменский Д. Н*. История Малой России... – С. VII; *Маркевич Н. А*. История Малороссии... – Т. 5. – С. 91, 99-102.

час воєвода Метянський та угорський князь Ракоці скинули молдавського господаря. Тимофій Хмельницький швидко прийшов йому на допомогу зі своїм військом і відновив владу свого тестя. Але Метянський і Ракоці вдруге скинули його з престолу»[1]. Логічно припустити, що Метянський (*Metianskoi*) – це прізвище історичної особи. Однак звернення до «Короткого опису Малоросії» дозволяє зрозуміти, що тут йдеться про мултянського чи мунтянського (тобто румунського) воєводу Радула. Тож, поняття «Мултянський», що походить від Мунтенії чи Мунтянії – історичної області Румунії, Шерером було сприйняте як власне ім'я людини[2].

Ще одним прикладом такої неточності у Шерера може бути фрагмент, у якому говориться як взимку 1655 р. татари спільно з поляками «атакували полковників Хмельницького – Брацлавського, Зеленського, Венецького, Богуна й Подністрянського (*attaquer les colonels de Chmelnizki, Braslavskoi, Selenskoi, Venezkoi, Bogun & Podmestranskoi*)»[3]. Ці слова можна сприйняти як повідомлення про напад польсько-татарського війська на загони п'ятьох полковників Хмельницького, прізвища яких наведено. Проте з українського відповідника випливає, що нападу зазнали козаки трьох полковників: брацлавського Зеленського, вінницького Богуна та подністрянського Гоголя[4]. Таким чином, Шерер просто поєднав прізвища полковників з назвами їхніх полків, пропустивши при цьому ім'я останнього. Прізвище Подністрянський (*Podnestranskoi*) фігурує у Шерера й надалі[5].

Дещо схожий момент можемо побачити в повідомленні Шерера про те, як в 1666 р. «Дорошенко послав Підлисенка та ще одного зі старшини до польського короля (*Doroschenko envoya… Podlisenko & un ancient vers le roi de Pologne*)»[6]. В даному випадку відшукувати в списках козацької старшини особу з прізвищем Підлисенко безглуздо. Ситуацію проясняє «Короткий опис Малоросії»: «Дорошенко, посовітовав под Лисянкою с старшиною своею, випросили себі у короля полскаго подтвердителную прежних статей о волностях козацких граммоту»[7].

Мабуть, найбільш незрозуміло у Шерера виглядає коротка звістка про те, що в 1719 р. «Меншиков оглянув землі від Межеї до Почепа, які гетьман йому відступив (*Menzikoff visite les terres que le hetman lui avoit*

---

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 55; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 210.

[2] *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 237.

[3] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 67; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 216.

[4] *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 242.

[5] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 106; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 236.

[6] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 114; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 240.

[7] *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 265.

cedes depuis Mescheja jusqu'à Potschepsk)»[1]. Звичайно, населений пункт з назвою Межея годі й шукати. В «Короткому описі Малоросії» говориться, що «князь Меншиков заехал межею до Почепа», тобто встановив кордони своїх землеволодінь, наданих йому Скоропадським, аж до Почепа, через що мав з останнім сварку[2].

Неоковирність про захоплення Меншиковим «земель від Межеї до Почепа», зважаючи на авторитетність свідчень Шерера, повторювалася й іншими дослідниками козацької України, зокрема, істориком початку XIX ст. Шарлем-Луї Лезюром (1770-1849)[3].

Інколи нерозуміння Шерером першоджерела взагалі призводило до таких курйозів, як побутування «багатьох поляків по берегах Яїка», котрі згодом влилися до козацтва[4]. Те, що Шерер має на увазі саме Яїк, теперішній Урал, підтверджується відповідною зноскою, присвяченою цій ріці, назву якої він повторює двічі. Ця нісенітниця була спричинена неправильним розумінням французьким дослідником російського тексту, в якому назва Яїка взагалі не згадується[5].

Іншого разу Шерер, говорячи про Седнів, помилково зауважує, що той знаходиться в 30 верстах від річки Канів[6]. Насправді, в творі Мишецького, яким користувався французький історик, сказано, що дане місто знаходиться за 30 верст від Чернігова[7].

В іншому місці, де йдеться про розгром повстанців Наливайка в урочищі Солониця, що під Лубнами, у Шерера замість Лубен фігурує Дубно, хоча в «Короткому описі Малоросії», звідки взято дану звістку, чітко говориться про Лубни[8]. Ймовірно, тут мала місце помилка самого Шерера, який неправильно зрозумів рукописний оригінал, або ж французького друкаря, який, у свою чергу, неправильно подав назву міста з тексту Шерера.

Попри всі ці негаразди, слід визнати працю Шерера найсерйознішим дослідженням історії українського козацтва в XVIII ст. І хоча її основу здебільшого складають запозичення з Боплана та переклади чи перекази російськомовних першоджерел, історику вдалося створити перший у французькій історіографії комплексний нарис історії козацького періоду в житті України й відзначити його головні особливості. Шерер зміг не лише зібрати й

---

[1] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 197; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 276.

[2] *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 305.

[3] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 2. – P. 147.

[4] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 4-6; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 187.

[5] *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 213.

[6] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 280; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 155.

[7] [*Мышецкий С. И.*] История о казаках запорожских... – С. 9.

[8] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 11; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 190; *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 215.

органічно поєднати в цілісну структуру різнорідні свідчення щодо козацтва, але й спробував на їх основі по можливості якнайдокладніше висвітлити його еволюцію та розвиток від зародження і появи перших звісток про нього до знищення останніх козацьких установ в Україні Катериною II.

Якщо попередники Шерера розчиняли українську минувшину в історіях Польщі чи Росії, то у цього дослідника українці постають як окрема нація, наділена власною гідністю, державницькими правами та традицією, що має історичну тяглість, починаючи з князівських часів. Щоправда, сама «козацька нація» в нього поділяється на дві, споріднені між собою «нації», згадані в назві його твору: «козаків-запорожців» і «козаків-українців». У вступному слові до своєї праці Шерер зауважує: «Аннали, які ми представляємо тут публіці, являють собою історію двох народів, що досі були більш уславлені, аніж відомі»[1]. Таке сприйняття гетьманських і запорозьких козаків, як представників певних етнічних утворень, хоча й споріднених, але різних, було досить поширене тоді на заході. Можна згадати, що подібної концепції дотримувався, наприклад, Вольтер. Втім, використовуючи множину для означення цих двох «козацьких народів», Шерер не може провести чіткого розмежування між ними й майже завжди розглядає їх спільно, як дві частини єдиного цілого, своєрідних сіамських близнюків.

Зважаючи на те, що «Аннали Малоросії» значною мірою є перекладом або переказом творів інших авторів, історичні погляди Шерера на минуле України в найбільш кристалізованому вигляді можна побачити в передмові до його праці. Розглядаючи історію українського козацтва, як процес, який де факто вже підійшов до свого логічного завершення внаслідок ліквідації останніх козацьких інституцій в Україні російським урядом, Шерер розуміє, що, по суті, він першим серед дослідників намагається повністю висвітлити цей процес, показати його яскраві особливості та характеристики, визначити роль і місце українських козаків у світовій історії. Автор робить спробу розглянути їхню діяльність не через призму польської чи російської державної позиції, а з точки зору власне представників козацької нації. Апелюючи до свідчень самих козаків, він, за своїм переконанням, здійснює намір донести до європейської спільноти голос того славетного народу, який раніше або не чули, або не хотіли чути. Шерер зазначає, що в Європі про козаків інколи згадували лише в зв'язку з «заворушеннями у Польщі та війнами Росії»[2]. Проте достовірних свідчень про цих хоробрих і мужніх людей, котрих часто намагалися виставляти зрадниками, весь час бракувало, що, за його словами, створило «ту порожнину в сучасній історії, яка буде заповнена вперше»[3].

---

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. III; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 9.
[2] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. III; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 9.
[3] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. IV, VII; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 9-10.

У відповідності до просвітницьких традицій Шерер розглядав історіописання, як своєрідний вид драматургії, коли в якості персонажів твору діють реальні особи минулого, виведені на авансцену історії вмілим авторським пером. Вперше головними дійовими особами історичного твору стали саме козаки. «У цьому творі, – пише Шерер, – вони самі виходять на театральну сцену, самі розповідають нам про свій лад, свої звичаї, свою релігію та справи, які їх повинні прославити»[1]. В той же час Шерер не забуває й про важливу дидактичну функцію просвітницького історіописання: нести світло людям, поширювати волелюбні ідеї, давати корисні знання, наводити приклади, гідні для наслідування. Даючи українським козакам дещо ідеалізовану характеристику, Шерер порівнює їх з уславленими спартанцями. Він зауважує, що в дусі античних героїв ці степові воїни передавали з покоління в покоління лише одну святу реліквію – шаблю, супроводжуючи цей акт сакральними словами: «Перемогти чи загинути»[2]. В цих словах чітко можна побачити неприховану алюзію на славетне «З ним або на ньому».

Проводячи аналогію між козаками та давніми римлянами, історик вказує, що на відміну від останніх, перші ніколи не зазіхали на чужі землі, захищаючи тільки свої вівтарі та домашні вогнища. Козацький суспільний лад дослідник називає республікою[3]. Французький автор зазначає, що, будучи від природи мирним народом, козаки обертали свою смертоносну зброю лише проти тих, хто намагався позбавити їх головної цінності – свободи. Вони рішуче боролися проти будь-якого поневолювача. Обороняючи свої права від зазіхань польської шляхти та духовенства, козаки не забували й про іншу свою важливу місію – захист християнської цивілізації від наступу східних завойовників. «Хіба не вони зупинили Півмісяць і відтіснили татар?» – риторично запитує Шерер[4].

Доводячи природну доброту українців, Шерер переказує придворний анекдот про спір Григорія Миколайовича Теплова (1711-1779) з Іваном Перфіловичем Єлагіним (1725-1794) з приводу особистості одного вбивці. Теплов заклався, що цей злочинець ніяк не може бути малоросіянином, бо ті від природи люди не злобливі, і виграв парі[5].

Як представник ідеології Третього стану, Шерер повністю виправдовує виступ поневолених і принижених козаків проти польської влади, називаючи цей крок «самозахистом». Він відмічає, що їхнє прагнення вивільнитися з-під чужинського ярма завжди ідентифікувалося, як бунт і злочин. Критикуючи правлячу верхівку, історик резюмує: «Уряди здавна три-

---

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. III-IV; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 9.
[2] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. V; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 10.
[3] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. V; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 10.
[4] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. VIII; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 11.
[5] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 109-110; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 71.

маються осторонь від моралі»[1]. Зауважимо, що «Аннали Малоросії» були створені та видані незадовго до Великої Французької революції та й саме слово «революція» присутнє в лексиконі Шерера[2]. Відмітимо, що «Аннали Малоросії» мають промовисту присвяту на честь Конрада-Александра Жерара де Райневаля (1729-1790), відомого дипломата, колишнього представника Людовіка XVI в щойно утворених США й одного з палких ініціаторів франко-американського союзу, а на той час – королівського урядовця у Страсбурзі та покровителя Шерера. Події американської революції мали сильний відгук у французькому суспільстві, готуючи грунт для власного революційного виступу.

До слова, адресуючи свій твір цьому високопосадовцю, автор згадує про особисті контакти того з представниками «козацької нації» у Данцигу, коли він очолював там французьке представництво. Втім, Шерера важко назвати республіканцем, а тим більше революціонером, скоріше навпаки, згадуючи про страшну силу соціального вибуху, він натякає властям на потребу уважнішого ставлення до народних страждань, щоб унеможливити прояв суспільного гніву.

Акцентуючи увагу на добровільному входженні козаків під владу Росії, Шерер показує, що становище як козаків Гетьманщини, так і запорожців згодом тільки погіршилося. «З цих двох народів один підкорено, а інший знищено, а його ім'я вилучено з анналів світової історії», – підводить підсумок російському пануванню в Україні автор[3]. Наголошуючи на неконтрольованості абсолютної влади, історик зазначає, що знищення українського козацтва, проти якого марно боролися й могутні християнські володарі, й турки, стало справою «однієї людини, котра для того, щоб піднестися над усіма, приводить у рух велетенські механізми й поширює терор по землях цілого королівства»[4]. Очевидно, під особою цієї неназваної людини розуміється постать тодішньої російської імператриці.

Прикметно те, що вирішальну роль у посиленні та возвеличенні Росії Шерер відводить саме козакам. Він зазначає, що росіяни є народом «який протягом тривалого часу залишався невідомим, який завдяки козакам володіє третиною Азії і який не означав би нічого для Європи, якби не двоє великих людей — Петро Великий та Катерина Друга»[5].

Торкаючись питання про походження козаків, Шерер наводить тезу про їхнє хозарське коріння, обґрунтовану Грабянкою. Хоча історик подає її

---

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. VIII-IX; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 11.
[2] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. IV; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 9.
[3] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. X; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 12.
[4] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. XII; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 12-13.
[5] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. XIII; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 13.

не у визначеннях козацького літописця, а у викладі Мишецького[1], «Аннали Малоросії» свідчать, що їхній автор був загалом ознайомлений з твором Грабянки, хоча б і з чужих слів. Так, Шерер наводить легендарну згадку козацького літописця про схвильовані слова султана з приводу козацьких нападів, що, коли «всі інші замислюють щось лихе проти нього чи розпочинають проти нього війну, він не перестає від цього спокійно спати на два боки, але, коли на нього здійснюють напад козаки, це його будить і розладнує всі його думки»[2]. Подібні султанські слова бачимо й у Грабянки: «Коли навколишні держави йдуть проти мене, я сплю – не зважаю, а до козаків увесь час мушу дослухатися, весь час слухаю, не дрімаю»[3].

Зважаючи на схожість імен «касогів» і «козаків», Шерер всіх їх вважає хозарами. Звертаючись до літописної традиції, яку вивчав за «Повістю временних літ», історик, наприклад, називає касозького вождя Редедю, переможеного Мстиславом, «козацьким князем», «хозарським князем» (*Rededа, prince des Cosaques, prince des Kosares*)[4]. Таким чином, здолавши у двобої їхнього вождя, Мстислав, на думку Шерера, підкорив собі козаків. Відповідно, після занепаду Києва внаслідок Батиєвої навали, козаки поступово потрапили під владу Литви та Польщі. Думку про хозарські витоки козацтва французький історик розвиває і в іншому місці, наводячи переказ про легендарного ватажка перших козаків-хозарів Симеона, запозичений знов-таки в Мишецького[5].

Взагалі треба відзначити, що Шерер досить некритично ставився до використаних джерел, не піддаючи сумніву наведені в них факти. Він без жодних ремарок переказує твердження Мишецького про «славетне місто Білозерка, збудоване давнім народом, що звався франками», де правила властителька Білозерська, яка під час наступу Мамая на Русь залишила це місто й переселилася до більш безпечного місця[6]. Тими ж франками, за словами Шерера, було побудоване й місто на річці Тарасівці, поблизу її впадіння в Дніпро[7]. Останнє повідомлення тим цікаве, що є не буквальним запозиченням з Мишецького, а новотвором самого Шерера. У Мишецького дослівно сказано наступне: «На оной реке Тарасовке, близ реки Днепра, имелось старое городище, а кем построено о том не известно»[8]. Як можна побачити, Шерер з легкістю наводить повідомлення про будівництво міст в

---

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 9-10; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 21; [*Мышецкий С. И.*] История о казаках запорожских... – С. 1-3.

[2] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 121; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 76-77.

[3] *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки…* – С. 25.

[4] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 9-10; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 21.

[5] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 66-68; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 49-51; [*Мышецкий С. И.*] История о казаках запорожских... – С. 1-3.

[6] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 23-24; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 27-28; [*Мышецкий С. И.*] История о казаках запорожских... – С. 62.

[7] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 35; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 33.

[8] [*Мышецкий С. И.*] История о казаках запорожских... – С. 68.

Україні його далекими земляками в стародавні часи, не замислюючись наскільки ці слова могли відбивати дійсність. Загадкові «франки-містобудівники» зацікавили в середині XIX ст. видавців твору Мишецького. Вони досить логічно визначили, що цими «франками», вочевидь, були генуезці, які володіли в XIII-XV ст. численними колоніями, розташованими неподалік від чорноморського узбережжя[1].

Між іншим, про залежність роботи Шерера від твору Мишецького зауважував французький історик першої половини XX ст. Роже Тіссеран[2].

Характеризуючи уявлення Шерера про стародавню історію України, зазначимо, що, на його думку, одними з найдавніших народів на її теренах були фіни та лопарі, яких французький історик вважав рештками гунів[3].

Взагалі, виклад історії України до XVIII ст. в «Анналах Малоросії» майже позбавлений оригінальних авторських свідчень. Розділи, присвячені походам і військовому мистецтву козаків, звичаям і побуту України, Хмельниччині, є головним чином запозиченнями з творів Боплана та Шевальє, доповненими окремими подробицями з «Короткого опису Малоросії» та праці Мишецького. Тільки підходячи до викладу подій своєї сучасності, Шерер дозволяє собі більш відверто висловлювати особисті судження та наводити оригінальний матеріал. Маючи неприховану симпатію до волелюбного й непокірного українського козацтва, автор детально висвітлює поступове нищення російським самодержавством козацьких прав і свобод, а, зрештою, й самого козацького стану в Україні, яку тепер перейменовано на Малоросію.

Значну увагу історик приділяє розгляду карколомних для України подій 1708-1709 рр. Він жодним чином не засуджує перехід Мазепи на бік шведського короля, розуміючи патріотичні мотиви такого відчайдушного кроку. Шерер зазначає, що Петро I брутально порушив ті права, які були гарантовані козакам його батьком при входженні України до складу Росії, й це викликало різке невдоволення серед українського населення[4]. Мазепа, маючи прихильність козаків, вирішив скористатися російсько-шведською війною, щоб відродити незалежність своєї держави. Зав'язавши секретні зносини з Карлом XII, гетьман пообіцяв тому підняти козацьке повстання проти Росії, коли той наблизиться до України. Проте, як зазначає французький історик, шведський король припустився фатальної помилки, не скориставшись одразу пропозицією Мазепи[5]. Іншою вирішальною помилкою шведського короля, на думку Шерера, стало надання ним росіянам можливості зруйнувати Батурин[6].

---

[1] Там само. – С. 62.
[2] *Tisserand R*. La vie d'un peuple. L'Ukraine... – P. 188.
[3] [*Schérer J.-B.*]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie... – T. 3. – P. 241.
[4] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 205-207; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 119-120.
[5] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 207; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 120.
[6] *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 211; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 122.

Розглядаючи знищення гетьманської столиці, Шерер наводить переказ про те, як зраділий Петро I був ладний поставити Меншикова на чолі України, однак той обачливо відмовився від такої честі, аргументуючи цей вчинок небажанням посилювати обурення українців діями росіян, на що цар відповів бажанням назавжди скасувати гетьманство після смерті Скоропадського[1]. Прикметно те, що Шерер не лише дає поважну оцінку Мазепі, але й уникає наведення вже поширених на той час у літературі авторитетних вольтерівських дефініцій.

Разом з тим історик постійно наголошує на жорстокому поводженні росіян в Україні, згадуючи страшні розправи над козаками в Батурині, на Січі та поблизу Переволочної.

Доволі детально висвітлено в «Анналах Малоросії» героїчну оборону Веприка. Автор дає високу оцінку мужності мешканців цього містечка, які впродовж тривалого часу чинили опір шведським загарбникам. Він захоплюється подвигом міщан, «озброєних кілками та косами», а також їхніх жінок і дітей, які до останньої миті надавали тим всіляку допомогу, стримуючи навалу чужоземних завойовників. Ця героїчна загибель маленького міста, не забуває додати Шерер, відбувалася «на очах російської армії, яка стояла лише за три льє звідси»[2].

Історик визнає, що шведи програли війну в Україні ще задовго до Полтави, припустившися невиправних помилок. Але й під Полтавою, на його думку, вони мали значні прорахунки, які, зрештою, призвели до нищівної поразки та капітуляції решток армії поблизу Переволочної.

Шерер яскраво показує, що ставлення росіян до козаків-мазепинців докорінним чином відрізнялося від їхнього поводження з полоненими шведами. Якщо останнім зберігали життя та навіть майно, то захоплених козаків нещадно катували, а потім безжалісно страчували. Історик наводить факти, коли деякі козаки, намагаючись врятуватися після поразки під Полтавою, переодягалися у шведське вбрання, ховали виголені голови під перуками. Проте цих переодягнених людей росіяни з легкістю розпізнавали, піддаючи страшній долі інших мазепинців[3].

Завдяки Шереру здобуло поширення твердження, повторене автором двічі, про перехід гетьмана-вигнанця Орлика в ислам. В «Анналах Малоросії» зазначено: «Цей новий гетьман так само залишався у Бендерах. Згодом він прийняв мусульманство й одружився з турчанкою, від якої мав багато дітей»[4]. Втім, в даному випадку французький автор тільки повторив слова Мишецького з його нарису про запорожців[5]. Вся детальна подальша

---

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 210-211; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 122.

[2] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 213-214; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 123.

[3] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 226-228; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 128-129.

[4] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 232, 247; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 131, 138.

[5] [*Мышецкий С. И.*] История о казаках запорожских... – С. 20, 29.

розповідь про чвертьстолітнє перебування січовиків під кримсько-турецьким патронатом також є запозиченням з цього твору.

В той же час події, сучасником і певною мірою очевидцем яких він був сам, Шерер описує у відповідності до свого бачення. Історик зауважує, що Росія весь час була спрямована на обмеження та звуження української автономії, і навіть в часи прихильної до козацтва Єлизавети воно не припиняло зазнавати утиску своїх прав. На підтвердження своїх слів він наводить історію намагань запорозьких козаків відстояти за собою Чорний ліс (на теренах сучасної Кіровоградщини), яким здавна володіли їхні предки і який російська влада прагнула прилучити до Нової Сербії. Сподіваючись на монаршу справедливість, запорожці відправляли до двору імператриці депутації, які доводили, що «з незапам'ятних часів козаки володіли цим лісом і що, згідно з найдавнішими грамотами запорозьких козаків, Чорний ліс належав їм. Вони доводили, що їхні найдавніші отамани й кошові, як, наприклад, Сірко, зі своїми козаками порядкували у цьому лісі, маючи пасіки, що деревина, звана «кругляки» (*kruglik*), здавна належала їм і що, зрештою, ніхто й ніколи не ставив під сумнів їхні права на цей ліс… Але козацьких доводів навіть не слухали. А щоб покарати козаків за зухвалість їхніх вимог, у них було відібрано всі ці землі»[1]. Розповідь про цей акт несправедливості щодо козаків Шерер ще більше підсилює повідомленням про те, що всіх їхніх посланців запроторювали за грати, де ті гинули від горя й знущань. В утворенні Нової Сербії французький дослідник, подібно до січовиків, бачив не стільки оборонний задум російського уряду для відсічі кримським татарам, скільки засіб контролю над Запоріжжям і знаряддя постійного тиску на нього з метою його остаточного знищення[2].

Аналізуючи більш ніж столітнє російське панування на українських землях, Шерер приходить до логічного висновку: «Коли українські козаки піддалися Росії, то насамперед їм було підтверджено привілей володіння країною, що їм належала. Ці привілеї, хоч вони й були послідовно підтверджені всіма царями й куплені ціною козацької крові, зазнали однак тієї самої долі, що і всі інші привілеї. Їх намагалися скасувати або щонайменше відібрати один за одним від тих, хто з них користався»[3]. Спираючись на поширені при дворі чутки, Шерер відзначає, що справжньою причиною відправлення Розумовського у відставку Катериною II, можливо, стало «небажання мати справу з розумною людиною під час виконання проекту знищення Запорозької Січі та скасування привілеїв інших козаків в Україні»[4].

---

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 47-52; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 39-41.

[2] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 259-262; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 145-146.

[3] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 47-48; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 39-40.

[4] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 259-260; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 144.

За словами автора, тепер козакам було очевидно, що вони «не можуть чекати від уряду нічого, крім неприємностей»[1].

Шерер чітко зазначає, що врядування Румянцева в Україні мало на меті приведення цієї провінції до того ж стану, який існував і в інших провінціях імперії. Ігнорування давніх прав і законів України, прагнення утвердити тут нові порядки, дозвіл великоросіянам купувати землі в Малоросії, а малоросіянам у Великоросії, заохочення мішаних шлюбів між двома націями, насадження регулярних полків замість козацьких, запровадження кріпацтва – все це свідчило, що вирок Запоріжжю та козацькому ладу в Україні вже винесено[2]. Як зауважує дослідник, виконуючи волю уряду, Румянцев не зупинявся ні перед чим, щоб позбавити Україну її останніх прав. Будь-які спроби навіть висловлення мирного невдоволення нещадно каралися. Значно погіршилося становище селян. Шерер наводить кричущий приклад безцеремонного поводження імперських властей в Україні: «Російський двір здивував Європу, коли запитав хліборобсько-торговельне товариство у Санкт-Петербурзі, що буде вигідніше: залишити селян кріпаками чи відпустити їх на волю? Ще навіть не діждавшися відповіді, двір робив усе для скасування свободи, якою доти користувалися малоросійські селяни»[3]. Таке насадження рабства в європейській країні в той час, коли в самій Франції суспільство вже не сприймало тягаря феодального ладу, вжахало не тільки Шерера, але й всю передову громадськість.

Останнім реліктом колишньої козацької вольності ще залишалося Запоріжжя. Проте, як зазначає історик, знищення Січі вже було ділом вирішеним. Його тільки на деякий час відтермінувала нова війна з турками. «Запорозькі козаки ще раз добре себе показали, – пише Шерер, – особливо б'ючися з турками, своїми давніми й непримиренними ворогами. Невтомні, багаті на вигадки, вони обманювали противника, невідступно його переслідували, руйнували або забирали його запаси. Але все це замість довіри та прихильності з боку російського двору послужило для прискорення козацької руїни порівняно з попереднім задумом. Як тільки вони ослабили турків до того, що ті змушені були підписати мир у Кайнарджі, такий почесний для росіян, ці останні думали тільки про знищення тих, хто найбільше прислужився їхній перемозі»[4].

Розглядаючи ліквідацію Запоріжжя, Шерер наводить французький переклад повного тексту указу Катерини II про руйнування Січі, що стало останньою крапкою в існуванні козацької України[5]. На противагу запев-

---

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 260; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 145.

[2] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 260-266; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 145-148.

[3] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 262; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 146.

[4] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 256; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 142-143.

[5] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 267-279; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 148-154.

ненням російського уряду про доцільність і корисність такого кроку, автор вважає, що дане рішення завдало шкоди самій же імперії, позбавивши її надійного захисту на півдні. За визначенням Шерера, імперія «завершила тим, що знищила навіть саме ім'я запорозького козацтва всупереч власній вигоді, розвіявши по Росії його знедолені рештки»[1]. Знищенням Запорозької Січі автор закінчує розгляд історії українського козацтва. Хоча окремі його ремарки стосуються пізнішого часу. Наприклад, він згадує про намагання російського уряду підірвати дніпрові пороги та розширити русло Дніпра, щоб зробити його в цьому місці судноплавним[2].

Характеризуючи двотомні «Аннали Малоросії», треба відзначити, що певну авторську оригінальність має хіба що перший їх том, де міститься історичний, географічний, політичний і соціально-побутовий опис України, оскільки другий повністю складається з досить вільного і подекуди неточного перекладу «Короткого опису Малоросії» та документальних додатків. Відчувається, що при написанні першого тому свого твору Шерер використав значне коло як писемних джерел, так і усних повідомлень своїх інформаторів, а також власні спостереження. Маркевич був не зовсім справедливий, визначаючи в колі джерел Шерерових «Анналів Малоросії» тільки відомий твір Боплана та «Короткий опис Малоросії». Ця теза була згодом повторена істориком Михайлом Івановичем Марченком (1902-1983)[3]. Втім, свого часу Горленко зауважував, що «Аннали Малоросії» – це «перевод, с перестановкой глав, старинной рукописи князя Мышецкого о Запорожцах»[4]. Дане зауваження дуже близьке до істини, оскільки праця Мишецького дійсно склала основу для нарису Шерера. Щоправда, далі Горленко недоречно називав Шерера «домашнім лікарем у графа Кирила Розумовського», плутаючи цього француза з іншим його земляком і автором нарису про Україну – Леклерком[5].

Як вже можна було побачити, французький дослідник скористався матеріалами, вміщеними Рубаном до своєї розвідки «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России», свідчення про Запоріжжя він запозичив з рукописного твору Мишецького, повідомлення про побут і звичаї козаків взяв у Боплана, опис Хмельниччини у Шевальє. Багато відомостей, особливо стосовно останнього періоду існування українського козацтва, Шерер подав, спираючись на власний досвід або занотувавши звістки своїх інформаторів.

Крім того, Шерер працював з цінними історичними документами, значну частину текстів яких вмістив у другому томі в якості додатків до своєї роботи. Ця частина «Анналів Малоросії» залишилася поза межами пере-

---

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 132; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 82.

[2] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 115-116; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 74.

[3] *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 259 с. – С. 80.

[4] *Горленко В. П.* Украина в изображениях французов... – С. 133.

[5] Там само.

кладу Коптілова, зважаючи на можливість ознайомлення українського читача з автентичними текстами даних документів.

Ці важливі джерела, розташовані в цілому у хронологічному порядку, подано наступним чином: A) «Угода про щорічну данину, яку польські королі обіцяли сплачувати татарському хану» (додано латинський текст); B) «Лист польського короля Яна-Казимира могутньому хану Великої Орди», написаний 15 серпня 1649 р. під Зборовом; C) «Мирна угода між королем і польською Річчю Посполитою з одного боку та кримським ханом – з іншого, укладена та підписана 17 серпня 1649 р. у Зборові»; D) «Мирна угода між королем і польською Річчю Посполитою з одного боку та запорозькими козаками – з іншого, укладена та підписана 17 серпня 1649 р. у Зборові»; E) «Мирна угода між королем і польською Річчю Посполитою з одного боку та гетьманом Богданом Хмельницьким – з іншого, укладена та підписана у Білій Церкві»; F) «Мирна угода, укладена між польським королем і російським царем в Андрусові в 1667 р.» та «Підтвердження мирної угоди, підписаної в Андрусові між Польським королівством і Московською імперією, укладене в Кадиному [у Шерера помилково позначено – *Radzin* – Є.Л.] 17 березня 1670 р.» (додано латинський текст); G) «Подовження 13-річного перемир'я, погоджене 17 серпня 1678 р.» (додано латинський текст); H) «Угода про капітуляцію, укладена між фельдмаршалом князем Меншиковим і генералом графом Левенгауптом та шведськими військами під його командуванням» (Переволочна, 30 червня 1709 р.); I) «Лист султана Мурада, імператора турків, польському королю Стефану Баторію, у якому той скаржиться йому на збитки, спричинені козаками в Молдавії» від 10 березня 1578 р. (додано латинський текст); K) «Конвенція, укладена між польським королем Казимиром і Хмельницьким-сином, гетьманом козаків» (18 жовтня 1660 р.); L) «Угода про капітуляцію, укладена між російськими військами під проводом воєводи Шереметєва, поляками та татарами» (1 листопада 1660 р.); M) указ Петра I про призначення майора Івана Кокошкіна [у Шерера – *Kokoschnikoff* – Є. Л.] стародубським полковником від 22 жовтня 1723 р. та інструкція, дана йому; N) указ Петра II про призначення козацької старшини в Малоросії від 18 березня 1729 р. за клопотанням Данила Апостола та «Рішення його величності, дані за погодженням з Таємною імперською радою, на пункти, запропоновані гетьманом Данилом Апостолом»; O) указ імператриці Анни Іоаннівни про утворення в Малоросії правління гетьманського уряду (31 січня 1734 р.) та «Інструкція, у відповідності до якої ті, хто будуть призначені на чолі уряду Малоросії замість гетьмана, повинні діяти»[1].

Треба зауважити, що крім вищезгаданих документів, поданих у додатках, деякі важливі джерела розкидано по всьому тексту «Анналів Малоросії», як, наприклад, указ Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі.

Цікаво, що ігноруючи посилання на історичні твори, використані ним під час своїх українознавчих студій, Шерер в той же час посилається на

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 228-384.

роботи відомих науковців-натуралістів, котрі займалися вивченням української природи, таких як Карл Лінней (1707-1778), Петер-Симон Паллас (1741-1811), Самуель-Георг-Готліб Гмелін (1744-1774), Іван Іванович Лепьохін (1740-1802).

Оскільки докладного огляду джерельної бази Шерерових «Анналів» раніше здійснено не було, гадаємо було б доречно більш детально звернутися до цього питання. Якщо з другим томом, здається, все більш-менш зрозуміло – це переклад «Короткого опису Малоросії», доповнений документальними додатками, то перший том представляє собою поєднання частин і окремих повідомлень з кількох творів, про які зазначалося вище. На наш погляд, доцільно подати структуру цього тому з наведенням використаних Шерером джерел у вигляді наступної таблиці

Шерер. «Аннали Малоросії». І том			Використане Шерером джерело	
Розділ	Сторінки за французьким виданням 1788 р.	Сторінки за українським виданням 1994 р. (у перекладі В.В.Коптілова)	Назва джерела	Відповідні сторінки
І. Загальні відомості про Україну, або Малоросію, та про її населення	1-17	19-25	В цілому розділ має оригінальний характер. Деякі свідчення, зокрема, про український чорнозем, солевидобування, вивіз товарів до Данцига Шерер наводив у своїй «Історії російської торгівлі» (Р. 173-185). Координати Малоросії наведено за Рубаном (С. 1). Повідомлення про зруйнування Києва Батиєм, захоплення цього міста Міндовгом, княжіння та смерть Семеона Олельковича (помилково датовану 1340 р.) тощо подано за «Коротким описом Малоросії» (С. 211-212). Тезу про хозарське походження козаків наведено за Мишецьким (С. 1-3). Інформацію про нальоти сарани та мошкари, гостець, визнання козацької мови діалектом польської запозичено в Шевальє (С. 44-46; Part II, P. 33-38), який у свою чергу більшість з цих свідчень взяв у Боплана		

II. Опис течії Дніпра від річки Самари до міст Очакова та Кінбурна, приток цієї ріки зі згадками про визначні міста та місцевості, про фортеці, збудовані на берегах цих річок у давнину чи останнім часом, а також про місцевості, де козаки мають свої домівки	18-29	25-30	Мишецький	59-66
III. Річки, укріплені міста та пороги, що існують на Дніпрі від гирла Самари до Очакова	29-43	31-37	Мишецький	66-73
	43-45	37-38	Рубан	2-3
	45-47	38-39	Мишецький	75-77
IV. Про межі володінь запорозьких і українських козаків	47-52	40-41	Розділ написано Шерером на підставі зібраних свідчень	
V. Про поділ козаків України на полки	52-65	42-48	Рубан	4-12
	65-66	48-49	Вставка про українські товари та про приручення українцями диких качок і гусей має оригінальний характер. Цю інформацію наведено також в інших творах Шерера: «Історії російської торгівлі» (Р. 173-185) та «Анекдотах про російський двір» (Р. 134)	
VI. Про історію запорозьких та українських козаків аж до тих часів, коли вони звикли до осілого життя	66-72	50-52	Мишецький	1-4
VII. Про обов'язки та посади запорозьких та малоросійських козаків	72-81	52-56	Рубан	13-20
VIII. Про колишній і нинішній уряд Малоросії	81-93	57-62	Рубан	21-30
	93-94	62-63	Вставка про українську торгівлю має оригінальний характер. Цю ж інформацію наведено в «Історії російської торгівлі»	
IX. Деякі звичаї запорозьких козаків і козаків Малоросії	95-111	63-71	В цілому переказ свідчень Боплана (С. 73-82; Р. 97-108), однак з додаванням багатьох нових деталей	

X. Населення Малоросії	111-116	72-74	Рубан	83-88
XI. Риба, яка водиться в Малоросії	117-118	74-75	Мишецький	77
XII. Тварини, що водяться на берегах Дніпра та на островах цієї ріки	119	75	Мишецький	77
XIII. Птахи, що водяться поблизу Дніпра	119-120	75	Мишецький	77-78
XIV. Плодові та інші дерева, які ростуть поблизу Дніпра	120	76	Мишецький	78
XV. Яким чином запорозькі козаки стали сильніші за турків	121-132	76-82	переказ Боплана	C. 41, 68-72; P. 56-57, 91-107
XVI. Історія незгод між козаками, королем та Річчю Посполитою	132-193	82-112	переказ Шевальє	C. 23-183; Part II, P. 1-219
	193-199	112-115	Короткий опис Малоросії	234-238
XVII. Умови, на яких козаки піддалися Росії	199-204	116-118	частково Короткий опис Малоросії	239-240
XVIII. Як козаки перейшли під панування Карла XII, а згодом – кримського хана і як вони служили ханові	205-231	119-136	Частково інформацію запозичено з «Короткого опису Малоросії» (299-301) та з праці Мишецького (18-20), багато оригінальних свідчень стосовно подій 1708-1709 рр.	
	231-243	130-136	Мишецький	20-27
XIX. Від підкорення запорожців владі Росії до припинення їх існування	244-256	136-143	Мишецький, окрім останніх двох абзаців	27-32
XX. Про знищення Запорозької Січі	257-279	143-154	Розділ має оригінальний характер, повністю наведено указ 1775 р. про ліквідацію Січі	
XXI. Про давні місця поселення запорозьких козаків, які утворювали те, що звалося їхньою Січчю	280-281	155-156	Мишецький	9-10
XXII. Про те, як громада запорозьких козаків приймала нових коза-	282-286	156-158	Багато запозичень з твору Шевальє, зокрема, порівняння козаків з французькими вільними стрільця-	

ків, та про їхню назву			ми часів Карла VII мальтійськими рицарями (С. 31-33; Part I, P. 14-17)	
XXIII. Про головну старшину запорозьких козаків	287-290	159-161	Мишецький	33-36
XIV. Про загальні збори запорозьких козаків на ради	290-302	161-166	Мишецький	36-43
XXV. Про посаду отамана та про його владу у куренях	302-303	167-168	Мишецький	43-44
XXVI. Про прибутки отаманів	304-305	168	Мишецький	51
XXVII. Про канцелярію запорозьких козаків	306	169	Мишецький	46-47
XXVIII. Про кошового, його помічників та їхні прибутки	307-311	169-171	Мишецький	48-51
XXIX. Звичаї запорозьких козаків	311-316	172-174	Мишецький	52-56
XXX. Про особливості релігії в запорозьких козаків та в Малоросії	317-322	175-178	Шевальє	С. 46-51; Part I, P. 38-46
	322-325	178-179	Мишецький	44-46
XXXI. Закони запорозьких козаків і Малоросії і злочини, які вони вважали за найгірші	326-328	179-181	Мишецький	56-59

Публікації, за якими було зроблене дане співставлення

- *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Меріме Проспер. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.
- *Краткое описание Малороссии* // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания Исторического». Издана Киевскою временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: В типографии К. Н. Милевскаго, 1878. – XVIII+471 с. – С. 211-319.
- [*Мышецкий С. И.*] История о казаках запорожских. Как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженера команды. – Одесса: В городской типографии, 1851. – V+92 с. – С. 1-78.
- *Рубан В. Г*. Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая из разных мест собраны и изданы в свет Васильем Рубаном. – СПб., 1773. – 91 с.

- *Шевальє П'єр*. Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з фр. Ю. Назаренко. – К.: Томіріс, 1993. — 224 с.
- *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie / Introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky. – P.: L'Harmattan, 2002. – 158 p.
- *Chevalier Pierre*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine, Païs, Moeurs, Gouvernement & Religion. Et un autre des Tartares Précopites. Part I. Discours des Pays, Moeurs, Gouvernement, Origine & Religion des Cosaques. Part II. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. – P.: Chez Thomas Jolly, 1668. – 300 p.
- [*Schérer Jean-Benoît*]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 1. – XII+227 p. – P.134.
- *Schérer Jean-Benoît*. Histoire raisonnée du commerce de la Russie. – P.: Chez Cuchet, 1788. – T. 1. – XII+293 p. – P.173-185.

Безумовно, така велика робота зі збору, опрацювання та перекладу цієї різнорідної документації не могла обійтися без допомоги представників з України. Як відомо, у Петербурзі тоді було багато освічених українців. Історик Олександр Петрович Оглоблин (1899-1992) висунув припущення про вплив на погляди Шерера Григорія Полетики та членів Новгород-Сіверського патріотичного гуртка[1]. Цю ж тезу, посилаючись на Оглоблина, наводив і російський історик Микола Іванович Ульянов[2]. Про зв'язок Шерера з українськими автономістами, з кола яких походила й «Історія Русів», робив припущення Борщак[3].

Не спростовуючи дану гіпотезу, яка виглядає доволі правдоподібною, зважаючи на можливий факт знайомства Шерера з Полетикою, висловимо свої міркування щодо можливої постаті помічника-українця, який допоміг у створенні «Анналів Малоросії». Здається, його ім'я можна визначити з великою долею ймовірності. Найвірогідніше ним був Василь Рубан, про запозичення Шерером матеріалів з праці якого «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России» вже йшла мова. Французький історик використав, зокрема, з цього твору частково повідомлення про географічний опис Малоросії, свідчення про поділ України на полки з переліком головних полкових міст, інформацію про козацькі посади та посадові обов'язки, судочинство[4]. Хоча не можна говорити, що Шерер просто скопіював інформацію у Рубана. Дані повідомлення перемежаються доволі змістовними вставками, що походять з інших джерел.

Кілька підстав дозволяють припустити безпосередній вплив Рубана на зміст «Анналів Малоросії». Як відомо, саме в той час останній активно

[1] *Оглоблин О*. «Annales de la Petite-Russie» Шерера й «История Русов» // Науковий збірник УВУ в Мюнхені (ювілейне видання). – Мюнхен, 1948. – Т. 5. – С. 87-94.
[2] *Ульянов Н. И*. Украинский сепаратизм. – М.: Изд-во «Эксмо», Изд-во «Алгоритм», 2004. – 416 с. – С. 173.
[3] *Борщак І*. Французький текст промови Мазепи // Україна. – 1950. – Ч. 3. – С. 196.
[4] Рубан В. Г. Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России… – 1773. – С.1-30.

збирав українознавчі матеріали, вміщені, як вже зазначалося, до його розвідки «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России», а згодом у доповненому й переробленому вигляді подані в наступній праці «Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год»[1]. Вочевидь, обидві книги були написані та видані на замовлення тодішнього генерал-губернатора Малоросії Румянцева-Задунайського за матеріалами зібраними його службовцями. Принаймні, вони обидві мають розлогі присвяти на честь цього російського високопосадовця. Одним з головних джерел «Краткой летописи Малыя России» Рубана став «Короткий опис Малоросії», переданий йому Георгієм Кониським. Про це сам Рубан повідомляє у вступному слові до своєї праці. Як вже зазначалося, французький переклад тексту саме цього твору було повністю наведено Шерером у другому томі своїх «Анналів». Оскільки французький дослідник залишив Росію в 1775 р., а щойно згаданий твір Рубана був опублікований лише в 1777 р., найбільш вірогідно Шерер міг ознайомитися саме з рукописом, отриманим Рубаном від Конського чи з одним з його списків.

В той же час Рубан як ніхто інший підходить на роль інформатора Шерера в справах Запоріжжя, де перебував у зв'язку зі своєю службовою діяльністю на початку 1760-х рр.[2] Чудово володіючи французькою мовою, про що свідчать його численні переклади з цієї мови на російську, Рубан міг з легкістю розтлумачувати іноземному дослідникові України незрозумілі тому слова та речі.

Ще одним непрямим підтвердженням контактів між Рубаном і Шерером може слугувати наведення останнім тексту грамоти 1773 р. про прийняття «генерал-лейтенанта Н…» до складу Кущівського куреня (*la communauté Kusovienne*) Запорозької Січі[3]. Очевидно, тут йдеться про козака Грицька Нечесу – Потьомкіна, котрий записався до того ж куреня, що й кошовий отаман Петро Калнишевський. Шерер зазначає, що він особисто ознайомився з цим документом, і не тільки наводить його зміст, але й описує у подробицях його деталі, зокрема, печатку. З біографії Рубана відомо, що той в 1774 р. посів місце особистого секретаря найсвітлішого князя й

---

[1] *Рубан В. Г.* Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России… – СПб., 1773. – 91 с.; *Рубан В. Г.* Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, 1773 г. / Підготовка до друку та коментар В. В. Кравченка // Схід-Захід: Історико-культурний збірник. – Вип. 3. – Харків: Майдан, 2001. – С. 268-317; *Рубан В. Г.* Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральних старшин, полковников и иерархов; також землеописания, с показаним городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений. Издана Васильем Григорьевичем Рубаном, господином коллежским ассессором и Вольного Росийского Собрания, при Императорском Московском Университете, членом. – СПб.: Печатано при Артиллерийском и Инженерном шляхетном кадетском корпусе у содержателя типографии Х. Ф. Клена, 1777. – 242 с.

[2] *Ельницкий А. Е.* Рубан Василий Григорьевич // Русский библиографический словарь. Издаваемый Русским историческим обществом. – Том Романова-Рясовский. – Петроград: Типография АО «Кадима», 1918. – 817 с. – С. 368-383.

[3] [*Schérer J.-B.*]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie... – T. 4. – P. 136-138.

очолював його канцелярію впродовж 17 років, аж до смерті свого патрона[1]. Видається цілком логічним, що, завідуючи паперами Потьомкіна, Рубан міг ознайомити з їх змістом Шерера.

Звертаючи увагу на подібний фактаж у працях Рубана та Шерера, варто зауважити, що висвітлення подій у цих двох авторів має кардинальну відмінність. Якщо перший, безумовно, схвалює всю політику російського уряду в Україні, говорячи про її користь для цієї провінції, то другий піддає її нищівній критиці, доводячи її шкідливість для українців. На відміну від Рубана, який при розгляді поступового нищення козацького ладу на теренах України царським самодержавством, повністю виправдовує цю діяльність уряду, французький історик відверто стає на бік населення України, не лише захищаючи його соціальні, політичні та економічні прагнення, але й намагаючись донести до європейської громадськості позицію того народа, права якого раніше здебільшого ігнорувалися.

Крім власне історичної складової, «Аннали Малоросії» мають значний географічний, етнографічний, природознавчий і статистичний компонент. Спираючись в цілому на твори Боплана, Шевальє, Мишецького та Рубана, автор наводить довідки про полковий устрій України, її міста та річки, рослинний і тваринний світ, кількість населення, побут і звичаї українців. Це перетворює даний нарис на важливе історичне джерело.

«Аннали Малоросії» відіграли визначну роль у формуванні наукового підходу до вивчення козацького періоду в історії України. Цей твір став важливою віхою у розвитку козакознавчих досліджень у Франції. Його автор жив і творив у той час, коли доба українських козаків відходила в минуле, остаточно поступаючись місцем імперському ладу на теренах колишньої «козацької країни», перетвореній тепер на південно-західну провінцію Росії. Праця Шерера є унікальною у багатьох відношеннях. Вперше було зібрано, опрацьовано й систематизовано найбільш об'ємний фактичний матеріал, який стосувався діяльності українських козаків. «Аннали Малоросії» стали першим цілісним науковим дослідженням, присвяченим повному комплексному історичному розгляду козацької України. В той же час дана праця була останньою розвідкою, автор якої мав змогу досліджувати «країну козаків», безпосередньо спостерігаючи за нею з натури. Самі головні герої цього твору набули дещо ідеалізованого вигляду шляхетних лицарів, що покладають свої сили та життя на захист своєї вітчизни та свободи. Багато джерельних свідчень, наведених Шерером у своїй книзі, було опубліковано ним вперше, що створило підґрунтя для подальшого наукового вивчення історії українського козацтва. Всі подальші західні дослідники цього питання обов'язково використовували у своїх наукових студіях «Аннали Малоросії». Слідом за Леклерком, Шерер, спираючись на місцеві джерела, обґрунтував у французькій історіографії концепцію українського хозяризму. Головною характерною рисою твору стало те, що його автор виразно висвітлював і захищав українську автономістичну позицію, наголошуючи на

[1] *Ельницкий А. Е.* Рубан Василий Григорьевич... – С. 368-383.

праві козаків мати свою державність, а також нещадно критикував насадження царизмом феодально-кріпосницьких порядків в Україні, стаючи на бік рядового населення.

Аналіз українознавчого доробку Шерера був би неповним, якщо залишити поза увагою ще один твір, частково пов'язаний з розглядом історії України. Мова йде про його «Цікаві та секретні анекдоти про російський двір, отримані з його архівів; з кількома окремими анекдотами про різні народи цієї імперії, опубліковані мандрівником, який провів тринадцять років у Росії». Цей твір було опубліковано у вигляді 6-томного видання в Парижі у 1792 р. Власне роботу над цією книгою Шерер анонсував ще в своїх «Анналах Малоросії»[1]. Аналіз змісту цих «Анекдотів про російський двір», що містять значні та детальні екскурси до української історії, доповнює наше уявлення про бачення Шерером минувшини «козацької країни».

В цілому твір присвячено життю вищої російської знаті, яке автору було достаньо відоме з власного досвіду. Виклад подій Шерер доводить до кінця 1780-х рр., тобто часу написання своєї праці. Так, він згадує, зокрема, про штурм Очакова (17 грудня 1788 р.), про склад і місце розташування полків з армій Румянцева-Задунайського та Потьомкіна[2].

Переповідаючи чутки та плітки, поширені в придворних колах Петербурга, Шерер, природно, багато уваги приділяє у своїх «Анекдотах» братам Олексію та Кирилу Розумовським. Так, він згадує як очевидець про турботу за Олексієм імператриці Єлизавети, яка одного морозяного вечора власноруч «поправила тому шапку на голові, і ретельно поправила одяг, щоб захистити його від морозу»[3]. При цьому автор переказує поголоску про те, що Єлизавета й Олексій були таємно одружені. Історик зауважує, що Анічків палац, у якому жив цей фаворит, тепер подаровано Потьомкіну новою царицею, натякаючи таким чином на своєрідну спадкоємність фаворотизму.

Також він наводить анекдотичний випадок з жартом великого князя Петра Федоровича, майбутнього імператора, коли той наказав подарувати Олексію Розумовському, «одному з наймогутніших царедворців, в день його народження сокиру на подушці з червоного сатину, щоб показати, що його може очікувати, коли князь зійде на трон»[4]. Далі Шерер згадує, як забавлявся Петро III, зійшовши на престол, зі страху фаворита своєї тітки перед можливою розправою[5].

Ще більше уваги автор приділяє Кирилу, якого називає «українським селянином», який на виклик свого старшого брата «прибув з глибин України, своєї батьківщини, до Санкт-Петербурга з триструнною гітарою, поши-

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. XIII; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 13.
[2] [*Schérer J.-B.*]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie... – T. 1. – P. 137; T. 4. – P. 294-306.
[3] Ibid. – T. 6. – P. 92.
[4] Ibid. – P. 195-196.
[5] Ibid. – P. 197-198.

реною серед українців»[1]. Вочевидь, під цим музичним інструментом Шерер розуміє кобзу, хоча далі позначає його як балалайку (*balaleiga*).

Найдетальніше історик зупиняється на участі гетьмана в перевороті 1762 р., сучасником і очевидцем якого він, поза сумнівом, був сам. Історик зазначає про близькість Розумовського до Петра III, разом з яким той брав участь у численних застіллях. Завдяки хитрості й підлабузництву гетьману вдалося втертися в довіру до царя. Однак, незважаючи на зовнішню прихильність, Розумовський мав всі підстави побоюватися нового правителя. Той не приховував бажання поставити на чолі України свого фаворита Гудовича та постійно кепкував з низького походження Кирила. Тож останній прийняв найдіяльнішу участь у змові проти царя на користь його дружини[2].

Принагідно відзначимо, що Шерер одним з перших серед дослідників звернувся до загадкової постаті так званої «княжни Тараканової», коротко переказавши історію її викрадення Орловим, що набула такого резонансу в Європі. Не висловлюючи особистої думки щодо її походження, він зазначає, що за деякими свідченнями ця жінка була дочкою Єлизавети й Олексія Розумовського[3].

Згадуючи події попереднього часу, Шерер наводить звістку про таємну домовленість між Біроном і Мініхом, згідно якої останній за сприяння першого мав отримати посаду гетьмана. Невиконання цієї обіцянки стало однією з причин розладу між ними та участі Мініха у змові проти Бірона[4].

Пишучи про Росію, Шерер, звичайно, досить часто звертається до минулого України, сягаючи подекуди часів античності. Наприклад, він зазначає, що саме тут відбувалася славнозвісна війна скіфів з персами; як вже зазначалося, висуває припущення про побутування на українських землях фінів і лопарів, котрих вважає відгалуженням гунів[5]. Доволі багато в нього звернень і до давньоруської доби. Між іншим, він згадує про місію Рубрукиса в XIII ст.[6] Але найбільш цікавими та змістовними у Шерера є огляди історії українського козацтва. Частково він дублює факти, наведені в «Анналах Малоросії», наприклад, при описі володінь і звичаїв запорозьких козаків, розповіді про зруйнування Батурина Меншиковим[7] тощо. Однак нерідко він подає новий матеріал, відсутній у попередній праці. Так, він детальніше розкриває підступний механізм знищення Січі в 1775 р., про який лише побіжно згадував раніше[8].

Чисельність запорозького козацтва на момент руйнування Січі історик обраховує в 54 000 чол., зауважуючи, що це було одне з найбільших

[1] Ibid. – P. 102.
[2] Ibid. – P. 103-105.
[3] Ibid. – P. 92-93.
[4] Ibid. – T. 4. – P. 183-184, 233.
[5] Ibid. – T. 2. – P. 137; T. 3. – P. 241.
[6] Ibid. – T. 3. – P. 138.
[7] Ibid. – T. 4. – P. 138-141, 261-263; T. 5. – P. 210-211.
[8] Ibid. – T. 4. – P. 134-135.

збройних формувань імперії[1]. Відзначаючи, що до цієї козацької республіки приймалися всі охочі, Шерер повідомляє про прийняття до числа запорожців неодружених російських офіцерів і навіть генералів. Підтверджуючи свої слова, він наводить зміст вищезгаданої грамоти про прийняття до Кущівського куреня «генерал-лейтенанта Н…», в постаті якого вгадується Нечеса-Потьомкін[2]. Таке бажання російських військових він пояснює почесністю бути записаним до уславленого кошового товариства. Автор згадує, що ці «козаки» навіть отримували від Січі щоквартальну зарплатню в кілька копійок, однак оплата гінця, котрий привозив цей дріб'язок, набагато перевищувала вартість цих грошей.

Шерер відзначає повну байдужість, а подекуди й захват Європи, щодо знищення легендарного осідку запорожців Катериною II: «Наміри, здійснені Росією, щоб стерти їх зі списку народів, і саме виконання даного задуму викликали повне захоплення, якщо не філософів, то, принаймні, теоретиків у політиці»[3]. Втім, симпатизуючи козакам, автор і сам визнає, що ті вели «спосіб життя надзвичайний і не зовсім людський», а ліквідація Запоріжжя значно прискорила процес заселення цих південних земель і розвитку тут сільського господарства та промисловості. «Ця прекрасна країна почала освоюватися в цей час і сьогодні вкрита великими селами», – підсумовує Шерер[4]. Варто зауважити, що ці рядки писалися після гучної подорожі 1787 р., коли представникам західної публіки було показано відомі квітучі «потьомкінські села».

Залишаючи поза розглядом долю запорожців, що втекли за Дунай, окрім короткої згадки про залишення ними батьківщини[5], особливу увагу автор приділяє тим козакам, котрі залишилися на своїй землі. Він яскраво показує їхню інкорпорацію в російське суспільство: «Місцевим мешканцям був залишений єдиний вибір, або вступити на службу до російського війська, або залишитися в своєму краї, полишивши свій звичний спосіб життя надзвичайний і незовсім людський. Ті, хто не мали власності у 500 рублів, були змушені стати селянами й тяжко працювати на землі, а отже, перейти від безмежної свободи до найтяжчого рабства. Ті ж, хто мали власність більше, ніж 500 рублів, зайнялися комерцією. Багато хто з них вже були одружені й вели осідлий спосіб життя. Інших розподілили по ділянкам землі або ж використовували для інших цілей. Їхні старшини або найстарші люди стали наглядачами і сформували особливий рід знаті поміж них»[6].

Шерер також розглядає процес перетворення традиційних козацьких полків на регулярні військові частини імперії. Віддзеркалюючи офіційні твердження російського уряду, він зауважує, що з утворенням гусарських і пікі-

[1] Ibid. – P. 261.
[2] Ibid. – P. 136-137.
[3] Ibid. – P. 134.
[4] Ibid. – P. 135-136.
[5] Ibid. – T. 6. – P. 2.
[6] Ibid. – T. 4. – P. 135-136.

нерських полків на базі колишніх козацьких українці значною мірою виграли в економічному плані, позбувшись тягаря утримання козацьких загонів. В той же час автор наголошує, що основний особовий склад цих нових військових формувань як і раніше становлять українці. Зауважимо, що автор використовує саме поняття «українці» (*les Ukrainiens*)[1].

Характеризуючи в цілому українознавчий доробок Шерера, треба зазначити, що серед його праць головне місце, звичайно, посідають «Аннали Малоросії», які презентують перехід від споглядально-описових творів і розрізнених коротких звісток про козаків до серйозного наукового вивчення цього феномену української історії та й загалом козацької доби в Україні. В той же час не варто нехтувати й іншими розвідками Шерера, які дозволяють краще зрозуміти його історичні підходи до вивчення України й подекуди доповнюють «Аннали Малоросії» фактичним матеріалом. Загалом творчість Шерера припадає на перехідний час від козацького періоду в Україні до суто імперського, й це ще більше посилює цінність його робіт, оскільки він писав одночасно і як дослідник, і як сучасник, і як значною мірою очевидець. Своїми розвідками Шерер заклав наукові підвалини вивчення історії українського козацтва.

4. 12. Кінець козацької України в творах французьких авторів рубежу XVIII-XIX ст. Українське питання у французькій революційній публіцистиці

Зречення престолу Шагін-Гіреєм та російська анексія Криму в 1783 р. спричинили тривогу в Європі. Франція, що традиційно мала сильні позиції в причорноморському регіоні, втрачала значну частину свого впливу, поступаючись Росії. В цей час Версаль намагається ретельно стежити за розвитком діяльності уряду Катерини II на теренах колишнього Кримського ханства. Французькі представники активно вивчають на місцях наслідки нещодавніх геополітичних змін. В цьому відношенні має цікавість праця відомого французького політика та мандрівника Шарля-Александра-Балтазара-Франсуа де Поля де Баер-Дюолана (1751-1825), присвячена його подорожі через Україну до Каспію в 1784 р. Автор докладно описує своє перебування в Києві та цікавинки цього міста, шлях Дніпром до Херсона тощо. Згадує він і про запорозьких козаків, котрі нещодавно були розігнані царицею. Мандрівник відзначає дієве зміцнення російського панування в новоприєднаних провінціях[2].

---

[1] Ibid. – T. 5. – P. 54-55, 60.

[2] *Baert-Duholant Ch.-A.-B.-F. de Paule de*. Mémoires historiques et géographiques sur les pays situés entre la Mer Noire et la Mer Caspienne, contenant des détails nouveaux sur les peuples qui les habitent, des observations relatives à la topographie ancienne et moderne de cette contrée, avec un vocabulaire des dialectes du Caucase et deux cartes géographiques, auxquels

Включення Кримського ханства до складу Росії, хоча й шокувало європейські двори, все ж таки розглядалося як крок логічний, прогнозований і давно очікуваний. Наприклад, французький дипломат і резидент у Константинополі граф Луї-Франсуа де Фер'єр-Совбьоф (1762-1814), який залишив докладний звіт про свою діяльність у Туреччині, згадував, що будівництво росіянами Херсона (1778) та швидкий розвиток міста, по суті, означали, що вирок незалежності Криму в Петербурзі вже винесено, а його реалізація рано чи пізно мала здійснитися[1]. Цікаво те, що, постійно відзначаючи політичний і військовий талант Потьомкіна, автор так і не вивчив правильне звучання його прізвища, котре подає як «Понтанкін» (*Pontankin*).

Багато мандруючи у своїх дипломатичних і розвідницьких місіях, Фер'єр-Совбьоф мав змогу збирати найсвіжішу та найповнішу інформацію про перебіг подій і ситуацію в регіоні для Версаля. Саме вона стала основою його «Історичних, політичних і географічних мемуарів про подорожі», виданих у Парижі в 1790 р., де події доведено до актуального часу. Так, стосовно нової російсько-турецької війни, яка була в розпалі, автор пророче заявляє наприкінці твору, що росіяни неодмінно захоплять Ізмаїл, який представляє для них стратегічний інтерес[2]. Як відомо, це передбачення реалізувалося незабаром після виходу праці Фер'єра-Совбьофа в світ. 22 грудня 1790 р. війська Суворова взяли цю фортецю, яка вважалася неприступною, при чому в цьому штурмі активну роль відіграли й рештки запорожців на російській службі. Однак сам французький резидент про участь козаків у війні не згадує, очевидно, не надаючи їй важливого значення, хоча самій війні в нього приділено багато уваги. Наприклад, він висвітлює події, що передували відкриттю бойових дій. Зокрема, гучну подорож Катерини II до Криму. Фер'єр-Совбьоф вважає, що це показне дійство проводилося з таким розголосом навмисне, щоб спровокувати турків на відвертий конфлікт. «На подив всіх політичних кабінетів Європи турки оголосили війну російській імператриці. Це, без сумніву, результат херсонської подорожі» – резюмує автор[3]. Багато місця в творі відведено облозі та бойовим діям навколо Очакова в 1788 р., укріплення якого модернізувалися та добудовувалися під керівництвом французького військового інженера Андре-Жозефа де Лафіта, або Лафіта-Клаве (1740-1794)[4]. Не забуває Фер'єр-Совбьоф відзначити важливу роль у припиненні згубного для Османської імперії конфлікту 1768-1774 рр. французького посла у Константинополі в

---

on a joint un voyage en Crimée et dans les parties méridionales de l'empire Russe. – P.: Jansen, Perroneau, 1797. – 98+84+66 p.

[1] *Ferrières-Sauvebeuf L.-F. de, comte*. Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières-Sauvebeuf. – P.: Chez Buisson, Libraire, 1790. – T. 1. – XXIV+298 p. – P. 58-64.

[2] *Ferrières-Sauvebeuf L.-F. de, comte*. Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières-Sauvebeuf. – P.: Chez Buisson, Libraire, 1790. – T. 2. – X+303 p. – P. 298.

[3] Ibid. – T. 1. – P. 71.

[4] Ibid. – P. 55.

1768-1785 рр. графа Франсуа-Емануеля Гінара де Сен-Прі (1735-1821)[1]. Як відомо, останній у подробицях інформував Версаль про значення України у протистоянні між Стамбулом і Петербургом та про політику султанського й царського урядів стосовно колишньої «країни козаків»[2]. Цікаво, що доля сина цього посла – Армана-Емануеля-Шарля Гінара де Сен-Прі, або на російській службі Карла Францевича де Сен-Прі (1782-1863) була дуже тісно пов'язана з Україною, оскільки він був подільським і херсонським губернатором, а також цивільним губернатором Одеси. Перебуваючи на посаді подільського губернатора, Карл Францевич де Сен-Прі дуже дбав про «обрусение» довіреного йому краю[3].

Повертаючись до Фер'єра-Совбоьфа, зауважимо, що автор постійно відзначає внесок своїх земляків у допомогу туркам в їхньому протиборстві з росіянами й австрійцями. Втім, хоча війна ще тривала, він не сумнівався в цілковитій перемозі царських військ.

Утвердження росіян на берегах Чорного моря й заснування тут великих портів викликало жвавий інтерес у французьких негоціантів. Вже згадуваний Антуан-Ігнас Антуан в 1781-1782 рр. здійснив подорож з Константинополя до Петербурга, основною метою якої було вивідати можливість торгівлі з Росією через Херсон. Під час зустрічей з російськими високопосадовцями генералом Ганнібалом, князем Потьомкіним, графом Воронцовим Антуан обстоював взаємовигідність проведення торгівлі між Францією та Росією через Херсон. Незабаром між двома державами було укладено торгівельну угоду. В Херсоні з'явилося французьке торгівельне представництво, яке очолював брат Антуана – Луї. Воно проіснувало до 1793 р., коли під впливом революційних подій у Франції й особливо страти Людовіка XVI багатьох французів було вислано за межі Росії, а торгівлю з Французькою республікою згорнуто[4]. Щоправда, така торгівля надалі кілька разів відновлювалася й припинялася в правління Павла I й Олександра I.

В 1805 р. Антуан опублікував свої спогади, роздуми, окремі господарські та нормативно-правові документи стосовно організації російсько-французької чорноморської торгівлі в останні десятиліття XVIII ст. та в перші роки XIX ст. Його праця вийшла у Парижі під назвою «Історичне есе про чорноморську комерцію та навігацію». Даний твір представляє собою значний джерелознавчий інтерес в плані вивчення економіки, господарсь-

---

[1] Ibid. – P. 54, 81-82.

[2] *Матвіїшин Я.* Українка в Департаменті Наземної армії Франції // Silva rerum. Збірник наукових праць на пошану професора А.Перналя / Редакційна колегія: Ярослав Дашкевич (відповідальний редактор), Павло Сохань, Олександр Маврін, Ростислав Сосса, Олег Голько; упорядник тому: Марія Вавричин / Ярослав Матвіїшин. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 259-285. – С. 269.

[3] *Beauvois D.* Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine: 1793-1830. – P.: CNRS Éditions, 2003. – 240 p. – P. 151-153, 218; *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с. – С. 187-188, 273.

[4] *Ollivier-Chakhnovskaia J.* Les francais expulsés de l'empire Russe par l'oukase de Catherine II du 8 fevrier 1793 // Cahiers du Monde russe. – 2005. - № 46/3. – Juillet-septembre. – P. 529-544. – P. 538.

кої діяльності та торгівлі у Північному Причорномор'ї на рубежі XVIII-XIX ст. Автор розглянув також комерційну діяльність багатьох українських міст, пов'язаних з чорноморськими портами, зокрема, Кременчука, Полтави, Ромен, Ніжина, Глухова, Стародуба, зазначивши основні товари, які вироблялися в цих містах. Значну цікавість являє собою висвітлення Антуаном розвитку таких великих портів як Таганрог, Одеса, Севастополь, Миколаїв й еволюції французької торгівельної присутності в них. Проте найбільшу увагу автор все-таки приділяє Херсону, який він добре вивчив і з яким були тісно пов'язані його підприємницькі зацікавлення. Антуан детально висвітлює особливості ведення комерційної діяльності в цьому місті, тогочасні російські порядки, вплив війн, епідемій (між іншим, чуми в 1783-1784 рр.), політичних та економічних змін на розвиток Херсона тощо. Він яскраво показує, як іноземна торгівля в Херсоні здебільшого проводилася через перевалочний пункт неподалік нього Глубокая Пристань (*Gloubakaia Pristan*), або як частіше він іменує це місце просто «Глубок» (*Gloubok*)[1].

Варто відзначити, що козацьку присутність в Україні Антуан згадує хіба що в історичному ракурсі. В його викладі колишня «країна козаків» вже суто російська провінція. Козаки ще подекуди фігурують в його оповіді (наприклад, як гвардія останнього кримського хана Шагін-Гірея, з яким француз зустрічався в 1781 р.), проте такі згадки є епізодичними й доводять, що козаки вже втратили на той час визначну роль в Україні, перетворившись здебільшого на колоритні екзотичні релікти минулого[2].

Безпосереднім учасником війни 1787-1791 рр. був відомий принц Шарль-Жозеф де Лінь (1735-1814). Збірники його листів, роздумів і спогадів, у яких він вагоме місце приділяв своїй діяльності в Україні напередодні та під час війни з турками, мали значну популярність, виходили великими накладами й перекладалися іншими мовами, серед яких і російською. Цей нащадок знатного франко-бельгійського роду довгий час провів при дворі Катерини II, де зблизився з Потьомкіним. В 1787 р. він брав участь у пишній подорожі імператриці до Криму, а в наступному році відзначився при облозі та штурмі Очакова. Всі ці події знайшли докладне відображення в його листах і мемуарах. Де Лінь весь час згадує про рештки козацької старовини та відомої йому української історії, які йому довелося побачити. Наприклад, пропливаючи повз Переволочну (*Pereveosloff*), він згадує про сумні для шведів події 1709 р. Кодак він чомусь називає «старовинною столицею запорожців, водних розбійників». Цікаво, що назву цього пункту він називає майже так само, як досьогодні прийнято в місцевих мешканців – Кайдак (*Keydac*)[3]. Хоча козацька Україна на той час поступилася місцем російському пануванню, знаємо, що з решток запорожців, за пропозицією Потьомкі-

[1] [*Anthoine de Saint-Joseph A.-I.*] Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire… – P. 21.
[2] Ibid. – P. 17.
[3] *Ligne de.* Lettres et pensées du maréchal prince de Ligne, publiées par Mad. La Baronne de Staël Holstein. Quatrième edition revue et augmentée. – P.: Chez J. J. Paschoud; Genève: Chez le meme Libraire, 1809. – 340 p. – P. 43-45.

на, уряд створив незабаром так зване «Військо вірних козаків». В 1790 р. найсвітліший князь був навіть проголошений «великим гетьманом Катеринославського та Чорноморського козацьких військ». Проте в порівнянні з організацією Запорозької Січі це утворення було малочисельним і другорядним. Втім, де Лінь постійно згадує про зустрічі з «козацькими офіцерами», військову майстерність запорожців у боях з турками та татарами. Особливо це стосується подій 1788 р., пов'язаних з Очаковом[1].

Заради цікавості зауважимо, що де Лінь був не єдиним представником французької аристократії, котрий відзначився тоді на царській службі. Принц Шарль-Анрі-Оттон Нассау-Зігенський (1743-1808), який народився у французькій Пікардії, керував Дніпровською гребною флотилією, що прославилася своїми перемогами над турецьким флотом під Очаковом. Під проводом цього флотоводця служив кошовий отаман Чорноморського козачого війська Сидір Білий (1716-1788), який був організатором і безпосереднім керівником бойових дій запорожців на морі проти турків, внаслідок яких він і загинув. При штурмі Ізмаїла (1790) відзначився також інший француз граф Александр-Луї-Андро де Ланжерон (1763-1831), майбутній градоначальник Одеси. Про свою участь у російсько-турецькій війні він згадував у своїх спогадах[2]. Ще одним героєм Ізмаїла став Арман Емманюель дю Плессі, дюк де Рішельє (1766-1822). У битвах під Очаковом, Бендерами та Ізмаїлом прославився граф Роже де Дама (1765-1823), в майбутньому відомий французький воєначальник і політик. Зауважимо, що діяльності французьких волонтерів під Ізмаїлом присвячена окрема розвідка одеського історика Полевщикової[3]. Зокрема, де Дама залишив цікавий опис штурму запорозькими козаками на чолі з Антоном Головатим турецької фортеці на острові Березань, висловивши схвальну оцінку козацькій військовій тактиці[4]. Слід наголосити на тому, що російсько-турецька війна співпала у часі з Великою Французькою революцією, внаслідок якої в Росію линув цілий потік емігрантів з Франції. Багато з них осідали в Україні, наприклад, ті самі Нассау, який тут і похований, Ланжерон, Рішельє тощо.

Розглядаючи спогади західних європейців, які подорожували землями сучасної південної України, відмітимо, що поміж творів власне французьких авторів існувало значне число перекладів, насамперед з німецької мови, які значними накладами виходили у Франції, а також в інших країнах франкомовного світу. До праць такого роду можна віднести, наприклад, твір згаданого вище Клеемана «Подорож з Відня до Белграда та Нової Кілії, а також до країни буджацьких і ногайських татар у Крим, з Кафи до Константинополя через Чорне море, з поверненням до Відня через Трієст, зроблена в роках 1768, 1769 і 1770 Ніколасом-Ернестом Клееманом. З до-

[1] Ibid. – P. 77, 95, 122, 253.
[2] *Ланжерон А. Ф.* Записки // Потемкин. Последние годы. Воспоминания. Дневники. Письма. – СПб.: Изд-во «Пушкинского фонда», 2003. – Кн. 2. – 264 с. – С. 125-129.
[3] *Полевщикова Е. В.* Французские волонтеры в Измаиле: неопубликованная записка графа Ланжерона / Полевщикова Е. В. // Дерибасовская – Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2007. - № 29. – С. 6-11.
[4] *Дама Р. де*. Записки // Потемкин. Последние годы. Воспоминания. Дневники. Письма. – СПб.: Изд-во «Пушкинского фонда», 2003. – Кн. 2. – 264 с. – С. 50-51.

даванням опису найприкметніших речей, що знаходяться в Криму», опублікований у Невшателі в 1780 р.[1] Також значну джерельну цікавість в цьому плані має видана в 1802 р. у Парижі «Подорож до Криму» німецького дипломата Йоганна-Християна фон Струве, яка охоплює період 1791-1793 рр.[2] Серед французьких перекладів творів англійських мандрівників відзначимо «Подорож міледі Крейвен до Константинополя через Крим у 1786 р.»[3]. Це збірка листів Елізабет Крейвен, принцеси Берклі (1750-1828), де вона повідомляла про свою подорож до Константинополя через Росію. Тут згадуються й українські реалії того часу та, зокрема, козаки. Ще одним англійським мандрівником, котрий відвідав Російську імперію наприкінці XVIII ст., став історик Вільям Кокс (1747-1828). Нариси про його подорожі Європою були перекладені кількома мовами, звичайно, поміж них і французькою. Описуючи державу Катерини II, Кокс подає у подробицях адміністративно-територіальний устрій імперії, в тому числі й на українських землях[4].

Після своєї перемоги у війні 1787-1791 рр. Росія була більше не зацікавлена в збереженні навіть обмеженого козацького війська в Україні. До того ж на цей час вже помер Потьомкін, який виступав в ролі своєрідного протектора козаків. В 1792 р. за наказом Катерини II Чорноморське козацьке військо переселяється на Кубань. По суті, це означало остаточну ліквідацію козацького стану в тій країні, яку ще не так давно називали «країною козаків». Після того, як в 1793 р. російські порядки було встановлено й на Правобережжі, «імперія царів» прилучила до своїх володінь решту українських земель, так звану «Польську Україну», котру однак тоді традиційно розглядали окремо від географічних понять «Волинь» і «Поділля». Європейці починали потроху звикати до нової назви для більшості українських земель – «Мала Росія», частина Великої Росії. Поняття «Україна» на заході ще міцно асоціювалося з «країною козаків», щоправда, тепер вже з колишньою.

Тривожну ситуацію в Речі Посполитій у 1790-1791 р., напередодні Другого поділу, відзначав агент французького уряду Жан-Клод-Іполіт Меге де Ла Туш (1760-1826), редактор «*Gazette de Varsovie*» («Газетт де Варсові» – «Варшавської газети»). Будучи в центрі бурхливих політичних подій польської столиці, він одночасно був також інформатором людей Катерини II, що винагороджувалося відповідним чином російським посольством. Повернувшись до Франції в 1792 р., Меге де Ла Туш опублікував «Історію так званої польської революції», де виклав багато цікавих подробиць про

[1] *Kleeman N.-E*. Voyage de Vienne a Belgrade et a Kilianova, dans le pays des Tartares Budziacs & Nogais dans la Crimée, & de Kaffa à Constantinople, au travers de la mer Noire; avec le retour à Vienne, par Trieste. Fait dans les années 1768, 1769 & 1770, par Nicolas-Ernest Kleeman. On y a la description des choses les plus remarquables concernant la Crimée. Traduit de l'allemand. – Neuchatel: De l'imprimerie de la Société Typographique, 1780. – 246 p.

[2] [*Struve J.-Ch. von*.] Voyage en Krimée suivi de la Relation de l'Ambassade envoyée de Pétersbourg à Constantinople en 1793; Publié par un jeune Russe, attaché à cette Ambassade. Traduit de l'allemand par L. H. Delamarre. – P.: De l'imprimerie de Crapelet, 1802. – 599 p.

[3] *Craven E*. Voyage de Milady Craven à Constantinople par la Crimée, en 1786. Traduit de l'anglois. – P., 1789. – 281 p.

[4] *Coxe W*. Nouveau voyage en Danemarck, Suède, Russie, Pologne, et dans le Jutland, la Norwege, la Livonie, le Duché de Curlande et la Prusse. Traduit de l'anglais. – P.: Chez Volland, 1791. – Partie II. – 276 p.

політичну ситуацію в тогочасній Польщі, а також подав промови багатьох делегатів до сейму, які у своїх виступах подекуди торкалися й українських справ. Серед інших можна згадати виступ Фридерика-Юзефа Мощинського (1738-1817), власника величезних маєтків в Україні та незабаром активного учасника Тарговицької конфедерації, де той торкається питань оподаткування українського населення[1].

Зазначимо, що перед тим, як переїхати до Варшави, в 1788-1790 рр. Меге де Ла Туш виконував агентурну місію в Росії. Вона доволі детально відображена в його приватному листуванні із знаменитим французьким письменником і драматургом П'єром-Огюстеном Кароном де Бомарше (1732-1799). В 1807 р. ці листи були опубліковані під назвою «Особисті мемуари, що отримані з кореспонденції одного мандрівника з мсьє Кароном де Бомарше щодо Польщі, Литви, Білої Росії, Петербурга, Москви, Криму та ін., які містять нові спостереження про військову міць Росії, її фінанси, її побут і звичаї»[2]. Варто зауважити, що Бомарше був не лише талановитим літератором, але й свого часу співробітником «*Secret du roi*»[3].

У своїх листах Меге де Ла Туш докладно висвітлював все, що бачив і чув в Росії. Так, він повідомляв адресату в листі від 20 червня 1789 р. про свою зустріч у білоруському Могильові з Потьомкіним, а також вищезгаданими французами – Рішельє, Ланжероном та де Дама, котрі супроводжували князя у його поїздці до Петербурга після підкорення Очакова. Крім цього, Меге де Ла Туш подав опис зовнішності Потьомкіна та звітував про триденне перебування князя в Могильові[4]. У Петербурзі французький агент відзначав посилення впливу Безбородька[5]. Між іншим, Меге де Ла Туш повідомляв Бомарше про чудові перспективи торгівлі по Дніпру (у тексті чомусь ця ріка постійно називається Дністром або з помилки друкарів, або самого автора). Він зауважував, що навесні створюється сприятлива ситуація для проходження знаменитих порогів, які складають перешкоду судноплавству, і тому можна водити невеликі судна від Херсона до Шклова. Меге де Ла Туш рекомендував облаштувати у Шклові торгівельне представництво, на зразок того, яке вже існувало у Херсоні, і вважав, що подібна комерція могла б приносити немалі бариші[6]. Такий аналіз комерційних перспектив у листі до Бомарше пояснюється тим, що всесвітньо відомий автор

---

[1] *Méhée de La Touche J.-C.-H*. Histoire de la prétendue révolution de Pologne, avec un examen de sa nouvelle constitution. – P.: Chez Buisson, 1792. – 376 p. – P. 359-363.

[2] *Méhée de La Touche J.-C.-H*. Mémoires particuliers extraits de la correspondance d'un voyageur avec feu Monsieur Caron de Beaumarchais sur la Pologne, la Lituanie, la Russie Blanche, Pétersbourg, Moscow, la Crimée, etc., etc. Contenant des observations nouvelles sur la puissance militaire de la Russie, ses finances, ses moeurs et coutumes, etc., etc. – Hambourg-P.: Chez A. Galland, 1807. – Partie I. – XII+210 p.; Partie II. – 172 p.

[3] *Черняк Е. Б.* Пять столетий тайной войны: Из истории секретной дипломатии и разведки. – М.: «Международные отношения», 1985. – 464 с. – С. 236, 241-242.

[4] *Méhée de La Touche J.-C.-H*. Mémoires particuliers extraits de la correspondance d'un voyageur avec feu Monsieur Caron de Beaumarchais sur la Pologne, la Lituanie, la Russie Blanche, Pétersbourg, Moscow, la Crimée... – Partie I. – P. 170-176.

[5] Ibid. – P. 207; Partie II. – P. 30.

[6] Ibid. – Partie II. – P. 142-153.

«Севільського цирульника» та «Весілля Фігаро» був не лише письменником і співробітником розвідки, але й великим підприємцем, котрий не так давно збільшив свій статок за рахунок військових поставок до Америки. Варто зауважити, що у своїх повідомленнях про Росію Меге де Ла Туш особливий акцент робить саме на військових справах: чисельності, складі та озброєнні військ, перебігу воєнних кампаній тощо.

Звичайно, торкаючись України французький агент не міг обійтися без згадки про козаків, але загалом ставлення Меге де Ла Туша до козацтва, яке він уподібнює до калмиків і татар, зневажливо-негативне. Він кепкує з тих західних інтелектуалів та урядовців, які захоплюються патріотизмом і звитягою козаків. Мабуть, буде доречним навести цей пасаж повністю: «Я знаю, що під час війни можна додати до цих сил [йдеться про російські війська – Є. Л.] ще близько 100 000 звірів, настільки ж боязких, наскільки й жорстоких, яких об'єднують під назвою козаків, калмиків, татар і т. д. Я знаю, що ці мерзотники, які не мають ні житла, ні зброї, ні платні, кидаються у війни, де можна палити й убивати без розбору жінок, дітей, стариків, і, завдяки цим жахіттям, вони здаються певною мірою грізними. Але, попри все, навіть селяни в змозі, коли цього захочуть, знищити ці завжди роз'єднані орди та позбавити своїх правителів від відправлення регулярних частин проти цих розбійників, які їх ніколи не очікують; грабіжники, котрих приваблює лише здобич, розпорошуються тоді, коли їхній жадобі немає поживи. Війська, які не отримують жодної платні, не можуть подавати справжню впевненість у своїй вірності. Втім, могутні європейські держави, які мають нагоду трактувати цю наволоч за військовополонених, коли захоплять кількох з них, можливо, втомляться бачити законних захисників прав своїх країн у тих людях, яким найменша соціальна ідея є чужою і які нагадують не стільки солдатів, скільки тих догів, котрих іспанські колоністи нацьковують на бунтівних рабів. Тож я не можу наважитися вважати це військом тільки через його велику чисельність»[1].

В данному випадку можна констатувати абсолютний збіг думок Меге де Ла Туша з офіційною позицією уряду Катерини ІІ, спрямованою на поступове обмеження та знищення українського козацтва. Втім, сам автор листів напевно знав про козаків з чужих слів, оскільки жодного разу не обмовився про особисте спілкування з цими людьми. В часи, коли писав Меге де Ла Туш, від козацької України залишилися переважно тільки спогади.

Другий поділ Речі Посполитої, де почали набирати оберти революційні переміни за зразком Франції, приголомшив французьке суспільство. Саме ця подія, а згодом і повстання під проводом Тадеуша Костюшка, стали головним мотивом написання праці під назвою «Політичні розвідки про давній і сучасний стан Польщі, доведені до її останньої революції», що вийшла в Парижі в 1795 р., створена за нових умов і чітко відбиває віяння революційної епохи. Це не стільки історичне дослідження, скільки політико-ідеологічний трактат, який пропагує гасла Великої Французької революції.

[1] Ibid. – P. 31-32.

Автором даного твору є Жан-Філіпп Гарран де Кулон (1748-1816). Для кращого розуміння особистості цієї людини наведемо основні риси з його біографії. Правник за фахом, адвокат паризького парламенту, в 1789 р. він був обраний до Генеральних штатів від Третього стану. Відзначився як палкий проповідник революційних ідей, ставши одним з організаторів повстання 14 липня, яке увінчалося падінням Бастилії. Брав участь в усуненні з посади Жака де Флесселя (1730-1789), останнього прево (міського голови) Парижа, в ході якого того було вбито, а відтяту голову де Флесселя, котрий став однією з перших жертв революційного терору, повстанцями було настромлено на піку й пронесено через місто. Гарран де Кулон був членом Паризької Комуни та Законодавчих зборів, згодом депутатом Конвенту. В роки Великого терору він слушно відійшов у тінь, що, напевно, й зберегло йому життя. Саме на цей час і припадає написання ним «Політичних розвідок про давній і сучасний стан Польщі», у яких він схвально оцінює скинення якобінської диктатури[1]. Як видно з передмови, твір було завершено 25 плювіоза III року Республіки (13 лютого 1795 р.). Гарран де Кулон залишався і надалі діючим політиком, вміло орієнтуючись у політичних перемінах, хоча й не відігравав перших ролей. Член ради п'ятисот, він підтримав прихід до влади Наполеона в 1799 р., що дозволило йому потім увійти до сенату, стати графом імперії та членом Почесного легіону.

Згадана праця Гаррана де Кулона виразно пропагує республіканські ідеї. Не випадково саме тому автор обрав епіграфом свого твору слова Тацита: «Влада народу дорівнює свободі; правління небагатьох царів виявило до цього схильність». Розглядаючи історію Польщі, Гарран де Кулон окрему главу відводить волелюбним українським козакам, яких вважає носіями революційного духу та борцями проти аристократичної тиранії[2]. Він зазначає, що козаки створили майже незалежну державу рівноправних громадян, яка, втім, мала суто військовий характер[3]. Автор дає високу позитивну оцінку демократичній самоорганізації запорозького козацтва, де кожен рядовий член громади завдяки своїм заслугам міг зайняти найвищі посади, а найголовніші начальники, що не виправдали сподівань козацького співтовариства, поверталися до попереднього стану[4]. Такий осередок духу волі та рівності був як сіль у оці для польських магнатів, а згодом для російських царів. Саме тому, як веде далі Гарран де Кулон, вони докладали всіх зусиль, щоб знищити цей острівець свободи. Коли Хмельницький приєднав Україну до Росії, цар гарантував збереження всіх її прав. Однак, як і кожна тиранія, царська влада, котра з легкістю давала ці обіцянки, обманула козаків. Петро I почав запроваджувати рабські порядки в колишньому вільному краї, а Катерина II завершила цей процес, скасувавши гетьманство та

[1] *Garran de Coulon J.-Ph.* Recherches politiques sur ancien et moderne de la Pologne, appliquées à sa dernière révolution. – P.: De l'Imprimerie de J. J. Smits et C., l'an III de la Républiques (1795). – 400 p. – P. 6.
[2] Ibid. – P. 129-131.
[3] Ibid. – P. 131-132.
[4] Ibid. – P. 131-133.

знищивши Запорозьку Січ. Автор багато уваги приділяє поневірянням козаків під владою Польщі та Росії.

На думку Гаррана де Кулона, Хмельницький, який повстав проти поляків, і Мазепа, котрий намагався скинути ярмо росіян, були справжніми репрезентантами волі свого народу. Намагаючись знайти у Росії підтримку своїй свободі на противагу Польщі, козаки потрапили в ще гірші кайдани. Так, французький автор відзначає, що свого часу багато з них було відправлено до Петербурга на тяжкі роботи, де більшість з них загинула від знесилення та злиднів. Решту ж поступово призвичаєно до рабства[1]. Остаточну крапку в житті козацької республіки російська імператриця поставила своїм указом від 1775 р., віддячивши так запорожцям за ту величезну послугу, яку вони надали імперії, проливаючи свою кров у війні з турками. Гарран де Кулон пише: «В цьому указі *безгрішна* [слово саркастично виділено самим автором – Є. Л.] Катерина II, дорікаючи запорозьким козакам за їхнє непристойне життя, їхнє дотримання своїх законів, на вірність яким вона ж сама складала присягу, їхню вимогу території, «котра не могла їм, – як вона зазначала, – належати, бо їхня примітивна інституція була позбавлена жодних законів і, як наслідок, не мала права на володіння цією власністю» повідомляла, що вона «змушена була, в ім'я Бога, своєї імерії та всього людського роду знищити Запорозьку Січ і розпустити військо козаків, які носили цю назву»»[2].

Як можна побачити, сарказм і зневага до коронованої особи чітко проявляються в словах письменника-революціонера. Акцентуючи увагу на понятті «безгрішна» стосовно російської імператриці, котра прославилася численними кровопролиттями та безперервною зміною фаворитів, Гарран де Кулон немов би підкреслює, що ця жінка-тиран не мала жодного морального права судити справжніх народних патріотів, якими були запорозькі козаки.

Незважаючи на остаточну ліквідацію демократичного козацького ладу в Україні російським царизмом, натхнений революційними ідеями Гарран де Кулон переконує читачів, що вільна «країна козаків» відродиться, й передрікає близьку появу нового Пугачова, який змінить лад у Росії, визволивши народ з кайданів тиранії. Для підтвердження свого пророцтва відносно козаків він наводить аналогію з населенням середньовічної Іспанії, котре з часом змогло вигнати завойовників-маврів зі своєї землі. Саме цим передбаченням, яке, на його думку, має справдитися найближчим часом, він і завершує главу, присвячену українському козацтву: «Але природа набагато могутніша завдяки відтворенню та свободі, ніж тиранія та завойовники, котрі несуть тільки рабство й смерть. Купка готів, загнаних до гір Астурії, утворила військо, яке вигнало маврів з усіх провінцій Іспанії. Дух незалежності таємно блукає між розрізненими ордами козаків, і навіть поміж нещасних залишків козаків України. Мабуть, недалекою є та мить, коли, об'єднавшися з татарами Криму чи Кубані, під проводом нового Пугачова, вони змінять обличчя Росії, і ця країна [йдеться про Україну – Є. Л.], поне-

[1] Ibid. – P. 151-152.
[2] Ibid. – P. 152-153.

волена в різні часи своєї історії, не зазнаватиме більше найменшого безчестя, перебуваючи безперервно у кайданах, створених руками, призначеними долею до голки та веретена»[1].

Останніми словами автор знов-таки не забуває принизити російську імператрицю, зазначаючи, що їй природніше, зважаючи на стать, займатися рукоділлям, ніж управлінням імперією. Не варто забувати також, що Катерина II стала одним з головних ініціаторів утворення коаліції європейських держав, спрямованої на придушення революційної Франції, з якою, за її наказом, було припинено всі дипломатичні відносини. Тож обурення французів діями цариці було дуже зрозумілим.

Хоча наукова цінність даного козакознавчого нарису не дуже висока, він становить певний історіографічний інтерес, як зразок історіописання у Франції революційної доби. З його тексту видно, що автор «Політичних розвідок про давній і сучасний стан Польщі» ретельно ознайомився з найвідомішими франкомовними працями, присвяченими українському козацтву, головною з яких стали нещодавно видані «Аннали Малоросії». Саме з них Гарран де Кулон запозичив основний фактаж для свого твору. Посилається він також, зокрема, й на Боплана та Левека. Прикметно те, що автор скрізь розглядає українських козаків, як єдиний народ, хоча в праці Шерера, яка здебільшого й лягла в основу даної глави «Політичних розвідок про давній і сучасний стан Польщі», українські та запорозькі козаки представлені як два окремих народи. В той же час, слідуючи за Шерером, Гарран де Кулон вважає прямими предками козаків хозарів, котрі згодом увібрали в себе елементи з інших сусідніх народів, а щодо назви «Україна» зазначає, що вона походить від місцевих понять «окраїна», «прикордоння»[2].

В цілому, створивши переказ головних тез з досліджень про козацьку Україну, Гарран де Кулон робить основний акцент на демократичному устрої життя козаків, що різко контрастував з російським абсолютизмом, а, отже, ніс у собі зерно революційного спалаху. Ставлення автора до українського козацтва повністю позитивне. В даному аспекті він цілковито солідаризується з Шерером, а не з Бопланом чи Левеком, котрі бачили в козаках переважно деструктивну силу. Останній взагалі виправдовував необхідність і доцільність знищення головного осередку козацької вольності – Запоріжжя. В «Політичних розвідках про давній і сучасний стан Польщі» яскраво проявився дух революційної ідеології. В той же час, будучи діючим політиком, Гарран де Кулон у своєму творі певною мірою презентує й офіційну позицію Французької республіки, яка розглядала козацьку організацію як близьке до себе за суттю демократичне утворення на фоні монархічної Європи. Цей чинник сутнісної подібності між революційною Францією та Україною мав значний вплив на зростання у французькому суспільстві цікавості до історії, культури та традицій українських козаків.

Необхідно відзначити, що за два тижні до Гаррана де Кулона, 11 плювіоза III року Республіки (30 січня 1795 р.), із звинувачення Катери-

[1] Ibid. – P. 153-154.
[2] Ibid. – P. 130, 137-138.

ни II і тиранії російського самодержавства виступив ще один революційний французький парламентарій Франсуа-Антуан Буассі д'Англа (1756-1826), котрий серед іншого звинуватив царизм у поневоленні козаків[1]. Тож, вочевидь, свій твір Гарран де Кулон писав під враженням виступу свого колеги.

Отже, вкотре цікавість до українського козацтва у Франції актуалізував політичний фактор. Уряд Французької республіки серйозно розглядав ідею можливого використання українського козацького чиннику в протистоянні з Російською імперією. До цього часу належать також проекти збройної інтервенції на російське узбережжя Чорного моря. Міністр закордонних справ Талейран у записці від 10 липня 1798 р., направленій Директорії, пропонував захопити та зруйнувати Севастополь і Херсон[2].

Значну роль у популяризації таких намірів відігравала польська політична еміграція, яка масово линула до Франції після остаточного знищення Речі Посполитої, шукаючи там підтримки для продовження своєї боротьби. У меморандумі, поданому уряду республіки 24 грудня 1795 р., група польських патріотів зазначала, що козацький народ, який був колись вільний, навіть після зруйнування Січі не забув відчуття свободи і готовий взяти участь у боротьбі з царизмом. Свої слова поляки підтверджували згадкою про те, що в 1794 р. самі козаки надіслали до них пропозицію спільно виступити проти Росії[3] . Згодом до цих ідей повернеться уряд Наполеона при підготовці свого походу на Москву.

Як і в попередні роки, наприкінці XVIII ст. у Франції з'являються біографічні нариси про видатних діячів епохи, які тією чи іншою мірою мали відношення до України. В цьому плані можна згадати кілька французьких творів, присвячених Катерині II і виданих одразу після її смерті, автором цілої серії з них став історик Жан-Анрі Кастера (1749-1838)[4]. Праці такого гатунку здобули велику популярність і багато разів перевидавалися, в тому числі і в перекладах. Кастера, не приділяючи окремої уваги подіям в Україні й зосередившись переважно на інтригах петербурзького двору та політичному житті Росії, постійно відзначає вплив вельможних українців (автор активно використовує цей ще досить новий термін) на діяльність російських монархів і час від часу торкається тих політичних, соціальних і військових змін, які відбувалися в колишній «країні козаків». Історик часто наводить

---

[1] *Boissy d'Anglas F.-A*. Discours sur les véritables intérêts de quelques-unes des puissances coalisées, et sur les bases d'une paix durable, prononcé par Boissy d'Anglas, représentant du peuple, député par le département de l'Ardèche, à la séance du 11 pluviôse, l'an III. Imprimé par ordre de la Convention nationale. – P.: Imprimerie nationale, 1795. – 18 p.

[2] *Гончар Б., Захарчук О*. Наполеон і Україна // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 73.

[3] *Ададуров В. В*. Меморандуми польських авторів початку XIX століття як джерело уявлень уряду Наполеона I стосовно південно-західних окраїн Російської імперії // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 2. – С. 154-171. – С. 162.

[4] Castéra J.-H. Vie de Catherine II, impératrice de Russie. – P.: Chez F. Buisson, an V (1797). – T. 1. – IV+427 p.; T. 2. – 467 p.; Castéra J.-H. Histoire de Catherine II, impératrice de Russie. – P.: Chez F. Buisson, an VIII (1800). – T. 1. – X+465 p.; Castéra J.-H. Histoire de Catherine II, impératrice de Russie. – P.: Chez Arthus-Bertrand, 1809. – T. 2. – 401 p.; T. 3. – 306 p.; T. 4. – 451 p.

повні тексти чи фрагменти важливих документів епохи: листів і мемуарів окремих урядовців, урядових маніфестів і міждержавних угод. Він використав значне коло історичних джерел. Зокрема, значною мірою у своєму дослідженні він спирався на твори Лаво, де Рюльєра та Пейссонеля, а також повідомлення графа Луї-Філіппа де Сегюра (1753-1830), французького посла в Петербурзі, спогади якого пізніше були опубліковані й перекладені іншими мовами, в тому числі й російською[1].

Безпосередньо події в Україні Кастера розглядає тільки в контексті двох останніх російсько-турецьких війн, приєднання Криму, поділів Речі Посполитої, будівництва царським урядом нових міст і тріумфальної подорожі в 1787 р. Катерини II новоприєднаними володіннями. Значно більше уваги історик приділяє українцям при петербурзькому дворі: Розумовським, Гудовичам, Завадовському, Безбородьку тощо. Детально висвітлено в його дослідженні змову Мировича, спадкоємця мазепинських традицій, в 1764 р. Щоправда, в даному випадку здебільшого переказано зміст відповідного уривку з «Історії Петра III» Лаво[2].

Кастера багато місця відводить опису палацових інтриг, часто наводячи придворні бувальщини, плітки й анекдоти. Так, він згадує, зокрема, про прагнення Петра III передати гетьманство в Україні від Кирила Розумовського до свого фаворита Андрія Гудовича та про взаємну ненависть між останніми через це, про символічне принесення Олексію Розумовському в подарунок від наступника Єлизавети сокири на червоній оксамитовій подушці, про активну участь гетьмана у змові проти царя на боці Катерини II і великий вплив Розумовського на діяльність імператриці на перших порах її царювання[3]. Згодом багато місця відведено сину останнього – Андрію, відомому дипломату тієї епохи. Історик не забуває відмітити і любовні взаємини між молодим сином колишнього гетьмана та великою княжною Наталією Олексіївною, дружиною спадкоємця престолу Павла Петровича[4].

Розглядаючи фавор Розумовських, Кастера відзначає роль старшого з братів – Олексія – у піднесенні свого роду. Історик переказує кумедне свідчення Шерера про те, як на заклик свого старшого брата Кирило з'явився до двору з гітарою, а в примітці уточнено – з балалайкою, де незабаром отримав графський титул, командування гвардійським Ізмайловським полком, гетьманство над малоросійським козацтвом та навіть президенство в Академії наук і мистецтв[5]. Говорячи про амурний зв'язок імператриці з Олексієм Розумовським, історик переказує придворну поголоску про те, що навіть спадкоємець престолу Павло був сином цього таємного шлюбу: «Казали, що імператриця Єлизавета перетягла на свій бік годувальницю дитини великої княгині і наказала їй доглядати замість тієї

[1] *Сегюр Л.-Ф. де*. Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II // Россия XVIII в. глазами иностранцев. – Л.: Лениздат, 1989. – С. 315-456.
[2] Castéra J.-H. Vie de Catherine II... – T. 1. – P. 366-378; [*Laveaux J.-Ch.*] Histoire de Pierre III... – T. 2. – P. 105-154.
[3] Castéra J.-H. Vie de Catherine II... – T. 1. – P. 71-311, 338-341.
[4] *Ibid.* – T. 2. – P. 145, 160-163, 346-347, 351.
[5] Ibid. – T. 1. – P. 78-79.

сина, котрого вона мала від Розумовського»[1]. Втім, сам Кастера не мав особливої довіри до подібного твердження.

Проте саме цей дослідник охоче сприйняв на віру можливість походження від цього зв'язку так званої «княжни Тараканової», спробував дослідити й висвітлити історію цієї загадкової жінки, надавши даному оповіданню романтичних рис і спопуляризувавши постать своєї героїні в Європі. З того часу постать і доля «княжни Тараканової» стала привабливим полем як наукової, так мистецької творчості. Так, оповідання про цю жінку саме тоді включив до оновленого варіанту своєї «Історії Росії» Левек, загалом переповівши відомі факти, проте уникаючи категоричних суджень про її особистість і долю й зазначивши, що, якби ця дама й була навіть дочкою від таємного шлюбу імператриці з Розумовським, навіть за цих умов вона б не мала жодних легітимних прав на престол[2]. Інший тогочасний французький автор Массон однозначно вважав цю жінку дочкою Єлизавети[3].

Кастера досить докладно описує, як ця «дочка Розумовського та імператриці» була вивезена до Європи, підступно викрадена графом Орловим за сприяння іспанця де Рібаса, майбутнього засновника Одеси, привезена до Росії, кинута до в'язниці, де незабаром і загинула під час повені на Неві[4]. Як знаємо, саме останній сюжет відображено в відомому полотні російського митця Костянтина Дмитровича Флавицького. Заради цікавості відзначимо, що, вочевидь, даний твір Кастера певною мірою вплинув на ще один мистецький твір XIX ст. – повість Пушкіна «Капітанська дочка». Між історичним дослідженням французького історика, де значну увагу відведено опису Пугачовщини, та літературним твором російського класика можна побачити багато сюжетних перетинів. Згадується у Кастера й офіцер Гриньов (*Grineff*), який воював проти пугачовців[5].

Детально розглянуто в творі славнозвісну подорож Катерини II на південь у 1787 р. Кастера згадує про оточення імператриці, розваги, місця зупинок, з яких відзначено Київ, Кременчук, Канів, Херсон, Бахчисарай, Полтаву. Зокрема, згадується про відтворення поряд з останнім містом відомої баталії 1709 р.[6]

Важливо відзначити майже повну відсутність у викладі історії згадок про українських козаків. Це значною мірою виправдовувалося історичною реальністю, яка зазнала суттєвих змін в останні десятиліття XVIII ст. Не говорячи вже про козацьке коріння багатьох імперських сановників, у Кастера українські козаки згадуються або як своєрідна декорація ландшафту, як це було при подорожі Катерини II Дніпром, або ж як додаткова й другорядна збройна сила в період війн з турками[7].

---

[1] Ibid. – P. 135.
[2] *Levesque P.-Ch*. Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe... – 1812. – T. 5. – P. 354-358.
[3] *Masson Ch.-F.-Ph*. Mémoires secrets sur la Russie... – T. 1. – P. 170.
[4] Castéra J.-H. Vie de Catherine II... – T. 1. – P. 74; T. 2. – P. 31-39.
[5] Ibid. – T. 2. – P. 124-125.
[6] Ibid. – P. 322-330.
[7] Ibid. – P. 325, 394-397.

Знищення Січі Кастера подає в кількох рисах, цілком виправдовуючи політику царського уряду: «Потьомкін не захоплював країну запорожців, а, завжди додаючи до сили хитрість, він зібрав 60 тисяч цих козаків і наказав перевести їх до Криму, де заснував ті колонії, які сьогодні постачають матросів до чорноморських ескадр, а особливо до гребного флоту у Миколаєві»[1]. Подібні твердження про варварство та злочинність запорожців, «котрих було легше знищити, ніж приручити», вимушеність царського уряду ліквідувати їхній осередок і використання колишніх козаків у якості моряків Чорноморського флоту бачимо й в спогадах де Сегюра, які були джерелом для Кастера[2]. Навіть у тих битвах 1787-1791 рр., де відзначилися українські козаки, наприклад, при штурмі Очакова, острова Березань, Хаджибея, Ізмаїла, Кастера навіть не згадує про їхню участь, можливо, за браком інформації, можливо, вважаючи такі згадки зайвими. Хоча його земляки-очевидці, зокрема, де Дама, залишили свої свідчення про вміле ведення бойових дій запорожцями Потьомкіна. В той же час Кастера не забуває відзначити роль французів у цій війні. Так, він наголошує на вмілому керівництві новоствореним чорноморським флотом (зауважимо, в основі якого була саме козацька флотилія) принцем Нассау-Зігеном під Очаковим, що призвело до перемоги над турецькою ескадрою[3]. Історик відзначає активний внесок у перемогу російської зброї вже згаданих де Дама, Ланжерона, Фронсака-Рішельє, а також і інших французьких офіцерів, таких як Вараж і Вербуа. Двоє останніх наклали головою в цій війні. Вербуа загинув під Очаковом, а смерть Ваража, за словами Кастера, сталася в результаті його чвари саме з козаками[4]. Згадує автор і про сварку Ланжерона з Потьомкіним, через яку князь загрожував першому Сибіром і той змушений був шукати прихисток в австрійському таборі[5]. Серед відомих російських воєначальників Кастера відзначає й Івана Васильовича Гудовича. Цей полководець відзначився вмілим веденням бойових дій на Кубані[6].

А ось відображення передумов знаменитого штурму Ізмаїла військами Суворова у Кастера має майже анекдотичний характер: мадам де Вітт (відома Софія Потоцька, на честь якої зведено парк «Софіївка»), повороживши на картах, сказала князю, що загадала бажання, щоб той взяв цю фортецю, облога якої тривала вже довгий час, за три тижні. Й так має бути. Закоханий у її красу Потьомкін посміхнувся і негайно відправив Суворову наказ здобути за будь-яку ціну Ізмаїл впродовж трьох днів. Що й було виконано[7]. На доведення великої пристрасті Потьомкіна до цієї красуні історик підкреслює, що навіть управління Херсоном, своїм дітищем, князь передав графу де Вітт, чоловіку цієї чарівної жінки[8].

---

[1] Ibid. – P. 277.
[2] *Сегюр Л.-Ф. де*. Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II... – С. 321.
[3] Castéra J.-H. Vie de Catherine II... – T. 2. – P. 358.
[4] Ibid. – P. 358, 366, 376.
[5] Ibid. – P. 377.
[6] Ibid. – P. 385.
[7] Ibid. – P. 375-376.
[8] Ibid. – P. 328.

Зауважимо, що Кастера, посилаючись на свідчення сучасників, відводить значну роль у встановленні російського впливу в Польській Україні саме Софії де Вітт-Потоцькій, яка знаходилася в найближчому оточенні Катерини ІІ і мала на ту великий вплив[1].

Французькій історик чітко показує, як землі козаків, поляків і кримських татар поступово втягувалися в орбіту російського впливу в період царювання Катерини ІІ, як касувалися традиційні порядки на цих територіях і встановлювався новий імперський лад, творцями якого значною мірою були вихідці з місцевих еліт. Багато уваги приділено в творі Кастера діяльності Потьомкіна, а особливо заснуванню ним нових міст: Херсона, Катеринослава, Миколаєва, Севастополя, Маріуполя, Одеси тощо.

Відзначаючи в цілому відповідність історичним фактам цього дослідження, варто зауважити, що Кастера подекуди припускався похибок. Наприклад, говорячи про надання Потьомкіну титулу козацького гетьмана, «який був вакантним після смерті старого Кирила Розумовського», автор помиляється, оскільки на той момент Розумовський був ще живий і помер вже після виходу даної праці Кастера в світ[2]. Загалом нарис Кастера про правління Катерини ІІ став першим повним оглядом цієї доби. Здобувши значну популярність, твір проливав певне світло на процес остаточної ліквідації автономії козацької України та встановлення повного російського панування в Наддніпрянщині та Криму.

Майже слідом за життєписом Катерини ІІ Кастера був опублікований й інший твір подібного роду «Секретні записки про Росію»[3]. Хоча його автор спочатку намагався зберігати інкогніто, його ім'я майже одразу стало відомим. Це був вищезгаданий Шарль-Франсуа-Філібер Массон. Протягом десяти років цей француз прожив у Росії, що дозволило йому добре ознайомитися з традиціями, культурою та побутом імперії. Приїхавши до Петербурга в 1786 р., де служив його старший брат, Массон був прийнятий на викладацьку роботу до Артилерійського та інженерного кадетського корпусу, де встановив дружні взаємини з дещо молодшим від себе ровесником Олексієм Андрійовичем Аракчеєвим (1769-1834). З 1789 р. Массон був секретарем Миколи Івановича Салтикова (1736-1816) та гувернером його дітей. В 1795 р. він був призначений особистим секретарем великого князя Олександра Павловича. Проте вже через рік після цього, зі смертю Катерини ІІ та сходженням на трон Павла І, він разом з братом зазнав немилості від нового царя й обидва повинні були назавжди залишити Росію[4]. А незабаром в Парижі були видані його «Секретні записки про Росію», які одразу здобули шалений успіх й кілька разів перевидавалися, зокрема, й у

[1] Ibid. – T. 1. – P. 50-70.
[2] Ibid. – T. 2. – P. 373.
[3] *Masson Ch.-F.-Ph.* Mémoires secrets sur la Russie... – 1800. – T. 1. – 360 p.; T. 2. – 360 p.; *Masson Ch.-F.-Ph.* Mémoires secrets sur la Russie... – 1802. – T. 3. – XVI+444 p.; *Массон Ш.* Секретные записки о России. – М.: «Новое литературное обозрение», 1996. – 208 с.
[4] *Вощинская Н. Ю.* «Воспитание львов»: Шарль Массон – гувернер // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв. / Под ред. А. В. Чудинова и В. С. Ржеуцкого. – М., 2011. – С. 294-314.

перекладах іншими мовами. Від Кастера Массона вигідно відрізняло те, що він особисто був знайомий з країною та багатьма особами, про яких писав. Так, він згадує, між іншим, про близьке знайомство з братами Розумовськими, синами колишнього гетьмана України. Повідомляючи про свої бесіди з Олексієм Кириловичем, Массон зауважує, що той не цурався свого козацького коріння й мав «у своїй кімнаті портрет батька в українському костюмі, котрий йому подобалося показувати»[1]. Безумовно, Розумовські були одними з інформаторів французького автора стосовно України, проте коло його спілкування з представниками колишньої «козацької країни» не обмежувалися лише гетьманичами. Він відмічає також своє знайомство з представниками козацької еліти, з якої дехто, як занотовує Массон, отримав гарну освіту й «говорив французькою і навіть німецькою»[2].

Хоча в основі «Записок» Массона лежать особисті спогади, варто відзначити, що автор скрупульозно збирав різнорідний матеріал про державу, у якій він прожив десять років. Насамперед, ці свідчення стосувалися життя двору та знаті. Проте в даному творі можна знайти багато інших цікавих відомостей про Російську імперію в цілому. Стосовно вивчення російської історії на заході Массон зауважує, що воно перебуває в початковому стані. Він наголошує на тому, що багато дослідників писали історії цієї обширної країни, намагаючись підлеститися до її володарів. Так, хвилю критики він спрямовує на Вольтера, дорікаючи тому за намагання підтасовувати факти, щоб вони краще вписувалися в його дидактичну програму покращення правителів і суспільства. Втім, саме цієї мети історіописання Массон якраз і не заперечує, вважаючи цілком у дусі Просвітництва, що історія повинна вчити. Згадуючи про труднощі «короля філософів» з поданням факту загибелі царевича Олексія, Массон писав: «Безсмертний автор історії Карла XII, Петра I та століття Людовіка XIV, говорив саме так, що треба казати скоріше речі корисні, ніж правдиві. Начебто брехня може завжди бути корисною! Він писав графу Шувалову: «Розмірковуючи, як я міг би заладнати жахливу подію смерті царевича, я розпочав іншу працю». І це мова історика-філософа? Ох! Якщо ви не маєте хоробрості говорити правди, чому ж не облишите пера для історії? Якщо дозволено владнувати якусь жахливу подію, то це просто трагедія чи епічна поема. Завдання історії не прославляти певну людину, а навчати народи та наставляти уряди»[3]. Отже, головним кредо свого підходу до історіописання Массон вважав подання фактів без прикрас і перекручень. Найкращим історичним дослідженням Росії він вважає фундаментальну працю Левека, яка своєю правдивістю та чіткістю викликала гнів Катерини II. Але це якраз й імпонує Массону, який вважає невдоволення монарха певним індикатором корисності твору[4].

Здебільшого «Записки» складаються з закулісних історій життя петербурзького двору, добре відомого автору, щедро пересипаних придворними

[1] *Masson Ch.-F.-Ph*. Mémoires secrets sur la Russie... – 1802. – T. 3. – P. 111.
[2] Ibid. – P. 121-122.
[3] *Masson Ch.-F.-Ph*. Mémoires secrets sur la Russie... – 1800. – T. 1. – P. 101-102.
[4] Ibid. – P. 100.

анекдотами. Для зразка наведемо один з них, який стосується сина президента Академії наук і колишнього гетьмана Григорія Кириловича Розумовського (1759-1837). Катерина Романівна Дашкова, директор Академії, «надіслала йому тюк, наповнений російськими книгами, на 600 рублів. Розумовський від них відмовився, сказавши, що він вже має у своїй бібліотеці оригінали цих російських перекладів. Княгиня відповіла, що зробила його академіком лише за умови придбання цих книг, і Розумовський відправив їй назад той диплом. Княгиня хотіла виставити його навіженим, але це її обсміяв цілий світ. Тож вона збезчестила свою академію, уподібнивши ту до повії. Що ж стосується її самої, то й вона була чимось подібним»[1]. Подібні глумливі, образливі вислови, які межують з непристойністю, Массон дозволяв собі не лише для високоповажних персон, але й до монарших осіб. «Я бачив один малюнок, – згадував автор, – досить кумедний. Катерина Велика, стоячи однією ногою у Варшаві, а іншою в Константинополі, вкриває всіх європейських володарів своїми широкими спідницями, немов би шатром. І ці володарі, з круглими очима та роззявленими ротами, захоплюються новим небесним світилом, що з'явилося в центрі. Кожен з них говорить слова, що відповідають його становищу та почуттям. Папа виголошує: «О, Ісусе! Яка всепоглинаюча безодня!». Польський король: «Це я, це я зробив свій внесок до її збільшення!» і т. д.»[2]. Варто додати до цього, що в творі подано поважний реєстр коханців цариці з амурними подробицями таких взаємин. Подібна зухвалість також сприяла популярності праці Массона. Зауважимо також, що ця публікація з'явилася у пореволюційній Франції наполеонівських часів, одним з головних ворогів якої була саме Росія.

Розповідаючи про російські справи, автор «Секретних записок» принагідно торкається й подій, пов'язаних з теренами сучасної України, на яких сам Массон мав змогу побувати, спостерігаючи за життям, побутом, звичаями та культурою місцевого населення. Пишучи про українських козаків, він дещо хвалькувато зазначає, що його свідчення належать «людині, яка воювала разом з ними, оглянула їхню країну та вивчила їхні звичаї й історію»[3]. Як випливає з цих слів, Массон особисто відвідав театр бойових дій російсько-турецької війни 1787-1791 рр.

Багато уваги автор приділяє аналізу поточної російської політики в Україні. Говорячи про заснування нових південних міст Потьомкіним, Массон називає їх «дуже гарними клітками, але позбавленими ще будь-яких пташок. А ті, яких намагаються туди притягнути, скоріше там загинуть від розчарувань, якщо не зможуть звідти улетіти. Російський уряд – це пригнічувач і завойовник. Росіянин – воїтель і руйнівник. З тих пір, як Таврида була завойована, вона перетворилася на пустелю»[4]. Така похмура картина повністю дисонувала з захопленими відгуками очевидців гучної подорожі 1787 р. до Криму.

---

[1] Ibid. – T. 2. – P. 141-142.
[2] Ibid. – T. 1. – P. 171.
[3] *Masson Ch.-F.-Ph*. Mémoires secrets sur la Russie... – 1802. – T. 3. – P. 103.
[4] *Masson Ch.-F.-Ph*. Mémoires secrets sur la Russie... – 1800. – T. 1. – P. 105.

Даючи зневажливу оцінку творчому потенціалу імперії, Массон згадує іронічні слова Йосифа II, який разом з Катериною II заклав камінь у фундамент Катеринослава: «Я закінчив велику справу в один день з імператрицею Росії, вона заклала перший камінь міста, а я останній»[1]. Немов би підтверджуючи виголошену тезу конкретними фактами, Массон згадує про скасування багатьох новацій імператриці її наступником, в тому числі й знищення навіть пам'яті про неї у назві міста, заснованого на її честь[2].

В своєму творі автор також зазначає зростання могутності Безбородька, який фактично став другою людиною в державі після царя[3]. Заради цікавості відзначимо, що Массон так добре розбирався в закулісній політиці Петербурга, що міг навіть робити певні прогнози стосовно її розвитку. Одна з глав його твору має назву «Чи не варто боятися Павлу долі Петра III?». Ця книга була опублікована за рік до палацового перевороту 1801 р. і загибелі імператора. Проте найбільший інтерес у вивченні українознавчого аспекту твору являє собою окрема глава «Секретних записок», присвячена козацтву. Український переклад кількох уривків з неї був свого часу опублікований Січинським у своїй відомій праці «Чужинці про Україну»[4].

«Суворов обіцяв Катерині завоювати Францію з п'ятдестьма тисячами козаків» – так починається ця глава[5]. Створюючи нарис наприкінці 1798 р. в умовах підготовки в Росії Італійського походу Суворова, автор намагався заспокоїти французьку громадськість перед навалою завойовників зі сходу й розвіяти майже містичний страх перед козаками. Массон висміює стереотипи пересічних французів про цих степових воїнів як кровожерливих убивць, «поїдаючих маленьких дітей» і «таких вправних і доблесних вершників, що жодні легкі війська не можуть проти них встояти»[6]. Він доводить, що з козаками у разі нападу з їхнього боку можна й треба успішно боротися. Саме з метою розвіяти панічні настрої у суспільстві перед ними він і підготував деталізований нарис про минуле та сучасність козацтва, зробивши акцент саме на його сучасному стані. Цим нарисом Массон намагався підкреслити головну ідею: якщо французи спільно і рішуче виступлять проти завойовників, копита козацьких коней ніколи не топтатимуть полів Франції. Вихваляючи доблесть своїх земляків, Массон патетично заявляє: «Одної-двох сутичок з козаками буде достатньо, щоб відбити смак до зухвалих зазіхань у цих вершників-волоцюг з Дону та Бористену»[7]. Цей козакознавчий нарис особистого свідка діяльності козаків є своєрідним зверненням до громадян Французької республіки із закликом захищати свою свободу. Слідом за «Марсельєзою», Массон немов би висуває гасло: «До зброї, громадяни!».

«Російська армія у мить, коли я пишу, йде проти Франції, складена переважно з козаків… – читаємо у Массона, який явно перебільшував роль

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 218.
[3] Ibid. – P. 284-288.
[4] *Січинський В*. Чужинці про Україну… – С. 175-177.
[5] *Masson Ch.-F.-Ph*. Mémoires secrets sur la Russie... – 1802. – T. 3. – P. 102.
[6] Ibid. – P. 142.
[7] Ibid. – P. 149.

козацьких з'єднань у військах Суворова. – Тож французи знають, чого їм варто очікувати з боку росіян, а особливо козаків; ці загрози не повинні однак їх залякувати»[1]. Массон вірить, що напад на французькі землі буде відбито. Щоб показати, що козацька загроза, про яку так багато тепер говорять, є не новою для західного світу, він згадує, що вже втретє у XVIII ст. козаки вдираються до Європи. Вони вже здійснювали свої рейди на захід в 1734 р., під час війни за польську спадщину, та в 1757 р. в період Семирічної війни. Кожного разу це відбувалося за сприяння Австрії, традиційного суперника Франції[2]. Як можна побачити, автор намагається піднести патріотичні почуття свого народу й закликає його до захисту батьківщини. Пишучи ці рядки, він був переконаний, що нашестя козаків на Францію – це гіпертрофовані ляклиі ілюзії. Массон навряд чи міг подумати, що його слова певною мірою реалізуються для його сучасників вже за півтора десятиліття, коли в 1814 р. козацькі роз'їзди курсуватимуть Єлисейськими полями. Втім, здійснення цього автору побачити не довелося, він помер раніше.

Хоча, пишучи про козацтво в цілому, автор «Секретних записок» не виділяє окремо регіональні козацькі війська Росії, головну увагу він, звичайно, звертає насамперед на українських козаків, як найбільш відомих у Європі. Запорожців, слідом за Вольтером, Массон порівнює з амазонками навпаки[3]. Можливо, саме негативізмом по відношенню до росіян пояснюються значні авторські симпатії до цих волелюбних і досвідчених степових воїнів, які впродовж століть були надійними захисниками своєї рідної землі. В той же час Массон не ідеалізує козаків, вважаючи їх здебільшого дикунами, варварами, грабіжниками, що несуть чужим народам тільки смерть і руйнування. Мабуть, саме тому козацькі формування він часто називає племенами, а наявність поміж козаками освічених людей розглядає як річ дивовижну й унікальну.

Аналізуючи питання про походження козацтва, Массон, слідом за Леклерком і Шерером, зазначає, що його витоки можна простежити від хозарських і печенізьких племен давньоруської доби, які після нищівної Батиєвої навали частково отримали руський компонент[4]. Автор відзначає, що військова могутність і чисельність козацтва поступово зростала. Це дозволило українським козакам в XVII ст. утворити майже самостійну державу республіканського типу, яка на певних умовах із збереженням своєї автономії визнала владу московських царів. Останнім уламком цього доволі потужного напівдержавного утворення стала Запорозька Січ, ліквідована в 1775 р.[5] Массон коротко подає характеристику козацьких звичаїв і порядків, озброєння, влаштування побуту на Запоріжжі.

Порівнюючи козаків, яких Массон розглядає як своєрідну націю, з росіянами, він зазначає абсолютну навіть зовнішню відмінність між ними:

---

[1] Ibid. – P. 140, 145.
[2] Ibid. – P. 150.
[3] *Masson Ch.-F.-Ph*. Mémoires secrets sur la Russie... – 1800. – T. 2. – P. 145-146; *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 42-43.
[4] *Masson Ch.-F.-Ph*. Mémoires secrets sur la Russie... – 1802. – T. 3. – P. 103-104.
[5] Ibid. – P. 106.

«Козаки не мають нічого спільного з росіянами, хіба що грецьку релігію та зіпсовану мову… Козаки здебільшого більш вродливі, більш високі, більш спритні, більш винахідливі й особливо більш хоробрі від росіян; менше звиклі до рабства, й набагато волелюбніші»[1]. Така теза цікава тим, що відрізняється від офіційної російської позиції, яка почала вже відбиватися й у французькій науковій літературі, про тотожність всіх малоросіян, зокрема, й козаків, з великоросіянами.

Массон співчутливо ставиться до втрати Україною державної автономії й вважає Мазепу останнім видатним українським гетьманом, якому не пощастило вивільнити свій народ від російського рабства[2]. Всі наступні керманичі України, по суті, мали декоративну владу й призначалися з Петербурга. Цікаво, що згадуючи про останнього гетьмана, який вже де факто не керував Україною, автор дає розгорнуту довідку й про його синів, з якими, як вже зазначалося, він був особисто знайомий. Автор зазначає, що Григорій, згаданий у зв'язку з конфліктом між ним і Дашковою, відзначився у науці й мешкав переважно за кордоном; Андрій зробив блискучу дипломатичну кар'єру, а Олексій мав великий вплив при дворі[3].

Відзначаючи активну роль Потьомкіна, який останнім отримав титул козацького гетьмана, в ліквідації Січі, Массон зауважує, що князь був значною мірою протектором козаків і навіть часто захищав їх від свавілля російського офіцерства, зокрема, він намагався прирівняти козацькі старшинські чини до відповідних військових звань в російській армії[4]. Смерть Потьомкіна, як пише Массон, позбавила українських козаків цього останнього захисника. Після завершення війни з турками Катерина II, «цариця-філософ», почала масове переселення запорожців всупереч їхньому бажанню на Кубань і в Крим, де в малопридатних і незручних для проживання умовах козаки мали стати живим бар'єром проти розлючених горців і кочовиків[5]. Козацькі землі та їх населення стали здобиччю російських генералів. Особливо поміж них Массон відзначає Осипа Івановича Хорвата, катеринославського намісника в 1795-1796 рр., наближеного до останнього фаворита цариці Зубова[6]. Аналізуючи теперішній стан козацтва та політику щодо нього російського уряду, автор підсумовує: «Після постійних прелюдій і спроб розчинити козацьку націю в російському народі, закінчили тим, що поділили їхню країну на шматки й включили їх до сусідніх провінцій, переважно у складі просторої Катеринославської губернії. Це самовільне роздроблення завдало останнього удару по незалежності козаків, які змушені були з тих пір асимілюватися з російськими рабами та припинити утворювати окреме національне тіло. Посягнувши одного разу на права народів, деспотизм не зміг більше зупинитися. Найменша пауза його паралізує. Він змушений йти таким чином, щоб міцно триматися на ногах. Так буде доти, доки або він не

[1] Ibid. – P. 106-107.
[2] Ibid. – P. 108-111.
[3] Ibid. – P. 111-112.
[4] Ibid. – P. 113.
[5] Ibid. – P. 115-120.
[6] Ibid. – P. 116-118.

впаде до безодні й не розіб'ється, або не зламається під вагою обставин, які сам же на себе й звалив… Козацька нація перебуває зараз у стані кризи; вона хвилюється і борсається під ногою колоса, який її розчавлює»[1]. Сприйнявши революційні ідеї, Массон нещадно таврує ганьбою російський царизм, який зазіхає на права інших народів. Автор виголошує сподівання на швидке руйнування цього деспотичного ладу.

Серед останніх козацьких утворень, ще збережених на Україні, Массон особливо виділяє Чугуївський полк, який прославився вмілим веденням бойових дій[2]. Хоча автор і зазначає, що українські козаки зробили свій внесок в російські перемоги у Буджаку, Бесарабії та на Кубані в роки останньої війни з турками, відзначившись, зокрема, під Очаковом, Татарбунарами, Ізмаїлом, Кілією, Акерманом та іншими фортецями, він наголошує, що вони є не стільки професійними воїнами та вмілими бійцями, скільки досвідченими розвідниками та вартовими.

Зважаючи на популярність праці Массона, його оригінальний козакознавчий нарис також здобув широку відомість, доповнивши французьку історіографію новими фактами про Україну та її населення в нових умовах, після остаточної втрати автономних засад й уніфікації її земель з рештою провінцій Росії. Дослідник мав унікальну змогу на власні очі побачити з натури життя, побут, звички та військові навички останніх реліктів запорозького козацтва, що відходило в небуття. Повідомлення та думки Массона цікаві тим, що не повторюють свідчення інших авторів, а є повністю оригінальним продуктом. На відміну від Шерера, Массон не виокремлює українців з загальною сукупності «козацької нації». Він розглядає їх, подібно до решти козацького загалу, як своєрідних дикунів і варварів на околиці Європи, самобутній лад яких поступово нищиться Російською імперією. В той же час саме цей руйнівний і невпинний наступ російського деспотизму й зумовлює певну авторську симпатію до козаків, як носіїв свобод і вольностей первісної демократії, що поступово занепадає під тиском тиранії. Сприйняття козаків саме у трактуванні Массона отримало велике поширення у французькому суспільстві наполеонівської доби, зважаючи на постійні війни з Росією, в ході яких Франція особисто отримала змогу познайомитися з козацькими загонами.

Варто відмітити також ще один твір, створений на рубежі XVIII-XIX ст. і пов'язаний з історією України. Йдеться про «Життя князя Потьомкіна». Унікальність цього видання полягає в тому, що його авторкою стала жінка-письменниця Жанна-Елеонора де Серенвіль (1738–1807). Основу біографічних матеріалів для неї склали повідомлення графа де Сегюра, французького посла при дворі Катерини II, якого з повним правом можна вважати її співавтором. Зважаючи на цю обставину, можна зрозуміти, чому твір де Серенвіль, виданий у 1799 р., має багато співпадінь з біографією Катерини II Кастера, лише акцент тут зміщено з особи імператриці на її впливового фаворита. Кращого інформатора як де Сегюр годі й було шукати, той був утає-

[1] Ibid. – P. 114.
[2] Ibid. – P. 125.

мничений до дрібниць в життя царського двору, а з Потьомкіним він мав дружні взаємини й навіть підтримував доволі жваве листування[1].

В «Житті князя Потьомкіна» висвітлюється, зокрема, витіснення головного персонажа із спочивальні цариці «прекрасним українцем» Завадовським і наступними щасливцями, енергійна діяльність найсвітлішого князя з будівництва нових південних міст (під 1778 р. позначено заснування Катеринослава, Херсона та Маріуполя), активна позиція Потьомкіна у питаннях приєднання Криму та Кубані, організацію ним помпезної подорожі 1787-го року, керівництво військами під час бойових дій 1787-1791 рр. тощо.

Говорячи про урочисту подорож імператриці Дніпром, де Серенвіль детально описує перебування Катерини II в Києві та Кременчуці, її зустрічі з Понятовським у Каневі та Йосифом II неподалік Кайдака (Кодака). Особливо докладно висвітлено перебування цариці у новоствореному Потьомкіним Херсоні. Письменниця не забуває згадати й про претензійний напис на херсонській тріумфальній арці, яка начебто відкривала шлях до Візантії. Відображено тут і перебування російської правительки у Бахчисараї, а також інсценування Полтавської баталії[2].

Де Серенвіль яскраво показує, що оголошення війни Росії з боку Османської імперії стало значною мірою несподіванкою для уряду Катерини II. Саме тому вона на перших порах намагалася, якщо не зупинити війну, то, принаймні, її відтермінувати, зокрема, вдаючись до послуг французької сторони. Так, значну допомогу Росії надавали вже вищезгаданий де Сегюр та Марі-Габріель-Флоран-Огюст де Шуазель-Гуфф'є (1752-1817), посол Людовіка XVI у Константинополі в 1784-1791 рр.[3]. Принагідно зауважимо, що останній згодом поповнив когорту французьких емігрантів у Росії, проживши тут десять років (1792-1802). Його син Антоній-Людвіг-Октавій (1773-1840) залишився тут назавжди, ставши прадідом відомих культурних і громадських діячів, пов'язаних з Україною, Сергія Андрійовича Подолинського та Миколи Олександровича Бердяєва. Проте, як відомо, старання царського уряду та французьких представників виявилися марними, і під'юджувана англійською дипломатією Порта наважилася оголосити війну Росії.

Серед місць активних бойових дій цієї війни в «Житті князя Потьомкіна» згадуються, зокрема, Кінбурн, Хотин, Очаків, острів Березань, Акерман, Ізмаїл тощо. Подібно де Кастера, прискорений штурм військами Суворова Ізмаїла, письменниця пов'язує з ім'ям пасії Потьомкіна – графині де Вітт, щоправда, не називаючи при цьому самого імені[4]. Час від часу в творі трапляються спорадичні згадки про участь у цій війні українського козацтва, патроном і шефом якого був саме найсвітліший князь Таврійський. Наприклад, повідомляється про наступ на Бендери в 1789 р. великого козацького з'єднання на чолі з графом Олександром Миколайовичем Самойловим

[1] *Сегюр Л.-Ф. де*. Письма графа Сегюра к князю Потемкину / Сообщено П. Я. Дашковым // Исторический вестник. – 1880. – Т. 3. - № 9. – С. 193-198.
[2] Cérenville J.-É. de. Vie du prince Potemkin... – P. 138-160.
[3] Ibid. – P. 166-168.
[4] Ibid. – P. 258-261.

(1744-1814), племінником Потьомкіна[1]. В той же час проігноровано козацький чинник у боях під Кінбурном, Очаковом та Ізмаїлом. І навіть заслуга захоплення острова Березань, проведеного силами Чорноморського козацького війська на чолі з Антоном Головатим, цілком приписана вмілому керівництву боєм іспанця де Рібаса. Не забуває авторка відзначити й успіхи під Очаковом свого співвітчизника Нассау-Зігена[2]. З іншого боку, де Серенвіль відзначає великий внесок українців на високих адміністративних чи військових посадах у перемогу Росії. Крім фавора Завадовського, часто наголошується на політичному впливі Безбородька, згадуються успіхи генерала Івана Гудовича на Кубані в 1790-1791 рр., відзначається успішна дипломатична кар'єра Андрія Розумовського, якого письменниця вважає талановитою та обдарованою людиною[3].

Доводячи виклад подій у своєму нарисі до логічного завершення, тобто до смерті Потьомкіна, де Серенвіль відзначає його важливу роль у частковому збереженні козацького війська в Україні. Вона вважає досить вигідним для Росії збереження цієї потужної військової сили. «Потьомкін значно збільшив російську армію. – читаємо в «Житті князя Потьомкіна». – Він підпорядкував Російській імперії розсадник воїнів, які відтоді отримали ім'я її підданих, проте які, тим не менш, приносили їй не дуже багато користі. Це козаки, які формували вільне військо, що керувалися республіканськими законами. Їх осередок називали Січ. Потьомкін скасував цю інституцію, до якої ніхто не наважувався доторкнутися перед ним. Він звів козаків у полки, підпорядкував їх таким же законам рекрутування та дисципліни, як і в інших військах. Надалі він використовував їх у їхньому справжньому призначенні, тобто, як загони на аванпостах, однак змусивши їх діяти у відповідності до принципів і тактики, які підходили для цього роду війни (чого вони не робили раніше); він довів на ділі, що ці зміни, зроблені з козаками, зможуть принести більше користі від цих людей в російській армії. Потьомкін їх дуже любив і вони його любили. Вони обожнювали також Суворова, який і сам виявляв до них прив'язаність і вмів їх дуже толково задіяти у справі. Козаки, котрі ще так небагато часу мали регулярну організацію, не були ще такими, якими повинні були б стати. Якщо російський уряд продовжить займатися цим військом і засобами щодо його поліпшення, можна зробити хоробрих козаків здібними, вірними, невтомними, більш чисельними та завзятими у війні; можна з них зробити, скажемо так, головний інструмент своїх успіхів і страху для своїх ворогів»[4]. Вочевидь, згадуючи ім'я Суворова в контексті розповіді про козаків, де Серенвіль керувалася тими ж мотивами, що й Массон, бо завершила твір у 1799 р. До слова, глибокий сум козаків при похованні Потьомкіна відзначає вже згаданий німецький дипломат фон Струве, який став свідком скорботних церемоній в 1791 р.[5]

[1] Ibid. – P. 254-255.
[2] Ibid. – P. 202-216.
[3] Ibid. – P. 125, 186-187, 269, 281.
[4] Ibid. – P. 297-298.
[5] [*Struve J.-Ch. von*.] Voyage en Krimée... – P. 13-16.

Важливою заслугою де Серенвіль стало створення першого повного життєпису Потьомкіна. В українознавчому плані цей твір є доволі важливим, оскільки значною мірою висвітлює перебіг подій в Україні в останні десятиліття XVIII ст. Дана праця, як і решта подібних, унаочнює процес цілковитої інкорпорації українських земель до політичної, економічної та соціальної систем Російської імперії.

Тут доречно згадати, що з кінця XVIII ст. бере початок вивчення французької історіографії історії козацької України самими французами. Як вже зазначалося, в контексті одного з перших французьких історіографічних розглядів минулого Польщі велику увагу Україні приділено Жаном-Батістом Дюбуа де Жансін'ї (1752-1808). Цей культурний і науковий діяч, близький до енциклопедистів, довгий час керував бібліотекою Академії шляхетського кадетського корпусу у Варшаві, куди приїхав на запрошення Станіслава Понятовського, тому мав можливість вивчити, як польську, так і зарубіжну полоніку. Українознавчий аспект в його творі представлено головним чином детальним аналізом «Опису України» Боплана[1].

Підводячи підсумок французького історіописання кінця XVIII ст. стосовно наших земель, зауважимо, що думки авторів щодо головної визначальної особливості України – козаків – були різними: від абсолютної зневаги й повного виправдання ліквідації козацького ладу, як бачимо, наприклад, у Меге де Ла Туша, до цілковитої ідеалізації козацтва та симпатії до нього, подібно до Гаррана де Кулона. Здебільшого французькі сучасники співчутливо поставилися до українців після знищення козацької автономії урядом Катерини II, що, у відповідності до революційних тенденцій доби, вважали проявом тиранії царизму, хоча разом з тим і підкреслювали позитивний економічний наслідок даного кроку, який значною мірою посприяв розвитку сільського господарства, підприємництва та торгівлі на теренах колишньої «країни козаків». В той же час власне наукова складова цих історичних оглядів була слабкою. Їхні автори не стільки аналізували історичні факти, скільки переказували ту інформацію про козаків, яка здавалася їм цікавою та доречною або ж висвітлювали минуле козацтва у відповідності до своїх суспільно-політичних переконань.

Важливим чинником, що зумовлював посилення актуалізації досліджень козацької тематики у Франції, стала низка політичних і збройних конфліктів між щойно народженою Французькою республікою й, одним з найпотужніших стовпів легітимізму, Російською імперією. Це протистояння, яке виразно позначилося в останні роки XVIII ст., знайшло чітке продовження в епоху Наполеона, яка ознаменувалася ще більшою цікавістю французького суспільства до козацтва.

[1] [*Dubois de Jancigny J.-B.*] *M. D.* Essai sur l'histoire littéraire de Pologne... – P. 232-311.

Розділ 5.
УКРАЇНА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ У ПРАЦЯХ ФРАНЦУЗЬКИХ ІСТОРИКІВ XIX СТ.

5. 1. Рецепція козацької України у французькій культурі та політиці XIX ст. і вплив цих чинників на розвиток історіографії питання

XIX ст. є найбільш строкатим в політичній історії Франції: три республіки, дві імперії, монархії доби Реставрації та «короля вулиць» Луї-Філіппа Орлеанського, революції 1830-го, 1848-го, 1870-го рр. Це вже не рахуючи коротких періодів «ста днів» Наполеона (1815) та Паризької комуни (1871). Дане століття відзначене також безпосередньою французькою присутністю на українських землях: 1812 р. – наполеонівські солдати на Волині та 1854-1856 рр. французькі війська на півдні України в період Кримської війни. В той же час у складі російської армії українці (в тому числі й сформовані з них козацькі підрозділи) побували на французьких теренах в 1814 р.

Торкаючись питання про український аспект воєнних дій між Францією та Російською імперією, варто зауважити активну участь українців у війнах з імперією Наполеона. Важливий внесок у перемогу над французами зробили й козаки з України. Втім, це були не стільки українські козацькі полки, скільки козацькі військові утворення Російської імперії, сформовані з українців. Вони вже мали досить віддалений зв'язок з козацьким військом попередніх часів. В 1812-1814 рр. у боях з солдатами Наполеона відзначилися 2 чорноморських полки, 3 бузьких, 15 українських (ополченських)[1]. Однак головною силою козацьких з'єднань того часу вже були донські козаки. Незважаючи на це, 3 бузьких і 3 українських полки взяли участь у боях за Париж у березні 1814 р.[2] Участь українських козацьких формувань в окупації своєї столиці відзначали й французькі науковці[3].

При вступі російських окупаційних частин до французької столиці головну цікавість у парижан викликали, звичайно, козаки, про яких вони стільки чули, але бачили вперше. Як показує серія акварельних робіт художника Георга-Емануеля Опіца (1775-1841), присвячена перебуванню козаків у Парижі, ті завжди були оточені увагою столичної французької публіки. На цих картинах чітко можна побачити, як козаки, котрі отаборилися на Єлисейських полях, спілкуються з місцевим людом, купують товари, відвідують

[1] *Безотосный В. М., Иткина Е. И.* Казаки в Париже в 1814 году. – М.: Кучково поле, 2007. – 112 с. – С. 27.
[2] *История Украинской ССР*: В 10 т. Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.). – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 4. – 694 с. – С. 64.
[3] *Savant J.* Les Cosaques. – P.: Éditions Balzac, 1944. – 294 p. – P. 44, 83.

розважальні заклади, купають коней у Сені, танцюють тощо[1]. Вони завжди оточені поглядами місцевого жіноцтва та дітвори. Поза сумнівом, серед паризьких хлопчаків, які з цікавістю спостерігали за поведінкою цих східних завойовників, можна було побачити й двох майбутніх французьких істориків, котрі згодом приділили у своїй творчості значну увагу дослідженню українського козацтва, – на той момент 15 річного Жуля Мішле (1798-1874) та 10-річного Проспера Меріме (1803-1870). Перебування козаків у Парижі наклало свій відбиток на французьку суспільну уяву. Не так давно було опубліковане дослідження французького історика Жака Антрея «Козаки на Єлисейських полях. Окупація Франції після падіння Наполеона» (2005), де розглядалися події 1814-1815 рр.[2]

Як відомо, епатажна поведінка козаків назавжди закарбувалася у французькій культурі. Слово «*Cosaque*» стало для французів синонімом понять «нахаба», «зухвалець», «грубіян», а вислів «*à la cosaque*» («по-козацьки») означає брутально, грубо, безцеремонно. Таке зачення слова «козак» у французькому суспільній уяві відзначалося вже сучасниками[3]. Знамените французьке поняття «бістро» для означення швидкої закусочної легко відкриває свою етимологію російського слова «быстро». Саме це слово чули паризькі ресторатори від нетерплячих російських воїнів, коли ті вимагали дати їм нашвидкуруч якусь їжу.

Серед інших російських запозичень можна назвати й широкі лопатоподібні бороди, яких Західна Європа до початку XIX ст. практично не знала. Саме такі бороди, бачені у російських козаків, через півстоліття носитимуть і пишатимуться ними багато чоловіків. Про поширення широких борід свідчать портрети західноєвропейських діячів другої половини XIX ст. Погляньмо на обличчя Чарльза Дарвіна, Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Джузеппе Гарібальді, серед відомих французів борода прикрашала обличчя паризьких комунарів Шарля Луї Делеклюза, Луї Варлена, Ежена Пот'є, письменників Стендаля, Жуля Верна, Альфонса Доде, Альфреда де Мюссе, Віктора Гюго та Анатоля Франса, композиторів Жоржа Бізе та Клода Дебюсі, науковця Луї Пастера, художника Клода Моне, інженера Гюстава Ейфеля, а також презедентів III республіки Жуля Греві, Саді Карно, Раймона Пуанкаре та ін.

Козацька тематика, майже виключно пов'язана з Україною, знайшла значне відображення у французькому образотворчому мистецтві XIX ст. Так, на полотні відомого художника П'єра-Ноласа Бержере (1782-1863) «Наполеон I та Олександр I в Тільзіті» (1810) серед головних воєначальників з почету російського імператора виразно можна розрізнити постать козацького ватажка з подковоподібними вусами та високою шапкою, одяг і озброєння якого, зображені тут (а він має на поясі лук), застаріли, принаймні, на два століття. Втім, дану картину слід сприймати не як фотофакт, а як

[1] *Безотосный В. М., Иткина Е. И*. Казаки в Париже в 1814 году…
[2] *Hantraye J*. Les cosaques aux Chams-Elysées. L'occupation de la France après la chute de Napoléon. – P.: Belin, 2005. – 303 p.
[3] *Martin H*. La Russie et l'Europe. – P.: Furne, Jouvet et C-ie, 1866. – VI+426 p. – P. 58.

віддзеркалення суспільних уявлень в тогочасній Франції про варварський дикий сукупний характер царських військ, які уподібнювалися до незліченних орд Аттіли та Чінгісхана.

Постать козака з оселедцем вгадується й на іншій картині початку XIX ст. «Алегорія слави Наполеона I. Кліо показує націям пам'ятні факти його правління», що зберігається в Луврі й належить пензлю учня славетного Жака-Луї Давіда – Александру-Полю-Жозефу Верону-Белькуру (1773-між 1833 і 1850). Вочевидь, запорожець, намальований тут, втілює собою «козацьку націю», до якої сягнуло світло наполеонівського генія.

Однак найбільшої популярності у французькому живописі набула романтична легенда про оголеного Мазепу, прив'язаного до дикого коня, спопуляризована геніальним Байроном[1]. Одним з перших до неї звернувся Жан-Луї-Андре-Теодор Жеріко (1791-1824), написавши в 1820 р. картину «Паж Мазепа». Заради цікавості відзначимо, що в 1993 р. французький кінорежисер і постановник кінських трюків Бартабас (нар. 1957) зняв стрічку, присвячену життю та творчості Жеріко. Фільм має назву «Мазепа» і розповідає про творчі пошуки цього закоханого в коней художника, котрий, прагнучи надати реалістичності своїй картині про Мазепу, наказує прив'язати себе до коня й погнати тварину. Як відомо з біографії Жеріко, його верхові експерименти завершилися трагічно: впавши під час однієї з поїздок з коня, він зазнав серйозних травм, від яких незабаром помер. До речі, фільм Бартабаса був номінований на «Золоту пальмову гілку» Каннського кінофестивалю й отримав приз технічного журі.

Велику відомість мають полотна знаменитого художника-баталіста Еміля-Жана-Ораса Верне (1789-1863) «Мазепа, прив'язаний до коня» (1820-і рр.) і «Мазепа серед вовків» (1826). Майже одночасно з Верне вольтерівську історію майбутнього українського гетьмана відтворив у фарбах відомий художник Луї Буланже (1806-1867), котрий написав картину «Страждання Мазепи» (1827), що зберігається в руанському музеї мистецтв. Всесвітньо відомий творець «Свободи, що закликає на барикади» Фердинан-Віктор-Ежен Делакруа (1798-1863) також віддав свою пошану мазепинській темі намалювавши картину «Мазепа на вмираючому коні» (1828). Художник Ахіл-Жан-Жак-Марі Деверіа (1800-1857) став автором цілої серії полотен, присвячених українському герою, написаних наприкінці 1830-х рр. «Мазепа, заскочений графом», «Звільнення Мазепи», «Мазепа розповідає свою історію». Серед відомих майстрів пензля в мазепинській тематиці відзначився і Теодор Шассеріо (1819-1856), ставши автором полотна «Молода козацька дівчина знаходить Мазепу без свідомості на дикому коні» (1851). Подібний сюжет відтворено й на картині анонімного митця першої половини XIX ст. «Смерть коня Мазепи», яка, можливо, належить пензлю Прюдана-Луї Лере (1820-1879). В другій половині XIX ст. до мазепіани зверталися такі французькі живописці як Луї-Фелікс Гене (1843-?), Анрі-Леопольд Леві (1840-1904), Еме-Ніколя Моро (1850-1913) та ін.

[1] *Byron*. Mazeppa // Byron. Oeuvres de lord Byron, traduction de M. Amédée Pichot, nouvelle edition. – P.: Furne, 1836. – T. 3. – P. 45-63.

Як відомо, натхнений романтичними рядками Байрона та вражаючими картинами французьких малярів, в 1828 р. поему «Мазепа» написав славнозвісний Віктор Гюго (1802-1885)[1]. Свій поетичний твір він присвятив своєму приятелю-художнику Буланже. У листі до нього Гюго зазначав, що вже «давно мряв про Мазепу»[2]. Приблизно в той же час образ Мазепи став одним з центральних в поемі іншого світового класика – Пушкіна, творчість якого добре відома у Франції в перекладах. Відзначимо, що пушкінська «Полтава» продовжує й досі цікавити французького читача, а один з кращих її сучасних перекладів був зроблений за участю перекладачки та есеїстки Нати Мінор, одеситки за народженням[3].

Можна згадати також, що романтична історія Мазепи добре відображена й у світовій музичній творчості. Так, свого часу вона стала натхненням для таких загальновизнаних композиторів-класиків як Ференц Ліст (1811-1886) і Петро Ілліч Чайковський (1840-1893). У французькому музичному мистецтві постать Мазепи представлена, наприклад, в однойменній оперібуф на три дії (1872), створеній композитором Шарлем Пурні (1839-1905) на слова Анрі Шабріла (1842?-1893) та Анрі Дюпена[4]. Заради цікавості відзначимо, що про всесвітній успіх романтичного образу Мазепи йдеться у голлівудській кінострічці 1960-го року «Чортиця в рожевому тріко» (оригінальна назва «*Heller in Pink Tights*»), головну роль в якій блискуче зіграла Софі Лорен (нар. 1934). Сюжет картини побудований на пригодах мандрівної акторської трупи на Дикому Заході кінця XIX ст., шалений успіх якій в Америці приносить постановка на сцені романтичної історії молодого Мазепи, роль якого й виконує героїня італійської актриси.

Батько французької оперети композитор Луї-Огюст-Флорімон Ронже (1825-1892), більш відомий під псевдонімом Ерве, в 1884 р., одразу після своєї відомої «Мадмуазель Нітуш», написав оперету «Козачка» («*La Cosaque*»).

Доволі змістовним вивченням теми віддзеркалення постатті Мазепи у французькій культурі, на нашу думку, є неопубліковане дослідження французької жінки-музеєзнавця, українки за походженням, Ольги Попович «Мазепа: варіації на романтичну тему», яке зберігається в книгосховищах Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі[5]. Серед інших дослідників, які зверталися до вивчення даної теми, можна також згадати українських істориків Борщака[6] та Мацьківа[7], філологів Наливайка[1], Володимира

---

[1] *Гюго В.* Мазепа // Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана: Пер. з франц. / Упоряд. Л. Ю. Копань. – К.: Радянський письменник; Журнал «Київ», 1991. – С. 196-200.

[2] *Борщак І.* Великий співець свободи (до 150-ліття народження Віктора Гюго) // Україна. – 1952. – Ч. 8. – С. 656.

[3] *Pouchkine A.* Poltava. Le cavalier de bronze. Traduits du russe par Léonid et Nata Minor. – P.: Éditions des Syrtes, 2002. – 162 p.

[4] *Dupin H., Chabrillat, Pourny Ch.* [musique]. Mazeppa, opéra-bouffe en 3 actes. Paris, Folies-dramatiques, 7 septembre 1872. – P.: Tresse, 1872. – 100 p.

[5] *Popovitch O.* Mazeppa: variations sur un theme romantique. 19 mai-30 juin 1978. – Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. – 36 p. Texte imprimé.

[6] *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи... – С. 94-96, 110.

[7] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709… – С. 178.

Павловича Лавренчука[2] та ін. Цікавий розгляд образу Мазепи в якості мистецького персонажу був зроблений французьких літературознавцем Домініком Фернандесом[3].

В XIX ст. Україна вже не здавалася такою далекою як раніше. Багато французів особисто відвідали землі колишньої «країни козаків» і залишили про свої подорожі докладні нотатки. Наприклад, влітку 1812 р. вояж через землі України здійснила знаменита письменниця Анна-Луїза-Жермена де Сталь (1766-1817), або мадам де Сталь, дочка відомого французького державного діяча Жака Неккера. Про цю подорож і свої спостереження за життям та побутом рядових українців вона залишила спогади[4].

Загалом Україна мадам де Сталь не сподобалася. Вона зауважувала тут лише безмежні лани пшениці, які обробляються немовби невидимими руками. «Дуже родюча країна, але нікчемна», – так характеризувала наші землі високоповажна гостя[5]. Серед українських міст, через які пролягав шлях мандрівниці, вона називає лише Львів – «столицю Галичини», Житомир – «чільне місто Волині» та Київ – «головне місто України». До речі, опису Києва письменниця присвятила окрему главу[6]. Прикметно те, що, описуючи населення України, де Сталь завжди говорить лише про росіян, одним з яких був і генерал Милорадович, «справжній росіянин»[7], і зовсім не згадує про козаків, котрі ще не так давно були головною особливістю цих земель. Втім, козаки у неї все ж таки фігурують в якості терміново набраних царським урядом військових з'єднань, котрі «без ладу й без уніформи, лише зі списом у руці», спрямовувались до театру бойових дій[8]. Українці уявлялися французькій письменниці людьми, що за культурою та поведінкою ближче до Азії, ніж до Європи.

Мабуть, найбільшим позитивним спогадом про українців у де Сталь залишилася їхня музичність і схильність до танців, які ті охоче демонстрували на її прохання. Мандрівниця згадувала про те, що праця селян України завжди супроводжувалася піснями, які оспівували «любов і волю з домішкою меланхолії, що походила від сумного становища»[9]. Французька авторка була щиро вражена цим приємним співом «то веселим, то меланхолічним, то і тим, і тим разом»[10].

Звичайно, тут треба врахувати, що певне гнітюче враження на де Сталь, яка подорожувала Україною з невеличким гуртом своїх вигнанців-співвітчизників, справляли самі обставини того часу: Велика армія Напо-

---

[1] *Наливайко Д.* Мазепа в європейській літературі XIX ст.: історія і міф // Слово і час. – 2002. - № 8. – С. 39-48 (початок); Слово і час. – 2002. - № 9. – С. 3-17 (закінчення).
[2] *Лавренчук В. П.* Проблема рецепції постаті Івана Мазепи у світовому письменстві // Всесвітня література та культура. – 2008. - № 5. – С. 29-34.
[3] *Fernandez D.* Dictionnaire amoureux de la Russie. – P.: Plon, 2004. – 858 p. – P. 402-413.
[4] *Staël de, madame*. Dix années d'exil. – P.: La renaissance du livre, 1909. – 192 p. – P. 135-151.
[5] Ibid. – P. 139.
[6] Ibid. – P. 139-144.
[7] Ibid. – P. 143.
[8] Ibid. – P. 145.
[9] Ibid. – P. 148.
[10] Ibid. – P. 172.

леона щойно вторглася до Росії, й тому будь-які французи тут *a priori* здавалися, якщо не ворогами, то, принаймні, людьми підозрілими.

Безумовно, найвідомішим серед французьких мандрівників Україною слід визнати Оноре де Бальзака (1799-1850). Мабуть, доречним буде згадати, що родина майбутнього романіста переїхала до Парижа з провінції в 1814 р., саме тоді, коли у французькій столиці гучно відзначилися козацькі підрозділи, що могло тоді вплинути на уяву допитливого хлопчика.

Про перебування цього видатного французького письменника в Україні у 1847-1850 рр. й одруження його тут з Евеліною Ганською написано дуже багато[1]. Сам знаменитий літератор свої враження про Україну висвітлював у багатьох листах, звернених до різних адресатів[2]. Головну цікавість серед цієї кореспонденції являє його незавершений «Лист про Київ», написаний восени 1847 р., у якому, звертаючись до Армана Бертена (1801-1854), директора паризької газети «*Journal des débats*» («Журналь де деба» – «Газета дебатів»), Бальзак відзначає деталі своєї подорожі через Броди, Дубно, Житомир, Бердичев до Верхівні. В 1927 р. «Лист про Київ» був опублікований французьким літературознавцем Марселем Бутероном (1877-1962), а згодом кілька разів перевиданий[3].

Цікаво, що українське населення знаменитий романіст за традицією мимохідь називає козаками. В той же час, говорячи про Київ і називаючи його столицею України, письменник робить невеличкий екскурс в історію цього міста, показуючи його старовинність. Порівнюючи між собою вік Києва, Москви та Петербурга, Бальзак наводить цікаву метафору, зауважуючи, що Петербург – немовля, Москва – доросла людина, а Київ – сивий старець, що існує з незапам'ятних часів. «Лист про Київ» був перекладений російською мовою літературознавцем, перекладачкою, письменницею Вірою Аркадіївною Мільчиною. Цей переклад кілька разів передруковувався і нині є у загальному доступі в мережі Інтернет[4].

Заради цікавості відзначимо, що козаки фігурують і в літературній творчості Бальзака. В його знаменитій «Шагреневій шкірі» згадується, що батько головної героїні твору Поліни в 1812 р. був взятий у полон на Березині саме ними[5].

Значну відомість у середині XIX ст. в культурних колах Франції мали твори Меріме, присвячені українським козакам і Богдану Хмельницькому.

---

[1] *Луняк Є.* Минуле України в романтичних історіях. – Ніжин: Міланік, 2007. – 328 с. – С. 124-126; *Любов славетних письменників у листах і в житті*: Збірник художньо-документальних нарисів / Авор-упорядник В. О. Кирилюк. – К.: Криниця, 2008. – 496 с. – С. 260-274.

[2] *Борщак І.* Україна й українці в листуванні Бальзака // Україна. – 1950. – Ч. 3. – С. 188-191.

[3] *Balzac H. de*. Lettre sur Kiew. Fragment inédit ; publiés par Marcel Bouteron. – P.: Aux éditions Lapina, 1927. – 98 p.

[4] *Бальзак О.* Письмо о Киеве / Перевод с французького В. Мильчиной // Електронний ресурс: http://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/History/Kupola/Vol04/KyivLetter.html 08/05/2011.

[5] *Бальзак О.* Шагреневая кожа // Бальзак О. Собрание сочинений в 24-х томах. – М.: Библиотека «Огонек», издательство «Правда», 1960. – Т. 18. – 606 с. – С. 425.

Французький історик був під великим враженням від гоголівського «Тараса Бульби», переклад якого саме тоді було опубліковано[1].

Великою мірою завдяки майстерному перу Меріме, інші французькі літератори також захопилися козацькою тематикою. Так, у 1877 р. на сцені столичного «Одеону» з великим успіхом була поставлена п'ятиактна драма у віршах «Гетьман» письменника та політика Поля-Марі-Жозефа Деруледа (1846-1914), одного з ідеологів французького реваншизму, відомого, між іншим, своїми дуелями з Жоржем Клемансо (1892) та Жаном Жоресом (1904), присвячена долі українського козацтва середини XVII ст.[2] Цей твір було кілька разів перевидано одразу після публікації. Поставлений вперше на сцені «Одеону» 2 лютого 1877 р. «Гетьман» впродовж кількох років не сходив з афіш театрального репертуару[3].

Як зазначав один з дослідників творчості Деруледа, сюжет його драми, віднесений автором до 1645 р., «досить фантастичний; мало в п'єсі історичної правди»[4]. Головними її героями є персонажі з досить химерними як для України іменами: козацький отаман Фрол, його дочка Мікла та її наречений Стенько. Всі троє перебувають у польській неволі після поразки невдалого козацького повстання. Згодом за сприяння запорожців Стенько тікає на Україну й повертається на чолі переможного козацького війська, проте в ході бойових дій і сам він, і його наречена гинуть.

Відомий український мистецтвознавець Горленко зауважував, що в драмі Деруледа «украинцы и поляки только «отвод глаз», под коим надо разуметь французов и пруссаков»[5]. Згаданий дослідник також відмічав низку недоречностей в «Гетьмані». Так, одним з духовних ватажків на Запоріжжі виступає літня жінка Маруша (la *Marucha*), котра виконує роль давньогрецької піфії, надихаючи козаків на бій; посеред України у Деруледа розкинулися гори, де в одній з ущелин поляки влаштували засідку для запорожців; типово українським житлом виявляється ізба (*isba*) і т. п.[6]

Втім, і глядачі, і критика прийняли «Гетьмана» з цілковитом захватом. Один з відомих тогочасних театральних критиків зазначав, що після вистави в нього у вухах дзвеніла лише Україна, повстання українських патріотів проти поляків, і не можна було не співчувати ідеї України»[7].

Письменниками Шарлем Кабо (1807?-1886) і Амадеєм де Жале (1826-1909) була створена віршована драма «Козаки»[8].

У своїй творчості не раз козацької тематики торкався близький друг Гі де Мопассана (1850-1893) письменник Поль-Арман Сильвестр (1837-

---

[1] *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans... – P. 61-89; *Mérimée P.* Bogdan Chmielnicki...

[2] *Déroulède P.* L'Hetman, drame en 5 actes, en vers. – P.: Calmann Lévy, 1877. – 150 p.

[3] *Борщак І.* До століття народження Поля Деруледа // Соборна Україна. – 1947. – Січень. – С. 19.

[4] Там само.

[5] *Горленко В. П.* Украина в изображениях французов... – С. 138.

[6] Там само. – С. 139.

[7] *Борщак І.* До століття народження Поля Деруледа… – С. 20.

[8] *Cabot Ch., Jallais A. de.* Les Cosaques, drame plein de gaîté, en huit tableaux. – P.: Imprimerie de Mme Vve Dondey-Dupré, s.a. – 2 p.

1901). Зокрема, він створив роман з життя сучасного українського суспільства «Козачка»[1], а також брав участь у постановці опери «Димитрій», присвяченої подіям російської Смути. Крім того, в творчому доробку Сильвестра є п'єса «Козаки», створена на основі гоголівського «Тараса Бульби»[2].

Композитор Жуль Массене (1842-1912) в 1886 р. поклав на музику вірш румунської франкомовної поетеси Гелени Вакареску (1864-1947) «Козацька військова пісня».

Особливо щедро козацьку українську тематику представлено в творчості письменниці-романістки другої половини XIX ст. Анн-Анріетт-Каролін Тюе, у заміжжі Малімуської (?-1914), яка публікувала свої твори під чоловічим псевдонімом Етьєн Марсель[3]. Серед її творів згадаємо насамперед романи «Димитр-козак»[4] і «Гетьман Максим. Сцени з життя в Україні»[5]. Варто зауважити, що «Димитр-козак» є, по суті, переробкою твору польського письменника, представника так званої «української школи в польській літературі» Міхала Чайковського (1804-1886) «Кошовата» («*Koszowata*»), написаного в 1841 р. Хоча французька романістка цього й не зазначала. В назві повісті Чайковського, присвяченій добі козаччини, фігурує назва містечка Кошовата-Ківшувата (нині Таращанського району на Київщині), навколо якого в середині XVIII ст. активно діяли загони гайдамаків. Українські мотиви в творчості Етьєн Марсель були розглянуті й проаналізовані французькою дослідницею-літературознавцем Жанін Небуа-Момбе, яка зосередила свою увагу головним чином на вивченні історичного підґрунтя роману «Димитр-козак», не відмічаючи однак його зв'язок з «Кошоватою» Чайковського[6].

Відзначимо, що в 1857 р. в Парижі був опублікований французький варіант твору самого Чайковського «Повісті козацькі» («Сватання запорожця», «Могила», «Костьол у Гружинцях», «Молімося, але биймося», «Виправа на Царгород», «Скалозуб у замку Семи Веж», «Отаман Куницький», «Орлик та Орленко») в перекладі Владислава Міцкевича (1838-1926), сина видатного поета-революціонера[7]. Як знаємо, це був перший твір Чайковського, відомого у Франції як «козак» (оскільки той завжди підкреслював своє козацьке коріння), який приніс його автору літературну відомість[8].

---

[1] *Silvestre A*. La Kosake. – P.: Bibliothéque-Charpentier, 1894. – 388 p.

[2] *Іваненко О. А*. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.)… – С. 194, 296-297.

[3] *Gubernatis A. de, comte*. Dictionnaire international des ecrivains du jour. Troisieme section. – Florence: Louis Niccolai, 1891. – P. 1345-2088 – P. 1433.

[4] *Marcel Étienne [Thuez Caroline]*. Dymitr le Cosaque. – P.: Firmin-Didot et C-ie, 1887. – 322 p.

[5] *Marcel Étienne [Thuez Caroline]*. L'Hetman Maxime. Scènes de la vie en Ukraine. – P.: A. Hennuyer, 1890. – 356 p.

[6] *Neboit-Mombet J*. L'image de la Russie dans le roman français. 1859-1900. – Clermont-Ferrand.: Presses Universitaires Blaise Pascal, 2005. – 506 p. – P. 234-240.

[7] *Czajkowski M*. Contes cosaques, par Michel Czaykowski, aujourd'hui Sadyk-Pacha, traduits par W[ladislaw]. M[ickiewicz]. – P.: E. Dentu, 1856-1857. – XXIII+300 p.

[8] *Цьолик Н*. Михайло Чайковський: із панича – повстанець, романтик із солдата // Українська полоністика. – Житомир: Вид-во Житомирського державного університету ім. І. Франка, 2006-2007. - № 3-4. – С. 303-308.

Чайковський був далеко не єдиним представником «української школи в польській літературі», французькі переклади творів якого здобули відомість. Можна згадати, що в 1878 р. у Ніцці французькою мовою у перекладі Александра-Нариша-Кароля Пшездецького (1814-1871) був опублікований знаменитий «Канівський замок» Северина Гощинського (1801-1876), сюжет якого пов'язаний з історією Коліївщини[1]. Переклад Пшездецького було доповнено передмовою, яка висвітлювала не лише віхи життєпису Гощинського, але й подавала історичний опис гайдамацького руху й особливо Уманської різанини 1768-го року. Мимохідь, відмітимо, що Пшездецький, будучи доволі відомим польським істориком, став автором кількох наукових розвідок, пов'язаних з козацькими часами в Україні, а свої франкомовні твори він підписував псевдонімом *Charles de Noire-Isle* – Кароль з Чорного Острова, що мало промовистий зв'язок з його батьківщиною – містечком Чорний Острів на теренах теперішньої Хмельниччини.

Діяльність запорозького козацтва знайшла також своє відображення в збірнику оповідань Генрика Жевуського (1791-1866) «Пам'ятки пана Северина Соплиці», опублікованому у французькому перекладі в 1866 р. під назвою «Оповідання старого польського шляхтича»[2]. Тут з позицій польського заможного шляхетства в дещо ідеалізованому вигляді, але доволі точно показуються справи козаків. Найбільшу пов'язаність з Україною мають тут оповідання «Сава» та «Запорозька Січ»[3].

Мабуть, зайвим буде зазначати, що на рубежі XIX-XX ст. у Франції набувають популярності історичні романи Генрика Сенкевича (1846-1916), багато з яких безпосередньо висвітлюють події в козацькій Україні.

Запорозькі козаки стали також головними героями історичного твору французького літератора Анрі де Беньйона абата Боссюа (1833 – поч. XX ст.), що писав під псевдонімом Шарль Гено[4].

Можна сказати, що зацікавлення історією українського козацтва стало своєрідною модою в середовищі французької інтелігенції другої половини XIX ст. Однак жоден з творів французьких авторів, присвячений козакам, не здобув такого успіху як французький переклад повісті Миколи Васильовича Гоголя (1809-1852) «Тарас Бульба». Саме цьому шедевру судилося стати світовою вершиною у возвеличенні культу козацької слави. З 1853 р. класичний гоголівський твір регулярно перевидається солідними накладами в різних друкарнях Франції. Перший і найвідоміший перекладач повісті Луї Віардо (1800-1883) відзначав у своїй передмові до французького видання твору: «Повість, що має назву «Тарас Бульба», найвизначніший з

[1] *Goszczyński S*. Poëtes illustres de la Pologne. III. Cycle ukraïnien / traduit et publié par Charles de Noire-Isle. – Nice: Imprimerie et papeterie anglo-française Malvano-Mignon, 1878. – 436 p.

[2] *Rzewuski H., comte*. Les récits d'un vieux gentilhomme polonais / Traduction, préface et notes de Ladislas Mickiewicz; avec eaux-fortes et illustrations de Bronislas Zaleski et Elviro Andriolli. – P.: Librairie du Luxembourg - J.-B. Vasseur et C-ie, 1866. – XI+451 p.

[3] Ibid. – P. 199-223, 245-270.

[4] *Guénot Charles*. Les Zaporogues. – P.: Barbou,1881. – 224 p.; *Guénot Charles*. Les Zaporogues. – Limoges: Eugene Ardant &. Cie,1895. – 228 p.

творів Гоголя і являє собою маленький історичний роман, у якому описані звичаї давніх запорозьких козаків»[1].

Загалом існує близько десятка різних перекладів «Тараса Бульби» французькою. Проте, найпопулярнішим є переклад саме Віардо, який постійно передруковується відомим паризьким видавництвом «Ашетт». Як знаємо, згаданий перекладач був чоловіком Поліни Гарсіа-Віардо (1821-1910), близької подруги Івана Сергійовича Тургенєва (1818-1883). Родина Віардо деякий час проживала в Росії, але Луї майже не розумів російської мови. Основну допомогу у перекладі творів Гоголя та тлумаченні деяких понять і висловів йому надавав Тургенєв. Вперше «Тарас Бульба» був опублікований французькою у збірнику творів Гоголя в перекладі Віардо[2].

Після виходу в 1853 р. першого французького окремого видання «Тараса Бульби» (це був переклад другої редакції твору 1842-го року) виник постійний попит на цю героїчну козацьку повість, який досьогодні планомірно задовольняється місцевими видавництвами по мірі розкуповування книги. Викладу тексту твору в усіх виданнях, як правило, передує передмова, яка написана для пояснення окремих рис козацького життя, незрозумілих французам. Зокрема, у передмові, написаній Віардо, пояснюються такі українські слова, щоправда, в російському звучанні, які вживаються в тексті: «Запоріжжя», «пороги», «дуби» (в сенсі козацьких човнів), «полк», «полковник», «курінь», «курінний отаман», «кіш», «кошовий отаман», «гетьман», «Січ», «зимівники» тощо. Цікаво, що автор передмови досить докладно зупиняється на гіпотезах про виникнення запорозького козацтва: тюркській, касозькій, втікацькій, авантюристичній. Відмічає він й інтернаціональний характер січового товариства, при збереженні панівного становища православної віри: «Дійсно, козацтво поповнювалося, – пише він, – росіянами, поляками, турками, татарами, навіть французами й італійцями; але у первинній основі козацької нації лежала слов'янська раса, що заселяла Україну, звідки вона поширилася на береги Дону, Уралу та Волги»[3]. Звичайно, переднє слово, написане Віардо до видання 1853-го року, є застарілим, тому доволі часто сучасні публікації його перекладу «Тараса Бульби» доповнюють більш актуальними передмовами, що пояснюють основні віхи козацької історії в Україні[4].

В самому тексті твору часто вживаються незрозумілі французам українські слова, значення яких пояснюється у примітках, як «дума», «бандура», «балалайка», «базар», «таратайка», «чайка» (корабель), «гопак», «тропак», «кабак» (шинок), «Шило» (прізвисько), «табір», «калач», «жупан», «бунчук», «Цареград», «князь», «гоголь» (птах). До невідомих французам слів треба додати ще й практично невимовні для них імена, серед яких

[1] *Gogol N.* Tarass Boulba. Roman. Traduit du russe par Louis Viardot. – P.: Hachette et Cie, 1882. – IV+215 p. – P. I.
[2] *Борщак І.* Тарас Бульба у Франції // Україна. – 1952. – Ч. 7. – С. 544-546.
[3] *Gogol N.* Tarass Boulba. Roman. Traduit du russe par Louis Viardot... – 1882. – P. II.
[4] *Gogol N.* Tarass Boulba. Roman. Traduit du russe par Louis Viardot. – P.: Les éditions du temps, 1959. – 139 p. – P. 9-16.

Бульба найпростіше: Вовтузенко, Писаренко, Черевиченко, Кукубенко, Дегтяренко, Голокопитенко, Вертихвіст, Невеличкий, Закрутигуба, Задорожній, Остраница, Голодуха, Хліб, Печерица, Метелиця, Підсишок, назви міст Чернігова, Немирова, Глухова, Чигирина, Переяслава тощо. Але саме це й додає повісті особливого смаку та колориту, незвичного французам.

До особливостей сприйняття постатті Тараса Бульби французами слід відзначити термінологічну плутанину. Це використання різних семантичних пар понять «Русь» – «Росія», «руський» – «росіянин», які за кордоном сприймаються як одне ціле й перекладаються одним словом. Оскільки в повісті Гоголя постійно вживаються терміни «русский», «Русь» саме відносно території України, у читачів часто складається оманливе враження, яке зберігається й понині, що козацтво – явище суто російське, а Україна – це одна з порубіжних провінцій Росії. Сам запорозький полковник виглядає ледь не патріотом Росії та щирим підданим російського царя. Природно, Гоголь правильно використовував слово «русский» для означення українців тієї епохи, але він ніде не позначає, що запорожці себе різко відмежовували від підданих московського царя й не раз брали участь у війнах між Польщею та Московією, саме проти останньої.

Відчуваючи таку семантичну трудність, Луї Віардо інколи намагається замінити слово «русский» на «козацький». Наприклад, прикінцевий авторський текст повісті: «Да разве найдутся на свете такие огни, муки и такая сила, которая бы пересилила русскую силу!»[1]. Він переклав так: «Але чи знайдеться в світі вогонь, тортури, міць, що здатна буде підкорити козацьку силу! *(Mais se trouvera-t-il au monde un feu, des tortures, une puissance capables de dompter la force cosaque!*)»[2].

Принагідно зауважимо, що ще одним твором українського походження у Франції, який набув значної популярності й мав козацький сюжет, стала повість «Маруся, за легендою Марко Вовчок», видана окремою книгою в 1878 р. Прикметно те, що до виникнення цього твору у французькій літературі непрямо причетний знов-таки Тургенєв. Саме він в 1860-х р. познайомив видатну українську письменницю, котра мешкала тоді в Парижі, з відомим видавцем і літератором П'єром-Жулем Етцелем (1814-1886), який запропонував їй видання французьких перекладів її творів, а також її оригінальних франкомовних робіт. Деякі оповідання та казки Марко Вовчок (1833-1907) були опубліковані у часописі Етцеля «*Le Magasin d'éducation et de récréation*» («Ле Магазен д'едюкасьйон е де рекреасьйон» – «Журнал виховання та відпочинку»), а згодом надруковані окремими книгами.

Повість «Маруся», надіслана французькому видавцеві на самому початку 1870-х рр., одразу привернула його увагу. Зворушлива трагічна історія маленької дівчинки-українки, яка в умовах розколу своєї вітчизни на ворожі табори та спустошення її загарбниками жертвує собою заради блага

[1] *Гоголь Н. В*. Тарас Бульба // Гоголь Н. В. Избранные произведения. – К.: Издательство художественной литературы «Дніпро», 1964. – 592 с. – С. 210.
[2] *Gogol N*. Tarass Boulba. Roman. Traduit du russe par Louis Viardot... – 1882. – P. 214; *Gogol N*. Tarass Boulba. Roman. Traduit du russe par Louis Viardot... – 1959. – P. 139.

й волі рідної землі, дозволила Етцелю провести паралель між Україною доби Руїни та своєю приниженою країною, що нещодавно зазнала нищівної поразки у франко-пруській війні, національного приниження й відторгнення Ельзасу (Етцель був за походженням ельзасцем)[1]. Промовистою є присвята на початку книги, адресована ельзаській дівчинці Альзі, дочці художника-ілюстратора цього видання Теофіля Шулера (1821-1878), померлого напередодні виходу публікації в світ. Це немов би своєрідний заклик до французьких дітей захищати свою батьківщину так само самовіддано, як це робили їхні ровесники в козацькій Україні за два століття до того. 1 квітня 1875 р., повідомляючи у листі дружину про завершення своєї роботи над «Марусею», Етцель зазначав, що присвятить цей твір дітям Ельзасу та Лотарингії, про яких він думав весь час, пишучи цю «легенду України»[2].

Взявши за основу повість української письменниці, Етцель вніс свої корективи, доповнивши чи скоротивши певні сюжетні моменти й пристосувавши твір до кращого сприйняття французькою публікою. Показово те, що, переповідаючи історію маленької «степової Жанни д'Арк», як охрестила головну героїню твору тогочасна літературна критика[3], Етцель окремо акцентує увагу читача на подібності постатей Марусі та Орлеанської діви. В його викладі українська дівчинка, випадково почувши про жертовний подвиг уславленої французької народної героїні, захоплено виголошує свою готовність до подібної самопожертви[4].

На відміну від «Тараса Бульби», де діють «руські люди» на теренах Русі, що дає підстави асоціювати все це з Росією, в «Марусі» чітко зазначено, що йдеться саме про Україну та українців, а головною ідеєю твору є захист державної незалежності своєї країни, заради якої пожертвувала своїм життям маленька дівчинка. Право розпоряджатися на своїй землі, на думку автора, має належати виключно українському народу. Як зазначає, передаючи цю тезу, один з персонажів повісті – січовий козак: «Ми не є ні за московитів, ні за поляків. Ми за українців»[5].

Як не парадоксально, перероблений Етцелем варіант «Марусі» у Франції більш відомий, ніж його оригінал в Україні. Ця повість здобула успіх, який не набагато поступається славі «Тараса Бульби». Цікаво, що Тургенєв критикував «Марусю», вважаючи її доволі посереднім твором[6]. Однак, незважаючи на це, російський письменник надавав пояснення Етцелю,

---

[1] *Cadot M.* Encore Maroussia. Les letters de Hetzel à Vovčok conservées à la Maison Puškin // Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique représentations littérraires et artistiques. Actes du 5-e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présenté par Michel Cadot et Émile Kruba. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 223-229.

[2] *Борщак І.* Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі. Листування Ж. Гетзеля з Марком-Вовчком // Україна. – 1953. – Ч. 10. – С. 851.

[3] *Борщак І.* Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі // Україна. – 1949. – Ч. 1. – С. 4.

[4] *Stahl [Hetzel] P.-J.* Maroussia: d'après la légende de Marko Wovzok. – P.: Bibliothèque d'éducation et de recreation, J. Hetzel et C-ie, 1878. – 272 p. – P. 115.

[5] Ibid. – P. 25.

[6] *Cadot M.* Autour de Maroussia: Marko Vovtchok, Hetzel et Tourguéniev // L'Ukraine et la France au XIXe siècle. Actes du colloque organisé à la Sorbonne les 21 et 22 mars 1986. – P.: Université de la Sorbonne Nouvelle, 1987. – P. 127-130.

коли той звертався по допомогу, і, на його прохання, перевірив точність фактів, імен і назв у «Марусі»[1].

«Тарас Бульба» та «Маруся» стали важливими джерелами уявлень про Україну козацьких часів у Франції другої половини XIX ст. Відомий літературознавець Мішель Кадо зауважував: «Для більшості французів XIX ст. слово «Україна» було втіленням двох творів: Гоголівського «Тараса Бульби» та «Марусі» П'єра-Жуля Сталя [Сталь – це літературний псевдонім Етцеля – Є. Л.]»[2]. Відзначимо, що зовсім недавно, в 2008 р., паризьким видавництвом «Арматан» було опубліковано два варіанти «Марусі» – Етцеля та Марко Вовчок. Видання було підготовлене до друку українською дослідницею у Франції Іриною Дмитришин[3]. Ця публікація дає можливість співставити оригінальний твір і його французьку переробку.

Роль художніх творів в підігріванні інтересу французької інтелігенції до історії України та козацтва не варто недооцінювати. Саме під значним впливом витворів мистецтва посилювалося зацікавлення козацькою тематикою в науковому відношенні.

Наприкінці XIX ст. між Французькою Третьою республікою та Російською імперією утворився міцний військово-політичний союз. В моді була російська тематика, підкреслювалися зразки франко-російської дружби, в суспільстві підігрівалися проросійські настрої. Акцентуація ідей колишньої козацької державності в мистецтві виглядала тепер не зовсім політкоректною й могла викликати з боку царського уряду звинувачення в підживленні малоросійського сепаратизму. Українські козацькі зацікавлення у французькому суспільстві відходять потроху на задній план. Популяризувався тепер образ російського козака, найбільшої та найвідданішої опори царизму. Завершуючи розгляд відображення козацької тематики в масовій французькій культурі, наведемо такий прикметний факт: одна з карикатур того часу показувала російсько-французький альянс у вигляді легковажної дівчини-Франції, що кидається в обійми Росії, представленій у вигляді козака[4].

5. 2. Козацька тематика у французьких наукових студіях наполеонівської доби

Французька історіографія XIX ст., присвячена дослідженням України козацького періоду, виглядає скромнішою на фоні творів XVII-XVIII ст. Тепер політичні чинники майже не зумовлювали дослідження українського козацтва (окрім хіба що періоду наполеонівських війн і Кримської війни), котре вже майже не можна було досліджувати вживу.

---

[1] *Борщак І.* Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі. Листування Ж. Гетзеля з Марком-Вовчком… – С. 852-853.

[2] *Cadot M.* Autour de Maroussia: Marko Vovtchok, Hetzel et Tourguéniev… – P. 115.

[3] *Dmytrychyn I.* Maroussia. Texte inédit de Marko Vovtchok. Fac-similé de P.-J. Stahl. – P.: L'Harmattan, 2008. – 482 p.

[4] *Феррo М.* Николай II. – М.: Международные отношения, 1991. – 352 с. – С. 69.

Гіпертрофовані уявлення про козацьку загрозу для Франції та спотворений образ козака наприкінці XVIII ст. віддзеркалював ще Массон. Однак саме постійні війни Наполеона з Росією слугували сприятливим підґрунтям для популяризації козацької тематики у французькій публіцистиці початку XIX ст. Наполеонівський уряд надавав козацькому фактору неабиякої ваги й враховував його у своїй зовнішній політиці. Розбіжності в уявленнях оточення керівництва Першої імперії щодо українського козацтва та можливої політики Франції стосовно нього та України в цілому досить ґрунтовно були проаналізовані Ададуровим[1].

Відповідаючи на суспільний попит, на початку XIX ст. у Франції масовими накладами виходили твори, переважно з історії Росії, як давніших авторів, так і сучасників, які тією чи іншою мірою торкалися минулого козацької України. Це, наприклад, «Історія Карла XII» Вольтера, «Історія анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки» де Рюльєра, історичні розвідки про Росію Левека, Кастера, Массона, а також переклад 6-томної «Історії Російської імперії в правління Катерини II та наприкінці XVIII ст.» англійця Тука, мемуари принца де Ліня і т. д. На підставі опублікованих робіт створювалися нові узагальнюючі праці, присвячені Російській імперії. В цьому контексті варто відзначити 2-томний «Генеральний опис сучасної Росії та політичної ситуації в цій імперії на початку XIX ст.» Віктора Дельпюша де Комера (1733-1805), виданий у Парижі в 1802 р. Автор намагався акумулювати весь політичний, економічний, географічний, топографічний, статистичний, етнографічний матеріал про тогочасну Росію та її провінції. Дуже часто ці дані він перемежає з історичними довідками. Фактично цей двотомник є найповнішою енциклопедією тодішньої Російської імперії.

Пояснюючи причини, що змусили його взятися за написання такого великого твору, де Комера підкреслював важливість і водночас небезпеку, яку має для Франції та й для всієї Європи далека «імперія царів». «Росія, що народилася для Європи протягом одного століття, – пише він, – не припиняє її турбувати. Замість того, щоб підтримувати її в рівновазі, вона лише її збурює. Скільки разів треба їй [Європі – Є. Л.] нагадувати про ці загрозливі речі… Росія, що сто років тому була імперією малознаною та малозначною, з'явилася раптом у блиску слави в театрі Європи на початку XVIII ст. й після короткого випробування своєї могутності стала арбітром півночі. Вся європейська система відтоді отримали інший вигляд»[2].

Торкаючись опису України, як однієї з найголовніших провінцій Росії, де Комера спирається, зокрема, на свідчення Вольтера, Левека, Леклерків-батька і сина, Шерера, Масона та ін. В основу його українознавчих відомостей головним чином лягли матеріали з III тому «Фізичної, моральної, цивіль-

[1] *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи...; *Ададуров В.* Досвід історичного уявлення: уряд Наполеона I про українські землі Російської імперії // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 405-428.

[2] *V. C. [Comeiras Victor Delpuech de.]* Tableau general de la Russie moderne, et situation politique de cet empire au commencement du XIXe siècle. – P.: Chez Treuttel et Wurtz, Libraires, de l'imprimerie de Goujon fils, an X-1802. – T. 1. – 350 p. – P. 19, 34.

ної та політичної історії сучасної Росії» Леклерка-сина[1]. Говорячи про освоєння росіянами земель Північного Причорномор'я, де Комера не забуває й загадати популярний в Європі анекдот, пов'язаний з «потьомкінськими селами», баченими під час подорожі Катерини II Україною в 1787 р.: «Береги Дніпра були вкриті будинками, які були зведені навмисно для цієї оказії. Селяни, елегантно одягнені, численні стада худоби – все це знаходилося в тих місцях путі, які перетинав флот і де він зупинявся поблизу берегів, і все це безкінечно повторювалося перед очима подорожніх. Потьомкін не занедбав легкого мистецтва обманювати марнославство жінок і королів. І, щоб відняти свою государиню у суперників, які хотіли його згубити, він влаштував їй цей тріумфальний марш по нових володіннях, сподіваючись засліпити її очі своїм шарлатанством, запаморочити голову швидкістю ходи, круговертю палаців, військ і людей різних родів і мастей, здобути пошану багатьох правителів і сп'янити сяйвом чарівності, як він умів це робити»[2].

Втім, власного доробку автора в даній праці, скомпільованій переважно з уривків, запозичених з творів інших авторів, обмаль. Часто де Комера наводить вже застарілу інформацію, як-от повідомлення про те, що «губернатор України має титул козацького гетьмана», про поділ імперії на намісництва, серед яких і Катеринославське (на той час Катеринослав було перейменовано Павлом I в Новоросійськ) тощо[3]. Та й саме його уявлення про Україну, як «козацьку країну» для початку XIX ст. виглядає традиційним, але вже архаїчним. На цей час виросло, принаймні, ціле покоління українців, для яких славетне українське козацтво було яскравою сторінкою минулого, але аж ніяк не сьогодення. Проте у французькому суспільстві ще продовжувала існувати міцна асоціація про Україну, як «країну козаків».

Подаючи у творі інформацію з різних джерел і не узгоджуючи її між собою, де Комера подекуди, не помічаючи цього, суперечить сам собі. Наприклад, у I томі свого «Генерального опису сучасної Росії» він свідчить, що козаки, зазвичай, високого зросту, а ось у II томі, що вони, як правило, низькі на зріст[4].

Зважаючи на те, що щойно закінчилася війна з Росією, де Комера вважає за доцільне подати інформацію про стан російської армії. Значне місце він відводить козацьким загонам. Проте свідчення, наведені ним, є просто скороченим переказом повідомлень Массона[5]. Знаменно те, що де Комера уникає зневажливих оцінок свого попередника стосовно військових вмінь і навичок козаків вести бої з частинами регулярних військ.

В той же час де Комера передбачає, що воєнні дії між Францією та Росією можуть відновитися. Всю вину за нове можливе кровопролиття автор у массонівському дусі покладає на російський царизм, який, на його думку, буде розширювати свою імперію, доки не зазнає цілковитою катастрофи.

---

[1] Ibid. – P. 278-279, 287-294, 303-309.
[2] Ibid. – P. 269-270.
[3] Ibid. – P. 278-279, 287-294, 303-309.
[4] Ibid. – P. 290; T. 2. – P. 244.
[5] Ibid. – T. 2. – P. 244-246.

Вражає своєю прозорливістю тривожне передбачення де Комера про посилення двох потужних держав з відмінним суспільно-політичним ладом, що знаходяться на протилежних точках світу – США і Росії. Саме воно завершує його твір: «Світ являє сьогодні нашим поглядам дві держави, розташовані на крайніх протилежностях, з яких одна перебуває під абсолютним управлінням, тоді як інша керується республіканськими засадами. Обидві мають унікальне положення на землі: щоб збільшуватися, їм не дуже потрібні війська. Вони повинні лише чекати та розуміти, як краще скористатися обставинами. Бідування Європи, її постійні потрясіння мають постійно додавати могутності Росії та Сполученим Штатам Америки. Коли ж прийде той час, щоб рух, котрий все це створює, загальмувався й рівновага нарешті відновилася!»[1].

В цей час активно друкуються праці французьких науковців, дипломатів, мандрівників і негоціантів, які відвідали Росію в останні десятиліття. Серед подібних робіт можна згадати твір барона Жана-Жака Рако де Реї (1780-1810) «Подорож до Криму та на береги Чорного моря в 1803 р.», опублікований в Парижі у 1806 р. Як видно з інформації, позначеній на титульній сторінці книги, її автор був тоді аудитором державної ради Франції та суассонським супрефектом. Очевидно, саме тому його цікавили, передусім, економічні можливості південних провінцій Росії та перспективи розвитку франко-російських торгівельних відносин. До своєї детальної розповіді про подорож до Криму де Реї додав також «Мемуар про комерцію на Чорному морі» та «Нотатки про головні торгівельні порти Чорного моря», де аналізується господарський і торгівельний потенціал таких портових міст як Одеса, Миколаїв, Херсон, Кафа, Козлов-Гезлев, Таганрог, їхній стрімкий розвиток від моменту заснування до сьогодення[2]. Значну увагу приділено також розбудові Севастополя[3].

У своїй книзі автор також досить часто торкається історії Криму, проте основні кримознавчі повідомлення ним були запозичені з розвідок Пейссонеля, де Тотта, де Гіня, Палласа, Тунманна, Габліца, Вольнея. Однак головним джерелом історичної інформації для де Реї стала франкомовна «Історія Тавриди» («Історія царства Херсонеса Таврійського») відомого польського релігійного, культурного та наукового діяча Станіслава Богуша-Сестренцевича (1731-1826), опублікована у Петербурзі в 1800 р. і згодом багаторазово перевидавана[4].

Цікаво, що, розповідаючи про свою подорож до Криму, де Реї повідомляє про своє знайомство з козаками, котрі слугували йому в якості про-

[1] Ibid. – P. 404-405.
[2] *Racault de Reuilly J.-J*. Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire pendant l'année 1803; suivi d'un Mémoire sur le commerce de cette mer, et de Notes sur les principaux ports commerçans. Dédié à Sa Majesté l'Empereur et Roi. – P.: Chez Bossange, Masson et Besson, 1806. – XIX+302 p.
[3] Ibid. – P. 200-210.
[4] *Siestrzencewicz de Bohusz S*. Histoire du royaume de la Chersonese Taurique. – St.-Pétersbourg: De l'imprimerie de l'Académie Impériale Russe, 1824. – 433 p.

відників і дуже допомагали в степу, відшукуючи воду для коней. Барон мимохідь згадує про свою бесіду з одним з цих козаків, котрий нещодавно повернувся з французького полону, до якого потрапив в Італії. Вочевидь, саме там цей чоловік трохи вивчив французьку, настільки щоб розмовляти нею з де Реї. Наполеонівський емісар відмічає, що козак був у захваті від французького полону, і навіть наводить його слова: «Мені здавалося, що я в раю»[1]. До речі, в 1808 р. французький імператор призначив де Реї префектом департаменту Арно, що в Північній Італії. Це була якраз та область, де за десятиріччя до того вів свої військові дії експедиційний корпус Суворова, внаслідок яких і потрапив у полон згаданий козак.

Між іншим, подаючи демографічну довідку про кількісний соціальний, національний і конфесійний стан населення Криму на 1793 р., де Реї відзначає значне представництво там чорноморських козаків. За його даними, з 157 133 осіб, які населяли тоді цей регіон, чорноморський козацький корпус складав там 5 803 чоловіка, являючи собою тоді один з найголовніших компонентів християнського населення Криму[2]. В той же час французький емісар, як перед тим і Леклерк-син, зауважував, що російське управління негативно відбилося на демографічній ситуації на півострові, населення якого перед цим сягало майже півмільйона душ[3].

Звичайно, праця де Реї не є науковим дослідженням, проте вона являє собою цікаве джерело з історії південних земель сьогоднішньої України й, насамперед, Криму.

В українознавчому плані цікавість представляє також «Історичне есе про чорноморську комерцію та навігацію» вже згаданого раніше Антуана-Ігнаса Антуана де Сен-Жозефа, засновника французького торгівельного представництва в Херсоні, де той розглядав еволюцію та стан франко-російської морської торгівлі через порти Чорного моря[4]. Варто зауважити, що Антуан де Сен-Жозеф був не просто купцем і дипломатом, він відігравав значну роль в політиці Французької імперії й у 1805-1813 рр. був мером Марселя, а через свою дружину Марі-Роз Кларі був споріднений з домом Бонапартів (молодша сестра Марі-Роз Кларі – Дезіре – була спочатку нареченою Наполеона Бонапарта, а згодом стала дружиною його маршала Бернадота та королевою Швеції. Ще одна сестра – Жюлі – вийшла заміж за Жозефа Бонапарта й була деякий час королевою Іспанії).

В 1806 р. в Парижі була видана праця згаданого раніше Дюбуа де Жансін'ї «Про французьку комерцію за нинішнього стану в Європі, або спостереження з комерцією Франції в Італії, Леванті, Росії та на Чорному мо-

[1] *Racault de Reuilly J.-J.* Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire pendant l'année 1803... – P. 35-36.
[2] Ibid. – P. 192-193.
[3] Ibid. – P. 192.
[4] [*Anthoine de Saint-Joseph A.-I.*] Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire…

рі»[1]. В контексті розгляду франко-російської торгівлі автор дуже важливе місце відводить Україні, господарство якої постачало до наполеонівської імперії великий обсяг різноманітної продукції та відігравало значну роль в економіці Росії. Дюбуа де Жансін'ї аналізує регіональні особливості економічного розвитку України та підкреслює вагоме значення чорноморської торгівлі з Росією для Франції[2].

На фоні все наростаючого інтересу французького суспільства до східноєвропейських справ у 1807 р. в Парижі виходять дві праці, присвячені розгляду історії та сучасності даного регіону. Автором однієї з них став французький політик, який кілька років прожив у Росії, де опікувався справами німецьких колоністів на Волзі, Жан-Батіст Леруа де Флажі (1735-1824). Його праця носила назву «Політичний, цивільний і військовий стан Російської імперії» та була якнайбільше актуальною для тогочасних французів, які з тривогою спостерігали за перебігом військових кампаній Наполеона у Східній Європі[3]. Іншою працею, пов'язаною з цими військово-політичними подіями, стала книга видатного французького науковця-географа, данця за походженням, винахідника терміну «Океанія» та одного з зачинателів сучасної географічної науки, Конрада Мальт-Брюна (1775-1826) «Огляд давньої та сучасної Польщі». Повна назва книги Мальт-Брюна виглядає так: «Огляд давньої та сучасної Польщі, який містить опис цієї країни, її гір, рівнин, річок, боліт, клімату, тварин, рослин і мінералів; топографію Верхньої та Нижньої Польщі, Прусії, Курляндії, Литви, Русі Білої, Чорної та Червоної, Волині й України, із вказуванням міст, містечок, будівель і пам'яток; політичний опис або розгляд польського ладу, релігій, законів, цивільного та судового управління, звичаїв, війська, населення та доходів, системи мір ваги, величини та монетного обігу як у Польщі, так і у Данцигу, від найдавніших часів до наших днів; розвідки про походження слов'ян і сарматів, а також з зазначенням решток сарматської мови. Складений головним чином з нотаток, повідомлених поляками й авторами цієї самої країни, у якості доповнення до «Історії Польщі» мсьє де Рюльєра»[4].

---

[1] *Dubois de Jancigny J.-B*. Du commerce français dans l'état actuel de l'Europe: ou, Observations sur le commerce de la France en Italie, dans le Levant, en Russie, dans la Mer-Noire. – P.: Chez Potey, 1806. – 368 p. – P. 215-361.

[2] Ibid. – P. 215-361.

[3] *Leroy de Flagis J.-B*. État politique, civile et militaire de l'empire de Russie. – P.-Rouen: Chez Renard-P.Periaux, 1807. – VIII+300 p.

[4] *Malte-Brun C*. Tableau de la Pologne ancienne et moderne. Contenant la description de ce pays, de ses montagnes, plaines, fleuves, marais, climat, animaux, végétaux et minéraux; la topographie de la Haute et Basse Pologne, de la Prusse, la Courlande, la Lithuanie, la Russie-Blanche, Noire et Rouge, la Wolhynie et l'Ukraine, avec indication des villes, bourg, édifices et monumens; la description politique ou aperçu de la constitution polonaise, des religions, des lois, de l'administration civile et judiciaire; des moeurs, de l'armée, de la population et des revenus; des systèmes des poids, mesures, et monnaies en usage, soit en Pologne, soit à Dantzick; un précis de l'histoire de la Pologne, depuis les temps les plus anciens jusqu'à nos jours, des recherches sur l'origine des Slavons et des Sarmates, et des détails sur les restes de la langue sarmatique. Rédigé principalement d'après des notes communiquées par des Polonais et d'après les auteurs du pays même. Par Malte-Brun. Pour servir de complément à l'Histoire de la Pologne par M. de Rulhières. – P.: Chez Henri Tardieu-H. Nicolle, 1807. – XII+498 p.

Хоча у своїй праці Леруа де Флажі подекуди торкався українських справ і минулого України, здебільшого в нього йшлося про сучасний політичний і соціально-економічний стан Російської імперії та її військову потужність. Звичайно, поміж іррегулярних військових частин Росії автор згадує й козаків[1]. Втім, Україні та українцям він в цілому приділяє незначну увагу, щоправда, певну цікавість викликає незвична французька передача в нього цих назв – «*l'Uckraine*» et «*les Uckrainiens*»[2]. Варто зауважити також, що Леруа де Флажі відзначає утворення в колишній «країні козаків» маєтків російських чиновників та офіцерів і наголошує на тому, що ці «дрібні тирани» зовсім не дбають про економічний розвиток даної провінції[3].

Українознавчий аспект в «Огляді давньої та сучасної Польщі» Мальт-Брюна є набагато презентабельнішим. Свою працю цей науковець написав як доповнення до 4-томної «Історії анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки» де Рюльєра, виданої у Парижі того ж 1807-го року за особистим наказом Наполеона й підготовленої до друку саме Мальт-Брюном. Зважаючи на те, що робота вже покійного де Рюльєра доводила події лише до 1774 р., а з того часу минуло вже більш ніж три десятиліття, впродовж яких у Європі відбулися радикальні зміни, й вона була вже застарілою, вочевидь, на замовлення наполеонівського уряду Мальт-Брюн написав нову працю, присвячену польському питанню. Нагадаємо, що саме в 1807 р. Наполеоном було на короткий час відновлено польську державність у вигляді герцогства Варшавського.

Однією з важливих заслуг Мальт-Брюна стало те, що в основу своєї праці він поклав переважно свідчення поляків. Серед своїх безпосередніх інформаторів він називає й вихідця з України, вочевидь, також поляка[4]. Звичайно, крім польських авторів, уважний аналіз творчого доробку яких він зробив (Мальт-Брюн використовував, зокрема, праці Кромера, Гваньїні, Стрийковського, Меховського, Длугоша та ін.), дослідник ретельно вивчив свідчення про Польщу, а у її складі й Україну, й французів, між іншим, Блеза де Віженера, де Ту, Ле Лабурера, Боплана, де Рюльєра, Антуана, а також німців – Баєра, Міллера, Бюшинга, Шторха, росіянина Ломоносова тощо.

Української минувшини автор торкається в багатьох місцях, що є природним в контексті вивчення історії Польщі. В «Огляді давньої та сучасної Польщі» бачимо згадки про давньоруську добу, встановлення на південноруських землях польського панування, Хмельниччину, посилення російського впливу в регіоні після Полтавської битви й, зрештою, розчленування Речі Посполитої в правління Катерини II. Однак головним чином Україні, назву якої Мальт-Брюн традиційно виводить від поняття «окраїна», «прикордоння», в його нарисі присвячено XVI главу, що має назву «Україна, Волинь, Червона Русь». Звернімо увагу на те, що ці три колишні провінції Речі Посполитої, винесені в назву глави, автор розглядає як єдину суку-

[1] *Leroy de Flagis J.-B*. État politique, civile et militaire de l'empire de Russie... – P. 144, 147.
[2] Ibid. – P. 30.
[3] Ibid.
[4] *Malte-Brun C*. Tableau de la Pologne ancienne et moderne... – P. 243.

пність, населені, по суті, єдиним народом. Гадаємо, буде доречним подати тут слова французького науковця стосовно українців: «Українці називаються малоросами, тобто малоросіянами. Згідно з загальноприйнятою історичною системою, вони є нащадками київських росіян (*Les Ukrainois s'appèlent Malo-Rosses, c'est-à-dire Petits-Russes. D'après le système historique généralement adopté, ils sont des descendans des Russes de Kiowie*). Ці краї, довгий час підкорені Польщею, просто повернулися під владу давньої метрополії»[1]. Розглядаючи тогочасну «Україну», Мальт-Брюн не забуває конкретизувати, який власне географічний регіон варто розуміти під даною назвою. «Київщину, Брацлавщину та Верхнє Поділля досить часто розглядають під назвою «України», тобто окраїнних провінцій», – занотовує він[2].

Також французький географ був одним з перших дослідників, хто наголошував на фактичній етнічній єдності населення від Карпат до меж Великоросії. Щоправда, до цієї етнічної сукупності Мальт-Брюн відносив не лише українців заходу та сходу, але й білорусів. Він писав: «Мешканці Червоної Русі, Білої Русі та України є за своїм походженням і мовою у спорідненості з населенням Малоросії. Ці народи також настільки подібні між собою зовнішньо, що при зустрічі з ними, на перший погляд, могли б бути сприйняті за земляків, якби відмінність в одязі не була такою вражаючою»[3].

Сьогоднішньому читачеві «Огляду давньої та сучасної Польщі» кидається в очі той факт, що зазначена глава з праці Мальт-Брюна охоплює в регіональному вимірі фактично весь простір теперішньої України, розділеної тоді між двома імперіями.

Постійно підкреслюючи спорідненість населення колишніх південно-східних провінцій Речі Посполитої з мешканцями Малоросії, дослідник наголошує на відмінності цих людей від природних великоросіян. Мальт-Брюн неодноразово акцентує увагу на тому, що представники південноросійської етнічної спільноти, яких він синонімічно називає малоросіянами чи українцями, мають прикметні відмінності від великоросіян у господарстві, побуті, звичаях. Він, як свого часу Массон, відзначає, наприклад, що малоросіяни-українці «кращі господарі від великоросіян, …мають краще землеробське знаряддя ніж великоросіяни», живуть у хатках, які обсаджують деревами тощо[4]. Французький науковець також зазначає, що мешканців Червоної Русі часто ототожнюють з росіянами через подібність назв, хоча це різні народи. «Переходячи на південь, – пише Мальт-Брюн, – ми знайдемо Червону Русь, яка складає сьогодні більшу частину Східної Галичини. Поляки її називають просто «Русь», а її мешканцям дають назву «русинів» або «руснаків» у протилежність «росіянам» або «москалям», котрі є мешканцями Російської імперії (*Les Polonais la nommaient simplement Russie et ils donnaient aux habitans le nom de Russinié ou Rusniaques en opposition aux*

[1] Ibid. – P. 241-242.
[2] Ibid. – P. 234.
[3] Ibid. – P. 59.
[4] Ibid. – P. 242.

Rosziénié ou Moscowale qui sont les habitans de l'empire Russe)»[1]. Підкреслення наведено слідом за оригінальним текстом.

Розглядаючи питання про походження південноруського народу, щодо частин якого вживалися назви «малоросіяни», «русини», «українці», Мальт-Брюн наголошує, що той є автохтонного походження, мешкає на своїй території з часів Київської держави й краще зберіг свій традиційний «руський» етнотип у порівнянні з великоросіянами. «Характер давньоруського населення гірше зберігся у Великоросії, ніж по берегах Дніпра, Прип'яті та верхів'їв Дністра» – занотовує дослідник[2]. В іншому місці він зауважує: «Більше двох третин селянства Червоної Русі, тобто Східної Галичини, є руськими за походженням. Їхня мова досить сильно відрізняється від польської й вони мають також відмінний ритуал у своєму культі»[3].

Вражає увагу той факт, що Мальт-Брюн майже не використовує широко вживаних до того на заході понять як «козацький народ», «козацька нація», «країна козаків». В його розумінні, козаки – це не стільки етнічна спільнота, скільки соціальна. Про козаків автор згадує вкрай рідко. Втім, вказаний факт не повинен дивувати, зважаючи на те, що одними з головних інформаторів Мальт-Брюна були польські сучасники, деякі з яких походили з України й знали реальний стан українського козацтва сьогодення.

Хоча, звичайно, проігнорувати козацький чинник в польській історії було б просто неможливо. Сам Мальт-Брюн зауважує, що занепад Речі Посполитої почався з народного виступу в Україні під проводом «козацького генерала» Хмельницького[4].

Доводячи свій опис розділеної між великими сусідніми державами Польщі до актуального йому часу, Мальт-Брюн дає оглядову характеристику політичному, соціально-економічному та релігійному становищу колишніх провінцій Речі Посполитій. Як уже зазначалося, правобережну Підросійську Україну автор розглядає у поєднанні з Підавстрійською. Він характеризує ці землі у відповідності до регіональної специфіки, починаючи від Дніпра й просуваючись на захід. Оскільки «Київщину, Брацлавщину та Верхнє Поділля» дослідник сприймає під узагальненою назвою «України», серед інших регіонів згаданої території він вказує Волинь, Холмщину, Галичину (частиною якої вважає Червону Русь), Покуття та Буковину.

Мальт-Брюн наводить короткі відомості про найголовніші міста, розташовані тут. Крім Києва, історію якого автор побіжно згадує, відзначаючи, що ця стародавня столиця Південної Русі налічує нині 22 000 мешканців, він подає інформацію про такі міста як Житомир (друге місто на Київщині), Немирів (де є мануфактури з шкіряного і вовняного виробництва та гарна торгівля), Тульчин («де французи влаштували мануфактуру з виробництва вогнепальної зброї, яка експортується головним чином через Херсон»), Торговицю («відому завдяки конфедерації»), Умань (де закінчується лісос-

[1] Ibid. – P. 247.
[2] Ibid. – P. 59.
[3] Ibid. – P. 257.
[4] Ibid. – P. 453.

теп і починається степ), Кам'янець («котрий знаходиться у 3 льє від турецького Хотина, що в Молдавії, і має замок зведений на скелі», тут є 5 660 мешканців), Шаргород (число мешканців якого складає 6 740), Бар («відзначений тим, що був місцем осідку відомої конфедерації»). Серед головних міст Волині Мальт-Брюн називає Дубно, Луцьк («старовинну столицю»), Новоград-Волинський («нову столицю Волині»), Ізяслав (який населяє 5 060 чоловік і де є розвинена промисловість), Острог (котрий має 4 600 мешканців і також гарну промиловість), Олику (що є власністю Радзивіллів), Чорторийськ («відомий тим, що дав початок славетному роду»)[1].

Торкаючись розгляду західної околиці південноруських земель, об'єднаних на той час у складі «королівства Галіції та Лодомерії» (*le royaume de Galitzie et Lodomerie*) під владою імперії Габсбургів, Мальт-Брюн зауважує, що «поняття «Лодомерія» є витвором дипломатії й його неможливо відшукати на картах»[2]. Він висвітлює виникнення цього терміну та мотиви загарбання цих земель австрійцями в 1772 р., котрі лицемірно пояснювали свої дії начебто поверненням території, відібраної поляками в Угорщини ще в XIV ст. Як вже можна було побачити, дослідник вважав цю територію частиною єдиного етнічного регіону, населеного, по суті, одним народом, щодо якого використовувалися різні назви. Він зазначає, що саме тут існував потужний уламок Давньоруської держави, зміцнений князем Романом, а згодом його сином Данилом. З падінням об'єднаного князівства Галичини та Волині на цих землях було втрачено самобутню державність, а самі вони поступово були загарбані польською шляхтою[3].

Характеризуючи міста даного регіону, автор, природно, головну увагу приділяє Львову. Він був одним з небагатьох дослідників, хто правильно ідентифікував всі різнорідні варіанти назви цього міста – *Lemberg*, *Lwow*, *Leopolis*, зазначаючи, що всі ці назви походять від імені засновника міста – князя Лева. В основному географ користується у визначені Львова німецьким варіантом його назви – Лемберг. Мальт-Брюн згадує, що крім русинів і поляків, традиційних мешканців цих земель, тут також можна знайти євреїв і вірмен, які активно займаються торгівлею, переважно з Росією та Туреччиною. В той же час він зауважує, що після 1772 р. сюди почали потроху переселятися й німці. Великий подив у французького дослідника викликає типово європейський вигляд цього старовинного міста з чудовими будівлями та брукованими вулицями[4].

Серед інших тутешніх міст, на яких зупиняє свою увагу дослідник, можна згадати Броди, які він називає «другим містом у Східній Галичині» й визначає їх чисельність у 5 000 християн і 15 000 євреїв. Мальт-Брюн зауважує, що тут відбувається жвава торгівля та є потужний замок. Менш важливими, але визначними містами, на його думку, є Перемишль (який має 5 400 душ і «розташований на річці Сян, де вона стає судоходною»), Яро-

[1] Ibid. – P. 234-247.
[2] Ibid. – P. 249.
[3] Ibid. – P. 247-249.
[4] Ibid. – P. 254-255.

слав («квітуче місто»), Самбір (з 3 000 мешканців і кількома мануфактурами), Белз (де існує фабрика з виробництва поташу), Галич (старовинна столиця цих земель, де мешкає нині заледве 4 000 душ), Снятин («квітуче місто на Покутті», що має 6-7 тисяч мешканців і де щорічно відбуваються великі ярмарки)[1].

Незважаючи на кровну спорідненість між західною та східною частинами південноруських земель, на думку автора, одним з чинників, що сприяє їхній окремішності, є релігія. Церковним питанням він приділяє багато місця, зокрема, розглядаючи підґрунтя Брестської унії та умови на яких православні ієрархи погодилися її визнати. Мальт-Брюн зауважує, що після того як одна частина «греків Червоної Русі та України поєдналася з римською церквою» і стала уніатами (*les Grecs unis*), між цими людьми виникла незгода з тими, хто залишився вірним релігії своїх предків (*les Grecs non unis*). Дослідник відзначає велику місіонерську діяльність на користь грекокатоликів ордену Святого Василя, фактично єдиної дієвої сили на захисті своєї церкви[2].

Загалом, варто зазначити, що, хоча написання «Огляду давньої та сучасної Польщі» було зумовлене політичними мотивами – утворенням герцогства Варшавського, Мальт-Брюн сумлінно поставився до виконання замовленого йому дослідницького завдання. Звичайно, він не забуває підкреслити роль свого імператора в якості доброчинця Польщі, а його книга закінчується панегіриком на честь слави Наполеона I, який повинен принести «щастя роду людському» й має «вірні армії, готові слідувати за ним, хоч на край світу»; і цей «великий чоловік», на стороні якого Бог і Провидіння, має виконати відповідальну місію: провести новий кордон, що відділить Росію від Європи[3]. В той же час політична обумовленість не завадила Мальт-Брюну, як справжньому науковцю, на підставі широкого кола джерельних свідчень, створити об'єктивне бачення минулого та сучасності земель, що входили до Речі Посполитої до 1772 р. В українознавчому відношенні значну увагу викликає його теза, про фактичну тотожність населення від Карпат і до Наддніпрянщини включно. За винятком одягу та релігійного розколу, що мав місце в 1596 р., народ цих областей являє собою єдину сукупність, регіональні частини якої в Польщі звикли називати «русинами», в Росії «малоросіянами», а на заході «українцями». Саме це населення, на думку французького географа, було корінним населенням південноруських земель, яке краще зберегло свою самобутність, ніж мешканці Великоросії. Майже повне ігнорування діяльності українського козацтва на сторінках праці Мальт-Брюна може пояснюватися як доброю висвітленністю цього питання в західних публікаціях, так і тим, що воно, по суті, на той час в Україні вже зійшло з історичної арени.

«Огляд давньої та сучасної Польщі» мав велику популярність у Франції й у подальшому витримав кілька перевидань.

---

[1] Ibid. – P. 252-258.
[2] Ibid. – P. 294-301.
[3] Ibid. – P. 487-488.

Ведучи війни з Росією, Наполеон потребував чіткої та правдивої інформації про своїх ворогів. Як зазначає Ададуров, французький імператор, розробляючи стратегію своїх дій у Східній Європі уважно ознайомлювався з дослідженнями, які проливали світло на поширення російської експансії. Зокрема, прочитавши «Історію анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки» де Рюльєра, він наказав опублікувати цю працю за державний кошт і приписував обов'язково ознайомитися з нею, як з дуже корисною, своїм представникам у Варшаві[1]. Як відомо, однією з важливих складових праці де Рюльєра був саме український компонент.

Відомості про колишню «країну козаків», яка могла потрапити в орбіту французького впливу, Наполеон міг почерпнути і з вольтерівської «Історії Карла XII»[2]. Особливо важливим досвід походу шведського короля столітньої давнини став після початку підготовки російської кампанії 1812 р. Французький імператор прагнув реалізувати нездійснений задум свого шведського попередника, захопивши Москву та продиктувавши в ній російському царю ті мирні умови, які сам забажає. З цією метою його військове оточення здійснювало аналіз кампанії 1708-1709 рр.

Втім, отримати корисну інформацію про сучасну Україну з праці Вольтера було б досить непросто. Свідчення «короля філософів» стосовно реалій «країни козаків» не вирізнялися особливою точністю вже тоді і безнадійно застаріли тепер. Саме тому французький уряд потребував якнайсвіжішої інформації про території, які в недалекому майбутньому могли стати ареною запеклих бойових дій. Таку інформацію постачали агенти, що діяли на сході. Один з них П'єр Парандьє в 1807 р. подав своєму уряду три «Меморандуми про Польщу», які охоплювали період 1784-1794 рр. На «країні козаків» Парандьє зупинявся окремо й зазначав, що східна частина Волині, а також Київське, Брацлавське та Подільське воєводства заселені майже виключно козаками[3].

В 1808 р. високопоставлений чиновник Міністерства закордонних справ граф Луї-Ніколя-Марен Леклерк-Дезессар (1770-1820) склав детальний «Меморандум» про причини могутності Росії та засоби щодо її послаблення, з яким уважно ознайомився Наполеон. В цьому документі з метою протистояння експансії «імперії царів» пропонувалася ідея відродження незалежної Польщі. На думку Борщака, цей Леклерк був саме тим особистим лікарем Розумовського, який проживав певний час в Україні та досліджував її[4]. Цілком справедливо ставлячи під сумнів особисте знайомство наполеонівського урядовця з Україною, історик Ададуров спочатку не помітив помилки Борщака, викликаної подібністю прізвищ (Леклерк доволі поширене у Франції родове ім'я) і частково імен двох різних людей, підтвер-

---

[1] *Ададуров В.* Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I // Україна у Центрально-Східній Європі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 6. – С. 396.

[2] *Гончар Б., Захарчук О.* Наполеон і Україна // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 77-78.

[3] *Ададуров В.* Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I... – С. 396-397.

[4] *Борщак І.* Наполєон і Україна. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями / Передмова проф. Едварда Дріо. – Львів: Бібліотека «Діла», 1937. – 127 с. – С. 119.

дженням чого є відповідний пасаж в його статті «Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака»[1]. Щоправда, незабаром у своїй монографії Ададуров зрозумів недолугість такого ототожнення і зняв відповідну згадку, приділивши значну увагу Леклерку-лікарю Розумовського[2]. Звичайно, Ніколя-Габріель Леклерк, автор «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії давньої та сучасної Росії», який помер в 1798 р,. не міг бути цим чиновником.

Зважаючи на придушення українського козацтва Катериною II, французький уряд сподівався побачити в українських козаках, яких продовжували сприймати в традиційних дефініціях авторів попередніх поколінь, своїх союзників у боротьбі з Росією. Як загальновідомо, в Парижі навіть розглядалися різні варіанти утворення певної «козацької держави» на теренах України під французьким протекторатом. Ададуровим було опубліковано низку відповідних документів з архівів канцелярії Першої імперії, де приділялася увага й історичному аспекту козацької України[3].

Інформацію, зібрану французами, доповнювали свідчення німецьких науковців, які досліджували історію, географію, економіку та соціально-побутове життя Російської імперії на рубежі XVIII-XIX ст. Ці твори були оперативно перекладені і видані французькою мовою. Йдеться про таких дослідників, як Генріх-Фрідріх фон (Андрій Карлович) Шторх (1766-1835), Фрідріх-Фердинанд Гемпель (1778-1836), Християн-Готфрід-Генріх Гейслер (1770-1844), Петер-Сімон Паллас[4]. В оглядових нарисах цих авторів значне місце відведено й Україні. Інформація, подана згаданими німецькими науковцями була набагато точнішою, ніж та, що належала французьким авторам, праці яких виходили в той час у Франції й здебільшого дублювали вже відомі свідчення.

Наприклад, говорячи про Україну, Шторх не лише засвідчує традиційність використання щодо її населення поняття «козаки», але й визначає географічну локалізацію «України» в тодішньому розумінні. Він поширює її землі на тогочасні «Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Курське, Орловське, Тамбовське та деякі інші намісництва» Росії. В той же час німецький науковець зазначає, що в останній час ці козаки «формують тільки прошарок у державі і на теперішній момент їх лад майже цілковито скасовано»[5]. Українських козаків Шторх, цілковито в дусі офіційної позиції царсь-

---

[1] *Ададуров В.* Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака // Україна модерна. – К.-Львів: Інститут історичних досліджень ЛНУ – "Критика", 2005. – Ч. 9. – С. 220-221.

[2] *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи… – С. 166-167, 175, 187, 196.

[3] Там само. – С. 481-491, 495-501.

[4] *Storch H.-F. von.* Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie à la fin du dix-huitième siècle. – Bâle: J. Decker – P.: Ch.Pougens et Levrault-frères, 1801. – T. 1. – XXII+407+80 p.; *Hempel F., Geissler Ch.-G.-H.* Description de tous les peuples qui se trouvent sous la domination bienfaisante d'Alexandre I, empereur de toutes les Russies: d'après les meilleurs ouvrages de la littérature allemande et étrangère, que l'on a eu soin de citer. – P.: Fusch, 1803. – VI+134 p.; *Pallas P.-S.* Voyages entrepris dans les gouvernemens méridionaux de l'empire de Russie, dans les années 1793 et 1794. Traduits de l'allemand. – P.: Chez Deterville, 1805. – T. 1. – XXIII+653 p.

[5] *Storch H.-F. von*. Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie… – P. 54.

кого уряду, визнає за одну з гілок російської нації, хоча й відзначає їх відмінності у мові, культурі, звичаях та побуті[1]. Загалом, переказавши відому на заході історію українського козацтва, німецький історик досить точно висвітлює його сучасне становище. Так, він чітко повідомляє, що після знищення Січі і приєднання її земель до Новоросії, одна частина запорожців змирилася з цим і залишилася на місці, інша – «скопом линула до турків і татар або тинялася на кордонах Росії»[2]. З іншого боку, виправдовуючи царський уряд, Шторх зауважує, що запорозьке козацьке військо не було остаточно знищене: «Події, які ми повідомили, є доволі відомими й описані багатьма іноземними письменниками; однак є пам'ятний факт, майже цілковито проігнорований. Це те, що запорозькі козаки існують і сьогодні, але під іншою назвою, і що вони отримали нову конституцію та країну, визначену для них»[3]. Далі німецький дослідник повідомляє про існування Чорноморського козацького війська та переселення за наказом Катерини II у 1792 р. козаків на Кубань. Кількість останніх він визначає у близько 20 000 осіб обох статей[4]. Про своє знайомство з чорноморцями, переселеними на Кубань, котрі були нащадками запорожців, згадував в описах своїх подорожей південними губерніями Росії і видатний натураліст Паллас, праці якого також були видані тоді у Франції[5].

Серед загалу робіт німецьких авторів стосовно Російської імперії, де розглядається також і Україна, виданих у Франції, відзначимо яскраве видання двотомної праці істориків графа Карла-Марії-Йоганна-Баптіста фон Рехберга (1775-1847) та Георга-Бернарда Деппінга (1784-1853) «Народи Росії, чи опис характеру, звичаїв і побути різноманітних націй Російської імперії, доповнений кольоровими малюнками»[6].

У Франції на початку XIX ст. також поширювалися франкомовні праці вже згаданого Станіслава Богуша-Сестренцевича (1731-1826), видані у Петербурзі. Його «Історія Тавриди» була опублікована в 1800 р. і протягом чверті століття витримала кілька перевидань французькою та російською мовами[7]. В даній роботі, яка охоплює історію Криму від найдавніших часів до кінця XVIII ст., значне місце посідає українознавчий аспект. Варто згадати також про ще одне ґрунтовне франкомовне дослідження Богуша-

---

[1] Ibid. – P. 54-55.
[2] Ibid. – P. 65.
[3] Ibid.
[4] Ibid. – P. 65-66.
[5] *Pallas P.-S.* Voyages entrepris dans les gouvernemens méridionaux de l'empire de Russie, dans les années 1793 et 1794… – P. 479-480.
[6] *Rechberg Ch. de, comte [et Depping G.-B.].* Les peuples de la Russie ou description des moeurs, usages et costumes des diverses nations de l'empire de Russie. – P.: De l'Imprimerie de D. Colas, 1812. – T. 1. – 13+61+48 p.; *Rechberg Ch. de, comte [et Depping G.-B.].* Les peuples de la Russie ou description des moeurs, usages et costumes des diverses nations de l'empire de Russie. – P.: De l'Imprimerie de D. Colas, 1813. – T. 2. – 66+48 p.
[7] *Siestrzencewicz de Bohusz S.* Histoire du royaume de la Chersonese Taurique...; *Сестренцевич-Богуш С.* История царства Херсонеса Таврийского. – СПб.: В типографии Шнора, 1806. – Т. 1. – 440 с.; *Сестренцевич-Богуш С.* История царства Херсонеса Таврийского. – СПб.: В типографии Шнора, 1806. – Т. 2. – 442 с.

Сестренцевича, тісно пов'язане з вивченням української минувшини. Маються на увазі його «Історичні розвідки про витоки сарматів, есклавонів і слов'ян», видані в 1812 р. і пізніше перевидані та доповнені[1]. Як і в попередній праці досить значну увагу польський дослідник приділив українському козацтву, торкаючись деяких суперечливих питань його історії. Так, між іншим, розмірковуючи стосовно дискусійної етимології поняття «козак», Богуш-Сестренцевич, проводячи аналогію з виведенням назви сербів від слова «серп», вважає назву козаків похідною від слова «коса». «Подібним чином і колонія виведена з П'ятигорська Черкаського курським баскаком була названа «козаками» від слова «коса», й ця назва з частом поширилася на всіх щасливих хліборобів Малої Росії» – зауважує автор[2].

На підставі зібраних агентурних даних та великого масиву різноманітних опублікованих матеріалів французькі генштабісти перед 1812 р. підготували статистичні описи Київської, Чернігівської та Полтавської губерній[3].

Значну роль у формуванні образу козацької України відігравали поляки-емігранти. Вони подавали уряду Наполеона I меморандуми про історичне обґрунтування прав Польщі на Правобережжя Дніпра. Зміст цих документів був детально проаналізований Ададуровим. Звичайно, польські автори, визнаючи право на існування за «козацькою нацією», все ж таки бачили її майбутнє в межах відновленої Речі Посполитої, яка за деякими проектами мала сягнути берегів Чорного моря[4]. Розглядаючи представників польської нації, як найбільш етнічно наближених до українців, Наполеон довірив в 1812 р. посаду «імперського комісара-організатора у провінціях Волинь, Поділля й Україна» графу Тадеушу Морському[5]. Можна сказати, що французький уряд розглядав Україну значною мірою очима польської еміграції. За влучним визначенням Борщака, все, що торкалося в той момент України, «проходило через руки варшавських поляків або поляків-землевласників з України»[6]. З іншого боку, польські політики досить добре

---

[1] *Siestrzencewicz de Bohusz S*. Recherches historiques sur l'origine des Sarmates, des Esclavons et des Slaves, et sur les époques de la conversion de ces peoples au Christianisme: Dans 4 tomes. – St.-Pétersbourg: De l'imprimerie de Pluchart et comp., 1812. – XVI+856+72 p.; *Siestrzencewicz de Bohusz S*. Précis des recherches historiques sur l'origine des Slaves ou Esclavons et des Sarmates, et sur les époques de la conversion de ces peoples au Christianisme. – St.-Pétersbourg: De l'imprimerie de l'Académie Impériale Russe, 1824. – 228 p.

[2] *Siestrzencewicz de Bohusz S*. Précis des recherches historiques sur l'origine des Slaves... – P. 108.

[3] *Ададуров В*. Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I… – С. 402-403.

[4] *Ададуров В*. Меморандуми польських авторів початку XIX століття як джерело уявлень уряду Наполеона I стосовно південно-західних окраїн Російської імперії // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 2. – С. 154-171.

[5] *Ададуров В*. Призначення Наполеоном I «імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь й Україна» і діяльність на цій посаді графа Тадеуша Морського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 12; Український археографічний збірник. – Вип. 15. – К.: Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства мені М. С. Грушевського НАН України, 2007. – С. 154–175.

[6] *Борщак І*. Наполєон і Україна... – С. 54.

розуміли, що українське козацтво як масове явище є феноменом, хоча й недавнього, але минулого. Той же «імперський комісар-організатор у провінціях Волинь, Поділля й Україна» Морський зазначав, що на Правобережній Україні козаків, як окремого соціального стану вже фактично не існувало. А інший поляк на французькій службі генерал Міхал Сокольницький зауважував, що теперішні козаки України, це здебільшого селяни, набрані за рекрутським набором і сяк-так озброєні[1].

Трагічний кінець «Великої армії» довів не тільки ефективність тогочасних козацьких підрозділів у складі російської армії, але й повністю розвіяв ілюзію французького уряду про можливість використання українського козацтва, як свого союзника в війні проти Росії. Після поразки в російській кампанії 1812 р., всупереч твердженням багатьох авторів про низьку боєздатність козаків у протидії регулярним частинам, Наполеон переконався у високій ефективності використання росіянами козацьких загонів, до яких він сам ледь не потрапив у полон, після чого навіть попросив свого особистого лікаря видати йому отруту. Для протиставлення козакам французький імператор дав добро на формування загонів легкої кавалерії, так званих крокусів, з поляків, яких він вважав найбільш близькими за духом до козаків[2].

Борщак обстоював тезу, яку поставив під сумнів Ададуров, що ще напередодні свого походу на Росію Наполеон уважно ознайомився з історією, побутом і військовою тактикою козаків, прочитавши твори Вольтера, де Рюльєра, Массона. За словами Ададурова, достеменно можна стверджувати лише про те, що французький імператор дійсно уважно прочитав працю де Рюльєра, яку було видрукувано за його наказом[3]. Однак, на нашу думку, положення Борщака є логічним і вірогідним. Як знаємо, готуючись до кожної військової кампанії, Наполеон ретельно вивчав свого противника, а вагому збройну силу російської армії складали саме козацькі загони. Тож, визнаючи рацію Ададурова щодо виправданості сумніву, все ж таки поділяємо припущення Борщака про добру поінформованість і цікавість імператора стосовно козаків. Результатом зацікавленості наполеонівського уряду минулим і сьогоденням козацтва стала відома праця Лезюра.

5. 3. «Історія козаків» Шарля-Луї Лезюра як компендіум французького козакознавства початку XIX ст.

Повернувшись до Парижа після поразки в Росії, Наполеон негайно дав завдання політичному та військовому аналітику, історику й публіцисту Шарлю-Луї Лезюру (1770-1849) скласти по можливості найдетальнішу розвідку про козаків, про що автор сам повідомляє у передмові до своєї книги,

---

[1] *Ададуров В.* Меморандуми польських авторів початку XIX століття як джерело уявлень уряду Наполеона I стосовно південно-західних окраїн Російської імперії… – С. 163.
[2] *Безотосный В. М., Иткина Е. И.* Казаки в Париже в 1814 году... – С. 26.
[3] *Ададуров В.* Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака... – С. 218-219.

опублікованої в 1814 р. вже в умовах нової влади під назвою «Історія козаків, якій передує вступ або побіжний огляд народів, які проживали у країні козаків перед нашестям татар»[1]. Дана праця стала своєрідним компендіумом всього французького козакознавства на момент рубежа XVIII-XIX ст. В той же час цей твір став першим і, по суті, останнім фундаментальним узагальнюючим нарисом з історії козацтва в XIX ст.

Відзначимо, що політична ситуація 1812-1814 рр. стала сильним стимулятором козацьких зацікавлень у Франції. В 1812 р. в Парижі була видана невеличка праця, присвячена козакам, під назвою «Історичний нарис про козаків, націй під російським пануванням, їхні витоки, становлення та зростання, розквіт їхньої величі та занепад, їхні звичаї та традиції». Автором цього твору був Ноель-Лоран Піссо (бл. 1770-1815)[2]. Щоправда, даний нарис Піссо був занадто стислим і малоінформативним.

Дещо більшою та змістовнішою стала розвідка, автором якої був Л.-Ж. Карр. Вона має назву «Козаки, або історичні деталі стосовно характеру, звичаїв, одягу, озброєння та способів ведення бою цим народом, зібрані німцями» й вийшла в 1814 р. у Парижі, щойно залишеному російськими окупаційними, в тому числі козацькими, військовими частинами[3].

На жаль, про самого автора даної праці знайти інформацію не вдалося. З усією очевидністю можна стверджувати, що його короткий нарис, який з'явився одразу в книгарнях трьох паризьких видавців, мав замовний характер, був написаний у стислий термін і відповідав комерційній кон'юнктурі. Власне історична складова праці Карра є скупим переказом добре висвітлених в західній літературі основних подій української історії XIV-XVIII ст., тобто від повалення давньоруської державності та створення передумов для виникнення козацтва й до скасування козацького устрою в Україні Катериною II. По суті, українське козацтво, як набільш вивчене на заході, стало єдиним об'єктом висвітлення в праці Карра. Серед визначних діячів України, згаданих у праці Карра, бачимо Остафія Дашкевича, Предслава Лянцкоронського, Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Павла Полуботка, Данила Апостола, Кирила Розумовського.

На жаль, автор не робить жодного посилання на свою джерельну базу, а поширеність більшості наведених ним свідчень не дозволяє з точністю ідентифікувати твори, з яких він їх запозичив. Подекуди у нього можна побачити фактичні помилки та неточності. Наприклад, смерть гетьмана Апостола він датує 17 січня 1730 р.[4]

«Козаки» Карра не є історичним дослідженням. Цей оглядовий нарис був покликаний головним чином показати варварство козаків, цього розбій-

[1] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. I.
[2] *Pissot N.-L*. Précis historique sur les Cosaques, nation sous la domination des Russes: leur origine, établissement et accroissement, leur grandeur et abaissement, leurs moeurs et usages. – P.: Chez Moronval, 1812. – 38 p.
[3] *Karr L.-J*. Des Cosaques, ou details historiques sur les moeurs, coutumes, vétemens, armes; et sur la manière dont ce people fait la guerre. Recuillis de l'allemand. – P.: Chez Lebégue, Petit, Gabriel Warrée, 1814. – 93 p.
[4] Ibid. – P. 54.

ницького конгломерату, з яким нещодавно особисто познайомилися французи. Тому багато місця автор відводить опису побуту, звичаїв, релігійних вірувань, озброєння, одягу козаків, способів ведення ними бою. Значну увагу Карр приділяє фактам жорстокості, а інколи навіть і кровожерливості козаків, проявленими тими у Польщі, Німеччині та Франції. Французький автор, порівнюючи їх з страшними гунами античних часів, згадує про «пограбування та жах, які вони принесли до Шато-Т'єррі, Реймса, Шалона, Труа, Сана, до всього Ельзасу й Лотарингії, а також до інших країв Франції та німецьких держав»[1]. Хоча у підсумку Карр і зазначає, що козаки стали трохи гуманнішими під впливом цивілізації, вони, на думку автора, не можуть полишити своєї дикої вдачі й залишаються в цілому степовими варварами[2].

Перебування козаків у Франції, й насамперед у Парижі, залишило сильний спогад у французькому суспільстві. За чверть століття потому відомий інтелектуал і мандрівник маркіз Астольф-Луї-Леонор де Кюстін (1790-1857) у своїй гучній книзі «Росія в 1839 р.» згадуватиме про жорстокість цих степових воїнів в Західній Європі[3]. Як повідомляв автору цих рядків його особистий друг-парижанин Жан-Станіслас Гроді, мешканці французької столиці, котрі бодай трохи знають її історію, до сих пір показують місце на Сені, де російські козаки купали своїх коней.

Звичайно, праці Карра й тим більше Піссо не йдуть ні в яке порівняння з тим великим козакознавчим нарисом, автором якого став Лезюр. Його праця стала визначним явищем розвитку французьких історичних досліджень про Україну козацької доби.

Обрання Наполеоном саме цього дослідника для виконання даного доручення було невипадковим. Лезюр був співробітником міністерства закордонних справ, тобто належав до відомства Талейрана. На замовлення уряду Французької імперії він вже, між іншим, написав свого часу трактати «Короткий огляд причин, що призвели до розчленування Польщі» (1806) та «Про посилення могутності Росії від її витоків до початків XIX ст.» (1807, перевидання 1811, 1812)[4].

Видання останньої праці 1812-го року заслуговує окремої уваги, оскільки не лише містило стислий, однак змістовний виклад всієї російської історії від античності до сьогодення та наводило географічні, суспільно-політичні, військові, статистичні та економічні дані стосовно імперії Романових, але й тому, що воно водночас було знаряддям ідеологічної кампанії, спрямованої Наполеоном проти Росії. Саме в даній публікації вперше було

---

[1] Ibid. – P. 84.
[2] Ibid. – P. 89-90.
[3] *Custine A.-L.-L., marquis de*. La Russie en 1839. – Bruxelles: Société typographique belge, Francfort-sur-le-Mein: Librairie de E. Ullmann, 1844. – T. 3. – 284 p. – P. 129-131; *Кюстин А.* Николаевская Россия. – М.: Политиздат, 1990. – 352 с. – С. 239-240.
[4] *Lesur Ch.-L*. Précis des causes qui ont amené le démembrement de la Pologne // Mémoires sur la revolution de la Pologne, trouvés à Berlin. – P.: Galland, 1806. – CIV+215 p. – P. III-C; *Lesur Ch.-L*. Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX-e siècle. – P.: Fantin, 1812. – XIV+514 p.

оприлюднено зміст так званого «заповіту Петра Великого», претензійного документу, що змальовував фантастичну програму завоювання Росією світового панування, щодо якого не вщухають суперечки й досьогодні[1]. Вочевидь, текст цього «заповіту» походив з надр наполеонівської канцелярії й був сфабрикований з метою дискредитації супротивника та обґрунтування своєї агресії на схід. Це певною мірою підтверджує, як сам момент появи цього документу, так і його зміст. Згідно з такою трактовкою міжнародної ситуації, Наполеон поставав у ролі рятівника Європи від російського панування. Борщак припускав, що цей фальсифікат був створений Лезюром на замовлення свого імператора[2] .

На нашу думку, вірогідним здається те, що сам Лезюр вважав згаданий документ справжнім і навіть припускав, що його зміст був відомим Вільяму Ітону, англійському консулу в Росії, а згодом у Туреччині. Французький автор при цьому посилався на відповідний фрагмент з твору свого англійського колеги, де також йшлося про шляхи та наміри розгортання російської експансії, сформульовані Петром І, який і розпочав їх реалізацію, пізніше продовжену Катериною II[3]. Щоправда, у Ітона загалом йшлося про добре відомі плани царського уряду щодо витіснення турків з Європи та відродження Візантійської імперії. Непрямим підтвердженням сприйняття Лезюром «заповіту Петра Великого» за автентичний документ є те, що навіть після падіння Першої імперії, в умовах реставрації Бурбонів, він знову згадуватиме його основні положення в своїй «Історії козаків»[4].

Для підтвердження експансіоністських прагнень Росії Лезюр не лише детально розписував територіальні загарбання царизму, але й навів красномовну хронологічну таблицю, яка унаочнювала процес розростання «імперії царів» у XVIII ст.[5] Відповідно, «країна козаків» могла сприйматися як одна з жертв російської деспотії.

Зважаючи на те, що Лезюр проявив якості сумлінного та скрупульозного дослідника і міг розглядатися як фахівець з історій Росії та Польщі, кращої кандидатури для написання ґрунтовної узагальнюючої розвідки про козаків годі було й шукати. Тим більше, що великою мірою автор вже був ознайомлений з основною канвою історії козацтва.

До наукового аналізу цього твору зверталися в своїх працях Борщак[6], Савченко[7], Наливайко[8], Ададуров[1], Іваненко[2]. З приводу часу напи-

---

[1] *Lesur Ch.-L*. Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX-e siècle… – P. 177-179.
[2] *Борщак І*. Великий мазепинець Григор Орлик… – С. 236.
[3] *Lesur Ch.-L*. Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX-e siècle… – P. 176; *Eton W*. Tableau historique, politique et moderne de l'empire Ottoman. Traduit de l'anglais… par le C. Lefebvre. – P.: Chez Tavernier, an VII (1799). – T. 2. – 320 p. – P. 165-166.
[4] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 2. – P. 64, 126.
[5] *Lesur Ch.-L*. Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX-e siècle… – P. 485-488.
[6] *Борщак І*. Великий мазепинець Григор Орлик… – С. 236; *Борщак І*. Україна в літературі Західної Європи... – С. 132.
[7] *Савченко Ф*. Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме… – С. 128.
[8] *Наливайко Д*. Україна очима Заходу / Видання друге, доповнене. – С. 662-664.

сання козакознавчого нарису Лезюра у дослідників немає єдності. Так, Борщак[3] і Савченко[4], а потім і Наливайко[5] вважали, що цей твір було створено до початку сумнозвісного російського походу Наполеона в 1812 р. (щоправда, згодом Наливайко відмічав лише вихід цієї праці в 1813 р.[6]), а, отже, дана книга могла вважатися своєрідним посібником для французької окупаційної адміністрації. Проте, на нашу думку, відсутні підстави не довіряти свідченням самого Лезюра про те, що «Історію козаків» йому «було замовлено на початку 1813 р. останнім урядом»[7]. Про доручення Наполеона Лезюру скласти «Історію козаків» після завершення військової кампанії 1812-го року писав свого часу і французький історик Тіссеран[8], а згодом – Ададуров та Іваненко[9]. Поділяючи цю ж позицію, визначаємо виникнення даного козакознавчого дослідження часом вже після поразки наполеонівської армії в Росії.

В цілому свій об'ємний двотомний нарис про козаків Лезюр створив протягом 1813 р., проте видання даної праці наприкінці 1813 – на початку 1814 р. затрималося у зв'язку зі вступом військ антинаполеонівської коаліції до Франції, окупацією Парижа та реставрацією монархії Бурбонів. Наприкінці 1813 р. був виданий лише єдиний сигнальний примірник «Історії козаків». Падіння режиму Наполеона I змусило Лезюра зробити деякі корективи у вже готовому до друку творі, про що він сам зазначає у передмові. В той же час вступ російських військ до французької столиці й у їх складі козацьких підрозділів створив посилений попит на козакознавчу інформацію. Тож вихід у світ «Історії козаків» в другій половині 1814 р. прийшовся якомога вчасно й викликав значний інтерес у французької інтелігентної публіки. Про зацікавленість французів історією козацтва на фоні останніх нещодавніх карколомних подій у передмові до своєї книги згадував і сам Лезюр[10].

Автор опублікував свою працю одразу, щойно козаки залишили Париж, завбачливо дочекавшись припинення ворожої окупації. Сам Лезюр пояснював своє очікування сприятливого моменту наступними словами: «Тепер, коли ми позбавлені від лиха мати козаків за постояльців і ворогів, їхній від'їзд повернув мені всю свободу»[11].

---

[1] *Ададуров В.* Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр і його «Історія козаків»… – С. 400-414.
[2] *Іваненко О. А.* Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.)… – С. 57-59.
[3] *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи... – С. 132.
[4] *Савченко Ф.* Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме… – С. 128.
[5] *Наливайко Д.* Україна очима Заходу / Видання друге, доповнене. – С. 662.
[6] *Наливайко Д.* Хроніка рецепції України у Франції XIX ст. … – С. 157.
[7] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. I.
[8] *Tisserand R.* La vie d'un peuple. L'Ukraine... – P. 207-208.
[9] *Ададуров В.* Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр і його «Історія козаків»… – С. 404; *Іваненко О. А.* Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.)… – С. 57-58.
[10] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. I-VIII.
[11] Ibid. – P. V.

Мабуть, жоден з істориків не підходив раніше з такою ретельністю до вивчення минулого козацтва, як Лезюр. Ним були використані серед інших праці таких авторів як Длугош, Кромер, Меховський, Стрийковський, Гваньїні, Пасторій, Целарій, Ле Лабурер, Боплан, Шевальє, Пуфендорф, Перрі, де ла Мотре, Вольтер, Монтеск'є, Нордберг, Манштейн, Ломоносов, Штраленберг, де Гінь, Пейссонель, д'Анвіль, Левек, Леклерк, де Рюльєр, Кастера, Тук, Баєр, Міллер, Бюшинг, Гемпель, Шторх, Паллас, Шерер, Массон, Серенвіль, Мальт-Брюн, Богуш-Сестренцевич. Як можна побачити з цього поважного переліку, головним чином Лезюр ознайомився з доступними йому працями французьких, меншою мірою – польських, німецьких, шведських, англійських і російських істориків. Автор «Історії козаків» в силу об'єктивних причин був прив'язаний до західної історіографії того часу, тобто латино-, франко-, німецько- та англомовної інтелектуальної продукції. В той же час не можна цілковито погодитися з тезою Ададурова про те, що «французький дослідник одразу ж відмовився від використання матеріалів російської імперської історіографії», оскільки та відмовлялася визнавати козаків окремою нацією та подавала їхні подвиги у не досить привабливому світлі[1]. Це не зовсім так. Як вже зазначалося, у списку авторів, праці яких були використані Лезюром при написанні нарису, можемо побачити імена Баєра, Міллера, Ломоносова, праці котрих друкувалися німецькою чи французькою мовою. Згадані історики, безумовно, належали до російської імперської історіографії. Тож теза Ададурова про її ігнорування Лезюром не зовсім правильна, хоча доробок російських науковців серед праць інших авторів, використаних дослідником, дійсно є доволі незначним.

В той же час не можна не відзначити й того, що в цілому дослідник був ознайомлений також з позицією української автономістичної історіографії, яка дійшла до нього в інтерпретації Леклерка та Шерера. Саме від них він в цілому запозичив ідеї українського хозаризму, викладені в його творі. Праці двох останніх авторів значною мірою стали визначальними для формування історичних уявлень Лезюра про козацтво, що яскраво відбилося й у великій симпатії цього автора до об'єкту свого дослідження.

З іншого боку, важко не погодитися зі словами Ададурова про те, що, використовуючи лише опубліковані твори, Лезюр залишив поза розглядом значні запаси різноманітної документації з французьких архівів, де йшлося про українські справи та діяльність козаків, що могло б суттєво доповнити його ґрунтовну розвідку[2]. І важко погодитися з безапеляційним твердженням Борщака про те, що Лезюр активно використовував архівні свідчення й, зокрема, нотатки Григора Орлика[3] . Ні посилань на архівні документи, ні навіть згадок їх у творі Лезюра не бачимо. Тож джерельною базою французького дослідника стали тільки надруковані праці й переважно західних авторів.

---

[1] *Ададуров В.* Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр і його «Історія козаків»… – С. 406.
[2] Там само.
[3] *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик… – С. 236.

Важливою ознакою твору Лезюра було те, що, використовуючи свідчення певного автора, він завжди робив відповідне точне посилання на джерело інформації. Це дозволяє з легкістю відстежити запозичення дослідником окремих фактів з праць інших авторів.

Свою сумлінну роботу зі збору різнорідних матеріалів з історії козацтва сам Лезюр охарактеризував наступними словами: «Я віднаходив повсюди відповідні факти з таким старанням, яке лише міг докласти, немовби сам народився на берегах Дону чи Бористену. Гарна вдача гетьмана Хмельницького, зухвалість славетного розбійника Єрмака не змогли б викликати більшого інтересу до їхніх земляків. Російські письменники, які не можуть припустити й гадки розглядати козаків як певну націю, не подають їхніх подвигів у такому ж привабливому вигляді»[1].

Цей невеличкий фрагмент ясно свідчить, що Лезюр розглядав козацький загал (виокремлюючи осередки козаків України, Дону та Яїку) у цілому як єдину націю. Саме з таких позицій дослідник і намагався висвітлити історію козацтва з давніх-давен до початків XIX ст. Як і в більшості інших праць західних авторів, які торкалися козацької проблематики в цілому, в «Історії козаків» Лезюра головний акцент зроблено на діяльності українського козацтва, як найбільш відомого та найбільш вивченого в Європі.

Зважаючи на те, що праця Лезюра залишається практично невідомою для більшості вітчизняних дослідників, вважаємо за доречне стисло охарактеризувати її зміст, щоб показати доробок цього французького дослідника на ниві вивчення козацького періоду в історії України.

Як було проанонсовано вже в самій назві книги Лезюра вона відкривається загальним оглядом «народів, які проживали у країні козаків перед нашестям татар». Всі кочові народи, що в різний час мешкали на степових теренах України впродовж майже двох з половиною тисячоліть – кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, алани, хозари, печеніги (пацинаки), половці (кумани, кипчаки) – Лезюром визнаються далекими предками козаків. Головними доказами спорідненості між цими кочовиками та козаками історик вважає подібні риси у побуті, звичаях, військовій справі тощо.

Безпосередні зародки козацтва історик, слідом за Шерером, виводить з хозарських часів: «Саме тут треба бачити, – пише він, – першу ідею цих асоціацій воїнів, пастухів або піратів, цих військ, складених з залишків багатьох націй, але при домінуванні скіфської та татарської раси. Саме розмитій згадці про ці античні конфедерації треба приписати традицію, яку Шерер знайшов поширеною поміж козаків України й у відповідності до якої можна віднести витоки їхнього утворення до початку IX ст. Можливо, що саме одне з цих войовничих товариств осіло тоді у гирлі Бугу на земляній косі, котру слов'яни називають «*Kossa*», звідки солдати цього війська й могли отримати чи ж самі собі дали назву козаків»[2]. Як можна побачити, Лезюр не просто згадує висловлені його попередниками гіпотези про по-

[1] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. VI.
[2] Ibid. – P. 109, 186.

ходження слова «козак» від «кози» чи «коси», як основного знаряддя сільськогосподарської праці, а доповнює їх запозиченим у Шерера припущенням, що свою назву перші козаки могли отримати від піщаної коси у бузькому лимані, де вони мали свій осідок. В той же час французький історик не відкидає, що загальна назва козаків могла виникнути й від «одного з їхніх ватажків на ім'я Козак», проводячи, зокрема, аналогії між туркамиосманами й Османом, ногайцями та Ногаєм, узбеками та Узбеком[1]. Він згадує, що один з татарських ханів мав ім'я Козак[2]. Втім, незважаючи на дискусійність походження самого слова «козак», Лезюр зауважує, що його розуміння є майже тотожнім в усіх мовах і є синонімом понять «розбійник», «легкоозброєний воїн»[3].

Яскраві елементи козацької організації, на думку Лезюра, зберігалися і надалі – в печенізький і половецький час. Тоді серед степовиків починає поширюватися християнство. Проте головним поштовхом для кристалізації козацтва в сучасному розумінні історик вважає «раптову татарську інвазію» в середині XIII ст., яка вщент зруйнувала традиційні взаємини між Руссю та степом. Зауважимо, що поняття «Русь» у Лезюра вже твердо асоціювалося з тогочасною Росією. Таке уявлення міцно вкорінилося на заході впродовж попереднього століття. Саме тому, не відкидаючи руський (=російський) елемент у витоках козацтва, історик вважав загалом козаків відмінною від росіян нацією. Одним з доказів окремішності козаків від росіян Лезюр вважав те, що козаки згодом майже з однаковою готовністю ходили в походи як у південному напрямку – на Крим, так і в північному – на Московію[4]. Подібні до російських риси у побуті та звичаях козаків історик пояснює доволі просто: «Сусіди слов'ян, вони запозичили їхню говірку; сусіди греків, взяли від них релігію, можливо навіть раніше за росіян»[5].

Трохи згодом Лезюр конкретизує тезу про разючу відмінність між козацькою нацією та росіянами: «Фізичні та моральні відмінності, які кидаються в око на перший же погляд, відрізняють козака від росіянина і є такими яскравими, що можна хіба що дивуватися тому, що деякі поважні науковці могли собі уявити їхнє спільне походження»[6]. Згадуючи дослідників, які, на його думку, хибно визнавали козаків частиною російської нації, Лезюр називає німецьких істориків Міллера, Бюшинга, Шторха, щоправда, не відносячи до цього переліку свого земляка Левека, котрий дотримувався тієї ж тези і який щойно помер. Варто зауважити, що, доводячи неможливість зародження козацтва з російського коріння, французький історик вкотре яскраво засвідчує своє ототожнення основи Русі (=Росії) з виключно середньовічною Московією. Він саркастично зауважує, що дуже важко уявити собі, щоб

[1] Ibid. – P. 149.
[2] Ibid. – P. 185-186.
[3] Ibid. – P. 186.
[4] Ibid. – P. 174.
[5] Ibid. – P. 179-180.
[6] Ibid. – P. 215.

росіянин з Новгорода на Волхові йшов до України, де мав підпасти під ярмо поляків. Тож козаки, за Лезюром, є корінним населенням степових українських земель і не мають нічого спільного з росіянами[1]. Отже, на початку XIX ст. поняття «Русь» (*la Russie*) у Франції вже докорінним чином відрізнялося від того сенсу, який вкладали у нього, наприклад, за півтора століття до цього часто цитуємі Лезюром Ле Лабурер, Боплан, Шевальє та інші автори, котрі «Русь» середини XVII ст. бачили лише у межах теперішньої України. В той же час треба зауважити, що стосовно сучасної йому України Лезюр починає використовувати поки що не дуже звичну для французів дефініцію «Мала Росія», називаючи її мешканців малоросіянами, як це робила й офіційна російська влада.

У своєму творі Лезюр неодноразово наголошуватиме на відмінності між «козацькою нацією» та російською, підкреслюючи в них ментальні та фізичні відмінності, зокрема, волелюбність козаків і схильність до рабства росіян. Козаків України історик вважає «спільним народом з малоросіянами, від яких їх важко відрізнити»[2]. Порівнюючи сучасних йому «малоросіян, мешканців Малої Росії» (*les Malo-Russes ou petits Russes, habitans de la petite Russie*), з росіянами, дослідник, подібно до Мальт-Брюна, також наводить кілька відмінних рис між ними: малоросіяни є трударями, їхні будинки чістіші й охайніші від російських, оточені садочками. Також малоросіяни «більш шляхетні, більш відверті, більш ввічливі, більш гостинні від росіян, вони є живим доказом переваги, яку громадянська свобода дає людям, відрізняючи їх від тих, котрі народилися в рабстві»[3]. Наголосимо, що Лезюр у традиціях Великої Французької революції пропагує благотворні для кожної нації ідеали свободи та боротьби проти рабства, проте згадаймо, що на момент виходу його книги на дворі стояв вже 1814 р., а, значить, реставрація монархії Бурбонів і частково старих порядків дореволюційної Франції.

Лезюр відмічає наступні характерні риси зовнішності козаків, котрих він, очевидно, міг неодноразово бачити на вулицях Парижа в 1814 р. За його словами, козаки мають щось азіатське у своєму поводженні та вигляді, вони середнього зросту, кремезні, мають майже всі блакитні очі, світло каштанове волосся, коротке ззаду, носять русяву (рідко чорну) бороду[4].

Монголо-татарська навала, на думку історика, призвела до розколу єдиної козацької спільноти на три самостійні, хоча й братні, гілки – українську, донську та яїцьку[5]. Проте, як веде далі Лезюр, самі козаки завжди усвідомлювали свою спорідненість і часто брали спільну участь у походах, повстаннях. Автор зазначає, що неодноразово донці приходили на допомогу запорожцям, і навпаки. Щоправда, історик також зауважує, що з включенням козацьких земель до складу Російської імперії царат всіляко намагається посилити розбрат між козаками, щоб послабити їх. Зокрема, згаду-

[1] Ibid.
[2] Ibid. – T. 2. – P. 253.
[3] Ibid. – P. 254.
[4] Ibid. - P. 307.
[5] Ibid. – T. 1. – P. 161-166.

ючи про переселення наприкінці XVIII ст. запорожців на Кубань й утворення на їх основі Чорноморського козацького війська, Лезюр відмічає чвари між чорноморцями та донцями й навіть наводить зневажливу до останніх приказку перших: «Один чорноморський козак вартий трьох донських»[1].

Зародження українського козацтва після нашестя татар Лезюр подає практично як одномоментне явище: «Тоді їх [йдеться про родоначальників запорожців – Є. Л.] гнали, їх переслідували звідусіль як диких звірів, вони знайшли собі останній прихисток на островах Бористену, нижче порогів, де ще лишалися якісь рештки їхніх земляків з давніми пацинаками, котрі врятувалися після знищення своєї нації. Це і була колиска козаків України»[2]. Згодом козаки визнали над собою верховенство польського короля й одержали від нього певне утримання.

Зважаючи на таке раціональне пояснення Лезюром походження запорозького козацтва, можна цілком логічно уяснити собі причини запеклої ненависті козаків (на той момент вже християн) до загарбників-татар, котрі витіснили їх з рідних степів, і мотиви нещадної боротьби між українцями та кримцями, що точилася впродовж століть і головними мотивами якої було повернення козакам контролю над неосяжними степовими просторами. Саме ця територія, на якій мешкали козаки, поступово розширюючи ареал свого впливу, та яка виявилася немовби нейтральною, порубіжною між Кримом, Польщею та Росією, отримала незабаром назву «Україна». «Ця простора країна, – пише Лезюр, – котру росіяни, татари та поляки розглядали як спільний кордон, отримала через це назву «Окраїна», яка й дотепер збереглася у визначенні України»[3]. Приймаючи в цілому традиційне пояснення терміну «Україна», історик не забуває згадати про «Ахеронію» Пейссонеля, як одну з можливих найдавніших форм цієї назви. Втім, свого ставлення до цієї гіпотези Лезюр не висловлює[4].

Першим гетьманом українського козацтва Лезюр, як свого часу Леклерк і Шерер, називає Предслава Лянцкоронського. Він запозичує у цих авторів не тільки дане свідчення про легендарного козацького ватажка, але й викривлену форму його імені – *Predslaw-Landski-Bronski* (у Шерера – *Predslav-Landzibronski*, у Леклерка – *Preslaf-Lanci-Bronski*)[5]. Втім, одразу слід обмовитися, що місцеві назви та імена у Лезюра передані доволі точно. Однак це природно, зважаючи на те, що ці поняття мають майже правильну транскрипцію в працях тих авторів, які стали основними інформаторами для Лезюра.

Доволі розлога розповідь у Лезюра про побут, звичаї, спосіб ведення бойових дій і походи козаків на турків і татар є в цілому запозиченням повідомлень з відповідних праць Боплана, Шевальє та Шерера. Проте Лезюр

[1] Ibid. – T. 2. – P. 278.
[2] Ibid. – T. 1. – P. 164.
[3] Ibid. – P. 176.
[4] Ibid.
[5] Ibid. – P. 187; *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 4; *Le Clerc [dit], Clerc N.-G*. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 381.

не просто компілює отримані від цих авторів свідчення, але й перемежає їх своїми роздумами, співставленнями, порівняннями, наприклад, проводячи аналогію між бойовими навичками козаків і скіфів[1]. Він доповнює ці повідомлення також звістками, запозиченими з праць Меховського, Стрийковського, Гваньїні, Пасторія.

Лезюр коротко розглядає діяльність наступників Лянцкоронського, які сприяли зростанню могутності та відомості козацтва: Остафія Дашкевича (котрого автор змішує з Дмитром Вишневецьким, вважаючи їх однією й тією ж особою, оскільки і Дашкевич, і Вишневецький в різних творах подавалися, як безпосередні наступники Лянцкоронського), Богдана Ружинського та Венжика Хмельницького[2]. Останнього Лезюр знов-таки помилково змішує з князем Дмитром Вишневецьким, щоправда, подаючи його прізвище цього разу як «Вишневич» (*Wichnewitch*)[3]. На його думку, саме цей гетьман вів переговори про перехід козаків на службу до Івана Грозного. Лезюр зауважує, що саме на цей час припадає заснування першого постійного осідку запорожців, який згодом отримав назву Січі, на острові Хортиця[4]. Втім, трохи далі історик наводить запозичене у Шерера твердження, що утворенню Січі на Хортиці передували осередки в Седневі та Каневі[5].

Розгляду життя та побуту Січі до останніх днів її існування Лезюр відводить окрему главу. Для опису життя запорожців дослідник залучив свідчення Ле Лабурера, Боплана, Шевальє, Манштейна, Міллера, де Рюльєра, Бюшинга, Левека, Леклерка, Тука, Шторха, але насамперед Шерера. Саме від останнього Лезюр запозичив назви 38 куренів на Січі, окремі повідомлення про звички, побут і судочинство січовиків. Крім того, історик пояснює низку місцевих понять таких як «Запоріжжя», «Січ», «кіш», «кошовий отаман», «курінь», «писар», «осавул» тощо. Лезюр захоплюється звитягою, доблестю та чесністю запорожців. Він не забуває згадати наведені його попередниками порівняння запорожців зі спартанцями, французькими вільними стрільцями часів Карла VII, мальтійськими рицарями, амазонками навпаки. В той же час автор відзначає велику схильність козаків до пияцтва. Про любов козацького народу до оковитої Лезюр згадуватиме повсякчасно, зауважуючи, що навіть його представниці прекрасної статі п'ють горілку, не поступаючись чоловікам, а одним з найголовніших козацьких промислів завжди було гуральництво[6]. Саме тому щирий подив науковця викликатиме стриманість, на фоні повального пияцтва, у вживанні міцних напоїв гетьмана Мазепи, якого, однак, дослідник вважав, згідно західної історіографічної традиції, поляком[7].

«Такою була ця унікальна в давній і сучасній історії асоціація, яка носила у своїй назві величну титулатуру Славне військо козаків запорозьких,

[1] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. 194.
[2] Ibid. – P. 203-208.
[3] Ibid. – P. 222-223.
[4] Ibid. – P. 204.
[5] Ibid. – P. 278.
[6] Ibid. – T. 2. – P. 245, 278.
[7] Ibid. – P. 68, 81.

розташоване на низу Дніпра» – завершує главу, присвячену запорожцям, Лезюр[1]. Історик кількаразово підкреслюватиме для західного читача, що запорозького війська після 1775 р. вже не існує.

Аналізуючи діяльність Стефана Баторія, спрямовану на інстуціоналізацію й унормування козацтва у відповідності до інтересів Речі Посполитої, Лезюр намагається детально розглянути реформи цього монарха стосовно козаків, а також подає структуру козацького війська на кінець XVI ст., яке перетворилося на потужну військову силу. Говорячи про гучну славу козаків, відому на заході, історик зауважує, що «вони здійснювали завойовницькі походи по воді до територій, віддалених більш ніж на 600 льє, здобували Трапезунд, Синоп і переможно з'являлися перед мурами Константинополя»[2]. Відзначаючи перетворення українського козацтва на впливовий політичний і військовий чинник у тогочасній Європі, Лезюр наголошує, що козаки незабаром складали значну загрозу не лише для татар, турків і росіян, але й для самої Польщі, яка змушена була рахуватися з посиленням могутності козаків і всіляко тепер намагалася обмежити їхню міць. Дослідник згадує при цьому, що той же Стефан Баторій, який посприяв інституалізації козацтва, прагнув обмежити козацький вплив[3].

Французький історик занотовує, що козацтво відігравало визначну роль не лише в житті Речі Посполитої. Лезюр відмічає, що запорожці на чолі з гетьманом Романом Ружинським взяли активну участь «у громадянських війнах в Росії» на початку XVII ст., підтримуючи Лжедмитрія[4]. Згодом великі повстання донських і яїцьких козаків під проводом Разіна, Булавіна та Пугачова також знаходили жваву підтримку у їхніх побратимів в Україні. Діяльності козаків у Смуті автор присвятив окрему главу, як і ролі Мазепи в Північній війні, що руйнівним чином відбилася в історії Швеції.

Відмічаючи важливий вплив козаків на політику сусідніх держав, Лезюр не припиняє бачити в них у цілому степових варварів, далеких від культури, таких собі східних неосвічених дикунів, котрі зберегли чесноти первісного ладу та демократії й не були зіпсовані цивілізацією. І навіть згадуючи про існування в «країні козаків» потужного інтелектуального осередку в Києві, який Лезюр називає «найстарішою та найбільшою академією в цій країні», історик зауважує, що цей заклад «не робив жодного відблиску на їхніх обличчях»[5]. Дане твердження звучить дещо дивно, оскільки викликає логічне запитання, якщо в «країні козаків», де вони складали найвпливовіший стан населення, діяла академія, а вони її ігнорували, хто ж тоді в ній здобував освіту?

Втім, виходячи з тези про тотальну неосвіченість козаків, Лезюр з подивом відзначає високі знання таких козацьких керівників як Сагайдачний, Хмельницький або Мазепа. Щоправда, стосовно останніх двох треба

[1] Ibid. – T. 1. – P. 275-295.
[2] Ibid. – P. 212.
[3] Ibid. – P. 213-214.
[4] Ibid. – P. 269.
[5] Ibid. – P. 274.

зауважити, що Хмельницького, за поширеними у французькій історіографії уявленням, Лезюр вважав шляхтичем литовського походження, а Мазепу, як вже наголошувалося, – польського[1]. Говорячи про культурницьку діяльність Петра Конашевича Сагайдачного (*Pierre Konaschewitch Sagaidatschni*), ім'я якого історик наводить повністю у поданні Шерера, Лезюр згадує, що той проявив себе як «одночасно гетьман, покровитель монастиря в Києві та президент академії чи університету в цьому ж місті»[2].

Звичайно, утворення майже самостійної козацької держави дослідник відносить до заслуг Хмельницького, проте він не забуває згадати про довгу чергу послідовних кровопролитних антипольських повстань в Україні, які автор визначає узагальнюючою назвою «Перша війна козаків проти Польщі»[3]. Цю війну, що тривала з перервами від часів Підкови до Хмельницького, Лезюр вважає, так би мовити, постійним випробовуванням козаками своїх сил і зростанням праведного гніву українського народу, який вже був не в змозі терпіти польське ярмо. Ця довготривала війна, що точилася з перервами більш ніж півстоліття, підготувала, на думку Лезюра, грунт до загального соціального вибуху в Україні в часи Хмельниччини.

Початок «першої козацько-польської війни», як вже зазначалося, історик пов'язує з діяльністю Підкови, котрий, хоч і був волохом від народження, об'єктивно був одним з найпалкіших захисників інтересів України та козацького стану. Саме з політики цього козацького лідера, за баченням Лезюра, яскраво вимальовується молдавсько-волоський вектор у військово-політичній діяльності українського козацтва. Наполеонівський історик зазначає, що прагнення Підкови й очолюваного ним козацтва, підкорити своєму впливу Молдавію, докорінним чином суперечили політиці Речі Посполитої та завдавали шкоди її державним інтересам. Він зауважує, що цей козацький гетьман не лише скинув з трону вигідного Польщі молдавського господаря Петра VI Кульгавого, але й намагався сам посісти престол даного князівства, чим провокував конфронтацію Речі Посполитої з Османською імперією. Саме це й стало причиною його страти поляками[4]. Як веде далі свою розповідь Лезюр, намагання підпорядкувати козацькому впливу Молдавію були продовжені наступним гетьманом Яковом Шахом (*Schah*), організатором кількох вдалих походів на турків і татар, котрий прагнув утвердити на молдавському троні брата Підкови Олександра. Однак і ці наміри козаків зазнали невдачі, їх було розгромлено турками, а Олександра посаджено на палю[5].

Продовжувачем політики форсованого наступу проти турків і татар після смерті Шаха, у викладі Лезюра, став Семен Скалозуб (*Skalosupp*). Саме на цей час припадає спроба польської влади підпорядкувати Риму церкву в Україні, задля чого було скликано церковний собор у «Бересті в

[1] Ibid. – P. 302, 320; T. 2. – P. 68, 81.
[2] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. 302; *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 16.
[3] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. 296.
[4] Ibid. – P. 296-297.
[5] Ibid. – P. 296-299.

Литві» (*Beresk en Lithuanie*). Це змусило козаків переобрати свого лідера. Новим гетьманом, згідно Лезюру, став Косинський (*Kosemskii*), поляк за національністю, котрий намагався здійняти антипольське повстання в Україні, але зазнав поразки й був страчений[1].

У переказі щойно згаданого епізоду української минувшини, що відображає справжні історичні реалії, чітко можна побачити хронологічні помилки та фактичні неточності, які нерідко зустрічаються у Лезюра. Як відомо, повстання Косинського передувало Брестській унії, а не було її наслідком. Відзначимо також, що, говорячи про польську національність Косинського, Лезюр дещо видозмінює інформацію, запозичену в Шерера, котрий черпав свідчення з «Короткого опису Малоросії», де лідера повстанців названо просто шляхтичем[2]. Вочевидь, вважаючи, що поняття «шляхтич» для тієї епохи є синонімом польської ідентичності, Лезюр вказав саме таку національну ознаку, не задумуючись при цьому жодним чином про певну невідповідність в такому разі даної ідентифікації проукраїнським прагненням Косинського, його запеклій боротьбі за визволення українців від польського гніту та завзятому захисту інтересів православної церкви. Хоча, звичайно, не можна цілковито спростувати входження поляків до козацького товариства та їхню участь в українських повстаннях.

Значну увагу історик приділяє розгляду повстання під проводом Наливайка, яке вже мало безпосередній зв'язок з політикою польських властей, пов'язаною з насадженням унії. Автор зазначає, що крім власне козаків до Наливайка масово приєдналися «козаки-землероби», тобто українські селяни, що надало повстанню небаченого раніше розмаху. Як повідомляє Лезюр, повстанці здобули такі потужні міста як Слуцьк, Могилів, Білу Церкву, і тільки завдяки військовим здібностям Станіслава Жолкевського повсталих козаків і селян було розбито, а їхніх ватажків видано на розправу. У відповідності до відомостей, взятих у Шерера й запозичених тим, у свою чергу, з «Короткого опису Малоросії», Лезюр повідомляє про видачу Жолкевському «їхнього [козацького – Є. Л.] гетьмана Наливайка, полковника Лободу та ще одного з їхніх головних начальників на ім'я Мазепа, яких всіх трьох було перевезено до Варшави та спалено у мідному бику»[3].

Звичайно, як знаємо з історичних фактів, страчених поляками козацьких ватажків було більше. Стосовно постаті Теодора (Федора) Мазепи та його долі ведуться дискусії. Наприклад, на думку російської дослідниці Тетяни Геннадіївни Таірової-Яковлєвої, той був лише вигадкою автора «Історії русів»[4]. Проте з цією тезою шановної російської жінки-історика навряд чи можна погодитися, оскільки про цього Мазепу згадується, наприклад, в «Короткому описі Малоросії», звідки черпав свідчення Шерер, і це було

---

[1] Ibid. – P. 299.

[2] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 11; *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 215.

[3] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. 300.

[4] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Мазепа. – М.: Молодая гвардія, 2007. – 271 с. – (Жизнь замечательных людей: Серия биографий; Выпуск 1041). – С. 11.

задовго до появи «Історії русів»[1]. Григорія Лободу, очевидно, було вбито самими козаками у таборі під Лубнами за підозрою у співпраці з поляками. Однак вищезгадане свідчення про страту трьох лідерів повстання Лезюр наводить так, як воно подано у Шерера та першоджерелі того «Короткому описі Малоросії»[2]. З іншого боку, пильний Лезюр відзначає розбіжність між Шерером і Леклерком у характері страти Наливайка, описаної обома авторами. Якщо у першого повстанського ватажка було спалено живцем у мідному бику (як про це йдеться й у «Короткому описі Малоросії»), то у другого говориться про стинання голови[3]. Втім, в даному випадку Лезюр більше схильний довіряти Шереру, ніж Леклерку, й навіть висловлює думку про відродження в Польщі цього жахливого виду смертної кари, вигаданого колись тираном Агригента Фаларідом[4].

Як зауважує далі Лезюр, після придушення поляками повстання Наливайка в Україні запанував відносний мир. На цей час приходиться гетьманство Сагайдачного. Однак і цей гетьман, маючи порозуміння з поляками, намагався насамперед дбати про українські інтереси. Лезюр наводить факт, запозичений ним у Шерера, про те, як за наказом Сагайдачного було вбито Яцька Бородавку, якого Шерер називає ставлеником поляків[5]. Відзначимо викривлення імені Бородавки у працях французьких авторів. Якщо в творі Шерера воно подається майже правильно – *Borodovka*, то у Лезюра це ім'я вже має вигляд *Borodkova*.

Запозичуючи факти в інших авторів, Лезюр не просто переказує їх, а постійно намагається вносити доповнення, уточнення. В цьому плані цікаво простежити еволюцію згадки про діяльність одного з останніх православних магнатів-князя Костянтина Острозького. Цю інформацію, наведену в «Короткому описі Малоросії», переказав Шерер, а у нього взяв Лезюр. Якщо географічний ареал турбот згаданого захисника православ'я в Речі Посполитій козацький літописець визначав так: «…Князь Острозский Константин Иванович… за общенародные обиды русские суплековал до всего сената»[6], то у Шерера «Костянтин Іванович, князь Острозький звертався навіть до сенату через нестерпне поводження до себе, яке зносили мешканці Малоросії»[7]. У Лезюра ж ця звістка вже має такий вигляд: «Князь Костянтин Іванович Острозький насмілився в стінах сенату встати на захист мешкан-

---

[1] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 12; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 190; *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 215.

[2] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 12; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 190; *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 215.

[3] *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne… – T. 2. – P. 386.

[4] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. 300-301.

[5] Ibid. – P. 301; *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 15-16.

[6] *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 216.

[7] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 17; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 192.

ців України»[1]. Отже, якщо в «Короткому описі Малоросії» князь Острозький обстоював «общенародные обиды русские», то Шерер конкретизує, що йдеться не про всю Росію, а саме про Малу Росію. Лезюр же замінює останню назву більш звичним для заходу топонімом Україна. Втім, як вже говорилося вище, Лезюр не відкидав і використання терміну «Мала Росія».

Відмічаючи невпинне посилення польського тиску на козаків і український народ в цілому, Лезюр зауважує, що козаки не збиралися терпіти обмеження своїх прав. Так, вони скинули поставлених над ними поляками гетьманів Семена Перев'язку та Саву Кононовича, зруйнували в 1635 р. щойно збудований поляками для обмеження доступу на Січ Кодак. Французький автор не забуває при цьому наголосити, що важливу роль у створенні Кодацької фортеці відіграли два його співвітчизника – інженер і картограф Боплан та перший її комендант Маріон, вбитий запорожцями[2].

Саме у зв'язку з руйнуванням Кодака Лезюр виводить на історичну авансцену гетьмана Павлюка, котрий незабаром став лідером найпотужнішого за всі часи козацько-селянського повстання в Україні, яке з повним правом можна визнати своєрідною генеральною репетицією Хмельниччини. Французький дослідник вважає це повстання останнім найяскравішим епізодом «першої козацько-польської війни».

Серед усіх народних виступів кінця XVI – першої половини XVII ст. найбільшу увагу історик приділяє саме подіям 1637-1638 рр. Він зазначає, що, спалахнувши у районі Черкас, повстання незабаром охопило майже всю Україну. Повсталі козаки та селяни палили панські маєтки під Києвом, Білою Церквою, Корсунем, Костянтиновом, Баром, Чигирином, Кодаком, Ямполем, Брацлавом, Вінницею, Каневом, Черніговом, Переяславом. Завдяки масовому приєднанню селян до повстанських лав Павлюк отримав величезне військо. «Ніколи ще козаки не здавалися настільки багаточисельними, вони вважали себе могутньою нацією», – зауважує наполеонівський історик[3]. Лезюр захоплюється доблестю повстанських загонів Павлюка під Кумейками (*Komaiki*) та Боровицею (*Borowits*). Він також наголошує на тому, що, згідно одностайному твердженню всіх авторів, видача козацького ватажка полякам відбулася за умови збереження йому життя. Проте польська сторона не дотрималася обіцянки, й Павлюка було четвертовано у Варшаві[4].

Незважаючи на те, що повстання Павлюка було потоплене в крові, Лезюр зазначає: «Проте козаки були скоріше розсіяні, ніж знищені. Вони як і раніше володіли укріпленими фортецями й особливо славнозвісними островами, своїм останнім притулком, своєю неприступною твердинею, захищеною запорожцями»[5]. Дослідник пише, що то тут, то там відблискували нові спалахи повстанської боротьби під проводом козацьких ватажків Якова

[1] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. 302.
[2] Ibid. – P. 304-306.
[3] Ibid. – P. 307-308.
[4] Ibid. – P. 308.
[5] Ibid.

Остряниці (*Ostraniza*), Дмитра Гуні (*Gunia*), київського сотника Богдана Кизима (*Cazim Sotnik de Kiow*) та ін.

Французький історик не приховує своїх симпатій і співчуття до знедоленого українського народу. Він з обуренням згадує про криваві розправи польських каральних загонів над козаками та селянами, зневаження поляками православної релігії тощо. Цілковито у дусі Просвітництва автор обурюється через середньовічну звірячу жорстокість, проявлену шляхетськими військами в Україні. Він вважає, що таке поводження є недостойним для представників польського народу, котрий визнавався приналежним до високої європейської культури. «Я зупинюся, – пише Лезюр. – Жорстокість освіченого народу [маються на увазі поляки – Є. Л.], який вдався до таких безчинств, є річчю ще більш огидною, ніж лють варварів. Я шкодую, що завдання історика змушує мене про них згадувати»[1]. Відповідно, жахливий терор, влаштований поляками в Україні, який і закінчив той період, котрий визнавався Лезюром «першою козацько-польською війною», посіяв ті зерна гніву, що дали такі бучні парості незабаром, в добу Хмельниччини. Не дивлячись на поразку повстання в 1637-1638 рр., французький історик занотовує, що частина запорожців під проводом гетьмана Карпа Півтора-Кожуха (*Paltora Koschuch*), обраного на Січі й невизнаного поляками, продовжувала партизанську боротьбу проти Речі Посполитої. Його наступником став Булюк (*Buluk*), котрий також продовжував захищати інтереси низового козацтва. Лезюр зауважує, що після смерті останнього через два роки по обранню Польща не допустила обрання запорожцями нового гетьмана, призначивши своїх комісарів на Січ для нагляду за козаками[2].

Ще однією визначною акцією цих років, відміченою Лезюром, стало захоплення запорозькими та донськими козаками Азова в 1637 р., який турки не могли повернути собі протягом п'яти років. Азовське сидіння, свого часу добре висвітлене Левеком, знайшло детальне відображення на сторінках праці Лезюра. Останній відзначав, що падіння добре укріпленого Азова викликало у Порті шок, бо відкривало перед козаками вільний доступ до Чорного моря, а, відтак, і до будь-якої приморської провінції імперії. Проте одразу повернути собі цю фортецю турки не могли, бо вели тоді тяжку війну з Іраном. Негласну допомогу донським і запорозьким побратимам під Азовом надав цар Михайло Федорович. Проте ця підтримка трималася в секреті, щоб не спровокувати війну між Московським царством й Османською імперією. Як зауважує Лезюр, козакам при штурмі Азовської фортеці дуже прислужився один німецький інженер, котрий керував облоговими роботами та закладенням міни під мури Азова, потужний вибух якої й дозволив козакам заволодіти містом. Історик докладно описує марне намагання турків повернути собі Азов у 1641 р., коли козацька залога змогла відбити штурм величезного османського війська, що змусило султана в

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 317.

наступному році відправити до фортеці ще більш значні сили, сумним трофеєм яких стали зруйновані укріплення Азова, залишеного козаками[1].

Тим часом на чолі українського козацтва був поставлений лояльний до Польщі Барабаш (*Barabasch*). Посилаючись на Шерера, Лезюр зазначає, що Барабаш відігравав серед козаків двоїсту роль: з одного боку, він придушував спротив своїх побратимів і сприяв їхньому послабленню, з іншого – намагався захистити козаків від свавілля шляхти й скаржився на неї королю. Це призводило до невдоволення Барабашем в обох таборах, як в українському, так і польському, ставлячи цього очільника козацтва між двох вогнів. Користуючись свідченням Шерера, Лезюр занотовує, що саме Барабашу на його клопотання про захист козацьких прав Владислав IV адресував відому фразу стосовно захисту власними силами, якщо мають в руках шаблі[2]. В «Короткому описі Малоросії», яке стало в даному випадку першоджерелом для французьких істориків, це звернення звучить так: «Ежели-де жолнере есте добрыи, шаблю и силу имеете, и кто вам за себе стать воспящает?»[3]. Аналізуючи слова, які начебто промовив Владислав IV, Лезюр приходить до висновку, що король був сам зацікавлений у виникненні нового козацького повстання проти шляхти, свавілля котрої не подобалося і йому самому, оскільки обмежувало його владу. Тим більше, що попередня війна між козаками та Польщею не була закінчена, а, як зазначає французький історик, тільки «призупинена, і достатньо було лише іскри, щоб вона спалахнула знову»[4].

На думку Лезюра, вибух нової війни в Україні створив би сприятливий грунт для посилення влади короля, саме тому Владислав IV мав безпосередній інтерес у поновленні козацького повстання. При цьому дослідник посилається на слова автора «Історії війни козаків проти Польщі» Шевальє, котрий вважав, що нове повстання в Україні дозволило б королю розв'язати війну проти Туреччини, яка б могла мати успіх[5]. На жаль, з поля зору такого спостережливого дослідника як Лезюр випали праці іншого сучасника Шевальє Лінажа де Восьєнна, які ще більш детально розкривали саме таке бачення мотивів виникнення Хмельниччини.

Загалом висвітленню подій 1648-1653 рр. Лезюр відвів близько чверті першого тому своєї книги, який завершується саме підготовкою та проведенням Переяславської ради. Історія Хмельниччини знайшла докладне відображення у французькій історіографії другої половини XVII-XVIII ст. Її у подробицях описав Шевальє, висвітлювали Леклерк, Шерер та автори «Всесвітньої історії». Саме ці праці й використовував при розгляді визвольної війни українців в середині XVII ст. Лезюр. Добу Хмельницького іс-

---

[1] Ibid. – P. 312-317.
[2] Ibid. – P. 318-319; *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 24; *Шерер Ж.-Б*. Літопис Малоросії… – С. 195.
[3] *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 219.
[4] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. 319.
[5] *Chevalier P*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne… – Part 2. – P. 7-8; *Шевальє П*. Історія війни козаків проти Польщі… – С. 76-77.

торик вважає «найблискучішою епохою» в історії України, оскільки вона заклала тут фундамент державності[1].

Як стало вже традиційним для французької історіографії, дослідник відзначав, що Зиновій-Богданко Хмельницький (*Sinoveï Bogdanko Kmielnitski*) був «сином литовського шляхтича, який устаткувався в Україні поблизу Чигирина й загинув у турецькому полоні». Як веде далі Лезюр, юного Богдана, котрий потрапив у полон разом з батьком, «було згодом викуплено його матір'ю чи ж доброчинством польського короля»[2]. Науковець відзначає гарну освіту Хмельницького, нетипову для козаків, він пише, що крім своєї рідної мови той «однаково добре говорив турецькою, татарською, російською, польською та латиною»[3]. Це принесло Хмельницькому визнання не лише серед козаків, але й при польському дворі.

Лезюр переказує багато разів тиражовані західними авторами свідчення про особисту трагедію майбутнього гетьмана. Історик повідомляє, як чигиринський підстароста Чаплинський (*Czaplinski, podstaroste de Tschigirin*) «спалив його будинок, зґвалтував його дружину, а потім убив її, кинувши на тіло її замордованого сина»[4]. Змалювавши поневіряння «пограбованого громадянина, зневаженого чоловіка, нещасного батька» у пошуках правди, Лезюр зазначає, що Хмельницькому було запропоновано відшкодування лише у 50 флоринів. Зневіра у правосудді привела того на Запоріжжя, де його одностайно було обрано гетьманом, а козаки з готовністю пристали на пропозицію воювати проти шляхти й перебили всіх поляків на Січі[5].

Виступ Хмельницького отримав сприятливий грунт в Україні, де існувала загальна ненависть до польської адміністрації. Лезюр підкреслює, що новообраний гетьман не просто вдався до помсти за свої особисті кривди чи бойових дій з поляками, а одразу розгорнув бурхливу політичну діяльність, спрямовану на згуртування козаків, отримання підтримки простого люду, захисником прав якого Хмельницький себе проголосив. Крім того, козацький лідер швидко провів необхідну дипломатичну підготовку до загального повстання, провівши переговори з Доном і Кримом і здобувши їхню підтримку. Багато донців і кримських татар стали під його прапори.

На думку французького дослідника, діяльність Хмельницького має епохальне значення, оскільки заклала підвалини для виникнення в Україні самостійної козацької державності. «Раніше козаки проявляли себе лише як банда розбійників або військових найманців, – пише Лезюр, – яких набирали чи розпускали в одну мить. Тепер здібний начальник, тямущий у військовому мистецтві та політиці, прагнув перетворити їх на єдину націю. Це найблискучіша епоха в їхній історії»[6].

---

[1] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. 323.
[2] Ibid. – P. 320.
[3] Ibid.
[4] Ibid. – P. 321.
[5] Ibid.
[6] Ibid. – P. 323.

Історик зазначає, що, маючи досвід попередніх війн з козаками, шляхта, захищаючи свої маєтки, намагалася придушити заколот у його колисці й повела свою армію на Січ. Лезюр приділяє значну увагу першій битві нової війни, що відбулася «на берегах річки Жовтої, неподалік Жовтих Вод» (*sur les rives de la Scheskoi, près de Schelda-Woda*). Він зауважує, що Хмельницький проявив тут не лише талант полководця, але й політика та дипломата, привернувши на свій бік реєстровців, котрих він на допомогу полякам Барабаш. Саме це, зрештою, й призвело до поразки поляків, котрі кілька днів мужньо оборонялися «на манер козаків» в таборі з возів від об'єднаних українсько-татарських сил. Посилаючись на свідчення Шевальє та Пасторія, Лезюр відмічає, що внаслідок цієї поразки загинули Барабаш і «юний та бравий» Стефан Потоцький, а решту поляків було віддано в татарську неволю[1]. Французький дослідник зазначає, що ця перша перемога мала розголос по всій Україні й привернула до лав Хмельницького тисячі уярмлених шляхтою селян. Посилене повстанське військо перейшло в наступ і незабаром розгромило армію великого гетьмана коронного Миколи Потоцького неподалік «старовинного Корсуня на правому березі річки Рось» (*l'antique Korsun, sur la rive droite du Rhos*)[2]. Як зауважує історик, Хмельницький тут знову блискуче проявляє свій дипломатичний хист. Не знаючи, що Владислав IV щойно помер, він пише йому вірнопідданого листа, «у якому говорить не стільки як переможець, скільки як покірний слуга, котрий кається у своїх вчинках», і пояснює причини, що підштовхнули його до виступу проти Речі Посполитої й полягали у зневазі прав його народу[3].

Політичний талант Хмельницького постійно викликає щире захоплення у Лезюра, який називає українського гетьмана «хитрим козаком», котрий, вправно використовуючи свої дипломатичні вміння, весь час намагався відстоювати інтереси своєї країни[4]. Як відзначає історик, здобувши дві гучні перемоги над поляками, Хмельницький зав'язав листування з Адамом Киселем, прагнучи довести свою вірнопідданість і приспати пильність польського двору, а тим часом продовжував розширювати ареал свого впливу в Україні, захоплюючи все нові й нові землі[5].

Визначну роль в успіхах козацької зброї в 1648 р., на думку Лезюра, відіграв соратник Хмельницького Кривоніс (*Krziwonow*), «чоловік маловідомий, але хоробрий, винахідливий, жорстокий, котрий проповідував селянам право на свої володіння та розглядався ними як янгол Господень, посланий помститися за їхні кривди»[6]. Французький автор зазначає, що Кривоніс невпинно просувався на захід, «нещадно вирізуючи євреїв, грабуючи шляхту та поширюючи навсібіч занепокоєння та жах»[7]. Однією з найяскравіших

[1] Ibid. – P. 325.
[2] Ibid. – P. 326-327.
[3] Ibid. – P. 327-328.
[4] Ibid. – P. 358.
[5] Ibid. – P. 328-330.
[6] Ibid. – P. 331.
[7] Ibid.

акцій цього воєначальника стало захоплення Бара, де було до ноги вибито всю польську залогу та єврейське населення[1].

Щоб зупинити війська повстанців на кордонах Волині та Поділля, польський уряд відрядив проти них нову армію. Проте попередні поразки, безкоролів'я та відсутність узгодженого військового керівництва посилили анархію в шляхетських загонах. Лезюр згадує, що, безтурботні шляхтичі в таборі під Пилявцями (*Peliafka ou Pilaucze*) навіть вирішили святкувати гучне весілля одного з вельмож і звезли сюди дорогі подарунки та коштовності. Раптовий підхід військ Хмельницького в союзі з татарами не дозволив полякам добре підготуватися до бою. Спроба організувати відхід зазнала невдачі й перетворилася на панічну втечу, а переможці захопили велику та багату здобич[2].

Говорячи про оборону Львова, який, на думку Лезюра, в античні часи міг бути птолемеєвським Карродунумом, населеним бастарнами (цю тезу він запозичив з «Опису давньої та сучасної Польщі» Мальт-Брюна[3]), наполеонівський історик порівнює полки Хмельницького з ордами Аттіли, Чінгіс-хана і Тамерлана. Чисельність українсько-татарського війська він обраховує у 300 тис. чол. Як повідомляє далі Лезюр, врятувати це багате місто від цілковитого розорення допомогла енергійна й грамотна організація оборони Кшиштофом Арцишевським. Після падіння замку львів'яни погодилися дати викуп за зняття облоги, який, на думку історика, був майже рівнозначний збиткам від пограбування[4]. Причини, що зумовили поворот козацько-татарських військ від Замостя назад, дослідник не аналізує. Він лише коротко позначає, що, провівши місяць навколо цього укріпленого міста, Хмельницький наказав зняти облогу й повернутися на Україну.

Відзначимо, що Лезюр, як і багато його колег, подекуди плутався через різні варіанти назв одних і тих самих міст. Так, згадавши про облогу Замостя (у варіанті Лезюра – Замойска – *Zamoïsk*) Хмельницьким після його відходу від Леополіса-Львова (*Léopolis*), дослідник правильно ідентифікує французьку назву Леополіса з німецьким Лембергом, проте далі повідомляє, що до Замойска збігалися, шукаючи притулок, «шляхтичі з-під Львова та Замостя» (*des nobles de Luvof et de Samoscie*). Отже, дослідник не зміг ототожнити між собою назви *Zamoïsk* і *Samoscie* та *Léopolis-Lemberg* і *Luvof* [5]. Така плутанина не є дивиною. За півстоліття потому інший відомий історик Проспер Меріме консультуватиметься «чи місто, яке називається російською мовою Львов, – це те саме, що Лемберг в Галичині?»[6]. В той же час Лезюр зауважує помилку Шерера, котрий сприйняв Збараж і Зборів за одне й те саме місто, подавши його назву як «*Barasa*»[7].

---

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 331-333.
[3] *Malte-Brun C.* Tableau de la Pologne ancienne et moderne... – P. 405.
[4] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. 333-334.
[5] Ibid.
[6] *Купчинський О.* Проспер Меріме і його твір « Богдан Хмельницький»… – С. 16-22.
[7] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. 339-340; *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 34-35.

Лезюр повідомляє, що після тріумфального повернення до Києва Хмельницький, наділений «титулом визволителя Малої Росії та гетьмана-генералісімуса козаків» (*le titre de libérateur de la Petite Russie et d'hettman généralissime des Kosaques*), зайнявся впорядкуванням своєї, по суті, самостійної держави[1]. Французький автор не забуває відзначити, що попутно Хмельницький гучно відсвяткував у Переяславі своє весілля з дружиною Чаплинського, свого особистого ворога. Лезюр називає її на той час «вдовою Чаплинського», втім, доля цього кривдника Хмельницького після 1648 р. й досі залишається дискусійною. Найімовірніше Чаплинський був на момент вінчання своєї дружини з Хмельницьким ще живий. Розглядаючи мотиви, які підштовхнули гетьмана до цього шлюбу, з цілком раціональних позицій, Лезюр вважає, що це могла бути або подяка за участь цієї жінки у його визволенні з в'язниці, або ж «помста варвара своєму ворогу»[2]. Як бачимо, історик-раціоналіст Лезюр зовсім ігнорує особистий чуттєвий чинник поведінки Хмельницького стосовно згаданої жінки. Подекуди історик відзначає вплив дружини Хмельницького на політичні справи. Так, він згадує епізод, наведений колись Шевальє, про те як сп'янілий гетьман, дізнавшись про новий похід поляків на Україну та не тямлячи себе від люті, наказав утопити всіх польських шляхтичів, що знаходилися в його ставці. Однак тільки жінці вдалося його заспокоїти й домогтися скасування цього поспішного та необдуманого рішення[3].

Значну увагу Лезюр приділяє дипломатії новоствореної козацької держави. Він повідомляє, що крім ведення переговорів з Польщею через надісланих Яном II Казимиром Кисіля та князя Четвертинського, Хмельницький відправляв посольства до Москви та Константинополя, встановив гарні взаємини з господарями Молдавії та Валахії, вождями перекопських і буджацьких татарських орд, а згодом і шведським королем. Як зазначає французький дослідник, вміло маніпулюючи почуттями царського та султанського урядів, гетьман обіцяв Олексію Михайловичу посприяти у поверненні Росії Смоленська та інших земель і просив допомоги для православних єдиновірців в Україні, а Туреччину запевняв у палкому бажанні отримати протекторат від «великого правителя». Як наслідок, Москва і Стамбул з двох сторін намагалися підтримати Хмельницького, прагнучи одержати від цього для себе зиск. Турецький уряд навіть наказав сілістрійському паші та кримському хану всіляко сприяти козакам у їхній війні з Польщею[4].

Розгляду військової кампанії 1649 р. і умовам Зборівського миру Лезюр присвятив окрему главу. Історик зазначає, що, незважаючи на відкриття бойових дій поляками та їхні перші успіхи, Хмельницький почувався досить впевнено й зміг протиставити неприятелю об'єднане українсько-татарське військо. В той же час краще до війни підготувалася й Польща, війська якої рушили в Україну, очолювані самим королем, щоб врятувати

[1] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 1. – P. 335.
[2] Ibid.
[3] Ibid. – P. 360.
[4] Ibid. – P. 336-338.

обложений Збараж, обороною якого керували Ярема Вишневецький та Андрій Фірлей. В кращих традиціях тогочасних романістів Лезюр вставляє в свою розповідь ефектний епізод про те, як до змореного й виснаженого голодом і хворобами Збаража, готового до поразки, одного разу влетіла стріла з прив'язаною до неї запискою, у якій повідомлялося про скорий підхід на допомогу королівської армії, що й додало сил і мужності захисникам міста[1]. Як відомо, наближення загонів Яна II Казимира врятувало тоді Збараж від завоювання.

Лезюр захоплюється особистою доблестю та рішучістю польського короля під Зборовом, що підсилювало бойовий дух його військ. Проте значна чисельна перевага українсько-татарських військ неминуче мала б призвести до поразки армії Яна II Казимира. Козацькі полки сміливо йшли в наступ на польські позиції. Саме в цей драматичний для поляків момент, як відзначає французький історик, порятунок їм принесли їхні вороги та союзники Хмельницького татари. Хоча Лезюр і сповіщає про намагання польських воєначальників перекупити татар і відмовити їх від союзу з козаками, головну роль, на думку дослідника, у відмові хана продовжувати війну проти Польщі відіграли невдоволення рядових татар перебігом бойових дій. Історик зазначає, що ці степовики були більш звиклими до розбою та грабежу, ніж до битв, тож величезні втрати під час цієї великої битви зовсім не відповідали їхнім уявленням про ведення війни. Через це татари й відмовилися проливати надалі свою кров за інтереси козаків. За словами Лезюра, мудрий Хмельницький одразу зрозумів, що без татарської підтримки шансів на перемогу в нього обмаль, тим більше, що колишні союзники завдяки польському золоту могли з легкістю перетворитися на ворогів, тому він і пішов на укладення миру, зміст умов якого в цілому наведено дослідником. Як повідомляє далі французький автор, виторгувавши від короля найсприятливіші для своєї країни умови, гетьман заради рідної батьківщини погодився навіть на публічне приниження, стоячи на колінах зі сльозами на обличчі та вимолюючи прощення у свого короля. Однак у сльозах Хмельницького та його лицемірних словах Лезюр справедливо бачив не стільки щире каяття, скільки зневажену гордість і біль за свою країну. На думку дослідника, у «цій урочистій церемонії, монарх, присилуваний пробачити, виглядав набагато менш величним від амністованого ним козака»[2].

Лезюр уважно розглядає державну діяльність Хмельницького в 1649-1651 рр., спрямовану як на посилення власної влади в Україні, так і на пошуки зовнішньої підтримки для продовження війни з Польщею. Він згадує, що гетьману доводилося боротися не лише з зазіханнями поляків, але й і з внутрішньою опозицією, невдоволеною умовами Зборова. І Польща, і Україна в однаковій мірі були незадоволені умовами Зборівської угоди та готувалися до продовження протистояння. Становище, у якому опинився в цей час Хмельницький, французький історик характеризує так: «Більш освічений за своїх попередників, він розумів, що не достатньо лише гарної вій-

[1] Ibid. – P. 343-344.
[2] Ibid. – P. 352.

ськової організації, щоб захистити незалежність власних підданих проти ненависті та зусиль нації могутньої та завжди стривоженої через небезпеку з боку своїх сусідів. Він мріяв серйозно як ніколи заручитися підтримкою з боку зацікавлених покровителів. Великий правитель щойно надіслав до нього нове посольство, проте подібність релігії робила для нього альянс з царями найбільш природним. Він вів обидві інтриги в цих напрямках і підтримував взаємини з однією й іншою могутніми державами до того часу, коли необхідність не змусила його зробити свій вибір між ними»[1].

Аналізуючи політичні інтереси України та Росії, Лезюр приходить до висновку про діаметральну протилежність прагнень Хмельницького й Олексія Михайловича. Якщо гетьман намагався лише здобути собі впливового союзника для утвердження своєї власної держави, нехай і під російським протекторатом, то цар бачив тільки нові територіальні прирощення та нових підданих для Росії. Олексій Михайлович побоювався, що в силу обставин Хмельницький буде змушений прийняти турецьке покровительство, й це змушувало царя підтримувати українських козаків, але водночас він не бажав їхнього посилення, і тим більше зміцнення їхньої самостійної держави. За словами Лезюра, цар «охоче підставляв вухо до пропозицій гетьмана, не бажаючи довести його до прийняття протекції Оттоманської Порти, однак він не хотів також перетворити козаків на могутню незалежну державу; він боявся, щоб заколот не перекинувся з Польщі на Росію, де селяни не раз показували своє бажання послідувати шляхом своїх сусідів»[2]. Таким чином, як відзначає Лезюр, в інтересах зміцнення своєї самодержавної влади цар був зацікавлений в ослаблені козаків і приєднанні нових земель до своєї держави. Далекоглядною метою Олексія Михайловича, на думку французького дослідника, могла бути поступова ліквідація козацтва, як дестабілізуючого чинника на півдні своїх володінь: «Він [цар – Є. Л.] знаходив козаків занадто небезпечними для своїх підданих, – пише Лезюр. – Він волів залишити їх у боротьбі з поляками, щоб вони знищували одне одного, та отримати з невідворотної війни засоби одержання слухняних підданих і прекрасних провінцій, не порушуючи спокою своїх людей. Приклад Польщі був уроком для розумного володаря»[3]. Отже, вивчаючи інтереси та поводження російського уряду, Лезюр прийшов до логічного висновку, що цар прагнув максимального виснаження козацької держави, щоб забезпечити її приєднання до своїх володінь на якомога вигідніших для нього умовах. В той же час Олексій Михайлович намагався приховати свої справжні наміри та всіляко підкреслював своє прагнення підтримати козаків, щоб не допустити їх переходу під владу турків.

Крім зближення з Росією та Туреччиною Хмельницький в цей час відновлює союз з Кримом і намагається встановити союзні взаємини з Молдавією. Лезюр детально зупиняється на аналізі молдавського вектора політики гетьмана. Він наголошує на тому, що українсько-молдавський союз міг

[1] Ibid. – P. 356-357.
[2] Ibid. – P. 362.
[3] Ibid. – P. 363.

принести вигоду обом державам: господар Василь Лупул отримав би козацьку зброю для придушення опозиції всередині свого князівства, а Хмельницький здобув би ще одного впливового союзника, прив'язаного до нього родинними узами у разі одруження Тимоша з дочкою Лупула[1].

Лезюр відзначає, що зборівських угод не дотримувалися обидві сторони, постійно звинувачуючи одна одну в їх порушенні. І Україна, і Польща де факто не припиняли бойових дій і весь час готувалися до відновлення війни. Особливу увагу дослідник приділяє роботі сейму, який дав згоду на початок військової кампанії 1651 р. Він відзначає, що серед шляхти існувало потужне угруповання, яке наполягало на продовженні миру з козаками чи, принаймні, кращої підготовки до відновлення масштабних бойових дій, однак все ж таки під тиском шляхтичів, які втратили свої маєтки в Україні, перемогла партія війни. Як пише Лезюр, масла у вогонь підлило й прибуття на сейм козацької делегації, яка вимагала ліквідації унії, визнання Хмельницького правителем України, скасування там кріпацтва і т. п. До того ж на Поділлі діяли загони Нечая (*Niecksai*), грабуючи панські маєтки та вбиваючи іновірців. Розгром військами Калиновського козаків Нечая та загибель останнього у Красному на Вінничині, по суті, стали відкриттям нової військової кампанії. Щоб зупинити просування Калиновського, Хмельницький змушений був відправити йому навперейми полк Богуна (*Bohun*), котрий після кровопролитних боїв за Вінницю зміг відтіснити поляків до Бара. Отже, війна почалася, й обидві сторони тепер терміново згуртовували свої збройні сили[2].

Послуговуючись свідченнями Пасторія, Целарія та Шевальє, Лезюр дає детальні й живописні картини битви під Берестечком. Він описує розташування військ, сили сторін, перебіг бойових зіткнень. Головною причиною поразки військ Хмельницького історик вважає втечу татарських загонів, які не витримали артилерійського обстрілу поляків, після того як козацькі полки були відтіснені й тим самим відкрили для обстрілу ханські позиції. Як зазначає Лезюр, на намагання гетьмана зупинити втечу татар і повернути їх на позиції хан дорікнув тому, що Хмельницький його обдурив, применшивши чисельність військ Яна II Казимира. Іслам-Ґірей не лише не повернув свої загони на бойовище, але й утримав біля себе самого Хмельницького та «його секретаря» Виговського (*son secrétaire Wigowski*). За словами Лезюра, хан навіть загрожував гетьману видати його полякам в обмін на своїх полонених мурз або, принаймні, вимагав від нього винагороди для своїх військ за завдані збитки[3]. В той же час відхід татар і зникнення Хмельницького, на думку історика, не позбавили козаків куражу. Обраний ними гетьманом Джеджалій (*Dziadziali*), а потім Богун намагалися організувати оборону за нових умов. Крім того, оточені поляками козаки шукали дипломатичний вихід зі скрутного становища. Лезюр повідомляє про трьох козацьких високопосадовців (Крису, Гладкого та Переяславця), які прибули до

[1] Ibid. – P. 357-359.
[2] Ibid. – P. 364-368.
[3] Ibid. – P. 370-375.

короля, проте не називає їх поіменно, хоча вони згадані, наприклад, у Шерера. Втім, кабальні умови миру, запропоновані поляками, козаки відкинули[1]. Досить детально переказано у Лезюра обставини, що спричинили паніку у козацькому війську, а, зрештою, і його повний розгром. Історик захоплюється мужністю та холоднокровністю Богуна, який до останнього намагався зарадити катастрофі й забезпечити порятунок якомога більшої кількості своїх людей. Лезюр також подає яскравий епізод козацького відступу, пов'язаний з обороною 300 козаків, з яких останній, захищаючись лише косою, бився до останнього, відмовившись від пропозицій зберегти йому життя, поки не загинув[2].

Лезюр у подробицях наводить перелік трофеїв, які дісталися переможцям у козацькому таборі під Берестечком, зокрема, жінки та діти повстанців, 30 000 рейхсталерів, призначених татарам, 40 гармат, величезна кількість зброї й амуніції, харчі, прапори, печатка та навіть меч, надісланий Хмельницькому патріархом[3]. На думку французького історика, саме грабунок поляками козацького табору та незгода між шляхтичами стосовно подальшого ведення бойових дій врятували тоді залишки козацького війська від цілковитого знищення[4]. Аналізуючи наслідки Берестейської битви, Лезюр наголошує на тому, що, незважаючи на тяжкі втрати і навіть захоплення Києва загонами Януша Радзивілла, козацьке військо «було тільки розвіяне під Берестечком», а Хмельницький, якому пощастило викупитися з ханської неволі, отримав від Іслам-Гірея вкотре запевнення у союзі й швидко зміг зібрати нову армію. В той же час війська Яна II Казимира були знесилені через шляхетську незгоду, втому та хвороби. Саме це зумовило підписання нового миру під Білою Церквою. Французький дослідник показує важливу роль в укладенні цієї мирної угоди Адама Кисіля, що весь час намагався примирити обидві ворогуючі сторони і котрого історик називає «завжди сприятливою опорою козаків»[5]. Лезюр наводить пункти Білоцерківського миру, що завершив кампанію 1651-го року та значно обмежив права козацької держави, які майже тотожно подавалися в працях Шевальє, Леклерка та Шерера[6].

Лезюр відзначає, що саме з поразкою 1651-го року пов'язане масове переселення українців до меж Московського царства, де незабаром утворилося слобідське козацтво (*des Kosaques Slobodes*) у складі п'яти полків: Охтирського, Харківського, Ізюмського, Сумського й Острогозького[7].

Тяжкі умови Білоцерківського миру, на думку Лезюра, знову як ніколи доти проявили неабиякий політичний талант Хмельницького. Інтригуючи одночасно з Туреччиною та Росією, він зміг утримати союз із зрадливим

[1] Ibid. – P. 375-377.
[2] Ibid. – P. 377-381.
[3] Ibid. – P. 381.
[4] Ibid. – P. 381-382.
[5] Ibid. – P. 383-385.
[6] Ibid. – P. 386-388.
[7] Ibid. – P. 389.

кримським ханом, а також нав'язати матримоніальні взаємини Василю Лупулу. Остання акція супроводжувалася розгромом військ Калиновського та загибеллю останнього. Однак завдяки дипломатичним здібностям очільника України, який, здобувши гучну перемогу над поляками під Батогом, одразу написав покаянного листа Яну II Казимиру, Хмельницькому вдалося уникнути великомасштабних бойових дій у 1652 р. Втім, як веде далі Лезюр, українсько-молдавський союз не приніс того успіху, на який розраховували, жодній з зацікавлених сторін. Лупул був позбавлений влади, а Тиміш загинув у Молдавії. Щоправда, загибель гетьманича історик помилково позначає часом «незабаром після скону його батька»[1].

Незважаючи на те, що в 1652 р. Хмельницькому вдалося уникнути повномасштабної війни з Польщею, за рік бойові дії спалахнули з новою силою. Лезюр з захопленням відзначає прояв полководницького таланту гетьмана у битві під Жванцем, де той, в цілому уникнувши кровопролиття, довів до крайності армію Яна II Казимира, яка постала перед перспективою загибелі. Як відомо, поляків вкотре врятували татари, які не були зацікавлені в абсолютній перемозі козаків. Історик повідомляє, як, отримавши величезний викуп від польського уряду, хан не лише відмовився від союзу з Хмельницьким, але й вступив з поляками в коаліцію проти нього, чим не залишив козакам жодного іншого вибору, крім союзу з Москвою[2].

Проведенням Переяславської ради в 1654 р. Лезюр завершує І том своєї «Історії козаків». Він наводить умови, на яких Україна була приєднана до Росії у викладенні Шерера, зауважуючи, що загалом ці пункти були узгоджені з представниками Хмельницького «полковниками Гуляницьким (*Hulaniskoï*), Дворецьким (*Dworetzi*) та кількома іншими, безвісні імена яких історія не зберегла»[3]. Чудово розуміючи протилежність інтересів Хмельницького та Олексія Михайловича, котрі щойно уклали між собою дану угоду, Лезюр зауважує, що договір 1654-го року «не відповідав ні бурхливому характеру козацького народу, ні духу московського уряду й став як для першого, так і для другого джерелом незгод і війн»[4]. Оцінюючи акт 1654-го року з точки зору політичних інтересів України, Лезюр вважає його помилковим. Він занотовує, що таким чином Хмельницький «загубив увесь плід боротьби довгої, запеклої та славетної, втративши можливість визволити свою націю… Деякі з його наступників намагалися піти подібним шляхом, але вони зазнали поразки, як і він, не маючи змоги надати політичного існування цій неспокійній расі, котра видавалося такою ревнивою до своєї незалежності, але ніколи не вміла з неї скористатися»[5].

На думку Лезюра, сам Хмельницький яскраво переконався у помилковості свого політичного рішення лише в умовах російсько-польської угоди

[1] Ibid. – P. 391.
[2] Ibid. – P. 393-395.
[3] Ibid. – P. 397-400.
[4] Ibid. – P. 400.
[5] Ibid. – T. 2. – P. 1-2.

у Вільні в 1656 р., коли позицію України було цілковито зневажено обома сторонами. «Домовляючись з царем, – пише про наміри Хмельницького французький історик, – він прагнув утвердити політичне існування своєї нації та створити для неї певний вид суверенітету, тепер же він побачив свою помилку та боявся її наслідків»[1].

Втім, як зауважує дослідник, на перших порах українсько-московський союз був успішним і приніс обом сторонам значні перемоги. Особливо Лезюр відмічає звитяги в Білорусі та Литві корпусу під проводом Івана Золотаренка (*Solotarenko*). Посилаючись на свідчення Шерера, котре, як знаємо, було тим запозичене з «Короткого опису Малоросії», Лезюр зазначає: «Золотаренко, намісник гетьмана [тут йдеться про посаду наказного гетьмана – Є. Л.], увійшов до Литви, розбив князя Радзивілла, пограбував Вітебськ, перетворив Вільну на попелище, захопив більше двохсот міст і містечок і поширив вогонь і кров по всій цій обширній провінції. Наступного року Золотаренко був убитий, і трапилася визначна річ, тіло цього невблаганного руйнівника згоріло під час пожежі у церкві, коли його мали поховати»[2]. В «Короткому описі Малоросії» цей епізод виглядає наступним чином: «…Битва сталась с князем Радзевилом, гетманом литовским, так онаго Радзевила и войско его победили и прогнали; и взял тогда государь болше двух сот городов литовских, Витепск изсекл и Вилню разорил… Но когда под Старый Бихов подступили, там Золотаренка, на поединок виехавшого, из мушкета убито, котораго тело как привезено до Корсуна, то на погребении его церковь, ним же Золотаренком построенная, с чернцами, с попами и с народом и мертвым телом сгорела»[3].

Однак, незважаючи на успіхи військових кампаній 1654-го та 1655-го рр., як відзначає Лезюр, Хмельницький розумів, що російський уряд дбає лише про власні інтереси й мало турбується через біди України. Саме тому гетьман навіть тоді не припиняв пошуки союзників. Історик повідомляє про зустріч очільника козацької держави з ханом в 1655 р., де останній намагався відірвати Хмельницького від «партії царя» й запевняв, що гетьман «швидко розкається у своєму переході під московську протекцію»[4]. Однак на дорікання хана Хмельницький звинуватив татар у тому, що вони самі постійно зраджували козаків, залишили їх напризволяще під Берестечком і, зрештою, продалися полякам, уклавши з ними секретний союз проти України[5]. Як і попередній епізод, розповідь про цю зустріч Лезюром була запозичена з праці Шерера, а, відтак, з «Короткого опису Малоросії»[6].

---

[1] Ibid. – P. 4-5.
[2] Ibid. – P. 2.
[3] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 66; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 216; *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 242.
[4] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... – T. 2. – P. 2-3.
[5] Ibid. – P. 3.
[6] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 70-72; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 218-219; *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 244-245.

Лезюр відзначає, що, прагнучи перемогти поляків, Хмельницький шукав союзу з їхніми ворогами, котрі з різних боків атакували Річ Посполиту. Крім України та Росії з Польщею тоді воювали Прусія, Швеція та Семигородщина. Історик зауважує, що коаліційна угода була укладена між гетьманом і шведським королем Карлом X Густавом; і це змусило німецького імператора, союзника Речі Посполитої, власноруч написати листа Хмельницькому, у якому він закликав того полишити сторону шведів і повернутися під польську протекцію[1]. Від повного розгрому в 1656 р. Польщу врятувала Росія, уклавши з нею Віленське перемир'я та зневаживши інтереси України. Лезюр вважає, що саме цей акт підірвав життєві сили Хмельницького та посилив його зневіру в союзі з Москвою. Французький автор зазначає, що душевний біль, розпач і поважний вік стали тими причинами, які звели старого гетьмана в домовину. Його смерть він датує, слідом за Шерером і «Коротким описом Малоросії», 15 серпня 1657 р.[2] В той же час Лезюр ставить під сумнів повідомлення Шерера про те, що Хмельницький міг бути отруєний підісланим турецьким імператором поляком, який начебто сватався до дочки гетьмана[3].

Власне кажучи, недоладна згадка про можливе отруєння Хмельницького султаном, якій не повірив Лезюр, стала новацією самого Шерера й виникла, вочевидь, через неправильне розуміння тим російського тексту. В «Короткому описі Малоросії» читаємо: «Сказуют некоторіи, что поляки, хотячи Хмелницкого умертвить, подослали якобы великородного молодца в Чигирин якобы дочеры его сватать, который притворно заручил был оную, при отезде же своем Хмелницкого, провожающаго его, зятя, водкою, ядом не скоро умервляющим, напоил, от какой приязни лядской Хмелницкий и живота лишился»[4]. Отже, в оригіналі, яким користувався Шерер, всю вину за можливе отруєння гетьмана цілком логічно покладено на поляків.

Характеризуючи особистість померлого гетьмана, Лезюр вважає його найвидатнішим козацьким лідером, якому майже вдалося домогтися незалежності козацької держави та спричинити занепад Речі Посполитої. Дозволимо собі навести цю піднесену характеристику заслуг Хмельницького французьким дослідником: «Ніколи козаки не мали ще такого начальника, котрого можна порівняти з тим, пам'ять про якого вони так дбайливо шанують. Мудрий, освічений, пильний, уважний до порад, безстрашний на бойовищі, призвичаєний до найбільших виснажень, нечуттєвий до втрат, невтомний у своїх силах, жвавий у перемогах, шляхетний у поразках, подекуди засліплений своєю фортуною і завжди величний у стійкості свого характеру; часто варвар зі своїми ворогами, але справедливий і великодуш-

[1] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 2. – P. 3-4.
[2] Ibid. – P. 7-8; *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 81; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 223; *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 249.
[3] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 2. – P. 5; *Schérer J.-B*. Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 78; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 222.
[4] *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 249.

ний зі своїми соратниками, він прагнув підпорядкувати їх дисципліні, дати їм закони, підготовити їх становлення у якості єдиної нації, яку він міг би зробити незалежною, якби вона сама мала змогу такою бути. Зневажений Польщею, він став для неї ворогом більш небезпечним, ніж Мітридат для римлян. Він завдав смертельного удару цій могутній державі. Він отримав жорстоке задоволення помститися їй. Він побачив її приниженою, нещасною, але, помираючи, сам страждав від сумного наслідку своїх прагнень»[1].

Лезюр припускає, що перед смертю Хмельницький міг заповісти своєму сину Юрію, своєму наступнику та спадкоємцю, опіку над яким доручив Виговському, змінити політичну орієнтацію та «звільнитися від московської протекції»[2]. За реалізацію цього наміру взявся давній порадник і товариш Хмельницького, досвідчений політик Виговський, котрий скоро перебрав на себе повноваження гетьмана, аргументуючи це малолітством Юрія. Історик дивується дипломатичним вмінням Виговського, який розпочав таємні переговори з польським урядом, зберігаючи на перших порах довіру царя. На думку Лезюра, московський двір настільки довіряв новому гетьману, що навіть не повірив доносу полтавського полковника Мартина Пушкаря (*Puschkar*) про зраду Виговського. Історик зазначає, що конфлікт між Виговським і Пушкарем вилився у збройне протистояння між їхніми прихильниками, втім, деталі цієї міжусобної війни дослідник не розглядає[3].

Уважно ознайомившись з умовами українсько-польської угоди 1658 р., зміст яких він переказує у своєму творі, Лезюр зазначає, що вони були значно вигіднішими для козаків, ніж союз з Москвою в 1654 р., і у разі їх дотримання «дійсно перетворювали Україну на незалежну державу»[4]. Проте мріям Виговського здійснитися не судилося. Його поразку Лезюр подає спрощено й не зовсім точно. На його думку, підштовхуваний особистими амбіціями та ревністю до возвеличення свого колишнього ментора Юрій Хмельницький організував змову проти Виговського, знайшовши підтримку у царя, запорожців і значної частини козацтва. Тож Виговський, за словами Лезюра, «вже розгромлений росіянами», змушений був рятуватися в Польщі[5]. Як можна побачити, дослідник не дуже добре був ознайомлений з подіями 1658-1659 рр., зокрема, з битвою під Конотопом. Хоча загальна канва його викладу загалом правильна. Втім, занурюючись у бурхливу круговерть подій Руїни, сам Лезюр зауважує, що вкрай важко розібратися з карколомними змінами (у його термінології «революціями»), які відбувалися в Україні після смерті Хмельницького. «В цій плутанині фактів і подій, – занотовує він, – можна побачити хіба що збірки речей, які складні для історика та важкі для читача. Тож не поринатимемо у лабіринт, де нам

[1] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 2. – P. 8.
[2] Ibid. – P. 10.
[3] Ibid. – P. 11-12.
[4] Ibid. – P. 12.
[5] Ibid. – P. 14.

бракуватиме нитки Аріадни. Облишимо деталі, які для нас малоцікаві, залишивши тільки головний аспект цих дрібних революцій»[1].

Лезюр зазначає, що гетьманство Юрія Хмельницького остаточно розкололо Україну й поховало надію його батька на утвердження самостійної козацької держави. В умовах міжусобних чвар, розбрату та громадянської війни, коли весь час змінювалися начальники, а Україна «перетворилася на поле бойових дій між росіянами, поляками, татарами та козаками», останні припинили бути єдиною нацією, якою так волів їх бачити великий Богдан Хмельницький. Як сповіщає далі французький дослідник, одна частина козаків шукала собі притулку в межах Росії на Слобожанщині, а інша – розкололася на протилежні табори й угруповання під проводом колишніх соратників Хмельницького, які шукали підтримки у різних іноземних держав[2].

Те, що відбувалося далі в Україні, Лезюр розглядає немов би мерехтіння у якомусь трагічному, сумному й абсурдному калейдоскопі подій. Він згадує, як після невдалого гетьманування Юрій Хмельницький зрікся гетьманської влади, яку на короткий час захопив Сомко (*Samko*). Останнього, у свою чергу, «на одному з їхніх народних гулянь» (це про Чорну раду 1663-го року в Ніжині) при допомозі запорожців скинув Брюховецький (*Bruchoweski*), наказавши відтяти своєму попереднику голову. В цей же час на Правобережжі під патронатом Польщі гетьманом оголосив себе Тетеря (*Teteria*), до якого приєднався і полковник Гуляницький. Однак незабаром правобережні козаки позбавили Тетерю влади, й гетьманом проголосив себе «якийсь Опара» (*un certain Opora*), котрого «не визнали татари, які видали цього нового гетьмана польському королю, а той наказав його стратити». Зрештою, на пропозицію татар, Варшава погодилася визнати на Правобережжі Дорошенка (*Doroschensko*)[3].

Історик не приховує свого жалю з приводу того, що у взаємних чварах наступники Хмельницького допустили спустошення та сплюндрування України, за яку колись проливали кров під проводом великого Богдана. Печальним символом цієї доби стало те, що Стефан Чарнецький «дав собі варварське задоволення викинути з могили рештки цього славетного гетьмана»[4]. Щоправда, повідомляючи про останню подію, Лезюр недоречно називає Чарнецького «російським генералом»[5]. Втім, і в даному випадку мова йде про помилку, повторену слідом за Шерером, котрий іменує Чарнецького «великоруським воєводою» (*wojevode de la Grande-Russie*)[6].

---

[1] Ibid. – P. 13.
[2] Ibid. – P. 14-17.
[3] Ibid. – P. 16-18.
[4] Ibid. – P. 17.
[5] Ibid.
[6] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 108; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 237.

В «Короткому описі Малоросії» Чарнецького названо воєводою руським, що відповідає історичним фактам, але, вочевидь, зумовило помилку Шерера[1].

Прихід до влади Брюховецького на Лівобережжі, а Дорошенка – на Правобережжі дозволяє історику віднайти нитку логічної розповіді. Про своє бачення правління цих двох гетьманів він фігурально висловлюється так: «Нарешті історичний небокрай прояснився перед нашими поглядами. Залишилося лише два гетьмани на протилежних берегах Бористену, один під протекцією Росії, інший – Польщі»[2].

Лезюр намагається розібратися в хитросплетіннях діяльності цих очільників двох частин України та їхніх наступників, переважно спираючись на повідомлення Шерера. Він зауважує, що Брюховецький у перші роки свого гетьманства зайняв відверто проросійську позицію. Цей керманич першим з гетьманів особисто відвідав Москву, де був обласканий царем, отримав коштовні подарунки та титул боярина і навіть, за визначенням Лезюра, «одружився з принцесою з роду Романових». Однак своїми діями він лише готував «перехід своєї нації під ярмо рабства»[3]. Лезюр розкриває далі свою тезу про зраду Брюховецьким інтересів України: «Дуже скоро до України були надіслані воєводи з наказом Брюховецькому їх розмістити в якості управителів у найголовніших містах, таких як Батурин, Гадяч, Полтава, Миргород, Лубни, Прилуки, Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів та ін. Ці воєводи були зобов'язані встановити ввізне та вивізне мито, яке сплачували купці, подушний збір і навіть обкласти податком селянські плуги та коней. Міста Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин мали привілей самі призначати собі митарів, проте до їхніх прав ставилися подібним же чином»[4].

Показуючи наростання народного гніву в Україні проти московських воєвод і Брюховецького, французький історик згадує про постійні вибухи невдоволення серед рядових козаків, міщан і селян. Одним з таких він називає «вбивство полковника Дацка (*Darco*), креатури росіян» у Переяславі, ідентифікуючи це повстання в термінології того часу як «революцію». Лезюр зауважує, що обурення народних мас на Лівобережжі російськими порядками та владою Брюховецького могло б створити сприятливі умови для поновлення тут влади Польщі, проте саме в цей момент вона була зайнята війною з Дорошенком, котрий скористався підтримкою татар[5].

В останньому випадку йдеться про відому Підгаєцьку битву у вересні-жовтні 1667 р., коли нечисленна армія Яна Собеського змогла протистояти набагато більшим за кількістю українсько-татарським силам. Важливу роль у порятунку поляків під Підгайцями відіграло те, що до Криму вдерлися запорожці, змусивши татар терміново залишати Галичину, щоб вирушати на захист своїх домівок[6]. Лезюр не вказує ім'я тодішнього ватаж-

[1] *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*… – С. 262.
[2] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 2. – P. 18.
[3] Ibid. – P. 18-19.
[4] Ibid. – P. 19.
[5] Ibid. – P. 19-20.
[6] Ibid. – P. 21.

ка запорожців, називаючи його просто «кошовим». Згідно досліджень Мицика, тодішнім кошовим отаманом на Січі був Іван Ріг, проте він припускає, що, цілком імовірно, головну роль в цьому поході на Крим, як і в багатьох інших, відіграв уславлений Сірко[1]. Розглядаючи діяльність запорозького козацтва, французький історик зауважує, що воно стало фактично незалежним від гетьманської влади й підпорядковувалося їй лише номінально[2].

На цей час припадає укладення між Річчю Посполитою та Московським царством Андрусівського перемир'я, головною суттю якого став поділ України по Дніпру. Коротко переказавши його умови, Лезюр вкотре відзначає лицемірство та підступність росіян, які, пообіцявши полякам за два роки повернення Києва, «завжди знаходили засіб ухилитися від даної реституції», а згодом, незважаючи на договірні пункти, підкорювали собі правобережні землі[3]. Як відомо, Андрусівська угода викликала масове невдоволення в Україні, інтереси якої було проігноровано обома сторонами. На Лівобережжі спалахнуло повстання проти росіян та їхнього ставленика Брюховецького, значна частина козацтва стала на бік Дорошенка. Лезюр дещо саркастично відмічає ту метаморфозу, яка відбулася тоді з лівобережним гетьманом: «За такого неочікуваного сум'яття Брюховецький враз змінив своє поводження, піднявши прапор заколоту»[4]. Однак, як продовжує далі французький дослідник, долю гетьмана-запроданця вже було вирішено. Лезюр зауважує, що той, шукаючи хоч якоїсь підтримки, намагався укласти альянс з кримським ханом, пропонував турецькому султану прийняти Україну під свою протекцію, а згодом знову пробував загравати з росіянами, поки, врешті-решт, остогидлий для всіх, не був «забитий на очах свого противника», тобто Дорошенка[5].

Вміло передаючи драматизм і трагічність українського минулого, Лезюр підводить західного читача до думки, що нарешті козацька держава після загибелі Брюховецького змогла б об'єднатися під владою одного лідера – Дорошенка й зітхнути спокійно. Однак історик тут же показує, як замість одного визнаного гетьмана в Україні їх з'явилося декілька. Запорожці обрали собі гетьманом Петра Суховія (*Suchovei*), підтриманого татарами. Росіяни зробили ставку на Дем'яна Многогрішного (*Demian-Mnogo-Greschnoi*), якого Лезюр помилково називає «одним з намісників Суховія». Дослідник зазначає, що Многогрішний спочатку брав участь в антиросійському повстанні в Україні, але згодом визнав владу Москви і на раді у Глухові погодився «повернути всю Україну під російську протекцію на умовах, встановлених у 1654 р. між царем і Богданом Хмельницьким». В цей же час поляками був підтриманий Михайло Ханенко (*Chanenko*). Все це посилювало розкол і занепад козацької держави. Тож прагнення Дорошенка, який змушений був вести війну проти Суховія, Многогрішного та Ханенка,

[1] *Мицик Ю. о.* Іван Сірко… – С. 54-55.
[2] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... – T. 2. – P. 57.
[3] Ibid. – P. 21-22, 59-60.
[4] Ibid. – P. 23.
[5] Ibid. – P. 24.

об'єднати під своєю владою всю Україну зазнали фіаско. Як повідомляє Лезюр, до недругів Дорошенка приєднався і Юрій Хмельницький, на той час вже пострижений в ченці. Значну допомогу оточеному звідусіль ворогами Дорошенку надавав певний час славетний ватажок запорожців Іван Сірко (*Serko*), однак і він незабаром виступив проти нього[1].

Особливого співчуття до цього гетьмана Лезюр не відчуває. Він зазначає, що «амбітний Дорошенко, був народжений більше для інтриг, ніж для керівництва державою»[2]. Французький автор побіжно висвітлює поневіряння Дорошенка, який весь час змінював свої політичні орієнтири між Річчю Посполитою, Росією та Туреччиною. Навівши на свої землі турків і татар, він спричинив їхнє спустошення більше як ніколи.

На жаль, Лезюру були невідомі праці Руссо де ла Валетта, де ла Магделена та Божо-Далерака, у яких детально висвітлювалися обставини турецько-татарських походів в Україну у 1670-х рр. Тож, говорячи про плюндрування мусульманськими ордами козацьких земель, дослідник обмежується загальними фразами, майже не подаючи жодної конкретики, окрім стислого опису війни за Чигирин[3].

Новим ворогом для Дорошенка від проросійської партії став Іван Самойлович-Попович (*Jean Samoïlowitch Popowitch*), прихід до влади якого Лезюр помилково пов'язує зі смертю Многогрішного, тоді як, насправді, ця подія була наслідком арешту останнього[4]. Як свідчить історик, одностайно обраний на козацькій раді в Козачій Діброві, чи Козачці (*Kasatka*) – нині село Козацьке Конотопського району на Сумщині, Самойлович змушений був присягнути царю на нових, обмежених для України умовах. Однак саме цьому гетьману пощастило припинити на землях козаків багаторічну братовбивчу війну. Лезюр зазначає, що Самойлович отримав знаки гетьманської влади від Ханенка, а незабаром і від Дорошенка. Про долю останнього французький автор коротко повідомляє, що той, зрікшись гетьманства, спокійно проживав у Сосниці, «завершивши таку бурхливу кар'єру настільки щасливо, як він не міг і сподіватися»[5]. Проте, як повідомляє далі Лезюр, позбувшись одних конкурентів на гетьманство, Самойлович був змушений боротися з іншими, оскільки поляки визнали гетьманом Євстафія Гоголя (*Eustathius Gogol*), а турки – випущеного ними з в'язниці Юрія Хмельницького. Показуючи контраст між Хмельницьким-батьком і Хмельницьким-сином, перший з яких прагнув величі України, а другий – сприяв її руйнації, французький історик згадує, як під орудою турецьких і татарських шабель Юрій після захоплення Чигирина «сплюндрував околиці Канева, піддав це місто вогню, взяв двадцять інших міст, заляканих його жахливою жорсткістю, та наказав проголосити себе гетьманом запорожців і князем Малої Ро-

[1] Ibid. – P. 24-27.
[2] Ibid. – P. 26.
[3] Ibid. – P. 59-60.
[4] Ibid. – P. 27-28.
[5] Ibid. – P. 30.

сії»[1]. Врешті-решт, за словами Лезюра, росіяни та турки втомилися від виснажливої війни за Україну й уклали між собою мир.

Прославляючи звитяги козаків, Лезюр відзначає їхню участь в героїчній обороні Відня в 1683 р., про що західні європейці майже не мали жодного уявлення, віддаючи лаври переможця лише Собеському. Автор пише: «Польський король мав славу врятувати Відень, залишений своїм сувереном. Вже досить багато письменників прославили цю велику подію. Ми лише нагадаємо тут у вигляді примітки, що Собеський мав при собі й козацький корпус»[2].

Звернімо увагу, що, проявляючи пошану до козаків, Лезюр ледь помітно висловлює традиційну для тогочасних французів зневагу до австрійців, вічних противників Франції, і не забуває підкреслити боягузтво австрійського імператора та його нездатність до захисту своєї столиці, котру не так давно тріумфально підкоряв великий Наполеон.

Акцентуючи велику повагу Яна Собеського до козаків, дослідник зауважує, що цей польський король прагнув зберегти на своїх землях козацтво як військову силу. Саме тому після перемоги під Віднем, «повернувшись з цього блискучого походу, – пише історик. – Собеський призначив якогось Куницького (*Kunicki*) на посаду гетьмана. Це вже був, як ми казали, лише порожній титул. Але Куницький не проявив себе достойним ні цієї честі, ні володаря, який йому її надав. Відряджений проти татар, він втік звідти і був забитий своїми ж людьми, знеславленими цією поразкою та його боягузтвом. Могила (*Mogila*), обраний, щоб його замінити, змусив забути цю ганьбу, відбивши Кам'янець у турків і доклавши значних зусиль до звільнення Угорщини та Валахії від їхніх руйнувань. Можливо, завдяки своїй доблесті та впливу в Польщі, він зміг би повернути козаків під протекцію цієї могутньої держави, якби інші інтереси не змусили тоді Собеського змінити свої політичні погляди»[3].

Зважаючи на брак джерельних свідчень, Лезюр був не досить обізнаний з гетьмануванням Стефана Куницького та його наступника Андрія Могили, хоча загалом передає правдиві звістки про їхню діяльність. Зауважимо також ще одну помилку французького науковця стосовно захоплення Кам'янця-Подільського козаками Могили. Як відомо, цей гетьман зі своїми загонами дійсно брав активну участь у визволенні Поділля з-під влади турків і штурмах Кам'янця, проте згадане місто повернулося до Польщі лише за умовами Карловицького миру в 1699 р., вже після смерті як самого Андрія Могили, так і його протектора Яна III Собеського.

Лезюр доволі чітко висвітлює занепад козацького устрою на теренах Речі Посполитої. Він зауважує, що зацікавлений у продовженні боротьби з Османською імперією та прагнучи організувати широку антитурецьку коаліцію з Польщі, Священної Римської імперії та Венеціанської республіки, Ян III Собеський прагнув залучити до цієї ліги й Росію. Саме тому змушений

[1] Ibid. – P. 59-60.
[2] Ibid. – P. 61.
[3] Ibid.

був поступитися не лише значними територіями України, але й вигідними для себе інтересами козацтва, наслідком чого і стало укладення Вічного миру, зміст угод якого Лезюр наводить у творі[1].

Як знаємо, дотримання умов Вічного миру Росією зумовило Кримські походи 1687 і 1689 рр. Саме тут Лезюр бачить витоки експансіоністських планів Петра І, продовжених згодом Катериною ІІ та її здібним виконавцем Потьомкіним, спрямованих на витіснення мусульман з Європи та встановлення на захоплених територіях російського впливу, про що він зазначав у творі «Про посилення могутності Росії від її витоків до початків XIX ст.»[2]. Стратегічну мету політики Петра І французький дослідник визначав так: «Проект царя полягав у тому, щоб зробитися абсолютним господарем України, країни запорожців двох боків Бористену та держави татар аж до Чорного моря для прокладання собі шляху до більш важливих завоювань»[3].

Історик яскраво показує, як безвинною жертвою великої російської політики став гетьман Самойлович. Лезюр відзначає, що прагнення Голіцина звернути на того всю провину за провал походу 1687-го року співпало з бажаннями козацької старшини (*les starchines*) скинути свого гетьмана, яка зібравшись на раду під Коломаком (*Kolomoka*) обрала собі нового керманича, найвідомішого на заході українського гетьмана – Мазепу. В той же час французький автор не вважає Самойловича нездарою. Він дає йому досить об'єктивну позитивну характеристику, яку дозволимо собі навести: «Самойлович був безперечно одним з найвизначніших людей, яких козаки мали у своєму керівництві. Відданий інтересам Росії, він полишав їх тільки у найтяжчу мить і в обставинах найскладніших. Він привернув на свою сторону майже всіх, хто залишався по цей бік Дніпра. Він вмів стримувати їхній бурхливий дух і навіть зберіг серед запорожців той вплив, який вони заперечували. Також він запровадив серед хліборобів податок на виробництво горілки, призначений для оплати служби значного числа охочих людей, котрих він завжди тримав поряд себе. Невдалий похід змусив забути всі ті послуги, які він впродовж 12 років надавав Росії, а світло його пам'яті було майже повністю стерто блискучою славою його наступника»[4]. Окрім хіба що незначної помилки у визначені терміну гетьманування Самойловича, яке тривало 15 років, в іншому можна визнати рацію Лезюра.

Доходячи до вивчення діяльності Мазепи, Лезюр розумів, що про жодного з козацьких гетьманів не було написано стільки, як про цього очільника України. Саме тому історик намагався якнайретельніше дослідити всі доступні йому матеріали з біографії цього славетного діяча. Він зібрав та співставив між собою свідчення, які залишили про нього Пуфендорф, Перрі, де ла Мотре, Вольтер, Нордберг, Штраленберг, Бюшинг, Левек, Леклерк, Шерер. Одним з вузлових питань життєпису Мазепи був початок його

[1] Ibid. – P. 61-64.
[2] Ibid. – P. 64; *Lesur Ch.-L*. Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX-e siècle… – P. 177-179.
[3] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 2. – P. 126.
[4] Ibid. – P. 66-67.

політичної кар'єри. Майже всі автори, які торкалися цього питання, сходилися в тому, що він був «польським шляхтичем» з Подільського воєводства і замолоду служив пажем при дворі Яна II Казимира. І майже всі ці автори як один переказували ефектну сцену про потрапляння до козаків оголеного Мазепи, прив'язаного до дикого коня, після викритої амурної пригоди. Єдиним винятком у цьому хорі переповідачів, як зауважив Лезюр, був шведський автор Нордберг. Стосовно його свідчення дослідник зазначає: «Нордберг каже, що Мазепа потрапив до рук запорожців з конвоєм, який великий коронний гетьман йому довірив. Але цей факт суперечить одностайному твердженню інших істориків»[1]. Цілком раціонально приєднуючись до одностайного загалу описувачів вражаючих пригод молодого Мазепи, Лезюр водночас не звертає уваги, що всі ці подібні між собою розповіді беруть свій виток з популярної в Європі та багато разів тиражованої вольтерівської «Історії Карла XII». Шведський історик Нордберг, який багато разів викривав перекручення історичних фактів «королем філософів», виявився єдиним, хто подав власне бачення початку політичного зростання українського гетьмана. Зважаючи на цю винятковість, повідомлення шведа здалося французькому досліднику малоавторитетним, хоча в той же час він не забув згадати його у своєму творі. По ходу зауважимо, що епізод з відправленням конвою на чолі з Мазепою гетьманом Дорошенком, внаслідок чого той потрапив до Самойловича, самому Лезюру був відомий і він згадував про нього у своїй праці[2].

Мазепу французький історик вважає не лише представником плеяди найвидатніших діячів України, але й відносить його до найбільш яскравих постатей світової історії. Лезюр дає йому таку характеристику: «чоловік, геній якого міг би його помістити поміж героїв, але темрява його нації та каприз фортуни прирекли його залишитися в ряду відомих авантюристів»[3]. Автор «Історії козаків» загалом переказує відомі на заході факти з життєпису Мазепи: його активну роль у змові проти «свого доброчинця» Самойловича, обрання гетьманом, участь у поході на Крим в 1689 р., здобуття довіри в молодого Петра I, походи згодом з росіянами на Кизикермен і Азов тощо. Досить детально Лезюр зосереджується на боротьбі гетьмана з Семеном Палієм (*Siméon Paleï*), котрий, як зазначає автор, здобув значний вплив і популярність серед козаків, виступаючи захисником інтересів народу від зазіхань польської шляхти й уклавши угоду про спільні дії з правобережним гетьманом Самійлом Самусем (*l'hettman Samuel*). Дослідник зауважує, що з передачею Самусем гетьманських клейнодів Мазепі нарешті було «завершено справу Хмельницького та Самойловича», пов'язану з утвердженням єдиноначальства над козаками[4].

Говорячи про шляхетність намірів Мазепи, спрямованих на відродження могутності козацької держави, Лезюр не відкидає його жорстокості по відношенню до своїх опонентів. Історик, зокрема, згадує, що, взявши

[1] Ibid. – P. 68-69.
[2] Ibid. – P. 29.
[3] Ibid. – P. 68.
[4] Ibid. – P. 72.

участь в усуненні Самойловича від влади та захопивши булаву до своїх рук, Мазепа розправився також з його синами, наказавши одного з них стратити, а іншого відправити з батьком до Сибіру. Завдяки інтригам Мазепи, за словами Лезюра, до сибірського заслання потрапив і популярний у народі Палій. На совість гетьмана дослідник відносить також і страту його опонентів Іскри (*Iskra*) та Кочубея (*Goutschoubei*)[1].

Проте головну протидію задумам українського гетьмана чинила не внутрішня опозиція, а молодий амбітний російський цар. Петро І не приховував планів щодо перетворення своєї держави на могутню централізовану імперію, а існування автономних козацьких утворень заважало реалізації цих намірів і було постійною перешкодою на шляху зміцнення російського самодержавства. Як справедливо зауважує французький історик, одним з напрямів політики царя було обмеження козацьких прав та свобод і поступове знищення цього «незалежного війська», цієї «національної сили». Лезюр відзначає, що одним з заходів у цьому відношенні була заборона козакам приймати селян-втікачів, а також вимога повертати їх назад. Саме це стало однією з основних причин, що викликали повстання під проводом Булавіна, яке побіжно розглядає автор «Історії козаків»[2]. Жорстоке придушення виступу донського козацтва мало б стати для керманича України тривожним сигналом.

Загалом на підставі різноманітних повідомлень Лезюр створює доволі ідеалізований образ Мазепи. В його творі той постає мудрим 70-річним старцем, котрий за будь-яку ціну прагне відродити могутність і незалежність козацької держави. Чудовий оратор з блискучими очима, неперевершений знавець латини, він уважно слухає співрозмовників, намагаючись проникнути в їхні думки. У країні, де «пияцтво є чеснотою», він охоче сідає за стіл, проте ніколи не втрачає здорового глузду, хоча подекуди й прикидається п'яним. Розуміючи, що російський уряд поступово зведе нанівець всі стародавні козацькі права та привілеї, гетьман шукає засобів зарадити перетворенню України на звичайнісіньку російську провінцію й готовий пожертвувати задля цього всім своїм майном, становищем і навіть життям. Французький автор зазначає, що обласканий царем, введений до рангу найвищих сановників імперії, прикрашений андріївською стрічкою, наділений незліченними багатствами, Мазепа «скнів у цих блискучих кайданах, замість того щоб бути визнаним поводирем незалежної нації»[3]. Як повідомляє далі Лезюр, досвідчений у придворних інтригах, Мазепа добре розумів, що від золота і почестей він легко може потрапити на ешафот з примхи самовладного монарха. Історик наводить відомий епізод про те, як на якомусь з бенкетів сп'янілий Петро І почав вимагати від гетьмана реформування козацького війська та порядків в Україні, на що Мазепа резонно відповів, що це суперечило б звичаям його країни та договорам, укладеним з нею. Роздратований такою відповіддю правитель пригрозив гетьману

[1] Ibid. – P. 69, 72, 88.
[2] Ibid. – P. 78-79.
[3] Ibid. – P. 82.

смертю й цю образу той приховав у своїй душі[1]. На думку Лезюра, перехід Мазепи на бік ворога Росії був чітко вмотивованим його бажанням захистити свою країну та традиційний козацький устрій. Дослідник зазначає, що, бачачи, як царський уряд посилює на Україні адміністративний тиск, збільшує податки, на власний розсуд відправляє козацькі загони проливати кров за свої інтереси, гетьман не міг більше терпіти. Тим більше, що момент видавався йому вдалим. Постійні перемоги шведів давали підстави припускати, що повний розгром Росії не за горами. Як зауважує Лезюр, Мазепа сам міг нещодавно переконатися у силі шведської зброї, коли в 1706 р. «у битві під Ляховичами, загинуло багато його полковників»[2].

Початок таємного листування між Мазепою та Станіславом Лещинським Лезюр відносить до 1707 р.[3] Загалом варто нагадати, що французький історик, у відповідності до одностайного свідчення своїх колег вважаючи гетьмана поляком, припускав, що той «можливо завжди носив у своєму серці любов до своєї першої батьківщини», тобто Польщі[4]. Це, на думку дослідника, також могла бути вагома причина, що спонукала Мазепу до пошуків контактів з Лещинським і Карлом XII. Проте, як зауважує далі Лезюр, шведський король тоді поставився скептично до пропозицій очільника України про укладення союзу проти Росії[5].

Як вже зазначалося, Лезюру були добре відомі події пов'язані з викриттям Мазепи Іскрою та Кочубеєм, які завдяки інтригам і політичній майстерності гетьмана розплатилися за це своїм життям. Історик також висвітлює деталі ризикованої місії Войнаровського (*Woinarowski*) до царя, покликаної приспати його пильність[6].

Обставини фатального для Швеції українського походу Карла XII були добре відомі на заході, тому Лезюр розглядає їх стисло, приділяючи головну увагу саме діяльності Мазепи. Дослідник показує, що ще більш згубними події 1708-1709 рр. виявилися для самої України. Він створює повні драматизму картини. Ось гетьман оголошує своєму 15- чи 16-тисячному загону про необхідність перейти на бік шведів, щоб захистити себе та свою батьківщину від московського свавілля. Почувши це, налякані козаки розбігаються, а з Мазепою залишаються тільки найняті ним два полки. Ось солдати Меншикова вдираються до Батурина, грабуючи, палячи, вбиваючи, піддаючи козаків і мирне населення звірячим розправам. Ось у Глухові заочно відбувається судовий процес над гетьманом-зрадником, який супроводжується стратою його опудала, анафемою Мазепі та колесуванням Чечеля (*Tschetchew*), Кенігсека (*Koenigseck*) та найближчих Мазепиних соратників, а також обранням нового гетьмана – Івана Ілліча Скоропадського (*Jean Eliewitsch Skoropadski*). Ось на заклики Мазепи на бік шведів перехо-

[1] Ibid. – P. 82-83.
[2] Ibid. – P. 87-88.
[3] Ibid. – P. 86.
[4] Ibid. – P. 81.
[5] Ibid. – P. 86-87.
[6] Ibid. – P. 89.

дить кошовий отаман Січі з запорожцями Костянтин Городенський або Гордієнко (*Constantin Horodenski ou Gordianko*), чим спричиняє руйнацію Запоріжжя росіянами та жорстокі тортури й страти захоплених ними козаків. Ось, розгромлені під Полтавою, Карл XII і Мазепа переправляються через Дніпро в одному човні, залишаючи своїх людей напризволяще. Багато хто з них кидається у стрімкі води широкої ріки, щоб перетнути її вплав, і тоне[1].

Лезюр не відмовляє собі в задоволенні, навести в цій розповіді кілька ефектних сцен, запозичених переважно у Вольтера. Так, повідомляючи про обрання Скоропадського, Лезюр згадує про відзначене кількома авторами бажання Петра I призначити гетьманом Меншикова, а, коли той відмовився, вражений цим цар начебто заприсягся, що в Україні після Скоропадського більше гетьманів не буде[2]. Також французький історик зауважує, що, прагнучи відірвати Мазепу від шведів і цим послабити їх, Петро I «багато разів пропонував Мазепі помилування, повернення своєї ласки та всіх його чинів»; однак гетьман, чудово розуміючи, що такі дії царя диктуються тогочасною ситуацією, «непорушно залишався вірним тій стороні, котрій доля вже почала зраджувати»[3]. Мабуть, найбільш трагікомічною серед цих яскравих моментів є вольтерівська сцена з частуванням Мазепою запорожців на дорогому посуді, коли останні, погулявши, забрали цей посуд з собою, а на вимогу управляючого гетьмана повернути його, почали бити цього зухвальця та, зрештою, добили ударом ножа в серце. Цей живописний анекдот Лезюр цілком сприймає на віру й навіть коментує його наступними словами: «Нехай пробачать мені цей відступ: ніщо, що слугує змалюванню звичаїв нації, не є недостойним суворості історії»[4].

Дослідник не забуває й іншим чином підкреслити неосвіченість і безкультур'я запорожців та їхнє прагнення до наживи. Коли Карл XII звертається до Гордієнка та його козаків латиною, мовою спілкування короля з гетьманом, ті нічого не можуть второпати. Зате ці дикуни чудово розуміють мову грошей, коли шведський володар передає їм 10 000 флоринів, до яких Мазепа тут же додає ще 50 000[5]. Лезюр майже повністю поділяє погляд Вольтера на запорожців, як на степових варварів. Захоплюючись їхньою мужністю, сміливістю, стійкістю та військовою майстерністю, він цілком у дусі «короля філософів» вважає їх професійними розбійниками і, характеризуючи їх, навіть повторює вольтерівські слова, що ці люди «вважали смішним воювати з іншою метою, як грабувати»[6].

В той же час серед всіх дослідників подій 1708-1709 рр. в Україні Лезюр виявився практично єдиним, хто наголошував на тому, що для цієї країни війна виявилася братовбивчою, оскільки як на боці Петра I, так і на стороні Карла XII були українські козаки. Перших очолювали Скоропадський і

[1] Ibid. – P. 92-112.
[2] Ibid. – P. 98.
[3] Ibid. – P. 100.
[4] Ibid. – P. 102-103.
[5] Ibid. – P. 104-105.
[6] Ibid. – P. 106; *Voltaire*. Oeuvres completes. – T. 24. – 1784. – P. 172.

негайно повернутий з Сибіру за царським наказом з демонстративною метою Палій, других – Мазепа та Гордієнко[1]. Автор підкреслює також трагічну долю козаків-мазепинців, які до останнього залишалися віддані своєму гетьману й, за умовами капітуляції біля Переволочної, були «видані царю, а значить – на тортури». «Ці нещасні, – пише Лезюр, не мали навіть втіхи померти як солдати. Вони гинули у вирі найжорстокіших страт на ешафотах, зведених вздовж ріки, на виду в своєї батьківщини»[2]. Як показує далі історик, після жахливих вбивств українців, без огляду на вік і стать, їх тисячами гнали до новобудов імперії, де вони незабаром мали загинути[3].

На думку Лезюра, яка спиралася на свідчення Шерера, тільки 2-3 тисячам запорожців під проводом Гордієнка вдалося врятуватися у володіннях кримського хана й заснувати Січ на річці Кам'янка[4]. Стосовно ж гетьмана-вигнанця, французький дослідник зазначає, що той жив у Бендерах в постійному страху бути виданим росіянам, хоча Карл XII і поручився за його життя. Шведський монарх у таких скрутних умовах дуже «прив'язався до Мазепи, який зберіг у бадьорій старості очі, сповнені вогню, жвавий і знаючий розум, блискучу бесіду, котра велась між ними, зазвичай, латиною»[5].

Щодо смерті гетьмана, добровільного отруєння якого він не відкидає, Лезюр занотовує: «Він отруївся сам, або скоріше помер від скорбот, ніж від свого поважного віку. Оплаканий усіма своїми, вшанований пишними похоронами, він залишив після себе тільки тінь нації, яка була при ньому багаточисельною та могутньою»[6]. При цьому, зауважуючи дискусійність питання стосовно віку Мазепи на час смерті, дослідник позначає його крайні точки: від 70 років, як зафіксовано у більшості авторів, до 80 років, про що свідчить Нордберг[7].

Лезюр підкреслює, що державотворчі прагнення Мазепи намагався продовжувати Пилип Орлик, якого історик помилково називає генеральним писарем на Січі (*Philippe Orlik, secrétaire général de la setsche*). Покладаючись на свідчення Нордберга та Шерера, Лезюр висвітлює спроби цього гетьмана-вигнанця організувати визволення України від росіян, спираючись на підтримку Порти та за допомогою татар. Французький автор зауважує, що султан і хан розглядали козаків «як могутню незалежну силу, яка була колись під польською протекцією», тому хотіли поновити тих у їхніх правах, щоб запобігти посиленню Росії[8]. Історик коротко переказує обставини спільного козацько-татарсько-польського походу в Україну взимку-навесні 1711 р. Він повідомляє, як 30 тисяч татар під проводом сина татарського хана та 9 тисяч козаків на чолі з Орликом і поляки Потоцького рушили до Польської України, де їхні війська без опору підкорили міста Брацлав

[1] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 2. – P. 109-110.
[2] Ibid. – P. 112.
[3] Ibid. – P. 113.
[4] Ibid. – P. 114-115.
[5] Ibid. – P. 116.
[6] Ibid. – P. 116-117.
[7] Ibid. – P. 117.
[8] Ibid. – P. 127-128.

(*Braklaw*) і Немирів (*Nencorowa*) й почали облогу Білої Церкви. Невдачу військ даної коаліції під Білою Церквою Лезюр пояснює кількома чинниками: незгодою між Орликом і Потоцьким, розчаруванням у підтримці татар, які спустошували українські землі й забирали людей у неволю, відсутністю облогової артилерії для штурму міцної фортеці, а також часу для проведення довготривалої облоги, початком російського контрнаступу. Саме тому, обмежившись пограбуванням передмістя, Орлик змушений був відступити. Подібним чином розгорталися бойові дії й на Слобожанщині, де відбувався наступ татарського війська під проводом хана та супроводом козаків. Лезюр згадує, що тут Девлет-гірей «послідовно здобув Вільне (*Vilna*) [йдеться про Новосергіївську фортецю на Самарі, неподалік сучасного Новомосковська – Є. Л.], Стару Водолагу (*Staro-Wodla*), Мерефу (*Meretwi*), *Hanarowka* [?], де зміг захопити певну здобич і багато невільників для роботи. Повертаючись до своїх країв, татари зі своїми союзниками зупинилися біля Самарської фортеці [мається на увазі Новобогородицька фортеця, сучасний Новомосковськ – Є. Л.], яку до цього вони залишили позаду. Це місто захищалося доброю залогою. Попри все, під вогнем артилерії, котра вивергала град гранат і запалювальних снарядів, вони атакували його передмістя та перетворили їх на згарище. Вони спалили подібним же чином флот зі 150 суден, на яких цар збирався розмістити інфантерію та гармати, щоб спуститися вниз Бористеном і зробити напад на Туреччину. Ця звитяга була найкориснішою у даному поході, яка завершилася, як дві інших. Наближався сезон відлиги. Відхід ускладнювався»[1].

Зауважимо, що під чудернацьким ім'ям *Hanarowka* у Лезюра, вочевидь, слід розуміти перекручену до невпізнання назву села Таранівка, що в Зміївському районі на Харківщині, здобутого та спаленого татарами[2]. Хоча можна припустити, що тут могло йтися й про Комарівку, розташовану в теперішньому Ізюмському районі тієї ж області, однак це менш імовірно.

Результатом походу кримців на Слобідську Україну стало не тільки зруйнування багатьох сіл і містечок, але й виведення в неволю значної кількості місцевих мешканців, яку Лезюр визначає у 70 000 чоловік, що є великим перебільшенням[3].

Зважаючи на доволі добру вивченість обставин Прутського походу російської армії в 1711 р., французький історик зупиняється на ньому побіжно, акцентуючи головну увагу на діяльності гетьмана Орлика в цей час. Дослідник наголошує на тому, що той намагався всіляко утримати султанський уряд від замирення з Росією, щоб завершити поразку армії Петра I цілковитим розгромом. Коли ж бойові дії все ж таки було припинено, Орлик особисто зустрічався з великим візиром Балтаджи-Мехмед-пашою, щоб домогтися від нього захисту інтересів козацької держави. В цьому епізоді

[1] Ibid. – P. 133-134.
[2] *Артамонов В. А*. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714 гг.). – М.: Наука, 1990. – 208 с. – С. 53.; *Ульяновський В.* Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 443.
[3] *Lesur Ch.-L*. Histoire des Kosaques... – T. 2. – P. 134.

значну цікавість представляє наведений Лезюром факт обстоювання гетьманом прав України у відповідності до її історичних кордонів: «Можливо, – читаємо в «Історії козаків», – Карл XII та козаки проклинали слабкість і поміркованість візиря. Вони бачили, що могли довершити свою помсту цьому страшному царю, який здавався вже їм цілковито розгромленим і залишалося його тільки добити. Попри все, гетьман Орлик негайно припав до ніг візиря, щоб подякувати йому за незалежність, яку той тільки що надав козакам України. Потім він йому показав на старовинній карті, принесеній з собою, якими були колись кордони між Україною та Московією. Він подав йому також звіт про артилерію, яку Петро знайшов у фортах цієї провінції та яку він наказав перевезти до інших місць. Зрештою, він додав до цього список мешканців, вивезених з України й присилуваних жити всередині Росії, щоб можна було вимагати від царя відновлення, порушених прав, як було домовлено в трактаті»[1].

Як відмічає далі Лезюр, турки, підтримуючи на словах права України, дбали тільки про власні інтереси й поступово приносили прагнення козаків в жертву політичній вигоді на благо Порти. В той же час Петро I намагався максимально зберегти свій вплив в Україні[2].

Постійно підкреслюючи прагнення царату знищити козацьку державність в Україні, французький дослідник зауважує, що провадити наступ на права «козацької країни», котра «ще являла собою якусь подобу князівства чи окремого управління» на чолі з гетьманом, Петру I заважала війна зі Швецією, яка точилася до 1721 р. Проте з укладенням Ніштадтського миру цар, проголошений «імператором і батьком вітчизни», одразу повернувся до приведення України у стан рядової російської провінції[3].

Характеризуючи політичну діяльність Скоропадського, Лезюр зазначає, що тому доводилося «мати гострий, гнучкий і відважний розум, щоб утриматися за таких дуже складних умов»[4]. Історик засвідчує, що цей гетьман не лише вірно служив царю, але й намагався хоч якось обстоювати інтереси своєї країни. Він вправно захищав її від нападів татар і козаків з ворожого табору, й навіть перетягнув декого з них на російський бік, зокрема, прилуцького полковника Дмитра Горленка (*Démétrius Horlenko, colonel de Priluki*), «секретаря Орлика» Бутовича (*Butowitch, secrétaire d'Orlik*), «секретаря Січі» Антоновича (*Antonowitch, secrétaire de la setsche*) та деяких інших[5]. Як відзначає далі Лезюр, «винагородою» за цю сумлінну службу від царя стало посилення російської військової присутності в Україні, що дуже обтяжувало її населення, а також постійне використання козаків у походах і будівництві. Між іншим, багатьох козаків було відправлено для робіт на будівництві каналу на Ладозі. Як пише історик, багато з них там загинуло, але Скоропадський, отримуючи чини та нагороди, був байдужим до їхнього

[1] Ibid. – P. 139.
[2] Ibid. – P. 139-142.
[3] Ibid. – P. 147-149.
[4] Ibid. – P. 145.
[5] Ibid.

лиха й навіть породичався з російською елітою, видавши свою дочку заміж за Петра Толстого. За словами Лезюра, царські власті тепер почали трактувати вільних українських козаків як російських селян[1].

Зрештою, в 1722 р. Петро I обмежив і владу самого гетьмана, що підірвало здоров'я старого Скоропадського й прискорило його смерть. «Помираючи, він вже бачив свою націю уярмленою» – занотовує про останні дні життя володаря України Лезюр[2]. Тепер всі повноваження було передано Малоросійської колегії, президентом якої став російський генерал Вельямінов (*Weljanikow, Weljaminow*). На чолі окремих козацьких полків було поставлено російських офіцерів. Павло Полуботок (*Paul Polubatok*), який недовго гетьманував в Україні, був не обраний козаками, а призначений Петербурзьким сенатом[3]. Лезюр зауважує, що українські козаки віднині беззастережно присягали лише царю і «ця присяга, складена без будь-яких обмовок, знищила незалежність України». Але, як веде далі історик, від «козацької держави» забрали не лише права, але й навіть назву. Відтепер цю провінцію іменували лише «Малою Росією»[4].

Відмічаючи короткочасне пом'якшення російського тиску в Україні після смерті Петра I, Лезюр стисло оглядає діяльність нового гетьмана Данила Павловича Апостола (*Daniel-Paulowitch Apostol*), відомого козацького воєначальника, котрий відзначився ще в роки Північної війни. Французький дослідник наголошує на прагненнях Апостола відстояти права «козацької держави» й наводить запозичений у Шерера текст 20 «Рішительних пунктів», затверджених за гетьманським клопотанням урядом юного Петра II[5].

Однією з визначних заслуг Апостола, на думку Лезюра, стало повернення під російську юрисдикцію запорожців. Історик показує, що гетьман-вигнанець Орлик на той час вже втратив довіру та повагу січовиків. Покладаючись на свідчення Шерера, як знаємо, запозичене тим у Мишецького, Лезюр повідомляє, що Орлик «одягнув тюрбан, одружився з татаркою, від якої мав дітей», а козаки, для яких віровідступництво було одним з найтяжчих гріхів, не могли йому цього пробачити[6]. Відмітимо, щоправда, що, згідно Шереру та Мишецькому, Орлик взяв шлюб не з татаркою, як у Лезюра, а з турчанкою[7]. Головною причиною повернення запорожців під царську протекцію, на думку Лезюра, стало з одного боку пом'якшення російської позиції стосовно України, а з іншого – невдоволення утисками з боку Криму. Опису цього акту та подальшій участі козаків Запоріжжя і Гетьманщини у новій російсько-турецькій війні дослідник присвячує цілу главу. Події в ній в цілому подано за свідченнями Шерера та Манштейна[8].

---

[1] Ibid. – P. 146-147.
[2] Ibid. – P. 149.
[3] Ibid. – P. 149-150.
[4] Ibid. – P. 149.
[5] Ibid. – P. 155, 319-336.
[6] Ibid. – P. 125, 160, 164.
[7] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 1. – P. 232, 247; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 131, 138; [*Мышецкий С. И.*] История о казаках запорожских... – С. 20, 29.
[8] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... – T. 2. – P. 157-174.

Зауважуючи про ласку попервах до низового козацтва цариці Анни Іоаннівни, французький дослідник згадує, що в тому ж році, коли запорожці повернулися під владу Росії, після смерті Апостола царат одразу скасував гетьманство, утворивши Правління гетьманського уряду на чолі з князем Шаховським, фактично видозмінену Малоросійську колегію[1]. Єлизавета Петрівна, котру спонукали особисті чинники, деталі яких Лезюр побіжно висвітлює, знову відродила гетьманство, і, як виявилось, востаннє[2].

Згадуючи про фавор братів Розумовських і не забуваючи наводити ефектні сцени на кшталт приходу до Петербурга Кирила (*Kyrille Rasomouski ou Rasowmouski*) з балалайкою, Лезюр відзначає, що повільний фронтальний наступ на права України продовжувався й тоді. Зокрема, у запорожців віднімалися землі (наприклад, Чорний ліс), а їхніх посланців-протестувальників кидали за грати[3].

Одночасно з цим історик відмічає з одного боку поступове вростання козацької еліти в російське дворянство, а з іншого – нівелювання статусу українського селянства стосовно мешканців Великоросії. Про зросійщення українського суспільства та відмирання козацької ідентичності Лезюр говорить наступне: «Старовинні мешканці, звані тепер малоросіянами, втрачали мало-помалу спогади про свої витоки»[4].

Історик згадує, що багато козаків в Україні полишили військову службу, осіли, зайнялися господарською діяльністю й стали однодворцями (*onodwortzis*), а в регулярних полках, утворених на основі козацьких, старшина отримала російські чини. Міщани ж почали носити одяг німецького та російського зразка[5].

Скасування гетьманства далекоглядною та жорстокою Катериною II в 1764 р. Лезюром розглядалося як результат поступової та продуманої довготривалої політики царського уряду. Відставка Розумовського, який перед тим підтримав сходження цієї цариці на престол, на думку автора, вкотре довела лицемірство російських правителів. Також історик не відкидає того, що активна участь гетьмана в змові проти Петра III обумовлювалася й особистими мотивами: імператор не приховував бажання поставити на чолі України свого улюбленця Гудовича (*Godowitch*)[6].

В якості ще однієї добре спланованої росіянами політичної акції Лезюр бачить провокування ними в 1768 р. гайдамацького повстання в Польській Україні, на чолі якого став запорожець Залізняк (*Zelezniak*). За словами дослідника, цей вибух народного гніву в Україні приніс Росії подвійну вигоду: підпорядкував їй Польщу й ослабив козаків[7]. Спричинена цими подіями російсько-турецька війна знов-таки була вигідна Росії.

---

[1] Ibid. – P. 167.
[2] Ibid. – P. 181-183.
[3] Ibid. – P. 178-183.
[4] Ibid. – P. 181.
[5] Ibid. – P. 251-252, 255.
[6] Ibid. – P. 185-190.
[7] Ibid. – P. 191-195.

Лезюр пише, що в роки цієї війни запорожці, як і багато разів раніше, добре прислужилися Російській імперії у битвах з турками й татарами. «Винагородою» за таку старанну службу з боку підступного уряду Катерини II стала ліквідація Січі в 1775 р. Серед причин, що обумовили тоді знищення Січі, дослідник визначає наступні: намагання царату скасувати залишки української автономії, незацікавленість у збереженні запорозького козацтва після завершення війни з турками та фактичного підпорядкування собі Кримського ханства, зручний момент для виконання давно спланованого задуму з ліквідації Запоріжжя, боязнь повторення в Україні Пугачовщини. Зруйнування Січі військами Текелія, за Лезюром, поставило остаточну крапку на існуванні козацької державності, а «ім'я запорожців зникло назавжди»[1]. Текст указу Катерини II про ліквідацію Січі, який наводився в працях кількох авторів, Лезюр також подає у додатках до свого твору[2].

Висвітлюючи згасання козацького устрою в Україні, Лезюр зазначає, що землі запорожців, котрі розсіялися або перейшли на турецьку службу, було поділено між Катеринославською, Херсонською й Таврійською губерніями, куди незабаром почали переселяти «селян з Польщі, Волині та Поділля», на той час російські порядки в цілому вже було запроваджено й у колишній Гетьманщині[3]. Тоді під керівництвом Потьомкіна почалося активне освоєння південних земель, які раніше належали запорожцям і татарам. Як зазначає історик, блискучий успіх своєї діяльності фаворит цариці зміг з успіхом продемонструвати в 1787 р. під час помпезної подорожі, влаштованої ним для його «найавгустішої метреси»[4].

Короткочасне відродження козацьких підрозділів, пов'язане з війною 1787-1791 рр., що відбулося з ініціативи Потьомкіна, котрий навіть отримав титул гетьмана, було занедбане з припиненням бойових дій і смертю Потьомкіна; хоча, як зауважує Лезюр, козацькі загони знову добре проявили себе на війні, зокрема, під Очаковом та Ізмаїлом. Він відзначає, що з 1792 р. урядом почалося переселення залишків запорожців на Кубань, щоправда, козаки до переміщення з рідних земель погоджувалися неохоче і їх спочатку переїхало лише півтори тисячі, до яких згодом додалося ще 12 000. Столицею переселенців став Катеринодар (*Ekaterine-Dara*)[5].

Отже, зі знищенням Запорозької Січі, на думку Лезюра, був ліквідований останній уламок козацької державності. «В сучасну епоху козаки вже не мають окремої історії» – занотовує він[6]. Попри все, доводячи «Історію козаків» до актуального йому часу, Лезюр досить уважно розглядає життя, побут і військові вміння козаків Росії, зокрема, чорноморського козацтва, присвячуючи його опису окрему главу. Говорячи, що основу його, по суті, складали колишні запорожці, історик зазначає: «Їх жодним чином не

[1] Ibid. – P. 239-240.
[2] Ibid. – P. 337-344.
[3] Ibid. – P. 240-244.
[4] Ibid. – P. 241-242.
[5] Ibid. – P. 241-245, 281.
[6] Ibid. – P. 247.

хотіли визнавати під їхньою старовинною назвою. Вони відродилися під іменем Евксінських або Чорноморських козаків (*les Kosaques de l'Euxin ou de la mer Noire [Tscherno-Morskoï]*)»[1]. Як повідомляє далі Лезюр, для заохочення козаків до переселення на Кубань їм дозволили обирати собі отамана та старшину за давніми звичаями, а також надали «право ловити рибу в солоних озерах, полювати та такий дорогий для них дозвіл курити та продавати горілку»[2]. Головні відомості про життя чорноморців дослідник почерпнув з праць Шерера, Массона, Бюшинга та Шторха. Спираючись на свідчення цих авторів, Лезюр відмічає, що чорноморські козаки зберегли свої звичаї та традиції, зокрема, звичку носити оселедець на виголеній голові. Водночас він наголошує, що умови, в яких опинилися переселені козаки, були надзвичайно складними, бо їм належало постійно захищатися від кавказьких горців і навіть своїх побратимів – донських козаків[3].

На противагу традиційним уявленням західних обивателів про Україну, як «країну козаків», Лезюр наприкінці свого твору чітко показує, що власне козацького духу в цій російській провінції, перейменованій на Малоросію, вже майже не лишилося. Тут майже цілковито запроваджено ті ж самі російські порядки, що й у інших частинах імперії. Дослідник зауважує, що поступово й до цієї околиці Європи доходить світло цивілізації: «Заможні люди не зовсім позбавлені освіти. Нерідко в них можна побачити Біблію поряд з романом і єврейську арфу з савойською волинкою»[4].

В той же час яскраві відмінності між росіянами й українцями, на думку Лезюра, можна ще спостерігати у народному побуті. Підкреслюючи останню тезу, Лезюр наводить запозичені в Боплана етнографічні цікаві, але, принаймні, застарілі звістки про те, як дівчата сватаються до хлопців, як пильнують цнотливість до весілля, як селянину можна одружитися з панянкою[5]. Отже, на думку Лезюра, народні звичаї за півтора століття, які відділяють його епоху від часу Боплана, не повинні були змінитися.

В цілому українське суспільство, згідно Лезюру, і в зазначений час залишається неосвіченим, диким, варварським. Він доводить цю тезу, наприклад, згадуючи про рівень медичних знань українців, колись досить добре охарактеризований Леклерком. Лезюр занотовує: «Раніше в цій країні не знали ні лікарів, ні хірургів, ні аптекарів. Старі жінки, котрі розбиралися певним чином у властивостях трав, складали з них ліки, які вони використовували при всіх хворобах, додаючи до цього лікування магічні заклинання. Вони лікували навмання, користувалися загальною відразою та майже завжди складали певний статок.

Сьогодні їм наслідували шарлатани і населенню від цього не стало легше»[6].

---

[1] Ibid. – P. 245.
[2] Ibid.
[3] Ibid. – P. 276-285.
[4] Ibid. – P. 258.
[5] Ibid. – P. 255-256.
[6] Ibid. – P. 258.

На завершення свого твору Лезюр дає оцінку військовим здібностям козаків, нещодавно продемонстрованим французам. Втім, як і переважна більшість його свідчень, вони містять небагато оригінальності й здебільшого є переказом слів Массона про козацьку військову майстерність. Лезюр відзначає, що козаки неперевершені вершники, чудово орієнтуються в степу, проявляють дивовижну пильність і при цьому нічого не коштують імперії, котра майже ніяк не винагороджує їх за службу. Поділяючи висновки Массона, історик погоджується з ним, що козаки нездатні вести війну регулярним строєм, хоча вдало використовуються для розвідки, охорони, вистежування, виснажування та переслідування ворога[1].

Козакознавчий нарис Лезюра став найкращою на той момент узагальнюючою працею, присвяченою козакам. Хоча французький дослідник переважно компілював матеріали з багатьох відомих йому джерел, складаючи розмаїті звістки у цільну, логічно побудовану й змістовну сукупність, водночас він постійно співставляв між собою розбіжності, які знаходив у різних авторів, і висловлював свою прихильність до тієї чи іншої думки, наприклад, про неналежність козаків до російської спільноти, «амурний шлях» до козаків Мазепи тощо. Нерідко у Лезюра можна побачити й фактичні помилки. Так, він згадує, що Виговський у 1659 р. був розгромлений росіянами, Чарнецького називає російським генералом, час гетьманування Самойловича визначає у 12 років і таке інше. Однак зазначені помилки не мають суттєвого характеру, у більшості випадків перекочували до праці Лезюра із використаних ним джерел і загалом не змінюють правильного з історичного ракурсу висвітлення подій української історії.

Праця Лезюра в XIX ст. стала важливим підгрунтям для подальших досліджень козацтва й України у Франції. Варто зауважити, що минуле України французький історик намагався розглядати з точки зору інтересів самої «країни козаків». В традиціях Просвітництва автор «Історії козаків» захищає ідеали, на яких виросла Велика Французька революція. Козаки імпонують Лезюру своїм віковічним прагненням до волі, соціальної рівності. Хоча їхній демократичний лад дослідник визнає варварським, далеким від цивілізації, республіканські устої козаків йому набагато ближче, ніж освічений деспотизм Російської імперії – головного ворога ідей свободи в Європі. Однією з головних ідей автора була теза про національну окремішність «козацької нації» від росіян. Лезюр постійно підкреслює, що козаки України, котрі викристалізувалися в окремий народ, під проводом великого Богдана Хмельницького ледь не утворили в Європі свою самостійну національну державу. Останнім видатним репрезентантом державотворчих намірів в Україні, на думку автора, став Іван Мазепа. Однак утворення незалежної національної держави у «країні козаків» так і не було завершене, головним чином через темність і варварство народних мас. Як кількаразово відзначає Лезюр, люблячи та захищаючи власну свободу, козаки ніколи не вміли нею розпорядитися.

[1] Ibid. – P. 307-317.

Підтекстом, який виразно читається в рядках «Історії козакіів», є думка про те, що, коли нація об'єднана, вона здатна до великих звершень, а коли вона незгуртована, то постає перед загрозою втрати державності. В умовах поразки Франції та ворожої окупації це можна розглядати, як своєрідний заклик Лезюра до своїх співгромадян стосовно згуртування національної єдності, відсутність якої й стала головною причиною поразки Першої імперії.

5. 4. Вивчення історії козацької України в добу Реставрації й Орлеанської монархії

Говорячи про наукові заслуги Лезюра, треба згадати, що в період Реставрації він не полишав історичної ниви. В 1818 р. він заснував науковий часопис «*Annuaire historique universel*» («Аннюер історік універсель» – «Щорічник всесвітньої історії») – одне з перших періодичних видань в галузі історичної науки у Франції. Цей часопис виходив до 1861 р., пережив творця. Роботу над продовженням «*Annuaire historique universel*» проводили учні й послідовники Лезюра – історики, літературознавці та публіцисти Арман Фук'є (1817-?) й Іпполіт Депре (1819-1898). На постаті останнього варто зупинитися докладніше. Депре цікавий тим, що не лише наслідував редагування видання, започаткованого Лезюром, але й неодноразово звертався у своїх розвідках до східноєвропейської тематики, торкаючись в тому числі й минулого України[1]. Хоча більшість його праць присвячена аналізу пробудження національної самосвідомості в країнах Східної Європи, головним чином слов'янських, а також вивченню панславізму, котрий стрімко набирав сили, в працях Депре бачимо екскурси й у більш ранні періоди історії. Наприклад, торкаючись питання про утворення військових поселень у Російській імперії, він вважав, що, так би мовити, прообразом цих структур було запорозьке козацтво, реорганізоване Катериною II[2].

Цікаво відзначити, що з творчим доробком Депре частково були ознайомлені деякі члени Кирило-Мефодіївського товариства. Принаймні, відомо, що під час арешту Василя Михайловича Білозерського в нього були знайдені виписки з статті цього французького дослідника «Спогади про Східну Європу», де той аналізував іллірійське національне відродження[3].

---

[1] *Desprez H.* Souvenirs de l'Europe orientale // Revue des Deux Mondes. – 1847. – T. 17. – P. 1007-1029; *Desprez H.* La Moldo-Valachie et le mouvement roumain // Revue des Deux Mondes. – 1848. – T. 21. – P. 105-133; *Desprez H.* La Turquie et l'Alliance austro-russe // Revue des Deux Mondes. – 1849. – T. 4. – P. 542-551; *Desprez H.* La Russie et la crise européenne // Revue des Deux Mondes. – 1850. – T. 5. – P. 1100-1123; *Desprez H.* Littérature slave // Revue des Deux Mondes. – 1850. – T. 6. – P. 524-542.

[2] *Desprez H.* Des colonies militaires de l'Autriche et de la Russie // Revue des Deux Mondes. – 1847. – T. 19. – P. 722-735.

[3] *Desprez H.* Souvenir de l'Europe Orientale // Revue des Deux Mondes. – 1847. – T. 17. – P. 1007-1029; *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; головний редактор П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 544 с. – С. 377-384.

Після завершення наполеонівських війн і аж до періоду Кримської війни історія українського козацтва перестала бути для французів актуальною. За цей час не бачимо жодного значного окремого наукового дослідження, присвяченого вивченню козацької доби в Україні. Звичайно, українські справи не зникають з поля зору французьких науковців, проте здебільшого вони розглядаються в ракурсі сьогодення або ж у вигляді коротких розрізнених епізодичних екскурсів до діяльності українського козацтва, як правило, в контексті досліджень минувшини Польщі чи Росії. Саме в такому вигляді рецепція козацького періоду в історії України знайшла своє відображення на сторінках французьких шкільних підручників з всесвітньої історії. Наприклад, в підручнику відомого історика та лінгвіста, перекладача Біблії з староєврейської на французьку, Самюеля Каена (1796-1862), виданому в 1836 р., в главі, присвяченій розгляду Північної війни, цілком у вольтерівському дусі згадується «авантюрний козацький гетьман Мазепа (якого один ображений ним поляк наказав прив'язати до коня з України, що привіз його до цієї провінції)», намовивший Карла XII до відомого всім фатального рішення, а в ракурсі походу Наполеона I в Росію розглядаються рейди козацьких загонів по тилах французьких військ[1]. В іншому підручнику з всесвітньої історії, що вийшов у 1842 р. й автором якого був правник та історик Огюст Отт (1814-1903), знов-таки згадується про «завоювання» в 1708-1709 рр. України Карлом XII в союзі з «вождем козаків» Мазепою й «обернення на ніщо» всіх тріумфів шведської зброї поразкою під Полтавою, а також про довгі війни між Польщею, Росією та Туреччиною за володіння Україною з середини XVII ст.[2]

Такі фрагментарні згадки про події в Україні козацької доби в контексті вивчення минулого Польщі та Росії зберігаються у французьких підручниках з історії до нашого сьогодення. Не можна сказати, що українська минувшина повністю проігнорована в шкільному курсі вивчення всесвітньої історії. Проте на сторінках цих підручників місцю України відведено такий мізер, що наша країна фактично залишається за межами уваги школярів. Оскільки сучасна Україна є найбільшою європейською державою, окрім Росії, її територія яскраво виділяється на історичних картах. Однак, здається, єдине, що може винести допитливий французький школяр з свого підручника про Україну, це те, що її землі постійно ділилися між сусідніми великими державами – Польщею, Росією, Туреччиною й Австрією[3].

---

[1] *Cahen S*. Manuel d'histoire universelle, résumé-raisonné des faits et événemens les plus importans: des inventions les plus utiles et des hommes les plus remarquables, depuis le commencement du monde jusqu'en 1836. – P.: Librairie encyclopédique de Roret, 1836. – 418 p. – P. 252, 309.

[2] *Ott A*. Manuel d'histoire universelle: Histoire du moyen âge et histoire moderne. – P.: Chez Paulin, Libraire, 1842. – T. 2. – Partie 2. – 543 p. – P. 495-496.

[3] *Darier J.-M., Doyon J., Henri D., Leon E., Sot V., Louis F., Potin Y*. Histoire 2-de. Programme 2010. Manuel de l'élève. Collection Guillaume Le Quintrec. – P.: Nathan, 2010. – 320 p.; *Berneron-Couvenhes M.-F., Culerrier P., Grévy J., Lascar F., Louaas T., Matheron-Ruel V., Nielen A., Walch A*. Histoire 2-de. Les fondements du monde contemporain / Sous la direction de J. Grondeux. – P.: Bordas, 2005. – 304 p.; *Bartoli J., Cottet O., Gasnier V., Poincet M., Polton J.-C., Tissier A., Ziegler V*. Histoire-Géographie 5-e / Sous la direction de M. Ivernel. – P.: Hatier, 2001. – 334 p.; *Bartoli J., Carol A., Cottet O., Gasnier V., Poincet M., Polton J.-C., Tissier A., Ziegler V*. Histoire-Géographie 5-e / Sous

Прикладом спорадичного інтересу до минулого України козацької доби може бути «Історія трьох розчленувань Польщі, яка має слугувати продовженням «Історії анархії в Польщі» Рюльєра»[1]. Книга з такою назвою побачила світ у Парижі в 1820 р. Доволі цікавою є постать її автора – графа Антуана-Франсуа-Клода-Шарля де Феррана (1751-1825), відомого політичного діяча, драматурга й історика, члена Французької академії. Вихідець з давнього аристократичного роду, він, будучи напередодні 1789 р. прибічником скликання Генеральних штатів, вже в 1790 р. розчарувався в революційних змінах і став емігрантом. Згодом, скориставшись оголошеною Наполеоном амністією, повернувся. В період Реставрації входив до королівського уряду. Був покровителем родини Бальзаків і молодого Оноре.

Подібно до Мальт-Брюна, де Ферран задумував свою книгу, як продовження й доповнення праці де Рюльєра. Хоча граф доволі стриманий в оцінках стосовно Росії, яка звела на трон Людовіка XVIII, можна чітко побачити, що його симпатії на боці барських конфедератів та інших антиросійськи налаштованих польських політичних угруповань. Висвітлюючи занепад Речі Посполитої перед розподілами, де Ферран зауважує, що вже сходження на престол Станіслава-Августа Понятовського означало абсолютну перемогу позиції Росії в Польщі. Автор, зокрема, підкреслює, що в 1764 р. польським урядом було визнано за Катериною II титул «всеросійської» імператриці, що Річ Посполита відмовлялася зробити впродовж кількох століть[2]. Таким чином, поляки визнавали за царями моральне та політичне право на всю спадщину Давньої Русі. Вочевидь, де Ферран був знайомий з текстом «заповіту Петра Великого», оскільки згадує про «план Петра I», який виконували його наступники[3].

Розкриваючи суть політичних процесів у Речі Посполитій до самого її зникнення, природно, дослідник часто звертається до подій в Україні. Подекуди в нього можна побачити згадки про участь у військових діях козаків: наприклад, у боях проти барських конфедератів чи штурмі Перекопу в

---

la direction de M. Ivernel. – P.: Hatier, 2005. – 352 p.; *Bartoli J., Carol A., Cottet O., Gabion A., Gasnier V., Guerber E., Henri G., Poincet M., Polton J.-C., Prévost H*. Histoire-Géographie 6-e / Sous la direction de M. Ivernel. – P.: Hatier, 2000. – 318 p.; *Bartoli J., Carol A., Cottet O., Gabion A., Gasnier V., Guerber E., Henry G., Poincet M., Polton J.-C., Prévost H*. Histoire-Géographie 6-e / Sous la direction de M. Ivernel. – P.: Hatier, 2004. – 336 p.; *Bacuvier M.-F., Biaggi C., Bourens C., Bourquin L., Caruso O., Chaudron E., Clément M., Dalmasso A.-M., Garcia P., Knafou R., Ruhlmann J.* Histoire-Géographie 4-e / Sous la direction de E. Chaudron et R. Knafou. – P.: Belin, 2002. – 336 p.; *Carol A., Lecouvey-Guérin H., Panouillé J.-P., Polton J.-C., Steinbock F., Tardy E., Ziegler V*. Histoire-Géographie 4-e / Sous la direction de M. Ivernel. – P.: Hatier, 2006. – 384 p.; *Martinez J.-C., Chastrusse C., Roussy D*. Histoire-Géographie 4-e. 32 fiches d'activité. Avec une initiation progressive au brevet. – P.: Hatier, 2006. – 32 p.; *Carol A., Frémont A., Marchand L., Martinetti F., Mougenet P., Muller D., Olive V., Pasqualini P., Richard Y., Rubio-Daumas A.-M., Ruhlmann J., Vautier S., Widemann T*. Histoire-Géographie 4-e / Sous la direction de M. Ivernel et B. Villemagne. – P.: Hatier, 2011. – 384 p.

[1] *Ferrand A.-F.-C.-Ch., comte de*. Histoire des trois démembrements de la Pologne pour faire suite l'Histoire de l'anarchie de Pologne par Rulhière. – P.: Chez Deterville, 1820. – T. 1. – XLIV+494 p; T. 2. – 472 p.; T. 3. – 602 p.

[2] Ibid. – T. 1. – P. 125.

[3] Ibid. – T. 3. – P. 577.

1771 р.[1] Проте ні окремих екскурсів до українського минулого, ні детального розгляду військової діяльності козацтва в творі де Феррана немає. Єдиний козак, якщо можна так сказати, на долі якого докладно зупиняється автор – це один з популярних полководців Барської конфедерації Юзеф Сава-Цалинський. До його постаті звертався свого часу й де Рюльєр. У де Феррана, як і у де Рюльєра, його названо просто – Сава (*Sawa*). Де Ферран у подробицях розкриває обставини загибелі цього воєначальника, котрий, тяжко поранений 26 квітня 1771 р. гарматним ядром у ногу під Шренським, де виступив проти військ Суворова, намагався до кінця керувати боєм. Зазнавши поразки, Сава переховувався, проте був взятий у полон росіянами, де незабаром і загинув від отриманих поранень. Автор наводить припущення, що переможці могли свідомо дати загинути цьому уславленому командиру, який створював їм стільки проблем[2].

В «Історії трьох розчленувань Польщі» наводиться дуже багато важливих історичних документів другої половини XVIII ст.: листів, реляцій, постанов, указів, маніфестів тощо. Деякі з них безпосередньо пов'язані з Україною, як, наприклад, польський «Універсал про заколоти в Україні» від 18 квітня 1789 р.[3]

Якщо історична праця де Феррана України торкалася мимохідь, то виданий одночасно з нею твір іншого француза був цілковито пов'язаний з теренами нашої теперішньої держави й вирізнявся діаметрально протилежним ставленням до Російської імперії. Мова йде про тритомне дослідження маркіза Габріеля де Кастельно (1757-1826) «Досвід про давню та сучасну історію Новоросії. Статистика провінцій, які її утворюють. Заснування Одеси, її розвиток, сучасний стан та особливості комерції. Подорож до Криму з інтересу землеробського та торгівельного. З додаванням карт, видів, планів і т. п. Присвячено Й[ого] Імператорській В[еличності] Олександру І»[4].

Як зазначає жінка-історик Полевщикова, Кастельно, котрий в роки Великої Французької революції, втративши все майно на батьківщині, став емігрантом, у 1797 р. на запрошення імператора Павла І приїхав до Росії, де жив деякий час при дворі. Прагнучи збільшити прихильність цього володаря до себе, француз-вигнанець з прагматичних міркувань плекав намір написати «Історію Мальти» і присвятити свій твір Павлу І. Цей задум залишився нереалізованим через скору загибель царя, хоча саме тоді Кастельно відзначився кількома літературними опусами[5]. В 1803 р. маркіз на заклик герцога Рішельє переїжджає до Одеси, де проживав до 1814 р. Герцог став його покровителем і саме він, оцінивши його літературний хист та історичні пізнання й відповідально ставлячись до дорученого йому регіону, замовив земляку-французу

[1] Ibid. – T. 1. – P. 342, 451.
[2] Ibid. – P. 178, 281-284, 295-300.
[3] Ibid. – T. 2. – P. 471-472.
[4] *Castelnau G. de*. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie… – T. 1. – VI+351 p.; T. 2. – 387 p.; T. 3. – 347 p.
[5] *Полевщикова Е. В*. Неизвестное и известное о маркизе де Кастельно… – С. 17-19.

написання «Історії Новоросії»[1]. На той час в Одесі зосередилась досить велика французька громада[2].

Робота зі збору документів, їх перекладу, узагальнення й перероблення у докладну історичну працю тривала майже десять років і була в цілому завершена навесні 1812 р. Дослідник не лише користувався письмовими матеріалами, працями попередників, які надходили в його розпорядження, але й занотовував усні свідчення очевидців і старожилів, вивчав безпосередньо пам'ятки минувшини на місцях. Так, він, зокрема, відвідав руїни Ольвії, дніпровські пороги, поле Полтавської битви, палац кримських ханів у Бахчисараї. Серед авторів, твори яких були використані Кастельно при написанні «Історії Новоросії», відмітимо імена Герберштейна, Ле Лабурера, Шевальє, Манштейна, Куає, Баєра, Ломоносова, Щербатова, Пейссонеля, Левека, Шерера, Массона, Богуша-Сестренцевича, Антуана.

Французький дослідник не забуває робити точні посилання на кожне джерело інформації. Одним з небагатьох виключень стали тут «Секретні записки про Росію» Массона, свідчення з яких Кастельно точно використовував, але не вказував ні твір, ні імені автора, вочевидь, тому, що і те, і інше не користувалися прихильністю при царському дворі через гостру критичну оцінку Массоном російських порядків[3]. У випадку, коли історичне джерело мало унікальність (наприклад, приватні листи, свідчення очевидців) і могли бути сумніви стосовно його автентичності, Кастельно подає його характеристику. Так, говорячи про Суворова він зазначає: «Ми спробували змалювати даний портрет маршала Суворова у відповідності до свідчень великого числа офіцерів, які служили під його проводом. Його кореспонденція, яку нам було довірено в оригіналі, додала нам багато рис його характеру»[4]. Описуючи підготовку до штурму Ізмаїла, де він відзначає й важливу роль у ньому козаків, автор зазначає: «Лист князя Потьомкіна Суворову був дуже коротким. Він добре характеризує обох цих персонажів. Ось весь його зміст: «Ви маєте взяти Ізмаїл за будь-яку ціну». Повторюємо, що всі ці листи знаходяться в наших руках»[5].

Доволі часто, торкаючись подій кінця XVIII ст., Кастельно посилається на усні повідомлення своїх інформаторів, як правило, наводячи їхні імена. Розуміючи, що ступінь довіри до цих свідчень ще менший, ніж до матеріальних джерел через трудність перевірки їхньої достовірності й більшу можливість перекручень, він підкреслює авторитетність особи свідка. Розповідаючи, наприклад, про смерть Потьомкіна, історик зазначає, що йому повідомляв про неї «небіж цього князя мсьє граф Самойлов, чоловік

---

[1] Там само. – С. 19-21.

[2] *Полевщикова Е. В.* Французы в учебных заведениях Одессы. 1803-1822 гг. – С. 110-126; *Траверсе О.* Французи в Україні: герцог Рішельє, граф Ланжерон, маркіз де Траверсе // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 83-89.

[3] *Castelnau G. de*. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie… – T. 2. – P. 195; *Masson Ch.-F.-Ph*. Mémoires secrets sur la Russie... – 1802. – T. 3. – P. 135.

[4] *Castelnau G. de*. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie… – T. 2. – P. 179.

[5] Ibid. – P. 205.

достойний віри, котрий був присутній при цій події»[1], а ось про обставини штурму Хаджибея 14 вересня 1789 р. він дізнався від його активного учасника російського офіцера Семена Аркудинського (1760-1820)[2]. В рідких випадках з об'єктивних або суб'єктивних причин Кастельно не розголошує імені свого інформатора, тоді він просто зазначає: «Ми взяли ці деталі від одного очевидця»[3] або «це копія слово в слово з рукопису, …автор якого заслуговує на довіру»[4].

З початку XIX ст. в якості безпосереднього свідка виступає й сам маркіз, який детально занотовує всі речі, які йому видаються важливими для нарису про Новоросію: діяльність герцога Рішельє, російсько-турецька війна 1806-1812 рр., чума в Одесі в 1812 р., свої подорожі південними окраїнами імперії, спостереження за життям місцевих мешканців і т. п. Можна цілком визнати слушною тезу Борового про те, що згаданий твір в багатьох випадках представляє інтерес не тільки як зразок історичної думки, але й як історичне першоджерело[5].

Достовірності наведених ним свідчень Кастельно надавав надзвичайної ваги. Вже на початку своєї книги він зауважував: «Істина, яку часто любов до дивного спотворює, повинна бути, попри все, душею історичного нарису. Найрозумніше зупинитися тоді, коли бракує матеріалів, ніж споруджувати химерну будівлю, засновану на мареннях її автора»[6]. Саме тому він подекуди ставиться з недовірою до отриманих повідомлень, маючи сумнів у їхній правдивості й не маючи змоги для їх перевірки[7].

«Історія Новоросії», написана цим чужинцем, дійсно вражає. Подібного докладного регіонального нарису минувшини до нього не існувало. Француз сам усвідомлював, що став, по суті, першим істориком цього краю[8]. Щоправда, географічно Кастельно доволі часто виходить за межі власне Новоросії, охоплюючи регіон майже всієї теперішньої України, Молдавії, Дону, Кубані, Кавказу, хоча ядром його зацікавлень були саме землі тодішнього російського Північного Причорномор'я, насамперед, Криму. Хронологічно в даній праці охоплено період від античності до актуального автору часу. Зауважимо, що «Історія Новоросії» Кастельно була завершена за кілька років до того, як Бантиш-Каменський взявся за написання своєї «Історії Малої Росії», а, отже, може з певними обмовками розглядатися як перший цілісний нарис історії України, створений у Російській імперії XIX ст.

До речі, українців-малоросів Кастельно сприймав як окрему від великоросіян націю, доволі точно визначаючи її етнографічні межі. За його словами, малоросіяни «складають частину тієї чисельної нації, яка роз-

---

[1] Ibid. – P. 225.
[2] Ibid. – T. 3. – P. 6.
[3] Ibid. – T. 2. – P. 152.
[4] Ibid. – P. 201.
[5] *Боровой С. Я.* Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX в. – С. 502-503.
[6] *Castelnau G. de.* Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie… – T. 1. – P. 6.
[7] Ibid. – T. 2. – P. 164.
[8] Ibid. – T. 1. – P. 1.

тяглася від кордонів Орловської губернії до угорських володінь, займаючи, майже без змішення, Харківську губернію, частину Курської, Воронезької, всю Полтавську, Чернігівську, Київську, Подільську, Волинську, частину Мінської, більше половини Галичини, і все це без великої відмінності у звичаях і поведінці»[1].

Як було видно з повної назви цієї книги, маркіз присвятив її імператору Олександру І. За свою «Історію Новоросії» він був нагороджений орденом Святої Анни ІІ ступеня[2]. Виданню даної праці в Росії у 1812 р., коли її загалом було закінчено, завадив бурхливий вир воєнних подій. З усталенням Реставрації Кастельно разом з Рішельє вирушив до Парижа, де працював в архіві департаменту іноземних справ, користуючись ласкою свого вельможного покровителя[3]. Саме в Парижі в 1820 р. й була нарешті надрукована ця багатостраждальна «Історія Новоросії» в доопрацьованому та відкорегованому вигляді, а в 1827 р. її було перевидано.

Природно, пишучи свою розвідку, француз не міг обійтися без допомоги місцевих знавців. Найголовнішим з них став Іван Олексійович Стемпковський (1788/1789-1832), російський дворянин з польським корінням, ад'ютант герцога Рішельє, історик, археолог і нумізмат (його колекцію монет придбав згодом Ермітаж, а завдяки старанням Стемпковського в 1820-х рр. в Одесі та Керчі були утворені музеї)[4]. Кастельно неодноразово відзначав важливий внесок цього російського дослідника у створення його «Історії Новоросії». Доробок Стемпковського в даній праці не обмежувався лише роллю порадника та консультанта, деякі розділи цього твору були написані повністю ним (зокрема, доволі змістовна глава, присвячена чорноморським козакам), про що зазначено у самій книзі[5]. Цікаво, що в «Історії Новоросії» згадується шляхтич Стемпковський, який у середині XVII ст. воював проти Хмельницького й відзначився у битві під Берестечком. Вочевидь, це був далекий родич згаданого дослідника[6].

Однак в цілому твір був написаний саме французьким істориком. Характеризуючи його, Кастельно відзначав велику складність своєї роботи, адже історія даного великого регіону – це історія 80-ти народів, переважно бродячих[7]. Це вимагало, як ретельного вивчення маси різнорідних джерел, так і значної вже на той час історіографічної бази.

Напевно, одним з перших Кастельно спробував навести лад у хаосі різних назв для одних і тих самих географічних об'єктів. Він створив таблицю,

---

[1] Ibid. – T. 2. – P. 339.
[2] *Полевщикова Е. В.* Неизвестное и известное о маркизе де Кастельно… – С. 15-26.
[3] Там само. – С. 21-22.
[4] *Федосеев Н. Ф.* Судьбы керченских археологов // Материалы юбилейной конференции, посвященной 175-летию музея (Керчь, 27-29 июля 2001 г.). – Керчь, 2001. – С. 20-21.
[5] *Castelnau G. de*. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie… – T. 1. – P. 212; T. 2. – P. 347-352.
[6] Ibid. – T. 1. – P. 299-300.
[7] Ibid. – P. 4.

де подав різні варіанти старих назв у відповідності до сучасних[1]. У нього навіть відсутня плутанина з Лембергом (*l'Emberg*) – Львовом (*Lvof*)[2].

Всю історію Новоросії Кастельно поділив на три періоди, або, якщо слідувати його термінології, «епохи». Перша з них включає в себе античність і середньовіччя до кінця XV ст., тобто до завоювання Північного Причорномор'я османами. Друга охоплює час турецького панування, яке закінчилося наприкінці XVIII ст. з приєднанням його до Росії. Саме це й дало початок третій «епосі»[3]. В плані вивчення козацької доби в Україні, згідно періодизації Кастельно, найбільшу цікавість має друга «епоха». Однак, торкаючись дискусійного впродовж вже кількох століть питання про витоки козацтва, автор розглядає набагато раніші часи – період Давньої Русі.

Взагалі козакам на сторінках «Історії Новоросії» відведено дуже багато місця. Напевно, буде доречно відмітити, що й сам автор твору був безпосередньо знайомий з тогочасними козаками. Зокрема, він згадував, як у 1812 р. 500 козаків дуже прислужилися Рішельє для запровадження в 30-тисячній Одесі карантину внаслідок епідемії чуми та бортьби з нею[4]. А під час своїх дослідницьких подорожей Кримом Кастельно навіть квартирував у козацького полковника[5].

Розглядаючи походження козаків, історик зауважує, що бродячі загони озброєних людей з давніх-давен обжилися в степах, проте монгольська навала, зруйнування Русі й загроза загибелі чи неволі призводила до поступової консолідації цих розрізнених груп. Найпотужнішим поштовхом до виникнення українського козацтва, як організованої збройної сили, на думку Кастельно, стали походи Менглі-Гірея. Хоча ці козаки мали місцеве руське походження й сповідували «грецьку» релігію, до них у значній масі вливався також польський і татарський елемент. Дослідник пише: «Потрясіння, що відбувалися в Польщі, приводили до запорожців велике число шляхтичів, яких супроводжувала сила-силена народу. Полишивши свою службу, багато татар приєднувалися до цього незалежного товариства, яке утвердилося у цій вільній країні. Ці татари, що звикли жити за рахунок грабунків, якнайкраще прийшлися до цього натовпу войовничої нації, яка основувала свій добробут на пограбуванні»[6].

При висвітленні історії українського козацтва Кастельно переважно спирається на свідчення своїх земляків: Ле Лабурера, Шевальє, Левека, Шерера, Массона. Однак головним у цьому переліку для нього слід визнати все-таки Шерера. Більшість звісток про козаків, наведених в «Історії Новоросії», є запозиченням саме з «Анналів Малоросії» цього автора. По суті, створений Кастельно в межах своєї праці козакознавчій нарис є стислим і не завжди точним переказом твору Шерера з додаванням подекуди комен-

[1] Ibid. – P. 203-205.
[2] Ibid. – P. 292.
[3] Ibid. – P. 4.
[4] Ibid. – T. 3. – P. 323, 325.
[5] Ibid. – P. 282.
[6] Ibid. – T. 1. – P. 236.

тарів та уточнень. Проте, критично ставлячись до всіх отриманих ним свідчень, Кастельно інколи не погоджується зі своїм попередником. Дослідник не просто запозичував факти з різних джерел, а дійсно намагався розібратися у їхньому хитросплетінні. Так, великі труднощі у ясному баченні ним картин минулого викликали події після смерті Хмельницького. «Я не можу уловити справжнього ходу подій у цій частині історії запорожців, – занотовує Кастельно. – Отже, або історики допустили помилки в датах, або ж козаки-таки не мали загальної згоди. Згідно цим фактам, обидва гетьмани були противниками, обидва укладали союз з поляками, обидва вели війну з царем, а цей володар протегував козакам Лівобережжя, які залишалися вірними Хмельницькому [Юрію – Є. Л.]! Як узгодити все це?»[1]. Дослідник також ставить під сумнів чернецтво Юрія Хмельницького: «Історія гетьманів нам презентує ще такі протиріччя: вона каже, що Хмельницький, розчарований втратами, яких він зазнав, зрікся гетьманського достоїнства і зробився ченцем. Трохи згодом вона додає, що польський король відкликав Юрія Хмельницького із заслання. Тож, заслання чи чернецтво? – два твердження дуже відмінних одне від одного. Ми побачимо в наступній главі, що цей гетьман буде взятий у полон, засланий, але не пішов ні в який монастир»[2].

Одним з найбільш яскравих проявів критичного мислення Кастельно є наведення ним шляху потрапляння молодого Мазепи до козаків. Безумовно, історику була відома ефектна розповідь Вольтера, й він не спростовує загалом цієї амурної історії, проте подає її у більш вірогідному, на його погляд, ракурсі: «Народжений в Малоросії, Мазепа умів у своїй молодості добре користуватися своєю показною зовнішністю й отримувати великі милості від прекрасної статі. Вміючи отримати успіх, він не вмів його приховати. Паж польського короля, він зумів завоювати серце однієї дами, близької до королеви. Його інтрига могла б залишитися нерозкритою; самолюбство й необережність, проявлені тут, її викрили. Він швидко розкаявся у тому, що занадто багато говорив. Оскільки в ті часи залишалася повага до звичаїв, він був змушений тікати й податися до козаків»[3].

Пишучи про українських і запорозьких козаків, Кастельно не розрізняє їх, подібно до Шерера. Вони в його уяві змішуються. Саме тому в «Історії Новоросії» можна побачити пасажі типу надання султаном Юрію Хмельницькому «титулу князя Малоросії та гетьмана запорожців»[4], визнання Іскри та Кочубея «найвизначнішими запорозькими начальниками»[5] або твердження про активну участь запорожців у складі військ Петра I під час Прутського походу[6].

Часто у словах Кастельно проявляються дещо спрощені візії української минувшини. Так, зруйнування Умані й розправа над її мешканцями в

[1] Ibid. – P. 312-313.
[2] Ibid. – P. 315.
[3] Ibid. – T. 2. – P. 5-6.
[4] Ibid. – T. 1. – P. 319-320.
[5] Ibid. – T. 2. – P. 8.
[6] Ibid. – P. 27.

1674 р. у нього подається як виключно акція Дорошенка[1], а перехід Мазепи на бік Карла XII, як абсолютизована справа, що дозволила «козакам відкрито полишити сторону царя»[2]. Проте в більшості випадків твердження французького автора є правдивими й точними.

Велику проблему для Кастельно, як і для більшості його співвітчизників, склали українські імена. Якщо прізвище Хмельницького, якого він називає то «*Chmelnizki*», то частіше «*Schmelnizki*», автор досить легко освоїв, то прізвище Дорошенка (*Doroz-Chensko*) виявилося для нього доволі складним, тому Кастельно постійно використовує його усічену форму – Дорош (*Doroz*). А ім'я Петра Конашевича-Сагайдачного він взагалі сприймає як єдине ціле – *Perkonaschewitsch-Sagaïdantschitff* – й наводить це імпозантне невимовне ім'я лише один раз[3].

Намагаючись бути об'єктивним, французький історик, втім, не приховує своєї симпатії до українських козаків, «чиї подвиги здавалися б казковими, якби не були констатовані різними людьми»[4]. Він згадує про їхні зухвалі чорноморські походи, про їхню самовіддану боротьбу з турецько-татарською експансією, про їхнє завзяте відстоювання своїх прав перед Річчю Посполитою та Російською імперією. Кастельно завжди підкреслює незалежність і демократичність козацької «республіки». Як і багато інших авторів, він не утримується від порівняння запорожців з амазонками навпаки[5]. В поглядах дослідника на минуле козацтва позірно проявляється його романтична ідеалізація. Хоча козаки й визнаються розбійниками та піратами, але головне для них – захист свого народу, своєї віри, своєї вітчизни. Вони виявляються носіями примітивних, дикунських, але шляхетних чеснот. Взагалі у більшості випадків можна чітко побачити симпатії чи антипатії автора до тієї чи іншої історичної особи. Найбільш видатним серед козаків для Кастельно, вочевидь, є Богдан Хмельницький. Історик дає захоплену характеристику його розуму та здібностей[6]. Одними з найголовніших критеріїв визнання дослідником значущості історичної постаті є патріотизм, пов'язаний з отриманням реального блага для своєї батьківщини, і любов народу. Крім Хмельницького такі якості Кастельно визначає, наприклад, у Семена Палія[7]. Історику дуже імпонує самопожертва Павла Полуботка, й у своїй «Історії Новоросії» він навіть повністю наводить текст промови, поданої свого часу Шерером, начебто виголошеної цим гетьманом перед Петром I на захист прав своєї країни[8]. «Чи не правда тут прояв-

[1] Ibid. – T. 1. – P. 319.
[2] Ibid. – T. 2. – P. 9.
[3] Ibid. – T. 1. – P. 271.
[4] Ibid. – P. 7.
[5] Ibid. – P. 240.
[6] Ibid. – P. 288.
[7] Ibid. – T. 2. – P. 6-7, 13, 17.
[8] *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... – T. 2. – P. 207-210; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії… – С. 283-284.

лено істинну любов до батьківщини, ви не знаходите?» – адресує риторичне запитання своїм читачам автор[1].

З благоговінням Кастельно ставиться до російських самодержців. Такий пієтет до царів був не просто підлабузництвом вигнанця на чужині, а щирим монархізмом автора. Вихваляючи діяльність Романових, він часто з неменшою повагою та симпатією ставиться до їхніх коронованих супротивників – Яна III Собеського, того ж самого Карла XII чи Селім-Гірея I. Фатальною помилкою шведського короля, що зруйнувала всі його героїчні справи, на думку історика, стало надання можливості Меншикову зруйнувати Батурин, що й потягло за собою весь ланцюг бід для шведів[2]. А ось згаданого кримського хана, француз вважає ледь чи не ідеалом монарха: «Блискучій філософ, терплячий, розважливий, він залишав трон без жалю і сходив на нього без погорди»[3]. Перебуваючи в Бахчисараї, Кастельно навмисно відвідав ханський цвинтар, щоб вшанувати місце поховання цього правителя. «Я захотів відвідати могилу Селіма, щоб висловити йому свою пошану. Він скромно спочиває поряд з горделивими мавзолеями, зведеними на честь інших володарів, опис справ яких я дам у реляції про свою подорож.

У XIX ст. не доводиться сумніватися, що це був один з найвеличніших людей, які правили колись у татар. Селім Великий, незнаний істориками, або через погану інформованість, або через упередженість, був позбавлений тієї данини поваги, яку наступні покоління надають тільки тим, кого знають», – читаємо в «Історії Новоросії»[4].

В той же час відверту відразу Кастельно відчуває до Петра Дорошенка, котрий призвів свою країну до руйнування, а особливо до Юрія Хмельницького та Івана Мазепи. Син великого Богдана «затьмарив своїми жорсткостями ім'я, прославлене його батьком. Він довів, що слава героїв є особистою й не поширюється на тих, хто знаходиться поряд, інакше, ніж у вигляді відблисків, які поступово згасають, втрачаючи причину, що змушувала їх блищати»[5]. Серед цих трьох негідників Мазепа є найбільш обдарованим і не позбавленим патріотичних прагнень, однак Кастельно ставиться до нього негативно, оскільки той проявляв егоїзм, лицемірство, був винний у загибелі вірних і відданих цареві Іскри та Кочубея, а також у засланні до Сибіру справжнього народного героя Палія. Зрештою, гетьман-зрадник сам став жертвою своїх гріхів[6].

Незважаючи на очевидну симпатію автора «Історії Новоросії» до козаків, він не тільки не засуджує скасування гетьманства й ліквідацію Січі всупереч укладеним угодам, але й виправдовує ці акти Катерини II, називаючи їх «благом». Визнаючи велику роль козаків в утвердженні та зміцненні імперії, Кастельно наголошує, що ті являли собою не тільки значну

[1] *Castelnau G. de*. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie… – T. 2. – P. 37-38.
[2] Ibid. – P. 10.
[3] Ibid. – T. 1. – P. 318.
[4] Ibid. – P. 336.
[5] Ibid. – P. 315.
[6] Ibid. – T. 2. – P. 5-22.

військову, але й політичну міць, фактично «утворили республіку в межах монархії»[1]. Російським правителям з цим доводилося довгий час миритися, зважаючи на те, що козаки утворювали надійний рубіж на півдні від зазіхань татар і турків. Після підкорення собі чорноморського узбережжя потреба в козаках для Росії відпала.

Подіям, пов'язаним з ліквідацією Січі, Кастельно присвятив окрему главу своєї праці, що має назву «Знищення запорозького козацтва». Тут він чітко стає на бік самодержавства. Французький автор наголошує, що існування де факто незалежної козацької республіки заважало розвитку імперії й спочатку Катерина II намагалася підпорядкувати козаків мирним шляхом. Тільки коли всі ці засоби виявилися марними, вона вдалася до репресій. «Це не є жодним чином привід вигукувати про деспотизм, – пише історик, – чи звинувачувати російський уряд у проявленій жорстокості. Його поміркованість була проявлена попереднім поводженням. Більше того, вона полягала навіть у переговорах з тими, хто взагалі мав лише підкорятися.

Пропонувати малесенькому шматочку величезної імперії дотримуватися спільних законів, як і решта земель, не було проявом несправедливості»[2].

До активних дій проти запорожців царицю підштовхнули як зовнішні чинники, так і діяльність самих козаків. За словами історика, ті свавільно захоплювали землі, які їм не належали й не хотіли їх віддавати, «сприяли інвазії кримського хана» в 1768-1769 рр. Їхня недисциплінованість, грабунки вимагали суворих мір[3]. До того ж козаки своєю волелюбністю подавали поганий приклад іншим громадянам імперії. Також не варто забувати, що все це відбулося після того, як «один козак з Дону» сколихнув всю країну[4]. Мудра імператриця зробила цю велику політичну справу без кровопролиття, а знищення Запоріжжя принесло користь всій імперії. Підсумовуючи політичне та моральне право влади на здійснення цього кроку, Кастельно занотовує: «Дійсно, козаки багато разів добре прислужилися Росії; дійсно, вони користувалися привілеями, підтвердженими санкціями багатьох правителів; але ж ці послуги були добре оплачені; але ж ці привілеї були лише умовними. Не виконуючи встановлених приписами обов'язків, козаки самі відмовилися від тих вигід, які надавали їм ці привілеї.

Ми гадаємо відповісти цією главою на всі ті памфлети, спрямовані проти Росії, з приводу знищення запорозького козацтва»[5].

В іншому місці, торкаючись останніх років існування Запорозької Січі, Кастельно підкреслював, що запорожці вже багато в чому відійшли від заповітів своїх предків, багато з них вже були одруженими, хоча й «селилися в окремому окрузі; місто Новомосковськ (*Nowomoskowski*), що раніше називалося Новоселиця (*Nowoselitza*), стало головним містом даного округу… Торгівельні оборудки змішувалися як попало з брязкотом зброї, запорожці

[1] Ibid. – P. 35.
[2] Ibid. – P. 144.
[3] Ibid. – P. 145.
[4] Ibid. – P. 148.
[5] Ibid. – P. 146.

вели велику торгівлю з Тавридою»[1]. В цей час козаки активно займалися соляними промислами[2]. Отже, поступово перетворювалися з військового стану на господарський.

Згодом Кастельно знов-таки відзначатиме участь відновлених козацьких загонів у війнах Росії й згадуватиме про їх вагомий внесок у перемогу в російсько-турецькій війні 1787-1891 рр., коли козаки прославилися при взятті Очакова, Хаджибея й Ізмаїла. Зокрема, автором «Історії Новоросії» було відмічено, що в розробці та здійсненні останньої військової операції, що принесла славу російській зброї, брав участь Захарій Чепіга (1725-1797) – *Tchépéga* – і саме козаки відзначилися в Ізмаїлі найбільшими звірствами стосовно мирного населення[3].

Як відмічає історик, розквіт Росії, започаткований Петром І, відбувався на фоні ослаблення інших держав регіону. Між іншим, Кастельно згадує цікавий факт про занепад Кримського ханства в середині XVIII ст., де великий вплив на політику держави захопила в свої руки ханша-анабеї, «дочка малоросійського селянина, забрана в неволю татарами», своєрідна «кримська Роксолана»[4].

Значну увагу приділяє Кастельно економічному розвитку Новоросії й особливо комерції. Подібно до Пейссонеля й Антуана, він подає інформацію про товари, які реалізовуються чи можуть реалізовуватися через чорноморські порти, ціни, митні обмеження, аналізує перспективи розвитку торгівельних зв'язків і підкреслює велике значення, яке матиме Україна для європейської торгівлі. На прикладі нових міст Новоросії автор доводить стрімке зростання промисловості та сільського господарства в даному регіоні, в тому числі й за рахунок іноземної колонізації[5].

Одним з перших французьких науковців Кастельно звернувся до вивчення української етнографії. Він розглядав життя, побут, одяг, звичаї, пісні, танці мешканців Новоросії. Зокрема, маркіз відзначав велику поширеність відомого «танцю козаків»[6]. Проте в даному випадку значну частину етнографічних матеріалів він запозичив у шотландського дослідника Метью Гютрі, французький переклад праці якого «Дисертації про російські старожитності» було видано у Петербурзі в 1795 р.[7]

Ще однією історичною розвідкою доби Реставрації, зміст якої був тісно пов'язаний з вивченням минулого козацької України, є праця науковця,

---

[1] Ibid. – T. 1. – P. 237, 240.
[2] Ibid. – T. 2. – P. 251.
[3] Ibid. – P. 207-219.
[4] Ibid. – P. 86.
[5] Ibid. – P. 333-344; T. 3. – P. 131-317.
[6] Ibid. – T. 2. – P. 372-383.
[7] *Guthrie M*. Dissertations sur les antiquités de Russie. Contenant l'ancienne mythologie, les rites païens, les fêtes sacrées, les jeux ou ludi, les oracles, l'ancienne musique, les instrumens de musique villageoise, les coutumes, les ceremonies, l'habillement, les divertissemens de village, les marriages, les funérailles, l'hospitalité nationale, les repas, etc. etc. des Russes; comparés avec les memes objets chez les anciens, & particulièrement chez les Grecs. Avec six planches de figures et de musique. – Saint-Petersbourg: De l'Imprimerie du Corps Impérial des Cadet Nobles, 1795. – 240 p.

літератора, політичного та військового діяча графа Нарциса-Ахілла де Сальванді (1795-1856) «Історія Польщі до та під час правління Яна Собеського», опублікована вперше у 1827 р. Ця книга мала успіх і витримала багато перевидань ще за життя свого автора.

Народжений в родині ірландського походження, Сальванді замолоду розпочав кар'єру військового в наполеонівській армії, відзначившись в 1813-1814 рр. у боях в Німеччині та Франції. З початком Реставрації він перейшов на військову, а згодом і цивільну службу до Людовіка XVIII, різко виступав проти іноземної окупації, за що мав конфлікт з королівським урядом. В 1820-х рр. Сальванді співпрацював з ліберальною газетою «Журналь де деба». Підтримав революцію та сходження на трон Луї-Філіппа Орлеанського, а в період Липневої монархії посідав вагомі посади в уряді, зокрема, був міністром народної освіти. Був обраний також до Французької академії. Після 1848 р. він відійшов від політичного життя.

Над вдосконаленням своєї історичної розвідки про Яна III Собеського Сальванді працював до самої смерті, вносячи правки в кожне наступне перевидання. Він не приховував політичного контексту свого історичного дослідження. Жваво цікавлячись польськими питаннями, він уважно спостерігав за революційними рухами на розділених між трьома державами колишніх теренах Речі Посполитої. Цього монарха-полководця історик вважав тією видатною постатю, котра зуміла втримати Польщу в XVII ст. на краю прірви й зупинити її тотальне руйнування. Пишучи про діяльність Собеського, автор завжди мав на увазі також поточні польські справи, аналізом яких завершував кожне видання своєї праці.

Природно, в книзі Сальванді вагомим є україноznавчий аспект.

Вивчаючи життя та діяльність Яна Собеського, дослідник ознайомився з творами Пясецького, Пасторія, Анджея-Хризостома Залуського, Коховського, Пуфендорфа, Авріля, Божо-Далерака, Куає, Вольтера, Мальт-Брюна та ін. Проте найбільшу цікавість являє те, що в якості історичних джерел Сальванді використав також повідомлення французьких і голландських газет стосовно польських, в тому числі й українських, справ досліджуваного періоду. Наприклад, повідомляючи про битву під Підгайцями та похід в цей час запорожців Сірка до Криму, автор посилається при цьому на звістку з газети від 7 грудня 1667 р.[1] Ще одне посилання на повідомлення старовинної газети бачимо при розгляді битви під Хотином в 1673 р.[2]

Описуючи події XVII ст. в Україні, історик постійно вживає дещо застарілі топоніми «Червона Русь», «Чорна Русь», що змушує його пояснювати значення цих термінів, які вже мало використовувалися в XIX ст., для сучасних йому французьких читачів, щоб не ввести їх в оману. Сальванді конкретизує, що слова «*la Russie*» («Русь»=«Росія») і «*les Russes*» («русини»=«росіяни») відносяться до «Червоної Русі» або Київщини та її

[1] *Salvandy N.-A. de*. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. – Bruxelles: N.-J. Gregoir, V. Wouters et C-e, 1841. – T. 1. – P. 206.
[2] Ibid. – P. 273-280.

населення, тоді як «Чорна Русь» – це земля навколо Львова[1]. В той же час в його творі широко вживаються вже також архаїчні для тогочасних французів поняття «московити» та «Московія».

Звичайно, Україна для Сальванді міцно асоціюється з «країною козаків», а самі козаки постають в його «Історії Польщі до та під час правління Яна Собеського» як окрема нація. Автор постійно використовує поняття «козацька нація» у своєму творі. Отже, поняття «козак» тут є не стільки соціальним, скільки етнічним. Це тим більше цікаво, оскільки на теренах Червоної та Чорної Русі, за уявленнями історика, проживали русини (=росіяни), споріднені з московитами. Ці русини були ще однією нацією, окремою від козаків, однак близькі до них за духом і спільною релігією, що робило інтереси цих двох сусідніх націй спільними. Власне кажучи, всі повстання і війни в Україні козаки вели спільно з русинами. Останні були автохтонними мешканцями цих земель з домонгольських часів. «Козацька» ж нація, на думку Сальванді була новотвором і виникла наступним чином: «Відтоді [йдеться про 1648 р. – Є. Л.] мешканці України стали відомими. Їх з незапам'ятних часів називали козаками, унікальним народом, що походив з усіх рас, котрі завоювували ці області, але головним чином з суміші босняків і татар (*les Kosakes, peuple singulier, issu de toutes les races qui envahirent ces contrées, mêlé principalement de Bosniaques et de Tatars*), яка розросталася завдяки кріпакам-втікачам, шляхтичам-вигнанцям або тим людям, що мали дурну славу в навколишніх державах. Сюди потрапляли навіть німецькі, іспанські, французькі авантюристи, призвичаєні до військового ремесла. Ці люди сформували під ярмом польських сеньйорів, володіючих маєтками, та сюзеренітетом корони, котра володіла більшістю укріплених місць, незалежну республіку диких пастухів і солдатів-землеробів.

Ці пастухи, ці землероби, завжди напоготові до війни, виснажили своїм опором народ Чінгісхана і, роблячи безперервно свої напади, вони відтіснили мало-помалу Татарську імперію на край Європи – до Бессарабії та Криму, резиденції султанів з дому Гіреїв»[2].

Якщо уявлення про татарський компонент в основі українського козацтва було думкою досить традиційною в західній історіографії, то згадку про «босняків» у Сальванді пояснити непросто. Що ж стосується авантюристів з Західної Європи, то тут можна згадати, що подібне до цього твердження висловлював перед тим і де Лагард[3].

Розгляд подій Хмельниччини займає в книзі Сальванді дуже важливе місце. Вважаючи козаків дикою нацією, а їхнього найголовнішого ватажка Богдана Хмельницького називаючи «варваром», Сальванді відчуває велику симпатію до цих волелюбних степовиків. Всю відповідальність за вибух народного невдоволення в Україні у 1648 р. він покладає на польську шляхту, котра нехтувала не лише інтересами простого люду, але й своєї

[1] Ibid. – P. 126.
[2] Ibid. – P. 117-118.
[3] *La Garde-Chambonas A.-L.-Ch., comte de*. Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt… – P. 131-132.

держави. Цілковито в дусі романтизму історик інтерпретує ідею народності, коли Хмельницький, «полководець досвідчений і хоробрий», підштовхуваний власною трагедією, береться за зброю, щоб помститися не лише за свої кривди, але й за страждання своєї нації. В іншому місці він згадує про справжніх народних героїв – трьохсот козаків під Берестечком, які прикривали відступ своїх товаришів і полягли всі до одного. Не забуває Сальванді згадати й про подвиг останнього з цих оборонців – козака з косою, котрий впродовж трьох годин воював один проти цілої польської армії[1].

Автор переказує історію конфлікту між Хмельницьким і Чаплинським, підкреслюючи, що Владислав IV сам підлив масла у вогонь, підштовхнувши козаків до виступу проти шляхти, котрий він прагнув використати для зміцнення своєї влади. Сальванді наводить і легендарну фразу короля «Чи не маєте ви шабель?», якою той заохочував козаків до повстання[2].

Аналізуючи політичну ситуацію на момент вибуху Хмельниччини, французький дослідник приходить до висновку, що виступ козаків відбувався за максимально сприятливих для них умов. Король був зацікавлений у повстанні, щоб приборкати шляхту. В Європі ще не була завершена Тридцятирічна війна. Крім того, козаки мали негласну підтримку з боку польського уряду, оскільки планувалася десантна операція до Константинополя, який ті мали блокувати з 600 кораблями, в той час як Владислав IV, підтриманий венеціанцями, мав розпочати війну з османами[3]. В умовах тотального обурення свавіллям польської шляхти в Україні козаки, підтримані русинами та в союзі з татарами, як веде далі Сальванді, стали грізною силою для Речі Посполитої. Обрання Яна II Казимира королем було здійснено саме під їх тиском.

Говорячи про успіхи повстанських військ в 1648 р., Сальванді наводить приклади жорстокості як з українського (коли було вбито 30 000 шляхтичів і вчинено наругу над католицькою релігією та духовенством), так і польського боку. Особливо він наголошує на звірствах, здійснюваних за наказом Яреми Вишневецького, котрого за це називає «монстром»[4]. Цей магнат, на думку історика, несе персональну відповідальність за посилення бойових дій і тисячі загублених невинних життів. Жорстокість польських каральних загонів лише ще більше роздмухувала вогонь заколоту.

Сальванді зазначає, що згодом саме відраза та ненависть до Яреми Вишневецького в Україні призвела до несприйняття його сина на польському престолі козаками та стала однією з причин переходу Дорошенка під турецький протекторат[5].

Завдяки своїй продуманій політиці та безглуздій жорстокості поляків Хмельницький, як зазначає Сальванді, незабаром «мав під своїм прапором

---

[1] *Salvandy N.-A. de*. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. – Bruxelles: N.-J. Gregoir, V. Wouters et C-e, 1841. – T. 1. – P. 142.
[2] Ibid. – P. 121-122.
[3] Ibid. – P. 122.
[4] Ibid. – P. 124.
[5] Ibid. – P. 230.

всю Україну та Русь»[1]. Головною метою козацького лідера, на думку історика, було утворення в Україні самостійної держави, однак при цьому не розриваючи історичного зв'язку з Польщею. Навіть йдучи в 1654 р. на союз з царем, згідно баченню Сальванді, Хмельницький не полишав сподівань утвердити незалежну Україну, яка в майбутньому могла б укласти федеративну злуку з Польським королівством, подібно до Литви. Французький історик пише: «Богдан волів створити незалежну державу, поєднану зв'язками тісної федерації з Польщею. Його підпорядкування Москві було не більше, ніж загроза полякам. Після нього [тобто після смерті Хмельницького – Є. Л.] це стало реальністю… Козацьку націю було першою поневолено. Вона невідворотно потрапила під ярмо царів»[2].

Сальванді яскраво показує, як Хмельницький, спираючись на допомогу татар, турків, московитів, втручаючись у молдавську політику, намагався втілити свій грандіозний задум у життя. Дослідник доволі детально висвітлює військову та політичну діяльність козацького гетьмана. Французький історик значну увагу приділяє висвітленню битв під Зборовом і Берестечком, а також польсько-українським мирним угодам 1649-го і 1651-го років, які виразно довели дипломатичний хист великого Богдана. До речі, Хмельницького Сальванді називає переважно саме так, по імені – Богдан.

Як зазначає автор, Хмельницький до останніх днів виношував різні комбінації, які б допомогли йому утвердити незалежність вже фактично самостійної козацької держави. Проте міжнародна ситуація не дозволила очільнику України цього зробити. На боці Польщі був весь католицький світ, в тому числі й Франція, роль якої у цьому конфлікті Сальванді неодноразово підкреслює. Також, як він зауважує, утвердження незалежної України не було вигідним навколишнім державам, які прагнули просто прилучити її землі до себе, але мудрішим за всіх виявився Олексій Михайлович. Зрозумівши, що цар дбає лише про власні інтереси й байдуже ставиться до прагнень козацької нації, Хмельницький не полишав ідею знайти нового, більш вигідного покровителя для України. Саме це й стало, по суті, політичним заповітом гетьмана. «Козацька нація, неспокійна та войовнича, як Польща, – пише Сальванді, – як і та малокерована та погано визначена, з останніх сил боролася проти фатального впливу, котрий її заводив у рабство. Богдан зумів підтримувати її незалежність, проте не зміг її утвердити. Звільнена ним з-під польського ярма, вона знову зазнала після нього небезпеку поневолення від альянсу з московитом. Скинувши з себе загрозливі пута, вона почала шукати навсібіч руку підтримки, котра не була б такою тяжкою»[3].

Найкращими продовжувачами справи Хмельницького історик вважає гетьманів Виговського та Дорошенка. Перший, перебравши булаву від недосвідченого Юрія Хмельницького, намагався реалізувати задум Богдана про федеративний союз з Річчю Посполитою та «відтворення старовинного Руського королівства у вигляді незалежного князівства на кшталт Лит-

[1] Ibid. – P. 133.
[2] Ibid. – P. 163-164.
[3] Ibid. – P. 235.

ви», що й стало основним положенням Гадяцького трактату в 1658 р.[1] Проте розгромлений росіянами (про битву під Конотопом Сальванді не згадує, очевидно, не знаючи про неї) та власною козацькою опозицією на чолі з Юрієм Хмельницьким, Виговський змушений був тікати до Польщі, де згодом був підступно розстріляний за наказом Яна II Казимира. Цей злочин Сальванді вважає великою помилкою польського уряду, яка лише підірвала його становище[2].

Юрія Хмельницького у політичному плані дослідник вважає бездарним. На його думку, той своїми діями посприяв руйнуванню величного задуму свого батька. Цікаво відзначити, що практично єдиний серед французьких авторів Сальванді подає історію турецького полону Юрія та спробу його втечі, наведену свого часу Божо[3]. А ось до Дорошенка, який в цілому продовжував політику Богдана, історик ставиться з більшою прихильністю. Головними чинниками, що зумовили протурецьку орієнтацію цього гетьмана, згідно Сальванді, стала ворожість до нього уряду Михайла Вишневецького, сина ненависного козакам Яреми, приклад існування під османським протекторатом автономних православних князівств, а також політичний вплив Йосипа Тукальського з його опертям на Константинополь. «Дорошенко прийняв рішення вдатися до протекції великого правителя, подібно до дунайських князів. Київський митрополит Тукальський підбадьорював його обернути свої погляди до столиці східної церкви», – занотовує Сальванді[4].

Цікаво відзначити, що діяльність Дорошенка, як і Богдана Хмельницького та інших гетьманів, французький історик намагається розглядати крізь призму політичних інтересів України. Він аналізує державотворчі прагнення та заходи Дорошенка, висвітлюючи головні причини, що завадили цьому козацькому лідеру утвердити самостійність української держави, створеної славетним Богданом. Такими причинами, на думку Сальванді, були не лише зовнішні, які полягали в протидії намірам Дорошенка з боку Речі Посполитої чи Московії, але й внутрішні, що визначалися діями місцевої козацької опозиції. Зокрема, дослідник зазначає, що поляками був підтриманий Ханенко, який зумів привернути на свій бік значну частину козацтва; а, коли Дорошенко в союзі з татарами обложив у 1667 р. польську армію Яна Собеського під Підгайцями, запорожці здійснили успішний і зухвалий рейд до Криму, що змусило татар, союзників гетьмана, негайно повертатися додому[5]. Згодом Сальванді зауважує, що потужним конкурентом у козацькому середовищі для Дорошенка став «гетьман запорожців» Сірко, котрий заздрив його славі[6].

---

[1] Ibid. – P. 164.
[2] Ibid. – P. 166, 187.
[3] Ibid. – T. 2. – P. 62-63.
[4] Ibid. – T. 1. – P. 235.
[5] Ibid. – P. 206, 237, 257.
[6] *Salvandy N.-A. de*. Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne. – P.: Didier et C-e, 1855. – T. 2. – P. 18.

Як випливає з «Історії Польщі до та під час правління Яна Собеського», турецько-татарський вектор політики Дорошенка був в цілому продовженням політичних Богданових комбінацій. Втім, як зазначає далі Сальванді, мусульманським володарям були байдужі бажання України. Декларативно підтримавши козаків і «грецьку» релігію, вони піддали їхню країну нещадному спустошенню та руйнуванню. Дуже велику увагу Сальванді приділяє польсько-турецькій війні 1672-1676 рр., коли в повну силу й проявився полководницький талант Собеського. Серед подій цього періоду, розглянутих французьким науковцем, можна згадати, зокрема, захоплення Кам'янця-Подільського турками, похід на Львів, укладення Бучацького миру, битву під Хотином, оборону Паволочі від поляків козаками Андрія Дорошенка, зруйнування Умані турками, похід Сірка проти татар і турків, битву під Львовом, облогу Теребовлі турками, битву під Журавном й укладення тут миру[1].

Варто відзначити, що окрему увагу Сальванді приділяє різнобою в найменуваннях Львова. Він використовує переважно німецький варіант його назви – *Lemberg*, як це було позначено на більшості тогочасних західноєвропейських карт. В той же час він подає польську назву цього міста (*Lwów*) та латинську (щоправда у варіанті *Leopold*). Говорячи про цю старовинну столицю Чорної Русі історик зазначає, що її була названо на честь князя Лева «сина Данила Галицького, короля Русі, від якого, як кажуть пішли Даниловичі, предки по материнській лінії Собеського»[2].

Зважаючи на те, що Україна в політиці Яна III Собеського посідала надзвичайно важливе місце, Сальванді не випускає її з поля зору свого дослідження й надалі. Між іншим, він згадує, що після переходу Дорошенка до московитів турки віддали гетьманську булаву своєму в'язню Юрію Хмельницькому, а, коли той не виправдав їхніх сподівань, молдавському господарю – Георгію Дуці[3].

Звичайно, найчільніше місце у висвітленні військовій діяльності Собеського посідає порятунок Відня у 1683 р., проте й тут автор не забуває згадати про козацький чинник. Він відзначає, що польський король всіляко намагався залучити якомога більшу кількість козаків до віденського походу й дуже журився через їхнє запізнення[4].

Сальванді показує, що до кінця своїх днів його герой намагався витіснити турків і татар з українських земель Речі Посполитої й заради цього навіть пішов на укладення Вічного миру з Москвою.

Відзначимо також, що Сальванді був цілком сприйнятий вольтерівський образ Мазепи. Французький історик згадує про штрихи з біографії цього керманича України, наведені колись «королем філософів», як факти за-

[1] Ibid. – P. 12-50; *Salvandy N.-A. de*. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. – Bruxelles: N.-J. Gregoir, V. Wouters et C-e, 1841. – T. 1. – P. 243-248.
[2] *Salvandy N.-A. de*. Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne. – P.: Didier et C-e, 1855. – T. 2. – P. 22.
[3] Ibid. – P. 62-64.
[4] Ibid. – P. 118.

гальновідомі. Так, він зауважує, що в почеті Марії-Луїзи де Гонзаги «був один паж королеви, більш відомий своїми галантними справами, ніж військовими, приречений долею з'явитися за 60 років потому поміж Карлом XII і Петром Великим, як вождь козаків, всупереч волі яких він хотів проявити свою хоробрість. Це був Мазепа»[1].

Характеризуючи загалом «Історію Польщі до та під час правління Яна Собеського», треба відмітити, що, хоча більшість наведених Сальванді свідчень була запозичена ним з праць інших авторів, науковець зміг віднайти цікаві історичні джерела досліджуваного періоду, зокрема, старовинні французькі та голландські газети другої половини XVII ст., а також досить призабуті праці Божо-Далерака, постать якого він логічно ідентифікує, як одну й ту саму особу. Намагаючись не повторювати працю Куає, присвячену Яну Собеському, Сальванді створює своє бачення діяльності цього полководця та монарха. Прикметною рисою поглядів історика стало прагнення розглянути діяльність українських лідерів у відповідності до політичних і національних інтересів самої України. Сальванді наголошує, що спочатку Хмельницький, а потім Виговський і Дорошенко намагалися утвердити самостійність козацької держави, що, зрештою, не було втілено у життя, як внаслідок зовнішньої агресії, так і внутрішніх міжусобних чвар у середовищі козаків. Останньою спробою відродження незалежної України, щоправда, вже без значної підтримки з боку козаків, згідно Сальванді, був виступ Мазепи в 1708-1709 рр.

Оскільки праця Сальванді здобула великий успіх на заході, його бачення подій в Україні XVII-го ст. мало значний вплив на розвиток подальшої французької історіографії історії України.

Серед узагальнюючих історичних нарисів доби Реставрації, де зачіпається козацьке минуле України, згадаємо також «Історію Росії та Петра Великого», видану в Парижі у 1829 р.[2] Постать її автора доволі цікава. Це граф Філіпп-Поль де Сегюр (1780-1873), відомий політик, науковець і військовий, член Французької академії, пер Франції. Він був сином згаданого раніше французького посла при дворі Катерини II. Найбільшу відомість де Сегюр отримав як автор «Історії Наполеона та його Великої армії в 1812 р.» – праці, яка значною мірою базувалася на особистих спогадах автора, учасника цього походу та близької до Наполеона людини. «Історія Наполеона» мала шалений успіх і за три роки витримала десять перевидань.

Звертаючись до історії Росії, де Сегюр ретельно опрацював джерела та літературу (переважно франкомовні) з предмету його наукових зацікавлень. Серед авторів, твори яких були використані ним, можна побачити й таких, що описували минуле України: Маржере, Пасторій, де ла Не-

[1] *Salvandy N.-A. de*. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. – Bruxelles: N.-J. Gregoir, V. Wouters et C-e, 1841. – T. 1. – P. 132.
[2] *Ségur Ph.-P.* de. Histoire de la Russie et de Pierre le Grand. – P.: Chez Baudouin Frères, 1829. – VIII+584 p.

вілль, Перрі, Нестезюрануа, де Гінь, Манштейн, Вольтер, Міллер, Соліньяк, Штраленберг, де Рюльєр, Левек, Леклерк, Шерер, Паллас, Шторх, Мальт-Брюн та ін. Втім, українознавчий аспект в «Історії Росії та Петра Великого» де Сегюра є несуттєвим і не йде далі побіжних згадок.

Мабуть, буде доречним згадати, що в 1826 р. у Парижі, як переклад з російської, була опублікована книга під назвою «Доба Петра Великого та діяння й величні звершення його полководців і міністрів, котрі прославилися в царювання цього імператора; твір написаний за актами та рукописами московських архівів»[1]. На титульній сторінці цього видання бачимо ім'я автора книги – Бантиш-Каменський. Звичайно, тут йдеться про видатного історика Дмитра Миколайовича Бантиша-Каменського (1788-1850) та його працю «Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование Государя Императора Петра Великого», видану в Москві у 1812-1813 рр.[2] Дана праця значною мірою була пов'язана з розглядом подій кінця XVII – початку XVIII ст. в Україні й, зокрема, з діяльністю Мазепи. Хоча в працях Леклерка та Шерера вже здійснювався переклад твору Грабянки та «Короткого опису Малоросії», гадаємо, саме Бантиша-Каменського можемо назвати першим істориком України, твір якого повністю був перекладений французькою.

Серед тогочасних французьких перекладів з російської відзначимо також статтю «Український філософ Григорій Савич Сковорода» (1828) історика, етнографа, фольклориста й літературознавця Івана Михайловича Снегірьова (1793-1868), опубліковану у французькому часописі «*Bulletin du Nord: journal scientifique et littéraire*» («Бюллетен дю Нор: журналь с'янтіфік е літтерер» – «Північний бюлетень: науковий і літературний журнал»), що видавався у Москві під редакцією Жоржа Лекуанта де Лаво[3]. Російський оригінал даної статті було опубліковано в журналі «Отечественные записки» (1823)[4].

Ще одним твором, фактично перекладного характеру, пов'язаним з Україною, стала праця відомого французького лексикографа й орієнталіста Армана-П'єра Коссена де Персеваля (1795-1871) «Короткий історичний нарис про війну турків з росіянами від 1769-го по 1774-й рік, запозичений з

---

[1] *Bantisch-Kamensky D*. Siècle de Pierre-le-Grand, ou actions et hauts faits des capitaines et des ministres qui se sont illustrés sous le règne de cet empereur. Ouvrage écrit d'après les actes et manuscrits des archives de Moscou. Traduit du russe et orné de portraits. – P.: Chez Ponthieu et Guiraudet, 1826. – 408 p.

[2] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование Государя Императора Петра Великого. – М.: Типография Н. С. Всеволожского, 1812. – Ч. 1. – XV+290 с.; 1813. – Ч. 2. – 352 с.

[3] *Snéguirew I. M*. Grégoire Savitch Skovoroda, philosophe de l'Ukraine // Bulletin du Nord: journal scientifique et littéraire / Par Georges Lecointe de Laveau. – Moscou, 1828. – Cahier IX (septembre). – P. 149-156; Cahier XI (novembre). – P. 270-275.

[4] *Снегирев И. М*. Украинский философ Григорий Саввич Сковорода // Отечественные записки. – 1823. – Ч. 16. - № 42 – С. 96-106; № 43 – С. 249-263.

анналів турецького історика на ім'я Вассіф-Ефенді»[1]. Дана розвідка Коссена де Персеваля побачила світ у Парижі в 1822 р. Автор, син перекладача, сходознавця й викладача східних мов Жана-Жака-Антуана Коссена де Персеваля (1759-1835), деякий час жив у Стамбулі, практикуючись в знанні турецької й арабської мов у султанського драгомана. В столиці Оттоманської Порти він отримав змогу познайомитися з турецькими архівами. Наслідком цих його студій і стала вищезгадана праця, предметом якої став перебіг бойових дій російсько-турецької війни 1768-1774 рр., яка точилася переважно на землях сучасної України. Розглядаючи перипетії цього збройного протистояння, Коссен де Персеваль використовував праці своїх земляків – Кераліо, де Тотта, Левека, де Рюльєра. Проте головну інформацію, як було вже видно з назви його твору, він черпав зі свідчень зазначеного турецького історика. «Короткий історичний нарис про війну турків з росіянами» Коссена де Персеваля цікавий тим, що на відміну від праці Кераліо, який розглядав цей конфлікт під російським кутом зору, дозволяє побачити війну очима турків. Досить незначною на сторінках цієї книги є козацька присутність. Хоча тут подекуди згадуються козаки, яких царські воєначальники використовували з розвідувальною чи сторожовою метою, часто йдеться не про запорожців, а про донців, але в цілому згадки про участь козаків у війні тут скоріше виняток, ніж правило.

5. 5. Віддзеркалення козацької минувшини в творах французьких мандрівників першої половини XIX ст.

Побіжні згадки стосовно минулого українського козацтва можна також часто зустріти в творах західноєвропейських мандрівників, які відвідували Російську імперію, зокрема, й Україну впродовж XIX ст. Втім, хоча їхні повідомлення заслуговують на увагу в якості висвітлення їхнього рівня знань про українську історію, вони є досить далекими від наукового вивчення минувшини колишньої «країни козаків». Відзначимо кількох відомих французів, які торкалися питань історії України та діяльності козаків у своїх творах й побували на українських землях в першій половині XIX ст.

Насамперед, слід згадати дипломата графа Огюста-Луї-Шарля де Лагарда-Шамбона, про якого вже йшлося раніше і котрий в 1811 р. відвідав Україну, подорожуючи з Москви до Відня. Він залишив докладний опис свого маршруту, який проліг, зокрема, через Глухів, Батурин, Ніжин, Київ, Васильків, Сквиру, Ружин, Махнівку, Бердичев, Тульчин, Немирів, Мурафу, Ковалівку, Софіївку, Умань, Балту, Северинівну, Одесу. Про свої пересування та враження де Лагард регулярно й у подробицях повідомляв у листах до свого друга Жуля Гріффіта. Скомпонована з цих листів книга «По-

[1] *Caussin de Perceval A.-P.* Précis historique de la guerre des Turcs contre les Russes, depuis l'année 1769 jusqu'à l'année 1774, tiré des Annales de l'historien turc Vassif-Efendi. – P.: Chez le Normant, 1822. – XVI+284 p.

дорож з Москви до Відня через Київ, Одесу, Константинополь та Германштадт» була опублікована в Парижі в 1824 р. На своєму шляху граф ретельно фіксував все що бачив і з ким зустрічався. Наприклад, він детально висвітлює свої відвідини склепу Розумовського в Батурині, цікавинки Києва, своє гостювання у Софії Потоцької в Софіївці та перебування в Одесі, градоначальником якої був тоді його співвітчизник Рішельє. Значну цікавість викликають його повідомлення, пов'язані з козацькими часами.

Перебуваючи в колишній «країні козаків», допитливий француз, природно, намагався зібрати якнайбільше свідчень про цих вже легендарних воїтелів. Дуже багато уваги він приділяє повідомленням про життя, побут і військову майстерність запорожців. Найімовірніше, інформація зібрана де Лагардом має місцеве українське походження і не є запозиченою ним з тогочасної літератури. Принаймні, до такого висновку підводить аналіз наведених ним звісток, які мають оригінальний характер, а також українське звучання в нього деяких термінів, не характерне для праць інших західних авторів. Наприклад, слово «Січ» він подає як «*la Sithtz*»[1]. Ще одним непрямим підтвердженням запозичення де Лагардом інформації про козаків з місцевих джерел є фактичні неточності у висвітленні ним історичних подій, відсутні у інших авторів, а також наведення автором народних переказів. Прикладом такої історичної неточності може бути розповідь французького дипломата про знищення Запорозької Січі, яке він вважає наслідком тривалих та кровопролитних бойових дій і помилково датує 1768 р. Де Лагард пише, що запорожці «були оточені армією, добре спорядженою артилерією. Вони оборонялися довгий час, б'ючись у відчаї, але, зрештою, мусили піддатися чисельній перевазі й були розсіяні в 1768 р.»[2].

Досить цікавим є наведений дипломатом переказ про відновлення за ініціативою Потьомкіна козацького війська в Україні під іменем Чорноморського. У висвітленні де Лагарда князь пішов на цей крок після зустрічі з колишнім «гетьманом запорожців» Сидором Білим, котрий зміг зворушити серце цього російського високопосадовця козацькими піснями й добитися відновлення козацтва[3]. Безумовно, дане повідомлення французького автора базується на усних свідченнях, почутих ним в Україні.

Хоча етимологія понять «запорожець» і «Україна» була добре висвітлена в працях багатьох західних дослідників, де Лагарду, можливо, вони були й невідомі. В усякому разі він докладно пояснює походження цих слів своєму візаві, не посилаючись на жодного автора, показуючи йому, що поняття «Україна» містить у собі корінь «край» (*krai*), а запорожці отримали свою назву від слова «пороги» та префіксу «за» (*Parog et Za*)[4].

Кілька разів де Лагард підкреслює, що Запоріжжя являло собою розбійницьку «республіку, всі члени якої були рівними», і кожен охочий міг сю-

[1] *La Garde-Chambonas A.-L.-Ch., comte de*. Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt… – P. 134-135.
[2] Ibid. – P. 137.
[3] Ibid. – P. 138-139.
[4] Ibid. – P. 130.

ди прийти та стати запорожцем, пройшовши випробовування своєї сили та відваги. Як вже зазначалося вище, дипломат зауважував, що серед цього товариства можна було знайти представників ледь не всіх європейських націй, в тому числі й особисто його земляків. Вигнанці різного роду знаходили тут надійний притулок і поповнювали лави запорозького козацтва, кількість якого, за його припущеннями, складала щонайменше 30-40 тисяч чоловік. Оскільки жінкам на Січ вхід було заборонено, французький граф повідомляє, що козаки часто робили набіги на сусідні землі, збезчещували жінок і дівчат, забирали хлопчиків та юнаків до власної спільноти, де виховували тих у своїх звичаях.

Між іншим, де Лагард наводить зразки козацького звичаєвого права: поховання вбивці живцем разом з його жертвою, побиття злодіїв і т. д. Французький мандрівник наголошує, що поміж козаків було дуже розвинене побратимство. Він з подивом відзначає про Запорозьку Січ, що це була «чудернацька родина, складена переважно з індивідуумів, замараних вбивствами, які жили поміж собою в дуже гарній гармонії»[1].

Віддаючи шану військовій славі та доблесті запорожців, котрі наводили жах на своїх ворогів, західний дипломат разом з тим вважав їхню інституцію примітивною, варварською та в цілому шкідливою. Він з огидою повідомляє, як запорожці з гайдамаками влаштували в 1768 р. криваву різанину в Умані, захоплену ними через зраду, перебивши тут 8 000 осіб різного віку й обох статей[2]. Саме тому підступне знищення Запорозької Січі Катериною II, помилково віднесене ним до того ж року, де Лагард вважає благом і називає «славетною подією»[3].

Говорячи про рівність серед запорожців, автор підкреслює майнове розшарування в їхньому середовищі на момент ліквідації Січі. «Деякі з них, збагатившись, – пише він, - вже мали гарні кінські табуни, чисельні стада худоби й обширні землеволодіння, не беручи більше участі в набігах і тримаючи в себе на службі багатьох українських селян, що обробляли їхні поля до того часу, коли ті здобували честі бути удостоєними завдяки своєму старанню самі стати запорожцями»[4].

Де Лагард побіжно розглядає долю запорожців після знищення їхнього осередку: «Більша їх частина відступила до берегів Чорного моря, до гирла Дунаю, навіть до Малої Азії та інших країн, де вони поєдналися з козаками-некрасівцями (*les cosaques Nekrasoury*), які відійшли звідси в часи Петра I. Їхня давня країна тепер входить до Катеринославської губернії, що несе в своїй російській назві «славу Катерини»; і, якщо слава правителів складається з блага, яке вони роблять, то знищення запорожців може бути назване також славетною подією»[5]. Щодо тих, хто залишилися, граф зауважує, що з них за ініціативою Потьомкіна (завдяки впливу Сидора Білого)

[1] Ibid. – P. 131-135.
[2] Ibid. – P. 129.
[3] Ibid. – P. 138.
[4] Ibid. – P. 132-133.
[5] Ibid. – P. 137-138.

було утворене Чорноморське козацьке військо, згодом переселене на Кубань, а також сформовані загони легкої кавалерії[1].

Звичайно, повідомлення французького дипломата не є науковими дослідженнями, в той же час він загалом правильно уявляв собі історію українського козацтва, а факти, подані ним, сприяли кращому ознайомленню з посткозацькою Україною на заході. Його перебування в колишній «країні козаків» припало на період, коли діяльність козаків можна було вивчати по свіжих слідах і досить легко ще було знайти багатьох живих свідків козаччини. Звернімо також увагу на активне збирання де Лагардом фольклорного матеріалу, що стало характерною особливістю романтизму, котрий здобував тоді вплив у культурі та мистецтві. Також звістки, наведені ним, безумовно, мають значну джерельну цінність і містять багато цікавої інформації з історії України рубежу XVIII-XIX ст.

Ще одним прикметним французом, котрий залишив свої спогади про своє перебування в Україні, став історик Антуан Жеді де Гур (дю Гур), або, як він почав іменуватися в Росії Антон Антонович Дегуров (1765-1849). Варто звернути увагу на ту обставину, що прізвище Дегуров (інколи вказують Дюгуров) цей чоловік отримав за власним клопотанням в 1811 р., переінакшивши на російський манер своє французьке прізвище *du Gour* або *de Gour*. Таку зміну француз аргументував тим, що Росія стала для нього другою батьківщиною. Звернімо увагу на те, що така суто прагматична трансформація прізвища відбулася напередодні 1812-го року в умовах посилення антифранцузьких настроїв у Російській імперії.

Будучи професором Харківського університету в 1806-1816 рр., Дегуров здійснив кілька поїздок між Харковом і Одесою. Результатом цих мандрівок стала його франкомовна розвідка «Про цивілізацію ногайських татар на півдні Європейської Росії», опублікована у Харкові в 1816 р. й передрукована в 1819 р. у паризькому науковому часописі «*Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire*» («Нувелль анналь де вуаяж, де ля жеографі е де лістуар» – «Нові аннали про подорожі, географію й історію»), редагованому спільно географами Мальт-Брюном, про якого вже йшлося вище, та Жаном-Батістом-Бенуа Ейріє (1767-1846)[2]. Хоча в цілому об'єктом розгляду Дегурова були ногайські татари, як видно з назви, автор побіжно згадував і про козацькі військові формування на півдні Російської імперії, а також про переселенців з Малоросії, котрі перебували в постійному тісному контакті з ногайськими татарами. Цей харківський професор-француз у своєму творі всіляко намагався підкреслити цивілізаторську доброчинну роль царського уряду стосовно опіки диких народів півдня.

Зауважимо, що Дегурову, зокрема, завдяки возвеличенню ним у своїх творах царизму та захисту ідей самодержавства, пощастило зробити блискучу наукову кар'єру. В 1826-1836 рр. він удостоївся честі стати ректо-

[1] Ibid. – P. 139-140.

[2] *Degouroff A*. De la civilisation des tatars-nogais dans le midi de la Russie Européenne // Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. – P.: Librairie de Gide fils, 1819. – T. 2. – P. 249-306.

ром Петербурзького університету, згодом вийшов на пенсію й переїхав до Одеси, де й помер.

Треба зазначити, що в тому ж томі «*Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire*», де була вміщена згадана розвідка Дегурова про ногайських татар, можна побачити анонімну статтю під назвою «Побіжний погляд на колонії Південної Росії французького мандрівника, який відвідав їх в 1818 р.», де також йдеться, між іншим, про взаємини ногайських татар і чорноморського козацтва[1].

Набагато цікавішими в контексті досліджень козацької України місцевими французами є «Альбоми» самобутнього художника й етнографа Домініка-П'єра (Дем'яна Петровича) де ля Фліза (1787-1861). Будучи військовим медиком за фахом, де ля Фліз взяв участь у трагічному для наполеонівської Великої армії поході на Москву й потрапив у листопаді 1812 р. до російського полону. Після звільнення він не захотів повертатися на батьківщину й назавжди осів у Російській імперії, переїхавши до України, де одружився з Софією Володимирівною Маркевич, родичем якої був відомий історик Микола Андрійович Маркевич[2]. Француз, який пов'язав свою долю з Україною, відзначився серією замальовок українського народного життя та побуту першої половини XIX ст. Свої малюнки він супроводжував пояснювальними нотатками. В 1996 і 1999 рр. Інститутом української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського було підготовлено до друку й опубліковано два томи «Альбомів» де ля Фліза[3]. В цьому виданні безпосередньо козацької минувшини торкаються перемальовки французьким художником зображення козака Мамая[4], портретів Хмельницького та Мазепи[5], старовинної зброї, знайденої на Київщині[6]. В історіографічному плані цікавість складають його нариси про Білгородку[7] та Вишгород[8], де йдеться, зокрема, й про козацькі часи.

Необхідно також згадати, що де ля Фліз склав франкомовний «Словник більшості людей, яких я бачив і знав у Європі протягом цілого століття у різних класах і суспільствах» (1861). Серед відомих французькому дослідникові людей згадуються прізвища Скоропадських, Гудовичів, Кочубеїв, Мар-

---

[1] *Coup d'oeil sur les colonies de la Russie Méridionale*; par un voyageur français qui les a visitées en 1818 // Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. – P.: Librairie de Gide fils, 1819. – T. 2. – P. 97-157.

[2] *Іваненко О. А.* Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.)… – С. 41.

[3] *Фліз Д. П. де ля*. Альбоми де ля Фліза. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1996. – Т. 1. – 256 с.; *Фліз Д. П. де ля*. Альбоми де ля Фліза. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – Т. 2. – 688 с.

[4] Там само. – Т. 1. – С. 94.

[5] Там само. – С. 131, 171.

[6] Там само. – С. 123-128, 171.

[7] Там само. – С. 96-99, 168-169.

[8] Там само. – С. 103-109, 169-171.

кевичів, Галаганів[1]. Крім цього, де ля Фліз склав також для власного користування «Українсько-російський словник», який налічує 1152 терміни різних явищ культури і побуту українців[2]. В 1861 р. де ля Фліз помер у Ніжині й похований або в самому місті, або ж у селі Синяки (нині Григоро-Іванівка) під Ніжином, де був його маєток[3].

В українознавчому плані цікавість представляють і «Спогади про сучасну історію: військові та політичні епізоди» французького дипломата та військового барона Поля-Шарля-Амабля де Бургуена (1791-1864), який в 1812 р. брав участь в російському поході Наполеона І, а згодом у 1828 р. перебував в Україні із спостережницькою місією в якості секретаря французького посольства під час російсько-турецької війни. Ця праця була видана в Парижі у 1864 р.

У своїх «Спогадах про сучасну історію» барон де Бургуен неодноразово торкається українських справ, зокрема, й діяльності козацтва. Як згадує автор, йому особисто доводилося у складі наполеонівської Молодої гвардії зіштовхуватися з козаками на російській службі, а також з військовими підрозділами, набраними в Україні. Так, між іншим, він відзначає гусарів Охтирського й Ізюмського полків, а також пікінерів з Волині[4]. Згодом, вже як секретар французького посольства, проїжджаючи через Волинь і прямуючи до ставки російської армії в 1828 р., де Бургуен у своїх подорожніх нотатках детальніше звертається до українського козацтва, зазначаючи наступне: «Малоросіяни говорять однією мовою, що й ті люди, котрі називають себе козаками. Вона є чимось посереднім між російською та польською»[5]. Буде доречно відзначити, що це твердження автора подано не з чужих слів, а на підставі власного розуміння російської та польської мов, котрими барон володів в обсязі, достатньому для проведення розмов, приклади яких він подекуди наводить у тексті власної книги, в тому числі й мовою оригіналу. Отже, де Бургуен бачив культурну єдність між малоросіянами та українськими козаками.

Говорячи про своє перебування на Дунаї в 1828 р., звідки він потім вирушив до Одеси, дипломат неодноразово згадує про своє особисте знайомство з хоробрими українськими та російськими козаками, кількох з яких йому надали в якості провідників по данній місцевості[6]. Мабуть, найбільш цікавими в українознавчому плані є повідомлення де Бургуена про повернення запорожців з-за Дунаю під російську владу та їхню активну участь у сприянні переправи царських військ на протилежний берег ріки. «Цей люд землеробів і човнярів в одну мить перетворився на вправних понтонерів, –

---

[1] *Наулко В.* Альбоми Д. П. де ля Фліза як джерело етнографічного дослідження України // Діалог. Історія, політика, економіка: Україна-Франція. – К., 2002. – С. 130-133.
[2] Там само.
[3] *Зозуля С.* Поховання представників родини Де ля Флізів в Україні: до проблеми локалізації // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2007. – Вип. 5 (8). – С. 155-160.
[4] *Bourgoing P.-Ch.-A., baron de*. Souvenirs d'histoire contemporaine: Épisodes militaires et politiques. – P.: E. Dentu, 1864. – IV+599 p. – P. 239-241.
[5] Ibid. – P. 421.
[6] Ibid. – P. 440, 463.

пише про задунайських козаків барон. – Їхні човни перевезли з одного берега на інший під обстрілом турецьких батарей послідовно більше 5 000 чоловік. Крім того, вони надали величезну допомогу при створенні моста з човнів, який дозволив всій армії цілковито досягнути ворожого берегу. Також вони діяли як допоміжні частини для підтримки флотилії з російських канонерських шлюпів»[1]. Тож, як зазначає де Бургуен, наступальний успіх російської армії на Дунаї значною мірою ґрунтувався на підтримці задунайських козаків. Важливу роль задунайців у переправленні росіян на турецький берег відзначав і французький військовий спостерігач в 1828 р. генерал граф Жак-Жан-Марі-Франсуа Буден де Тромелен (1771-1842)[2].

Але, звичайно, праця де Бургуена, яка є важливим історичним джерелом, не може претендувати на роль історичного дослідження про Україну. Подібне можемо сказати й про твір іншого його сучасника Огюста-Фредерика-Луї-Вієсса де Мармона, герцога де Рагюза (1774-1852), який залишив свої спогади про відвідини ним України в 1834 р., де також торкався минувшини та сьогодення українського козацтва. Ці мемуари були видані в Парижі в 1837 р. під назвою «Подорож маршала герцога Рагузького до Угорщини, Трансільванії, Південної Росії, Криму та до берегів Азовського морі, в Константинополь, деякі частини Малої Азії, Сирію, Палестину та Єгипет»[3]. Майже слідом за французьким виданням в 1840 р. у Москві був надрукований його російський переклад, виконаний Ксенофонтом Олексійовичем Полевим (1801-1867)[4].

Нагадаємо, що саме маршалу Мармону в 1814 р. Наполеоном було доручено оборону Парижа й саме після його капітуляції російська армія зі своїми козацькими підрозділами вступила до французької столиці. З того часу ім'я Мармона для багатьох французів стало синонімом зради, тим більше, що одразу після зречення свого імператора цей воєначальник перейшов на службу до Людовіка XVIII, а згодом Карла X й залишався відданим монархістом до кінця Реставрації. Власне повалення Бурбонів і зумовило його еміграцію в 1830 р., в ході якої він на деякий час опинився в Україні. Мандруючи австрійськими володіннями, Мармон через Буковину (зупиняючись у Чернівцях) та Бессарабію дістався Одеси, де був зустрінутий з великою пишністю й урочистістю вищою місцевою адміністрацією. Звідти він здійснив поїздку українськими землями, відвідавши Умань, Софіївський

[1] Ibid. – P. 435.

[2] *Tromelin J.-J.-M.-F. Boudin, comte de*. Observations sur les routes qui conduisent du Danube à Constantinople à travers le Balcan ou mont Hoemus, suivies de quelques réflexions sur la nécessité de l'intervention des puissances du midi de l'Europe dans les affaires de la Grèce. – P.: Pélicier et Chatet, 1828. – 36 p. – P.15.

[3] *Marmont A.-F.-L.-V. de, duc de Raguse*. Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie Méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie-Mineure, en Syrie, en Palestine et en Égypte. – P.: Chez Ladvocat, Librairie, 1837. – T. 1. – 402 p.

[4] *Мармон О.-Ф.-Л.-В. де*. Путешествие маршала Мармона, герцога Рагузского, в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию, по Крыму и берегам Азовского моря, в Константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирию, Палестину и Египет. – М.: В типографии Николая Степанова, 1840. – Т. 1. – 331 с.

парк, Єлизаветград, Миколаїв, Очаків і знову повернувся до Одеси, звідки на пароплаві відплив до Криму. Тут він побував, зокрема, у Євпаторії, Севастополі, Феодосії, Бахчисараї, Сімферополі, Алушті, Массандрі, Ялті, Судаку, Керчі. Побував високоповажний французький емігрант і на Кубані.

Зі слів Мармона чітко видно, що він дуже цікавився колишнім і теперішнім станом українського козацтва. Воєначальник досить добре розумівся на місцевій історії, починаючи з часів античності, й постійно торкався різних її аспектів. Наприклад, він, між іншим, згадував, що Україна колись належала Польщі й зазнавала постійних нападів з боку татар і турків[1].

Обравши ще в дитинстві для себе кар'єру військового, Мармон серед головних кумирів мав Карла XII, про що згадував, описуючи своє перебування в Бендерах[2]. Безумовно, він був добре ознайомлений з перипетіями походу свого героя в Україну та ролі в цих подіях Мазепи. Перебуваючи в Україні, Мармон, природно, досить часто згадує про козаків. Як полководця, його передусім цікавив склад, озброєння козацького війська, тактика його ведення бою. Так, наводячи реєстр збройних формувань Російської імперії, значну увагу француз приділяє козацьким полкам, кількість яких визначає у 146 одиниць, чисельністю по 800 осіб. Серед них Мармон називає 21 полк чорноморських козаків, 2 полки – дунайських, 1 – азовських, 2 – малоросійських[3].

Відзначаючи вправне володіння козаками зброєю, яке було добре продемонстровано ними під час наполеонівських війн, про що маршал знав не з чуток, він наголошує на можливій великій ефективності застосування піки в якості озброєння важкої кавалерії, що ігнорувалося у французькій армії. Майстерне володіння списом робило раптові наскоки козаків дуже згубними для неприятеля[4]. На думку іноземця, таке переозброєння значно б посилило кавалерійський натиск.

Хоча козаків Мармон вважає в цілому дикунським народом і порівнює їх з арабами, він не може не визнати особливій ролі козаків в кожній військовій кампанії, веденій Росією. «Козаки формують військо, аналогів якому не можна побачити в жодній частині Європи і достоїнства якого походять від особливих обставин, що є результатом звичаїв та способу життя людей, котрі його складають» – занотовує автор[5].

Мармон подає короткі звістки про бузьких, чорноморських та азовських козаків. Стосовно Бузького козацького війська, на той час вже ліквідованого, він зазначає: «Бузьке козацтво складалося колись з 3 іррегулярних козацьких полків, залишків запорозького козацтва, такого відомого своїми безчинствами та грабунками, а також з доволі великого числа волохів, молдаван і болгар, які залишили Туреччину, … також ще з малоросіян, україн-

[1] *Marmont A.-F.-L.-V. de, duc de Raguse*. Voyage du maréchal duc de Raguse… – P. 271.
[2] Ibid. – P. 172.
[3] Ibid. – P. 188.
[4] Ibid. – P. 255-261.
[5] Ibid. – P. 258.

ців і селян середини імперії, котрим бракувало землі»[1]. Далі французький автор повідомляє, що на основі цього розформованого козацького війська було утворено одну кірасирську дивізію та дві пікінерські – Бузьку й Українську, а також утворено військові поселення, опис яких він досить детально наводить[2]. Мармон з жалем констатує, що в ході своїх подорожей на півдні Росії йому не довелося побувати на землях азовських козаків, хоча історію цього війська він знав досить добре, згадуючи, як ці колишні задунайці перейшли на бік Росії й допомогли армії Миколи I переправитися через Дунай, за що й отримали від царя землі поряд з Азовським морем[3].

В той же час мандрівнику пощастило добре познайомитися з життям Чорноморського козацького війська на Кубані. Він зупинявся на деякий час у вдови тутешнього козацького полковника та мав знайомство з її сином, теж козацьким офіцером. Знов-таки історія переселення сюди козаків Катериною II була автору добре відома. Маючи досвід знайомства з різними козацькими підрозділами Російської імперії, Мармон відзначає кращу бойову підготовку саме чорноморців, котрі, на його думку, є неперевершеними вершниками й переважають своїх донських побратимів у військових навичках, оскільки ведуть перманентну війну з кавказькими горцями[4].

Втім, не лише військова майстерність козаків захоплювала високоповажного закордонного гостя, його дуже вразили сумні й мелодійні козацькі пісні, які він чув в різних закутках України, про що згадував у своїх мемуарах[5]. Як і всі вищезгадані автори, Мармон подавав цінні свідчення про тогочасну Україну. Маючи гарну освіту й будучи ознайомленим з історією колишньої «країни козаків», він часто виявляв цю свою обізнаність, і перебуваючи в Україні, постійно цікавився її минулим. Втім, знов-таки, його праця не може бути визнана науковим історичним дослідженням, хоча й містить низку цікавих спостережень стосовно минулого козацької України.

Всі зазначені факти звернення до козацького минулого французькими мандрівниками свідчать головним чином про той інтерес, який мала західна публіка до України та козаків, що створювало підґрунтя до продовження наукового вивчення українського козацтва, як історичного феномену, а також країни, де він існував.

5. 6. Рецепція козацької України в працях польської еміграції у Франції

Зважаючи на традиційні історичні, політичні та культурні зв'язки між Польщею та Францією, до останньої після потужних внутрішніх катаклізмів у Речі Посполитій, починаючи з XVII ст., щоразу вихлюпувався значний

[1] Ibid. – P. 197-198.
[2] Ibid. – P. 198.
[3] Ibid. – P. 347-348.
[4] Ibid. – P. 340-343.
[5] Ibid. – P. 269, 336-337.

потік політичної еміграції. Можна згадати, наприклад, що у Франції завершили свої дні польські королі Ян II Казимир і Станіслав Лещинський. Останній мав при своєму дворі в Лотарингії багатьох співвітчизників. Польське представництво у Франції в XVIII ст. було доволі впливовим і значною мірою визначало міжнародну політику її уряду. Мабуть, не буде великим перебільшенням сказати, що Україну французьке суспільство до XIX ст. розглядало переважно крізь призму польських інтересів. Також, впливаючи на французьку суспільну думку, поляки активно намагалися підносити місцевому загалу своє трактування подій в «країні козаків». Вже зазначалося, що французькі історики XVII-XVIII ст., торкаючись українських справ, виявляли велику залежність від латиномовних, а згодом і франкомовних свідчень польських авторів, котрі писали про Україну. Прибічники Станіслава Лещинського та Барської конфедерації, що діяли у Французькому королівстві часів Людовіка XV, учасники польського національно-визвольного руху в добу Першої республіки та імперії Наполеона I, котрі стали вигнанцями, – всі вони намагалися довести історичні права своєї батьківщини на Україну, як складову частину єдиної Речі Посполитої. Як відомо, польський чинник був одним з визначальних у конфлікті між наполеонівською Францією та Російською імперією, а на терени колишньої «країни козаків» тогочасний французький політикум дивився, по суті, крізь «польські окуляри».

Франція в XIX ст. і надалі залишатиметься головним пунктом призначення спрямування польської політичної еміграції аж до відтворення державності Польщі в 1918 р. Проте серед всіх хвиль польської еміграції найбільш визначною став масовий виїзд поляків з батьківщини після подій 1830-1831 рр., котрий як і раніше мав головне спрямування до Франції. Цю еміграцію часто називають «великою», протиставляючи іншим[1]. Після поразки революційних змагань у Польщі, пов'язаних з відродженням державної самостійності країни, за кордоном опинилося багато впливових польських політичних, культурних і наукових діячів. Маючи підтримку у ліберальній Франції, вони розгорнули жваву діяльність, спрямовану на пропаганду своїх політичних ідей. Історичний чинник і, зокрема, бачення минулого України тут мали провідне місце. Так, наприклад, у своїй промові, виголошеній 29 листопада 1835 р. на честь 5-ї річниці Листопадового повстання, один з чільних діячів Великої еміграції поет і перекладач Томаш-Канторбері Тимовський (1790-1850) наголошував на історичному зв'язку України з Польщею та закликав допомогти «козацькій нації» звільнитися спільно з поляками від російського ярма[2].

У Франції XIX ст. активно друкувалися перекладні чи франкомовні праці польських авторів. Найбільшу інтелектуальну міць серед цього творчого загалу, на нашу думку, представляли поет Адам Міцкевич (1798-1855) та його колишній учитель по Віленському університету історик Йоахім Ле-

[1] *Дильонгова Г.* Історія Польщі 1795-1990 / Переклад з польської М. Кірсенка. – К.: Видавничій дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с. – С. 36-39.

[2] *Tymowski K.-T.* La Pologne, la Russie et l'Europe: discours prononcé le 29 novembre [1835], jour anniversaire de l'insurrection nationale polonaise. 1835. – P.: Imprimerie de P. Baudouin, 1836. – 36 p.

левель (1786-1861). Аналізу діяльності та творчості цих видатних польських культурних і політичних діячів присвячені сотні публікацій. Ми розглянемо лише їхні франкомовні твори, в яких автори торкалися розгляду козацького періоду історії України і які мали вплив на розвиток французької історіографії даної теми. Загалом, представники польської еміграції відігравали провідну роль у французькому україно знавстві аж до кінця XIX ст., коли естафету в даній галузі почали переймати безпосередньо українці.

Як знаємо, на відміну від більшості політичних емігрантів з Польщі початку 1830-х рр. Лелевель був саме професійним істориком. Залишаючись водночас діючим політиком, він у грудні 1831 р. очолив щойно створений у Парижі Польський національний комітет, який мав опікуватися справами поляків-вигнанців і проводити пропагандистську роботу. Завдяки наполегливим зусиллям комітет розгорнув активну видавничу діяльність, покликану привернути увагу Європи до польських проблем. Багато уваги Лелевель приділяв не лише публіцистиці, але й науковим студіям з історії Польщі, над якими працював у Парижі, а з 1833 р. у Брюсселі.

Секретарем Польського національного комітету став його колишній учень по Віленському університету та член товариства «філаретів» Леонард Ходзько (1800-1871), котрий вже давно осів у Парижі й став тут ад'ютантом маркіза де Лафаєта (1757-1834)[1]. Варто зазначити, що вже в 1830 р., ще до початку буремних подій у Польщі, стараннями Леонарда Ходзька та за матеріальної підтримки Лафаєта було перевидано «Огляд давньої та сучасної Польщі» Мальт-Брюна, на той час вже покійного. Це був на той час найсвіжіший і найдокладніший французький узагальнюючий нарис польської історії. Зважаючи на застарілий характер праці Мальт-Брюна, написаної ще в 1807 р., Ходзько доповнив її власними інформативними вставками, а другий том видання скомпонував з «Історії Польщі» й «Історичного есе про польське законодавство» Лелевеля та «Давньої польської літератури» ще одного поляка-емігранта, літературознавця Міхала Подчашинського (1800-1835)[2].

Вихід в світ даного видання припав на якнайдоречніший момент: увагу всієї Європи було прикуто до повсталої проти тиранії Миколи I Польщі. У французькому суспільстві, яке саме щойно пережило революцію, відродилися пропольські симпатії наполеонівської доби. Франкомовна «Історія Польщі» Лелевеля одразу привернула до себе увагу зацікавлених читачів, як оригінальністю стилю, так і новаторством ідей автора. Пронизаний ідеями романтизму, він щиро вірив у близьке відродження своєї знедоленої й розтерзаної вітчизни та рідної нації. Все минуле своєї країни історик поділив на п'ять періодів: 1) Польща, яка завойовує (860-1139 рр.); 2) Лехія,

[1] *Кеневич С.* Иоахим Лелевель. / Перевод с польського И. Миллера. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 192 с. – (Жизнь замечательных людей. Серия биографий. Выпуск 14 (490). – С. 60.

[2] *Malte-Brun C.* Tableau de la Pologne ancienne et moderne, sous les rapports géographiques, statistiques, géologiques, politiques, moraux, historiques, législatifs, scientifiques et littéraires, publié en un volume par Malte-Brun. Nouvelle édition, entièrement repondue, augmentée et ornée de cartes; par Léonard Chodźko. – P.-Bruxelles: Aimé-André et La Librairie parisienne, 1830. – T. 1. – VII+512 p.; T. 2. – 536 p.

котра розділюється (1139-1333); 3) Польща, що розквітає (1333-1587); 4) Польща, яка занепадає (1587-1795); 5) Польща, котра відроджується (з 1796 р.). Як можна побачити з даної періодизації, козацька доба в Україні, згідно концепції Лелевеля, майже цілковито припадає на час занепаду Речі Посполитої. Саме чвари між козаками-рутенами та поляками, двома братніми народами (або скоріше двома гілками єдиного народу, розділеному релігією), за словами польського історика, стали однією з головних причин цього декадансу їхньої спільної батьківщини.

Бачення автором Хмельниччини повністю узгоджується з популярною у польській історіографії з XVII ст. тезою Самуїла Твардовського про «домову війну». Лелевель не відкидає того, що головною причиною козацького повстання під проводом Хмельницького стали утиски з боку польської шляхти. Однак, на думку дослідника, тут йдеться скоріше про соціальний і релігійний, ніж національний конфлікт, яким скористалися сусідні держави. Головну відповідальність за ескалацію народного гніву в Україні несе велика шляхта – магнатерія, яка була категорично проти будь-якого порозуміння з обуреними її діями козаками. Історик неодноразово підкреслює випадки переходу дрібної шляхти «навіть з Польщі та Литви» на бік повстанців, та й сам їхній лідер Хмельницький був «польським шляхтичем», а до виступу проти батьківщини його підштовхнула особиста трагедія й несправделивість. Дотримуючись демократичних позицій, Лелевель наголошує, що народні низи, котрі найбільше потерпали під час політичних катаклізмів, були однаково пригнічені як в Україні, так і в самій Польщі великою аристократією, яка одна несе відповідальність за руйнування своєї держави[1].

Відзначимо, що в доопрацьованому варіанті своєї «Історії Польщі», виданої в 1844 р. в Ліллі, Лелевель ще більше акцентує фактично міжусобний характер війни козаків проти Польщі, що відбувалася, на його думку, між представниками єдиної нації. «Шляхта й козаки, – пише він, ідеалізуючи минуле, – користувалися колись одними й тими ж правами і захищали єдину батьківщину. Тепер вони перерізали горло одне одному. Ще до того, як позначилася перемога з певного боку, Річ Посполита втратила частину нації, що послабило її назавжди»[2]. Як веде далі історик, наслідком міжусобних чвар скористалася хитра та підступна Московія, котра, обдуривши козаків, прибрала до своїх рук частину України. Проте козаки не бажали відділятися від своєї історичної вітчизни й завжди прагнули укласти з Польщею союзну угоду, яка б захищала їхні права та свободи. Ідею цього федеративного союзу обстоювали наступники Хмельницького – Виговський і Дорошенко. Проте знову, як і раніше, проти такої рівноправної федерації виступила велика шляхта, котра воліла бачити в козаках лише своїх кріпаків. Це, зрештою, призвело до затяжної війни та розколу України по Дніпру[3].

---

[1] Ibid. – T. 2. – P. 72-75.

[2] *Lelewel J.* Histoire de Pologne. – P.-Lille: La Librairie Polonaise; Vanackere, 1844. – T. 1. – XX+388 p. – P. 171.

[3] Ibid. – P. 173-182; *Malte-Brun C.* Tableau de la Pologne ancienne et moderne, sous les rapports géographiques, statistiques, géologiques, politiques, moraux, historiques, législatifs,

Отже, як випливає з історичної концепції Лелевеля, проводячи послідовну загарбницьку політику, Московія постійно втручалася у внутрішні справи Польщі, аргументуючи це захистом прав православного населення. Згодом, вступивши у підступну змову з Прусією й Австрією та скориставшись ослабленням Речі Посполитої, Росія домоглася цілковитого знищення польської державності. Автор вважає, що звірства гайдамаків напередодні першого поділу Польщі були інспіровані головним чином урядом Катерини II. Серед гайдамацьких лідерів історик згадує Залізняка, котрий поширював указ цариці про волю серед православного населення, зрадника Гонту, який пустив погромників до Умані, козака Тимченка, що діяв у згоді з російськими властями[1]. В той же час, як зауважує Лелевель, не всі козаки відступили від своєї вітчизни – Речі Посполитої. Він відзначає «бравого козака» Юзефа Саву-Цалинського, прибічника Барської конфедерації[2].

Романтичні візії Лелевеля проявлялися в тому, що він вірив у швидке воскресіння Польщі незабаром, яка відродиться у вигляді щасливої федерації трьох рівноправних народів – поляків, литовців і русинів, котрі житимуть у мирі й злагоді. Саме тому останній період своєї історії автор назвав «Польща, котра відроджується».

Постійно працюючи над вдосконаленням своєї франкомовної «Історії Польщі», Лелевель розширював і розділи пов'язані з минулим України, або, за його термінологією, Русі чи Рутенії. У лілльському виданні 1844 р. історик наголошує на характерній поняттєвій плутанині у французьких науковців, пов'язаної з термінами «Русь-Росія», «русини-росіяни». Він зазначає, що Біла, Чорна, Червона та Мала Русь – це колишні володіння Речі Посполитої. «Ми попереджаємо наших читачів раз і назавжди, – занотовує Лелевель, – що відокремлюємо русинів (*les Russiens* – *Russini*) від сьогоднішніх росіян (*les Russes* – *Rossianie*). Ці останні, які раніше звалися «московитами», формують тепер Російську імперію… Імперію було названо Росією (*Rossia*), а її мешканців – росіянами (*Rossianie*), особливо тих, що жили на просторі від Волги до Неви. Ті ж, що мешкали по двох сторонах Дніпра й далі на захід аж до витоків Дністра, – це русини (*Rusini*) і їхня обширна країна називається Русь (*Rus*). Це зауваження є необхідним для правильного розуміння історичних подій. Французька мова зве нерозділимо русинів і росіян – *les Russes*, а їхні країни – відповідно Русь і Росію – *la Russie*, що спричиняє прикрі помилки стосовно історичної істини. Тож ми спробуємо позначити цю важливу відмінність і називатимемо завжди русинів – *les Russiens*, а росіян – *les Russes*. Ми також уникатимемо, наскільки це можливо, називати давню країну русинів – *la Russie*, оскільки не винайдено певного засобу для підкреслення зазначеної відмінності, щоб не зашкодити встановленому звичаю. Червона Русь, Чорна Русь, Біла Русь, Мала Русь

---

scientifiques et littéraires, publié en un volume par Malte-Brun. Nouvelle édition, entièrement repondue, augmentée et ornée de cartes; par Léonard Chodźko. – 1830. – T. 2. – P. 75-84.

[1] *Lelewel J.* Histoire de Pologne. – P.-Lille: La Librairie Polonaise; Vanackere, 1844. – T. 2. – 359 p. – P. 48-50.

[2] Ibid. – P. 52.

або Прекрасна Русь – це все краї русинів (у німців – *Reussen* – народ і країна); Велика Русь – це помешкання росіян (у німців – *Russen*, *Rus-land*)»[1].

Серед франкомовних праць Лелевеля, мабуть, набільш українознавчий характер має його «Історія Литви та Рутенії до їхньої остаточної унії з Польщею, укладеної в Любліні в 1569 р.». Цей історико-політичний трактат був завершений ним незадовго до смерті в 1861 р. і може розгядатися як своєрідний заповіт науковця та політика[2]. Актуальність цього твору була незабаром підсилена польським повстанням 1863-1864 рр., котре знову сколихнуло європейську громадськість і привернуло увагу в тому числі й до питань України. Загалом «Історію Литви та Рутенії» Лелевель написав польською наприкінці 1830-х рр., проте в 1861 р. він доповнив цей твір, перекладений французькою, обширним коментарем, котрий ненабагато поступався розмірами самому твору. Безпосереднім поштовхом до видання цієї праці для старого та немічного Лелевеля став вихід в 1860 р. у Парижі французькою мовою короткої розвідки князя Олександра Васильовича Трубецького (1813-1889) «Червона Русь», автор якої, обґрунтовуючи історичні права Росії, як спадкоємиці Старокиївської держави, на згаданий у назві регіон, робив випади проти польських революціонерів 1830-го року й персонально Лелевеля[3].

Свою працю старий польський історик-емігрант писав як, по суті, відповідь князю Трубецькому. Лейтмотивом його твору було прагнення довести історичну приналежність Литви та Рутенії, складових частин колишньої Речі Посполитої, Польщі. Лелевель доводить, що ті землі, які Російська імперія отримала після 1772 р., історично їй ніколи не належали, а були споконвічно польськими територіями. Росіяни – правильніше московити, бо вони привласнили назву, яка також їм не належала, адже Московія почала утворюватися з XII ст., тоді як Русь на той час давно вже існувала, – нація неслов'янська, варварська й азіатська, керована нині німцями, ворогами слов'янства. Європейськість московитів почалася лише з XVIII ст. Історик наголошує, що теперішня Росія без достатніх на те прав узурпувала всю давньоруську історію й саму назву «Русь»[4].

Доводячи історичність прав Польщі на володіння Рутенією (Руссю), Лелевель йде далі у своїх переконаннях, оголошуючи автохтонним народом Русі саме поляків. При цьому він так своєрідно інтерпретує звістку Нестора-літописця про місце полян у середовищі східнослов'янських племен. Самого літописця Лелевель також називає поляком[5]. Чинником, що призвів до розколу єдиної польської спільноти у X ст., на думку історика, стало охрещення однієї частини єдиної нації за латинським обрядом, а іншої – за грецьким. Проте Рутенія ніколи не випадала з орбіти польського впливу,

---

[1] Ibid. – T. 1. – P. 14-18.
[2] *Lelewel J.* Histoire de la Lithuanie et de la Ruthénie jusqu'à leur union definitive avec la Pologne conclue à Lublin en 1569. – P.-Leipzig: Librairie A. Franck, 1861. – XCI+223 p.
[3] *Troubetzkoy A., le prince*. La Russie Rouge. – P.: E. Dentu, 1860. – 178 p.
[4] *Lelewel J*. Histoire de la Lithuanie et de la Ruthénie… – P. V-VIII.
[5] Ibid. – P. LXVII, LXXXII, 35-50.

чому Лелевель наводить багато доказів. За його словами, «остаточне возз'єднання Червоної Русі з Польщею» відбулося в 1340 р. й мало національний, політичний і шляхетний сенс, «оскільки захищало старовинні польські провінції від монгольського ярма та яростi російських князів, неслов'ян, пригнічувачів і знищувачів слов'янських народів»[1].

Найвищим проявом історичної справедливості, згідно Лелевелю, стала Люблінська унія 1569-го року, яка «навічно» поєднала рутенів і поляків у єдиній державі. Історик підкреслює, що Польща завжди відігравала цивілізаторську роль стосовно Рутенії, а багато видатних рутенів стали провідними діячами польської культури та політики. Наприклад, зауважує автор, рутеном був Станіслав Оріховський. Славетний король-полководець Ян III Собеський також походив з рутенського роду Даниловичів[2]. Проте рутени ніколи не були росіянами, а складали східну частину єдиної польської спільноти й завжди тяжіли до історичного центру своєї батьківщини.

Звичайно, одним з ключових моментів взаємин між Рутенією та Польщею була Хмельниччина й утворення козацької держави, що визнала верховенство Москви. На думку російського князя-опонента, козацький гетьман підняв повстання проти Речі Посполитої, маючи на меті повернути свою землю під владу законного володаря Русі – московського царя. Лелевель завзято доводить несправедливість таких тверджень. Він зазначає, що Трубецькой бреше, «бо неможливо, щоб він не знав, що Хмельницький погодився лише на протекторат царя Олексія. Існував формальний договір, укладений у Переяславі, між Хмельницьким і царем Олексієм. Цей договір затверджував за батьківщиною Хмельницького найабсолютнішу внутрішню незалежність, а з певних сторін і її зовнішню незалежність. Існувала повна окремішність між московитами й русинами чи рутенами, які жодним чином не є росіянами сьогодення і для яких ім'я росіянина чи московита є найтяжчою кревною образою. Ми запитуємо у князя Трубецького, що сталося з батьківщиною Хмельницького, її незалежністю, її правами, її свободами, тим трактатом стосовно протекторату й альянсу, укладеним у Переяславі? Все це було знищено Росією, цією згубницею національностей, свободи слов'ян. Князь Трубецькой стверджує, не коливаючись, що повернення Малоросії було актом національним. Вона повернулася туди, звідки вийшла. Але ж не існує нічого спільного між Московією та русинським або рутенським народом. Все в них є відмінним, а особливо витоки. Національний акт? Князь Трубецькой це каже для сміху?.. Національність русинська, рутенська – є слов'янською, але національність Московії, названої у XVIII ст. Росією, такою не є. Це національність азіатська, фінська»[3].

Причиною, що зумовили вибух невдоволення рутенів у середині XVII ст. польською владою, на думку Лелевеля, стало порушення їхніх релігійних і соціальних прав. В той же час близька за релігією Московія цілковито ігнорувала національну сутність й автономні права рутенського на-

[1] Ibid. – P. LXVIII.
[2] Ibid. – P. 195-196.
[3] Ibid. – P. XLVI-XLVII.

роду. Виставляючи в привабливому світлі уявну колишню ідилію братнього союзу рутенів і поляків в XVI ст., польський історик наголошує на тому, що, проковтнувши обманом Рутенію, московський царизм згодом долучився до знищення Речі Посполитої.

«Польща загалом поважала свободу та національну сутність Рутенії. – пише польський автор. – Де є сьогодні свобода та існування рутенів?.. Петро I, прозваний Великим з невмирущіх лестощів, потопив в потоках крові свободу, національну сутність рутенів. Згубна Полтавська битва в 1709 р. стала могилою вільної Рутенії. Але для князя Трубецького ця баталія означала консолідацію союзу, читай – смерть Рутенії. А Петро I, цей кривавий тиран, цей кат вільних русинів, став найславетнішим Петром Великим. Отож, Рутенія загинула, подібно до Польщі. Одна й інша зберігають безсмертні спогади, віру та впевненість у своє спільне визволення. Одна й інша зрозуміли, що повинні відновити свій старовинний, національний, вільний і славетний союз, і що вони обидві мають тільки одного ворога – Московію, московський царизм, котрий обіймав то одну, то іншу, щоб убити їх»[1]. Природно, що такий історичний висновок завершується лелевелівським політичним гаслом, яке закликає боротися «За вашу та нашу свободу!»[2].

Приклади такого братерського єднання між рутенами та поляками Лелевель бачить і в сучасності. Він згадує, як представники обох народів спільно відзначили у Львові 29 листопада 1860 р. 30-ту річницю польського повстання[3].

Романтична ідилія давнього тісного українсько-польського братерства в цілому була характерною для багатьох польських авторів. Її відображення можемо побачити й в український літературі. Наприклад, згадаймо Шевченкове «Полякам»:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами…

Загалом, характеризуючи українознавчий доробок Лелевеля, треба зазначити, що багато його висновків на сьогодні втратили вже свою науковість, зокрема, приналежність рутенів – сучасних українців і білорусів – до польської етнічної спільноти, заперечення слов'янської сутності росіян тощо. Тут можна побачити сильний вплив історичних концепцій Францішека-Генрика Духінського (1816-1893) про неслов'янськість росіян, які мали значне поширення в польській історіографії середини XIX ст. і суть яких нами буде розглянуто трохи нижче. Занадто ідеалізованими у Лелевеля виглядають стосунки між рутенами й поляками в Речі Посполитій XVI-го століття.

[1] Ibid. – P. XLVIII - XLIX.
[2] Ibid. – P. LI.
[3] Ibid. – P. XC.

В той же час наголошення відмінності між поняттями «Русь» і «Росія» та «русини» та «росіяни» мало важливе значення для правильного розуміння історії України на заході. Значною допомогою для дослідників українського минулого стало видання польським науковцем історичного атласу Польщі з докладними кордонами східноєвропейських країн (в тому числі й України) в різні періоди історії[1]. Своїми франкомовними працями Лелевель зробив вагомий внесок у розвиток французької полоніки, а також значною мірою й українознавства. Крім того, захищаючи національні інтереси рутенів, польський історик привертав увагу європейської громадськості до утисків прав українців у Російській імперії.

Звичайно, Лелевель був не єдиним польським автором, чиї праці виходили французькою мовою й поширювалися на заході. Так, вже в 1830 р. в Парижі була видана 3-томна франкомовна «Історія Польщі» варшавського професора-філолога Юзефа Зелінського (1785-1857). Діяльність українського козацтва тут розглядається в другому томі, що охоплює події XVI-XVIII ст. Минувшина України, природно, подається тут як складова частина польської історії[2].

Значну цікавість в українознавчому плані складають франкомовні праці Яна-Казимира Чинського (1801-1867), польського письменника єврейського походження. Постать цього автора сама по собі є доволі оригінальною. Зазначимо лише кілька штрихів. Народжений у єврейській родині франкістів (прибічників самопроголошеного месії Якова Франка (1726-1791), які порвали з юдаїзмом і прийняли католицтво; таке походження мала, зокрема, матір Міцкевича), Чинський, введений до середовища польської шляхти, отримав правничу освіту в Варшавському університеті, де зблизився з польськими якобінцями, а згодом став адептом фур'єризму. В світогляді Чинського тісно переплелися утопічний соціалізм і демократичний радикалізм. Віце-президент варшавського Патріотичного товариства, під тиском якого було ухвалено акт про детронізацію Миколи I й головою якого був Лелевель, Чинський, як і сотні інших польських революціонерів, на початку 1830-х рр. опинився у Франції, де зайнявся літературною та публіцистичною діяльністю, пишучи французькою мовою. Він вступив до Польського національного комітету, заснованого й очолюваного Лелевелем, а в 1835-1836 рр. спільно з Шимоном Конарським (1808-1839) видавав революційний часопис «*Północ*» («Північ»).

Чинський жив спочатку у Франції, а згодом у Бельгії. Тісна дружба поєднала його з Зоєю-Шарлоттою де Гамон (1806-1854), палкою бельгійською фур'єристкою та феміністкою. В 1837 р. Чинський разом з нею та її чоловіком – італійським художником Жаном-Батістом Гатті (1800-1877) – опублікував у Парижі двотомник «Живописна Росія», де було поєднано різноманітні оповідання з російської історії, доповнені чисельними ілюст-

[1] *Lelewel J.* Histoire de Pologne. Atlas contenant les tableaux chronologiques et genealogiques, et les cartes géographiques de differentes époques. – P.-Lille: La Librairie Polonaise; Vanackere, 1844. – 16 p.
[2] *Zieliński J.* Histoire de Pologne. – P.: J. Barbezat, 1830. – T. 2. – 422 p.

раціями Гатті[1]. Одна з глав цієї книги повністю присвячена українському козацтву[2]. Також екскурси до українського минулого постійно зустрічаються в його «Історії Польщі», опублікованій в Парижі у 1839 р.[3]

В обох згаданих працях Україна та її населення розглядаються як органічні складові Польщі. Приєднання українських земель до Росії, що розпочалося з виступу Хмельницького, «поляка за походженням», на захист соціальних і релігійних прав козаків, вважається Чинським актом протиправним і з історичної точки зору абсурдним[4]. Наукова цінність даних нарисів невисока. Вони здебільшого відбивають політичну ідеологію польських революціонерів другої чверті XIX ст. і створені з пропагандистською метою для популяризації ідей польської еміграції серед західноєвропейського суспільства. В історіописанні Чинського відчувається вплив Лелевеля. В той же час його праці позбавленні того антиросійського забарвлення та негативізму стосовно росіян, який часто проявляється в Лелевеля.

До новаторства Чинського можна віднести те, що він одним з перших дослідників звернувся до історії євреїв у Польському королівстві та Речі Посполитій, в тому числі й на Україні, й присвятив розгляду даного питання кілька праць[5].

У вітчизняному літературознавстві досить добре вивчено творчість представників так званої «української школи» в польській літературі. Як відомо, дехто з них після 1830-го року знайшли свій тимчасовий або постійний осідок у Франції: наприклад, Богдан Залеський (1802-1886), Юліуш Словацький (1809-1849), Вінцентій Поль (1802-1872), вже згадувані Северин Гощинський і Міхал Чайковський. Гадаємо, що до польських письменників-представників «української школи» з повним правом можна віднести й Чинського. В 1836 р. в Парижі був опублікований його історичний роман «Козак», головним персонажем якого був Богдан Хмельницький. Щоправда, варто зауважити, що, як і більшість інших творів Чинського, цей роман було написано французькою[6]. Видатний гетьман України постає у цьому романі вождем не лише українських козаків, а всього знедоленого трудящого люду Речі Посполитої. Французька мова дозволяла поширювати твори по всіх країнах західної культури. Про популярність «Козака» Чинського свідчить той факт, що вже наступного року після виходу його у Франції цей твір було перекладено й видано голландською.

---

[1] *Czyński J.* La Russie pittoresque. Sous la direction de Jean Czynski. Vignettes de J[ean]. B[aptist]. Gatti. – P.: Bureau Central, 1837. – T. 1. – P. 1-192; T. 2. – P. 193-383.

[2] Ibid. – T. 2. – P. 202-207.

[3] *Czyński J.* Histoire de Pologne, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours. – P.: L. F. Hivert, 1839. – 332 p.

[4] Ibid. – P. 198-203; *Czyński J.* La Russie pittoresque... – T. 2. – P. 205, 347.

[5] *Czyński J.* Question des juifs polonaise, envisage comme question européenne. – P.: Guillaumin, 1833. – 30 p.; *Czyński J.* Le réveil d'Israël. Histoire, Statistique, Chronique du jour. Variétés littéraires. Vignettes et Portraits. – P.: Jules Renouard et Compagnie, 1848. – 162 p.; *Czyński J.* Israël en Pologne. Lettres adressées aux archives israélites. – P.: Aux Bureaux des archives israélites, 1861. – 54 p.

[6] *Czyński J.* Le Kosak. Roman historique. – P.: A. Leclaire et C-ie, 1836. – T. 1. – XV+320 p.; *Czyński J.* Le Kosak. Roman historique. – P.: A. Leclaire et C-ie, 1836. – T. 2. – 390 p.

Ще одним франкомовним польським письменником, відзначеним на ниві історіописання, був Кароль Форстер (1800-1879). Емігрувавши після поразки Листопадового повстання до Франції, він став співробітником польського часопису «*La Patrie*» («Батьківщина»), що виходив у Парижі. Форстер швидко зблизився з французькою культурною елітою, просякнутою пропольськими симпатіями. Це дозволило йому використати її творчий потенціал при укладенні історико-поетичного збірника «Стара Польща», що був опублікований в 1836 р.[1] Це гарно ілюстроване видання являє собою поєднання поезій, присвячених найвидатнішим польським діячам, про справи кожного з яких додається біографічний коментар. Вихід у світ цієї публікації яскраво відбивав романтичні тенденції в тодішній літературі, спрямовані на героїзацію історичного минулого.

До роботи над створенням цього збірника долучилися найкращі французькі літератори того часу. Так, славнозвісний «батько мушкетерів» Александр Дюма (1802-1870) склав епічний вірш, присвячений легендарному середньовічному рицарю Завіші Чорному. Теофіль Готьє (1811-1872) присвятив свою поезію Владиславу III Варненчику. Вірш про Костюшка написав поет і драматург Казимир Делавінь (1793-1843), автор революційної пісні «*La Parisienne*» («Парижанка»), яка саме на той момент (з 1830 по 1848 р.) була офіційним гімном Франції.

Серед польських видатних діячів, оспіваних у даному збірнику, найбільше пов'язаний з Україною талановитий полководець князь Костянтин Іванович Острозький. Віршовану легенду про нього було складено письменницею й поетесою Мелані Вальдор (1796-1871). Ця відома в культурних колах жінка, тримала в Парижі літературний салон, завсідниками якого був весь французький мистецький бомонд. Як відомо, вона відзначилася також любовним зв'язком з вищезгаданим Дюма-батьком, а також з італійським політиком Камілло Бенсо ді Кавуром (1810-1861), одним з лідерів італійського об'єднавчого руху. В поетичних рядках Мелані Вальдор князь Острозький постає хоробрим, мудрим і сильним воєначальником, який доблесно веде своє військо до перемоги[2].

Зазначимо також, що віршовану легенду про Михайла Глинського склала ще одна французька письменниця Констанція-Марі де Сальм-Дік (1767-1845). Станіславу Жолкевському присвятила свій твір талановита поетеса Еліза Меркер (1809-1835), яка померла у віці 25-ти років, не дочекавшись виходу цього поетичного збірника. А епічну пісню про Яна Собеського написав поет і публіцист Луї Бельмонте (1799-1879). Сам лише список уславлених авторів «Старої Польщі» засвідчує про неабиякий інтерес до

[1] *Forster Ch*. La vieille Pologne. Album historique et poétique, composé de chants et légends imités du polonaise, ou composes par les plus célebres poëtes français. Orné de 36 dessins, et contenant une introduction et des notices formant un tableau complet de l'histoire de Pologne, depuis l'année 800 jusqu'à 1796. / Raumer Frédéric de. La chute de la Pologne. Traduit de l'allemand par Charles Forster. – P.: Treuttel and Wurtz, Bossange-père, Firmin Didot-frères; Londre: Treuttel et Wurtz; Dresde: Grimmer, 1836. – 266+33 p.

[2] Ibid. – P. 149-154.

польської історії (а в її контексті й української минувшини) в культурному середовищі французького суспільства.

Крім літературної праці Форстер був відомий ще й як перекладач. Зокрема, він переклав французькою з німецької історичну розвідку німецького дослідника Фрідріха-Людвіга-Георга фон Раумера (1781-1873) «Падіння Польщі»[1]. Не обмежуючись журналістською, літературною та перекладацькою роботою, Форстер написав французькою також «Історію Польщі», яка кілька разів перевидавалася[2]. Вагоме місце на сторінках його твору відведено минулому українського (русинського) народу.

Великий вплив на Форстера справили наукові концепції Лелевеля. Зокрема, він повністю сприйняв п'ятискладову періодизацію польської історії, наведену ним. Слідом за визнаним корифеєм, Форстер також наголошує, що сучасна Російська імперія не має практично жодного відношення до імперії русинів Старокиївської доби, ім'я якої вона собі неправомірно взяла. Він занотовує: «Русинська імперія зруйнувалася назавжди зі смертю могутнього князя Ярослава, що мала місце в 1054 р., десь через півтора століття після появи Рюрика на півночі. І зовсім неправі сучасні російські історики, які обстоюють думку начебто монархія Володимира та Ярослава мала б знайти легітимне продовження в царях з дому Романових і Готторпської лінії»[3]. Кілька разів автор підкреслює, що русинів не треба плутати з росіянами-«московитами», бо вони є окремим народом, а їхнє минуле тісно пов'язане з історією поляків.

Як веде далі Форстер, Русь завжди була органічною частиною Польщі. Він наводить середньовічну легенду про меч-щербець короля Болеслава Хороброго та київські Золоті ворота, аргументуючи цим старовинне право польських королів визначати політику Русі[4]. Автор постійно підкреслює це право. Остаточне приєднання руських земель до Польщі відбулося в XIV ст. Втім, у трактуванні Форстера, русини не просто піддані Польщі, а один з визначальних її компонентів. Зауважимо цікаву деталь. Подаючи національний склад Речі Посполитої на 1772 р., історик зазначає, що поляки в ній складали 6 770 000 осіб, русини – 7 520 000, євреї – 2 110 000, литовці – 1 900 000, німці – 1 640 000, московити – 180 000[5]. З цих статистичних даних випливає, що русини були зовсім не чисельною меншиною Речі Посполитої, а найбільшою етнічною спільнотою, яка кількісно перевищувала навіть титульну націю. Зрозуміло, що під русинами треба розуміти сучасних українців і білорусів.

В релігійному відношенні, за даними, наведеними Форстером, Річ Посполиту населяли 8 560 000 римо-католиків, 3 740 000 греко-католиків або уніатів, 3 430 000 православних, 2 150 000 протестантів, 2 110 000 юде-

[1] *Raumer F. de*. La chute de la Pologne. Traduit de l'allemand par Charles Forster. – P.: Imprimerie de Guiraudet et Jouaust, 1837. – 108 p.
[2] *Forster Ch*. Pologne. – P.: Firmin Didot-frères, 1840. – 348 p.; *Forster Ch*. Histoire de Pologne depuis les temps les plus reculés jusqu'à 1840. – P.: Firmin Didot-frères, 1840. – 348 p.
[3] Ibid. – P. 54.
[4] Ibid. – P. 48.
[5] Ibid. – P. 22.

їв, 180 000 старовірів-московитів, 50 000 мусульман[1]. Отже, підданих польського короля, які дотримувалися грецького обряду в богослужінні було ненабагато менше, ніж католиків, до складу яких крім поляків входили також литовці й німці.

Як зауважує Форстер, Русь завжди постачала Польщі видатних державних, культурних і військових діячів. Він згадує поміж них, наприклад, «польського Демосфена» Станіслава Оріховського[2]. В історичних поглядах автора бачимо романтичну ідеалізацію козацтва. Форстер підкреслює важливу, а подекуди й головну роль, яку відігравали козаки в польській історії. Він зазначає успіхи козацької зброї в багатьох битвах польських військ, а також під мурами Москви та Константинополя. Вдале завершення московської кампанії 1618 р. королевича Владислава, на думку Форстера, було визначено підтримкою козаків Сагайдачного. «Окремі невдачі, найсуворіша зима, нестача харчів – все це призвело до зневіри військ, коли прибуття козацького гетьмана Конашевича знову підняло їхній моральний дух», – читаємо в зазначеному творі[3].

Істориком-письменником був створений також романтизований образ засновника славетного запорозького козацтва Остафія Дашкевича. За свідченнями Форстера, той був кріпаком (*le serf*) або кметом (*le cméton*) князя Костянтина Острозького. Виходець з простонароддя, він здобув собі славу та повагу «жвавим розумом і сміливістю», почав формувати з козаків організовані загони, які переможно водив у походи проти московитів, турків і татар. Вдячний король Сигізмунд I надав йому Черкаське староство й часто дослухався до його мудрих порад[4].

Не відчуває відрази автор і до постаті головного призвідця руйнації Польщі Богдана Хмельницького. Більше того, Форстер наголошує на тому, що поляки самі були винні у вибуху козацького повстання, зневажаючи цих хоробрих воїнів, їхню віру та давні права. Він повністю виправдовує повстанців, зауважуючи, що за вірну й віддану службу на користь Речі Посполитої, за яку козаки нещадно проливали свою кров, вони отримали лише зневагу та приниження, а їхнього вождя Павлюка, котрий намагався боронити права свого народу, було страчено разом з найближчими соратниками, незважаючи на обіцянку зберегти життя. Тож польська влада сама винна в тому, що перетворила своїх надійних оборонців на найлютіших ворогів. Як зазначає далі Форстер, цими обставинами вдало скористався хитрий московський цар, привернувши козаків на свій бік. «З тих пір надійний щит, котрий захищав Польщу зі сходу, був назавжди втрачений для неї», – резюмує історик[5]. З жалем відзначає Форстер невдачу намірів Виговського укласти вигідний для Польщі та Русі альянс у Гадячі в 1658 р.[6]

---

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 42.
[3] Ibid. – P. 111.
[4] Ibid. – P. 93.
[5] Ibid. – P. 116.
[6] Ibid. – P. 118.

Автор яскраво змальовує, як відірвана від Польщі Україна все більше занепадала й нищилася у вирі громадянської війни, до якої активно включилися Московія й Туреччина. Незважаючи на прагнення Мазепи відродити колишню велич козацької держави, остаточну крапку на автономних правах України було поставлено героєм Полтави Петром I[1]. Віднині козаки, як зауважує Форстер, перетворилися на безправних виконавців царської волі. Це було чітко продемонстровано в 1768 р., коли Росія нацькувала на Польщу «орди гайдамаків і запорозьких козаків», які тероризували країну, вбиваючи та спалюючи всіх і вся[2]. Таким чином, мудра й підступна Катерина II готувала грунт для майбутнього знищення Речі Посполитої.

Романтичний світогляд Форстера проявляється в замилуванні ідеями народності. Дуже багато місця автор приділяє для наведення фольклорних та етнографічних матеріалів. Здебільшого вони мають польський характер, але значна їх частина пов'язана з усною народною творчістю, звичаями й традиціями русинів. Так, говорячи про музичну творчість народу Русі, історик зауважує популярність коломийок (*kolomejka*), зазначаючи, що ця назва походить від міста Коломиї. На Різдво поляки й русини співають колядки (*kolenda*). А ось думи (*dumki*) є виключно українського походження. В якості одного з кращих пісенних зразків українського фольклору автор наводить переклад пісні про чайку, супроводжуючи її наступним коментарем, який ми дозволимо собі тут навести: «Поміж дум є одна – «Чайка» («*Tchaïka*»), котра є найвизначнішою серед інших своєю ніжністю та сумом, які наклали на неї глибокий відбиток. Вона має походити з доби, коли розтерзана та розшматована могутніми сусідами Україна, закінчила тим, що потрапила під ярмо Росії. Переможений народ, котрий щойно побачив загибель своєї молодої еліти, порівнює себе з чайкою, своєрідним птахом, жалібний крик якого змушує часто засмутитися думкам подорожніх, що мандрують безмежними степами Південної Росії»[3].

Говорячи про народні вірування, Форстер наводить ворожіння, яке використовують молоді русинки на день Святого Андрія. Варто звернути увагу, що текст його латиницею автор наводить повністю по-українськи, а потім додає французький переклад[4].

Swiaty Andréiu! (Святий Андрію!)
Jan a tebé lon siéiu (Я на тебе льон сію),
Daj mené znaty (Дай мені знати)
Z kim budy zberaty (З ким буду збирати).

У своєму творі Форстер також торкається розгляду весільних і поховальних русинських звичаїв та обрядів. Зокрема, говорячи про поховальні традиції козаків, він відзначає, що ті, зазвичай, садили поряд з могилою

[1] Ibid. – P. 131.
[2] Ibid. – P. 141.
[3] Ibid. – P. 244.
[4] Ibid. – P. 248-249.

(*mogila*) кущ калини (*kalina*), вірячи, що пташки, які гніздитимуться тут, приноситимуть померлим новини про їхніх близьких[1].

Твори Форстера яскраво презентують посилення тенденцій романтизму в історіописанні. В його доробку можна побачити героїзацію минулого, замилування народною творчістю, акцентуацію шляхетних якостей дійових осіб. Автор вірив у швидке відродження оновленої Речі Посполитої, де щасливо житимуть поляки, литовці та русини. Адже цей останній період своєї історії він, подібно до Лелевеля, називав «Польща, що відроджується». Хоча творчість Форстера має переважно мистецьку цінність, вона мала важливе значення для розвитку французького українознавства, оскільки привертала до минулого України увагу культурної еліти Франції.

Між іншим, в 1849 р. польська еміграційна громада у Парижі намагалася налагодити випуск журналу «*Le Kozak*» («Козак»), однак вихід цього періодичного видання обмежився тільки випуском одного номеру[2].

Серед польських еміграційних авторів, що створювали франкомовні «Історії Польщі» треба згадати також Леонарда Ходзька, про якого вже йшлося вище. Цей видатний культурний і політичний діяч польської еміграції впродовж кількох десятиріч патронував видання франкомовної друкованої продукції, покликаної захищати національні інтереси Польщі. Він і сам став автором багатьох популярних франкомовних праць з польської історії. Серед них найбільшою популярністю користувалася «Ілюстована історія Польщі», яка охоплювала період з кінця XVII ст. і до актуального автору часу. Дана праця була створена наприкінці 1830-х рр. і багато разів перевидавалася під дещо видозміненими назвами[3].

Найтіснішу пов'язаність з українською минувшиною козацької доби має відображення на сторінках «Ілюстованої історії Польщі» подій Північної війни на теренах України та діяльності Мазепи, який постає тут в якості останнього видатного очільника козаків. Торкаючись постаті останнього, автор в цілому переказує популярну на заході амурну історію початку політичної кар'єри Мазепи, наведену свого часу Вольтером, доповнюючи її певними деталями. «Народившись на Поділлі, – пише про гетьмана Ходзько, – він був ще зовсім юним прийнятий до пажів польського короля Яна-Казимира. Став коханцем дружини воєводи Мартина Контського, великого коронного генерала артилерії. Кохання прекрасного пажа було щасливим і спокійним певний час, доки зневаженого чоловіка не було попереджено й той не задумав жорстоко помститися. Мазепу було схоплено й затримано,

[1] Ibid. – P. 251.
[2] *Борщак І*. Україна в літературі Західної Європи... – С. 136.
[3] *Chodzko L*. La Pologne illustrée. – P.: Bureau Central, 1841. – 472 p.; *Chodzko L*. La Pologne historique, littéraire, monumentale et illustrée ou scènes historique, monuments, médailles, costumes, armes, portraits, esquisses biographiques, éphémérides, sites pittoresques, chateaux, édifices, églises, monastères, cultes religieux, curiosités naturelles, peinture de moeurs, coutumes, cérémonies civiles, militaries et religieuses, danses, contes, légendes, traditions populaires, impressions de voyages, géographie, statistique, commerce, littérature, poésie, beaux-arts, théatre, musique. – P.: Bureau Central, 1846-1847. – 472 p.; *Chodzko L*. Histoire populaire de la Pologne. – P.: Collection Georges Barba, 1864. – 396 p.

спочатку побито батогами, потім облито смолою й виваляно в пуху та посаджено на спину дикого коня обличчям до хвоста й пущено дику тварину на волю»[1]. Польський історик згадує також вольтерівську історію про особистий конфлікт між Петром І і гетьманом, коли сп'янілий цар загрожував Мазепі посадити на палю за протидію своїм намірам дисциплінувати козаків[2]. Саме ця образа, на думку автора, й зумовила остаточний розрив гетьмана з Петром І. Як зауважує далі Ходзько, прагнучи реалізації своїх намірів, спрямованих на звільнення України від тиранії московитів, Мазепа намагався спертися на союз з Лещинським, з яким зав'язав таємне листування[3]. Це могло свідчити про бажання гетьмана відновити традиційний і взаємовигідний союз між Польщею й козаками. Повна катастрофа державотворчих планів Мазепи і гірке розчарування зумовили його швидку смерть у Бендерах, яку Ходзько датує 2 жовтня 1709 р.[4]

Написана на основі раніше сторених праць й опублікована в 1863 р. Ходзьком «Популярна історія Польщі» витримала 14 перевидань і розійшлася загальним накладом в 112 000 примірників. Ця книга використовувалася в якості підручника для дітей польських емігрантів у Франції. Момент виходу в світ даного твору є цілком очевидним: в 1863-1864 рр. вся Європа, а особливо Франція з її багатотисячною польською діаспорою, слідкували за перебігом польського повстання в Росії. Саме цим і пояснювався шалений попит на написану Ходзьком книгу.

Як і в інших подібних виданнях, історії козацької України тут відведено вагоме місце. Втім, сама концепція цього твору, як і попередніх, є фактично запозиченням ідей свого учителя Лелевеля. Одразу кидається у вічі антиросійське спрямування цього видання. Автор доводить, що росіяни, яких він, подібно до свого наставника, іменує анахронічним терміном «московити», – це неслов'янська, азійська нація. Протягом століть надійним бар'єром, який захищав Європу від московських орд, була Польща. Історик весь час підкреслює, що дієву підтримку його батьківщині в скрутні моменти постійно надавала Франція. Ходзько зазначає, що саме з теренів Росії до Європи приходили жорстокі війська Аттіли, Чінгісхана, Батия, Тамерлана, а також російських володарів – Івана Грозного, Петра І, Павла І, Олександра І, Миколи І і нинішнього царя Олександра ІІ[5].

Козаків Ходзько, подібно до Лелевеля, називає представниками народу Рутенії. Як можна побачити, використання цього малопоширеного доти у французькій літературі терміну дозволяло польським авторам відмежувати українців-рутенів від росіян і підкреслити їхню відмінність. Офіційна

---

[1] *Chodzko L*. La Pologne illustrée… – P. 99-100; *Chodzko L*. La Pologne historique… – P. 99-100; *Chodzko L*. Histoire populaire de la Pologne… – P. 250.
[2] *Chodzko L*. La Pologne illustrée… – P. 100; *Chodzko L*. La Pologne historique… – P. 100; *Chodzko L*. Histoire populaire de la Pologne… – P. 250.
[3] *Chodzko L*. La Pologne illustrée… – P. 100; *Chodzko L*. La Pologne historique… – P. 100; *Chodzko L*. Histoire populaire de la Pologne… – P. 250-251.
[4] *Chodzko L*. La Pologne illustrée… – P. 101; *Chodzko L*. La Pologne historique… – P. 101; *Chodzko L*. Histoire populaire de la Pologne… – P. 252.
[5] *Chodzko L*. Histoire populaire de la Pologne… – P. 96, 392.

російська термінологія визнавала українців частиною єдиної російської народності й іменувала «малоросіянами». Така ідентифікація дозволяла Росії доводити історичність своїх прав на володіння колишніми теренами Старокиївської держави, а згодом «країни козаків» – теперішньої Малоросії. В той же час згадані закордонні польські історики прагнули довести, що рутени – це абсолютно відмінний від росіян-«московитів» народ, споріднений з поляками. Столиця Рутенії Київ, за словами Ходзька, «місто завжди польське»[1].

У своїй «Популярній історії Польщі» Ходзько зауважує, що русини-рутени мали свою славетну державу задовго до утворення Москви й лише через багато століть Московія узурпувала всю історію Русі та й саме її ім'я. Історик занотовує: «Цією епохою [йдеться про XII ст. – Є. Л.] датуються витоки Московії, чужородної, як ми це бачили, слов'янам і, як наслідок, європейській системі. Це та сама Московія, яка з часів Петра I взяла свавільно й брехливо назву Всеросійської імперії!»[2].

Ходзько зазначає, що протягом довгого часу козаки були вірною та надійною підмогою Речі Посполитої, поки конфесійні та суспільні чвари не розсварили рутенів і поляків. В потужному виступі козаків під проводом Хмельницького проти Польщі, внаслідок якого Україна відкололася і відійшла до Росії, Ходзько знов-таки вбачає «руку Москви». Хмельниччину історик подає як внутрішній конфлікт у Речі Посполитій, що вибухнув на соціальному й релігійному грунті. Причини цього вибуху автор пояснює досить просто: «Богдан Хмельницький, вождь козаків, не знайшовши управи на кількох польських сеньйорів і користуючись міжкоролів'ям, повів козаків у серпні 1648 р. до серця Польщі. Він розправлявся зі шляхтою, але турбувався про селян»[3].

Зі слів Ходзька випливає, що повстання Хмельницького могло б закінчитися, подібно до багатьох виступів козаків, домовленостями між урядом і повстанцями. Однак дві потужні сили роздмухували цей вогонь, який охопив і ледь не знищив всю країну. Однією з них був уряд хитрого й підступного царя Олексія Михайловича, який, спекулюючи релігійним чинником, нацьковував недалекоглядного гетьмана на свою ж батьківщину – Річ Посполиту. Іншою визначальною силою, зацікавленою в ескалації конфлікту, була магнатерія, яка боялася втратити свої величезні маєтки в Україні. Отже, головну відповідальність за руйнування Речі Посполитої в середині XVII ст., автор, що стояв на революційно-демократичних позиціях, покладає на велику шляхту й московський царизм. В той же час історик зазначає, що Хмельницький зробив фатальну для козацької країни помилку, коли в 1654 р. «необачно уклав альянс з царем»[4].

Ходзько постійно підкреслює цивілізаторський вплив Польщі на рутенських землях. Два найвидатніших козацьких гетьмана – Хмельницький і

[1] Ibid. – P. 192.
[2] Ibid. – P. 91.
[3] Ibid. – P. 169; *Chodzko L*. Histoire de Pologne. – P.: Gustave Barba, 1864. – 96 p. – P. 51.
[4] *Chodzko L*. Histoire populaire de la Pologne… – P. 171; *Chodzko L*. Histoire de Pologne… – P. 51.

Мазепа – були вихована в польській культурі. Солідаризуючись з Лелевелем, Ходзько наголошує на тому, що з поразкою державницьких змагань Мазепи в 1708-1709 рр. Україна фактично втратила решки своєї автономії.

Як випливає з ідей твору, єдина можливість для народу Рутенії відродити свої національні права полягає у їхньому приєднанні до братнього польського народу й спільній боротьбі за своє визволення та відродження втраченої державності. В оновленій Речі Посполитій мають бути враховані інтереси всіх трьох основних націй: поляків, литовців і рутенів.

Цікаво відзначити, що у своїй «Історії Польщі» Ходзько наводить історичну карту Східної Європи станом на 1772 р. Вона дозволяє доволі чітко побачити обриси провінцій Речі Посполитої та Російської імперії, хоча межі їх і не окреслені точно. Україна в тогочасному розумінні – це єдина провінція, що належала одночасно обом державам. На заході вона межує з польськими Поділлям та Волинню, а на півночі – з Південним Поліссям. В імперії Романових вона торкається Малоросії, Нової Сербії та Дніпровських степів. Проте кидається у вічі, що всі землі, що входять до України в теперішньому розумінні, на карті в книзі Ходзька позначені, як територія заселена єдиним народом – південноросами (*les Russiens du Midi*). Ці терени простяглися від західних схилів Угорських Карпат до рівнин Великоросії на сході.

Ще однією цікавою в історіографічному плані працею, виданою в 1863 р., стала книга Владислава Міцкевича «Польща та її південні провінції: рукопис одного українця»[1].

Хоча цей політичний трактат розглядає сучасне політичне, соціально-економічне, культурне та релігійне становище колишніх південних провінцій Речі Посполитої (автор в основному згадує про три з них «Волинь, Поділля та Україну», вочевидь, не бажаючи дратувати Австрію згадками про Галичину), значне місце в ньому посідає обгрунтування історичних прав Польщі на володіння зазначеними територіями. Тут наводяться аргументи законності польської влади на землях Південної Русі, починаючи з княжої доби. В цілому замальовується ідилічна картина взаємин поляків з русинами-рутенами до останніх днів існування польської державності. На думку автора, якщо конфлікти між цими націями й існували, вони носили виключно характер внутрішніх чвар або зовнішніх провокацій. Прикладом останніх може бути Коліївщина (*Koliszczyzna*), назву якої в творі для кращого розуміння французьким читачем продубльовано поняттям «Жакерія»[2].

Відчувається дуже гарне знання Владиславом Міцкевичем української історії, факти з якої він щедро черпає для підтвердження своєї концепції. Цікаво, що він вкотре підіймає питання про правомірність використання Московією терміну «Русь». Автор підкреслює, що столицею Русі-Рутенії завжди був Київ. Він зауважує, що «московити, гидують називатися своїм первісним назвиськом «москалі» (*Moskale*) і за будь-яку ціну прагнуть

[1] *Mickiewicz L*. La Pologne et ses provinces méridionales: manuscrit d'un Ukrainien. – P.: E. Dentu, 1863. – XXIII+167 p.
[2] Ibid. – P. 44.

іменуватися «росіянами»»[1]. Цікаво, що для того, щоб не вводити в оману франкомовного читача, термін «Русь» тут всюди позначено як «*la Roussie*» й це відмежовує його від вже вкоріненого у свідомості поняття «*la Russie*» – Росія. Відповідно, русини тут іменуються поняттям «*les Roussiens*», що відрізняє їх від росіян – «*les Russes*».

Трактат завершується досить прогнозованим висновком про те, що політичне майбутнє русинських-рутенських земель може бути лише в спільній з поляками державі, а самі русини-рутени є спорідненим з останніми народом, котрий не має нічого спільного з московитами. «Отже, – читаємо в творі, – таким чином Московія не має і не може мати нічого спільного з Руссю (Рутенією)… Більше того московська цивілізація докорінно відрізняється від цивілізації полоно-русинської. Московський народ є амальгамою фінської й татарської раси. Русинський народ є слов'янським за кров'ю і, як наслідок, формує те ж саме національне тіло, що й народ мазовецький»[2].

Звичайно, згаданий щойно твір є не науковим дослідженням, а зразком політичної пропаганди. Однак, попри все, праці такого характеру привертали увагу читацької публіки до проблем України та її історичного минулого.

Відмітимо, що дуже схожі ідеї висвітлюються в короткій «Нотатці про Русь Польську та Русь Московську» (1859), де, зокрема, зазначається: «Отже, існує дві Русі: Русь Московська, що амальгамувалася впродовж століть з Московією, та Русь Польська, інтегрована частина Польщі, які, відрізняючись між собою звичаями, наріччям, господарством, звичками своїх мешканців, і навіть часом свого незалежного існування, поєднуються між собою хіба що традиційною ненавистю одне до одного. Ще сьогодні руські селяни в Польщі ненавидять московитів і не називають їх інакше, як їхнім справжнім іменем – Москалі (*Moskali*)»[3]. Поміж іншим, в цій «Нотатці» наведено також тексти документів 1764 р. про визнання урядом останнього короля Речі Посполитої за Катериною II титулу імператриці всеросійської[4].

Говорячи про франкомовні козакознавчі праці Владислава Міцкевича, нагадаємо, що саме він здійснив французький переклад «Повістей козацьких» Чайковського, а також написав до них «Нотатку про козацький народ», де кортко подавалася історія козацтва від його зародження до сучасності. Між іншим, в цій «Нотатці» він подає цікаві відомості про сучасних козаків, нащадків-запорожців, що залишилися на теренах Порти. Міцкевич повідомляє, як «один поляк-вигнанець зустрів в 1830-х рр. банду цих козаків і був обраний її отаманом. Взимку вони грабували росіян під турецькими

[1] Ibid. – P. 107.
[2] Ibid. – P. 135.
[3] *Note sur la Russie Polonaise et la Russie Moscovite* // La deffaicte des Tartares et Tvrcs faicte par le Seigneur Iean Zamoïsky chancelier et capitaine général de la covronne de Pologne avec le nombre des capitaines et soldats morts ivsqves av nombre de septante cinq mil hommes, assemblez povr ravager le royavme de Pologne sovbs la condvite de Begliarbé Bassa: Nouvelle édition avec notes et à laquelle on a ajouté Le discovrs de Iean Zamoïsky tenv à la diète de Varsovie en 1590 et la réponse de Sigismond III tradvits pour la première fois en francois. (Avec un avant-propos par Charles Sienkiewicz). – P.: J. Techener, 1859. – XVIII+74 p. – P. 67.
[4] Ibid. – P. 69-73.

прапорами, а влітку грабували вже турків під російськими»[1]. Як веде далі автор, згаданий поляк керував турецькими козаками шість років, а згодом, побоюючись їхнього обурення, яке він раніше вправно перекидав на єврейських управителів, втік до Франції[2].

Відзначимо також ще одну працю, що походила з польського табору, пропагувала ідеї польської політичної еміграції і зачіпала історію України. Мова йде про твір військового і публіциста Юзефа Танського (1805-1888) «Польща перед Європою», виданий у Парижі в 1862 р.[3] Між іншим, в роки Кримської війни Танський перебував при головному штабі французького експедиційного корпусу, де керував відділом кореспонденції. Про цю війну він також згадує в своєму творі.

Автор, як і інші його земляки-вигнанці, запевняє західне суспільство, що для утвердження в Європі миру та рівноваги конче необхідне відродження незалежної Польщі[4], котра могла б стримувати натиск російського царизму зі сходу, стосовно якого він пише: «Царизм має азіатське походження і вдало не зміг би бути наслідуваний жодною європейською державою, інакше як шляхом деспотизму чи подібного ж роду тиранії її правителів»[5]. Танський оголошує російських царів прямими спадкоємцями татарських ханів[6]. На його думку, саме татари передали московитам своє варварство та деспотизм[7].

Польський публіцист наголошує, що «всеросійськість» влади московських царів завжди була блефом. «Дійсно, – занотовує він, – коли великі князі московські взяли титул царів, а згодом і імператорів всеросійських, вони поширювали своє домінування лише на Центральну Русь, яку називають ще Чорною Руссю, тоді як поляки володіли Червоною Руссю, Білою Руссю та Малою Руссю. Червона Русь не складає частини й сьогоднішньої Росії, володіти якою та дуже прагнула. Австрія отримала цю землю при першому поділі Польщі, утримала за собою й дала їй назву Галичини»[8]. Цікава деталь, на відміну від французьких авторів XVI-XVIII ст., які називали Чорною Руссю південноруські землі, тобто терени теперішньої України, Танський використовує це поняття у відмінному значенні – володіння Московії. Говорячи в іншому місці про Україну, він знову-таки підкреслює, що «Україна й Галичина – найпрекрасніші й найбагатші польські провінції»[9].

В зазначених творах кінця 1850-х – 1860-х рр. виразно відчувається вплив історичних концепцій Духінського.

Актуалізація польського питання в міжнародній політиці зумовлювала велику цікавість французького суспільства до полонознавчих дослі-

---

[1] *Czajkowski M.* Contes cosaques, par Michel Czaykowski, aujourd'hui Sadyk-Pacha… – P. XIX-XX.
[2] Ibid. – P. XX.
[3] *Tański J.* La Pologne devant l'Europe. – P.: Librairie de Poulet-Malassis, 1861-1862. – 180 p.
[4] Ibid. – P. 62-63.
[5] Ibid. – P. 65.
[6] Ibid. – P. 66.
[7] Ibid. – P. 37.
[8] Ibid. – P. 36.
[9] Ibid. – P. 30.

джень. В період 1830-1860-х рр. було створено кілька великих узагальнюючих нарисів польської історії, написаних або французькими авторами в співавторстві з поляками, або ж французами, що перебували під значним польським впливом. Так, наприклад, в ролі співавтора (чи, скоріше, редактора) «Історії Польщі» вищезгаданого Чинського, виданої в 1839 р., виступав історик Віктор Боро (1804-після 1875). Одним з перших французьких авторів узагальнюючих історичних праць стосовно Польщі, котрий відгукнувся на події 1830-1831 рр., був Альбер-Шарль-Фредерик Файо (1797-1861), що написав в 1831 р. тритомну «Історію Польщі від її початків до 1831 р.»[1]. Цей нарис згодом перевидавався. Ще одним творцем популярних історичних нарисів про Польщу став католицький богослов та історик Жуль Лакруа де Марле (?-1850), у творчому активі якого була також і «Історія Росії»[2].

Звичайно, події, що мали місце на землях теперішньої Україні, насамперед «війна з козаками» в 1648-1654 рр. і різня 1768-го, постійно згадувалися на сторінках цих видань. Французькі автори зазначали, що з доби Хмельниччини чітко позначився занепад Речі Посполитої, котрий трохи більше, ніж за століття призвів цю велику та квітучу державу до повного руйнування. Симпатії французів майже цілковито були на польському боці. Новизна в цих працях практично непомітна, оскільки майже весь історичний фактаж французькі творці «Історій Польщі» запозичували у польських франкомовних авторів. Тож ці твори являють собою переважно історіографічний інтерес, як зразки зацікавлення польською минувшиною французьким суспільством і ступенем впливу польської історіографії щодо своєї країни на науковців Франції.

Одним з найяскравіших прикладів відображення ідей польської еміграційної історіографії в «Історіях Польщі», створених французами, можуть слугувати праці Шарля-Франсуа Шеве (1813-1875), створені на початку 1860-х рр. В творах цього автора можна побачити вплив поглядів Лелевеля, Духінського та Міцкевича, рецепцію структури оглядових нарисів Леонарда Ходзька та Форстера. Подібно до більшості польських авторів, Шеве підкреслює тезу, що русини, тобто корінне населення Русі, більшою частиною якої володіла Польща, не мають відношення до росіян-московитів, а є народом близьким до поляків і утворював разом з ними єдину державу. Французький історик зазначає, що ім'я Русі було узурповане без жодного на те права московськими царями, а титул «всеросійської» імператриці польським урядом було визнано тільки в 1764 р., на фоні цілковитого занепаду Речі Посполитої[3]. Хмельниччина тут подається виключно як внутрішній конфлікт, роздмухуваний московитами, на одному боці якого Польща, а на

[1] *Fayot A.-Ch.-F.* Histoire de Pologne, depuis son origine jusqu'en 1831, dédiée au general Lafayette. – P.: A. Belin, Audin, Hocquart, 1832. – T. 1. – 216 p.; T. 2. – 213 p.; T. 3. – 216 p.

[2] *Lacroix de Marlès J.* Histoire de Pologne. – P.: A. Mame, 1846. – 240 p.; *Lacroix de Marlès J.* Histoire de Pologne. – P.: A. Mame et Fils, 1876. – 159 p.; *Lacroix de Marlès J.* Histoire de Russie depuis l'origine de la monarchie jusqu'à nos jours. – P.: A. Mame et C-ie, 1860. – 187 p.

[3] *Chevé Ch.-F.* La Pologne: sa constitution, son histoire, et ses demembrements. – P.: Debuisson, 1861. – 191 p. – P. 5, 13-14; *Chevé Ch.-F.* Histoire complete de la Pologne depuis ses premières origines jusqu'à nos jours. – P.: Ch. Bleriot, 1863. – T. 1. – LXVIII+264 p. – P. XIII.

іншому – вірні їй колись козаки під проводом ображеного амбіційного «польського шляхтича» Хмельницького[1]. Говорячи про звірства запорожців і гайдамаків в Україні проти поляків, євреїв та уніатів у 1768 р., Шеве підкреслює, що ця агресія була спровокована таємним наказом Катерини II і наводить уривок тексту з цього апокрифічного документу[2]. Автор не забуває саркастично відзначити, що в подяку за цю «блискучу службу» лицемірна цариця жорстоко придушила гайдамацький рух, а Січ зруйнувала в 1775 р.[3] Прикметно те, що французький автор обстоює тезу про природну любов українців до своєї вітчизни Речі Посполитої, зразком чого є пророцтва козака Вернигори про неминуче відродження Польщі, з наведення яких Шеве розпочинає другий том своєї «Повної історії Польщі від перших витоків до наших днів»[4].

Найяскравішою постаттю в середовищі польської революційної еміграції в Парижі, безперечно, був Адам Міцкевич. Його треба визнати одним з найпалкіших проповідників ідей національного визволення Польщі й одним з найвідоміших представників романтизму в польській літературі. Виїхавши за межі Російської імперії ще в 1829 р., він з 1832 р. осів у Парижі, місці найбільшого зосередження польської революційної еміграції. Згадаймо, що тут на той час вже проживали, наприклад, Лелевель і Ходзько, добре знайомі Міцкевичу ще по Віленському університету.

Хоча Міцкевич відомий широкому загалу насамперед як поет, а не як професійний дослідник минулого, треба зазначити, що він серйозно займався історичними студіями. Зокрема, його перу належить наукова розвідка, присвячена становленню польської державності, перекладена французькою й опублікована після смерті автора його сином Владиславом. В даній роботі дослідник не обходить увагою й формування Давньоруської держави[5]. Історичні погляди Міцкевича досліджувалися польськими, французькими та іншими дослідниками[6]. Безумовно, в цих поглядах відбився

---

[1] *Chevé Ch.-F.* Histoire complete de la Pologne depuis ses premières origines jusqu'à nos jours. – P.: Ch. Bleriot, 1863. – T. 2. – XXIV+371 p. – P.105-108.
[2] Ibid. – P. 183.
[3] Ibid. – P. 183-185.
[4] Ibid. – P. V-VIII, 184-185.
[5] *Mickiewicz A.* Les premiers siècles de l'histoire de Pologne. Traduit du polonaise par les fils de l'auteur sur la manuscript inédit. – P.: Librairie du Luxembourg, 1868. - XV+178 p.
[6] *Maslowski M.* Mickiewicz et l'Europe // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe / Sous la direction de François-Xavier Coquin et Michel Maslowski. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 16-25; *Coquin F.-X.* Un regard sur Mickiewicz // Le verbe et l'histoire… – P. 26-35; *Kloczowski J.* Adam Mickiewicz, l'héritier des cultures de l'Europe du Centre-Est // Le verbe et l'histoire… – P. 41-44; *Beauvois D.* Entre l'Europe de la culture et l'Europe des polices: Adam Mickiewicz, étudiant à Vilna // Le verbe et l'histoire… – P. 45-57; *Boulakhovskaïa J.* Mickiewicz et l'Ukraine // Le verbe et l'histoire… – P. 92-95; *Maslowski M.* La synthèse religieuse de Mickiewicz // Le verbe et l'histoire… – P. 150-165; *Dernalowicz M.* La slavophilie avant les cours de Mickiewicz au Collège de France // Le verbe et l'histoire… – P. 166-171; *Walicki A.* La philosophie de l'Histoire d'Adam Mickiewicz // Le verbe et l'histoire… – P. 172-187; *Stefanowska Z.* Mickiewicz, critique et historien d'art // Le verbe et l'histoire… – P. 195-203; *Le Guillou L.* Mickiewicz, Lamennais et Michelet // Le verbe et l'histoire… – P. 216-221; *Вервес Г. Д.* Адам Міцкевич. Життя і творчість. – К.: «Дніпро», 1979. – 140 с.

вплив Лелевеля. В той же час поет мав своє оригінальне бачення історії, що докорінним чином відрізнялося від візій минулого інших авторів. Головним каталізатором розвитку історії кожної країни він вважав національний дух, пробудження якого наділяє представників певної нації надзвичайною творчою енергією.

Просякнутий ідеями польського месіанізму, Міцкевич вирів у майбутнє визволення слов'янських народів, провідну роль у цьому процесі мала відіграти його батьківщина. Страждання Польщі він уподібнював до мук Христових, наслідком яких неодмінно мало стати воскресіння. Давно відзначено, що ці месіаністичні ідеї, сформульовані у «Книзі народу польського та польського пілігримства», значної мірою стали поштовхом для ідеології Кирило-Мефодіївського товариства, де місце польського месіанізму зайняв месіанізм український.

Україна посідала другорядне місце у панславістичному світогляді Міцкевича. До трійці найважливіших слов'янських націй він відносив поляків, чехів і росіян, яким приділяв найбільшу увагу, ставлячи на перше місце, звичайно ж, своїх земляків. Йому надзвичайно імпонувала легенда про трьох видатних пращурів цих народів – Леха, Чеха та Руса. Він не раз звертався до неї у своїй творчості[1].

Втім, реалізацію польської месіаністичної ідеї Міцкевич доволі сильно узалежнював від підтримки Франції. «Росія не зможе ніколи скинути свого ярма без Польщі. Польща й Росія потребують Богемії, а ми всі, ми всі потребуємо Франції. Нічого не буде зроблено без Франції» – відзначав поет[2]. Не будучи русофобом, Міцкевич зневажав російський царизм, деспотію азіатського типу на чолі з німцями. Звертаючись до французької аудиторії, він наголошував, що Франція має бути сильною, якщо не хоче знову «побачити козаків у Парижі»[3]. Він публічно закликав французів готуватися до нових війн з царизмом, не довіряти миротворчим закликам Росії, підкреслюючи, що колись таку помилку зробила Польща, за що й була жорстоко покарана, втративши свою незалежність[4].

Побіжно зазначимо, що Міцкевич повністю сприймав на віру «заповіт Петра Великого», згаданий свого часу Лезюром, і навіть наводив його текст[5]. Як відомо, поет-революціонер не лише теоретизував стосовно протистояння з російським самодержавством. В 1855 р. в розпал Кримської війни він виїхав до Константинополя, щоб особисто взяти участь у боротьбі з царизмом за визволення Польщі. Тут він заразився холерою й помер.

В той же час не можна сказати, що в своїх дослідженнях і творчості Міцкевич цілковито ігнорував українську культуру та минувшину. Можна

---

[1] *Mickiewicz A*. Les Slaves. Cours professé au Collège de France. – P.: Bourgogne et Martinet, 1849. – T. 1. – IV+419 p. – P. 117; *Mickiewicz A*. L'église officielle et le messianisme. – P.: Bourgogne et Martinet, 1845. – Partie I. – XII+504 p. – P. 483, 501.

[2] *Mickiewicz A*. L'église et le Messie. – P.: Bourgogne et Martinet, 1845. – Partie II. – XV+304 p. – P. 175.

[3] Ibid. – P. 134.

[4] Ibid. – P. 134-135.

[5] *Mickiewicz A*. Les Slaves. Cours professé au Collège de France... – T. 2. – P. 412-413.

згадати, що в 1825 р. поет особисто відвідав Україну, побувавши в Харкові, Одесі та Криму. Ці мандрівки надихнули митця на створення, зокрема, ліричних «Кримських сонетів».

Якщо торкнутися франкомовного українознавчого доробку Міцкевича, треба зауважити, що його представляють головним чином курси лекцій з історії літератур слов'янських народів, створені поетом під час викладання у паризькому Колеж де Франс, де він став першим професором слов'янської словесності. Ми намагалися реконструювати уявлення цього діяча про минуле України козацької доби на підставі розрізнених згадок про це у його лекційних виступах. Конспекти лекцій з історії слов'янських літератур, прочитаних Міцкевичем у Колеж де Франс на початку 1840-х рр., були згодом опубліковані в якості окремих книг. Серед них треба виділити тритомник «Слов'яни», а також релігійно-філософські трактати «Офіційна церква та месіанізм» і «Церква і Месія». Останні твори несуть на собі досить сильний відбиток містично-християнських ідей Анджея Товянського (1799-1878) про месіаністичну роль Польщі. В 1845 р. саме через пропаганду товянізму викладання курсу історії слов'янських літератур Міцкевичем в Колеж де Франс було призупинене.

Як викладач історії слов'янської словесності, Міцкевич час від часу звертається до творчості «українських письменників», однак під цим поняттям він розуміє поляків, представників так званої «української школи». Як вже зазначалося, багато з них жили тоді у Парижі й багатьох з них поет знав особисто, зокрема, Богдана Залеського, Юліуша Словацького, Міхала Чайковського, Вінцентія Поля. Головними героями цих літераторів були, як правило, українські козаки.

Серед згаданих авторів Міцкевич найбільше вирізняв творчість Залеського, якого називав талановитим «українським поетом», «найвеличнішим з усіх слов'янських письменників»[1]. У своїх лекціях Міцкевич неодноразово цитував твір цього автора «Дух степу» й порівнював його з творами інших польських письменників[2]. Іншими письменниками-«українцями», до аналізу творів яких звертався поет у своєму лекційному курсі, були одні з перших зачинателів польського романтизму Антоній Мальчевський (1793-1826) з його поемою «Марія. Повість українська» та Северин Гощинський (1801-1876), автор поетичної повісті «Канівський замок»[3].

Сюжет останнього твору був значною мірою побудований на реальних подіях: бойових діях гайдамаків під Каневом в 1768 р. В образі козака Небаби можна побачити риси реального повстанського лідера Семена Неживого, котрий діяв у даному регіоні. Розглядаючи канву сюжетної лінії «Канівського замку», Міцкевич зазначає студентам неупередженість Гощинського: «ні поляки, ні козаки не викликають у нього симпатій»[4].

---

[1] *Mickiewicz A.* Les Slaves. Cours professé au Collège de France... – T. 1. – P. 8; T. 3. – P. 348.
[2] Ibid. – T. 3. – P. 349; *Mickiewicz A.* L'église officielle et le messianisme… – P. 32.
[3] *Mickiewicz A.* Les Slaves. Cours professé au Collège de France... – T. 1. – P. 34-35, 64; T. 3. – P. 311-316; *Mickiewicz A.* L'église officielle et le messianisme… – P. 77.
[4] *Mickiewicz A.* L'église officielle et le messianisme… – P. 77-79.

Відзначимо, що й сам Міцкевич не цурався розгляду романтичних аспектів українського минулого. В його лекціях бачимо окремий аналіз постаті напівлегендарного віщуна Вернигори, котрого поет називає неписьменним українським селянином, у якого відкрилися здібності до пророцтв. У своїх містичних видіннях народний віщун, що жив у середині XVIII ст., передбачає загибель і відродження Польщі. Хоча сам Міцкевич зауважував, що деякими критиками ставилась під сумнів автентичність цих пророцтв, а саме ім'я їх автора було майже невідоме, це не завадило йому назвати передвіщення «українського Нострадамуса» «першим проявом національного духу», який підіймав рішучість поляків у скрутні моменти історії[1].

Варто відмітити, що віщування Вернигори були свого часу опубліковані Лелевелем, а в якості основного персонажа цього пророка можна побачити також в творах Гощинського («Вернигора»), Словацького («Срібний сон Соломеї», «Беньовський», «Вацлав»), Міхала Чайковського («Вернигора, український пророк») та ін. На думку польських митців, постать Вернигори ідеально втілювала в собі ідеї польсько-українського братерства.

Але у своїх лекціях Міцкевич звертався не лише до розгляду відображення діяльності українського козацтва на сторінках творів польських авторів. Він непогано знався на минулому України й доволі часто робив безпосередні екскурси в історію колишньої «країни козаків». Між іншим, Міцкевич був добре ознайомлений з «Описом України» Боплана, працями Левека та Леклерка, на які посилався у своїх лекційних виступах[2].

На відміну від Лелевеля та багатьох інших своїх земляків Міцкевич не поспішає оголосити українців «майже поляками» з дещо відмінною мовою та іншою релігією. Навпаки він зараховує їх до російської етнічної спільноти й не цурається понять «*la Russie*» та «*les Russes*» для означення теренів України й самих українців. Хоча українську мову він вважає чимось посереднім між польською та російською, в цілому він відносить її до діалектів російської. Міцкевич зазначає: «Московсько-російська мова поділяється на три діалекти. Південноросійський, тобто малоросійський, яким говорять близько 10 млн чоловік, є, безперечно, найбільш мелодійним, найбільш поетичним і найбільш звучним; проте він ще ніколи не був досить розвиненим, щоб міг слугувати мовою літератури»[3]. Мимохідь зауважимо, що десь за рік до того, як було сказано ці слова, у Петербурзі було видано «Кобзар» Шевченка. Проте малоймовірно, що Міцкевич тоді про це знав.

Стосовно козаків поет дотримувався думки, що вони являють собою симбіоз кількох народів, в побуті якого тісно переплелися слов'янська свідомість й азіатські традиції. Міцкевич наводить такий дещо романтизований опис України та козацтва: «Між монголами й турками, між поляками та росіянами є територія дуже цікава для слов'янської історії й літератури. Ця територія починається в нижній частині Дунаю, від міста Білгорода. З одного боку вона оточується Карпатами, а з іншого – йде вздовж Чорного моря.

[1] *Mickiewicz A*. Les Slaves. Cours professé au Collège de France... – T. 3. – P. 97-98.
[2] Ibid. – T. 1. – P. 374-375; T. 2. – P. 276-278.
[3] Ibid. – T. 1. – P. 32; T. 2. – P. 2, 428-429.

Вона поширює свої рівнини вздовж Бористену й Дону до Кавказу. Цю широку країну неможливо описати одним словом. Колись її називали Малою Скіфією. Вона доходить до Малопольщі та Малоросії. Більшу частину цієї території складає Україна, слово, яке означає «окраїну». Ця територія є нічим іншим як степом, великим і пустельним, але багатим на рослинність, який слугує пасовиськами для худоби варварських народів. Це велика артерія, яка прив'язує Європу до центральноазійського плато. Саме цим шляхом азіатчина потрапляла до Європи. Саме тут дві частини світу зіштовхуються одна з одною. Перелітні птахи, сарана, кочові племена, чума брали свій шлях тут, щоб рушити на захід. Народи, які хотіли зупинити інвазію варварів, або вирішити суперечки з ними у бою, приходили в ці степи, нічийні землі, чудове поле битви. Тут зустрічалися всі армії світу: і армії Дарія, і Кіра, і Росії, і Польщі. Тут народився народ, відомий під назвою козаків – суміш слов'ян, татар і турків. Вони розмовляють мовою посередньою між польською та російською»[1].

Міцкевич не квапиться висловлювати каяття з приводу утисків поляками козаків, які, доведені до відчаю, зрештою, повстали й піддалися Росії, що прирекло на повільну загибель Річ Посполиту. «Тепер саме місце сказати кілька слів про історію козаків, таку цікаву з літературної точки зору, – відзначав поет у своїх лекціях, спрямованих до французької аудиторії. – Поляки звинувачують самі себе, що роздратували козаків своїми кривдами. Історія цих кривд була розказана тепер під сфальшованою точкою зору. Кажуть, наприклад, що ми грабували козаків, забивали їх до смерті, змушували працювати надсилу»[2]. Аргументуючи своє спростування цієї хибної, на його думку, тези, Міцкевич спирається на свідчення українського фольклору: «Ми маємо офіційні документи: народні пісні самих козаків, де жодним словом не говориться про подібне поводження. Ніхто не спокушається їхньою власністю, хоча й вони самі мало дбають про свої багатства»[3]. Залишимо це категоричне судження польського літератора без коментарів.

Продовжуючи аналіз причин Хмельниччини із залученням фольклорних джерел, Міцкевич зазначає: «Було задіто мораль козацького населення бажанням нав'язати їм чужий релігійний ритуал, прагненням змусити їх відчути свою політичну неповноцінність, вимогою позбутися привілею брати участь у виборах польського короля. До того ж козаки скаржаться у своїх піснях на виключну галантність польських шляхтичів, котрі забирають серця їхніх жінок»[4]. В іншому місці говорячи про причини вибуху українсько-польського протистояння Міцкевич знов-таки акцентує увагу своїх студентів на релігійному факторі. Негативною силою, що зумовлювала активізацію війни з козаками, на його думку, був великий вплив єзуїтів при королівсько-

[1] Ibid. – T. 1. – P. 31-32.
[2] Ibid. – T. 3. – P. 40.
[3] Ibid.
[4] Ibid. – P. 41.

му дворі та польському суспільстві в цілому. Тезу про шкідливість діяльності єзуїтів у Польщі Міцкевич наводить неодноразово[1].

Ще одним з чинників, що посилював невдоволення владою Речі Посполитої в Україні, як випливає зі слів Міцкевича, стало нав'язування місцевому населенню польської мови та культури, котрі приходили на зміну традиційній руській. Якщо в період литовського панування на українських землях в діловодстві та культурі панував «руський або русинський діалект», який був мовою не лише богослужіння, але й двору та війська, то з утворенням Речі Посполитої тут почала поширюватися польська мова, яка «домінувала в XVII ст. у Південній Русі»[2]. Зазначимо, що в контексті розгляду польського культурного та релігійного впливу Міцкевич розглядає діяльність видатного полеміста Петра Скарги[3].

Як бачимо, мотиви цього козацько-селянського повстання поет-історик наводить хоч і узагальнено та спрощено, але в цілому правильно. Таке спрощене бачення подій Хмельниччини можна побачити, між іншим, і в наступному пасажі Міцкевича: «Правління Яна-Казимира відбувалося в громадянських протистояннях, які стали національними війнами. Щоденні бої з козаками орошали кров'ю Україну. Це тривало роками. Зрештою, король, ставши на чолі всієї шляхти, дав битву під Берестечком, останню велику битву кавалерії модерних часів, де кіннота Європи поміряласяся востаннє з вершниками Азії – козаками й татарами. 300 000 кавалеристів билися впродовж трьох днів. Поляки одержали цілковиту перемогу. Козацькі маси були упокорені. Але начальники, плекаючи свої егоїстичні інтереси, закликали на допомогу Росію та Туреччину. Це змусило правителя Росії оголосити війну полякам»[4].

В цьому фрагменті з лекційного виступу Міцкевича звернімо увагу на таку деталь, розуміючи складне переплетення різноманітних чинників, що викликали в Україні Хмельниччину, головну відповідальність за неї поет покладає на «егоїстичних начальників» козаків, а, отже, самого Хмельницького та його найближче оточення. Така позиція дуже контрастує з виправданням і розумінням дій Хмельницького, які часто зустрічалися в тогочасній літературі.

Варто зауважити, що Міцкевич одним з перших у французькій історіографії звернувся до вивчення усної народної творчості українців. Популярність етнографічних і фольклорних досліджень великою мірою визначалася впливом романтичних тенденцій, які панували тоді в європейській культурі. Сам польський поет-романтик загалом непогано розумівся на українській пісенній творчості, до аналізу якої кілька разів звертався у своїх лекціях. «Треба вивчити поезію України, поезію козацьку», – закликав Міцкевич, звертаючись до французьких слухачів Колеж де Франс[5]. Стосовно духовності, відображеної у пісенній творчості козаків, поет зауважував:

[1] Ibid. – T. 2. – P. 353-354; *Mickiewicz A.* L'église et le Messie… – P. 134.
[2] *Mickiewicz A.* Les Slaves. Cours professé au Collège de France... – T. 1. – P. 55; T. 2. – P. 2.
[3] Ibid. – T. 1. – P. 29; T. 2. – P. 256-272.
[4] Ibid. – T. 2. – P. 354.
[5] Ibid. – P. 256.

«Вони оспівують козацьких начальників, своє кохання, свої переможні походи, як проти поляків і росіян, так і разом з ними.

Українські степи є країною ліричної поезії.

Козак, сидячий біля своєї глиняної чи очеретяної хати, дивиться як його кінь пасеться на траві, що густо росте в степу. Він переводить свій погляд на зелені долини, згадуючи про битви минулих часів, про перемоги, поразки, які рясно поливали кров'ю цю землю. Тоді пісня виривається з його грудей, сповнена народного почуття. Цю пісню підхоплюють навкруги з ентузіазмом. Вона переходить з покоління в покоління до нащадків»[1].

Не викликає сумніву, що польський поет сам неодноразово чув українські пісні, коли перебував в Україні. Мабуть, буде доречним згадати, що до своїх відомих «Кримських сонетів» Міцкевич обрав у якості епіграфу наступні слова з Гете: «*Wer den Dichter will verstehen, Muss in Dichter's Lande gehen* (Хто хоче пізнати поета, мусить відправитися до країни поета)».

Зміст однієї з українських пісень Міцкевич наводив французьким студентам, як приклад козацької ментальності: «Один козацький ватажок, продавши збіжжя, повернувся з приморського порту з грошима та в шовковому й оксамитовому одязі, але одним махом витратив всі свої гроші, зустрівшись з товаришами. А, маючи сатиновий одяг, він його одягнув і пірнув у діжку зі смолою, щоб знову стати козаком»[2].

Ще за життя Міцкевич перетворився на одного з визнаних корифеїв польського революційного та панславістичного руху. Як відомо, в 1847 р. з ним у Парижі зустрічався емісар Кирило-Мефодіївського товариства Микола Іванович Савич (1808-1892), який передав йому поему Великого Кобзаря «Кавказ» і, вочевидь, повідомив Міцкевичу про цілі й мету гуртківців, які уповноважили його на цю місію. Приблизно в той же час славетного польського емігранта в Парижі відвідав близький до кирило-мефодіївців слов'янофіл Федір Васильович Чижов (1811-1877)[3].

На початку 1847 р. за кордон вирушив ще один член Кирило-Мефодіївського товариства Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897). Щоправда, його виїзд дещо затримався через одруження з Олександрою Михайлівною Білозерською (1828-1911), молодшою сестрою Василя Михайловича Білозерського (1825-1899), який, до речі, теж мав супроводжувати молодят у закордонну подорож. Паспорт Куліша був виписаний для проїзду до Прусії, Саксонії та Австрії, де, ймовірно, він мав би зустрічі з

---

[1] Ibid. – T. 1. – P. 33.

[2] Ibid. – T. 3. – P. 40.

[3] *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; головний редактор П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 3. – 440 с. – С. 229-231, 256; *Луняк Є.* Закордонні емісари Кирило-Мефодіївського товариства: секретні місії 1847 р. // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2008. – № 1-2. – С. 99-108; *Луняк Є.М.* Таємний український емісар у Парижі в 1847 р. (до 200-ліття з дня народження кирило-мефодіївця Миколи Івановича Савича) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 48. – С. 42-60; *Мациевич Л. С.* Николай Иванович Савич // Киевская старина. – 1904. - № 2. – Февраль. – С. 229-238.

польськими, чеськими та словацькими панславістами[1], але Чижов свідчив, що у Відні вони мали зустрітися з Кулішем, де б Чижов дав тому адреси своїх закордонних візаві. На допиті Чижов повідомив про заплановану зустріч з Кулішем в австрійській столиці: «Я йому запропонував мої послуги познайомити його з усіма знайомими мені за кордоном науковцями та літераторами»[2]. Без сумніву, серед цього переліку були б і паризькі адреси Міцкевича та французького історика-славіста й письменника Проспера Меріме, яких Чижов відвідав перед цим. Про намір Куліша зустрітися з Міцкевичем у Парижі свідчить його власноручна нотатка в записнику: «О Мицкевиче узнать в польской лавке, которая близ русской посольской церкви»[3]. Як знаємо, запланована Кулішем і Білозерським подорож не відбулася через їхній арешт у справі Кирило-Мефодіївського товариства. Про цей арешт і секретний судовий процес над кирило-мефодіївцями стало відомо у Франції, про його обставини повідомляли паризькі газети «*Journal des débats*» та «*Democratie pacifique*», журнал «*Revue Indépendante*», з інформацією про розправу царизму над українським патріотичним товариством були ознайомлені діячі польської революційної еміграції[4]. Про контакти між діячами Кирило-Мефодіївського товариства та Міцкевичем писали свого часу дослідники Надія Григорівна Наумова[5] та Євген Казимирович Нахлік[6].

У Франції Міцкевич вважався одним з найвідоміших авторитетів з історії культур слов'янських народів, насамперед, поляків. Він мав безумовний вплив на багатьох представників французької науки та культури. Можна згадати, що близькі дружні взаємини до кінця життя пов'язували Міцкевича з відомими істориками Жулем Мішле й Едгаром Кіне (1803-1875). В 1852 р. всі троє вдалися до демісії з Колеж де Франс на знак протесту проти державного перевороту, вчиненого Наполеоном III. На користь тісної дружби між Міцкевичем, Кіне та Мішле може свідчити той факт, що на весіллі останнього в 1849 р. двоє перших були свідками[7]. Значною мірою під

---

[1] *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; головний редактор П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 696 с. – С. 13.

[2] Там само. – С. 246; *Симонова И. А.* О взаимосвязи славянофильства с идеологией Кирилло-Мефодиевского общества. Ф. В. Чижов и кирилло-мефодиевцы // Славяноведение. – М., 1988. - № 1. – С. 47.

[3] *Кирило-Мефодіївське товариство*… – Т. 2. – С. 34.

[4] *Луняк Є.* Закордонні емісари Кирило-Мефодіївського товариства: секретні місії 1847 р. – С. 99-108; *Луняк Є.М.* Таємний український емісар у Парижі в 1847 р. (до 200-ліття з дня народження кирило-мефодіївця Миколи Івановича Савича)... – С. 42-60;

[5] *Наумова Н.* Адам Міцкевич і Тарас Шевченко (Спільне в біографії та творчості) // Адам Міцкевич і Україна: збірник наукових праць / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, НАН України; Відповідальний редактор Ростислав Радишевський. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 194-209.

[6] *Нахлік Є.* Адам Міцкевич і Пантелеймон Куліш // Адам Міцкевич і Україна: збірник наукових праць / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, НАН України; Відповідальний редактор Ростислав Радишевський. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 210-251.

[7] *Луняк Є.* З плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. Миколи Гоголя, 2010. – 165 с. – С. 29.

впливом Міцкевича Мішле зайнявся дослідженням історії Польщі, роблячи екскурси й до козацького минулого України.

В історичних студіях Міцкевича чітко відбивається процес романтизації минувшини українського козацтва. Більша увага приділяється тепер дослідженню усної народної творчості українців.

Говорячи про франкомовні історичі праці діячів польської еміграції середини XIX ст., не можна оминути постаті вже згаданого Духінського, який мав безумовний вплив на еміграційне історіописання тієї доби. Народжений у польсько-українській родині та зріслий в Україні, Духінський завжди підкреслював свою подвійну національну ідентичність, що було тоді нерідким явищем у середовищі польської інтелігенції (згадаймо хоча б приклад вже названого Міхала Чайковського, з який Духінський незабаром встановив дружні взаємини), й навіть писав українською. Вищу освіту Духінський здобув у Києві, де згодом прожив 12 років і зріднився з цим містом настільки, що згодом постійно підписував свої твори прізвиськом «Киянин». Пов'язаний з колами політичної еміграції, в 1846 р. він нелегально виїхав за кордон і згодом осів у Парижі, а в 1849-1855 рр. перебував у Стамбулі[1]. Як Чайковський і Міцкевич, Духінський покладав великі сподівання на Кримську війну, з якою пов'язував перспективи відновлення Речі Посполитої у вигляді оновленої рівноправної федерації Польщі, Литви та Рутенії. Ці погляди він висловлював у багатьох своїх франкомовних творах[2].

Як зазначав дослідник творчості Духінського відомий історик Іван Лисяк-Рудницький, погляди цього поляка-українофіла «грунтувалися на расовій філософії історії. Духінський поділяв усе людство на дві великі групи: «арійці» (або індоєвропейці) і «туранці». До другої групи він відносив фіно-угрів, тюрків, монголів, китайців і навіть семітів, африканських негрів, американських індіанців та австралійських аборигенів. Згідно з Духінським, основна різниця між двома расовими групами полягає в тому, що арійці є осілими землеробами, а туранці – переважно кочовиками. Ця відмінність стосується всіх сторін соціального і культурного життя, і її не можна викорінити. Не дивно, що всі позитивні риси, наприклад, любов до свободи і здатність до інтелектуальної творчості, Духінський приписував арійцям, а негативні – туранцям»[3].

Свої оригінальні погляди Духінський опирав на значну кількість історичних праць європейських, в тому числі українських і російських, авторів, що надавало їм вигляду стрункої наукової концепції. Втім, факти минулого та джерельні свідчення він використовував вибірково, тенденційно підганяючи їх під власні твердження. Між іншим, Духінському дуже імпонував

---

[1] *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XX століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с. – С. 363.

[2] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2-х томах. – К.: Основи, Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. – Т. 1. – XXIII+530 с. – С. 265-279; *Борщак І.* Україна в Парижі. Францішек Духінський // Україна. – 1953. – Ч. 9. – С. 701-709.

[3] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе… – Т. 1. – С. 266.

відомий вислів Наполеона: «Пошкрябайте росіянина, і вийде татарин (*Grattez un Russe et le Tartare apparaîtra*)!»[1].

Українців-русинів («рутенів») Духінський вважав найсхіднішою гілкою слов'янства й одночасно своєрідним форпостом арійсько-європейської цивілізації на її південно-східному краї, за яким розпочиналися «туранські» землі, населені «московитами». Він зазначав, що русини – це, по суті, ті ж самі поляки з трохи видозміненою мовою та «грецькою» релігією[2]. Кордон між «землеробською» (арійсько-європейською) та «кочовою» (туранською) цивілізаціями, на думку автора, брав свій початок у Фінляндії, а завершувався Дніпром. В історичному вимірі цей «цивілізаційний кордон» найкраще був представлений східною межею Речі Посполитої до Хмельниччини. Саме українці-русини, а не Московія, за Духінським, мають історичне право носити ім'я Русі. «Імперія царів» просто узурпувала цю назву в XVIII ст., користуючись силою[3]. Говорячи про необгрунтованість претензій Московії на історичну давньоруську спадщину, дослідник наводить цікаву аналогію: якщо московити є спадкоємцями Русі, тоді мешканці французької Бретані мають заявити свої права на Велику Британію, жителі французької Нормандії на всі скандинавські країни, а франконці Німеччини на Францію[4].

Польський емігрант вважав, що протягом багатьох століть вихідці з Русі «ослов'янювали» туранські племена Московії, несучи до них світло цивілізації й перетворивши їх фактично на свою духовну колонію. Ця діяльність виявилася такою успішною, що «московити» самі повірили у свою слов'янськість.

Головною причиною збройного конфлікту в Речі Посполитій у середині XVII ст. між двома гілками «однієї національності», який призвів до занепаду цієї держави, Духінський вважав виключно релігійне підґрунтя. «Війни козаків Хмельницького проти поляків, – писав він, – треба розглядати як війни двох племен однієї родини; запеклі війни, але які водночас у цьому завзятті мали за головний характер спільність національності та характерні риси однієї тієї ж цивілізації воюючих сторін.

Ця національна та цивілізаційна єдність між мешканцями грецької релігії на Дніпрі та католиками на Віслі ще ясніше проявилася в присутності московитів, в моменти відокремлення малоросіян іншого берегу Дніпра від Польщі та їхньої унії з московитами»[5].

Головною метою Хмельницького, на думку Духінського, було утворення самостійної Руської держави, відокремленої від Речі Посполитої за релігійним принципом. Однак Рутенія, сама по собі «дуже слабка, піддалася під протекцію Московії, котра мала ту ж релігію. Цей протекторат швидко

[1] *Борщак І*. Україна в Парижі. Францішек Духінський… – С. 701.
[2] *Duchiński F.-H*. Les origines slaves. Pologne et Ruthénie. – P.: Typographie de Firmin Didot Frères, 1861. – 143 p. – P. 43.
[3] *Duchiński F.-H*. La Moscovie et la Pologne. – Constantinople: Imprimerie du «Journal de Constantinople», 1855. – XLVII+76+16 p. – P. 63.
[4] *Duchiński F.-H*. Les origines slaves. Pologne et Ruthénie... – P. 75.
[5] *Duchiński F.-H*. La Moscovie et la Pologne… – P. XXXVI-XXXVII.

змінився підпорядкуванням. Вона була мало-помалу позбавлена своїх прав і свобод, її народ обернено у рабство, а шляхту проріджено й вибито»[1].

Розглядаючи витоки українського козацтва, Духінський реанімував трохи підзабуту тюркську теорію. Він вважав, що козаки – це варварські кочові туранські племена, які просунулися аж до Європи в часи монголо-татарської навали й осіли на руських землях. Саме тому за ними так довго зберігалася назва – «черкаси», як спогад про їхню далеку батьківщину. Протягом століть вони переймали культуру, мову, звичаї та релігію Русі, укладали з русинами змішані шлюби, поповнювали свої лави «рекрутами» з русинів і поляків, мали над собою польських і руських зверхників. «Русинський» і «козацький» народи на цих землях стали майже нерозрізнимими й часто виступали спільно. Проте ніколи не стиралося відокремлення «козаків» від «русинів», й перші завжди пам'ятали свою «туранську сутність» й захищали насамперед свої інтереси[2].

Як зазначає Духінський, у державному відношенні козаки завжди підтримували ідею самостійної Русі, оскільки сприймали вже ці землі за свою батьківщину, й в усіх документах, укладених козаками, де йдеться про питання автономної держави, завжди фігурує термін «Русь». Проте, будучи нездатними до державного управління, вони завжди схилялися чи-то до польського, чи-то до московського, чи-то до турецького покровительства. Після провалу останніх спроб Мазепи відродити самостійність козацької держави, їхня територія шляхом брутальних репресій була цілковито підпорядкована царям[3]. В той же час Москва ніколи не припиняла розпалювати ненависть козаків до поляків, часто з метою пропаганди вдаючись до прямих ідеологічних фальсифікацій і перетворюючи «поляка на персоніфікацію всіх легенд даної країни про розбійників і вампірів»[4]. Однією з найвдаліших антипольських історичних містифікацій, спопуляризованих в середовищі козаків, Духінський вважає історію «засмаження» Наливайка[5].

Результати цієї пропаганди яскраво проявилися в 1768 р., коли Катерина II відправила до Польської України запорожців і влаштувала тут справжню Жакерію, щоб ослабити Річ Посполиту й отримати її землі[6]. Як повідомляє автор, тоді розлючені козаки Залізняка вбивали не лише поляків, але й тих русинів, котрі обстоювали свою національну та релігійну єдність з Польщею – уніатів[7]. Ця геніально спланована та майстерно проведена акція зробила можливими всі наступні поділи Речі Посполитої. У збільшеній імперії всіх православних підданих царів – московитів, козаків, русинів – тепер було оголошено єдиним народом, що, як зауважує Духінський, не припиняється пропагуватися й зараз[8].

---

[1] *Duchiński F.-H*. Les origines slaves. Pologne et Ruthénie... – P. 44.
[2] Ibid. – P. 115-118.
[3] Ibid. – P. 122-124.
[4] Ibid. – P. 125.
[5] Ibid.
[6] Ibid. – P. 100.
[7] Ibid. – P. 126.
[8] Ibid. – P. 130-137.

Отже, історичним завданням «арійсько-європейської цивілізації», східним бастіоном якої була Рутенія, згідно Духінському, було зупинення наступу «туранського варварства московитів» на захід, чому якнайкраще прислужилося б відновлення Речі Посполитої.

Серед франкомовних праць Духінського в найбільш систематизованому вигляді наведені історичні концепції стосовно України-Русі-Рутенії викладено в працях «Московія та Польща» (1855)[1] та «Витоки слов'янства. Польща та Рутенія» (1861)[2]. Наполягаючи на практичному застосуванні своїх історичних концепцій, в 1864 р. Духінський опублікував претензійну працю «Арійські та туранські народи. Землероби та номади. Необхідність реформ у викладенні історії арійсько-європейських і туранських народів, головним чином слов'ян і московитів»[3]. В цьому творі автор обстоював ідеї ревізії викладу минулого слов'янських народів у школах Франції відповідно до своїх історичних концепцій.

Погляди Духінського щодо походження та сутності слов'янських народів швидко здобули багатьох прихильників у Європі, проте головним чином серед поляків. Завдяки його клопотанням у Франції наприкінці 1860-х рр. було поставлено питання про зміну концепцій викладання історії Польщі та Росії й уведення до шкільного курсу розгляду минулого України-Рутенії. Проте скоре падіння за тим режиму Другої імперії звело ці спроби нанівець[4].

Активна пропаганда історико-ідеологічних засад Духінського на заході змусила царський уряд вдатися до контрзаходів, одним з проявів якого стало тиражування в 1865 р. наукової праці, підготовленої Михайлом Осиповичем Кояловичем (1828-1891) «Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше», оперативно перекладеної французькою та виданною у Петербурзі у вигляді якісної двомовної книги, явно розрахованої й на західну читацьку аудиторію[5].

Головною метою цього видання було доведення історичної спільності малоросів-українців і білорусів з великоросами, а також спростування розпопуляризованої польською емігацією на заході тези про єдність «русинської (рутенської)» нації з поляками. Наведемо одне з головних положень цієї книги мовою оригіналу: «Слова – Рутения, Рутенский – употребляются только в западноевропейской литературе. Так названо главное население Западной Руси в латинской литературе средних веков, оттуда перешло это название в западноевропейские языки и употребляется теперь. Особенно заботливо поддерживают такое название Западной России поляки, пишущие об этой стране; потому что в самом этом названии –

---

[1] *Duchiński F.-H*. La Moscovie et la Pologne…

[2] *Duchiński F.-H*. Les origines slaves. Pologne et Ruthénie…

[3] *Duchiński F.-H*. Peuples Aryâs et Tourans. Agriculteurs et Nomades. Nécessité des réformes dans l'exposition de l'histoire des peuples Aryâs-Européens & Tourans. Particulièrement des Slaves et des Moscovites par F.-H.Duchiński (de Kiew). – P.: Friedrich Klincksieck, 1864. – LXVIII+186 p.

[4] *Лисяк-Рудницький І*. Історичні есе… – Т. 1. – С. 271.

[5] *Коялович М. О*. Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше (Koyalovich Mikhail. Documents servants à éclaircir l'histoire des provinces occidentales de la Russie ainsi que leurs rapports avec la Russie et la Pologne). – СПб: Типография Эдуарда Праца (St. Pétersbourg: Imprimerie d'Édourd Pratz), 1865. – CCIII+658 с (p.).

Рутения, Рутенский – они находят средство отличать главное население Западной России от народа русского. Но, на деле, названия Западной России – Рутения, Рутенский народ – совершенно не основательны. Народ Западной России не знает и никогда не знал этих выдуманных названий. Он всегда называл себя русским народом, свой язык – русским языком, свою веру – русскою верою, точно также, как употребляет это название народ, населяющий восточную часть Русской империи. Названия Русский народ, Русский язык, Русская вера встречаются в бесчисленном множестве памятников западнорусских, на пространстве всех веков, начиная с того времени, от которого мы имеем древнейшие документы»[1].

Основу даної праці складав поважний збірник документів різних епох мовою оригіналу, ретельно продубльованих французькою, де йшлося про «руськість» малоросів і білорусів. Наведення цих цінних джерельних свідчень, в тому числі й козацької доби, французькою мовою було, безумовно, дуже корисним для західних історичних досліджень. Однак не варто забувати, що всі документи були підібрані тенденційно, щоб слугувати єдиній меті – доведенню споконвічної руськості (=російськості) населення Малоросії та Білорусії, й супроводжувалися відповідними коментарями. Заслуговує на увагу й постать автора даної ґрунтовної праці, яка сама по собі могла бути пропагандою викладених у книзі ідей. Народжений на Гродненщині в родині греко-католицького священика Коялович міг би з легкістю визнати свою польську ідентичність, проте він прийшов до російського табору й захищав ідеї триєдності великоросів, малоросів і білорусів. Згодом з критикою помилковості історичних концепцій Духінського серед інших виступали такі знамениті українські науковці як Микола Іванович Костомаров (1817-1885) і Михайло Петрович Драгоманов (1841-1895)[2]. В 1863 р. у Лейпцигу була надрукована невеличка франкомовна брошура під назвою «Російсько-польське питання з погляду одного малороса», автором якої був Михайло Володимирович Юзефович (1802-1889) і яка також критикувала розпропаговані на заході ідеї Духінського[3].

Наприкінці XIX-го століття такі популярні в його середині ідеї Духінського в серйозній науковій історіографії були майже повністю занедбані.

Одним з послідовників Духінського в польській еміграційній історіографії можна визнати Ксаверія Браницького гербу Корчак (1816-1879). Виїхавши за кордон, цей представник відомого магнатського роду оселився у Франції, де включився в діяльність еміграційних гуртків. Тут він відзначився як меценат, фінансував роботу закордонних польських установ, надавав підтримку Міцкевичу. За особистим розпорядженням Миколи I, Браницького було позбавлено дворянства та громадянства, а його маєтки (зокрема, Білу Церкву та Любомль) – конфісковано.

В 1879 р. Браницький опублікував у Парижі розвідку «Слов'янські національності». Цей твір цікавий тим, що презентує своєрідний відхід від

[1] Там само. – С. XIV.
[2] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе… – Т. 1. – С. 273-276.
[3] *Jouzéfovitch M.* La question russo-polonaise jugée par un Petit-Russien. – Leipzig: W. Gerhard, 1863. – 22 p.

ідей Духінського, їх пом'якшення. Автор визнає за росіянами певне слов'янське походження, хоча й називає їх «напівтуранцями за кров'ю»[1]. Він не розмежовує українських козаків і русинів, визнаючи і тих, і інших, фактично єдиним слов'янським народом[2]. На думку Браницького, українці-рутени – це окремий народ, споріднений з поляками й росіянами. «Що стосується рутенської чи малоросійської мови, – пише він, – то вона є чимось посереднім між польською та російською. Народжена в Стародавній Київській державі, вона, можливо, використовувалася при дворі Володимира. Козаки її сприйняли, а в наші дні, один поет з істинним талантом, Шевченко, підвищив її до рангу найлітературніших слов'янських діалектів»[3].

Однією з головних рис даного твору стала політична програма автора, спрямована на утворення п'яти самостійних слов'янських держав: 1) Богемії з Моравією; 2) Польщі; 3) Рутенії; 4) Росії та 5) Югославії. Декларуючи ідею державної незалежності Рутенії, Браницький зауважує, що ця країна має стати «сполучною ланкою» між Польщею та Росією[4]. Чи не вперше польським дослідником визнана ідея безумовної самостійності України без прилучення її в будь-якій формі до оновленої Речі Посполитої.

Відзначимо, що Браницький був ознайомлений з працею Драгоманова «Українська література, проскрибована російським урядом» (1878), на яку робить відповідне посилання в тексті своєї праці[5].

В другій половині XIX ст. в польських еміграційних історичних дослідженнях великого розвитку набуває дослідження усної народної творчості слов'янських народів. Кращим зразком дослідження українського фольклору козацької доби у Франції можна визнати розвідку «Історичні пісні України та латиські пісні з берегів Західної Двини. Норманський, татарський, польський і козацький періоди», видану в Парижі у 1879 р.[6]

Автором даної праці став ще один паризький поляк – сходознавець, філолог і лінгвіст Олександр Ходзько (1804-1891). Його біографія заслуговує хоча б побіжного огляду. Вихованець Віленського університету, він ще тоді познайомився з Міцкевичем. В 1823 р. за участь у товаристві «філаретів» був заарештований і висланий до Петербурга, де навчався в Інституті сходознавства. Згодом Ходзько перебував на російській дипломатичній службі в Персії. В 1842 р. він переїхав до Парижа й залишив царську службу. Тут він зустрів свого давнього знайомого Міцкевича, свого кузена Леонарда Ходзька, а також рідних братів – Міхала й Станіслава. Пізніше працював в міністерстві закордонних справ Франції, а з 1857 по 1883 р. був професором слов'янських літератур в Колеж де Франс.

---

[1] *Korczak-Branicki K.* Les nationalités slaves: lettres au révérend P. Gagarin (S.-J.). – P.: E. Dentu, 1879. – 408 p. – P. 39.
[2] Ibid.
[3] Ibid. – P. 46.
[4] Ibid. – P. 49-50.
[5] Ibid. – P. 46.
[6] *Chodzko A.* Les chants historiques de l'Ukraine et les chansons des Latyches des bords de la Dvina occidentale périodes païenne, normande, tartare, polonaise et cosaque. – P.: Ernest Leroux, 1879. – 200+LXXI p.

Ходзько дуже цікавився українським фольклором. Ще в 1862 р. він опублікував французькою переклад української колядки «Коли не було ще початку світу», записаної у Галичині Іваном Миколайовичем Вагилевичем (1811-1866) й надрукованої в 1842 р. Павлом-Йозефом Шафариком (1795-1861)[1]. Звернімо увагу, що, таким чином, галицький фольклор франко-польський дослідник включає до українського.

В 1864 р. Олександр Ходзько опублікував у Парижі збірку слов'янських казок з детальними поясненями до них під назвою «Казки слов'янських селян і пастухів»[2]. В цьому творі він звертався до аналізу української казкової усної народної творчості, однак такі екскурси тут були розпорошені поміж розглядом казковості в інших слов'янських країнах. «Історичні пісні України» цікаві тим, що стали першим у французькій історіографії подібним історико-фольклорним дослідженням. Безпосереднім поштовхом до створення даної розвідки стало ознайомлення з працею видатних українських науковців Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834-1908) та Михайла Петровича Драгоманова «Исторические песни малорусского народа», виданої у Києві в 1874-1875 р.[3] Звідти Ходзько запозичив левову частку матеріалів. Похідний характер «Історичних пісень України» Ходзька від праці Антоновича та Драгоманова відображено й у назвах обох творів, а також значною мірою відбито в композиції праці франко-польського дослідника.

Втім, паризький польський автор здійснив не просто переклад. З інших джерел походять, наприклад, не лише латиський компонент його книги, але й певна українська фольклорна частина докозацької доби. Так, він наводить плач Ярославни з «Слова о полку Ігоревім», вже згадану колядку Вагилевича про створення світу, народні пісні «Доля» та «Весілля щигля» з доробку видатного українського етнографа й фольклориста Павла Платоновича Чубинського (1839-1884)[4]. Також, беручи за основу тексти й коментарі Антоновича й Драгоманова, Ходзько намагався їх якнайкраще адаптувати для франкомовного читача. Серед творів козацького епосу, наведених франко-польським істориком, бачимо, зокрема, думи про Байду, про козака Голоту, про Марусю Богуславку, про взяття козаками Варни, про облогу ними Цареграда, а також цілий цикл історичних пісень, пов'язаних з Богданом Хмельницьким.

В цілому коментарі Ходзька до цих народних творів значною мірою повторюють коментарі, подані в праці Антоновича та Драгоманова. В той же час у паризького професора можемо побачити вплив поглядів Духінського. Наприклад, кажучи про походження запорозького козацтва, він зазначає: «Запорожці Низу Дніпра походили з арійської раси (*les Zaporoques du Bas-Dniéper proviennent de la race ariatique*). Вихідці з інших національностей та-

[1] Ibid. – P. 4-5.
[2] *Chodzko A*. Contes des paysans et des pâtres slaves, traduit en français et rapprochés de leur source indienne. – P.: Hachette, 1864. – IV+406 p.
[3] *Антонович В. Б., Драгоманов М. П.* Исторические песни малорусского народа. – К.: Типография М. П. Фрица, 1874. – Т. 1. – XXIV+336 с.; *Антонович В. Б., Драгоманов М. П.* Исторические песни малорусского народа. – К.: Типография М. П. Фрица, 1875. – Т. 2. – 176 с.
[4] *Chodzko A*. Les chants historiques de l'Ukraine... – P. 1-5, 11-12.

кож допускалися на Січ, але більшість складали українці й поляки»[1]. Наголошення автором в останній тезі на українсько-польському походженні запорожців підкреслює ідею про традиційне братерство між двома народами.

Ходзько не забуває підкреслити ту обставину, що поняття «Русь» («*la Russie*») раніше завжди асоціювалося з землями України, на яких в часи Речі Посполитої жили козаки, а теперішня Росія до Петра І іменувалася лише «Московією»[2].

Відзначимо також ще один цікавий момент, згадуючи критику Пантелеймоном Кулішем запорозьких козаків, для якого вони «складали не більше, ніж банду грабіжників, розбійників і вбивць», й для якого Богдан Хмельницький – «зрадник Польщі», Ходзько захищає і козаків, і Хмельницького від випадів українського опонента. Він зауважує, що останній захищав свої права, як чоловіка, батька й шляхтича, а також інтереси свого народу та релігії, й, укладаючи в 1654 р. «угоду про сюзеренітет з Олексієм Михайловичем», щиро сподівався, що це принесе благо його країні. Як веде далі Ходзько, гетьман швидко зневірився у союзі з Москвою й охоче пішов на переговори з польським урядом через посередництво Казимира Беньовського в 1657 р. На думку історика, лише раптова смерть завадила тоді Хмельницькому укласти взаємовигідну українсько-польську угоду, наслідком якої стала б повна автономія України в складі Речі Посполитої[3].

Мимохідь зазначимо, що крім безпосередньо фольклорних творів, Ходзько до своєї книги вмістив переклади наукових розвідок польського історика Кароля Шайнохи (1818-1861) та згаданого вище Пантелеймона Куліша. Йдеться про роботи Шайнохи «Здобич польського плуга» та Куліша «Польская колонизация Юго-Западной Руси»[4]. Напевно Ходзько вважав ці праці найбільш відповідними до своїх концепцій.

Вихід «Історичних пісень України» Олександра Ходзька визначний тим, що ввів до французького наукового обігу цілий пласт українського фольклору, котрий був раніше майже недоступний для місцевих дослідників. З іншого боку, тут знову проголошуються ідеї українсько-польського братерства та підкреслюються утиски російським царизмом національних прав українців. Вочевидь, між Драгомановим і Ходзьком мало місце особисте знайомство, яке слід віднести до часу перебування першого в Парижі у 1878 р., де він брав участь у міжнародному літературному конгресі, на якому головував знаменитий Віктор Гюго. Саме тоді Драгоманов ознайомив світову мистецьку громадськість з утисками українського слова в Російській

[1] Ibid. – P. 200.
[2] Ibid. – P. 199.
[3] Ibid. – P. 198-199.
[4] Ibid. – P. I- LXXI; *Антонюк-Кисіль П. В.* Теорія східних «кресів» у висвітленні української історичної школи в польській романтичній історіографії другої половини XIX ст. // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. – Вип. 3.29. – Історичні науки (Збірник наукових праць). – До 90-річчя докторки історичних наук, професорки Г. Г. Черних. – Миколаїв: МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2010. – С. 281-289; *Кулиш П. А.* Польская колонизация Юго-Западной Руси // Вестник Европы. – 1874. - № 3. – С. 5-35; № 4 – С. 483-552.

імперії та Емським указом, а також поширював свою франкомовну брошуру «Українська література, проскрибована російським урядом»[1].

Власне кажучи, з другої половини XIX ст. бере початок потужна інтелектуальна інтервенція української історичної думки у французьких дослідженнях історії України козацької доби. Цей вплив став визначальним вже в перші десятиліття XX ст. з розквітом наукової діяльності Грушевського та формуванням у Франції гуртків активної української політичної еміграції. Це призвело значною мірою до витіснення власних хоча й уривчастих і поверхових, але оригінальних надбань французької історіографії в галузі вивчення історії України й українського козацтва за останні два століття. В подальшому серйозний розгляд цих питань переважно став справою французьких українців або перебував в сфері їхнього безпосереднього впливу. Місцеві науковці надалі охоче зверталися тепер до перекладних чи оригінальних франкомовних творів українських істориків у Франції, які досліджували минуле України козацької доби.

5. 7. Висвітлення питань історії України XVI-XVIII ст. в творчості Казимира Валішевського

Говорячи про польську франкомовну історіографію історії України козацького часу було б, мабуть, неправильно не згадати ще одного історика-поляка, котрий жив у Франції, писав переважно французькою мовою, мав успіх й у своїх наукових студіях постійно торкався козацької минувшини. Мова йде про Казимира Валішевського (1849-1935). Хоча обставини й час переїзду цього дослідника до Франції були іншими, ніж у попередніх його земляків, а сам він стояв на проросійських імперських позиціях і не належав до польської політичної еміграції, на нашу думку, було б нелогічно не розглянути екскурсів до української історії в його працях.

Розквіт історичної творчості Валішевського припав на кінець XIX – початок XX ст. – час найтіснішого політичного союзу між Францією та Росією й великим зацікавленням французів усім російським. Згадаймо, що саме тоді з політичних міркувань підносилися ідеали франко-російського міждержавного єднання, одним з найяскравіших символів якого стала, між іншим, постать дочки Ярослава Мудрого Анни, піднесена з цих мотивів на чільне місце. Також твори Валішевського були значною мірою віддзеркаленням офіційної російської імперської доктрини минулого, чим пояснюється той факт, що одразу після виходу у Франції вони перекладалися російською й публікувалися в Росії. Варто згадати, що дослідник знаходився під покровительством представника царської сім'ї – великого князя Миколи

[1] *Dragomanow M.* La literature Oukrainienne proscrite par la gouvernement russe. – Geneve: Georg, 1878. – 42 p.; *Драгоманов М.* Українська література, проскрибована російським урядом = *Dragomanow M.* La littérature oukraïnienne proscrite par le gouvernement russe / Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Ґ. Цвенґроша; Вступ. сл. М. Колесси; Ред. кол.: Б. Якимович (голова), Н. Бічуя, М. Гнатюк та ін. – Львів, 2001. – 94 [2] с.

Михайловича (1859-1919), котрий сам цікавився історичними дослідженнями, був автором багаточисельних наукових праць і згодом головою Російського історичного товариства[1].

Валішевський створив цілий цикл белетризованих біографій російських (а також і польських) монархів XVI-XIX ст. під узагальненою назвою «Витоки сучасної Росії», твори з якого багато разів перевидавалися й завдяки якому він здебільшого й відомий у нас. В цих життєписах дослідник не оминав своєю увагою українського чинника в історії Росії та Польщі, зазначеного періоду. Його можна визнати не лише істориком, але й одним з найвідоміших популяризаторів російської історії на заході.

Унікальність Валішевського полягає в тому, що він став фактично першим істориком у Франції, котрий якнайширше був ознайомлений з творчим доробком французької, польської, російської, а також й української історіографій. Як науковець, він в цілому стояв на позиціях позитивістської історіографії, спрямовуючи свій дослідницький потенціал на скрупульозне вивчення історичних джерел, співставлення між собою поданих у них свідчень, виокремлення найбільш вірогідної інформації з них і вмонтування її у цілісну й логічну структуру свого барвистого та витонченого викладу, що подекуди спричиняло звинувачення у ненауковості, упередженості, надмірній белетризації. Стиль його історіописання можна загалом визнати вольтерівським. Та й сам автор дотримувався принципу, висловленого «королем філософів»: всі жанри гарні, крім нудного. Тому й намагався зробити зі своїх історичних праць насамперед цікаві й ефектні твори, що й забезпечувало їхній успіх.

Цю особливість свого стилю Валішевський акцентував і сам: «Один російський історик – перед знанням і талантом якого я в будь-якому разі схиляюся й досі оплакую його смерть – В. О. Більбасов [Василь Олексійович Більбасов (1838-1904) – Є. Л.], назвав мої книги романами. Я готовий сприйняти ці слова за комплімент. Так, викладаючи перед моїми багато чисельними читачами зміст хоча б і дипломатичних документів, я гадаю можливим зробити їх прочитання не менш привабливим, ніж фельєтону»[2].

Валішевський багато часу витратив на дослідження документів в архівах Парижа, Лондона, Відня, Берліна та Петербурга. Розгортання російської експансії науковець вважав логічним, закономірним й історично обумовленим. Висвітлюючи в своїх творах діяльність російських царів, він яскраво показував поступове підкорення ними козацької України в XVII-XVIII ст.

---

[1] *Валишевский К.* Марысенька королева Польши. Репринтное воспроизведение издания 1912 года. – М.: СП «ИКПА», 1989. – 367 с. – Р. 356.

[2] *Waliszewski K.* La Dernière des Romanov, Élisabeth I, impératrice de Russie, 1741-1762, d'après des documents nouveaux et en grande partie inédits puisés aux archives des Affaires étrangères de Paris, aux archives secretes de Berlin et de Vienne et dans divers autres depots ainsi que dans les publications russes et étrangères les plus régentes. – P.: Plon-Nourrit et C-ie., 1902. – XIII+552 p. – P. XII; *Валишевский К.* Дочь Петра Великого. Репринтное воспроизведение издания 1911 года / Вступительная статья Е. В. Анисимова. – М.: «Книга» - СП «Внешиберика», 1990. – XXX+562 с. – С. XXV.

Звичайно, подібні екскурси до української історії в контексті вивчення минулого Росії та Польщі є цілком виправданими. Так, у своїй роботі, присвяченій Івану Грозному, Валішевський торкається діяльності основоположника запорозького козацтва Дмитра Вишневецького, його співпраці з урядом московського царя та загалом козацького вектору політики останнього[1]. Ще більш презентабельним у Валішевського, звичайно, є український козацький чинник в роботі про російську Смуту початку XVII ст.[2]

Цікаво, що щойно згадана праця Валішевського була видана у Франції в 1906 р. під назвою «Революційна криза 1584-1614 рр. (*Smoutnoié Vrémia*)», тобто в розпал першої російської революції. Вочевидь, така назва була обрана невипадково. Автор проводив прямі аналогії між подіями в Росії, відділеними одні від одних трьома століттями. Валішевський був переконаний, що, як і на початку XVII ст., революційна хвиля, яка вибухнула в теперішній Росії, піде на спад, і імперія Романових відновить свою могутність. Загалом революцію він вважав негативним фактором історії, який, втім, слугував оновленню суспільства. Активними творцями, за термінологією Валішевського, «революційного руху» в Московській державі початку XVII ст. були українські та донські козаки, котрі стали головною збройною силою для самозванців-претендентів на трон і надалі відігравали вагому роль в політичній історії Росії.

В розгляді вивчення Валішевським історії України XVII ст. особливу увагу варто звернути на дві його праці: «Марисенька – Марі де Ла Гранж д'Аркієн, королева Польщі, дружина Собеського» (1898)[3] та «Колиска однієї династії: перші Романови» (1909)[4].

Життя королеви Марисеньки, як і її славетного чоловіка, було тісно пов'язане з Україною, що дуже добре відбивається на сторінках присвяченого їй твору. Цікаво, що Україною, а точніше Малоросією чи Малою Руссю, Валішевський вважає також територію Галичини, котра в актуальний йому час входила до складу Австро-Угорщини. Так, Ян Собеський був «родом з Південної Малоросії»[5]. Також і стосовно знаменитої битви під Підгайцями в 1667 р. автор зауважує, що вона мала місце в Малоросії[6]. Отже, терени

---

[1] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: Ivan le Terrible. – P.: Plon-Nourrit et C-ie., 1904. – VI+568 p. – P. 229-231; *Валишевский К.* Иван Грозный: Исторические сочинения: Перевод с французького. – М.: РИПОЛ класик, 2005. – 560 с. – С. 251-252.

[2] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: La crise révolutionnaire, 1584-1614 (Smoutnoié Vrémia). – P.: Plon-Nourrit et C-ie., 1906. – IV+501 p.; *Валишевский К*. Смутное время. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2003. – 335 с.

[3] *Waliszewski K*. Marysienka, Marie de la Grange d'Arquien, reine de Pologne, femme de Sobieski. 1641-1716. – P.: Plon-Nourrit et C-ie., 1898. – XI+383 p.; *Валишевский К*. Марысенька королева Польши…

[4] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov. 1613-1682. – P.: Plon-Nourrit et C-ie., 1909. – VI+596 p.; *Валишевский К*. Первые Романовы / Под общ. ред. Е. И. Мосиной; Перевод с французского. – Воронеж: «Факт-Федор Андреевич Киселев со Товарищи», 1993. – 432 с.

[5] *Waliszewski K*. Marysienka, Marie de la Grange d'Arquien, reine de Pologne… – P. 93; *Валишевский К*. Марысенька королева Польши… – С. 102.

[6] *Waliszewski K*. Marysienka, Marie de la Grange d'Arquien, reine de Pologne… – P. 175; *Валишевский К*. Марысенька королева Польши… – С. 176.

Малоросії-України історик поширює вже не тільки на південно-західні провінції Росії, але й суміжні з ними землі імперії Габсбургів. Варто зазначити, що в російських перекладах праць Валішевського доволі часто зустрічаються неточності при наведенні топонімів. Наприклад, Підгайці тут позначено як «Подгалиц». В іншому творі можемо побачити «Ниж» замість Низу, «Цекору» замість Цецори, «Звонец» замість Жванця[1]. Нарис про королеву Марисеньку цікавий тим, що дозволяє чітко побачити життя, побут та звичаї королівського двору на землях сучасної Західної України.

Ще більше значення в українознавчому відношенні має праця Валішевського «Колиска однієї династії: перші Романови». Саме тут дослідник розглядає безпосередньо історію України, присвятивши їй кілька розділів. Головну увагу він приділяє висвітленню подій XVI-XVII ст., тобто якраз козацького періоду. Змістовний українознавчий екскурс, вміщений тут, дозволяє якомога повніше зрозуміти бачення Валішевським минулого «країни козаків» і їхньої діяльності.

Насамперед треба відзначити, що жоден з попередніх істориків у Франції не був настільки ознайомлений з надбаннями української історіографії. Так, Валішевський у цьому творі не тільки посилається на джерела козацької доби – літописи Самовидця, Грабянки, Величка, але й використовує наукові праці багатох українських дослідників XIX – початку XX ст.: Дмитра Миколайовича Бантиша-Каменського, Миколи Андрійовича Маркевича (1804-1860), Ізмаїла Івановича Срезневського (1812-1880), Михайла Олександровича Максимовича (1804-1873), Миколи Івановича Костомарова, Пантелеймона Олександровича Куліша, Володимира Боніфатійовича Антоновича, Михайла Петровича Драгоманова, Данила Лукича Мордовцева (1830-1905), Олександра Матвійовича Лазаревського (1834-1902), Івана Михайловича Каманіна (1850-1921), Андрія Володимировича Стороженка (1857-після 1918), Дмитра Івановича Яворницького (1855-1940), Івана Яковича Франка (1856-1916), Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934). Це при тому, що ще краще у нього представлено доробок польських і російських істориків.

Валішевський був також добре ознайомлений з українським фольклором і постійно використовував свідчення, запозичені з місцевих пісень, легенд і переказів. Зокрема, говорячи про найдавніше населення України, він згадує про казкових велетнів (*viéletni*), котрі начебто колись мешкали в цих краях і могли бути зміфологізованим відображенням реальних тубільців[2].

Не можна сказати, що в історичному баченні Валішевським України виявляється велика залежність від української історичної думки. Його погляди скоріше є продовженням традицій польської та, мабуть, ще більше російської історіографій. Давню Русь він в цілому розглядає як державу росіян, центр якої було перенесено з Києва до Москви. Автор скептично ставиться до ідей української державності, не досить вдалим прикладом

[1] *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 203, 227, 235, 266.
[2] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 245-246; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 197.

котрої була Гетьманщина, які дуже актуалізувалися в міжнародній політиці напередодні Першої світової війни. «В наші дні знаходяться малороси, котрі створюють карти, де географічні кордони певної держави більш чи менш автономної – предмету їхніх марень, можливо, химеричних, але хтозна? – поширюються від Дону до Вісли!» – зазначає Валішевський[1].

Окрему увагу автор приділяє вивченню еволюції поняття «Україна». Він зауважує, що це поняття постійно використовувалося поляками й росіянами для означення прикордонних земель, проте згодом воно міцно закріпилося в уяві за переважно степовими й незаселеними регіонами порубіжжя між Польщею, Росією та Кримом, яке стало ареалом діяльності дніпрового козацтва й надалі твердо асоціювалося з козаками. Перше використання терміну «Україна» в польському діловодстві історик датує 1530-м роком, коли згадане поняття було використане в одній з польських «конституцій»[2]. З того часу слово «Україна» поступово набуває поширення, однак воно весь час було позбавлене чіткої географічної локалізації, тож межі цієї «України» постійно змінювалися. Більш-менш чіткі обриси, за Валішевським, вони почали набувати лише на початку XX ст., коли українські політики заговорили про утворення окремої держави на землях, населених українським народом, котрий раніше фігурував під розрізненими назвами «малоросів, українців, рутенів, черкасів, русинів, хохлів або ж і просто росіян»[3].

Вважаючи Київську Русь в цілому російською державою, Валішевський, попри все, погоджується з тезою, що українці (найчастіше автор використовує поняття «малороси») можуть бути визнані в якості іншого основного народу цієї держави, як своєрідне відгалуження давньоруської етнічної спільноти, прямими нащадками якої стали великоросіяни[4]. На його думку, українці-малороси є окремим народом, який тепер «займає більшу частину давньої «України», половину Галичини й Буковини, Люблінську губернію в Царстві Польському, Волинську, Подільську та Київську губернії, частину губерній Ковенської та Мінської, цілковито Чернігівську, Полтавську, Харківську та Катеринославську губернії й область Війська Донського. Він населяє також в значній мірі Воронезьку, Курську й Херсонську губернії. Його осередки зустрічаються, зрештою, в Саратовській, Астраханській, Самарській та Оренбурзькій губерніях»[5].

Як можна побачити, уявлення Валішевського про українців є цілком сучасним і досить чітко суперечили переконанням більшості польських іс-

[1] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 283; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 223-224.
[2] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 245; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 196.
[3] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 247; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 198.
[4] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 247; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 198.
[5] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 247; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 198.

ториків попереднього періоду. Втім, опис географічної локалізації українського народу історик майже повністю запозичив у Костомарова[1].

Говорячи про роль України в світовій історії, Валішевський, по суті, цитує слова Міцкевича, зазначаючи, що її територія стала місцем, де зіштовхувалися європейськість і азіатчина, цивілізація й варварство. Саме звідти до Європи проникали найбільші біди – сарана, кочовики, чума[2].

Утворення запорозького козацтва у південно-східних окраїнах Речі Посполитої, на думку дослідника, стало результатом взаємодії кількох чинників. По-перше, грабіжницькі морські походи до Криму та Туреччини він вважає прямим продовженням традицій варязької доби, а «першими козаками», відповідно, називає Рюрика, Діра й Олега, котрі «вказали шлях до Костантинополя майбутнім шукачам багатої поживи»[3]. По-друге, в помонгольський період панівними тут стали степові кочовницькі традиції, які переймало зі сходу місцеве населення. Так, розглядаючи етнічну сутність севрюків, Валішевський визначає в ньому вплив «туранського елементу»[4]. Саме тоді зі сходу прийшла як і сама назва «козак», так і багато інших тюркізмів. Цим терміном почали називати людей, які мешкали на нейтральних землях Південного Подніпров'я, займалися мисливством, рибальством і були повсякчас готові до захисту свого життя. Їхнім головним осередком стали острови Дніпра. По-третє, з посиленням польської експансії на схід козаки почали отримувати все зростаючий потік втікачів з Речі Посполитої – це були колишні кріпаки, які не хотіли змиритися з втратою своєї волі, різноманітні злочинці, котрі тікали від покарання, а також авантюрники різного ґатунку. Валішевський зауважує, що типовим явищем у козацькому середовищі була присутність шляхти, яка на перших порах відігравала провідну роль, а початкові лідери козацтва навіть походили з визначних шляхетських фамілій – Лянцкоронські, Вишневецькі, Ружинські[5]. Козацтво перетворилося в напівлегітимізовану установу, інституалізовану незабаром Стефаном Баторієм.

На думку Валішевського, козацтво стало для України-Малоросії надійним бар'єром, який захистив її з півдня. Це зумовило швидке економічне зростання даного регіону. Польський уряд підтримував колонізацію пустельних земель і надавав переселенцям господарську свободу та великі пільги. Часто вони були зовсім звільнені від податків та обов'язкових робіт. Спочатку на цих територіях не існувало панщини або ж вона була дуже обмеженою. За короткий час Україна перетворилася в своєрідне польське

---

[1] *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий. – СПб.: Издание книгопродавца Д. Е. Кожанчикова, 1859. – Т. 1. – XVIII+459 с. – С. 1.

[2] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 243-244; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 195.

[3] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 133; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 111.

[4] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 250, 264-265; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 200, 210-211.

[5] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 130; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 109.

Ельдорадо[1]. Як розвиває далі свою думку історик, такий швидкий розвиток економіки цієї країни викликав заздрість у польської шляхти та бажання швидкої наживи. Почалося стрімке закріпачення раніше вільних селян. Кількість податків та примусових робіт сягнула абсурдної межі: було запроваджено податки на хліб, птицю, вулики, рогату худобу, риболовлю, полювання, пасовиська, змелення зерна, навіть на збирання жолудів. За короткий час майже вся Україна вкрилася шляхетськими латифундіями, а магнати утворили тут своєрідні мікродержави[2].

Валішевський окремо зупиняється на проблемі євреїв-орендарів, поставлених в якості наглядачів польськими землевласниками в Україні. «Не можна навіть приблизно оцінити кількість євреїв, котрі поселилися в цю епоху по обох берегах Дніпра, – занотовує історик. – Нам доводиться звернутися до повідомлень, які, між іншим, свідчать про вкрай швидке зростання цього контингенту: у Вінниці, наприклад, на Поділлі, інвентарі вказують 15 підданих цієї категорії в 1569 р. й 66 родин в 1604 р. На середину XVII ст. діти Ізраїля – ці перші жертви козацьких невдоволень – здається, кишіли повсюди.

Повсюди вони викликали до себе зневагу. Шинкарі, лихварі, крамарі – євреї безжалісно й завзято експлуатували місцеве населення. Проте найбільш одіозними вони стали в якості орендарів»[3].

Історик наводить факти утисків українців євреями, відображені як в документах тієї доби, так і в українському фольклорі. В якості ілюстрації даного гніту він цитує латинський вірш XVII ст., власний літературний переклад якого ми дозволили собі помістити нижче[4].

Clarum regnum Polonorum
Est coelum Nobiliorum
Paradisum Iudeorum,
Et infernum Rusticorum

(Славетне королівство Польське
Для шляхти стало небесами,
Юдеям раєм нескінченним,
Русинам пеклом же страшенним).

Отже, за Валішевським, єврейські орендарі несуть спільно з польськими панами відповідальність за нищівний спалах народного невдоволення

[1] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 268; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 213.
[2] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 269-270; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 212-214.
[3] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 270-271; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 213-215.
[4] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 272; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 215.

в Україні середини XVII ст. Єдиною потужною силою, яку народні маси могли закликати собі на допомогу, звичайно, були козаки.

Втім, саме козацтво історик в цілому розглядає як силу деструктивну, анархічну, котра була в постійному протиріччі з цивілізацією, яку намагалася поширювати на схід Річ Посполита. Валішевський не приховує свого негативізму у ставленні до козаків. Для нього вони насамперед «степові варвари», «банди розбійників», «юрби волоцюг», ворожі до кожних проявів культури. Він з іронією ставиться до прославлення звитяг «запорозького лицарства». Успіхи чорноморських походів запорожців дослідник вважає перебільшеними. «Легенда про султана, котрий дивиться з вікна свого палацу на передмістя Константинополя, де вогнем і мечем пройшли запорожці, не відповідає історичній істині. Насправді козаки потрапили до Босфору тільки один єдиний раз і запалили тоді село Усні-Кіой, яке зовсім не видно з Константинополя» – резюмує дослідник, ігноруючи при цьому свідчення згаданої епохи, де йшлося про велику пожежу, бачену з османської столиці[1]. Історик категорично спростовує можливість перебування Хмельницького та козацького корпусу у Франції в 1645-1646 рр. і вважає, що далі розмов про набір козаків на службу Людовіку XIV справа не пішла[2].

Водночас він завжди підкреслює цивілізаторську роль своєї батьківщини в українському середовищі, подекуди навіть надмірну, що часто викликало спротив місцевого населення, далекого від зразків європейської культури. Як продовжує історик, значення цивілізаторської місії Польщі змогла усвідомити лише місцева еліта, яка прийняла польську культуру, а разом з нею у переважній більшості й католицизм. «Дуже ймовірно, що нижчі верстви населення рано чи пізно послідували за рухом, котрий включав вищі класи до польської культури і, як природний наслідок, до католицької релігії. Але то був дуже повільний процес і, на жаль, з кінця XVI ст. занадто палкі католики хотіли його прискорити» – резюмує автор[3]. Головну вину за педалювання релігійного питання в цілком ліберальній і толерантній Речі Посполитій він, як і свого часу Міцкевич, покладає на єзуїтів[4]. Початком форсованого наступу на православну церкву Валішевський вважає діяльність талановитого релігійного публіциста Петра Скарги. Брестську унію історик називає «тяжкою помилкою як з боку польського уряду, котрий сприяв цьому руху, так і з боку самих єзуїтів, його головних ініціаторів»[5].

---

[1] *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 207. У французькому оригіналі, яким користувався автор цих рядків, не було знайдено вказаних слів, мабуть, це пізніша вставка, зроблена Валішевським тут: *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 260-261.

[2] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 305-306; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 239-240.

[3] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 277; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 219-220.

[4] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 277; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 219-220.

[5] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 279; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 220-221.

Захист прав своєї традиційної релігії православним населенням України автор вважає природним, логічним і зрозумілим. Він яскраво показує, як на захист віри своїх батьків стали православні братства та з'явилася ціла плеяда обдарованих полемістів – оборонців православ'я: Стефана Зизанія, Іова Борецького, Мелетія Смотрицького. Одним з найвидатніших у цьому середовищі Валішевський визнає Івана Вишенського, палкі заклики якого буквально «електризували» паству[1]. На захист православ'я стала також частина ще неокатоличеної шляхти, лідером якої був князь Острозький. Аналізуючи мотиви участі в антиунійній боротьбі провідних верств суспільства, історик зазначає, що крім релігійного чинника не останню роль тут відігравав і класовий, оскільки православна шляхта мала безпосередній вплив на діяльність своєї церкви й брала участь у розпорядженні її багатствами[2]. Втім, процес розчинення української шляхти в польському середовищі ніколи не припинявся й за короткий час всі провідні роди Південної Русі влилися до лона католицької церкви.

Стосовно навернення православного кліру та мирян до унії Валішевський зауважує, що воно велося агресивними, брутальними, насильницькими методами й майже не мало підтримки з боку шляхти, котра, залишаючи православ'я, наверталася одразу до католицтва. Прикладом такої непримиреної й безкомпромісної боротьби історик вважає діяльність канонізованого Ватиканом архієпископа полоцького Йосафата Кунцевича, «більш енергійного, ніж мудрого борця, котрого обставини перетворили на мученика», який спаплюжував православні могили й силою відбирав у схизматиків церкви[3].

Саме така кваплива та непродумана, на думку Валішевського, релігійна політика польського уряду кінця XVI – початку XVII ст. змусила православну еліту звернути свої погляди на Москву, котра завжди підкреслювала свою роль в якості єдиного легітимного спадкоємця Старокиївської держави та найголовнішого оборонця православ'я. Якщо раніше ставлення до Московського царства в колах православного духовенства й української шляхти було скептичним, а часто й відверто ворожим, тепер все змінилося докорінним чином і місцева еліта віднині вже значною мірою пов'язувала свої надії з царською підтримкою. Історик зазначає, що Польща, яка володіла більшістю історичних земель Русі й сперечалася з царями за право на давньоруську спадщину, програла ідеологічну війну, розпочавши наступ на православну віру й кинувши значну частину своїх підданих в обійми Московії. Тепер Річ Посполита стала спільним ворогом і для росіян, і для малоросів-українців[4].

---

[1] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 280; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 222.

[2] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 279-280; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 221-222.

[3] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 292; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 230.

[4] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 281-282; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 221.

Як зауважує Валішевський, під впливом гострого міжконфесійного конфлікту, який все більше набував відображення в соціальній і політичній площині, спочатку далекі від церковних питань козаки швидко стали тією грізною силою, котра затято обстоювала інтереси православного населення. За словами історика, в духовному відношенні козаки були здебільшого нігілістами й «у XVII ст. не мали на Січі церкви й не терпіли жодного священика»[1]. Він доводить тезу про традиційну антирелігійність і навіть безбожність козаків як історичними свідченнями сучасників (Петра Могили, Адама Кисіля, Еріха Лясоти, Іова Борецького), так ще більше прикладами місцевого фольклору: кепкування запорожців з попів, звернення козаками до природних сил тощо. Валішевський підкреслює, що головними фетишами козаків в народному епосі завжди були люлька та шабля[2].

Однак під впливом агресивного зневаження традиційної віри своїх предків, масового закріпачення селян і посилення польського та єврейського впливу в Україні, козаки все більше виступають на захист народних інтересів, підносячи релігійні мотиви своїх виступів проти Речі Посполитої. Як зауважує Валішевський, роль релігійного чинника в цій боротьбі з часом все більше й більше зростала, а польський уряд уперто не хотів шукати компромісу з українським населенням. Оборона православної віри, яка вперше була піднята на щит прихильниками «Алквіада козацької республіки» Семерина (у російському перекладі – Северина) Наливайка, стала основним гаслом всіх наступних повстань[3]. Говорячи про Наливайка, дослідник принагідно спростовує популярну в літературі вигадку про спалення цього народного ватажка у мідному бику, при цьому дослідник наголошує на великій міфологізації української історії[4].

Перші успіхи українців у протистоянні католицькій експансії Валішевський пов'язує з блискучою діяльністю талановитого церковного діяча Іова Борецького, котрий отримав собі в союзники не менш обдаровану особистість – козацького гетьмана Сагайдачного, авторитет якого визнавали польські власті. Завдяки поєднанню зусиль цих видатних провідників й організаторів було відновлено Київську митрополію, існування якої змушена була визнати Польща. Історик наводить відомий факт про те, як гетьман підтримав діяльність Київського братства, записавшись до нього разом зі своїми козаками[5]. В політично-релігійному тандемі Сагайдачного-Борецького Валішевський знову-таки вбачає прояви промосковського вектору. Цей напрям згодом розвивав і пітримував Ісая Копинський.

---

[1] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 261; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 208.

[2] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 262; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 208-209.

[3] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 284-285; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 224.

[4] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 285; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 225.

[5] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 287-288; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 229.

Треба зазначити, що Сагайдачного Валішевський вважає найвидатнішим гетьманом України. Він дає йому наступну характеристику: «Це був дуже завзятий прибічник православ'я, палкий захисник часткової місцевої автономії й по-своєму козак у душі… Хоробрий і вправний солдат, але дуже простого розуму людина, Конашевич, з іншого боку, нічого не тямив у вигідних і привабливих сторонах польської культури, яка на той час була вже просякнута всіма витонченостями італійського Відродження»[1]. Як бачимо, історик знов-таки обстоює позицію позитивного цивілізаторського впливу Польщі на українське суспільство.

Далі естафету захисту своєї релігії, за словами Валішевського, перейняла ще одна яскрава постать – Петро Могила. Історик пише про нього: «Це був надзвичайно цікавий тип ченця й одночасно честолюбця, непримиреного прибічника православ'я й переконаного західника, який з однаковою пристрастю ставився до обох протилежних тенденцій. Палкий українець, він між тим ненавидів козаків і, будучи завзятим ворогом Риму, в той же час не любив і Москви. В глибині своєї душі він інтелектуально прийомний син Польщі»[2]. Головною заслугою Могили науковець вважає створення найголовнішого в Україні освітнього осередку європейського рівня, перетвореного згодом на академію. Валішевський зауважує, що стараннями цього релігійного та культурного реформатора західна латинська освіта культивувалася в стінах створеного ним навчального закладу набагато більше, ніж власна православна, а найвидатніші його учні (як-от Інокентій Гізель) відправлялися за кордон для продовження навчання[3].

На думку історика, саме православне духовенство стало інтелектуальною міццю, тією «головою», яка очолювала козацьке тіло в його антипольських виступах. Церковні ієрархи були духовними лідерами всіх козацько-селянських повстань. Валішевський відзначає між іншим, що активну участь в повстанні під проводом Тараса Трясила брав син Іова Борецького – Степан[4]. Таким чином, на момент появи на історичній авансцені Хмельницького вектори української політики були вже в цілому визначені його попередниками. В той же час Валішевський наголошує на визначному впливі на цього гетьмана спадкоємця Могили – Сильвестра Косова[5].

Ставлення дослідника до знаменитого козацького вождя не просто негативне, а відверто зневажливе. На відміну від переважної більшості істориків, котрі вважали Хмельницького постаттю видатною, Валішевський не вбачає в його діях нічого видатного. Навпаки, він всіляко підкреслює

---

[1] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 287-288; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 226-227.

[2] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 294; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 231.

[3] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 294; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 231.

[4] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 296-297; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 233.

[5] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 343-344; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 268.

нікчемність цієї особистості, подаючи очільника України свавільним навіженим хронічним алкоголіком і психопатом. Принизливі характеристики вчинків Хмельницького густо рясніють на сторінках твору Валішевського. «Напівбожевільний» гетьман тут «завжди п'яний», а «всі його дії несуть у собі характер непослідовності та крайньої нерозумності». Історик зазначає, як, спочиваючи на лаврах своїх перемог, які були більше наслідком безладності та недбалості його ворогів, ніж його власного генія, Хмельницький безжурно п'є горілку, зовсім не дбаючи про народ, котрий поклав на нього відповідальну визвольну місію. Валішевський згадує факт, як розлючений і хмільний Хмельницький наказав повісити польських посланців, які прибули до нього, а потім «знову продовжив випивати й ліг спати». Історик зауважує, що цей безглуздий наказ був скасований мудрим радником гетьмана Виговським[1]. Загалом факти з життєпису Хмельницького Валішевський переважно запозичив у Костомарова[2], проте подав їх у власному трактуванні.

Відома промова Хмельницького, адресована до представників Речі Посполитої, наведена Валішевським, виглядає мареннями гоноровитого п'яниці: «Завтра! Приходьте завтра! Сьогодні я дуже багато випив! Та й ці переговори ні до чого не приведуть! За чотири дні я вирушу в похід, і всіх вас перевішаю! Я вас розчавлю й завершу тим, що передам вас султану!.. Король? Що мені до короля? Я сам вартий більше, ніж він, бо не маю шляхти, котра нав'язує мені свої бажання. Я сам руський правитель і самодержець… Сидіть, ляхи! Мовчіть, ляхи!»[3]. Як резюмує далі історик: «З людиною, здатною на такі виверти думки й слова, не було про що говорити. Навіть зранку Хмельницький не вмів надати своїм честолюбним задумам раціональної форми»[4].

Однак така оцінка інтелектуальних здібностей Хмельницького не завадила франко-польському дослідникові приписати йому авторство популярної в народі пісні про чайку, яку частіше пов'язують з ім'ям Мазепи[5].

Валішевський наголошує, що одним з визначальних чинників, які зумовили виступ Хмельницького проти Польщі, стало його палке кохання до жінки, віднятої в нього Чаплинським. Автор підкреслює, що першою справою тріумфатора в 1648 р. після повернення до Києва стало його одруження з цією жінкою. Про це весілля історик зазначає наступне: «Пишно одягнена пані Хмельницька роздавала оковиту козакам у золотих кубках і пиячила разом з ними. Для грубої натури гетьмана це являло надзвичайне задоволення»[6].

---

[1] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 332-333; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 260.
[2] *Костомаров Н. И*. Богдан Хмельницкий… – Т. 1. – XVIII+459 с.; Т. 2. – IX+550 с.
[3] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 326-327; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 256.
[4] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 327; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 256.
[5] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 351; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 273.
[6] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 325; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 254.

На думку дослідника, подружня зрада з боку дружини гетьмана негативно вплинула на того напередодні Берестечка, ставши однією з непрямих причин поразки козаків. Моральний стан українського лідера в той час Валішевський схарактеризував так: «Похмурий, розчавлений, він пиячив більше, ніж зазвичай, заливаючи горілкою своє домашнє горе. Пані Хмельницька щойно зрадила йому з простим годинникарем, і того було наказано повісити спільно з його спільницею, причому винні були зв'язані разом *sicut erant in actione adulterii* [лат. «як були в стані перелюбу» – Є. Л.]»[1].

За словами Валішевського, вся політика Хмельницького – черга непослідовних хитань між Польщею, Росією та Туреччиною. В добу своїх несподіваних, насамперед для себе, перемог той, дослухаючись до улесливих слів єрусалимського патріарха Паїсія й сидячи в Києві, уявляв себе відроджувачем слави князівської Русі, а після поразок 1651-го повзав перед переможною шляхтою на колінах, лицемірно заливаючись сльозами[2].

Карколомні успіхи козаків в середині XVII ст. Валішевський відносить не до персональних заслуг їхнього вождя, а до чисельної переваги бунтівників, здібностей видатних командирів гетьмана – Кривоноса, Виговського, Нечая – і до слабкості та бездарності польського військового керівництва. Так, поразки поляків у травні 1648 р. історик вважає наслідками цілого ланцюга безглуздих рішень: непродуманим стало розділення війська, абсурдним було складення передових загонів з реєстровців під проводом близького до Хмельницького Кричевського, шляхтичі готувалися не стільки до запеклої війни, скільки до веселої прогулянки і т. д. Саме ці перші перемоги козацької зброї дозволили Хмельницькому стати тим, ким він увійшов до історії. Як зауважує автор, до того гетьман «був лише другим Наливайком, другим Павлюком, тобто потенційно являв майбутню здобич для варшавських катів». Тепер же після тріумфів під Жовтими Водами та Корсунем він «виріс, раптово ставши істотою надприродною, визначеною долею»[3]. Отже, за словами історика, перемоги сколихнули всю Україну, яка давно вже внутрішньо була готова до прояву непокори; тим більше, що цей революційний (за термінологією Валішевського) виступ припав на сприятливий для цього час міжкоролів'я. Хмельницького винесла нагору потужна хвиля народного гніву. Він став дивовижною іграшкою долі. Перемога під Пилявцями закріпила за ним реноме «напівбога»[4].

Валішевський погоджується з тезою про те, що козацький бунт в Україні був багато в чому підготовлений урядом мрійливого, войовничого й недалекоглядного Владислава IV, котрий хотів таким чином розв'язати війну з Туреччиною, посилити авторитет короля й приборкати свавілля шляхти. За

[1] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 335; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 262.
[2] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 325, 337; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 254-255, 263.
[3] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 315; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 246-247.
[4] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 323; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 253.

словами дослідника, цей смертельно хворий монарх перебував у полоні галюцинацій і довіряв словам «свого астролога про повну перемогу та гарну долю своєї дружини Марії Гонзаги, котрій віщуни передрікали спадок Палеологів»[1]. Підтримуючи на словах Хмельницького, вмираючий король видав козакам таємний дозвіл про будівництво чайок для майбутнього морського походу. Валішевський відмічає, що саме цей документ Хмельницький підступно викрав у полковника Барабаша й використав у своїх інтересах, переконавши темні козацькі маси у королівській підтримці своїх дій[2].

Аналізуючи суспільну ситуацію в Речі Посполитій, король якої вмирав, а спадкоємця не було визначено, історик наводить цікаве повідомлення з «Газетт де Франс» за 10 лютого 1648 р. про містичне видіння, бачене в Торуні, суть якого полягала у битві двох небесних армій. Це дурне передзнаменування спричинило тривогу в суспільстві, вихованому в середньовічних забобонах, і сприяло посиленню паніки серед поляків при звістках про перші перемоги Хмельницького[3].

При висвітленні дій повстанців Валішевський дотримується ворожої та зневажливої до них позиції. Він тенденційно наводить численні факти звірств бунтівників над поляками та євреями, згадуючи як нещасних людей розчавлювали між дошками, виколювали їм очі, спалювали живцем, здирали з них шкіру, нацьковували собак, примушували шляхтичів до найтяжчих робіт, вчиняли наругу над католицькими та юдейськими святинями й духовенством, ґвалтували черниць і шляхтянок, розпорювали животи вагітним жінкам, викидаючи ненароджених немовлят і зашиваючи замість них котів, відрубаючи цим жертвам руки, щоб ті не могли звільнитися від нестерпних мук. В той же час у Валішевського відсутні будь-які звістки про аналогічні дії з протилежного боку. Є тільки туманні згадки про репресії, влаштовані Яремою Вишневецьким, вік якого Валішевським визначено в 23 роки й хоробрість і полководницький талант якого автор всіляко підносить[4]. Така тенденційність історика знов-таки підкреслює його уявлення про цю війну, як змагання між західною цивілізацією та східним варварством.

Факти подібних звірств, але майже виключно з українського боку, Валішевський наводитиме й далі. Наприклад, згадуючи про антиросійське повстання в Україні в 1668 р., він повідомляє як бунтівні козаки «дружину гадяцького воєводи Огарьова водили напівроздягненою вулицями, після чого відрубали їй одну грудь»[5]. За сто років потому безчинства такого ж роду творитимуть у Речі Посполитій гайдамаки – «ці українські хулігани

[1] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 308; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 241-242.
[2] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 311; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 242.
[3] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 317; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 248-249.
[4] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 319; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 250.
[5] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 371; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 288.

XVIII ст.»[1]. Такі свідчення дозволяли історику обґрунтувати свою основну тезу про дикість і брутальність українського козацтва та позитивне значення його знищення, розпочатого Петром I й закінченого Катериною II – великими російськими монархами.

Загалом вся військова та державна діяльність Хмельницького постає у франко-польського дослідника в спрощеному й утрируваному вигляді. Зміни зовнішньополітичних орієнтирів гетьмана, в яких багато-хто з істориків бачив мудрість і хитрість, Валішевський кваліфікує як непослідовність і нерішучість. Молдавські походи, за його словами, вождь України проводив лише, щоб дати розраду своїм козакам, котрі скніли без діла, а Батозька (як згодом і Жванецька) битва представлена в творі як малозначний епізод козацько-польської війни[2]. Валішевський не наводить жодного прикладу героїзму з боку повстанців, хоча деякі з таких фактів, як, наприклад, загибель трьохсот козаків під Берестечком, вже стали хрестоматійними.

Принагідно, дослідник намагається спростувати чи, принаймні, поставити під сумнів деякі свідчення з життєпису Хмельницького, які йому здавалися недостовірними. Наприклад, Валішевський намагається довести нешляхетність походження майбутнього керманича України. Він називає того «плебеєм» і зазначає, що той сам кілька разів підкреслював своє простолюдинство, й лише прагнення вивищитися над іншими змусило гетьмана «відшукати» своє аристократичне коріння й добиватися його визнання від королівської влади[3]. Спростовуючи шляхетство Хмельницького, Валішевський наводить, щоправда, не довіряючи йому, свідчення польського поета й музиканта, представника «української школи» Томаша (Тимка) Падури (1801-1871) про те, що «батьком «князя України» став єврей, м'ясник з міста Хмільника на Поділлі, якого звали Берко і який був охрещений під іменем Михайла. Оселившись на хуторі Суботові й утримуючи там шинок, цей ренегат став таким огидним для місцевих мешканців, що ті найняли татар, котрі увезли його разом з сином. Звідси перебування в Криму, вказане в біографії Хмельницького, і близьке знайомство з мусульманським світом, яке відіграло таку велику роль в його кар'єрі»[4].

Ще раз підкреслимо, що Валішевський не висловлює жодної довіри словам Падури, проте використовує їх для того, щоб знову підкреслити сумнівність походження Хмельницького. Теза про «плебейство» українського гетьмана дозволяє історику розвинути ще одне твердження: оскільки землевласниками в Речі Посполитій могли бути тільки особи шляхетського стану (що, за словами автора, звичайно, було несправедливим, але відпо-

[1] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 378; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 293.
[2] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 338-339; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 264.
[3] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 298-299; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 234-235.
[4] *Waliszewski K*. Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 299-300; *Валишевский К*. Первые Романовы… – С. 235.

відало тогочасній букві закону) в конфлікті Хмельницького з Чаплинським більше юридичних прав на володіння Суботовом мав саме останній, а, отже, рішення шляхетської юриспруденції не на користь козака мало чітке правове обгрунтування[1]. Та й сама судова тяганина з приводу земельного конфлікту й порушення майнових прав була буденною справою в тогочасній Польщі. Також франко-польський історик ставить під сумнів блискучу освіту й високий культурний рівень гетьмана. Пройшовши початковий шкільний курс у львівських єзуїтів і трохи розуміючись на латині, за саркастичним визначенням Валішевського, Хмельницький міг здатися справжнім інтелектуалом хіба що для дніпровської голоти, котра не вміла читати[2].

Вже зазначалося, що Валішевський спростовував участь Хмельницького та козаків у битвах Тридцятирічної війни на теренах Франції. Історик також висловлював недовіру твердженню про існування листа до українського гетьмана від Кромвеля й вважав, що, якщо такий документ навіть й існував, то мав апокрифічний характер[3].

Досить обґрунтованими виглядають твердження Валішевського про постійні перебільшення військових сил Хмельницького сучасниками. Історик зауважує, що в реальності вони були, принаймні, вдвічі скромнішими[4].

Українсько-російську угоду 1654-го року, яка гарантувала юридичне оформлення автономії Гетьманщини, франко-польський дослідник вважає для Хмельницького вимушеною й «дуже щедрою» з царського боку. На його переконання, царат дав тоді козакам занадто багато прав і привілеїв, котрі з великими зусиллями потім відбирав майже півтора століття[5]. Утримання російського панування в «країні козаків» залишалося постійним головним болем для царського уряду до кінця XVIII ст.

Хоча до України було введено російські залоги, сам гетьман ще розглядав себе в якості суверенного правителя й навіть продовжував дипломатичну діяльність, заборонену його угодою з царем. Як зауважує Валішевський, вже під час перших переможних зіткнень із знекровленими польськими військами, між московитами й козаками проявився конфлікт: у Білорусії справа дійшла навіть до того, що останні виганяли царських стрільців із зайнятих ними міст. Це, на думку історика, стало однією з причин укладення перемир'я між Московією та Річчю Посполитою[6].

Смерть Хмельницького, датовану 27 липня 1656 р. (важко сказати чи це помилка друку, чи самого автора), франко-польський дослідник вважає

---

[1] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 300-303; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 235-238.

[2] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 300; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 236.

[3] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 334-335; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 261.

[4] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 324, 335; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 254, 262.

[5] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 342-343; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 266-268.

[6] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 348-349; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 271-272.

наслідком природного чинника й сумнівається в можливості отруєння гетьмана підступним польським шляхтичем, котрий сватався до його дочки, як про це йшлося в народних переказах[1].

Виставляючи Хмельницького нікчемою та нездарою, Валішевський, здається, більше симпатій має до пропольськи налаштованого Виговського. Проте, характеризуючи укладений ним з урядом Яна II Казимира в 1658 р. Гадяцький трактат, історик визнає той нежиттєздатним і називає «політичним заповітом Польщі XVII-го століття», «прекрасною пам'яткою властивого їй благородного духу», але водночас і «справжньою химерою»[2]. Втім, нежиттєздатною була й сама козацька держава. Валішевський яскраво показує, як переможець московитів під Конотопом, Виговський, маючи перед собою потужну опозицію в середовищі самих козаків, не мав ні сил, ні можливостей досягти хоча б рівня влади Хмельницького. Всі наступні гетьмани мали ще менше успіхів і пересварилися між собою за володіння булавою. Валішевський зазначає, що продовжувачем справи «великого Богдана» намагався подати себе Дорошенко, який однак «був наділений меншими талантами, хоча й тим же духом гарячкової інтриги й безперервної мінливості»[3]. Зауважимо від себе, що слова Валішевського про Дорошенка як «менш талановитого» наступника Хмельницького при характеристиці останнього, як цілковитого нездари, виглядають дещо кумедно.

Період міжусобних чвар української минувшини після Хмельницького франко-польський історик, слідом за Костомаровим, іменує Руїною[4]. «Від будівлі, розхитаної Богданом Хмельницьким і відновленої на іншій основі Гадяцьким актом, не залишилося тепер нічого. Українське суспільство розкололося тепер надвоє» – резюмує автор[5]. Андрусівська угода, за словами Валішевського, стала першим передзнаменуванням майбутніх поділів Польщі. На його думку, обіцяючи полякам повернення Києва незабаром, московська сторона вже тоді була впевнена, що цієї домовленості ніколи не буде дотримано[6].

Своїм успіхом в Україні, згідно Валішевському, московські царі були зобов'язані не стільки потужній військовій силі, скільки упокоренням своїй владі місцевого духовенства. Не визнаючи опозиційних церковних ієрархів (Сильвестра Косова, Йосипа Тукальського), підтримуючи лояльних до себе (наприклад, ніжинського протопопа Мефодія-Максима Филимоновича, Ла-

[1] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 356; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 277.
[2] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 360; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 280.
[3] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 367; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 285.
[4] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 374; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 290.
[5] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 369; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 286.
[6] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 368; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 285-286.

заря Барановича, Інокентія Гізеля) й завжди спекулюючи гаслами захисту православної віри, мудра й далекоглядна Москва зробила те, чого колись не змогли зрозуміти, щоб скористатися, недолугі польські власті: приручила духовну еліту України – справжнього мотиватора всіх політичних процесів у цій країні. Це не лише передало під її контроль всю Лівобережну Україну та Київ, але й підвищило культурно-освітній рівень самої Московської держави й створило підґрунтя для її подальшої експансії на Правобережжі[1].

Завершуючи огляд українських справ кінця XVII ст., Валішевський наголошує на майже абсолютному поглинанні Росією Гетьманської України й ілюзорному характері влади її очільників. За його словами, коли війну в Україні в цілому було закінчено, а між Московським царством і Річчю Посполитою укладено Вічний мир, гетьмани Самойлович і його наступник Мазепа побачили себе «під суворим наглядом московських воєначальників й урядовців, маючи лише тінь примарної влади, що прикривала їхню цілковиту нікчемність»[2]. Таким чином, Валішевський підводить читача до думки про необхідний і закономірний характер скасування української автономії царизмом і знищення ним козацтва як соціального стану й значної військово-політичної сили.

В своїх роботах, присвячених знаменитим російським монархам Петру I[3], Єлизаветі Петрівні[4] та Катерині II[5], історик, не зосереджуючи головної уваги на подіях в Україні, показує поступове випаровування в ній підвалин козацької автономії аж до цілковитого зведення їх нанівець стараннями останньої. В українознавчому плані ці праці не вирізняються особливою новизною й оригінальністю. Так, висвітлення образу Мазепи та його діяльності на сторінках «Петра Великого» виявляє майже повну залежність автора від традиційних історичних, переважно російських імперських, міфів. Як і свого часу в постаті Хмельницького, Валішевський не бачить в Мазепі нічого видатного. В його творі постає брехливий хитрий хтивий старець, котрий з вузько-егоїстичних інтересів зраджує свого законного монарха й переходить на бік

[1] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 369-374; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 286-290.

[2] *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov... – P. 378; *Валишевский К.* Первые Романовы… – С. 293.

[3] *Waliszewski K.* Pierre le Grand: l'éducation, l'homme, l'oeuvre d'après des documents nouveaux. 1613-1682. – P.: Plon-Nourrit et C-ie., 1905. – VIII+633 p.; *Валишевский К.* Петр Великий. – М.: Московское книгоиздательское товарищество «Образование», 1909. – 154 с.; *Валишевский К.* Петр Великий. Книга первая. Воспитание; Книга вторая. Личность. Репринтное воспроизведение издания 1911 года. – М.: СП «ИКПА», 1990. – 424 с.; *Валишевский К.* Петр Великий. Книга третья. Дело. Репринтное воспроизведение издания 1911 года. – М.: СП «ИКПА», 1990. – 414 с.; *Валишевский К.* Петр Великий. Историческое исследование. – М.: АСТ-Астрель, 2002. – 480 с.

[4] *Waliszewski K.* La Dernière des Romanov, Élisabeth I, impératrice de Russie… – XIII+552 p.; *Валишевский К.* Дочь Петра Великого... – XXX+562 с.

[5] *Waliszewski K.* Autour d'un trône, Catherine II de Russie: ses collaborateurs; ses amis; ses favoris. – P.: Plon-Nourrit et C-ie., 1894. – VII+472 p.; *Валишевский К.* Вокруг трона: Екатерина II, императрица всероссийская. – М.: Терра-Книжный клуб, 2004. – 312 с.

його ворога. В дослідницькому плані історик зауважує лише дискусію навколо віку Мазепи, навівши кілька суперечливих свідчень стосовно цього[1].

Неодноразово показуючи брутальне введення російських імперських порядків в Україні в правління Петра І, всупереч домовленостям між його батьком і Хмельницьким у 1654 р., Валішевський недвозначно симпатизує саме російській стороні. Він без жодних коментарів подає інформацію, про те як царський фаворит Меншиков силою відбирав землі у козацької старшини, не гребуючи для доведення своєї правоти й шибеницею[2].

Говорячи про Мазепу, історик повсякчасно наголошує на його аморальності. Саме тому він зосереджує свою увагу на історіях пані Фальбовської, Дольської й особливо юної Мотрі Кочубей, зваблення й розбещення якої старим ловеласом мало стати найкращою ілюстрацією його моральної ницості[3]. Валішевський повністю сприймає на віру свідчення російської імперської пропаганди про те, що зрадливий гетьман був готовий «віддати Польщі Україну та Білу Русь, шведам – фортеці Мглин, Стародуб і Новгород-Сіверський, але вимагав для себе Полоцьк, Вітебськ і Курляндію, обернуті на його феод», а згодом, потрапивши у глухий кут, начебто завів таємне листування з Петром І, обіцяючи тому видати Карла XII в обмін на прощення[4]. Як веде далі Валішевський, після облоги Веприка (в російському перекладі – Веспжика) гетьман-зрадник, від якого відсахнулася вся Україна, окрім хіба що дикунів-запорожців, вважав свою справу програною й навіть рекомендував Карлу XII відступати, не гаючи час під Полтавою. Після поразки Мазепа одразу перетнув Дніпро, переправляючи з собою дві діжки з золотом[5].

Таке трактування діяльності Мазепи є суто суб'єктивним, тенденційним, майже позбавленим опертя на реальні історичні джерела тогочасної доби й являє собою цікавість хіба що в плані зразка історичної думки рубежа XIX-XX ст. Дещо більшу цікавість і краще знання документів епохи можна побачити в іншій біографічній розвідці Валішевського, присвяченій постаті Єлизавети Петрівни. Зазначимо цікаву деталь. Цей твір вийшов у Франції в 1902 р. під назвою «*La Dernière des Romanov, Élisabeth I, impératrice de Russie*» («Остання з Романових. Єлизавета І, імператриця російська»). Готуючи публікацію перекладу цієї книги в Росії у 1911 р., таку назву напередодні гучного святкування 300-річчя дому Романових розсудливо визнали неполіткоректною й змінили. Російське видання носило заголовок

[1] *Waliszewski K.* Pierre le Grand: l'éducation, l'homme, l'oeuvre… – P. 346; *Валишевский К.* Петр Великий. Книга третья. Дело… – С. 45.
[2] *Waliszewski K.* Pierre le Grand: l'éducation, l'homme, l'oeuvre… – P. 227; *Валишевский К.* Петр Великий. Книга первая. Воспитание; Книга вторая. Личность… – С. 302.
[3] *Waliszewski K.* Pierre le Grand: l'éducation, l'homme, l'oeuvre… – P. 345-347; *Валишевский К.* Петр Великий. Книга третья. Дело… – С. 44-46.
[4] *Waliszewski K.* Pierre le Grand: l'éducation, l'homme, l'oeuvre… – P. 348, 351; *Валишевский К.* Петр Великий. Книга третья. Дело… – С. 47, 51.
[5] *Waliszewski K.* Pierre le Grand: l'éducation, l'homme, l'oeuvre… – P. 350-355; *Валишевский К.* Петр Великий. Книга третья. Дело… – С. 51-51.

«Дочь Петра Великого». Необхідно відмітити також, що дана публікація стала єдиним авторизованим перекладом праць франко-польського автора.

В цьому творі Валішевський побіжно висвітлює процес злиття номінально поки що автономної Малоросії з Російською імперією та вростання її еліти в російське дворянство. Звичайно, головним чином автор зупиняє свою увагу на родині Розумовських, вкотре повторюючи вже досить відомі факти про фавор братів Олексія та Кирила при дворі цариці Єлизавети. Відновлення гетьманства, якого так добивалася від Петербурга козацька старшина, історик вважає в політичному плані дуже шкідливим для Росії та вмотивованим лише особистими чинниками цариці, котрі ознаменували частковий відступ від державних заповітів її великого батька. Уряд Розумовського замінив собою діяльність Малоросійської комісії з шести членів, російська половина якої практично витіснила з політичного життя провінції українську. За саркастичним зауваженням Валішевського, створена після смерті Апостола, «ця тимчасова установа загрожувала перетворитися на вічну». Автор показує, як всупереч новим реаліям імперії гетьман Розумовський силувався відродити велич і престиж своєї країни, намагався сприяти її економічному та культурному розвитку, утримував при собі італійську оперу та французький театр, прагнув відкрити в Батурині університет тощо[1]. Ця діяльність викликала схвалення місцевого суспільства та піднесення патріотичного духу в Малоросії. Проте життя й побут селян, які складали основу населення, майже не змінилися.

Втім, на думку Валішевського, існування української автономії та патріотичні потуги Розумовського були хоч і шляхетними, але все ж таки пережитками минулого. Гетьманщина та Запоріжжя в Російській імперії давно вже стали анахронізмами, котрі незабаром мали піти в небуття. За словами історика, малоросійському гетьману, зважаючи на те, що його брат був моганатичним чоловіком цариці, дозволяли «бавитися в ролі адміністратора», однак під пильним наглядом з Петербурга. Зрештою, Розумовський і сам зневірився у своїх намірах, повернувся до столиці й зажив типовим життям російського аристократа високого рангу.

Валішевський зауважує, що навіть загалом прихильний до України єлизаветинський уряд, визнаючи автономію Гетьманщини, постійно обмежував її права. Так, офіційним наглядачем за діяльністю Розумовського та його ментором був Теплов, котрий, за образним висловом автора, один «коштував трьох російських членів колишньої комісії, разом узятих»[2]. А перепідпорядкування Києва, котрий раніше перебував в юрисдикції гетьмана, петербурзькому Сенату в 1761 р. історик порівнював з обезголовленням України[3].

---

[1] *Waliszewski K.* La Dernière des Romanov, Élisabeth I, impératrice de Russie… – P. 80-81, 154-156; *Валишевский К.* Дочь Петра Великого... – С. 116-117, 186-187.

[2] *Waliszewski K.* La Dernière des Romanov, Élisabeth I, impératrice de Russie… – P. 155; *Валишевский К.* Дочь Петра Великого... – С. 187.

[3] *Waliszewski K.* La Dernière des Romanov, Élisabeth I, impératrice de Russie… – P. 156; *Валишевский К.* Дочь Петра Великого... – С. 187.

Валішевський показує також, як, не вагаючись, Петербург звужував права запорожців. Найголовнішим проявом наступу на їхні давні вольності та привілеї стало утворення Нової Сербії та Слов'яно-Сербії, яке автор висвітлює в загальних рисах. Отже, не скасовуючи формально автономних інституцій в Україні, російський уряд остаточно повернувся до централізаторської політики попередніх часів. «Геній Петра Великого здобув тріумф над помилками його наступників» – резюмує Валішевський. Торжество імперської політики в Україні показано в праці про Катерину II. Діяльність цієї правительки стала логічним завершенням тривалого процесу інкорпорації українських земель в єдину російську структуру.

Характеризуючи в цілому українознавчі аспекти творчого спадку Валішевського, зазначимо, що, хоча він і не приділяв виключної уваги саме історії України, його науково-популярні нариси, присвячені знаменитим монархам, які багато разів перевидавалися, певною мірою сприяли підтриманню інтересу до козацької минувшини у Франції. Судження цього дослідника про українську історію часто є занадто поверховими, спрощеними й мало вмотивованими. Добре ознайомлений з українською історіографією, він в той же час у більшості випадків солідаризувався з твердженнями російських істориків консервативного напряму, які найбільше відповідали його науковим концепціям і політичному світогляду.

Внесок Валішевського у розвиток історичних досліджень про Україну козацької доби виглядає не досить значним і подекуди сумнівним. Бачення ним діяльності українських гетьманів і козацтва в цілому несе в собі чіткі сліди політичної заангажованості й суб'єктивізму. Виходячи з уявлення про тотальну нецивілізованість і варварство козаків, історик відкидав факти, які могли б доводити протилежне. Польща, а згодом і Росія стали для нього тими носіями високої культури, які відіграли позитивну роль у наверненні України, цього перехрестя сходу й заходу, до європейської цивілізації. Ідеї української державності, які так актуалізувалися в міжнародній політиці часів, коли Валішевський писав свої праці, на його думку, яскраво виявили свою нежиттєздатність ще в XVII-XVIII ст. Разом з тим він не відкидав існування українців у якості окремої нації й навіть змальовував її етнічні кордони. Він також погоджувався з тезою про те, що український народ має свою окрему самобутню історію, яка, втім, важко відділяється від історії Польщі та Росії. Валішевського, який створював свої роботи на рубежі XIX-XX ст., можна вважати останнім видатним представником польської еміграційної історіографії у Франції XIX ст., праці якого були пов'язані з вивченням козацької України. В подальший період польська наукова діаспора продовжувала відігравати помітну роль в розвитку українознавчих досліджень у Франції, проте роль її була тепер набагато меншою, зважаючи на активну діяльність в цій країні українських істориків, котрі в XX ст. отримали пальму першості у вивченні історії України козацької доби.

5. 8. Віддзеркалення питань історії козацької України в творах Сіпрієна Робера, Жуля Мішле та Віктора де Марса в контексті розвитку французької історіографії середини XIX ст.

Французька історіографія даного питання у вказаний період перебувала під значним впливом праць, що походили з кіл польської політичної еміграції. Значну роль в ній, як вже зазначалося, в середині XIX ст. відігравали історичні концепції Духінського. Стосунки урядів Луї-Філіппа Орлеанського, а потім Луї-Наполеона Бонапарта (з 1852 р. – Наполеона III) з Росією часів Миколи I завжди були напруженими, якщо не сказати ворожими. Таке ставлення досить сильно відбивалося й у місцевій суспільній думці. Як можна було побачити, французькі поляки досить часто у своїх творах зверталися до козацького минулого України, стимулюючи тим самим вивчення історії цієї країни у Франції.

Зважаючи на значне поширення в той час ідеології панславізму, багато французьких науковців зверталося до вивчення минулого слов'янських країн, найголовнішими з яких були Росія та Польща. Оскільки історія України була тісно пов'язана з розвитком цих країн, дослідники приділяли значну увагу розгляду і її минулого. Серед кола цих істориків насамперед слід згадати ім'я одного з зачинателів французької славістики Сіпрієна Робера (1807-після 1860/1865?). Саме Робер посів у 1845 р. місце Міцкевича в Колеж де Франс після відсторонення того від викладацької роботи через пропаганду ідей товянізму. Французький дослідник читав тут курс історії слов'янських літератур до 1857 р., коли, як вже зазначалося, його наступником став Ходзько. Близький до середовища польської еміграції, Робер активно займався вивченням історії слов'янських народів[1]. Серед кола тісних знайомств французького науковця бачимо, між іншим, Михайла Олександровича Бакуніна (1814-1876), одного з зачинателів анархістського руху й народництва, котрий сам згадував про свої дружні взаємини з Робером[2].

Відзначимо, що, ставши одним з родоначальників французької славістики, цей науковець може бути зарахований до числа перших західноєвропейських балканістів. В 1842-1845 рр. він написав серію статтей під узагальнюючою назвою «Греко-слов'янський світ», головним чином присвячену життю балканських народів, яке він особисто досліджував в 1836-1840 рр., здійснивши подорож слов'янськими країнами. У своїх лекціях з слов'янознавства, адресованих до французьких студентів, Робер, між іншим, відзначав вагомий доробок на цій ниві Ізмаїла Івановича Срезневського й Осипа Максимовича Бодянського (1808-1877), маючи з останнім, вочевидь, особисте знайомство й зауважуючи його панславізм проросійського спрямування. Про Бодянського французький дослідник говорив: «Це зараз найздібніший і найзавзятіший зі славістів: однак, істинний московит,

[1] *Kuk L*. Cyprien Robert, slavisant angevin et la Grande emigration polonaise // Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest. – 1992. – T. 99. - № 4. – P. 505-515.
[2] *Бакунин М. А*. Исповедь. – М.: Азбука, 2010. – 256 с.

він волів би абсорбувати всіх слов'ян до російської народності»[1]. Відмітимо також, що Робер був знайомий з творчістю Миколи Васильовича Гоголя (1809-1852), знав про діяльність Маркіяна Шашкевича (1811-1843) та Якова Головацького (1814-1888) в Галичині[2].

У середині XIX ст. слов'янознавчі студії зацікавили багатьох французьких дослідників. Серед їх числа був, зокрема, вже згадуваний Іпполіт Депре, знайомий і колега Робера[3].

В 1842 р. Робера було включено до редакції популярного й солідного науково-літературного часопису «*Revue des Deux Mondes*» («Ревю де Де Монд» – «Огляд двох світів»), з яким співпрацювали такі відомі письменники й науковці як Жуль Мішле, Віктор Гюго, Оноре де Бальзак, Александр Дюма, Теофіль Готьє, Проспер Меріме, Едгар Кіне, Жорж Санд (1804-1876), Шарль Бодлер (1821-1867), Ернест Ренан (1823-1892) та ін. З того часу впродовж 12 років, Робер був одним з найактивніших дописувачів цього періодичного видання, публікуючи матеріали, які стосувалися переважно слов'янознавчої тематики. На 1857-й рік припадає загадкове зникнення цього видатного історика-славіста з Франції, мотиви якого до сих пір не вияснені. На думку польського історика Лешека Кука, котрий покладався на інформацію з архівів Олександра Ходзька, Робер, можливо з релігійних мотивів, переїхав до США, залишивши свою родину й нікому не повідомивши про причини свого вчинку. В 1860 р. він на короткий час повернувся до Франції, проте далі його сліди знову губляться[4]. Відомий славіст Луї Леже (1843-1923), згадуючи про раптове таємниче зникнення Робера з Франції, припускав, що той захопився ідеями кабетизму (ученням Етьєна Кабе (1788-1856), основаним на засадах утопічного комунізму) і вирушив до Америки в пошуках Ікарії[5].

Серед публікацій Робера в «Ревю де Де Монд» найбільше вивчення української минувшини торкаються розвідки, опубліковані в 1846 р., «Про викладання слов'янських літератур»[6], «Панславістична змова та польське повстання»[7], «Два панславізми»[8]. Звертаючись до українського минулого та сьогодення Робер повсякчас акцентує національну єдність «русинів України й Галичини», яких називає історичними «фундаторами» тієї імперії, що була згодом названа Російською[9]. Слід відмітити, що поняття «Україна» він подає не в традиційному для французів вигляді – *l'Ukraine*, а в ближчому до його слов'янського звучання – *l'Oukraine*. Французький дослідник під-

[1] *Robert C.* De l'enseignement des literatures slaves // Revue des Deux Mondes. – 1846. – T. 13. – P. 365-375.
[2] *Robert C.* Le monde slaves, son passé, son état present et son avenir. – P.: Passard, 1852. – T. 1. – 384 p. – P. 188, 367.
[3] *Kuk L.* Cyprien Robert, slavisant angevin et la Grande emigration polonaise… – P. 506.
[4] Ibid. – P. 508-515.
[5] *Léger L.* Monde slave. Voyages et littérature. – P.: Didier et C-ie, 1873. – XXXIII+339 p. – P. XXVI.
[6] *Robert C.* De l'enseignement des literatures slaves… – P. 365-375.
[7] *Robert C.* La Conjuration du panslavisme et l'insurrection polonaise // Revue des Deux Mondes. – 1846. – T. 13. – P. 1110-1127.
[8] *Robert C.* Les deux panslavismes // Revue des Deux Mondes. – 1846. – T. 16. – P. 452-483.
[9] *Robert C.* De l'enseignement des literatures slaves… – P. 365-375.

креслює також важливе значення вивчення місцевого фольклору для кращого розуміння сутності народу, його історії та культури.

Робер постійно наголошує на етнічній єдності українського козацтва з тим народом, який звикли називати «малоросами», «русинами», «рутенами», а також іншими іменами[1]. На його думку, цей народ є набагато ближчий до поляків, ніж до росіян. Славіст зазначає: «Політично, козацькі племена змішуються з малоросійським народом, мілітарним відображенням якого вони є. Малоруси чи червоноруси, котрі іменують самі себе русинами, рутенами або ж руснаками, нараховують 13 150 000 душ, з яких 2 774 000 в Австрії. Майже всі вони живуть у Південній Русі… Розташовані поміж християнами Туреччини та московитами, між татарами та поляками, рутени, за своїм положенням, можуть слугувати сполучниками між всіма грекослов'янськими народами. Ставши землеробами на Україні, Волині, Поділлі, вони, щоправда, зазнали в цих провінціях ярма кріпацтва; але на Дону, Волзі, Чорному морі, вони зберігають свій первісний характер, свою дику натуру та кочові нахили, які перетворюють їх на арабів слов'янського світу. Ці вільні сини степу, ці азійські слов'яни ще й сьогодні є тими, ким були їхні предки, союзники Польщі»[2].

В поглядах французького дослідника бачимо романтичну ідеалізацію українського козацтва та його минулого. Втім, він справедливо вважає, що саме завдяки своїй унікальності козаки були нездоланим бар'єром, що обороняв Європу від азійських навал, а їхня територія – «невидимим захистом Європи від Азії»[3].

Аналізуючи перебіг польського повстання 1846-го рр., яке щойно відбулося, у своїй розвідці «Панславістична змова та польське повстання», Робер торкається питань козацького минулого України, згадуючи про важливе місце козаків в історії Польщі. В цій роботі він виразно обстоює ідеї українсько-польського братерства й акцентує потребу згуртування поляків і малоросів навколо спільних політичних інтересів, спрямованих на їхнє національне визволення. Робер зауважує, що польські повстанці закликали козаків України виступити спільно проти російського самодержавства, помститися за свої кривди й здобути волю. За його словами, поляки «сподівалися, що ці войовничі племена, у яких імператор Микола відібрав всі їхні віковічні привілеї та їхню чудову демократичну слов'янську систему, котрими користувалися їхні предки, не забаряться скористатися нагодою, щоб відвоювати свій старовинний устрій, поєднавшись з поляками»[4]. Втім, як зазначає далі Робер, ефект від польської пропаганди в Україні виявився нульовим, а козаки, які начебто підтримували на словах дії повстанців, до них не долучилися. Автор окремо зупиняється на долі запорожців, «найретельніших зберігачів старовинної козацької національності», традиційний осередок яких був знищений Росією, що змусило їх шукати притулку в Ту-

[1] *Robert C.* Les deux panslavismes... – P. 452-483.
[2] *Robert C.* Le monde slaves, son passé, son état present et son avenir… – T. 1. – P. 59.
[3] Ibid. – P. 63.
[4] *Robert C.* La Conjuration du panslavisme et l'insurrection polonaise… – P. 1110-1127.

реччині, й лише після 1830-го року їхні нащадки змогли повернутися на рідні землі, де потрапили під повний контроль царату.

Проголошуючи популярні тоді серед поляків лелевелівські ідеї українсько-польського єднання та спільної визвольної боротьби, Робер закликає обидві нації пробачити взаємно давні образи, визнати національні права одна одної й відновити той союз, який існував століттями. Як зауважує автор, приклади такого братерства вже виразно проявилися під час цього повстання: «Листи, які надходять з цих провінцій, стверджують, що там бачили в народних виступах схизматичних попів, благословляючих польських солдатів, і в одних і тих самих церквах грецькі хрести змішувалися з хрестами латинськими з вигуками спільності та братерства між усіма дітьми Христовими»[1].

Розвитку ідей українсько-польського братерського єднання в цілому присвячена й праця Робера «Два панславізми», яка здобула значного поширення. Ця праця цікава тим, що французьким автором чи не вперше було окреслено етнографічні кордони України-Рутенії. Виокремлюючи в руській словесності два окремих потужних говори – російський і рутенський (автор зауважує, що третій – білоруський менш чітко виражений і має дуже обмежений ареал ходження), Робер визначає межі поширення рутенського діалекту, яким говорять «тринадцять мільйонів найрозумніших слов'ян». Дослідник зауважує, що «рутенський діалект може стати літературною мовою першого порядку. Але, пригноблений нині мовою московитів і поляків, він щодня втрачає своє підґрунтя»[2].

Географічні простори, де говорять по-рутенськи чи малоруськи, за Робером є наступними: «Рутенський або малоруський діалект в усякому разі залишається розмовною мовою в південних провінціях. Цей діалект панує в степах від Кубані до Карпат, і від Одеси та Криму до Галичини. Цей діалект зберігає своєрідну національну літературу, презентовану піснями селян, воїнів і нижчих класів. Різновид рутенського діалекту, під назвою руснацького, поширено по Буковині на північ аж до Угорщини, в комітатах Мармарош, Унг і Берег»[3]. Звернімо увагу, що теперішнє Закарпаття, яке раніше майже цілковито ігнорувалося французькими дослідниками, також включено в сферу панування української мови. Про віднесення карпатських русинів до рутенсько-малоруської спільноти Робер зазначав і в розвідці «Панславістична змова та польське повстання». «Дві повсталі нації – поляки та малороси – мають в цих горах свої найпервісніші племена – гуралів і гуцулів» – читаємо в цій роботі[4].

«Два панславізми», надруковані в «Ревю де Де Монд», здобули популярність і в наступному році були видані в якості окремої книги[5]. Мабуть,

---

[1] Ibid.
[2] *Robert C.* Les deux panslavismes... – P. 458.
[3] Ibid.
[4] *Robert C.* La Conjuration du panslavisme et l'insurrection polonaise… – P. 1110-1127.
[5] *Robert C.* Les deux panslavismes. Situation actuelle des peoples slaves vis-à-vis de la Russie. – P.-Leipzig: Leopold Michelsen, 1847. – 63 p.

доречним буде згадати, що під час обшуку в 1847 р. виписки з цього твору було виявлено в паперах Білозерського разом з конспектом праці Депре «Спогади про Східну Європу»[1]. Отже, можна говорити про певний вплив, який мали погляди цих авторів на ідеологію кирило-мефодіївців.

Відзначимо, що української історії Робер торкався і в інших своїх працях. Так, він опублікував велику розвідку «Слов'янські витоки», де досліджував походження різних слов'янських народів, серед яких і українців[2]. Великий успіх в наукових колах мав його твір «Слов'янський світ, його минуле, теперішнє та майбутнє»[3]. Основою для цих книг стали роботи, опубліковані раніше в «Ревю де Де Монд». В праці Робера «Слов'янський світ, його минуле, теперішнє та майбутнє» підкреслюється те велике значення, яке українське козацтво відігравало в історії Росії. Автор вважає, що козаки й у теперішній час залишаються найдієвішим родом військ російської армії. «Секрет російської єдності, – пише він, – пояснюється козаками. Ці невтомні вершники здатні рушити в путь численними військами й зі швидкістю блискавки переміщуватися з місця на місце… Козак – це *omnis homo* [вселюдність – Є. Л.] царів»[4].

Робер також брав участь у підготовці до друку та публікації книги англійського письменника, підприємця-зброяра та мандрівника Чарльза-Фредерика Хеннінгсена (1815-1877) «Спростування про Росію або імператор Микола в 1844», автор якої поміж іншого звертався до історії українського козацтва та, зокрема, діяльності Мазепи[5].

Очевидно, з подіями Кримської війни пов'язана робота Робера над опублікуванням «Заповіту Петра Великого, або плану європейського домінування, залишеного ним своїм нащадкам і спадкоємцям російського престолу» зі своїми коментарями. Цей документ французький дослідник сприймав за достовірний, наголошуючи на постійній російській загрозі для Європи. Автор наводив також тексти ще кількох документів, які, на його думку, яскраво ілюстрували агресивні наміри Росії в історичній ретроспективі. Серед них найбільшу цікавість для нас викликає указ, начебто виданий 20 червня 1768 р. Катериною II кошовому отаману Січі Петру Калнишевському, де російська цариця закликає запорожців підтримати дії Максима Залізняка на Правобережжі, куди той був відправлений для того, щоб «викорінити й вибити з Божою поміччю всіх поляків і євреїв, які чинять наругу над нашою святою релігією»[6]. Звичайно, йдеться про текст так званої «золотої

[1] *Кирило-Мефодіївське товариство*… – Т. 1. – С. 377-384.
[2] *Robert C.* Des origins slaves. – P.: Passard, 1852. – II+216 p.
[3] *Robert C.* Le monde slaves, son passé, son état present et son avenir… – T. 1. – 384 p.; T. 2. – II+370 p.
[4] Ibid. – T. 1. – P. 58.
[5] [*Henningsen Ch.-F.*] Révélations sur la Russie, ou l'empereur Nicolas et son empire en 1844 par un resident anglais. Ouvrage traduit de l'anglais par M. Noblet et annoté par M. Cyprien Robert. – P.: Jules Labitte, 1845. – T. 3. – 388 p. – P. 23-49.
[6] [*Robert C.*] Testament de Pierre le Grand, ou Plan de domination européenne, laissé par lui a ses descendants et successeurs au trone de Russie, déposé dans les archives du Palais de Péterhoff, près Saint-Pétersbourg. – P.: Passard, 1860. – 28 p. – P. 21-22.

грамоти», опублікованої французькою в 1770 р. Міхалом Вієльгорським[1]. Робер вважав і цей «указ» автентичним і сприймав його за ще один доказ російської жорстокості, агресивності та лицемірства. Опублікування «Заповіту Петра Великого» стало останнім проявом дослідницької активності Робера. Надалі його творчий шлях раптово уривається.

Поза всяким сумнівом, найяскравішим представником французької історіографії середини XIX ст., який звертався до проблем вивчення української історії козацького періоду, слід визнати Жуля Мішле. Хоча він і не створив жодного цілісного твору, присвяченого Україні, його спорадичні екскурси до минулого «козацької країни», розкидані в багатьох працях, заслуговують на увагу вже тому, що цей науковець відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку французької історичної науки. Про науковий внесок Мішле як історика можна говорити багато. Значною мірою завдяки його творчому доробку в історіографії на передній план почали виходити ідеї народності, народної історії, революційної боротьби народних мас, побуту, простої людини, важливої ролі жінки (відомо, що успіх праці Мішле, присвяченої Жанні д'Арк, сприяв канонізації цієї народної героїні у Франції).

Мішле можна вважати одним з перших систематизаторів історії Франції, який створив універсальну, повну й всеосяжну історію своєї країни. Своїми творами він вплинув на весь наступний розвиток історичної науки. Засновники відомої французької школи «Анналів» Марк Блок і Люсьєн Февр, вважали Мішле своїм учителем, психологічність історіописання якого наштовхнула їх на пошуки нових шляхів розвитку історичної науки. Задовго до Фрейда Мішле звернув увагу, щоправда, в аспекті минулого, на сферу сексуальності, табуйовану в суспільстві до того через жорсткий церковний тиск.

Велике значення наукової та суспільної діяльності цієї людини відзначали такі корифеї комуністичної ідеології як Карл Маркс (1818-1883), Фрідріх Енгельс (1820-1895), Луї Блан (1811-1882). Водночас і сам Мішле певною мірою не цурався соціалістичних поглядів і навіть підтримував дружні взаємини з діячами І Інтернаціоналу та Паризької комуни, хоча й відкидав радикалізм комунізму та ідею ліквідації приватної власності, вважаючи її основою людської цивілізації, а потяг людини до приватної власності – природним бажанням, закладеним в психології кожної особистості.

Вочевидь, початкові зацікавлення минулим козацтва виникли у Мішле ще в дитинстві, коли він став безпосереднім свідком вступу козацьких підрозділів до Парижа в 1814 р. і їх квартирування у французькій столиці, про що часто згадував[2].

Вже в своїх перших наукових працях «Хронологічна таблиця сучасної історії» (1825) і «Нарис сучасної історії» (1827), Мішле згадував основні

[1] *Wielhorski M*. Manifeste de la République confédérée de Pologne. – P. 261-262.

[2] *Мишле Ж*. Народ / В. Г. Дмитриев (подгот.), Ф. А. Коган-Бернштейн (подгот.). – М.: Наука, 1965. – 207 с. – С. 15, 52.

віхи історії українського козацтва в XVII-XVIII ст. в контексті розгляду минулого Польщі та Росії[1].

До 1839-го року треба віднести початок тісної дружби між Мішле та Міцкевичем, яка тривала до самої смерті останнього. Безумовно, звернення французького науковця до серйозного вивчення історій Польщі та Росії відбулося під значним впливом польського поета-революціонера, що сприяло розвитку в поглядах Мішле полонофільства й антиросійськості, якщо не сказати русофобії. Ці ідеї найкраще відбито в публіцистичному трактаті історика, написаному в 1851 р., «Польща та Росія. Легенда про Костюшка», що побачив світ у наступному році. Тут можна, зокрема, прочитати наступний пасаж, присвячений росіянам: «Греки називали росіян «очима ящірки», але набагато краще сказав Міцкевич зазначивши, що справжні росіяни мають очі комах, блискучі, проте без жодної людяності в погляді»[2]. Цей неприглядний національний портрет росіян Мішле тут же доповнює узагальненням, що росіяни постійно брешуть і крадуть.

«Я кажу, я стверджую, я присягаюся і я доведу, що Росії не існує, – пише в цьому творі Мішле. – … Росія не складається ні з чого російського, немає ніякої нації, маємо лише трон і батіг; трон – це німець, а батіг – це козак. Це дозволяє дуже просто зробити розподіл: Росія – це уряд, що не має нації, Польща – це нація, яка не має уряду»[3]. Говорячи про негативний вплив переважно азіатської держави Романових, пронизаної духом рабства, на цивілізовану Європу, автор метафорично співставляє Російську імперію з холерою, яка загрожує поширюватися все далі й далі[4].

Зауважимо, що після знайомства в 1851 р. з Олександром Івановичем Герценом (1812-1870), з яким у Мішле виникли дружні взаємини, його тон по відношенню до росіян став трохи поважнішим і він навіть звернувся до вивчення історії декабризму[5], однак історик і надалі залишався ворогом царського самодержавства, нещадно критикуючи всі його прояви.

Мішле загалом був ознайомлений з історією України. Він згадує, між іншим, амурну історію Мазепи, прив'язаного до нестримного коня, яка в Європі вже стала класичною[6]. Цікаво, що саме в той же час давній товариш і колега цього історика – Едгар Кіне – використовує метафору, порівнюючи революційну ситуацію у своїй державі з Мазепою, прив'язаним до дикого

[1] *Michelet J.* Tableau chronologique de l'histoire moderne. – P.: Chez Louis Colas; Dondey-Dupré Pere et Fils, 1825. – 168 p. – P. 125-126, 153-154; *Michelet J.* Oeuvres complètes. Édition définitive, revue et corrigée. Précis d'histoire moderne. Introduction à l'histoire universelle. – P.: Ernest Flammarion, 1897. – 562 p. – P. 327, 376-377.
[2] *Michelet J.* Pologne et Russie. Légende de Kosciusko. – P.: Librairie Nouvelle, 1852. – 144 p. – P. 45.
[3] Ibid. – P. 17, 108.
[4] Ibid. – P. 57.
[5] *Michelet J.* La Pologne martyre. – P.: E. Dentu; Bruxelles-Leipzig: A. Lacroix, Verboeckhoven, 1863. – XVI+365 p.
[6] *Michelet J.* Pologne et Russie. Légende de Kosciusko… – P. 62.

коня. Подібно до даної популярної сцени, дикий вихор революції, за словами Кіне, несе прив'язану до нього Францію в невідоме[1].

Мішле добре відомі криваві ексцеси 1768-го року, влаштовані за сприяння «цариці-філософа» Катерини II, які дослідник називає «Українською Варфоломіївською ніччю»[2]. Українців в цілому історик сприймав за парость польської нації, відокремлення якої визначилося після прийняття нею православ'я.

Розмірковуючи над минулим Польщі та Росії, Мішле погоджується з тезою, що ключовим моментом, який визначив занепад Речі Посполитої та зростання могутності «імперії царів» став перехід українського козацтва під владу Москви. За його словами, «Польська республіка дала тоді своєму ворогу меч, котрий мав прохромити її серце»[3]. При цьому вільне войовниче непокірне степове товариство козаків історик порівнює з «гордим неприборканим українським конем», вочевидь, знов-таки натякаючи читачам на загальновідому тоді історію Мазепи[4].

В «Польщі та Росії», як і в багатьох інших творах, яскраво проявляються антиклерикальні погляди Мішле. Згадаймо, що в 1843 р. він разом з Кіне написав гучний трактат «Єзуїти», який здобув відомість і викликав резонанс у суспільстві. На думку історика, саме єзуїти несуть головну відповідальність за те, що розсварили польське суспільство з їхніми братами-козаками, що дотримувалися грецького обряду в своїй релігії.

Оскільки цей твір Мішле ще не перекладався російською чи українською мовою, дозволимо собі навести фрагмент звернення істориків до польської громади, де він торкається проблеми українсько-польських конфліктів XVII-XVIII ст.: «Зробіть ласку, не втрачайте з виду первинного джерела ваших страждань. Ви були у шістнадцятому столітті найтолерантнішим, найдобрішим народом, рівно як і найбільш войовничим. Навала єзуїтів на Польщу, їхні переслідування, поділили вас, перетворили на ваших ворогів ваших братів грецького обряду, козаків. Та сила, що дозволила проштрикнути серце Польщі й віддати її Росії, хіба не католицизм?

Знов-таки, це католицизм, який у середині минулого століття, усунувши дисидентів від виборів короля, дав привід Росії й прославив її в Європі як захисницю релігійної свободи проти польського клерикалізму.

Ті, хто хотіли б сьогодні грунтувати вашу національність на тому, що ви втратили, є вашими найгіршими ворогами. Розуміють вони це чи ні, вони вас втратили. Подаючи католицизм як найголовнішу рису польської національності, вони віддаляють назавжди від вас ваших молодших братів на Дунаї, слов'ян – синів грецької церкви, котрі, якщо Польща проголосила себе чужою по відношенню до них через заперечення їхньої віри, слухатимуть Росію.

---

[1] *Quinet E., Mars V. de*. Collège de France. Cours de littérature étrangère // Revue des Deux Mondes. – 1842. – T. 29. – P. 692; *Quinet E*. Les révolutions d'Italie. – P.: Chamerot, 1848. – XII+216 p. – P. 75.
[2] *Michelet J*. La Pologne martyre… – P. 205.
[3] *Michelet J*. Pologne et Russie. Légende de Kosciusko… – P. 23.
[4] Ibid.

Нещасні священики, чи не достатньо вам залишати впродовж двох століть відкритим фланг Польщі, роззброївши її хоробрий бар'єр – націю козаків: сьогодні ви позбавили її цих братів, цих нових союзників, які ще нещодавно створювали для неї силу Провидіння. Ці слов'яни, народжені учора як народ, дивляться на всі боки, шукаючи родичів; вони мають бажання любити велику націю, вони шукають собі братів. І що Польща їм скаже: «Я не ваша сестра… Я маю свого Бога, а ви – шукайте своїх Богів?».

Я не пропоную вам зректися ваших віровчень, поляки. Я знаю, що ви їм дуже вірні, ви ніколи від них не відступалися. Від цієї віри я не прошу вас відрікатися, але зрозуміти її, розгорнути її та розширити її. Ви вже довгий час як діти повторюєте слова: люди для життя та страждань. Час зрозуміти цю ідею. Бога, образ якого хтось вам поставив до олтаря у вигляді кам'яного істукана, треба зараз відчути в роді людському, в його тілесному образі. Світова релігія не є більше вірою егоїстів, які ведуть своє життя окремо та порізно йдуть на небо. Це життя всіх для всіх, братнє прийняття людством людства. В особистому ж втіленні – Бог на всіх і всі є Месіями!»[1].

Ми навмисно навели цей обширний фрагмент, щоб показати розвиток думки Мішле. Поза всяким сумнівом, тут можна побачити прояви месіаністичних ідей Міцкевича. Однак процитоване французьким істориком начебто звернення козацької нації до своїх братів-поляків, прагнення поєднання України з Польщею, як «сестри з сестрою», заперечення егоїзму є дуже близьким за духом до ідеології Кирило-Мефодіївського товариства. Ці слова мають суттєву подібність до закликів з відозви кирило-мефодіївців, адресованої до великоросіян і поляків[2]. В цьому контексті можна ще раз згадати про контакт між Савичем і Міцкевичем, який мав місце в 1847 р. в Парижі, та нездійснений тоді ж візит до паризького емігранта Куліша.

Припускаємо, що, якщо Мішле не був особисто ознайомлений з ідеологічними засадами українського патріотичного товариства, то, принаймні, знав про них від Міцкевича, з яким, як ми вже не раз підкреслювали, він мав тісну дружбу.

Варто звернути увагу також на сам час виходу в світ згаданої праці Мішле. Саме тоді чітко окреслився гострий політичний конфлікт між Францією та Росією, який незабаром вилився у Кримську війну. Як і раніше в подібних випадках у суспільстві розігрівалися пропольські й антиросійські настрої. Історик відгукнувся на них книгою «Демократичні легенди півночі», де знов-таки наголошував ідеї, викладені в попередній праці. В 1863 р. у розпал польського повстання «Демократичні легенди півночі» було перевидано під назвою «Польща-мученица».

Передмову до цього видання Мішле написав під враженням щойно прочитаної ним книги Владислава Міцкевича «Польща та її південні провінції: рукопис одного українця». Французький історик тоді занотував: «Ось, Україна, країна козаків, у дуже гарній книзі, проголошує, обстоює своє дав-

[1] Ibid. – P. 139-140.
[2] *Кирило-Мефодіївське товариство*… – Т. 1. – С. 172.

нє право бути польською»[1]. Історик підкреслює, що козаки не отримали для себе жодного блага, приєднавшись до Росії[2]. Попри все, козаків він вважає тією надійною силою, яка, по суті, дозволила Росії стати світовою імперією. Тут у поглядах Мішле на минуле України можна побачити чітке відбиття популярних тоді у Франції історичних ідей Духінського.

Важливу роль українського козацтва у військовій і політичній історії Європи Мішле відзначав і в інших своїх творах. Наприклад, в його «Історії XIX ст.», де часто згадуються козаки у зв'язку з їхньою участю в боях проти Наполеона, можна прочитати наступне: «Ці войовничі племена, братні полякам, колись так довго ходили під польськими прапорами проти турків»[3]. Як значну збройну силу на службі Росії у XVIII ст. бачимо козаків на сторінках його «Історії Франції»[4].

Звичайно, в творчому доробку Мішле, який багато в чому став визначальним для подальшої французької історіографії, відсутня жодна систематизована історична праця, присвячена українському минулому. Проте його погляди стосовно України та козаків, розпорошенні в різних працях, дозволяють нам скласти синтезоване уявлення про бачення науковцем нашої вітчизняної історії. Він розглядав її крізь призму польської суспільно-політичної думки своєї доби. Вважаючи українців, котрих постійно в силу традиції іменував «козацькою нацією», частиною польської спільноти, Мішле в той же час симпатизував становленню українського національного руху. Звернення такого метра історії як Мішле до козацької тематики об'єктивно сприяло посиленню цікавості до минулого України у Франції.

Між іншим, потрясіння суспільства від польського повстання 1863-1864 рр. було таким сильним, що французький культурний бомонд буквально вибухнув різноманітними есе з приводу Польщі та її історичних прав. Однією з найбільш цікавих в даному відношенні є велика стаття «Польща, її давні провінції та її справжні кордони», написана й опублікована відповідальним редактором «Ревю де Де Монд» Віктором-Етьєном-Гійомом де Марсом (1817-1866) в 1863 р.[5] Посилаючись на праці багатьох істориків (зокрема, Міллера, Карамзіна, Соловйова, Погодіна, Трубецького, Лелевеля, Міцкевича, Духінського), автор даної розвідки обґрунтовує законність прав Польщі на володіння Рутенією, Литвою та іншими землями. Він підкреслює той факт, що Польща не завойовувала дані території, а вони до неї були включені добровільно й залишалися у складі даної держави впродовж кількох століть. Приєднання українських земель до польської корони і їхнє існування у складі Речі Посполитої де Марс розглядає, якщо можна так висловитися, крізь «польські окуляри».

---

[1] *Michelet J.* La Pologne martyre… – P. VII.
[2] Ibid. – P. XIV.
[3] *Michelet J.* Histoire du XIXe siècle: Jusqu'au Waterloo. – P.: C. Marpon et E. Flammarion, 1880. – T. 3. – 386 p. – P. 46.
[4] *Michelet J.* Histoire de France. XVIII. Louis XV (1724-1757). – P.: C. Marpon et E. Flammarion, 1879. – 386 p. – P. 15.
[5] *Mars V. de*. La Pologne, ses anciennes provinces et ses véritables limites // Revue des Deux Mondes. – 1863. – T. 45. – P. 497-527.

Французький автор ідеалізує братерське єднання поляків та рутенів і підкреслює їхню рівноправність у складі єдиної держави. «Унія між Польщею та Рутенією, – занотовує він, – презентує особливий характер, який прислужився для послідовного відновлення двох держав. Рутенія, як ми знаємо тепер, жадала поєднатися з Польщею, бо відчувала прив'язаність до неї через більш високий розвиток морального життя. Вона не помилилася в своїх сподіваннях. Жодних зв'язків підлеглості, жодної моральної підпорядкованості не проявлялося між рутенським боярином і польським шляхтичем. Обидва брали участь в рівній мірі і в однаковій пропорції в політичному житті, у вільному вирішенні справ воєводства, рівно як і в дискусіях з приводу вищих інтересів держави. В долинах Дністра та Дніпра, так само як і по берегах Вісли, індивідуальна свобода була не тільки гарантована законами, але й скрупульозно поважалася на практиці. Хіба це не пояснює, чому Литва та Рутенія увійшли в XIV ст. до духовної й інтелектуальної спільноти з заходом і чому вони в ній залишилися?»[1].

Де Марс підкреслює, що багато славетних і відомих родів Речі Посполитої мають руське походження від Рюриковичів або Гедиміновичів, серед яких Чарторийські, Вишневецькі, Острозькі, Потоцькі, Жолкевські, Собеські[2]. В той же час французький автор наголошує на важливій ролі української складової в сучасній польській культурі, що, на його думку, доводить природність історичного зв'язку між Україною та Польщею. Він пише: «Майже всі письменники, які дали нове життя польській літературі, є литовцями чи рутенами, як, наприклад, Адам Міцкевич, Залеський, Словацький, Мальчевський, Гощинський та ін. Поеми Залеського є не тільки, ми вважаємо не зайвим це повторити, невмирущими пам'ятками польської літератури, але й продуктами, по суті, й насамперед українськими. Залеський, Мальчевський, автор «Марії», Гощинський у «Канівському замку» знайшли та висловили поезію власне України, не просто поезію всіх класів суспільства, але поезію території, української природи»[3]. Прикметно те, що в переліку відомих оспівувачів козацького минулого України, де Марс оминає ім'я Гоголя, хоча мимохідь згадує про «російського письменника, котрий зміг підібрати такі барви, щоб поетизувати й оживити цю слов'янську землю»[4]. Вочевидь, сюжет «Тараса Бульби», побудований на кривавому й непримиренному протистоянні між поляками та козаками не дуже вписувався в логіку викладу автора даної статті.

Приєднання України до Московії де Марс розглядає схематично й не зовсім точно. Так, козаки у нього звернулися до московського царя після того, як «були цілковито розгромлені Яном-Казимиром»[5]. Автор залишає поза розглядом питання: а чому власне козаки повстали проти Речі Посполитої, якщо в цій державі панував такий дух братерської любові та злагоди.

[1] Ibid. – P. 523-524.
[2] Ibid. – P. 524-525.
[3] Ibid. – P. 524.
[4] Ibid.
[5] Ibid. – P. 516.

Цікаво, що акт 1654-го року він називає «унією» і підкреслює, що «автор цього договору розкаявся в ньому на своєму смертному ложі»[1]. Де Марс акцентує увагу на тому, що козаки уклали свою унію-союз з московитами добровільно й на певних умовах, які всі згодом були порушені царями, а саме українське козацтво знищено в 1775 р. Він зауважує, що частину козаків було переселено на Кубань й утворено з них чорноморське військо, а решта «подалася до Туреччини у Добруджу, де й перебуває досі»[2].

Доводячи цинічність політики царів, де Марс показує певну еволюцію трактування ними приєднаних до своєї імперії західних територій: якщо для Катерини II – це були законні землі Речі Посполитої, Олександр I вже називав їх «захопленими» колись поляками, а нині, зазначає французький дослідник, російська влада кваліфікує їх як «повернені» – («*vozvrastchennyé*»)[3].

Свій історичний аналіз де Марс підсумовує наступним висновком: «Неправильно казати про те, що росіяни легітимно відібрали у поляків в 1772 р. провінції, які ті колись завоювали у Росії та володіли ними несправедливо чи тимчасово. Правдою є те, що Польща нічого не віднімала у Росії, нічого не здобувала силою і що вона навпаки на законних підставах володіла впродовж чотирьох століть цими старовинними провінціями, котрі до 1772 р. ніколи не складали частини «імперії царів». Тож, лише одна точка зору є найбільш прийнятною для політичної історії Європи: стан володіння землями в Польщі на 1772-й рік був найлегітимнішим і найсприятливішим з тих, які тільки можна уявити»[4].

Характерною рисою розвідки де Марса є те, що, використовуючи штучне поняття «рутени» та «Рутенія», невідомі на землях, до яких вони відносяться, автор виправдовує себе тим, що поняття «*la Russie*» і «*les Russes*» стали на заході асоціюватися лише з Московією і московитами. Утрируючи, він саркастично зауважує, що, якщо всіх уродженців руських земель називати росіянами, тоді «ми змушені були б визнати тут, що Собеський є росіянином, і Костюшко також»[5].

Працю де Марса «Польща, її давні провінції та її справжні кордони» можна визнати певною мірою симптоматичною в політичній ситуації, що склалася у Франції в добу польського повстання. Подібну до цього автора позицію тоді поділяла більшість французьких інтелектуалів.

Відзначимо, що в умовах актуалізації польського питання в 1863 р. даній проблемі окрему главу в своєму памфлеті «Хіба угоди 1815-го року припинили існувати?» присвятив відомий діяч міжнародного робітничого руху П'єр-Жозеф Прудон (1809-1865). Втім, він не спішить, подібно до більшості своїх співвітчизників, висловити симпатію до Польщі й звинуватити у всіх її трагедіях росіян. Виступаючи з позицій критики приватної власності, у всіх політичних бідах Польщі він прямо звинувачує її власну шляхту і наво-

[1] Ibid.
[2] Ibid.
[3] Ibid. – P. 521.
[4] Ibid. – P. 527.
[5] Ibid. – P. 524-525.

дить історичні приклади негативного впливу тієї на долю своєї держави. «Війну на знищення в XVII ст. з запорозькими козаками», з якої почався занепад Речі Посполитої, він називає «непробачним злочином Польщі»[1]. Необхідно зауважити, що Прудон вдається також до аналізу історичних і расових концепцій про неповноцінність росіян-московитів, спопуляризованих Духінським, і нещадно критикує їхню неспроможність: «Нехай мене назвуть русофілом, я до цього готовий; нехай мене називають як завгодно, я через це не дуже засмучуся. Але я червонію від сорому за свою країну та своїх співвітчизників, коли не знаходиться жодної людини, щоб протестувати проти польського жонглювання… Я чекав стільки, скільки міг; зрештою, чому цією людиною не можу бути я? Отже, я заявляю, що, на моє переконання, всі людські раси мають однакове право на існування, однакове право на входження до цивілізованого кола, і що це злочин претендувати на виключність однієї; а що стосується московитів, то я розглядаю їх як справжніх слов'ян, і, за моїм судженням, вони мають чудове право носити ім'я росіян»[2]. В той же час поміж слов'янських націй Прудон згадує і рутенів[3].

Історичні ідеї Робера, Мішле та де Марса стосовно нашої країни в XVI-XVIII ст. стали яскравим віддзеркаленням впливу польської еміграційної історіографії цього питання. Згадані французькі автори цілковито сприймали бачення минулого козацької України, відображене в роботах польських істориків і публіцистів і фактично повторювали їхні головні тези. В той же час доробок цих французьких науковців яскраво доводить, наскільки великим був вплив цих ідей на місцеве суспільство й науковий загал, зокрема.

5. 9. Наукові розвідки з історії українського козацтва Проспера Меріме та козацькі зацікавлення у Франції в 1850-1860-х рр.

Якщо великий історик Мішле не створив цілісного твору, присвяченого українсько-козацькій тематиці, то його інший видатний земляк відзначився саме тим, що написав твори, пов'язані з конкретними історичними проблемами історії України козацької доби. Мова йде про відомого письменника й історика Проспера Меріме.

21-23 червня 1854 р. в газеті «*Le Moniteur universel*» («Ле Монітор універсель» – «Всесвітній оглядач») була опублікована розвідка Меріме «Українські козаки та їхні останні отамани», яка незабаром кілька разів була перевидана. В цій роботі історик розглядав еволюцію українського козацтва від зародження його перших осередків на Дніпрі до поразки державницьких змагань Мазепи та його смерті[4]. В українському перекладі назву цієї розвідки

[1] *Proudhon P.-J.* Si les traités de 1815 ont cessé d'exister? Actes du futur Congrès. – P.: E. Dentu, 1863. – 108 p. – P. 78.
[2] Ibid. – P. 97.
[3] Ibid. – P. 96.
[4] *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans… – P. 61-89.

подають як «Українські козаки та їхні останні гетьмани», що більше відповідає логіці твору[1]. Проте ми використовуватимемо надалі автентичну назву праці Меріме, де в назві зазначено саме поняття «отамани» – «*Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans*».

Політична обумовленість цієї розвідки безсумнівна. Починалася війна на чорноморському узбережжі Російської імперії, відома згодом як Кримська. Терени, на яких велися бойові дії, колись входили до сфери активної діяльності українського козацтва. Та, власне кажучи, це був останній випадок в історії, коли французьким солдатам довелося зустрітися в безпосередніх бойових зіткненнях з нащадками славетних запорожців – чорноморськими й азовськими козаками. Особливо відзначилися тоді пластуни – неперевершені розвідники й охоронці[2]. Отже, саме на період Кримської війни припадає останній ренесанс козацьких зацікавлень у Франції, викликаний політичними чинниками.

Одним з проявів такої політичної кон'юнктури став нарис військового аналітика й історика Шарля-Іпполіта Баро-Рулона (1788 – після 1854) «Небезпека для Європи. Походження, розвиток і сучасний стан російської могутності. Східне питання з політичної, релігійної та військової точки зору», нашвидкуруч підготовлений і виданий у Парижі в 1854 р. в канун початку війни. Свою працю Баро-Рулон розглядав як своєрідне продовження роботи Лезюра «Про посилення могутності Росії від її витоків до початків XIX ст.». Та й сторював цей автор свій нарис у подібних умовах. Тож не випадково його «Небезпека для Європи» рясніє запозиченнями з щойно згаданого твору Лезюра. Якщо Лезюр писав на замовлення Наполеона I, то його наступник виконував доручення іншого імператора – Наполеона III.

Головна мета публікації, чітко позначена у творі, довести варварство, агресивність і небезпечність «імперії царів» для європейської цивілізації. Задля цього автор не гребує ніякими доводами. Він щедро черпає цитати з маркіза де Кюстіна. Не забуває Баро-Рулон навести й текст «заповіту Петра Великого», як один з аргументів російської загрози для Європи[3].

Діяльності козаків, цієї «бурхливої раси», яку добре спізнали у Франції в добу наполеонівських війн, Баро-Рулон приділяє значну увагу. Він чітко розрізняє українських (малоросійських) і великоросійських козаків. Говорячи про перших, він згадує основні віхи їхньої історії, підкреслюючи волелюбність українського козацтва, а особливо запорожців. Автор зауважує, що «ці козаки не мають нічого російського»[4]. На сторінках його твору українські козаки постають як потужна, але малокерована військова сила, котра, незважаючи на утиски з боку російських царів, стала надійною опо-

---

[1] *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 115-141.

[2] *Соколюк С.* Українці в Кримській (Східній) війні 1853-1856 рр. // Воєнна історія. – 2009. - № 2 (44). – С. 18-29.

[3] *Barault-Roullon Ch.-H.* Dangers pour l'Europe. Origine, progrès et état actuel de la puissance russe : question d'Orient au point de vue politique, religieux et militaire. – P.: Librairie militaire, maritime et polytechnique de J. Corréard, 1854. – XVI+519 p. – P. 478-482.

[4] Ibid. – P. 333.

рою їхньої влади. Він зауважує, що в 1768 р. саме запорожці спричинили безлад в Речі Посполитій і спровокували війну з Османською імперією, влаштувавши погром у Балті. Автор наводить текст секретного наказу Катерини II Залізняку (так званої «Золотої грамоти») про винищення євреїв і поляків, як ще один доказ підступності, жорстокості та кровожерливості царату[1]. Баро-Рулон підкреслює, що козаки стали слухняними виконавцями волі царів у розгортанні їхньої експансії.

Виклад подій автором доведено до актуального йому часу, тобто до початку Кримської війни. Передбачаючи участь козаків на боці Росії у майбутньому збройному конфлікті, він подає стислу характеристику козацьких військ імперії Романових. Зокрема, Баро-Рулон зазначає, що українське козацтво представлене на даний момент трьома військовими угрупованнями: Чорноморським, Азовським і Дунайським козацькими військами, з яких перші два є окремими відгалуженнями запорожців, а третє являє собою «сукупність різнорідних елементів»[2].

Вочевидь, значною мірою політичними чинниками обумовлений вихід у 1855 р. цікавого та важливого джерела з історії Хмельниччини, перекладених французькою спогадів рабина із Заслава, опублікованих під назвою «Чотири роки війни поляків проти росіян і татар (1648-1652). Переслідування ізраїльтян у Польщі»[3]. Між іншим, на підставі цього французького видання Антоновичем був згодом підготовлений російський переклад цього історичного документу[4].

Про російську, і навіть козацьку, загрозу напередодні Кримської війни з тривогою писав французький історик і політичний оглядач Франсуа-Жозеф-Франциск Буве (1799-1871) у своїй праці «Туреччина та європейські кабінети від XV ст., або Східне питання», виданій в 1853 р. Він, зокрема, відзначав важливу роль козаків в історії чорноморського регіону. Буве нагадував, що саме козаки відіграли головну роль у війні, що спалахнула на північ від Чорного моря між Туреччиною, Польщею та Московією й призвела до послаблення Речі Посполитої та зростання могутності «імперії царів», а згодом і до знищення польської державності та загрози втрати турецького суверенітету[5]. В той же час царизм знищив і незалежність самих козаків, хоча їхня підтримка дозволила Романовим створити величезну імперію, яка претендує на роль світової[6]. Апелюючи до ідей Наполеона I і його доби, безпосереднім свідком якої Буве був, він наголошує: «Я бачив,

---

[1] Ibid. – P. 76-78.
[2] Ibid. – P. 334.
[3] *Quatre années de guerre des Polonais contre les Russes et les Tartares* (1648-1652). Persécutions des Israélites de la Pologne / traduit de l'hébreu Javan Messoula par Daniel Lévy. – P.: Tlemcen; Impr. des Ageux, 1855. – 69 p.
[4] *Антонович В. Б.* Четыре года войны поляков с русскими и татарами или преследование польских израильтян. – Оттиск из газеты «Киевские Губернские Ведомости» за 1868. - № 94-96, 98-101. – 47 с.
[5] *Bouvet F.-J.-F.* La Turquie et les cabinets de l'Europe depuis le XVe siècle, ou la Question d'Orient. – P.: D. Giraud, 1853. – XII+287 p. – P. 27-32, 42, 54.
[6] Ibid. – P. 154.

як Росія, всупереч договорам, поглинула Польщу, розчавила Краківську республіку, привела свої війська до Дунайських провінцій, брутально погрожувала й розгромила Туреччину; я бачу, як вона в цю мить повчає Австрію та Прусію і з видом сюзерена трактує Данію та Швецію.

Ось чому я не побоюся сказати, що прийшов час навести лад у подібному стані речей, інакше світова імперія стане дійсністю на підставі матеріальної сили, і передбачення Наполеона I реалізується: Європа буде козацькою!»[1].

Про українських козаків і їхнє минуле неодноразово згадує у своїх повідомленнях за 1854 р., опублікованих спочатку в журналі «*Le Spectateur militaire*» («Ле Спектатер Мілітер» – «Військовий оглядач»), а незабаром і у вигляді окремої книги, військовий чиновник Фердинан Дюран. Він вважає козаків однією з найбільш боєздатних частин царської армії, яка, на його думку, несе в собі постійну загрозу для Європи. При цьому Миколу I автор називає новим Аттілою»[2]. Втім, його уявлення про історію українського козацтва доволі поверхові й подекуди неточні. Так, дещо кумедно виглядає згадка Дюрана про те, що генерал Суворов «являє собою сорт козака, народженого в Україні»[3]. Таке дивне твердження, вочевидь, походить від свідчень французьких авторів про те, що Суворов любив козаків і радо вирушав з ними у свої походи, як про це повідомляв, наприклад, Массон. Виключно Суворову Дюран приписує російське завоювання Криму[4].

Літератор, перекладач і мандрівник Ксав'є Марм'є (1808-1892) в 1854 р. створив публіцистичну розвідку «Країна козаків», де підкреслював ту важливу роль, яку відіграли козаки Дніпра, Дону та Волги для зростання могутності та впливу Російської імперії, а також наголошував на тому, що царі не були дуже вдячними стосовно цієї своєї підмоги. Зокрема, автор згадує про утиски українського козацтва: обмеження його прав і свобод, знищення Січі, примусове переселення на Кубань тощо[5]. Втім, минуле українського козацтва йому уявлялося доволі непевно. Так, говорячи про Кирила Розумовського, письменник згадує, що Катерина II поставила над козаками «гетьманом одного зі своїх придворних, Кирила Розумовського, дуже милого співака», потім сама ж забрала в нього цю посаду[6]. Історичні неоковирності тут очевидні.

Про варварство козаків, яскраво продемонстроване французам у 1814 р., нагадував у своїй праці «Філологічні, географічні та етнологічні цікавинки», опублікованій у 1855 р., історик та етнограф Леон де Ваї (1804-

---

[1] Ibid. – P. 154-155.
[2] *Durand F. (Commandant)*. Lettres sur les événements politiques et militaires contemporains, par le commandant Ferdinand Durand. Extrait du Spectateur militaire. – P.: Ch. Tanera, 1854. – 284 p. – P. 82.
[3] Ibid. – P. 75.
[4] Ibid.
[5] *Marmier X*. Le pays des Cosaques // Marmier X. Du Danube au Caucase: voyages et littérature. – P.: Garnier frères, 1854. – 385 p. – P. 335-385.
[6] Ibid. – P. 350.

1863)[1]. Автор стисло висвітлює минуле українського козацтва, яке сприймає у вигляді окремої нації. Він зазначає, що, з'явившись не раніше XIV ст., «ця нація швидко розселилася далі по всій Україні»[2]. Говорячи про утворення Запорозької Січі, її порядки, й згадуючи, що перша з Січей з'явилася на Хортиці, де Ваї досить скептично оцінює організаційну структуру Запоріжжя, називаючи спосіб управління тут «мілітарною демагогією»[3]. Як і багато інших авторів, він не забуває підкреслити парадоксальну річ: запорожці, які не терпіли жінок, жили на землях, населених раніше амазонками[4]. В той же час, незважаючи на підкреслення козацької дикості, де Ваї не приховує певного співчуття до долі запорожців, котрі добровільно визнали «протекцію Росії, яка нею скористалася для їхнього поневолення у свою чергу і яка їх безжалісно винищувала, коли ті хотіли відновити свою незалежність»[5]. Називаючи чорноморських козаків, чисельність яких він визначає у 112 000 чоловік, нащадками запорожців і одним з найбоєздатніших відгалужень козацтва, автор наголошує, що російське панування негативно відбилося на його сутності: «Сьогодні, коли їхні права, їхні вольності, їхня власність, їхня національність – все це забрано, дуже важко впізнати в цих знедолених людях нащадків тих гордовитих запорожців»[6].

Роль козацького чинника в період Кримської війни розглядається в «Короткому викладі кількох дипломатичних і військових ілюзій західних могутніх держав під час Східної війни та їх вимушених наслідках, незважаючи на взяття Севастополя», створеному анонімним політичним оглядачем одразу після падіння Севастополя (текст датовано 17 вересня 1855 р.) й опублікованому в Брюсселі у 1856 р.[7] Головна думка твору, яку всіляко намагається наголосити його автор (можливо, поляк), це те, що для утворення рівноваги в Європі конче необхідно відновлення незалежності Польщі. Місце опублікування «Короткого викладу» наводить на думку, що його автор міг належати до оточення Лелевеля, який мешкав тоді саме в бельгійській столиці. У даному огляді історичний козакознавчий аспект відображено схематично, побіжно й не завжди точно. Так, наприклад, згадуючи про знищення Січі в 1775 р. Катериною II і відхід частини козаків за Дунай, автор змішує запорожців з некрасівцями[8]. Проте ближче до сучасності автор висвітлює події, уникаючи помилок. Він вважає, що дух козацької вольності продовжує жити в Україні, незважаючи на утиски з боку царату. При цьому він згадує поміж іншого як доказ цього твердження діяльність Кирило-

[1] *Wailly L. de*. Curiosités philologiques, géographiques et ethnologiques. – P.: Paulin et le Chevalier, 1855. – 370 p. – P. 316.
[2] Ibid.
[3] Ibid. – P. 317-318.
[4] Ibid. – P. 318.
[5] Ibid.
[6] Ibid. – P. 319.
[7] *Aperçu sur quelques illusions diplomatiques et militaires des puissances occidentales, pendant la guerre d'Orient*, et de leur conséquence forcée, malgré la prise de Sébastopol. (17 septembre 1855.) – Bruxelles: Typographie de Ch. Vanderauwera, 1856. – 54 p.
[8] Ibid. – P. 35.

Мефодіївського товариства, або в його термінології «змови Шевченка»: «Все це населення марить національним утворенням під назвою Малоросії. Російський уряд був серйозно стривожений, викривши таку змову, що викликало відставку генерал-губернатора цих провінцій князя Рєпніна. Друга змова, складена національним поетом Шевченком, виявилася не менш загрозливою для царя. Зрештою, були й інші спроби, й навіть зовсім недавно, що дозволило визначити, наскільки російське домінування є ненависним для цього люду. Теперішній рух українського селянства [йдеться про Київську козаччину в 1855 р. – Є. Л.], його завзятий опір російським властям є нічим іншим як відлунням сентиментів, які надихали козаків»[1].

Анонімний автор наголошує, що козацький фактор неминуче має бути врахований урядами союзних держав. Утворення султаном козацьких загонів під проводом Чайковського, він вважає доволі вдалим і продуманим політичним кроком, що могло б знайти співчуття серед українців. «Це населення, – читаємо в творі, – відчуваючи суворе ставлення до себе уряду [Росії – Є. Л.], могло б через це висловити симпатії успіху альянтів. В цьому відношенні, відбулося формування нових козацьких полків султаном, очолюваних, щоправда, мусульманином, але поляком від народження; це утворення створювалося з метою у вищій мірі політичною»[2]. Втім, автор тут же зазначає, що дані козацькі формування себе майже ніяк не проявили, завжди були під підозрою, бо могли стати жертвою російської пропаганди, й згодом були виведені з театру військових дій, що було доцільним, оскільки існував прецедент, коли в 1828 р. задунайські козаки Гладкого (*Hlatko*) перейшли на бік росіян[3]. Треба відмітити, що про «султанських козаків» згадував і особистий учасник Кримської війни поляк Танський[4].

Між іншим, про те, що під час Кримської війни козаки знаходилися по обидва боки фронту зазначають такі французькі автори як Себастьєн Кауфман (1800-1868) та Еміль де ла Бедольєр (1812-1883). Так, перший з них згадує, що на Кавказькому театрі військових дій активну участь у боях з російського боку брали козаки-чорноморці – «онуки запорожців»[5]. В той же час в іншому місці Кауфман зауважує буквально наступне: «Війна з росіянами викликала ентузіазм у турецьких провінціях: запорозькі козаки поспішили запропонувати свої послуги, іррегулярні частини з різних країн приходили найматися до війська»[6]. Зрозуміло, що тут йдеться про козаків Чайковського, основу яких складали поляки, яких дуже важко визнати «запорожцями». Про це прямо свідчить, наприклад, інший автор – Бедольєр, котрий згадує про військовий корпус, що мав «назву оттоманських козаків,

[1] Ibid. – P. 35-36.
[2] Ibid. – P. 37.
[3] Ibid. – P. 35, 38.
[4] *Tański J*. La Pologne devant l'Europe… – P. 156.
[5] *Kauffmann A.-S*. La Russie et l'Europe, histoire de la guerre d'Orient. Deuxième série. – P.: Gustav Barba, 1865. – 84 p. – P. 76.
[6] Ibid. – P. 81.

хоча складався виключно з поляків»[1]. Бедольєр відмічає, що корпус оттоманських козаків діяв восени 1855 р. в районі Керчі, проте незабаром був повернутий до Константинополя[2].

Звичайно, набагато більше Бедольєр пише про козаків з російського боку, як вартових, патрульних, розвідників, конвоїрів, диверсантів. Дуже часто він згадує, що солдати альянтів були взяті в полон саме козаками, а кур'єри окупаційного корпусу постійно боялися раптових козацьких наскоків в тилу своїх сил[3]. Прикметно те, що в творі дуже часто згадуються не просто козаки, а конкретні козацькі війська: донські, чорноморські, азовські, лінійні, бузькі. Поміж іншого, тут згадується про діяльність морської флотилії, сформованої з азовців, на Сиваші й Азовському морі в районі Геническа[4]. Перед цим автор говорив про запорожців, котрих названо у творі «людьми-амфібіями, які практикували піратство як на морі, так і на землі»[5]. Як відомо, Азовське козацьке військо було останнім реліктом запорозьких традицій на теренах сучасної України.

Як можна побачити, Кримська війна, як і раніше наполеонівські війни, сколихнула у Франції інтерес до козацтва. Проте було б абсолютно неправильно вважати, що козацька тематика в історичних дослідженнях Меріме була вмотивована лише політичними подіями. Вочевидь, витоки інтересу науковця до козаків, як і у випадку з Мішле, слід віднести до його дитячих років, коли він з острахом і цікавістю спостерігав за тріумфальним в'їздом і перебуванням козацьких підрозділів армії Олександра І у французькій столиці, про що сам згодом згадував[6]. Меріме не раз висловлював свою цікавість до російської історії та культури й серйозно студіював російську мову, щоб читати твори, написані нею, в оригіналі. Як повідомляв у 1847 р. знайомий з ним слов'янофіл Чижов, притягнутий до таємного процесу над кирило-мефодіївцями, французький історик у розмовах з ним висловлював велике зацікавлення минулим Росії, російською мовою та культурою. Чижов пригадував цікавий момент, коли Меріме висловив припущення, що термін «князь» походить від слова «кнут», російський співбесідник зауважив, що з таким же успіхом поняття «французи» можна вивести від слова «*fripon*» («шахраї»)[7].

В 1851 р. в «Ревю де Де Монд» історик публікує літературознавчу розвідку, присвячену аналізу творчості Гоголя. Розглядаючи повість останнього «Тарас Бульба», яку Меріме вважає найяскравішою картиною сла-

---

[1] *Bédollière É. de la*. Kinburn. Histoire de la guerre d'Orient. Huitième série illustrée par Janet-Lange. Ornée d'une carte de Nicolaieff, Cherson, Kinburn et les bouches du Dniépres. – P.: Publié par Gustave Barba, [s.a.]. – 96 p. – P. 58.
[2] Ibid.
[3] Ibid. – P. 77.
[4] Ibid. – P. 53.
[5] Ibid. – P. 40.
[6] *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans… – P. 63; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 116.
[7] *Кирило-Мефодіївське товариство*… – Т. 3. – С. 229-230, 251.

ветного козацького минулого, французький автор наводить кілька штрихів з історії запорожців, котрих порівнює з флібустьєрами. Меріме зазначає, що життя запорозьких козаків, згаданих кількома рядками у відомій вольтерівській «Історії Карла XII», показано Гоголем в усій його правдивості та дикій привабливості. В цій же розвідці французький дослідник торкається питань відображення української міфології в іншій повісті Гоголя – «Вій»[1]. За твердженнями Савченка, Борщака та Жуковського, Меріме мав особисте знайомство з Гоголем, коли той перебував у Парижі в 1837 р.[2]

Безпосередньо до висвітлення козацької тематики Меріме підійшов у своєму історичному нарисі «Епізод російської історії. Лжедмитрії» (1852)[3]. Тут автор не лише здійснює короткий екскурс до історії українського козацтва, але й намагається обґрунтувати свої припущення з низки ключових питань козацької історії. Наприклад, він зупиняється на проблемі походження козацтва й ставить під сумнів поширену в літературі XVIII ст. хозарську теорію. Меріме наголошує, що малоймовірно, щоб козаки мали хозарське коріння, адже в середньовічних анналах Польщі й Росії вони фігурують лише як слов'яни[4]. Історик зазначає, що згодом «козаки утворювали багато республік, які носили назву «Військо» і з яких одні визнавали сюзеренітет Росії, а інші – Польщі»[5]. Цікаво, що порівнюючи знов-таки козаків загалом з флібустьєрами та корсарами, безпосередньо запорожців Меріме співставляє зі спартанцями античних часів і згадує про суворі випробування на Січі для новаків, котрі хотіли долучитися до цього славетного гурту[6].

Не обмежуючись козакознавчим екскурсом в самому творі «Епізод російської історії. Лжедмитрії», автор додає ще й окрему нотатку, присвячену минулому українського козацтва, де розглядає життя, побут і військову майстерність козаків, переважно спираючись на свідчення Боплана[7]. Однак Боплан був не єдиним автором, з твором якого про Україну та козаків був ознайомлений Меріме. В його праці ми бачимо, зокрема, посилання на праці Маржере, Ле Лабурера, Лезюра та інших авторів, в тому числі й російських, котрих дослідник читав в оригіналі.

В 1854 р. у своїй літературознавчій розвідці, присвяченій «Запискам охотника» Тургенєва, з яким пізніше мав особисте знайомство й дружні взаємини, аналізуючи антикріпосницький світогляд російського письменника та співставляючи його з поглядами Гоголя, Меріме знову зауважує, що в

---

[1] *Mérimée P.* La littérature en Russie. Nicolas Gogol // Revue des Deux Mondes. – 1851. – T. 12. – P. 627-650.
[2] *Савченко Ф.* Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме… – С. 133; *Борщак І.* Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі // Україна. – 1949. – Ч. 1. – С. 4; *Joukovsky A.* Prosper Mérimée et la question ukrainienne… – P. 22.
[3] *Mérimée P.* Épisode de l'histoire de Russie, les Faux Démétrius. – P.: Michel Lévy Frères, 1853. – 452 p.
[4] Ibid. – P. 71-72.
[5] Ibid. – P. 71.
[6] Ibid. – P. 71-76.
[7] Ibid. – P. 432-435.

історичному плані одним з найяскравіших виразників волелюбного народного духу в минулому Росії була «маленька Запорозька республіка»[1].

Вже в цих перших зверненнях до історії українського козацтва Меріме можна чітко побачити риси ідеалізації його минулого, притаманні загалом романтичній історіографії. Французький автор вбачає у степовому товаристві прояв «усіх чеснот варварських воїнів»[2]. Звернімо також увагу на те, що «Епізод російської історії. Лжедмитрії» був написаний вже після ознайомлення Меріме з «Тарасом Бульбою» і значною мірою ніс на собі відбиток відомого гоголівського твору.

Однак не варто й перебільшувати ступінь знання Меріме української історії. Користуючись переважно свідченнями французьких авторів, у своєму найвідомішому українознавчому творі того періоду «Українські козаки та їхні останні отамани» дослідник повторює цілу низку хибних тез, популярних у французькій історіографії. Так, він наводить ефектну сцену вбивства Чаплинським дружини Хмельницького; повторює твердження про смерть цього Богданового кривдника до початку Хмельниччини; припускає, що український гетьман дійсно міг мати під своєю орудою 300-400-тисячне військо, як про це свідчили тогочасні хроністи; слідом за де ла Круа, повідомляє про загибель Юрія Хмельницького від рук запорожців Сірка у 1679 р.; вважає, що союз Мазепи з Карлом XII однією з причин мав бажання здобути трон Речі Посполитої для своєї коханки-княгині Дольської тощо[3].

В той же час Меріме, виявляючи неабияку прозорливість, спростовує один з найпоширеніших міфів європейської історіографії, котрий здобув вже чітку матеріалізацію в культурі: екстравагантне потрапляння Мазепи до козаків. Автор зауважує, що любовна історія, у якій «дикий кінь відніс Мазепу до запорожців, – це тільки дуже гарний переказ, котрий, на жаль, не підтверджується жодним сучасним свідченням, гідним уваги»[4]. В цьому випадку дослідник виявляє більшу схильність довіряти авторитетному свідченню сучасника Мазепи Нордберга, котрий викривав хибне твердження Вольтера про голого Мазепу, прив'язаного до коня, на відміну від Лезюра, котрий надав більшої ваги «одностайному твердженню інших істориків», ніж шведському очевидцю[5].

Досить чітко проявляються в «Українських козаках та їхніх останніх отаманах» народницькі симпатії Меріме[6]. Автор не тільки підносить наддніпрянське козацтво, як найвизначнішого репрезентанта волелюбного духу

---

[1] *Mérimée P.* La littérature et le servage en Russie. Mémoires d'un Chasseur russe, par M. Ivan Tourguenief // Revue des Deux Mondes. – 1854. – T. 7. – P. 187.

[2] *Mérimée P.* Épisode de l'histoire de Russie, les Faux Démétrius... – P. 75-76.

[3] *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans… – P. 73-74, 76, 77, 84, 86; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 126, 128, 129, 135, 138.

[4] *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans… – P. 85; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 135.

[5] *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... – T. 2. – P. 68-69.

[6] *Савченко Ф.* Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме… – С. 128-147.

народу України, але й постійно підкреслює простоту й невибагливість побуту козаків на відміну від показної пишності польської шляхти. Він згадує, як, вирушаючи в 1648 р. на бунтівних козаків, польське військо тягло за собою величезний обоз з «похідними наметами, підбитими шовком», а сідла шляхтичів були часто «окуті золотом, оздоблені перлами та коштовностями»[1]. Меріме справедливо вбачає у Хмельниччині прояв революційного духу, який ледь не призвів в Україні до виникнення самостійної держави й яскраво окреслив початок занепаду Речі Посполитої[2]. Історик вважає, що саме незалежність України була головною метою політичної програми Хмельницького, котру згодом намагався здійснити Мазепа[3].

Меріме зазначає, що незадовго до своєї смерті в 1657 р., спричиненої природними факторами, а не отруєнням, Хмельницький зневірився у союзі з Москвою й тяжко переживав через приведення України під «важкий сюзеренітет царя»[4]. «Останнім з українських отаманів, котрий намагався відвоювати незалежність для своєї нації, став Мазепа» – продовжує Меріме[5]. Отже, на думку історика, справи Хмельницького та Мазепи означали два рубежі епохи незалежницьких прагнень українського народу, котрі в кінцевому підсумку зазнали невдачі. Водночас Меріме зауважує про різне ставлення в Росії до обох виконавців спільної програми: прославляння Хмельницького та зневажання Мазепи. Критерієм, що визначив таке сприйняття, стала персональна лояльність кожного з цих гетьманів до царя. Згадуючи про анафему Мазепі, яку оголосила російська церква, Меріме пише: «Серед усіх християнських громад тільки Російська православна церква проклинає тих людей, котрі мали нещастя не сподобатися правителям. Ось одна з політичних переваг релігії, у якій імператором є папа»[6].

Як і багато істориків, Меріме акцентує той факт, що перехід козацтва під владу царя дав поштовх до зростання могутності Росії й руйнування Польщі. Водночас занепад Речі Посполитої, спричинений козаками, відби-

---

[1] *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans… – P. 75; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 127.

[2] *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans… – P. 72-73; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 127.

[3] *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans… – P. 76-77, 86; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 128-129, 136, 138.

[4] *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans… – P. 83; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 134.

[5] *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans… – P. 84-85; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 135.

[6] *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans… – P. 89; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 141.

вся й на занепаді ролі самої української автономії, котра була зведена нанівець майже одночасно з припиненням існування польської держави[1].

Звичайно, у великій роботі з російськомовними джерелами французький історик потребував допомоги. Таким вірним помічником для нього став друг – російський літератор і бібліофіл, близький приятель Пушкіна, Сергій Олександрович Соболевський (1803-1870). Саме він знайомив Меріме з новинками в світі російської літератури, розтлумачував йому проблемні поняття. На самому початку 1860-х рр. історик, за сприяння свого російського приятеля, ознайомився з монографією Костомарова про Хмельницького[2].

Ще одним впливовим і яскравим помічником для французького історика згодом став Тургенєв, котрий знав Костомарова особисто[3]. Як зазначає дослідник творчості Меріме Ксав'є Даркос (нар. 1947), Тургенєв допомагав тому також у проясненні сенсу складних для його розуміння російських архаїзмів, діалектизмів, а також українських слів[4]. Меріме підтримував з російським письменником дружні взаємини до останніх днів життя[5].

Написане на ретельному вивченні величезного масиву історичних джерел капітальне дослідження Костомарова одразу привернуло увагу його французького колеги. Воно яскраво відбивало народницький підхід до вивчення історії, котрий так імпонував Меріме. Той загорівся ідеєю написати нову розвідку, присвячену маловідомому в його країні українському герою, котрий ледь не зруйнував вщент могутню Річ Посполиту, до постаті якого вже звертався раніше. Також ознайомлення з роботою російського науковця дозволяло французькому автору виправити ті хибні думки, які він зазначив у своїй попередній праці: про дружину Хмельницького, про Чаплинського, про чисельність козацько-татарських військ тощо.

До роботи над життєписом Хмельницького Меріме приступив одразу після завершення біографічного нарису про ще одного видатного козацького ватажка XVII ст. – Степана Разіна. Разін і Хмельницький уявлялися досліднику найвизначнішими повстанськими лідерами тієї доби, в діяльності яких якнайкраще знайшли відображення сподівання народних мас. Життєписи цих двох постатей Меріме поєднав в своєрідній дилогії під назвою «Козаки давніх часів».

В січні-липні 1863 р. на сторінках шести номерів поважного наукового часопису «Журналь де саван» був надрукований біографічний нарис Меріме «Козаки давніх часів. Богдан Хмельницький». За два роки потому цей твір було перевидано у вигляді окремої книги. Цей нарис став і до сих пір

---

[1] *Mérimée P*. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans… – P. 89; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 141.

[2] *Joukovsky A*. Prosper Mérimée et la question ukrainienne… – P. 26.

[3] *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 11-12; *Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова* (1817-1885) / Председатель редакционной коллегии В. А. Смолий; заместитель председателя, научный редактор и руководитель авт. коллектива Ю. А. Пинчук. – К.: Институт истории Украины; Донецк: Юго-Восток, 2001. – 570 с. – С. 476.

[4] *Darcos X*. Mérimée, slavophile… – P. 9-32.

[5] *Янковський Ю. З*. Проспер Меріме. Життя і творчість... – С. 118-123.

залишається у Франції найкращим і найповнішим життєписом видатного гетьмана. Проте, маючи певний успіх за життя Меріме, його «Богдан Хмельницький» не користувався надалі значною популярністю[1]. Коли в 2007 р. анонсувалося перевидання цього твору видавництвом «Арматтан» через майже півтора століття після його написання, в рекламному оголошенні зазначалося, що «Богдан Хмельницький» є «одним з найменш відомих творів Проспера Меріме»[2].

Але сам автор надавав своєму «Богдану Хмельницькому» і взагалі козацькій тематиці великого значення. Досліджуючи козацтво, він настільки вживався в його епоху та діяльність, що в одному з листів занотовував: «Ви знаєте, по-моєму, я сам козак»[3]. Одним з найголовніших джерел, котре якнайточніше могло висвітлювати всі сторони народного світогляду та життя, Меріме вважав усну народну творчість. Саме тому він не тільки ретельно збирав зразки козацького фольклору, але й намагався якнайточніше зрозуміти їхній зміст. В листі, адресованому своєму давньому приятелю-літератору та редактору «Журналь де саван» П'єру-Антуану Лебрену (1785-1873), Меріме писав: «Мене непокоїть сенс одного козацького вірша; ніхто не може мені його розтлумачити. Найважливіше, це те, що ця нісеніт-ниця може бути пояснена лише козаком, а скількох з них ви маєте серед ваших передплатників на берегах Дону й Волги?»[4].

Повідомляючи Лебрена про завершення свого нарису, присвяченого Хмельницькому, Меріме в листопаді 1862 р. з певною долею притаманного йому гумору зазначав стосовно своєї «невеличкої кумедної козацької історії»: «Вона буде доволі довгою і не дуже веселою, тут людей саджатимуть на палю, здиратимуть з них шкіру й вішатимуть без розбору»[5]. У грудні того ж року історик зізнавався своїй багаторічній подрузі Жанні Дакен (1811-1895): «Знову взявся за статтю про козаків, боюсь, що вона вийде дуже довга»[6]. Перед цим він жартома бідкався їй на занадто складне ім'я свого героя[7]. Згодом він наполегливо рекомендував жінці прочитати його щойно завершений твір: «Даремно ви не прочитали «Саламбо» Флобера. Немає сумніву, книжка ця божевільна, у ній більше тортур, усіляких жахів, ніж у «Житті Хмельницького»… Хотілося б змусити вас прочитати ще другу частину «Хмельницького», коректуру якого я виправив, поки лежав на спині. Ви побачите там козаків, посаджених на кіл, і євреїв, з яких живцем здирають шкіру»[8].

---

[1] Там само. – С. 105.

[2] *Mérimée P.* Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865); http://www.chapitre.com/CHAPITRE/fr/BOOK/merimee-prosper/bogdan-chmielnicki-fac-simile-de-l-edition-originale-1865,1131137.aspx 04/06/2011.

[3] *Савченко Ф.* Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме… – С. 128, 145-146.

[4] *Darcos X.* Mérimée, slavophile… – P. 9-32.

[5] Ibid.

[6] *Боплан Гійом Левассер де.* Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 12.

[7] *Cadot M.* Mérimée s'est-il intéressé à l'Ukraine?.. – P. 125.

[8] *Любов славетних письменників у листах і в житті*: Збірник художньо-документальних нарисів / Авор-упорядник В. О. Кирилюк. – К.: Криниця, 2008. – 496 с. – С. 249.

Своїй іншій знайомій – графині Клер-Луїзі-Августині-Феліції-Мальгораті де ла Рошжаклен (1798-1883) – в листі від 28 лютого 1863 р. він писав про постать своїх студій: «Цей великий чоловік волів визволити малоросів або козаків, своїх земляків, з-під ярма поляків, котрі в ті часи чинили всілякі можливі здирства стосовно селян власної країни»[1].

Як вже зазначалося, активну допомогу Меріме при роботі над «Богданом Хмельницьким» надавав Тургенєв[2]. Коли нарешті почався друк «Богдана Хмельницького» в «Журналь де саван», історик скаржився у листі від 9 січня 1863 р. своєму другу Соболевському на Костомарова, котрий «вставив стільки малоросійської мови до своєї книги», й додавав, що «без допомоги Тургенєва я ніколи б з цим не впорався»[3]. А 24 лютого 1863 р. Меріме жалівся Тургенєву: «Костомаров уявив собі, що весь світ повинен знати козацьку мову»[4].

Ще раз підкреслюючи важливість праці Меріме в контексті вивчення життя та діяльності Хмельницького й у цілому Хмельниччини у Франції, зауважимо, що інформативна оригінальність цього твору була не досить значною, оскільки майже весь фактаж французьким істориком був запозичений у Костомарова. Та, власне кажучи, й сам Меріме не приховував факт цього запозичення, про що зазначав у перших же рядках свого нарису[5]. У перевиданні «Богдана Хмельницького» 2007-го року в передмові стосовно твору Меріме зазначено, що тут «йдеться насправді про адаптацію тексту українського історика Миколи Костомарова»[6]. Фактично можна говорити про скорочений переказ Меріме однойменної праці Костомарова, пристосований до сприйняття французької публіки. Оригінальність французького автора тут проявляється здебільшого у його неповторному стилі, котрий завжди викликав захват у читацької аудиторії.

Отже, саме завдяки талановитому посередництву Меріме твір і погляди Костомарова стали доступними французьким читачам. Проте зводити доробок французького історика до простого переказу тверджень його колеги було б теж несправедливо. Подекуди, наводячи свідчення Костомарова про певні історичні події та явища, Меріме одразу бере їх під сумнів і намагається запропонувати своє бачення, на його думку, більш вірогідне. Так, подаючи інформацію про те, як «після взяття Бара Кривонос наказав здерти живцем шкіру з 15 000 євреїв», французький автор ставиться з недовірою до такої кількості жертв жахливої розправи, вважає це число занадто завищеним й апелює при цьому до здорового глузду. «Те, що ці люди [повстанці – Є. Л.] були доволі розлючені, щоб вдатися до подібних тортур, є цілковито прийнятним, – пише він. – В 1610 р. паризькі живодери запропо-

[1] *Cadot M*. Mérimée s'est-il intéressé à l'Ukraine?.. – P. 125.
[2] *Filon A*. Mérimée et ses amis. – P.: Hachette et C-ie, 1909. – XX+412 p. – P. 302-303.
[3] *Cadot M*. Mérimée s'est-il intéressé à l'Ukraine?.. – P. 126.
[4] Ibid.
[5] *Mérimée P*. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865)… – P. 1; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 142.
[6] *Mérimée P*. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865)… – P. IX.

нували парламенту здерти шкіру з Равальяка, так старанно, щоб змусити його прожити ще три дні. Але тут, в місті взятому штурмом, здерти шкіру з 15 000 осіб, я оголошую цю річ неможливою не стільки через жорстокість, скільки через брак терпіння найдурніших з цих дикунів»[1].

Зупиняючись на дискусійній затримці Хмельницького під Львовом, а далі під Замостям, про які й досьогодні не стихають суперечки, Меріме вважає малоймовірним пояснення Костомарова таких дій гетьмана «сентиментом патріотичного жалю» до Польщі, котрого Хмельницький не зміг перебороти в собі[2]. Спростовуючи дану тезу Костомарова, французький історик зауважує, що навряд чи цей «вождь селянської нації зберігав якісь доброзичливі почуття до аристократії-гнобительки»[3]. Хмельницький до цього показував себе завзятим захисником православної віри, нещадно вирізував католиків і не шкодував переможених поляків. На думку Меріме, головним мотивом, що зупинив переможний рух повстанського лідера на захід, було збереження Речі Посполитої як слабкої надбудови, котрій формально мала підпорядковуватися де факто незалежна Україна під його проводом. Меріме наголошує, що, поставивши на чолі Польщі Яна II Казимира, розсудливий Хмельницький сподівався мати в руках покірного своїй волі монарха, якому, знов-таки формально, гетьман всіляко виявлятиме свою повагу, але при цьому проводитиме політику на власний розсуд[4]. Отже, збереження традиційного укладу ослабленої Речі Посполитої, на думку дослідника, було актом легітимізації влади Хмельницького в Україні.

Оригінальністю вирізняється й бачення Меріме обставин укладення Зборівської угоди, до якої Хмельницького, по суті, було присилувано. Історик зауважує, що підписання цього договору стало проявом не слабкості очільника України, а навпаки – найбільшої його могутності, яка налякала навіть союзника козаків кримського хана. Саме небажання нового тріумфу Хмельницького й цілковитого розгрому Речі Посполитої змусило Іслам-Гірея зрадити українську сторону, що він робитиме згодом не раз, й підтримати поляків[5].

Відзначаючи, що Хмельницький був справжнім народним героєм, постать якого в Україні Меріме уподібнює до особи популярного серед

---

[1] *Mérimée P*. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865)… – P. 62; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 174-175.

[2] *Костомаров Н. И*. Богдан Хмельницкий… – Т. 1. – С. 246; *Mérimée P*. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865)… – P. 83-84; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 186-187.

[3] *Mérimée P*. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865)… – P. 83-84; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 186-187.

[4] *Mérimée P*. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865)… – P. 83-84; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 186-187.

[5] *Mérimée P*. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865)… – P. 139-140; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 218-219.

французів Генріха IV, дослідник обстоює помилковість тези про захист українським лідером інтересів нижчих верств суспільства. Історик вважає, що домінантними в політиці Хмельницького завжди були прагнення козацької старшини, а потім низового козацтва. Турботи селян для гетьмана були на останньому місці, хоча він на словах завжди їх підтримував і дійсно сприяв покращенню становища народних мас. В той же час, як зауважує Меріме, Хмельницький прагнув утворити нову шляхту, більш демократичну, ніж польська, але все ж таки аристократію, доступ до якої отримували б поважні козаки[1]. За словами французького дослідника, саме в добу Хмельницького Україна мала реальний шанс стати дійсно незалежною державою, який однак не було реалізовано[2].

Загалом історіописання Меріме характеризується значним рівнем об'єктивності та політичною незаангажованістю. Кожна його теза характеризується обдуманістю й обґрунтованістю. Своє пізнавальне значення в ракурсі українознавства у Франції дані твори, особливо «Богдан Хмельницький», зберігають і нині.

Науково-популярні праці Меріме з козакознавчої тематики можна вважати визначною віхою в розвитку французькою історіографії історії України козацького періоду. Мабуть, цілком слушною є думка видавців «Богдана Хмельницького» 2007-го року, що Меріме варто визнати «першим великим французьким автором, який звернувся до серйозного вивчення українського козацтва»[3]. Привабливу силу творчого генія Меріме, яскраво проявлену ним у своїх козакознавчих нарисах, відзначав дослідник його творчості літературознавець П'єр-Марі-Огюстен Філон (1841-1916). У своїй розвідці, присвяченій аналізу творчого доробку Меріме, він, зокрема, зазначав: «Богдан Хмельницький і Стенька Разін. Це історія змішана: напівдокументальна, напівдраматична, перемежована промовами на кшталт Тита Лівія чи Сен-Реаля [Сезар-Вішар де Сен-Реаль (1643-1692) – відомий французький історик – Є. Л.]… Коли читаєш «Козаків давніх часів» дуже чітко бачиш перед собою цю мілітарну демократію, чинники, які вмить створили її такою грізною та згодом завадили формуванню козацької імперії. Це був Рим, приречений не вирости»[4].

Заглиблений в українознавчі дослідження Меріме вважав історію України несправедливо обійденою увагою. Будучи не тільки літератором і науковцем, а також і сенатором Другої імперії та близькою людиною до імператриці Євгенії де Монтіхо (1826-1920), він сприяв ознайомленню з українською минувшиною суспільства Франції. В 1869 р. певний резонанс у культурних колах викликав виступ колеги Меріме по сенатському корпусу

---

[1] *Mérimée P*. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865)… – P. 293; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 300.

[2] *Mérimée P*. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865)… – P. 293; *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 300-301.

[3] *Mérimée P*. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865)… – P. IX.

[4] *Filon A*. Mérimée et ses amis. – P.: Hachette et C-ie, 1909. – XX+412 p. – P. 303-304.

Казимира Делямара (1797-1870), у якому останній наполягав на відокремленні в навчальних програмах загальноосвітніх шкіл історії рутенів-українців від історії росіян-московитів, про що було прийняте відповідне рішення сенату[1]. В якості обґрунтування своїх тверджень Делямар використовував згадувані вище ідеї Духінського, які незабаром розвинув у брошурі «Що таке росіянин? Етнографічний етюд за Вікенелем»[2]. Проте вже наступного року перед Францією постали набагато важливіші проблеми. Друга імперія перестала існувати, що майже збіглося в часі зі смертю самого Меріме.

Зауважимо, що згаданий Делямаром Огюст Вікенель (1800-1867) був доволі відомим на той час мандрівником, географом та етнографом. Захопившись ідеями Духінського, він написав кілька праць про походження поляків, рутенів і московитів, зокрема, розвідку «Поляки, рутени та литовці. Побіжний огляд історії рутенської церкви та групи малоросійських козаків», видану в Ліоні в 1865 р.[3]

Ще одним з найвизначніших французьких апологетів історичних ідей Духінського був науковець і політик, член Французької академії Анрі Мартен (1810-1883). З березня 1864 р. стурбований перебігом польського повстання Мартен писав у листі Духінському, що «справжня Європа» кінчається Дніпром, а москвини, «туранці расою і геніем», завжди будуть турбувати спокій, підкоряючись «заповіту Петра Великого»[4]. В 1866 р. він опублікував велику та змістовну працю «Росія та Європа», в якості епіграфу до якої поставив промовисте гасло: «Європа – європейцям!»[5].

Аналізуючи розвиток східноєвропейських країн у відповідності до концепції протистояння арійської та туранської рас, Мартен наголошує на тому, що «русини», «рутени» чи «малороси» є єдиним народом, тісно спорідненим з поляками, і представляють собою останній форпост європейської цивілізації на кордонах Азії. «Не існувало, як ми вже побачили, жодної відмінності в походженні між Польщею та Рутенією: слов'яни Дніпра та Дністра мали ту ж саму колиску, що й слов'яни Вісли… Малоросія на захід від Дніпра (Київ, Західна Україна, Волинь, Поділля) була чистішою в плані слов'янському та європейському; Малоросія ж на схід від цієї ріки (Сіверщина, Чернігівщина, Полтавщина) була більше змішана з чужоземними елементами; однак, зрештою, не існувало ніякого протиставлення в расовому відношенні між русинськими масами й поляками», – зауважує французький історик[6].

---

[1] *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України; *Меріме П*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – 1990. – С. 14; *Delamarre C*. Un peuple européen de quinze millions oublié devant l'histoire. Pétition au Sénat de l'Empire demandant une réforme dans l'enseignement de l'histoire. – P.: Amyot, 1869. – 24 p.; *Делямар К*. П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії // Історія України. – 2000. - № 7. – С. 1-4.

[2] *Delamarre C*. Qu'est-ce qu'un Russe?: étude ethnographique d'après Viquesnel. – P.: Delagrave, 1871 – 48 p.

[3] *Viquesnel A*. Les Polonais, les Ruthènes et les Lithuaniens. Coup d'oeil sur l'histoire de l'Eglise Ruthène, le groupe des Cosaques petits-russiens. – Lyon: Pincer, 1865. – 91 p.

[4] *Борщак І*. Україна в Парижі. Францішек Духінський… – С. 706.

[5] *Martin H*. La Russie et l'Europe. – P.: Furne, Jouvet et C-ie, 1866. – VI+426 p.

[6] Ibid. – P. 54.

Наголошуючи, що головною причиною розмежування між русинами та поляками став конфесійний фактор, Мартен зазначає, що з XVI ст. спостерігалося масове перетікання руської знаті до польської культури та католицької релігії. При цьому науковець підкреслює, що процес полонізації та католизації місцевої еліти був сугубо добровільним, хоча й заохочувався урядом Речі Посполитої[1]. В той же час історик акцентує увагу на тому, що хоча в руських провінціях Польщі домінувала «грецька» релігія, подібно до Московії, вона мала від московської кардинальну відмінність. У Польській Русі свято зберігалися традиції візантійської ортодоксії, яка неодноразово шукала порозуміння з Ватиканом, яскравим прикладом чого була Флорентійська унія, з огидою відкинута в Москві. Утворення московськими князями власного патріархату стало наслідком еволюції тут азіатських деспотичних традицій. «Релігійна незалежність Московії була в дійсності нічим іншим як розвитком деспотизму», – підсумовував Мартен[2].

Вважаючи русинів-українців слов'янами, Мартен, як і Духінський, відмовлявся визнавати такими козаків, західний авангард туранської раси. Щодо походження козацтва він зазначав наступне: «Крім шляхти, польської за мовою та духом, і русинського чи рутенського народу, існував у цих краях ще й третій елемент великої важливості, завдяки своїм військовим якостям, – козаки. Вони, як показує їхнє татарське ім'я «козаки», «кайсаки», не мали жодного слов'янського коріння, й народне відчуття в нас не помиляється, використовуючи слово «козак», як синонім «варвара», чужого Європі… Дніпровські козаки брали своє походження від банд торків (турків) і берендеїв, що осіли на цій річці, несучи службу князям-Рюриковичам»[3]. Щоправда, Мартен уточнював, що з XVI ст. дніпровські козаки отримували постійне масове підживлення слов'янськими рекрутами, що призвело до їхньої майже цілковитої слов'янізації. В даному випадку французький історик проводить аналогію з азійськими кочовиками-угорцями, котрі, потрапивши в центр Європи й будучи оточені європейськими народами, дуже швидко й самі європеїзувалися[4].

Отже, українські козаки XVII-XVIII ст., на думку Мартена, вже були більше європейцями, ніж азіатами. Саме козацтво стало найяскравішим репрезентантом державницьких прагнень русинів у середині XVII ст., до посилення яких призвели своїми здирствами самі поляки. Дослідник акцентує увагу на тому, що Хмельницький, уклавши в 1654 р. угоду про підданство з Москвою, розглядав цей акт тільки як тимчасовий ситуативний крок, не бажаючи назавжди залишатися під владою царів. Мартен пише: «Богдан Хмельницький шукав засобів вивільнитися від господаря, якому він піддався, й керувати козаками незалежно, утворивши з них державу між Польщею та Московією. Він помер, і його мрія була похована разом з ним

[1] Ibid. – P. 55.
[2] Ibid. – P. 57.
[3] Ibid. – P. 58-59.
[4] Ibid. – P. 59.

(1657)»[1]. Подібними ж мотивами, згідно автору, була просякнута й політика Мазепи, котрий прагнув «вирвати козаків з-під ярма Московії»[2]. Однак діяльність Мазепи припала на час стрімкого посилення Московії, котра перебрала на себе ім'я Русі, й зазнала поразки.

Характерною рисою твору Мартена є те, що, аналізуючи імперську діяльність Петра І, він цілковито сприймає на віру так званий «заповіт Петра Великого» й повністю наводить його текст[3]. В найбільш синтезованому вигляді погляди Мартена на українців викладено в окремому підрозділі книги, що має назву «Про козаків, малоросів і рутенів»[4]. Розвиваючи тут ідею туранського походження козацтва, історик припускає, що козаків можна уподібнити до скіфів-кочовиків Геродота, тоді як наддніпрянських слов'ян до скіфів-орачів. Протягом століть козаки вбирали в себе, як губка, різнорідний кочовий компонент, а з XVI ст. швидко почали слов'янізуватися. Запорожців на момент ліквідації Січі Катериною II, а також їхніх нащадків – чорноморських козаків, на думку автора, вже можна рахувати слов'янами[5].

Прикметно те, що, обґрунтовуючи окремішність русинів-малоросів від росіян, Мартен спирається на твердження інтелектуальних лідерів перших – Куліша, Костомарова, Білозерського. Французький дослідник наголошує, що в Малоросії великого розвитку набуває рух «хохломанів або україножилів» (*les Hohlomans ou les Ukrainophiles*), який виступає на захист національних прав своєї країни. Це змушує царизм вдаватися до репресивних заходів, одним з яких є боротьба з малоросійською мовою в літературі[6]. Мартен зауважує, що подібний до малоросійського процес відбувається в Галичині та Угорській Русі, де місцеві русини також висувають гасло національної автономії[7].

Оскільки головною метою праці Мартена було пропагування ідей захисту європейської цивілізації проти натиску туранської раси на чолі з Романовими, основним засобом цього автор, природно, вважав відродження польської державності. Однак отримання незалежності поляками він узалежнював від вивільнення русинів з-під влади царів. За його словами, Польща стане вільною тільки тоді, коли стане вільною Рутенія-Русь[8].

Необхідно відмітити, що дана праця була створена й опублікована одразу після польського повстання 1863-1864 рр., коли у французькому суспільстві були ще дуже сильними пропольські симпатії. Між іншим, автор підкреслює солідарність своїх поглядів з міркуваннями Мішле про історичні взаємини Росії та Польщі[9]. В українознавчому відношенні твердження Мартена являють собою фактично лише ретрансляцію згаданих ідей Духінсь-

[1] Ibid. – P. 63.
[2] Ibid. – P. 72.
[3] Ibid. – P. 59.
[4] Ibid. – P. 356-369.
[5] Ibid. – P. 356-358.
[6] Ibid. – P. 360-362.
[7] Ibid. – P. 364-367.
[8] Ibid. – P. 368.
[9] Ibid. – P. 410-411.

кого, які незабаром майже цілковито були зведені нанівець в історичній науці з падінням Другої імперії. Втім, праця «Росія та Європа» стала єдиною серйозною розвідкою, де Мартен звертався до історії України. В подальшому він до розгляду цього питання вже не повертався. Це докорінним чином відрізняє його від Меріме, який до історії козацької України звертався постійно і впродовж багатьох років досліджував це питання.

5. 10. Звернення до історії України XVI-XVIII ст. в творах французьких славістів останньої третини XIX ст. Посилення впливу української наукової думки на французьку історіографію питання

Наукові розвідки останніх десятиліть XIX ст., присвячені вивченню козацької доби в Україні, у французькій історіографії представлені переважно фольклорними дослідженнями. В цей час активно друкуються переклади зразків української усної народної творчості, з'являються історичні студії про козацький епос. Серед кола дослідників цього часу в першу чергу треба згадати Альфреда-Ніколя Рамбо (1842-1905). В 1874 р. цей історик брав участь у міжнародному археологічному з'їзді, який проходив у Києві. Саме тут він отримав змогу особисто познайомитися з такими провідними діячами української історичної науки як Костомаров, Антонович, Драгоманов та ін. Під час роботи з'їзду особливе враження на Рамбо спричинив виступ відомого кобзаря Остапа Микитовича Вересая (1803-1890). Під впливом цього виступу «українського Гомера» зворушений французький історик, повернувшись на батьківщину, написав невеличку розвідку, опубліковану в «Ревю де Де Монд» в наступному році, «Україна та її історичні пісні, останні кобзарі»[1]. Варто звернути увагу на те, що робота Рамбо з'явилася раніше від відомої праці Ходзька з цієї ж тематики й була безпосереднім наслідком його київських вражень, про що зазначав сам автор.

У своїй розвідці Рамбо висвітлював ту важливу роль, яку відігравали кобзарі та лірники в традиційному українському суспільстві. Саме вони, на думку історика, виступали в якості основних носіїв усної історичної традиції й виконували функцію своєрідної народної пам'яті. Аналізуючи пісенну творчість Вересая, а також Архипа Никоненка-Оржицького (?-бл.1856) та Андрія Шута (?-1873), дослідник зупиняється, зокрема, на думах про втечу трьох братів з Азова, про Хведора Безродного, про вдову й трьох синів, про бурю на Чорному морі, розкриваючи їх зміст. В іншому місці він розглядає відображення історичних реалій в думах про Марусю Богуславку, котру порівнює з Роксоланою, про Самійла Кішку, про Байду, циклі чумацьких пісень тощо[2]. Рамбо зауважує, що діяльність видатних козацьких очільників

[1] *Rambaud A.* L'Ukraine et ses chansons historiques, les derniers Kobzars // Revue des Deux Mondes. – 1875. – T. 9. – P. 801-835.
[2] Ibid.

(Байди, Кішки, Хмельницького, Сірка, Палія, Мазепи та ін.) дуже гарно представлена у фольклорі. Думи козацьких часів автор вважає прямим продовженням давньоруських билин.

Історик не приховує своєї симпатії до української (малоросійської) нації, яка «охоплює чотири чи п'ять російських губерній і включає в себе 7-8 млн душ, не рахуючи русинів Австрійської Галичини», і яка «має своїх істориків, публіцистів, поетів, романістів, котрі не гидують писати народною мовою українців»[1]. Рамбо наголошує, що одним з кращих засобів вивчення минулого України, її культури та духовності є дослідження її пісень. Втім, автор не обмежується лише питаннями дослідження козацького епосу. Він звертає увагу на проблеми виникнення «української національності», походження козацтва, ролі в історії найвідоміших гетьманів, відображення діяльності козаків в усній народній творчості. На його думку, українці, як нація, сформувалися, подібно до «сучасних націй Америки, шляхом колонізації»[2]. Початок цього процесу історик відносить до XIII ст., коли над українськими землями нависла татарська загроза, а традиційний князівський лад став занепадати. Поступово український народ сформував свою надійну збройну силу – козацтво, яка не лише захищала його з півдня, але й сама перейшла в активний наступ. Освоєння та розвиток південноукраїнських земель Рамбо уподібнює до завоювання американського Далекого Заходу[3].

Зупиняючись на діяльності українського козацтва, яка яскраво проявилася, починаючи з XVI ст., автор обстоює тезу, що козаки відіграли головну роль у збереженні самого існування українців, як нації, протиставивши себе поневоленню татарами з півдня та закріпаченню й ополяченню з заходу. Основою українського козацтва стало запорозьке «військове братство». Історик відзначає діяльність перших його очільників: Предслава Лянцкоронського, Дмитра Вишневецького-Байди, Івана Свірговського, Богдана Ружинського, Самійла Зборовського та ін. Рамбо підкреслює, що одним з найголовніших завдань запорожців завжди був захист православної віри. Заради неї вони були ладні йти на найбільші жертви й витримувати найжорстокіші муки, а відступництво від віри батьків для українців вважалося найтяжчим гріхом. В якості яскравого прикладу цієї тези автор згадує духовні страждання Марусі Богуславки, яка «потурчилася» й відмовилася від християнської релігії, а також жорстокість Івана Сірка, котрий наказав своїм козакам порубати 3 000 визволених ним з неволі українських бранців, що забажали повернутися під ярмо магометан[4].

Як і перед тим Меріме, Рамбо співставляє відбиття образів двох видатних козацьких лідерів – Хмельницького та Мазепи – в суспільній уяві. Він зазначає, що перший має безумовну любов серед простих людей, тоді як до іншого ставляться «прохолодно й навіть вороже». «Богдан Хмельницький, – пише дослідник, – зачинатель антипольського повстання, зали-

[1] Ibid. – P. 834.
[2] Ibid. – P. 814.
[3] Ibid. – P. 816.
[4] Ibid. – P. 821, 824.

шився й залишатиметься улюбленим героєм сільської музи. З іншого боку, вона з прохолодою та навіть ворожістю ставиться до Мазепи, автора заколоту проти Петра Великого. Вона не має жодного бажання сприймати його за останнього поборника національної незалежності. Її героєм у війні 1708 р. є Палій – жертва й переможець Мазепи»[1].

Окремо Рамбо зупиняється на вивченні діяльності чумаків, назву яких виводить від слова «чума». Здається, він став першим серед французів, хто звернувся до дослідження цього питання. Історик вважає, що чумацтво стало комерційним відображенням діяльності козаків і до недавнього часу відігравало значну роль в економіці України[2].

Загалом треба відзначити, що, як для француза, Рамбо досить добре був ознайомлений з українською пісенною творчістю. Аналізуючи її зразки, він використовував такі українські слова як «бандура», «кобза», «кобзар», «дума», «чума», «чумак», «пороги», «човни», «чорнозем», «москаль». Стосовно останнього слова варто зауважити, що в розвідці, опублікованій в «Ревю де Де Монд», фігурує більш звичне для французів поняття «московит», однак, вочевидь, в оригінальному тексті Рамбо стояло саме «москаль» (*le Moskal*), як це бачимо в наступному передруці цієї праці у збірнику «Епічна Росія», виданому в 1876 р.[3] Мабуть, доречним буде вказати, що зневажливе для росіян слово «москаль» було використане автором в тезі про ідею української національної державності. «В будь-якому разі, – занотовує Рамбо, – вона [Україна – Є. Л.] не піддалася москалеві безумовно. Перед тим, як її змогли асимільовати до складу Великоросії Петро Олексійович і Катерина II, вони не раз наштовхувалися на опір. Однак, здається, що такі спроби спротиву ніколи не мали тієї популярності, як колишня боротьба проти Речі Посполитої»[4].

При написанні своєї розвідки Рамбо використовував як усні повідомлення, занотовані ним під час роботи Київського археологічного з'їзду, так і опубліковані праці українських і російських дослідників. Він посилається на твори Костомарова, Куліша, Антоновича, Драгоманова, Чубинського, а також Івана Яковича Рудченка (1845-1905), Миколи Віталійовича Лисенка (1842-1912), Олександра Олександровича Русова (1847-1915), Ореста Федоровича Міллера (1833-1889).

Як вже зазначалося вище, розвідка Рамбо, присвячена розгляду українських історичних пісень, була повністю вміщена до збірника «Епічна Росія. Етюд про героїчні російські пісні». В ній історик наводив тексти фольклорних зразків й аналізував їх історичний контекст. Оскільки автор брав пласт епічної творчості, починаючи з давньоруської доби, цілком логічно, що основний матеріал книги сильно пов'язаний з українськими землями.

---

[1] Ibid. – P. 835.
[2] Ibid. – P. 828-835.
[3] Ibid. – P. 835; *Rambaud A*. La Russie épique. Étude sur les chansons héroïques de la Russie. Traduites ou analyses pour la première fois. – P.: Maisonneuve et C-ie, 1876. – XV+504 p. – P. 500.
[4] *Rambaud A*. L'Ukraine et ses chansons historiques, les derniers Kobzars… – P. 835; *Rambaud A*. La Russie épique… – P. 500.

В україноznавчому плані «Епічна Росія» Рамбо має безперечну цікавість, оскільки містить не тільки передрук раніше опублікованих матеріалів, але й подає багато нових. Так, аналізуючи цикл історичних пісень, пов'язаних з добою Північної війни, автор зупиняється на віддзеркаленні у фольклорі діяльності Мазепи та Палія, таких подіях української історії як зруйнування Батурина, Полтавська баталія, бендерська втеча Мазепи й Карла XII. В постаті українського гетьмана, як і в особі лідера козаків-некрасівців на Дону, Рамбо вбачає останній прояв ідей «південної окремішності», «незалежницьких змагань», які, втім, не мали реалізації, не були підтримані народом і призвели до прокляття ватажків-невдах[1].

В історіописанні Рамбо можна чітко побачити прояв провідної для того часу позитивістської парадигми дослідження. Він не стільки робить акцент на красоті та яскравості майстерно висвітленого факту, характерні для чуттєвої романтичної історіографії, скільки обстоює його правдивість, доведену твердженнями джерельних свідчень. Вивчення українського епосу козацької доби, представлене в розвідках цього історика, незабаром знайшло яскраве відображення у вищезгаданій праці Олександра Ходзька.

Мабуть, доречним буде вказати, що Рамбо став автором популярного у Франції нарису «Історія Росії від витоків до 1877 р.», де багато місця приділив висвітленню минулого України XVI-XVIII ст., присвятивши йому навіть окреми глави та розділи. Між іншим, автор знову підкреслював тут важливу роль кобзарів в українському суспільстві, як носіїв національних ідей[2]. Доволі докладне відображення тут знайшли питання закріпачення українського селянства польською шляхтою, релігійної політики в Речі Посполитої, народних повстань в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст., Хмельниччини, діяльності гетьманів доби Руїни, незалежницьких намірів Мазепи, обмеження й скасування української автономії урядами Петра I та Катерини II. Мабуть, справедливим буде сказати, що жоден з узагальнюючих нарисів російської історії до того не мав такого деталізованого українського компоненту як праця Рамбо. Україна постає на сторінках його твору в якості окремої держави, яка своєю волею приєдналася до Московського царства на правах автономії, а згодом була цілковито поглинута Російською імперією. Прикметним є те, що діяльність провідних діячів України Рамбо розглядає з українських державницьких позицій. Він підкреслює, наприклад, що Люблінська унія була укладена за згодою місцевої руської шляхти, яка обумовила збереження всіх своїх традиційних прав, і лідерами цього магнатсько-шляхетського православного угруповання були Костянтин Острозький та Олександр Чарторийський[3].

Після полонізації та покатоличення великої шляхти провідна роль у захисті національних прав українського народу перейшла до козацтва. Запорожців французький історик порівнює з родоськими чи мальтійськими

[1] *Rambaud A*. La Russie épique… – P. 313-315.
[2] *Rambaud A*. Histoire de la Russie, depuis les origines jusqu'à l'année 1877. – P.: Hachette et C-ie,1878. – 727 p. – P. 317.
[3] Ibid. – P. 309-310.

рицарями, називає їх «дніпровими тамплієрами чи госпітальєрами»[1]. Як відзначає він далі, у відповідь на соціальне пригноблення та примусове насадження церковної унії козаки відповіли низкою потужних повстань, які знайшли активну підтримку як в народних масах, так і в середовищі духовенства, котре залишилося вірним православ'ю. Саме завдяки цій наполегливій боротьбі, на думку Рамбо, експансія Ватикану в Україні була призупинена й відновлено православну церкву[2]. Відзначимо, що на бачення істориком козацько-селянських повстань значний вплив справила знаменита історична повість Гоголя, яку Рамбо вважав абсолютно точним віддзеркаленням реальних подій. Повстанських лідерів він подає в такому порядку: Наливайко, Тарас Бульба, Павлюк, Остряниця[3]. Утворення реєстру королівським урядом дослідник вважає засобом, спрямованим на розкол козацької єдності за становою ознакою, який, втім, не справив бажаного ефекту, і реєстровці часто приєднувалися до козацької черні[4].

Початок Хмельниччини Рамбо розглядає як узгодженні дії між очільником козаків і Владиславом IV[5]. Загалом козацького лідера історик вважає видатною особистістю, а незавершеність розгрому поляків під Зборовом і Жванцем та поразку повстанців під Берестечком пояснює відвертою зрадою татар, незацікавлених у перемогах гетьмана та зміцненні його держави[6]. Цікаво, що, говорячи про укладення союзної угоди між Хмельницьким і шведським королем Карлом X, автор проводить аналогію з Мазепою та Карлом XII. Отже, як і свого часу Меріме, Рамбо вважає, що обидва видатні очільники України додержувалися однакової політичної програми[7].

Між іншим, подібну тезу про єдність політичних цілей Хмельницького та Мазепи, спрямованих на утворення самостійної Української держави, обстоював і історик та публіцист Анрі-Жан-Батіст-Анатоль Леруа-Больє (1842-1912). Він зуважував, що ці засади знайшли свій розвиток в ідеях Шевченка та україножилів, під якими автор, поза сумнівом, мав на увазі кирилометодіївців. Щоправда, Леруа-Больє одразу додавав, що самостійництво не мало значної підтримки серед українського населення, а один з найвідоміших україножилів – Костомаров – навіть гостро критикував дії Мазепи[8].

Оцінюючи політичну діяльність Хмельницького, Рамбо наголошує, що той і після 1654 р. поводив себе як фактично самостійний правитель: «Всупереч своїй присязі вів переговори зі Швецією, Польщею. По суті, позбувшись старого володаря, не бажав підкорятися новому, прагнучи зали-

[1] Ibid. – P. 316-317.
[2] Ibid. – P. 314.
[3] Ibid. – P. 317.
[4] Ibid. – P. 316.
[5] Ibid. – P. 322.
[6] Ibid. – P. 323-325.
[7] Ibid. – P. 327.
[8] *Leroy-Beaulieu A*. L'empire des Tsars et les Russes. – P.: Hachette et C-ie, 1897. – T. 1. – Le pays et les habitants. – XV+639 p. – P. 115.

шитися сувереном незалежної Малоросії й утворити поміж Польщею та Московією третю слов'янську державу»[1].

Рамбо досить докладно висвітлює руйнування Гетьманщини після смерті Хмельницького. Він відмічає, що проти Виговського, який прагнув проводити незалежну політику, виступив Пушкар. Не обмежуючись взаємними звинуваченнями, обидва доносили один на одного в Москву. Знищивши Пушкаря й перемігши під Конотопом царське військо за допомогою татар, Виговський вже не мав сил утримати в своїх руках владу. Серед козаків вибухнула міжусобна війна[2].

На сторінках «Історії Росії» Рамбо знайшли побіжне відображення такі події Руїни, як розкол України по Дніпру, гетьманування Юрія Хмельницького, Тетері, Брюховецького, Дорошенка, Многогрішного, Самойловича, Чорна рада в Ніжині, невдала облога Глухова та поразка там Яна II Казимира на початку 1664 р., Андрусівське перемир'я та спровоковане ним антиросійське повстання в Україні, політичні маневри Брюховецького та його загибель, обстоювання константинопольського підпорядкування української православної церкви проти зазіхань Москви єпископом Мефодієм, прагнення Дорошенка об'єднати Україну та зміна ним політичних орієнтирів, Чигиринські та Кримські походи, Вічний мир тощо[3].

Визначення державного статусу України можемо побачити й у словах Рамбо, де йдеться про Кримський похід 1689 р. Історик пише: «Навесні 1689 р. обидві армії – московська й українська – під проводом Голіцина та Мазепи знову вирушили до Криму»[4]. Козаки тут виглядають не просто як піддані царя, а своєрідні партнери Москви.

Початок політичної кар'єри Мазепи Рамбо подає досить традиційно: будучи пажем короля Яна II Казимира, той «мав у своїй молодості авантюру, яку поема лорда Байрона і полотно Ораса Верне зробили знаменитою»[5]. Наводячи цю вольтерівську історію, історик ігнорує твердження Меріме про вигаданість даного оповідання. Аналізуючи діяльність Мазепи як державного мужа, автор акцентує увагу на тому, що гетьману доводилося діяти в надзвичайно складних політичних умовах. По-перше, при удаваній видимості козацької єдності в середовищі козацтва ніколи не припиняли існувати промосковська, пропольська та протурецька орієнтації. Саме тому, коли проти Мазепи вибухнуло повстання під проводом Петрика, останній швидко знайшов багатьох симпатиків. Представниками антигетьманської опозиції згодом стали також Палій, Кочубей та Іскра. По-друге, змушений підкорятися політиці Петра I, гетьман сприяв погіршенню життя селянства й, несучи відповідальність за все, що відбувалося в Україні, став «одіозним для невійськових класів», котрі могли покладати сподівання про покращен-

[1] *Rambaud A*. Histoire de la Russie, depuis les origines jusqu'à l'année 1877… – P. 327-328.
[2] Ibid. – P. 328.
[3] Ibid. – P. 328-330, 346-347.
[4] Ibid. – P. 346-347.
[5] Ibid. – P. 361.

ня своєї долі на російського царя[1]. По-третє, Північна війна з непередбачуваним підсумком вимагала від керманича України чіткого визначення, на чиєму боці він має бути.

Важливою новацією Рамбо стало те, що на відміну від інших авторів він не говорить про зраду Мазепи як заздалегідь спланованої акції. Історик зауважує, що в свідомості гетьмана до останньої миті вирували сумніви стосовно цього політичного рішення. За словами дослідника, той сам попервах доповідав Петру І про свої секретні зносини з княгинею Дольською, радився про свої подальші кроки з Орликом і найближчим оточенням, а, коли отримав звістку про наближення військ Карла XII до України, начебто вигукнув: «Диявол його сюди несе!»[2]. Отже, тільки поставши перед реальною загрозою окупації України шведами, Мазепа наважився на остаточний вибір, прагнучи зберегти владу й відродити самостійність своєї держави. Як зазначає Рамбо, Мазепа мав і особисту образу на царя, котрий колись сп'яну лаяв його і тягав за бороду[3].

На думку французького історика, Полтавська битва означала крапку в історії України як окремої держави. Уряд Скоропадського був фактично безсилим, а утворення Малоросійської колегії «ясно показало, що Україна перестала бути автономною державою… Можна сказати, що після 1709 р. не існувало більше в імперії мілітарної сили, яка була б в змозі відстоювати свої привілеї перед суверенною волею царя»[4]. Таким чином, скасування гетьманства і ліквідація Січі Катериною II стали логічним завершенням централізаторських намірів Петра І.

Виклад Рамбо історії України дивує не лише своїми проукраїнськими симпатіями, але й яскравим державницьким підходом цього автора та доволі великою точністю фактів. Звичайно, подекуди в його «Історії Росії» можна зустріти окремі хиби, як, наприклад, згадку Тараса Бульби в якості керівника народних повстань або повідомлення про отримання булави Дорошенком «після смерті» його попередника Тетері[5]. Проте ці недоліки є несуттєвими й не псують загальної правильності висвітлення подій.

Загалом, праці Рамбо зробили вагомий внесок в розвиток французьких історичних досліджень України козацьких часів. Зауважимо також, що крім наукової діяльності історик відзначився у Франції також на освітній ниві, викладаючи в кількох поважних університетах, а в 1896-1898 рр. він навіть очолював міністерство освіти, що при тодішній урядовій чехарді в Третій республіці було доволі тривалим терміном.

Ще одним визначним французом, котрий брав участь у Київському археологічному з'їзді, з якого можна вести відлік безпосередніх прямих контактів між українськими та французькими науковцями, а згодом доклав значних зусиль до вивчення історії української культури, був видатний сла-

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 361-362.
[3] Ibid.
[4] Ibid. – P. 364.
[5] Ibid. – P. 329.

віст і перекладач Луї Леже (1843-1923). В науковому відношенні він був учнем Олександра Ходзька й у 1885 р. став його наступником на кафедрі слов'янських літератур в Колеж де Франс, яку очолював згодом впродовж майже чотирьох десятиліть до своєї смерті.

Україноznавчий доробок Леже полягає у його історичних, фольклорних, етнографічних і літературознавчих розвідках. Вже одразу після своїх відвідин України та Росії він опублікував у 1875 р. нарис про свої мандрівки та дослідження під назвою «Слов'янські студії», перша глава якого повністю присвячена його візиту до Києва та вивченню місцевих пам'яток. Головну увагу Леже приділив тут висвітленню своїх наукових розвідок у Києво-Печерській лаврі. Розглядаючи еволюцію цієї головної святині руського православ'я від князівських часів до сьогодення, Леже, природно, відзначає у її минулому й польську епоху. Побувавши на місці поховання Петра Могили, він наголошує, що той сприяв «відновленню у XVII ст. православ'я, ослабленого поляками»[1].

Як і для багатьох дослідників того часу, важливе місце в студіях французького славіста в Україні займали фольклорні та етнографічні дослідження. Ретельно збираючи зразки місцевих легенд і переказів, яких силасиленна пов'язана з Києво-Печерською лаврою, як і практично з будь-яким іншим святим місцем, Леже занотовує містичну історію про диво в Успенському соборі. «В 1618 р., – пише він, – ченці через холод вирішили перенести богослужіння в більш теплу церкву поряд з їдальнею. Проте одне диво їх від цього відвернуло; у зачиненому та самотньому соборі самі по собі запалилися свічки й почулися таємничі голоси, які заспівали священі гімни»[2]. Згодом, аналізуючи літературний спадок Гоголя, Леже звертатиметься до віддзеркалення тим мотивів народної української демонології[3].

Спостерігаючи за життям тогочасного українського суспільства, Леже з цікавістю зазначає для себе прояви національного антагонізму між українцями та росіянами. Французький дослідник зауважує, що перших росіяни часто зневажливо називають «хохлами» (*Chachol*), тоді як ті відповідають на це образливе прізвисько, іменуючи росіян «кацапами» (*Katsap*). Для французького читача Леже пояснює, що обидва поняття походять від характерних зовнішніх ознак, притаманних раніше українським і російським чоловікам – хохолка на голові у козаків та довгої «цапиної» бороди у росіян[4]. Відзначимо, що згодом фамільярне поняття «хохол» Леже наводитиме не у його орфоепічному, а правописному вигляді – *Khokhol*. У своїй розвідці, присвяченій життю та творчості Миколи Гоголя, від, зокрема, зазначатиме, що дружба Пушкіна та Гоголя – «великого кацапа» та «великого хохла» – є яскравим доказом «непорушної єдності російського світу»[5].

---

[1] *Léger L*. Études slaves. Voyages et littérature. – P.: Ernest Leroux, 1875. – VIII+317 p. – P. 18.
[2] Ibid. – P. 19.
[3] *Léger L*. Nicolas Gogol. – P.: H. Didier, 1913. – 267 p. – P. 71-85.
[4] *Léger L*. Études slaves. Voyages et littérature… – P. 4.
[5] *Léger L*. Nicolas Gogol... – P. 16, 256.

Відзначимо, що про вияви взаємної нелюбові між «хохлами» та «кацапами» у суспільстві наприкінці XIX ст. свідчитиме незабаром ще один французький дослідник України – історик, археолог та етнограф Амур-Огюст-Луї-Жозеф Бертело, більш відомий як барон Жозеф де Бей (1853-1931)[1].

Взагалі творчість Гоголя справила значний вплив на сприйняття Леже українського козацтва саме в гоголівському трактуванні. У своїй монографії «Давні слов'янські цивілізації», що була опублікована в 1921 р., де французький славіст заторкне питання військового мистецтва козаків, між іншим, їхнього старовинного вміння швидко ховатися під воду, дихаючи крізь очеретинку, він знову вкаже на найкраще представлення життя українських козаків у «Тарасі Бульбі»[2]. Саме біографічна розвідка Леже, присвячена Гоголю й опублікована в 1913 р., найбільше торкається висвітлення козацького минулого України. Дослідник зауважує, що тільки виходець з козацького краю міг так майстерно передати атмосферу степової вольниці та розповісти історію, яка цілковито відповідає духу народних переказів. Леже також акцентує козацьке коріння російського письменника, котрий, вочевидь, був нащадком правобережного гетьмана Остапа Гоголя й недаремно використав це ім'я для одного з головних персонажів своєї знаменитої повісті[3]. Історичне значення України в складі Російської імперії французький автор уподібнює до ролі Провансу у Франції[4].

Розгляду «Тараса Бульби» Леже присвячує окрему велику главу свого біографічного дослідження. Аналізуючи історичний зміст данної повісті, він пояснює французьким читачам її історичний контекст: визвольну боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського поневолення, одним з репрезентантів якої наприкінці XVI ст. був, зокрема, гетьман Наливайко. Французький славіст наголошує, що твір Гоголя є неймовірним за своєю реалістичністю й дуже нагадує сюжети козацьких дум XVI-XVII ст., які зберігалися та поширювалися в народній свідомості кобзарями. Леже не забуває згадати при цьому, що й сам у 1874 р. «у Києві мав нагоду слухати одного з найвідоміших, можливо, останнього поміж них, Остапа Вересая»[5].

Про велике значення козацьких дум, як одного з кращих зразків української народної словесності, Леже згадуватиме й у своєму нарисі «Історія російської літератури», виданому в 1907 р., де знов-таки торкатиметься літературного внеску Гоголя до світової культурної скарбниці. Між іншим, одна з глав цього твору має назву «Малоросійська література» й містить стислий огляд творчості найвидатніших українських літераторів XVIII-XIX ст.[6] В той же час Леже не забуває вказати, що і в добу Речі Посполитої українська культура мала значний прогрес: «В 1586 р. князь Костянтин Острозький заснував в Острозі школу вищих наук, а в 1589 р. Київське братс-

[1] *Baye J. de*. En Petite-Russie, souvenirs d'une mission. – P.: Nilsson, 1903. – 46 p. – P. 43-44.
[2] *Léger L*. Les anciennes civilisations slaves. Voyages et littérature. – P.: Payot & C-ie, 1921. – 124 p. – P. 40, 42.
[3] *Léger L*. Nicolas Gogol... – P. 10.
[4] Ibid. – P. 5.
[5] Ibid. – P. 86-87.
[6] *Léger L*. Histoire de la littérature russe. – P.: Bibliothèque Larousse, 1907. – 85 p. – P. 70-72.

тво відкрило у себе аналогічну»[1]. Французький славіст наголошує, що саме в цей час на західноруських землях активно розвивалося книгодрукування й був створений один з кращих підручників з російської словесності – «Граматика» Мелетія Смотрицького[2].

Характеризуючи науковий доробок Леже, зазначимо, що, студіюючи історію та культуру слов'янських народів, він, природно, часто звертався до розгляду козацького періоду в Україні. Проте ці згадки мали переважно оглядовий або порівняльний характер. Жодного цілісного твору, присвяченого виключно Україні, цей видатний французький славіст після себе не залишив. Серед робіт Леже необхідно згадати ще одну працю, яка частково торкається долі західноукраїнських земель, – «Історію Австро-Угорщини»[3]. Визнаючи історичну єдність українців і росіян, Леже вважав ці народи різними і такими, що мають свої окремі національні історії. Відзначимо те, що до складу українського народу він відносив не лише «малоросів» Російської імперії та галичан Австро-Угорщини, але й карпатських русинів[4].

Зауважимо, що Леже підтримував дружні взаємини з представниками української інтелігенції. До кола його близьких знайомих входила, наприклад, родина відомого історика Лучицького[5].

Між іншим, в умовах Першої світової війни Леже знову звернувся до українського питання. 21 листопада 1914 р. в літературному журналі «*La Revue Hebdomadaire*» («Ля Ревю Гебдомадер» – «Щотижневий огляд») він опублікував статтю «Австрія, Україна та Росія», де знову підкреслював ту обставину, що між імперіями Габсбургів і Романових лежить окрема держава – Україна. Прикметно, що згадуючи про російський наступ, автор використовує алюзію, пов'язану з образом козака в Європі. Він пише: «Лише козак цікавить нас в дану мить. Саме він йде зараз на Берлін і добре завершить справу, прибувши туди»[6]. Але, як знаємо, російський козак до Берліна тоді не дійшов.

В 1876 р. у Парижі було видано працю барона Адольфа д'Авріля (1822-1904), колишнього генерального консула в Румунії, одного з засновників «Альянс франсез», організації, спрямованої на поширення французької культури в світі, «Сентиментальна подорож по слов'янських країнах». У цій книзі йшлося про враження автора від його мандрівок Східною Європою, зокрема, й Україною, та наводилися його зауваження та роздуми про народи, які населяють ці терени. Згодом питань колишнього та теперішнього стану нашої країни д'Авріль торкнувся й у інших своїх книгах. Між

---

[1] Ibid. – P. 18.
[2] Ibid.
[3] *Léger L.* Histoire de l'Autriche-Hongrie depuis les origins jusqu'à année 1878. – P.: Hachette, 1879. – III+641 p.
[4] *Léger L.* Histoire de la littérature russe... – P. 5.
[5] *Лучицька М.* Із спогадів. Париж після Комуни / Переклад В. Назаренка; публікація і коментарі О. Новикової // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 195-208.
[6] Цит. за *Soutou G.-H., Castelbajac G. de, Gasquet S. de.* Recherches sur la France et le problem des Nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne-Lithuanie-Ukraine) / Sous la direction de Georges-Henri Soutou. – P.: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1995. – 234 p. – P. 113.

іншим, д'Авріль став одним з перших популяризаторів творчості Шевченка у Франції, опублікувавши переклади його поем «Гамалія» й «Тарасова ніч». Українознавчі моменти з творів цього французького автора були зібрані, перекладені українською й опубліковані літературознавцем і перекладачем Маркіяном Васильовичем Якуб'яком[1].

Д'Авріль зауважував, що корінним населенням України, великого краю, що охоплює два береги Дніпра й тягнеться до Карпат, є русини, котрих росіяни та поляки «приховували» від Європи і котрі є окремою національною спільнотою між Польщею та Росією[2]. Водночас він наголошував, що не варто ототожнювати всіх українців з козаками, а тим більше лише з запорожцями. Українці – це окрема східноєвропейська нація, а козаки – це соціальний стан, що вбирав до себе представників різних верств і національностей, і запорожці просто стали найвідомішим відгалуженням козацтва[3]. Французький автор не приховував свого співчутливого ставлення до ідеї української незалежності, а говорячи про образ Мазепи у висвітленні Пушкіна д'Авріль риторично зазначав: «Хіба можна настільки ненавидіти Мазепу тільки за те, що він хотів незалежності України?»[4].

Висловлюючи щиру подяку шановному Якуб'яку за дослідження і переклад українознавчих екскурсів з праць д'Авріля, відзначимо деякі неточності його роботи. Так, «маршал Романцов», як позначено в українському перекладі, насправді є Румянцевим, а «князь Джіка» є молдавським господарем, прізвище якого традиційно передають як Гіка[5]. Однак ці дрібниці жодним чином не зменшують наукової цінності праці Якуб'яка.

Серед французьких дослідників України, які зверталися до минулого українського козацтва в XIX ст. і вивчали цей феномен безпосередньо на теренах його існування, на нашу думку, варто згадати й франко-швейцарського журналіста та публіциста Віктора Тіссо (1845-1917). В 1882 р. він здійснив подорож Україною, відвідавши Перемишль, Львів, Броди, Бердичів, Фастів, Київ і детально описавши свої мандрівки, в ході яких мав змогу ознайомитися з побутом і звичаями українців. Одразу по завершенню вояжу журналіст опублікував свої дорожні замітки в книзі «Росія та росіяни: цікавинки подорожі»[6]. За два роки потому твір було перевидано під назвою «Росія та росіяни: Київ і Москва, враження від подорожі»[7]. В 1897 р. було випущено скорочений варіант цього нарису, що мав назву «Україна. Київ»[8].

Роблячи етнографічні замальовки, Тіссо часто використовує українські слова такі як «призьба», «молодиця», «коровай», «чорнозем», «бож-

---

[1] *Якуб'як М.* Адольф д'Авріль про Україну // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 209-224.
[2] Там само. – С. 211-212.
[3] Там само. – С. 219-220.
[4] Там само. – С. 222.
[5] Там само. – С. 216.
[6] *Tissot V.* La Russie et les Russes, indiscrétions de voyage. – P.: E. Dentu, 1882. – 562 p.
[7] *Tissot V.* La Russie et les Russes: Kiew et Moscou, impressions de voyage. – P.: E. Plon, Nourrit, 1884. – 423 p.
[8] *Tissot V.* Ukraine. Kiew. Précédé d'une notice par Charles Simond. – P.: E. Plon, 1897. – 32 p.

ниця», «чабан», «вівчарка», «чумак», «кобзар», «покритка», «бандура», «хутір», «квас» тощо, значення яких він пояснює. Дослідник відзначає мелодійність і милозвучність української мови. Серед місцевих слів йому особливо припало до смаку і в прямому, і переносному сенсі поняття «борщ» (*le borsch*), з яким він добре ознайомився. Ця «національна малоросійська страва» кілька разів згадується в його книзі[1].

Говорячи про Україну, минуле якої автор досить ясно уявляв, він відмічає своє знайомство з творчістю таких українських істориків як Куліш, Костомаров, Чубинський, Драгоманов[2]. Втім, найкращим відображенням козацької епохи на цих землях Тіссо, подібно до багатьох своїх земляків, вважає славетну повість Гоголя «Тарас Бульба»[3]. Між іншим, ще одним яскравим віддзеркаленням козацьких часів в Україні він визнає поему Шевченка «Гайдамаки» – «дивовижну національну епопею»[4]. Автор також зазначає, що «гайдамаками» в Галичині називають «карпатських розбійників»[5]. Цілком очевидно, що тут йдеться про опришків.

Зауважимо, що Тіссо одним з перших у французькому літературознавстві звернувся до вивчення життя та творчості Великого Кобзаря. Зі слів свого українського інформатора він наводить основні віхи біографії Шевченка, а також подає прозовий переклад поеми «Утоплена»[6]. В «Росії та росіянах» зазначається, що Шевченко «великий національний поет», а його доля – це історія всього малоросійського народу[7].

Автор не приховує своїх симпатій до українців і їхньої державності, що існувала в козацькі часи. Наприклад, говорячи про Білу Церкву, неподалік якої проїжджав, він зазначає, що «в 1651 р. гетьман Хмельницький підписав тут договір, за яким Польща зобов'язувалася визнати незалежність України»[8]. Подібно до Драгоманова, франкомовну працю якого «Українська література, проскрибована російським урядом» він, безумовно, добре знав, чисельність української нації Тіссо обраховує в 17 мільйонів осіб, поділених між Росією та Австро-Угорщиною[9]. Про гарне знайомство із згаданим твором Драгоманова свідчить і наступна згадка Тіссо про заборону українського слова в Російській імперії: «Рутенська мова не допускається в школах, і до останнього часу було суворо заборонено друкувати книги та брошури цією мовою»[10]. Не можна відкидати того, що між Тіссо і Драгомановим могло мати місце й особисте знайомство.

---

[1] *Tissot V*. La Russie et les Russes, indiscrétions de voyage… – P. 120, 151, 191, 317.
[2] Ibid. – P. 215.
[3] Ibid. – P. 172-173.
[4] Ibid. – P. 206.
[5] Ibid.
[6] Ibid. – P. 204-211.
[7] Ibid. – P. 204.
[8] Ibid. – P. 162.
[9] Ibid. – P. 207; *Драгоманов М*. Українська література, проскрибована російським урядом = *Dragomanow M*. La littérature oukraînienne proscrite par le gouvernement russe… – C. 9, 52-53.
[10] *Tissot V*. La Russie et les Russes, indiscrétions de voyage… – P. 208.

Західний мандрівник постійно підкреслює у своїй книзі зовнішню та ментальну відмінність між росіянами й українцями. Як і перед тим Леже, Тіссо відмічає певну ворожість між двома братніми народами, кожен з яких наділяє свого сусіда образливими прізвиськами. Якщо українці іменують росіян «москалями» («*Moskal*») та «кацапами» («*Katzap*»), то ті відповідають на це зневажливим прізвиськом «хохол» («*Chocol*»)[1].

Їдучи в поїзді Україною в одному купе з неназваним ним з етичних міркувань українським патріотом, західний мандрівник повністю поділяє погляди того на минуле та сьогодення його батьківщини. Однією з головних тем довгих розмов між ними була саме історія українського козацтва. Висвітленню цього питання Тіссо приділяє окрему главу своєї книги, яка має назву «Козаки та малоросіяни»[2]. В ході бесіди попутники торкалися питань поділу козаків на низовиків і реєстровців, їхньої звитяги, сутності запорожців і обставин зруйнування Січі в 1775 р. Автор наводить слова свого українського знайомого, котрий наголошував, що «малоросіянин був колись вільним. Бився одночасно і з росіянами, і з поляками»[3]. Цікаво, що, звертаючись до постаті Мазепи, український співрозмовник підкреслює загальновідомість долі цього гетьмана й риторично запитує: «Хто не знає історію Мазепи?»[4].

Подібно до багатьох своїх тогочасних французьких колег, дуже багато уваги Тіссо приділяє вивченню українського фольклору та етнографії. Він наводить свідчення про місцеві народні вірування, традиції. Значне місце дослідник відводить висвітленню місцевої демонології. Він докладно занотовує перекази про русалок, відьом; зокрема, згадує, що за народними уявленнями останні можуть перетворюватися на кішок і влаштовують «свої шабаші на горі під Києвом»[5]. Дослідник переказує зміст багатьох місцевих легенд, серед яких історію про заснування Києва трьома братами, розповіді про подвиги билинних богатирів Святогора, Іллі-Муромця, Микули, а також «слов'янського Самсона» Михайла, котрий на своїх плечах переніс київські Золоті Ворота[6]. Проте більшу частину таких переказів займає саме фольклор козацької доби. Так, Тіссо подає кумедну бувальщину про хитрого козака, який дав собі слово віддати святому Миколаю – своєму небесному заступнику – гроші за проданого коня, у вдячність за свій порятунок, а потім продав коня разом з півнем, оцінивши коня у 30 копійок, а півня в 200 рублів. На 30 копійок козак купив кілька свічок і запалив їх перед іконою святого Миколая[7]. Тіссо наводить зміст ще однієї цікавої легенди про винайдення чортом горілки та про те, як святі Петро та Павло, відправлені на землю, напилися й були визволені святим Георгієм, який відрубав дияволу хвоста[8].

[1] Ibid. – P. 166.
[2] Ibid. – P. 159-178.
[3] Ibid. – P. 203.
[4] Ibid. – P. 173.
[5] Ibid. – P. 218-219.
[6] Ibid. – P. 229-233, 271-273.
[7] Ibid. – P. 238-239.
[8] Ibid. – P. 215-216.

Звертаючись до козацького епосу, Тіссо стисло відмічає сюжет кількох дум, повідомлений йому його українським інформатором. «Ці думи розповідають, – читаємо в «Росії та росіянах», – як поляки повісили Богуна, як вони закрили в залізній клітці, де той помер з голоду, гетьмана Косинського, як вони зажарили в бронзовому коні гетьмана Наливайка»[1]. Головними поширювачами слави козацьких часів у народі Тіссо, як перед тим Рамбо та Леже, визнає «справжніх бардів» – кобзарів[2].

В цілому подорожні нотатки Тіссо при всій їхній поверховості можна вважати своєрідними польовими дослідженнями української народної культури. Книга цього журналіста, що мала кілька перевидань, сприяла поширенню інформації про духовний світ колишньої «козацької країни» в Європі.

Одним з небагатьох французьких науковців кінця XIX ст., який присвятив свою роботу вивченню конкретного питання з минулого козацької України, можна по праву вважати історика, археолога, письменника й дипломата віконта Марі-Ежена-Мельхіора де Вогюе (1848-1910). Йдеться про його велику статтю «Мазепа – легенда та історія», опубліковану в «Ревю де Де Монд» наприкінці 1881 р.[3] Ця розвідка, незважаючи на стислий обсяг, стала на той час найкращим дослідженням життя та діяльності всесвітньо знаменитого гетьмана, і згодом кілька разів передруковувалася[4].

У своєму творі головну увагу Вогюе звернув на міфологізацію в історіографії постаті українського гетьмана, котрий завдяки впливу мистецтва набував то рис романтичного героя, то – найогиднішого лиходія і в долі якого правда тісно переплелася з вигадкою. Своїм першочерговим завданням французький дослідник ставив виокремлення реального історичного Мазепи від пізніших художніх нашарувань, які спотворюють істинні справи цього видатного діяча, подаючи їх у неправдивому, викривленому світлі.

Про мотиви, що спонукали його взятися за біографію славетного гетьмана, сам дослідник сповіщав приятеля Анрі Понмартена у листі від 7 жовтня 1881 р. з Петербурга: «Ви запитуєте мене, чому прагнення одного Мазепи стало відомим на весь світ. Я відповім вам, що ви, найрозумніша людина Франції, яка сто-двісті разів повторяла це ім'я у своєму житті, проте не знаєте нічого про того, хто носив це ім'я, крім історії з диким конем, котрий і не був зовсім диким. Дуже набридло, коли повторюють ім'я, не знаючи нічого про того, кому воно належало. Тож ця розповідь адресована всім тим цікавим, яким міг би вже набриднути цей вождь, як вам і мені»[5].

У своїх історичних пошуках Вогюе насамперед звернувся до праць місцевих дослідників. Він посилається на твори Бантиша-Каменського, Мордовцева та відомого російського історика Сергія Михайловича Соловйова (1820-1879). Проте найбільш інформативним джерелом для нього стала

---

[1] Ibid. – P. 204.
[2] Ibid. – P. 203.
[3] *Vogüé M.-E.-M. de*. Mazeppa – la légende et l'histoire… – P. 320-351.
[4] *Vogüé M.-E.-M. de*. Le fils de Pierre le Grand. Mazeppa. Un changement de règne. – P.: Calmann Lévy, 1884. – 363 p.; *Vogüé M.-E.-M. de*. Trois drames de l'histoire de Russie. Le fils de Pierre le Grand. Mazeppa. Un changement de règne. – P.: Armand, 1911. – VI+303 p.
[5] *Borschak E., Martel R*. Vie de Mazeppa… – P. II.

щойно написана біографічна розвідка Костомарова[1] Текстові збіги між працями Костомарова й Вогюе чітко показують похідний характер останньої від першої, хоча французький історик і не зробив просто переказу костомаровського «Мазепи». Тут можна провести чітку аналогію з випадком роботи Меріме над життєписом Хмельницького.

Одним з перших викривлень, відзначеним Вогюе у французькій історіографії, стало ім'я Мазепи, котре на заході чомусь, як правило, подавалося у вигляді «*Mazeppa*». Історик зазначає, що насправді це ім'я ніколи не мало подвоєнної передостанньої літери, однак з поваги до західної традиції автор і сам використовував зазначений варіант[2].

Вогюе наголошує на тому, що в Європі Мазепа здебільшого відомий, як персонаж творів Вольтера, Байрона, Пушкіна, Гюго, а також мистецьких полотен. Акцентуючи таку загальну відомість, історик зазначає: «Вже близько півстоліття немає жодного школяра, котрий не знав би: Мазепа уособлює собою всю велику країну Україну, весь історичний народ, козацький народ. Кожного літа, коли я вирушаю до цих провінцій, мої друзі не забувають вигукнути: «Ах, так! Україна – країна Мазепи, де козаки перетинають степ, прив'язані до диких тварин!» – О, мої друзі, для початку не завадило б вам дізнатися трохи глибше історію цього фантастичного вершника»[3]. Вогюе зазначає, що кілька рядків геніального Вольтера про оголеного Мазепу, прив'язаного до дикого коня, породили стільки відомих витворів мистецтва.

Спочатку французький дослідник висвітлює відображення образу гетьмана у європейській художній літературі. Він зауважує, що в якості літературного персонажу цей героїзований козацький вождь, як втілення узагальненого волелюбного духу козацтва, є дуже далеким від дійсної історичної особистості, що виринає в світлі достовірних фактів. Вочевидь, тут можна говорити про один з перших літературознавчих аналізів віддзеркалення постаті Мазепи, як героя художніх творів.

Більш реально діяльність гетьмана та його епоха, на думку історика, відбиті в українському фольклорі. Вогюе наводить зміст історичної пісні про бідування Семена Палія в Сибіру, засланого туди через підступи хитрого Мазепи[4]. Між іншим, дослідник, як перед тим Рамбо та Леже, підкреслює важливу роль кобзарів у народній українській культурі.

Ще однією поширеною на заході помилкою, відміченою Вогюе, стало сприйняття Мазепи як поляка та католика. Історик, спираючись на твердження Костомарова та Соловйова, наголошує на тому, що майбутній гетьман походив з місцевої української православної шляхти й завжди був відданим своїй релігії. Французький дослідник навіть порівнює складне становище православного Мазепи при польському дворі з місцем гугенотів на своїй батьківщині[5]. Тільки згодом, після 1709 р., Феофан Прокопович, на

[1] *Костомаров Н. И.* Мазепа / Предисловие Б. Г. Литвака. – М.: Республика, 1992. – 334 с.
[2] *Vogüé M.-E.-M. de*. Mazeppa – la légende et l'histoire… – P. 351.
[3] Ibid. – P. 321.
[4] Ibid. – P. 330-331.
[5] Ibid. – P. 331-332.

догоду Петру І, оголосить, що анафемований гетьман-зрадник завжди в душі був поляком і ненавидів росіян[1].

Звичайно, найефектнішою сценою в західних життєписах Мазепи завжди був епізод з диким конем. Слідом за Костомаровим, Вогюе підкреслює, що ця історія є дуже перебільшеною. Він не спростовує того, що мали місце залицяння молодого Мазепи до пані Фальбовської, внаслідок яких той дійсно був покараний відомим чином її розгніваним чоловіком. Проте кінь привіз прив'язаного молодика не до України й козаків, а до його оселі, де челядь розв'язала свого пана, «котрий ледь не з'їхав з глузду від болю та сорому»[2]. Як зауважує Вогюе, Мазепа потрапив до козаків пізніше й за інших обставин: майбутній гетьман, мабуть, тікаючи від ганьби, добровільно поступив на службу до правобережного гетьмана Дорошенка, а згодом, захоплений запорожцями, потрапив до лівобережного – Самойловича, де завдяки своїм здібностям посів найвищі щаблі козацької ієрархії й згодом внаслідок змови отримав гетьманський уряд[3]. Отже, на відміну від Меріме, котрий вважав всю «історію з конем» вигадкою від початку до кінця, Вогюе, солідаризуючись з Костомаровим, сприймає її за дійсний факт, проте занадто спотворений та узагальнений.

В своїй статті історик досить докладно висвітлює позбавлення гетьманства Самойловича та козацьку раду на Коломаку. Як і багато інших французьких дослідників, Вогюе вважає, що, ставши гетьманом, Мазепа намагався продовжувати політику Хмельницького, спрямовану на зміцнення української державності, а в 1708-1709 рр. навіть намагався утвердити самостійність України. В той же час науковець підкреслює й відверту класову позицію очільника України, який зосереджував в своїх маєтках величезні скарби, створив особисту сердюцьку гвардію, захищав передусім інтереси вищої старшини. Саме тому, на думку Вогюе, симпатії народних мас були не на боці Мазепи, а на стороні його опонента Палія, оспіваного кобзарями[4].

Переповідаючи обставини особистого конфлікту між гетьманом і Кочубеєм, Вогюе багато місця відводить романтичній історії, пов'язаній з Мазепою та Мотрею. Він став першим у французькій історіографії дослідником, який звернувся до вивчення саме цього аспекту біографії Мазепи. Історик не тільки висвітлює кохання старого козацького лідера до своєї хресниці, але й наводить у французькому перекладі зміст листів гетьмана до дівчини, опублікованих Мордовцевим[5].

Зраду Мазепи Вогюе розглядає не як заздалегідь спланований намір, а як тяжке рішення, котре було прийняте після довгих роздумів і за погодженням з найближчою старшиною, насамперед Орликом. Саме тому Десну, перейдену гетьманом на шляху до шведського табору, автор порів-

[1] Ibid. – P. 341-342.
[2] Ibid. – P. 332.
[3] Ibid. – P. 332, 338-339.
[4] Ibid. – P. 340-343.
[5] Ibid. – P. 343-347.

нює з Рубіконом[1]. Зважаючи на те, що події 1708-1709 рр. в Україні були доволі добре відомі на заході, на них дослідник зупиняється оглядово, згадуючи про смерть гетьмана від туги, старості та хвороб у Бендерах і поховання його останків у Галаці[2].

Аналізуючи значення Мазепи в історії України, Вогюе вважає його, попри все, видатною особистістю, яка щиро прагнула здобуття державної незалежності для свого народу. Долю «козацької країни» західний історик підсумовує так: «А козацький народ? Він не надовго пережив свого великого гетьмана у вигляді незалежного суспільства, залишившись не більше, ніж історичним спомином про добровільних і сміливих солдатів; Малоросія перетворилася незабаром на просту провінцію уніфікованої імперії»[3].

Підкреслюючи суперечливе сприйняття постаті Мазепи у суспільстві, Вогюе знов-таки наголошує на перевазі романтизованого образу гетьмана: «Народ його ненавидів, жінки любили, церква проклинала, поети прощали гріхи. Але загалом хід цього світу не дуже помінявся, і я боюся, щоб жінки та поети не мали тут завжди останнього слова»[4].

Зауважимо також, що, розглядаючи життєпис Мазепи, Вогюе, як і багато інших авторів, підкреслює реалістичність передачі історичної дійсності козацького суспільства Гоголем у повісті «Тарас Бульба»[5]. Незабаром він присвятив окреме дослідження творчості цього письменника, відвівши багато місця аналізу саме даної козацької повісті[6].

«Мазепа» Вогюе, як і свого часу «Богдан Хмельницький» Меріме, стали прикладами запозичення французами готових історичних конструкцій з української історіографії, «перетравлених» і адаптованих для французької публіки. Звичайно, аналітичний дослідницький внесок західних авторів тут не було знівельовано повністю, однак в даних випадках він майже повністю визначався фарватером наукових студій Костомарова. З кінця XIX ст. вплив української історичної думки на французькі дослідження минулого України все більше посилюється.

Серед французьких досліджень кінця XIX ст. саме в козакознавчому відношенні значну цікавість являє твір військового теоретика Анрі-Альбера Нісселя (1866-1955) «Козаки: історичний, географічний, економічний і мілітарний нарис», виданий в Парижі в 1898 р. і перевиданий в 1900 р.[7] Втім, саме історичний аспект цієї розвідки є доволі скромним, оскільки головним чином автор звертав увагу на сучасний стан російського козацтва, його чисельність, структуру, бойову виучку, роль у складі царської армії, а також перспективи використання у майбутніх військових конфліктах. На той час

---

[1] Ibid. – P. 348.
[2] Ibid. – P. 350.
[3] Ibid. – P. 351.
[4] Ibid. – P. 351.
[5] Ibid. – P. 333.
[6] *Vogüé M.-E.-M. de*. Les écrivains russes contemporains. Nicolas Gogol // Revue des Deux Mondes. – 1885. – T. 72. – P. 241-279.
[7] *Niessel H.-A*. Les Cosaques: étude historique, géographique, économique et militaire. – P.: H. Charles-Lavauzelle, 1898. – 470 p.

на теренах теперішньої України вже не залишалося жодного козацького війська. Втім, Ніссель не забуває відзначити, що кубанські козаки зберігають славетні традиції своїх пращурів-запорожців. Причому останніх він в етнічному плані визнає малоросами[1]. Заради цікавості відзначимо, що в 1917-1918 рр. генерал Ніссель очолював французьку військову місію в Росії й мав безпосередній контакт з Центральною Радою, зокрема, з Грушевським[2].

Огляд доробку французьких науковців XIX ст., які вивчали українську історію козацької доби, був би неповним, якщо не згадати про дослідження вже згаданого барона Жозефа де Бея. Розквіт наукової діяльності цього історика, археолога й етнографа припадає на кінець XIX – початок XX ст. Характерною особливістю історичних пошуків цього дослідника стали польові студії, базовані на вивченні конкретних місцевих історичних, етнографічних, археологічних і фольклорних матеріалів. На відміну від більшості своїх колег барон де Бей неодноразово бував в Україні на рубежі XIX-XX ст., добре знав її, знайомився з місцевими дослідниками минулого, вивчав колекції старожитностей, зібраних українськими краєзнавцями. Наприклад, перебуваючи в Катеринославі, він цікавився минулим Запорозької Січі й ознайомився з експонатами музейної колекції Олександра Миколайовича Поля (1832-1890), що в подальшому стала основою експозиції Катеринославського (Дніпропетровського) історичного музею[3], директором якого з 1902 р., між іншим, була знакова постать у вивченні запорозького козацтва – Яворницький. У Києві французький дослідник познайомився з відомим збирачем старовини, археологом і меценатом, нащадком відомого козацького роду Богданом Івановичем Ханенком (1849-1917), колекцію історичних раритетів якого де Бей назвав «пречудовою» і «багатою»[4].

У низці своїх праць французький історик торкнувся розгляду минулого України козацької доби[5]. Великого значення де Бей надавав збиранню фольклорних та етнографічних матеріалів. Він спостерігав за побутом українського селянства, його матеріальною та духовною культурою, звичаями, розвагами. Зокрема, він зупинявся на традиції носіння дукачів українськими

---

[1] Ibid. – P. 126.

[2] *Гай-Нижник П.* Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917–1918 рр.) // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 133–152; *Дацків І. Б.* Дипломатичні відносини Української Центральної Ради з країнами Антанти // Мандрівець. – 2010. - № 4. - С. 21-26; *Дацків І. Б.* Політика Антанти щодо Української Центральної Ради в 1917-1918 роках // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 29. – С. 88-93.

[3] *Baye J. de*. En Nouvelle-Russie, souvenirs d'une mission. – P.: Nilsson, 1900. – 32 p. – P. 7-8; *Baye J. de*. En Petite-Russie, souvenirs d'une mission. – P.: Nilsson, 1903. – 46 p. – P. 27-35; *Baye J. de*. Les Fibules de l'époque barbare spéciales à l'Ukraine et leurs prototypes. – Caen: Henri Delesques, 1908. – 13 p. – P. 11.

[4] *Baye J. de*. Les Fibules de l'époque barbare spéciales à l'Ukraine et leurs prototypes… – P. 9-10, 12-13.

[5] *Baye J. de*. Kiew la Mère des Villes Russes. – P.: Nilsson, 1896. – 46 p.; *Baye J. de*. En Nouvelle-Russie, souvenirs d'une mission…; *Baye J. de*. En Petite-Russie, souvenirs d'une mission…

жінками[1]. Як і інші сучасні йому дослідники, важливе місце де Бей відводив вивченню пісенної творчості українців й, зокрема, діяльності кобзарів. Зміст однієї з пісень, що має безпосереднє козацьке походження та зв'язок з козацькими часами, – «Ой, на горі та й женці жнуть» – дослідник навів у французькому перекладі[2].

Сильне враження на де Бея, як і на його колег, справило віддзеркалення козацької тематики в літературі та образотворчому мистецтві. Віддаючи, як і інші, належну шану письменницькому таланту Гоголя, барон звертається також до відображення діяльності козаків у творчості Шевченка і навіть перекладає французькою його поезію «Іван Підкова»[3]. А згадуючи про сюжет відомої картини «Запорожці» Іллі Юхимовича Рєпіна (1844-1930), якого де Бей називає «малоросіянином, знаменитим художником», француз коротко переказує легенду про відповідь козаків султану. Між іншим, він зазначає, що в колі прототипів «Запорожців» можна побачити портрет Василя Васильовича Тарновського (1837-1899), мецената й фундатора відомого українського музею[4].

Незважаючи на великий інтерес до козацького минулого, особливих симпатій до української державності де Бей не відчуває. В його баченні козацької України яскраво відбивається імперська великодержавна позиція його найближчих знайомих, часто згадуваних ним у своїх творах: катеринославського губернатора, а пізніше в 1904-1905 рр. міністра внутрішніх справ Росії й організатора кровопролиття під час «Кривавої неділі» князя Петра Дмитровича Святополка-Мирського (1857-1914), котрого французький барон називав своїм «блискучим другом»[5], російського археолога, державного та громадського діяча, члена правомонархічного Російського зібрання, а згодом почесного члена Київського клубу російських націоналістів Олексія Олександровича Бобринського (1852-1927)[6], предводителя катеринославського губернського дворянства Георгія Петровича Алексєєва (1834-1914)[7], полтавського губернатора, а згодом предводителя катеринославського губернського дворянства князя Миколи Петровича Урусова (1864-1918)[8], предводителя маріупольського повітового дворянства, а згодом депутата II і III Державних дум від октябристів Петра Валерійовича Каменського (1860-1917/1920)[9], «генерала Крижановського» (вочевидь, мається на увазі генерал-майор Анатолій Рафаїлович Крижановський (1843-1904), командир 1-ї бригади 34-ї піхотної дивізії в 1897-1903 рр., розквартированої в Катери-

[1] *Baye J. de*. En Petite-Russie, souvenirs d'une mission… – P. 36-38.
[2] Ibid. – P. 13-14.
[3] Ibid. – P. 33-35.
[4] Ibid. – P. 28-31.
[5] *Baye J. de*. En Nouvelle-Russie, souvenirs d'une mission... – P. 7, 32.
[6] *Baye J. de*. Les Fibules de l'époque barbare spéciales à l'Ukraine et leurs prototypes… – P. 8-10.
[7] Ibid. – P. 11; *Baye J. de*. En Petite-Russie, souvenirs d'une mission… – P. 27, 35.
[8] *Baye J. de*. En Petite-Russie, souvenirs d'une mission… – P. 17.
[9] *Baye J. de*. En Nouvelle-Russie, souvenirs d'une mission... – P. 11-12, 16.

нославі)[1], предводителя полтавського губернського дворянства Сергія Євгеновича Бразоля (1851- після 1916)[2] та ін.

Між іншим, останньому де Бей дякував за допомогу у своїх наукових студіях. Доречно буде вказати, що цей Бразоль належав до дворянства, що походило з козацької старшини, а його прадід Василь Трохимович (1723-бл. 1803) був значковим товаришем Гадяцького полку та сотником Грунським[3].

В плані вивчення минулого українського козацтва та й взагалі української історії та культури особливе значення для де Бея мало знайомство з вищезгаданим Алексєєвим. Певну позитивну роль у їхньому зближенні відіграло також те, що дружина останнього була француженкою з давнього поважного графського роду – Марі-Елізабет-Анжель дю Брей-Геліон де ла Героньєр (1843-1933)[4]. Відзначимо, що її батько П'єр-Марі-Альфред дю Брей-Геліон, граф де ла Героньєр (1810/1811-1884) був одним з найяскравіших представників французького легітимізму й завжди перебував в опозиції до орлеаністів і бонапартистів, обстоюючи гасло повернення на французький престол Бурбонів.

Крім того, що саме Алексєєв ознайомив де Бея з експонатами історичної колекції Поля, на його запрошення барон відвідав село Котовку (нині Магдалинівського району на Дніпропетровщині), де розташовувався маєток того. «Тут у Котовці, завдяки гостинності та науці мсьє Алексєєва, котрий був одружений з однією з наших землячок, я зміг вивчати країну запорожців» – занотував французький історик у своїму нарисі «У Малоросії: спогади про одну місію»[5]. Зауважимо, що Алексєєв по жіночій лінії був нащадком Данила Апостола, його прабабця Марія Данилівна Селецька (у дівоцтві - Апостол) доводилася гетьману правнукою. Цей сімейний зв'язок з гетьманським родом був ще одним чинником, що підсилював цікавість і повагу Алексєєва до козацьких старожитностей. У Котовці де Бей зміг доволі добре поповнити свою колекцію матеріалів з української етнографії, а також зробити кілька фотографій з життя та побуту пересічних українців рубежу XIX-XX ст. На цих світлинах відбито роботу українських селян, їхній одяг, речі, знаряддя праці, житла, танці.

Певну допомогу у зборі українознавчого матерілу французькому досліднику надавав згаданий вище князь Урусов. Зауважимо, що останній був зятем Алексєєва й чоловіком його дочки Віри (1863-1955), яка, відповідно, яв-

---

[1] Ibid. – P. 32.

[2] *Baye J. de*. En Petite-Russie, souvenirs d'une mission… – P. 17.

[3] *Кочергін І. О*. Катеринославська губернська земська управа в особах. Біобібліографічне видання / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.– 132 с. (Сер.: «Достойники Придніпров'я»). – С. 12; *Кочергін І. О*. Земське самоврядування на Катеринославщині (Персонологічний вимір). Монографія. – Дніпропетровськ: Герда, 2011. – 216 с. – С. 16.

[4] *Baye J. de*. En Petite-Russie, souvenirs d'une mission… – P. 27; *Кочергін І. О*. Збирач старожитностей з Котівки Григорій Петрович Алексєєв // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2009 рік: Бібліографічний покажчик / Упорядник І. С. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008. – С. 90-94.

[5] *Baye J. de*. En Petite-Russie, souvenirs d'une mission… – P. 27.

лялася наполовину француженкою й онукою французького графа[1]. До речі, зв'язок Урусова з Францією пролягав і через його двоюрідного брата – Лева Павловича Урусова (1839-1928), російського посла в Парижі у 1897-1904 рр.

Поміж інших де Бей був особисто знайомий з Володимиром Антоновичем, котрий консультував барона з питань історії України, про що той сам згадує в своїй праці «Фібули варварської епохи, зроблені в Україні, та їхні прототипи», а також з відомим українським археологом та етнографом Миколою Федотовичем Біляшівським (1867-1926)[2].

Торкаючись доби козацтва в Україні, барон висловлює кілька суджень з її минулого, навіяних, вочевидь, значним впливом його сановного монархічного оточення. Скасування української державності російськими царями у XVIII ст. де Бей вважає кроком логічним, політично доцільним і виправданим. Зазначаючи, що після 1709 р. «Україна перестала бути автономною державою», французький дослідник тут же додає: «Малоросія, власне кажучи, ніколи не була державою»[3]. В той же час таке ставлення до автономних прав України не заважає де Бею позитивно оцінювати роль козацтва і навіть порівнювати запорожців, як свого часу і Рамбо, з тампліє-рами[4].

Одним з перших серед французьких дослідників де Бей звернувся до історії німецьких колоній в Україні, яка бере свій початок в козацьких часах. Говорячи про заселення нових південних земель російським урядом у XVIII ст. і переселення на них «в правління Єлизавети сербів, чорногорців, угорців, молдаван і волохів, які емігрували до пустельних степів», він відмічає й утворення перших німецьких колоній, що з часом ще більше розростaлися[5].

В контексті розвитку французької історіографії історії України козацької доби короткі розвідки де Бея є малоінформативними й у більшості випадків являють собою простий опис його подорожей і вражень. В той же час ці студії вкупі з іншими працями свідчать про постійний інтерес французької історичної науки до вивчення історії козацької України.

[1] *Кочергін І. О.* Збирач старожитностей з Котівки Григорій Петрович Алексєєв… – С. 90-94.
[2] *Baye J. de*. Les Fibules de l'époque barbare spéciales à l'Ukraine et leurs prototypes… – P. 8-10.
[3] *Baye J. de*. En Petite-Russie, souvenirs d'une mission… – P. 19-21.
[4] Ibid. – P. 30-31.
[5] *Baye J. de*. En Nouvelle-Russie, souvenirs d'une mission... – P. 17-18.

Розділ 6.
МИНУЛЕ УКРАЇНИ КОЗАЦЬКОГО ПЕРІОДУ В НОВІТНІЙ ФРАНЦУЗЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

6. 1. Віддзеркалення козацької тематики у французькій культурі XX – початку XXI ст.

На відміну від XIX ст. козацька тематика у новітній французькій культурі представлена дещо слабше. В XX ст. українське козацтво вже не існувало в якості реального суспільно-політичного феномену, остаточно залишившись хоча й яскравим і цікавим, але все-таки явищем минулого. Про колишню діяльність козаків згадували хіба-що в розрізі історії України, зверненню до якої часто сприяла міжнародна ситуація. Найбільша політична актуалізація українського питання в Європі відбувалася в роки Першої світової війни, революції та подальшої громадянської війни, потім напередодні та під час Другої світової війни і, зрештою, – з розпадом СРСР і проголошенням незалежності України. Кожного разу, коли підіймалося питання про утворення української державності, на порядок дений поставало історичне обґрунтування прав українців, котрі мали в XVII-XVIII ст. свою автономну козацьку державу знищену російським царатом.

Незважаючи на менше відображення діяльності українського козацтва у французькому мистецтві XX ст., не можна сказати, що тамтешні культурні діячі її повністю ігнорували. В цьому плані показовою є поезія всесвітньо відомого французького поета-авангардиста Гійома Аполлінера (1880-1918), поляка за походженням (справжнє ім'я Вільгельм-Альберт-Владімір-Александр-Аполлінарій Вонж-Костровицький). У виданій ним в 1913 р. збірці поезій «Алкоголі» («*Alcools*») бачимо віршований переказ знаменитого листа султана запорожцям, а потім «Відповіді запорозьких козаків константинопольському султану», яка свого часу надихнула Рєпіна на створення відомого полотна, котре у свою чергу стало джерелом натхнення для французького поета[1]. Тексти цих поетичних творів з нашим перекладом вміщуємо нижче.

Portez comme un joug le Croissant	«Нести як іго вам півмісяць,
Qu'interrogent les astrologues.	Астрологи нам сповістили.
Je suis le Sultan tout-puissant	Я є султан у повній силі.
Ô mes Cosaques Zaporogues,	Козаки мої, запорожці,
Votre Seigneur éblouissant.	Тепер я пан для вас віднині.
Devenez mes sujets fidèles.	Ставайте ж вірними рабами».
Leur avait écrit le Sultan.	Султан відправив їм гінця.
Ils rirent à cette nouvelle	Вони сміялись без кінця
Et répondirent à l'instant	Й відповіли тоді словами,
À la lueur d'une chandelle.	Листом при світлі каганця.

[1] *Apollinaire G.* Alcools. – Middletown: Wesleyan University Press, 1995. – XIII+171 p. – P. 20, 22.

Réponse des cosaques Zaporogues au Sultan de Constantinople

Plus criminel que Barrabas
Cornu comme les mauvais anges
Quel Belzébuth es-tu là-bas
Nourri d'immondice et de fange
Nous n'irons pas à tes sabbats.

Poisson pourri de Salonique
Long collier des sommeils affreux
D'yeux arrachés à coup de pique
Ta mère fit un pet foireux
Et tu naquis de sa colique.

Bourreau de Podolie, Amant
Des plaies, des ulcères et des croûtes
Groin de cochon, cul de jument
Tes richesses garde-les toutes
Pour payer tes médicaments.

Відповідь запорозьких козаків константинопольському султану

Злочинець більший за Вараву,
З рогами ти, як сатана.
Ти Вельзевула маєш славу,
Нажерся бруду та лайна.
Ми не підем тобі в уклін.
З Салонік тухла риба ти,
Чудовисько нічних видінь,
Тебе ми візьмем на списи.
Базарна хвойда твоя мати
Тебе дістала із лайна.
Мерзений ти подільський кате,
Тобі на ринку гріш ціна.
Свиняча морда, зад кобили,
Ти стережеш коштовний хлам.
Але всі гроші твої милі
Підуть на сплату лікарям.
(переклад Євгена Луняка)

Скромно оцінюючи свій поетичний талант і перекладацькі здібності, наведемо ще два українських варіанти перекладу цього літературного шедевру Аполлінера[1].

Відповідь запорозьких козаків константинопольському султану

Злочинніший ніж лиходій,
Рогатий ніби той чортяка,
Ти справжній Вельзевул гидкий,
Що сіє скрізь мерзоту всяку.
Не підем ми на шабаш твій,
Гнила салоніцька рибина,
Жахне кільце бридких примар,
Списом розідрана личина.
Коли кишки здимав катар,
Родила сука Юду-сина,
Заюшений подільський кат,
Що вартий тільки глузування,
Свиняче рило, кінський зад.
Це наша відповідь остання.
Затям її проклятий гад.
(переклад М. Терещенка)

Царя небесного харцизе,
Високорогий сатано,
Не годимося ми в підлизи,
Жери-но сам своє лайно.
Воно нам в пельку не полізе.
Крамарю грецький, просмердівсь
Ти тюлькою на честь ісламу
І палями обгородивсь.
Швидка напала твою маму,
І ти в дрислинах уродивсь.
Подільський кате, струп'я вкрило
Тобі все тіло мов шпориш,
Конячий зад, свиняче рило,
Побережи дурний свій гріш
На масті та святе курило.
(переклад М. Лукаша)

[1] *Гатненко А.* Від Хортиці до Аполлінера // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 273-275.

Ще одного французького літератора – Гюстава Геяра (?-1943) – як і багатьох його попередників, надихнула на творчість романтична історія Мазепи, наслідком чого став вихід з-під його пера однойменного роману[1].

Діяльність українського козацтва на початку XX ст. розглядалася французькими авторами в історичному, політичному, культурному та навіть астрологічному контексті. Тут можна згадати книгу пророцтв «Сьогодні та завтра», видану у важкому для Франції 1914-му році, де в якості прикладів вдалих передвіщень наводяться відомі пророцтва Вернигори[2].

Між іншим, автор цього опусу, який приховався за іменем «барон де Новей», зробив передбачення для світу на сто років вперед, тобто до початку XXI ст. Звичайно, як і більшість пророцтв, вони виявилися доволі невдалими й були спростовані подальшим ходом історії. Так, згідно з ними в 1929-1930 рр. Франція мала б бути втягнутою до кровопролитної війни, а незабаром в країні повинна була б відбутися реставрація легітимної монархії з Анрі де Бурбоном, народженим у 1899 р., на престолі, котрий правив би до 1956 р.[3] Дванадцять років з 1942 по 1954 р. мали б пройти для Франції під знаком миру та щастя[4]. Наступний аналогічний період миру та щастя за визначенням зірок має припасти на 2004-2016 рр.[5]

Після 1917 р. до Франції линув потужний потік емігрантів з колишньої Російської імперії, багато з них були вихідцями з України. Необхідно відмітити, що поміж цими вигнанцями був значний відсоток вихідців з донського та кубанського козацтва. Про буття цих козаків у Франції йдеться в цікавому, на наш погляд, відеоролику, доступному всім охочим на порталі *youtube*[6]. Зауважимо, що фотографії 1920-х рр., які й складають цей відеоряд, доповнено промовистим супроводом у вигляді пісні «Туман яром, туман долиною». Ця душевна й мелодійна українська пісня припала до смаку західним користувачам інтернет-ресурсу й дехто з них просив у коментарях опублікувати переклад її слів.

В XX ст. у Франції було набагато менше написано оригінальних художніх творів, присвячених козацькій тематиці, ніж у XIX-му. В той же час зростають кількісні показники друку перекладів класичних літературних праць, написаних знаменитими іноземними авторами. Такими творами є «Мазепа» Байрона, «Полтава» Пушкіна, «Тарас Бульба» Гоголя, вірші з шевченкового «Кобзаря», «Маруся, за легендою Марко Вовчок» Сталя, «Вогнем і мечем» Сенкевича тощо. Загалом гоголівський «Тарас Бульба» є одним з найчастіше видаваних творів російської літератури[7].

---

[1] *Gailhard G*. Mazeppa. – P.: Arthème Fayard et C-ie, 1934. – 252 p.

[2] *Novaye, baron de*. Aujourd'hui et demain? Suite et complément de l'ouvrage "Demain?" d'après les concordances frappantes de 120 prophéties anciennes et modernes, publié dans le courant du mois d'octobre 1905. – P.: P. Lethielleux, 1914. – 40+IX p. – P. 24-28.

[3] Ibid. – P. VI-VIII.

[4] Ibid. – P. IV.

[5] Ibid.

[6] http://www.youtube.com/watch?v=Ul-7ZYflOBQ 28/04/2012.

[7] *Грев К. де*. «Українські твори» Гоголя у Франції // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 319.

Значно доступнішим для французького читача стає український фольклор. Особливо в другій половині XX ст. видається значна кількість творів усної народної творчості (переважно казок), спрямованої як на дітей, так і на всіх осіб зацікавлених зразками світового фольклору[1].

Серед перекладів українського фольклору найбільшого значення в плані ознайомлення з козацькою добою треба надати збірці «Українські думи: козацька епопея», підготовленою до друку перекладачкою та українознавцем Марі Шерер (1902-1989)[2]. Це видання прикметне тим, що в ньому паралельно подано, як французький переклад дум, так і оригінальний український текст. Зауважимо, що при підготовці даної збірки французька дослідниця значною мірою користувалася напрацюваннями в цій царині Катерини Михайлівни Грушевської (1900-1943). Важливу роль «Українських дум» Шерер у пропагуванні української народної культури у Франції одразу відзначили тамтешні українці. Так, паризький український часопис «Україна», даючи захоплену оцінку цій книзі, наголошував: «Праця п. Шерер являє собою коштовну вкладку в убоге французьке українознавство. Не один рік пройде, доки з'явиться подібна українознавча праця у Франції»[3].

В якості прикладу значної популярності козацької тематики у Франції нам здається логічним згадати про дитячу гарно ілюстровану книжечку «Козаки», розраховану на французьку малечу. Тут обмаль тексту, але багато картинок, які красномовно висвітлюють славу та бойові вміння козаків, головним чином запорожців. На останніх сторінках цієї книжечки малюку пропонується змайструвати самому з картону та паперу козацьке поселення, щось на кшталт Січі, малюнок якої тут подається. Це видання було надруковано в голландському Турне в 1976 р. Варто звернути увагу, що серед видатних козацьких ватажків Єрмака, Разіна та Пугачова, згадується і Хмельницький, однак він називається просто по імені – Богдан, оскільки його прізвище є дуже складним, майже невимовним, для необізнаних французів. Відзначимо, що дана дитяча книжечка з'явилася в серії «Колись» («*Autrefois*»), у якій також вже видавалися твори, присвячені славетним воїтелям минулого – вікінгам, римським легіонерам, індіанцям Америки, піонерам Дикого Заходу, піратам. Тож наші козаки потрапили у досить непогану «компанію»[4].

Ще більш популярного характеру серед французької молоді мала пародія на відому історичну гоголівську повість, опублікована Марселем

---

[1] *Contes et legends d'Ukraine*. Aux origins du monde. Textes réunis, annotés et traduits par Galina Kabakova. – P.: Flies France, 1999. – 222 p.; *Contes russes et ukrainiens* d'après Alexandre Afanassiev, Marko Vovtchok et Ivan Tourguéniev. Traduits du russe et presents par Michel Cadot. – P.: Hachette, 1999. – 204 p.; *Contes ukrainiens* par Valentina Chaly. – P.: Bellenand; P.I.U.F., 1962. – 126 p.; *La Moufle=Рукавичка*. Contes ukrainien bilingue français-ukrainien par Iryna Dmytrychyn, Frédérique-Jeanne Besson, Igor Mekhtiev. – P.: L'Harmattan, 2009. – 16 p.

[2] *Scherrer M*. Les dumy ukrainiennes: épopée cosaque. Textes ukr. et trad. intégrales avec une introduction et des notes. – P.: C. Klincksieck, 1947. – 140 p.

[3] *С. Д.* Українські думи французькою мовою // Україна. – 1949. – Ч. 2. – С. 110.

[4] *Les Cosaques*. Collection historique «Autrefois». – P.-Tournai: Gamma, 1976. – 30 p.

Готлібом (нар. 1934) і Домініком Валлє – «Алексісом» (1946-1977) в 1973 р. в журналі коміксів «Пілот» («*Pilote*»), а потім передруковану в аналогічному виданні «Сінемасток1» («*Cinémastock1*»)[1].

В XX ст. козацька тематика продовжує «опановувати» театральну сцену. Наприклад, в 1904 р. у паризькому театрі всесвітньо знаменитої Сари Бернар (1844-1923) була поставлена вистава на п'ять дій «Вогнем і мечем» за відомим романом Сенкевича. Активну участь у створенні даної постановки взяв син актриси письменник Моріс Бернар (1864-1928). В 1919 р. французький композитор Марсель Самюель-Руссо (1882-1955) створив оперу «Тарас Бульба», яка стала його дебютним широковідомим музичним твором[2]. А в 1925 р. у Бордо відбулася прем'єра опери композитора Еміля Неріні (1882-1967) «Мазепа».

Відображення України козацьких часів на французьких театральних підмостках продовжується й дотепер.

Проте в новітні часи головним популяризатором козацьких образів все ж таки слід визнати кінематограф, як один з наймасовіших і найдоступніших видів мистецтва. Ми згадаємо в першу чергу про відбиття козацької тематики у французькому кіно або фільмах, знятих за співучасті французьких кінематографістів. Насамперед необхідно відзначити екранізації славетної гоголівської повісті. Саме Франція стала першою країною, де було знято звуковий повнометражний фільм за «Тарасом Бульбою». В 1936 р. емігрант з СРСР Олексій Михайлович Грановський, справжнє ім'я Абрам Азарх (1890-1937), екранізував цю повість з французьким актором Гарі Бором (1880-1943) у головній ролі (до цього німі короткометражки про Тараса Бульбу знімались в Російській імперії (1909) та Німеччині (1924), причому остання теж належала до доробку Грановського). Між іншим, «Тарас Бульба» став останньою великою роботою згаданого кінорежисера. Екранізація «Тараса Бульби» викликала захват у французької публіки[3].

На початку 1960-х рр. в різних країнах майже одночасно з'явилися кілька картин про героїчного козацького ватажка та його синів. В 1962 р. побачила світ дуже відома картина голлівудського режисера Джека Лі Томпсона (1914-2002) «Тарас Бульба», з Юлом (Юлієм Борисовичем) Бріннером (1920-1985) в головній ролі, яка мала світовий успіх. Як відомо, матір згаданого актора була родом з України. В 1963 р. з'явився італійський фільм «Козак Тарас Бульба» режисера Фердинандо Бальді (1927-2007). В 1964 р. був знятий спільний франко-італійський проект «Син Тараса Бульби» режисера греко-французького походження Анрі Зафіратоса (нар. 1928). Прикметно, що головну роль в обох стрічках зіграв один і той самий актор – Владімір Медар (1923-1978). Всі ці стрічки мали успіх у французькому кінопрокаті.

Цікаво, що майже одночасна екранізація «Тараса Бульби» трьома різними режисерами співпала у часі ще з одним яскравим «козацьким»

---

[1] http://fr.wikipedia.org/wiki/Cin%C3%A9mastock; http://fr.wikipedia.org/wiki/Tarass_Boulba 14/05/2012.

[2] *Грев К. де.* «Українські твори» Гоголя у Франції… – С. 322-323.

[3] Там само. – С. 323-324.

проектом – зйомками італо-франко-югославської стрічки «Вогнем і мечем» (1962) режисером Фернандо Церхіо (1914-1974), що стало першим відомим втіленням даного роману Сенкевича в кіно. Одну з головних ролей в цій картині зіграв французький актор П'єр Бріс (нар. 1929), відомий радянським глядачам за ефектними й масштабними історичними картинами «Вірна Рука – друг індіанців» (роль вождя апачів Віннету) та «Даки» (роль Септимія Севера).

Саме на цей час приходиться нереалізований задум французького кіномитця, українця за походженням, Євгена Антоновича Слабченка – Деслава (1898-1966), котрий мріяв зняти стрічку «Мазепа»[1].

Згадаємо також, що в 2009 р. у Франції мала успіх демонстрація відомої новітньої стрічки Володимира Володимировича Бортка (нар. 1946) «Тарас Бульба», приуроченої до 200-річного ювілею великого Гоголя, з Богданом Сильвестровичем Ступкою (1941-2012) в головній ролі. Між іншим, за мотивами цього фільму було створено комп'ютерну гру[2].

На завершення згадаємо, що своєрідним відродженням мазепинської теми наприкінці XX ст. у французькій художній літературі став роман «Мазепа, принц України» бельгійської письменниці Ірен Стесик (нар. 1937), що походила з родини українця та бельгійки[3]. Цей твір був відзначений нагородою французького Товариства діячів словесності (*La Société des Gens de Lettres de France*), а у Бельгії отримав приз, як кращий історичний роман за п'ять років.

А ось франкомовний швейцарський письменник і поет з Женеви Михайло Вадимович Рамсеєр (нар. 1964), котрий походить з родини російських емігрантів і сповідує анархічні ідеї, в 2009 р. опублікував велике історичне есе під назвою «Козаки». На думку цього автора, вільне степове товариство, яке ніколи насправді не визнавало жодної влади, стало найяскравішим історичним втіленням на практиці ідеалів анархізму[4].

6. 2. Вплив наукової діяльності Грушевського та інших українських істориків на розвиток французьких наукових досліджень України козацької доби в першій половині XX ст.

Важливість творчого внеску Грушевського для розвитку української історичної науки та й власне історії України є загальновідомою. Вплив його історичних концепцій відбився у всіх світових історіографіях історії України, в тому числі й у французькій. Між іншим, сам науковець двічі відвідував Францію (навесні 1903-го та восени 1919 – взимку 1920-го) і був дуже тісно

[1] *Госейко Л.* Український представник французького кіноавангарду // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 294-299.
[2] http://stopgame.ru/review/taras_bulba/review.html 14/05/2012.
[3] *Stecyk I.* Mazeppa. Prince de l'Ukraine. Roman. – P.: Balland, 1981. – 219 p.
[4] *Ramseier M. W.* Cosaques. – Genève: Nemo, 2009. – 523 p.

пов'язаний з французькою культурою та наукою. Досконало володіючи французькою мовою, що було на той час явищем поширеним серед вітчизняної інтелігенції, він з дитинства захоплювався французькою літературою, яку читав в оригіналі. З студентських років Грушевський постійно цікавився новітніми тенденціями у французькій історіографії та й загалом у суспільствознавстві. Пізніше, перебуваючи у Франції, історик встановив дружні взаємини з відомими науковцями. Серед них бачимо, наприклад, згаданого раніше Леруа-Больє, котрий в своєму нарисі «Імперія царів і росіян» торкався питань української державності, підкреслюючи єдність політичних програм Хмельницького та Мазепи, а також одного з визначних корифеїв позитивізму в історичній науці Шарля Сеньобоса (1854-1942)[1].

Між іншим, останній в 1913 р. опублікував статтю «Одна поневолена нація», де розглядав історичну долю українського народу. Зауважимо, що дана стаття відкривала собою спеціальний випуск часопису «*Annales des nationalités*» («Анналь де насьйоналіте» – «Аннали національностей») за березень-квітень (№ 3-4), повністю присвячений українському питанню[2]. В цьому ж номері даного журналу були опубліковані переклади праць Грушевського («Коротка історія України», «Історичний перегляд української літератури»), а також статті інших українських авторів, зокрема, Сергія Олександровича Єфремова (1876-1939), Лонгина Цегельського (1875-1950) та ін.

Доречно буде згадати, що редактором «Анналь де насьйоналіте» був журналіст Жан Пелісьє (1883-1939), котрий у 1917-1918 рр. був французьким емісаром-спотерігачем в Україні, а у підготовці до друку даного видання 1913-го року активну участь взяв голова Української громади в Парижі (*Cercle des Oukrainiens à Paris*) Ярослав Федорчук (1878-1916). Останній напередодні Першої світової війни відзначився активною публікаторською діяльністю, спрямованою на інформування французького суспільства про Україну та про утиски українців у Російській імперії. Наприклад, в 1907 р. він підготував й опублікував переклад праці Романа Сембратовича (1875-1905) «Царизм і Україна»[3], а в 1912 р. видав публіцистичну розвідку «Національне пробудження українців»[4]. Від імені Української громади в Парижі він розіслав останній твір низці політиків, додавши до неї супровідного листа, де йшлося, зокрема, про «боротьбу, що її провадить українська нація, щоб визволитися з ярма російських і польських гнобителів»[5].

Приязні стосунки у Грушевського у Франці виникли також з відомими славістами Андре Ліронделем (1879-1952), Полем Буає (1864-1949) та Андре Мазоном (1881-1967), видатним лінгвістом Антуаном Меє (1866-1936).

---

[1] *Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre*. Recueil présenté par Arkady Joukovsky. – Paris: Du Dauphin, 1997. – 167 p. – P. 30.

[2] *Annales des nationalités*. Bulletin de l'Union des nationalités. – P., 1913. - № 3-4. – Mars-avril. – 200 p.

[3] *Sembratovytch R*. Le Tsarisme et l'Ukraine. Avec preface de Bjoernstjerne Bjoernson / Trad. par Yaroslaff Fedortchouk – P.: Édouard Cornély et C-ie, 1907. – 56 p.

[4] *Fedortchouk Y*. Le réveil national des Ukrainiens. – P.: Bureaux du Cercle des Ukrainiens, 1912. – 46 p.

[5] *Лист Ярослава Федорчука* // Україна. – 1950. – Ч. 3. – С. 199.

Саме Буає, Меє та Мазон стали засновниками часопису «*Revue des études slaves*» («Ревю дез етюд сляв» – «Огляд слов'янських студій») в 1921 р. З цим виданням та його авторами Грушевського пов'язували роки співпраці, яка продовжувалася до його смерті[1].

Ще під час візиту до Франції у 1903 р., коли Грушевський був запрошений прочитати курс лекцій з історії України в Російській вищій школі суспільних наук, уже достатньо відомий у наукових колах історик наполягав на введенні до програми Школи східних мов у Парижі курсів української мови та літератури. Цей демарш залишився тоді безрезультатним, оскільки Париж, пов'язаний на той момент політичним, військовим та економічним альянсом з російським царизмом, ігнорував українське питання, щоб не дратувати імперію Романових[2].

Саме поняття «Україна» було небажаним тоді в офіційних французьких виданнях. Його намагалися заміняти більш милозвучним для російського імперського вуха терміном «Малоросія», до якого протягом XIX ст. звикли й рядові французи. Так, останнє поняття фігурує, наприклад, в назві розвідки Дар'ї Марі стосовно української пісенної творчості, що відкривала один з випусків місячника «*Revue des études franco-russes*» («Ревю дез етюд франко-рюс» – «Огляд франко-російських студій») за 1906 р.[3]

В контексті вивчення французами культури України-Малоросії XVIII ст. також доречно згадати дві біографічні роботи письменника й перекладача з російської Дені Роша (1868-1951) «Малоросійський портретист Д. Г. Левицький»[4] (1904) та «Володимир Лукич Боровиковський (1757-1825): малоросійський живописець кінця XVIII – початку XIX ст.»[5] (1907). Рош зацікавився цими українськими художниками, вивчаючи літературу та мистецтво Росії[6]. Головним каталізатором виникнення цих двох життєписів про українських колег по цеху для француза стало знайомство з етнографом, літератором і мистецтвознавцем Василем Петровичем Горленком (1853-1907), з яким Роша пов'язувала надалі тісна дружба аж до смерті свого товариша-українця[7]. Втім, знайомство Роша з Україною, її культурою та історією було поверхневим. Борщак, котрий особисто знав Роша, у його некролозі відзначав: «Чи небіжчик знав Україну й українську проблему? Дуже слабо… Властиво кажучи, його відомості про Україну (як важко було йому звикнути до «нової» назви, замість давньої *Petite Russie*!) – були вельми туманні. Вся Україна в Роша втілювалася в особі В. Горленка»[8]. Тож

[1] *Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre*... – P. 29-39.
[2] Ibid. – P. 30.
[3] *Marie D*. Les chants populaires Petits-Russiens // Revue des études franco-russes. – 1906. – № 5 (mai). – P. 205-238.
[4] *Roche D*. Un portraitiste petit-russien D. G. Lévitski. – P.: Gazette des Beaux-Arts, 1904. – 31 p.
[5] *Roche D*.Vladimir Loukitch Borovikovski (1757-1825): un peintre petit-russien à la fin du XVIIIe siècle et au commencement du XIXe. – P.: Gazette des Beaux-Arts, 1907. – 36 p.
[6] *Mazon A*. Nécrologie: Denis Roche // Revue des études slaves. – 1952. – T. 29. – Fascicule 1-4. – P. 292-294.
[7] *Борщак І*. Дені Роше // Україна. – 1951. – Ч. 6. – С. 477-479; *Борщак І*. Українець-європеєць Василь Горленко (1853-1907) // Україна. – 1953. – Ч. 10. – С. 657-658.
[8] *Борщак І*. Дені Роше… – С. 479.

цілком зрозуміло, чому після смерті останнього француз більше нічого не писав про Україну.

Зауважимо, що згадана раніше Російська вища школа суспільних наук у Парижі мала тісний зв'язок не тільки з опозиційними царизму російськими політичними рухами (в 1903 р. в ній, наприклад, з доповідями виступав Ленін, а серед слухачів можна було побачити Троцького та Луначарського), але й значною мірою представляла український суспільно-політичний і культурний рух. Так, її головним засновником був українець Максим Максимович Ковалевський (1851-1916), а серед викладачів можна побачити імена Івана Васильовича Лучицького (1845-1918), Михайла Івановича Туган-Барановського (1865-1919), Федора Кіндратовича Вовка (1847-1918)[1]. Варто згадати, що останнім було опубліковано кілька франкомовних розвідок з української етнографії, зокрема, «Братання в Україні» (1891), «Весільні звичаї й обряди в Україні» (1892) та ін.[2]

Запрошення прочитати курс історії української літератури отримав Іван Франко[3].

Загалом на початку XX ст. у Франції вже сформувалася досить потужна в інтелектуальному плані українська діаспора, яка активно проводила пропаганду своїх політичних, наукових і культурних ідей. Від кінця XIX ст., тобто діяльності Драгоманова (якщо не згадувати вже про спроби Григора Орлика в середині XVIII ст. і поляків-україножилів середини XIX ст.), можемо простежувати витоки української еміграційної історіографії у Франції.

Під час Першої світової війни, коли українське питання набуло надзвичайного значення, французькі урядовці намагалися не привертати уваги громадськості до минулого та сьогоденні України, по можливості уникаючи й самого терміну «Україна», щоб не дражнити уряд Російської імперії. Франкомовний щомісячник «*L'Ukraine*», що виходив з червня 1915 р. у швейцарській Лозанні під редакцією Володимира Яковича Степанківського (1885-1957) та за активної фінансової підтримки графа Михайла Станіславовича Тишкевича (1857-1930), міг потрапити до Франції, тільки нелегально[4]. Промовистий факт: прочитавши в листопаді 1915 р. рапорт про Україну, підготовлений Центральним офісом національностей, один високопоставлений французький урядовець оголосив його текст «від початку до кінця просякнутим австро-угорським духом»[5].

Франкомовний український часопис, що виходив у нейтральній Швейцарії, регулярно інформував франкомовну аудиторію, якою тоді було чи не все цивілізоване суспільство, про події в Україні, а також про історію та культуру цієї країни. Звичайно, торкалася «Україна» й діяльності козацт-

---

[1] *Gutnov D. A*. L'École russe des hautes études sociales de Paris (1901-1906) // Cahiers du monde russe. – 2002. – T. 43. - № 2-3. – Avril-septembre (Eastern Europe, 1650-1730. Crises, conflicts, and new starts). – P. 375-410; *Жуковський А*. Михайло Грушевський і Франція // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 257.

[2] *Борщак І*. Україна в літературі Західної Європи... – С. 244.

[3] *Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre*... – P. 30.

[4] *Soutou G.-H., Castelbajac G. de, Gasquet S. de*. Recherches sur la France et le problem des Nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne-Lithuanie-Ukraine)… – P. 114-115.

[5] Ibid. – P. 115.

ва, яке в XVI-XVIII ст. складало основу української державності. Містило видання також матеріали про Грушевського та його діяльність на ниві українознавства[1].

Необхідно зауважити, що в Лозанні друкувалася не лише франкомовна «Україна». Тут виходили перекладні українські та російські твори, які мали б посприяти формуванню проукраїнських настроїв в європейській суспільній думці. Так, в 1916 р. тут був опублікований французький переклад на той час вже класичної розвідки Костомарова «Дві руські народності»[2]. В тому ж році в Лозанні було видрукувано дві збірки важливих історичних джерел XVII-XVIII ст. – «Переяславський договір 1654-го року» з додатком листування Хмельницького з Олексієм Михайловичем російською й староукраїнською книжною мовою з французьким перекладом[3], а також «Пакти та Конституції» Пилипа Орлика з додатком деяких документів 1710-го року латиною з французьким перекладом[4].

Між іншим, в 1915 р. в паризькому видавництві «Пайо» була опублікована невеличка брошура «Україна під російським протекторатом», яка являла собою переклад праці петербурзького професора барона Бориса Емануїловича Нольде (1876-1948). В даній розвідці доволі об'єктивно розглядалася історія входження України-Малоросії до складу Російської держави, а також всіх подальших трансформацій, що відбулися на її території[5]. Як згадував згодом Борщак, вихід «України під російським протекторатом» у Франції також був хитро провернутою справою рук «лозаннських» українців. Даний твір було видано без згоди та відома автора, і той мав незабаром клопіт з царською поліцією, яка завела на Нольде справу про сепаратизм. Про ці обставини Борщак повідомляв, як живий свідок, бо колись був асистентом професора Нольде і допомагав тому у веденні семінарських занять, одним із слухачів на яких, як зазначав далі Борщак, «був студент, що його сьогодні знає цілий світ. Був то Молотов, точніше – Скрябін»[6].

Обмеження щодо українського питання у Франції були зняті лише після 1917-го року. Саме тоді на французьку спільноту линув шквал повідомлень, переважно пропагандистського характеру, про цю східноєвропейську країну, про яку перед тим згадували у Франції вкрай рідко. Пік таких публікацій припав на час роботи Паризької мирної конференції. Як правило, це були переклади чи перекази творів українських науковців, публіцистів, письменників. Практично всі вони торкалися історичного аспекту розвитку України, одним з важливих компонентів якого був саме козацький період.

---

[1] *Michel Hrouchevsky* // L'Ukraine. – Lausanne, 1917. - № 1 (19). – P. 1.
[2] *Kostomaroff N*. Deux nationalités russes. – Lausanne, 1916. – 51 p.
[3] *1654. Traité de Péréïaslav*. Texte original avec traduction française. – Lausanne: Rédaction de «L'Ukraine», 1916. – 37 p.
[4] *1710. Pacta & Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis*. Texte original avec traduction française. – Lausanne: Rédaction de «L'Ukraine», 1916. – 25 p.
[5] *Nolde B. E., baron*. L'Ukraine sous le Protectorat Russe. Traduit du russe par Maurice Gehri. – P.: Payot, 1915. – 67 p.
[6] *Борщак І*. Борис Нольде (1876-1948) // Україна. – 1949. – Ч. 2. – С. 129.

Ігнорування українського питання на рубежі XIX-XX ст. в умовах тісного франко-російського співробітництва достатньою мірою пояснює, чому французи зустріли утворення Центральної Ради на чолі з Грушевським та проголошення самостійності УНР неприхильно, а часто й вороже, розглядаючи український рух здебільшого як антиросійський, з метою ослаблення та розчленування їхньої союзниці-Росії, та інспірований лише австрійськими та німецькими стратегами. В 1917-1918 рр. французькі емісари Жорж Петі (1879-1958), генерали Моріс Жанен (1862-1946) та Анрі-Альбер Ніссель, мали контакти з головою Центральної Ради, однак у своїх реляціях до Парижа трактували прагнення України до утворення своєї державності в більшості негативно[1]. Зокрема, Ніссель відзначав згодом: «Український рух розвивався перед війною завдяки інтригам Австрії та Німеччини. Сучасний президент Ради, професор Грушевський, став відомим завдяки своєму германофільству»[2]. У своїх зверненнях до французького уряду Ніссель закликав підтримати Україну, проте не поспішати з її визнанням на дипломатичному рівні[3]. Згадаймо, що це був саме той військовий, який за два десятиліття до того став автором розвідки «Козаки: історичний, географічний, економічний і мілітарний нарис», де значну увагу приділив діяльності українського козацтва.

Втім, в 1917-1918 рр. не всі французькі представники займали ворожу щодо України позицію. Так, генерал Жорж Табуї (1867-1958), який в січні-лютому 1918 р. обіймав посаду комісара Французької республіки при уряді УНР, відкидав звинувачення Грушевського в австро- та германофільстві, з розумінням ставився до причин і мотивів переговорів з Центральними країнами в Бресті-Литовському[4]. Дуже велику підтримку політичним прагненням українців надавав вже згаданий Пелісьє, який відвідував тоді Україну й мав кілька зустрічей з Грушевським, Петлюрою та іншими очільниками української революції. У своїх звітах восени 1917 р. Пелісьє спростовував думку про те, що Центральна Рада співпрацює з пронімецьким Союзом Визволення України й намагається розірвати союз з Антантою, а також підкреслював, що саме Рада на чолі з Грушевським має виключне право виступати від імені усього багатомільйонного українського народу[5].

Після втрати політичного впливу та початку хаосу в Україні, на початку 1919 р. Грушевський виїхав на еміграцію. Перебуваючи в Парижі наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., Грушевський активно співпрацював з ча-

---

[1] *Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre*... – P. 31-33; *Жуковський А*. Михайло Грушевський і Франція… – С. 258-260.

[2] *Niessel H., général*. Le triomphe des Bolchéviks et la paix de Brest-Litovsk: Souvenirs 1917-1918. – Paris: Plon, 1940. – 381 p. – P. 18.

[3] *Гай-Нижник П*. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою… – С. 133-152; *Дацків І. Б*. Дипломатичні відносини Української Центральної Ради з країнами Антанти… – С. 21-26; *Дацків І. Б*. Політика Антанти щодо Української Центральної Ради в 1917-1918 роках… – С. 88-93.

[4] *Tabouis G., général*. Comment je devins Commissaire de la République Française en Ukraine // Travaux de l'Institut scientifique ukrainien. – Varsovie, 1932. – T. 8. – 174 p. – P. 157.

[5] *Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre*... – P. 32; *Жуковський А*. Михайло Грушевський і Франція… – С. 258-259.

сописом «*L'Europe Orientale*» («Лєроп Орієнталь» – «Східна Європа»), редактором якого був його товариш Федір Якович Савченко (1892 – після 1936). На сторінках цього видання істориком було розміщено шість своїх публіцистичних статей, написаних французькою мовою, з приводу різних питань українського минулого та сьогодення[1].

Разом з представниками української патріотично налаштованої еміграції у Франції Грушевський намагався привернути увагу французької громадськості до проблем України, насамперед до прав українського народу на існування своєї окремої національної держави. У своїх численних публікаціях Грушевський, а також інші українці-емігранти, підкреслюючи історичність прав України на свою державність, апелювали головним чином до Гетьманщини та історії козацтва, доволі добре відомої на заході. Звернення до козацького минулого було просто необхідним, зважаючи на те, що поняття «Україна» для освічених європейців міцно асоціювалося з колишньою «країною козаків». Українська еміграція намагалася донести до західної спільноти власне бачення минулого своєї країни.

Але, якщо зв'язок понять «Україна» та «козаки» для європейського суспільства був майже аксіоматичним, набагато важче було довести логічний і хронологічний ланцюг Русь-Україна. Протягом XIX ст., як влучно зауважує відомий французький історик Бовуа, російські історики (як згодом і радянські) накинули кліше про ототожнення Русі та Росії «цілому світові, через що українцям так складно пояснювати свою національну ідентичність»[2].

Крім Грушевського активну публіцистичну діяльність, спрямовану на популяризацію українських політичних прагнень, проводили Олександр Якович Шульгин (1889-1960)[3], Макар Олександрович Кушнір (1890-1951)[4], Петро Януарійович Стебницький (1862-1923)[5] та ін. Між іншим, у висновках розвідки Стебницького «Україна й українці», виданої в Берні у 1918 р., читаємо: «Отже, за логікою історичних фактів, політична автономія України, проголошена Богданом Хмельницьким в середині XVII ст., могла б відродитися в XX-му, внаслідок всесвітньої війни та великої російської революції»[6].

Особливу пов'язаність з історією України козацької доби мали праці вже згадуваного графа Тишкевича. Серед них згадаємо видані в 1919 р. твори «Українська література» та особливо «Історичні документи про Україну та її зв'язки з Польщею, Росією та Швецією (1569-1764)»[7]. Остання праця

---

[1] Ibid. – P. 30.

[2] *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні… – С. 71-72; *Beauvois D.* Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine… – P. 54-55.

[3] *Choulgine A.* Les problems de l'Ukraine. – P.: Société des Éditions Louis Michaud, 1919. – 47 p.; *Choulgine A.* L'Ukraine, la Russie et les Puissances de l'Entente. – Berne: Imprimerie réunies S. A. Lausanne, 1918. – 57 p.; *Choulgine A.* Vers l'indépendance de l'Ukraine: Études sur l'évolution politique du pays. – P., 1917. – 30 p.

[4] *Kouchnire M.* L'Ukraine, l'Europe Orientale et la Conférence de la Paix. – P.: Bureau de presse Ukrainien, 1919. – 118 p.

[5] *Stebnitsky P.* L'Ukraine et les Ukrainiens. – Berne: R. Suter, 1918. – 52 p.

[6] Ibid. – P. 52.

[7] *Tyszkiewicz M.* La littérature ukrainienne. – Berne: Imprimerie R.Suter, 1919. – 157 p.; *Tyszkiewicz M., Cheloukhine S.* Documents historiques sur l'Ukraine et ses relations avec la Pologne, la Russie et

була створена разом з Сергієм Павловичем Шелухіним (1864-1938). Серед інших робіт Шелухіна французькою мовою були окремо опубліковані праці «Терміни "Росія", "Малоросія" й "Україна"» та «Україна, Польща та Росія і право вільного самовизначення народів» (обидві в 1919 р.)[1].

Відзначимо, що одна з перших франкомовних праць Борщака (під псевдонімом *V. Bogoun* – В. Богун) називалася «Містифікації графа Михайла Тишкевича», була спрямована проти публіцистичних творів того й стала наслідком міжусобних чвар всередині української еміграції у Франції[2].

Однією з найбільших і найгрунтовніших франкомовних розвідок цього періоду, що походили з українського табору, став нарис «Україна: короткий нарис про її територію, народ, культурні, етнографічні, політичні й економічні умови», виданий в 1919 р., основою для якого стали перекладені французькою праці західноукраїнських науковців Степана Львовича Рудницького (1877-1937) і Мирона Михайловича Кордуби (1876-1947)[3].

Важливою подією в галузі французького українознавства став вихід в 1920 р. окремим виданням перекладу «Короткої історії України» Грушевського[4]. Книга швидко розійшлася по руках зацікавленої аудиторії, знайомлячи широкий європейський загал з науковими концепціями «батька української історії» та багатою на події й видатні постаті історією України. Публікація цього науково-популярного нарису про минуле України одразу була відмічена європейськими славістами. А в 1921 р. була видана франкомовна «Антологія української літератури (до середини XIX ст.)», підготовлена до друку Антуаном Меє, передмова до якої була написана Грушевським[5]. Зауважимо, що в останній роботі увазі читача пропонувалися серед іншого переклади полемічних творів Івана Вишенського, Герасима та Мелетія Смотрицьких, поезій Григорія Сковороди, уривків з літопису Величка та «Історії русів». Значне місце було відведено козацькому епосу XVI-XVIII ст.

Французький науковий світ з доволі великою цікавістю спостерігав за розвитком творчої діяльності Грушевського та інших українських істориків. Їхній солідний доробок, створений за короткий час на початку XX ст. вже ставав об'єктом вивчення французьких дослідників[6]. Одразу після звістки про смерть Грушевського часопис «Ревю дез етюд сляв» вмістив спов-

---

la Suède (1569-1764), publiés avec notices explicatives et cartes..., avec une étude sur la Russie, la Petite-Russie et l'Ukraine. – Lausanne: A. Bovard-Giddey, 1919. – 72 p.

[1] *Cheloukhine S*. Les termes Russie, Petite-Russie et Ukraine. – Lausanne: A. Bovard-Giddey, 1919. – 16 p.; *Cheloukhine S*. L'Ukraine, la Pologne et la Russie et le Droit de libre disposition des peoples. – P., 1919. – 8 p.

[2] *Bogoun V. [Borschak E.]* Les mystifications du Comte Michel Tyszkiewicz. – P.: Imprimerie de la Bourse de commerce, 1920. – 20 p.

[3] *L'Ukraine: Un aperçu sur son territoire, son peuple, ses conditions culturelles, ethnographiques, politiques et économiques*. – Berne: R. Suter, 1919. – 203+II p.

[4] *Hruchevsky M*. Abrégé de l'histoire de L'Ukraine. – P.-Genève-Prague: M. Giard et E. Brière, 1920 – 256 p.

[5] *Anthologie de la littérature ukrainienne (jusqu'au milieu du XIX siècle)*. – Paris-Genève-Prague: M. Giard, 1921. – XIV+143 p.

[6] *Gautier G*. Histoire Ukrainienne. Publications en langue Ukrainienne parues dans L'U.R.S.S. de 1917 á 1928 // Revue historique. – Paris, 1929. – T. CLXII. – P. 133-146.

нений горесних слів некролог, написаний його давнім другом Мазоном. Він починався словами: «Україна втратила свого історика»[1].

Акцентування української тематики у Європі та активний захист національних прав українців викликали шалену критику з боку російського та меншою мірою польського еміграційного середовища. Серед подібних франкомовних творів згадаємо насамперед анонімну брошуру «"Український народ" одного малороса з Києва» (1919)[2], автором якої був один з лідерів російського націоналістичного руху початку XX ст. Василь Віталійович Шульгін (1878-1976)[3] та об'ємну книгу князя Олександра Михайловича Волконського (1866-1934) «Історична правда й україноfільська пропаганда» (1920)[4]. Треба згадати також, що Шульгіним у 1939 р. в Парижі була видана ще одна брошура з вельми промовистою назвою «Найбільша брехня XX ст.: Україна»[5]. Головний акцент у цих творах робився на неможливості існування окремої української держави, що, на думку авторів, підтверджувалося самим ходом історії. Гетьманщина, як найбільш свіжий і найбільш власне український приклад державності, показувалася тут як неповноцінне тимчасове квазідержавне утворення, неминуче, закономірно приречене на занепад і знищення в умовах розвитку цивілізованого суспільства.

Більш зважені критичні зауваження щодо тверджень українських істориків і насамперед Грушевського можна побачити в працях російського історика-емігранта Михайла Івановича Ростовцева (1870-1952)[6], а також польського науковця Станіслава Смольки (1854-1924)[7]. Цікаво, що обидва щойно згадані історики народилися в Україні: Ростовцев у Житомирі, а Смолька у Львові.

Ще одним російським істориком, пов'язаним з Україною, праці якого друкувалися французькою мовою й торкалися минулого України, й, зокрема, козацьких часів, був Венедикт Олександрович Мякотін (1867-1937). До сфери його наукових інтересів якраз і входила історія України XVI-XVIII ст. Оглядово він її торкається у розвідці «Українське питання після російської революції», опублікованій в 1926 р.[8] Розглядаючи минуле з ліберальних

---

[1] *Mazon A*. Nécrologie: Mychajlo Hruševs'kyj // Revue des études Slaves. – 1935. – T. 15. – P. 185-187.

[2] *Le «Peuple Ukrainien» par un Petit-russien de Kief*. – Nansy-Paris-Strasbourg, 1919. – 42 p.

[3] *Борщак І*. Україна в літературі Західної Європи... – С. 185.

[4] *Wolkonski A., prince*. La vérité historique et al propagande ukrainophile. – Rome: E. Armani, 1920. – 243 p.

[5] *Choulguine B*. Le plus grand mensonge du 20e siècle: l'Ukraine. – P.: Société des amis de la Russie nationale, 1939. – 44 p.

[6] *Ростовцев М*. Происхождение Киевской Руси // Современныя записки. Общественно-политический и литературный журнал. – Париж, 1921. – Т. 3. – С. 142-149; *Rostovtzeff M*. Les origines de la Russie Kiévienne // Revue des études slaves. – 1922. – T. 2. – P. 351-373.

[7] *Smolka S*. Les Ruthènes et les problèmes religieux du monde russien. – Berne: Ferdinand Wyss, 1917. – 40+590 p.

[8] *Mjakotin V*. La question ukrainienne après la Révolution russe // Le Monde Slave. -1926. - № 4. – P. 161-195; № 12. – P. 347-380; *М'якотін В.* Українське питання після російської революції // М'якотін В. О. Вибрані твори: У 2-х томах / Упорядкування, передмова, біобібліографічні матеріали О. О. Новікової. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2012. – Т. 1. – 328 с. – С. 54-122.

позицій автор визнає факт існування автономної української держави в середині XVII-XVIII ст., проте він тут же зауважує, що вона виявилася нежиттєздатною і доволі швидко занепала, хоча й під безпосереднім тиском російського царизму. Мякотін щиро був переконаний, що майбутнє України полягає у її федеративному зв'язку з демократичною Росією[1].

Відзначимо, що ця стаття Мякотіна з'явилася у французькому науковому журналі «*Le Monde Slave*» («Ле Монд Сляв» – «Слов'янський світ»), який постійно друкував матеріали присвячені історії України. Це слов'янознавче періодичне видання, редакторами якого були історики-славісти Луї Ейзенманн (1869-1937) та Жуль Легра (1867-1939)[2], в 1925-1935 рр. регулярно публікувало історичні, публіцистичні та літературознавчі розвідки, присвячені Україні. Так, в 1932 р. на його сторінках з'явилася ще одна стаття Мякотіна, що безпосередньо торкалася України козацьких часів – «Закріпачення українських селян в XVII-XVIII ст.»[3]. Відображення даної тематики можна побачити й у інших працях[4].

Відмітимо, що саме на сторінках часопису Жуля Легра в 1939 р. було опубліковано невеличку, однак змістовну статтю «Два з половиною століття релігійних протистоянь у Південній Польщі (1339-1596)», де розкривалися причини та характер релігійних конфліктів в Україні XIV-XVI ст.[5] Доволі цікавою є постать її автора. Ним був історик і священик, співробітник Інституту слов'янських студій і каноник Нотр-Дам де Парі Шарль Кене (1883-1946), фахівець з історії руського православ'я, учень Буає, котрий в 1908-1910 рр. навчався в Київському університеті. Між іншим, у Києві професор Василь Юхимович Данилевич (1872-1936) залучив Кене до роботи над французьким перекладом підручника з російської історії Івана Матвійовича Катаєва (1875-1946)[6].

Якщо говорити про антиукраїнські франкомовні історичні твори, що походили з табору представників російської еміграції, треба згадати працю П'єра Брежі (1898 – після 1939) та князя Сергія Сергійовича Оболенського (1908-1980) «Україна російська земля», яка мала кілька перевидань[7].

---

[1] *Венедикт Олександрович М'якотін. Біобібліографічний покажчик* / Упорядник О. О. Новікова. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського, 2010. – 49 с. – С. 21.

[2] *Chabot G*. Chronique géographique. Nécrologie. Jules Legras (1867-1939) // Annales de Géographie. – 1940. – T. 49. - № 277. – P. 65; *Dominois F*. Louis Eisenmann // Revue des études slaves. – 1937. – T. 17. - № 17 (3-4). – P. 240-244.

[3] *Miakotin V*. La fixation des paysans ukrainiens à la glèbe aux XVII-e et XVIII-e siècles // Le Monde slave. – 1932. – № 10 (octobre). – P. 31-58.

[4] *Miller A*. Considérations sur le développement des institutions agraires de l'Ukraine aux XVII-e et XVIII-e siècles. Résumé par A. Miller // Revue international de sociologie. – P., 1928. – Septembre-octobre. – P. 495-530.

[5] *Quénet Ch*. Deux siècles et demi de luttes religieuses dans la Pologne méridionale (1339-1596) // Mélanges Jules Legras. – 1939. – P. 123-132.

[6] *Mazon A*. Nécrologie: Charles Quénet // Revue des études slaves. – 1947. – T. 23. – Fascicule 1-4. – P. 279-283.

[7] *Brégy P., Obolensky S., prince*. L'Ukraine terre russe. – P.: Gallimard, 1939. – 240 p.

Звичайно, більшість згаданих праць (окрім робіт Мякотіна) не являли собою повноцінних наукових досліджень історії України, тим більше козацької доби. Вони здебільшого стосувалися різної, під час діаметрально протилежної, інтерпретації одних і тих самих фактів і мали науково-популярний і пропагандистський характер. В той же час безумовне значення цієї масової літератури полягає в актуалізації українського питання у Франції, та й взагалі у світі, а в цьому контексті й козацької тематики в історичних студіях.

Значне число російських емігрантів спокійно й з розумінням сприймали терміни «Україна» й «українці». Наприклад, їх бачимо у виданій в Парижі в 1929 р. Миколою Валер'яновичем Брянчаніновим (1874-1943) франкомовній «Історії Росії», яка згодом витримала ще кілька перевидань[1]. Цікаво, що ім'я автора тут подається у офранцуженому варіанті, який дуже відрізняється від російського оригіналу – Ніколя Бріан-Шанінов (*Nicolas Brian-Chaninov*), з наголосом, звичайно ж, на останньому складі.

Як видно із спільної праці Брежі та Оболенського подекуди до завзятої історичної дискусії, що велася на сторінках французьких видань між українцями та росіянами стосовно України, підключалися й французи.

21 листопада 1938 р. на сторінках популярної щоденної газети «*La Petite Gironde*» («Ля Петіт Жиронд» – «Мала Жиронда») була опублікована стаття двох відомих французьких письменників-братів Жерома (1874-1953) та Жана (1877-1952) Таро «Чи не є Україна міфом?». Дана стаття була народжена в атмосфері актуалізації українського питання в світовій політиці напередодні нової світової війни і під враженням недавніх подій в Карпатській Україні. Автори-літератори, які працювали завжди в творчому тандемі, цілком покладаючись на згадану вище працю Волконського «Історична правда й україножильська пропаганда», підкреслювали химерність і хибність уявлень про українську державність в історичному та політичному ракурсах, оголошували українську мову «жахливим жаргоном», винайденим Грушевським з «суміші російської, польської та німецької мов»[2]. В одному з пасажів, доводячи, що українська державність – міф, французькі літератори підкреслювали, що Хмельницький «піддався під протекторат Московії, тобто Північної Росії, яка була значно щасливішою від Росії Південної, уникнувши татарських інвазій і переможно опираючись литовсько-польським нападам»[3].

Гнівну відповідь братам Таро негайно опублікував український франкомовний часопис «*La revue de Prométhée*» («Ля Ревю де Промете» – «Прометеївський огляд»). Її автор, котрий приховався за літерами «*R. C.*» (можливо, Ростислав Олександрович Шульгин (1914-1974)), не оминув позбиткуватися над незнанням історії письменниками, зауваживши, що «саме

[1] *Brian-Chaninov N.* Histoire de Russie. – P.: Arthème Fayard et C-ie, 1929. – 509 p. – P. 197, 237.
[2] *R. C.* Le problème de l'Ukraine dans la presse française // La revue de Prométhée. – 1939. – T. 2. -№ 1 (3). – 1 février. – P. 131-132.
[3] Ibid. – P. 132.

Московія впродовж двох століть була під татарським домінуванням»[1]. З критикою хибних уявлень братів Таро щодо української минувшини виступив незабаром на сторінках цього ж видання й Олександр Шульгин[2]. В своїй статті «Навколо України» він знов-таки підкреслював вагомість і наукову обґрунтованість висновків Грушевського стосовно розвитку української історії[3].

Взагалі, зважаючи на те, що українцям у Франції наприкінці 1930-х рр. доводилося часто спростовувати тезу про незалежну Україну як німецьку політичну інтригу, «Ля Ревю де Промете», котрий виходив в 1938-1940 рр., виконував роль одного з головних рупорів проукраїнської пропаганди, історія українського козацтва у якій відігравала не останню роль. В тому ж квітневому випуску журналу за 1939 р., де була опублікована його стаття «Навколо України», Шульгин помістив також замітку «Ще не вмерла Україна, і слава, і воля», де наголошував на тому, що «Карпатська Січ», яка самовіддано й жертовно боролася за свободу щойно проголошеної нової держави-Карпатської України, була «вірна старовинним традиціям давньої Січі запорозьких козаків»[4].

Історико-публіцистичний характер має стаття політика й науковця Вячеслава Костянтиновича Прокоповича (1881-1942) «Політичний заповіт гетьмана Пилипа Орлика», що побачила світ в «Ля Ревю де Промете» незадовго до початку світової війни й датована 21 червня 1939 р.[5] Потім вона була надрукована окремим відбитком[6]. Тут автор проводить аналогію між мазепинцями та петлюрівцями й підкреслює спільність їхніх політичних намірів, спрямованих на визволення України з-під російського ярма, які знайшли в актуальний час своє вираження в ідеях прометеїзму.

В плані сприйняття наукових концепцій Грушевського у висвітленні історії України французькою історіографією велику цікавість являє собою великий і докладний нарис науковця з Діжона Роже Тіссерана «Життя одного народу: Україна» (1933), повністю натхнений ідеєю української державної незалежності. Його можна розглядати як своєрідний французький посібник з української історії.

На жаль, про самого автора цієї розвідки відомо дуже мало. Він був професором Діжонського університету й помер після 1945 р. Остання згадка, виявлена нами щодо нього стосується 31 грудня 1945 р.[7]

---

[1] Ibid. – P. 132.
[2] *Choulguine A*. Autour de l'Ukraine // La revue de Prométhée. – 1939. – T. 2. -№ 2 (4). – 1 avril. – P. 225.
[3] Ibid. – P. 225-230.
[4] *Choulguine A*. «L'Ukraine n'est pas morte, ni sa gloire, ni sa liberté» // La revue de Prométhée. – 1939. – T. 2. -№ 2 (4). – 1 avril. – P. 237.
[5] *Prokopovitch V*. Le testament politique de l'hetman Philippe Orlik // La revue de Prométhée. – 1939. – T. 2. -№ 3-4 (5-6). – 15 juillet. – P. 305-311.
[6] *Prokopovitch V*. Le testament politique de l'hetman Philippe Orlik. – P., 1939. – 7 p.
[7] *Poirrier Ph*. L'oubli historiographique: la postérité historienne d'«Histoire et destin» de Gaston Roupnel // Bleton-Ruget Annie, Poirrier Philippe. Le temps des sciences humaines. Gaston Roupnel et les années trente. – P.: Éditions «Le Manuscrit», 2006. – P. 237-256.

«Життя одного народу» визначне тим, що висвітлює історію України з українських державницьких позицій. В даному творі яскраво проявляється гарна обізнаність автора з новітньою українською історіографією, а подекуди й залежність від неї. Все минуле українського народу показується Тіссераном як постійне прагнення, спрямоване на збереження чи здобуття своєї незалежної держави. Мабуть, саме тому найбільші симпатії у нього викликає постать Мазепи, з якої він і відкриває свій історичний нарис. Образ Мазепи було обрано невипадково, оскільки серед українських діячів саме він був тоді загальновідомим у Європі. Наводячи слова журливої пісні про «чайку-небогу», складення якої приписують Мазепі, Тіссеран підкреслює трагічність історії держави, яка завжди прагнула свободи і весь час зазнавала лише наруги й утисків з боку більш сильних сусідів[1]. Проте щоразу Україна відроджувалася й ставала до боротьби за своє визволення.

«Життя одного народу» завершується твердим переконанням у відродженні «невмирущої України»[2]. У своїй книзі автор використовує навіть вислів «українська цивілізація»[3]. Історичним символом України, за його словами, є «золотий тризуб на лазурному тлі»[4].

Анонімний дописувач американської української газети «Свобода» в 1961 р. писав стосовно даного твору: «Вся книга Тіссерана – наче величальна пісня про Україну і її непереможне прагнення до свободи, до власного вільного й творчого життя»[5].

На жаль, у своєму творі Тіссеран не робить посилань на джерела інформації. Однак точно можна стверджувати про його знайомство з франкомовними працями Грушевського, Борщака та українських публіцистів перших десятиліть XX ст. Велика точність фактів української історії та українських назв, імен і термінів, а також використання саме українського варіанту топонімів, дозволяють припустити безпосередню допомогу французу з боку помічника-українця. Зауважимо також, що дуже часто Тіссеран посилається на творчість Шевченка й цитує у перекладі рядки з його поезій, багато в нього й запозичень з українських народних пісень.

В історичних поглядах дослідника бачимо і певний прояв ідей Духінського. Так, він згадує про те, як на Україну раз у раз накочувалися «хвилі великих нашесть туранців, котрі поступово з'європеїзувалися по мірі проходження батьківщиною Володимира, Мазепи, Петлюри»[6]. Звернімо увагу на те, що ім'я Петлюри було тоді на слуху у Франції в зв'язку з відомим процесом над його убивцею.

Торкаючись козацької доби в історії України, Тіссеран зауважує, що козацтво з'явилося на сцені в один з найкритичніших моментів життя своєї країни, коли вона підпала під польське домінування, її знать було покатоли-

---

[1] *Tisserand R*. La vie d'un peuple. L'Ukraine... – P. 1.
[2] Ibid. – P. 298.
[3] Ibid. – P. 192.
[4] Ibid. – P. 186.
[5] *«Велична і трагічна доля великого народу»* // Свобода. – Джерзі Сити і Ню Йорк, 1961. – № 62. – 7 квітня. – С. 2.
[6] *Tisserand R*. La vie d'un peuple. L'Ukraine... – P. 1.

чено, а просте населення загнано у ярмо. В цей же час татари спустошували українські землі, забираючи людей в неволю. «Але українська нація не дозволила себе легко поневолити… Український геній не загинув», – пише французький історик[1]. І додає трохи далі: «Щоб врятувати себе, Україна звернулася до сили, яка утворилася на Нижньому Подніпров'ї, до запорозького козацтва»[2].

Тіссеран прославляє звитяги українського козацтва. На його думку, якщо спочатку козаки являли собою розрізнені ватаги розбійників, основу способу життя яких складав відвертий бандитизм, то пізніше вони гордо підняли прапор захисту України, ставши надійною обороною свого народу[3]. Запорожців історик вважає найславетнішими з козацьких об'єднань.

Зауважуючи, що до Січі приймалися представники різних національностей, автор наголошує, що більшість тут складали все-таки українці[4]. Між іншим, аналізуючи походження українського козацтва, історик вважає його суто місцевим феноменом. Він підкреслює, що, хоча слово «козак» є тюркським, і це спричиняло в XVII-XVIII ст. поширене уявлення про козаків, як різновид «татарської раси», насправді, козаки у переважній більшості завжди були українцями[5].

Еволюцію Запоріжжя від Дмитра Вишневецького до занепаду Січі Тіссеран характеризує наступними словами: «Козаки були спочатку щось на кшталт братства, яке билося з чужинцями й розглядалося захисником православ'я. Згодом воно стало державним військом, а потім і своєрідним військовим орденом»[6]. Значну увагу автор приділяє побуту та звичаям козаків, козацькій ієрархії.

Найвидатнішими гетьманами Тіссеран вважає Сагайдачного, Хмельницького, Дорошенка і, звичайно ж, Мазепу. Кожен з них обстоював інтереси країни. Угоду 1654-го року історик визначає, як «альянс між Росією й Україною», де було застережено всі автономні права козацької країни[7]. Він також акцентує той факт, що, зневірившись в союзі з Москвою, Хмельницький в 1657 р. вів переговори про можливий союз із Швецією[8]. Тіссеран згадує також про лист, відправлений Хмельницькому Кромвелем, де той пропонував спільність дій[9]. Посилаючись на свідчення Шевальє, історик підкреслює подібність постатей англійського й українського лідерів[10].

Дослідник відзначає, що спробу вивільнити Україну від московського та польського ярма за підтримкою Порти робив Дорошенко[11]. Проте найбільш близьким до успіху, здавалося, був Мазепа. Серед усіх українських

[1] Ibid. – P. 86-87.
[2] Ibid. – P. 104.
[3] Ibid. – P. 104-106.
[4] Ibid. – P. 107.
[5] Ibid. – P. 107-108.
[6] Ibid. – P. 108.
[7] Ibid. – P. 131.
[8] Ibid. – P. 133.
[9] Ibid. – P. 137.
[10] Ibid.
[11] Ibid. – P. 136.

гетьманів саме він викликає найбільші симпатії у автора. Мазепу Тіссеран називає «одним з найвидатніших героїв України»[1].

Дату народження гетьмана автор позначає 30 березня 1642 р.[2] Говорячи про його походження, він вказує, що той походив зі славетного козацького роду і згадує переказ, за яким один з його родичів «був взятий у полон поляками в 1597 р. і спалений з гетьманом Наливайком у мідному бику»[3]. Тіссеран наголошує, що Мазепа отримав блискучу освіту: «був видатним латиністом», навчався у Франції, Німеччині, Італії, Голландії[4].

Поширену на заході історію про голого Мазепу на коні Тіссеран називає «легендою» і визначає її походження від особистого недруга гетьмана – польського шляхтича Пасека. Саме останій, за словами автора, «розпропагував казку про коня»[5]. В той же час Тіссеран відмічає великий успіх Мазепи у жінок і, як приклад, згадує історію Мотрі Кочубей[6]. Вочевидь, тут чітко можна говорити про запозичення фактів з виданої незадовго перед тим розвідки істориків Борщака та Рене Мартеля (1893-1976) «Життя Мазепи» (1931). Як і стосовно твердження про віднайдення союзного договору між Мазепою та Карлом XII «в архівах одного французького замку»[7].

Поразку шведів і мазепинців під Полтавою дослідник називає «нищівним ударом по Україні»[8]. Говорячи про смерть Мазепи, Тіссеран кидає натяк про можливу причетність до цього російських агентів. Чи не намагався він цим провести паралель з загибеллю Петлюри? «Мазепа помер 2 жовтня 1709 р., – пише історик. – Дехто стверджує, що він отруївся, інші кажуть, що отруту було влито за наказом царя»[9]. Померлому очільнику України автор складає цілий панегірик: «Зі смертю Мазепи зник великий оборонець незалежності, палкий патріот, визначний політик, довершений ерудит.

Ореол німбу слави скоро прекрасив голову цього героя й мученика. Його ім'я розлетілося повсюди. Поети, драматурги, історики, художники, оспівували, увіковічнювали, змальовували Мазепу, описували його видатні справи.

Великий гетьман став безсмертним»[10].

Тіссеран наголошує, що в Російській імперії кожен український патріот носив тавро «мазепинця»[11]. Між іншим, автор наводить кумедний випадок з життєпису Миколи І, коли той дізнався, що в одній з київських церков

[1] Ibid. – P. 153.
[2] Ibid. – P. 154.
[3] Ibid. – P. 153.
[4] Ibid. – P. 154.
[5] Ibid. – P. 153-154.
[6] Ibid. – P. 154.
[7] Ibid. – P. 157.
[8] Ibid. – P. 161.
[9] Ibid. – P. 160.
[10] Ibid.
[11] Ibid. – P. 161.

моляться за Мазепу, як за свого добродія, й одночасно проклинають його за наказом синоду[1].

Останнім палким оборонцем волі України Тіссеран вважає вірного соратника Мазепи Пилипа Орлика й побіжно розкриває його біографію, зокрема, згадуючи про конституцію, похід 1711-го року і намагання отримати підтримку з Франції через посередництво свого сина[2]. Зауважимо, що, розповідаючи про смерть гетьмана-вигнанця, французький історик знову кидає репліку, яка натякає на можливу причетність до цієї події царату: «Зусилля Пилипа Орлика дуже непокоїли Росію. В 1742 р. великий патріот, вмілий політик помер у Молдавії від загадкової хвороби»[3]. Ще одним носієм самостійницької ідеології, на думку Тіссерана, був Полуботок. Француз переказує історію його ув'язнення, мученицької смерті та наводить слова легендарної промови[4]. Знищення гетьманства і ліквідацію Січі Катериною II історик розглядає в поєднанні з іншими заходами уряду, спрямованими на поневолення та русифікацію України. Причому він використовує саме термін «русифікація»[5].

Характерною рисою «Життя одного народу» стала велика увага до історії української культури та церкви. Ці питання, які раніше знаходили лише побіжне висвітлення на сторінках творів французьких авторів, в роботі Тіссерана займають надзвичайно важливе місце. Він зазначає, що українська церква була більш старою й поважною, ніж російська, а культура українського духовенства в XVI-XVII ст. була набагато вища від московського. В той час, як українські церковники великою мірою походили зі шляхетських родин, московські – з суспільних низів[6]. Саме тому українська культура мала доволі потужний вплив на російську. Історик наголошує, що з кінця XVI ст. відбувається стрімке зростання культурного й освітнього рівня в Україні. Сюди потрапляють найкращі зразки європейської культури. Поширюється книгодрукування. Виникають потужні навчальні заклади, найвідомішими з яких стали Острозька академія та Київська школа, що перетворилася згодом на славнозвісну Києво-Могилянську академію[7]. Великим каталізатором розвитку української культури, на думку Тіссерана, стали церковні потрясіння, пов'язані з укладенням Берестейської унії. Він акцентує увагу на тому, що крім католизації та полонізації вищих верств суспільства, а також насадження унії, на Україну линув цілий потік реформаторських течій: лютеранство, кальвінізм, соцініанство, гусизм (вчення моравських братів). Все це змушувало православне духовенство, спираючись на підтримку козацтва, активно обороняти свої права. За словами дослідника, протестантизм в Україні занепав у середині XVII ст.[8]

---

[1] Ibid. – P. 158.
[2] Ibid. – P. 165.
[3] Ibid.
[4] Ibid. – P. 167-169.
[5] Ibid. – P. 170-173.
[6] Ibid. – P. 88-89.
[7] Ibid. – P. 90-99.
[8] Ibid. – P. 102.

Значну увагу Тіссеран зосереджує на висвітленні діяльності полемістів таких як Іпатій Потій, Василь Суразький, Іван Вишенський, Герасим і Мелетій Смотрицькі, Стефан Зизаній, Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Христофор Філалет, Іов Борецький та ін. Між іншим, він наводить уривки з творів «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького та «Плач східної церкви» його сина Мелетія[1].

Французький історик підкреслює разючу відмінність між суспільним життям в Росії та в Україні. Якщо царі калькували деспотизм азіатських володарів, то ближча до Європи й відкрита Україна постійно переймала західні тенденції. Тут діяло магдебурзьке право, процвітали освіта й книгодрукування. Говорячи про письменність українців, Тіссеран спирається на відоме свідчення Павла Алепського[2]. Дослідник відмічає, що, продовжуючи традиції Петра Могили, на ниві освіти плідно працювали Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Феодосій Сафонович, Дмитро Туптало та ін.[3] Проте з підпорядкуванням української церкви Москві посилюється тиск на місцеву культуру. Тіссеран згадує, що в 1720 р. вийшла заборона Петра I друкувати книги українською мовою[4]. Все більше українських релігійних і культурних діячів переїжджають до Росії. Історик наводить приклади вихованців і професорів Києво-Могилянської академії Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Теофілакта Лопатинського[5].

Вперше у французькій історіографії Тіссеран звертається до аналізу життя та творчості справжнього народного філософа та моралісту, «українського Сократа» Григорія Сковороди, а також наводить переклади його поезій «Всякому городу нрав і права» і «Ой ти, пташко жовтобоко»[6].

Як вже зазначалося, велику увагу автор приділяє висвітленню народної культури та побуту[7]. Він відмічає важливу роль в українському суспільстві кобзарів, носіїв історичної слави свого народу[8]. Відбиває історик і становлення нової української літератури, початок якій поклала «Енеїда» Котляревського, а вершиною стала творчість Шевченка.

Тіссерана в певній мірі можна визнати одним з перших французьких дослідників української історіографії. Так, він досить докладно зосереджується на давньоруському та козацькому літописанні, зокрема, аналізує літописи Самовидця, Грабянки та Величка, «Історію русів»[9]. Серед важливих джерел української історії XVIII ст. Тіссеран називає щоденники Миколи Ханенка, Петра Апостола, Якова Марковича[10]. В той же час він акцентує велику роль у вивченні козацької доби в Україні своїх власних земляків:

[1] Ibid. – P. 94-97, 114-115.
[2] Ibid. – P. 140.
[3] Ibid. – P. 142-143.
[4] Ibid. – P. 145.
[5] Ibid. – P. 190-192.
[6] Ibid. – P. 174-178.
[7] Ibid. – P. 179-186.
[8] Ibid. – P. 192.
[9] Ibid. – P. 141, 193-195, 204.
[10] Ibid. – P. 195.

Боплана, Шевальє, Лінажа де Восьєнна, де Танда, Вольтера, Шерера, Лезюра, Меріме, Вогюе, Рамбо, Делямара та ін.[1]

Звичайно, оглядовий нарис Тіссерана не може жодним чином претендувати на роль ґрунтовної наукової розвідки, проте він став яскравим відображенням української позиції у французькій історіографії. Вперше француз створив настільки цілісний і докладний виклад української історії. Втім, «Життя одного народу» залишилося доволі малопомітним на українознавчий ниві. Анонімний автор огляду цієї праці, вміщеного в американській українській газеті «Свобода», бідкався, що «ця чи не найкраща книга про Україну, написана чужинцем», залишається й досі майже невідомою[2].

Переклади праць Грушевського продовжували виходити у Франції й надалі. Так, в 1941 р. в окупованому німцями Парижі вийшла французькою мовою стаття Грушевського «Київське князівство в середньовіччі»[3]. Таким чином, наукова еліта в тяжких умовах війни та окупації вшанувала 75-ту річницю з дня народження історика.

Як відомо, велика світова війна вкотре актуалізувала українське питання. В цьому зв'язку згадаємо, цікаву на наш погляд, історичну працю науковця, журналіста, відомого культурного діяча, близького друга письменників Марселя Пруста та Поля Валері й у подальшому одного з провідних діячів режиму Віші Жака-Габріеля-Поля-Мішеля Бенуа-Мешена (1901-1983) «Україна від витоків до Сталіна», видану в Парижі в 1941 р.[4] Фактично, це короткий нарис української історії від найдавніших часів до початку світового збройного конфлікту. Як зазначав сам автор у передмові, датованій липнем 1941 р., його історичний нарис було завершено ще в травні 1939 р., проте виданню книги тоді стала на заваді військова круговерть.

Звичайно, «Україна від витоків до Сталіна» Бенуа-Мешена являє собою інтерес здебільшого як зразок антирадянської політичної французької думки періоду Другої світової війни стосовно України, тим більше, що головна увага автора зосереджена на актуальних йому подіях. Він постійно підкреслює тезу про необхідність вирішення українського питання для заспокоєння Європи й нагадує французькому суспільству, що воно відігравало важливу роль в міжнародній політиці доби попередньої світової війни. Бенуа-Мешен весь час намагається довести західному суспільству поступове нищення українців спочатку російським царизмом, а тепер більшовиками. До речі, він одним з перших підняв у Франції тему сталінського терору голодом у 1932-1933 рр. Спираючись на дані американських дослідників, він зазначав, що «деякі регіони України та Білорусії втратили від голоду в 1932-1933 рр. 40% свого населення», а загальна кількість жертв на селі склала більше 5 млн осіб, «померлих від голоду чи депортованих до кон-

[1] Ibid. – P. 137-138, 187-189.
[2] *«Велична і трагічна доля великого народу»* // Свобода. – Джерзі Сити і Ню Йорк, 1961. – № 62. – 7 квітня. – С. 2.
[3] *Hrouchevsky M.* La principauté de Kyiv (Kiew) au Moyen-Age // Bulletin of the International Committee of Historical Sciences. – P., 1941. – Volume XII. – Part I. – P. 9-21.
[4] *Benoist-Méchin J.* L'Ukraine des origines à Staline. – P.: Albin Michel, 1941. – 124 p.

центраційних таборів Північної Росії та Сибіру»[1]. Поміж інших питань сучасної політичної історії він згадує дільність Центральної Ради, її війну з більшовицькою Росією (зокрема, й бій під Крутами), гетьманат Скоропадського, діяльність Директорії, встановлення радянської влади, українізацію й деукраїнізацію, індустріалізацію, колективізацію, сталінські репресії тощо.

Бачення Бенуа-Мешеном більш раннього минулого України є досить поверхневим і неточним. Так, згадуючи про Мазепу, він наводить традиційну вольтерівську розповідь, під 1775 р. позначає різанину запорожців, влаштовану росіянами на Січі, а в сучасний йому період називає Кишинев – столицею Румунської України[2].

В той же час оригінальні історичні погляди Бенуа-Мешена стосовно української минувшини заслуговують на уважний аналіз. Вже з перших рядків свого твору він зауважує велику політичну заангажованість істориків, коли мова заходить про сам предмет української історії. «Запитаймо про це у росіян – царистів або сталіністів, у поляків, румунів, угорців. Вони дадуть нам пристрасну відповідь: «Будьте пильні! Ви робити хибний крок. України не існує! Це вигадана химера, фікція, створена різноманітними засобами підступної пропаганди…». Поцікавимося у представників української еміграції у Франції, Німеччині, Англії, Сполучених Штатах. Вони нам дадуть відповідь з ще більшою пристрастю: «Мучеництво України є одним з найжахливіших злочинів в історії. Доки Україна буде поневолена, мир буде лише примарою»!

Яка містерія приховується за цими суперечливими відповідями? Сучасна історія нас привчила до багатьох драм. Ця драма складає суцільну загадку»[3].

Бенуа-Мешен щиро намагався неупереджено дослідити зазначену загадку, вирішення якої ретельно приховувалося зацікавленими європейськими державами, які поділили між собою терени України. Козацького минулого автор побіжно торкається в кількох главах свого нарису: «Козацькі республіки», «Богдан Хмельницький», «Мазепа», «Велика Катерина та князь Таврійський». Весь період козаччини він розглядає крізь призму боротьби козаків, як єдиної збройної сили українського народу, проти спроб поневолити його спочатку польською шляхтою, а потім російським царизмом. Між іншим, однією з робіт, зазначених французьким дослідником у якості своїх джерел, фігурує вищезгадана праця Брянчанінова (Бріана-Шанінова) «Історія Росії»[4].

Найбільш величну характеристику серед діячів козацької доби у Бенуа-Мешена, природно, отримує Хмельницький. Французький автор не тільки називає його «доблесним воїном», «українським Кромвелем», котрий «мріяв утворити незалежну державу, об'єднавши у федерацію всі козацькі республіки», але й зауважує про участь цього досвідченого полководця в 1645 р.

[1] Ibid. – P. 87-88.
[2] Ibid. – P. 33, 35, 123.
[3] Ibid. – P. 17-18.
[4] Ibid. – P. 37.

«при облозі Дюнкерка під прапорами Конде»[1]. Здається, це перший випадок в новітній французькій історіографії, коли було зазначено про участь козаків й особисто Хмельницького в боях під Дюнкерком, хоча подібне твердження можна було побачити в роботах Борщака[2].

Досить промовистим є оформлення книги Бенуа-Мешена. Так, на її обкладинці можна побачити зображення тризуба з мечем посередині, а в самій книзі наводиться уявна мапа України від Карпат до Кавказу, причому західні кордони цієї держави доходять впритул до Кракова та Варшави.

Про майстерність автора в якості фахівця-історика, котрий створив цілісний виклад української минувшини, свідчить той факт, що зазначена праця Бенуа-Мешена з невеличким доповненням і під трохи видозміненою назвою була перевидана за півстоліття потому, в 1991 р., коли в умовах розпаду СРСР і проголошення незалежності України виник суспільний попит на українознавчу продукцію[3].

Мабуть, буде незайвим згадати, що як діючий політик в 1941-1944 рр. (державний секретар в уряді Віші) Бенуа-Мешен намагався зреалізувати свої погляди на практиці, включивши Францію до антирадянської коаліції й організувавши французькі збройні сили для участі в боях на Східному фронті разом з німцями у вигляді Триколорного легіону, утвореного на базі Легіону французьких волонтерів проти більшовизму. Між іншим, остання бойова одиниця була використана влітку 1943 р. для боротьби проти партизанів на теренах України.

Ще однією цікавою, на наш погляд, історичною розвідкою, яка вийшла у період Другої світової війни й торкалася минулого козацької України, стала науково-популярна праця Жана Савана (1911-1998) «Козаки». Книгу цього досить відомого історика було видано за два місяці після визволення французької столиці від гітлерівської окупації. Завершення роботи над публікацією тут позначено 25 жовтня 1944 р. (Париж було визволено 25 серпня того року).

Своє зацікавлення цим предметом дослідження сам науковець у передмові до своєї праці позначав так: «Історія козаків є питанням, яке ніколи фундаментально не досліджувалося ні у Франції, ні навіть у Росії»[4]. Роботу Савана можна віднести до тих узагальнюючих козакознавчих праць, які намагалися донести до французького читача унікальний світ козацтва у всій його різноманітності. «Козаків» цього історика можна розглядати як своєрідне продовження традицій авторів XVIII-XIX ст. на кшталт Шерера, Лезюра, Нісселя, які висвітлювали діяльність козаків, як сукупний загальний феномен польської та російської історії. Характерною рисою твору стала більша увага автора до російського козацтва на зламі XIX-XX ст., а, отже,

---

[1] Ibid. – P. 29-30.

[2] *Борщак І.* Козаки Хмельницького під Дюнкирхеном (1645). За невиданими документами архівів військового міністерства й міністерства закордонних справ у Парижі // Українська трибуна. – 1922. - № 5. – 6 січня. – P. 2-3.

[3] *Benoist-Méchin J.* L'Ukraine: le fantôme de l'Europe. – P.: Éditions du Rocher; Jean-Paul Bertrand – Éditeur; en coédition avec Valmonde, 1991. – IX+157 p.

[4] *Savant J.* Les Cosaques… – P. IX.

ролі козаків в історії України XVI-XVIII ст. він відводить набагато менше місця, ніж його попередники. Водночас відзначимо, що в списку бібліографії «Козаків» можна бачити посилання на розвідку Яворницького «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу» (1888)[1]. Проте головним чином Саван спирається на твори французьких і російських авторів.

Української історії в творі французького дослідника найбільше торкаються глави та розділи «Походження та звичаї перших козаків» (P. 25-31), «Запорозькі козаки» (P. 32-39), «Українські козаки» (P. 40-45), «Повстання Богдана Хмельницького» (P. 65-66), «Козаки та їхні війни з Польщею» (P. 66-67), «Козаки та заворушення в Малоросії» (P. 67-68), «Козаки, підкорення України та Кримські походи» (P. 71-72), «Повстання Мазепи» (P. 73-74), «Бузькі та катеринославські козаки» (P. 82-83), «Чорноморські козаки» (P. 83-84), «Дунайські козаки» (P. 84), «Азовські козаки» (P. 84). Прикметно, що розгляд козацьких військ Саван починає саме з запорожців і козаків України, яких, як і свого часу Шерер, він розглядає окремо.

Розкриваючи діяльність українського козацтва, французький дослідник використовує дуже багато місцевих понять, пов'язаних з козацьким побутом, звичаями та військовою діяльністю: «Січ», «старшина», «бунчук», «булава», «лава», «паланка», «кіш», «курінь», «кошовий отаман», «наказний отаман», «суддя», «писар», «обозний», «сотня», «гайдамаки», «чайки». Втім, подекуди, наведенні в його творі українські слова чи імена перекручено через помилку друкаря чи ж самого автора настільки, що нефахівцю досить непросто в них розібратися. Наприклад, Кальміус у книзі представлено як *Kalmiano* (P. 34), Микитин Ріг – як *Mitinog* (P. 34), а Корсунь – як *Korsoum* (P. 65). Слово «суддя» в книзі Савана має вигляд – *soudra* (P. 35), а козацькі чайки названо *khaïki* (P. 36). Що ж стосується складних для французів імен історичних осіб, то ім'я Лянцкоронського тут подається як *Landokoromski* (P. 35), Брюховецького – як *Brionkhovetski* (P. 67), Ромодановського – як *Romanodowski* (P. 71), Полуботка – як *Poloubotow* (P. 43). Втім, якщо у вищезазначених іменах дуже легко впізнати реальну історичну постать, то під іменем *Gloléa* (P. 35) непросто вгадати останнього січового писаря Івана Глобу. Однак викривлення українських назв і імен завжди було «ахіллесовою п'ятою» далеких від слов'янської культури французьких авторів, і можна лише дивуватися, що великий обсяг решти імен, наведених у творі, є доволі точним.

Хоча Саван не ставив собі за мету висвітлення історії саме українського козацтва, його праця дає досить гарне та цілісне уявлення про еволюцію цього яскравого феномену від зародження до знищення. Згідно французькому історику, козаки виникли ще в давньоруські часи з суміші кочовиків і місцевого руського населення, але завжди були ближче до слов'ян, а великий полководець Святослав мав подобу і вдачу козака[2]. Запорожці, з яких Саван починає розгляд козацьких військ і яких він вже традиційно порівнює з мальтійськими рицарями, на його думку, унікальні тим, що

[1] Ibid. – P. 287.
[2] Ibid. – P. 25-26.

на відміну від інших козацьких утворень, котрі визнавали протекторат чи-то поляків, чи-то росіян, «єдині залишалися вільними й незалежними»[1]. В «Козаках» знайшло висвітлення діяльності переважної більшості українських гетьманів, котрих автор постійно іменує, як і свого часу Меріме, «отаманами», а також найголовніших моментів історії України XVI-XVIII ст.

Особливою точністю вирізняються повідомлення Савана про Запоріжжя, одним з головних джерел інформації про яке, як вже зазначалося, була праця Яворницького. Так, французький історик наводить, наприклад, назви 9 паланок, а також спростовує поширений в літературі міф про тотальний целібат запорожців. Саван зауважує, що, як свідчать факти, січовики одружувалися й мали дітей[2]. Дуже часто дослідник цитує рядки зі старовинних козацьких пісень, наведення яких було теж однією з характерних рис наукової творчості Яворницького.

Серед останніх запорозьких ватажків дослідник згадує полковника Харитона Чепігу (*Khariton Tchépiega*). Як правило, у нас частіше подається дещо інше ім'я цього командира – Захар або Захарій[3]. Саван відзначає важливу участь запорожців під проводом цього отамана у бойових діях під Очаковом, Бендерами, Кілією й Ізмаїлом[4]. Не забуває історик вказати й на той факт, що саме після завершення російсько-турецької війни 1787-1791 рр. запорожці, перейменовані на Чорноморське козацьке військо, почали за наказом Катерини II переселятися на Кубань[5]. Між іншим, він відзначає таку цікаву деталь, як перебування «сотні цих нащадків запорожців у Парижі в 1814 р.», а також їхню активну участь у Кримській війні [6].

Водночас французькому автору не вдалося уникнути багатьох неточностей і суперечностей стосовно висвітлення історії українського козацтва. Так, не можна погодитися з його безапеляційним твердженням про те, що українські козаки під проводом литовського князя Вітовта брали участь у битві під Таненбергом в 1410 р. проти Тевтонського ордену[7]. Не досить точно передає Саван і фактичний бік подій Хмельниччини. Зокрема, говорячи про бойові дії 1653-го року, він зауважує, що «Хмельницький знову був розбитий під Жванцем через зраду татар»[8]. А в розповіді про Мазепу автор не забуває згадати відому амурну історію майбутнього гетьмана, коли той був «пажем польського короля»[9]. Досить дивно, що історик залишив тут поза увагою спростовні щодо неї більш ранні твердження Меріме, а також нещодавні – Борщака та Рене Мартеля, опубліковані ними в розвідці «Життя Мазепи», і Тіссерана. Саван свідчить, що після розгрому Січі в

[1] Ibid. – P. 29, 33.
[2] Ibid. – P. 33-34.
[3] *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* 100 великих постатей і подій козацької України. – К.: Арій, 2008. – 464 с. – С. 451-454, 454-457.
[4] *Savant J.* Les Cosaques… – P. 83.
[5] Ibid.
[6] Ibid. – P. 83-84.
[7] Ibid. – P. 41.
[8] Ibid. – P. 66.
[9] Ibid. – P. 73.

1775 р. «її канцлер-секретар Глоба» був відправлений на Соловки разом з останнім кошовим отаманом Калнишевським[1]. Проте, як знаємо з історичних документів, Глоба загинув на засланні в Туруханську[2]. Відомого лідера промосковськи налаштованого угруповання українського духовенства Мефодія (Максима Филимоновича) французький історик вважає уніатом[3]. Також досить контроверсійною є наведена ним теза, спопуляризована свого часу Шерером, про перехід Пилипа Орлика в мусульманство[4].

Однак, незважаючи на вказані негаразди, «Козаки» Савана є важливою віхою у розвитку французьких історичних досліджень українського козацтва. Дослідник зміг в доступній і цікавій формі показати діяльність козаків, їхній побут, порядки та важливу роль в історії, в тому числі й у минулому своєї країни. Дану козакознавчу розвідку можна визнати однією з найкращих, створених французами в XX ст.

Історія козацтва залишалася для французького читацького загалу цікавою й надалі. Тут можна згадати про переклад з англійської твору Філіппа Лонгворта «Козаки», опублікований у 1972 р.[5], а також видану в Парижі того ж року книгу Іва Бреере з подібною назвою[6]. Остання праця являє собою низку оповідань з історії козацтва XV-XX ст. З козацькою Україною найбільше пов'язані оповідання «Буде Україна вільною» (про Богдана Хмельницького) та «Лис у степу» (про Івана Мазепу). Важливим додатком до книги Бреере стали хронологічні покажчики, а також пояснення деяких козацьких слів і понять, таких як «отаман», «гетьман», «лава», «Січ», «сотня» тощо. Цікаво, що, доводячи історію козацтва до XX ст., одним з козацьких ватажків автор називає Семена Михайловича Будьонного, а Петлюру іменує «гетьманом України»[7].

Згадаємо також, що в тому ж таки 1944 р. в Парижі була видана досить важлива в українознавчому відношенні франкомовна історична розвідка румунського релігійного та культурного діяча Теофіла Іонеску (1894-1975) «Життя та діяльність київського митрополита Петра Могили»[8].

Звичайно, в умовах Великої світової війни вести повноцінні наукові дослідження та здійснювати видавничу діяльність було дуже складно, проте по завершенню війни історичні дослідження козацької України у Франції активно відновлюються. Цьому сприяла і третя хвиля української еміграції, частина представників якої осіла у повоєнній Франції. Віднині місцеві українці отримують пальму першості у вивченні історії своєї далекої батьківщини козацької доби.

---

[1] Ibid. – P. 35.
[2] *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* 100 великих постатей і подій козацької України… – С 443-445.
[3] *Savant J.* Les Cosaques… – P. 67.
[4] Ibid. – P. 37.
[5] *Longworth Ph.* Les Cosaques / Traduit de l'anglais par Robert Latour. – P.: Albin Michel, 1972. – 366 p.
[6] *Bréheret Y.* Les cosaques. – P. Balland, 1972. – 368 p.
[7] Ibid.
[8] *Ionesco T.* La vie et l'oeuvre de Pierre Movila, métropolite de Kiev. – P.: Nidot et C-ie, 1944. – 257 p.

6. 3. Роль Ілька Борщака у розвитку французьких наукових досліжень історії України козацької доби

Серед українських діаспорних істориків XX ст. у Франції найбільшу увагу розгляду козацької доби в Україні приділив Борщак, багато праць якого публікувалося французькою мовою. Найвідомішою поміж них є вже згаданий твір «Життя Мазепи», створений у співавторстві з істориком і публіцистом Рене Мартелем. Ця белетризована біографія знаменитого українського гетьмана стала і залишається до цього часу найкращим і найповнішим життєписом Мазепи у французькій історіографії. Як згодом згадував сам Борщак, задум написати цей твір йому підкинув його паризький видавець, котрий і порекомендував в якості співавтора Мартеля. Втім, неважко здогадатися, що текст «Життя Мазепи» був майже повністю написаний українським емігрантом, а француз лише зробив його остаточне редагування[1]. Це стало першою франкомовною працею, присвяченою Мазепі, написаною в цілому українцем і виключно з проукраїнських позицій.

Що стосується Мартеля, то «Життя Мазепи» стало першою і єдиною його книгою, де він виступив в якості дослідника козацької України. Якщо, звичайно, не згадати його статтю «Україна наступного дня після Полтави», надруковану в «Ле Монд Сляв»[2], що була своєрідним продовженням мазепинської тематики. Втім, заради об'єктивності слід зазначити, що більшість праць цього історика та публіциста якраз пов'язані з Україною, проте переважно з її сучасністю, де козацьке минуле країни фігурує лише у вигляді побіжних згадок. Серед його українознавчого доробку згадаємо такі твори як «Українське питання» (1927)[3], «Польща та ми: легенда й історія, химери та реалії» (1928)[4], «Франція та Польща: реалії Східної Європи» (1931)[5], «Підкарпатська Русь» (1935)[6], «Українська проблема» (1938)[7].

Наголосимо, що в умовах актуалізації українського питання напередодні Другої світової війни Мартель закликав своїх співгромадян не ігнорувати українських інтересів і не бачити в них лише «німецьку інтригу». «Не покидаймо ж в забутті молодого народу, майбутнє якого однак знаходиться

---

[1] *Шкварець В.* Історичний спадок дослідника історії України, літературознавця, публіциста, дипломата І. Л. Борщака: історіографічний огляд // ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Інститут історії України, Кам'янець-Подільський державний університет, Світова наукова рада при Світовому Конгресі Українців. Редактори: Любомир Винар, Олександр Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2005. – Т. 1. – 480 с. – С. 252.

[2] *Martel R.* L'Ukraine au lendemain de Poltava // Le Monde slave. – 1937. – Septembre. – P. 436-458.

[3] *Martel R.* La question d'Ukraine. Extrait du Monde Slave. – Novembre-Décembre 1927. – P.: Librairie Félix Alcan, 1927. – 35 p.

[4] *Martel R.* La Pologne et Nous: la lé gende et l'histoire, chimères et réalités. – P.: André Delpeuch, 1928. – 249 p.

[5] *Martel R.* La France et la Pologne: Réalités de l'Est européen. – P.: Roumegoux et C-ie, 1931 – 326 p.

[6] *Martel R.* La Ruthénie Subcarpathique (Podkarpatska Rus). – P.: Paul Hartmann, 1935. – 188 p.

[7] *Martel R.* Le problème de l'Ukraine. Extrait de Politique Étrangère. – № 6. – Décembre 1938. – P.: Centre d'Études de Politique Étrangère; Firmin-Didot et C-ie; Mesnil, 1938. – 14 p.

в руках наших конкурентів. Встановімо контакти між французами й українцями» – висував політичне гасло французький автор[1].

Між іншим, Мартель особисто бував в Україні, а перша з перелічених робіт була написана французом саме на теренах УСРР, як позначав сам Мартель: Харків-Київ, вересень 1927 р.[2]

Одночасно з Рене Мартелем Україною зацікавився ще один молодий французький славіст і мовознавець Антуан Мартель (1899-1931), який був молодшим братом Рене[3]. На жаль, життя Антуана, перспективного й талановитого дослідника, завершилося трагічно: він помер, не доживши й до 33 років, від тяжкої хвороби[4]. Вже після його смерті стараннями його товариша Мазона в Ліллі було опубліковано ґрунтовну працю Антуана Мартеля «Польська мова в рутенських країнах» (1938), де значна увага приділялася, зокрема, й історичному аспекту: поширенню польської мови та культури в XVI-XVIII ст. в Україні, полонізації української шляхти[5]. Відзначимо, що відомий французький історик Бовуа називав Антуана Мартеля «своїм блискучим попередником»[6].

Книга Борщака та Рене Мартеля про Мазепу здобула великий успіх і майже одразу була перекладена українською й видана у Львові в 1933 р. у перекладі Михайла Івановича Рудницького (1889-1975), а в 1991 р. була перевидана в Києві. Причому треба відзначити, що український авторизований переклад Рудницького з точки зору історії є набагато точнішим за французький оригінал. Тут немає тих вигадок і нісенітниць, вставлених у текст паризькими редакторами, на кшталт: здобуття Львова Хмельницьким[7], його нищівної поразки під Жванцем[8], порятунку Яна II Казимира в скрутний час Мазепою[9] та ін. За згодою Борщака, Рудницький доповнював і корегував український переклад, надаючи йому більш правдивого в історичному плані вигляду. Деякі речі перекладач залишив у французькому звучанні, наприклад, посаду генерального судді Кочубея він подає услід за оригіналом як «найвищий суддя» (*un Grand Juge*)[10], ім'я французького кардинала Мазаріні наводить як Мазарен (*Mazarin*)[11], а шведського фельдма-

---

[1] Ibid. – P. 14.
[2] *Martel R*. La question d'Ukraine… – P. 35.
[3] *Зленко А., Жуковський А., Коптілов В., Манжола В., Назарук Л., Федорук О*. Україна і Франція: нариси багатовікової історії… – С. 106.
[4] *Mazon A*. Nécrologie: Antoine Martel // Revue des études slaves. – 1931. – T. 11. – Fascicule 3-4. – P. 283-286.
[5] *Martel A*. La langue polonaise dans les pays Ruthènes. Préface d'André Mazon. – Lille: Bussière, 1938. – 318 p.
[6] *Бовуа Д*. Російська влада і польська шляхта в Україні… – С. 42; *Beauvois D*. Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine… – P. 32.
[7] *Borschak E., Martel R*. Vie de Mazeppa… – P. 4.
[8] Ibid.
[9] Ibid. – P. 8.
[10] Ibid. – P. 75; *Борщак І., Мартель Р*. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана… – С. 73.
[11] *Borschak E., Martel R*. Vie de Mazeppa… – P. 64; *Борщак І., Мартель Р*. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана… – С. 65.

ршала Реншильда називає Ренскіольдом (*Rehnskiold*)[1]. В той же час Моріца Саксонського, як прийнято його називати у нас, Рудницький називає то Маврикієм Саксонським, то Маврикієм Саським (*Maurice de Saxe*)[2].

В одному випадку, відміченому нами, український перекладач неправильно інтерпретував текст французького оригіналу. Так, про з'єднання московського війська з українським у 1687 р. в перекладі Рудницького читаємо, що це відбулося «між ріками Орлом і Самарою, посередині нинішньої Катеринославщини (*entre les fleuves d'Orel et de Samara, au centre de la province actuelle d'Ekaterinoslav*)»[3]. Звичайно, в першому випадку йдеться про річку Оріль, назву якої Борщак подав в російському звучанні, як вона тоді позначалася на картах. Відзначимо, між іншим, що і Борщак, і Рудницький проігнорували факт перейменування Катеринослава на Дніпропетровськ в 1926 р.

Зауважимо ще один цікавий, на нашу думку, момент перекладу Рудницького. Там, де Борщак розповідає про чвару між Мазепою та Пасеком і наводить старовинну приповідку «Доки Дніпро тече, дружба козака з поляком є неможливою», український перекладач, подавши перших три слова, дипломатично ставить далі три крапки[4].

Новаторство праці Борщака та Мартеля в галузі французького мазепознавства є безсумнівним. Історики чітко спростовували поширену й досі у французькій історіографії тезу про польськість гетьмана, визнаючи його українцем[5]. Врешті-решт, було пояснено витоки популярної в XVIII-XIX ст. на заході легенди про оголеного Мазепу на коні. У «Житті Мазепи» розкривається вихідна точка цієї романтичної історії, першоджерелом якої на заході стала праця особистого недруга Мазепи – Пасека[6]. Суттєвою підмогою у висвітленні походження всієї цієї авантюрно-амурної легенди стало опублікування в 1922 р. спогадів останнього французькою мовою[7].

Важливою новизною Борщака стало те, що при роботі над «Життям Мазепи» він звернувся до місцевих французьких документосховищ, ставши, по суті, першим українським істориком, який, досліджуючи минуле Гетьманщини, звернувся до французьких архівів. Ним були використані повідомлення французької преси другої половини XVII – початку XVIII ст., свідчення тогочасних французьких дипломатів і мандрівників. Він довів, що місцеві архіви приховують величезний обсяг важливого документального матеріалу, який прямо чи опосередковано торкається минулого України.

---

[1] *Borschak E., Martel R*. Vie de Mazeppa… – P. 111, 151; *Борщак І., Мартель Р*. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана… – С. 132-133.
[2] *Borschak E., Martel R*. Vie de Mazeppa… – P. 61, 68; *Борщак І., Мартель Р*. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана… – С. 60, 68.
[3] *Borschak E., Martel R*. Vie de Mazeppa… – P. 20; *Борщак І., Мартель Р*. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана… – С. 27.
[4] *Borschak E., Martel R*. Vie de Mazeppa… – P. 8; *Борщак І., Мартель Р*. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана… – С. 17.
[5] *Borschak E., Martel R*. Vie de Mazeppa… – P. 8; *Борщак І., Мартель Р*. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана… – С. 17.
[6] *Borschak E., Martel R*. Vie de Mazeppa… – P. 9-10; *Борщак І., Мартель Р*. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана… – С. 18-19.
[7] *Pasek J.-Ch*. Les mémoires de Jean-Chrysostome Pasek… – P. 188-190.

Особливої уваги тут заслуговує віднайдення Борщаком в рукописному фонді Національної бібліотеки Франції звістки посла де Балюза про його зустріч з Мазепою в 1704 р. На жаль, з оригіналом цього документу крім Борщака на даний момент не зміг ознайомитися більше жоден дослідник, тож всі повідомлення про дану зустріч спираються тільки на Борщака, що наштовхує на певні сумніви в точності та правдивості наведених ним свідчень. Те ж саме можна відзначити й стосовно відкритого Борщаком «Виводу прав України». Як зауважує сучасна французька дослідниця Ірина Дмитришин: «Оригіналу цього документу нікому не вдалося віднайти»[1]. Однак, на нашу думку, в цьому випадку варто підкреслити ту обставину, що на «Вивід прав України» Борщак неодноразово посилався впродовж свого життя у різних працях, вочевидь, не маючи підстав побоюватися звинувачень у неправдивості.

Необхідно відмітити, що складність перевірки джерельної бази досліджень цього українського діаспорного історика полягає не тільки у важкодоступності й віддаленості використаних документів для головних зацікавлених в українознавчих студіях осіб – українських науковців, але й часто у відсутності чи неточності наведених ним посилань на них, коли, слідуючи за його вказівками, знайти потрібні джерела не виявляється можливим. Наприклад, історики Перналь та Ессар не змогли знайти в руанському архіві заповіт Бопланового сина, на який покликається Борщак[2]. Хоча, на наш погляд, не можна цілковито виключати й можливості втрати документів.

Не так давно, перевіривши за вказівками Борщака матеріали паризьких архівів, відомий вітчизняний дослідник теми «Наполеон і Україна» Ададуров викрив численні факти спотворення тим змісту історичних джерел, а то і їх відвертої фальсифікації. Це дало підстави сучасному історику звинуватити свого попередника в свідомій міфотворчості[3]. Як зауважує Ададуров: «Характерним для архівних фальсифікацій І. Борщака є і вставляння вигаданих ним уривків у реальні, але змістовно інші, ніж подає цей дослідник, документи»[4]. Відповідно, дописки, зроблені Борщаком, науковці часто сприймають за автентичні історичні свідчення. На думку Ададурова, можна говорити про три рівні фальсифікацій Борщака: 1) спотворення сенсу реально існуючих документів; 2) вставки неіснуючих, але визначальних фрагментів у дійсні джерела; 3) вигадування псевдоджерел[5].

Про те, що не всі посилання в роботах Борщака є правдивими, зауважували в 2000 р. й редактори українського видання його праці «Україна в літературі Західної Європи»[6].

---

[1] *Dmytrychyn I*. Grégoire Orlyk… – P. 15.
[2] *Перналь А., Ессар Д.* Гійом Ле Вассер де Боплан військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна... – С. 39.
[3] *Ададуров В.* Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака... – С. 212-236; *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи… – С. 22-46.
[4] *Ададуров В.* Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака... – С. 231.
[5] Там само. – С. 212-236.
[6] *Борщак І*. Україна в літературі Західної Європи... – С. 19.

Перебільшеність і неточність деяких свідчень Борщака була відзначена й нами. Наприклад, характеризуючи твір відомого військового теоретика XVIII ст. Варнері «Замітки про військову справу турків і росіян», історик наголошував, що вміщені у ньому «сторінки про українських козаків протягом тривалого часу належали до найавторитетніших джерел у прусській військовій літературі»[1]. Втім, звернення до самого зазначеного твору Варнері показало, що власне українським козакам в ньому відведено лише кілька рядків, де, цілком традиційно для того часу уподібнивши запорожців до мальтійських рицарів, автор зазначав, що кількість козацьких з'єднань непостійна, а їхні лави поповнюються авантюристами з різних національностей[2]. Важко сказати, наскільки важливою була ця інформація для прусських генштабістів. Щоправда, далі Варнері ще кілька разів побіжно згадує про козаків, не зазначаючи, чи йдеться про донців, чи запорожців, і порівнюючи козацьку військову справу з бойовими вміннями татар, калмиків і грузинів.

Говорячи про трактат Ніколя-Габріеля Леклерка «Історія козаків Бористену», Борщак зазначав, що його рукопис зник з паризького архіву міністерства закордонних справ на набережній Орсе[3]. Це твердження породжує хибне уявлення про те, що ознайомитися з даним твором Леклерка вже неможливо[4]. Однак даний твір Леклерка був надрукований в другому томі його «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії давньої Росії» і розглядався нами вище. Відмітимо, що можливість зникнення цього рукопису з зазначеного архіву поставив під сумнів Ададуров, зауваживши, що звідти «могли зникнути лише ті документи, яких там ніколи не було»[5]. В будь-якому разі з текстом трактату Леклерка «Історія козаків двох боків Бористену» за бажанням може ознайомитися кожен бажаючий. Нині він є доступним і в мережі Інтернет.

Втім, не можна й нехтувати доробком Борщака. Між іншим, серед старовинних архівних рукописів він віднайшов листи й записки Григора Орлика, а також щоденник його батька. Частину з цих матеріалів істориком було опубліковано[6].

Результати наукових пошуків Борщака у французьких архівах були відображені і в його наступних працях, зокрема, у відомих розвідках про Григора Орлика та українське питання в політиці Наполеона.

---

[1] Там само. – С. 120.

[2] *Warnery Ch.-E. de, major-general*. Remarques sur le militaire des Turcs et des Russes… – P. 143-144.

[3] *Борщак І*. Україна в літературі Західної Європи... – С. 123.

[4] *Панчук І. І*. Історія України очима іноземців… – С. 72.

[5] *Ададуров В*. Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака... – С. 220.

[6] *Борщак І*. Орликіяна // Україна. – 1950. – Ч. 3. – С. 145-150; *Борщак І*. Орликіяна // Україна. – 1953. – Ч. 10. – С. 826-834; *Borschak É*. L'hetman Orlyk à Salonique, 1723-1724 (d'après son journal inédit) // Revue des études slaves. – Mélanges André Mazon. – P.: Institut d'Études Slaves, 1951. – T. 27. – P. 52-60; *Борщак І*. Маніфест гетьмана Пилипа Орлика від 4 квітня 1712 року// Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 116-117.

Загалом, Борщака можна визнати першим серйозним дослідником франко-українських історичних взаємин.

Коментуючи науковий доробок Борщака, Дмитришин зазначає його неоднозначність. З одного боку, цей дослідник вперше використав матеріали французьких архівів для вивчення історії України й знайшов у них багато цінних історичних документів, зокрема, здійснив «безцінне відкриття» журналу Пилипа Орлика. З іншого боку, авторка згадує про «контроверсійне відкриття» Борщаком «Виводу прав України», а також наголошує, що у нього дуже часто проглядається «прагнення прикрасити факти та видати свої бажання за дійсність»[1]. Як зауважує Дмитришин, «Борщак зробив чимало перебільшень, тому, посилаючись на нього, треба бути дуже обережним»[2].

Борщаку також інколи приписують авторство відомого історичного міфу про походження назви містечка Орлі під Парижем від імені гетьманича[3]. Однак нами такого свідчення в творах даного історика виявлено не було. Вочевидь, варто поділити думку французького українця Івана Вергуна про те, що виведення назви Орлі від прізвища Орлик стало «винаходом» деяких нинішніх українських істориків[4].

Аналізуючи творчість Борщака, ми звернемо головним чином увагу на його франкомовний доробок, як найбільш доступний французькому інтелектуальному загалу. Серед таких праць найвідомішими в міжвоєнний час стали «Український національний рух в XIX ст.» (1930)[5], «Україна в західноєвропейській літературі» (1935)[6] і, звичайно ж, нарис про Мазепу, створений у співавторстві з Мартелем. Втім, матеріали, вміщені Борщаком в цих франкомовних роботах, як правило, були продубльовані в публікаціях українською мовою, виданих як за його життя, так і після смерті.

Треба відзначити, що наукової діяльності Борщак не полишав і в тяжкі часи великої війни. Зокрема, в 1942 р. в «Ревю дез етюд сляв» була опублікована його невеличка розвідка «Антін Головатий, діяч історії», присвячена відомому отаману Чорноморського козацького війська[7]. Між іншим, німецька окупація Франції несла пряму загрозу життю українського науковця. Як відомо, він був заарештований окупаційними властями й вісім місяців провів у в'язниці. На щастя, гітлерівцям не було відомо про єврейське походження Борщака, яке той ніде не афішував, тому йому пощастило вийти на волю[8].

---

[1] *Dmytrychyn I*. Grégoire Orlyk… – P. 15.

[2] *Марусик Т*. Григір Орлик, «син вождя козацької нації» // Україна молода. – 2006. – 27 квітня. - № 077; Електронний ресурс: http://www.umoloda.kiev.ua/number/663/186/24061 04/06/2012.

[3] *Ададуров В*. Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака... – С. 216; *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи… – С. 25.

[4] *Вергун І*. Про деякі історичні неточності // Українська бібліотека імені Симона Петлюри. Інформаційний бюлетень. – Париж, 2001. – Ч. 64. – С. 32.

[5] *Borschak E*. Le movement national Ukrainien au XIX-e siècle. Extrait du Monde Slave. – Octobre-novembre-décembre 1930. – P.: Librairie Félix Alcan, 1930. – 102 p.

[6] *Borschak E*. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale…

[7] *Borščak É*. Antin Holovatyj, artisan de l'histoire // Revue des études slaves. – 1942. – T. 20. – Fasc. 1-4. – P. 158-161.

[8] *Борщак І*. Україна в літературі Західної Європи... – С. 6, 10-11.

В повоєнний час Борщак продовжував доволі плідно працювати над вивченням історії козацької України, а також над ознайомленням французького загалу з цією добою в історії своєї далекої батьківщини. Важливою віхою в розвитку французьких історичних досліджень України козацької доби стало опублікування Борщаком в 1949 р. у Парижі книги під назвою «Історична легенда України: Історія русів», яка до того подавалася ним фрагментарно в окремих публікаціях[1]. Це видання, присвячене, до речі, пам'яті Грушевського, вперше практично в повному обсязі знайомило французький зацікавлений загал з такою важливою пам'яткою української історико-політичної думки кінця XVIII ст., як «Історія русів». Втім, як видно з передмови, написаної Борщаком, до виходу в світ даного твору доклали свої зусилля видатний славіст Андре Мазон, вже згадувана перекладачка й дослідниця Марі Шерер, славісти-професори Національної школи східних мов Андре Ваян (1890-1977) і П'єр Паскаль (1890-1983), а також російський мовознавець-емігрант, німець за походженням, Борис-Оттокар Унбегаун (1898-1973)[2]. Між іншим, згадаємо, що останній на сторінках «Ревю дез етюд сляв» в 1932-1968 рр. регулярно проводив огляд публікацій з української літератури та мовознавства разом з Борщаком.

Відзначимо також, що даному французькому виданню передує доволі змістовний вступ, що окреслює загальний розвиток української історіографії від середньовіччя до початків XX ст. (в тому числі традиції козацького літописання), а також вказує ключові проблеми історії України козацької доби, з приводу яких ламалися списи українських, російських і польських науковців[3]. Виклад історичного твору, представленого у вигляді фрагментів і переказів, супроводжується розлогими та ґрунтовними коментарями, котрі набагато перевищують за обсягом уривки з тексту самого джерела. Між іншим, говорячи про Мазепу й Орлика, Борщак знову посилається на віднайдений ним «Вивід прав України»[4].

Український діаспорний історик вкотре підкреслює для французького читача відмінність понять «Русь» («*la Rus'*») і «Росія» («*la Russie*»), на тотожності яких завжди наполягала російська пропаганда[5]. Характерною рисою «Історичної легенди України» стало транскрибування українських назв і імен французькою мовою саме в їх первісному українському звучанні.

Завершується книга розповіддю про відкриття «Історії русів», детальним аналізом різних версій щодо її походження і можливого авторства, а також висвітленням впливу цього твору на подальший розвиток української історичної думки та російської й української літератури[6]. Найбільш вірогі-

[1] *Borschak E*. La légende historique de l'Ukraine: Istorija rusov. – P.: Institut d'études slaves , 1949. – 195 p.
[2] Ibid. – P. 8.
[3] Ibid. – P. 9-26.
[4] Ibid. – P. 154.
[5] Ibid. – P. 29, 52, 142, 154.
[6] Ibid. – P. 165-191.

дним автором зазначеного твору, на думку Борщака, є Василь Полетика, який і написав його на початку XIX ст., десь між 1816 і 1825 рр.[1]

Серед останніх франкомовних праць, де Борщак торкався козацьких часів в Україні, згадаємо статтю «Лист запорожців султану», опубліковану в «Ревю дез етюд сляв» у 1950 р. Аналізуючи зміст даного відомого документу, котрий надихнув Рєпіна й Аполлінера на створення своїх шедеврів, дослідник приходить висновку, що він є фальсифікатом і висуває припущення про польське походження цього знаменитого листа, начебто адресованого запорожцями турецькому султану[2].

В 1966 р. був підготовлений ювілейний збірник на вшанування 100-річчя з дня народження Грушевського, яке широко відзначалося в українській діаспорі, де вміщено історичні розвідки Борщака та Шульгина, на жаль, на той час вже померлих, з аналізом історичних концепцій «батька української історії»[3]. Важливим доробком тогочасної української діаспорної історіографії у Франції стала публікація в 1959 р. «Курсу історії України» на основі «Короткої історії України», відредагованої Шульгиним[4].

До безперечних заслуг Борщака треба віднести й підготовку чудового французького дослідника-українознавця Жоржа Люсіяні (поч. XX ст. – 1981), головним чином знаного в нас вузькому колу фахівців-істориків завдяки своїй науковій розвідці «Книга буття українського народу» (1956), присвяченій аналізу діяльності й ідеології Кирило-Мефодіївського товариства[5].

На жаль, постать цього науковця мало відома в Україні, хоча він багато що зробив для захисту національних прав українців. Варто згадати, що в 1931-1937 рр. він був кореспондентом інформаційного агентства «*Havas*» («Авас») і регулярно надсилав репортажі для газет «*Le Temps*» («Ле Тан») і «*Le Petit Parisien*» («Ле Петі Парізьєн»). В серпні 1933 р. він разом з французьким прем'єром Едуаром Ерріо (1872-1957) відвідав Україну. Всі маршрути Люсіяні були чітко визначені, а відхилення від них заборонене[6]. На відміну від Ерріо, який не побачив або не схотів побачити голодуючого селянства в Країні Рад, Люсіяні ще в липні 1933 р. відзначав: «Якщо з 1928 р. недоїдання населення стало хронічним, то для теперішньої ситуації не можна використати іншого слова, ніж «голод», у найсуворішому його сенсі… Зі зголоднілої України селяни намагаються дістатися столиці, щоб знайти тут трохи хліба. Брехня посилюється в надзвичайній мірі по всій країні. Перед дверима квартир тягнеться постійне дефіле цих нещасних, котрі при-

[1] Ibid. – P. 164, 190-191.
[2] *Borschak E*. La lettre des Zaporogues au Sultan // Revue des études slaves. – 1950. – T. 26. – Fascicule 1-4. – P. 99-105.
[3] *Borschak É*. Michel Hrouchevsky // Bulletin Franco-Ukrainiené – P., 1966. – № 26. – P. 8-29; *Choulgine A*. Michel Hrouchevsky et sa conception de l'Histoire de L'Est Europeen // Bulletin Franco-Ukrainiené – P., 1966. – № 26. – P. 30-39.
[4] *Hruchevsky M*. Cours d'histoire de l'Ukraine / Red. par A. Choulguine. - P.: Première imprimérie ukrainienne en France, 1959. – 241 p.
[5] *Luciani G*. Le livre de la genèse du peuple ukrainien. – P.: Institut d'études slaves de l'université de Paris, 1956. – 149 p.
[6] *Coeuré S*. La grande lueur à l'est. Les Français et l'Union soviétique. 1917-1939. – P.: Éditions du Seuil, 1999. – 364 p. – P. 171-173.

йшли молити про шматочок хліба»[1]. Згодом він писав про наростання хвилі терору в СРСР[2]. Якщо до приїзду в СРСР Люсіяні мав певні радянофільські ілюзії, то вони розвіялися з його ознайомленням з комуністичною дійсністю. Однак симпатії та співчуття до українського народу в нього ще більше посилилися. В 1945 р. він захоплено вітав об'єднання всіх українців у межах Великої України[3].

В 1943-1944 рр. Люсіяні студіював українську мову на курсах професора Мазона в Колеж де Франс, а згодом вдосконалював володіння нею під керівництвом Борщака. Саме цим двом науковцям дякував він згодом за своє навернення до української тематики[4]. В повоєнний час Люсіяні працював на кафедрі слов'янської словесності в університеті Бордо. 19 лютого 1949 р. він успішно захистив у Сорбонні дві докторські дисертації, одна з яких була присвячена діяльності Товариства з'єднаних слов'ян, а інша розгляду «Книги буття українського народу». Між іншим, спеціалізовану комісію з присудження наукового ступеня очолював відомий історик П'єр Ренувен (1893-1974), а одним з опонентів був історик і літературознавець Рауль Лябрі (1880-1950)[5]. Останній в 1916-1918 рр. перебував у Петербурзі, двічі відвідував Україну, де зацікавився її культурою і навіть написав розвідку «Україна та її національний поет Шевченко»[6]. Цікаво, що одним з критичних закидів з боку Лябрі під час захисту було ігнорування дисертантом впливу «Історії русів» на ідеологію кирило-мефодіївців[7].

У згаданій монографії «Книга буття українського народу», створеній під безпосереднім наглядом Борщака, про що Люсіяні зауважує сам у своєму творі, автор відзначає великий вплив славетної козацької минувшини й особливо постаті Хмельницького на молодого Костомарова, головного ідеолога Кирило-Мефодіївського товариства[8].

6. 4. Україна часів Мазепи у висвітленні Клода Норманна

В другій половині XX ст. посилюється взаємозв'язок французької та української історичної науки в галузі дослідження минулого України козацької доби. Все ширшим стає залучення доробку українських істориків в даній сфері їхніми французькими колегами. Природно, найдоступнішими, а, отже, найчастіше використовуваними для французів були праці українських діаспорних науковців, опубліковані французькою, англійською чи німецькою мовами. Посиленню інтересу до нашої країни та її минувшини значною мі-

[1] Ibid. – P. 224.
[2] Ibid. – P. 236, 272, 284.
[3] *Luciani G*. Les étapes de la renaissance slave (essai de vue d'ensemble). – Bordeaux: Faculté des letters; Institut d'études slaves, 1958. – 14 p. – P. 13.
[4] *Luciani G*. Le livre de la genèse du peuple ukrainien... – P. 12.
[5] *Борщак І.* «Книги битія українського народу» в Сорбонні // Україна. – 1949. – Ч. 2. – С. 131-132.
[6] *Борщак І.* Рауль Лябрі. // Україна. – 1951. – Ч. 5. – С. 378-385.
[7] *Борщак І.* «Книги битія українського народу» в Сорбонні… – С. 131-132.
[8] *Luciani G*. Le livre de la genèse du peuple ukrainien... – P. 23-24.

рою сприяв розвиток російськознавчих студій і совєтології. Україна, як друга після Росії за важливістю республіка Радянського Союзу, а перед тим, як одна з найважливіших провінцій Російської імперії, з якої власне й почалося її формування, привертала увагу значного кола зацікавлених дослідників. У Франції з'являється ціла низка, щоправда, переважно оглядових праць, присвячених історії України.

Однією з небагатьох французьких монографій, виключно присвячених конкретній проблемі з історії України козацького часу, є розвідка ліллського професора Клода Норманна (інколи його прізвище подають як Нордманн[1]) «Карл XII і Україна Мазепи», що побачила світ в Парижі у 1958 р. Ця робота стала етапною в низці досліджень Норманна з історії скандинавських країн, фахівцем з якої є згаданий науковець. Втім, і до розгляду питань Північної війни на теренах України він підійшов з усією ретельністю та сумлінням. Дослідник уважно вивчив й опрацював всю доступну йому французьку, російську, українську, шведську, німецьку та польську історіографію питання, а також матеріали французьких і шведських архівів. Ним було введено до наукового обігу багато цінних джерельних свідчень, що торкалися французької політики стосовно українських земель на початку XVIII ст., зокрема, листи Людовіка XIV, реляції дипломатів і агентів. Між іншим, у додатках до свого твору історик подає латинський текст прошведського універсалу Мазепи та його французький переклад[2]. Вперше у французькій історіографії Норманн почав досліджувати питання соціально-економічної та культурної політики Мазепи.

Оскільки дана праця залишається маловідомою в Україні (один з небагатьох її аналізів належить перу російської дослідниці Івоніної[3]), вважаємо за доречне розглянути її якнайретельніше.

Торкаючись вивчення діяльності Мазепи та його доби, яка виявилася доленосною для історії скандинавських країн, Норманн зауважує велику романтизованість і заідеологізованість цього питання, оскільки український гетьман міцно увійшов до світової культурної скарбниці в якості мистецького персонажу, а, з іншого боку, став одним з символів як проукраїнської, так і антиукраїнської політичної пропаганди. Автор вказує, що радянська історична наука у ставленні до Мазепи перейняла традиції російської імперської історіографії. При цьому Норманн згадує негативізм стосовно цієї постаті, нещодавно яскраво проявлений в СРСР у зв'язку з галасливим святкуванням 300-річчя Переяславської ради[4]. В той же час позитивну оцінку діяльності Мазепи давали такі українські історики як Федір Уманець (1841-1908), Михайло Грушевський, Ілько Борщак, Олександр Оглоблин, Борис Крупницький (1894-1956), «роблячи з нього героя української незалежності»[5].

---

[1] *Ивонина Л. И.* Французская историография конца XIX-XX в. о Мазепе… – С. 29-33.
[2] *Nordmann C.-J.* Charles XII et l'Ukraine de Mazepa… – P. 64-71.
[3] *Ивонина Л. И.* Французская историография конца XIX-XX в. о Мазепе… – С. 29-33.
[4] *Nordmann C.-J.* Charles XII et l'Ukraine de Mazepa… – P. V-VI.
[5] Ibid. – P. VI.

Відзначимо, що з власною контраргументацією з приводу розпропагованого радянського славослів'я на честь 300-річчя Переяславської ради виступила українська діаспора. Старий і хворий Олександр Шульгин в 1954 р. опублікував у поважному науковому часописі «*Revue historique*» («Ревю історік» – «Історичний огляд») статтю «Переяславський договір і унія України з Московією», перевидану згодом у вигляді окремого відбитка, де наголошував: «Теза, згідно з якою цей договір мав на увазі возз'єднання двох «братніх народів», не може бути прийнята»[1]. Доводячи вимушеність згоди Хмельницького на підпорядкування своєї країни Москві, Шульгин зауважував, що його наступники не раз намагалися визволити Україну з-під російського ярма й найвідомішим з них, звичайно, був Мазепа[2].

Норманн відзначає велику скупість наукових студій про Мазепу на своїй батьківщині, тоді як цю постать якнайширше представлено в літературі, музиці й образотворчому мистецтві. «Французькою мовою, – пише він, – ми не маємо нічого, окрім блискучої новели Мельхіора де Вогюе та вульгаризованого історичного есе в романтизованому вигляді Борщака та Мартеля»[3]. При цьому він спростовує поширений в історіографії міф про польське коріння гетьмана. «Традиція та російські автори хотіли зробити Мазепу поляком за походженням, це помилка» – занотовує автор[4]. Дослідник постійно підкреслює відданість очільника України православній релігії.

До речі, слідом за Вогюе, Норманн наголошує на тому, що правильний варіант написання імені легендарного українського гетьмана – *Mazepa*, а не *Mazeppa*, як прийнято у французькій літературі. Саме такої орфографії він і дотримується в своєму творі[5].

Оскільки найґрунтовніше діяльність Мазепи була досліджена саме українськими істориками, Норманн часто запозичує з їхніх творів конкретний історичний фактаж. Наприклад, згадавши про дискусійність дати народження Мазепи, він вважає найбільш обґрунтованим твердження Уманця, про народження майбутнього гетьмана в 1629 р.[6]

Водночас, всупереч здогадам Меріме і твердженням Борщака-Мартеля, дослідник вважає, правдивими свідчення Пасека про оригінальну розправу над Мазепою графа Фальбовського, яка стала головним сюжетом для багатьох мистецьких творів. Хоча й не вважає її причиною, яка привела молодого шляхтича до козаків[7]. Норманн переповідає історію посольства Мазепи від Дорошенка до Криму, захоплення його запорожцями Сірка, а, відтак, і потрапляння до Самойловича[8].

---

[1] *Choulguine A*. Le traité de Péréyaslav et l'union de l'Ukraine avec la Moscovie. Extrait du numéro «Revue historique». – 1954. – Octobre-décembre. – P.: Presses universitaires de France, 1954. – P. 302.
[2] Ibid. – P. 297-310.
[3] *Nordmann C.-J*. Charles XII et l'Ukraine de Mazepa… – P. VII.
[4] Ibid. – P. 9.
[5] Ibid. – P. V.
[6] Ibid. – P. 9.
[7] Ibid. – P. 10.
[8] Ibid. – P. 11.

Аналізуючи міжнародне становище України на рубежі XVII-XVIII ст., історик зауважує, що її родючі землі завжди були важливою «ставкою в грі великих держав»[1]. Проте від часів Хмельницького тут було утворено оригінальну форму власної демократичної козацької державності – Гетьманат, або як часто ще називає її автор – Українська республіка. Норманн відзначає, що незважаючи на ідеалізацію російською, а згодом і радянською пропагандою Хмельницького, той зовсім не прагнув цілковитого підпорядкування своєї країни московським царям і навіть незадовго до смерті проводив переговори про союз із Швецією, його наступник Виговський уклав союзну угоду з Річчю Посполитою, а інший гетьман – Дорошенко – шукав підтримки Порти[2]. Саме ці різнорідні вектори політики й наслідував згодом у своїй державній діяльності Мазепа.

Суспільно-політичний лад в Україні, який Норманн визначає, як «мілітарну демократію», на його думку, поступового «еволюціонував у бік олігархії»[3]. Розглядаючи соціально-економічну ситуацію в Україні, дослідник вважає її доволі напруженою. Поділяючи висновки Мякотіна, історик відмічає, що в країні, де після Хмельниччини майже повністю було знищено кріпацтво, почала утворюватися нова панівна верства суспільства – козацька старшина, яка отримувала прибутки, рангові володіння й намагалася поступово закріпачити селян і відокремитися від простих козаків, утворивши клас знаті. При цьому своїми прибутками та землями велика старшина щедро ділилася з церквою, як головною опорою свого панування серед народних мас. Гетьманський уряд був в цілому солідарний саме з представниками великої козацької старшини, котра стала головним землевласником в Україні[4]. Норманн зауважує, що, шукаючи підтримки у заможної старшини, Мазепа «розподіляв залюднені землі й села між вищими представниками нової козацької аристократії», а «використання пожалувань в правління Мазепи здійснювалося набагато частіше, ніж за його попередників»[5]. Саме це робило непопулярним гетьмана в очах простолюду. Історик відмічає, що симптомами цієї нелюбові були повстання Петрика та Палія. Останній користувався справжніми симпатіями народних мас і був, за словами французького науковця, справжнім «оборонцем пригніченого плебсу»[6]. Намагаючись отримати собі зиск від соціальних протиріч в Україні, за визначенням дослідника, «царизм грав на протиставленні між різними класами українського населення» і виставляв себе істинним захисником інтересів народу. Це було тим простіше робити, що у великих українських містах стояли російські залоги й були розміщені московські воєводи, а ще одним потужним союзником царату стала українська православна церква, незадовго до того підпорядкована Москві[7].

---

[1] Ibid. – P. 6.
[2] Ibid. – P. 1-6.
[3] Ibid. – P. 7.
[4] Ibid. – P. 8-9.
[5] Ibid. – P. 13.
[6] Ibid. – P. 13-15.
[7] Ibid. – P. 17.

Показуючи Мазепу мудрим і досвідченим державним діячем, Норманн відмічає, що гетьман в складній суспільно-політичній ситуації правильно зрозумів внутрішню загрозу своїй владі. Тому намагався обмежити збиткування козацької старшини над селянами, обмежив панщину двома днями на тиждень і загравав з Палієм. Однак, коли Петро І зажадав арештувати останнього, Мазепа не вагаючись виконав це доручення[1].

Як наголошує Норманн, соціально-економічний розвиток України за часів Мазепи мав великий прогрес. Під патронатом гетьмана активно розвивалося сільське господарство, промисловість і комерція, розширялися посівні площі, створювалися нові мануфактури, будувалися млини. Почалося широке культивування нових господарських культур, таких як тютюн. У великих містах, що мали магдебурзьке право, таких як Київ, Стародуб, Новгород-Сіверський, Чернігів, Полтава процвітала торгівля. Посилювалося значення Батурина, як гетьманської столиці. «Однак особливою підтримкою в якості центру торгівлі у Мазепи, – зазначає Норманн, – користувався Ніжин зі своєю греко-вірменською колонією. Ніжин проводив вивізну торгівлю коноплями та селітрою, а ввозив східні шовкові вироби, грецькі вина та кримську сіль»[2]. За посередництва Запоріжжя здійснювався жвавий торгівельний обмін між Україною та Кримом[3]. Спираючись на повідомлення багатьох сучасників, історик наголошує, що головною статтею експортної торгівлі для Гетьманщини все-таки було м'ясо, точніше бики, яких тисячами продавали на ярмарках Бреслау, Риги, Лейпціга та Ревеля[4].

Дуже багато уваги Норманн приділяє культурно-просвітній діяльності Мазепи. Він зауважує, що гетьман мав блискучу освіту: після навчання в Києво-Могилянському колегіумі продовжив свої студії за кордоном – в Німеччині, Італії, Голландії, вільно говорив і писав латинською, польською, російською та трохи німецькою мовами[5]. Отримавши гетьманську булаву, він став засновником славетної Київської академії з багатою бібліотекою[6]. «Гетьман, виставляючи себе духовним нащадком київських князів, протегував письменникам, поетам, митцям» – резюмує Норманн[7].

Доволі складними, на думку французького науковця, були стосунки очільника України з церквою. Він дійсно щедро обдаровував храми та монастирі. Але багато впливових представників духовенства, як, наприклад, Феофан Прокопович, підтримували політику царя. «Вище духовенство православної церкви та монастирі в Україні, – занотовує Норманн, – підносили Мазепу лише до тих пір, поки він давав їм щедрі пожертви, й показували цілковиту лояльність російській владі»[8].

---

[1] Ibid. – P. 14-15.
[2] Ibid. – P. 16.
[3] Ibid. – P. 17.
[4] Ibid.
[5] Ibid. – P. 10.
[6] Ibid. – P. 12-13.
[7] Ibid. – P. 12.
[8] Ibid. – P. 18.

Погоджуючись з тезою про те, що початок Північної війни був в цілому невигідний Україні, Норманн разом з тим зауважує, що саме війна дозволила гетьману поширити свою владу на Правобережну Україну, дійшовши до Волині, і, по суті, відродити спадок Хмельницького, чого не вдавалося зробити жодному з його попередників[1]. На початковому етапі конфлікту Мазепа був надійною опорою Петра І. Але, як веде далі історик, дуже швидко далося взнаки погіршення життєвого рівня населення внаслідок війни й посилилися утиски з боку російських чиновників. Він зазначає: «Українське населення та козаки з невдоволенням зносили московську опіку. Дух незалежності малоросіян підштовхував їх на повстання проти агентів царя, які прагнули обмежити їхні права, подібно до рядових піддани-х Великоросії. Вони скаржилися на грубість росіян, які реквізували в них худобу та харчі, забирали чоловіків, вивозили до Московії українців-теслярів для робіт над будівництвом царського флоту чи ж працювати на будівництві Санкт-Петербурга, ритті каналів і в копальнях. Вся країна гула скаргами й обуренням проти російської окупації, котра була майже такою ж, як і колись польська. Запорозька Січ, прихисток демократичних вольностей і авангард антимосковського руху опору, не полишала багаторазових спроб викликати стурбованість у Батуринського уряду з приводу небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з апетитами росіян»[2].

Війна дуже вдарила й по торгівлі. Так, Норманн згадує, що в 1701 р. Петро І своїм указом заборонив експорт українських конопель до Кенігсберга й Риги, щоб витіснити малоросіян з цього ринку. Ці товари треба було везти до Архангельська через Ярославль, що було невигідно українським комерсантам, але давало великі бариші росіянам. До того ж після скасування митних бар'єрів між Малоросією й Московією в 1687 р. країну наводнили російські товари[3]. Як підсумовує автор: «З початком Північної війни російські вимоги ставали все тяжчими. Цар збирався вимагати від України повної віддачі, як і від решти імперії, у боротьбі проти загарбника»[4].

На думку Норманна, вирішальне значення в повороті політичних намірів Мазепи мали події 1706-1707 рр. Якщо до того гетьман всіляко підтримував політику Москви й показував тій, що він один може утримати Україну в орбіті імперського впливу, то наближення переможних військ Карла XII безпосередньо до кордонів України змушувало його серйозно задуматися про свою політичну орієнтацію. Влітку 1706 р. Петро І і князь Меншиков, всупереч українським вольностям, без вагань змушували місцеве населення працювати над спорудженням укріплень, будівництвом військових складів для російської армії, ставити на чолі козацьких кінних з'єднань російських офіцерів, а самих козаків прагнули перетворити на драгунів[5].

[1] Ibid. – P. 15, 20.
[2] Ibid. – P. 18.
[3] Ibid. – P. 18-19.
[4] Ibid. – P. 19.
[5] Ibid.

Як наголошує автор: «Гетьман чітко розумів ту небезпеку, яку посилювали для його влади утиски з боку московитів і народна опозиція»[1]. Поки війна була далеко від України, Мазепа був готовий надавати Петру І всіляку військову підтримку проти Карла XII, особисто водив козацьке військо в походи і навіть видав царю секретного посланця від Лещинського Вольського[2]. Але в 1706 р. Август Саксонський зрікся престолу, й Лещинського багатьма було визнано легітимним королем. Історик зауважує, що претензії Лещинського були активно підтримані й урядом Людовіка XIV, котрий через посла Балюза шукав контактів з Мазепою[3]. Війна приходила на терени України. Поставала ситуація нелегкого політичного вибору.

Про цей вибір Норманн пише наступне: «В той же час, щоб отримати прихильність в Польщі, він [Петро І – Є. Л.] запевняв польських магнатів, що Правобережжя Дніпра ніколи не відійде до Української республіки. Мазепа, котрий був в курсі московських переговорів і листування, подвоїв свою пильність. Чи не робить він помилки, залишаючись вірним російському царю?»[4].

Дослідник зауважує, що становище російського царя могло здаватися тоді катастрофічним, а, залишаючись на його боці, Мазепа боявся опинитися перед перспективою обернення своєї квітучої країни на пустку, бо царські накази вимагали знищення всього на шляху просування шведів. «Спеціальні й драконівські вказівки, інспіровані фельдмаршалом Шереметєвим, були повідомлені Мазепі для виконання у випадку навали на Україну», – відзначає Норманн[5].

Саме під тиском таких обставин, на думку історика, Мазепа змушений був уважніше прислухатися до пропозицій варшавського уряду, озвучених йому княгинею Дольською. Тим більше, що свого часу подібний вектор політики був апробований Хмельницький (зі Швецією) і Виговським (з Річчю Посполитою), а сам Мазепа мав зв'язки з королівським двором. Втім, навіть погодившись на секретні переговори й обережно ведучи їх через посередництво цієї жінки, Мазепа не вірив «старій бабі»[6]. Однак і колишньої лояльності по відношенню до Росії він вже не проявляв. Так, як зауважує Норманн, гетьман не видав царю таємного емісара-єзуїта Зеленського, котрий, до речі, повідомляв очільнику України про гетьманські амбіції царського фаворита Меншикова[7].

Норманн наводить текст листа Мазепи Лещинському, де той погоджувався передати Україну під його владу[8]. Але, як відмічає дослідник, важко трактувати цей документ однозначно. Якщо для російських істориків це прояв «політичної і військової зрадливості гетьмана», тут, на думку Но-

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 20-21.
[3] Ibid. – P. 22.
[4] Ibid.
[5] Ibid. – P. 23.
[6] Ibid. – P. 24.
[7] Ibid. – P. 25.
[8] Ibid. – P. 25-26.

рманна, можна бачити і віддзеркалення хитрості та нерішучості гетьмана. Підтвердженням останнього є відмова Мазепи прийняти у себе прибічника Лещинського – графа Тарло, про що гетьман навіть повідомив царя[1]. «Отже, Мазепа ще не наважився полишити табір Петра І», – підсумовує автор[2].

Торкаючись розгляду справи доносу Кочубея та Іскри, науковець далекий від «пушкінської поетичної легенди, яка приписує його бажанню помсти за почуття ображеного батька»[3]. Історик аналізує насамперед соціально-економічну та політичну підоснову цього демаршу. Норманн акцентує увагу на тому, що Кочубей був одним з найбагатших старшин в Гетьманщини, економічно пов'язаний з Московією, куди продавав худобу, й належав до проросійського старшинського угруповання, якому не подобався «деспотизм Батурина»[4]. Головну мету змовників дослідник визначає так: «Вони хотіли прискорити падіння режиму Мазепи, щоб унеможливити ймовірне приєднання Української республіки до Польщі. Цілком вірогідно, що полковник Апостол, один з найголовніших старшин України, був також у змові, бо намагався згодом врятувати Кочубея та його товаришів»[5].

Проте, як веде далі історик, Мазепа ще не наважився тоді на остаточну зраду, а змовники не мали достатніх доказів, щоб довести її факт. Довголітня вірна служба Мазепи царю доводила зворотнє. Наслідком всього цього, як відомо, став трагічний фінал для учасників антигетьманської змови: «14 липня 1708 р. Мазепа наказав їх обезголовити на виду у всього війська під Борщагівкою, щоб вплинути на його свідомість», – зазначає Норманн[6]. Але на той час Карл XII, зацікавлений у харчах і людях, розбивши росіян під Головчином, поступово наближався до України. Тепер Мазепа повинен був зробити остаточний вибір. Місія Войнаровського припинила всі вагання, і гетьман, залишивши залогу в Батурині, повів своє військо до шведів. Посилаючись на Борщака, Норманн наводить текст «Виводу прав України»[7]. Дослідник вважає, що гетьманом керували як власні інтереси (інстинкт самозбереження), так і державні прагнення України, палким захисником яких він завжди був[8].

Значна увага в творі приділяється ідеологічній війні в Україні, яка розгорнулася взимку 1709 р. Про її хід і цілі Норманн пише так: «Зі своїх квартир у Ромнах і Глухові правителі Швеції та Росії намагалися залучити до свого табору населення України. Впродовж кількох місяців вирувала справжня війна маніфестів, де кожна зацікавлена сторона пропагувала вигідну собі політику. Ставка була якнайсерйозніша. Для шведів і Мазепи йшлося про підтримку з боку народу та збройних сил, для царя – про ізоляцію армії Карла XII посеред ворожої країни та, після зруйнування намагань мазепин-

[1] Ibid. – P. 26-28.
[2] Ibid. – P. 28.
[3] Ibid. – P. 29.
[4] Ibid. – P. 30.
[5] Ibid.
[6] Ibid.
[7] Ibid. – P. 31-32.
[8] Ibid. – P. 37-38.

ців, підготовку уніфікації України з імперією»[1]. Французький науковець додає, що шведський король «оголошував про своє бажання захистити Україну й визволити її від російського підпорядкування, відновивши всі її свободи. Козацька нація повинна була приєднатися до свого гетьмана й битися з росіянами, селяни мали не боятися своїх друзів-шведів і постачати їм харчі та фураж. Мазепа, зі свого боку, публікував універсали, де закликав народ згадати традиції Хмельницького, повставши проти чужоземного поневолювача. Цар, казав він, хоче перетворити вільних козаків на рабів і переселити український народ до Волги»[2].

Однак, на думку Норманна, в цьому ідеологічному протистоянні російська сторона виявилася більш спритнішою та переконливішою. Петро І оголосив анафемованого Мазепу «Юдою», «зрадником як своєї батьківщини, так і союзу з царем», який «мав намір віддати Україну полякам, мріяв викорінити православну релігію на користь католиків і уніатів»[3]. Відповідно, цар оголошував себе «оборонцем привілеїв і свобод малоросійської нації» проти тиранії Мазепи. Податки, запроваджені Мазепою, були скасовані, повернено майно, відібране ним[4].

До цього історик додає, що населення було налякане жахливою розправою над мешканцями Батурина та мазепинцями. Велику роль у «відверненні народу від підтримки Мазепи» відіграла й лояльна до царя церква. Старшина ж боялася конфіскації своїх маєтків. Бачачи деморалізацію і розклад шведської армії в умовах суворої зими, коли сніг лежав впродовж семи місяців, козаки, які спочатку пішли за Мазепою, дезертирували й поверталися до росіян. Одним з найвідоміших перебіжчиків став Апостол[5]. Висновком цієї невдачі для Карла XII і Мазепи стало те, що «Українську республіку було втрачено ще до початку вирішальної боротьби, не залишилося жодного ресурсу, крім сусідів, занепокоєних занадто швидким зростанням могутності царя»[6].

Тезу російської історіографії про те, що наляканий Мазепа «відправив полковника Апостола з секретною пропозицією царю, прохаючи прощення й пропонуючи видати тому Карла XII з його найголовнішими начальниками», Норманн вважає «анекдотом». Він зауважує, що, навпаки, є історичні свідчення, що цар сам закликав Мазепу повернутися, пропонуючи прощення[7]. На думку дослідника, політичний союз Мазепи і Карла XII утруднювала й міжнародна ситуація: Лещинський, блокований в Польщі, не міг прийти на допомогу, а татари, котрі були зацікавлені в підтримці антиросійських сил, змушені були підкоритися наказам султана, який не хотів тоді війни з Росією[8]. Противники Петра І фактично опинилися в політичній ізо-

[1] Ibid. – P. 40.
[2] Ibid.
[3] Ibid. – P. 41.
[4] Ibid.
[5] Ibid. – P. 41-44.
[6] Ibid. – P. 44.
[7] Ibid.
[8] Ibid. – P. 44-45.

ляції. Єдиним їхнім успіхом стало привернення на свій бік запорожців, з якими Мазепа щедро розплатився[1]. Однак цей акт одразу викликав репресії з боку царя. Норманн згадує про похід Яковлєва на Січ і її зруйнування. Не забуває він відзначити й зрадницьку роль у цьому Галагана[2].

Дослідник майже не зосереджується на добре описаній в літературі самій Полтавській баталії та наступній бендерській втечі, висвітлюючи лише роль Мазепи і його підлеглих у цих подіях. Він зауважує, що мазепинці не брали участі в битві, бо гетьман не хотів проливати козацьку кров. Петро І же навпаки використав козаків і Палія для протидії Мазепі[3]. Таким чином, конфлікт ставав братовбивчим. Норманн підкреслює також трагічну долю козаків-мазепинців, захоплених росіянами[4]. Останньою політичною акцією гетьмана перед смертю автор називає викриття перед султанським урядом секретних взаємин господарів Валахії та Молдавії з Росією[5].

Підсумки поразки прагнень Мазепи Норманн розглядає в главі «Русифікація України». На конкретних фактах (криваві розправи над мазепинцями, масові депортації козаків і старшини до Росії, підступний арешт Войнаровського, утворення Малоросійської колегії, запровадження нових податків, загибель Полуботка і т. п.) він доводить нищення царизмом автономії України та приведення її до уніфікації з рештою імперії. «Віднині російські власті жорстко контролювали торгівлю та промисловість України, щодо яких меркантилізм Петра Великого проявляв колоніальний характер» – говорить дослідник про ситуацію в економічній сфері[6]. Він відзначає також посилення російського тиску в галузі культури. «Асиміляторська політика царя-реформатора, – пише Нодманн, – підштовхувала його по максимуму використовувати перемогу над Мазепою, знищивши останній бар'єр між Росією й Україною, який полягав в українській мові. Указ 1720-го року дорівнював справжній забороні. Жоден твір не міг друкуватися на «малоросійському» діалекті, за виключенням молитовних книг, а також не могли передруковуватися старовинні тексти без цензурного перегляду. Спеціальний цензор був призначений перевіряти всі писання, що з'являлися в Україні. Повсюдно освіта мала здійснюватися тільки російською мовою, навіть в Київській академії»[7].

Історик зазначає, що тільки смерть Петра І перервала реалізацію його задуму, спрямованого на цілковите упокорення України. Проте справи царя були завершені його гідною наступницею Катериною ІІ, котра остаточно ліквідувала українське козацтво й поширила російські володіння до Чорного моря[8]. Норманн зауважує, що впродовж XVIII ст. малоросійська шляхта отримувала чини та дворянство й русифікувалася. Найяскравішим і

[1] Ibid. – P. 47.
[2] Ibid. – P. 48.
[3] Ibid. – P. 50.
[4] Ibid. – P. 51-52.
[5] Ibid. – P. 54.
[6] Ibid. – P. 58.
[7] Ibid. – P. 59.
[8] Ibid. – P. 59-60.

найвідомішим прикладом такого зросійщення став Гоголь[1]. В той же час історик наголошує, що «народна мова продовжувала існувати разом з її традиційними думами, котрі нагадували український опір проти поневолювачів і підготовлювали відродження української літератури»[2].

Підводячи риску під правлінням Мазепи, Норманн вважає того останнім реальним керманичем України, оскільки всі наступні перетворилися просто на російських «функціонерів»[3]. Після поразки мазепинських державницьких змагань, на думку історика, український автономізм був приречений. Головною причиною поразки гетьмана Норманн вважає те, що, намагаючись наслідувати приклад Хмельницького, Мазепа діяв у зовсім інших умовах. Якщо Хмельницький мав загальну підтримку в Україні, обуреній польським гнітом, то Мазепа міг спиратися тільки на частину козацтва[4].

Щоправда, дослідник відмічає, що, як і Хмельницький, Мазепа мріяв «уніфікувати обидва береги Дніпра і зреалізувати автономію України» і мав в цьому певний успіх[5]. Проте Норманн тут же додає своє історико-політичне спостереження за українською державністю: «Незалежність – це міф; географічно рутенські землі не можуть уникнути опіки одного з могутніх сусідів. Але заколот Мазепи дозволив царизму, виставляючи себе як захисника пригнічених, скасувати більшу частину українських свобод і прискорити русифікацію країни»[6]. Дослідник вказує, що в силу своїх імперських прагнень Росія сама здійснила єдність України після поділів Польщі, щоправда, під своєю владою[7].

Ще одна цікава та важлива теза в праці Норманна стосується ролі Мазепи в поразці Швеції. Науковець підкреслює, що, всупереч поширеній думці, Мазепа не може бути відповідальним «за шведську катастрофу, бо вона була неминуча, навіть без відчайдушного походу Карла XII до України»[8]. Швеція просто не мала тих сил, які вже зосередила Росія.

Головним винуватцем «української авантюри» Карла XII, жертвою якої стали і шведський король, і український гетьман, поділяючи твердження де Рюльєра, Норманн вважає Лещинського. Історик пише: «Але головним творцем української авантюри і її поразки, ймовірно, є бідний Станіслав, і перед нами про це зазначав де Рюльєр. «Картонний король», завжди сповнений ілюзій, довго підтримував шведський двір у міражі легкої і плідної операції в Україні, тоді як ця розколота, подібно до Польщі, країна могла тільки поглинути успіхи шведської політики та її сили»[9].

---

[1] Ibid. – P. 59.
[2] Ibid.
[3] Ibid. – P. 61.
[4] Ibid.
[5] Ibid.
[6] Ibid. – P. 61-62.
[7] Ibid. – P. 62.
[8] Ibid.
[9] Ibid.

Наукова розвідка Норманна може бути визнана найкращим у французькій історіографії дослідженням мазепинської доби в Україні. Цей науковець став одним з небагатьох французів, які у вивченні козацького минулого України використовували архіви власної країни. Важливою особливістю його розвідки стало також те, що він звернувся до проблем соціально-економічної й культурної історії України рубежу XVII-XVIII ст., тоді як раніше превалювали дослідження політичних і військових аспектів. В той же час слід відзначити, що звернення Норманна до української проблематики відбувалося в контексті його зацікавлень історією скандинавських країн і в подальшому до вивчення минулого України він вже не повертався.

6. 5. Україна XVI-XVIII ст. у сучасній французькій історіографії

Видатним продовжувачем традиції вивчення минулого східнослов'янських народів у Франції в другій половині XX ст. став відомий фахівець у галузі дослідження історії Росії-СРСР, директор Інституту слов'янських студій у Парижі Роже Порталь (1906-1994). В науковому відношенні він відзначився не лише як спеціаліст зі своєї галузі й керівник авторитетної славістичної установи, але й як наставник для цілої плеяди яскравих французьких істориків. Серед них згадаємо імена таких сучасних науковців-дослідників російської та радянської історії як Марк-Роже Ферро (нар. 1924), Жан-Луї Ван Режмортер (1927-1999), Елен Каррер д'Анкосс (нар. 1929), Франсуа-Ксав'є Кокен (нар. 1931), Ален Безансон (нар. 1932), Даніель Бовуа (нар. 1938) та ін.

Одним з найцікавіших українознавчих досліджень Порталя, у якому робиться комплексний аналіз історичних взаємин між українцями та росіянами впродовж тисячоліття від часів Давньої Русі до сьогодення, є розвідка «Росіяни та українці: питання історії», опублікована в 1970 р. Втім, хоча у назві на перше місце винесено етнонім «росіяни», по суті, майже виключно праця цього французького історика присвячена другому народу з підзаголовка.

Весь даний твір складається з кількох різнорідних частин. Він починається з хронологічної таблиці, яка відбиває основні події української минувшини. Далі слідує основна частина, в якій детальніше висвітлюється весь хід історичного розвитку України. За тим йде документальний додаток, який представляє джерела досліджуваного періоду. Майже на самому завершенні праця Порталя має невеличкий, але вельми цікавий в науковому відношенні розділ «Проблеми та суперечки інтерпретації». Власне кажучи, саме ця частина містить найбільшу кількість оригінальних авторських думок і спостережень. Насамкінець йде огляд бібліографії історії України, де автор коротко аналізує зміст основних, переважно франко-, англо- та російськомовних, публікацій з теми свого дослідження.

Серед українських науковців, на доробок яких посилається Порталь, згадаємо імена Драгоманова, Грушевського, Савченка, Дорошенка, Борща-

ка, Крупницького. Втім, французький історик використовував також роботи сучасних йому радянських дослідників, зокрема, Костя Григоровича Гуслистого, Володимира Олексійовича Голобуцького, Івана Михайловича Дзюби («Інтернаціоналізм чи русифікація?»).

Порталь став одним з перших французьких дослідників, який почав вивчати питання українського націотворення. Дотримуючись модерністських позицій, він вважає виникнення націй продуктом новітньої доби. Початки цього процесу він виводить з кінця XVIII ст. Саме тому розгляд суспільно-політичного та культурного розвитку України в XIX ст. історик розглядає в главі «Народження національної свідомості». Порталь наголошує на тому, що популярний в XVII-XVIII ст. термін «козацька нація» не зовсім коректно цілковито ототожнювати з теперішніми українцями й використовувати його з сучасного сприйняття поняття «нації»[1]. Однією з перших яскравих маніфестацій українського національного духу, згідно французькому досліднику, стала «Історія русів»[2].

Розгляд XVI-XVIII ст. в праці Порталя займає важливе місце. На думку автора, козацтво – це унікальний соціальний стан, який виник на українських і російських землях після монголо-татарської навали під впливом двох основних чинників. Оскільки більша частина земель, які стали пізніше ареалом діяльності козаків, у XV ст. являла собою пустки, або, як називає Порталь, використовуючи англійський термін, *no man's land*, Польща та Московія в однаковій мірі були зацікавлені у створенні прикордонних захисних загонів, котрі могли б убезпечити їх від зовнішньої загрози з півдня й сприяти поширенню колонізації порожніх земель. Отже, першою причиною, що зумовила інституалізацію козацтва, на погляд історика, стала цілеспрямована діяльність польського та російського урядів з утворення відповідних оборонних укріплень і збройних формувань. З іншого боку, як підкреслює Порталь, цей процес відбувався одночасно зі стихійним і спонтанним рухом населення на вільні землі степового порубіжжя, який супроводжувався виникненням тут фактично самостійних мілітаризованих угруповань[3]. Для означення мешканців цих територій поступово закріпилося поняття «козаки», яке, за припущенням науковця, має половецьке походження[4].

Порталь зазначає, що, оскільки в XVI-XVII ст. козацтво перетворилося на одну з визначальних сил у Речі Посполитій, зростання соціальних і релігійних протиріч призвело до загострення польсько-українського конфлікту, у якому остання сторона все більше почала покладатися на підтримку єдиновірної з нею Московії[5]. На його думку, унікальність Хмельниччини в ланці майже безперервних козацько-селянських повстань полягає в тому, що в середині XVII ст. українське суспільство, завдяки непродуманій політиці Варшави, остаточно визріло для спільного виступу проти польського

[1] *Portal R*. Russes et ukrainiens… – P. 117.
[2] Ibid.
[3] Ibid. – P. 21-22.
[4] Ibid. – P. 20.
[5] Ibid. – P. 23.

гніту, й практично всі його верстви були одностайні в своїй антипатії до поляків-католиків. Саме тому, коли позначилися «амбіції командира козацької сотні Богдана Хмельницького, військовий путч, місцевий заколот, йому одразу судилося здобути підтримку по всій Наддніпрянщині»[1].

Розглядаючи українсько-московський договір 1654-го року, Порталь акцентує увагу на різному його трактуванні обома сторонами, що відігравало в подальшому важливу роль у взаєминах між козацькою старшиною та царським урядом і призводило до діаметрально протилежних його оцінок в історіографії. «Гетьман і козаки, – занотовує історик, – визнали номінальний сюзеренітет царя, проте бажали сприйматися як рівноправні партнери, чого не хотіли визнати посланці московитів. Те, що для одних повинно було стати альянсом, для інших було сприйнято як акт підпорядкування»[2]. Отже, для Хмельницького Переяслав став тимчасовим ситуативним заходом. На думку Порталя, головними мотивами, що зумовили укладання цього договору, були бажання козаків (насамперед старшини) утвердити свої права та привілеї, Москва ж отримувала нагоду позиціонувати себе в якості збиральниці історичної спадщини Русі та доволі легко захопити значні володіння на заході та півдні[3]. «В дійсності тільки необхідність штовхала козаків Наддніпрянщини в бік Москви, без ентузіазму, лише через політичний реалізм», – зауважує дослідник[4]. В той же час широкі народні маси, на його погляд, могли насправді повірити в благо, яке могла їм принести влада царя[5].

Двоїстість укладеної між Хмельницьким і Олексієм Михайловичем угоди, а також протилежність інтересів України та Росії залишається наріжним каменем в суперечках стосовно трактування цього договору дослідниками і робить можливими політичні спекуляції. Порталь пише: «…Для істориків, які виводять існування української держави з X ст., Переяславська угода не може бути чимось іншим, крім зради амбіційного гетьмана, котрий зловживав своїми повноваженнями.

Радянська історіографія, подібним же чином, навпаки робить з Богдана Хмельницького доблесного оборонця свободи українського народу в боротьбі проти польських магнатів і поборника російсько-української дружби, підтриманої українським народом»[6].

Порталь підкреслює, що подібним же чином політична ідеологія зумовлює й сприйняття іншого українського очільника – Мазепи, котрого автор називає «найвеличнішим гетьманом України, але й водночас найсуперечливішим»[7]. Про нього історик зауважує, що, «якщо для українських націоналістів він герой української незалежності, творець держави, якій репресивна й централізаторська політика Петра Великого не дозволила

[1] Ibid. – P. 25.
[2] Ibid. – P. 26-27.
[3] Ibid. – P. 27-28.
[4] Ibid. – P. 120.
[5] Ibid. – P. 28.
[6] Ibid. – P. 120.
[7] Ibid. – P. 30.

існувати, то для націоналістів російських він зрадник, котрий уклав альянс з Карлом XII і обернув свою зброю проти Росії»[1].

Мабуть, доречним буде згадати, що доба і діяльність Мазепи були дуже добре відомі цьому французькому досліднику, котрий свого часу написав монографію «Петро Великий» (1961).

Відмічаючи політичний хист гетьмана, Порталь наголошує, що Мазепа, перебуваючи в складних політичних умовах, намагався підтримувати стабільність у міжстанових взаєминах на Гетьманщині, а, як одну з головних цілей державної діяльності, бачив об'єднання обох берегів Дніпра під своєю владою, проти чого категорично виступав російський цар. Тож, за визначенням дослідника, реалізація державної незалежності України, омріяна Мазепою, напряму залежала від поразки й ослаблення Росії[2].

Невдачу Мазепи та його соратників Порталь вважає останньої спробою утвердження козацької державності. Саме відтоді російський царизм розпочав форсований наступ на автономні права України. Втім, історик зауважує, що суперечності між царським урядом і козацькою старшиною було залагоджено за рахунок визнання за останньою прав російського дворянства. В обмін на збереження й розширення своїх станових привілеїв «козацька аристократія» сприйняла російські порядки, давши мовчазну згоду на руйнування своєї автономії[3].

Говорячи про значне майнове розшарування у козацькому середовищі, Порталь спростовує поширене в літературі уявлення про нього як оплот рівності та демократії. Він доволі аргументовано доводить, що такі погляди не зовсім правильні. Історик пише: «Легенда, прикрашена історією, про рівне демократичне козацьке товариство набрала сили в XIX ст., в атмосфері романтизму, яка додавала рельєфності всім людям, оголошеним поза законом, волелюбцям, що тікали від утисків регулярної влади. Козацька організація підходила під таку інтерпретацію, бо козаки приймали свої рішення на загальних голосуваннях і спільно, соціальне сходження великого числа «людей з народу», котрі отримали керівні посади у військовій ієрархії, є неспростовним.

Однак ця рівність (яка обмежувалася військовою ієрархією), ця демократична за формою організація, якщо й могла бути реальною на початках козацтва, дуже швидко поступилася місцем системі, де соціальні відмінності та привілеї де факто були вирішальними»[4].

Характеризуючи українознавчий доробок Порталя, відзначимо, що, вивчаючи минуле України XVI-XVIII ст., цей науковець одним з перших у новітній французькій історіографії звернувся до питань соціальної та ментальної історії нашої країни, почав розглядати питання українського націотворення, а також звернувся до тем ідеологізації та політизації козацької минувшини. Деякі нові підходи стосовно вивчення історії України козацької

[1] Ibid.
[2] Ibid. – P. 31-32.
[3] Ibid. – P. 29-30.
[4] Ibid. – P. 123.

доби були незабаром апробовані й розвинені його учнями, зокрема, русистом і совєтологом Марком Ферро.

Ферро необхідно віднести до найвідоміших французьких істориків сучасності, які зверталися до вивчення козацької доби в історії України. Він є одним з чільних представників всесвітньо відомої школи «Анналів» та багаторічним співредактором журналу «Аннали». Останню посаду він посів у 1970 р. за пропозицією одного з корифеїв французької історичної науки Фернана Броделя (1902-1985).

Як відомо, представники французької школи «Анналів» переважно зосереджували увагу на історії своєї країни чи, принаймні, Західної Європи, проте Ферро став одним з найвідоміших французьких авторитетів в курсі вивчення сучасної російської та радянської історії. В 1980 р. він написав вельми цікаву, як в історичному, так і в історіографічному відношенні розвідку «Як розповідають історію дітям у різних країнах світу». Опублікована в 1981 р. відомим паризьким видавництвом «Пайо», вона вже витримала кілька перевидань на батьківщині[1], а в 1992 р. у Москві був опублікований трохи доповнений автором її російський переклад[2].

Уважно проаналізувавши зміст історичних підручників для школярів з різних країн світу, зокрема, й радянських, науковець зупиняється, між іншим, на проблемі входження України до складу Росії та її ролі і місця в цій мегадержаві, а також позначає велику ідеологізацію трактування Переяславської ради в радянській історіографії. Ферро зауважує, що в шкільних підручниках з історії СРСР визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького розглядається як така, що мала кінцевою метою неодмінне «возз'єднання» України з Росією і визначала «навіки разом» співіснування українців і росіян[3]. В той же час у радянських шкільних підручниках всіляко підкреслювалася активна допомога повсталим проти польських панів українцям з боку «братнього російського народу»: росіяни воювали в складі військ Хмельницького, підвозили їм зброю, порох, хліб[4].

Формування такого поверхневого й неточного уявлення про події середини XVII ст. в свідомості радянських школярів Ферро вважає «напівправдою»[5]. Історик відмічає, що з таких позицій проглядається майже цілковита історична тотожність українців і росіян і при цьому ігнорується їхня національна самобутність. Дослідник акцентує увагу на тому, що український народ в зазначений період «абсолютно не мав жодного бажання

---

[1] *Ferro M.* Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde entier. – P.: Payot, 1981. – 316 p.; Réédition. - P.: Payot, 1986. – 316 p.; Réédition. - P.: Payot, 2004. – 464 p.

[2] *Ферро М.* Как рассказывают историю детям в разных странах мира: Перевод с французского. – М.: Высшая школа, 1992. – 351 с.

[3] *Ferro M.* Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde entier... – 1981. – P. 166; *Ферро М.* Как рассказывают историю детям в разных странах мира… – С. 176.

[4] *Ferro M.* Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde entier... – 1981. – P. 166; *Ферро М.* Как рассказывают историю детям в разных странах мира… – С. 176.

[5] *Ferro M.* Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde entier... – 1981. – P. 166-167; *Ферро М.* Как рассказывают историю детям в разных странах мира… – С. 176-177.

піддаватися Москві. Ясно, що тільки необхідність підштовхнула гетьмана Хмельницького й українців шукати допомоги в Москві проти поляків»[1].

Як веде далі історик, сама Москва не мала в той час чіткої позиції щодо України, і лише спекулювання Хмельницьким своїми взаєминами з поляками, турками та навіть шведами змусило царський уряд визнати угоду з ним як «сюзерена з васалом»[2]. З позицій національних інтересів українців, на думку Ферро, Хмельницький може розглядатися як «честолюбний зрадник», що зрадив завойовану свободу своєї країни, в той час як «зрадник Мазепа» (як ідентифікує останнього радянська шкільна програма) постає в такому разі «справжнім національним героєм», котрий прагнув саме державної незалежності України[3].

Ферро став першим серйозним французьким дослідником, який звернувся до детального розгляду радянських шкільних підручників з історії і визначив ступінь їхньої суб'єктивності й заідеологізованості, в тому числі й на прикладах української козацької минувшини. Незайвим буде підкреслити, що сам історик мав і кровний зв'язок з Україною: його матір була родом з Новограда-Волинського.

Як і в попередній час, в другій половині XX – на початку XXI ст. окремі аспекти минулого України XVI-XVIII ст. часто розглядалися французькими науковцями в контексті студій з історії Росії, Польщі чи Туреччини. Тут можна згадати доробок відомої дослідниці-совєтолога та політика, секретаря Французької академії, депутата Європарламенту Елен Каррер д'Анкосс. Народжена в родині російських емігрантів, ця жінка, здобувши освіту в Сорбонні, професійно зайнялась вивченням історії Російської імперії та Радянського Союзу. В 1978 р. вона прославилася тим, що в своїй книзі «Розколота імперія» зробила прогноз про швидкий неминучий розпад СРСР через загострення національних суперечностей між основною нацією та іншими, головним чином у середньоазіатських республіках. Каррер д'Анкосс стала також авторкою низки ґрунтовних біографічних досліджень, присвячених в основному правителям Росії та Радянського Союзу (Катерині II, Миколі II, Леніну, Сталіну). Торкаючись вивчення життя та діяльності Катерини II, жінка-історик значну увагу приділяє ролі та місцю України в політиці цієї імператриці. Каррер д'Анкосс зауважує, що зростання могутності Росії в XVIII ст. було просто несумісним з існуванням напівавтономних козацьких утворень в Україні, саме тому, проводячи імперську політику централізації, Катерина II одразу почала викорінення тут залишків козацької автономії. Без знищення українського козацтва Російська імперія просто не могла далі розвиватися. Між іншим, говорячи про протистояння козацького автономізму та російського централізму, дослідниця відмічає поступо-

[1] *Ferro M.* Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde entier... – 1981. – P. 167; *Ферро М.* Как рассказывают историю детям в разных странах мира… – С. 177.
[2] *Ferro M.* Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde entier... – 1981. – P. 167; *Ферро М.* Как рассказывают историю детям в разных странах мира… – С. 177.
[3] *Ferro M.* Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde entier... – 1981. – P. 167; *Ферро М.* Как рассказывают историю детям в разных странах мира… – С. 177.

ву ідеологічну підготовку цариці до ліквідації Січі, коли, на вимогу Катерини II, істориком Міллером було «доведено» необґрунтованість і незаконність володіння запорожцями обширними просторами південних земель[1]. Як підкреслює авторка, історичне обґрунтування територіальних претензій, як спадку Русі, фігурувало і під час Другого поділу Речі Посполитої[2].

Взагалі треба відмітити, що доба Катерини II займає особливе місце у французьких історичних дослідженнях. Серед публікацій в науковій періодиці, автори яких побіжно торкалися розгляду питань історичної долі України в цей період, можна згадати праці Жана-Луї Ван Режмортера та Мішеля Кадо[3] (нар. 1926), Яна Рейхмана[4], Стефана В'єяра[5].

Велику цікавість французькі науковці традиційно проявляють до вивчення політичних, економічних, культурних і військових взаємин в чорноморському регіоні. Так, вагома роль козацького чинника у взаєминах Османської імперії, Речі Посполитої та Молдавського князівства відмічається в статтях Еманюеля Антоша[6] та Мішеля Фонтене[7].

Втім, ще раз відзначимо, що історія України XVI-XVIII ст. тут представлена фрагментарно, здебільшого у вигляді коротких екскурсів і згадок, а головна увага дослідників приділена великим державам. Це цілком зрозуміло, якщо згадати, що українознавчі дисципліни у сучасній Франції читаються лише в одному вузі *INALCO* (*Institut National des Langues et Civilisations Orientales* – Національний Інститут Східних Мов і Цивілізацій)[8].

Серед французьких істориків, що друкували свої українознавчі статті у місцевій науковій періодиці, найбільш грунтовно діяльності українського козацтва та історії України XVI-XVIII ст. у своїх розвідках торкається тюрколог Шанталь Лемерс'є-Келькеже, котрою широко були використані матеріали турецьких архівів. Праці цієї дослідниці публікувалися в журналі «*Cahiers du monde russe et soviétique*» («Кає дю монд рюс е сов'єтік» – «Зошити російського та радянського світу»).

Серед доробку Лемерс'є-Келькеже у вивченні України козацького періоду особливу цікавість мають роботи «Литовський кондотьєр XVI ст.:

---

[1] *Carrère d'Encausse H.* Catherine II. Un âge d'or pour la Russie. – P.: Fayard, 2002. – 656 p. – P. 188-197, 438-439.

[2] Ibid. – P. 493-502.

[3] *Regemorter J.-L. van, Cadot M.* Le commerce extérieur de la Russie en 1784, d'après le journal de voyage de Baert du Hollant // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1969. – T. 10. - № 3-4. – Juillet-décembre. – P. 371-391.

[4] *Reychman J.* Le commerce polonais en mer Noire au XVIIIe siècle par le port de Kherson // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1966. – T. 7. - № 7-2. – P. 234-248.

[5] *Viellard S.* «A beau mentir qui vient de loin»: Catherine II et l'écriture du voyage en Crimée // Cahiers slaves. – Paris-Sorbonne, 2008. - № 10. – P. 49-72.

[6] *Antoche E.* Le gentilhomme lorrain Charles de Joppecourt et l'histoire de la principauté de Moldavie dans la deuxième decennia du XVII-e siècle… – P. 67-78.

[7] *Fontenay M.* L'Empire Ottoman et le risqué corsair au XVII-e siècle // Revue d'histoire modern et contemporaine. – 1985. – T. 32. – Avril-juin. – P. 185-208.

[8] *Бовуа Д.* Я йду своєю стежиною, далеко від торованих доріг // Електронний ресурс: http://historians.in.ua/index.php/intervyu/153-daniel-bovua-ya-idu-svoieiu-stezhynoiu-daleko-vid-torovanykh-dorih 28/04/2012

князь Дмитро Вишневецький і становлення Запорозької Січі за османськими архівами» (1969)[1] та «Взаємини між Оттоманською Портою та запорозькими козаками в середині XVII ст.» (1970)[2].

Як видно з назви, перша розвідка цієї французької дослідниці стосувалася вивчення проблеми виникнення Запорозької Січі в контексті вивчення життєпису її вірогідного засновника на матеріалах турецьких архівів. Будучи професійним науковцем, Лемерс'є-Келькеже детально ознайомилася з історіографією даного питання, яку вона коротко характеризує у статті. Цей розгляд можна фактично вважати окремим дослідженням.

Жінка-історик зауважує, що серед дослідників феномену виникнення козацтва завжди точилися суперечки з приводу його походження. Так, якщо для Мартина Бєльського козаки – це бунтівні холопи, то вихідці з козацької старшини виводили їх витоки чи-то від хозар (Грабянка), чи-то від касогів (Симоновський), а для невідомого автора «Історії русів» козацтво – це шляхетний рицарський орден, на кшталт госпітальєрів або тамплієрів, з найдостойніших людей місцевої нації[3] . Втім, як вона підкреслює, початки самого слова «козак» (*Qozaq*) сягають ще половецької доби, а першими згадуються «ординські козаки»[4].

Важливе місце в трактуванні походження козацтва, за визначенням Лемерс'є-Келькеже, завжди відігравала політична акцентуація дослідника даного питання. Наприклад, в «Історії русів», просякнутій духом українського та козацького патріотизму, першими козаками названі найславетніші представники православної еліти Острозький, Лянцкоронський, Вишневецький, Ружинський. В той час як для російських істориків катерининської епохи, таких як Міллер і Рігельман, козаки – це збіговисько кріпаків-втікачів. Проте саме це додавало їм шарму в поглядах російських революційних демократів XIX ст. Герцена, Добролюбова, Чернишевського, Белінського, Шевченка[5]. Як веде далі авторка, в подальшому серед дослідників походження запорозького козацтва, зокрема, Січі, існувала дискусія, протилежні сторони в якій розглядали виникнення цього феномену знизу (Костомаров, Грушевський, Голобуцький, Гуслистий), в якості ініціативи найбідніших верств суспільства, або ж згори (Бантиш-Каменський, Маркевич, Скальковський, Яворницький), як скоординовані дії перших козацьких ватажків. Відповідно до такого розподілу, діаметрально оцінювалася й постать Вишневецького, котрий розглядався то як великий феодал – пригнічувач народних мас, то, навпаки, як народний герой козак-Байда, популярний лідер й оборонець прав бідного люду[6].

---

[1] *Lemercier-Quelquejay Ch*. Un condottiere lithuanien du XVIe siècle: Le prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives ottomans… – P. 258-279.
[2] *Lemercier-Quelquejay Ch*. Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques Zaporogues au milieu du XVIIe siècle… – P. 454-461.
[3] *Lemercier-Quelquejay Ch*. Un condottiere lithuanien du XVIe siècle: Le prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives ottomans… – P. 261-262.
[4] Ibid. – P. 259-260.
[5] Ibid. – P. 262-263.
[6] Ibid. – P. 262-265.

Використовуючи як опубліковані джерела, так і невідомі раніше матеріали турецьких архівів Лемерс'є-Келькеже зробила спробу розібратися з заплутаною біографією Вишневецького та висунути своє бачення утворення Запорозької Січі. На її думку, погляди на Вишневецького як на захисника інтересів простого народу безпідставні. Воюючи з татарами й турками, він насамперед захищав свої власні майнові інтереси, будучи князем і великим магнатом та володіючи південними землями. Організація збройних загонів і будівництво оборонних споруд (серед них фортеці на Малій Хортиці) диктувалися в першу чергу цими мотивами. В той же час, цілковито у дусі свого часу, Вишневецький не оминав нагоди розбагатіти на війні. Тому кілька разів змінював своє підпорядкування монархам. Військо цього полководця складалося з різних охочих людей, проте основу, за свідченнями сучасників, формували козаки різного походження. Втім, серед його загонів часто перебували також черкеси, ногайці і навіть татари, а сам князь діяв у союзі з Москвою, яка також виділила війська для походів на південь[1].

Дослідниця доводить велику військову активність Вишневецького, або, за турецькими документами, «Димитраша», в 1559-1560 рр., яка знайшла відображення в звітах османської канцелярії. За перебільшеними оцінками султанських шпигунів, йому вдалося зібрати 70-тисячне військо, з яким він складав велику загрозу для багатого міста Азак (Азов) та Криму, куди він здійснював напади й раніше. Втім, на думку Лемерс'є-Келькеже, небезпека з боку Вишневецького-«Димитраша» дійсно була неабиякою, бо майже вся величезна Османська імперія перейшла в рух, готуючись до контрзаходів проти нього[2]. Однак до 1560 р. відноситься розрив Вишневецького з царем, і князь знову повертається під польсько-литовську владу, облишивши свої грандіозні завойовниці проекти.

Обставини останнього молдавського походу полководця та його загибелі французька дослідниця у турецьких документосховищах виявити не змогла. В той же час, на її думку, Вишневецький окреслив молдавський вектор козацької політики, який знайшов незабаром своє відображення в діяльності наступних лідерів козацтва Свірговського та Підкови[3].

Загалом Вишневецького жінка-історик розглядає як професійного військового найманця-авантюриста. Саме тому невипадково в підзаголовку даної роботи вона назвала його «кондотьєром». Роль цього воєначальника у створенні запорозького козацтва Лемерс'є-Келькеже вважає перебільшеною й поділяє позицію Голобуцького, що «у військах Вишневецького запорожців не було або ж їх було обмаль»[4].

Цікаво, що в своїй статті про Вишневецького Лемерс'є-Келькеже позначила ще одну цікаву проблему: ідентифікація етнічної та державної приналежності козаків турецькими сучасниками. Вона відмічає, що доволі легко визначити під поняттям – *Leh Kazaklari* – польських, тобто українських

[1] Ibid. – P. 273-274.
[2] Ibid. – P. 273-278.
[3] Ibid. – P. 278.
[4] Ibid. – P. 279.

козаків, а під терміном – *Moskof Kazaklari* – козаків донських. Проте у більшості випадків йдеться про *Rus Kazaklari*, тобто руських козаків, котрих можна рахувати як запорожцями, так і донцями. Ще частіше козаків турецькі автори просто іменують *Kufar* – «невірні»[1].

Згадана щойно розвідка французької дослідниці була перекладена й опублікована російською[2].

В іншій роботі Лемерс'є-Келькеже припускала, що поняття *Leh Kazaklari* і *Rus Kazaklari*, відповідно, можуть означати козаків на польській службі (реєстрових) і запорожців[3].

Між іншим, опрацювавши турецькі архіви другої половини XVI – початку XVII ст., дослідниця відмічає великий масив справ, пов'язаних з військовою активністю козаків. Так, за її даними, з 249 справ, присвячених Московії, 105 стосувалися діяльності козацтва, з яких 24 – донського, а 81 – українського[4]. Це доводить, якою серйозною проблемою для султанського уряду стали на той час козаки. Серед цих документів, наприклад, накази дивану беям Акермана, Джанкермана (нинішній Очаків) та Бендер і воєводам Молдавії, Валахії та Трансільванії про відсіч запорожцям в 1560-1570-х рр., послання з цього приводу польському королю та кримському хану. Під 1583-м роком знаходяться накази молдавському господарю організувати відбиття нападу запорожців під проводом Самуїла Зборовського. Дуже багато тут і наказів начальникам приморських фортець у зв'язку з козацькими походами 1586-1588 рр., а також рейдом запорожців 1589-го року на Очаків і Гезлев[5]. Авторка називає також конкретне місцезнаходження цих важливих історичних джерел з історії українського козацтва.

Ще одним важливим масивом документів, опрацьованим Лемерс'є-Келькеже, що безпосередньо пов'язані з історією України XVI-XVIII ст., є акти, які стосуються Кримського ханства, зокрема, міжнародні угоди, звіти його володарів про здійсненні походи на польські та московські землі, тобто здебільшого терени сучасної України. Так, дуже багато матеріалів торкаються татарських походів на Волинь у 1567 і 1577 рр., а також на Поділля в 1588 р.[6] Відмітимо, що ця жінка-тюрколог стала авторкою низки статтей з історії Кримського ханства[7].

---

[1] Ibid. – P. 278-279.

[2] *Лемерсье-Келькеже Ш.* Литовский кондотьер XVI в. – князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов…

[3] *Lemercier-Quelquejay Ch*. Une source inédite pour l'histoire de la Russie au XVIe siècle // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1967. – T. 8. - № 2. – P. 339.

[4] Ibid. – P. 337.

[5] Ibid.

[6] Ibid. – P. 342-343.

[7] *Lemercier-Quelquejay Ch., Bennigsen A*. La Moscovie, l'Empire ottoman et la crise successorale de 1577-1588 dans le khanat de Crimée // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1973. – T. 14. - № 4. – P. 453-487; *Lemercier-Quelquejay Ch., Bennigsen A*. Le khanat de Crimée au début du XVIe siècle : de la tradition mongole à la suzeraineté ottomane // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1972. – T. 13. - № 3. – P. 321-337; *Lemercier-Quelquejay Ch*. Les expéditions de Devlet Girây contre Moscou en 1571 et 1572: d'après les documents des Archives ottomanes // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1972. – T. 13. - № 4. – P. 555-559; *Lemercier-Quelquejay Ch*. Les khanats de Kazan et de Crimée face à la Moscovie en 1521:

У роботі «Взаємини між Оттоманською Портою та запорозькими козаками в середині XVII ст.» жінка-історик фактично досліджує дипломатію Хмельницького по відношенню до Туреччини. Лемерс'є-Келькеже наголошує, що справжні козацькі послання турецькому султану були повною протилежністю поширеному уявленню про зухвалість і гумор запорожців, поширеному мистецькими творами, зокрема, віршами Аполлінера[1]. У своїх дипломатичних взаєминах з султанським урядом козаки завжди проявляли тактовність і повагу. Дослідниця на конкретних фактах висвітлює майстерні політичні інтриги гетьмана, котрий, спекулюючи можливістю переходу України в турецьке підданство, намагався отримати якнайбільший зиск для козацької держави, котру хотів перетворити на самостійну. Так, після поразки під Берестечком Хмельницький в листі до Стамбула применшував наслідки цієї битви, а уклавши договір 1654-го року з царем, приховував його зміст від султана, якому продовжував клястися у вірності[2]. Тож протурецька орієнтація гетьманів другої половини XVII ст., в тому числі і його сина, на думку авторки, була багато в чому визначена самим Хмельницьким[3].

Між іншим, Лемерс'є-Келькеже опублікувала французький переклад «Акту про підкорення, переданого послом гетьмана воїнів Сарикамишу його імператорській та наймилостивішій величності», підписаного Хмельницьким (1653), що мав засвідчити прийняття козаками турецької протекції[4]. Цей цікавий документ був виявлений дослідницею в архівах палацового музею Топкапі.

Серед українознавчого доробку Лемерс'є-Келькеже, на наш погляд, доречно згадати і її розвідку «Прутська кампанія Петра Великого» (1966), де, висвітлюючи події з точки зору турецької сторони, вона побіжно відзначає активну роль Орлика в османсько-російському протистоянні[5].

Ще одним французьким тюркологом, який у своїх дослідженнях торкається історії українського козацтва, є Жиль Венстен (нар. 1945). Великий інтерес має його ґрунтовна розвідка «Кримські татари та друге обрання Станіслава Лещинського», вміщена у «Кає дю монд рюс е сов'єтік» (1970)[6]. Венстен став одним з перших серед французьких істориків, хто намагався на матеріалах архівів Франції та Туреччини, вивчити роль і діяльність батька та сина Орликів у 1730-х рр., а також плани Версаля щодо використання козаків у своїй міжнародній політиці в цей період. Між іншим, дослідником були використані реляції та листи самого Григора Орлика.

---

d'après un document inédit des Archives du Musée du Palais de Topkapi // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1971. – T. 12. - № 4. – P. 480-490.

[1] *Lemercier-Quelquejay Ch.* Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques Zaporogues au milieu du XVIIe siècle… – P. 453-454.

[2] Ibid. – P. 456-459.

[3] Ibid. – P. 459.

[4] Ibid. – P. 459-461.

[5] *Lemercier-Quelquejay Ch.* La campagne de Pierre le Grand sur le Prut // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1966. – T. 7. - № 7-2. – P. 221-233.

[6] *Veinstein G.* Les Tatars de Crimée et la seconde élection de Stanislas Leszczynski… – P. 24-92.

Активним провідником інтересів Франції в чорноморському регіоні був тодішній посол у Константинополі Луї-Совер де Вільньов, діяльність якого Венстен детально висвітлює. Зокрема, історик на матеріалах французьких архівів розкриває участь цього посла в організації секретних місій Григора Орлика до кримського хана Каплан-Гірея в 1732-1734 рр., коли гетьманич діяв під прибраними іменами, такими як де ла Мотт і Хаг[1].

Історик засвідчує, що, за планами версальських стратегів, навеснівлітку 1733 р. мав відбутися спільний похід татар і запорожців на Україну, що мало б посприяти сходженню на престол Лещинського[2]. Втім, цей похід не відбувся, а в 1734 р. запорожці повернулися під владу Росії, що викликало велике розчарування у французького уряду[3]. В той же час Венстен зазначає, що гетьман Орлик, збираючись іти в Україну та спираючись на французьку субсидію, все-таки зміг в 1734 р. зібрати козацьке військо, яке розташовувалося в околицях Кишинева, проте воно виявилося малобоєздатним і активної участі у подальших подіях не брало[4].

У розвідці «Прелюдія козацької проблеми у відповідності до реєстрів про османські збитки в 1545-1555 рр.» (1989)[5] Венстен торкається військової діяльності козаків у середині XVI ст. Західний історик підкреслює, з якою скрупульозністю османські чиновники обраховували збитки, завдані Порті цими «невірними». Так, в звітах турецьких урядовців у подробицях відбивалася кількість вбитих, поранених, забраних у полон (з приблизною оцінкою вартості викупу), втрачене майно й окремо уведене поголів'я коней[6].

У своїй роботі французький історик наводить дані про напади козаків 20 вересня 1545 р. та 1 серпня 1549 р. на Джанкерман (Очаків) і збитки завдані ними. Говорячи про козацький напад 1545-го року, керівником якого називають Бернарда Претвича, Венстен зазначає, спираючись на повідомлення турецьких сучасників: «Ім'я Претвича поставлено тут, як і в попередні роки, але його роль не була ні визначальною, ні виключною… За нашим припущеням, чотири ватажки козаків (цей термін не фігурує в оригіналі) керували цим нападом: Яцько та Манило з Брацлава і Карп і Андрашко з Черкас. Вони були на чолі «невірних» (припускаємо: козаків)»[7]. Як зауважує дослідник, ім'я Претвича згадується й у листі Сулеймана I до короля Сигізмунда I від квітня 1547 р., де повідомляється про «шістьох купців, котрі поскаржилися Порті, що були пограбовані в місці, яке називається Сугаклі (*Suhaqlï*), на шляху від Акермана до Кефе (Кафа-Феодосія), збройним загоном Бернарда Претвича (*Bernard Pretwicz*)»[8], а в останню декаду рамазану (14-23 жовтня 1548 р.) 70-80 «невірних» на чолі з Претвичем

[1] Ibid. – P. 48-50.
[2] Ibid. – P. 56.
[3] Ibid. – P. 79-80.
[4] Ibid. – P. 85-86.
[5] *Veinstein G.* Prélude au problème cosaque à travers les registres de dommages ottomans des années 1545-1555 // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1989. – T. 30. - № 3-4. – P. 329-362.
[6] Ibid. – P. 331.
[7] Ibid. – P. 339.
[8] Ibid. – P. 331.

здійснили напад на купців на Дністрі неподалік Акермана[1]. В 1549 р. турецька сторона повідомляє про насильницькі дії «пана Претвича» (*pan Presvit*) на Тилігулі, де його людьми було захоплено багато худоби на пасовиськах[2]. Така діяльність (чи самодіяльність) Претвича викликала занепокоєння при польському дворі, незацікавленому у провокуванні війни з Туреччиною, й спричинила розслідування прикордонних інцидентів королівським урядом.

Багато уваги Венстен приділяє й Дмитру Вишневецькому, який в 1550-х рр. здійснив кілька походів на татарські й турецькі володіння, що було задокументовано тодішніми османськими урядовцями. Історик зауважує, що у вересні 1556 р. Сулейман I скаржився королю Сигізмунду II Августу, що Вишневецький напав на Джанкерман 4 липня 1556 р. У султанському листі йшлося, що «він [Вишневецький – Є. Л.] збройно з'явився перед фортецею Джанкерман у супроводі шестиста добре озброєних вершників. Одні прибули сюди землею, інші по Дніпру на 18 чайках. Потім відбувся бій з солдатами фортеці»[3]. Набіги людей «князя Димитраша» стали також причиною скарг Сулеймана I на адресу Сигізмунда II Августа[4].

Втім, як відмічає Венстен, Претвич і Вишневецький були далеко не єдиними, хто відзначився у подібних інцидентах. Великі збройні загони, замішані у прикордонних сутичках, за словами західного дослідника, мали «гетьман Микола Сенявський і його сини Ярош і Микола, князь Богуш Корецький, що став старостою брацлавським», князь Федір Сангушко[5]. Саме така діяльність, на думку Венстена, значною мірою сприяла консолідації розрізнених козацьких загонів і формуванню потужного осередку козацтва на Запоріжжі, який продовжив ведення форсованого наступу на турецькі й татарські володіння.

Важливою особливістю тюркознавчих студій Венстена стало те, що дослідник подає інформацію про кількісний і якісний характер збитків, котрих зазнала турецька сторона під час цих нападів. У тексті даної статті подано кілька зведених таблиць про збитки. Водночас історик акцентує той факт, що напади козаків не відзначалися кривавістю. Так, під час бойових дій під Джанкерманом кількість загиблих, згідно турецьким звітам, була наступною: 1545 р. – 5 осіб, 1549 р. – 16, 1556 р. – 12. Такою ж незначною була й кількість поранених[6]. Значно більшим було число захоплених «невірними» полонених. Наприклад, в 1545 р. нападники забрали з собою 62 особи, з яких 30 чоловіків, 12 жінок, 5 дівчат, 13 юнаків і 2 невільники. А в 1549 р. ними було уведено 92 особи, з яких 68 чоловіків, 1 жінка, 2 дівчат і 23 невільники[7]. Цікаво, що для порівняння Венстен наводить число бранців, захоплених приблизно в ті ж роки на українських землях в ході щоріч-

[1] Ibid. – P. 350.
[2] Ibid. – P. 346-347.
[3] Ibid. – P. 335, 341.
[4] Ibid. – P. 347.
[5] Ibid. – P. 340.
[6] Ibid. – P. 342.
[7] Ibid.

них набігів: 1539 – 230 особи, 1540 – 46, 1541 – 221, 1542 – 58, 1543 – 65[1]. Це свідчить про те, що в захопленні невільників татари проявляли більшу активність і зацікавленість, ніж козаки.

Доречно також згадати, що Венстен став автором низки публікацій з історії Кримського ханства, надрукованих переважно в «Кає дю монд рюс е сов'єтік». Серед його робіт згадаємо такі «Єзуїтські місіонери та французькі агенти в Криму на початку XVIII ст.» (1969)[2], «Повстання татарських мурз проти хана в 1724-1725 рр.» (1971)[3], «Продовження чи зміна урбаністичного пейзажу? Кафа генуезька й османська» (1980)[4], «Османські купці в Польсько-Литовській державі та Московії в правління Сулеймана I Пишного» (1994)[5], «Османська присутність на півдні Криму та в Азовському морі в першій половині XVI ст.» (1979)[6], «Фіскальне управління та податкова система в провінції Бендери-Акерман (1570)» (1981)[7]. Зауважимо, що співавтором двох останніх з перелічених праць Венстена став румунський історик, натуралізований у Франції, Міхея Беріндей (нар. 1948), який писав французькою мовою й також звертався до вивчення історії українського козацтва. Зокрема, в 1972 р. в «Кає дю монд рюс е сов'єтік» була опублікована його стаття «"Козацька проблема" в другій половині XVI ст.»[8].

Османісти Лемерс'є-Келькеже та Венстен були одними з небагатьох дослідників, які безпосередньо у своїх студіях торкалися питань історії України XVI-XVIII ст. Завдяки їхній науковій діяльності було виявлено цілу низку важливих документів з історії козацтва, що зберігаються в турецьких архівах. Однак звернення до української минувшини в творчому доробку цих істориків було здійснене все-таки в контексті вивчення переважно Османської імперії й знаходилося на периферії їхніх наукових зацікавлень.

Згадаємо також, що історії України козацької доби у своїх студіях в контексті дослідження минулого Речі Посполитої торкався польський історик-емігрант у Франції Ян-Станіслав Мичинський (1922-2010). Зокрема, у 1970-х рр. він став автором цікавої франкомовної розвідки «Владислав IV Ваза та козаки: поразка двох останніх спроб королівського мілітаризму в Польщі». На жаль, дана праця не була опублікована й залишається лише в

---

[1] Ibid.

[2] *Veinstein G*. Missionnaires jésuites et agents français en Crimée au début du XVIIIe siècle // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1969. – T. 10. - № 3-4. – P. 414-458.

[3] *Veinstein G*. La révolte des mirza tatars contre le khan, 1724-1725 // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1971. – T. 12. - № 3. – P. 327-338.

[4] *Balard M., Veinstein G*. Continuité ou changement d'un paysage urbain? Caffa génoise et ottomane // Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 11e congrès. – Lyon, 1980. – P. 79-131.

[5] *Veinstein G*. Marchands ottomans en Pologne-Lituanie et en Moscovie sous le règne de Soliman le Magnifique // Cahiers du monde russe. – 1994. – T. 35. - № 4. – P. 713-738.

[6] *Berindei M., Veinstein G*. La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVIe siècle // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1979. – T. 20. - № 3-4. – P. 389-465.

[7] *Berindei M., Veinstein G*. Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570 // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1981. – T. 22. - № 2-3. – P. 251-328.

[8] *Berindei M*. Le problème des «Cosaques» dans la seconde moitié du XVIe siècle // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1972. – T. 13. - № 3. – P. 338-367.

машинописі, що зберігається в бібліотеці Лілльського університету імені Жоржа Лефебра[1].

Мабуть, єдиним сучасним французом, котрий впродовж багатьох років серйозно займається безпосереднім вивченням саме історії України й результати наукових студій якого викладено в багатьох розвідках, є Даніель Бовуа. В нашій державі його знають головним чином за перекладеною українською дослідницькою трилогією, присвяченою висвітленню еволюції польського шляхетського стану на Правобережжі в соціальному, економічному, політичному та культурному плані від кінця XVIII-го до початку XX-го ст.[2]

У своїх наукових студіях Бовуа детально вивчив наявну історіографію даного питання, а також уважно ознайомився з матеріалами українських, польських, російських і литовських документосховищ. Хоча в цілому поле дослідницьких зацікавлень цього історика в хронологічному відношенні лежить за межами козацької доби, подекуди він торкається і власне питань історії України козацького періоду. Тут можна згадати велику статтю Бовуа, присвячену розгляду журналу Пилипа Орлика, який дослідник вважає яскравою репрезентацією української ідеї в Європі. Дана розвідка майже одразу була перекладена й опублікована українською мовою. Між іншим, Бовуа зазначає, що цей журнал має більше значення для історії України, ніж гучно розрекламована конституція Орлика, «перша в світі конституція», галасливу популяризаторську кампанію навколо якої історик називає проявом національної мегаломанії[3].

Також, розглядаючи в рамках своєї дослідницької теми еволюцію українсько-польського земельного та соціального конфлікту на Правобережжі, науковець часто звертається до часів існування Речі Посполитої. Так, він відзначає «покозачення» православної дрібної шляхти в XVII ст. і наголошує той факт, що та активно відстоювала свої майнові, культурні та релігійні права проти зазіхань на них з боку магнатів. «Найбільш символічним прикладом розбрату дрібної та великої шляхти» Бовуа називає конфлікт між Хмельницьким і Конецьпольським[4]. Він також підкреслює доволі інтенсивний процес чисельного зростання дрібної шляхти на Правобережній Україні в XVII-XVIII ст., а також загострення в цей час соціального

---

[1] *Mycinski J.* Ladislas IV & les Cosaques: l'échec des deux dernières tentative du militarism royal en Pologne: Dans 2 tomes. – [Lille3-IRHIS Bibliothèque Georges Lefèbre], Dactylogramme. – S. l., s. a. – 475 p.

[2] *Beauvois D.* Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine: 1793-1830…; *Beauvois D.* Le Noble, le serf, et le révizor: la noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831-1863). – P.: Éditions des archives contemporaines, 1985. – 366 p.; *Beauvois D.* La bataille de la terre en Ukraine. 1863-1914. Les Polonais et les conflits socio-ethniques. – Lille: Presses universitaires de Lille, 1993. – 346 p.; *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. ...; *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом і українськими масами (1836-1863) / Переклад з французької Зої Борисюк. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863-1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах / Переклад з французької Зої Борисюк. – К.: Критика, 1998. – 334 с.

[3] *Beauvois D.* Le journal de Philippe Orlyk: du mirage de l'exile au mythe identitaire ukrainien… – P. 148; *Бовуа Д.* «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу… – С. 322.

[4] *Beauvois D.* Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine… – P. 34; *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні… – С. 46.

конфлікту, що тривав до кінця існування Російської імперії, внаслідок якого дрібна шляхта опинилася заручницею між магнатерією й українськими селянськими масами[1].

Головним завданням своїх історичних студій Бовуа бачив «запропонувати зразок того, якою може бути історія, не позначена націоцентризмом – така, що передусім намагається досягти якнайточнішого пізнання, не претендуючи на абсолютну істину». Ці слова в якості кредо науковця винесено на задню обкладинку українського видання його праці «Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830». В одному зі своїх недавніх інтерв'ю Бовуа конкретизував своє бачення історичної науки та ролі історика наступним чином: «Сьогодні ми знаємо, що після усіляких конструкцій і реконструкцій історичної правди не існує, що є тільки часткова, тимчасова, соціальна і т. под. правда, але саме безустанна конфронтація між цими правдами і псевдоправдами допомагає людині створити своє власне світобачення. Вивчення історії з цілковитим усвідомленням її крихкості є особливо важливим для молоді. Історія, як і філософія, – це найбільш необхідний предмет для формування свідомих, тверезо мислячих громадян. Добре зрозуміла історія не повинна нав'язувати жодних схем чи усталених візій, тобто на відміну від прихильників «історичної політики» повинна сумніватися, навчати сумніватися, тренувати розум. Історія – це не вірування. Тільки міфи вимагають вірування і породжують фанатизм. Комунізм, теократичні чи націоналістичні режими не зносять духу аналітизму»[2].

Між іншим, в цьому ж інтерв'ю Бовуа зауважив, що великий вплив на суспільно-політичну думку в Україні XVII-XVIII ст. спричинили ідеї польського сарматизму, які знайшли віддзеркалення, приміром, в знаменитій конституції Пилипа Орлика[3].

Аналізуючи українознавчий доробок Даніеля Бовуа стосовно періоду Речі Посполитої, варто згадати також науковий збірник «Межі старої Польщі: Україна-Литва-Білорусія. XVI-XX ст.», виданий у Ліллі в 1988 р. і редактором якого він є. Щоправда, матеріали цього франкомовного збірника представлені головним чином працями сучасних польських істориків, таких як Людвіка Шлєнкова, Пшемислава Матушевська, Владислав Динак, Станіслав Маковський, Лешек Кук та ін.[4] В 1997 р. Бовуа разом з Омеляном Пріцаком брав участь у підготовці до друку французького перекладу «Короткої історії України» Андреаса Каппелера[5]. Серед більш сучасних робіт до-

[1] *Beauvois D*. Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine… – P. 34-35; *Бовуа Д*. Російська влада і польська шляхта в Україні… – С. 46-47.

[2] *Бовуа Д*. Я йду своєю стежиною, далеко від торованих доріг // Електронний ресурс: http://historians.in.ua/index.php/intervyu/153-daniel-bovua-ya-idu-svoieiu-stezhynoiu-daleko-vid-torovanykh-dorih 28/04/2012.

[3] Там само.

[4] *Les confins de l'ancienne Pologne*. Ukraine-Lituanie-Biélorussie. XVI-XX siècles / Daniel Beauvois (éd.). Préface de Czeslaw Milosz. – Lille: Presses universitaires de Lille, 1988. – 284 p.

[5] *Kappeler A*. Petite histoire de l'Ukraine / Traduit de l'allemand par Guy Imart, avec une préface de Daniel Beauvois et une introduction par Omeljan Pritsak. – P.: Institut d'Études slaves, 1997. – 224 p.

слідника згадаємо історико-філософське есе Бовуа «Короткі роздуми про українську ідентичність» (2000), де науковець торкається питань становлення національної самосвідомості українців[1].

В плані вивчення останнього питання відзначимо також роботу «Політичні міфи та ідентичність в пострадянській Україні: складне минуле та відвоювання сенсу» (2003), автором якої став Домінік де Жюрьєв[2]. В даній розвідці розглядається, зокрема, екстраполяція так званого «козацького міфу» в українській національній свідомості та його роль в становленні українського державотворення XX ст. Автор зазначає, що «козацький міф став також одним з фундаментальних міфів для українських націоналістів», коли доба Гетьманщини розглядається як своєрідний «золотий вік» української державності[3]. Де Жюрьєв зауважує, що «міф про козаків є центральним міфом сучасної політичної міфології» й усіляко пропагується в культурі та мистецтві[4]. Між іншим, як він слушно відмічає, апеляція до козацької слави звучить і в одному з державних атрибутів незалежної України – гімні («і покажем, що ми браття козацького роду»). А, отже, всі українці проголошуються нащадками козаків[5]. З позицій козацької державності в теперішній Україні розглядається й діяльність видатних українських гетьманів – Хмельницького та Мазепи, котрі прагнули утвердження Гетьманщини як окремої автономної держави. Де Жюрьєв акцентує увагу на протилежності трактувань в цьому випадку діяльності цих гетьманів росіянами, котрі в переважній більшості переконані завдяки російській і радянській ідеологічній пропаганді, що Хмельницький волів «возз'єднати» Україну з Росією, й це відповідало віковічним прагненням українського народу, а зрадник-Мазепа намагався зруйнувати цей союз[6]. Втім, міфологізація козацького минулого в Україні, на думку дослідника, почалася задовго до проголошення тут незалежності. В цьому плані велику роль відіграли українські культурні, наукові й освітні діячі, які поширювали ідеалізоване уявлення про козацтво як виключно позитивний національний феномен[7].

Важливо підкреслити, що в XX ст. між французькими дослідниками минулого України та їхніми українськими колегами встановилася доволі тісна співпраця. Багато згаданих французьких істориків і літературознавців стали членами та учасниками різних українських наукових, культурних і просвітницьких установ і товариств. Найвідомішим серед них у Франції є, звичайно, Наукове товариство імені Шевченка з осередком у Сарселі. Серед

---

[1] *Beauvois D.* Brèves réflexions sur l'identité ukrainienne // L'Ukraine, nouvel acteur du jeu international / Sous la direction de Anne de Tinguy. – Bruxelles: Bruylant; P.: L. G. D. J., 2000. – P. 55-78.

[2] *Juriew D. de*. Mythes politique et identité en Ukraine post-soviétique: passé composé et reconquête du sens / Préface de Guy Lanoue. – P.: Harmattan, 2003. – 218 p.

[3] Ibid. – P. 137.

[4] Ibid. – P. 138.

[5] Ibid. – P. 138-139.

[6] Ibid. – P. 144.

[7] Ibid. – P. 139-143.

поважних членів НТШ можемо згадати імена Андре Мазона, Жоржа Люсіяні, Марі Шерер, Даніеля Бовуа, Мішеля Кадо, Алена Безансона та ін.[1]

З розпадом СРСР і проголошенням незалежності України в 1991 р. у Франції посилилася цікавість до минулого нашої держави. Втім, незважаючи на значні власні напрацювання в галузі української історії, французьке суспільство залишалося й залишається зараз малообізнаним з історією найбільшої (окрім Росії) країною Європи. Коли в 1991 р. виник різкий попит на українознавчу продукцію, на який стрімко відреагували французькі видавництва, одним з найкращих і «найсучасніших»загальних викладів української історії виявилася праця колишнього нацистського колаборанта Бенуа-Мешена, опублікована за півстоліття до того. Цю книгу, як вже зазначалося, було перевидано з невеличким доповненням під назвою «Україна: фантом Європи»[2].

Щоправда, згодом з'явилися новітні оглядові нариси про Україну, автори яких мимохідь зачіпали й козацьке минуле. Тут можна згадати таких дослідників як Олів'є де Ларуссіль з його розвідкою «Україна», виданою в серії «Чи знаю я?» в 1998 р. й перевиданою в 2002 р.[3], Ален Балала з книгою «Про Україну. Короткий геополітичний, історичний і релігійний нарис», опублікованою в 2006 р.[4], Жан-Луї Андре з працею «Пристрасті за Україною. Одна країна між двох світів» (2009)[5]. Як і абсолютна більшість французьких видань, ці твори побачили світ у Парижі. Варто зауважити, що останні дві книги були опубліковані вже після Помаранчевої революції й під її безпосереднім враженням. Як відомо, ця подія привернула до себе світову, й у першу чергу європейську, увагу. На обкладинці «Пристрастей за Україною» Андре можна побачити портрети Віктора Ющенка та Юлії Тимошенко, а кожна глава в його книзі завершується зображенням малого державного герба України.

В творах всіх трьох щойно згаданих авторів минуле України розглядається з сучасних позицій, всі вони посилаються головним чином на доробок українських колег, а козацька доба займає в їхньому історичному викладі надзвичайно важливе місце як етапне явище українського державотворення. Якщо у де Ларуссіля бачимо переважно стислий сухий фактаж, то праця письменника-есеїста та документаліста Андре є живими роздумами про минуле, теперішнє та майбутнє України. Останній написав свій твір під враженням візиту до нашої країни. Переказуючи події минулого, Андре не завжди точний в деталях. Так, згадуючи про донос Іскри та Кочубея на Мазепу, він зазначає, що вони були обезголовлені «після повернення на Січ»[6]. В той же час автор підкреслює відсутність в України єдиної націона-

[1] *Жуковський А.* Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. – Львів-Париж: НТШ, 2000. – 138 с. – С. 89-95.
[2] *Benoist-Méchin J.* L'Ukraine: le fantôme de l'Europe…
[3] *Laroussilhe O. de*. L'Ukraine. – P.: Presses Universitaires de France, 1998. – 127 p.; Réédition. – P.: Presses Universitaires de France, 2002. – 127 p.
[4] *Balalas A.* De l'Ukraine. Petit précis géopolitique, historique, et religieux…
[5] *André J.-L.* La Passion de l'Ukraine. Un pays entre deux mondes…
[6] Ibid. – P. 108.

льної історії. Він зауважує, наприклад, що, якщо одна частина українського суспільства сприймає 1654-й рік як «національну катастрофу», то для іншої він став роком «визволення та возз'єднання двох братніх народів»[1]. А ось порівнюючи «українського Кромвеля» Хмельницького та прославленого європейським мистецтвом Мазепу, Андре пише: «Хмельницький, щоб вивільнитися від поляків, кинувся в обійми російського царя. Мазепа за шістдесят років потому даремно намагався пройти тим же шляхом тільки в протилежному сенсі, намагаючись притулитися до Європи…

Хто герой? Хто зрадник ? Ці дві фігури, які є дзеркальним відображенням одне одного, залишаються навдивовиж актуальними»[2].

Окремо зупинимося на творі, автором якого став Балала (нар. 1937). Саме тут якнайяскравіше відбився вплив української історичної думки, подекуди з її недоведеними та навіть помилковими судженнями. Так, наприклад, як доведений факт автор згадує передачу Анною Ярославною реймському собору слов'янської Біблії, на якій згодом присягали всі французькі королі[3]. Говорячи про історичні зв'язки Франції з Україною, Балала зазначає, що «в 1645 р. козаки під проводом Богдана Хмельницького воювали на боці французького короля під Дюнкерком»[4]. Це питання поки що залишається дискусійним. Також як на автентичний документ Балала посилається на контроверсійний «Вивід прав України», текст якого й досі є однією з нерозкритих таємниць Борщака[5]. Навряд чи можна пристати й до лінгвістичної тези французького автора про те, що «польські прізвища, які закінчуються на «ський», «инський», «ин», мають білоруське чи українське походження»[6].

Автор неодноразово підкреслює, як українська нація боролася за своє визволення спочатку з-під польського, а потім з-під російського ярма й, подібно до фенікса, відроджувалася з попелу.

Значною є у Балала й українізація місцевих назв та імен. Вони переважно подаються в нього у складному для французів первісному українському звучанні, а не в російському чи офранцуженому, як прийнято у більшості авторів: *Kyiv* (Київ), *Lviv* (Львів), *Halytchyna* (Галичина), *Khortytsja* (Хортиця), *la Sitch* (Січ), *Dmytro Vychnyvetskyi Bajda* (Дмитро Вишневецький-Байда), *Petro Sahaïdatchnyi* (Петро Сагайдачний), *Bohdan Chmelnitskyi* (Богдан Хмельницький), *Pylyp Orlyk* (Пилип Орлик), *Nicolas Hohol* (Микола Гоголь), *Mykhaïlo Hrouchevskyi* (Михайло Грушевський).

Цікавим є й оформлення книги. Її обкладинку виконано в барвах українського державного прапору. В біографічному повідомленні про автора на задній обкладинці підкреслено, що його зацікавлення Україною в дитинстві почалося саме з інтересу до запорозького козацтва.

---

[1] Ibid. – P. 106.
[2] Ibid. – P. 109.
[3] *Balalas A*. De l'Ukraine. Petit précis géopolitique, historique, et religieux… – P. 15.
[4] Ibid.
[5] Ibid. – P. 54.
[6] Ibid. – P. 46.

Ще однією цікавою, на наш погляд, узагальнюючою розвідкою є праця Алена Рюзе «Українці та румуни (IX-XX ст.): карпато-понтійське суперництво» (1999)[1]. Її автор, відомий дослідник історії Молдови та Румунії, головну увагу зосередив на аналізі україно-румунських історичних взаємин. Рюзе підкреслює велику подібність історичної долі обох великих східноєвропейських країн – України та Румунії (в історичному розгляді до останньої він, по суті, відносить і Молдавію) – та взаємовпливи між ними.

Що ж стосується вивчення конкретних питань історії України XVI-XVIII ст., зокрема, пов'язаних з діяльністю козацтва, то тут доробок власне французів виглядає більш ніж скромним. В XX ст. ця тематика досліджень стала полем діяльності головним чином французьких українців. Якщо в першій половині минулого століття в їхніх публікаціях переважали в основному ознайомчі оглядові нариси української історії, то в подальшому зростає ступінь науковості і з'являється цілий ряд змістовних оригінальних франкомовних або ж перекладних досліджень.

6. 6. Внесок українських діаспорних істориків і науковців з Великої України в розвиток вивчення минулого України козацької доби у Франції в другій половині XX – на початку XXI ст.

З другої половини XX ст. головним осередком української діаспорної науки у Франції стає осередок НТШ у передмісті Парижа Сарселі. Цей період характеризується відходом від наукової і публіцистичної діяльності та подальшою смертю таких місцевих корифеїв українознавства ще з початків XX ст. як Шульгин і Борщак. Втім, на перше місце в НТШ висуваються нові талановиті дослідники. Серед них у першу чергу треба назвати Аркадія Іларіоновича Жуковського (нар. 1922), одного з нинішніх старожилів місцевої української діаспорної історіографії. Впродовж багатьох років він здійснював у Франції титанічну подвижницьку роботу для ознайомлення французького суспільства з минулим і сьогоденням України. З 1960 по 1987 р. Жуковський викладав курс історії України в *INALCO*.

Хоча козацький період історії України не був головним в сфері наукових інтересів Жуковського, варто відзначити, що одна з перших його франкомовних наукових розвідок, опублікована в 1973 р., стосувалася саме українсько-молдавських культурних взаємин XVII ст.[2] Вочевидь, на обрання такої теми дослідження не в останню чергу вплинуло те, що сам історик був уродженцем Чернівців і до своєї еміграції внаслідок Другої світової війни жив на Буковині. В контексті козацької тематики можна також зга-

[1] *Ruzé A*. Ukrainiens et Roumains (IXe-XXe siècle): Rivalités carpatho-pontiques. – P.: L'Harmattan, 1999. – 304 p.

[2] *Joukovsky A.* Relations culturelles entre l'Ukraine et la Moldavie au XVIIe siècle // Revue des études slaves. – 1973. – T. 49 (VIIe Congrès international des slavistes). – Fascicule 1-4. – P. 217-230.

дати статтю Жуковського «Мазепа та Франція Людовіка XIV», надруковану в журналі «*Échanges*» («Ешанж» – «Обміни») в 1982 р.[1]

Відмітимо, що часопис «Ешанж» був органом Франко-Українського товариства і публікував переважно матеріали, присвячені взаєминам між двома країнами. Серед статтей, вміщених тут, подекуди друкувалися розвідки, присвячені козацькій добі. Наприклад, роботи нинішньої директорки Української бібліотеки імені Симона Петлюри Ярослави Йосипишин «Українські козаки й турецька облога Відня»[2] та «Юрій Кульчицький і віденська кава»[3]. Варто наголосити, що цей заклад впродовж багатьох років залишається головним осередком українського життя в Парижі. Між іншим, саме на сторінках «Ешанж» почали друкуватися перші наукові та публіцистичні праці одного з кращих сучасних французьких дослідників козацької доби в Україні Ярослава Лебединського (нар. 1960)[4].

Повертаючись до Жуковського, відзначимо, що ним було також видано кілька ознайомчих франкомовних українознавчих праць. Насамперед згадаємо його узагальнюючу «Історію України від витоків до сьогодення», видану в 1993 р. і перевидану в 2005 р., «Короткий нарис історії України» (1997), а також нарис «Франція та Україна», написаний у співавторстві з Анатолієм Максимовичем Зленком (тодішнім послом України у Франції) й опублікований в 1998 р.[5]

Завдяки зусиллям Жуковського в 1997 р. була видана найкраща у франкомовному світі публікація, присвячена найвідомішому українському історику «Михайло Грушевський. Його життя та творчість». Книга, видана на честь 130-річчя з дня його народження (воно припало на 1996-й рік), складається з п'яти розділів, кожен з яких торкається окремих аспектів життя та діяльності науковця. І розділ, присвячений аналізу біографії та наукової діяльності Грушевського, складається з трьох розвідок про нього, написаних Жуковським: «Михайло Грушевський. Його життя та творчість», «Історична схема Михайла Грушевського», «Михайло Грушевський і Франція». Наступні чотири розділи є зібранням матеріалів про Грушевського або творів його самого, виданих французькою. У II розділі «Французи про Михайла Грушевського», вміщено вітальні телеграми на честь 60-річчя науковця (1926) та некролог (1934). III і IV розділи («Праці історичні та історико-літературні Михайла Грушевського» та «Політичні статті Михайла Грушевського») наводять десять франкомовних творів самого Грушевського. І нарешті V розділ містить докладну бібліографію наукових праць Гру-

[1] *Joukovsky A*. Mazepa et la France de Louis XIV // Échanges. – P., 1982. - № 48. – P. 65–67.
[2] *Josypyszyn J*. Les Cosaque d'Ukraine et le siège de Vienne par les Turcs // Échanges. – P., 1984. - № 56. – P. 15-29.
[3] *Josypyszyn J*. Jurij Kultchytsky et le café viennois // Échanges. – P., 1984. - № 56. – P. 29-31.
[4] *Lebedynsky Y*. L'Ukraine est en Europe // Échanges. – P., 1984. - № 56. – P. 7-11; *Lebedynsky Y*. Ethnogénèse des Ukrainiens // Échanges. – P., 1986. - № 62. – P. 1-52.
[5] *Joukovsky A*. Histoire de l'Ukraine des origines à aujourd'hui. – Paris: Dauphin, 1993. – 324 p.; (rééd. 2005); *Joukovsky A*. Abrégé de l'histoire de l'Ukraine. – Paris: La société d'imprimerie periodiques et d'éditions, 1997. – 62 p.; *Joukovsky A., Zlenko A*. La France et l'Ukraine – Paris: Dauphin, 1998 – 84 p.

шевського та історичних розвідок про нього[1]. Дана публікація є одним з найважливіших доробків грушевськознавства у Франції.

До козацької тематики звертався ще один відомий діаспорний історик у Франції, сфера наукових досліджень якого в цілому пов'язана з XX ст. Мова йде про наукового та громадського діяча Володимира Косика (нар. 1924). В 1974 р. він написав невеличку й маловідому розвідку «Політика Туреччини стосовно України в 1711-1714 рр.», з якою автору цих рядків пощастило ознайомитися в машинописі в Українській бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі[2]. В 1993 р. Косик опублікував науково-популярний історичний нарис «Україна та українці»[3].

А ось роботи іншого дослідника Івана Вергуна майже виключно пов'язані з діяльністю козацтва. Останній відзначився тим, що одним з небагатьох серйозно зайнявся вивченням проблеми участі українських козаків у Тридцятирічній війні на боці Франції в 1645-1646 рр. під проводом Хмельницького, зокрема, й у бойових діях під Дюнкерком. Український варіант його статті «Чи козаки Хмельницького брали участь в облозі Дюнкерку в 1646 році?» був опублікований спочатку в лондонському журналі «Визвольний шлях» (1980), а згодом з нагоди 350-річчя початку Хмельниччини й окремим виданням[4]. Мабуть, не останню роль у виборі цієї теми Вергуном відіграло те, що у Франції він мешкає саме у Дюнкерку й більшість його творів було надруковано саме тут. Щоправда, практично всі вони мали невеличкий обсяг, виходили обмеженими, а подекуди й одиничними накладами, й тому не мають широкої відомості. Хоча автор деякі з них публікував у місцевій пресі. Серед франкомовних розвідок Вергуна згадаємо праці «Запоріжжя» (2001)[5], «Україна, описана французами» (2001)[6], «Україна, країна козацька» (2002)[7]. В 2003 р. з нагоди наближення 350-ї річниці Переяславської ради Вергун опублікував розвідку «Переяславський договір (1654) та його наслідки для України»[8]. Втім, останні роботи є не стільки науковими, скільки популярними й спрямовані на поширення та пропаганду козацької історії України.

Серед франкомовних козакознавчих нарисів, що походили від закордонних українців і друкувалися фактично в одиничних екземплярах, так би мовити, «для домашнього вжитку», можна згадати роботу Миколи Ковальського «Запорозькі козаки» (1986), виконану на друкарській машинці. Цей

---

[1] *Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre*...
[2] *Kosyk W*. La politique de la Turquie à l'égard de l'Ukraine. 1711-1714. – 1974. – Dactylo. – 42 p. – Українська бібліотека імені Симона Петлюри.
[3] *Kosyk W*. L'Ukraine et les Ukrainiens. – P.: Publications de l'Est Européen, 1993. – 174 p.
[4] *Verhun J*. Les Cosaques d'Ukraine ont-ils pris part au siège de Dunkerque en 1646?.. – P. 93-117; *Вергун І*. Чи козаки Хмельницького брали участь в облозі Дюнкерку в 1646 році?..
[5] *Verhun J*. Zaporijjia. – Dunkerque, 2001. – 12 p.
[6] *Verhun J*. L'Ukraine décrite par des Français. – Dunkerque, 2001. – 150 p.
[7] *Verhun J*. L'Ukraine, pays des Cosaques. – Dunkerque: L'Est Europeen, 2002. – 55 p.
[8] *Verhun J*. Le traité de Pereyaslav (1654) et ses conséquences pour l'Ukraine. – Dunkerque, 2003. – 32 p.; *Вергун І*. Переяславський договір (1654) та його наслідки для України. – Дюнкерк, 2003. – 34 с.

примірник нами був виявлений в Українській бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі[1].

Українська діаспора у Франції завжди з великою увагою ставилася до вшанування важливих історичних річниць своєї далекої батьківщини. Вже відзначалося, що з'являлися публікації присвячені до 300-річниці Переяславської ради (Шульгин, 1954; Вергун, 2003), 350-річчя початку Хмельниччини (Вергун, 1998). Українська греко-католицька церква в Західній Європі на ознаку 350-річчя Берестейської унії (1946), яка в СРСР ознаменувалася силовим знищенням цієї церкви, виступила з протестом проти цього насильства. Було перекладено французькою та видано у бельгійському Монсі працю Дамаскина Поповича «Католицька церква в Західній Україні». У цьому нарисі розглядалася історія української церкви й, зокрема, становлення унії[2].

В 2009 р. з нагоди наближення 300-річчя виходу «Конституції» Пилипа Орлика французький журналіст Володимир Гаврилюк (нар. 1921) опублікував у Парижі франкомовний нарис «Українська конституція 1710-го року», на обкладинці якого було позначено «Перша конституція в Європі»[3]. А в ювілейному для цієї події 2010 р. побачила світ книга з майже аналогічною назвою, підготовлена до друку Лебединським[4].

За сприяння української наукової громади у Франції в 1985 і 2002 рр. перевидано таке важливе першоджерело з історії України середини XVII ст. як «Опис України» Боплана[5].

З українських кіл у Франції протягом всього XX ст. не припиняли виходити окремі узагальнюючі нариси української історії. Так, брошура «Україна в минулому й теперішньому часі» (1970) просякнута ідеологією віковічної боротьби України за своє визволення, починаючи від часів козацтва й завершуючи дисидентами з Радянської України сьогодення[6].

Найкращим знавцем історії України XVI-XVIII ст. і діяльності українського козацтва серед сучасних французьких науковців, безумовно, є Ярослав Лебединський. Вихід «Опису України» Боплана в 2002 р. був підготовлений до друку саме ним. Народжений у Парижі, як вияснив автор цих рядків, цей історик ще в дитинстві визнав свою українську ідентичність і навіть обрав у якості імені для своїх українознавчих розвідок саме ім'я Ярослав Лебединський замість французького, отриманого ним при народженні. Тож, гадаємо, не буде помилкою віднести цього дослідника до української діаспорної історіографії. Серед творів Лебединського пряме відношення до

[1] *Kovalsky N*. Les Cosaques Zaporogues. 22 septembre 1986. – Dactylo. – 35 p. – Українська бібліотека імені Симона Петлюри.
[2] *Popowycz D*. L'Eglise Catholique en Ukraine Occidentale. Traduit de l'ukrainien par H. Collet. – Mons: Service de presse catholique Ukrainienne en Europe Occidentale, s.a. (1949?). – 47 p.
[3] *Hawryluk V*. Constitution ukrainienne 1710. – P.: Beaurepaire-Pôle SaA, 2009. – 191 p.
[4] *Lebedynsky I*. La «Constitution» Ukrainienne de 1710: La pensée politique des élites Cosaques d'Ukraine. – P.: L'Harmattan, 2010. – 111 p.
[5] *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie / Introduction de Christian Nicaise. – Rouen: L'Instant perpétuel, 1985. – /12/+112 p.; *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukranie. – 2002.
[6] *L'Ukraine dans le passé et dans le present*. – P., 1970. – 23 p.

теми нашого розгляду мають праці «Козацька та кавказька зброя, а також традиційна зброя Східної Європи» (1990)[1], «Історія козаків» (1995)[2], «Козаки: войовниче товариство між вольностями та потугами. Україна. 1490-1790» (2004)[3], «Україна: історія в запитаннях» (2008)[4]. Завдяки науковій творчості цього історика французьке суспільство має змогу отримувати чітку та детальну інформацію про Україну козацької доби та про саме козацтво взагалі. Топоніміка, понятійна та іменна складова його праць є суто українськими. Зауважимо, що книги Лебединського, як правило, багато ілюстровані, що дає гарну нагоду унаочнити викладений ним історичний матеріал. Володіючи українською та російською мовами, Лебединський має змогу доносити до французької інтелектуальної громадськості новітні досягнення сучасної української історіографії. В його розвідці «Козаки: войовниче товариство між вольностями та потугами. Україна. 1490-1790» бачимо, наприклад, в списку бібліографії посилання на роботи таких відомих дослідників козацтва як Олена Михайлівна Апанович, Віктор Анатолійович Брехуненко, Юрій Андрійович Мицик, Сергій Миколайович Плохій, Іван Сергійович Стороженко. Лебединського треба визнати також найкращим популяризатором історії козацької України в сучасній Франції.

Серед найвідоміших французьких істориків українського козацтва та минулого нашої країни в XVII-XVIII ст. слід визнати Ірину Дмитришин, ученицю Бовуа, авторку найкращого дослідження, присвяченого життю та діяльності Григора Орлика, написаного переважно за матеріалами французьких архівів[5]. Робота Дмитришин не лише висвітлює діяльність гетьманича в Європі, але й дозволяє краще усвідомити політику Франції стосовно України в XVIII ст. Дане дослідження було написане жінкою-істориком на основі власної докторської дисертації на тему «Українська карта у французькій закордонній політичній грі Людовіка XV: Орлики та козацька нація»[6].

Доречно зауважити, що Лебединський і Дмитришин є колегами по роботі в *INALCO*, а також співпрацюють із видавництвом «*Harmattan*» («Арматтан») з публікації книг з українознавчої тематики, що виходять в серії «Українська присутність». Саме в даній серії побачили світ перевидання «Опису України» Боплана (2002), «Богдана Хмельницького» Меріме (2007) та «Марусі» Етцеля-Сталя і Марко Вовчок (2008). Остання публікація була підготовлена до друку саме Іриною Дмитришин. В цьому ж видавництві була опублікована й «Конституція» Пилипа Орлика (2010).

Твори Лебединського «Україна: історія в запитаннях» та Дмитришин про Григора Орлика також були опубліковані в цій серії видавництвом «Ар-

---

[1] *Lebedynsky I*. Les armes cosaques et caucasiennes et les armes traditionnelles d'Europe Orientale. – P.: Editions du Portail, 1990. – 136 p.
[2] *Lebedynsky I*. Histoire des Cosaques. – P.: Terre Noire, 1995. – 270 p.
[3] *Lebedynsky I*. Les Cosaques: Une société guerrière entre libertés et pouvoires. Ukraine. 1490-1790. – P.: Errance, 2004. – 251 p.
[4] *Lebedynsky I*. Ukraine: Une histoire en questions. – P.: L'Harmattan, 2008. – 272 p.
[5] *Dmytrychyn I*. Grégoire Orlyk…
[6] *Lebedynsky I*. Les Cosaques: Une société guerrière entre libertés et pouvoires. Ukraine. 1490-1790… – P. 2.

маттан». В 2003 р. у французькому перекладі Дмитришин та Лебединського тут було також опубліковано твір відомого українського письменника й есеїста Миколи Юрійовича Рябчука «Від Малоросії до України»[1].

Українські історики у Франції не припиняють друкуватися в місцевій науковій періодиці. Наприклад, можна згадати Лорана Татаренка з його розвідкою «Народження Берестейської унії: римська курія та поворот 1595 р.», опублікованою в «Кає дю монд рюс»[2].

Велике значення у розвитку французьких історичних досліджень про Україну мають спільні франко-українські колоквіуми, що проводилися в другій половині XX ст. за активної участі французьких та українських діаспорних діячів. Одним з перших проявів такої українознавчої співпраці стало проведення у лютому 1955 р. в католицькому університеті бельгійського міста Левен «Тижня українських студій», наслідком якого стала публікація брошури «Україна в рамках сходу Європи» (1957)[3]. Нагадаємо, що вихід цього збірника, який містив матеріали про історичну окремішність України від Росії та про придушення національних прав українців в Росії та Радянському Союзі, співпав з початком десталінізації та відносної лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР. Між іншим, тут вміщено одну з останніх робіт Олександра Шульгина «Україна крізь віки (між Сходом і Заходом)»[4]. Українська складова збірника представлена також працями філософа та культуролога Івана Мірчука (1891-1961), філософа, психолога та соціолога Олександра Кульчицького (1895-1980), правника Романа Якемчука (нар. 1925) та ін.

18 січня 1973 р. в паризькому Інституті слов'янських студій за підтримки його керівника Роже Порталя відбувся франко-український колоквіум, присвячений 250-й річниці з дня народження Григорія Сковороди[5]. У роботі цього наукового зібрання взяли участь П'єр Паскаль, Аркадій Жуковський, Олександр Кульчицький, Кирило Митрович, Володимир Янів (1908-1991). Даний колоквіум з нагоди ювілею Сковороди являє собою майже унікальне явище у французькому науковому житті, коли розгляд історії України XVIII ст. практично ніяк не перетинається з діяльністю козацтва.

Відмітимо, що Паскаль, який головував на цих зборах, у своїй доповіді «Сковорода, життя мандрівного мудреця» звернув увагу на основні

---

[1] *Riabtchouk M*. De la «Petite-Russie» à l'Ukraine. Traduit de l'ukrainien par Iryna Dmytrychyn et Iaroslav Lebedynsky. Préface d'Alain Besançon de l'Institut. – P.: L'Harmattan, 2003. – 207 p.; *Рябчук М*. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націє творення. – К: «Критика», 2000. – 303 с.

[2] *Tatarenko L*. La naissance de l'union de Brest: la curie romaine et le tournant de l'année 1595 // Cahiers du monde russe. – 2005. – T. 46. - № 1-2. – Janvier-juin. – P. 345-354.

[3] *L'Ukraine dans le cadre de l'est européen*. – Louvain: Éditions Nauwelaerts; P.: Béatrice-Nauwelaerts, 1957. – 205 p.

[4] *Choulguine A*. L'Ukraine à travers les siècles (entre l'Est et l'Ouest) // L'Ukraine dans le cadre de l'est européen… – P. 39-60.

[5] *Skovoroda philosophe ukrainien*. Préface de Pierre Pascal, professeur honoraire à la Sorbonne. Colloque tenu le 18 janvier 1973 à l'Institut d'Études Slaves de Paris à l'occasion du 250e anniversaire de la naissance de Skovoroda (1722-1972). – P.: Institut d'Études Slaves, 1976. – 121 p.

штрихи біографії видатного українського мислителя[1]. Доповідь Жуковського була присвячена історичній ролі Києво-Могилянської академії у культурному, науковому та просвітницькому житті тогочасного українського суспільства та впливу цієї альма-матер на становлення Сковороди як філософа[2]. Митрович і Кульчицький головний акцент зробили на власне аналізі його філософських поглядів[3]. Підсумкова доповідь Янова стосувалася історичного значення мислителя. Між іншим, у ній він відмітив майже цілковиту невідомість цього оригінального українського філософа у Франції[4]. Підсумком цього наукового колоквіуму став вихід у 1976 р. збірника матеріалів про Сковороду, який став першою і на даний час єдиною книгою у Франції присвяченою його життю та діяльності.

Ще однією постаттю, котра мала пряме відношення до козацької доби в Україні, проте не була пов'язана безпосередньо з козацьким станом, і яка викликала увагу французьких науковців став Петро Могила. 5 листопада 1996 р. у французькій столиці відбувся франко-український колоквіум з нагоди 400-річчя з дня народження цього відомого релігійного та культурно-просвітнього діяча[5]. До проведення цього наукового зібрання активно долучився й уряд незалежної України. В якості співорганізаторів цього наукового заходу виступили ЮНЕСКО (цю установу представляла Мадлен Гобей, директор відділу мистецтва і культурної діяльності ЮНЕСКО), НТШ і посольство України у Франції.

Особливо слід відзначити важливу роль у проведенні цього колоквіуму та підготовці й опублікуванню його матеріалів тодішнього Надзвичайного та Повноважного Посла України у Французькій республіці, відомого сходознавця Юрія Миколайовича Кочубея, який разом із Жуковським став упорядником збірника матеріалів про митрополита-просвітника. Доволі потужним виглядає й представництво на цьому заході науковців з Великої України. Крім Кочубея, котрий виступив з франкомовною доповіддю «Життя та твори митрополита Петра Могили»[6], тут бачимо імена істориків Івана Федоровича Кураса, Петра Петровича Толочка, а також патріарха Української Православної Церкви Київського Патріархату Філарета (Денисенка).

З французького боку зі своїми доповідями на цьому заході виступили серед інших наукові та релігійні діячі. Так, виступ Жана-П'єра Арріньйона з

---

[1] *Pascal P*. Skovoroda, la vie d'un sage itinérant (1722-1794) // Skovoroda philosophe ukrainien… – P. 7-16.

[2] *Joukovsky A*. L'Académie de Kiev – lieu de formation de Skovoroda // Skovoroda philosophe ukrainien… – P. 17-31.

[3] *Mytrowytch K*. Elements platoniciens de la philosophie de Skovoroda // Skovoroda philosophe ukrainien… – P. 33-53; *Koultchytskyi A*. Skovoroda – philosophe de la connaissance de soi-même et précurseur du personnalisme // Skovoroda philosophe ukrainien… – P. 55-110.

[4] *Janiw W*. Importance historique de Skovoroda // Skovoroda philosophe ukrainien… – P. 111-118.

[5] *Pierre Mohyla*. Actes du Colloque consacré au 4ème Centenaire de sa naissance (Siège de l'UNESCO, le 5 novembre 1996). Textes réunis et présentés par Jurij Kochubej et Arkady Joukovsky = Петро Могила. Акти колоквіуму, присвяченого 400-річчю від дня народження (ЮНЕСКО, Париж, 5 листопада 1996 р.). Упорядкували Юрій Кочубей та Аркадій Жуковський. – Paris (Париж): Aux editions du Dauphin, 1997. – VIII+94 p.

[6] *Kochubej J*. La vie et les oeuvres du Métropolite Pierre Mohyla // Pierre Mohyla… – P. 23-29.

університету Пуатьє був присвячений збереженню та реставрації київської архітектурної спадщини в добу Петра Могили[1]. Домініканець-отець Бернар Дюпюї (нар. 1925), керівник теологічного центру «*ISTINA*» («ІСТИНА»), виступив з доповіддю на тему «Погляди Петра Могили стосовно релігійної єдності»[2]. Треба зауважити, що Дюпюї досліджував історію унійних процесів в Україні у XVI-XVII ст. і в 1990 р. опублікував історико-теологічну розвідку щодо Берестейської унії[3].

Звичайно ж, певною мірою представником французької сторони можна назвати й Аркадія Жуковського, доповідь якого носила назву «Петро Могила, фундатор Київського колегіуму (академії) та реформатор освітньої галузі в Україні»[4].

Оскільки збірник мав вже яскраво виражений характер двосторонньої співпраці, частину матеріалів, між іншим, виступи патріарха Філарета, Кураса та Толочка подано в ньому українською мовою.

Важливе місце серед двосторонніх наукових заходів посідає П'ятий міжнародний франко-український колоквіум «Козаки України», що відбувся 6-8 червня 1991 р. у Сорбонні. Саме тоді після зникнення «залізної завіси», що відділяла українську наукову громадськість від світу, в останній рік існування Радянського Союзу в роботі цього поважного наукового зібрання вперше змогла взяти участь група істориків з Великої України. Зі своїми доповідями у царині козакознавства виступили такі знані вітчизняні дослідники та культурні діячі як Олена Апанович, Павло Сохань, Ганна Швидько, Віктор Брехуненко, Микола Жулинський, Володимир Ленченко, Юрій Кочубей, Віктор Коптілов, Михайлина Коцюбинська, Сергій Кілессо, Олександр Федорук, Григорій Логвин, Григорій Панич, Тарас Філенко, Ніна Герасимова-Персидська. Українську діаспорну науку представляли Аркадій Жуковський, Еміль Крюба, Георгій Грабович, Теодор Мацьків, Ольга Вітошинська, Ольга Камель-Мадзюкова. Серед західних науковців, що взяли участь у роботі колоквіуму, можна згадати Мішеля Кадо, Жиля Венстена, Удо Жермана, Марії Деляпер'єр (нар. 1941), Жерара Абенсура (нар. 1933), Франсуа Делябріоля (1926). Історики та літературознавці обговорили широкий спектр питань, що стосувалися минулого українського козацтва. Наслідком роботи колоквіуму став вихід у світ у Парижі переважно франкомовного збірника (кілька статтей були англомовними) наукових матеріалів у 1995 р., який знайшов свого читача серед французької аудиторії, зацікавленої козацькою тематикою[5].

---

[1] *Arrignon J.-P*. Sauvegarde et restauration de l'héritage architectural de Kyïv sous le règne de Pierre Mohyla (1632-1647) // Pierre Mohyla… – P. 71-76.

[2] *Dupuy B*. Les vues de Pierre Mohyla sur l'unité religieuse // Pierre Mohyla… – P. 42-50.

[3] *Dupuy B*. Recherches sur l'Union de Brest. – P.: Centre d'Études Istina, 1990. – 72 p.

[4] *Joukovsky A*. Pierre Mohyla, fondateur du Collège (Académie) de Kyïv et réformateur de l'enseignement en Ukraine // Pierre Mohyla… – P. 51-60.

[5] *Les cosaques de l'Ukraine*. Rôle historique: représentations littéraires et artistiques. Actes du 5e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présentés par Michel Cadot et Émile Kruba. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – 295 p.

Як можна побачити з переліку учасників колоквіуму, українське представництво стало не тільки найбільш чисельним на ньому, але й визначальним. Напевно, доречно буде відзначити, що в опублікованих матеріалах роботи історичної секції даних наукових засідань поміж імен Соханя[1], Мацьківа[2], Ленченка[3], Швидько[4], Апанович[5] і Брехуненка[6] можна побачити ім'я лише одного француза – Венстена, котрий зробив доповідь на тему «Османська імперія та початки козацької проблеми (1545-1555)»[7]. Щоправда, дана доповідь в цілому повторювала положення вже опублікованої ним статті «Прелюдія козацької проблеми у відповідності до реєстрів про османські збитки в 1545-1555 рр.».

Отже, в цій компанії українських істориків-козакознавців Венстен виявився єдиним французом, якщо, звичайно, не рахувати таким Жуковського, розвідка якого, вміщена тут, мала назву «Французькі джерельні публікації з приводу українських козаків від Боплана до Меріме»[8].

З проголошенням незалежності України та розпадом СРСР українські історики отримали широкі можливості для наукового обміну з зарубіжними країнами та представлення свого доробку в іноземній фаховій періодиці. До цього публікації науковців з Радянської України в зарубіжних виданнях, тим більше з капіталістичних країн, були рідкісним виключенням. Серед тих, кому вдалося пробитися зі своїми розвідками за «залізну завісу», необхідно згадати Ярослава Дашкевича, котрий опублікував в паризькому вірменістичному журналі «*Revue des Études Arméniennes*» («Ревю дез Етюд Арменьєн» – «Огляд вірменських студій») низку історичних статтей. Деякі з них торкалися життя вірменської громади в Україні в XVI-XVIII ст.[9]

---

[1] *Sohan' P*. Les problèmes de collecte et de publication du patrimoine historique de la cosaquerie ukrainienne // Les cosaques de l'Ukraine… – P. 17-24.

[2] *Mackiw T*. The Cossack-Polish peace treaty of 1649 in Pierre Chevalier's «Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne» Paris, 1663 // Les cosaques de l'Ukraine… – P. 43-50.

[3] *Lenčenko V*. La Sič zaporogue, capital cosaque du XVIe au XVIIIe siècle // Les cosaques de l'Ukraine… – P. 51-59.

[4] *Švyd'ko H*. L'otaman Kost' Hordijenko, chef de la Sič des Zaporogues // Les cosaques de l'Ukraine… – P. 61-66.

[5] *Apanovyč O*. L'activité historique constructive de la cosaquerie ukrainienne // Les cosaques de l'Ukraine… – P. 67-74.

[6] *Brexunenko V*. Les relations entre la cosaquerie ukrainienne et celle du Don aux XVIe et XVIIe siècles // Les cosaques de l'Ukraine… – P. 75-83.

[7] *Veinstein G*. L'Empire ottoman et les prémices du problème cosaque (1545-1555) // Les cosaques de l'Ukraine… – P. 35-41.

[8] *Joukovsky A*. Les publications-sources françaises au sujet des Cosaques ukrainiens, de Beauplan à Merimée // Les cosaques de l'Ukraine… – P. 25-34.

[9] *Dachkévytch I*. Sur la question des relations arméno-ukrainiennes au XVIIe siècle // Revue des Études Arméniennes. Nouvelles série. – P., 1967. – T. 4. – P. 261-296; *Dachkévytch I*. L'établissement des Arméniens en Ukraine pendant les XIe-XVIIe siècles // Revue des Études Arméniennes. Nouvelles série. – P., 1968. – T. 5. – P. 329-367; *Dachkévytch I*. L'imprimerie arménienne à Lvov (Ukraine) au XVII-e siècle // Revue des Études Arméniennes. Nouvelles série. – P., 1969. – T. 6. – P. 355-371; *Dachkévytch I*. Matériaux pour l'histoire des colonies arméniennes en Ukraine, se trouvant dans les bibliothèques de Cracovie et de Wroclaw // Revue des Études Arméniennes. Nouvelles série. – P., 1970. – T. 7. – P. 451-472; *Dachkévytch I*. Les historiens arméniens en Ukraine au XVIIIe siècle // Revue des Études Arméniennes. Nouvelles série. – P., 1972. – T. 9. – P. 385-424; *Dachkévytch I*. Les

Одним з поважних французьких часописів, який нині регулярно друкує матеріали з українознавчої тематики, є «Кає дю монд рюс». Треба підкреслити, що до редколегії цього журналу входять такі відомі науковці як Ален Безансон, Елен Каррер д'Анкосс, Марк Ферро, Шанталь Лемерс'є-Келькеже, Жорж Ніва, Жиль Венстен та ін.

Про увагу цього наукового періодичного видання до України свідчить, наприклад, той факт, що в 1995 р. цілий його том (Т. 36. – № 4) було присвячено нашій державі. На сторінках даного випуску було вміщено розвідки таких культурних і наукових діячів України, Росії та Польщі як Мирослав Володимирович Попович, Вадим Леонтійович Скуратівський, Костянтин Борисович Сігов, Олександр Миколайович Архангельський, Володимир Михайлович Каденко, Віктор Вікторович Коптілов, Ігор Іванович Виноградов, Адам Міхнік, Леонід Кушелевич Фінберг. Єдиний француз, стаття якого була також опублікована в даному номері «Кає дю монд рюс», був історик-славіст Жорж Ніва (нар. 1935), котрий виступив у якості редактора цього випуску[1]. Щоправда, здебільшого тематика матеріалів щодо України, надрукованих тут, стосувалася історії XIX-XX ст.

Серед праць українських дослідників, опублікованих в «Кає дю монд рюс», найбільше історії України XVI-XVIII ст. торкаються роботи Олени Володимирівни Русиної щодо російсько-литовських взаємин у XIV-XVI ст. (2005)[2], Іллі Володимировича Зайцева стосовно протурецької політики Петра Дорошенка (2009)[3], Андрія Васильовича Блануци про шляхетський земельний ринок у Волинському воєводстві в XVI ст. (2009)[4].

Безпосереднє відношення до історії козацької України має також російськомовна стаття єврейського історика Веніаміна Лукіна щодо єврейських громад Поділля в XVII-XVIII ст. (2000)[5].

Цікавість французького суспільства до такого історичного явища як українське козацтво залишається постійною й визначає перспективи подальших козацьких досліджень у Франції. На жаль, прикрим симптомом для нашої держави є достатньо пасивна розробка українознавчої тематики власне французькими істориками. Впродовж останнього століття основними дослідниками вітчизняного минулого у Франції залишаються переважно саме тамтешні українці.

---

marchandises arméniennes en Ukraine, Pologne et Lituanie au XVIIe siècle // Revue des Études Arméniennes. Nouvelles série. – P., 1981. – T. 15. – P. 341-354.

[1] *Cahiers du monde russe*. – 1995. – T. 36. - № 4. – Octobre-décembre (L'Ukraine ancienne et nouvelle: Réflexions sur le passé culturel et le présent politique de l'Ukraine). – P. 385-516.

[2] *Rusina E.* La similitude du disemblable. La Russie et la grande-principauté de Lituanie XIVe – milieu du XVIe siècle // Cahiers du monde russe. – 2005. – T. 46. - № 1-2. – Janvier-juin. – P. 39-50.

[3] *Zajcev I. V.* La politique turque de Petro Dorošenko: documents du fonds de Wojciech Bobowski à la BNF // Cahiers du monde russe. – 2009. – T. 50. - № 2-3. – Avril-septembre (Eastern Europe, 1650-1730. Crises, conflicts, and new starts). – P. 511-532.

[4] *Blanuca A. V.* Le marché foncier de la noblesse dans le district de Łuck de la voïvodie de Volhynie 1566-1599 (d'après les registres des tribunaux territoriaux et châtelains) // Cahiers du monde russe. – 2009. – T. 50. - № 2-3. – Avril-septembre (Eastern Europe, 1650-1730. Crises, conflicts, and new starts). – P. 287-299.

[5] *Лукин В.* Неопалимая купина. Еврейские общины Подолии: столетие после Хмельнитчины // Cahiers du monde russe. – 2000. – T. 41. - № 4. – Octobre-décembre. – P. 451-494.

Хмельницький, щоб вивільнитися від поляків, кинувся в обійми російського царя. Мазепа за шістдесят років потому даремно намагався пройти тим же шляхом тільки в протилежному сенсі, намагаючись притулитися до Європи…

Хто герой? Хто зрадник ? Ці дві фігури, які є дзеркальним відображенням одне одного, залишаються навдивовиж актуальними.

Жан-Луї Андре «Пристрасті за Україною. Одна країна між двох світів»[1], 2009 р.

Висновки

Середньовічна Україна-Русь завжди знаходилася в межах відомої західним європейцям ойкумени, хоча й на її окраїні. Епізодичні контакти, що відбувалися між Францією й нашою країною до Нового часу, не дозволяли французьким інтелектуалам скласти більш-менш точне уявлення про українські терени. Як правило, основним джерелом інформації про нашу Батьківщину для них слугували звістки нечастих тоді мандрівників або ж повідомлення німецьких і польських авторів. Власне, насамперед від поляків походили відомості про діяльність козаків і їхніх перших ватажків, таких як Остафій Дашкевич, Бернард Претвич і Предслав Лянцкоронський, відображені, зокрема, у Віженера. В історичному відношенні до XVI ст. про Русь-Україну на заході було відомо те, що ця країна, охрещена за грецьким зразком, мала колись окремих володарів, була самостійною, але зруйнована під час монголо-татарської навали потрапила згодом під владу польських королів та литовських князів і постійно зазнавала грабіжницьких нападів з боку кримців, котрі постійно забирали її людей у рабство. Окремі французькі інтелектуали, ознайомлені з середньовічними хроніками, знали, що в XI ст. саме звідси походила їхня королева Анна, дружина Генріха I і матір Філіппа I.

У відповідності до тогочасного світогляду, в баченні освіченими французами України тісно переплiталися правда та вигадка. Таке фантастичне сприйняття реальності знайшло своє яскраве відбиття на сторінках космографічних нарисів XVI-XVII ст. Ці твори сповнені елементів казковості та надзвичайності. Згідно їхньому викладу, Україна – надзвичайно багатий в природному відношенні край, більшою частиною якого з XIV ст. фактично володіє Польща і який межує на півночі з Московією, а на півдні – з Кримським ханством. У Ле Лабурера читаємо, що ліси тут сповнені дичиною, а річки – рибою. Падаючі гілки перетворюються за два роки на камінь. Бджоли виробляють

[1] *André J.-L.* La Passion de l'Ukraine. Un pays entre deux mondes… – P. 109.

стільки меду, що відкладають його просто на землю. Трава на напрочуд жирному чорноземі за три дні виростає в зріст людини. Тут в степах водиться дивовижна рослина-тварина – зоофіт, інакше «татарський овен» або «баранець-трава». Зовсім юні дівчата в цій країні залюбки віддаються іноземцям, як це бачимо, наприклад, у Герберштейна і Теве, а окремі померлі люди перетворюються на упирів, як свідчив де Нуає. Східніше, за словами Бельфоре, живуть племена «пожирателів бліх»-птирофагів. А ще далі на схід, згідно Біблії, починаються володіння народів Гог і Магог. Населення українських земель найчастіше іменувалося тоді русами чи рутенами, хоча не менш часто, наслідуючи античну традицію, західні автори називали його скіфами, сарматами, роксоланами. Втім, подібні повідомлення майже повністю зникли в XVII ст. під тиском раціоналізму.

Активне пізнання світу, що припало на добу Великих географічних відкриттів, прискорення обміну інформацією внаслідок військових дій, розвитку шляхів сполучень і поширенню освіти та друкованих видань, а також пожвавлення східного вектору політики Французького королівства у XVI ст. сприяли кращому ознайомленню тамтешнього наукового загалу з землями України. Створюються французькі дипломатичні представництва у Туреччині і Польщі, між Францією і цими країнами встановлюється тісний політичний і економічний зв'язок. Саме та обставина, що терени нашої країни, де тоді пишним цвітом розквітнув феномен козацтва, слугували в XVI-XVIII ст. ареною інтересів таких великих держав як Польща, згодом Річ Посполита, Московське царство, згодом Російська імперія, та Оттоманська Порта, а значною мірою також Австрія та Швеція, зумовлювали посилену цікавість французького уряду до України. Потужний потік французьких найманців, що виник внаслідок релігійних війн другої половини XVI ст. й одним з напрямів спрямувань мав українські землі, став ще одним важливим фактором зростання інтересу французького суспільства до цієї території. Найвідомішим серед таких людей, безумовно, є Боплан. В окремих випадках французи потрапляють навіть до лав козацтва, про що зауважував тоді Оришовський.

З кінця XVI ст. французькі автори, що пишуть про Україну, не обмежуються лише переказом свідчень німецьких або польських колег, а активно використовують свідчення очевидців і матеріали преси, котра саме тоді народжувалася. Інформація набуває все більш достовірного характеру. На цей момент українське козацтво вже перетворилося на вагомий військовий і політичний чинник, який мав великий вплив на міжнародну діяльність країн, сусідніх з Україною. Тепер французькі автори, говорячи про нашу Батьківщину в контексті розгляду Польщі, Туреччини чи Московії, відмічають, головним чином, діяльність козаків.

Серед основних подій української історії, що знайшли відображення в творах французьких авторів кінця XVI – початку XVII ст., можна згадати походи козаків на Туреччину, Крим і Молдавію, козацько-селянські повстання, діяльність відомих козацьких очільників, або, за тогочасною французькою термінологією, «генералів» Івана Свірговського, Богдана Ружинського, Івана

Підкови, Семерія Наливайка, насадження в Україні унії з Ватиканом і утиски православної церкви тощо. Власне кажучи, саме з цього часу в лексиконі західних європейців формується нове поняття – «козацька нація».

В перші десятиліття XVII ст. козаки під проводом Петра Сагайдачного та його наступників брали активну участь у війнах Речі Посполитої з турками і московитами, про що писали тоді д'Обіньє, де Ту, Маржере, Баре, Курменен, Бодьє та ін. Військова міць українського козацтва настільки зросла, що його загони охоче намагалися залучити до своїх військ європейські монархи, в тому числі й французькі королі, про що йдеться, приміром, в повідомленнях Шевальє і Терлона. Така потужна й малокерована збройна сила почала лякати польський уряд, який з кінця XVI ст. намагався протидіяти зростанню чисельності та впливу козацтва.

Це протистояння чітко відображено в першому історичному нарисі про козаків, що належить перу Ле Лабурера. Тут чи не вперше можна побачити симпатії та співчуття французького автора до пригніченої «козацької нації», котра бореться за свої права та релігію, які нещадно знищуються польською шляхтою. Яскравим прикладом такої боротьби стало повстання під проводом Павлюка, про яке писав Ле Лабурер. Недоліком його праці стало те, що її автор не мав безпосереднього знайомства з «країною козаків», а основну інформацію про неї запозичував переважно з польських джерел. Однак твір Ле Лабурера, що побачив світ у 1647 р. і містив поспішний висновок дослідника про майже цілковите знищення козацтва в Речі Посполитій як потужної збройної сили, вже за рік виявився застарілим.

Вибух великої «козацько-польської війни», яка відразу привернула до себе увагу всіх західних урядів і несла в собі перспективи грандіозних геополітичних змін на сході Європи, зумовив посилення цікавості французького суспільства до «країни козаків», яка набувала тепер державних ознак, і її лідера – Богдана Хмельницького. Власне кажучи, саме з цього моменту в свідомості французів починає укорінюватися поняття «Україна», що раніше зустрічалося лише на окремих мапах, яке віднині міцно асоціювалося з козацькими володіннями й поступово витісняло такі застарілі поняття як Сарматія, Роксоланія, Чорна Русь, Південна Русь тощо.

Спалах Хмельниччини, перебіг якої детально відображався у французькій пресі й викликав значне зацікавлення цими подіями місцевого суспільства, спричинив виникнення цілої низки творів, присвячених питанням «козацько-польської війни». Найвідомішими в цьому відношенні стали «Опис України» Боплана, «Історія війни козаків проти Польщі» Шевальє та «Дійсна причина повстання козаків проти Польщі» Лінажа де Восьєнна.

Перший твір вигідно вирізнявся тим, що належав людини, яка 17 років прожила в Україні, добре вивчила цю країну та її населення й мала безпосереднє знайомство з козаками, їхнім побутом, звичаями, військовою тактикою, озброєнням і т. п. Віднині «Опис України» став головним джерелом оригінальних відомостей про козацькі землі, до якого обов'язково мусили звертатися всі французькі автори, що писали про них. Боплан своїм нарисом фактично

підводив західного читача до розуміння причин і рушійних сил Хмельниччини, розгляд якої, втім, залишився за межами його «Опису».

Функцію ознайомлення французького суспільства з конкретними фактами епохальної війни в Україні, яка докорінним чином змінила долі навколишніх держав, виконали Шевальє і Лінаж де Восьєнн, які мали змогу черпати докладну і точну інформацію зі свідчень очевидців, переважно поляків, повідомлень преси та дипломатичних реляцій. Звістки, наведені цими авторами, мають деталізований характер і добре висвітлюють хід військових дій, дипломатичні переговори, суть укладених угод. Окрім Хмельницького активними дійовими особами з українського боку на сторінках цих праць стали козацькі ватажки Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Філон Джеджалій, Іван Виговський та ін.

Народжена у вирі запеклої народної боротьби Гетьманщина, наділена засадами державності, стала геополітичною реальністю, з якою доводилося рахуватися всім європейським дворам. Інформація про Україну та козаків стає відтепер обов'язковим елементом будь-яких пізнавальних творів, присвячених Речі Посполитій або Московії.

Події періоду, який слідував за Хмельниччиною й у вітчизняній історіографії отримав назву Руїни, були зафіксовані багатьма французькими сучасниками: де ла Магделеном, де Шасполем, де ла Круа, Руссо де ла Валеттом, Божо-Далераком, де Тандом (де Отвіллем), де ла Бізардьєром та ін. Всі ці автори зверталися до проблем великої «української війни», яка вирувала, не стихаючи, з середини XVII ст., в контексті розгляду справ Туреччини або Польщі. В цих важливих для політичних інтересів Франції країнах існували постійні дипломатичні представництва, що дозволяло отримувати оперативну й точну інформацію про всі головні поточні новини. Деякі з зазначених авторів, наприклад, де ла Магделен, Божо-Далерак, де Танд, були безпосередніми свідками багатьох описаних ними фактів.

В розрізі повідомлень про Московію писали про українські справи такі дипломати й мандрівники як де ла Невілль, Авріль та ін.

Відзначаючи значний ступінь точності повідомлень цих авторів, слід зауважити, що не завжди їхні свідчення вирізняються правдивістю. Тут можна згадати про «литовське походження» Хмельницького, про яке писав де ла Бізардьєр, визнання цього гетьмана «сином мірошника», згідно твердженню Руссо де ла Валетта, і загибель цього козацького лідера в битві з поляками, як зазначав де ла Круа. Останній також згадував про загибель Юрія Хмельницького від рук запорожців Івана Сірка. Божо повідомляв про швидку смерть Петра Дорошенка після потрапляння того до московитів, хоча на момент, коли французький автор це писав, той був ще живий. А, згідно Аврілю, розгромлені московитами запорожці подалися до Сибіру, де заснували Тобольськ.

Як можна побачити, абсолютна більшість творів XVI-XVII ст., присвячених Україні, писалася не науковцями, а військовими, дипломатами, мандрівниками, місіонерами і т. д. Майже всі ці праці зводилися лише до переказу баченого, чутого, прочитаного. Однак саме матеріали, зібрані цими людь-

ми, мають високий ступінь оригінальності й заклали підвалини для здійснення власне наукового вивчення минулого нашої держави козацької доби.

Необхідно зазначити також, що на авансцену української політики кінця XVII ст. висувається Мазепа, про якого пишуть тоді ж Божо-Далерак і особисто знайомий з керманичем України де ла Невілль. Ім'я цього гетьмана, що вигідно відрізнялося від прізвища Великого Богдана своєю простотою, на початку XVIII ст. стало загальновідомим у зв'язку з карколомними перемінами, що мали місце на теренах України. Полтава стала символом зростання могутності росіян і утворення на сході Європи потужної імперії та водночас занепаду величі Швеції, ще однієї традиційної політичної союзниці Франції. Зважаючи на це, вже невдовзі після фатальних для Шведського королівства та Гетьманщини подій 1708-1709 рр. створюються історичні нариси, присвячені їм де Лімьє, Нестезюрануа, де ла Мотре, де Партене, Мовійона, Гюйо-Дефонтена, Брюзена де ла Мартін'єра, Массюе та, звичайно ж, Вольтера, терміново перекладаються французькою твори очевидців цих подій Адлерфельда, Нордберга, Штраленберга, Барділі.

Власне кажучи, саме з XVIII ст. можна виводити наукове вивчення минулого козацької України. Щоправда, як і раніше, такий розгляд вівся тоді лише крізь призму великих навколишніх держав – Польщі, Росії, Швеції та Туреччини, що залишається визначальною рисою французької історіографії й дотепер. Треба відмітити також, що, хоча в переважній більшості у XVIII ст. козацькі землі у французьких творах іменуються Україною, під впливом офіційної російської термінології все більше поширення починає набувати термін «Мала Русь», який до того використовувався вкрай рідко. Якщо до XVIII ст. під Руссю, як правило, розуміли терени нашої держави, тепер це поняття твердо закріплюється за країною, іменованою раніше як Московія.

Найбільший вплив на розвиток історичного бачення козацької України серед щойно згаданих дослідників у XVIII ст., безумовно, мали твори «короля філософів» – Вольтера. У відповідності до цілей просвітницької історіографії, які полягали не тільки в інформуванні, але й повчанні суспільства, останній підбирав факти й висвітлював їх так, щоб вони чітко вписувалися в дидактичну парадигму його викладу. Видатний просвітник співчутливо поставився до українців (до речі, одним з перших почавши використовувати це поняття), які страждали від жорстокого поводження поляків, росіян, а в 1708-1709 рр. і шведів. Йому імпонувала волелюбність українського козацтва. Втім, загалом він сприймав його за збіговисько степових варварів, яке утворилися з дивовижного перемішення поляків, росіян і татар. Теза про татарське походження козаків була тоді доволі популярною, згадаємо, що її обстоювали такі сходознавці як Бержерон і де Гінь.

Вольтер невисоко оцінював військові здібності козаків, вважаючи жменьку шведів набагато потужнішою у військовому плані силою, ніж орда «цих звірів». За його утрируваним баченням, козаки – далекі від будь-якої освіти невігласи, які живуть лише заради грабунку та вважають смішним воювати з іншою метою. Вони недисципліновані, брутальні й жорстокі, хоча

дуже люблять свою батьківщину й ладні, не задумуючись, віддати за неї життя. Саме завдяки Вольтеру значної популярності набула низка історичних кліше, пов'язаних з козацькою Україною. Наприклад, він порівнював запорожців з амазонками навпаки, вказуючи, між іншим, такі приголомшливі факти як їхній інцест зі своїми сестрами й дочками. Також, завдяки своєму авторитету, «король філософів» сприяв поширенню тези про польськість Мазепи та авантюрно-романтичного сприйняття його особистості.

Треба згадати, що Вольтер був далеко не єдиним видатним діячем французького Просвітництва, який звертався до вивчення минулого козацької України. Так, звернення до подій української історії бачимо, зокрема, у Маблі й енциклопедистів.

Французькі автори другої половини XVIII ст., такі як Кераліо, де Рюльєр, Пейссонель, де Тотт, Жубер відзначали поступове зменшення впливу козацького чиннику у військово-політичній сфері на сході Європи, згортання автономних засад України царським урядом і перетворення її на рядову російську провінцію. Багато уваги ці автори приділяли таким питанням як посилення російського впливу на українських землях, перебіг російсько-турецьких війн, повстання гайдамаків і бойові дії російських і козацьких загонів проти барських конфедератів, поділи Речі Посполитої, приєднання Криму до Росії, освоєння царським урядом нових територій.

Найбільш детально в цей час до висвітлення минулого козацької України зверталися творці узагальнюючих нарисів з російської історії: Левек, Леклерк, Шерер, Массон, які мали безпосереднє знайомство з представниками козацької старшини на російській службі й отримували від них свідчення про наші землі. Слід зауважити, що близький друг Кирила Розумовського Леклерк з його «Історією козаків двох боків Бористену» і Шерер зі своїми «Анналами Малоросії» стали фактично ретрансляторами у французькій науковій літературі історичних концепцій козацького літописання й ідей українського автономізму, поширених в середовищі старшини.

Прикметною рисою є те, що, якщо в 1760-1770-х рр. для французького суспільства пройшли майже непоміченими скасування гетьманства, ліквідація Запорозької Січі та запровадження в Україні кріпацтва на фоні інших більш актуальних для Франції справ, то напередодні та під час Великої Французької революції ці події значною мірою були актуалізовані політичним чинником. Про знищену незадовго перед цим Катериною II «країну козаків» знову заговорили, розглядаючи організацію степових воїнів, як осідок демократичних цінностей, що став однією з чергових жертв тиранії царизму.

Наполеонівська доба, зважаючи на постійні війни з «імперією царів», ще більше посилила у французькому суспільстві цікавість до козакознавчих розвідок. Найкращою й найгрунтовнішою з них стала «Історія козаків» Лезюра, яка, по суті, акумулювала в собі доробок всього французького козакознавства за XVII-XVIII ст. Втім, такий спалах інтересу до історії козацтва та колишньої «країни козаків» у Франції минув одразу із зникненням російської загрози. Симптоматично те, що наступний спалах козакознавчої цікавості

припав на роки іншого збройного франко-російського конфлікту – Кримської війни, коли поміж інших до розгляду історії українського козацтва зверталися такі корифеї французької історичної науки як Мішле та Меріме. Розвідки останнього стали на довгий час найсерйознішими дослідженнями історії козацької України у французькій науці. Разом з тим творчий доробок Меріме яскраво засвідчує посилення тенденцій запозичення французькою історіографією наукових концепцій українських колег. «Богдан Хмельницький» цього історика став, по суті, переказом відповідної роботи Костомарова.

Потужний вплив української історіографії можна помітити також у наукових розвідках Рамбо, Леже, Тіссо, Вогюе та інших дослідників. Починаючи від діяльності Драгоманова, можемо говорити про активну інтелектуальну інтервенцію української історичної науки в галузі українознавчих студій на відповідну долідницьку царину у Франції. Протягом XX ст. український вплив у вивченні історії козацької України став практично визначальним.

Ще одним потужним чинником, що істотно впливав на бачення історії України XVI-XVIII ст. французькими науковцями в XIX ст., стала активна публіцистична діяльність польської політичної еміграції, яка пропагувала ідеї споконвічного братерства і єдності поміж русинами-українцями та поляками й висвітлювала історію України-Русі лише в органічному поєднанні з Польщею. Козацьке минуле тут поставало в ідеалізованому вигляді, а всі чвари між українцями й поляками розглядалися виключно як непорозуміння всередині єдиної національної спільноти.

Віддзеркалення подібних поглядів бачимо, наприклад, в працях Лелевеля, Міцкевича, Леонарда Ходзька, Чинського, Форстера та ін. Великий вплив на французький інтелектуальний загал у середині XIX ст. справили історичні та расові теорії Духінського, про європейськість українців-русинів (як східне відгалуження поляків) й азіатськість росіян-московитів, рецепцію яких бачимо, зокрема, у того ж Мішле, а також у Робера, де Марса, Вікенеля, Мартена та інших науковців. Однак ці теорії виявилися нетривкими й швидко втратили свою популярність.

Проте головне значення публіцистичної діяльності польських інтелектуалів у Франції полягало в актуалізації питання про окремішність українців (яких тоді часто називали рутенами) від росіян, оскільки в тогочасній французькій науковій літературі вже почало поступово вкорінюватися уявлення, що українці, а точніше малороси, – це південно-західне відгалуження російської нації. Крім того, польська франкомовна та перекладна література значною мірою прислужилася для популяризації козацької тематики у французькому суспільстві.

Розуміючи важливість створення позитивного іміджу своєї імперії на заході, російський царизм час від часу намагався заангажувати чи підтримати когось з інтелектуалів Франції, щоб отримати вигідний для себе продукт. Найвідомішим прикладом такої співпраці між царським урядом і французьким дослідником по праву може бути названо написання «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтером. В цьому контексті доречно

згадати, що підтримкою Олександра I користувався, наприклад, Кастельно, пишучи на початку XIX ст. свій «Досвід про давню та сучасну історію Новоросії». А на рубежі XIX-XX ст. сприяння для своїх історичних пошуків з боку представників царської фамілії мав Валішевський, діяльність якого припала на період найтіснішої франко-російської політичної співпраці. Всі ці твори висвітлювали інкорпорацію козацької України до Російської імперії, як акт логічний, неминучий, історично детермінований і виключно позитивний.

В новітній час дослідження історії України XVI-XVIII ст. майже повністю перетворилося на справу українських науковців. Франкомовними чи перекладними розвідками, що торкалися даного періоду нашого минулого, відзначилися в першій половині XX ст., зокрема, Грушевський, Борщак, Шульгин, Прокопович, Шелухін, Тишкевич. Особливо тут варто відмітити внесок Борщака, який залучав до співпраці на ниві українознавчих досліджень таких істориків як Мартель, Люсіяні та ін. Про козацьку Україну писали також і представники російської еміграції, найсерйознішими розвідками з яких відзначився Мякотін.

Серед українських діаспорних істориків останніх десятиліть, франкомовні праці яких торкалися різних питань історії України козацької доби, згадаємо насамперед Жуковського, Косика, Вергуна, Лебединського, Йосипишин, Дмитришин. З 1990-х рр. можливість донесення своєї позиції до французької наукової спільноти отримали й дослідники з України.

В XX ст. власне французькі історики, якщо й писали про козацьку Україну, то, як правило, або в контексті узагальнюючих нарисів (приміром, Тіссеран, Бенуа-Мешен, Саван, Порталь, Балала, Рюзе), або ж в контексті розгляду сусідніх великих держав (Ферро, Режмортер, Каррер д'Анкосс, Кадо, В'єяр, Антош, Фонтене та ін.). Серед найкращих досліджень, присвячених конкретним питанням минулого нашої країни XVI-XVIII ст., необхідно згадати роботу дослідника історії Скандинавії Норманна, пов'язану з Україною мазепинської доби, а також доробок османістів Лемерс'є-Келькеже та Венстена.

Впродовж всього півтисячолітнього періоду існування французької історіографії історії козацької України даний аспект залишається на периферії місцевих наукових зацікавлень. За винятком одиничних випадків, історики-французи, що писали про наші терени, не мали практично жодного уявлення про українську мову й не були ознайомленні з автентичними історичними документами, тим більше архівними джерелами. Як один з таких винятків, може розглядатися серйозна дослідницька діяльність Бовуа, яка, однак, хронологічно пов'язана з періодом кінця XVIII – початку XX ст., тобто з часом після ліквідації козацького ладу на українських землях. Втім, це не заважає згаданому історику торкатися більш ранньої доби. В цьому відношенні варто відмітити його розвідку про щоденник Пилипа Орлика.

На жаль, випадок з Бовуа у французькій історичній науці може розглядатися як факт унікальний. Малоцікавість для французів української проблематики зумовлює ту обставину, що навіть власна наукова спадщина з питань історії козацької України залишається так і не вивченою в повній

мірі. Саме це змушує в умовах пасивності французьких колег активізувати дослідницьку роботу в цьому напрямку українських науковців.

Говорячи про чинники, що стимулюють науковий інтерес до певної країни, треба зазначити, що одним з найголовніших є її значущість. Так, сплески історичних зацікавлень Україною на заході припадали на добу Хмельниччини, Руїни, періоди Північної війни, Коліївщини. Важливу роль у посиленні цікавості до козацької України мали витвори мистецтва. Так, роксоланівська тематика у французькій драматургії XVI-XVII ст. акцентувала увагу на проблемі долі українських бранців, головним чином дівчат, захоплених в якості ясиру й проданих у рабство. Національно-визвольна війна під проводом Хмельницького зумовила виникнення віршованих творів Сент-Амана й Лоре про цього вождя та козаків. Геній Вольтера у зображенні постаті Мазепи надихнув д'Орвілля на роман «Спогади Аземи», одним з головних дійових осіб якого став саме цей гетьман. Данину поваги цьому літературному персонажу віддав і великий Гюго. Ще більшого поширення мазепинська тематика набула у французькому образотворчому мистецтві та драматургії XIX ст. Французький переклад талановитої гоголівської повісті про долю козацького полковника та його синів не лише сприяв розвитку козацьких зацікавлень у Франції в другій половині XIX-XX ст., але викликав наслідування цієї теми в літературі, драматургії, кінематографі. «Тарас Бульба» і досі залишається одним з найчастіше перевидаваних творів класичної російської літератури. Подібний успіх мала й повість Марко Вовчок-Сталя «Маруся». А ось живописний шедевр Рєпіна «Запорожці» став джерелом натхнення для поезій Аполлінера.

До козацької тематики французькі митці звертаються й надалі. Тут можна згадати про роман бельгійки Стесик «Мазепа, принц України», який здобув визнання у Франції та Бельгії.

Даний нарис, присвячений розгляду французької історіографії історії України XVI-XVIII, став, по суті, першим подібним узагальнюючим дослідженням. Зважаючи на величезний пласт доробку французьких дослідників з різних аспектів даної тематики, накопичений за півтисячолітній період, цей твір, звичайно, не може стати всеохоплюючим, однак нашим завданням було якнайдокладніше показати еволюцію історичних досліджень козацької України у Франції від моменту їх зародження до сьогодення. Ознайомлення вітчизняних науковців з творчою спадщиною їхніх закордонних колег могло б не лише додати якісь деталі до кращого сприйняття добре відомих подій української історії, але й дозволити побачити минуле своєї Батьківщини з іншого ракурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ададуров В.* Досвід історичного уявлення: уряд Наполеона I про українські землі Російської імперії // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 405-428.

2. Ададуров В. Меморандуми польських авторів початку XIX століття як джерело уявлень уряду Наполеона I стосовно південно-західних окраїн Російської імперії // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 2. – С. 154-171.

3. Ададуров В. Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр і його «Історія козаків» // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 15. – С. 400-414.

4. *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття / В. Ададуров. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2007. – 560 с.

5. *Ададуров В.* Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака / В. Ададуров // Україна модерна. – К.-Львів: Інститут історичних досліджень ЛНУ – «Критика», 2005. – Ч. 9. – С. 212-236.

6. *Ададуров В.* Призначення Наполеоном I «імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь й Україна» і діяльність на цій посаді графа Тадеуша Морського / В. Ададуров // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 12; Український археографічний збірник. – Вип. 15. – К.: Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. – С. 154-175.

7. *Ададуров В.* Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I / В. Ададуров // Україна у Центрально-Східній Європі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 6. – С. 391-419.

8. *Акимова А. А.* Вольтер / А. А. Акимова. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 448 с.

9. *Андреєва С. С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії / С. С. Андреєва // Південна Україна XVIII-XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. - Вип. 7. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2003. – С. 7-34.

10. *Андреєва С. С.* Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі / С. С. Андреєва // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. 18. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – С. 17-24.

11. *Антонович В. Б., Драгоманов М. П.* Исторические песни малорусского народа / В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов. – К.: Типография М. П. Фрица, 1874. – Т. 1. – XXIV+336 с.

12. *Антонович В. Б., Драгоманов М. П.* Исторические песни малорусского народа / В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов. – К.: Типография М. П. Фрица, 1875. – Т. 2. – 176 с.

13. *Антонович В. Б.* Четыре года войны поляков с русскими и татарами или преследование польских израильтян / В. Б. Антонович. – Оттиск из газеты «Киевские Губернские Ведомости» за 1868. - № 94-96, 98-101. – 47 с.

14. *Антонюк-Кисіль П. В.* Теорія східних «кресів» у висвітленні української історичної школи в польській романтичній історіографії другої половини XIX ст. / П. В. Антонюк-Кисіль // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. – Вип. 3.29. – Історичні науки (Збірник наукових праць). – До 90-річчя докторки історичних наук, професорки Г. Г. Черних. – Миколаїв: МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2010. – С. 281-289.

15. *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714 гг.) / В. А. Артамонов. – М.: Наука, 1990. – 208 с.

16. *Бакунин М. А.* Исповедь / М. А. Бакунин. – М.: Азбука, 2010. – 256 с.

17. *Бальзак О.* Шагреневая кожа // Бальзак О. Собрание сочинений в 24-х томах. – М.: Библиотека «Огонек», издательство «Правда», 1960. – Т. 18. – 606 с.

18. *Бальзак О.* Письмо о Киеве / Перевод с французького В. Мильчиной / О. Бальзак // Електронний ресурс: http://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/History/Kupola/Vol04/KyivLetter.html 08/05/2011.

19. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование Государя Императора Петра Великого / Д. Н. Бантыш-Каменский. – М.: Типография Н. С. Всеволожского, 1812. – Ч. 1. – XV+290 с.

20. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование Государя Императора Петра Великого / Д. Н. Бантыш-Каменский. – М.: Типография Н. С. Всеволожского, 1813. – Ч. 2. – 352 с.

21. *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – IX+604 с.

22. *Баран О.* Козаки під французьким прапором у куруцькім повстанні / О. Баран // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 88-91.

23. *Безотосный В. М., Иткина Е. И.* Казаки в Париже в 1814 году / В. М. Безотосный, Е. И. Иткина. – М.: Кучково поле, 2007. – 112 с.

24. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863-1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах / Переклад з французької Зої Борисюк / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.

25. *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк / Д. Бовуа. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.

26. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом і українськими масами (1836-1863) / Переклад з французької Зої Борисюк / Д. Бовуа. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.

27. *Бовуа Д.* «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу / Д. Бовуа // Український археографічний збірник. Нова серія. – К., 2004. – Вип. 8/9. – Т. 11-12. – С. 322-345.

28. *Бовуа Д.* Я йду своєю стежиною, далеко від торованих доріг / Д. Бовуа // Електронний ресурс: http://historians.in.ua/index.php/intervyu/153-daniel-bovua-ya-idu-svoieiu-stezhynoiu-daleko-vid-torovanykh-dorih 28/04/2012.

29. *Бойко А. В.* Французька історіографія XVIII століття у дослідженнях з історії запорізького козацтва / А. В. Бойко // Проблемы историографии и источниковедения Запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С.19-23.

30. *Болтин И. Н.* Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным / И. Н. Болтин. – СПб.: Типография Горного училища, 1788. – Т. 1. – LXIII+615 с.

31. *Болтин И. Н.* Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным / И. Н. Болтин. – СПб.: Типография Горного училища, 1788. – Т. 2. – 558 с.

32. *Болтин И. Н.* Ответ генерал-майора Болтина на письмо князя Щербатова, сочинителя Российской истории. – Издание второе / И. Н. Болтин. – СПб.: Императорская типография, 1793. – 160 с.

33. *Боплан Г. Левассер де.* Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассер-де Боплан / Г. Левассер де Боплан. – СПб.: Типография Карла Края, 1832. – 196 с.

34. *Боплан Г. Левассер де.* Описание Украины / РАН; Институт славяноведения; Федеральное архивное агентство; Российский гос. архив древних актов; НАН Украины; Институт украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского / А. Л. Хорошкевич (отв.ред.), З. П. Борисюк (пер.с фр.), Я. Р. Дашкевич (вступ.ст.) / Г. Левассер де Боплан. – М.: Древлехранилище, 2004. – 575 с.

35. *Боплан Г. Левассер де.* Опис України / Г. Левассер де Боплан. Меріме Проспер. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Проспер Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.

36. *Боплан Г. Ле Вассер де.* Опис України / Володимир Косик (пер. з фр.) / Г. Левассер де Боплан.– Львів: Мета, 1998. – 179 с.

37. *Боплан Г. Левассер де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн: Пер. з фр. / АН УРСР; Археографічна комісія; Інститут історії; Інститут суспільних наук; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту / Г. Левассер де Боплан. – К.: Наукова думка, 1990. – 254 с.

38. *Боплан і Україна.* Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – 318 с.

39. *Боровой С. Я.* Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX в. / С. Я. Боровой // Французский ежегодник за 1961 год. – М., 1962. – С. 496-506.

40. *Борщак І.* Борис Нольде (1876-1948) / І. Борщак // Україна. – 1949. – Ч. 2. – С. 128-130.

41. *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик // Різніченко В. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик: Історичні оповіді / Передмови та примітки В. О. Шевчука / І. Борщак. – К.: Український письменник, 1996. – 302 с. – С. 121-301.

42. *Борщак І.* Великий співець свободи (до 150-ліття народження Віктора Гюго) / І. Борщак // Україна. – 1952. – Ч. 8. – С.650-657.

43. *Борщак І.* Вольтер і Україна / І. Борщак // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 118-127.

44. *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція / І. Борщак // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 104-115.

45. *Борщак І.* Дені Роше / І. Борщак // Україна. – 1951. – Ч. 6. – С. 477-479.

46. *Борщак І.* До століття народження Поля Деруледа / І. Борщак // Соборна Україна. – 1947. – Січень. – С. 19.

47. *Борщак І.* Ідея Соборної України в Європі в минулому. По невиданих документах і стародавніх працях / І. Борщак. – Париж: Український друкар, 1923. – 26 р.

48. *Борщак І.* «Книги битія українського народу» в Сорбонні / І. Борщак // Україна. – 1949. – Ч. 2. – С. 131-132.

49. *Борщак І.* Козаки Хмельницького під Дюнкирхеном (1645). За невиданими документами архівів військового міністерства й міністерства закордонних справ у Парижі / І. Борщак // Українська трибуна. – 1922. - № 5. – 6 січня. – Р. 2-3.

50. *Борщак І.* Мазепа. Людина й історичний діяч / І. Борщак // Записки НТШ. – 1933. – Т. 152. – Вип. 1. – С. 1-33.

51. *Борщак І.* Маніфест гетьмана Пилипа Орлика від 4 квітня 1712 року / І. Борщак // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 116-117.

52. *Борщак І.* Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі / І. Борщак // Україна. – 1949. – Ч. 1. – С. 1-11.

53. *Борщак І.* Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі. Листування Ж. Гетзеля з Марком-Вовчком / І. Борщак // Україна. – 1953. – Ч. 10. – С. 849-857.

54. *Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана: Пер. з франц. / Упоряд. Л. Ю. Копань / І. Борщак, Р. Мартель. – К.: Радянський письменник; Журнал «Київ», 1991. – 316 с.

55. *Борщак І.* Наполєон і Україна. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями / Передмова проф. Едварда Дріо / І. Борщак – Львів: Бібліотека «Діла», 1937. – 127 с.

56. *Борщак І.* Орликіяна / І. Борщак // Україна. – 1950. – Ч. 3. – С. 145-150.

57. *Борщак І.* Орликіяна / І. Борщак // Україна. – 1953. – Ч. 10. – С. 826-834.

58. *Борщак І.* Рауль Лябрі / І. Борщак // Україна. – 1951. – Ч. 5. – С. 378-385.

59. *Борщак І.* Слов'янські студії у Франції (1840-1950) / І. Борщак // Україна. – 1951. – Ч. 5. – С. 312-322.

60. *Борщак І.* Тарас Бульба у Франції / І. Борщак // Україна. – 1952. – Ч. 7. – С. 544-546.

61. *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи. Переклад з французької / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Вступна стаття П. Соханя; Упорядкування та загальна редакція З. Борисюк / І. Борщак. – К., 2000. – 366 с.

62. *Борщак І.* Україна в Парижі. Францішек Духінський / І. Борщак // Україна. – 1953. – Ч. 9. – С. 701-709.

63. *Борщак І.* Україна й українці в листуванні Бальзака / І. Борщак // Україна. – 1950. – Ч. 3. – С. 188-191.

64. *Борщак І.* Українець-європеєць Василь Горленко (1853-1907) / І. Борщак // Україна. – 1953. – Ч. 10. – С. 657-658.

65. *Борщак І.* Французький текст промови Мазепи / І. Борщак // Україна. – 1950. – Ч. 3. – С. 196.

66. *Бочан П. О.* Відображення історії України у творі Вольтера «Історія Карла XII» / П. О. Бочан // Буковинський журнал. – 2007. – № 4. – С. 139-145.

67. *Бочан П. О.* Історія України у працях французьких авторів XVII-XIX ст. / П. О. Бочан // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т. 8. – С. 257-264.

68. *Бочан П. О.* Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII-XIX століть: Дис... канд. наук: 07.00.01 / П. О. Бочан; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича – Чернівці, 2008. – 199 с.

69. *Брехуненко В.* Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. – К.: «ВІПОЛ», 2011. – 504 с.

70. *Брицький П. П.* Французи про Україну в минулому і теперішньому часі / П. П. Брицький // Історія України. – 2000. – № 5, лютий (165). – С. 6-8.

71. *Брицький П. П.* Французи про Україну в минулому і теперішньому часі / П. П. Брицький // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 4. – С. 229-235.

72. *Вавричин М. Г., Дашкевич Я. Р., Кришталович У. Р.* Україна на стародавніх картах: Кінець XV- перша половина XVII ст. / М. Г. Вавричин, Я. Р. Дашкевич, У. Р. Кришталович. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.

73. *Вайнштейн О. Л.* Западноевропейская средневековая историография / О. Л. Вайнштейн. – М.-Ленинград: Издательство «Наука», 1964. – 484 с.

74. *Валишевский К.* Вокруг трона: Екатерина II, императрица всероссийская / К. Валишевский. – М.: Терра-Книжный клуб, 2004. – 312 с.

75. *Валишевский К.* Дочь Петра Великого. Репринтное воспроизведение издания 1911 года / Вступительная статья Е. В. Анисимова / К. Валишевский. – М.: «Книга» - СП «Внешиберика», 1990. – XXX+562 с.

76. *Валишевский К.* Иван Грозный: Исторические сочинения: Перевод с французького / К. Валишевский. – М.: РИПОЛ класик, 2005. – 560 с.

77. *Валишевский К.* Марысенька королева Польши. Репринтное воспроизведение издания 1912 года / К. Валишевский. – М.: СП «ИКПА», 1989. – 367 с.

78. *Валишевский К.* Первые Романовы / Под общ. ред. Е. И. Мосиной; Перевод с французского / К. Валишевский. – Воронеж: «Факт-Федор Андреевич Киселев со Товарищи», 1993. – 432 с.

79. *Валишевский К.* Петр Великий / К. Валишевский. – М.: Московское книгоиздательское товарищество «Образование», 1909. – 154 с.

80. *Валишевский К.* Петр Великий. Книга первая. Воспитание; Книга вторая. Личность. Репринтное воспроизведение издания 1911 года / К. Валишевский. – М.: СП «ИКПА», 1990. – 424 с.

81. *Валишевский К.* Петр Великий. Книга третья. Дело. Репринтное воспроизведение издания 1911 года / К. Валишевский. – М.: СП «ИКПА», 1990. – 414 с.

82. *Валишевский К.* Петр Великий. Историческое исследование / К. Валишевский. – М.: АСТ-Астрель, 2002. – 480 с.

83. *Валишевский К.* Смутное время / К. Валишевский. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2003. – 335 с.

84. *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских / А. А. Васильчиков. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1880. – Т. 1. – 560 с.

85. *«Велична і трагічна доля великого народу»* // Свобода. – Джерзі Сіті і Ню Йорк, 1961. – № 62. – 7 квітня. – С. 2.

86. *Венедикт Олександрович М'якотін. Біобібліографічний покажчик* / Упорядник О. О. Новікова / О. О. Новікова. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2010. – 49 с.

87. *Вервес Г. Д.* Адам Міцкевич. Життя і творчість / Г. Д. Вервес. – К.: «Дніпро», 1979. – 140 с.

88. *Вергун І.* Переяславський договір (1654) та його наслідки для України / І. Вергун. – Дюнкерк, 2003. – 34 с.

89. *Вергун І.* Про деякі історичні неточності / І. Вергун // Українська бібліотека імені Симона Петлюри. Інформаційний бюлетень. – Париж, 2001. – Ч. 64. – С. 32.

90. *Вергун І.* Чи козаки Хмельницького брали участь в облозі Дюнкерку в 1646 році? / І. Вергун. – Дюнкерк, 1998. – 54 с.

91. *Вінтоняк О.* Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. / О. Вінтоняк – Львів-Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1995. – 141 с.

92. *Вольтер.* История Карла XII, короля Швеции и Петра Великого, императора России / Вольтер. – СПб: Лимбус Пресс, 1999. – 304 с.

93. *Воспоминания Константена де Турвиля о походе Карла XII в Россию* / Публ., пер. с франц., вст. ст. и примеч. П. А. Кротова / П. А. Кротов // Вопросы истории. – 1989. – № 3. – С. 125-133.

94. *Вощинская Н. Ю.* «Воспитание львов»: Шарль Массон – гувернер / Н. Ю. Вощинская // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв. / Под ред. А. В. Чудинова и В. С. Ржеуцкого. – М., 2011. – С. 294-314.

95. *Гай-Нижник П.* Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917–1918 рр.) / П. Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 133–152.

96. *Галенко О.* Французи на кримських канікулах… чотириста років тому Україна / О. Галенко // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 134-137.

97. *Гатненко А.* Від Хортиці до Аполлінера / А. Гатненко // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 270-275.

98. *Герберштейн С.* Записки о Московии / С. Герберштейн. – СПб.: Типография В. Безобразова и Комп., 1866. – 240 с.

99. *Гоголь Н. В.* Избранные произведения / Н. В. Гоголь. – К.: Издательство художественной литературы «Дніпро», 1964. – 592 с.

100. *Гончар Б., Захарчук О.* Наполеон і Україна / Б. Гончар, О. Захарчук // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 73-78.

101. *Горленко В. П.* Украина в изображениях французов // Горленко В. П. Южнорусские очерки и портреты. – К., 1898. – 230 с. – С. 131-152.

102. *Горобець В., Чухліб Т.* Незнайома кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / Науковий редактор В. Смолій / В. Горобець, Т. Чухліб. – К.: Наукова думка, 2004. – 312 с.

103. *Госейко Л.* Український представник французького кіно авангарду / Л. Госейко // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 294-299.

104. *Грев К. де.* «Українські твори» Гоголя у Франції / К. де Грев // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 319-352.

105. *Греческо-русский словарь* изданный Киевским отделением классической филологии и педагогики. Издание третье, исправленное и дополненное. Обработал А. О. Поспишиль, преподаватель Киевской 1-й гимназии и приват-доцент университета Св. Владимира. – К.: Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и К., 1901. – 1102 с.

106. *Грибовський В. В.* До питання про походження і час зосередження ногайців у Північному Причорномор'ї / В. В. Грибовський // Матеріали перших Новицьких читань. – Запоріжжя, 2002. – С. 133-136.

107. *Грибовський В. В.* Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування / В. В. Грибовський // Південна Україна XVIII-XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Вип. 6. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2001. – С. 151-171.

108. *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* 100 великих постатей і подій козацької України / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К.: Арій, 2008. – 464 с.

109. *Гюго В.* Мазепа / В. Гюго // Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана: Пер. з франц. / Упоряд. Л. Ю. Копань. – К.: Радянський письменник; Журнал «Київ», 1991. – С. 196-200.

110. *«Gazette de France» про події в Україні* / Упорядкування і передмова А. Івоніної / А. Івоніна // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 78-81.

111. *Далерак Ф.-П.* Спогади про Україну (вибір, передмова і коментарі Ю. Мицика) / Ф.-П. Далерак // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 95-103.

112. *Далин В. М.* Историки Франции XIX-XX вв. / В. М. Далин. – М.: Наука, 1981. – 328 с.

113. *Дацків І. Б.* Дипломатичні відносини Української Центральної Ради з країнами Антанти / І. Б. Дацків // Мандрівець. – 2010. - № 4. - С. 21-26.

114. *Дацків І. Б.* Політика Антанти щодо Української Центральної Ради в 1917-1918 роках / І. Б. Дацків // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 29. – С. 88-93.

115. *Дашкевич Я.* Бібліографічна Бопланіана / Я. Дашкевич // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С. 294-318.

116. *Дашкевич Я.* Гійом Левассер де Боплан / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 139-179.

117. *Дашкевич Я.* Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень / Я. Дашкевич // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С. 7-14.

118. *Дашкевич Я.* Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських взаємин / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 684-705.

119. *Дашкевич Я.* Даніель Бовуа та історія польсько-українських відносин / Я. Дашкевич // Всесвіт. – 1997. - № 3/4. – С. 132-142.

120. *Делямар К.* П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії / К. Делямар // Історія України. – 2000. - № 7. – С. 1-4.

121. *Де ла Мотрэ О.* Из «Путешествия…» / О. Де ла Мотрэ // Беспятых Ю. Н. Петербург Петра I в иностранных описаниях. – Л.: Наука, 1991. – 280 с. – С. 211-245.

122. *Дильонгова Г.* Історія Польщі 1795-1990 / Переклад з польської М. Кірсенка / Г. Дильонгова. – К.: Видавничій дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.

123. *Дмитриев М.* «Прояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.»: Источник книги Линажа де Восьенна о восстании под руководством Богдана Хмельницкого / М. Дмитриев // Історичний збірник: Історія, історіософія, джерелознавство. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – С. 332-353.

124. *Донченко Є. В.* Українсько-французькі міждержавні відносини : основні етапи, напрями та проблеми (1991-2010 рр.). Автореферат дис. … канд. іст. наук: 07.00.02 / Є. В. Донченко; Дипломатична академія України при Міністерстві закордонних справ України. – К., 2011. – 20 с.

125. *Драгоманов М.* Українська література, проскрибована російським урядом = Dragomanow M. La littérature oukraînienne proscrite par le gouvernement russe / Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Ґ. Цвенґроша; Вступ. сл. М. Колесси; Ред. кол.: Б. Якимович (голова), Н. Бічуя, М. Гнатюк та ін. / М. Драгоманов. – Львів, 2001. – 94 [2] с.

126. *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В.* Французька історіографія XX ст. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуров. – Львів: Класика, 2001. – 170 с.

127. *Екатерина II.* Записки касательно российской истории / Екатерина II. – СПб.: Императорская типография, 1801. – Ч. 1. – 416 с.

128. *Екатерина II.* Записки касательно российской истории / Екатерина II. – СПб.: Императорская типография, 1801. – Ч. 2. – 375 с.

129. *Елагин И. П.* Опыт повествования о России / И. П. Елагин. – М.: Университетская типография, 1803. – 471 с.

130. *Ельницкий А. Е.* Рубан Василий Григорьевич / А. Е. Ельницкий // Русский библиографический словарь. Издаваемый Русским историческим обществом. – Том Романова-Рясовский. – Петроград: Типография АО «Кадима», 1918. – С. 368-383.

131. *Єнсен А.* Мазепа / Переклад зі шведської Н. Іваничук; наукова редакція, передмова та примітки Б. Якимовича / А. Єнсен. – К.: Український письменник, 1992. – 205 с.

132. *Жуковський А.* Михайло Грушевський і Франція / А. Жуковський // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 256-269.

133. *Жуковський А.* Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі / А. Жуковський. – Львів-Париж: НТШ, 2000. – 138 с.

134. *Замысловский Е.* Описание Литвы, Самогитии, Руссии и Московии Себастиана Мюнстера / Е. Замысловский // Журнал министерства народного просвещенияю – СПб., 1880. - № 9 (сентябрь). – С. 66-123.

135. *Записки бригадира Моро-де-Бразе* (касающиеся до Турецкого похода 1711 года). [Пер., предисл. и примеч. А. С. Пушкина] / А. С. Пушкин // Пушкин А. С. Полн. собр. соч. – М.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. 8. – С. 396-470.

136. *Зашкільняк Л. О.* Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. О. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.

137. *Зленко А., Жуковський А., Коптілов В., Манжола В., Назарук Л., Федорук О.* Україна і Франція: нариси багатовікової історії / А. Зленко, А. Жуковський, В. Коптілов, В. Манжола, Л. Назарук, О. Федорук. – Львів: Світло й тінь, 2001. – 224 с.

138. *Зозуля С.* Поховання представників родини Де ля Флізів в Україні: до проблеми локалізації / С. Зозуля // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2007. – Вип. 5 (8). – С. 155-160.

139. *Зоценко В.* Україна-Русь – Франція: першоджерела зближення // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 42-57.

140. *Ивонина Л. И.* Французская историография конца XIX-XX в. о Мазепе / Л. И. Ивонина // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва. Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького. Збірник статей. – Запоріжжя, 1993. – С. 27-33.

141. *Ильченко Э. В.* Общественно-политические взгляды П.-Ш. Левека / Э. В. Ильченко // Известия Саратовского университета. – 2010. – Т. 10. – Серия: История. Международные отношения. – Вып. 2. – С. 53-58.

142. *Ильченко Э. В.* Французский историк П.-Ш. Левек о Екатерине II / Э. В. Ильченко // Новый век: история глазами молодых. – Саратов, 2008. – С. 111-119.

143. *Искюль С. Н.* Вольтер. История Российской империи при Петре Великом / С. Н. Искюль // Вопросы истории. – 2001. - № 8. – С. 164-166.

144. *История исторического знания*: Пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М: Дрофа, 2004. – 288 с.

145. *История СССР с древнейших времен до наших дней.* Превращение России в великую европейскую державу. Народные движения XVII-XVIII вв.: в двух сериях, в 12 томах / пред. Б. Н. Пономарев. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. – 748 с.

146. *История Украинской ССР*: В 10 т. Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.) / Отв. ред. Н. Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 4. – 694 с.

147. *История Франции*: В 3 т. / Отв. ред. А. З. Манфред. – М.: Наука, 1972. – Т. 1. – 360 с.

148. *Іваненко О. А.* Культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII - у першій половині XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / О. А. Іваненко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К.:, 2004. - 198 с.

149. *Іваненко О. А.* Українське козацтво в працях французьких авторів на межі XVIII-XIX ст. / О. А. Іваненко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 254-262.

150. *Іваненко О. А.* Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. А. Іваненко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 320 с.

151. *Калакура Я.* Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

152. *К[аченовский М. Т.].* История Российской империи в царствование Петра Великого, сочиненная Вольтером. Часть первая, книжка 1-я и 2-я в типографии у А. Решетникова / [М. Т.] К[аченовский] // Вестник Европы. – Ч. 48. - № 21. – 1809. – С. 61-68.

153. *Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. Коротка історія Війська Запорозького з малюнками, картами й планами / А. Кащенко; передмова В. Шевчука. – К.: Національний книжковий проект, 2011. – 512 с.

154. *Кеневич С.* Иоахим Лелевель. / Перевод с польського И. Миллера / С. Кеневич. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 192 с. – (Жизнь замечательных людей. Серия биографий. Выпуск 14 (490).

155. *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; головний редактор П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.

156. *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; головний редактор П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 696 с.

157. *Кирило-Мефодіївське товариство*: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; головний редактор П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 3. – 440 с.

158. *Ковальский Н. П.* Сведения об Украине XVI века в «Космографии» Андре Теве / Н. П. Ковальский // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории УССР. — Днепропетровск, 1973. – С. 171-180.

159. *Ковальський М.* Французький подорожник і географ Андре Теве про Україну (з найдавніших часів до середини XVI ст.) / М. Ковальський // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 82-87.

160. *Козицький М.* Генерал двох королів / М. Козицький // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 70-72.

161. *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII-початок XX століття) / І. І. Колесник. – К.: Ґенеза, 2000.-256 с.

162. *Косминский Е. А.* Историография средних веков. V в. – середина XIX в. Лекции / Е. А. Косминский. – М.: Издательство Московского университета, 1963. – 430 с.

163. *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров. – СПб.: Издание книгопродавца Д. Е. Кожанчикова, 1859. – Т. 1. – XVIII+459 с.

164. *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров. – СПб.: Издание книгопродавца Д. Е. Кожанчикова, 1859. – Т. 2. – IX+550 с.

165. *Костомаров Н. И.* Мазепа / Предисловие Б. Г. Литвака / Н. И. Костомаров. – М.: Республика, 1992. – 334 с.

166. *Костышин Д. Н.* Из истории издания книги Вольтера о Петре Великом. Письма графа А. Г. Головкина И. И. Шувалову и Вольтеру / Д. Н. Костышин // Исторический архив. – 1993. - № 4. – С. 187-191.

167. *Коцур В. П., Коцур А. П.* Історіографія історії України / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.

168. *Кочергін І. О.* Збирач старожитностей з Котівки Григорій Петрович Алексєєв / І. О. Кочергін // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2009 рік: Бібліографічний покажчик / Упорядник І. С. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008. – С. 90-94.

169. *Кочергін І. О.* Земське самоврядування на Катеринославщині (Персонологічний вимір). Монографія / І. О. Кочергін. – Дніпропетровськ: Герда, 2011. – 216 с.

170. *Кочергін І. О.* Катеринославська губернська земська управа в особах. Біобібліографічне видання / Упоряд. І. Голуб / І. О. Кочергін. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.– 132 с. (Сер.: «Достойники Придніпров'я»).

171. *Коялович М. О.* Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше (Koyalovich Mikhail. Documents servants à éclaircir l'histoire des provinces occidentales de la Russie ainsi que leurs rapports avec la Russie et la Pologne) / М. О. Коялович. – СПб: Типография Эдуарда Праца (St. Pétersbourg: Imprimerie d'Édourd Pratz), 1865. – CCIII+658 с (р.).

172. *Кто был автором проекта первой Кодакской крепости?* // Електронний ресурс: http://dneprcity.info/?p=939#more-939 17/06/2011.

173. *Кудрявцев Л. А.* История губернаторства в Киеве и Украине / Л. А. Кудрявцев. – К.: «Видавничий центр ДрУк», 2003. – 352 с.

174. *Кулиш П. А.* Польская колонизация Юго-Западной Руси / П. А. Кулиш // Вестник Европы. – 1874. - № 3. – С. 5-35; № 4 – С. 483-552.

175. *Купчинський О.* Проспер Меріме і його твір «Богдан Хмельницький» / О. Купчинський // Жовтень. – 1987. - № 8. – С. 16-22.

176. *Кураєв О. О.* Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX – на початку XX ст. (1851-1917). Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 / О. О. Кураєв; АН України Інститут історії України. - К.:, 1992. - 162 с.

177. *Кюстин А.* Николаевская Россия / А. Кюстин. – М.: Политиздат, 1990. – 352 с.

178. *Лавренчук В. П.* Проблема рецепції постаті Івана Мазепи у світовому письменстві / В. П. Лавренчук // Всесвітня література та культура. – 2008. - № 5. – С. 29-34.

179. *Лавров А. С.* «Записки о Московии» де ла Невилля (преобразовательный план В. В. Голицына и его источниіки) / А. С. Лавров // Вестник Ленинградского государственного университета. – Серия 2. – 1986. – Вып. 4. – С. 88-91.

180. *Лавров А. С.* «Записки» де ла Невилля как источник по истории России в последней четверти XVII в. / А. С. Лавров // Материалы XXIV научной студенческой конференции «Студент и научно-технический прогресс». История. – Новосибирск, 1987. – С. 26-29.

181. *Лавров А. С.* «Записки о Московии» де ла Невилля: автор, рукописи, печатное издание / А. С. Лавров // Книга в России XVI – середины XIX в. Материалы и исследования. – Л., 1990. – С. 62-72.

182. *Левек П.-Ш.* Российская история, сочиненная из подлинных летописей, из достоверных сочинений и из лучших российских историков господином Левеком. Перевод с французского языка / П.-Ш. Левек. – Москва: В типографии Компании типографической с указного дозволения, 1787. – 370 с.

183. *Лемерсье-Келькеже Ш.* Литовский кондотьер XVI в. – князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов / Ш. Лемерсье-Келькеже // Франко-русские экономические связи. – М.-Париж: Наука, 1970. – С. 38-64.

184. *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник*: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания Исторического». Издана Киевскою временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: В типографии К. Н. Милевскаго, 1878. – XVIII+471 с.

185. *Лист Ярослава Федорчука* // Україна. – 1950. – Ч. 3. – С. 199.

186. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2-х томах / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. – Т. 1. – XXIII+530 с.

187. *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки* / Переклад із староукраїнської Р. Г. Іванченка / Г. Грабянка. – К.: Товариство «Знання» України, 1992. – 192 с.

188. *Ломоносов М. В.* Замечания на первый том «Истории Российской империи при Петре Великом» Вольтера / М. В. Ломоносов // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. – Т. 6. – С. 359-364.

189. *Лукин В.* Неопалимая купина. Еврейские общины Подолии: столетие после Хмельнитчины / В. Лукин // Cahiers du monde russe. – 2000. – Т. 41. - № 4. – Octobre-décembre. – P. 451-494.

190. *Луняк Є.* Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел / Є. Луняк. – К.-Ніжин: Видавництво «Міланік», 2010. – 96 с.

191. *Луняк Є. М.* Еволюція терміну «українці» / Є. Луняк // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 35. – С. 74-85.

192. *Луняк Є.* Закордонні емісари Кирило-Мефодіївського товариства: секретні місії 1847 р. / Є. Луняк // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2008. – № 1-2. – С. 99-108.

193. *Луняк Є.* З плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах / Є. Луняк. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. Миколи Гоголя, 2010. – 165 с.

194. *Луняк Є.* Минуле України в романтичних історіях / Є. Луняк. – Ніжин: Міланік, 2007. – 328 с.

195. *Луняк Є.М.* Таємний український емісар у Парижі в 1847 р. (до 200-ліття з дня народження кирило-мефодіївця Миколи Івановича Савича) / Є. Луняк // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 48. – С. 42-60.

196. *Лучицкий И. В.* Русские рабы и рабство в Руссильоне в XIV и XV вв. / И. В. Лучицкий // Университетские известия. – К., 1886. - № 11. – Ч. 2. – С. 191-219.

197. *Лучицька М.* Із спогадів. Париж після Комуни / Переклад В. Назаренка; публікація і коментарі О. Новикової / М. Лучицька // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 195-208.

198. *Любов славетних письменників у листах і в житті*: Збірник художньо-документальних нарисів / Авор-упорядник В. О. Кирилюк / В. О. Кирилюк. – К.: Криниця, 2008. – 496 с.

199. *Любопытные и новые известия о Московии 1689 года*. Соч. де ла Невилля / Невилль де ла // Русский вестник. – 1841. – Т. 3. – № 9. – С. 596-614; Т. 4. – № 10. – С. 95-157.

200. *Ляскоронський В. Г.* Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России / В. Г. Ляскоронський. – К.: Типография И. И. Чоколова, 1901. – VIII+40 с.

201. *Магочий П.* Українське Національне Відродження. Нова аналітична структура / П. Магочий // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97-107.

202. *Манштейн Х. Г. фон.* Современные записки о России в историческом, политическом и военнодейственном отношениях. Перевод с французского подлинника Г. А. Глинки / Х.-Г. фон Манштейн. – Дерпт: В Университетской типографии М. Гренциуса. 1810. – Ч. 1. – 425 с.

203. *Манштейн Х. Г. фон.* Современные записки о России в историческом, политическом и военнодейственном отношениях. Перевод с французского подлинника Г. А. Глинки / Х.-Г. фон Манштейн. – Дерпт: В Университетской типографии М. Гренциуса. 1810. – Ч. 2. – 378 с.

204. *Манштейн Х. Г. фон.* Записки о России генерала Манштейна / Х.-Г. фон Манштейн. – М.: Терра – Книжный клуб, 1998. – 320 с. Серия: Тайны истории в романах.

205. *Маржерет Ж.* Состояние Российской империи: Ж. Маржерет в документах и исследованиях: (тексты, комментарии, статьи) / под ред. Ан. Береловича, В. Д. Назарова, П. Ю. Уварова; [авт. и сост.: Ан. Берелович (Париж), Т. А. Лаптева и др.] / Ж. Маржерет // Состояние Российской империи. – М.: Яз. славянских культур, 2007. – 553 с.

206. *Маркевич Н. А.* История Малороссии / Н. А. Маркевич. – М.: Типография Августа Семена при Императорской медико-хирургической академии, 1843. – Т. 5. – 345+IV с.

207. *Мармон О.-Ф.-Л.-В. де.* Путешествие маршала Мармона, герцога Рагузского, в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию, по Крыму и берегам Азовского моря, в Константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирию, Палестину и Египет / О.-Ф.-Л.-В. де Мармон. – М.: В типографии Николая Степанова, 1840. – Т. 1. – 331 с.

208. *Марусик Т.* Григір Орлик, «син вождя козацької нації» / Т. Марусик // Україна молода. – 2006. – 27 квітня. - № 077; Електронний ресурс: http://www.umoloda.kiev.ua/number/663/186/24061 04/06/2012.

209. *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М. І. Марченко. – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 259 с.

210. *Массон Ш.* Секретные записки о России / Ш. Массон. – М.: «Новое литературное обозрение», 1996. – 208 с.

211. *Матвіїшин В. Г.* Українсько-французькі літературні зв'язки XIX – початку XX ст. / В. Г. Матвіїшин. – Львів: Вища школа, Вид-во при Львівському університеті, 1989.– 168 с.

212. *Матвіїшин Я.* Україніка в Департаменті Наземної армії Франції / Я. Матвіїшин // Silva rerum. Збірник наукових праць на пошану професора А. Перналя / Редакційна колегія: Ярослав Дашкевич (відповідальний редактор), Павло Сохань, Олександр Маврін, Рос-

тислав Сосса, Олег Голько; упорядник тому: Марія Вавричин / Ярослав Матвіїшин. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 259-285.

213. *Махун С.* Казаки наемники в Тридцатилетней войне 1618-1648 / С. Махун // Зеркало недели. – 2004. - № 16 (491). – Субота. – 24 апреля // Електронний ресурс: http://www.zn.ua/newspaper/articles/39603 28/02/2010.

214. *Маценко Г. О.* Книга рекордів України. Природа навколо нас / Г. О. Маценко. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 80 с.

215. *Мациевич Л. С.* Николай Иванович Савич / Л. С. Мациевич // Киевская старина. – 1904. - № 2. – Февраль. – С. 229-238.

216. *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 / Т. Мацьків. – Мюнхен, 1988. – 286 с.

217. *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 / Т. Мацьків.– Київ-Полтава: НАН України; Інститут української археографії, 1995. – 312 с.

218. *Мацьків Т.* Хмельниччина в тогочасних західноєвропейських джерелах / Редактор Алла Атаманенко, упорядник Наталія Конопка / Т. Мацьків. – Острог-Нью Йорк, 2007. – 184 с. Серія: Історичні монографії. – Т. 6. – Редактор Любомир Винар.

219. *Мезин С. А.* Анекдоты о Петре Великом как явление русской историографии XVIII в. / С. А. Мезин // Историографический сборник. – Саратов, 2002. – Вып. 20. – С. 18-53.

220. *Мезин С. А.* Взгляд из Европы: французские авторы XVIII века о Петре I / С. А. Мезин. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2003. – 231 с.

221. *Мезин С. А.* Петр I и Северная война в вольтеровской «Истории Карла XII» / С. А. Мезин // Военно-исторические исследования в Поволжье. – Саратов, 1999. – Вып. 3. – Ч. 2.– С. 147-159.

222. *Миллер Г.-Ф.* Известия о запорожских козаках / Г.-Ф. Миллер // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760. – Май. – С. 387-444.

223. *Миллер Г.-Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и Малороссиянах Г. Ф. Миллера, писанные на русском языке / С предисловием и комментариями О. М. Бодянского / Г.-Ф. Миллер. – М.: В университетской типографии, 1846. – VI+92 с.

224. *Миллер Г.-Ф.* О начале и происхождении козаков / Г.-Ф. Миллер // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760. – Апрель. – С. 291-344.

225. *Мицик Ю.* Іван Сірко / Ю. Мицик. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 160 с.

226. *Мицик Ю.* Невідома редакція «Короткого опису Малоросії» / Ю. Мицик // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 133-154.

227. *Мицик Ю.* Французький мемуарист Ф.-П. Далерак – про Україну XVII ст. / Ю. Мицик // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 92-94.

228. *Мишле Ж.* Народ / В. Г. Дмитриев (подгот.), Ф. А. Коган-Бернштейн (подгот.) / Ж. Мишле. – М.: Наука, 1965. – 207 с.

229. *Мірчук П.* Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. / П. Мірчук. – Нью Йорк: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1973. – 320 с.

230. *Мнение Левеково о Русской словесности* // Вестник Европы. – Москва, 1807. – 31 мая. – Ч. 33. - № 10. – С. 114-118.

231. *Моця Б.* Французькі автори про Україну XVII-XVIII ст. / Б. Моця // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 64-69.

232. *Моця О.* «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи / О. Моця. – К.: Наукова думка, 2009. – 320 с.

233. *[Мышецкий С. И.]* История о казаках запорожских. Как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженера команды / С. И. Мышецкий. – Одесса: В городской типографии, 1851. – V+92 с. – С. 1-78.

234. *Мюллер Й.* Історична дисертація про козаків (Публ. Ю. Мицика, М. Кулинського) / Й. Мюллер // Всесвіт. - 1988. - № 6. - С. 131-137.

235. *М'якотін В.* Українське питання після російської революції / В. М'якотін // М'якотін В. О. Вибрані твори: У 2-х томах / Упорядкування, передмова, біобібліографічні матері-

али О. О. Новікової. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2012. – Т. 1. – 328 с. – С. 54-122.

236. *Назаренко А. В.* Генрих I и Анна Ярославна / А. В. Назаренко // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / М. В. Бибиков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др. Под ред. Е. А. Мельниковой. – М.: Издательство корпорация «Логос», 1999. – С. 353-358.

237. *Наливайко Д.* Мазепа в європейській літературі XIX ст.: історія і міф / Д. Наливайко // Слово і час. – 2002. - № 8. – С. 39-48 (початок); Слово і час. – 2002. - № 9. – С. 3-17 (закінчення).

238. *Наливайко Д.* Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. / Д. Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

239. *Наливайко Д.* Україна очима Заходу / Видання друге, доповнене / Д. Наливайко. – К.: Грамота, 2008. – 784 с.

240. *Наливайко Д.* Хроніка рецепції України у Франції XIX ст. / Д. Наливайко // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 147-177.

241. *Наулко В.* Альбоми Д. П. де ля Фліза як джерело етнографічного дослідження України / В. Наулко // Діалог. Історія, політика, економіка: Україна-Франція. – К., 2002. – С. 130-133.

242. *Наумова Н.* Адам Міцкевич і Тарас Шевченко (Спільне в біографії та творчості) / Н. Наумова // Адам Міцкевич і Україна: збірник наукових праць / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, НАН України; Відповідальний редактор Ростислав Радишевський. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 194-209.

243. *Нахлік Є.* Адам Міцкевич і Пантелеймон Куліш / Є. Нахлік // Адам Міцкевич і Україна: збірник наукових праць / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, НАН України; Відповідальний редактор Ростислав Радишевський. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 210-251.

244. *Небелюк М.* Мазепа в оцінці Вольтера / М. Небелюк // Український історик, 1987 р. – № 1-4. – С. 72-82.

245. *Небелюк М.* Мазепа в оцінці Вольтера / М. Небелюк // Іван Мазепа і Москва – К.: Рада, 1994. – С. 108-123.

246. *Невилль де ла.* Записки о Московии 1689 г. Перевел с французского и сообщил А. И. Браудо / Невилль де ла // Русская старина. – 1891. – Т. 71. – № 9. – С. 419-450; Т. 72. – № 11. – С. 241- 281.

247. *Невилль де ла.* Любопытные и новые известия о Московии / Невилль де ла // Русское государство XV-XVII вв. глазами иностранцев. Подготовка текстов, вступительная статья и комментарии Ю. А. Лимонова. – Л.: Лениздат, 1988. – С. 471-529, 540-542 [Переиздание перевода А. И. Браудо].

248. *Невилль де ла*. Записки о Московии / Предисл., подгот. текста, пер. и комм. А. С. Лаврова. Отв. ред. В. Д. Назаров, Ю. П. Малинин. Центр гуманитарного образования Петр Великий МФТИ; ИРИ РАН. Науч.-издат. серия: Россия и российское общество глазами иностранцев. XV-XIX вв. Вып. Первый / Невилль де ла. – М.-Долгопрудный: Изд-во Аллегро-пресс, 1996. – 304 с.

249. *Никё М.* Французская русистика: традиция и новаторство / М. Никё // Вопросы литературы. – 2009. - № 5. – С. 454-472.

250. *Оглоблин О.* «Annales de la Petite-Russie» Шерера й «История Русов» / О. Оглоблин // Науковий збірник УВУ в Мюнхені (ювілейне видання). – Мюнхен, 1948. – Т. 5. – С. 87-94.

251. *Олексіїв М. П.* Українські козаки, як їх змальовує французький поет XVII в. / М. П. Олексіїв // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К.: Друкарня Української Академії наук, 1927. – С. 616-624.

252. *Осіпян О. Л.* Експериментальна історія: дослідницькі підходи та методи французької історичної школи «Анналів» / О. Л. Осіпян. – Краматорськ: Тираж-51, 2007. – 176 с.

253. *Описание Польского королевства. Извлечения из записок Блеза де Виженер (1573)* // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI ст.). / Перевод К. Мельник. Под ред. В. Антоновича / Б. де Виженер. – К.: Типография Корчак-Новицкого, 1890. – С. 59-88.

254. *Описание Украины Боплана* // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. Вып. II (первая половина XVII ст.). Перевод К. Мельник. Под ред. В. Антоновича. – К.: Типография Корчак-Новицкого, 1896. – С. 289-388.

255. *Павленко С. О.* Міф про Мазепу / С. О. Павленко. – Чернігів: «Сіверянська думка», 1998. – 248 с.

256. *Панчук І. І.* Історія України очима іноземців: Довідник-хрестоматія / І. І. Панчук. – Тернопіль: Мандрівець, 2011. – 304 с.

257. *Пассек Я. Х.* Мазепа. (Из Записок Яна Хризостома Пассека) / Я. Х. Пассек // Русский архив, издаваемый Петром Бартеневым. – М., 1878. – Год 16-й. – Кн. 3. – С. 343-347.

258. *Пейсонель К.* Трактат о торговле на Черном море / Под ред. В. К. Гарданова / К. Пейсонель // Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. – Нальчик: Эльбрус, 1974. – С. 179-202.

259. *Пейсонель М.* Исследование торговли на Черкесско-Абхазском берегу Черного моря в 1750-1762 годах. В изложении Е. Д. Фелицына. Материалы для истории черкесского народа / М. Пейсонель. – Краснодар: Общество изучения Адыгейской автономной области, 1927. – 35 с.

260. *Пейссонель Ш. де.* Записка о Малой Татарии: Пер. с фр. В. Лотошниковой / Вступ. ст., прим. и коммент. В. Грибовского / Ш. де Пейссонель. – Днепропетровск: Герда, 2009. – 80 с.

261. *Перналь А., Ессар Д.* Гійом Ле Вассер де Боплан військовий інженер, картограф, автор / А. Перналь, Д. Ессар // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С. 15-45.

262. *Письма Екатерины Второй к барону Гримму* // Русский архив, издаваемый Петром Бартеневым. – М., 1878. – Год 16-й. – Кн. 3. – С. 5-240.

263. *Полевщикова Е. В.* Неизвестное и известное о маркизе де Кастельно / Е. В. Полевщикова // Дерибасовская - Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2005. – Кн. 23. – С. 15-26.

264. *Полевщикова Е. В.* Французские волонтеры в Измаиле: неопубликованная записка графа Ланжерона / Е. В. Полевщикова // Дерибасовская – Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2007. - № 29. – С. 6-11.

265. *Полевщикова Е. В.* Французы в учебных заведениях Одессы. 1803-1822 гг. / Е. В. Полевщикова // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв. / Под ред. А. В. Чудинова и В. С. Ржеуцкого. – М., 2011. – С. 110-126.

266. *Полонська-Василенко Н. Д.* До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя / Н. Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 28-44.

267. *Потемкин. Последние годы. Воспоминания. Дневники. Письма.* – СПб.: Изд-во «Пушкинского фонда», 2003. – Кн. 2. – 264 с.

268. *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XX століть / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.

269. *Потульницький Г.* Українське козацтво в творчості Жана Бенуа Шерера та Августа Вільгельма Гупеля (на основі аналізу «Літопису Малоросії…» та нарису «Про козаків») / Г. Потульницький // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2011. – Т. 22. – С. 121-129.

270. *Путешествия по России голландца Стрюйса* / Подгот. изд., авт. предисл. П. Юрченко // Русский архив. – 1880. – Кн. 1. – С. 5-108.

271. *Реєнт О. П., Коляда І. А.* Усі гетьмани України / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – Харків: Фоліо, 2008 – 415 с.

272. *Різніченко В.* Пилип Орлик – гетьман України / В. Різніченко // Різніченко В. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик: Історичні опо-

віді / Передмови та примітки В. О. Шевчука. – К.: Український письменник, 1996. – 302 с. – С. 21-120.

273. *Россия XVII века. Воспоминания иностранцев.* – М.: Русич, 2003. – 496 с.

274. *Ростовцев М.* Происхождение Киевской Руси / М. Ростовцев // Современныя записки. Общественно-политический и литературный журнал. – Париж, 1921. – Т. 3. – С.142-149.

275. *Рубан В. Г.* Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральних старшин, полковников и иерархов; також землеописания, с показаним городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений. Издана Васильем Григорьевичем Рубаном, господином коллежским ассессором и Вольного Росийского Собрания, при Императорском Московском Университете, членом / В. Г. Рубан. – СПб.: Печатано при Артиллерийском и Инженерном шляхетном кадетском корпусе у содержателя типографии Х. Ф. Клена, 1777. – 242 с.

276. *Рубан В. Г.* Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая из разных мест собраны и изданы в свет Васильем Рубаном / В. Г. Рубан. – СПб., 1773. – 91 с.

277. *Рубан В. Г.* Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, 1773 г. / Підготовка до друку та коментар В. В. Кравченка / В. Г. Рубан // Схід-Захід: Історико-культурний збірник. – Вип. 3. – Харків: Майдан, 2001. – С. 268-317.

278. *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націє творення / М. Рябчук. – К: «Критика», 2000. – 303 с.

279. *Савченко Ф.* Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме / Ф. Савченко // Хроніка 2000. – 1995. – № 2-3. – С. 128-147.

280. *Сапожников І. В.* Південна Україна середини XVIII ст. у працях Шарля де Пейсоneля / І. В. Сапожников // Електронний ресурс: http://www.cossackdom.com /articles/s/sapozhnikov_pesonel.htm 28/04/2012.

281. *С. Д.* Українські думи французькою мовою / С. Д. // Україна. – 1949. – Ч. 2. – С. 110.

282. *Сегюр Л.-Ф. де.* Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II / Л.-Ф. де Сегюр // Россия XVIII в. глазами иностранцев. – Л.: Лениздат, 1989. – С. 315-456.

283. *Сегюр Л.-Ф. де.* Письма графа Сегюра к князю Потемкину / Сообщено П. Я. Дашковым / Л.-Ф. де Сегюр // Исторический вестник. – 1880. – Т. 3. - № 9. – С. 193-198.

284. *Сестренцевич-Богуш С.* История царства Херсонеса Таврийского / С. Сестренцевич-Богуш. – СПб.: В типографии Шнора, 1806. – Т. 1. – 440 с.

285. *Сестренцевич-Богуш С.* История царства Херсонеса Таврийского / С. Сестренцевич-Богуш. – СПб.: В типографии Шнора, 1806. – Т. 2. – 442 с.

286. *Симонова И. А.* О взаимосвязи славянофильства с идеологией Кирилло-Мефодиевского общества. Ф. В. Чижов и кирилло-мефодиевцы / И. А. Симонова // Славяноведение. – М., 1988. - № 1. – С. 42-54.

287. *Січинський В.* Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.

288. *Скальковский А. А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. I. – Географич, этнография и народоисчисление / А. А. Скальковський. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1850. – 366 с.

289. *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России / В. Д. Смирнов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С. 152-403.

290. *Снегирев И. М.* Украинский философ Григорий Саввич Сковорода / И. М. Снегирев // Отечественные записки. – 1823. – Ч. 16. - № 42 – С. 96-106; № 43 – С. 249-263.

291. *Соколюк С.* Українці в Кримській (Східній) війні 1853-1856 рр. / С. Соколюк // Воєнна історія. – 2009. - № 2 (44). – С. 18-29.

292. *Сомов В. А.* Книга П.-Ш. Левека «Российская история» (1782 г.) и ее русский читатель / В. А. Сомов // Книга и библиотеки в Росии в XIV – первой половине XIX века. – Л., 1982. – С. 82-99.

293. *Сомов В. А.* Николя-Габриель Леклерк – учасник и пропагандист педагогических реформ Екатерины II / В. А. Сомов // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв. / Под ред. А. В. Чудинова и В. С. Ржеуцкого. – М., 2011. – С. 200-217.

294. *Сомов В. А.* О книге Ж.-Ш. Лаво «История Петра III ...» / В. А. Сомов // Книга в России XVI-сер. XIX в.: Книгораспространение, библиотеки. читатель. – Л., 1987. – С. 102-116.

295. *Сомов В. А.* П.-Ш. Левек – протеже Дидро и историк России / В. А. Сомов // Отношения между Россией и Францией (в XVIII-XX вв.): История науки и международные связи. – М., 2002. – С. 71-81.

296. *Стрейс Я.* Три путешествия / Пер. Э. Бородиной. Ред. А. Морозова («Иностранные путешественники о России») / Я. Стрейс. – М. ОГИЗ-Соцэкгиз, 1935. – 415 с.

297. *Стрейс Я.* Три путешествия. / Я. Стрейс. – М.: Александрия, 2006. – 495 с.

298. *Таирова-Яковлева Т. Г.* Мазепа / Т. Г. Таирова-Яковлева. – М.: Молодая гвардія, 2007. – 271 с. – (Жизнь замечательных людей: Серия биографий; Выпуск 1041).

299. *Таран Л. В.* Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX – 40-е годы XX вв. / Л. В. Таран. – К.: Наукова думка, 1994. – 200 с.

300. *Таран Л. В.* Французька, російська і українська історіографія (70-і рр. XIX – поч. XXI ст.): Монографія / / Л. В. Таран. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 247 с.

301. *[Тотт Ф. де.]* Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию (С предисловием и послесловием С. Е.) / Ф. де Тотт // Киевская старина. - 1883. – Том VII. – № 9-10 (сентябрь-октябрь). – С. 135-198.

302. *Траверсе О.* Французи в Україні: герцог Рішельє, граф Ланжерон, маркіз де Траверсе / О. Траверсе // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 83-89.

303. *Тунманн.* Крымское ханство / Тунманн. – Симферополь: Таврия, 1990. – 96 с.

304. *Удод О. А.* Україна: філософія історії / О. А. Удод. – К.: Генеза, 2003. – 120 с.

305. *Ульянов Н. И.* Украинский сепаратизм / Н. И. Ульянов. – М.: Изд-во «Эксмо», Изд-во «Алгоритм», 2004. – 416 с.

306. *Ульяновський В.* Пилип Орлик / В. Ульяновський // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 419-497.

307. *Уривки з нотаток Блеза де Віженера (1573)* / Переклад В. Назаренка / Б. де Віженер // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 58-74.

308. *Устрялов Н. Г.* Сказания современников о Дмитрии Самозванце / Н. Г. Устрялов. – СПб: Типография Императорской Академии наук, 1859. – Ч. 1. – 464 с.

309. *Федосеев Н. Ф.* Судьбы керченских археологов / Н. Ф. Федосеев // Материалы юбилейной конференции, посвященной 175-летию музея (Керчь, 27-29 июля 2001 г.). – Керчь, 2001. – С. 18-29.

310. *Фелицын Е. Д.* Западно-Кавказские горцы и ногайцы в XVIII столетии по Пейсонелю. Материалы для истории западно-кавказских горцев / Е. Д. Фелицын // Кубанский сборник: Труды Кубанского областного статистического комитета. – Екатеринодар: Типография А. П. Сташевского, 1891. – Т. 2. – С. 1-35.

311. *Ферро М.* Как рассказывают историю детям в разных странах мира: Перевод с французского / М. Ферро. – М.: Высшая школа, 1992. – 351 с.

312. *Ферро М.* Николай II / М. Ферро. – М.: Международные отношения, 1991. – 352 с.

313. *Фліз Д. П. де ля.* Альбоми де ля Фліза / Д. П. де ля Фліз. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1996. – Т. 1. – 256 с.

314. *Фліз Д. П. де ля.* Альбоми де ля Фліза / Д. П. де ля Фліз. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – Т. 2. – 688 с.

315. *Цесаревич Павел Петрович во Франции в 1782 г. Записки Башомона Л. (de Bachaumont)* // Русская старина, 1882. – Т. 36. - № 11. – С. 321-334.

316. *Цьолик Н.* Михайло Чайковський: із панича – повстанець, романтик із солдата / Н. Цьолик // Українська полоністика. – Житомир: Вид-во Житомирського державного університету ім. І. Франка, 2006-2007. - № 3-4. – С. 303-308.

317. *Череватюк В. Б.* Громадська, культурно-освітня та наукова діяльність українських емігрантів у Франції в 20-30-і рр. ХХ ст. Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / В. Б. Череватюк; НАН України Інститут української археографії і джерелознавства імені Михайла Грушевського. – К., 1996. – 197 с.

318. *Черняк Е. Б.* Пять столетий тайной войны: Из истории секретной дипломатии и разведки / Е. Б. Черняк. – М.: «Международные отношения», 1985. – 464 с.

319. *Чухліб Т.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. / Т. Чухліб. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.

320. *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з фр. Ю. Назаренко / П. Шевальє. – К.: Томіріс, 1993. – 224 с.

321. *Шелухін С.* Назва України. З Картами / С. Шелухін. – Відень: Накладом Вид. Тов. «Франко Син і Спілка», 1921. – 30 с.

322. *Шелухін С.* Назва України у стародавніх географів / С. Шелухін // Хроніка-2000. Наш край. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 50-63.

323. *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В. В. Коптілов / Ж.-Б. Шерер. – К.: Український письменник, 1994. – 311 с.

324. *Шкварець В.* Історичний спадок дослідника історії України, літературознавця, публіциста, дипломата І. Л. Борщака: історіографічний огляд / В. Шкварець // ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Інститут історії України, Кам'янець-Подільський державний університет, Світова наукова рада при Світовому Конгресі Українців. Редактори: Любомир Винар, Олександр Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2005. – Т. 1. – 480 с. – С. 248-254.

325. *Щербатов М. М.* Письмо князя Щербатова, сочинителя Российской истории, к одному его приятелю, в оправдание на некоторыя сокрытыя и явныя охуления, учиненныя его Истории от господина генерал-майора Болтина, творца Примечаний на «Историю древния и нынешния России» г. Леклерка / М. М. Щербатов. – М.: Университетская типография, 1789. – 149 с.

326. *Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817-1885)* / Председатель редакционной коллегии В. А. Смолий; заместитель председателя, научный редактор и руководитель авт. коллектива Ю. А. Пинчук. – К.: Институт истории Украины; Донецк: Юго-Восток, 2001. – 570 с.

327. *Якуб'як М.* Адольф д'Авріль про Україну / М. Якуб'як // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2-3. – Україна-Франція. – С. 209-224.

328. *Янковський Ю. З.* Проспер Меріме. Життя і творчість / Ю. З. Янковський. – К.: «Дніпро», 1976. – 125 с.

329. *1654. Traité de Péréïaslav*. Texte original avec traduction française. – Lausanne: Rédaction de «L'Ukraine», 1916. – 37 p.

330. *1710. Pacta & Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis.* Texte original avec traduction française. – Lausanne: Rédaction de «L'Ukraine», 1916. – 25 p.

331. *Adlerfeld G.* Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède : depuis l'an 1700, jusqu'à la bataille de Pultowa en 1709 / G. Adlerfeld. – Amsterdam: Chez J. Wetstein et G. Smith, 1740. – T. 1. – XXIX+434 p.

332. *Adlerfeld G.* Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède : depuis l'an 1700, jusqu'à la bataille de Pultowa en 1709 / G. Adlerfeld. – Amsterdam: Chez J. Wetstein et G. Smith, 1740. – T. 2. – 627 p.

333. *Adlerfeld G.* Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède : depuis l'an 1700, jusqu'à la bataille de Pultowa en 1709 / G. Adlerfeld. – Amsterdam: Chez J. Wetstein et G. Smith, 1740. – T. 3. – 547 p.

334. *Adlerfeld G.* The military history of Charles XII / G. Adlerfeld. – London, 1740. – T. 2. – 338 p.

335. *André J.-L.* La Passion de l'Ukraine. Un pays entre deux mondes / J.-L. André. – P.: Alphée – Jean-Paul Bertrand, 2009. – 220 p.

336. *Annales des nationalités. Bulletin de l'Union des nationalités.* – P., 1913. - № 3-4. – Mars-avril. – 200 p.

337. *[Anthoine de Saint-Joseph A.-I.]* Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire ou voyage et enterprises pour établir des rapports commerciaux et maritimes entre les ports de la Mer-Noire et ceux de la Méditerranée / A.-I. Anthoine de Saint-Joseph. – P.: Chez H. Agasse, 1805. – XVI+300 p.

338. *Anthologie de la littérature ukrainienne (jusqu'au milieu du XIX siècle).* – Paris-Genève-Prague: M. Giard, 1921. – XIV+143 p.

339. *Antoche E.* Le gentilhomme lorrain Charles de Joppecourt et l'histoire de la principauté de Moldavie dans la deuxième decennia du XVII-e siècle / E. Antoche // Analele universitatii "Dunarea de Jos" din Galati. – Seria Istorie. – Galaţi. – 2003. - № 2. – P. 67-78.

340. *Apanovyč O.* L'activité historique constructive de la cosaquerie ukrainienne / O. Apanovyč // Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique: représentations littéraires et artistiques. Actes du 5e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présentés par Michel Cadot et Émile Kruba. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 67-74.

341. *Aperçu sur quelques illusions diplomatiques et militaires des puissances occidentales, pendant la guerre d'Orient, et de leur conséquence forcée, malgré la prise de Sébastopol. (17 septembre 1855.)* – Bruxelles: Typographie de Ch. Vanderauwera, 1856. – 54 p.

342. *Apollinaire G.* Alcools / G. Apollinaire. – Middletown: Wesleyan University Press, 1995. – XIII+171 p.

343. *Arrignon J.-P.* Sauvegarde et restauration de l'héritage architectural de Kyïv sous le règne de Pierre Mohyla (1632-1647) / J.-P. Arrignon // Pierre Mohyla. Actes du Colloque consacré au 4ème Centenaire de sa naissance (Siège de l'UNESCO, le 5 novembre 1996). Textes réunis et présentés par Jurij Kochubej et Arkady Joukovsky = Петро Могила. Акти колоквіуму, присвяченого 400-річчю від дня народження (ЮНЕСКО, Париж, 5 листопада 1996 р.). Упорядкували Юрій Кочубей та Аркадій Жуковський. – Paris (Париж): Aux editions du Dauphin, 1997. – P. 71-76.

344. *Atlas historique, ou nouvelle introduction à l'histoire, à la chronologie & à la géographie ancienne & moderne*; representée dans de nouvelles cartes, où l'on remarque l'etablissement des Etats & Empires du monde, leur durée, leur chute, & leurs differens gouvernemens; chronologie des consuls romains, des papes, des empereurs, des rois, des princes, & etc. Qui ont été depuis le commencement du monde, jusqu'à présent: et la généalogie des maisons souveraines de l'Europe. Par Mr. C.***. Avec des dissertations sur l'histoire de chaque Etat, par Mr. Guedeville. – Tome IV. – Qui comprend le Dannemarck, la Suede, la Pologne, la Moscovie, la Turquie etc. – Nouvelle edition revue, corrigée, & considerablement augmentée. – Amsterdam: Chez Zacharie Chatelain, 1735. – 210 p.

345. *[Aubert A.]* La vie de Stanislas Leszczinski, surmommé le Bienfaisant, roi de Pologne, duc de Lorraine et de Bar. Divisée en deux parties / A. Aubert. – P.: Chez Moutard, 1769. – VIII+503 p.

346. *Aubigné Th.-A. d'.* Histoire vniverselle dv sievr d'Avbigné comprise en trois tomes. Tome Premier. Qvi s'estend de la paix entre tous les Princes Chrestiens, iusques à celle des troisiesmes guerres en l'an 1570. Et l'oeuvre entiere rendconte de la fin du siècle, & de l'entrée au suivant, finissant avec la vie de Henri le Grand. Seconde edition. Dediée à la posterité / Th.-A. d'Aubigné. – Amsterdam, 1626. – 1190 (T. 1-2)+744 (T. 3.)+/39/ p.

347. *Avril Ph.* Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie, entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine. Contenant plusieurs remarques curieuses de physique, de geographie, d'hydrographie & d'histoire / Ph. Avril. – P.: Chez Claude Barbin, Jean Boudot, George & Louis Josse, 1692. – 430 p.

348. *Bacuvier M.-F., Biaggi C., Bourens C., Bourquin L., Caruso O., Chaudron E., Clément M., Dalmasso A.-M., Garcia P., Knafou R., Ruhlmann J.* Histoire-Géographie 4-e / Sous la direc-

tion de E. Chaudron et R. Knafou / M.-F. Bacuvier, C. Biaggi, C. Bourens, L. Bourquin, O. Caruso, E. Chaudron, M. Clément, A.-M. Dalmasso, P. Garcia, R. Knafou, J. Ruhlmann. – P.: Belin, 2002. – 336 p.

349. *Baert-Duholant Ch.-A.-B.-F. de Paule de.* Mémoires historiques et géographiques sur les pays situés entre la Mer Noire et la Mer Caspienne, contenant des détails nouveaux sur les peuples qui les habitent, des observations relatives à la topographie ancienne et moderne de cette contrée, avec un vocabulaire des dialectes du Caucase et deux cartes géographiques, auxquels on a joint un voyage en Crimée et dans les parties méridionales de l'empire Russe / Ch.-A.-B.-F. de Paule de Baert-Duholant. – P.: Jansen, Perroneau, 1797. – 98+84+66 p.

350. *Balalas A.* De l'Ukraine. Petit précis géopolitique, historique, et religieux / A. Balalas. – P.: Godefroy de Bouillon, 2006. – 107 p.

351. *Balard M., Veinstein G.* Continuité ou changement d'un paysage urbain? Caffa génoise et ottoman / M. Balard, G. Veinstein // Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 11e congrès. – Lyon, 1980. – P. 79-131.

352. *Balzac H. de.* Lettre sur Kiew. Fragment inédit ; publiés par Marcel Bouteron / H. de Balzac. – P.: Aux éditions Lapina, 1927. – 98 p.

353. *Bantisch-Kamensky D.* Siècle de Pierre-le-Grand, ou actions et hauts faits des capitaines et des ministres qui se sont illustrés sous le règne de cet empereur. Ouvrage écrit d'après les actes et manuscrits des archives de Moscou. Traduit du russe et orné de portraits / D. Bantisch-Kamensky. – P.: Chez Ponthieu et Guiraudet, 1826. – 408 p.

354. *Baret J.* Histoire sommaire des choses plus memorables advenues aux derniers troubles de Moldavie. Où sont decrites plusieurs batailles gagnées tant par les Princes Polonois, que par les Turcs, et Tartares : Ensemble l'evasion admirable du Prince Correcki des Tours noires du Grand Turc, par l'invention et assistance d'un Parisien. Composee par M. J. B[aret] A[vocat] en P[arlement] sur les memoires de Charles de Joppecourt Gentilhomme Lorrain, qui portoit les armes Durant ces troubles à la suite des Princes Polonois / J. Baret. – P.: Chez Toussainct du Bray, 1620. - /22/+374+/18/ p.

355. *Bartoli J., Carol A., Cottet O., Gabion A., Gasnier V., Guerber E., Henri G., Poincet M., Polton J.-C., Prévost H.* Histoire-Géographie 6-e / Sous la direction de M. Ivernel / J. Bartoli, A. Carol, O. Cottet, A. Gabion, V. Gasnier, E. Guerber, G. Henri, M. Poincet, J.-C. Polton, H. Prévost. – P.: Hatier, 2000. – 318 p.

356. *Bartoli J., Carol A., Cottet O., Gabion A., Gasnier V., Guerber E., Henry G., Poincet M., Polton J.-C., Prévost H.* Histoire-Géographie 6-e / Sous la direction de M. Ivernel / J. Bartoli, A. Carol, O. Cottet, A. Gabion, V. Gasnier, E. Guerber, G. Henry, M. Poincet, J.-C. Polton, H. Prévost. – P.: Hatier, 2004. – 336 p.

357. *Bartoli J., Carol A., Cottet O., Gasnier V., Poincet M., Polton J.-C., Tissier A., Ziegler V.* Histoire-Géographie 5-e / Sous la direction de M. Ivernel / J. Bartoli, A. Carol, O. Cottet, V. Gasnier, M. Poincet, J.-C. Polton, A. Tissier, V. Ziegler. – P.: Hatier, 2005. – 352 p.

358. *Bartoli J., Cottet O., Gasnier V., Poincet M., Polton J.-C., Tissier A., Ziegler V.* Histoire-Géographie 5-e / Sous la direction de M. Ivernel / J. Bartoli, O. Cottet, V. Gasnier, M. Poincet, J.-C. Polton, A. Tissier, V. Ziegler. – P.: Hatier, 2001. – 334 p.

359. *Barault-Roullon Ch.-H.* Dangers pour l'Europe. Origine, progrès et état actuel de la puissance russe : question d'Orient au point de vue politique, religieux et militaire / Ch.-H. Barault-Roullon. – P.: Librairie militaire, maritime et polytechnique de J. Corréard, 1854. – XVI+519 p.

360. *Baudier M.* Inventaire de l'Histoire generalle des Turcz. Ou sont descriptes les guerres des Turcs, leurs conquestes, seditions, et choses remarquables, tant aux affaires quilz ont eu contre les Chrestiens, comme Grecs,Hongres, Polonois, Bulgares, Moldaves, Transsylvains, Valaques, Slavons, Venitiens, Espagnols, Chevaliers de Rhodes, et de Malte que contre les Infidelles, comme Tartares, Perses, Egyptiens, Arabes, et autres, depuis l'an 1300 iusques en l'annee 1631. Avec la mort et belles actions de plusieurs chevaliers de Malte, et autres Gentilhommes et Seigneurs Francois. – 3e éd. / M. Baudier. – P.: Henri le Gras et Iean Guignard, 1631. – 998 p.

361. *Baye J. de.* En Nouvelle-Russie, souvenirs d'une mission / J. de Baye. – P.: Nilsson, 1900. – 32 p.

362. *Baye J. de.* En Petite-Russie, souvenirs d'une mission / J. de Baye. – P.: Nilsson, 1903. – 46 p.

363. *Baye J. de.* Kiew la Mère des Villes Russes / J. de Baye. – P.: Nilsson, 1896. – 46 p.

364. *Baye J. de.* Les Fibules de l'époque barbare spéciales à l'Ukraine et leurs prototypes / J. de Baye. – Caen: Henri Delesques, 1908. – 13 p.

365. *Beaujeu.* Memoires du chevalier de Beaujeu, contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particulieres des Affaires de ces Pays-là, depuis l'année MDMDLXXIX / Beaujeu. – Amsterdam: Chez les Héritiers d'Antoine Schelte, 1700. – 496 p.

366. *[Beauplan G. Le Vasseur de].* Additions à la Relation precedente de la Tartarie et principalement des Tartares du Crim / G. Le Vasseur de Beauplan // Relations de divers voyages curieux qui n'ont point este publiées: et qu'on a traduit ou tiré des originaux des voyageurs françois, espagnols, allemands, portugais, anglois, hollandois, persans, arabes & autres orientaux, données au public, le tout enrichi de figures, de plantes non décrites, d'animaux inconnus à l'Europe, & de cartes géographiques, qui n'ont point encore été publiées. Par les soins de feu M. Melchisedec Thevenot. – P.: Chez Thomas Moette Libraire, 1696. – T. 1. – 810 p. – P. 24-30.

367. *Beauplan G. Le Vasseur de.* Description d'Ukranie, qui sont plusieurs Provices du Royaume de Pologne, contenués depuis les confins de la Moscouie, iusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façon de vivres, & de faire la guerre. Par le Sieur de Beauplan / G. Le Vasseur de Beauplan. – Rouen, 1660. – 120 p.

368. *Beauplan G. Le Vasseur de*. Description d'Ukranie / Introduction de Christian Nicaise / G. Le Vasseur de Beauplan. – Rouen: L'Instant perpétuel, 1985. – /12/+112 p.

369. *Beauplan G. Le Vasseur de.* Description d'Ukranie / Introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky / G. Le Vasseur de Beauplan. – P.: Harmattan, 2002. – 158 p.

370. *Beauvois D.* Brèves réflexions sur l'identité ukrainienne / D. Beauvois // L'Ukraine, nouvel acteur du jeu international / Sous la direction de Anne de Tinguy. – Bruxelles: Bruylant; P.: L. G. D. J., 2000. – P. 55-78.

371. *Beauvois D.* Entre l'Europe de la culture et l'Europe des polices: Adam Mickiewicz, étudiant à Vilna / D. Beauvois // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe / Sous la direction de François-Xavier Coquin et Michel Maslowski. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 45-57.

372. *Beauvois D.* La bataille de la terre en Ukraine. 1863-1914. Les Polonais et les conflits socio-ethniques / D. Beauvois. – Lille: Presses universitaires de Lille, 1993. – 346 p.

373. *Beauvois D.* Le journal de Philippe Orlyk: du mirage de l'exile au mythe identitaire ukrainien / D. Beauvois // Ivan Mazepa and his followers. State ideology, history, religion, culture. – Gargnano de Garda, 2002. – P.148-177.

374. *Beauvois D.* Le Noble, le serf, et le révizor: la noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831-1863) / D. Beauvois. – P.: Éditions des archives contemporaines, 1985. – 366 p.

375. *Beauvois D.* Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine: 1793-1830 / D. Beauvois. – P.: CNRS Éditions, 2003. – 240 p.

376. *Bédollière É. de la.* Kinburn. Histoire de la guerre d'Orient. Huitième série illustrée par Janet-Lange. Ornée d'une carte de Nicolaieff, Cherson, Kinburn et les bouches du Dniépres / É. de la Bédollière. – P.: Publié par Gustave Barba, [s.a.]. – 96 p.

377. *Belleforest F. de.* La cosmographie universelle de tout le monde / F. de Belleforest. – P.: Chez Michel Sonnius, 1575. – T. 1. – 1860 p.

378. *Belleforest F. de.* La cosmographie universelle de tout le monde / F. de Belleforest. – P.: Chez Michel Sonnius, 1575. – T. 2. – 2250 p.

379. *Benoist-Méchin J.* L'Ukraine des origines à Staline / J. Benoist-Méchin. – P.: Albin Michel, 1941. – 124 p.

380. *Benoist-Méchin J.* L'Ukraine: le fantôme de l'Europe / J. Benoist-Méchin. – P.: Éditions du Rocher; Jean-Paul Bertrand – Éditeur; en coédition avec Valmonde, 1991. – IX+157 p.

381. *Berindei M.* Le problème des «Cosaques» dans la seconde moitié du XVIe siècle / M. Berindei // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1972. – T. 13. - № 3. – P. 338-367.

382. *Berindei M., Veinstein G.* La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVIe siècle / M. Berindei, G. Veinstein // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1979. – T. 20. - № 3-4. – P. 389-465.

383. *Berindei M., Veinstein G.* Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570 / M. Berindei, G. Veinstein // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1981. – T. 22. - № 2-3. – P. 251-328.

384. *Bergeron P.* Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV, et XV siecles. Traite des Tartares, de leur origine, païs, peuples, moeurs, religion, guerres, conquetes, empire, & son estendue. De la suite de leurs chams et empereurs. Etats & Hordes diverses jusqu'aujourd'hui. Le tout recueilli de divers auteurs, memoires, et relations antiques & modernes / P. Bergeron. – La Haye: Chez Jean Neaulme, 1735. – 140 p.

385. *Berneron-Couvenhes M.-F., Culerrier P., Grévy J., Lascar F., Louaas T., Matheron-Ruel V., Nielen A., Walch A.* Histoire 2-de. Les fondements du monde contemporain / Sous la direction de J. Grondeux / M.-F. Berneron-Couvenhes, P. Culerrier, J. Grévy, F. Lascar, T. Louaas, V. Matheron-Ruel, A. Nielen, A. Walch. – P.: Bordas, 2005. – 304 p.

386. *Biographie universelle ou dictionnaire historique* / M. de Weiss. – P.: Furne et C-ie, 1841. – T. 6. – 640 p.

387. *Bizardière M.-D. de la.* Histoire des dietes de Pologne pour les elections des rois / M.-D. de la Bizardière. – P.: Chez Jean Jombert, 1697. – 255 p.

388. *Blanuca A. V.* Le marché foncier de la noblesse dans le district de Łuck de la voïvodie de Volhynie 1566-1599 (d'après les registres des tribunaux territoriaux et châtelains) / A. V. Blanuca // Cahiers du monde russe. – 2009. – T. 50. - № 2-3. – Avril-septembre (Eastern Europe, 1650-1730. Crises, conflicts, and new starts). – P. 287-299.

389. *Blin de Sainmore A.-M.-H.* Histoire de Russie, représentée par figures / A.-M.-H. Blin de Sainmore. – Léipsik: De l'imprimerie de Boiste, 1799. – T. 2. – 104 p.

390. *Bogoun V. [Borschak E.]* Les mystifications du Comte Michel Tyszkiewicz / V. Bogoun. – P.: Imprimerie de la Bourse de commerce, 1920. – 20 p.

391. *Boissy d'Anglas F.-A.* Discours sur les véritables intérêts de quelques-unes des puissances coalisées, et sur les bases d'une paix durable, prononcé par Boissy d'Anglas, représentant du peuple, député par le département de l'Ardèche, à la séance du 11 pluviôse, l'an III. Imprimé par ordre de la Convention nationale / F.-A. Boissy d'Anglas. – P.: Imprimerie nationale, 1795. – 18 p.

392. *Bonnac J.-L. d'Usson, marquis de.* Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le Marquis de Bonnac / J.-L. d'Usson de Bonnac. – P.: Ernest Leroux, 1894. – 370 p.

393. *Borščak É.* Antin Holovatyj, artisan de l'histoire / É. Borščak // Revue des études slaves. – 1942. – T. 20. – Fascicule 1-4. – P. 158-161.

394. *Borschak E.* La légende historique de l'Ukraine: Istorija rusov / E. Borschak. – P.: Institut d'études slaves, 1949. – 195 p.

395. *Borschak E.* La lettre des Zaporogues au Sultan / E. Borschak // Revue des études slaves. – 1950. – T. 26. – Fascicule 1-4. – P. 99-105.

396. *Borschak E.* Le movement national Ukrainien au XIX-e siècle. Extrait du Monde Slave. – Octobre-novembre-décembre 1930 / E. Borschak. – P.: Librairie Félix Alcan, 1930. – 102 p.

397. *Borschak É.* L'hetman Orlyk à Salonique, 1723-1724 (d'après son journal inédit) / E. Borschak // Revue des études slaves. – Mélanges André Mazon. – P.: Institut d'Études Slaves, 1951. – T. 27. – P. 52-60.

398. *Borschak E.* L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale / E. Borschak. – P.: Imprimerie Darantière, 1935. – 202 p.

399. *Borschak E., Martel R.* Vie de Mazeppa / E. Borschak, R. Martel. – P.: Calmann-Lévy, 1931. – II+191 p.

400. *Borschak É.* Michel Hrouchevsky / E. Borschak // Bulletin Franco-Ukrainiené – P., 1966. – № 26. – P. 8-29.

401. *Boulakhovskaïa J.* Mickiewicz et l'Ukraine / J. Boulakhovskaïa // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe / Sous la direction de François-Xavier Coquin et Michel Maslowski. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 92-95.

402. *Bounin G.* La Soltane / G. Bounin. – Marburg: N. G. Elwert, 1888. – 64 p.

403. *Bourguignon d'Anville J.-B.* L'empire de Russie, son origine et ses accroissemens / J.-B. Bourguignon d'Anville. – P.: De l'imprimerie royale, 1772. – V+110 p.

404. *Bourguignon d'Anville J.-B.* Traité des measures itineraries anciennes et modernes / J.-B. Bourguignon d'Anville. – P.: De l'imprimerie royale, 1769. – VI+195 p.

405. *Bourgoing P.-Ch.-A., baron de.* Souvenirs d'histoire contemporaine: Épisodes militaires et politiques / P.-Ch.-A. de Bourgoing. – P.: E. Dentu, 1864. – IV+599 p.

406. *Bouvet F.-J.-F.* La Turquie et les cabinets de l'Europe depuis le XVe siècle, ou la Question d'Orient / F.-J.-F. Bouvet. – P.: D. Giraud, 1853. – XII+287 p.

407. *Brégy P., Obolensky S., prince.* L'Ukraine terre russe / P. Brégy, S. Obolensky. – P.: Gallimard, 1939. – 240 p.

408. *Bréheret Y.* Les cosaques / Y. Bréheret. – P. Balland, 1972. – 368 p.

409. *Brexunenko V.* Les relations entre la cosaquerie ukrainienne et celle du Don aux XVIe et XVIIe siècles / V. Brexunenko // Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique: représentations littéraires et artistiques. Actes du 5e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présentés par Michel Cadot et Émile Kruba. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 75-83.

410. *Brian-Chaninov N.* Histoire de Russie / N. Brian-Chaninov. – P.: Arthème Fayard et C-ie, 1929. – 509 p.

411. *Byron.* Mazeppa / Byron // Byron. Oeuvres de lord Byron, traduction de M. Amédée Pichot, nouvelle edition. – P.: Furne, 1836. – T. 3. – P. 45-63.

412. *Cabot Ch., Jallais A. de.* Les Cosaques, drame plein de gaîté, en huit tableaux / Ch. Cabot, A. de Jallais. – P.: Imprimerie de Mme Vve Dondey-Dupré, s.a. – 2 p.

413. *Cadot M.* Autour de Maroussia: Marko Vovtchok, Hetzel et Tourguéniev / M. Cadot // L'Ukraine et la France au XIXe siècle. Actes du colloque organisé à la Sorbonne les 21 et 22 mars 1986. – P.: Université de la Sorbonne Nouvelle, 1987. – P. 114-132.

414. *Cadot M.* Encore Maroussia. Les letters de Hetzel à Vovčok conservées à la Maison Puškin / M. Cadot // Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique représentations littérraires et artistiques. Actes du 5-e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présenté par Michel Cadot et Émile Kruba. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 223-229.

415. *Cadot M.* Mérimée s'est-il intéressé à l'Ukraine? / M. Cadot // Mérimée. Littératures. T. 51 / Redacteur en chef Yves Reboul. – Toulouse: Presses Université du Mirail, 2005. – 241 p. – P. 117-128.

416. *Cahen S.* Manuel d'histoire universelle, résumé-raisonné des faits et événemens les plus importans: des inventions les plus utiles et des hommes les plus remarquables, depuis le commencement du monde jusqu'en 1836 / S. Cahen. – P.: Librairie encyclopédique de Roret, 1836. – 418 p.

417. *Cahiers du monde russe*. – 1995. – T. 36. - № 4. – Octobre-décembre (L'Ukraine ancienne et nouvelle: Réflexions sur le passé culturel et le présent politique de l'Ukraine). – P. 385-516.

418. *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en François par M. de Joncquieres: En 2 tomes / D. Cantimir. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 1. – XLVIII+300 p.

419. *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en François par M. de Joncquieres: En 2 tomes / D. Cantimir. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 2. – 389 p.

420. *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en François par M. de Joncquieres: En 4 tomes / D. Cantimir. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 2. – 502 p.

421. *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en François par M. de Joncquieres: En 4 tomes / D. Cantimir. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 3. – 576 p.

422. *Cantimir D.* Histoire de l'empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en François par M. de Joncquieres: En 4 tomes / D. Cantimir. – P.: Chez Savoye, Libraire, 1743. – T. 4. – 568 p.

423. *Caraccioli Ch.-A.* Considerations sur l'origine, les progres, la population, l'agriculture, le commerce, ... et les conquetes, de l'empire de Russie, avec une description particuliere de chaque royaume et province qui le compose / Ch.-A. Caraccioli. – Londre: Archibald Hamilton le fils, 1771. – /2/+IV+/2/+144 p.

424. *Carol A., Frémont A., Marchand L., Martinetti F., Mougenet P., Muller D., Olive V., Pasqualini P., Richard Y., Rubio-Daumas A.-M., Ruhlmann J., Vautier S., Widemann T.* Histoire-Géographie 4-e / Sous la direction de M. Ivernel et B. Villemagne / A. Carol, A. Frémont, L. Marchand, F. Martinetti, P. Mougenet, D. Muller, V. Olive, P. Pasqualini, Y. Richard, A-M. Rubio-Daumas, J. Ruhlmann, S. Vautier, T. Widemann. – P.: Hatier, 2011. – 384 p.

425. *Carol A., Lecouvey-Guérin H., Panouillé J.-P., Polton J.-C., Steinbock F., Tardy E., Ziegler V.* Histoire-Géographie 4-e / Sous la direction de M. Ivernel / A. Carol, H. Lecouvey-Guérin, J-P. Panouillé, J-C. Polton, F. Steinbock, E. Tardy, V. Ziegler. – P.: Hatier, 2006. – 384 p.

426. *Carra J.-L.* Histoire de la Moldavie et de la Valachie avec une dissertation sur l'état actuel de ces deux Provinces par M. C… qui a séjourné dans ces Provinces / J.-L. Carra. – Jassy: Aux dépens de la Société Typographique des Deux-Ponts, 1777. – XXX+223 p.

427. *Carrère d'Encausse H.* Catherine II. Un âge d'or pour la Russie / H. Carrère d'Encausse. – P.: Fayard, 2002. – 656 p.

428. *Castelnau G. de.* Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. Statistique des provinces qui la composent. Fondation d'Odessa, ses progrès, son état actuel, détails sur son commerce. Voyage en Crimée, dans l'intérêt de l'agriculture et du commerce. Avec cartes, vues, plans, etc. Dédié à S. M. L'Empereur Alexandre I-er / G. de Castelnau. – P.: Chez Rey et Gravier, 1827. – T. 1. – VI+351 p.

429. *Castelnau G. de.* Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. Statistique des provinces qui la composent. Fondation d'Odessa, ses progrès, son état actuel, détails sur son commerce. Voyage en Crimée, dans l'intérêt de l'agriculture et du commerce. Avec cartes, vues, plans, etc. Dédié à S. M. L'Empereur Alexandre I-er / G. de Castelnau. – P.: Chez Rey et Gravier, 1827. – T. 2. – 387 p.

430. *Castelnau G. de.* Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. Statistique des provinces qui la composent. Fondation d'Odessa, ses progrès, son état actuel, détails sur son commerce. Voyage en Crimée, dans l'intérêt de l'agriculture et du commerce. Avec cartes, vues, plans, etc. Dédié à S. M. L'Empereur Alexandre I-er / G. de Castelnau. – P.: Chez Rey et Gravier, 1820. – T. 3. – 347 p.

431. *Castéra J.-H.* Histoire de Catherine II, impératrice de Russie / J.-H. Castéra. – P.: Chez F. Buisson, an VIII (1800). – T. 1. – X+465 p.

432. *Castéra J.-H.* Histoire de Catherine II, impératrice de Russie / J.-H. Castéra. – P.: Chez Arthus-Bertrand, 1809. – T. 2. – 401 p.

433. *Castéra J.-H.* Histoire de Catherine II, impératrice de Russie / J.-H. Castéra. – P.: Chez Arthus-Bertrand, 1809. – T. 3. – 306 p.

434. *Castéra J.-H.* Histoire de Catherine II, impératrice de Russie / J.-H. Castéra. – P.: Chez Arthus-Bertrand, 1809. – T. 4. – 451 p.

435. *Castéra J.-H.* Vie de Catherine II, impératrice de Russie / J.-H. Castéra. – P.: Chez F. Buisson, an V (1797). – T. 1. – IV+427 p.

436. *Castéra J.-H.* Vie de Catherine II, impératrice de Russie / J.-H. Castéra. – P.: Chez F. Buisson, an V (1797). – T. 2. – 467 p.

437. *Caussin de Perceval A.-P.* Précis historique de la guerre des Turcs contre les Russes, depuis l'année 1769 jusqu'à l'année 1774, tiré des Annales de l'historien turc Vassif-Efendi / A.-P. Caussin de Perceval. – P.: Chez le Normant, 1822. – XVI+284 p.

438. *Cérenville J.-É. de.* Vie du prince Potemkin: feld-maréchal au service de Russie sous le règne de Catherine II, rédigée d'après les meilleurs ouvrages allemands et français qui ont paru sur la Russie à cette époque / J.-É. de Cérenville. – P.: Chez H. Nicolle, 1808. – VIII+303 p.

439. *Chabot G.* Chronique géographique. Nécrologie. Jules Legras (1867-1939) / G. Chabot // Annales de Géographie. – 1940. – T. 49. - № 277. – P. 65.

440. *Chassepol F. de.* Histoire des grands vizirs Mahomet Coprogli Pacha, et Ahcmet Coprogli Pacha. Celle des trois derniers Grands Seigneur; de leurs Sultanes, & principales Favorites, avec les plus secrettes intrigues du Serrail. Et plusieurs autres Particularitez des Guerres de Dalmatie, Transilvanie, Hongrie, Candie, & Pologne. Avec le Plan de la Bataille de Cotzchin / F. de Chassepol. – P.: Chez Estienne Michalley, 1676. – /IX/+303+/XI/ p.

441. *Chassepol F. de.* Continuation de l'histoire du grand vizir Acmet Coprogli Pacha, et du Grand Seigneur Mahomet IV à present Regnant, de ses principales Sultanes Favorites, & des intrigues du Serail & de la Porte. Avec l'Histoire du Grand Sobiesky, Roy de Pologne. Et celle des Guerres des Turcs, des Tartares, des Persans, des Moscovites, & des Pollonois. Et plusieurs autre particularitez / F. de Chassepol. – P.: En la Boutique de G. Quinet, 1679. – T. 3. – 312+/XX/ p.

442. *Cheloukhine S.* Les termes Russie, Petite-Russie et Ukraine / S. Cheloukhine. – Lausanne: A. Bovard-Giddey, 1919. – 16 p.

443. *Cheloukhine S.* L'Ukraine, la Pologne et la Russie et le Droit de libre disposition des peoples / S. Cheloukhine. – P., 1919. – 8 p.

444. *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine, Païs, Moeurs, Gouvernement & Religion. Et un autre des Tartares Précopites. Part I. Discours des Pays, Moeurs, Gouvernement, Origine & Religion des Cosaques. Part II. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne / P. Chevalier. – P.: Chez Thomas Jolly, 1668. – 300 p.

445. *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne / P. Chevalier. – P.: Adamant Media Corporation, 2001. – 201 p.

446. *[Chevalier P.]* Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski / P. Chevalier // Relations de divers voyages curieux qui n'ont point este publiées: et qu'on a traduit ou tiré des originaux des voyageurs françois, espagnols, allemands, portugais, anglois, hollandois, persans, arabes & autres orientaux, données au public, le tout enrichi de figures, de plantes non décrites, d'animaux inconnus à l'Europe, & de cartes géographiques, qui n'ont point encore été publiées. Par les soins de feu M. Melchisedec Thevenot. – P.: Chez Thomas Moette Libraire, 1696. – 810 p. – T. 1. – P. 1-13.

447. *Chevé Ch.-F.* Histoire complete de la Pologne depuis ses premières origines jusqu'à nos jours / Ch.-F. Chevé. – P.: Ch. Bleriot, 1863. – T. 1. – LXVIII+264 p.

448. *Chevé Ch.-F.* Histoire complete de la Pologne depuis ses premières origines jusqu'à nos jours / Ch.-F. Chevé. – P.: Ch. Bleriot, 1863. – T. 2. – XXIV+371 p.

449. *Chevé Ch.-F.* La Pologne: sa constitution, son histoire, et ses demembrements / Ch.-F. Chevé. – P.: Debuisson, 1861. – 191 p.

450. *Chevtchenko J.* Ukraine: bibliographie des ouvrages en français XVIIe-XXe siècles / J. Chevtchenko. – P.: Publications de l'Est européen, 2000. – 219 p.

451. *Chodzko A.* Contes des paysans et des pâtres slaves, traduit en français et rapprochés de leur source indienne / A. Chodzko. – P.: Hachette, 1864. – IV+406 p.

452. *Chodzko A.* Les chants historiques de l'Ukraine et les chansons des Latyches des bords de la Dvina occidentale périodes païenne, normande, tartare, polonaise et cosaque / A. Chodzko. – P.: Ernest Leroux, 1879. – 200+LXXI p.

453. *Chodzko L.* Histoire de Pologne / L. Chodzko. – P.: Gustave Barba, 1864. – 96 p.

454. *Chodzko L.* Histoire populaire de la Pologne / L. Chodzko. – P.: Collection Georges Barba, 1864. – 396 p.

455. *Chodzko L.* La Pologne historique, littéraire, monumentale et illustrée ou scènes historique, monuments, médailles, costumes, armes, portraits, esquisses biographiques, éphémérides, sites pittoresques, chateaux, édifices, églises, monastères, cultes religieux, curiosités naturelles, peinture de moeurs, coutumes, cérémonies civiles, militaries et religieuses,

danses, contes, légendes, traditions populaires, impressions de voyages, géographie, statistique, commerce, littérature, poésie, beaux-arts, théatre, musique / L. Chodzko. – P.: Bureau Central, 1846-1847. – 472 p.

456. *Chodzko L.* La Pologne illustrée / L. Chodzko. – P.: Bureau Central, 1841. – 472 p.

457. *Choulguine A.* Autour de l'Ukraine / A. Choulguine // La revue de Prométhée. – 1939. – T. 2. -№ 2 (4). – 1 avril. – P. 225-230.

458. *Choulguine A.* Le traité de Péréyaslav et l'union de l'Ukraine avec la Moscovie. Extrait du numéro «Revue historique». – 1954. – Octobre-décembre / A. Choulguine. – P.: Presses universitaires de France, 1954. – P. 297-310.

459. *Choulguine A.* Les problems de l'Ukraine / A. Choulguine. – P.: Société des Éditions Louis Michaud, 1919. – 47 p.

460. *Choulguine A.* L'Ukraine à travers les siècles (entre l'Est et l'Ouest) / A. Choulguine // L'Ukraine dans le cadre de l'est européen. – Louvain: Éditions Nauwelaerts; P.: Béatrice-Nauwelaerts, 1957. – 205 p. – P. 39-60.

461. *Choulguine A.* L'Ukraine, la Russie et les Puissances de l'Entente / A. Choulguine. – Berne: Imprimerie réunies S. A. Lausanne, 1918. – 57 p.

462. *Choulguine A.* «L'Ukraine n'est pas morte, ni sa gloire, ni sa liberté» / A. Choulguine // La revue de Prométhée. – 1939. – T. 2. -№ 2 (4). – 1 avril. – P. 237-238.

463. *Choulguine A.* Michel Hrouchevsky et sa conception de l'Histoire de L'Est Europeen / A. Choulguine // Bulletin Franco-Ukrainiené – P., 1966. – № 26. – P. 30-39.

464. *Choulguine A.* Vers l'indépendance de l'Ukraine: Études sur l'évolution politique du pays / A. Choulguine. – P., 1917. – 30 p.

465. *Choulguine B.* Le plus grand mensonge du 20e siècle: l'Ukraine / B. Choulguine. – P.: Société des amis de la Russie nationale, 1939. – 44 p.

466. *Chronicon Sancti Petri Vivi Senonensis* // Bibliotheque historique de L'YONNE ou Collection de legends, chroniques et documents divers pour server a l'histoire des differentes contrees qui forment aujourd'hui ce department. – Auxerre: Perriquet et Rouille, imprimeurs de la societe; Paris: Didron, 1863. – T. 2. – P. 451-520.

467. *CMIELNISKI* // Supplement à l'Encyclopedie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. – Amsterdam: Chez M. M. Rey, Libraire, 1776. – T. 2. – P. 473-475.

468. *Coeuré S.* La grande lueur à l'est. Les Français et l'Union soviétique. 1917-1939 / S. Coeuré. – P.: Éditions du Seuil, 1999. – 364 p.

469. *Constantin de Tourville.* L'aveu sans exemple ou Memoires de Constantin de Tourville / Constantin de Tourville. – Amsterdam, 1747. – 308 p.

470. *Contes et legends d'Ukraine*. Aux origins du monde. Textes réunis, annotés et traduits par Galina Kabakova. – P.: Flies France, 1999. – 222 p.

471. *Contes russes et ukrainiens* d'après Alexandre Afanassiev, Marko Vovtchok et Ivan Tourguéniev. Traduits du russe et presents par Michel Cadot. – P.: Hachette, 1999. – 204 p.

472. *Contes ukrainiens* par Valentina Chaly. – P.: Bellenand; P.I.U.F., 1962. – 126 p.

473. *Continuation de l'histoire générale de Pologne, de Mr. le Chevalier de Solignac*, par les Auteurs de la grande Edition de Hollande de l'Histoire Universelle. Ou Tome VI. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée & Merkus, 1780. – XXIV+260 p.

474. *Coquin F.-X.* Un regard sur Mickiewicz / F.-X. Coquin // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe / Sous la direction de François-Xavier Coquin et Michel Maslowski. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 26-35.

475. *COSAQUES* // Encyclopédie, ou Dictionnaire universel raisonné des connoissances numaines. Mis en ordre par M. De Felice. – Yverdon, 1772. – T. 11. – P. 673-679.

476. *COSAQUES* // Supplement à l'Encyclopedie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. – Amsterdam: Chez M. M. Rey, Libraire, 1776. – T. 2. – P. 620-623.

477. *Coudray A.-J.-L., chevalier du.* Le comte et la comtesse du Nord; anecdote russe, mise au jour par M. Le Chevalier du Coudray / A.-J.-L. Coudray. – P.: Chez Belin, 1782. – 144 p.

478. *Coup d'oeil sur les colonies de la Russie Méridionale*; par un voyageur français qui les a visitées en 1818 // Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. – P.: Librairie de Gide fils, 1819. – T. 2. – P. 97-157.

479. *C[ourmenin], baron des H[ayes L.].* Voyage du Levant, fait par le commandement du roi en l'année 1621 / L. Courmenin des Hayes. – P.: Chez Adrian Taupenar, 1624. – 420 p.

480. *Coyer G.-F., abbé.* Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne / G.-F. Coyer. – Varsovie-P.: Chez Duchesne, Libraire, 1761. – T. 1. – XII+440 p.

481. *Coyer G.-F., abbé.* Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne / G.-F. Coyer. – Varsovie-P.: Chez Duchesne, Libraire, 1761. – T. 2. – 386 p.

482. *Coyer G.-F., abbé.* Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne / G.-F. Coyer. – Varsovie-P.: Chez Duchesne, Libraire, 1761. – T. 3. – 408 p.

483. *Coxe W.* Nouveau voyage en Danemarck, Suède, Russie, Pologne, et dans le Jutland, la Norwege, la Livonie, le Duché de Curlande et la Prusse. Traduit de l'anglais / W. Coxe. – P.: Chez Volland, 1791. – Partie II. – 276 p.

484. *Craven E.* Voyage de Milady Craven à Constantinople par la Crimée, en 1786. Traduit de l'anglois / E. Craven. – P., 1789. – 281 p.

485. *Custine A.-L.-L., marquis de.* La Russie en 1839 / A.-L.-L. de Custine. – Bruxelles: Société typographique belge, Francfort-sur-le-Mein: Librairie de E. Ullmann, 1844. – T. 3. – 284 p.

486. *Czajkowski M.* Contes cosaques, par Michel Czaykowski, aujourd'hui Sadyk-Pacha, traduits par W[ladislaw]. M[ickiewicz] / M. Czajkowski. – P.: E. Dentu, 1856-1857. – XXIII+300 p.

487. *Czyński J.* Histoire de Pologne, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours / J. Czyński. – P.: L. F. Hivert, 1839. – 332 p.

488. *Czyński J.* Israël en Pologne. Lettres adressées aux archives israélites / J. Czyński. – P.: Aux Bureaux des archives israélites, 1861. – 54 p.

489. *Czyński J.* La Russie pittoresque. Sous la direction de Jean Czynski. Vignettes de J[ean]. B[aptist]. Gatti / J. Czyński. – P.: Bureau Central, 1837. – T. 1. – P. 1-192.

490. *Czyński J.* La Russie pittoresque. Sous la direction de Jean Czynski. Vignettes de J[ean]. B[aptist]. Gatti / J. Czyński. – P.: Pilout, successeur de Postel, 1837. – T. 2. – P. 193-383.

491. *Czyński J.* Le Kosak. Roman historique / J. Czyński. – P.: A. Leclaire et C-ie, 1836. – T. 1. – XV+320 p.

492. *Czyński J.* Le Kosak. Roman historique / J. Czyński. – P.: A. Leclaire et C-ie, 1836. – T. 2. – 390 p.

493. *Czyński J.* Le réveil d'Israël. Histoire, Statistique, Chronique du jour. Variétés littéraires. Vignettes et Portraits / J. Czyński. – P.: Jules Renouard et Compagnie, 1848. – 162 p.

494. *Czyński J.* Question des juifs polonaise, envisage comme question européenne / J. Czyński. – P.: Guillaumin, 1833. – 30 p.

495. *Dachkévytch I.* Les historiens arméniens en Ukraine au XVIIIe siècle // Revue des Études Arméniennes. Nouvelles série / I. Dachkévytch. – P., 1972. – T. 9. – P. 385-424.

496. *Dachkévytch I.* Les marchandises arméniennes en Ukraine, Pologne et Lituanie au XVIIe siècle / I. Dachkévytch // Revue des Études Arméniennes. Nouvelles série. – P., 1981. – T. 15. – P. 341-354.

497. *Dachkévytch I.* L'établissement des Arméniens en Ukraine pendant les XIe-XVIIe siècles / I. Dachkévytch // Revue des Études Arméniennes. Nouvelles série. – P., 1968. – T. 5. – P. 329-367.

498. *Dachkévytch I.* L'imprimerie arménienne à Lvov (Ukraine) au XVII-e siècle / I. Dachkévytch // Revue des Études Arméniennes. Nouvelles série. – P., 1969. – T. 6. – P. 355-371.

499. *Dachkévytch I.* Matériaux pour l'histoire des colonies arméniennes en Ukraine, se trouvant dans les bibliothèques de Cracovie et de Wroclaw / I. Dachkévytch // Revue des Études Arméniennes. Nouvelles série. – P., 1970. – T. 7. – P. 451-472.

500. *Dachkévytch I.* Sur la question des relations arméno-ukrainiennes au XVIIe siècle / I. Dachkévytch // Revue des Études Arméniennes. Nouvelles série. – P., 1967. – T. 4. – P. 261-296.

501. *Dalerac F.-P.* Les Anecdotes De Pologne, ou Memoires Secrets Du Regne De Jean Sobieski III. Du Nom / F.-P. Dalerac. – Amsterdam: Chez Henry Desbordes, 1699. – T. 1. – 340 p.

502. *Dalerac F.-P.* Les Anecdotes De Pologne, ou Memoires Secrets Du Regne De Jean Sobieski III. Du Nom / F.-P. Dalerac. – Amsterdam: Chez Henry Desbordes, 1699. – T. 2. – 410 p.

503. *Dalerac F.-P.* Les Anecdotes De Pologne, ou Memoires Secrets Du Regne De Jean Sobieski III. Du Nom / F.-P. Dalerac. – T. 1-2.– P.: Chez Pierre Aubouyn, Libraire de Nosseigneurs les Enfans de France, Et Charles Clouzier, Quay des Augustins, à la Croix d'Or, du côté du Pont saint Michel, 1700. – 454 p.

504. *Darcos X.* Mérimée, slavophile / X. Darcos // Cahiers Ivan Tourguéniev-Pauline Viardot-Maria Malibran. – 2003. – № 27. – P. 9-32.

505. *Darier J.-M., Doyon J., Henri D., Leon E., Sot V., Louis F., Potin Y.* Histoire 2-de. Programme 2010. Manuel de l'élève. Collection Guillaume Le Quintrec / J.-M. Darier, J. Doyon, D. Henri, E. Leon, V. Sot, F. Louis, Y. Potin. – P.: Nathan, 2010. – 320 p.

506. *Degouroff A.* De la civilisation des tatars-nogais dans le midi de la Russie Européenne / A. Degouroff // Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. – P.: Librairie de Gide fils, 1819. – T. 2. – P. 249-306.

507. *De la Croix.* Mémoires contenans diverses relations trés-curieuses de l'Empire othoman, du sieur de la Croix, cy-devant secrétaire de l'ambassade de Constantinople / De la Croix. – P.: Chez la veuve A. Cellier, 1684. – Partie I. – 470 p.

508. *De la Croix.* Mémoires contenans diverses relations trés-curieuses de l'Empire othoman, du sieur de la Croix, cy-devant secrétaire de l'ambassade de Constantinople / De la Croix. – P.: Chez la veuve A. Cellier, 1684. – Partie II. – 420 p.

509. *De la Croix.* Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte / De la Croix. – P.: Gueroult,1689. – 314 p.

510. *De la Croix.* Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte / De la Croix. – La Haye: Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p.

511. *De la Marche C. F. S. [Christian Friedrich Schwan].* Nouveaux memoires ou anecdotes du regne et du dethronement de Pierre III, empereur de Russie, ecrites de Petersbourg en 1762, tems de cette grande revolution, recueilles et publiees par Mr. D. L. M. / De la Marche – Berlin-Dresde: Aux depens de la companie, 1765. – 240 p.

512. *De la Marche [Christian Friedrich Schwan].* Histoire et anecdotes de la vie, du Regne, du Detronement & de la mort de Pierre III, dernier Empereur de toutes les Russies &.&.&. Ecrites en forme de lettres / De la Marche. – Londre: Aux depens de la Compagnie, 1766. – 226 p.

513. *Delamarre C.* Qu'est-ce qu'un Russe?: étude ethnographique d'après Viquesnel / C. Delamarre. – P.: Delagrave, 1871 – 48 p.

514. *Delamarre C.* Un peuple européen de quinze millions oublié devant l'histoire. Pétition au Sénat de l'Empire demandant une réforme dans l'enseignement de l'histoire / C. Delamarre. – P.: Amyot, 1869. – 24 p.

515. *De la Motraye A.* Remarques historiques & critiques sur l'Histoire de Charles XII Roi de Suède, par M. de Voltaire, pour servir de supplement à cet ouvrage. Par M. de La Motraye / A. de la Motraye. – Londres: L'imprimerie de Henry Woodfall. Chez Pierre Dunoyer, à la tête D'Erasme dans le Strand, 1732. – 83 p.

516. *De la Motraye A.* Voyage de Sr. A. De la Motraye en Europe, Asie & Afrique / A. de la Motraye. – La Haye: Chez T. Johnson & J. Van Duren, 1727. – T. 1. – X+472+23 p.

517. *De la Motraye A.* Voyage de Sr. A. De la Motraye en Europe, Asie & Afrique / A. de la Motraye. – La Haye: Chez T. Johnson & J. Van Duren, 1727. – T. 2. – IV+496+39 p.

518. *De la Motraye A.* Voyages en anglois et en françois d'A. de la Motraye, en diverses provinces et places de la Prusse ducale et royale, de la Russie, de la Pologne etc. / A. de la Motraye. – La Haye: A. Moetjens; Londres: Round et Meighan; Dublin: Grierson et Bradley, 1732. – 480 p.

519. *Dernalowicz M.* La slavophilie avant les cours de Mickiewicz au Collège de France / M. Dernalowicz // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe / Sous la direction de

François-Xavier Coquin et Michel Maslowski. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 166-171.

520. *Déroulède P.* L'Hetman, drame en 5 actes, en vers / P. Déroulède. – P.: Calmann Lévy, 1877. – 150 p.

521. *Desprez H.* Des colonies militaires de l'Autriche et de la Russie / H. Desprez // Revue des Deux Mondes. – 1847. – T. 19. – P. 722-735.

522. *Desprez H.* La Moldo-Valachie et le mouvement roumain / H. Desprez // Revue des Deux Mondes. – 1848. – T. 21. – P. 105-133.

523. *Desprez H.* La Russie et la crise européenne / H. Desprez // Revue des Deux Mondes. – 1850. – T. 5. – P. 1100-1123.

524. *Desprez H.* La Turquie et l'Alliance austro-russe / H. Desprez // Revue des Deux Mondes. – 1849. – T. 4. – P. 542-551.

525. *Desprez H.* Littérature slave / H. Desprez // Revue des Deux Mondes. – 1850. – T. 6. – P. 524-542.

526. *Desprez H.* Souvenirs de l'Europe orientale / H. Desprez // Revue des Deux Mondes. – 1847. – T. 17. – P. 1007-1029.

527. *De Varsovie, le 24 août* // Gazette d'Altona. – 1765. – 13 septembre. – Vendredi. - № 147.

528. *Discovrs de ce qvi s'est passé en Transyluanie, de l'vnion des Princes de Moldauye & Duc de Valachie auec le Vvaiuode pour la deffence de la Chrestienté contre le Turc.* – Lyon: Par Thibavd Ancelin, 1595. – 15 p.

529. *Discours de l'estat des Cosaques*, mis par escrit par Mr. le comte d'Avaux // Електронний ресурс: http://gallica.bnf.fr/Search?idArk=&n=15&p= 1&lang=EN&adva=1&adv=1&reset=&urlReferer=%2Fadvancedsearch%3Flang%3DEN&enreg=&tri=&submit1=Start+search&catsel1=f_title&cat1=&ope2=MUST&catsel2=f_creator&cat2=comte+d%27Avaux&ope3=MUST&catsel3=f_tdm&cat3=&date=daTo&daFr=&daTo=&sel_provenance_Part=toutPartenaires&sel_provenance_Edist=toutSNE&sel_source=toutSources&dateMiseEnLigne=indexDateFrom&firstIndexationDateDebut=&firstIndexationDateFin=&tri= 21/11/2011.

530. *Dmytrychyn I.* Grégoire Orlyk. Un cosaque ukrainien au service de Louis XV / I. Dmytrychyn. – P.: L'Harmattan, 2006. – 373 p.

531. *Dmytrychyn I.* Maroussia. Texte inédit de Marko Vovtchok. Fac-similé de P.-J. Stahl / I. Dmytrychyn. – P.: L'Harmattan, 2008. – 482 p.

532. *Dominois F.* Louis Eisenmann / F. Dominois // Revue des études slaves. – 1937. – T. 17. - № 17 (3-4). – P. 240-244.

533. *d'Orville A.-G.-C.* Mémoire d'Azema, diverses Anecdotes des Regnes de Pierre le Grand, Empereur de Russie, & de l'Impératrice Catherine son Epouse: Traduit du russe par M. C[ontant]. D'[Orville] / A.-G.-C. d'Orville. – Amsterdam, 1764. – Partie 1. – XII+245 p.

534. *d'Orville A.-G.-C.* Mémoire d'Azema, diverses Anecdotes des Regnes de Pierre le Grand, Empereur de Russie, & de l'Impératrice Catherine son Epouse: Traduit du russe par M. C[ontant]. D'[Orville] / A.-G.-C. d'Orville. – Amsterdam, 1764. – Partie 2. – 216 p.

535. *Dragomanow M.* La literature Oukrainienne proscrite par la gouvernement russe / M. Dragomanow. – Geneve: Georg, 1878. – 42 p.

536. *[Dubois de Jancigny J.-B.] M. D.* Essai sur l'histoire littéraire de Pologne / J.-B. Dubois de Jancigny. – Berlin: Chez G. J. Decker, 1778. – 568 p.

537. *Dubois de Jancigny J.-B.* Du commerce français dans l'état actuel de l'Europe: ou, Observations sur le commerce de la France en Italie, dans le Levant, en Russie, dans la Mer-Noire / J.-B. Dubois de Jancigny. – P.: Chez Potey, 1806. – 368 p.

538. *Duchiński F.-H.* La Moscovie et la Pologne / F.-H. Duchiński. – Constantinople: Imprimerie du «Journal de Constantinople», 1855. – XLVII+76+16 p.

539. *Duchiński F.-H.* Les origines slaves. Pologne et Ruthénie / F.-H. Duchiński. – P.: Typographie de Firmin Didot Frères, 1861. – 143 p.

540. *Duchiński F.-H.* Peuples Aryâs et Tourans. Agriculteurs et Nomades. Nécessité des réformes dans l'exposition de l'histoire des peuples Aryâs-Européens & Tourans. Particulièrement des Slaves et des Moscovites par F.-H.Duchiński (de Kiew) / F.-H. Duchiński. – P.: Friedrich Klincksieck, 1864. – LXVIII+186 p.

541. *Dupin H., Chabrillat, Pourny Ch. [musique].* Mazeppa, opéra-bouffe en 3 actes. Paris, Folies-dramatiques, 7 septembre 1872 / H. Dupin, Chabrillat, Ch. Pourny. – P.: Tresse, 1872. – 100 p.

542. *Dupuy B.* Les vues de Pierre Mohyla sur l'unité religieuse / B. Dupuy // Pierre Mohyla. Actes du Colloque consacré au 4ème Centenaire de sa naissance (Siège de l'UNESCO, le 5 novembre 1996). Textes réunis et présentés par Jurij Kochubej et Arkady Joukovsky = Петро Могила. Акти колоквіуму, присвяченого 400-річчю від дня народження (ЮНЕСКО, Париж, 5 листопада 1996 р.). Упорядкували Юрій Кочубей та Аркадій Жуковський. – Paris (Париж): Aux editions du Dauphin, 1997. – P. 42-50.

543. *Dupuy B.* Recherches sur l'Union de Brest / B. Dupuy. – P.: Centre d'Études Istina, 1990. – 72 p.

544. *Durand F. (Commandant).* Lettres sur les événements politiques et militaires contemporains, par le commandant Ferdinand Durand. Extrait du Spectateur militaire / F. Durand. – P.: Ch. Tanera, 1854. – 284 p.

545. *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Tome septieme. cha-cht. Par une société de gens de lettres. Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, & quant à la partie Mathématique , par M. D'ALEMBERT. – À Berne et à Lausanne: Chèz les Sociétés typographiques, 1782. – T. 7. – 890 p.

546. *Esjouissance des Français et bons citoyens de Paris sur l'election de roi de Pologne*. – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 14 p.

547. *Eton W.* Tableau historique, politique et moderne de l'empire Ottoman. Traduit de l'anglais… par le C. Lefebvre / W. Eton. – P.: Chez Tavernier, an VII (1799). – T. 2. – 320 p.

548. *Ex chronico S. Maxentii* // Recueil des historiens des Gaules et de la France. Tome onzième, édité par des religieux bénédictins de la Congrégation de Saint-Maur. Nouvelle édition publiée sous la direction de M. Léopold Delisle [mêmes texte & pagination]. – P.: Victor Palmé, 1876. – T. XI. – P. 219.

549. *Ex Historiae Francicae* // Monumenta Germaniae historica. Inde ab anno Christi quincentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. – Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1925. – T. 26. – P. 160-162.

550. *Fabrice F.-E. von.* Sejour du roi de Suede a Bender; ou Lettres de Mr. Le Baron de Fabrice, pour servir d'eclaircissement a l'histoire de Chatles XII / F.-E. von Fabrice. – Hambourg: Chez Chretien Herold, 1760. – VI+343 p.

551. *Fayot A.-Ch.-F.* Histoire de Pologne, depuis son origine jusqu'en 1831, dédiée au general Lafayette / A.-Ch.-F. Fayot. – P.: A. Belin, Audin, Hocquart, 1832. – T. 1. – 216 p.

552. *Fayot A.-Ch.-F.* Histoire de Pologne, depuis son origine jusqu'en 1831, dédiée au general Lafayette / A.-Ch.-F. Fayot. – P.: A. Belin, Audin, Hocquart, 1832. – T. 2. – 213 p.

553. *Fayot A.-Ch.-F.* Histoire de Pologne, depuis son origine jusqu'en 1831, dédiée au general Lafayette / A.-Ch.-F. Fayot. – P.: A. Belin, Audin, Hocquart, 1832. – T. 3. – 216 p.

554. *F. D. S. (l'abbé).* Relation d'un voyage de Pologne fait dans les années 1688 et 1689 / F. D. S. – P.: Librairie A.Franck, 1858. – X+146 p.

555. *Fedortchouk Y.* Le réveil national des Ukrainiens / Y. Fedortchouk. – P.: Bureaux du Cercle des Ukrainiens, 1912. – 46 p.

556. *Feller F.-X. de.* Dictionnaire historique: ou, Biographie universelle des hommes qui se sont fait un nom par leur génie, leurs talents, leurs vertus, leurs erreurs ou leurs crimes, depuis le commencement du monde jusqu'à nos jours / F.-X. de Feller. – P.: E. Houdaille, 1836. – T. 3. – 500 p.

557. *Fernandez D.* Dictionnaire amoureux de la Russie / D. Fernandez. – P.: Plon, 2004. – 858 p.

558. *Ferrand A.-F.-C.-Ch., comte de.* Histoire des trois démembrements de la Pologne pour faire suite l'Histoire de l'anarchie de Pologne par Rulhière / A.-F.-C.-Ch. de Ferrand. – P.: Chez Deterville, 1820. – T. 1. – XLIV+494 p.

559. *Ferrand A.-F.-C.-Ch., comte de.* Histoire des trois démembrements de la Pologne pour faire suite l'Histoire de l'anarchie de Pologne par Rulhière / A.-F.-C.-Ch. de Ferrand. – P.: Chez Deterville, 1820. – T. 2. – 472 p.

560. *Ferrand A.-F.-C.-Ch., comte de.* Histoire des trois démembrements de la Pologne pour faire suite l'Histoire de l'anarchie de Pologne par Rulhière / A.-F.-C.-Ch. de Ferrand. – P.: Chez Deterville, 1820. – T. 3. – 602 p.

561. *Ferrières-Sauvebeuf L.-F. de, comte.* Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières-Sauvebeuf / L.-F. de Ferrières-Sauvebeuf. – P.: Chez Buisson, Libraire, 1790. – T. 1. – XXIV+298 p.

562. *Ferrières-Sauvebeuf L.-F. de, comte.* Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières-Sauvebeuf / L.-F. de Ferrières-Sauvebeuf. – P.: Chez Buisson, Libraire, 1790. – T. 2. – X+303 p.

563. *Ferro M.* Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde entier / M. Ferro. – P.: Payot, 1981. – 316 p.; Réédition. - P.: Payot, 1986. – 316 p.; Réédition. - P.: Payot, 2004. – 464 p.

564. *Filon A.* Mérimée et ses amis / A. Filon. – P.: Hachette et C-ie, 1909. – XX+412 p.

565. *Fontenay M.* L'Empire Ottoman et le risqué corsair au XVII-e siècle / M. Fontenay // Revue d'histoire modern et contemporaine. – 1985. – T. 32. – Avril-juin. – P. 185-208.

566. *Forster Ch.* Histoire de Pologne depuis les temps les plus reculés jusqu'à 1840 / Ch. Forster. – P.: Firmin Didot-frères, 1840. – 348 p.

567. *Forster Ch.* La vieille Pologne. Album historique et poétique, composé de chants et légends imités du polonaise, ou composes par les plus célebres poëtes français. Orné de 36 dessins, et contenant une introduction et des notices formant un tableau complet de l'histoire de Pologne, depuis l'année 800 jusqu'à 1796. / Raumer Frédéric de. La chute de la Pologne. Traduit de l'allemand par Charles Forster / Ch. Forster. – P.: Treuttel and Wurtz, Bossange-père, Firmin Didot-frères; Londre: Treuttel et Wurtz; Dresde: Grimmer, 1836. – 266+33 p.

568. *Forster Ch.* Pologne / Ch. Forster. – P.: Firmin Didot-frères, 1840. – 348 p.

569. *F. P.* Memoires de Maximilien-Emanuel duc de Wirtemberg, colonel d'un regiment de dragons au service de Suede / F. P. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstee & Merkus, 1740. – VIII+333 p.

570. *Fréderic II.* Considération sur l'état de la Russie sous Pierre le Grand, envoyée en 1737, à Voltaire par le prince royal de Prusse, depuis le roi Fréderic II, et auxquelles on a joint quelques autres pièces intéressantes, tant sur la Russie que pour server de supplement aux différentes editions des Oeuvres posthumes du monarque prussien / Fréderic II. – Berlin, 1791. – CCV+287 p.

571. *F. S. G. W. D. B.* Le faux Pierre III: ou la vie et les aventures du rebelle Jemeljan Pugatschew. D'apres original russe / F. S. G. W. D. B. – Londre: Chez Seyffert, 1775. – 296 p.

572. *Gailhard G.* Mazeppa / G. Gailhard. – P.: Arthème Fayard et C-ie, 1934. – 252 p.

573. *Garran de Coulon J.-Ph.* Recherches politiques sur ancien et moderne de la Pologne, appliquées à sa dernière révolution / J.-Ph. Garran de Coulon. – P.: De l'Imprimerie de J. J. Smits et C., l'an III de la Républiques (1795). – 400 p.

574. *Gautier G.* Histoire Ukrainienne. Publications en langue Ukrainienne parues dans L'U. R. S. S. de 1917 á 1928 / G. Gautier // Revue historique. – Paris, 1929. – T. CLXII. – P. 133-146.

575. *Glossa Remensis ad Psalterium Odalrici* // Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements. – P.: Plon-Nourrit, 1904. – T. 38. Reims. – P. 23-24.

576. *Gogol N.* Tarass Boulba. Roman. Traduit du russe par Louis Viardot / N. Gogol. – P.: Hachette et Cie, 1882. – IV+215 p.

577. *Gogol N.* Tarass Boulba. Roman. Traduit du russe par Louis Viardot / N. Gogol. – P.: Les éditions du temps, 1959. – 139 p.

578. *Goszczyński S.* Poëtes illustres de la Pologne. III. Cycle ukraïnien / traduit et publié par Charles de Noire-Isle / S. Goszczyński. – Nice: Imprimerie et papeterie anglo-française Malvano-Mignon, 1878. – 436 p.

579. *[Goudar P.-A.]* Memoires pour servir à l'histoire de Pierre III, empereur de Russie, publié par Mr. D. G*** / P.-A. Goudar. – Francfort et Leipzig: Aux depens de la Compagnie, 1763. – 150 p.

580. *Gubernatis A. de, comte.* Dictionnaire international des ecrivains du jour. Troisieme section / A. de Gubernatis. – Florence: Louis Niccolai, 1891. – P. 1345-2088.

581. *Guénot Charles.* Les Zaporogues / Charles Guénot. – P.: Barbou,1881. – 224 p.

582. *Guénot Charles.* Les Zaporogues / Charles Guénot. – Limoges: Eugene Ardant &. Cie,1895. – 228 p.

583. *Guignes J. de.* Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux, etc. avant et depuis Jesus-Christ jusquà present, précédée d'une introduction contenant des tables chronol. & historiques des princes qui ont regné dans l'Asie: ouvrage tiré des livres chinois & des manuscrits orientaux de la Bibliotheque du Roi / J. de Guignes. – P.: Chez Desaint et Saillant, 1757. – T. 3. – 542 p.

584. *Guthrie M.* Dissertations sur les antiquités de Russie. Contenant l'ancienne mythologie, les rites païens, les fêtes sacrées, les jeux ou ludi, les oracles, l'ancienne musique, les instrumens de musique villageoise, les coutumes, les ceremonies, l'habillement, les divertissemens de village, les marriages, les funérailles, l'hospitalité nationale, les repas, etc. etc. des Russes; comparés avec les memes objets chez les anciens, & particulièrement chez les Grecs. Avec six planches de figures et de musique / M. Guthrie. – Saint-Petersbourg: De l'Imprimerie du Corps Impérial des Cadet Nobles, 1795. – 240 p.

585. *Gutnov D. A.* L'École russe des hautes études sociales de Paris (1901-1906) / D. A. Gutnov // Cahiers du monde russe. – 2002. – T. 43. - № 2-3. – Avril-septembre (Eastern Europe, 1650-1730. Crises, conflicts, and new starts). – P. 375-410.

586. *Guyot-Desfontaines P.-F., abbé.* Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu'à la mort d'Auguste II. Par M. l'abbé Desfontaines / P.-F. Guyot-Desfontaines. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1735. – T. 1. – XXIV+243 p.

587. *Guyot-Desfontaines P.-F., abbé.* Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu'à la mort d'Auguste II. Par M. l'abbé Desfontaines / P.-F. Guyot-Desfontaines. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1735. – T. 2. – 206+38 p.

588. *Guyot-Desfontaines P.-F., abbé.* Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu'à la dernière Élection de Stanislas Leszynski. Par M. l'abbé Desfontaines / P.-F. Guyot-Desfontaines. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1754. – T. 1. – XXIV+348 p.

589. *Guyot-Desfontaines P.-F., abbé.* Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu'à la dernière Élection de Stanislas Leszynski. Par M. l'abbé Desfontaines / P.-F. Guyot-Desfontaines. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1754. – T. 2. – 367 p.

590. *Guyot-Desfontaines P.-F.* La Voltairomanie / P.-F. Guyot-Desfontaines. – P., 1738. – V+88 p.

591. *Hantraye J.* Les cosaques aux Chams-Elysées. L'occupation de la France après la chute de Napoléon / J. Hantraye. – P.: Belin, 2005. – 303 p.

592. *Hardesty K.* The Supplément to the Encyclopédie / K. Hardesty. – Hague: Martinus Nijhoff, 1977. – 177 p. (Archives internationales d'histoire des idées / International archives of the history of ideas. - № 89).

593. *Hauteville de [Tende G. de].* Relation historique de la Pologne contenant Le pouvoir de ses Rois, leur élection, & leur Couronnement, les privileges de la Noblesse; la Religion, la Justice, les moeurs & les inclinations des Polonois; avec plusieurs actions remarquables / de Hauteville. – P.: Chez Jacques Villery, 1697. – /X/+336 p.

594. *Hawryluk V.* Constitution ukrainienne 1710 / V. Hawryluk. – P.: Beaurepaire-Pôle SaA, 2009. – 191 p.

595. *Hempel F., Geissler Ch.-G.-H.* Description de tous les peuples qui se trouvent sous la domination bienfaisante d'Alexandre I, empereur de toutes les Russies: d'après les meilleurs ouvrages de la littérature allemande et étrangère, que l'on a eu soin de citer / F. Hempel, Ch.-G.-H. Geissler. – P.: Fusch, 1803. – VI+134 p.

596. *[Henningsen Ch.-F.]* Révélations sur la Russie, ou l'empereur Nicolas et son empire en 1844 par un resident anglais. Ouvrage traduit de l'anglais par M. Noblet et annoté par M. Cyprien Robert / Ch.-F. Henningsen. – P.: Jules Labitte, 1845. – T. 3. – 388 p.

597. *Herburt de Fulstin J.* Histoire des roys et princes de Poloigne, Composée en Latin et Divisée en XX livres par noble & magnifique sieur Jean Herburt de Fulstin, Traduite de Latin en François, & dediée au Roy de Pologne [par Fr. Bauduin] / J. Herburt de Fulstin. – P.: A l'Oliuier de Pierre l'Huilier, 1573. – 226 p.

598. *Histoire universelle depuis le commencement du monde jusqu'à présent.* D'après l'anglois par une Société de Gens de Lettres. – Amsterdam-Leipzig: Arkstée & Merkus, 1780. – T. 42. – XVI+622 p.

599. *Histoire universelle depuis le commencement du monde jusqu'à présent.* D'après l'anglois par une Société de Gens de Lettres. – Amsterdam-Leipzig: Arkstée & Merkus, 1782. – T. 43. – 556 p.

600. *Historia regum francorum monasterii Sancti Dionysii* // Monumenta Germaniae historica. Inde ab anno Christi quincentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. – Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1925. – T. 9. – P. 395-405.

601. *Hrouchevsky M.* La principauté de Kyiv (Kiew) au Moyen-Age / M. Hrouchevsky // Bulletin of the International Committee of Historical Sciences. – P., 1941. – Volume XII. – Part I. – P. 9-21.

602. *Hruchevsky M.* Abrégé de l'histoire de L'Ukraine / M. Hruchevsky. – P.-Genève-Prague: M. Giard et E. Brière, 1920 – 256 p.

603. *Hruchevsky M.* Cours d'histoire de l'Ukraine / Red. par A. Choulguine / M. Hruchevsky. – P.: Première imprimérie ukrainienne en France, 1959. – 241 p.

604. *Hugonis liber qui modernuorum regum francorum continent actus* // Monumenta Germaniae historica. Inde ab anno Christi quincentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. – Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1925. – T. 9. – P. 376-395.

605. *Hugou de Bassville N.-J.* Précis historique sur la vie et les exploits de François Le Fort, citoyen de Génève, general et grand admiral de Russie, vice-roi du Nowogorod et principal minister de Pierre-le-Grand empereur de Moskovie / N.-J. Hugou de Bassville. – Génève-P.: Chez Paul Barde, 1784. - /4/+ XVI+208 p.

606. *Hymne triomphal sur l'entrée du prince Henri.* – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 16 p.

607. *Introduction à l'histoire generale et politique de l'univers*: Où l'on voit l'Origine, les Révolutions, l'Etat présent, & les Interêts des Souverains. Plus ample & plus correcte que les précedentes. On y a continué tous les Chapitres jusqu'à présent, & ajouté un Eloge Historique De L'Auteur. – Amsterdam: Chez Zacharie Chatelain, 1732. – T. 7. – XXIV+444 p.

608. *Ionesco T.* La vie et l'oeuvre de Pierre Movila, métropolite de Kiev / T. Ionesco. – P.: Nidot et C-ie, 1944. – 257 p.

609. *Jablonowski J.-A., comte prusse.* L'Empire des Sarmates, aujourd'hui Royaume de Pologne / J.-A. Jablonowski. – Halle: Jean-Chretien Hendel, 1742. – 164 p.

610. *Jacquelin.* Soliman, ou l'Esclave généreuse. Tragedie par Jacquelin / Jacquelin. – P.: Chez Charles de Sercy, 1653. – 114 p.

611. *Janiw W.* Importance historique de Skovoroda / W. Janiw // Skovoroda philosophe ukrainien. Préface de Pierre Pascal, professeur honoraire à la Sorbonne. Colloque tenu le 18 janvier 1973 à l'Institut d'Études Slaves de Paris à l'occasion du 250e anniversaire de la naissance de Skovoroda (1722-1972). – P.: Institut d'Études Slaves, 1976. – P. 111-118.

612. *[Jolli J. G.]* Histoire de Pologne, et du Grand duché de Lituanie. Depuis la foundation de la Monarchie jusques à present. Où l'on voir une relation fidele de ce qui s'est passé à la derniere election / J. G. Jolli. – Amsterdam: Chez Daniel Pain, 1698. - /XIV/+457+/XIV/ p.

613. *[Jolli J. G.]* Histoire des rois et du Royaume de Pologne, et du Grand duché de Lituanie. Depuis la foundation de la Monarchie jusques à present. Où l'on voir u/ne relation fidele de ce qui s'est passé à la derniere election / J. G. Jolli. – Amsterdam: Chez Daniel Pain, 1699. – T. 1. – /XIII/+284 p.

614. *[Jolli J. G.]* Histoire des rois et du Royaume de Pologne, et du Grand duché de Lituanie. Depuis la foundation de la Monarchie jusques à present. Où l'on voir une relation fidele de ce qui s'est passé à la derniere election / J. G. Jolli. – Amsterdam: Chez Daniel Pain, 1699. – T. 2. – /2/+256 p.

615. *Josypyszyn J.* Jurij Kultchytsky et le café viennois / J. Josypyszyn // Échanges. – P., 1984. - № 56. – P. 29-31.

616. *Josypyszyn J.* Les Cosaque d'Ukraine et le siège de Vienne par les Turcs / J. Josypyszyn // Échanges. – P., 1984. - № 56. – P. 15-29.

617. *[Joubert P., abbé]* Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775 / P. Joubert. – Varsovie, 1775. – T. 1. – 526 p.

618. *[Joubert P., abbé]* Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775 / P. Joubert. – Varsovie, 1775. – T. 2. – 616 p.

619. *Joukovsky A.* Abrégé de l'histoire de l'Ukraine / A. Joukovsky. – P.: La société d'imprimerie periodiques et d'éditions, 1997. – 62 p.

620. *Joukovsky A.* Histoire de l'Ukraine des origines à aujourd'hui / A. Joukovsky. – P.: Dauphin, 1993. – 324 p.; (rééd. 2005).

621. *Joukovsky A.* L'Académie de Kiev – lieu de formation de Skovoroda / A. Joukovsky // Skovoroda philosophe ukrainien. Préface de Pierre Pascal, professeur honoraire à la Sorbonne. Colloque tenu le 18 janvier 1973 à l'Institut d'Études Slaves de Paris à l'occasion du 250e anniversaire de la naissance de Skovoroda (1722-1972). – P.: Institut d'Études Slaves, 1976. – P. 17-31.

622. *Joukovsky A.* Les publications-sources françaises au sujet des Cosaques ukrainiens, de Beauplan à Merimée / A. Joukovsky // Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique: représentations littéraires et artistiques. Actes du 5e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présentés par Michel Cadot et Émile Kruba. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 25-34.

623. *Joukovsky A.* Mazepa et la France de Louis XIV / A. Joukovsky // Échanges. – P., 1982. - № 48. – P. 65–67.

624. *Joukovsky A.* Pierre Mohyla, fondateur du Collège (Académie) de Kyïv et réformateur de l'enseignement en Ukraine / A. Joukovsky // Pierre Mohyla. Actes du Colloque consacré au 4ème Centenaire de sa naissance (Siège de l'UNESCO, le 5 novembre 1996). Textes réunis et présentés par Jurij Kochubej et Arkady Joukovsky = Петро Могила. Акти колоквіуму, присвяченого 400-річчю від дня народження (ЮНЕСКО, Париж, 5 листопада 1996 р.). Упорядкували Юрій Кочубей та Аркадій Жуковський. – Paris (Париж): Aux editions du Dauphin, 1997. – P. 51-60.

625. *Joukovsky A.* Prosper Mérimée et la question ukrainienne / A. Joukovsky // L'Ukraine et la France au XIXe siècle: actes du colloque organisé à la Sorbonne les 21 et 22 mars 1986. – P.-Munich: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1987. – 157 p. – P. 21-32.

626. *Joukovsky A.* Relations culturelles entre l'Ukraine et la Moldavie au XVIIe siècle / A. Joukovsky // Revue des études slaves. – 1973. – T. 49 (VIIe Congrès international des slavistes). – Fascicule 1-4. – P. 217-230.

627. *Joukovsky A., Zlenko A.* La France et l'Ukraine / A. Joukovsky, A. Zlenko. – Paris: Dauphin, 1998 – 84 p.

628. *Journal de Pierre le Grand* depuis l'année 1698 jusqu'à la conclusion de la paix de Neustadt. Traduit de l'original russe / Pierre le Grand. – Berlin: Chez George Jaques Decker, 1773. – VIII+501 p.

629. *Jouzéfovitch M.* La question russo-polonaise jugée par un Petit-Russien / M. Jouzéfovitch. – Leipzig: W. Gerhard, 1863. – 22 p.

630. *Juriew D. de.* Mythes politique et identité en Ukraine post-soviétique: passé composé et reconquête du sens / Préface de Guy Lanoue / D. de Juriew. – P.: Harmattan, 2003. – 218 p.

631. *Kappeler A.* Petite histoire de l'Ukraine / Traduit de l'allemand par Guy Imart, avec une préface de Daniel Beauvois et une introduction par Omeljan Pritsak / A. Kappeler. – P.: Institut d'Études slaves, 1997. – 224 p.

632. *Karr L.-J.* Des Cosaques, ou details historiques sur les moeurs, coutumes, vétemens, armes; et sur la manière dont ce people fait la guerre. Recuillis de l'allemand / L.-J. Karr. – P.: Chez Lebégue, Petit, Gabriel Warrée, 1814. – 93 p.

633. *Kauffmann A.-S.* La Russie et l'Europe, histoire de la guerre d'Orient. Deuxième série / A.-S. Kauffmann. – P.: Gustav Barba, 1865. – 84 p.

634. *Kéralio L.-F. Guynement de.* Histoire de la guerre des Russes et des impériaux, contre les Turcs, en 1736, 1737, 1738, & 1739, & de la paix de Belgrade qui la termina / L.-F. Guynement de Kéralio. – P.: Chez Debure, l'ainé, 1780. – T. 1. – VII+304 p.

635. *Kéralio L.-F. Guynement de.* Histoire de la guerre des Russes et des impériaux, contre les Turcs, en 1736, 1737, 1738, & 1739, & de la paix de Belgrade qui la termina / L.-F. Guynement de Kéralio. – P.: Chez Debure, l'ainé, 1780. – T. 2. – 326 p.

636. *Kéralio L.-F. Guynement de.* Histoire de la guerre entre la Russie et la Turquie et particulièrement de la campagne de 1769 / L.-F. Guynement de Kéralio. – St.-Petersbourg, 1773. – 236 p.

637. *Kéralio L.-F. Guynement de.* Histoire de la derniere guerre entre les Russes et les Turcs / L.-F. Guynement de Kéralio. – P.: Chez la veuve Desaint, 1777. – T. 1. – 128+387 p.

638. *Kéralio L.-F. Guynement de.* Histoire de la derniere guerre entre les Russes et les Turcs / L.-F. Guynement de Kéralio. – P.: Chez la veuve Desaint, 1777. – T. 2. – 372 p.

639. *Kleeman N.-E.* Voyage de Vienne a Belgrade et a Kilianova, dans le pays des Tartares Budziacs & Nogais dans la Crimée, & de Kaffa à Constantinople, au travers de la mer Noire; avec le retour à Vienne, par Trieste. Fait dans les années 1768, 1769 & 1770, par Nicolas-Ernest Kleeman. On y a la description des choses les plus remarquables concernant la Crimée. Traduit de l'allemand / N.-E. Kleeman. – Neuchatel: De l'imprimerie de la Société Typographique, 1780. – 246 p.

640. *Kloczowski J.* Adam Mickiewicz, l'héritier des cultures de l'Europe du Centre-Est / J. Kloczowski // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe / Sous la direction de François-Xavier Coquin et Michel Maslowski. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 41-44.

641. *Kochubej J.* La vie et les oeuvres du Métropolite Pierre Mohyla / J. Kochubej // Pierre Mohyla. Actes du Colloque consacré au 4ème Centenaire de sa naissance (Siège de l'UNESCO, le 5 novembre 1996). Textes réunis et présentés par Jurij Kochubej et Arkady Joukovsky = Петро Могила. Акти колоквіуму, присвяченого 400-річчю від дня народження (ЮНЕСКО, Париж, 5 листопада 1996 р.). Упорядкували Юрій Кочубей та Аркадій Жуковський. – Paris (Париж): Aux editions du Dauphin, 1997. – P. 23-29.

642. *Korczak-Branicki K.* Les nationalités slaves: lettres au révérend P. Gagarin (S.-J.) / K. Korczak-Branicki. – P.: E. Dentu, 1879. – 408 p.

643. *Kostomaroff N.* Deux nationalités russes / N. Kostomaroff. – Lausanne, 1916. – 51 p.

644. *Kosyk W.* La politique de la Turquie à l'égard de l'Ukraine. 1711-1714 / W. Kosyk. – 1974. – Dactylo. – 42 p. – Українська бібліотека імені Симона Петлюри.

645. *Kosyk W.* L'Ukraine et les Ukrainiens / W. Kosyk. – P.: Publications de l'Est Européen, 1993. – 174 p.

646. *Kouchnire M.* L'Ukraine, l'Europe Orientale et la Conférence de la Paix / M. Kouchnire. – P.: Bureau de presse Ukrainien, 1919. – 118 p.

647. *Kovalsky N.* Les Cosaques Zaporogues / N. Kovalsky. – 22 septembre 1986. – Dactylo. – 35 p. – Українська бібліотека імені Симона Петлюри.

648. *Koultchytskyi A.* Skovoroda – philosophe de la connaissance de soi-même et précurseur du personnalisme / A. Koultchytskyi // Skovoroda philosophe ukrainien. Préface de Pierre Pascal, professeur honoraire à la Sorbonne. Colloque tenu le 18 janvier 1973 à l'Institut d'Études Slaves de Paris à l'occasion du 250e anniversaire de la naissance de Skovoroda (1722-1972). – P.: Institut d'Études Slaves, 1976. – P. 55-110.

649. *Kuk L.* Cyprien Robert, slavisant angevin et la Grande emigration polonaise / L. Kuk // Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest. – 1992. – T. 99. - № 4. – P. 505-515.

650. *Lacombe J.* Abrégé chronologique de l'histoire du nord, ou des États de Dannemarc, de Russie, de Suède, de Pologne, de Prusse, de Courlande, &, &. Avec des Remarques particulières sur le génie, les moeurs, les usages de ces Nations; sur la nature & les productions de leurs climats. Ensemble un précis historique concernant la Laponie, les Tartares, les Cosaques, les Ordres Militaires des Chevaliers Teutoniques & Livoniens; la notice des Sçavans & illustres; des métropolites, des patriarches de Russie; des archevechés & evechés de

Pologne; des prince contemporains, &, &. Par M. Lacombe, avocat / J. Lacombe. – P.: Chez Jean-Thomas Herissant, Libraire, 1763. – T. 1. – 662 p.

651. *Lacombe J.* Abrégé chronologique de l'histoire du nord, ou des États de Dannemarc, de Russie, de Suède, de Pologne, de Prusse, de Courlande, &, &. Avec des Remarques particulières sur le génie, les moeurs, les usages de ces Nations; sur la nature & les productions de leurs climats. Ensemble un précis historique concernant la Laponie, les Tartares, les Cosaques, les Ordres Militaires des Chevaliers Teutoniques & Livoniens; la notice des Sçavans & illustres; des métropolites, des patriarches de Russie; des archevechés & evechés de Pologne; des prince contemporains, &, &. Par M. Lacombe, avocat / J. Lacombe. – P.: Chez Jean-Thomas Herissant, Libraire, 1762. – T. 2. – 730 p.

652. *Lacombe J.* Histoire des revolutions de l'empire de Russie / J. Lacombe. – Amsterdam: Aux depens de la Compagnie, 1760. – 388 p.

653. *Lacroix de Marlès J.* Histoire de Pologne / J. Lacroix de Marlès. – P.: A. Mame, 1846. – 240 p.

654. *Lacroix de Marlès J.* Histoire de Pologne / J. Lacroix de Marlès. – P.: A. Mame et Fils, 1876. – 159 p.

655. *Lacroix de Marlès J.* Histoire de Russie depuis l'origine de la monarchie jusqu'à nos jours / J. Lacroix de Marlès. – P.: A. Mame et C-ie, 1860. – 187 p.

656. *La deffaicte des Tartares et Tvrcs faicte par le Seigneur Iean Zamoïsky chancelier et capitaine général de la covronne de Pologne* avec le nombre des capitaines et soldats morts ivsqves av nombre de septante cinq mil hommes, assemblez povr ravager le royavme de Pologne sovbs la condvite de Begliarbé Bassa: Nouvelle édition avec notes et à laquelle on a ajouté Le discovrs de Iean Zamoïsky tenv à la diète de Varsovie en 1590 et la réponse de Sigismond III tradvits pour la première fois en francois. (Avec un avant-propos par Charles Sienkiewicz). – P.: J. Techener, 1859. – XVIII+74 p.

657. *La Garde-Chambonas A.-L.-Ch., comte de.* Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt; ou Lettres adressées à Jules Griffith: par le comte de Lagarde / A.-L.-Ch. de La Garde-Chambonas. – P.: Chez Treuttel et Würtz, 1824. – VIII+440 p.

658. *La Moufle=Рукавичка. Contes ukrainien* bilingue français-ukrainien par Iryna Dmytrychyn, Frédérique-Jeanne Besson, Igor Mekhtiev. – P.: L'Harmattan, 2009. – 16 p.

659. *Laroussilhe O. de.* L'Ukraine / O. de Laroussilhe. – P.: Presses Universitaires de France, 1998. – 127 p.; Réédition. – P.: Presses Universitaires de France, 2002. – 127 p.

660. *[Laveaux J.-Ch.]* Histoire de Pierre III, empereur de Russie, suivie de l'Histoire secrète des amours et des principaux amans de Catherine II / J.-Ch. Laveaux. – P: Maison la Brisse. – An VII (1799). – T. 1. – 360 p.

661. *[Laveaux J.-Ch.]* Histoire de Pierre III, empereur de Russie, suivie de l'Histoire secrète des amours et des principaux amans de Catherine II / J.-Ch. Laveaux. – P: Maison la Brisse. – An VII (1799). – T. 2. – 360 p.

662. *Lebedynsky Y.* Ethnogénèse des Ukrainiens / Y. Lebedynsky // Échanges. – P., 1986. - № 62. – P. 1-52.

663. *Lebedynsky I.* Histoire des Cosaques / I. Lebedynsky. – P.: Terre Noire, 1995. – 270 p.

664. *Lebedynsky I.* La «Constitution» Ukrainienne de 1710: La pensée politique des élites Cosaques d'Ukraine / I. Lebedynsky. – P.: L'Harmattan, 2010. – 111 p.

665. *Lebedynsky I.* Les armes cosaques et caucasiennes et les armes traditionnelles d'Europe Orientale / I. Lebedynsky. – P.: Editions du Portail, 1990. – 136 p.

666. *Lebedynsky I.* Les Cosaques: Une société guerrière entre libertés et pouvoires. Ukraine. 1490-1790 / I. Lebedynsky. – P.: Errance, 2004. – 251 p.

667. *Lebedynsky Y.* L'Ukraine est en Europe / I. Lebedynsky // Échanges. – P., 1984. - № 56. – P. 7-11.

668. *Lebedynsky I.* Ukraine: Une histoire en questions / I. Lebedynsky. – P.: L'Harmattan, 2008. – 272 p.

669. *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Essai sur les maladies contagieuses du bétail, avec les moyens de les prévenir & d'y remédier efficacement / N.-G. Clerc, Le Clerc [dit]. – Bruxelles: De l'Imprimerie Royale, s. a. – 46 p.

670. *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne / N.-G. Clerc, Le Clerc [dit]. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – T. 1. – XX+512 p.

671. *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne / N.-G. Clerc, Le Clerc [dit]. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – T. 2. – XXIV+562 p.

672. *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne / N.-G. Clerc, Le Clerc [dit]. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1784. – T. 3. – VI+748 p.

673. *Le Clerc [dit], Clerc N.-G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne / N.-G. Clerc, Le Clerc [dit]. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – T. 1. – 536+XIII p.

674. *Le Clerc [dit], Clerc N.-G., Leclerc A.-F.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne / N.-G. Clerc, Le Clerc [dit], A.-F. Leclerc. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1785. – T. 2. – 619 p.

675. *Le Clerc [dit], Clerc N.-G., Leclerc A.-F.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne / N.-G. Clerc, Le Clerc [dit], A.-F. Leclerc. – P.: Chez Maradan, Libraire, II an de la République (1794). – T. 3. – VIII+424 p.

676. *Lefébure G.-R., baron de Saint-Ildephont.* Eloge historique de Pierre le Grand czar, empereur de toutes les Russies / G.-R. Lefébure de Saint-Ildephont. – Autrecht: Chez Barthelemy Wild, 1772. – 83 p.

677. *Léger L.* Études slaves. Voyages et literature / L. Léger. – P.: Ernest Leroux, 1875. – VIII+317 p.

678. *Léger L.* Histoire de la littérature russe / L. Léger. – P.: Bibliothèque Larousse, 1907. – 85 p.

679. *Léger L.* Histoire de l'Autriche-Hongrie depuis les origins jusqu'à année 1878 / L. Léger. – P.: Hachette, 1879. – III+641 p.

680. *Léger L.* Les anciennes civilisations slaves. Voyages et littérature / L. Léger. – P.: Payot & C-ie, 1921. – 124 p.

681. *Léger L.* Monde slave. Voyages et littérature / L. Léger. – P.: Didier et C-ie, 1873. – XXXIII+339 p.

682. *Léger L.* Nicolas Gogol / L. Léger. – P.: H. Didier, 1913. – 267 p.

683. *Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l'histoire sacré et profane*, qui contient en abrégé l'histoire fabuleuse des Dieux & des Héros de l'Antiquité Payenne: les vies et les actions remarquables des Patriarches; des Juges; des Rois des Juif; des Papes; des Saints Martyrs & Confesseurs; des Pères de l'Eglise & des Docteurs Orthodoxes; des Evêques; des Cardinaux & autres Prélats célèbres; des Hérésiarques & des Schismatiques; avec leurs Principaux Dogmes; des Empereurs; des Rois; des Princes; & des grands Capitaines; des Auteurs anciens & modernes; des Philosophes; des Inventeurs des Arts, & de ceux qui se sont rendus recommandables en toute sorte de Professions, par leur Science, par leurs Ouvrage, & par quelque action éclatante; l'établissement et le progès des Ordres Religieux & Militaires; & la Vie de leurs Fondateurs; les Généalogies de plusieurs Familles illustres de France, & d'autres Pays; la Description des Empires, Royaumes, Républiques, Provinces, Villes, Isles, Montagnes, Fleuves, & autres lieux considérables de l'ancienne & nouvelle Géographie: où l'on Remarque la situation, l'étenduë & la qualité du Pays, la Religion, le Gouvernement, les Moeurs & les Coûtumes des Peuples: Où l'on voit les Dignites, les Magistratures ou Titres d'honneur: les Religions & Sectes des Chrétiens, des Juifs & des Payens: Les principaux noms des Arts & des Sciences: Les Actions publiques & solemnelles: Les Jeux, les Fêtes, etc. Les Edits & les Loix, dont l'Histoire est curieuse, etc. L'histoire des Conciles généraux et particuliers sous le nom des lieux où ont été tenus. Le tout enrichi de Remarques, de dissertations & de Recherches curieuses, pour l'éclaircissement des difficultez de l'Histoire, de la Chronologie & de la Géographie, tirées de différens Auteurs, & sur tout du Dictionnaire Critique de Mr. Bayle. Commencé en 1674 par Mre LOUIS MORERI, Prêtre, Docteur en Théologie et continue par le meme & par plusieurs Auteurs de différens partis. Prémière Edition de Basle en François, Corrigée & considérablement augmentée. – Basle: Chez Jean Brandmuller, 1731. – T. 2. – 482 p.

684. *Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l'histoire sacré et profane*, qui contient en abrégé l'histoire fabuleuse des Dieux & des Héros de l'Antiquité Payenne: les vies et les actions remarquables des Patriarches; des Juges; des Rois des Juif; des Papes; des Saints Martyrs & Confesseurs; des Pères de l'Eglise & des Docteurs Orthodoxes; des Evêques; des Cardinaux & autres Prélats célèbres; des Hérésiarques & des Schismatiques; avec leurs Principaux Dogmes; des Empereurs; des Rois; des Princes; & des grands Capitaines; des Auteurs anciens & modernes; des Philosophes; des Inventeurs des Arts, & de ceux qui se sont rendus recommandables en toute sorte de Professions, par leur Science, par leurs Ouvrage, & par quelque action éclatante; l'établissement et le progès des Ordres Religieux & Militaires; & la Vie de leurs Fondateurs; les Généalogies de plusieurs Familles illustres de France, & d'autres Pays; la Description des Empires, Royaumes, Républiques, Provinces, Villes, Isles, Montagnes, Fleuves, & autres lieux considérables de l'ancienne & nouvelle Géographie: où l'on Remarque la situation, l'étenduë & la qualité du Pays, la Religion, le Gouvernement, les Moeurs & les Coûtumes des Peuples: Où l'on voit les Dignites, les Magistratures ou Titres d'honneur: les Religions & Sectes des Chrétiens, des Juifs & des Payens: Les principaux noms des Arts & des Sciences: Les Actions publiques & solemnelles: Les Jeux, les Fêtes, etc. Les Edits & les Loix, dont l'Histoire est curieuse; & autres choses, & Actions remarquables. Avec l'Histoire des Conciles généraux et particuliers sous le nom des lieux où ont été tenus. Le tout enrichi de Remarques, de dissertations & de Recherches curieuses, pour l'éclaircissement des difficultez de l'Histoire, de la Chronologie & de la Géographie. Par Mre LOUÏS MORERI, Prêtre, Docteur en Théologie. XIe edition. – Amsterdam: Chez P. Brunel, R. & G. Wetstein, Janssons-Waesberge, P. de Coup; La Haye: Chez la Veuve d'A. Moetjens, la Veuve de H. van Dole; Utrecht: Chez G. van de Water, 1724. – T. 3. – 582 p.

685. *Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l'histoire sacré et profane*, qui contient en abrégé l'histoire fabuleuse des Dieux & des Héros de l'Antiquité Payenne: les vies et les actions remarquables des Patriarches; des Juges; des Rois des Juif; des Papes; des Saints Martyrs & Confesseurs; des Pères de l'Eglise & des Docteurs Orthodoxes; des Evêques; des Cardinaux & autres Prélats célèbres; des Hérésiarques & des Schismatiques; avec leurs Principaux Dogmes; des Empereurs; des Rois; des Princes; & des grands Capitaines; des Auteurs anciens & modernes; des Philosophes; des Inventeurs des Arts, & de ceux qui se sont rendus recommandables en toute sorte de Professions, par leur Science, par leurs Ouvrage, & par quelque action éclatante; l'établissement et le progès des Ordres Religieux & Militaires; & la Vie de leurs Fondateurs; les Généalogies de plusieurs Familles illustres de France, & d'autres Pays; la Description des Empires, Royaumes, Républiques, Provinces, Villes, Isles, Montagnes, Fleuves, & autres lieux considérables de l'ancienne & nouvelle Géographie: où l'on Remarque la situation, l'étenduë & la qualité du Pays, la Religion, le Gouvernement, les Moeurs & les Coûtumes des Peuples: Où l'on voit les Dignites, les Magistratures ou Titres d'honneur: les Religions & Sectes des Chrétiens, des Juifs & des Payens: Les principaux noms des Arts & des Sciences: Les Actions publiques & solemnelles: Les Jeux, les Fêtes, etc. Les Edits & les Loix, dont l'Histoire est curieuse; & autres choses, & Actions remarquables. Avec l'Histoire des Conciles généraux et particuliers sous le nom des lieux où ont été tenus. Le tout enrichi de Remarques, de dissertations & de Recherches curieuses, pour l'éclaircissement des difficultez de l'Histoire, de la Chronologie & de la Géographie. Par Mre LOUÏS MORERI, Prêtre, Docteur en Théologie. XVIIIe et derniere edition. Revue, corrigée & augmentée très considérablement. – Amsterdam: Chez P. Brunel, R. Wetstein, la Veuve de P. de Coup & G. Kuyper, F. l'Honoré & Fils, P. Humbert, Z. Chatelain, H. Uytwerf, F. Changuion, J. Wetstein & G. Smith, P. Mortier, & J. Catuffe; Leyden: Chez Luchtmans & C. Haak; La Haye: Chez P. Gosse, J. van Duren, J. Neaulme, A. Moetjens, G. Block, & A. van Dole; Utrecht: Chez E. Neaulme, 1740. – T. 2. – Lettres B-Cheg. – 536+358 p.

686. *Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l'histoire sacré et profane*… – T. 3. – Lettres Chei-E. – P. 359-760 (401)+179+216 p.

687. *Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l'histoire sacré et profane*… – T. 4. – Lettres F-H. – 223+271+242 p.

688. *Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l'histoire sacré et profane*… – T. 5. – Lettres I-L. – 225+51+320 p.

689. *Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l'histoire sacré et profane*… – T. 6. – Lettres M-O. – 514+131+102 p.

690. *Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l'histoire sacré et profane*… – T. 7. – Lettres P-Seg. – 408+27+240+214 p.

691. *Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l'histoire sacré et profane*… – T. 8. – Lettres She-Z. – P. 215-430 (215)+271+205+130 p.

692. *Le Guillou L.* Mickiewicz, Lamennais et Michelet / L. Le Guillou // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe / Sous la direction de François-Xavier Coquin et Michel Maslowski. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 216-221.

693. *Le Laboureur S. de Bleranval J.* Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschalle de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, & sur-intendante de sa conduite / J. Le Laboureur S. de Bleranval. – P.: Chez la Vesue Jean Camusat et Pierre Le Petit, imprimeur ordinaire du roy, 1647. – Partie 1. – 220 p.

694. *Le Laboureur S. de Bleranval J.* Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschalle de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, & sur-intendante de sa conduite. Traité du royaume de Pologne, de ses provinces, de leur gouvernement ancien & moderne, de leurs princes particuliers, & de leur union sous une mesme couronne / J. Le Laboureur S. de Bleranval. – P.: Chez la Vesue Jean Camusat et Pierre Le Petit, imprimeur ordinaire du roy, 1647. – Partie 2. – 280 p.

695. *Lelewel J.* Histoire de la Lithuanie et de la Ruthénie jusqu'à leur union definitive avec la Pologne conclue à Lublin en 1569 / J. Lelewel. – P.-Leipzig: Librairie A. Franck, 1861. – XCI+223 p.

696. *Lelewel J.* Histoire de Pologne / J. Lelewel. – P.-Lille: La Librairie Polonaise; Vanackere, 1844. – T. 1. – XX+388 p.

697. *Lelewel J.* Histoire de Pologne / J. Lelewel. – P.-Lille: La Librairie Polonaise; Vanackere, 1844. – T. 2. – 359 p.

698. *Lelewel J.* Histoire de Pologne. Atlas contenant les tableaux chronologiques et genealogiques, et les cartes géographiques de differentes époques / J. Lelewel. – P.-Lille: La Librairie Polonaise; Vanackere, 1844. – 16 p.

699. *Lemercier-Quelquejay Ch., Bennigsen A.* La Moscovie, l'Empire ottoman et la crise successorale de 1577-1588 dans le khanat de Crimée / Ch. Lemercier-Quelquejay, A. Bennigsen // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1973. – T. 14. - № 4. – P. 453-487.

700. *Lemercier-Quelquejay Ch., Bennigsen A.* Le khanat de Crimée au début du XVIe siècle : de la tradition mongole à la suzeraineté ottomane / Ch. Lemercier-Quelquejay, A. Bennigsen // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1972. – T. 13. - № 3. – P. 321-337.

701. *Lemercier-Quelquejay Ch.* La campagne de Pierre le Grand sur le Prut / Ch. Lemercier-Quelquejay // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1966. – T. 7. - № 7-2. – P. 221-233.

702. *Lemercier-Quelquejay Ch.* Les expéditions de Devlet Girây contre Moscou en 1571 et 1572: d'après les documents des Archives ottomanes / Ch. Lemercier-Quelquejay // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1972. – T. 13. - № 4. – P. 555-559.

703. *Lemercier-Quelquejay Ch.* Les khanats de Kazan et de Crimée face à la Moscovie en 1521: d'après un document inédit des Archives du Musée du Palais de Topkapi / Ch. Lemercier-Quelquejay // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1971. – T. 12. - № 4. – P. 480-490.

704. *Lemercier-Quelquejay Ch.* Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques Zaporogues au milieu du XVIIe siècle / Ch. Lemercier-Quelquejay // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1970. – T. 11. - № 3. – P. 454-461.

705. *Lemercier-Quelquejay Ch.* Un condottiere lithuanien du XVIe siècle: Le prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives ottomanes / Ch. Lemercier-Quelquejay // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1969. – T. 10. - № 10-2. – P. 258-279.

706. *Lemercier-Quelquejay Ch.* Une source inédite pour l'histoire de la Russie au XVIe siècle / Ch. Lemercier-Quelquejay // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1967. – T. 8. - № 2. – P. 335-343.

707. *Lenčenko V.* La Sič zaporogue, capital cosaque du XVIe au XVIIIe siècle / V. Lenčenko // Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique: représentations littéraires et artistiques. Actes du 5e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présentés par Michel Cadot et Émile Kruba. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 51-59.

708. *Le «Peuple Ukrainien» par un Petit-russien de Kief*. – Nansy-Paris-Strasbourg, 1919. – 42 p.

709. *Leroy-Beaulieu A.* L'empire des Tsars et les Russes / A. Leroy-Beaulieu. – P.: Hachette et C-ie, 1897. – T. 1. – Le pays et les habitants. – XV+639 p.

710. *Leroy de Flagis J.-B.* État politique, civile et militaire de l'empire de Russie / J.-B. Leroy de Flagis. – P.-Rouen: Chez Renard-P. Periaux, 1807. – VIII+300 p.

711. *Les caprices de la Fortune, ou histoire du prince Mentzikoff, favori du czar Pierre Premier.* Avec un Précis historique des Révolutions arrives en Russie, jusqu'à nos jours. Le tout pour server de suite aux Anecdotes du Nord. On y a joint Tragédie Russe, traduite en François. – Londre-P.: Chez La Veuve Duchesne; Quillau, L'Esclapart, 1772. – VIII+120+56 p.

712. *Les confins de l'ancienne Pologne. Ukraine-Lituanie-Biélorussie. XVI-XX siècles* / Daniel Beauvois (éd.). Préface de Czeslaw Milosz. – Lille: Presses universitaires de Lille, 1988. – 284 p.

713. *Les Cosaques*. Collection historique «Autrefois». – P.-Tournai: Gamma, 1976. – 30 p.

714. *Les cosaques de l'Ukraine*. Rôle historique: représentations littéraires et artistiques. Actes du 5e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présentés par Michel Cadot et Émile Kruba. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – 295 p.

715. *L'Estoille C. de.* La belle esclave. Tragicomedie de monsieur de L'Estoille / C. de L'Estoille. – P.: Imprimerie des nouveaux Caractheres de Pierre Moreau, 1643. – /XIII/+100 p.

716. *Lesur Ch.-L.* Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX-e siècle / Ch.-L. Lesur. – P.: Fantin, 1812. – XIV+514 p.

717. *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques, précédée d'une introduction ou coup-d'oeil sur les peuples qui ont habité le pays des Kosaques, avant l'invasion des Tartares / Ch.-L. Lesur. – P.: A. Belin, 1814. – T. 1. – VIII+405 p.

718. *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques, précédée d'une introduction ou coup-d'oeil sur les peuples qui ont habité le pays des Kosaques, avant l'invasion des Tartares / Ch.-L. Lesur. – P.: A. Belin, 1814. – T. 2. – 420 p.

719. *Lesur Ch.-L.* Précis des causes qui ont amené le démembrement de la Pologne // Mémoires sur la revolution de la Pologne, trouvés à Berlin / Ch.-L. Lesur. – P.: Galland, 1806. – CIV+215 p. – P. III-C.

720. *Levesque P.-Ch.* Atlas de l'Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de l'Institut / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – 60 p.

721. *Levesque P.-Ch.* Histoire des différents peuples soumis à la domanation des Russes ou suite de l'histoire de Russie. Par M. Levesque / P.-Ch. Levesque. – P.: Chez Debure l'ainé, 1783. – T. 1. – LX+537 p.

722. *Levesque P.-Ch.* Histoire des différents peuples soumis à la domanation des Russes ou suite de l'histoire de Russie. Par M. Levesque / P.-Ch. Levesque. – P.: Chez Debure l'ainé, 1783. – T. 2. – VII+500 p.

723. *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, & des meilleurs historiens de la Nation. Par M. Levesque / P.-Ch. Levesque. – P.: Chez Debure l'ainé, 1782. – T. 1. – XLVIII+442 p.

724. *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de la Légion d'Honneur, Chevalier de l'Empire, Membre de l'Institut, Professeur d'Histoire au Collège impérial de France et de l'Université impériale. – Quatrième édition, revue et augmentée d'une Vie inédite de Catherine II, par l'Auteur, continuée

jusqu'à la mort de Paul I-er, et publiée avec des Notes par MM. Malte-Brun et Depping / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 1. – XXXII+371 p.

725. *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, & des meilleurs historiens de la Nation. Par M. Levesque / P.-Ch. Levesque. – Yverdon, 1783. – T. 2. – 312 p.

726. *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de la Légion d'Honneur, Chevalier de l'Empire, Membre de l'Institut, Professeur d'Histoire au Collège impérial de France et de l'Université impériale. – Quatrième édition, revue et augmentée d'ne Vie inédite de Catherine II, par l'Auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul I-er, et publiée avec des Notes par MM. Malte-Brun et Depping / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 3. – 395 p.

727. *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, & des meilleurs historiens de la Nation. Par M. Levesque / P.-Ch. Levesque. – Yverdon, 1783. – T. 4. – 348 p.

728. *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, & des meilleurs historiens de la Nation. Par M. Levesque / P.-Ch. Levesque. – Yverdon, 1783. – T. 5. – 280 p.

729. *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de la Légion d'Honneur, Chevalier de l'Empire, Membre de l'Institut, Professeur d'Histoire au Collège impérial de France et de l'Université impériale. – Quatrième édition, revue et augmentée d'ne Vie inédite de Catherine II, par l'Auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul I-er, et publiée avec des Notes par MM. Malte-Brun et Depping / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 5. – 466 p.

730. *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de la Légion d'Honneur, Chevalier de l'Empire, Membre de l'Institut, Professeur d'Histoire au Collège impérial de France et de l'Université impériale. – Quatrième édition, revue et augmentée d'ne Vie inédite de Catherine II, par l'Auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul I-er, et publiée avec des Notes par MM. Malte-Brun et Depping / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 6. – 476 p.

731. *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de la Légion d'Honneur, Chevalier de l'Empire, Membre de l'Institut, Professeur d'Histoire au Collège impérial de France et de l'Université impériale. – Quatrième édition, revue et augmentée d'ne Vie inédite de Catherine II, par l'Auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul I-er, et publiée avec des Notes par MM. Malte-Brun et Depping / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 7. – 420 p.

732. *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe; par Pierre-Charles Levesque, Membre de la Légion d'Honneur, Chevalier de l'Empire, Membre de l'Institut, Professeur d'Histoire au Collège impérial de France et de l'Université impériale. – Quatrième édition, revue et augmentée d'ne Vie inédite de Catherine II, par l'Auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul I-er, et publiée avec des Notes par MM. Malte-Brun et Depping / P.-Ch. Levesque. – P.: Fournier-Ferra, 1812. – T. 8. – 468 p.

733. *Liechtenhan F.-D.* De l'abus de l'historiographie. Approches de l'histoire russe de Herberstein à Custine / F.-D. Liechtenhan. // Cahiers du monde russe. – 2000. – T. 41. - № 1. – Janvier-mars. – P. 135-150.

734. *Ligne de.* Lettres et pensées du maréchal prince de Ligne, publiées par Mad. La Baronne de Staël Holstein. Quatrième edition revue et augmentée / De Ligne. – P.: Chez J. J. Paschoud; Genève: Chez le meme Libraire, 1809. – 340 p.

735. *Limiers H.-Ph. de.* Histoire de Suede sous le regne de Charles XII. Où l'on voit aussi les Réarrivées en differens tems dans ce Royaume; toute la guerre du Nord, et l'Avénement de la Reine & du Roi Régnant à la Couronne, jusqu'à present. – Par M. De Limiers docteur en droit / H.-Ph. de Limiers. – Amsterdam: Chez les Jansons à Waesberge, 1721. – T. 5. Contenant la Bataille de Pultowa, & ses suites, avec séjour du Roi à Bender, jusqu'à son retour à Stralsund. – 540 p.

736. *Linage de Vauciennes P.* Mémoires. De ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1649 jusqu'à l'année 1652. Tirés des dépêches de Monsieur Chanut, ambassadeur pour le roy en Suede, par Linage de Vauciennes / P. Linage de Vauciennes. – Cologne: Chez Pierre Marteau, 1677. – T. 2. – 490 p.

737. *Linage de Vauciennes P.* Mémoires. De ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1649 jusqu'à l'année 1652. Tirés des dépêches de Monsieur Chanut, ambassadeur pour le roy en Suede, par Linage de Vauciennes / P. Linage de Vauciennes. – Cologne: Chez Pierre Marteau, 1677. – T. 3. – 496 p.

738. *Linage de Vauciennes P.* L'origine veritable du soulevement des Cosaques contre la Pologne / P. Linage de Vauciennes. – P.: Chez François Clousier et Pierre Aubouin, 1674. – 210 p.

739. *Longworth Ph.* Les Cosaques / Traduit de l'anglais par Robert Latour / Ph. Longworth. – P.: Albin Michel, 1972. – 366 p.

740. *Luca J. de.* Relation des Tartares Percopites et Nogaies, des Circassiens, Mangreliens et Geogriens / J. de Luca // Relations de divers voyages curieux qui n'ont point este publiées: et qu'on a traduit ou tiré des originaux des voyageurs françois, espagnols, allemands, portugais, anglois, hollandois, persans, arabes & autres orientaux, données au public, le tout enrichi de figures, de plantes non décrites, d'animaux inconnus à l'Europe, & de cartes géographiques, qui n'ont point encore été publiées. Par les soins de feu M. Melchisedec Thevenot. – P.: Chez Thomas Moette Libraire, 1696. – 810 p. – T. 1. – P. 14-23.

741. *Luciani G.* Le livre de la genèse du peuple ukrainien / G. Luciani. – P.: Institut d'études slaves de l'université de Paris, 1956. – 149 p.

742. *Luciani G.* Les étapes de la renaissance slave (essai de vue d'ensemble) / G. Luciani. – Bordeaux: Faculté des letters; Institut d'études slaves, 1958. – 14 p.

743. *L'Ukraine dans le cadre de l'est européen*. – Louvain: Éditions Nauwelaerts; P.: Béatrice-Nauwelaerts, 1957. – 205 p.

744. *L'Ukraine dans le passé et dans le present*. – P., 1970. – 23 p.

745. *L'Ukraine: Un aperçu sur son territoire, son peuple, ses conditions culturelles, ethnographiques, politiques et économiques*. – Berne: R. Suter, 1919. – 203+II p.

746. *Mably G.-B. de, abbé.* De la manière d'écrire l'histoire / G.-B. de Mably // Mably G.-B. de, abbé. Oeuvres complètes de l'abbé de Mably. – Lyon: Chez J. B. Delamolliere, 1792. – T. 12. – 500 p. – P. 321-500.

747. *Mably G.-B. de, abbé.* De l'étude de l'histoire / G.-B. de Mably // Mably G.-B. de, abbé. Oeuvres complètes de l'abbé de Mably. – Lyon: Chez J. B. Delamolliere, 1792. – T. 12. – 500 p. – P. 1-318.

748. *Mably G.-B. de, abbé.* Du gouvernement et des loix de la Pologne à M. le comte Wielhorski // Mably G.-B. de, abbé. Oeuvres complètes de l'abbé de Mably. – Lyon: Chez J. B. Delamolliere, 1792. – T. 8. – 416 p. – P. 1-281; *Mably G.-B. de.* Du gouvernement et des loix de la Pologne / Introduction et notes par Marc Belissa / G.-B. de Mably. – P.: Kimé, 2008. – 383 p.

749. *Mably G.-B. de, abbé.* Le droit public de l'Europe, fondé sur les traités, par Mr. l'Abbé de Mably. Avec des remarques historiques, politiques & critiques par Mr. Rousset / G.-B. de Mably. – Amsterdam & Leipzig: Chez Arkstee & Merkus, 1761. – T. 1. – XIX+190+238 p.

750. *Mably G.-B. de, abbé.* Le droit public de l'Europe, fondé sur les traités, par Mr. l'Abbé de Mably. Avec des remarques historiques, politiques & critiques par Mr. Rousset / G.-B. de Mably. – Amsterdam & Leipzig: Chez Arkstee & Merkus, 1761. – T. 2. – 414 p.

751. *Mably G.-B. de, abbé.* Le droit public de l'Europe, fondé sur les traités, par Mr. l'Abbé de Mably. Avec des remarques historiques, politiques & critiques par Mr. Rousset / G.-B. de Mably. – Amsterdam & Leipzig: Chez Arkstee & Merkus, 1761. – T. 3. – 308 p.

752. *Mackiw T.* The Cossack-Polish peace treaty of 1649 in Pierre Chevalier's «Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne» Paris, 1663 / T. Mackiw // Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique: représentations littéraires et artistiques. Actes du 5e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présentés par Michel Cadot et Émile Kruba. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 43-50.

753. *Madariaga I.* de. Who was Foy de la Neuville? / I. de Madariaga // Cahiers du Monde Russe et sovietique. – Vol. 28. – No. 1 (Jan. - Mar. 1987). – P. 21-30.

754. *Magdeleine, comte de la.* Le miroir ottoman avec un succint reçit de tout ce qui c'est passé de considerable pendant la guerre des Turqs en pologne jusqu'en 1676 / C. de la Magdeleine. – Basle: Jean Rodolphe Genath, 1677. – 310 p.

755. *[La Magdeleine C. de].* Le Miroir de l'empire Ottoman, ou l'estat present de la Cour & de la Milice du Grand Seignneur, avec une description toute particuliere de la maniere de vivre des Turcs et un recit de tout ce qui s'est passé de considerable pendant la guerre des Turcs en Pologne & en Ukraine, jusqu'en 1677 / C. de la Magdeleine. – Lyon: Chez Mathieu Liberal, 1680. – Partie 1. – 210 p. [La Magdeleine C. de]. Le Miroir de l'empire Ottoman, ou l'estat present de la Cour & de la Milice du Grand Seignneur, avec une description toute particuliere de la maniere de vivre des Turcs et un recit de tout ce qui s'est passé de considerable pendant la guerre des Turcs en Pologne & en Ukraine, jusqu'en 1677 / C. de la Magdeleine. – Lyon: Chez Mathieu Liberal, 1680. – Partie 2. – 220 p.

756. *Mairet J.* Le Grand et dernier Solyman ov la mort Mvstapha. Tragedie par monsievr Mairet / J. Mairet. – P.: Chez Avgvstin Covrbé, 1639. - /XIV/+141.

757. *Malte-Brun C.* Tableau de la Pologne ancienne et moderne. Contenant la description de ce pays, de ses montagnes, plaines, fleuves, marais, climat, animaux, végétaux et minéraux; la topographie de la Haute et Basse Pologne, de la Prusse, la Courlande, la Lithuanie, la Russie-Blanche, Noire et Rouge, la Wolhynie et l'Ukraine, avec indication des villes, bourg, édifices et monumens; la description politique ou aperçu de la constitution polonaise, des religions, des lois, de l'administration civile et judiciaire; des moeurs, de l'armée, de la population et des revenus; des systèmes des poids, mesures, et monnaies en usage, soit en Pologne, soit à Dantzick; un précis de l'histoire de la Pologne, depuis les temps les plus anciens jusqu'à nos jours, des recherches sur l'origine des Slavons et des Sarmates, et des détails sur les restes de la langue sarmatique. Rédigé principalement d'après des notes communiquées par des Polonais et d'après les auteurs du pays même. Par Malte-Brun. Pour servir de complément à l'Histoire de la Pologne par M. de Rulhières / C. Malte-Brun. – P.: Chez Henri Tardieu-H. Nicolle, 1807. – XII+498 p.

758. *Malte-Brun C.* Tableau de la Pologne ancienne et moderne, sous les rapports géographiques, statistiques, géologiques, politiques, moraux, historiques, législatifs, scientifiques et littéraires, publié en un volume par Malte-Brun. Nouvelle édition, entièrement repondue, augmentée et ornée de cartes; par Léonard Chodźko / C. Malte-Brun. – P.-Bruxelles: Aimé-André et La Librairie parisienne, 1830. – T. 1. – VII+512 p.

759. *Malte-Brun C.* Tableau de la Pologne ancienne et moderne, sous les rapports géographiques, statistiques, géologiques, politiques, moraux, historiques, législatifs, scientifiques et littéraires, publié en un volume par Malte-Brun. Nouvelle édition, entièrement repondue, augmentée et ornée de cartes; par Léonard Chodźko / C. Malte-Brun. – P.-Bruxelles: Aimé-André et La Librairie parisienne, 1830. – T. 2. – 536 p.

760. *Manstein.* Memoires historiques, politiques et militaries sur la Russie, depuis l'année MDCCXXVII, jusqu'à MDCCXLIV. Avec un supplement, contenant une idée succinct du militaire, de la marine, du commerce etc. de ce vaste empire. Ouvrage écrit en français par le general de Manstein. Avec la vie de l'auteur par M. Huber & une carte géographique / Manstein. – Amsterdam: Chez Marc Michel Rey, 1771. – 598 p.

761. *Marcel Étienne [Thuez Caroline].* Dymitr le Cosaque / Marcel Étienne. – P.: Firmin-Didot et C-ie, 1887. – 322 p.

762. *Marcel Étienne [Thuez Caroline].* L'Hetman Maxime. Scènes de la vie en Ukraine / Marcel Étienne. – P.: A. Hennuyer, 1890. – 356 p.

763. *Margeret J.* Estat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie avec ce qui s'y est passé de plus mémorable et tragique, pendant le regne de quatre Empereurs: à sçauoir depuis l'an 1590 jusques en 1606, en septembre. Nouvelle édition, précédée de deux lettres inédites de l'auteur et d'une notice biographique et bibliographique par Henri Chevreul / J. Margeret. – P.: L. Potier Librairie, 1855. – XXVIII+113 p.

764. *Marie D.* Les chants populaires Petits-Russiens / D. Marie // Revue des études franco-russes. – 1906. – № 5 (mai). – P. 205-238.

765. *Marmier X.* Le pays des Cosaques / X. Marmier // Marmier X. Du Danube au Caucase: voyages et littérature. – P.: Garnier frères, 1854. – 385 p. – P. 335-385.

766. *Marmont A.-F.-L.-V. de, duc de Raguse.* Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie Méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie-Mineure, en Syrie, en Palestine et en Égypte / A.-F.-L.-V. de Marmont. – P.: Chez Ladvocat, Librairie, 1837. – T. 1. – 402 p.

767. *Mars V. de.* La Pologne, ses anciennes provinces et ses véritables limites / V. de Mars // Revue des Deux Mondes. – 1863. – T. 45. – P. 497-527.

768. *Martel A.* La langue polonaise dans les pays Ruthènes. Préface d'André Mazon / A. Martel. – Lille: Bussière, 1938. – 318 p.

769. *Martel R.* La France et la Pologne: Réalités de l'Est européen / R. Martel. – P.: Roumegoux et C-ie, 1931 – 326 p.

770. *Martel R.* La Pologne et Nous: la légende et l'histoire, chimères et réalités / R. Martel. – P.: André Delpeuch, 1928. – 249 p.

771. *Martel R.* La question d'Ukraine. Extrait du Monde Slave. – Novembre-Décembre 1927 / R. Martel. – P.: Librairie Félix Alcan, 1927. – 35 p.

772. *Martel R.* La Ruthénie Subcarpathique (Podkarpatska Rus) / R. Martel. – P.: Paul Hartmann, 1935. – 188 p.

773. *Martel R.* Le problème de l'Ukraine. Extrait de Politique Étrangère. – № 6. – Décembre 1938 / R. Martel. – P.: Centre d'Études de Politique Étrangère; Firmin-Didot et C-ie; Mesnil, 1938. – 14 p.

774. *Martel R.* L'Ukraine au lendemain de Poltava / R. Martel // Le Monde slave. – 1937. – Septembre. – P. 436-458.

775. *Martin H.* La Russie et l'Europe / H. Martin. – P.: Furne, Jouvet et C-ie, 1866. – VI+426 p.

776. *Martinez J.-C., Chastrusse C., Roussy D.* Histoire-Géographie 4-e. 32 fiches d'activité. Avec une initiation progressive au brevet / J.-C. Martinez, C. Chastrusse, D. Roussy. – P.: Hatier, 2006. – 32 p.

777. *Masson Ch.-F.-Ph.* Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et le commencement de celui de Paul I. Formant un tableau des moeurs de St. Pétersbourg à la fin du XVIIIe siècle. Et contenant nombre d'anecdotes recueillies pendant un séjour de dix années, sur les projets de Catherine à l'égard de son fils, les bizarreries de ce dernier, le marriage manqué de la grande-duchesse Alexandra avec le roi de Suède, et le caractère des principaux personages de cette cour, et nommément de Souvorow. Suivies de remarques sur l'éducation des grands seigneurs, les moeurs des femmes, et la religion du peuple / Ch.-F.-Ph. Masson. – P.: Chez Ch. Pougens, an VIII. – T. 1. – 1800. – 360 p.

778. *Masson Ch.-F.-Ph.* Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et le commencement de celui de Paul I. Formant un tableau des moeurs de St. Pétersbourg à la fin du XVIIIe siècle. Et contenant nombre d'anecdotes recueillies pendant un séjour de dix années, sur les projets de Catherine à l'égard de son fils, les bizarreries de ce dernier, le marriage manqué de la grande-duchesse Alexandra avec le roi de Suède, et le caractère des principaux personages de cette cour, et nommément de Souvorow. Suivies de remarques sur l'éducation des grands seigneurs, les moeurs des femmes, et la religion du peuple / Ch.-F.-Ph. Masson. – P.: Chez Ch. Pougens, an VIII. – 1800. – T. 2. – 360 p.

779. *Masson Ch.-F.-Ph.* Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et celui de Paul I. Contenant nombre d'anecdotes et de faits historiques sur la guerre de Perse, la marche des armées russes contre la France, la disgrace et la mort de Souworow, les opérations de finances de Paul I, sa vie domestique, et sa fin tragique. Suivi de pièces justificatives, parmi lesquelles se trouve la constitution pour la famille impériale / Ch.-F.-Ph. Masson. – Amsterdam-P.: Chez Bertrandet, 1802. – T. 3. – XVI+444 p.

780. *Masson Ch.-F.-Ph.* Mémoires secrets sur la Russie pendant les règnes de Catherine II et de Paul I. Avec avant-propos et notes par M. Fs. Barrière / Ch.-F.-Ph. Masson. – P.: Librairie de Firmin Didot frères, fils et C-ie, 1863. – T. 3. – 464 p.

781. *Masconnois P. B.* Panegyrique sur l'avant couronnement du roi de Pologne / P. B. Masconnois. – P.: Par Denis du Pré Imprimeur, 1573. – 16 p.

782. *Maslowski M.* La synthèse religieuse de Mickiewicz / M. Maslowski // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe / Sous la direction de François-Xavier Coquin et Michel Maslowski. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 150-165.

783. *Maslowski M.* Mickiewicz et l'Europe / M. Maslowski // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe / Sous la direction de François-Xavier Coquin et Michel Maslowski. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 16-25.

784. *Massuet P.* Histoire des rois de Pologne et du gouvernement de ce Royaume; où l'on trouve ce qui s'est passsé de plus remarquable sous le règne de Frédéric Auguste, et pendant les deux interrègnes / P. Massuet. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1733. – T. 1. – XII+455+9 p.

785. *Massuet P.* Histoire des rois de Pologne et du gouvernement de ce Royaume; où l'on trouve ce qui s'est passsé de plus remarquable sous le règne de Frédéric Auguste, et pendant les deux interrègnes / P. Massuet. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1733. – T. 2. – 432 p.

786. *Massuet P.* Histoire des rois de Pologne et du gouvernement de ce Royaume; où l'on trouve ce qui s'est passsé de plus remarquable sous le règne de Frédéric Auguste, et pendant les deux interrègnes / P. Massuet. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1733. – T. 3. – 627+17 p.

787. *Massuet P.* Histoire Des Rois De Pologne, Et des Revolutions arrivées dans ce Royaume Depuis le commencement de la Monarchie jusqu'à present / P. Massuet. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1734. – T. 1. – 432 p.

788. *Massuet P.* Histoire Des Rois De Pologne, Et des Revolutions arrivées dans ce Royaume Depuis le commencement de la Monarchie jusqu'à present / P. Massuet. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1734. – T. 2. – 531 p.

789. *Massuet P.* Histoire Des Rois De Pologne, Et des Revolutions arrivées dans ce Royaume Depuis le commencement de la Monarchie jusqu'à present / P. Massuet. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1734. – T. 3. – 627+17 p.

790. *Massuet P.* Histoire Des Rois De Pologne, Et des Revolutions arrivées dans ce Royaume Depuis le commencement de la Monarchie jusqu'à present / P. Massuet. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1734. – T. 4. – 392 p.

791. *Massuet P.* Histoire Des Rois De Pologne, Et des Revolutions arrivées dans ce Royaume Depuis le commencement de la Monarchie jusqu'à present / P. Massuet. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1734. – T. 5. – 386+10 p.

792. *[Massuet P.]* Histoire des rois du royaume de Pologne et du grand duché de Lithuanie. Où l'on trouve un détail très-circonstancié de ce qui s'est passé de plus remarquable sous les regnes des Rois Frederic Auguste et Stanilas Leszczynski et pendant les deux derniers interregnes / P. Massuet. – La Haye: chez Gosse, Prevôt & Compagnie, 1734. – T. 1. – XXIV+455 p.

793. *[Massuet P.]* Histoire des rois du royaume de Pologne et du grand duché de Lithuanie. Où l'on trouve un détail très-circonstancié de ce qui s'est passé de plus remarquable sous les regnes des Rois Frederic Auguste et Stanilas Leszczynski et pendant les deux derniers interregnes / P. Massuet. – La Haye: chez Gosse, Prevôt & Compagnie, 1734. – T. 2. – 432 p.

794. *[Massuet P.]* Histoire des rois de Pologne, et du gouvernement de ce Royaume; où l'on trouve ce qui s'est passsé de plus remarquable sous le règne de Frédéric Auguste, et pendant les deux interrègnes / P. Massuet. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1748. – 2e édition. – T. 1. – XII+455+24 p.

795. *[Massuet P.]* Histoire des rois de Pologne, et du gouvernement de ce Royaume; où l'on trouve ce qui s'est passsé de plus remarquable sous le règne de Frédéric Auguste, et pendant les deux interrègnes / P. Massuet. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1748. – 2e édition. – T. 2. – 531 p.

796. *Mauvillon E. de.* Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereure de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. etc. / E. de Mauvillon. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. 1. – 464 p.

797. *Mauvillon E. de.* Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereure de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. etc. / E. de Mauvillon. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. 2. – 404 p.

798. *Mauvillon E. de.* Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereure de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. etc. / E. de Mauvillon. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. 3. – 504 p.

799. *Mazon A.* Les etudes slaves. La science française / A. Mazon. – P.: Librairie Larousse, 1933. – 24 p.

800. *Mazon A.* Nécrologie: Antoine Martel / A. Mazon // Revue des études slaves. – 1931. – T. 11. – Fascicule 3-4. – P. 283-286.

801. *Mazon A.* Nécrologie: Charles Quénet / A. Mazon // Revue des études slaves. – 1947. – T. 23. – Fascicule 1-4. – P. 279-283.

802. *Mazon A.* Nécrologie: Denis Roche / A. Mazon // Revue des études slaves. – 1952. – T. 29. – Fascicule 1-4. – P. 292-294.

803. *Mazon A.* Nécrologie: Mychajlo Hruševs'kyj / A. Mazon // Revue des études Slaves. – 1935. – T. 15. – P. 185-187.

804. *Mazon A.* Pierre-Charles Levesque, humaniste, historien et moraliste / A. Mazon // Revue des études slaves. – 1963. – T. 42. – Fascicule 1-4. – P. 7-66.

805. *Méhée de La Touche J.-C.-H.* Histoire de la prétendue révolution de Pologne, avec un examen de sa nouvelle constitution / J.-C.-H. Méhée de La Touche. – P.: Chez Buisson, 1792. – 376 p.

806. *Méhée de La Touche J.-C.-H.* Mémoires particuliers extraits de la correspondance d'un voyageur avec feu Monsieur Caron de Beaumarchais sur la Pologne, la Lituanie, la Russie Blanche, Pétersbourg, Moscow, la Crimée, etc., etc. Contenant des observations nouvelles sur la puissance militaire de la Russie, ses finances, ses moeurs et coutumes, etc., etc. / J.-C.-H. Méhée de La Touche. – Hambourg-P.: Chez A. Galland, 1807. – Partie I. – XII+210 p.

807. *Méhée de La Touche J.-C.-H.* Mémoires particuliers extraits de la correspondance d'un voyageur avec feu Monsieur Caron de Beaumarchais sur la Pologne, la Lituanie, la Russie Blanche, Pétersbourg, Moscow, la Crimée, etc., etc. Contenant des observations nouvelles sur la puissance militaire de la Russie, ses finances, ses moeurs et coutumes, etc., etc. / J.-C.-H. Méhée de La Touche. – Hambourg-P.: Chez A. Galland, 1807. – Partie II. – 172 p.

808. *Mérimée P.* Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865) / P. Mérimée. – P.: L'Harmattan, 2007. – XIV+294 p.

809. *Mérimée P.* Épisode de l'histoire de Russie, les Faux Démétrius / P. Mérimée. – P.: Michel Lévy Frères, 1853. – 452 p.

810. *Mérimée P.* La littérature en Russie. Nicolas Gogol / P. Mérimée // Revue des Deux Mondes. – 1851. – T. 12. – P. 627-650.

811. *Mérimée P.* La littérature et le servage en Russie. Mémoires d'un Chasseur russe, par M. Ivan Tourguenief / P. Mérimée // Revue des Deux Mondes. – 1854. – T. 7. – P. 183-193.

812. *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans / P. Mérimée // Mélanges historiques et littéraires. – P.: Michel Lévy Frères, 1855. – 382 p. – P. 61-89.

813. *Mezeray F.-E. de*. Histoire de France depuis Faramond jusqu'a maintenant / F.-E. de Mezeray. – P.: Chez Mathieu Guillemot, avec previlege du Roy, 1643. – T. 1. – 1042 p.

814. *Miakotin V.* La fixation des paysans ukrainiens à la glèbe aux XVII-e et XVIII-e siècles / V. Miakotin // Le Monde slave. – 1932. – № 10 (octobre). – P. 31-58.

815. *Michaud J.-F., Michaud L.-G.* Biographie universelle, ancienne et moderne, ou, Histoire par ordre alphabétique de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes / J.-F. Michaud, L.-G. Michaud. – P.: Chez Madame C. Desplaces, 1843. – T. 32. – 668 p.

816. *Michelet J.* Histoire de France. XVIII. Louis XV (1724-1757) / J. Michelet. – P.: C. Marpon et E. Flammarion, 1879. – 386 p.

817. *Michelet J.* Histoire du XIXe siècle: Jusqu'au Waterloo / J. Michelet. – P.: C. Marpon et E. Flammarion, 1880. – T. 3. – 386 p.
818. *Michelet J.* La Pologne martyre / J. Michelet. – P.: E. Dentu; Bruxelles-Leipzig: A. Lacroix, Verboeckhoven, 1863. – XVI+365 p.
819. *Michelet J.* Oeuvres complètes. Édition définitive, revue et corrigée. Précis d'histoire moderne. Introduction à l'histoire universelle / J. Michelet. – P.: E. Flammarion, 1897. – 562 p.
820. *Michelet J.* Pologne et Russie. Légende de Kosciusko / J. Michelet. – P.: Librairie Nouvelle, 1852. – 144 p.
821. *Michelet J.* Tableau chronologique de l'histoire moderne / J. Michelet. – P.: Chez Louis Colas; Dondey-Dupré Pere et Fils, 1825. – 168 p.
822. *Michel Hrouchevsky* // L'Ukraine. – Lausanne, 1917. - № 1 (19). – P. 1.
823. *Mickiewicz A.* L'église et le Messie / A. Mickiewicz. – P.: Bourgogne et Martinet, 1845. – Partie II. – XV+304 p.
824. *Mickiewicz A.* L'église officielle et le messianisme / A. Mickiewicz. – P.: Bourgogne et Martinet, 1845. – Partie I. – XII+504 p.
825. *Mickiewicz A.* Les premiers siècles de l'histoire de Pologne. Traduit du polonaise par les fils de l'auteur sur la manuscript inédit / A. Mickiewicz. – P.: Librairie du Luxembourg, 1868. - XV+178 p.
826. *Mickiewicz A.* Les Slaves. Cours professé au Collège de France / A. Mickiewicz. – P.: Bourgogne et Martinet, 1849. – T. 1. – IV+419 p.
827. *Mickiewicz A.* Les Slaves. Cours professé au Collège de France / A. Mickiewicz. – P.: Bourgogne et Martinet, 1849. – T. 2. – 450 p.
828. *Mickiewicz A.* Les Slaves. Cours professé au Collège de France / A. Mickiewicz. – P.: Bourgogne et Martinet, 1849. – T. 3. – 376 p.
829. *Mickiewicz L.* La Pologne et ses provinces méridionales: manuscrit d'un Ukrainien / A. Mickiewicz. – P.: E. Dentu, 1863. – XXIII+167 p.
830. *Miller A.* Considérations sur le développement des institutions agraires de l'Ukraine aux XVII-e et XVIII-e siècles. Résumé par A. Miller / A. Miller // Revue international de sociologie. – P., 1928. – Septembre-octobre. – P. 495-530.
831. *Mjakotin V.* La question ukrainienne après la Révolution russe / V. Mjakotin // Le Monde Slave. -1926. - № 4. – P. 161-195; № 12. – P. 347-380.
832. *[Moreau de Brasey J.-N. de.]* Mémoires politiques, amusans et satiriques de Messire J. N. D. B. C. de L. Colonel du regiment de Dragons de Casanski & brigadier des Armées de Sa M. Czarienne / J.-N. de Moreau de Brasey. – Véritopolis.: Chez Jean Disant Vrai, 1716. – T. 1. – 402 p.
833. *[Moreau de Brasey J.-N. de.]* Mémoires politiques, amusans et satiriques de Messire J. N. D. B. C. de L. Colonel du regiment de Dragons de Casanski & brigadier des Armées de Sa M. Czarienne / J.-N. de Moreau de Brasey. – Véritopolis.: Chez Jean Disant Vrai, 1716. – T. 2. – 407 p.
834. *[Moreau de Brasey J.-N. de.]* Mémoires politiques, amusans et satiriques de Messire J. N. D. B. C. de L. Colonel du regiment de Dragons de Casanski & brigadier des Armées de Sa M. Czarienne / J.-N. de Moreau de Brasey. – Véritopolis.: Chez Jean Disant Vrai, 1716. – T. 3. – 374 p.
835. *Montaigne M. de.* Les Essais de Michel seigneur de Montaigne / M. de Montaigne. – P.: Chez Abel l'Angelier, 1595. – Livre 1. – /XVIII/+523+232 p.
836. *Munster S.* La Cosmographie universelle, contenant la situation de toutes les parties du monde, auec leurs proprietez & appartenances / S. Munster. — Basle: Aux despens de Henry Pierre, 1556. – /LXI/+1429 p.
837. *Mycinski J.* Ladislas IV & les Cosaques: l'échec des deux dernières tentative du militarism royal en Pologne: Dans 2 tomes / J. Mycinski. – [Lille3-IRHIS Bibliothèque Georges Lefèbre], Dactylogramme. – S. l., s. a. – 475 p.
838. *Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre.* Recueil présenté par Arkady Joukovsky / M. Hrouchevskyi, A. Joukovsky. – Paris: Du Dauphin, 1997. – 167 p.
839. *Mytrowytch K.* Elements platoniciens de la philosophie de Skovoroda / K. Mytrowytch // Skovoroda philosophe ukrainien. Préface de Pierre Pascal, professeur honoraire à la Sor-

bonne. Colloque tenu le 18 janvier 1973 à l'Institut d'Études Slaves de Paris à l'occasion du 250e anniversaire de la naissance de Skovoroda (1722-1972). – P.: Institut d'Études Slaves, 1976. – P. 33-53.

840. *Neboit-Mombet J.* L'image de la Russie dans le roman français. 1859-1900 / J. Neboit-Mombet. – Clermont-Ferrand.: Presses Universitaires Blaise Pascal, 2005. – 506 p.

841. *N. D. L. R.* Le Czar Demetrius, histoire moskovite: Dans 2 tomes, 4 livres / N. D. L. R. – La Haye: Chez les Freres van Dole, 1715. – 428 p.

842. *Nestesuranoi Iwan.* Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. / Iwan Nestesuranoi. – La Haye: Chez R.C.Alberts, Amsterdam: Chez Her.Uytwerf, 1725. – T. 1. – 510 p.

843. *Nestesuranoi Iwan.* Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. Nouvelle Edition augmentée / Iwan Nestesuranoi. – Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. – T. 2. – 496 p.

844. *Nestesuranoi Iwan.* Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. Nouvelle Edition augmentée / Iwan Nestesuranoi. – Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. – T. 3. – 452 p.

845. *Neuville Foy de la.* Relation curieuse, et nouvelle de Moscovie. Contenant, l'état présent de cet Empire. Les expéditions des Moscovites en Crimée, en 1689. Les causes des dernières Révolutions. Leurs Mœurs, & leur Religion. Le Récit d'un Voyage de Spatarus, par terre à la Chine / Foy de la Neuville. – P.: Chez P. Aubouyn & Ch. Clouzier, 1698. – 230 p.

846. *Neuville Foy de la.* Relation curieuse, et nouvelle de Moscovie. Contenant, l'état présent de cet Empire. Les expéditions des Moscovites en Crimée, en 1689. Les causes des dernières Révolutions. Leurs Mœurs, & leur Religion. Le Récit d'un Voyage de Spatarus, par terre à la Chine / Foy de la Neuville. – La Haye: Chez Meyndert Uytwerf, 1699. – 232 p.

847. *Niessel H.-A.* Les Cosaques: étude historique, géographique, économique et militaire / H.-A. Niessel. – P.: H. Charles-Lavauzelle, 1898. – 470 p.

848. *Niessel H., général.* Le triomphe des Bolchéviks et la paix de Brest-Litovsk: Souvenirs 1917-1918 / H.-A. Niessel. – Paris: Plon, 1940. – 381 p.

849. *Nolde B. E., baron.* L'Ukraine sous le Protectorat Russe. Traduit du russe par Maurice Gehri – B. E. Nolde. – P.: Payot, 1915. – 67 p.

850. *Nordberg J. A.* Histoire de Charles XII, roi de Suede, traduit du suédois de monsieur J. A. Nordberg, docteur en théologie, premier Pasteur des eglises de S-te. Claire et de St. Olaűs à Stockholm, ci-devant chapellain et confesseur de sa majesté / J. A. Nordberg. – La Haye: Chez Jean-Martin Husson, 1744. – T. 2. – 680 p.

851. *Nordmann C.-J.* Charles XII et l'Ukraine de Mazepa / C.-J. Nordmann. – P.: Librairie générale de droit et de jurisprudence R. Pichon et R. Durand-Auzias, 1958. – VIII+87 p.

852. *Nostradamus M.* Les Propheties de M. Michel Nostradamvs, dont il y en a trois cens qui n'ont iamais esté imprimées / M. Nostradamus. – Lyon: Pour Iean Hvgvetan, [1644?]. – /X/+177 p.

853. *Note sur la Russie Polonaise et la Russie Moscovite* // La deffaicte des Tartares et Tvrcs faicte par le Seigneur Iean Zamoïsky chancelier et capitaine général de la covronne de Pologne avec le nombre des capitaines et soldats morts ivsqves av nombre de septante cinq mil hommes, assemblez povr ravager le royavme de Pologne sovbs la condvite de Begliarbé Bassa: Nouvelle édition avec notes et à laquelle on a ajouté Le discovrs de Iean Zamoïsky tenv à la diète de Varsovie en 1590 et la réponse de Sigismond III tradvits pour la première fois en francois. (Avec un avant-propos par Charles Sienkiewicz). – P.: J. Techener, 1859. – XVIII+74 p. – P. 63-73.

854. *Nouveau Dictionnaire historique, ou Histoire abregégée des hommes qui se sont fait un nom par le genie, les talens, les vertus, les erreurs, etc.* Depuis le commencement du Monde jusqu'à nos jours. Et dans laquelle on expose avec impartialité ce que les Écrivains les plus judicieux ont pensé sur le caractère, les moeurs & les Ouvrages des Hommes célèbre dans tous les genres: avec des Tables Chronologiques pour réduire en Corps d'Histoire les Articles répandus dans ce Dictionnaire. Par une Société de Gens-de-Lettres. VIIe edition, revue, corrigée, & considérablement augmentée. – Caen: Chez G. Le Roy; Lyon: Chez Bruyset, Freres, 1789. – T. 9. – 534 p.

855. *Novaye, baron de.* Aujourd'hui et demain? Suite et complément de l'ouvrage «Demain?» d'après les concordances frappantes de 120 prophéties anciennes et modernes, publié dans le courant du mois d'octobre 1905 / De Novaye. – P.: P. Lethielleux, 1914. – 40+IX p.

856. *Noyers P. des.* Lettres de Pierre des Noyers, secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague, princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir à l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 à 1659 / P. des Noyers. – Berlin: B. Behr, 1859. – 600 p.

857. *Ollivier-Chakhnovskaia J.* Les francais expulsés de l'empire Russe par l'oukase de Catherine II du 8 fevrier 1793 / J. Ollivier-Chakhnovskaia // Cahiers du Monde russe. – 2005. - № 46/3. – Juillet-septembre. – P. 529-544.

858. *Ott A.* Manuel d'histoire universelle: Histoire du moyen âge et histoire modern / A. Ott. – P.: Chez Paulin, Libraire, 1842. – T. 2. – Partie 2. – 543 p.

859. *Pallas P.-S.* Voyages entrepris dans les gouvernemens méridionaux de l'empire de Russie, dans les années 1793 et 1794. Traduits de l'allemand / P.-S. Pallas. – P.: Chez Deterville, 1805. – T. 1. – XXIII+653 p.

860. *Pan J.-M. du.* Du péril de la balance politique de l'Europe ou Exposé des causes qui l'ont altérée dans le Nord depuis l'avènement de Catherine II / J.-M. du Pan. – Londres, 1789. – 150 p.

861. *Parthenay J.-B. Blaise Des Roches de.* Histoire de Pologne sous le regne d'Auguste II par Mr. L'Abbé de Parthenay / J.-B. Parthenay. – La Haye: Chez Jean Van Duren, 1733. – T. 1. – XXIV+256 p.

862. *Parthenay J.-B. Blaise Des Roches de*. Histoire de Pologne sous le regne d'Auguste II par Mr. L'Abbé de Parthenay / J.-B. Parthenay. – La Haye: Chez Jean Van Duren, 1733. – T. 2. – 256 p.

863. *Parthenay J.-B. Blaise Des Roches de.* Histoire de Pologne sous le regne d'Auguste II par Mr. L'Abbé de Parthenay / J.-B. Parthenay. – La Haye: Chez Jean Van Duren, 1734. – T. 3. – 304 p.

864. *Parthenay J.-B. Blaise Des Roches de.* Histoire de Pologne sous le regne d'Auguste II par Mr. L'Abbé de Parthenay / J.-B. Parthenay. – La Haye: Chez Jean Van Duren, 1734. – T. 4. – 248 p.

865. *Pascal P.* Skovoroda, la vie d'un sage itinérant (1722-1794) / P. Pascal // Skovoroda philosophe ukrainien. Préface de Pierre Pascal, professeur honoraire à la Sorbonne. Colloque tenu le 18 janvier 1973 à l'Institut d'Études Slaves de Paris à l'occasion du 250e anniversaire de la naissance de Skovoroda (1722-1972). – P.: Institut d'Études Slaves, 1976. – P. 7-16.

866. *Pasek J.-Ch.* Les Mémoires de Jean-Chrysostome Pasek, gentilhomme polonais (1656-1688). Traduits et commentés par Paul Cazin / J.-Ch. Pasek. – P.: Société d'édition «Les Belle-Lettres», 1922. – 350 p.

867. *Perry J.* Etat présent de la Grande Russie, ou Moscovie ; contenant l'histoire abrégée de la Moscovie. Un abrégé chronologique des Czars ou Empereurs qui y ont régné, jusqu'à présent. Et la relation de ce que Pierre Alexeowitz, à présent régnant, a fait de plus remarquable dans ses Etats. Traduit de l'Anglois de Jean Perry / J. Perry. – P.: Chez Joseph Monge, 1718. – /VI/+76 p. (Histoire abrégée de la Moscovie, recuellie des meilleurs historiens) + 83 p. (Un abrégé chronologique des Czars ou Empereurs qui y ont régné, jusqu'à present)+ /X/+339 p. (Etat présent de la Grande Russie, ou Moscovie, contenant la relation de ce que S. M. Czarienne a fait de plus remarquable dans ses etats, et une description de la religion, des moeurs, & tant des Russiens, que des Tartares & autres peuples voisins).

868. *Petigny de Saint Romain X. de.* Notice biographique sur Pierre Charles Lévesque. 1736-1812 / X. de Petigny de Saint Romain. – P.: Grande Imprimerie, 1964. – 76 p.

869. *Peyssonel C.-Ch. de.* Examen du livre intitulé «Considerations sur la guerre actuelle des Turcs», par M. de Volney / C.-Ch. de Peyssonel C.-Ch. de. – Amsterdam, 1788. – 331 p.

870. *Peyssonel C.-Ch. de.* Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin par M. de Peyssonel, ci-devant Consul pour Sa Majesté auprès du Khan des Tartares... / C.-Ch. de Peyssonel. – P.: Chez N. M. Tilliard, Libraire, 1765. – XLIV+364 p.

871. *Peyssonel C.-Ch. de.* Observations sur le commerce de la Mer Noire / C.-Ch. de Peyssonel. – Amsterdam, Leide, Rotterdam & Utrecht: Chez les Libraires Associés, 1787. – 432 p.

872. *Peyssonel C.-Ch. de.* Situation politique de la France et ses rapports actuels avec toutes les puissances de l'Europe; Ouvrage dont l'objet est de démontrer, par les faits historiques et les principes de la saine politique, tous les maux qu'a causés à la France l'Alliance Autrichienne, et toutes les fautes que le ministère François a commises depuis l'époque des Traités de Versailles, de 1756, 57 et 58 jusqu'à nos jours / C.-Ch. de Peyssonel. – P., 1789. – 386 p.

873. *Peyssonel C.-Ch. de.* Traité sur le commerce de la Mer Noire par M. de Peyssonel / C.-Ch. de Peyssonel. – P.: Chez Cuchet, Libraire, 1787. – T. 1. – IV+340 p.

874. *Peyssonel C.-Ch. de.* Traité sur le commerce de la Mer Noire par M. de Peyssonel / C.-Ch. de Peyssonel. – P.: Chez Cuchet, Libraire, 1787. – T. 2. – 380 p.

875. *Pierre Mohyla.* Actes du Colloque consacré au 4ème Centenaire de sa naissance (Siège de l'UNESCO, le 5 novembre 1996). Textes réunis et présentés par Jurij Kochubej et Arkady Joukovsky = Петро Могила. Акти колоквіуму, присвяченого 400-річчю від дня народження (ЮНЕСКО, Париж, 5 листопада 1996 р.). Упорядкували Юрій Кочубей та Аркадій Жуковський. – Paris (Париж): Aux editions du Dauphin, 1997. – VIII+94 p.

876. *Pinet A. du.* Plants, pourtraits et descriptions de plusieurs villes et forteresses tant de l'Europe, Asie & Afrique / A. du Pinet. – Lyon: Par Ian d'Ogerolles, 1564. – 350 p.

877. *Pissot N.-L.* Précis historique sur les Cosaques, nation sous la domination des Russes: leur origine, établissement et accroissement, leur grandeur et abaissement, leurs moeurs et usages / N.-L. Pissot. – P.: Chez Moronval, 1812. – 38 p.

878. *Poirrier Ph.* L'oubli historiographique: la postérité historienne d'«Histoire et destin» de Gaston Roupnel / Ph. Poirrier // Bleton-Ruget Annie, Poirrier Philippe. Le temps des sciences humaines. Gaston Roupnel et les années trente. – P.: «Le Manuscrit», 2006. – P. 237-256.

879. *Popovitch O.* Mazeppa: variations sur un theme romantique / O. Popovitch. – 19 mai-30 juin 1978. – Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. – 36 p. Texte imprimé.

880. *Popowycz D.* L'Eglise Catholique en Ukraine Occidentale. Traduit de l'ukrainien par H. Collet / D. Popowycz. – Mons: Service de presse catholique Ukrainienne en Europe Occidentale, s.a. (1949?). – 47 p.

881. *Portal R.* Russes et ukrainiens / R. Portal. – P.: Flammarion, 1970. – 140 p.

882. *Postel G.* De la Republique des Turcs / G. Postel. – Poitiers.: Par Enguibert de Marnef, 1560. – 136 p.

883. *Postel G.* La tierce partie des orientales histoires / G. Postel. – Poitiers: Par Enguibert de Marnef. Avec privilege du Roy, 1560. – 96 p.

884. *Pouchkine A.* Poltava. Le cavalier de bronze. Traduits du russe par Léonid et Nata Minor / A. Pouchkine. – P.: Éditions des Syrtes, 2002. – 162 p.

885. *Prokopovitch V.* Le testament politique de l'hetman Philippe Orlik / A. Prokopovitch // La revue de Prométhée. – 1939. – T. 2. -№ 3-4 (5-6). – 15 juillet. – P. 305-311.

886. *Prokopovitch V.* Le testament politique de l'hetman Philippe Orlik / A. Prokopovitch. – P., 1939. – 7 p.

887. *Proudhon P.-J.* Si les traités de 1815 ont cessé d'exister? Actes du futur Congrès / P.-J. Proudhon. – P.: E. Dentu, 1863. – 108 p.

888. *Przebendowski P.-H.* Memoires sur les dernieres revolutions de la Pologne, où on justifie le retour du roy Auguste, par un gentilhomme polonnois / P.-H. Przebendowski. – Rotterdam: Chez Fritsch & Böhm, 1710. - /VIII/+301 p.

889. *Pufendorff S. de, Bruzen de la Martiniere A.-A.* Introduction à l'histoire moderne, generale et politique de l'univers; ou l'on voit l'origine, la révolution & la situation présente des différents Etats de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique & de l'Amerique: Commencé par le Baron de Pufendorff, augmentée par M. Bruzen de la Martiniere. Nouvelle édition, revue, considérablement augmentée, corrigée sur les meilleurs auteurs, & continuée jusqu'en mil sept cent cinquante / S. de Pufendorff, A.-A. Bruzen de la Martiniere. – P.: Chez Merigot, Grange, Hochereau, Robustel, 1756. – T. 4. – 640 p.

890. *Quatre années de guerre des Polonais contre les Russes et les Tartares (1648-1652)*. Persécutions des Israélites de la Pologne / traduit de l'hébreu Javan Messoula par Daniel Lévy. – P.: Tlemcen; Impr. des Ageux, 1855. – 69 p.

891. *Quérard J.-M.* La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens de lettres de la France, ainsi que des littérateurs étrangers qui ont écrit en français, plus pariculièrement pendant les XVIII-e et XIX-e siècles / J.-M. Quérard. – P.: Chez Firmin Didot frères, Libraires, 1833. – T. 5. – 668 p.

892. *Quénet Ch.* Deux siècles et demi de luttes religieuses dans la Pologne méridionale (1339-1596) / Ch. Quénet // Mélanges Jules Legras. – 1939. – P. 123-132.

893. *Quinet E., Mars V. de.* Collège de France. Cours de littérature étrangère / E. Quinet, V. de Mars // Revue des Deux Mondes. – 1842. – T. 29. – P. 684-692.

894. *Quinet E.* Les révolutions d'Italie / E. Quinet. – P.: Chamerot, 1848. – XII+216 p.

895. *Rabelais F.* Les quatre livres de maistre François Rabelais suivis du Manuscrit du cinquième Livre. Publiés par les soins de MM. A. de Montaiglon et Louis Lacour / F. Rabelais. – P.: Académie des bibliophiles, 1868. – T. 1. – 312 p.

896. *Racault de Reuilly J.-J.* Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire pendant l'année 1803; suivi d'un Mémoire sur le commerce de cette mer, et de Notes sur les principaux ports commerçans. Dédié à Sa Majesté l'Empereur et Roi / J.-J. Racault de Reuilly. – P.: Chez Bossange, Masson et Besson, 1806. – XIX+302 p.

897. *Rambaud A.* Histoire de la Russie, depuis les origines jusqu'à l'année 1877 / A. Rambaud. – P.: Hachette et C-ie,1878. – 727 p.

898. *Rambaud A.* La Russie épique. Étude sur les chansons héroïques de la Russie. Traduites ou analyses pour la première fois / A. Rambaud. – P.: Maisonneuve et C-ie, 1876. – XV+504 p.

899. *Rambaud A.* L'Ukraine et ses chansons historiques, les derniers Kobzars / A. Rambaud // Revue des Deux Mondes. – 1875. – T. 9. – P. 801-835.

900. *Ramseier M. W.* Cosaques / M. W. Ramseier. – Genève: Nemo, 2009. – 523 p.

901. *Raumer F. de.* La chute de la Pologne. Traduit de l'allemand par Charles Forster / F. de Raumer. – P.: Imprimerie de Guiraudet et Jouaust, 1837. – 108 p.

902. *R. C.* Le problème de l'Ukraine dans la presse française / R. C. // La revue de Prométhée. – 1939. – T. 2. -№ 1 (3). – 1 février. – P. 131-132.

903. Rechberg Ch. de, comte [et Depping G.-B.]. Les peuples de la Russie ou description des moeurs, usages et costumes des diverses nations de l'empire de Russie / Ch. de Rechberg, G.-B. Depping. – P.: De l'Imprimerie de D. Colas, 1812. – T. 1. – 13+61+48 p.

904. Rechberg Ch. de, comte [et Depping G.-B.]. Les peuples de la Russie ou description des moeurs, usages et costumes des diverses nations de l'empire de Russie / Ch. de Rechberg, G.-B. Depping. – P.: De l'Imprimerie de D. Colas, 1813. – T. 2. – 66+48 p.

905. *Regemorter J.-L. van, Cadot M.* Le commerce extérieur de la Russie en 1784, d'après le journal de voyage de Baert du Hollant / J.-L. van, Regemorter, M. Cadot // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1969. – T. 10. - № 3-4. – Juillet-décembre. – P. 371-391.

906. *Relation curieuse de l'estat present de la Russie*. Traduite d'un auteur anglois qui a esté neuf ans à la Cour du Grand Czar. – P.: Chez Claude Barbin, 1679. – 440 p.

907. *Remarques d'un seigneur polonois sur l'Histoire de Charles XII, roi de Suede, par Monsieur de Voltaire*. – La Haie: Chez Adrien Moetjens, 1741. – VI+186 p.

908. *Reychman J.* Le commerce polonais en mer Noire au XVIIIe siècle par le port de Kherson / J. Reychman // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1966. – T. 7. - № 7-2. – P. 234-248.

909. *Riabtchouk M.* De la «Petite-Russie» à l'Ukraine. Traduit de l'ukrainien par Iryna Dmytrychyn et Iaroslav Lebedynsky. Préface d'Alain Besançon de l'Institut / M. Riabtchouk. – P.: L'Harmattan, 2003. – 207 p.

910. *Rigaud B.* Discours sur l'histoire des polognais / B. Rigaud. – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 80 p.

911. *Robert C.* De l'enseignement des literatures slaves / C. Robert // Revue des Deux Mondes. – 1846. – T. 13. – P. 365-375.

912. *Robert C.* Des origins slaves / C. Robert. – P.: Passard, 1852. – II+216 p.

913. *Robert C.* La Conjuration du panslavisme et l'insurrection polonaise / C. Robert // Revue des Deux Mondes. – 1846. – T. 13. – P. 1110-1127.

914. *Robert C.* Le monde slaves, son passé, son état present et son avenir / C. Robert. – P.: Passard, 1852. – T. 1. – 384 p.

915. *Robert C.* Le monde slaves, son passé, son état present et son avenir / C. Robert. – P.: Passard, 1852. – T. 2. – II+370 p.

916. *Robert C.* Les deux panslavismes / C. Robert // Revue des Deux Mondes. – 1846. – T. 16. – P. 452-483.

917. *Robert C.* Les deux panslavismes. Situation actuelle des peoples slaves vis-à-vis de la Russie / C. Robert. – P.-Leipzig: Leopold Michelsen, 1847. – 63 p.

918. *[Robert C.]* Testament de Pierre le Grand, ou Plan de domination européenne, laissé par lui a ses descendants et successeurs au trone de Russie, déposé dans les archives du Palais de Péterhoff, près Saint-Pétersbourg / C. Robert. – P.: Passard, 1860. – 28 p.

919. *Roche D.* Un portraitiste petit-russien D. G. Lévitski / D. Roche. – P.: Gazette des Beaux-Arts, 1904. – 31 p.

920. *Roche D.*Vladimir Loukitch Borovikovski (1757-1825): un peintre petit-russien à la fin du XVIIIe siècle et au commencement du XIXe / D. Roche. – P.: Gazette des Beaux-Arts, 1907. – 36 p.

921. *Rostovtzeff M.* Les origines de la Russie Kiévienne / M. Rostovtzeff // Revue des études slaves. – 1922. – T. 2. – P. 351-373.

922. *Rousseau de la Valette M.* Casimir roy de Pologne / M. Rousseau de la Valette. – Lyon: Chez Thomas Amaulry, 1679. – T. 1. - /VI/+256 p.

923. *Rousseau de la Valette M.* Casimir roy de Pologne / M. Rousseau de la Valette. – Lyon: Chez Thomas Amaulry, 1679. – T. 2. – 331 p.

924. *Rousseau J.-J.* Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projettés par J. J. Rousseau / J. J. Rousseau. – Londres, 1782. – 174 p.

925. *Rulhière C.-C. de.* Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République / C.-C. de Rulhière. – P.: Chez H. Nicole et Desenne, 1807. – T. 1. – LXXVI+346 p.

926. *Rulhière C.-C. de.* Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République / C.-C. de Rulhière. – P.: Chez H. Nicole et Desenne, 1807. – T. 3. – 517 p.

927. *Rulhière C.-C. de.* Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République / C.-C. de Rulhière. – P.: Chez H. Nicole et Desenne, 1807. – T. 4. – 431 p.

928. *Rulhière C.-C. de.* Histoire, ou Anecdotes sur la révolution de Russie en l'année 1762 / C.-C. de Rulhière. – P.: Chez Desenne, an V (1797). – XXIV+186 p.

929. *Rusina E.* La similitude du dissemblable. La Russie et la grande-principauté de Lituanie XIVe – milieu du XVIe siècle / E. Rusina // Cahiers du monde russe. – 2005. – T. 46. - № 1-2. – Janvier-juin. – P. 39-50.

930. *Ruzé A.* Ukrainiens et Roumains (IXe-XXe siècle): Rivalités carpatho-pontiques / A. Ruzé. – P.: L'Harmattan, 1999. – 304 p.

931. *Rzewuski H., comte.* Les récits d'un vieux gentilhomme polonais / Traduction, préface et notes de Ladislas Mickiewicz; avec eaux-fortes et illustrations de Bronislas Zaleski et Elviro Andriolli / H. Rzewuski. – P.: Librairie du Luxembourg - J.-B. Vasseur et C-ie, 1866. – XI+451 p.

932. *Saint-Amant M.-A. G. de.* Oeuvres completes de Saint-Amant. Nouvelle edition, publiée sur les manuscrits inédits et les éditions anciennes. Précédée d'une Notice et accompagnée de notes par M. Ch.-L. Livet / M.-A. G. de Saint-Amant. – P.: Chez P. Jannet, 1835. – T. 2. – 512 p.

933. *Salvandy N.-A. de.* Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski / N.-A. de Salvandy. – Bruxelles: N.-J. Gregoir, V. Wouters et C-e, 1841. – T. 1. – 332 p.

934. *Salvandy N.-A. de.* Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski / N.-A. de Salvandy. – Bruxelles: N.-J. Gregoir, V. Wouters et C-e, 1841. – T. 2. – 314 p.

935. *Salvandy N.-A. de.* Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne / N.-A. de Salvandy. – P.: Didier et C-e, 1876. – T. 1. – XXXVI+496 p.

936. *Salvandy N.-A. de.* Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne / N.-A. de Salvandy. – P.: Didier et C-e, 1855. – T. 2. – 468 p.

937. *Savant J.* Les Cosaques / J. Savant. – P.: Éditions Balzac, 1944. – 294 p.

938. *[Schérer J.-B.].* Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie / J.-B. Schérer. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 1. – XII+227 p.

939. *[Schérer J.-B.].* Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie / J.-B. Schérer. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 2. – 276 p.

940. *[Schérer J.-B.].* Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie / J.-B. Schérer. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 3. – 307 p.

941. *[Schérer J.-B.].* Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie / J.-B. Schérer. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 4. – 306 p.

942. *[Schérer J.-B.].* Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie / J.-B. Schérer. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 5. – 287 p.

943. *[Schérer J.-B.].* Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie / J.-B. Schérer. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 6. – 281 p.

944. *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie; ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Depuis leur origine jusqu'à nos jours; suivie d'un Abrégé de l'Histoire des Hettmans des Cosaques, & des pièce justificatives: Traduite d'après les Manuscrits conserves à Kiow, enrichie de Notes / J.-B. Schérer. – P.: Chez Cuchet, 1788. – T. 1. – XVI+328 p.

945. *Schérer J.-B.* Annales de la Petite-Russie; ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Depuis leur origine jusqu'à nos jours; suivie d'un Abrégé de l'Histoire des Hettmans des Cosaques, & des pièce justificatives: Traduite d'après les Manuscrits conserves à Kiow, enrichie de Notes / J.-B. Schérer. – P.: Chez Cuchet, 1788. – T. 2. – 384 p.

946. *Schérer J.-B.* Histoire raisonnée du commerce de la Russie / J.-B. Schérer. – P.: Chez Cuchet, 1788. – T. 1. – XII+293 p.

947. *Scherrer M.* Les dumy ukrainiennes: épopée cosaque. Textes ukr. et trad. intégrales avec une introduction et des notes / M. Scherrer. – P.: C. Klincksieck, 1947. – 140 p.

948. *Schmid F.-A.* Abrégé chronologique de l'histoire de Pologne / F.-A. Schmid. – Varsovie-Dresde: Chez Michel Gröll, 1763. – XVIII+352 p.

949. *Sebag P.* Sur deux orientalistes français du XVIIe siècle : F. Petis de la Croix et le sieur de la Croix / P. Sebag // Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée. – 1978. – T. 25. – P. 89-117.

950. *Ségur Ph.-P. de.* Histoire de la Russie et de Pierre le Grand / Ph.-P. de Ségur. – P.: Chez Baudouin Frères, 1829. – VIII+584 p.

951. *Sembratovytch R.* Le Tsarisme et l'Ukraine. Avec preface de Bjoernstjerne Bjoernson / Trad. par Yaroslaff Fedortchouk / R. Sembratovytch. – P.: Édouard Cornély et C-ie, 1907. – 56 p.

952. *Siestrzencewicz de Bohusz S.* Histoire du royaume de la Chersonese Taurique / S. Siestrzencewicz de Bohusz. – St.-Pétersbourg: De l'imprimerie de l'Académie Impériale Russe, 1824. – 433 p.

953. *Siestrzencewicz de Bohusz S.* Précis des recherches historiques sur l'origine des Slaves ou Esclavons et des Sarmates, et sur les époques de la conversion de ces peoples au Christianisme / S. Siestrzencewicz de Bohusz. – St.-Pétersbourg: De l'imprimerie de l'Académie Impériale Russe, 1824. – 228 p.

954. *Siestrzencewicz de Bohusz S.* Recherches historiques sur l'origine des Sarmates, des Esclavons et des Slaves, et sur les époques de la conversion de ces peoples au Christianisme: Dans 4 tomes / S. Siestrzencewicz de Bohusz. – St.-Pétersbourg: De l'imprimerie de Pluchart et comp., 1812. – XVI+856+72 p.

955. *Silvestre A.* La Kosake / A. Silvestre. – P.: Bibliothéque-Charpentier, 1894. – 388 p.

956. *Skovoroda philosophe ukrainien*. Préface de Pierre Pascal, professeur honoraire à la Sorbonne. Colloque tenu le 18 janvier 1973 à l'Institut d'Études Slaves de Paris à l'occasion du 250e anniversaire de la naissance de Skovoroda (1722-1972). – P.: Institut d'Études Slaves, 1976. – 121 p.

957. *Smolka S.* Les Ruthènes et les problèmes religieux du monde russien / S. Smolka. – Berne: Ferdinand Wyss, 1917. – 40+590 p.

958. *Snéguirew I. M.* Grégoire Savitch Skovoroda, philosophe de l'Ukraine / I. M. Snéguirew // Bulletin du Nord: journal scientifique et littéraire / Par Georges Lecointe de Laveau. – Moscou, 1828. – Cahier IX (septembre). – P. 149-156; Cahier XI (novembre). – P. 270-275.

959. *Sohan' P.* Les problèmes de collecte et de publication du patrimoine historique de la cosaquerie ukrainienne // Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique: représentations littéraires et artistiques. Actes du 5e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présentés par Michel Cadot et Émile Kruba / P. Sohan'. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 17-24.

960. *Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de.* Histoire générale de Pologne, par Mr. le Chevalier de Solignac, Secrétaire du Cabinet & des Commandemens du Roi de Pologne, Duc de Lorraine & de Bar / P.-J. de la Pimpie de Solignac. – P.: Chez Jean-Thomas Herissant, 1750. – T. 1. – LVI+388 p.

961. *Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de.* Histoire générale de Pologne, par Mr. le Chevalier de Solignac, Secrétaire du Cabinet & des Commandemens du Roi de Pologne, Duc de Lorraine & de Bar / P.-J. de la Pimpie de Solignac. – P.: Chez Jean-Baptiste Coignard, 1747. – T. 2. – XII+403 p.

962. *Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de.* Histoire générale de Pologne, par Mr. le Chevalier de Solignac, Secrétaire du Cabinet & des Commandemens du Roi de Pologne, Duc de Lorraine & de Bar / P.-J. de la Pimpie de Solignac. – Amsterdam: Chez Henri du Sauzet, 1751. – T. 3. – XII+284 p.

963. *Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de.* Histoire générale de Pologne, par Mr. le Chevalier de Solignac, Secrétaire du Cabinet & des Commandemens du Roi de Pologne, Duc de Lorraine & de Bar / P.-J. de la Pimpie de Solignac. – P.: Chez Jean-Thomas Herissant, 1750. – T. 4. – XXIV+430 p.

964. *Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de.* Histoire générale de Pologne, par Mr. le Chevalier de Solignac, Secrétaire du Cabinet & des Commandemens du Roi de Pologne, Duc de Lorraine & de Bar / P.-J. de la Pimpie de Solignac. – Amsterdam: Chez Henri du Sauzet, 1751. – T. 5. – XVI+320 p.

965. *Somov V. A.* Pierre-Charles Levesque. Protégé de Diderot et historien de la Russie / V. A. Somov // Cahiers du Monde russe. – 2002. - № 43/2-3. – Avril-septembre. – P. 275-294.

966. *Soutou G.-H., Castelbajac G. de, Gasquet S. de.* Recherches sur la France et le problem des Nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne-Lithuanie-Ukraine) / Sous la direction de Georges-Henri Soutou / G.-H. Soutou, G. de Castelbajac, S. de Gasquet. – P.: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1995. – 234 p.

967. *Staël de, madame*. Dix années d'exil / De Staël. – P.: La renaissance du livre, 1909. – 192 p.

968. *Staelin J. de.* Anecdotes originals de Pierre le Grand. Recuellies de la conversation de diverses personnes de distinction de S. Péterbourg & de Moscou par M. de Staelin, member

de l'academie imperial de S. Péterbourg. Ouvrage traduit de l'allemand / J. de Staelin. – Strasbourg-P.: Chez Jean George Treuttel, Libraire & Chez Durand, Neveu, Librairie, rue Gallande, 1787. – 347 p.

969. *Stahl [Hetzel] P.-J.* Maroussia: d'après la légende de Marko Wovzok / P.-J. Stahl [Hetzel]. – P.: Bibliothèque d'éducation et de recreation, J. Hetzel et C-ie, 1878. – 272 p.

970. *Stebnitsky P.* L'Ukraine et les Ukrainiens / P. Stebnitsky. – Berne: R. Suter, 1918. – 52 p.

971. *Stecyk I.* Mazeppa. Prince de l'Ukraine. Roman / I. Stecyk. – P.: Balland, 1981. – 219 p.

972. *Stefanowska Z.* Mickiewicz, critique et historien d'art // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe / Sous la direction de François-Xavier Coquin et Michel Maslowski / Z. Stefanowska. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 195-203.

973. *Storch H.-F. von.* Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie à la fin du dix-huitième siècle / H.-F. von Storch. – Bâle: J. Decker – P.: Ch. Pougens et Levrault-frères, 1801. – T. 1. – XXII+407+80.

974. *Strahlenberg, baron de.* Description historique de l'empire russien. Traduit de l'ouvrage allemande de M. le Baron de Strahlenberg / Strahlenberg. – Amsterdam: Chez Desaint & Saillant, 1757. – T. 1. – 390 p.

975. *[Struve J.-Ch. von.]* Voyage en Krimée suivi de la Relation de l'Ambassade envoyée de Pétersbourg à Constantinople en 1793; Publié par un jeune Russe, attaché à cette Ambassade. Traduit de l'allemand par L. H. Delamarre / J.-Ch. von Struve. – P.: De l'imprimerie de Crapelet, 1802. – 599 p.

976. *Struys J.* Les voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes, & en plusiers autres païs étrangers. Accompagnez de remarques particulieres sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coûtumes & le négoce des lieux qu'il a vûs; avec quantité de figures en taille-douce; dessinées par lui-même, & deux lettres qui traitent à fond des malheurs d'Astracan. Par Mr Glanius / J. Struys. – Amsterdam: Chez la Veuve de Jacob van Meurs, 1681. – 360 p.

977. *Struys J.* Les voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes, & en plusiers autres païs étrangers. Accompagnez de remarques particulieres sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coûtumes & le négoce des lieux qu'il a vûs; avec quantité de figures en taille-douce; dessinées par lui-même, & deux lettres qui traitent à fond des malheurs d'Astracan. Par Mr Glanius / J. Struys. – Amsterdam: Au depens de la Companie, 1720. – T. 1. – 340 p.

978. *Struys J.* Les voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes, & en plusiers autres païs étrangers. Accompagnez de remarques particulieres sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coûtumes & le négoce des lieux qu'il a vûs; avec quantité de figures en taille-douce; dessinées par lui-même, & deux lettres qui traitent à fond des malheurs d'Astracan. Par Mr Glanius / J. Struys. – Amsterdam: Au depens de la Companie, 1720. – T. 2. – 300 p.

979. *Struys J.* Les voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes, & en plusiers autres païs étrangers. Accompagnez de remarques particulieres sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coûtumes & le négoce des lieux qu'il a vûs; avec quantité de figures en taille-douce; dessinées par lui-même, & deux lettres qui traitent à fond des malheurs d'Astracan. Par Mr Glanius / J. Struys. – Amsterdam: Au depens de la Companie, 1720. – T. 3. – 300 p.

980. *Švyd'ko H.* L'otaman Kost' Hordijenko, chef de la Sič des Zaporogues / H. Švyd'ko // Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique: représentations littéraires et artistiques. Actes du 5e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présentés par Michel Cadot et Émile Kruba. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 61-66.

981. *Tabouis G., général.* Comment je devins Commissaire de la République Française en Ukraine / G. Tabouis // Travaux de l'Institut scientifique ukrainien. – Varsovie, 1932. – T. 8. – 174 p.

982. *Tallemant des Réaux G.* Les Historiettes de Tallemant des Réaux. Mémoires pour servir à l'histoire du XVIIe siècles, publiés sur le manuscript inédit et autographe; avec des éclaircissements et des notes, par messieurs Monmerque, member de l'Institut, de Chateaugiron et Taschereau / G. Tallemant des Réaux. – P.: Alphonse Levavasseur, 1834. – T. 2. – 443 p.

983. *Tański J.* La Pologne devant l'Europe / J. Tański. – P.: Librairie de Poulet-Malassis, 1861-1862. – 180 p.

984. *Tatarenko L.* La naissance de l'union de Brest: la curie romaine et le tournant de l'année 1595 / L. Tatarenko // Cahiers du monde russe. – 2005. – T. 46. - № 1-2. – Janvier-juin. – P. 345-354.

985. *Terlon H. de.* Memoires du chevalier de Terlon. Pour rendre compte au Roi, de ses Negociations, depuis l'année 1656 jusqu'en 1661 / H. de Terlon. – P.: Chez Claude Barbin, 1681. – T. 1. – 620 p.

986. *Ternaux-Compans H.* Archives des voyages, ou Collection d'anciennes relations inédites ou très-rares de lettres mémoires itinéraires et autres documents relatifs à la géographie et aux voyages et d'anecdotes relatives aux voyageurs, tirées des mémoires du temps / H. Ternaux-Compans. – P.: Imprimerie de Bouchard-Huzard, librairie d'Arthus-Bertrand, 1841. – T. 2. – P. 352-353.

987. *Thevet A.* Cosmographie Moscovite, recueillie et publiée par le prince Augustin Galitzin / A. Thevet. – P.: J. Techener, Libraire, 1858. – XVI+179 p.

988. *Theyls W.* Memoires pour servir à l'histoire de Charles XII, roi de Suède: contenant ce qui s'est passé pendant le sejour de ce Prince dans l'empire Ottoman & un recit fidele des troubles survenue de tems en tems entre Sa Maj. Cz. & la Porte etc., etc. / W. Theyls. – Leyde: Chez Jean du Vivier, 1722. – 388 p.

989. *Thou J.-A. de.* Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres / J.-A. de Thou. – Londres, 1734. – T. 2. – XIV+687 p.

990. *Thou J.-A. de.* Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres / J.-A. de Thou. – Londres, 1734. – T. 5. – XIV+738 p.

991. *Thou J.-A. de.* Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres / J.-A. de Thou. – Londres, 1734. – T. 6. – XX+730 p.

992. *Thou J.-A. de.* Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres / J.-A. de Thou. – Londres, 1734. – T. 7. – XII+758 p.

993. *Thou J.-A. de.* Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres / J.-A. de Thou. – Londres, 1734. – T. 8. – XIV+730 p.

994. *Thou J.-A. de.* Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres / J.-A. de Thou. – Londres, 1734. – T. 10. – XVI+751 p.

995. *Thou J.-A. de.* Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres / J.-A. de Thou. – Londres, 1734. – T. 11. – XVI+814 p.

996. *Thou J.-A. de.* Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres / J.-A. de Thou. – Londres, 1734. – T. 14. – XIX+716 p.

997. *Thounmann J.-E.* Description de la Crimée. Par M. Thounmann, professeur à Halle. Traduite de l'allemand / J.-E. Thounmann. – Strasbourg: Chez J. G. Treuttel, 1786. – 112 p.

998. *Tillet J. du.* Dv roy Henry I // Tillet J. du. Recueil des Roys de France, leurs couronne et maison / J. du Tillet. – P.: Chez Jaques du Puys, 1580. – P. 72-74.

999. *Tisserand R.* La vie d'un peuple. L'Ukraine. Préface de René Pinon / R. Tisserand. – P.: Librairie orientale et americaine G.-P. Maisonneuve, 1933. – IV+299 p.

1000. *Tissot V.* La Russie et les Russes, indiscrétions de voyage / V. Tissot. – P.: E. Dentu, 1882. – 562 p.

1001. *Tissot V.* La Russie et les Russes: Kiew et Moscou, impressions de voyage / V. Tissot. – P.: E. Plon, Nourrit, 1884. – 423 p.

1002. *Tissot V.* Ukraine. Kiew. Précédé d'une notice par Charles Simond / V. Tissot. – P.: E. Plon, 1897. – 32 p.

1003. *Tooke W.* Histoire de l'empire de Russie: sous le règne de Catherine II, et à la fin du dix-huitième siècle / W. Tooke. – P.: De l'imprimerie de Crapelet; Chez Maradan, Libraire, 1801. – T. 1. – XX+400 p.

1004. *Tooke W.* Histoire de l'empire de Russie: sous le règne de Catherine II, et à la fin du dix-huitième siècle / W. Tooke. – P.: De l'imprimerie de Crapelet; Chez Maradan, Libraire, 1801. – T. 2. – 451 p.

1005. *Tooke W.* Histoire de l'empire de Russie: sous le règne de Catherine II, et à la fin du dix-huitième siècle / W. Tooke. – P.: De l'imprimerie de Crapelet; Chez Maradan, Libraire, 1801. – T. 3. – 464 p.

1006. *Tooke W.* Histoire de l'empire de Russie: sous le règne de Catherine II, et à la fin du dix-huitième siècle / W. Tooke. – P.: De l'imprimerie de Crapelet; Chez Maradan, Libraire, 1801. – T. 4. – 432 p.

1007. *Tooke W.* Histoire de l'empire de Russie: sous le règne de Catherine II, et à la fin du dix-huitième siècle / W. Tooke. – P.: De l'imprimerie de Crapelet; Chez Maradan, Libraire, 1801. – T. 5. – 384 p.

1008. *Tooke W.* Histoire de l'empire de Russie: sous le règne de Catherine II, et à la fin du dix-huitième siècle / W. Tooke. – P.: De l'imprimerie de Crapelet; Chez Maradan, Libraire, 1801. – T. 6. – 419 p.

1009. *Tott F. de, baron.* Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares / F. de Tott. – Amsterdam, 1784. – T. 1. – XL+203 p.

1010. *Tott F. de, baron.* Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares / F. de Tott. – Amsterdam, 1784. –T. 2. – 220 p.

1011. *Tott F. de, baron.* Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares / F. de Tott. – Amsterdam, 1784. –T. 3. – 180 p.

1012. *Tott F. de, baron.* Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares / F. de Tott. – Amsterdam, 1784. –T. 4. – 152 p.

1013. *Tott F. de, baron.* Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares / F. de Tott. – P., 1785. – T. 1. – XXXII+273 p.

1014. *Tott F. de, baron.* Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares / F. de Tott. – P., 1785. – T. 2. – 264 p.

1015. *Tromelin J.-J.-M.-F. Boudin, comte de.* Observations sur les routes qui conduisent du Danube à Constantinople à travers le Balcan ou mont Hoemus, suivies de quelques réflexions sur la nécessité de l'intervention des puissances du midi de l'Europe dans les affaires de la Grèce / J.-J.-M.-F. Boudin de Tromelin. – P.: Pélicier et Chatet, 1828. – 36 p.

1016. *Troubetzkoy A., prince.* La Russie Rouge / A. Troubetzkoy. – P.: E. Dentu, 1860. – 178 p.

1017. *Tymowski K.-T.* La Pologne, la Russie et l'Europe: discours prononcé le 29 novembre [1835], jour anniversaire de l'insurrection nationale polonaise. 1835 / K.-T. Tymowski. – P.: Imprimerie de P. Baudouin, 1836. – 36 p.

1018. *Tyszkiewicz M., Cheloukhine S.* Documents historiques sur l'Ukraine et ses relations avec la Pologne, la Russie et la Suède (1569-1764), publiés avec notices explicatives et cartes..., avec une étude sur la Russie, la Petite-Russie et l'Ukraine / M. Tyszkiewicz, S. Cheloukhine. – Lausanne: A. Bovard-Giddey, 1919. – 72 p.

1019. *Tyszkiewicz M.* La littérature ukrainienne / M. Tyszkiewicz. – Berne: Imprimerie R.Suter, 1919. – 157 p.

1020. *V. C. [Comeiras Victor Delpuech de.]* Tableau general de la Russie moderne, et situation politique de cet empire au commencement du XIXe siècle / V. C. [V. de Comeiras]. – P.: Chez Treuttel et Wurtz, Libraires, de l'imprimerie de Goujon fils, an X-1802. – T. 1. – 350 p.

1021. *V. C. [Comeiras Victor Delpuech de.]* Tableau general de la Russie moderne, et situation politique de cet empire au commencement du XIXe siècle / V. C. [V. de Comeiras]. – P.: Chez Treuttel et Wurtz, Libraires, de l'imprimerie de Goujon fils, an X-1802. – T. 2. – 405 p.

1022. *Veinstein G.* La révolte des mirza tatars contre le khan, 1724-1725 / G. Veinstein // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1971. – T. 12. - № 3. – P. 327-338.

1023. *Veinstein G.* L'Empire ottoman et les prémices du problème cosaque (1545-1555) / G. Veinstein // Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique: représentations littéraires et

artistiques. Actes du 5e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présentés par Michel Cadot et Émile Kruba. – P.: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995. – P. 35-41.

1024. *Veinstein G.* Les Tatars de Crimée et la seconde élection de Stanislas Leszczynski / G. Veinstein // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1970. – T. 11. - № 1. – P. 24-92.

1025. *Veinstein G.* Marchands ottomans en Pologne-Lituanie et en Moscovie sous le règne de Soliman le Magnifique / G. Veinstein // Cahiers du monde russe. – 1994. – T. 35. - № 4. – P. 713-738.

1026. *Veinstein G.* Missionnaires jésuites et agents français en Crimée au début du XVIIIe siècle / G. Veinstein // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1969. – T. 10. – № 3-4. – P. 414-458.

1027. *Veinstein G.* Prélude au problème cosaque à travers les registres de dommages ottomans des années 1545-1555 / G. Veinstein // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1989. – T. 30. - № 3-4. – P. 329-362.

1028. *Verhun J.* Le traité de Pereyaslav (1654) et ses conséquences pour l'Ukraine / J. Verhun. – Dunkerque, 2003. – 32 p.

1029. *Verhun J.* Les Cosaques d'Ukraine ont-ils pris part au siège de Dunkerque en 1646. Tiré à part du No 11-12 «Les amis du vieux Dunkerque» / J. Verhun. – Dunkerque, 1980. – P. 93-117.

1030. *Verhun J.* L'Ukraine décrite par des Français / J. Verhun. – Dunkerque, 2001. – 150 p.

1031. *Verhun J.* L'Ukraine, pays des Cosaques / J. Verhun. – Dunkerque: L'Est Europeen, 2002. – 55 p.

1032. *Verhun J.* Zaporijjia / J. Verhun. – Dunkerque, 2001. – 12 p.

1033. *Viellard S.* «A beau mentir qui vient de loin»: Catherine II et l'écriture du voyage en Crimée / S. Viellard // Cahiers slaves. – Paris-Sorbonne, 2008. - № 10. – P. 49-72.

1034. *Viquesnel A.* Les Polonais, les Ruthènes et les Lithuaniens. Coup d'oeil sur l'histoire de l'Eglise Ruthène, le groupe des Cosaques petits-russiens / A. Viquesnel. – Lyon: Pincer, 1865. – 91 p.

1035. *Vigenère B. de*. Les Chroniques et annales de Poloigne / B. de Vigenère. – P.: J. Richer, 1573. – 487 p.

1036. *Vigenère B. de.* La Description du royaume de Poloigne et pays adjacens, avec les statuts, constitutions, moeurs et façons de faire d'iceux / B. de Vigenère. – P.: J. Richer, 1573. – 188 p.

1037. *Vion Dalibray Ch., sieur de.* Le Soliman. Tragicomedie. Imitée du comte Prosper Bonarelli / Ch. Vion Dalibray. – P.: Chez Toussaint-Quinet, 1637. – 114 p.

1038. *Vita Lietberti episcopi Cameracensis. XVIIII-XX* // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum. – Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1934. – T. 30 - Part 2, Supplementa tomorum I-XXV. – P. 850.

1039. *Vogüé M.-E.-M. de.* Le fils de Pierre le Grand. Mazeppa. Un changement de règne / M.-E.-M. de Vogüé. – P.: Calmann Lévy, 1884. – 363 p.

1040. *Vogüé M.-E.-M. de.* Les écrivains russes contemporains. Nicolas Gogol / M.-E.-M. de Vogüé // Revue des Deux Mondes. – 1885. – T. 72. – P. 241-279.

1041. *Vogüé M.-E.-M. de.* Mazeppa – la légende et l'histoire / M.-E.-M. de Vogüé // Revue des Deux Mondes. – 1881. – T. 48. – P. 320-351.

1042. *Vogüé M.-E.-M. de.* Trois drames de l'histoire de Russie. Le fils de Pierre le Grand. Mazeppa. Un changement de règne / M.-E.-M. de Vogüé. – P.: Armand, 1911. – VI+303 p.

1043. *Volney.* Considerations sur la Guerre actuelle des Turcs / Volney. – Londres, 1788. – 140 p.

1044. *Voltaire.* Anecdotes sur le czar Pierre le Grand / Voltaire // Oeuvres de Voltaire. Avec préfaces, avertissements, notes, etc. Par M. Beuchot. – Mélanges. Tome III. – P.: Chez Lefévre, Libraire, 1830. – T. 39. – P. 77-96.

1045. *Voltaire.* Essai sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII. Avec des note par M. Beuchot / Voltaire. – P.: Chez Werdet et Lequien fils, 1829. – T. 2. – 548 p.

1046. *Voltaire.* Essai sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII. Avec des note par M. Beuchot / Voltaire. – P.: Chez Werdet et Lequien fils, 1829. – T. 4. – 547 p.

1047. *Voltaire.* Histoire de Charles XII, roi de Suede / Voltaire. – P.: De l'imprimerie et de la fonderie stereotypes de Pierre DIDOT l'aîné, et de Firmin DIDOT, 1802. – 342 p.

1048. *Voltaire.* Oeuvres completes. – T. 24. – Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand / Voltaire. – Kehl.: L'imprimerie de la société littéraire-typographique, 1784. – 435 p.

1049. *Wailly L. de.* Curiosités philologiques, géographiques et ethnologiques / L. de Wailly. – P.: Paulin et le Chevalier, 1855. – 370 p.

1050. *Walicki A.* La philosophie de l'Histoire d'Adam Mickiewicz / A. Walicki // Le verbe et l'histoire: Mickiewicz, la France et l'Europe / Sous la direction de François-Xavier Coquin et Michel Maslowski. – P.: Institut d'études slaves; Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002. – P. 172-187.

1051. *Waliszewski K.* Autour d'un trône, Catherine II de Russie: ses collaborateurs; ses amis; ses favoris / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit et C-ie., 1894. – VII+472 p.

1052. *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: La crise révolutionnaire, 1584-1614 (Smoutnoié Vrémia) / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit et C-ie., 1906. – IV+501 p.

1053. *Waliszewski K.* La Dernière des Romanov, Élisabeth I, impératrice de Russie, 1741-1762, d'après des documents nouveaux et en grande partie inédits puisés aux archives des Affaires étrangères de Paris, aux archives secretes de Berlin et de Vienne et dans divers autres depots ainsi que dans les publications russes et étrangères les plus régentes / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit et C-ie., 1902. – XIII+552 p.

1054. *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: Ivan le Terrible / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit et C-ie., 1904. – VI+568 p.

1055. *Waliszewski K.* Les origines de la Russie moderne: le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov. 1613-1682 / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit et C-ie., 1909. – VI+596 p.

1056. *Waliszewski K.* Marysienka, Marie de la Grange d'Arquien, reine de Pologne, femme de Sobieski. 1641-1716 / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit et C-ie., 1898. – XI+383 p.

1057. *Waliszewski K.* Pierre le Grand: l'éducation, l'homme, l'oeuvre d'après des documents nouveaux. 1613-1682 / K. Waliszewski. – P.: Plon-Nourrit., 1905. – VIII+633 p.

1058. *Warnery Ch.-E. de, major-general.* Remarques sur le militaire des Turcs et des Russes: sur la façon la plus convenablé de combattre les premiers; sur la marine des deux empires belligerants; sur les peuples qui ont joint leurs armes à celles de Russie, tells que sont les georgiens, colchidois, mainottes, Montenegrins, albanois, chretiens grecs etc. etc. Avec diverses observations sur les grandes actions qui se sont passées dans la dernière guerre d'Hongrie & dans la presente en Moldavie; Comme aussi sur l'expedition de la flotte russe en Grece; & sur celle du Comte de Tottleben. Avec des plans / Ch.-E. de Warnery. – Breslau: Chez Guill. Theophile Korn, 1771. – 264 p.

1059. *Wielhorski M.* Manifeste de la République confédérée de Pologne / M. Wielhorski. – P., 1770. – 141+295 p.

1060. *Wolkonski A., prince.* La vérité historique et al propagande ukrainophile / A. Wolkonski. – Rome: E. Armani, 1920. – 243 p.

1061. *Zajcev I. V.* La politique turque de Petro Dorošenko: documents du fonds de Wojciech Bobowski à la BNF / I. V. Zajcev // Cahiers du monde russe. – 2009. – T. 50. - № 2-3. – Avril-septembre (Eastern Europe, 1650-1730. Crises, conflicts, and new starts). – P. 511-532.

1062. *ZAPORAVIENS, ou ZAPOROGES* // Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. Mis en ordre & publié par M. Diderot... & quant à la partie mathématique, par M. d'Alembert... – P.: Chez Briasson. David l'aîné. Le Breton. Durand, 1754. – T. 17. – P. 693.

1063. *Zieliński J.* Histoire de Pologne / J. Zieliński. – P.: J. Barbezat, 1830. – T. 2. – 422 p.

Іменний покажчик

Абенсур Ж. 710
Август II Сильний Саксонський 180, 186, 187, 199, 207-210, 215, 233, 679
Август III 210, 265, 310
Авріль Ф. 10, 160, 166-168, 716
Ададуров В. В. 21, 22, 410, 437, 447, 448, 450, 451, 454-456, 668-670, 722
Адлерфельд К.-М.-Е.-Й. 213
Адлерфельд Г. 210, 212-216, 218, 228, 717
Азарх А. Див. Грановський О. М.
Азнавур Ш. 25
Акимова А. А. 227, 254, 722
Алард Л.-Н. фон, генерал 201
Алексєєв Г. П. 634-636, 729
Алепський П. 658
Алі-Микола, козак-ренегат 143
Алім (Халім)-Гірей 304, 306
Альберік де Труафонтен 32
Альбрехт II Бранденбурзький-Асбахський 213
Андрашко з Черкас 695
Андре Ж.-Л. 701, 702, 713
Андрєєва С. С. 21, 304, 722
Андріє Ж.-А. 272
Андрій Юрійович Боголюбський 270
Андрій Первозванний 49, 100, 221
Анисимов Е. В. 566, 725
Анна, дружина Володимира Великого 46, 49, 91
Анна Іоаннівна 285, 286, 355, 388, 495
Анна-Катерина Бранденбурзька 213
Анна Ярославна 30-33, 37, 46, 58, 242, 565, 702, 713, 730, 733
Анкудінов Т. 191
Антонович В. Б. 62, 97, 563, 568, 600, 616, 618, 636, 722, 734
Антонович, мазепинець 493
Антоновський А. 84
Антонюк-Кисіль П. В. 564, 722
Антош Е.-К. 72, 690, 720
Антрей Ж. 425
Антуан А.-І., барон де Сен-Жозеф 296, 370, 401, 402, 440, 442, 503, 511
Антуан Л. 401
Апанович О. М. 707, 710, 711
Аполлінер Г. 25, 637, 638, 672, 694, 721, 726
Апостол Д. 216, 271, 283, 355, 388, 452, 494, 495, 584, 635, 680, 681
Апостол П. 658
Аракчеєв О. А. 414
Аркудинський С. 504
Арріньйон Ж.-П. 709
Арслан-Гірей 304
Артамонов В. А. 492, 722
Аруе Ф.-М. Див. Вольтер
Архангельський О. М. 712
Арцишевський К. 471
Аскольд 343
Атаманенко А. Є. 18, 732
Аттіла 90, 426, 471, 543, 601

Багалій Д. І. 81, 733
Баер-Дюолан Ш.-А.-Б.-Ф. де Поль де 399
Бає А. 167
Баєр Г.-З. 442, 456, 503
Бакунін М. О. 586, 722
Байрон Дж.-Г. 426, 427, 621, 630, 639
Балабан Д.121
Балала А. 23, 701, 702, 720
Балтаджи-Мехмед 492
Бальді Ф. 641
Бальзак О. де 429, 501, 587, 722, 724
Балюз Ж.-К. де 173, 668, 679
Бантиш-Каменський Д. М. 15, 124, 167, 198, 255, 376, 504, 519, 568, 629, 691, 723
Барабаш І. 468, 470, 578
Баран О. 85, 723
Баранович Л. 582, 658
Барбара-Софія Бранденбурзька 213
Барбо де ла Брюєр Ж.-Л. 219, 220
Барділі Й.-В. 214, 215, 717
Баре Ж. 8, 69-72, 85, 715
Баро-Рулон Ш.-І. 599, 600
Бартабас 426
Бартенев П. 232, 328, 734
Батий 30, 33, 270, 344, 369, 382, 389, 418, 543
Бату-Шагін. Див. Батий
Башомон Л. 327, 736
Баязид II 53
Бедольєр Е. де ля 603, 604
Безансон А. 684, 701, 712
Безбородько О. А. 326, 405, 411, 417, 422
Безенваль де Брюнстат Ж.-В. де 174

Безотосный В. М. 424, 425, 451, 723
Бей Ж. де, барон 624, 633-636
Бейль П. 77
Белінський В. Г. 691
Бельмонте Л. 538
Бельфоре Ф. де 8, 42, 44, 45, 714
Бенуа-Мешен Ж.-Г.-П.-М. 659-661, 701, 720
Беньйон А. де, аббат Боссюа. Див. Гено Ш.
Беньовський К. 564
Бердяєв М. О. 421
Береговуа (Береговий) П. 25
Берелович А. 67, 731
Бержере П.-Н. 425
Бержерон П. 93, 280, 717
Беріндей М. 697
Берко 579
Бернадот Ж.-Б.-Ж. 440
Бернар М. 641
Бернар С. 641
Бернігерот (Бернігрот) М. 184
Бертело А.-О.-Л.-Ж. Див. Бей Ж. де, барон
Бертен А. 429
Беспятых Ю. Н. 207, 727
Бетюн-Сюлі Ф.-Г. де, маркіз 158, 166, 168
Бецкой І. І. 339
Бєльський М. 691
Бибиков М. В. 31, 733
Бистрицький 197
Бізардьєр М.-Д. де ла 155-157, 161, 716
Бізе Ж. 425
Білий С. 403, 521, 522
Білозерська О. М. 555
Білозерський В. М. 555, 556, 590, 615
Більбасов В. О. 566
Біляшівський М. Ф. 636
Бірон Е.-Й. 253, 397
Бічуя Н. 565, 727
Блан Л. 591
Блануца А. В. 712
Блок М. 591
Боа А. де 84
Бобринський О. О. 634
Бовуа Д. 7, 16, 18, 19, 23, 401, 648, 666, 684, 690, 698, 699, 701, 707, 720, 723, 727
Богун В. Див. Борщак І. Л.
Богун І. 129, 149, 377, 475, 476, 629, 716
Богуславка М. 563, 616, 617
Бодлер Ш. 587
Бодьє М. 8, 35, 71-73, 715
Бодянський О. М. 331, 586, 732
Бойко А. В. 21, 304, 723
Божо 3, 10, 12, 17, 19, 38, 138, 158-165, 168, 190, 216, 484, 512, 518, 716, 717, 727, 732
Болеслав I Хоробрий 54, 57, 90, 539
Болеслав II Сміливий 57, 91, 92
Болеслав III Кривоустий 57, 92
Болотников І. 191, 274
Болтін І. М. 14, 327-329, 339, 340, 357, 358, 371, 723, 737
Бомарше П.-О. Карон де 405
Бонапарт Ж. 440
Бонапарт Н. Див. Наполеон I
Бонапарт Л.-Н. Див. Наполеон III
Боннак Ж.-Л. д'Юссон маркіз де 158, 174, 181, 232
Боплан Г. Ле Вассер де 9, 12-14, 16-19, 28, 38-41, 81-83, 85, 88-90, 96-108, 110, 111, 115, 123-125, 131, 133, 150, 165, 242, 243, 249, 250, 332, 371, 376, 378, 383, 387, 389-392, 409, 442, 456, 459-461, 466, 497, 552, 599, 605-613, 659, 668, 706, 707, 711, 714, 715, 723, 724, 727, 731, 734
Бор Г. 641
Борецький І. 573-575, 658
Борецький С. 575
Борис Володимирович 49
Борисюк З. П. 17, 97, 401, 698, 723, 724
Боро В. 548
Боровиковський В. Л. 644
Боровой С. Я. 21, 304, 504, 724
Бородавка Я. 465
Бородина Э. 102, 736
Бортко В. В. 642
Борщак І. Л. 16, 17, 19, 60, 80, 81, 143, 173, 174, 214, 228, 281, 359, 393, 427, 429, 430, 433, 435, 436, 447-451, 454-456, 542, 557, 558, 605, 613, 644-646, 649, 650, 654, 656, 661, 663, 665-675, 680, 684, 685, 702, 703, 720, 723-726, 734, 737
Бочан П. О. 19, 725
Бразоль В. Т. 635
Бразоль С. Є. 635
Браницький Ф.-К. 299, 300
Браницький-Корчак Кс. 561, 562
Браудо А. И. 168
Бреере І. 664
Брежі Н.-Л. де Флессель, граф де 87, 125
Брежі П. 651, 652
Брей-Геліон де ла Героньєр М.-Е.-А. дю 635
Брей-Геліон де ла Героньєр П.-М.-А. дю 635
Брейтенбаух Г.-А. фон 365

Брехуненко В. А. 84, 359, 707, 710, 711, 725
Брицький П. П. 19, 725
Бріан-Шанінов Н. 652, 660
Бріннер Ю. 641
Бріс П. 642
Бродель Ф. 688
Брольї Ш.-Ф., граф де 175, 295, 296
Бруссоне П.-М.-О. 366
Брюзен де ла Мартін'єр А.-О. 11, 208, 223-226, 278, 280, 282, 717
Брюховецький І. 149, 170, 481-483, 621, 662
Брянчанінов М. В. Див. Бріан-Шанінов Н.
Буає П. 643, 644, 651
Буассі д'Англа Ф.-А. 410
Буве Ф.-Ж.-Ф. 600
Бугенвіль Л.-А. де 367
Буден де Тромелен Ж.-Ж.-М.-Ф., граф 526
Будьонний С. М. 664
Буйо І. 42, 120, 121
Булавін К. 462, 488
Буланже Л. 426, 427
Булюк 467
Бурбон А. де 639
Бургіньйон д'Анвіль Ж.-Б. 242
Бургуен П.-Ш.-А. де, барон 525, 526
Бутерон М. 429
Бутич М. І. 499, 555, 556, 729
Бутович, мазепинець 493
Бюшинг А.-Ф. 271, 362, 363, 442, 456, 458, 461, 486, 497

Вавричин М. Г. 33, 108, 109, 401, 725, 732
Вагилевич І. 563
Ваї Л. де 601, 602
Вайнштейн О. Л. 22, 725
Вакареску Г. 431
Валері П. 659
Валішевський К. 565-585, 720, 725
Валлє Д. 641
Вальдор М. 538
Вараж 413
Варлен Л. 425
Варнері Ш.-Е. де 12, 315, 669
Василь II Болгаробойця 46, 49, 91
Василь III Іванович 50, 51
Василько Романович 58
Василь Лупул 130, 147, 318-320, 475, 477
Васильчиков О. О. 337, 360, 725
Вассіф-Ефенді 520
Ваян А. 671
Величко С. 223, 568, 649, 658
Вельямінов С. Л. 494
Венстен Ж. 694-697, 710-712, 720
Вербуа 413
Вервес Г. Д. 549, 725
Вергун І. 86, 670, 705, 706, 720, 726
Вересай О. М. 616, 624
Верн Ж. 425
Верне Е.-Ж.-О. 426, 621
Вернигора 549, 552, 639
Верон-Белькур А.-П.-Ж. 426
В'єяр С. 690, 720
Виговський І. 88, 113, 120, 121, 129, 154, 475, 480, 498, 515, 516, 518, 531, 540, 576, 577, 581, 621, 676, 679, 716
Винар Л. 18, 665
Виноградов І. І. 712
Вишенський І. 573, 649, 658
Вишеслава 57, 92
Вишневецький-Байда Д. 346, 461, 563, 567, 616, 617, 655, 691, 692, 696, 702
Вишневецький-Корибут М. 256, 257, 259, 516
Вишневецький М. 71, 189
Вишневецький М.-С., учасник Північної війни 199
Вишневецький Я. 111, 154, 157, 161, 268, 473, 514, 578
Віардо Л. 432-434
Віардо П. 433
Вієльгорська А. М., графиня 265
Вієльгорський М., граф 265, 266, 591
Вієльгорський М. Ю., граф 265
Вієт Ф. 64
Віженер Б. де 8, 17, 53-63, 67, 442, 713, 736
Вікенель О. 613, 719
Вікліф Дж. 51
Вілевич Г. 30
Вільньов Л.-С. де 284, 285, 695
Віннету 642
Вінтоняк О. 18, 726
Віон д'Алібре Ш. де 36
Вітовт 50, 51, 59, 92, 663
Вітошинська О. 710
Вітт С. де. Див. Потоцька С.
Влад Дракула 59
Владислав (Ягеллович) III Варненчик 345, 346, 538
Владислав IV 72, 88, 110-113, 115, 116, 118, 128, 142, 156, 162, 468, 470, 514, 540, 577, 620, 697
Вовк Ф. К. 645

Вогюе М.-Е.-М. де, віконт 15, 20, 23, 629-632, 675, 719, 659
Войнаровський А. 181, 198, 206, 209, 216, 280, 489, 680, 682
Волков О. А., член російської урядової комісії 356
Волконський О. М., князь 650, 652
Волинський І. Ф., боярин, новобогородицький воєвода 196
Володар Ростиславич 57
Володимир Великий 46, 49, 51, 57, 62, 91, 100, 132, 241, 249, 251, 269, 306, 539, 562, 654
Володимир Мономах 49
Вольней 308, 439
Вольтер 4, 6, 12, 14, 105, 122, 172, 174, 175, 188, 198, 203, 204, 206, 207, 209-212, 214-218, 225-234, 237, 240-255, 264, 267, 269, 271, 276-278, 281, 282, 287, 293, 308, 323, 324, 328, 329, 332, 353, 354, 379, 384, 415, 418, 426, 437, 447, 451, 456, 486, 487, 490, 500, 507, 512, 517, 519, 542, 543, 566, 605, 606, 621, 630, 659, 660, 717-719, 721, 722, 724-726, 728-730, 732, 733
Вольський Ф., посланець від Лещинського до Мазепи 679
Вонж-Костровицький В.-А.-В.-А.-А. Див. Аполлінер Г.
Воронцов М. І. 337
Воронцов О. Р. 401
Воронцова А. К. 337
Вощинская Н. Ю. 414, 726

Габліц К. І. 365, 439
Гаврилюк В. 706
Гадік А. 312, 314
Гай-Нижник П. 633, 647, 726
Галаган Г. 525, 682
Галенко О. 86, 726
Галятовський І. 658
Гамон З.-Ш. де 536
Ганнібал І. А. 364, 401
Ганська Е. 429
Гарданов В. К. 304
Гарібальді Дж. 425
Гаркуша 129
Гарран де Кулон Ж.-Ф. 407-410, 423
Гатненко А. 638, 726
Гатті Ж.-Б. 536, 537
Гваньїні А. 90, 442, 456, 461
Гвинтовка М. 167
Гедевіль Н. 186
Гедер-паша 61
Гедимін 271, 345
Гейслер Х.-Г.-Г. 449
Гельвецій К.-А. 262
Гемпель Ф.-Ф. 449, 457
Гене Л.-Ф. 427
Гено Ш. 432
Генріх Валуа. Див. Генріх III
Генріх I 5, 30-33, 37, 46, 58, 242, 713
Генріх II 52
Генріх III 52-56, 58, 60-62, 66, 82, 90, 115, 346
Генріх IV 35, 63, 64, 66, 135, 310, 612
Георг III Дука 320, 517
Георгій Святий 628
Герасимова-Персидська Н. 710
Герберштейн С. 39, 41, 42, 46-48, 50, 51, 503, 714, 726
Гербурт де Фульстин Я. 52, 53, 56, 150
Герен де Тансен П.-П. 262
Геродот 615
Герцен О. І. 592, 691
Герісі де Фіервіль Ш.-Г. де 227
Гете Й.-Ф. фон 555
Геяр Г. 639
Гізель І. 575, 582
Гільдебрандт К.-Я. 84
Гінь Ж. де 280, 305, 341, 439, 456, 519, 717
Гладкий М. 129, 375, 475
Гладкий Й. 603
Глазырина Г. В. 31, 733
Глизь І. І. 499, 555, 556, 729
Глинка Г. А. 254, 731
Глинський М. 50, 51, 92, 189, 538
Гліб Володимирович 49
Глоба І. 662, 664
Гмелін С.-Г.-Г. 339
Гнатюк М. 565, 729
Гобей М. 709
Гоголь І. 349
Гоголь М. В. 7, 23, 97, 265, 430-434, 436, 587, 596, 604-606, 620, 623, 624, 627, 632, 634, 639-642, 683, 702, 721, 726
Гоголь О. 138, 149, 377, 484, 624
Годунов Б. 276
Голіцин В. В. 166, 168, 169, 195, 486, 621
Голіцин Д. О. 287, 289
Голіцин О. М. 287, 289, 291, 292
Голобуцький В. О. 685, 691, 692
Головатий А. 403, 422, 670

Головацький Я. 587
Головкін А. Г. 243, 729
Голон А. 177
Голон С. 177
Голота І. 129
Голуб І. С. 635, 729
Голько О. 401, 732
Гольц Г., генерал 197, 201, 210
Гомер 341, 616
Гонзага М.-Л. де 42, 85, 88, 116, 120, 150, 173, 191, 518, 578
Гонта І. 299, 532
Гончар Б. М. 410, 447, 726
Гордієнко К. 490, 491
Горленко В. П. 18, 387, 430, 644, 724, 726
Горленко Д. 493
Горобець В. М. 84, 353, 726
Госейко Л. 642, 726
Гостомисл 48
Готліб М. 641
Готьє Т. 538, 587
Гоффо Ф.-Ж. 272
Гощинський С. 432, 437, 551, 552, 596
Грабович Г. 710
Грабянка Г. 7, 223, 341, 351-353, 381, 382, 519, 568, 658, 691, 730
Грамон граф де Гіш А. де 85
Грамон граф де Лувінʼї А.-Ш. де 85
Грановський О. М. 641
Грев К. де 639, 641, 726
Греві Ж. 425
Гремислава 55, 57, 92
Грибовський В. В. 304, 305, 726
Григорій І Діолог 92
Григор І Гіка 320
Григор ІІІ Гіка 290, 316, 317, 626
Гриньов, офіцер 412
Грімм Ф.-М. 328
Гріффіт Ж. 520
Гроді Ж.-С. 7, 453
Грушевська К. М. 640
Грушевський М. С. 16, 524, 565, 568, 634, 642-644, 646-650, 652-654, 659, 671, 672, 674, 684, 691, 702, 704, 705, 720, 722, 724, 725, 727, 728, 730, 733, 736, 737
Гуго Капет 46
Гудар П.-А. 283
Гудович А. В. 283, 284, 397, 411, 495
Гудович І. В. 291, 411, 414, 422
Гуляницький Г. 477, 481
Гуня Д. 152, 467
Гупель А.-В. 19, 734
Гуржій О. І. 202, 663, 664, 726
Гус Я. 51
Гуслистий К. Г. 685, 691
Гюго В. 425, 427, 564, 587, 630, 721, 724, 726
Гюйо-Дефонтен П.-Ф. Див. Дефонтен
Гюлістан 139
Гютрі М. 511

Давід Ж.-Л. 426
д'Аво К. де Месм, граф 132, 133
д'Аво Ж.-Ж. де Месм, граф 133, 146
д'Авріль А. 625, 626, 737
Дакен Ж. 609
д'Аламбер Ж.-Л. 247, 261, 266, 287
Далерак Ф.-П. Див. Божо
д'Алесі Дж. 107
Далин В. М. 22, 727
Дама Р. де, граф 403, 405, 413
д'Аморезан Ш.-Ж.-Ф. Ено 279
Данилевич В. Ю. 651
Данило Романович Галицький 58, 59, 91, 92, 179, 189, 445, 517
Дарвін Ч. 425
Дарій 553
д'Арк Ж. 127, 435, 591
Даркос Кс. 608
д'Арпажон Л. 113, 116
Дацків І. Б. 633, 647, 727
Дацко Д. Див. Децик Д.
Дашкевич О. 47, 60, 452, 461, 540, 713
Дашкевич Я. Р. 19, 33, 88, 97, 98, 102, 106-109, 111, 132, 133, 401, 711, 723, 725, 727, 731
Дашков П. Я. 421, 735
Дашкова К. Р. 416, 419
Дворецький В. 149, 477
Дебюсі К. 425
Деверіа А.-Ж.-Ж.-М. 426
Девлет-Гірей 492
Де Гур (Дю Гур) А.-Ж. Див. Дегуров А. А.
Дегуров А. А. 523, 524
Декарт Р. 75, 117
Делавінь К. 538
Делакруа Ф.-В.-Е. 426
Де ла Мотре О. 11, 14, 205-207, 210-212, 228, 232, 324, 456, 486, 717, 727
Делеклюз Ш.-Л. 425
Делябріоль Ф. 710
Делямар К. 613, 659, 727

Деляпер'єр М. 710
Демар Ж. 36
Деппінг Г.-Б. 449
Депре І. 499, 587, 590
Де Рібас О. М. 412, 422
Дерулед П.-М.-Ж. 430, 724
Деслав Е. 642
Дефонтен 11, 232-238, 276, 278, 282, 717
Децик Д. 376, 482
Джаксон Т. Н. 31, 733
Джеджалій Ф. 129, 475, 716
Дзюба І. М. 685
Дильонгова Г. 529, 727
Динак В. 699
Дідро Д. 266, 287, 325
Дір 343, 570
Діфан, лікар 337
Длугош Я. 56, 90, 442, 456
Дмитриев В. Г. 591, 732
Дмитрієв М. В. 20, 108-111, 114, 727
Дмитришин І. 27, 228, 436, 668, 670, 707, 708, 720
Дмитрій Донськой 50
д'Обіньє Т.-А. 35, 61, 63, 72, 73, 715
Доброгніва (Доброніга) 57, 91, 92
Добролюбов М. О. 691
Доде А. 425
Дольська А., княгиня 583, 606, 622, 679
д'Орвілль А.-Г.-К. 175-177, 721
Дорошенко А. 138, 517
Дорошенко Д. І. 684
Дорошенко П. 78, 136-139, 141-145, 162, 163, 192-195, 225, 226, 254, 256-258, 263, 329, 332, 377, 481-484, 487, 508, 509, 514-518, 531, 581, 621, 622, 631, 655, 675, 676, 712, 716
Донченко Є. В. 20, 727
Драгоманов М. П. 561, 563-565, 616, 618, 627, 645, 684, 719, 722, 727
Древіц І. Г. 312
Дріо Е. 447, 724
Духінський Ф.-Г. 535, 547, 548, 557-563, 586, 595, 598, 613-615, 654, 719, 724
Дюбуа де Жансін'ї Ж.-Б. 13, 14, 423, 440, 441
Дюма А. 85, 86, 538, 587
Дюмур'є Ш.-Ф. 265
Дюпен А. 427
Дюпон, артилерист 256
Дюпон-Мельниченко Ж.-Б. 27, 727
Дюпюї Б. 710
Дюран де Дістроф Ф.-М. 314
Дюран Ф. 601
Дюсьйо Л. 272

Еберхард III Вюртемберзький 213
Ейзенманн Л. 651
Ейріє Ж.-Б.-Б. 523
Ейфель Г. 425
Елагин И. П. Див. Єлагін І. П.
Елеонора де Гонзага 85
Елеонора-Марія Австрійська 85
Елеонора-Юліана Бранденбурзька-Асбахська 213
Ельницкий А. Е. 394, 395, 727
Енгельс Ф. 425, 591
Ено, лікар 337
Ерве 427
Ермоген 349
Ерріо Е. 672
Ессар Д. 96, 101, 103, 668, 734
Етцель (Гетзель, Сталь) П.-Ж. 434-436, 707

Єлагін І. П. 14, 329, 376, 380, 727
Єлена, дружина Лева Копроніма 343
Єлизавета Петрівна 243, 245, 271, 283, 324, 335, 338, 355, 368, 385, 396, 397, 411, 412, 495, 582-584, 636
Єнсен А. 174, 232, 728
Єрмак 457, 640
Єфремов С. О. 643

Жаклен 36
Жале А. де 430
Жанен М. 647
Жевуський Г. 432
Жеріко Ж.-Л.-А.-Т. 426
Жерман У. 710
Жигмонт І. Див. Сигізмунд І
Жокур Л. де 267, 269
Жолкевський С. 71, 72, 349, 350, 464, 538
Жоллі Ж.-Ж. 157, 238, 239
Жоппекур Ш. де 69, 70, 72
Жорес Ж. 430
Жорж Санд 587
Жубер Ж.-Ф. 310
Жубер Л. 310
Жубер Н. 310
Жубер П. 12, 310-314, 718
Жубер-Сірійський 310
Жуї А.-Л. Рує де 296

Жуковський А. 17, 60, 84, 605, 645, 647, 666, 701, 703, 704, 708-711, 720, 728, 738, 749, 753, 754, 769
Жулинський М. Г. 710
Жюрьєв Д. де 700

Заберезинський Я. 50
Забузький С. 109, 112
Завадовський П. В. 411, 421, 422
Завальнюк О. 665, 737
Завіша Чорний 538
Зайцев І. В. 712
Залеський Б. 537, 551, 596
Залізняк М. 298, 299, 495, 532, 559, 590, 600
Залуський А.-Х. 256, 612
Замойський Я. 61, 235, 353
Замысловский Е. 44, 60, 728
Зафіратос А. 641
Захарчук О. 410, 447, 726
Зашкільняк Л. О. 22, 728
Збислава 57, 62, 92
Зборовський С. 617, 693
Звєрєва В. В. 22, 728
Зеленський, єзуїт 679
Зеленський М. 377
Зелінський Ю. 536
Зизаній С. 573, 658
Зіттман (Сіттман) Д.-Н. фон 214, 218
Зленко А. М. 17, 84, 666, 704, 728
Зозуля С. Ю. 525, 728
Золотаренко І. 478
Зотов М. М. 323
Зоценко В. 30, 728
Зубов П. О. 419

Ивонина Л. И. Див. Івоніна Л. І.
Ильченко Э. В. Див. Ільченко Е. В.
Искюль С. Н. 243, 728
Иткина Е. И. 424, 425, 451, 725

Ібрагім I 96
Ібрагім-паша 145
Іван IV Грозний 68, 461, 543, 567, 725
Іван V 164
Іваненко О. А. 19, 431, 454, 455, 524, 728
Іваненко П. Див. Петрик
Іваничук Н. 174, 728
Іванченко Р. Г. 351, 730
Івоніна А. 83, 727
Івоніна Л. І. 20, 674, 728
Івоня 61, 66
Ігнат, отаман некрасівців. Див. Некрасов І. Ф.
Ігор Рюрикович 48, 306, 343
Ієронім Празький 51
Ізолані, генерал 86
Ізяслав Ярославич 57, 91
Ілля Муромець 628
Ільченко Е. В. 20, 325, 728
Іоанн III Вода Лютий. Див. Івоня
Іоанн Цимісхій 49
Іонеску Т. 664
Ірина, дружина Лева Копроніма 343
Ісаков О. С. 312
Ісидор 96
Іскра І. 221, 488, 489, 507, 509, 621, 680, 701
Іслам-Гірей 475, 476, 611
Ітон В. 454
Йоахім-Ернст Бранденбурзький-Асбахський 213

Йоахім III Фрідріх Бранденбурзький 213
Йоган-Георг Бранденбурзький 213
Йосипишин Я. 7, 704, 720
Йосиф II 312, 314, 417, 421

Кабе Е. 587
Кабо Ш. 430
Кавур К.-Б. ді 538
Каденко В. М. 712
Кадо М. 436, 690, 701, 710, 720
Каен С. 500
Казимир I 57, 91, 344, 345, 352
Казимир III Великий 59, 91, 233, 344, 352
Калакура Я. С. 22, 728
Калиновський М. 374, 475, 477
Калнишевський П. 394, 590, 664
Каманін І. М. 568
Камель-Мадзюкова О. 710
Каменський П. В. 634
Кантемир Д. 202, 256, 316, 319-323
Каплан-Гірей 354, 695
Каппелер А. 699
Каразін Н. О. 290
Кара-Ібрагім 145
Карамзін М. М. 595
Кара-Мустафа 145, 164, 260
Караччіолі Ч.-А. 315
Карл Великий 352
Карл VII 127, 461
Карл IX 55
Карл X Густав 83, 113, 119, 121, 479, 620

Карл X 526
Карл XII 6, 173, 174, 176-187, 196-204, 206-209, 211-219, 221-223, 225-233, 236, 237, 240, 241, 243, 247, 248, 250-252, 263, 277, 280-282, 321, 323, 333, 334, 354, 383, 391, 415, 437, 447, 487, 489-491, 493, 500, 508, 509, 518, 527, 583, 605, 606, 619, 620, 622, 656, 674, 678-681, 683, 687, 725, 726, 732
Карно С. 425
Карп з Черкас 695
Карр Л.-Ж. 452, 453
Карра Ж.-Л. 315-322
Каррер д'Анкосс Е. 25, 684, 689, 712, 720
Кассан Б. де 68
Кастельно Г. де, маркіз 14, 21, 23, 502-511, 720, 734
Кастера Ж.-А. 410-415, 420, 421, 437, 456
Катаєв І. М. 651
Катерина I 189, 207
Катерина II 4, 14, 20, 68, 175, 252, 253, 264, 265, 271, 284, 287, 288, 291, 292, 294, 296-299, 301, 306, 308, 310, 313, 314, 323, 325, 327, 328, 335, 339, 356, 358, 360, 362, 364, 366, 367, 370, 371, 379, 381, 385, 386, 388, 398-400, 402, 404, 406-417, 419-421, 423, 437, 438, 442, 448, 449, 452, 454, 486, 495, 496, 499, 501, 509, 510, 518, 522, 528, 532, 541, 546, 549, 559, 579, 582, 585, 590, 593, 597, 600-602, 618, 619, 622, 657, 660, 663, 682, 689, 690, 718, 725, 727, 728, 734-736
Кауфман С. 603
Качеповський М. Т. 14, 238, 246, 728
Кащенко А. Ф. 375, 729
Кене Ш. 651
Кеневич С. 530, 729
Кенігсек Ф. 333, 354, 489
Кераліо Л.-Ф. Г. де 12, 255, 284-293, 298, 302, 520, 718
Кілессо С. 710
Кіне Е. 556, 587, 592
Кірсенко М. 529, 727
Кизим Б. 467
Кирилюк В. О. 429, 609, 731
Кирим-Гірей 296, 297, 300-304, 311
Кисіль А. 268, 472, 476, 574
Кір 553
Кішка С. 616, 617
Кларі Д. 440
Кларі Ж. 440
Кларі М.-Р. 440
Кларій 32
Клееман Н.-Е. 365, 403
Клемансо Ж. 430
Клерк Н.-Г. Див. Леклерк Н.-Г.
Климент, святий 37, 38
Климентій VIII 349
Ковалевський М. М. 645
Ковальський М. П. 19, 45, 729
Ковальський М., український діаспорний дослідник 705
Коган-Бернштейн Ф. А. 591, 732
Козицький М. 281, 729
Кокен Ф.-Кс. 684
Кокошкін І. 388
Кокс В. 404
Колесник В. Ф. 7
Колесник І. І. 22, 729
Колесса М. 565, 727
Колумб Х. 97
Кольє Я., граф 205
Коляда І. А. 84, 734
Комера В. Дельпюш де 437-439
Конарський Ш. 536
Конашевич П. Див. Сагайдачний П.
Конде (Конде Великий) Л. де, принц 86, 661
Кондільяк Е.-Б. де 261
Конецьпольський С. 152, 698
Кониський Г. 313, 394
Кононович С. 127, 466
Конопка Н. 18, 732
Константен де Турвіль 222, 223
Констанцій Хлор 222
Контський М. 542
Конфуцій 122
Копань Л. Ю. 173, 427, 724, 726
Копинський І. 574
Копистенський З. 658
Коптілов В. В. 17, 84, 373-376, 388, 389, 666, 710, 712, 728, 737
Кордован П. 30
Кордуба М. М. 649
Корела, козак-чорнокнижник 40
Корецький Б., князь 69, 71, 696
Корецький С., князь 70
Корлюлі-Алі 354
Косагов (Косогов, Касогов) Г. 376
Косик В. 17, 97, 705, 720, 723
Косинський К. 349, 464, 629
Косів С. 575, 581
Косминский Е. А. 22, 729

Костомаров М. І. 6, 556, 561, 568, 570, 576, 581, 608, 610, 611, 615, 616, 618, 621, 627, 630-632, 646, 673, 691, 719, 729, 730, 737
Костышин Д. Н. 243, 729
Костюшко Т. 406, 538, 592, 597
Костянтин II Бранкован (Бринковяну) 321
Костянин V Копронім 352
Костянтин VII Багрянородний 49, 305
Костянтин VIII 46, 49
Котляревський І. П. 658
Коховський В.-І. 256, 512
Коцур А. П. 22, 729
Коцур В. П. 22, 729
Коцюбинська М. 710
Кочергін І. О. 635, 636, 729
Кочубей В. 221, 354, 488, 489, 507, 510, 621, 631, 666, 680, 701
Кочубей М. 583, 631, 656
Кочубей Ю. М. 709, 710, 738, 749, 753, 754, 769
Коялович М. О. 560, 561, 729
Кравець Я. І. 17, 38, 392, 723
Кравченко В. В. 394, 735
Краснощоков І. М. 285
Крейвен Е., принцеса Берклі 404
Кривоніс М. 129, 268, 470, 577, 610, 716
Крижановський А. Р. 634
Криса М. 375, 475
Кричевський М.-С. 129, 577
Кришталович У. Р. 33, 108, 109, 725
Крман Д. 232
Кромвель О. 32, 82, 84, 121, 128, 580, 655, 660, 702
Кромер М. 56, 442, 456
Кротов П. А. 213, 222, 726
Круа де ла, сеньйор 10, 134, 140-146, 158, 320, 606, 716
Круа де ла Ф.-П. 140
Крупницький Б. Д. 674, 685
Крюба Е. 710
Куає Г.-Ф. 11, 255-261, 282, 335, 353, 503, 512, 518
Кудре А.-Ж.-Л. дю 326
Кудрявцев Л. А. 313, 730
Кук Дж. 367
Кук Л. 587, 699
Куліш П. О. 555, 556, 564, 568, 594, 615, 618, 627, 733
Кульчицький О. 708, 709
Кульчицький Ю. 704
Куницький С. 321, 431, 485
Кунцевич Й. 573
Купчинський О. А. 16, 19, 471, 730
Кураєв О. О. 20, 730
Курас І. Ф. 709, 710
Курменен Л. де Е, барон де 40, 73, 74, 715
Куря 49
Кушнір М. О. 648
Кюстін А. де 453, 599, 730

Лабурер. Див. Ле Лабурер
Лаво Ж.-Ш. 20, 283, 411 736
Лавренчук В. П. 428, 730
Лавров А. С. 167, 169, 730, 733
Лагард-Шамбона О.-Л.-Ш. де 358, 513, 520-523
Лагранж д'Аркієн М.-К.-Л. де. Див. Марисенька
Лазаревський О. М. 568
Ла Кротад 83
Лакруа де Марле Ж. 548
Ла Крустад 82, 83
Ламуаньйон Г. де 113
Ланжерон А.-Л.-А. де, граф 21, 403, 405, 413, 503, 734, 736
Лануа Ж. де 30, 33
Лаптева Т. А. 67, 731
Ларуссіль О. де 701
Лассі П. П. 254, 285, 375
Лафаєт М.-Ж.-П.-І.-Р.-Ж. дю Мотьє, маркіз де 530
Лафіт-Клаве А.-Ж. де 400
Лебединський Я. 5, 25, 100, 704, 706-708, 720
Лебрен П.-А. 609
Левассер О. 101
Левассер Ф. 101
Лев Данилович 58, 91, 159, 240, 445, 517
Лев Ісавранин 342, 343
Лев Копронім 343
Лев IV Хозар 343, 352
Левек П.-Ш. 13, 14, 20, 324-335, 338-341, 355, 409, 412, 415, 437, 456, 458, 461, 467, 486, 503, 506, 519, 520, 552, 718, 728, 730, 732, 736
Левенгаупт А.-Л. 183, 184, 198, 199, 388
Левицький Д. Г. 644
Леві А.-Л. 426
Легра Ж. 651
Леже Л. 587, 623-625, 628-630, 719
Лезюр Ш.-Л. 14, 21, 378, 451, 453-499, 550, 599, 605, 606, 659, 661, 718, 722

Леклерк А.-Ф. 359-366, 438, 440, 456
Леклерк Н.-Г. 7, 13, 14, 20, 324, 327-329, 332, 334-341, 345-347, 351-361, 366, 368, 371, 387, 395, 418, 437, 447, 448, 456, 460, 461, 465, 468, 476, 486, 497, 519, 552, 669, 718, 723, 736, 737
Леклерк-Дезессар Л.-Н.-М. 447
Лекуант де Лаво Ж. 519
Ле Лабурер Ж. 9, 10, 12, 14, 40, 88-96, 114, 125, 126, 132, 133, 190, 274, 443, 456, 459, 461, 503, 506, 605, 713, 715
Лелевель Й. 529-537, 539, 542, 543, 545, 548-550, 552, 589, 595, 602, 719, 729
Лемерс'є-Келькеже Ш. 23, 690-694, 697, 712, 720, 730
Ленін В. І. 645, 689
Ленченко В. О. 710, 711
Леонтьєв М. І. 254
Лепьохін І. І. 389
Лере П.-Л. 426
Леруа-Больє А.-Ж.-Б.-А. 621, 644
Леруа де Флажі Ж.-Б. 441, 442
Леся Українка 297
Л'Етуаль К. де 36
Ле Турнер П.-П.-Ф. 272
Лефебр Ж. 699
Лефебюр Г.-Р., барон де Сент-Ільдефон 323
Лефорт Ф. 324
Лех 550
Лешко Білий 54, 55, 57, 91, 92
Лешко Чорний 58
Лещинська М. 279
Лещинський А. 108, 111, 113
Лещинський С. 174, 180, 181, 185, 196, 208, 236, 240, 264, 273, 274, 281, 282, 489, 529, 543, 680-682, 684, 695, 696
Лєхтенан Ф.-Д. 15
Лжедмитрій 40, 64, 68, 85, 170, 175, 190, 191, 276, 368, 462, 605, 606
Лизогуб Я. 211
Лимонов Ю. А. 168, 734
Лисенко М. В. 619
Лисяк-Рудницький І. 557, 558, 560, 561, 731
Литвак Б. Г. 630, 730
Лімьє А-Ф. де 11, 177, 178, 180-188, 200, 201, 203-205, 208-212, 214, 215, 218, 227, 718
Лінаж де Восьєнн П. 9, 12, 36, 106-119, 128, 131, 133, 148, 162, 468, 660, 716, 717
Лінкевич С. 31
Лінней К. 389
Лінь Ш.-Ж. де, принц 402, 403, 437
Ліронделъ А. 644
Ліст Ф. 427
Лобода Г. 350, 464, 465
Логвин Г. 711
Ломиковський І. 376
Ломоносов М. В. 14, 244, 251, 338, 339, 442, 456, 503, 731
Лонгворт Ф. 665
Лопатинський Т. 659
Лопухіна Є. Ф. 166
Лоре Ж. 81, 82, 722
Лорен С. 427
Лотошникова В. 296, 735
Луї-Філіпп Орлеанський 424, 512, 586
Лукаш М. 638
Лукін В. 712, 730
Луначарський А. В. 645
Луняк Є. М. 37, 159, 429, 555, 556, 638, 730, 731
Лучицька М. В. 625, 731
Лучицький І. В. 31, 625, 645, 731
Любовицький 120
Любомирський Ю. 111, 113
Людовік IX Святий 30
Людовік XIII 101
Людовік XIV 81, 86, 87, 121, 125, 135, 173, 174, 180, 185, 279, 415, 572, 674, 679, 704
Людовік XV 171, 173, 264, 292, 295, 300, 529, 707
Людовік XVI 279, 308, 326, 381, 401, 421
Людовік XVIII 501, 512, 526
Людовік-Фердинанд, дофін Франції 274
Люка Ж. де 122, 123
Люсіяні Ж. 672, 673, 701, 720
Лябрі Р. 673, 724
Лякомб Ж. 235, 278, 279
Лянцкоронський П. 60, 270, 345, 346, 452, 460, 461, 617, 662, 691, 713
Ляскоронський В. Г. 97-99, 731
Лясота Е. 574

Мабільйон Ж. 76
Маблі Г.-Б. де 172, 261-266, 282, 287, 293, 718
Маврін О. О. 401, 731
Магделен К. де ла 10, 134-137, 140, 141, 190, 484, 716
Магделен Ф. де ла 135
Магочий П. 25, 731

Мадаріяга І. де 167
Мазаріні Дж. 83, 87, 107, 113, 125, 325, 666
Мазепа І. 6, 12, 15, 18, 20, 78, 165, 167, 168, 170, 172-181, 183, 184, 186, 187, 195-204, 206-218, 221, 223-226, 228, 231-233, 236, 237, 239, 241, 242, 248, 251, 253, 254, 263, 267, 271, 277, 278, 280-283, 295, 321, 323, 329, 330, 332-334, 353-355, 357, 383, 384, 408, 419, 426-428, 452, 461, 462, 486-491, 498, 500, 507-509, 517-519, 524, 527, 541-543, 545, 559, 576, 582, 583, 590, 592, 593, 598, 606, 607, 615, 617-622, 626, 628-632, 639, 641-643, 654-657, 660, 662-668, 670, 671, 673-683, 686, 687, 689, 700-702, 704, 713, 717, 718, 720, 721, 724-726, 728-730, 732-734, 736
Мазепа Ф. 350, 464
Мазон А. 15, 643, 644, 650, 666, 671, 673, 701
Маковський С. 699
Максиміліан І 51
Максиміліан-Еммануель Вюртемберзький 213-215, 217, 218, 232
Максимович М. О. 23, 568
Мале дю Пан Ж. 310
Малинин Ю. П. 168, 728
Мальт-Брюн К. 441-446, 456, 459, 471, 501, 512, 519, 523, 530
Мальчевський А. 551, 596
Мамай 382, 524
Манжола В. 17, 84, 666, 728
Манило з Брацлава 695
Манштейн Х. Г. фон 253-255, 284-286, 331, 355, 360, 456, 461, 494, 503, 519, 731
Манфред А. З. 131, 728
Марат Ж.-П. 24
Маржере (Маржерет) Ж. 8, 12, 41, 42, 66-69, 84, 518, 605, 715, 731
Марисенька 85, 158, 259, 567, 568
Марі Д. 644
Маріон Ж. 82, 466
Марія-Антуанета 317, 326
Марія-Терезія 312, 317
Марія Федорівна 326
Маркевич М. А. 15, 376, 387, 524, 568, 691, 731
Маркевич С. В. 524
Маркович Я. 658
Марко Вовчок 434-436, 605, 639, 707, 721, 724
Маркс К. 425, 591
Марм'є Кс. 601
Мармон О.-Ф.-Л.-В. де, герцог де Рагюз 526-528, 731
Марс В.-Г.-Е. де 586, 595-598, 719
Марсель Е. 431
Мартель А. 666
Мартель Р. 16, 173, 427, 656, 663, 665-667, 670, 675, 720, 724, 726
Мартен А. 613-616, 719
Мартен-парижанин 70, 71
Марусик Т. 27, 670, 731
Марченко М. І. 387, 731
Массене Ж. 431
Массон Ш.-Ф.-Ф. 13, 14, 328, 412, 414-420, 422, 437, 438, 443, 451, 456, 497, 498, 503, 506, 601, 718, 726, 731
Массюе П. 11, 238-240, 257, 278, 717
Матвіїшин В. Г. 20, 731
Матвіїшин Я. 401, 731, 732
Матушевська П. 699
Махун С. 86, 732
Маценко Г. О. 261, 732
Мациевич Л. С. 555, 732
Мацьків Т. 18, 132, 165, 167, 174, 427, 710, 711, 732
Меге де Ла Туш Ж.-К.-І. 404-406, 423
Медар В. 641
Медічі К. 45
Меє А. 16, 643, 644, 649
Меєрфельд Ю.-А., граф 202
Мезере Ф.-Е. де 33
Мезин С. А. Див Мєзін С. О.
Мельгунов О. П., член російської урядової комісії 356
Мельник-Антонович К. М. 62, 97, 734
Мельникова Е. А. 31, 733
Мельникович Д. 7
Менглі (Мелін)-Гірей 345, 375, 506
Меншиков О. Д. 181, 183, 198, 201, 207, 221, 280, 323, 324, 354, 355, 377, 384, 388, 397, 489, 490, 509, 583, 678, 679
Мере Ж. 35, 36
Меріме П. 6, 15-19, 23, 38, 39, 41, 83, 85, 97-99, 101-106, 111, 332, 359, 392, 425, 429, 430, 471, 556, 587, 598, 599, 604-613, 616, 617, 620, 621, 630-632,659, 663, 675, 707, 711, 719, 723, 730, 735, 737
Меркер Е. 538
Метерлінк М. 24
Мехмед IV 80, 135-137, 140-142, 144, 145, 225, 260, 320

Меховіта (Меховський) М. 40, 44, 90, 442, 456, 461
Мешко II 54
Мєзін С. О. 16, 20, 243, 246, 247, 732
Микола I 453, 528, 530, 536, 543, 561, 586, 588, 590, 601, 656, 730
Микола II 436, 689,736
Микола Михайлович, великий князь 565, 566
Миколай Святий 628
Микула Селянинович 628
Миллер И. 530, 729
Милорадович М. А. 428
Мирович В. Я. 283, 411
Мирович Ф. І. 295, 296, 305
Митрович К. 708, 709
Михайло-богатир 628
Михайло Пафлагон 48
Михайло Федорович 467
Мицик Ю. А. 17, 19, 134, 144, 158, 160, 376, 483, 707, 727, 732
Мичинський Я.-С. 697
Мишецький С. І. 331, 375, 378, 382-384, 387, 389-392, 395, 494, 732
Міллер Г.-Ф. 245, 331, 341, 360, 374, 442, 456, 458, 461, 519, 595, 690, 691, 732
Міллер О. Ф. 618
Міллер Ф. І. Див. Міллер Г.-Ф.
Мільчина В. А. 429, 722
Міндовг 344, 389
Мініх Б.-Х. фон 254, 285, 397
Мінор Н. 427
Мірчук І. 708
Мірчук П. 266, 732
Мітридат 480
Міттеран Ф. 25
Міхнік А. 712
Міцкевич А. 297, 529, 536, 548-557, 561, 562, 570, 572, 586, 592, 594-596, 719, 725, 733
Міцкевич В. 431, 545, 546, 594
Мішле Ж. 6, 425, 556, 557, 586, 587, 591-595, 598, 604, 615, 719, 730, 732
Многогрішний Д. 167, 483, 484, 621
Мовійон Е. де 11, 204, 210-212, 718
Могила А. 485
Могила І. 70
Могила Олександр 71
Могила Олександрина 70
Могила П. 574, 575, 623, 658, 664, 709, 710, 733, 749, 753, 754, 769
Молотов (Скрябін) В. М. 646
Моне К. 425
Монтень М. де 53, 64, 75, 340
Монтеск'є Ш.-Л. 261, 546
Монтеспен 69, 85
Монтіхо Є. де 612
Мопассан Г. де 430
Мордовцев Д. Л. 568, 629, 631
Морей де 83
Морері Л. 76, 77, 79, 80, 315
Моріц Саксонський 667
Моро Е.-Н. 426
Моро де Бразе Ж.-Н. де, граф 178, 179, 729
Морозов А. 102, 736
Морозов О. С. 7
Морський Т. 450, 451, 722
Моця Б. О. 19, 732
Моця О. П. 74, 732
Мощинський Ф.-Ю. 405
Мстислав Володимирович Тьмутаракансь-кий 269, 382
Мурад III 235, 388
Мурад IV 139
Мусін-Пушкін І. О. 168
Мустафа, син Сулеймана I 35, 36, 73
Мустафа III 301
Мустафа-Чулогли 140
Муха 59, 60
Мухамед II 47
Мюллер Й. 134, 732
Мюнстер С. 44, 45, 60, 235, 728
Мюссе А. де 425
Мякотін В. О. 650-652, 676, 720, 725, 732

Назаренко В. 17, 625, 731, 736
Назаренко О. В. 31, 32, 37, 733
Назаренко Ю. 17, 392, 737
Назаров В. Д. 67, 168, 731, 733
Назарук Л. 17, 84, 666, 728
Наливайко Д. С. 17, 31, 34, 36, 45, 53, 64, 69, 74, 76, 80-82, 86, 88, 89, 117, 135, 158, 177, 254, 341, 349, 427, 428, 454, 455, 732
Наливайко С. 95, 125, 152, 190, 353, 378, 464, 465, 559, 574, 577, 620, 624, 629, 656, 715
Наполеон I 25, 171, 324, 407, 410, 423-426, 428, 429, 437, 440-442, 446-448, 450-455, 481, 500, 501, 518, 525, 526, 529, 595, 599-601, 668-670, 722, 724, 727, 776
Наполеон III 556, 558, 586, 599
Нассау-Зіген Ш.-А.-О. 403, 413, 422

Наталія Олексіївна 411
Наулко В. І. 525, 733
Наумова Н. Г. 556, 733
Нахимовський Ф. І. 295, 296
Нахлік Є. К. 556, 733
Небаба М. 129, 374, 551
Небелюк М. 16, 733
Небуа-Момбе Ж. 431
Невілль Ф. де ла 10, 12, 167-170, 210, 211, 251, 518, 519, 716, 717, 730, 731, 733
Неживий С. 551
Неккер Ж. 428
Некрасов І. Ф. 124, 303, 522, 602, 619
Немирич Ю. 31, 83, 84, 121, 149
Неплюєв Л. Р. 169
Неріні Е. 641
Нестезюрануа Іван 11, 187-205, 209-212, 214, 215, 227, 515, 717
Нестор-літописець 369, 533
Нечай І. 121, 154
Нечай Д. 129, 475, 577, 716
Нечеса Г. Див. Потьомкін Г. О.
Никё М. Див. Нікьо М.
Никоненко-Оржицький А. 616
Ніва Ж. 712
Ніко Ж. 45
Ніколе 82
Нікьо М. 15, 733
Ніссель А.-А. 632, 633, 647, 661
Ногай 458
Новей, барон де 639
Новікова О. О. 650, 651, 725, 733
Нольде Б. Е. 646, 724
Нордберг Й.-А. 216-218, 228, 232, 241, 247, 456, 486, 487, 490, 606, 717
Норманн К. 7, 20, 23, 663, 674, 675-684, 720
Нострадамус М. 42, 52, 54, 552
Нуає П. де 40, 42, 120, 121, 714
Ньютон І. 120

Обер А. 11, 281, 282
Оболенський С. С., князь 651, 652
Огарьов, гадяцький воєвода 578
Оглоблин О. П. 19, 393, 674, 733
Оксеншерна А. 117
Олег Віщий 48, 333, 570
Олександр, брат Івана Підкови 463
Олександр I 334, 401, 414, 425, 502, 505, 543, 597, 604, 720
Олександр II 543
Олександр Казимирович Див. Олександр Ягеллон
Олександр Македонський 198, 350
Олександр Ягеллон 50, 344, 345
Олексіїв М. П. 81, 733
Олексій Михайлович 102, 143, 144, 179, 191, 194, 225, 260, 357, 472, 474, 477, 515
Олексій Петрович 247, 415
Ольга Свята 48, 49, 51, 242, 251, 306
Ольгерд 92
Опара С. 481
Опіц Г.-Е. 424
Осіпян О. Л. 22, 733
Орлик Г. 25, 27, 173, 174, 203, 228, 238, 281, 295, 296, 456, 645, 646, 669, 670, 694, 695, 707, 724, 731, 734
Орлик П. 16, 23, 174, 184, 206, 221, 228, 285, 355, 384, 431, 491-494, 622, 631, 633, 657, 664, 670, 671, 694, 695, 698, 699, 702, 706, 707, 720, 721, 724, 734, 736
Орлов О. Г. 302, 397, 412
Оришовський Я. 84, 714
Оріховський С. 251, 534, 540
Осинський С. 268
Осман I 458
Осман II 40, 72, 105, 152
Оссолінський Ю. 111-113, 115
Остерман А. І. 207
Острозький К. І., князь 60, 189, 465, 538, 540
Острозький В.-К. К., князь 573, 619, 624, 691
Остряниця Я. 467, 620
Отвілль де. Див. Танд Г. де
Отвіновський Е. 232
Отей 85, 139, 259
Отреп'єв Г. 191, 274
Отт О. 500
Оцешино-Брюль Г. фон, граф 210, 279

Павленко С. О. 232, 734
Павло I 325, 326, 338, 401, 411, 414, 417, 438, 502, 543
Павло Святий 628
Павлюк П. 74, 95, 106, 125, 152, 224, 236, 239, 257, 466, 540, 577, 620, 715
Падура Т. 579
Паїсій, патріарх 579
Палій С. 221, 487, 488, 491, 508, 509, 617-619, 621, 630, 631, 676, 677, 682
Паллас П.-С. 389, 439, 448, 449, 456, 519
Панич Г. 710
Панчук І. І. 18, 669, 734

Парамонова М. Ю. 22, 728
Парандьє П. 447
Паскаль П. 671, 708
Пастер Л. 425
Пасторій Й. 256, 456, 461, 470, 475, 512, 518
Пассек (Пасек) Я. Х. 174, 232, 656, 667, 675, 734
Пашков І. 274
Пеан С. 7
Пейссонель Ж.-А. де 304
Пейссонель К.-Ш. де 12, 14, 21, 175, 295, 296, 303-309, 362, 365, 411, 439, 456, 460, 503, 511, 718, 734-736
Пейссонель Ш. де 304
Пелісьє Ж. 16, 643, 647
Перген Й.-Б.-А. фон 312
Перев'язка С. 376, 466
Переяславець І. 475
Перналь А. 96, 101, 103, 115, 401, 668, 731, 734
Перрі Дж. 179, 456, 486, 519
Персеваль А.-П. Коссен де 519, 520
Персеваль Ж.-Ж.-А. Коссен де 520
Петі Ж. 647
Петлюра С. В. 7, 23, 24, 427, 647, 653, 654, 656, 664, 670, 704-706, 726, 754, 779
Петрик 621, 676
Петро Акерович 30
Петро I 68, 164, 167, 168, 170, 173-177, 179-189, 196-204, 207, 209-212, 215, 221, 224-227, 229-232, 237, 242-248, 251, 252, 254, 263, 264, 266, 271, 277, 279-281, 283, 285, 286, 294, 303, 322-324, 330, 333, 339, 354, 355, 360, 363, 368, 381, 382, 384, 388, 407, 416, 454, 486-488, 490, 492-494, 501, 507, 511, 518, 519, 522, 535, 541, 543, 544, 550, 564, 575, 582-585, 590, 591, 599, 613, 615, 618, 619, 621, 622, 631, 658, 671, 678-682, 686, 687, 694, 719, 723, 725-730, 732-734, 736
Петро II 389, 494
Петро III 283, 284, 314, 315, 329, 338, 396, 397, 411, 417, 495
Петро VI Кульгавий 348, 349, 463
Петро Святий 628
Пжебендовський Г. 179
Півтора-Кожуха К. 467
Підкова І. 61, 66, 77, 95, 96, 125, 132, 323, 348, 349, 463, 692, 715
Піне де Норуа А. дю 44
Пінчук Ю. А. 608, 737
Піпер К., граф 202, 218
Піссо Н.-Л. 452, 453
Плано Карпіні Дж. 30, 33
Плессі дю, польський воєначальник часів Хмельниччини 83
Плетенецький Є. 658
Плохій С. М. 707
Погодін М. П. 595
Подобайло С. 129
Подолинський С. А. 421
Подчашинський М. 530
Полевой К. О. 526
Полевщикова Е. В. 21, 403, 502, 503, 505, 737
Полетика В. Г. 672
Полетика Г. А. 338, 340, 352, 393
Полонська-Василенко Н. Д. 19, 734
Полуботок П. 355, 451, 494, 508, 657, 662, 682
Поль В. 537, 551
Поль О. М. 633, 635
Понмартен А. 629
Понятовський С., соратник Карла XII 206, 227, 228, 232, 240, 241
Понятовський С.-А., король Польщі 287, 310, 421, 423, 501
Попович Д. 706
Попович М. В. 712
Попович О. 427
Порталь Р. 23, 684-687, 708, 720
Поспишиль А. О. 365, 726
Постель Г. 8, 35, 51, 52
Пот'є Е. 425
Потій Л.-К., учасник Північної війни 199
Потій І., митрополит 658
Потоцька С. 413, 414, 421, 521
Потоцький М. 95, 106, 130, 268
Потоцький С. 199, 470
Потоцький Ю. 199, 203, 491, 492
Потульницький В. А. 557, 734
Потульницький Г. 19, 734
Потьомкін Г. О. 291, 362, 366, 394-396, 398, 400-405, 413, 414, 416, 419-423, 438, 486, 496, 503, 521, 522, 734, 735
Претвич Б. 60, 695, 696, 713
Пріцак О. 699
Прокопович В. К. 653, 720
Прокопович Ф. 252, 354, 630, 658, 677
Прототроній І. 349
Прудон П.-Ж. 597, 598
Пруст М. 659

Пуанкаре Р. 425
Пугачов О. 314, 408, 462, 640
Пулавський Ф.-К. 290
Пурні Ш. 427
Пуфендорф С. Фон 207, 208, 223, 224, 278, 280, 305, 456, 486, 512
Пушкар М. 480, 621
Пушкін О. С. 179, 297, 412, 427, 608, 623, 626, 630, 639
Пушкін С. О. 245, 246
Пшездецький А.-Н.-К. 432
Пшиємський К. 83
Пясецький П. 90, 93, 512

Рабле Ф. 34
Равальяк Ф. 611
Радзейовський І. 112-116, 119, 148, 276
Радзивілл Я. 374, 445, 476, 478
Радишевський Р. 556, 733
Радул, воєвода мунтянський 377
Разін С. 102, 166, 192, 226, 462, 608, 612, 640
Разін Ф. 226
Райневаль К.-А. Жерар де 381
Райча Д. 169
Рамбо А.-Н. 616-622, 629, 630, 637, 659, 719
Рамсеєр М. В. 642
Расін Ж.-Б. 36, 80, 139
Раумер Ф.-Л.-Г. фон 539
Реєнт О. П. 84, 734
Реї Ж.-Ж. Рако де, барон 439, 440
Режмортер Ж.-Л. ван 684, 690, 720
Рейхман Я. 690
Ренан Е. 587
Ренне К. І. 290
Ренувен П. 673
Реншильд К.-Г. 182, 202, 667
Рехберг К.-М.-Й.-Б. фон 449
Рєпін І. Ю. 634, 637, 672, 721
Рєпіна Л. П. 22, 728
Рєпнін-Волконський М. Г. 603
Рибинський Я.-Ж., учасник Північної війни 199
Ріг І. 483
Рігельман О. 124, 691
Ріго Б. 53, 54
Різніченко В. 228, 724, 734
Ріко П. 256
Рішельє А.-Е. дю Плессі де, герцог 403, 405, 413, 502-506, 521, 736
Рішельє А.-Ж. дю Плессі де, кардинал 72
Ржеуцкий В. С. 20, 21, 335, 414, 726, 734, 736
Робер С. 586-591, 598, 719
Робесп'єр М. 316
Роган Л.-Р.-Е., принц де 317, 318
Рогоза М. 349
Розанда Лупул 84, 239
Розумовський А. К. 422
Розумовський Г. К. 416
Розумовський К. Г. 7, 220, 253, 271, 283, 284, 326, 335, 337-341, 351, 352, 355-357, 367, 371, 376, 385, 387, 396, 397, 411, 414, 447, 448, 452, 495, 521, 584, 601, 718
Розумовський П. К. 326
Розумовський О. Г. 283, 324, 396, 397, 411, 412, 495
Розумовський О. К. 415
Роксолана 34-36, 46, 73, 80, 139, 251, 260, 511, 616
Роксана 36, 80, 139
Роман Мстиславич 32, 54, 57, 91, 233, 293, 445
Романіус А. І. 312
Ромодановський Г. 144, 164, 193, 194, 662
Ронже Л.-О.-Ф. Див. Ерве
Ростовцев М. І. 650, 735
Рош Д. 644, 724
Рош де Партене Ж.-Б.-Б. де 11, 207-209, 212, 232, 717
Рошжаклен К.-Л.-А.-Ф.-М. де ла 610
Рубан В. Г. 373, 374, 387-390, 392-395, 727, 735
Рубрук (Рубруквис) В. 30, 33, 397
Рудницький М. І. 666, 667
Рудницький С. Л. 649
Рудченко І. Я. 618
Ружинський Б. 61, 270, 347, 461, 617, 691, 714
Ружинський Є. 346
Ружинський Р. 462
Румянцев П. О. 289, 291, 386, 394, 396, 626
Рус 550
Русина О. В. 712
Русов О. О. 618
Руссе де Міссі Ж. Див. Нестезюрануа Іван
Руссо де ла Валетт М. 133, 146-150, 375, 484, 716
Руссо Ж.-Ж. 24, 261, 266, 287, 293, 337
Рюзе А. 703, 720

Рюльєр К.-К. де 12, 14, 284, 292-302, 411, 437, 441, 442, 447, 451, 456, 461, 501, 502, 520, 683, 713
Рюрик 40, 48, 67, 179, 187
Рябчук М. Ю. 708, 735

Саван Ж. 661-664, 720
Сава-Цалинський Ю. 301, 502, 532
Савич М. І. 555, 556, 594, 731, 732
Савченко Ф. Я. 16, 18, 454, 455, 605, 606, 609, 648, 684, 735
Сагайдачний П. 462, 463, 465, 508, 540, 574, 575, 655, 702, 715
Саллюстій 158
Салтиков М. І. 414
Сальванді Н.-А. де 15, 25, 158, 512-518
Сальм-Дік К.-М. де 538
Самойлов О. М., граф 421, 503
Самойлович Г. 169
Самойлович І. 136, 165, 168, 169, 195, 211, 225, 323, 329, 357, 484, 486-488, 498, 582, 621, 631, 675
Самусь С. 487
Самюель-Руссо М. 641
Сангушко Ф., князь 696
Сансі де, королівський цензор 327
Сапега, посол до Москви 194
Сапега П. Я. 207
Сапега Я.-К. 206
Сапожников І. В. 21, 304, 735
Сарі-Сулейман 145
Сасі К.-Л.-М. де 267, 268
Сафонович Ф. 658
Свірговський І. 61, 66, 346, 617, 692, 714
Святогор 628
Святополк II Ізяславич 57
Святополк-Мирський П. Д., князь 634
Святополк Окаяний 49, 57, 62, 91
Святослав Ігоревич 49, 51, 306, 343, 344, 662
Себаг П. 140
Северинський, посол до Москви 194
Сег'є П. 110, 112
Сегюр Л.-Ф. де, граф 411, 413, 420, 421, 735
Сегюр Ф.-П. де, граф 518, 519
Сезі Ф. де Арле, граф де 69, 74
Селецька М. Д. 535
Селім-Гірей I 509
Семеон Олелькович 343, 352, 389
Сембратович Р. 643
Сенкевич Г. 120, 432, 639, 641, 642
Сенмор А.-М.-Г. Блєн де 334
Сен-Прі К. Ф. Гінар де, граф 401
Сен-Прі Ф.-Е. Гінар де, граф 401
Сен-Реаль С.-В. де 612
Сент-Аман М.-А.-Ж. де 80, 81, 720
Сеньобос Ш. 634
Сенявський А.-М. 180, 181
Сенявський М. 696
Сенявський М., син попереднього 696
Сенявський Я. 696
Септимій Север 642
Серенвіль Ж.-Е. де 12, 14, 420-423, 456
Сестренцевич-Богуш С. 439, 449, 450, 456, 503, 735
Сигізмунд I 50, 187, 336, 344-346, 540, 695
Сигізмунд II Август 56, 62, 90, 190, 696
Сигізмунд III 73, 152, 349
Сильвестр П.-А. 430, 431
Симонова И. А. 556, 735
Симоновський П. 124, 691
Синеус 48
Сігов К. Б. 712
Сірко І. 42, 138, 139, 144, 145, 192, 194, 195, 320, 385, 483, 484, 512, 516, 517, 606, 617, 675, 716, 732
Січинський В. Ю. 17, 84, 86, 123, 174, 242, 314, 417, 732
Скалігер Ж. 75
Скалозуб С. 431, 463
Скальковський А. О. 303, 691, 735
Скарга П. 554, 572
Скидан 146, 149
Сковорода Г. С. 519, 649, 658, 708, 709, 735
Скоропадський І. 199, 250, 280, 329, 332, 354, 378, 384, 389, 390, 490, 493, 494, 622
Скоропадський П. П. 660
Скуратівський В. Л. 712
Слабченко Є. А. Див. Деслав Е.
Словацький Ю. 537, 551, 552, 596
Смолій В. А. 84, 726
Смолька С. 650
Смотрицький Г. 649, 658
Смотрицький М. 573, 625, 649, 658
Смірнов В. Д. 303, 735
Снегірьов І. М. 519, 735
Собакін М. Г. 340
Собеська М.-Ш. 256
Собеський М. 353
Собеський Я. 15, 112, 113, 131, 136-139, 144, 149, 150, 154, 155, 157, 163-165, 167, 192-194, 216, 236, 255-261, 265, 277, 294,

320, 353, 482, 485, 509, 512, 513, 516-518, 534, 538, 567, 597
Соболевський С. О. 608, 610
Сокольницький М. 451
Соколюк С. 599, 735
Соліньяк П.-Ж. де ла Пімпі де 273, 274, 519
Соловйов С. М. 595, 629, 630
Сомко Я. 481
Сомов В. А. 20, 283, 325, 335, 736
Сосса Р. 401, 732
Софія, царівна 166, 196
Сохань П. С. 17, 401, 499, 555, 556, 710, 711, 724, 729, 731
Срезневський І. І. 568, 586
Сталін Й. В. 659, 689
Сталь А.-Л.-Ж. де 428
Станіслав, князь київський 270
Стебницький П. Я. 648
Стемпковський І. О. 505
Стендаль 425
Степанківський В. Я. 645
Стесик І. 642, 721
Стефан Баторій 94, 132, 151, 190, 224, 234, 274, 294, 347, 348, 388, 462, 570
Стефан III Великий 318
Стефан IX Томша 71
Стороженко А. В. 568
Стороженко І. С. 707
Стрейс (Стрюйс) Я. 41, 42, 44, 94, 102, 166, 734, 736
Стрийковський М. 442, 456, 461
Струве Й.-Х. фон 404, 422
Ступка Б. С. 642
Суассон де, граф 86
Суворов О. С. 265, 301, 400, 413, 417, 418, 421, 422, 440, 502, 503, 601
Сулейман I Пишний 34-36, 45, 51, 73, 139, 695-697
Сулима І. 82, 106
Суразький В. 658
Суховій П. 483

Табуї Ж. 647
Таірова-Яковлєва Т. Г. 464, 736
Талейран-Перігор Ш.-М. 410, 453
Таллеман де Рео Ж. 116
Тамерлан 470, 543
Танд Г. де 10, 150-157, 659, 716
Танський Ю. 547, 603
Тараканова Є. 397, 412
Таран Л. В. 22, 736
Тарло, граф 680
Тарновський В. В. 634
Таро Жан 652
Таро Жером 652, 653
Татаренко Л. 708
Тауберт І. А. 245
Тацит 113, 158, 238, 407
Твардовський С. 531
Теве А. 8, 19, 27, 39, 45-51, 110, 714, 729
Тевено М. 122, 123, 127, 166
Тейлс В. 204, 205
Текелій П. А. 496
Теплов Г. М. 361, 380, 584
Терещенко М. 638
Терлецький К. 349
Терлон Г. де 83, 84, 121, 715
Тесбі де Белькур Ф.-О. 359
Тетеря П. 121, 148, 149, 163, 481, 621, 622
Тиберій Плавцій Сільван Еліан, управитель Мезії 306
Тимовський Т.-К. 529
Тимошевич Д. Див. Гуня Д.
Тимошенко Ю. В. 701
Тит Лівій 612
Тишкевич М. С., граф 645, 648, 649, 720
Тишкевич Я. 268
Тілле Ж. де 33, 68
Тіссеран Р. 23, 383, 455, 653-659, 663, 720
Тіссо В. 626-629, 719
Товянський А. 551
Толстой П. А., дипломат 212
Толстой П. П., ніжинський полковник 494
Томпсон Дж. Лі 641
Толочко П. П. 709, 710
Тотт Ф. де. 12, 17, 25, 175, 296, 300-303, 312, 360, 362, 439, 520, 718, 736
Траверсе І. І. де, маркіз 503, 736
Траверсе О. О. 503, 736
Траші-Шевальє П. 125
Троцький Л. Д. 645
Труая А. 25
Трубецькой О. В., князь 533-535, 595
Трувор 48
Трясило Т. 575
Ту Ж.-О. де 35, 40, 61, 63-66, 72, 73, 110, 146, 233, 442, 715
Ту К. де 63
Тугай-бей 128, 277
Туган-Барановський М. І. 645
Тук В. 332, 360, 437, 456, 461
Тукальський Й. 139, 516, 581

Тунманн Й.-Е. 310, 362, 365, 439, 736
Туптало Д. 658
Турвіль де Костантен А.-І. де, граф 222
Турвіль де Костантен Ж.-Б.-С. де, граф 222
Турвіль де Костантен Ж.-М. де, графиня 222
Тургенєв І. С. 433-435, 605, 608, 610
Тур д'Овернь Г.-Ш.-Г. де ла, принц Туренський, герцог Бульйонський 255
Турхан-хатіс (Турхан-Хадіджа) 80, 136, 260
Туш Д. де ла 101
Тюе-Малімуська А.-А.-К. Див. Марсель Е.

Уваров П. Ю. 67, 731
Удод О. А. 22, 736
Ужевич-Слов'янин І. 31
Узбек 458
Ульріка-Елеонора Шведська, сестра Карла XII 184
Ульріка-Елеонора Данська, мати Карла XII 213
Ульянов М. І. 393, 736
Ульяновський В. І. 492, 736
Уманець Ф. М. 674, 675
Унбегаун Б.-О. 671
Урбан V 59
Урусов Л. П., князь 636
Урусов М. П., князь 634-636
Урусова (Алексєєва) В. Г., княгиня 635
Устрялов М. Г. 64, 736

Фабрицій Ф.-Е. фон 221, 227
Файо А.-Ш.-Ф. 548
Фаларід 465
Фалєєв М. Л. 365
Фальбовська, графиня 583, 631
Фальбовський, граф 675
Фальконе Е.-М. 287
Февр Л. 591
Федір Олексійович 194
Федорук О. 17, 84, 666, 710, 728
Федорчук Я. 16, 643, 730
Федосеев Н. Ф. 505, 736
Феллер Ф.-К. 155
Феліцин (Фелицын) Е. Д. 303, 304, 734, 736
Фердинанд-Марія 135
Фер'єр-Совбьоф Л.-Ф. де, граф 400
Феріоль Ш. де, маркіз д'Арженталь 174
Фернандес Д. 428
Ферран А.-Ф.-К.-Ш. де, граф 501, 502
Ферро М. 25, 436, 684, 688, 689, 712, 720, 736
Филимонович М. (Мефодій) 581, 664
Фів, учень святого Климента 38
Філалет Х. 658
Філарет (Денисенко), патріарх 709, 710
Філенко Т. 710
Філіпп I 32, 713
Філон П.-М.-О. 612
Фінберг Л. К. 712
Фірлей А. 268, 473
Флавицький К. Д. 412
Флессель Ж. де 407
Фліз Д. П. де ля 524, 525, 728, 733, 736
Флобер Г. 609
Фонтене М. 690, 720
Формей Й.-Г.-С. 214
Форстер Й.-Р. 366
Форстер К. 538-542, 548, 719
Франк Я. 536
Франко І. Я. 431, 568, 645, 737
Франко О. О. 499, 555, 556, 729
Франс А. 425
Франциск II 52
Фредерік III Данський 213
Фрейд З. 591
Фрідріх II 243, 253, 254
Фрідріх-Вільгельм 107
Фрідріх-Карл Вюртемберзький 213
Фук'є А. 499

Ханенко Б. І. 633
Ханенко Микола 658
Ханенко Михайло 193, 258, 483, 484, 516
Хеннінгсен Ч.-Ф. 590
Херасков М. М. 339
Хмельницька 120, 576, 577
Хмельницький Б. 6, 11, 15-17, 19, 38, 39, 41, 80, 82-87, 97-107, 110-113, 116, 117, 119-122, 126, 128-132, 142-149, 153, 154, 156, 157, 161-163, 191, 224, 225, 234, 236, 237, 240, 242, 243, 254, 256, 257, 263, 267-271, 275-278, 282, 318-320, 322, 329, 330, 332, 353, 357, 358, 371, 374, 376, 377, 388, 392, 407, 408, 429, 444, 452, 457, 462, 463, 468-481, 483, 484, 487, 498, 505, 507, 508, 513-516, 518, 524, 531, 534, 537, 540, 544, 549, 554, 558, 563, 564, 572, 575-583, 599, 604, 606-614, 617, 620, 621, 627, 630-632, 640, 643, 646, 648, 652, 655, 660-664, 666, 673, 675, 676, 678, 679, 681, 683, 686, 688, 689,

694, 698, 700, 702, 705, 707, 713, 715, 716, 719, 721, 723, 724, 726, 730
Хмельницький В. 346, 375, 376, 461
Хмельницький М. 579
Хмельницький Т. 84, 130, 239, 318-320, 377, 475, 477
Хмельницький Ю. 143-145, 149, 158, 162, 163, 195, 319, 320, 388, 480, 481, 484, 507, 509, 515-517, 606, 621, 716
Хованський І., князь 192, 193
Ходецький М. 60
Ходзько Л. 530, 542-545, 548, 549, 719
Ходзько М. 562
Ходзько О. 562-564, 586, 587, 616, 619, 623
Ходзько С. 562
Хорват О. І. 419
Хорошкевич А. Л. 97, 723
Храновський С. 259
Христина Шведська 107, 117, 118

Цвенґрош Ґ. 565, 727
Цегельський Л. 643
Целарій А. 456, 475
Церхіо Ф. 642
Цьолик Н. 431, 737

Чайковський М. 431, 432, 537, 546, 551, 552, 557, 603, 737
Чайковський П. С. 427
Чалий С. 301
Чаплинський Д. 87, 128, 147, 154, 156, 161, 162, 224, 236, 239, 275, 276, 353, 469, 472, 514, 576, 580, 606, 608
Чарнецький С. 149, 481, 482, 498
Чарторийський О. 596, 619
Чепіга З. (Х.) 511, 663
Череватюк В. Б. 20, 737
Чернишевський М. Г. 691
Черняк Е. Б. 405, 737
Четвертинський С., князь 472
Чех 550
Чечель Д. 333, 354, 489
Чижов Ф. В. 555, 556, 604, 735
Чинський Я.-К. 536, 537, 548, 719
Чінгісхан 471, 513, 543
Чубинський П. П. 563, 618, 627
Чудинов А. В. 20, 21, 335, 414, 726, 734, 736
Чухліб Т. В. 84, 86, 107, 131, 134, 202, 353, 663, 664, 726, 737

Шабріла А. 427
Шагін-Гірей 399, 401
Шайноха К. 564
Шаню П. 110, 117-120
Шасбьоф де ла Жироде К.-Ф. Див. Вольней
Шасполь Ф. де 134, 137-141, 144, 155, 716
Шассеріо Т. 426
Шатлен А.-А. 186
Шафарик П.-Й. 563
Шашкевич М. 587
Шах Я. 348, 463
Шаховської О. І., князь 495
Шван Х.-Ф. 232, 244, 283
Шварно Данилович 58
Швенді Л. фон 65
Швидько Г. К. 710, 711
Шевальє Ж. 125
Шевальє П. 9, 12, 14, 17, 83, 87, 94, 106, 110, 122-133, 150, 162, 165, 190, 274, 383, 387, 389, 391, 392, 395, 456, 459-461, 468, 470, 472, 475, 476, 503, 506, 655, 659, 715, 716, 737
Шеве Ш.-Ф. 548, 549
Шевченко Ж. 18
Шевченко Т. Г. 4, 19, 23, 266, 535, 552, 556, 562, 603, 620, 626, 627, 634, 654, 658, 673, 691, 700, 701, 728, 732, 733
Шевчук В. О. 228, 375, 724, 729, 735
Шелухін С. П. 60, 649, 720, 737
Шерер Ж.-Б. 7, 13, 14, 17, 18, 23, 25, 245, 353, 362, 365-390, 393-399, 409, 411, 418, 420, 437, 456-458, 460, 461, 403, 464-466, 468, 471, 476-479, 481, 482, 486, 491, 494, 497, 503, 506-508, 519, 659, 661, 662, 664, 718, 733, 734, 737
Шерер М. 640, 671, 701
Шерер О. І. 367
Шереметєв В. Б. 150, 388
Шереметєв Б. П. 182, 679
Шкварець В. 665, 737
Шлєнкова Л. 699
Шмід Ф.-А. 279
Шоффп'є Ж.-Ж. 272
Штелін Я. Я. 244, 245, 323
Штефан Петричейку 320, 321
Шторх А. К. 442, 448, 449, 456, 458, 461, 497, 519
Штраленберг Ф.-Й. фон 219-221, 456, 486, 519, 717
Шуазель Е.-Ф. де 242
Шуазель-Гуфф'є А.-Л.-О. де 421

Шуазель-Гуфф'є М.-Г.-Ф.-О. де 421
Шувалов І. І. 243, 245-247, 415, 729
Шувалов П. І. 370
Шуйський В. 191, 274
Шуленбург Й.-М. фон дер 228
Шулер Т. 435
Шульгин О. Я. 648, 653, 672, 675, 703, 706, 708, 720
Шульгин Р. О. 652
Шульгін В. В. 650
Шумахер І. Д. 207
Шут А. 616

Щербатов М. М. 14, 324, 328, 329, 339, 340, 503, 723, 737

Югу де Басвіль Н.-Ж. 324
Юзефович М. В. 561
Юлій, папа римський 37
Юлія, наречена Мартена-парижанина 70, 71
Юрій II Болеслав 273, 276
Юрій II Ракоці 84, 377
Юрченко П. 94, 734
Ющенко В. А. 701

Яблоновський С.-Я. 166, 281
Яблоновський Ю.-О. 250
Яворницький Д. І. 20, 568, 633, 662, 663, 682, 691, 728
Яворський С. 658
Ягайло (Ягелло) 50, 92, 344
Ядвіга 50
Якемчук Р. 708
Якимович Б. 174, 565, 727, 728
Яковлєв П. 354, 375
Якуб-ага 300
Якуб'як М. В. 626, 737
Ян II Казимир 28, 82, 85, 86, 103, 112, 113, 116, 119, 130, 133, 146, 148-150, 155, 165, 168, 191, 210, 216, 236, 256, 259, 263, 276, 278, 388, 472, 473, 475-477, 487, 514, 516, 529, 542, 554, 581, 596, 611, 621, 666
Ян III Собеський. Див. Собеський Я.
Янів В. 708, 709
Янковський Ю. З. 16, 608, 737
Ярослав Мудрий 5, 30, 32, 33, 37, 46, 49, 52, 55, 57, 58, 91, 92, 233, 242, 445, 446, 539, 565
Ярославна 563
Яфет 48, 341, 342
Яцько з Брацлава 695

Adlerfeld G. 212, 216, 737, 738
André J.-L. 701, 713, 738
Anthoine de Saint-Joseph A.-I. 296, 370, 402, 440, 738
Antoche E. 69, 72, 690, 738
Apanovyč O. 711, 738
Apollinaire G. 637, 738
Arrignon J.-P. 710, 738
Aubert A. 12, 281, 738
Aubigné Th.-A. d' 35, 61, 63, 738
Avril Ph. 10, 160, 166, 167, 738
Bacuvier M.-F. 501, 738, 739
Baert-Duholant Ch.-A.-B.-F. de Paule de 399, 739
Balalas A. 24, 701, 702, 739
Balard M. 697, 739
Balzac H. de 429, 739
Bantisch-Kamensky D. 519, 739
Barault-Roullon Ch.-H. 599, 739
Baret J. 9, 69, 71, 72, 739
Bartoli J. 500, 501, 739
Baudier M. 9, 35, 71, 72, 739
Baye J. de 624, 633-636, 739, 740
Beaujeu 3, 10, 38, 138, 159, 160, 166, 190, 216, 231, 740
Beauplan G. Le Vasseur de 9, 38, 39, 41, 60, 83, 85, 89, 98-106, 110, 111, 123, 243, 250, 371, 376, 393, 706, 711, 740, 753
Beauvois D. 16, 23, 401, 549, 648, 666, 698-700, 740, 753, 759
Bédollière É. de la 604, 740
Belleforest F. de 8, 42, 44, 740
Bennigsen A. 693, 758
Benoist-Méchin J. 659, 661, 701, 740
Berindei M. 697, 741
Bergeron P. 93, 280, 741
Berneron-Couvenhes M.-F. 500, 741
Biaggi C. 501, 738, 739
Bizardière M.-D. de la 156, 741
Blanuca A. V. 712, 741
Blin de Sainmore A.-M.-H. 334, 741
Bogoun V. Voyez Borschak É.
Boissy d'Anglas F.-A. 410, 741
Bonnac J.-L. d'Usson, marquis de 158, 174, 741
Borschak (Borščak) É. 16, 17, 629, 649, 666, 667, 669-672, 741
Boulakhovskaïa J. 549, 742
Bounin G. 35, 742
Bourens C. 501, 738
Bourguignon d'Anville J.-B. 242, 243, 742

Bourgoing P.-Ch.-A., baron de 525, 742
Bourquin L. 501, 738, 739
Bouvet F.-J.-F. 600, 742
Brégy P. 651, 742
Bréheret Y. 664, 742
Brexunenko V. 711, 742
Brian-Chaninov N. 652, 742
Bruzen de la Martiniere A.-A. 11, 223, 280, 769
Byron, lord 426, 742
Cabot Ch. 430, 742
Cadot M. 16, 60, 435, 436, 609, 610, 640, 690, 710, 738, 742, 745, 753, 759, 761, 770, 773, 774, 777
Cahen S. 500, 742
Cantimir D. 256, 316, 319-321, 742, 743
Carol A. 500, 501, 739, 743
Caraccioli Ch.-A. 315, 743
Carra J.-L. 316, 317, 319-322, 743
Carrère d'Encausse H. 690, 743
Caruso O. 501, 738
Castelbajac G. de 625, 645, 773
Castelnau G. de 14, 15, 502-505, 509, 743
Castéra J.-H. 309, 410-413, 743
Caussin de Perceval A.-P. 520, 743
Cérenville J.-É. de 13, 309, 421, 744
Chabot G. 651, 744
Chabrillat 427, 749
Chassepol F. de 85, 137, 138, 155, 744
Chastrusse C. 501, 763
Chaudron E. 501, 738, 739
Cheloukhine S. 648, 649, 744, 776
Chevalier P. 9, 83, 87, 94, 110, 114, 122, 124-130, 132, 393, 468, 744, 761
Chevé Ch.-F. 548, 549, 744
Chevtchenko J. 18, 744
Chodzko A. 562, 563, 744
Chodzko L. 542-544, 744, 745
Choulguine A. 653, 672, 675, 708, 745, 752
Choulguine B. 650, 745
Clément M. 501, 738, 739
Coeuré S. 672, 745
Constantin de Tourville 222, 745
Cottet O. 500, 501, 739
Coquin F.-X. 549, 740, 742, 745, 748, 754, 758, 764, 774, 778
Coudray A.-J.-L., chevalier du 326, 745
C[ourmenin], baron des H[ayes Louis] 40, 74, 746
Coyer G.-F., abbé 11, 85, 257, 261, 353, 746
Coxe W. 404, 746
Craven E. 404, 746
Culerrier P. 500, 741
Custine A.-L.-L., marquis de 15, 453, 746, 760
Czyński J. 537, 746
Czajkowski M. 431, 547, 746
Dachkévytch I. 711, 746
Dalerac F.-P. 10, 165, 168, 746, 747
Dalmasso A.-M. 501, 738, 739
Darcos X. 16, 608, 609, 747
Darier J.-M. 500, 747
Degouroff A. 523, 747
De la Croix 10, 140-142, 144, 158, 320, 747, 772
De la Marche C. F. S. [Christian Friedrich Schwan] 232, 244, 283, 747
Delamarre C. 613, 747
De la Motraye A. 11, 205, 207, 211
Depping G.-B. 325, 326, 449, 760, 770
Dernalowicz M. 549, 747
Déroulède P. 430, 748
Desprez H. 499, 748
Dmytrychyn I. 228, 238, 295, 296, 436, 640, 668., 670, 707, 708, 748, 755, 770
Dominois F. 651, 748
d'Orville A.-G.-C. 175, 748
Doyon J. 500, 747
Dragomanow M. 565, 627, 727, 748
Dubois de Jancigny J.-B. 13, 423, 441, 748
Duchiński F.-H. 558, 559, 560, 748
Dupin H. 427, 749
Dupuy B. 710, 749
Durand F. (Commandant) 601, 749
Eton W. 454, 749
Fabrice F.-E. von 221, 749
Fayot A.-Ch.-F. 548, 749
F. D. S. (l'abbé) 167, 749
Fedortchouk Y. 643, 749, 772
Feller F.-X. de 155, 749
Fernandez D. 428, 749
Ferrand A.-F.-C.-Ch., comte de 501, 749, 750
Ferrières-Sauvebeuf L.-F. de, comte 400, 750
Ferro M. 688, 689, 750
Filon A. 610, 612, 750
Fontenay M. 690, 750
Forster Ch. 538, 539, 750, 770
F. P. 190, 214-216, 231, 750
Fréderic II 243, 750
Frémont A. 501, 743
F. S. G. W. D. B. 314, 315, 750
Gabion A. 501, 739
Gailhard G. 639, 750

Garcia P. 501, 738, 739
Garran de Coulon J.-Ph. 407, 750
Gasnier V. 501, 739
Gasquet S. de 625, 645, 773
Gautier G. 649, 750
Geissler Ch.-G.-H. 448, 751
Gogol N. 433, 434, 605, 623, 624, 632, 750, 756, 765, 777
Goszczyński S. 432, 750
Goudar P.-A. 283, 750
Grévy J. 500, 741
Gubernatis A. de, comte 431, 751
Guénot Charles 432, 751
Guerber E. 501, 739
Guignes J. de 280, 751
Guthrie M. 511, 751
Gutnov D. A. 645, 751
Guyot Desfontaines P.-F., abbé 11, 232, 234, 235, 276, 751
Hardesty K. 269, 751
Hantraye J. 425, 751
Hauteville de Voyez Tende G. de
Hawryluk V. 706, 751
Hempel F. 448, 751
Henningsen Ch.-F. 590, 751
Henri D. 500, 747
Henri G. 501, 739
Herburt de Fulstin J. 53, 150, 752
Hrouchevsky M. 643-647, 659, 672, 702, 705, 741, 745, 752, 766
Hruchevsky M. 649, 672, 752
Hugou de Bassville N.-J. 324, 752
Ionesco T. 664, 752
Jablonowski J.-A., comte prusse 250, 752
Jacquelin 36, 752
Jallais A. de 430, 742
Janiw W. 709, 752
Jolli J. G. 157, 752
Josypyszyn J. 704, 752, 753
Joubert P., abbé 12, 311, 312, 314, 753
Joukovsky A. 16, 60, 605, 608, 643, 703, 704, 709-711, 738, 749, 753, 754, 766, 769
Jouzéfovitch M. 561, 753
Juriew D. de 700, 753
Kappeler A. 699, 753
Karr L.-J. 452, 753
Kauffmann A.-S. 603, 753
Kéralio L.-F. Guynement de 12, 255, 285, 286, 288, 754
Kleeman N.-E. 404, 754
Kloczowski J. 549, 754
Knafou R. 501, 738, 739
Kochubej J. 709, 738, 749, 753, 754, 769
Korczak-Branicki K. 562, 754
Kostomaroff N. 646, 754
Kosyk W. 705, 754
Kouchnire M. 648, 754
Kovalsky N. 706, 754
Koultchytskyi A. 709, 754
Kuk L. 586, 587, 754
Lacombe J. 235, 278, 279, 315, 754, 755
Lacroix de Marlès J. 548, 755
La Garde-Chambonas A.-L.-Ch., comte de 359, 513, 521, 755
Laroussilhe O. de 701, 755
Lascar F. 500, 741
Laveaux J.-Ch. 283, 411, 755
Lebedynsky I. 38, 393, 704, 706-708, 740, 755, 770
Leclerc A.-F. 336, 337, 354, 355, 360, 363, 365, 756
Le Clerc [dit], Clerc N.-G. 13, 335-337, 339, 341, 351-355, 357, 358, 360, 363, 365, 371, 460, 465, 756
Lecouvey-Guérin H. 501, 743
Lefébure G.-R., baron de Saint-Ildephont 323, 756
Léger L. 587, 623-625, 756
Le Guillou L. 549, 758
Le Laboureur S. de Bleranval J. 9, 40, 88-90, 93, 94, 114, 126, 190, 758
Lelewel J. 531-533, 536
Lemercier-Quelquejay Ch. 23, 691, 693, 694, 758, 759
Lenčenko V. 711, 759
Leon E. 500, 747
Leroy-Beaulieu A. 620, 759
Leroy de Flagis J.-B. 441, 442, 759
L'Estoille C. de 36, 759
Lesur Ch.-L. 14, 378, 452-455, 457, 461, 463-466, 468, 469, 471, 472, 478-480, 482, 483, 486, 491, 492, 494, 606, 759
Levesque P.-Ch. 13, 325-327, 330, 331, 333, 334, 339, 354, 412, 759, 760, 765, 773
Liechtenhan F.-D. 15, 760
Ligne de, prince 402, 760
Limiers H.-Ph. de 11, 180, 201, 760
Linage de Vauciennes P. 9, 108, 109, 113-116, 118, 119, 761
Longworth Ph. 664, 761
Louaas T. 500, 741
Louis F. 500, 747

Luca J. de 123, 761
Luciani G. 672, 673, 761
Mably G.-B. de, abbé 262, 264, 265, 761
Mackiw T. 711, 761
Madariaga I. de 167, 761
Magdeleine, comte de la 10, 135-137, 762
Mairet J. 36, 762
Malte-Brun C. 325, 326, 441, 442, 471, 530, 531, 760, 762
Manstein 254, 772
Marcel Étienne 431, 762
Marchand L. 501, 743
Margeret J. 8, 41, 67, 762
Marie D. 644, 762
Marmier X. 601, 763
Marmont A.-F.-L.-V. de, duc de Raguse 526, 527, 763
Mars V. de 593, 595, 763, 770
Martel A. 666, 763
Martel R. 16, 629, 665-667, 741, 763
Martin H. 425, 613, 763
Martinetti F. 501, 743
Martinez J.-C. 501, 763
Masconnois P. B. 52, 764
Maslowski M. 549, 740, 742, 745, 748, 754, 758, 764, 774, 778
Masson Ch.-F.-Ph. 13, 329, 412, 414-418, 439, 503, 763
Massuet P. 11, 12, 238-240, 764
Matheron-Ruel V. 500, 741
Mauvillon E. de 11, 190, 204, 210, 211, 765
Mazon A. 15, 325, 644, 650, 651, 666, 763, 765
Méhée de La Touche J.-C.-H. 405, 765
Mérimée P. 15, 16, 332, 430, 598, 604-612, 742, 747, 750, 753, 765
Mezeray F.-E. de 33, 765
Miakotin V. 651, 765
Michaud J.-F. 306, 765
Michaud L.-G. 306, 765
Michelet J. 549, 592, 593, 595, 758, 765, 766
Mickiewicz A. 549-552, 554, 742, 745, 747, 764, 766, 778
Mickiewicz L. 545, 766
Miller A. 651, 766
Mjakotin V. 650, 766
Moreau de Brasey J.-N. de 178, 766
Montaigne M. de 53, 766
Mougenet P. 501, 743
Muller D. 501, 743
Munster S. 44, 45, 235, 766
Mycinski J. 698, 766
Mytrowytch K. 709, 766
Neboit-Mombet J. 431, 767
N. D. L. R. 175, 767
Nestesuranoi Iwan 11, 187, 189, 190, 195, 196, 198, 201-203, 767
Neuville Foy de la 10, 169, 170, 211, 767
Nielen A. 500, 741
Niessel H.-A. 632, 647, 767
Nolde B. E., baron 646, 767
Nordberg J. A. 216, 218, 231, 767
Nordmann C.-J. 23, 674, 675, 767
Nostradamus M. 43, 767
Novaye, baron de 639, 768
Noyers P. des 40, 42, 120
Obolensky S., prince 651, 742
Olive V. 501, 743
Ollivier-Chakhnovskaia J. 401, 768
Pallas P.-S. 448, 449, 768
Pan J.-M. du 310, 768
Panouillé J.-P. 501, 743
Parthenay J.-B. Blaise des Roches de 11, 208, 768
Pascal P. 431, 708, 709, 752-754, 766-768, 773
Pasek J.-Ch. 232, 667, 768
Pasqualini P. 501, 743
Perry J. 179, 768
Petigny de Saint Romain X. de 325, 768
Peyssonel C.-Ch. de 13, 295, 296, 305, 307-309, 315, 768, 769
Pinet A. du 44, 769
Pissot N.-L. 252, 769
Poincet M. 500, 501, 739
Poirrier Ph. 653, 769
Polton J.-C. 500, 501, 739, 743
Popovitch O. 427, 769
Popowycz D. 706, 769
Portal R. 23, 685, 769
Postel G. 8, 35, 52, 769
Potin Y. 500, 747
Pouchkine A. 427, 769
Pourny Ch. 427, 749
Prévost H. 501, 739
Prokopovitch V. 653, 769
Proudhon P.-J. 598, 769
Przebendowski P.-H. 180, 769
Pufendorff S. de 11, 223, 280, 769
Quérard J.-M. 335, 770
Quénet Ch. 651, 765, 770
Quinet E. 593, 770

Rabelais F. 34, 770
Racault de Reuilly J.-J. 439, 440, 770
Rambaud A. 616, 618, 619, 621, 770
Ramseier M. W. 642, 770
Raumer F. de 538, 539, 750, 770
R. C. 652, 770
Rechberg Ch. de, comte 449, 770
Regemorter J.-L. van 690, 770
Reychman J. 690, 770
Riabtchouk M. 708, 770
Richard Y. 501, 743
Rigaud B. 53, 54, 770
Robert C. 587-590, 751, 770, 771
Roche D. 644, 771
Rostovtzeff M. 650, 771
Rousseau de la Valette M. 85, 133, 146, 375, 771
Rousseau J.-J. 266, 771
Roussy D. 501, 763
Rubio-Daumas A.-M. 501, 743
Ruhlmann J. 501, 738, 739, 741
Rulhière C.-C. de 12, 284, 293, 296, 297, 301, 441, 501, 749, 750, 762, 771
Rusina E. 712, 771
Ruzé A. 703, 771
Rzewuski H., comte 432, 771
Saint-Amant M.-A. G. de 81, 771
Salvandy N.-A. de 15, 158, 512, 514, 516-518, 771, 772
Savant J. 424, 661, 663, 664, 772
Schérer J.-B. 13, 245, 353, 367, 369-388, 394, 396, 399, 460, 463-465, 468, 471, 478, 479, 481, 494, 508, 772
Scherrer M. 640
Schmid F.-A. 279, 772
Sebag P. 140, 772
Ségur Ph.-P. de 518, 772
Sembratovytch R. 643, 772
Siestrzencewicz de Bohusz S. 439, 449, 450, 772, 773
Silvestre A. 431, 773
Smolka S. 650, 773
Snéguirew I. M. 519, 773
Sohan' P. 711, 773
Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de 273-276, 278, 745, 773
Somov V. A. 325, 339, 773
Sot V. 500, 747
Soutou G.-H. 625, 645, 773
Staël de, madame 428, 773
Staelin J. de 245, 246, 773
Stahl [Hetzel] P.-J. 435, 436, 748, 774
Stebnitsky P. 648, 774
Stecyk I. 642, 774
Stefanowska Z. 549, 774
Steinbock F. 501, 743
Storch H.-F. von 332, 448, 774
Strahlenberg, baron de 219, 315, 774
Struve J.-Ch. von 404, 422, 774
Struys J. 41, 94, 102, 774
Švyd'ko H. 711, 774
Tabouis G., general 647, 774
Tallemant des Réaux G. 116, 775
Tański J. 547, 603, 775
Tardy E. 501, 743
Tatarenko L. 708, 775
Tende G. de 10, 151, 751
Terlon H. de 84, 121, 775
Ternaux-Compans H. 69, 775
Thevet A. 8, 27, 39, 45-47, 49, 51, 110, 775
Theyls W. 205, 775
Thou J.-A. de 35, 40, 61, 64-66, 110, 775
Thounmann J.-E. 310, 775
Thuez Caroline Voyez Marcel Étienne
Tillet J. du 33, 775
Tisserand R. 23, 383, 455, 654, 775
Tissier A. 500, 739
Tissot V. 626, 627, 775
Tooke W. 332, 360, 776
Tott F. de, baron 13, 296, 297, 300, 302, 312, 776
Tromelin J.-J.-M.-F. Boudin, comte de 526, 776
Troubetzkoy A., prince 533, 776
Tymowski K.-T. 529, 776
Tyszkiewicz M. 648, 776
Vautier S. 501, 743
V. C. [Comeiras Victor Delpuech de] 437, 776
Veinstein G. 285, 694, 695, 697, 711, 739, 741, 776, 777
Verhun J. 86, 705, 777
Viellard S. 690, 777
Viquesnel A. 613, 747, 777
Vigenère B. de 8, 53, 56, 62, 777
Vion Dalibray Ch., sieur de 36, 777
Vogüé M.-E.-M. de 15, 629, 630, 632, 777
Volney 308, 309, 768, 777
Voltaire 12, 105, 188, 198, 203, 206, 207, 211, 216, 218, 227, 229, 230, 232, 234, 240-243,

246, 247, 250, 251, 253, 282, 293, 418, 490, 747, 750, 770, 777, 778
Wailly L. de 602, 778
Walch A. 500, 741
Walicki A. 549, 778
Waliszewski K. 566-584, 778
Warnery Ch.-E. de, major-general 12, 315, 669, 778
Widemann T. 501, 743
Wielhorski M. 264-266, 591, 761, 778
Wolkonski A., prince 650, 778
Zajcev I. V. 712, 778
Ziegler V. 500, 501, 739, 742
Zieliński J. 536, 778
Zlenko A. 704, 753

ЗМІСТ

Вступ 3

Розділ 1. Стан вивчення теми, джерельна база та методологія дослідження 8

1. 1. Стан вивчення французької історіографії історії України XVI-XVIII ст. 8
1. 2. Характеристика джерельної бази дослідження 22
1. 3. Теоретико-методологічні засади дослідження 26

Розділ 2. Еволюція історичних уявлень про Україну до середини XVII ст. та становлення козацької тематики у французькому історіописанні 29

2. 1. Загальний стан історичної науки у Франції в XVI – першій половині XVII ст. і бачення України тогочасними французькими інтелектуалами 29
2. 2. Елемент казковості та надзвичайності в уявленнях французьких авторів XVI-XVII ст. про українські землі 36
2. 3. Минуле Русі-України в космографічних описах другої половини XVI ст. Становлення козацької тематики у французькій науковій літературі 44
2. 4. Віддзеркалення діяльності українського козацтва в творах французьких авторів першої половини XVII ст. 63

Розділ 3. «Країна козаків» у французькій історичній літературі другої половини XVII ст. 75

3. 1. Загальний стан французької історичної науки в другій половині XVII ст. та віддзеркалення подій «української війни» у французькій політиці та культурі 75
3. 2. Минуле України в нарисах Жана Ле Лабурера про Русь і козаків. 89
3. 3. Відображення історичного аспекту в «Описі України» Боплана 96
3. 4. Віддзеркалення подій Хмельниччини в творах П'єра Лінажа де Восьєнна 107
3. 5. «Історія війни козаків проти Польщі» П'єра Шевальє, як перший узагальнюючий нарис про Хмельниччину в контексті французьких українознавчих розвідок середини XVII ст. 122
3. 6. Відображення перебігу «української війни» в тюркознавчих розвідках французьких авторів останньої третини XVII ст. 134
3. 7. Висвітлення минулого України в контексті французької полоністики та русистики останньої третини XVII ст. 146

Розділ 4. Козацька Україна у французькій історіографії доби Просвітництва 171
4. 1. Загальні тенденції розвитку французької просвітницької історіографії у XVIII ст. та рецепція козацької України в політиці та культурі Франції 171
4. 2. Висвітлення перебігу Північної війни на землях України та ролі в ній Мазепи в «Історії Швеції» Анрі-Філіппа де Лімьє в контексті зародження західного мазепознавства 177
4. 3. Екскурси до української історії в «Мемуарах про Петра Великого» Івана Нестезюрануа 187
4. 4. Висвітлення подій Північної війни в Україні в історичних нарисах французьких і франкомовних авторів першої половини XVIII ст. 204
4. 5. «Країна козаків» у висвітленні Вольтера і його вплив на розвиток історичних досліджень про Україну 226
4. 6. Україна XVII ст. в «Історії Яна Собеського» Габріеля-Франсуа Куає 255
4. 7. Відображення питань історії «козацької країни» в працях просвітників та енциклопедистів 261
4. 8. Геополітичні зміни на південному сході Європи та занепад козацького ладу в Україні у висвітленні французьких авторів другої половини XVIII ст. 282
4. 9. Висвітлення минулого українського козацтва в контексті «Історії Росії» П'єра-Шарля Левека 324
4. 10. Українознавчий доробок Ніколя-Габріеля Леклерка та початки впливу української історичної думки на французьку історіографію 334
4. 11. Минуле українського козацтва у творчості Жана-Бенуа Шерера і вплив на неї козацького історіописання XVIII ст. 366
4. 12. Кінець козацької України в творах французьких авторів рубежу XVIII-XIX ст. Українське питання у французькій революційній публіцистиці 399

Розділ 5. Україна козацької доби у працях французьких істориків XIX ст. 424
5. 1. Рецепція козацької України у французькій культурі та політиці XIX ст. і вплив цих чинників на розвиток історіографії питання 424
5. 2. Козацька тематика у французьких наукових студіях наполеонівської доби 436
5. 3. «Історія козаків» Шарля-Луї Лезюра як компендіум французького козакознавства початку XIX ст. 451
5. 4. Вивчення історії козацької України в добу Реставрації й Орлеанської монархії 499
5. 5. Віддзеркалення козацької минувшини в творах французьких мандрівників першої половини XIX ст. 520
5. 6. Рецепція козацької України в працях польської еміграції у Франції 528

5. 7. Висвітлення питань історії України XVI-XVIII ст. в творчості Казимира Валішевського 565
5. 8. Віддзеркалення питань історії козацької України в творах Сіпрієна Робера, Жуля Мішле та Віктора де Марса в контексті розвитку французької історіографії середини XIX ст. 586
5. 9. Наукові розвідки з історії українського козацтва Проспера Меріме та козацькі зацікавлення у Франції в 1850-1860-х рр. 598
5. 10. Звернення до історії України XVI-XVIII ст. в творах французьких славістів останньої третини XIX ст. Посилення впливу української наукової думки на французьку історіографію питання 616

Розділ 6. Минуле України козацького періоду в новітній французькій історіографії 637
6. 1. Віддзеркалення козацької тематики у французькій культурі XX – початку XXI ст. 637
6. 2. Вплив наукової діяльності Грушевського та інших українських істориків на розвиток французьких наукових досліджень України козацької доби в першій половині XX ст. 642
6. 3. Роль Ілька Борщака у розвитку французьких наукових досліжень історії України козацької доби 665
6. 4. Україна часів Мазепи у висвітленні Клода Норманна 673
6. 5. Україна XVI-XVIII ст. у сучасній французькій історіографії 684
6. 6. Внесок українських діаспорних істориків і науковців з Великої України в розвиток вивчення минулого України козацької доби у Франції в другій половині XX – на початку XXI ст. 703

Висновки 713

Література 722

Іменний покажчик 779

Нукове видання

ЛУНЯК Євген Миколайович

Козацька Україна XVI-XVIII ст.
у французьких історичних дослідженнях.

Підписано до друку 16.08.12 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура Times. Ум. др. арк. 47,5. Обл.- вид. арк. 53,2
Тираж 300 прим. Зам. № 553

Видавець ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20.
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.